

of

re

re

re

re

SVERIGES MEDELTID

KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND



TREDJE DELEN



STOCKHOLM
P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

STOCKHOLM 1898—1903.

KUNGL. BOKTRYCKERIET. P. A. NORSTEDT & SÖNER.

INNEHÅLL.

FEMTE BOKEN. KYRKAN.

	Sid.
Kap. 1. Kristendomens införande	3.
Myternas uppkomst 3. Ortnamnens vittnesbörd 5. Den hedna gudstjensten 10. Den hedna tron 14. Utdöende kulturer 18. Beröring med kristendomen i utlandet 21. Missionen till Norden 23. Ansgars mission 24. Ansgars personlighet 34. Rimbart, Unne 35. Erik Segersäll 36. Norge kristnas 37. Olof skotkonungs dop, Sigfrid 38. Bruno 43. Tyske och engelske prestmän i Sverige 45. Åsmund, biskopar i Skåne, Adalvardarne 47. Adalbert, sex tyske biskopar i Sverige 48. Runstenarnes vittnesbörd. 49. Kristendomen omkr. 1050 53. K. Stenkil 54. Engelske prester under 1100-talet 56. Kristendomens fortskridande i landets olika delar 60. Lapparnes omvändelse 63.	
Kap. 2. Kyrkans ordnande	66.
Kyrkors uppförande 66. Kyrkor på Island 67. Kyrkor i Norge 70. Kyrkor i Danmark 71. Kyrkor byggas i Sverige 72. Patronela kyrkor 73. Kapell 76. Svenska lagarne om kyrkors byggande 80. Hundares- och toltfakyrkor 82. Stiftens 84. Socknarna 86. Kyrka bygges, invigning 89. Prestembetet 91. Påfvar 94. Kardinaler 96. Romerska kurian 97. Bullor 100. Påfliche legater 102. Episkopatet 110. Erkebiskopar, metropoliter 111. Pallium 112. Patriark, primas 113. Erkebiskopen i Lund primas öfver Sverige 114. Biskopsval 120. Påflich provision 130. Hvilke valdes till biskopar? 131. Electus 134. Afsägelse, afsättning, flyttning 135. Biskopsvikarier 136. Domkapitlen 136. Landsprostar 159. Kyrkoherdar 162. Stormännens kaplaner 166. Klockare 167. Kyrkovårdar 170. Prosterimöten, prestmot, provinskoncilier 171. Allmänna kyrkomöten 172. Besök hos öfverordnade 172.	
Kap. 3. Kyrkorna	174.
Kyrka 174. Kyrkans läge 175. Kyrkans orientering, grundläggning 177. Kyrkans byggande 177. Kyrkans hufvuddelar 179. Rundhuskyrkor 180. Basiliketypen, långhuskyrkor 189. Apsiskyrkor 193. Kyrkor utan apsis 212. Rektangelkyrkor 217. Större landskyrkor 224. Tvärhus med korsarmar 228. Lunds domkyrka 229. Sigtunakyrkorna 231. Gamla Uppsala domkyrka 235. Vesterås domkyrka 237. Linköpings domkyrka 239. Skara domkyrka 240. Uppsala domkyrka 241. Strängnäs domkyrka 243. Örebro stadskyrka 243. Kyrkor i Malmö, Helsingborg, Landskrona, Halmstad 244. Kyrkor i Visby 245. Kryptor 249. Altaret 253. Antemensale 257. Antependium 262. Ciboriaaltaren 265. Altarskåp 267. Sidoaltaren 309. Sköljstenar (piscinor) 311. Väggskåp 314. Fristående skåp. 322. Sakramentshus 327. Kistor 331. Läktare 335. Amboner, predikstolar 337. Biktrum i Vadstena klosterkyrka 343. Sittplatser 345. Preststol i Lunds domkyrka 348. Korstolar 349. Kyrkbänkar 363. Kyrkstolar 368. Bokstol 371. Trappgångar 372. Emporer 374. Orglar 376. Tornen 382. Sakristia 383. Vapenhus 384. Kapell i kyrkor 386. Fönster 386. Dörrar 388. Vigdttvattenskar 399. Offerstockar 401. Kollektskopa 403. Korsgångar, kalvarieberg 404. Minneskors 407. Kyrkogårdar 411. Grafskick 416. Grafstenar 419. Grafvar 467. Grafkärll 470. Minnesstenar, minnessköldar 471. Triumfkors 473. Dopfuntar 478.	
Kap. 4. Kyrkliga kärl, redskap och drägt	525.
Kyrkors rika utstyrel 525. Agnus dei 529. Altarerede, altarekläde, capella 531. Amplar 535. Aquamaniler 537. Aska 539. Belysning 540. Beläten,	

bilder 560. Belätetäckelser 565. Bonader 565. Böcker 567. Ciborier 568. Cimblor 572. Corporale 572. Dorsale 573. Drägt 573. Tonsur 594. Biskopens drägt 595. Eld, eldpanna 605. Fanor 605. Fasteduk 605. Fastoaltarekläde 607. Grafftäckelse 607. Helgedomar, helgedomakar 607. Relikgörmmor för enskilde 645. Heliga grafvar 647. Kalkar 649. Kalkkläde 666. Kamm 667. Kors 668. Krucifix 688. Kuddar 688. Lad 689. Lindor 689. Liturgiska färger och material 689. Mjök 691. Monstranser 691. Musikinstrument 693. Oblater 695. Oblataskar 696. Oljekar 697. Palmer 699. Paten (disk) 700. Pax 705. Pell 705. Radband 707. Ringklockor 708. Prim- och handklockor 724. Rökelse, rökelsekar 726. Salt 733. Spott 733. Svämre 734. Under verkande föremål 734. Votivgåfvor 734.

- Kap. 5. Gudstjensten**..... 737.
 Gudstjenstens delar 737. Böcker för gudstjensten 738. Dies och ferie 742. Horæ canonicæ, tidegudstjenster 743. Vårfrutider 748. Messan 759. Kyrkliga fester 767. Vigilier och oktaver 773. Samfundsmessor 775. Messor efter döde 776. Messor för världsligt godt 781. Festum terræ 783. Messor af särskild anledning 785. Processioner 789. Predikan 792. Ringning 800. Enskildes gudstjenst 801. Vallfärder 801. Pilgrimstecken 808.
- Kap. 6. Kyrkan och folket**..... 812.
 Presten särskildt skyddad 812. Celibatet 813. Sakramenten. 1. Dopet 817. 2. Konfirmationen 820. 3. Nattvarden 821. 4. Sista smörjelsen 822. 5. Prestvigningen 823. 6. Äktenskapet 823. 7. Boten 824. Aflat 831. Kyrkan medelpunkt inom samhällena 834. Kyrkans asylrätt 837. Kyrkan och friden 838. Intet arbete å kyrkans festdagar 840. Fastorna 840. Kyrkan och de världsliga förhållandena 844. Afgifter till kyrkan 848. Fromma stiftelser 849. Bannlysning och interdikt 849.
- Kap. 7. Kyrkan och staten**..... 857.
 Konungen och biskopen 857. Kyrkans frihet från världslig domstol 861. Kyrkans domsrätt: äktenskap, sedlighet, testamenten 864. Ocker 868. Andliga frälset 868. E. o. bevilningar 875. Kyrkans inverkan på statsväsendet 876.
- Kap. 8. Lära, tro och lefverne**..... 881.
 Presternes kunskaper och lefverne 881. Afvikelser från kyrkans lära och sed 884. Själfgjorde predikanter, ifrare, spåmän 886. Minnen från hedendomen 887. Egyptiske dagar 888. Läran enligt Anders Sunessons hexaameron 889. Läran enligt magister Mathias 899. Läran enligt fru Birgitta 910.
- Kap. 9. Klostren**..... 923.
 Munk- och klosterväsendet 923. Benediktinerne 925. Korherrarne af den hel. Augustini orden 928. Premonstratenserne 929. Kluniacenserne 929. Cistercienserne 930. Benediktinerne i Sverige 944. S. Augustini orden i Sverige 945. Premonstratenserne i Sverige 950. Cistercienserne i Sverige 954. Tiggareordnarne 975. Franciskaner 976. Dominikaner 979. Dominikanerne i Sverige 983. Franciskanerne i Sverige 1000. Birgittinerorden i Sverige 1010. Birgittinerorden i utlandet 1062. Birgittinerordens generalkapitel 1078. Birgittinerorden i Sverige 1085. Cistercienserne i Sverige ännu en gång 1102. Karmeliterne 1102. Antoniusbröder 1103. Kartusianer 1104. Förbund mellan kloster af olika ordnar 1104. K. Karl Knutssons kraf på reform af klosterväsendet 1105. Beginer 1105.
- Kap. 10. Medeltidskyrkans slut**..... 1107.
 Behof af kyrkans reformerande 1108. Luther 1108. Hans lärjunge Olaus Petri 1108. Peder Månsson om aflaten 1109. Den reformatoriska rörelsen i Strängnäs 1109. Svenska kyrkans skick bedröfligt, k. Gustaf bryter med påfvestolen 1113. Stockholm, Kalmar, Söderköping 1113. Visby, Malmö 1115. Långsam öfvergång, Valö och Tolfta kyrkor 1115. Eds kyrka 1116.

FEMTE BOKEN



KYRKAN



Digitized by the Internet Archive
in 2016

Kristendomens införande.

Innehåll: Den hedna tron. — Bekantskapen med kristendomen i utlandet. — Predikan inom landet. — K. Olofs dop. — Runsternarnes vittnesbörd. — Den engelska missionen under 1100-talet.



öka vi att lära känna våre hedue förfäders tro, märka vi snart, att de källor, ur hvilka vi kunna ösa, äro få och sparsamt flytande.

Visserligen hafva vidlyftiga arbeten utgifvits öfver nordisk och germansk mytologi, men de hjälpa oss icke mycket. De myter, som i dem behandlas, äro i hufvudsak hemtade från de norsk-isländska uppteckningarna och från dansken Saxos quasi-historiska berättelser. Från Sverige finnas ytterst få bidrag att hemta. Lokalmyter utbildades visserligen, men vi torde dock kunna antaga, att de förnämste myterne voro kända äfven i Sverige.

Man har många gånger försökt att bringa desse våre förfäders myter i system, så att vi skulle kunna få en sammanhängande öfversigt af dem. Vanskliga äro sådana försök, alldenstund det endast är fragment af det urgamla förrådet, som stå till vårt föfogande. Mytbildningen är rik, men hon går icke efter ett en gång för alla uppjordt system. Mytbildningen kan liknas vid ett träd, som genom den inneboende lifssaften skjuter ut en mångfald af grenar och en ännu större myckenhet af qvistar med blad och blommor och frukter. För att finna sammanhanget måste man från det yttersta, från frukter och blommor och qvistar, draga sig tillbaka till stammen och roten. Det ena motivet

Begynnelsebokstavfen är lånad från en handskrift, som tillhört k. Robert af Neapel, hvilken tillträdde regeringen år 1309 (i British Museum, Royal MS. 6 E. IX).

upptogs efter det andra och utbildades, men myten är ett verk af en diktare, hvars fantasi gör sig mer eller mindre gällande. Det till grund liggande motivet utbildas fylligt, och många äro de drag, i hvilka mytens element icke äro direkt gömda, utan i hvilka vi se alster af en fantasi, som önskade göra något helt. Ett och samma motiv kunde utvecklas i olika riktningar. De olika detaljerne i myten kunde utbildas på olika sätt. Ett sammanhang fanns visserligen, men vi få ej gå pedantiskt tillväga vid bedömandet af mytérne och deras detaljer, vi måste låta den frihet, som tillkommer den diktande anden, få sin rätt erkänd. Ur redan utbildade myter kunde element hemtas och göras till föremål för ett nytt mytbildande arbete. Fåfångt skall det alltid blifva att snöra samman all denna rika växtlighet inom tvångströjan af ett enda allt beherskande system. Viktor Rydberg synes mig i sina gigantiska, på den ärligaste forskning fotade och med största skarpsinnighet utförda *Undersökningar i germanisk mytologi* gå för långt i uppställandet af ett sådant system. Myternes art kan ock vexla. Somlige kunna vara direkt sprungne upp ur det allmänna medvetandet, under det andre kunna vara frukter af en mera reflekterande riktning, som törhända medvetet sökte att komma å stad ett systematiskt sammanhang mellan de olika mytérne. Hos de förre natur, hos de senare förkonstling. Våre myter äro för få, för att vi skulle kunna i dem vinna en insigt, som vi sjelfve skulle kunna drista oss att kalla något så när fullständig. Dertill kommer, att äfven om många myter äro af hög ålder, äro de åt oss bevarade uppteckningarna af mytérne jämförelsevis sena, de härstamma från en tid, då man icke blott hade börjat knyta bekanskap med kristen tro, utan då kristendomen hade blifvit Nordens erkända religion. Det ligger nära till hands att antaga ett kristet inflytande på en senare omgestaltning af mytérne. Det synes mig höjdt öfver tvifvel, att visse myter eller åtminstone vissa mytdrag äro af kristen eller klassisk upprinnelse. Sophus Bugge har hedern att hafva mäktigt framhållit detta, men äfven han synes mig hafva gått för långt åt sitt håll. Vissa uppfattningar och på dem grundade myter torde icke till hvarandra stå i härstammningsförhållande, utan utgöra en mensklighetens gemensamme egendom, likheterna i utvecklingen bero på allmängiltiga lagar, verkande inom skilda områden. Parallelism måste erkännas vid sidan af härstamningen. Att så förhåller sig, framgår af mycket, som de senare årens antropologiska och etnologiska forskning bragt i dagen.

Under de senare åren hafva i vårt land kommit i dagen ytterst viktiga bidrag till lösning af den mytologiska vetenskapens problem, bidrag som icke varit underkastade senare omgestaltningar, måhända under inflytande från främmande håll. De äro fullkomligt ursprungliga vittnesbörd om de myter, som under en aflägsen tid förekommo. Jag tänker på framställningarna på de ytterst märklige hjelmarne från

grafvarna vid Vendels kyrka, på de fyra nu redan verldsbekanta bronsskifvorna från Öland o. d. Här föreligger ett ytterst viktigt material, af hvars behandling vi hafva att vänta mycket, men behandlingen är förbunden med väsentliga svårigheter. Det är framtiden förbehållet att draga de rätte slutsatserne.

Äfven från senare tid, från slutet af den hedna tiden och från början af medeltiden finnas i Sverige framställningar af myter eller mytgestalter. Jag vill här endast påminna om Alskogsstenen med Odens åttafotade häst, på de bilder af valkyrjor, hvilka jag uppvisat på en del föremål,¹ på framställningarna ur Sigurd Fafnesbanes saga i tvänne runristningar i Södermanland.

I de nordiske myterne göres en bestämd skilnad mellan tvänne grupper af gudaväsenden, åsar och vaner. Här är icke rätta stället att ingå på ett försök att tyda denne skilnad. Det är här nog att påminna derom, att båda grupperne voro kände och dyrkade af de hedne Svenskarne. Myter i egentlig mening hafva icke af gammalt blifvit upptecknade i Sverige, ehuru myter dölja sig i mången sägen eller visa. På sådana vill jag här icke inlåta mig, men väl vill jag påminna om de vittnesbörd om våre fäders gudatro, hvilka äro bevarade i de från forna tider härstammande namnen på personer och på orter. Lektor M. F. Lundgren har redan för tjugo år sedan öfver dessa namn gjort synnerligen vackra undersökningar.² Jag fäster dock här mindre vikt vid personnamnen än vid de namn på orter, som vittna om heden gudatro.

Åsanamnet ingår möjligen i ortnamn, men svårighet vållas här genom ljudlikheten med ås, en långdragen höjd. Vanernes namn, mindre utsatt för förblandning, synes ingå i ortnamn från Uppland, Södermanland och Kalmar län. Odens namn ingår i ortnamn inom Jämtland, Helsingland, Uppland, Vestmanland, Södermanland, Närke, Vermland och Dal, Vester- och Östergötland, Småland, Kalmar län och Öland, Skåne och Halland, det finska Nyland — alltså allmänt. Tors namn återfinnes i ortnamn hörande till Jämtland, Ångermanland, Medelpad, Helsingland, Gestrikland, Uppland, Vestmanland, Södermanland, Närke, Vermland och Dal, Vester- och Östergötland, Småland, Öland, Skåne, Halland och Bohuslän, Åland och sydvestra Finland. Äfven Tor har således varit allmänt dyrkad. På Gotland synes hans namn ej förekomma i något annat ortnamn än i benämningen på den märkliga klippborgen Torsburgen å öns östra sida. I detta sammanhang må nämnas, att den i det svenska fastlandets jordfynd så ofta funna amuletten i skepnad af Tors hammare är i de rika gotländska fynden ytterst sällsynt. Om vanaguden Frö tala ortnamn i Vester-

¹ *Månadsbladet* 1880, s. 18 f.

² *Språkliga intyg om hednisk gudatro i Sverige*, tryckta i Göteborgs k. Vetenskaps- och Vitterhets-samhälles hundraårs-jubelfestskrift af år 1878.

botten, Jämtland, Uppland, Vestmanland, Södermanland, Närke, Vermland, Dal, Vester- och Östergötland, Småland, Kalmar län och Öland, Gotland, Skåne, Halland och Bohuslän, södra Finland. Om Ull vittna likaledes många ortnamn, i Ångermanland, Uppland, Vestmanland och Dalarna, Södermanland, Närke, Vermland och Dal, Vester- och Östergötland, Kalmar län med Öland, Skåne, Halland och Bohuslän.

Mindre ofta vitsordas af ortnamnen dyrkan af följande gudar. Njord finna vi i Uppland, Vestmanland, Södermanland, Närke, Vermland, Östergötland, Blekinge — hans namn synes således saknas i Småland och i större delen af vestra Sverige. Den enhänte Ti (Isländingarnes Tyr) torde åsyftas i namnet på den väldiga skogstrakten Tiveden. Om Balders namn ingår i ortnamn är osäkert. Gudinnan Friggs namn synes med säkerhet ingå i det vestgötska sockennamnet Friggeråker.

Om en gud, hvilken ej återfinnes i de nord-isländska myterna synes det i Sverige ett par gånger förekommande ortnamnet Hærnavi¹ vittna.

Af hvad här anförts torde vi få draga den slutsatsen, att fyra gudar spelat i Sverige en rätt stor roll, Oden, Tor, Frö och Ull, hvilke uppenbara sig i ortnamn spridda öfver flere landskap. De öfrige gudarne synas i något mindre grad varit föremål för dyrkan.

Om ortnamn, som innehålla en guds namn, antyda dennes dyrkan, framhålles en sådan ännu starkare i sådana ortnamn, i hvilka till gudens namn är fogadt ett ord, som talar direkt om dyrkan. Sådana ortnamn äro, utom det nyss anförda Hærnavi, Odensharg i Uppland (nu Odensala),² Odenslunda i Uppland (2 gånger) och Vestergötland, Odensvi i Närke, Vestmanland och Kalmar län, Torsharg i Södermanland (den nuvarande staden Torshälla), Torslund eller Torslunda i Uppland (11 gånger), Södermanland (2 gånger) och Öland, Torsvi i Uppland, Fröslunda i Uppland (2 gånger), Södermanland (4 gånger), Vestmanland, Vestergötland (4 gånger), Östergötland och Öland, Frösvi eller Frövi i Södermanland (2 gånger), Närke (2 gånger), Vestmanland (4 gånger), Vestergötland, Östergötland och Kalmar län (2 gånger), Ullalund eller Ullalunda i Södermanland (2 gånger), Ullavi i Uppland, Södermanland (3 gånger), Närke (2 gånger), Vestmanland (3 gånger), Dalarna, Vestergötland (2 gånger), Östergötland (4 gånger), Kalmar län och Öland, Nördelunda i Uppland, Södermanland (2 gånger) och Vestmanland samt Närdevi i Närke (2 gånger) och Östergötland (3 gånger).

Antalet skulle kunna ökas, ty Lundgren har i sin afhandling icke fäst sig vid andra ortnamn än sådana, som han funnit i medeltidsurkunder. Den moderna stafningen af ortnamnen är i många fall vilseledande, men t. ex. med afseende på ortnamnet Frövi eller Frösvi

¹ Detta namn har ej behandlats af Lundgren. En by i Bro sn och hd, Uppland, och en socken i vestra Uppland bära detta namn.

i nutidens språk torde icke någon osäkerhet föreligga, äfven om möjlighet föreligger, att ett nu användt *-vi* är ett gammalt *-vid* (= skog), hvars slutkonsonant blifvit bortnött.¹ Vi finna i Rosenbergs *Geografiskt-Statistiskt handlexikon öfver Sverige* uppgifter om Frövi eller Frösvi för Uppland tre gånger (ofvan intet fall) och Närke tre gånger (ofvan två).

Dessa ortnamn på *-harg*, *-lunda* och *-vi* häntyda direkt på gudstjensten.² Men då måste vi också i detta sammanhang fästa afseende vid de fall, då de ifrågavarande tre orden förekomma ensamma, utan något förutsatt gudanamn.

Ordet *harg* kan ej hafva haft någon annan betydelse än af ett ställe för gudstjenst. I Rosenbergs nyss anförda lexikon finna vi *Harg*, by i Lofta sn, Kalmar län, by i Vätö sn, gård i Odensala (Odinshargs) sn, socken vid Ålands haf, herregård i Skånela sn, — allt inom Uppland, gård nära Nyköping, herregård i Kisa sn, by i Vikingstads sn, båda gångerne i Östergötland, dessutom *Vestra Hargs* socken i Östergötland och *Östra Hargs* socken i samma landskap — alltså ett *Harg* i Kalmar län, fyra i Uppland, ett i Södermanland, fyra i Östergötland, intet i vestra Sverige.

Lund eller *Lunda* kan naturligtvis hafva olika betydelser. *Lund* ingår ju i språket som benämning för en större grupp af träd, men då ordet förekommer i ortnamn samman med gudanamn och då det af andra omständigheter — jfr det följande — framgår, att lundar voro gudstjenstplatser, synes det troligt, att vi åtminstone i många ortnamn af denne grupp böra åt namnet tillerkänna den senare betydelsen. Det är möjligt, att singularformen *Lund* i de flesta fall betecknar gårdens eller byns läge vid en lund — jag vill dock här särskildt undantaga det nuvarande stadsnamnet *Lund*, ty det synes mig troligt att å denna Skånes hufvudort i den hedna forntiden funnits ett gudstjenstställe. Deremot synes det mig ganska sannolikt, att pluralformen *Lunda* i regeln betecknar en gudstjenstplats. Formen *Lund* förekommer, efter Rosenbergs lexikon, i följande landskap:

Vesterbotten	4 gånger	Dalarne	1 gång
Jämtland	4 »	Södermanland	9 »
Helsingland	3 »	Närke	5 »
Gestrikland	2 »	Vermland	4 »
Uppland	10 »	Dal	7 »
Vestmanland	2 »	Vestergötland	7 »

¹ Denna bortnötning har egt rum i namnet på den nuvarande brunnsorten *Medevi*, hvilken i en urkund af år 1383 kallas *Midhiaviddh*, hvilket namn »hän-tyder på dess läge i midten af skogen mellan Motala och Hammar» (Styffe, *Skandinacien under unionstiden*, 2:a uppl., s. 199).

² Om sammanhanget af *-lunda* (egentligen genitivus pluralis af ordet *lund*) och *lund* med gudstjensten, jfr det följande.

Östergötland	11 gånger	Skåne	1 gång
Småland	1 »	Bohuslän	1 »

Formen Lunda är fördelad på följande sätt :

Uppland	7 gånger	Småland	1 gång
Vestmanland	1 »	Öland	2 »
Södermanland	2 »	Gotland	2 »
Vestergötland	1 »		

Det synes mig af vigt, att tvänne socknar hafva namnet Lunda, d. v. s. att två kyrkor blifvit bygda på hvar sin gård, som bar namnet Lunda. Det är uppenbart, att kyrkor i många fall blifvit uppförda på ställen, till hvilka folk under heden tid samlades för att öfva gudstjenst. Ortnamnet Lundby torde snarare böra sättas i sammanhang med lund i vanlig mening.

Ortnamnet *Vi* kan väl vara uppkommet af ett ursprungligt vid, men detta torde endast untagsvis vara händelsen. Vi (Norra Vi, Södra Vi) förekommer i följande fall:

Jämtland	1 gång	Södermanland	2 gånger
Ångermanland	2 »	Östergötland	3 »
Helsingland	5 »	Kalmar län	2 »
Gestrikland	3 »	Öland	1 »
Uppland	1 »		

För den händelse *Via* är att hänföra som pluralform till *Vi*, må antecknas att detta ortnamn förekommer i

Helsingland 1 gång, Vermland 1 gång, Närke 7 gånger.

Vi hafva ock att uppmärksamma ortnamnet *Vä*, hvilket tillhör en by i vestra Småland och en socken (f. d. stad) i nordöstra Skåne.

Slutligen hafva vi att uppmärksamma ett i två former förekommande ortnamn, hvilket aldrig förekommer i förbindelse med gudanamn¹ men ändock måste anses beteckna en plats för gudstjenst, jag menar *Hof* och dess pluralform *Hofva*. Vi finna dessa namn i

Jämtland	2 gånger	Vestergötland	7 gånger (ett Hofva)
Ångermanland	2 »	Östergötland	2 »
Medelpad	1 »	Småland	4 »
Uppland	6 » (ett Hofva)	Halland	1 »
Södermanland	1 »	Bohuslän	1 » (Hofva)

Sådana ortnamn som *Ekebyhof* höra icke hit. De äro af senare ursprung.

¹ I norska ortnamn är *hof* ofta sammansatt med gudanamn. Rygh, *Norske Gaardnavne, Forord og Indledning*, s. 55.

Med afseende på betydelsen af dessa ord må några upplysningar här meddelas.

Det fornnorska *hōrg* (= harg) betecknade en klippa och äfven ett slags heden helgedom.¹ På grund af betydelsen 'klippa' har man antagit, att gudstjenststället harg skulle vara bildadt af sten; att det var något fast framgår af det i en isländsk handskrift förekommande uttrycket 'bränna hof och bryta harg', hvilket uttryck för öfrigt gifver vid handen, att hargen ej var gjord af trä, ty då hade han kunnat brännas lika väl som hofvet. Man har antagit, att hargen var ett stenkummel (röse), men några rösen, som varit afsedda för gudstjenst, har den arkeologiska forskningen ännu icke uppdagat. Man har äfven antagit, att hargen varit ett af stenar uppfördt altare. Denna uppfattning beror på tidigare fornforskares, så inom som utom Norden, antagande, att de s. k. dösarna, bestående af ett liggande stenblock, som hvilat på några upprättstående block, varit hedniska offeraltaren. Det står nu emellertid oryggligen fast, att dösarna varit grafvar, hörande till en så aflägsen kulturperiod som stenåldern. Mig synes det rimligast, att med harg bör förstås större stensättningar. Sådana finnas visserligen på otaliga ställen, på egor till byar eller gårdar, som icke kallas Harg. Men ett gudstjenstställe kunde hvem som helst upprätta. Det är mera märkligt, att gårdar och byar finnas, som heta Harg. Det synes antyda, att gudstjenststället var det första, bebyggelsen på platsen det andra. Det är för öfrigt möjligt, att om gudstjenst- eller offerstället varit af större betydenhet och legat vid en by eller gård, denne tidigare haft ett annat namn, hvilket fått vika för helgedomens större betydelse.

Ordet *lund* har hvarken i fornnorskan eller i fornsvenskan betydelse af helgedom. Men att lundar varit under heden tid helgedomar skall strax visas.

I fornnorskan betecknar *vé* (= svenskans vi) dels hem, dels helgedom. I Sturlungasagan omtalas en man Geirr, som var en stor blotman och derföre kallades Végeirr. I den isländska sagan om Egil Skallagrimsson omtalas en man, som dödat i *véum*, d. v. s. på gudstjenststället, och vard han varg. Man hör derföre uttrycket 'varger i veum', hvarmed betecknas en person, som var utskjuten ur samhället. Huru ett vi var konstrueradt, derom sakna vi all underrättelse.

Ordet *hof* är gemensamt för de nordiska tungomålen och de tyska. I tyskan betyder *hof* än i dag gård, och ordet har i fornnorskan haft samma betydelse. Men i fornnorskan har ordet — liksom *vé* — en dubbel betydelse: hus i vanlig mening och gudahus; i Norge förekomma flere ortnamn, i hvilka hof föregås af ett gudanamn. Hofvet i den senare meningen var, hvilket framgår af ett nyss meddeladt uttryck, uppfördt af trä, hvadan det kunde brännas ned. Om dess ut-

¹ I medeltidssvenskans litteratur förekommer ordet endast i ortnamnen.

seende finnas upplysningar i de fornnorsk-isländska sagorna. Jag behöfver ej här ingå på en närmare redogörelse. I medeltidssvenskans litteratur förekommer ordet hvarken i betydelse af hus eller gudahus. Under medeltiden lånades från tyskan ordet hof i olika betydelser, hvilka dock alla ega sammanhang. Det nya låncordet eller rättare ordet i dess nya betydelse betecknar 1. en furstes eller förnäm mans bostad, 2. prakten inom det samma (hofhållning), 3. dem, som höra till ett sådant hof (hoffolket), 4. sammankomst af stormän — det heter i rimkrönikan (del 1 v. 648):

de fyra bröder togo en stämma
det hof det var å Tränönäs.

5. festligt samqväm, gästabud, i synnerhet om festen var förenad med riddarespel. De som befunno sig i en furstes hof kallades hofmän, och deras uppträdande skulle vara höfviskt, d. v. s. sådant som passade sig vid ett hof.

Myterne äro ett, gudstjensten ett annat. Dessvärre veta vi alltför litet om detaljerne af den hedna gudstjensten i Norden, om dennas utöfvande inom Sverige veta vi så godt som intet.

Det lilla, som kommit till vår kännedom är följande. Erkebiskop Rimbart af Bremen berättar i sin lefnadsteckning öfver företrädaren, den hel. Ansgar, förkunnaren af kristendomen i Sverige, följande.

När erkebiskop Ansgar kom andre gången till Sverige, hade man der beslutit att egna gudomlig heder åt en forntida konung, som bar namnet Erik; man byggde honom ett tempel, i hvilket man egnade honom löften och offer, liksom han hade varit en gud. Denna berättelse förefaller synnerligen apokryfisk. Hon strider mot allt hvad vi i öfrigt veta om den gamla gudatron i Norden. Låt vara att gudarne, sådane de i myterne omtalas, voro skapade efter menskligt beläte, man gjorde dock en bestämd skilnad mellan gudar och menniskor. Om vi undantaga Brage, hvilken än betecknas som skaldekonstens gud, än omtalas som en mensklig skald, finnes intet namn, som är gemensamt för en gud och för menniskor. Det hela måste bero på ett missförstånd, men hvad som blifvit orätt uppfattadt, torde det nu vara omöjligt att uppvisa.

När Ansgar hos konung Olof begärde tillstånd att i hans land förkunna kristendomen, fick han det svar, att detta icke berodde på konungen ensam. Han sammankallade sine främste män och förelade dem ärendet. Desse förklarade sig vilja kasta lotter på sine gudar, för att få veta huru dem täcktes. Efter deras sed gingo de ut på ett fält och kastade lotter, och då föll alltid lotten så, att det var guds — det borde väl hellre heta: gudarnes — vilja, att kristendomen och den heliga tron skulle grundas och stadfästas i riket. Jag fäster mig här endast vid det otvetydiga — af annat stadfästa — factum, att man

genom lottkastning sökte få veta gudarnes vilja. Huru vid en sådan lottkastning tillgick, det veta vi icke.

Någon tid efter Ansgars afresa försökte k. Olof åt Sverige återvinna Kurland, hvilket, enligt Rimbert, fordom varit ett svenskt lydland. Den svenske hären hade tågat ett stycke in i landet och belägrade en stad, som försvarade sig med stor envishet. Svenskarne började tröttna och beslöto att genom enahanda lottkastning få veta, om de hade att vänta någon hjälp af sine gudar. Lottkastningen utföll nekande: ingen af deras gudar ville hjälpa dem till seger eller till återtåg. Någre köpmän föreslogo, att man skulle ock söka hjälp hos kristne mäns gud. Ny lottkastning företogs, och denna utföll så, att de kristnes gud lofvade dem hjälp, och de vände åter från staden med heder och skatter. Jag anför detta endast som ett nytt exempel på lottkastning såsom ett medel att utröna gudarnes vilja. Det hela vittnar derom, att man kände sig beroende af gudarnes vilja, men man ansåg sig icke kunna vinna den gudomliga hjälpen genom att göra sin pligt, utan man måste genom särskilda medel söka utröna gudarnes vilja. Romarne handlade, som vi veta, på samma sätt.

Sigvat skald jämte andre reste, enligt Olof den heliges saga, år 1019 i Vestergötland. De kommo en afton till en gård, som hette Hof, »dörren var stängd och de kommo icke in, hjonen derinne sade, att der var heligt». Färden gick från Eda skog i Vermland till Skara. I Vestergötland finnas flere gårdar med namnet Hof. Sigvat fortsatte vägen och kom till en annan gård. »Husfröjan stod i dörren och bad honom icke komma in der, de hade alfvalot». Enligt Sigvats visa sade hon sig rädas för Odins vrede, ifall hon släppte in honom.

En Adam, som år 1067 kom till Bremen och der, churu ung, erhöll den hedersamme platsen som *magister scholarum*, skref under åren mellan 1072 och 1076 en berättelse om menigheten i Norden under erkebiskopsdömet Bremen och Hamburg under åren 788—1072 och fogade till denna en beskrifning af de nordiska landen.¹ Hans arbete är i högsta grad märkligt.

I afhandlingen om Nordens öar berättar magister Adam följande.

»Sverige är ett mycket fruktbart land, hvars jordmon är rik på korn och honung och i afseende på boskap står framför alla andra land. Flodernas lopp och skogarnes läge gynna öfverallt en rik tillförsel af främmande varor. Vi kunna derföre säga, att Svenskarne fattas ingen herrlighet utom den, som vi älska eller rättare tillbedja: ett högfärdigt lefverne. Ty allt, hvarmed den tomma fåfängan skryter, guld och silfver, präktige hästar, pelsverk och bäfverskinn eller her-

¹ Helmold (1100-talet) kallar Adams arbete *Gesta Hammaburgensis ecclesie pontificum*. Som fjerde bok i detta arbete räknas hans *Descriptio insularum aquilonis*. Jfr Christensen, *Adam af Bremen om Menigheten i Norden*, o. s. v. (1862).

melin, för hvilket vi hysa en vansinnig beundran, det akta Svenskarne alls intet.¹ Allenast i förhållandet till qvinnor känna de inge gränser. Hvar man har, i förhållande till förmögenheten, samtidigt två, tre eller flere hustrur, de rike och furstarne hafva otaliga hustrur. Sönerne, som genom sådana förbindelser födas, erkännas som äkta. Deremot är dödsstraff fastställt för äktenskapligt umgänge med annan mans hustru, för våldtägt, rån och annan förbrytelse. Gästfrihet utmärker i hög grad alle Nordbor, men i synnerhet Svenskarne, ty de känna icke större skam än att neka vägfärande härberge, ja de täfla om hvilken skall hafva närmaste rätt att mottaga en gäst. De bjuda denne allt hvad människokärleken bjuder och när han hos någon lefvat så många dagar som han sjelf behagar, täflar en hvar om att visa honom till sine vänner från en ort till en annan. Detta är det goda i deras seder. Hvad deras förhållande till sanningens förkunnare angår, är detta ytterst vänligt och tillmötesgående, så snart vederbörande äro kyske, förståndige och duglige. De tillåta biskopar att vara närvarande vid deras folkförsamlingar, som de kalla *warh*,² och på dessa äro de mycket villige att höra talas om Christus och kristendomen. Det kan väl vara, att der för goda ord lätteligen skulle antagas vår tro, men detta hindras deraf, att dålige lärare, genom att söka sitt eget och icke hvad Christus tillhör, förarga dem, hvilke annars kunde frälsas.»³

»Många stammar finnas i Sverige och de utmärka sig genom styrka och vapenduglighet. De äro i örlig lika utmärkte ryttare som stridsmän (fotfolk). Deras makt synes derföre också lägga band på öfrige nordbor. Deras konungahus är urgammalt, men konungens makt beror på folkets omröstning. Hvad folket befäller måste konungen stadfästa,⁴ såvida icke hans beslut, som de någon gång, ehuru ogera, hörsamma, smakar dem bättre. Hemma hos dem hålla de på att vara sins emellan lika. Men i krig lyda de i ett och allt konungen eller honom, som han anser vara dugligast bland dem. Om de under en strid komma i svårighet, anropa de blott en af deras många gudar om hjälp. Efter vunnen seger äro de uteslutande hängifne denne gud, med tillbakasettande af öfrige gudar. För öfrigt har den åsigten redan blifvit högröstad hos folket, att de kristnes gud är den starkaste, att man ofta bedrages af de andre gudarne, men att de kristnes gud alltid finnes tillstädes som en säker hjälpare i nödens stund.»

»Nu skola vi berätta något om Svenskarnes vantro. Detta folk har ett mycket ansetd gudahus, som kallas Uppsala — —. I detta

¹ Detta beröm torde hafva varit ganska oförtjent.

² Denna uppgift torde väl afse den erfarenhet, som Ansgar hade i Sverige. Hvad ordet *warh* betyder, kan jag icke uppgifva.

³ Alltså ansåg Adam på 1070-talet Sverige ännu icke vara vunnet för kristendomen.

⁴ Detta öfverensstämmar med Snorre Sturlessons framställning af de svenska förhållandena.

gudahus, som är helt beklädt med guld, tillbedjer folket bildstoder af trenne gudar: Tor, som är den mäktigaste af dem, sitter i midten, under det att Odin och Frö intaga sina platser på hvar sin sida af honom.¹ Desse gudar sägas hafva följande betydelse. Tor herrskar i luften, han råder för tordön och blix, för vind och regn, för mildt väder och gröda. Den andre, Odin, d. v. s. raseri,² länkar striden och ingifver menniskan mod och mannhjerta gent emot fienden. Den tredje är Frö, som gifver de dödlige frid och glädje. Hans bild har också ett mycket ohöfviskt utseende. Deremot framställes Odin i full beväpnning, ungefär som Mars hos oss [Adam var dock kristen!]. Tor afbildas med herrskarestaf och synes skola föreställa Jupiter.»

»Vidare dyrkar man här människor, som blifvit upphöjda till gudar och hvilka man för deras stora dåds skuld tillerkänner odödlighet. I den helige Ansgars lefnadsteckning läsa vi, att så har man gjort med konung Erik.»

»Alle deras gudar hafva sina bestämde prester, som frambära folkets offergåfvor. När pest eller hungersnöd inträffar, offras till Tors bild, när krig inbryter, till Odin, vid brölloppsgillen till Frö. Hvert nionde år är dessutom vanligen en högtid i Uppsala, som firas gemensamt af alla Sveriges landskap. Ingen får undandraga sig att deltaga i denna högtid. Konung och folk, samfund och enskilde, alla sända sina gåfvor till Uppsala. Grymmare än allt straff är att de, som redan antagit kristendomen, måste köpa sig frie från detta. Med offret tillgår på följande sätt. För hvar lefvande varelse af hankön offras nio hufvud, med deras blod försonas gudarne. Kropparne hängas upp i en lund i närheten af gudahuset, och denne lund är i hedningarnes ögon så helig, att hvart i denne förekommande träd anses vara gudomligt på grund af de offrades död eller liklukt. Der ser man hundar och hästar hänga samman med människor, ja en kristen har berättat mig, att han sett sjutiotvå kroppar hänga der tillsammans.³ Mångfaldige sånger

¹ Ett tillägg till Adams berättelse innehåller följande. »I närheten af detta gudahus står ett mycket stort träd, med vidt utsträckte grenar, alltid grönt, både vinter och sommar, af hvilket slag det är, det vet ingen. [Om uppgiften är riktig, måste det hafva varit ett barträd]. Der finnes också en källa, i hvilken hedningarnes ofringar pläga fullgöras och i hvilken en lefvande människa plägar nedsänkas. Kommer hon icke mera upp, då är folkets önskan uppfylld. En guldkedja går rundt om templet. Hängande öfver byggnadens öfverste del breder hon sitt röda sken åt alla sidor. Templet ligger nämligen på en slätt och är rundt omkring omgifvet af berg.» — Beskrifningen af läget är olycklig: bergen kring Uppsalaslätten äro skäligen osynliga. Berättelsen om guldkedjan förefaller ytterst litet trovärdig. Samma omdöme gäller måhända offren i källan. Under öfvergångstiden och under den följande tiden, då den romersk-katolska kyrkans bekännare togo sig för att teckna den hedna tiden, sökte de regelbundet teckna denna så mörk som möjligt.

² Adam känner således icke Odin såsom den förnämste bland gudar.

³ Ett tillägg till Adams berättelse innehåller följande. »Gillena fortgå i nio dagar, liksom öfrige med offren förbundne högtidsseder. Hvar dag offra de en människa jämte andra djur, så att antalet af lefvande slagoffer under nio dagar blir sjuttiotvå. Detta offer försiggår vid vårjämningsdagen.

afsjungas vid denna offerhandling, och deras innehåll är så ohöfviskt att det helst må förtigas.»¹

Den skildring Adam lemnar af offren i Uppsala är hemsk, men då han uppenbarligen var en sanningsälskande man och derjämte åberopar ett åsyna vittne, kunna vi icke gerna undgå att i hög grad sätta tro till hans berättelse. Offer framkallas såväl af ett känt behof af gudomlig hjälp som ock af skuldmedvetande. Myterne omtala icke gudarne såsom i detta afseende fordrande, men vi ega icke kännedom om alle myter, som funnits. Våre hedne förfäder måtte emellertid haft ett stort skuldmedvetande, och detta vittnar om djup i deras uppfattning af världssammanhanget.

Äfven från början af den tid, då kristendomen hade vunnit boskap i Norden, hafva vi några antydningar om den hedna tidens bruk, mot hvilka, då de voro ingrodde i de omvändes uppfattning, kyrkan måste inskrida.

Jag har i det föregående omtalat lundar såsom gudstjenstplatser. Redan Tacitus vet att berätta, att Germanerne hade helige lundar och skogar. Antydningar om heliga träd förekomma flerstädes i svenske urkunder. I första kapitlet af Upplandslagens kyrkobalk heter det, att ingen eger att tro på lund eller sten. Gotlandslagen säger (kap. 4): »Blot äro människorna strängeligen förbudna, all den 'fyrnska' (gammal sed), som följer hedendomen. Ingen må lofva (*haita*) å hult (= lund) eller högar eller hedne gudar, hvarken å vi eller stafgårdar.» Med *stafgarpar* torde böra förstås inhägnader bildade af upprättstående stolpar. I hvilket förhållande de stått till andre lokaler för heden kult, är icke bekant.² I den historia, som finnes fogad till en handskrift af Gutalagen heter det: man trodde den tiden å hult och högar, vi och stafgårdar.

Af större vigt än kännedomen och utbredningen af de olika gudarnes dyrkan och af de olika kultställes förekomst är en utredning af karaktären af de hedne Svenskarnes tro. Af en sådan utredning skulle vi kunna vinna slutsatser för frågorna: Hurudan var arten af den tidigare beröringen mellan heden tro och kristen? Fanns det i den hedna tron i Norden sådana egenskaper, att den kristna trons förkunnare hade att i våra bygder räkna på sympatier eller antipatier? Dessvärre möter oss vid försöket att göra en sådan utredning den be-

¹ Gutasagan (bifogad en handskrift af Gutalagen) säger: 'Till hedne gudarne blotade de sina söner och döttrar och boskap med mat och mungott. Allt landet eller hvar treding för sig offrade folk, men smärre ting hade mindre blotan med boskap, mat och mungott. De som deltog deri kallades *supnautar*, ty de kokade (*supu*) alle tillsammans.

² I den äldre Eidsivatingets kristenrätt heter det (I, 24): Engi madr skal hafa i húi sinom staf eða stalla — staf eller ställningar för gudabilder. Staf å detta ställe synes svårligen kunna fattas i förbindelse med Gotlandslagens *stafgarpar*.

tänkliga, förut påpekade omständigheten, att vi icke kunna ens med afseende på flere af de viktigaste myterna, som åt oss blifvit bevarade i uppteckningar från medeltiden, med full säkerhet uppgifva, huruvida de äro äkta originalmyter eller om de i sig upptagit ett kristet element, hvilket antingen kan, under den tidigare beröringen med kristne i utlandet, hafva bidragit till sjelfve mytens utbildande eller ock kan genom inverkan af den i Norden inkomne och stadfäste kristendomen, hafva vid den slutliga formuleringen, i sammanhang med nedskrifvandet, hvilket verkställdes af kristne män, erhållit hvarjehanda mera eller mindre djupt gående tillsatser.

Carl Rosenberg har i sitt arbete *Nordboernes Aandsliv fra Oldtiden til vore Dage* (del I, s. 480 f.) sökt tränga in till de lifstankar, som skapat och utvecklat den andliga kulturen i Norden, och göra reda för deras sammanhang inbördes.

»Kärnan i den hedne nordbons tro är, säger han, Ragnaröksmyten. I tillvaran fanns en ursprunglig motsats af oädla och ädla krafter, af hvilka de förre skulle vara de senare underordnade. Denne motsats innebar icke med nödvändighet split mellan de olika krafterna, men splitet kom, harmonien bröts, man anade synden som det nuvarande verldslifvets grundvillkor, synden icke i något öfvergrepp från sjelfviskhetens sida, utan tvärtom af brist på stolthet: gudarne nedlät sig till jättarne, de ädla makterna gáfvo sig i lag med de oädla. Detta var icke tillvarans ursprungliga bestämmelse, derföre äro nu allt och alla komna in under syndens konsekvens, d. v. s. under ödets herravälde. Det mytiska uttrycket härför är nornernas ankomst till Åsgård samt Lokes, nidingens, upptagande i gudakretsen och det inflytande han inom denne vinner. Förderfvets frö utvecklar sig stadigt och medför till sist den allmänne undergången, då verldslifvet, trots Lokes fångslande, till sist blifvit genomträngdt af svek och gudarne försvagat sig genom upprepade förbindelser med de fientliga makterna. Men det eviga kan icke förtäras i elden, det ädla är evigt och derföre födas gudarne på nytt i en ny tingens ordning.»

»Den nuvarande tingens ordning är i grunden oordning, det allmänna grunddraget är split. Den första ofreden mellan de två gudagrupperne kunde afslutas med en förlikning, men mellan gudar och och jättar är brytningen oläglig. Odin och Tor föra i främsta rummet kampen, den förre med andens, den senare med handens kraft. Frö står som jättarnes fiende långt efter Tyr, som offrade sin hand för att få ulfven bunden. Gudarne äro ofullkomliga, de hotas ständigt med undergång; derföre hvilas öfver dem något tragiskt. Odin, alltid medveten om den hotande faran, har upptagit detta i sitt eget väsen och derigenom blifvit demonisk. Tor går upp i ögonblickets dust och blifver derigenom, med all sin kraft och all sin goda vilja, komisk. Alle gudarne begabbas af Loke, men derigenom väcka de djupt

medlidande: att sådant kan hända det ädla i världen är just det mest fruktansvärda beviset för världens brist och förgänglighet.»

»Af gudarnes dubbla egenskap att å ena sidan vara verldsordningens skapare och upprätthållare samt de oädla lifsmakternas svurne fiender, å den andra sidan ofullkomlige och dömde till undergång bestämmas deras förhållande till människorna och människornas till dem, med ett ord gudarnes dyrkan.»

»Gudarne rådde för den af dem skapade verldsordningen, icke minst för naturkrafternas verksamhet. Människorna voro i hög grad beroende af dessa, och de måste därför söka vinna gudarnes bevägenhet, hvilket skedde genom blotande. Man blotade för godt år och fred och för seger» — fred och seger tala om stridiga intressen.

Tor var ljungelden, jättarnes fiende och den himmelske eldens gud, och denne eld var ren, under det att den eld, som brann i människornas hus, kunde vara utsatt för hvarjehanda orenande inflytelser. Härden var i Norden, liksom i Södern, hemlifvets medelpunkt. På härden brann elden, hvilken var af himmelskt ursprung, denne måste vårdas. Ända in i senaste tider har den sed förekommit, att ett nyvigdt par vid inträdet i det egna hemmet riktade sina steg först till härden — orsaken har blifvit glömd, det heter nu, att de nygifta skola smaka på soppan. Om en farsot uppenbarar sig i en by, har detta ansetts bero på besmittelse, då måste alle eldar utsläckas och ny eld framkallas genom gnidning af trä mot trä — en borring, som spelat en stor roll i den mytiska uppfattningen.¹ Hemlifvet ansågs heligt och det var stäldt under beskydd af den gud, som sköter åskan och blixten. I hemlifvets helgd grep kyrkan icke in, kristendomen fordrade icke mera än att hvar enskild person skulle tillhöra kyrkan, men med afseende på det nybildade hemmet skulle en kyrklig vigsel föregå. Tors namn förekommer i många personnamn (i formen Tore och i hardt när otaliga sammansättningar), i många ortnamn. Detta, jämte de in i senaste tiden bevarade sederne, visa, hvilken stor betydelse Torskulden hade i forne dagar. Tor vigde, enligt de gamla uppgifterna, hvarjehanda saker med sin hammare. Tors hammare blef i följd deraf en symbol och en amulett, som mycket flitigt användes — såsom i det föregående har blifvit sagdt, i mindre mon på Gotland, hvarest således Torskulden synes hafva varit mindre betydande än på det svenska fastlandet.

Man blotade för seger — strider förekommo inom landet, strider fördes inom andras områden, för striden rådde Oden, med sin åttafotade häst och sitt spjut. Oden har fått en mycket framstående ställning såsom en öfvergud, men detta torde i viss mon hafva berott på något senare tidens systematiserande åtgärder — när jag säger 'något senare'

¹ Jfr Kuhn, *Die Herabkunft des Feuers und des Göttertranks.*

går jag ganska långt tillbaka. Oden var en stridens gud — han representerade derutöfver mycket annat —, han gaf seger och åkallades derföre i strid, striden var en honom egnad dyrkan. Krigiske voro Nordborne, vida mera än kristendomen kunde godkänna.

»Lifvet är en strid, striden en gudsyurkan. Att undandraga sig striden är föraktligt. Att taga del i striden, att falla i denna är ett inre kraf på mannen, om han vill göra till fylles åt sig och åt gudarne. Vid julblotet lade man handen på galtens hufvud och lofvade att under det kommande året öfva ett storverk eller i annat fall dö. Det ovärdigaste af allt var rädslan, man fick ej frukta något, ej ens det mäktigaste af allt, ödet. Ovärdigt är det att öfverväldigas af något, att blifva utom sig af glädje, att brista i gråt och sorg. Ovärdigt är det att vara ömtålig, icke ens den svåraste kroppsliga pina får hjälten ömma vid. Ovärdig är all svaghet, derföre är ålderdomens skröplighet jämmerlig, sjukdom är icke bättre, sotdöd är den värsta olycka. Ovärdigt är att lida en förnärmelse utan att kräfva hämd. Ovärdigt är att i något afseende låta sig öfvermannas eller kufvas af någon. Derföre blir hvart meniskt förhållande, äfven de sympatiska, så lätt en strid, ett prof på hvilken eger den starkare viljan. Derför lägger en kraftig strid den fastaste grunden till vänskap, äfven i kärleken mötas vilja och vilja, personlighet och personlighet; uppkommer ett missförstånd, så gäller det icke allenast lyckan, utan lifvet. Det är ovärdigt att missbruka sin kraft mot den svagare, derföre är qvinnan fridlyst, derföre är det manligt att visa mildhet mot den som behöver hjälp och mot den som blifvit öfvervunnen. Det är ovärdigt att ljuga, att bryta sitt ord, att svika, att öfva hemlig trolldom, att i smyg döda, att vara snål, att vara sladderaktig, att svika sin slägt. Vid grafölet lofvade sonen att uträtta ett storverk för att hedra faderns minne, och blodshämnden var en helig pligt. Den man borde hedra efter döden, skulle man bistå under lifvet, äfven om bandet ej var af naturen knutet; fosterbrodern skulle vara sin fosterbroder trofast, hirdmannen sin konung. Äfven i kärlek och i äktenskap är omsorgen om den älskades värdighet en hufvudverkan af ömheten: en god hustru vill tio gånger hellre se sin man död än vanärad, och hon vågar sönernes lif, på det fadern må blifva hämnad. Skall man med ett ord beteckna den sedliga känsla, som genomträngde våre förfäders lif och åt alla dess förhållanden gaf det egentliga innehållet och stadgan, så är det ordet hederskänsla.»

I dessa af en skarpsynt och varmhjertad tänkare uttalade ord¹ kan jag instämma. Men — och detta har icke C. Rosenberg underlåtit att framhålla — den karaktär, som efter hvad ofvan framhållits utmärkte Nordbon, innebar otaliga möjligheter att slå öfver, så att

¹ Till hvilka jag i det föregående gjort ett och annat tillägg.

det goda blef ondt. Själfkänslan gick lätt öfver i själfviskhet. Lifskampen ledde öfver till ett öfverskattadt värde af striden i och för sig själf, och med striden i det dagliga lifvet, vikingatidens lif, följde mycken grymhet, mycken snikenhet, mycket, som ej är förenligt med hederskänslan. Det patriarkaliska förhållandet mellan herre och tjänare blef ofta stördt genom den förres maktlystnad, den senares begär att själf blifva herre. De ständiga striderna mellan enskilde framkallade dödsfall i så stor myckenhet, att man måste tänka på andra straffmedel än blodshämnden, hvilket innebar en nedsättning af familjekänslan. Under urartandets tid fick skrytsamheten och den yttre praktiken allt för ofta träda i stället för den på personlighetens värde grundade maktställningen. Man ville stå väl med gudarne, men — detta är ett lyte, som följer med allt mångguderi — man visste ej alltid till hvilken gud man skulle i en viss sak vända sig, man drog lott mellan gudarne, och med den nya riktningen hos sinnena låg det nära till hands att mera hylla de gudar, som rådde för förkofran af den timliga välfärden. Man satte vid sidan af fädernes gudar andra makter, som voro af främmande ursprung — alldeles som Romarne gjorde mot antikens slut. Somlige öfvergåfvo de gamle gudarne och satte i stället sin tro till den egna kraften, af hvilken man var fullt medveten. Somlige trodde på den ende gud, som hade skapat solen, men det torde med skäl kunna sättas i fråga, om icke denna tro var framkallad genom beröringen med kristne män och deras tro. En upplösningens tid var kommen.

Det är ett ytterst märkligt drag i världshistorien, att när en ny period inbryter, buren af nya tankar, och aflöser en tidigare, så visa sig inom denna tidigare hvarjehanda tecken till förfall. Så var det med den antika hedendomen, när kristendomen dagades öfver världen, så var det med den nordiska hedendomen, när kristendomen kom till dennes aflägsna värld. Här hafva vi icke det normala spelet af de inom en och samma kultur förekommande rörelserna nedåt och uppåt, då det hittills förbisedda börjar göra sig gällande. Det är i båda de anförda fallen något annanstädes uppkommet nytt, något som icke står i samband med det ena eller det andra området, hvilket gör sig gällande just derigenom att inom det ena och det andra området det för detta karakteristiska hade börjat visa sig utlevadt. När kristendomen började förkunnas i Norden, hade den der af gammalt rådande tron börjat vackla.

Detta är ett märkligt förhållande, men vi kunna med detta sammanställa ett annat, icke mindre märkligt, hvilket har samma innebörd och derföre i detta sammanhang bör framhållas. Inom den materiella kulturens område, i de former, som hade utbildat sig, icke för det, som närmast afsåg det praktiska i lifvet, såsom svärd, spjut, yxor o. d., utan i de former, som tillhörde det mera öfverflödiga och i hvilka

derför den nationela smaken kunde vida mera göra sig gällande, i former för smycken och för den prydliga utstyrelse, som egnades föremålen af båda slagen, i hvilken utstyrelse samma nationela smak hade tillfälle att uppenbara sig — inom den materiela kulturens område varsna vi i mera än ett afseende en sådan upplösning af de former, hvilkas utveckling genom århundraden vi, tack vare de talrika fynden af det forntida arbetets alster, kunna följa steg för steg. De ursprungliga dragen försvinna, hvad tidigare var ett helt är nu endast en samling af lösryckte delar, hvad tidigare var rikt och kraftigt har nu blifvit tarfligt och simpelt. Se vi på den materiela kulturens alster från den hedna tidens senaste skifte, kunna vi icke finna svar på de helt naturliga frågorna: hur skall utvecklingen nu kunna gå vidare? hvar finnas de punkter, från hvilka nya utvecklingar skulle kunna utgå? Den nya kultur, som kristendomen medförde, det kristna Europas kultur, kom till Sverige och vann der insteg i en behaglig tid. Analogien mellan företeelserna inom den materiela kulturens och inom religionens område är utan fråga af högsta betydelse.

Äfven ett annat ytterst karakteristiskt drag finnes hos den i Sverige under heden tid blomstrande materiela kulturen, hvilken var svensk, ehuru hon i sig upptog det ena främmande motivet efter det andra, för att låta dem alla förr eller senare glida in i den allmänna, från tidigare perioder härstammande utvecklingen, och detta var den skarpa begränsning i begåfning, som uppenbarar sig så snart våre fäder sökte röra sig på det område, som ligger konsten nära. Inom sjelfva konstens område förmådde de intet uträtta. Vål hafva vi icke i behåll några alster af bildande konst från denna tid, och det är i allmänhet vanskligt att draga slutsatser från facta, som ej kunnat iakttagas, eller från en afsaknad af facta, hvilken kan vara tillfällig och när som helst genom stundande upptäckter häfvas. Men i detta fall är det ofarligt att komma till en negativ slutsats, ty denna grundar sig icke på facta, som äro okända, utan på otaliga bevis från konstslöjdens område. Der röjes, att den hedna tidens Nordbor saknade förmåga att skapa några konstalster.

Konsten skulle här, liksom öfverallt annars, hafva uppträdt i anslutning till religionen, och vi veta, att våre förfäder snidade bilder af gudaväsen. Materialet var för svagt, att det skulle kunnat trotsa de mellanliggande århundradenas förödande krafter. Man måtte hafva varit medveten om sin oförmåga att gifva en framställning, som var lefvande, ty åtminstone i ett fall omtalas, att en gudsbild, hvilken fördes omkring genom landsbygden för att öfver denna sprida välsignelse, var iförd verkliga kläder, hvarigenom det voro möjligt att en flygtig Norrman kunde utan fara komma fram genom att påtaga sig gudens drägt. Möjligen kunde någon vara villig att från denna berättelse ¹

¹ Fornmannasögur, del 2, s. 173.

draga en annan slutsats i alldeles motsatt riktning: kunde en lefvande man färdas i gudens vagn och tagas för guden, då måste gudens ansigte varit så väl formadt och färgadt, att det förmådde gifva intryck af lif. Men det finnes ock den möjligheten, att flyktingen så tillredde sitt ansigte med en mask eller annat, att det tedde sig lika det snidade anletets stela, oharmoniska drag.

Är jag för hård i mitt omdöme? Nej. Man må endast uppmärksamma de bilder, som förekomma i den härefter fig. 5 införda Sigurdristningen. Se blott på Sigurd Fafnesbane i de två framställningarna, der han ligger nedhukad i gropen för att kunna med svärdet genomborra den öfver honom framkrälände drakens kropp, och der han sitter vid elden för att steka den dödade ormens hjerta — se hvilka otyppliga framställningar och hvilken oförmåga att återgifva de olika delarnes inbördes mått. De två foglarne i trädet äro vida bättre utförda, men det beror derpå, att de bättre lämpat sig för stilisering.

I sådan var den nordiske konstnären stark. Det hände, att man upptog motiv ur verklighetens verld, afbildade ett djur, äfven en menniska, men man afstod i regeln från försöket att låta verkligheten framträda i bild. Hvad man deremot älskade, det var att fylla ytor med rika ornament, och åt dem gaf man helst utseendet af om hvarandra slingrade band. Det bästa bevis för huru man dervid gick till väga få vi genom en närmare granskning af framställningarna å de rikare utstyrda runstenarne. Några prof lemnas i det följande, fig. 1 f. Man återgaf ett fyrfota djur, men det är ingalunda lätt att bestämma det namn, som detta djur bär inom den zoologiska terminologien. Det bakåt uppstigande bihanget till nacken, den från öfverkäken nedhängande fliken, den kortare, inrullade underkäken, fötternas form, det sätt på hvilket benen äro fästa vid bålen, allt detta och annat röjer en långt gången stilisering. Man stannade ej på detta stadium. Man tyckte icke om den rakt gående bålen, som tillhör de fyrfota djuren. Kroppen förlorade allt mera påminnelserna om det naturliga utseendet, han gjordes bandlik och drogs ut och lindades om sig sjelf, vanligen upprepade gånger. Från de båda benparen försvann det ena benet, det främre blef, när det fick stanna qvar, ett bihang till den bandformiga bålen, oftast försvann äfven detta ben. Det bakre benet drogs in i samma rörelse som bålen hade blifvit underkastad, benet blef en direkt fortsättning af bålen, knät försvann, och foten blef till sist ombildad till en klotformig, inrullad ände. Man uppgaf bilden och lät ornamentet råda.

Helt visst få vi från våre fäders fullt utbildade smak för och deras märkeliga utbildande af detta ornamentsmotiv, från deras förkärlek för det invecklade, ur hvilket ögat endast småningom letar fram den regelbundna sammansättningen, liksom från oförmågan att åstadkomma konstskapelser, hemta vittnesbörd med afscende på våre fäders för-

måga att utbilda de mytiska berättelserna liksom på andra företeelser inom berättelsens och diktningens område. Påminna icke de konstfullt invecklade uttrycken i den fornnordiska konstpoesin om ornamentikens slingrande mönster?

Vi veta, att Nordborne, särskildt mot slutet af den hedna tiden, icke voro fastvuxne vid den torfva, af hvilkens odlande de fingo det dagliga brödet. De färdades vida omkring, i långt aflägsna land öfvade de våld och idkade de handel. De på Island nedskrifna konungasagorna, liksom de isländska ättsagorna gifva oss otaliga intyg om det ena och det andra. Om det förra vittnar för öfrigt den jämmer, som i utlandet uppstod öfver 'Nordmännens raseri', en jämmer, som genom raden af mellanliggande århundraden hunnit äfven till våra öron. Att Svenskarne uppträdde som krigare i utlandet och att de der drefvo köpenskap framgår alldeles tydligt af urkunderne. Ett och annat enstaka drag får jag i det följande tillfälle att framhålla. Vid dessa tillfällen framträdde i all bjärthet skilnaden mellan det nordiska elementet och det utländska, men under beröringen mellan de två elementen fick Nordbon tillfälle att göra bekantskap med den kristna kyrkan, till hvilken de flesta af de land, som Nordborne besökte och hemsökte, redan räknades. I denna bekantskap låg onekligen ett frö till en kommande utveckling.

Den som dyrkar flere gudar ser en främmande gud med helt andra ögon än den kristne, för hvilken ej finnes mera än en gud. För hedningen blir den främmande guden i viss mon en jämlike till de gudar, hvilke han tidigare egnat sin dyrkan. Den omständigheten, att man icke i Sverige — lika litet som i öfrige delar af Norden — hade ett särskildt prestestånd, som egde särskild kännedom om gudarnes förhållanden och förrättade de gudstjenstliga handlingarna, som genom sin närmare kunskap om det gudomliga hade tillfälle att öfva ett tvingande inflytande på det öfriga folket och genom denna särställning hade sina egna, mäktiga intressen att taga till vara, allt detta var af stor betydelse. Genom frånvaran af ett hedet prestestånd bortogs från beröringen med den kristna tron och dennas förkunnare känslan af afundsam misstänksamhet och af öppen förbittring. Hade man sjelf sine gudar, så hade andre sin gud, och det med samme rätt. Man var derigenom benägen att akta den främmande guden, mången gång leddes man till att anställa ett slags kraftprof mellan de egne gudarne och den främmande, och den som visade sig starkare gick åtminstone för tillfället af med segern. Dock kunde det visserligen hända, att någon gång det nationela intresset för de egne gudarne framkallade motstånd mot kristendomens förkunnare.

De sagor, som behandla det tidevarf, under hvilket Norden blef närmare bekant med kristendomen och slutligen gick öfver till denne, tala sällan om kristen tro, de använda i regeln uttrycken kristen sed. Det var icke läran, som i främsta rummet fängslade Nordbornes uppmärksamhet, utan läran tillämpad i lifvet, d. v. s. den nye seden. Vål voro ej alle kristne, med hvilke man i utlandet kom i beröring, kristne i ande och sanning, äfven kristne kunde öfva våldsamerheter och begå svek, men man mottog dock det intryck, att i de kristna länder var seden en annan än hemma i Norden. Detta måste väcka uppmärksamhet, och man kunde icke gerna sluta ögonen för det factum, att man i det kristna utlandet hade i många hänseenden hunnit vida längre i odling än i det egna landet. Detta utöfvade med nödvändighet ett visst inflytande.

Den första beröringen framkallade sålunda en viss häpnad och en viss tvekan. Det fanns i allmänhet ingen principiell motvilja att hylla den främmande guden, så snart denne visade sig stark nog att gifva hvad man behöfde. Men å andra sidan kunde seden och ännu mera läran och tron väcka undran och ömkan. Det kristna idealet var i mycket alltför olikt det hedna. Buden att lefva fridsamt, att vara försonlig, att om man blef slagen å det ena örat, villigt bjuda fram det andra för att detta måtte utsättas för samma behandling — sådant stridde alltför mycket mot den fäderneärfda uppfattningen och det kraftiga, trotsande sinnets art. I mångt och mycket hade redan den tidens katolska kyrka gripit in i den menliga lefnadens enskildheter. Män, för hvilke förmynderskap af gammalt varit olidligt, kunde icke gerna med villighet foga sig in under ett nytt förmynderskap, hvars räckvidd man icke kunde ens tillnärmelsevis mäta. Så låg det ganska nära till hands att fastän man från början icke hyste någon fientlighet mot kristendomen, man likväl kände sig stött tillbaka, när man fick närmare kännedom om kyrkans fordringar.

Det finnes en annan svårighet, som vi måste egna någon uppmärksamhet, en svårighet, som gäller icke endast missionsverksamheten inom Norden och dennas fortgång, utan ock beröringen, i synnerhet den fredliga, mellan Nordborne och utlandets inbyggare, — och det är språket. För inbyggarna i de tre nordiska rikena torde det den tiden icke hafva funnits svårigheter att tala sinsemellan. Men när Svenskarne kommo till det land, som sedermera efter dem kallades Ryssland, när Nordborne kommo till England, till Irland, till Frankrike, huru skulle man kunna blifva förstådd af dessa lands inbyggare? Isländske skalder uppsökte angelsaksiske konungar och diktade qväden till deras lof. Hjelp vanns emellertid derute genom de nordiska kolonier, som hade kommit till stånd och hvilkas inbyggare under den dagliga beröringen med infödingarne måste hafva lärt sig något af deras språk och väl äfven lärt dem att i viss mon förstå nordiskt

tungomål. Nordborne, som kommo ut, kunde således i många fall få tolkar. Annorledes ställde sig saken för de enstaka missionärer, som kommo till den aflägsna Norden. Huru skulle deras predikan der blifva förstådd? Vål se vi, att man gerna började en mission med att från det folk, hvilket man ämnade besöka, förvärfva någre ynglingar, hvilke uppfostrades till kristendom och helt visst äfven till kannedom af det främmande språket. Möjligt är att man i det kloster, från hvilket en missionsverksamhet utgick, t. ex. i Corbie, vinnlade sig om studier i de nordiska tungomålen. Huru skulle annars en Ansgar kunnat reda sig i Sverige? De samtida eller nästan samtida berättelserna om missionen i Norden nämna intet om denna svårighet. Äfven i senare tid har man icke egnat henne mycken uppmärksamhet, uppfattningen af dessa förhållanden har till och med varit ytterligt naiv, såsom t. ex. då en svensk topograf i förra århundradet tror sig kunna förklara det småländska sockennamnet Bellö dermed, att den från Frankrike komne Ansgar vid ett besök i orten inför dennes naturskönhet utbrast: *Comme c'est bel.*

En sak fanns, som under missionsverksamhetens utöfvande helt visst — derom finnas för öfrigt bestämda antydningar — spelade en icke oviktig roll, och det var den yttre utstyrelsen för den kristna gudstjensten. Denna var något, vid hvilken man i hemlandet icke var van, denna måste framkallat nyfikenhet och genom nyfikenheten intresse.

Nordborne gjorde väl den första bekantskapen med kristendomen i utlandet, men dermed stannade det ej. Inom utlandet i vester, hvarest man i så hög grad var utsatt för anfall af hedne Nordbor, måste den tanken ganska tidigt uppstå: skola vi icke för framtiden kunna vinna skydd, derest Nordborne blifva vunne för kristendomen och dermed för fredliga seder? Nordborne voro dock ingalunda de ende hedningar, som hemsökte vestra Europa. Friser och Saksar voro ock ganska länge hedningar. Inom deras områden börjades missionsverksamhet, parad med försök att underkufva, från det frankiska riket. Inom samma områden börjades äfven en från England utgången missionsverksamhet, hvilken icke fullföljde några politiska syften. Från frisiskt och saksiskt område flyttades missionsverksamheten småningom öfver till Norden.¹

Frisland sträckte sig från de många Rhenmyningarna till Ems. Wilfred från York verkade der under vintern 677—678. Willebrord

¹ För den följande framställningen använder jag utöfver de af gammalt i Sverige kända arbetena (hvilka vi finna åberopade t. ex. i Reuterdahls *Svenska kyrkans historia*) särskildt Jörgensen, *Den nordiske Kirkes Grundlæggelse og første Udvikling* (1874) och Dehio, *Geschichte des Erzbisthums Hamburg—Bremen bis zum Ausgang der Mission* (1877). Maurers arbete *Die Bekehrung des norwegischen Stammes zum Christentum* är fortfarande ett hufvudverk för detta ämne.

från Northumberland fortsatte verksamheten inom Frisland under åren 689—739. Han vigdes af påfven år 696 till biskop i Utrecht, hvilken stad fick betydelse för den följande missionen. Denne Willebrord företog en färd till det aflägsna Danmark, verkade der någon tid under åren 696—719 och vände tillbaka med 30 gossar, som skulle uppfostras i kristendomen.

Saksarnes område sträckte sig från Rhen och Weser till nedre Elbe. Allbekant är den svårighet, som Karl den store hade att kufva den mäktige saksiske stammen. Den märkligaste missionären inom dennes område blef engelsmannen Winfrid, mera känd under det latinska namnet Bonifacius. Han hade i början hjälpt Willebrord i Frisland, vard sedermera Saksarnes apostel och verkade energiskt för upprättandet af den romerska kyrkans ordning i mellersta Europa. Han blef omsider erkebiskop i Mainz, den kyrkliga hufvudstaden för området öster om Rhen — med Mainz täflade dock i viss mån Köln —, under det vester om Rhen Reims blef en viktig ort i kyrkligt hänseende. När Saksaren Widukind år 785 hade underkastat sig och antagit dopet, blef Wilhad från Northumberland år 787 biskop i Bremen. Kyrkan ryckte allt närmare Norden, men Wilhad dog redan år 789 och fick icke genast någon efterträdare. Andra stift upprättades inom det saksiska området.

Uppmärksamheten riktades nu allt mera mot Norden. Den berömde Alcuin uttalar i ett bref af år 789 sin undran, huruvida det icke skulle göras allvar med försöket att omvända Danerne. Mot slutet af Karl den stores tid uppfördes en kyrka i Hamburg och ett kapell vid Itzehoe i Holstein, hvilket land också var saksiskt område; tidigare hade en kyrka blifvit uppförd vid Meldorf i Ditmarschen. Denna senare lades under biskopen i Bremen, Hamburgs kyrka åter under biskopen af Verden.

Nordiska kolonier förekommo i Frisland, och en liflig handel drefs mellan de nordiska landen (äfven mellersta Sverige) och Dorestad, en stad i närheten af Utrecht, hvarest de karolingiske herskarne präglade mynt ända från Karl den stores dagar. Vid en ort, nu kallad Wyk by Duurstede, har man funnit en svart jord, alldeles lik den välbekanta svarta jorden å Björkö i Mälaren, och i denna jord vid Wyk har man funnit enahanda fornsaker som i Björköns svarta jord. Vid ett besök i Leidens fornsaksmuseum år 1874 fann jag, såsom jag trodde, en rik samling från Björkö, och jag sporde museets föreståndare, huru denna samling hade kunnat komma till Nederland. Jag fick då upplysning om den rätte fyndorten.

År 822 hölls en synod i Attigny. Kejsar Ludvig den fromme infann sig i säck och aska och bekände inför mötet sina synder, i synnerhet mot de närmaste fränderne. Åhörarne grepos af samma fromhetsnit, bekände hvad de brutit och aflade löfte att bättra sig och att

särskildt främja skolväsendet, för att derigenom komma något bättre ästad. Kejsarens fosterbroder Ebo, af saksisk börd, sedan år 816 erkebiskop i det närliggande Reims, förklarade sig villig att förkunna kristendomen i Nordlanden. Ebo fick i Rom påfvens godkännande för planen och tillbragte sommaren 823 i Danmark. Det var den tidens sed att åt den, som gick ut för att omvända hedningar, gifva en besittning inom kristet område, till hvilken han kunde, i händelse af nöd, draga sig tillbaka och hvarest han kunde i ro arbeta för missionsverkets fortgång. Kejsaren gaf, af sådan anledning, åt Ebo godset Welanao (nu Münsterdorf) i närheten af det nyss nämnda Itzehoe.

I Danmark rådde den tiden stridigheter om herraväldet öfver landet. En af de konungar, mellan hvilke landet var deladt — han hette Harald — hade trädt i förbindelse med kejsaren och kom år 826 till dennes palats i Ingelheim, i närheten af Mainz, och han blef under detta besök genom dopet upptagen i den kristna kyrkan. När han vände tillbaka till sitt land, beledsagades han af tvänne munkar, som hette Ansgar och Autbert.

För att vi skola kunna fatta denna tids missionsverksamhet och dermed dennas inflytande på den hedna befolkningen i Norden, måste vi egna någon uppmärksamhet åt missionärerne, i främsta rummet åt Ansgar, som blef Nordens apostel. Han var af frankisk börd. Hans namn, hvilket betyder gudens, d. v. s. Odens spjut, skulle i fornnordisk form hafva skrifvits Ássgeir, i modern form lydt Åsgar. Det är identiskt med det nutida Oscar, i hvilket det germanska namnet uppträder i keltisk ombildning. Jag vill försöka att framställa hans inre lifshistoria, äfvensom hans yttre verksamhet i Sverige.

Ansgar var en till ytterlighet känslig natur, så känslig, att man skulle kunna misstänka honom för att vara opraktisk gent emot det dagliga lifvets fordringar. Men det synes han icke hafva varit. Hvad han tänkte och ville uppenbarade sig för honom i drömmar, äfven hvad han på förhand icke var medveten om. Drömmar flyga som strömmar, drömmar kunna vara framkallade af hvarjehanda fysiska förhållanden, men de kunna ock stå i närmaste förbindelse med personens själslif. Dagens arbete kan under drömmens tillstånd drifvas till en högre potens — men det kan vara farligt att lita på drömmar.

Ej äldre än fem år hade Ansgar, då han redan var satt i skola och hade det roligt med sine kamrater, en syn eller en dröm, i hvilken Guds moder uppmanade honom att fly verldens fåfänglighet för att derigenom blifva värdig att återse sin förut afidna moder. Hon måste på honom redan i de späda åren hafva utöfvat ett synnerligen lifligt och på grund deraf bevaradt intryck. Af egen erfarenhet vet jag, att man redan från det första, det andra, det tredje lefnadsåret kan bevara minnen. Om en moder under denna första tid utöfvat ett mäk-

tigt inflytande, bevaras hon naturligtvis i kärt minne och det späda barnet längtar efter ett återseende.

Ansgar sattes i klostret Corbie, hvilket låg i närheten af Amiens. Den första väckelsen till ett lif utöfver det vanliga fick han vid underrettelsen, att Karl den store hade aflidit. Han hade sett kejsaren i all hans glans och deraf mottagit ett starkt intryck. Nu var kejsaren död. Detta gjorde på trettonåringen, som tydligen var något brådmogen, ett djupt intryck. Han fann emellertid icke, att allt förgår och att det icke lönar sig att lefva. Han fick tvärtom, helt visst, vid tanken på det som trettonåringen kunde veta om Karl den stores lifsgerning, ansatsen att göra hvad han kunde åstadkomma, och derigenom fick lifvet för honom en ytterst allvarlig prägel. Karl den store dog den 28 januari 814. Närmast följande pingstnatt tyckte Ansgar sig ligga å sitt yttersta, han tyckte då, att aposteln Petrus, klostrets skyddshelgon, och Johannes döparen, hans eget helgon, förde själen med sig genom en oändlig klarhet in i en mörk och förfärlig ort — skärselden —, der de lemnade honom i outsägliga qual. Tre dagar derefter — honom hade denna tid synts som årtusenden — kommo helgonen åter för att föra honom till himmelens glädje. Allt var ljusst och lätt. De kommo till de saliges samfund. Ur de sköne sångerna, ur det herrliga ljuset hörde Ansgar orden: »Gå hädan och kom tillbaka som en krönt martyr.» Sörjande öfver att icke få varaktig stad i denna herrlighet, fördes han af sine två följeslagar tillbaka: hvad han nu hade erfarit var hvad intet öga hade sett, intet öra hört, hvad aldrig hade nedstigit i någon människas hjerta.

Något senare hade han en syn. Han kände sig djupt nedtryckt af skuldmedvetande, han knäböjde i bön, en gestalt i österländsk dräkt, hög och med strålande ögon, visade sig för honom — det var Kristus sjelf. Ansgar kastade sig ned för honom, men han fick uppmaningen att stiga upp och bekänna sina synder. Ansgar svarade: »Herre, hvi skall jag tala, du vet allt och intet är dig förborgadt.» Kristus svarade: »väl vet jag allt, men jag vill likväl, att människorna skola anförtro mig sina synder, på det att jag må kunna förlåta dem.» Ansgar bekände allt hvad han hade förbrutit ifrån barndomen, han föll ned, skylande sitt anlete. Kristus svarade honom: »räds icke, jag är den, som förlåter synder.»

Klostret Corbie var synnerligen framstående. Der funnos lärde män, der öfvades sträng kyrkotukt, der förkunnades det lifgifvande ordet mera än annanstädes i det frankiska riket. Corbie låg nära gränsen mot Friser och Saksar. Ledare inom klostret voro, under olika tider, bröderne Adalhard och Wale, kusiner till Karl den store. Kejsaren sände förnäme Saksar till Corbie, för att der uppfostras i kristen tro. Ansgar kom derigenom i beröring med stamfränder, som bodde österut.

Adalbrand grundade ett kloster inom Saksarnes land, vid Weser. och det nya klostret fick det gamlas namn under något ändrad lydelse: Corvey. Till dotterklostret flyttades Ansgar, som der blef föreståndare för skolan och dessutom fick det viktiga uppdraget att förkunna ordet för menigheten. Man hade funnit, att han hade ordet i sin makt, och han kunde derjämte tala folkets språk.

När den danske konungen Harald önskade få förkunnare af kristendomen med sig till Danmark — en farlig resa och till ett ganska obekant land — föreslogs i främsta rummet Ansgar.

Ansgar hade genom den ordning, som fanns i Corbie, och antagligen ännu mera genom vistelsen i Corvey satt sig in i de rent germanska tungomålen. Dermed var han åtminstone i viss mån beredd att sätta sig in i de nordiska tungomålen. Möjligen hade han i det tyska Corvey tillfälle att komma samman med Nordbor, åtminstone Danskar. Hans biograf säger, att han hade flyttat öfver till det nya klostret icke på grund af ett oroligt, lättfärdigt sinnelag, utan på grund af gudaktig sorgsenhet och begär att vandra ut för att frälsa själar. Detta begär låg under all den verksamhet, som han utöfvade i Corvey: han fullgjorde der sin pligt, både med undervisning och predikan, men hans egentliga syfte för verksamheten låg i fjärran.

Ansgar erhöll kallelsen att följa den danske konung Harald till Norden; med Ansgars kynne måste denna kallelse hafva varit honom synnerligen behaglig. Han kom genast från Corvey till Ingelheim och var strax färdig att hörsamma kallelsen. Wale framhöll, att här var icke fråga om någon befallning, han ville endast gifva tillåtelse, Ansgar finge pröfva sig sjelf och derefter besluta. Hans beslut framkallade hos somlige beundran, af andre begabbades och förlöjligades det. Somlige afrådde. Ansgar, som tröttnade vid allt detta, drog sig afsides i en vingård utom staden. Der uppsökte han af en medbroder i Corbie, Autbert, som sporde, om han verkligen vore fast besluten för det honom föreslagna uppdraget. Ansgar, som trodde sig hafva för sig en ny frestare, svarade: »låt mig vara, du vill dock endast göra mitt sinne oroligt.» Men Autbert var af annan art: han, en man af hög börd och derjämte egande utsigt att blifva abbot, var fast besluten att följa Ansgar, och han följde honom.

Sommaren 826 skedde uppbrottet mot ett skäligen okänt och derigenom fruktadt mål. Ansgar var då, enligt vanligt antagande, 25 år gammal. Under färden ned till Rhen behandlades de två missionärerne ganska hänsynslöst. Erkebiskopen i Köln, hos hvilken de klagade, gaf dem ett eget skepp försedt med tvänne kajutor. K. Harald, som fann det nya skeppets anordningar mycket behagliga, lade beslag på den ena kajutan, öfverlämnande den andra åt missionärerne. Grannskapet hade emellertid sin nytta med sig: konungen och missionärerne blefvo närmare bekante. På Rhen kommo de till Dorestad, och sedan

fortsattes färden utefter Nordsjöns sydkust. Antagligen blef Hedeby (det nuvarande Slesvig) deras hufvudort. De bildade en skola, för att utbilda missionärer, men k. Harald blef förjagad, Autbert sjuknade och fördes af Ansgar tillbaka till Corvey, hvarest han afled i början af år 829.¹

Hösten 829 förekom en riksförsamling i Worms. Antagligen var det vid denna som sändebud uppträdde från Sverige; de sade, att i deras land finnes många, som hyste begär efter kristendomen, och äfven konungen vore benägen för detta, hvadan de begärde att få prester med sig till hemlandet. Hvilken karaktär detta s. k. sändebudskap hade, det kunna vi nu icke afgöra, ty de svenska förhållandena den tiden äro dess värre allt för litet kända. Men framställningen föranledde emellertid ett ganska viktigt resultat. Ansgar tillkallades och var med glädje villig att åtaga sig detta nya uppdrag. Till följeslagare fick han sin vän Witmar från Corbie. I början af år 830 anträdde de färden.² Denna var ganska besvärlig. På sjön öfverföllos de och kommo med svårighet i land — landet var antagligen svenskt eller skånskt — d. v. s. den tiden danskt —, de vandrade sedermera vidare och foro öfver flere vatten. Det torde hafva varit för dem ganska svårt att göra sig så förstodde, att de kunde få mat och båtar, för att fara öfver sjöarne. De kommo omsider till Björköen i Mälaren.

De utländske författare, som omtala dessa tilldragelser, nämna en ort Birka, till hvilken kristendomens förkunnare anlände. I forna tider, då man utgick endast från historiska eller qvasi-historiska uppgifter, hafva många litterära fejder utkämpats angående läget af detta Birka. Man har förlagt det än här än der inom Mälarens område. Man har ock fordom förlagt det till Björköen i Mälaren, hvilken ö, ehuru ganska liten, i förre tider måste haft en ganska stor betydelse, alldenstund efter denna ö den betydande Björkfjärden erhållit namn. Birka och Björkö — namnen synas beslägtade och äro det helt visst, då i norra Tyskland, hvarifrån vi fått namnet Birca, *Birke* betyder björk. Egendomligt är att såväl i Sverige som i Norge flere handelsplatser erhållit namnet Björkö. De äldsta stadslagarna kallas Björkö-rätter, Bjarköyarätter. Björkträdet kan i och för sig sjelft icke hafva gifvit anledning till detta namn, utan vi måste tänka på någon särskild användning af björkträdet. Hvilken skulle emellertid denna vara? Jag kan icke tänka mig annat än följande. En handelsplats kunde naturligtvis icke regelbundet anläggas på en ö, som var bevuxen med björkar, ty dessa hade alls intet direkt med handeln att göra. Men en handelsplats borde vara skyddad genom någon hägnad — under medeltiden skulle handelsplatserne vara hägnade — och det kan ju hända, att björken särskildt användes för stolpar, kanske äfven

¹ Årtalet är ej fullt säkert.

² Med afseende på tiden jfr Dehios förut nämnda arbete, del 1, s. 51, anm. 4.

för band i sådana hägnader. Någon annan rimlig förklaring kan jag icke finna. Faktiskt är, att vissa träslag användas för vissa ändamål. Af askens trä tillverkades spjutskaft och spjutet kallades därför i det fornnordiska språket ofta ask. Sköldar tillverkades ofta af lindträ, och skölden kallades därför ofta lind. Att björken kunde hafva någon särskild betydelse för hägnader, är ett antagande, men jag anser detta antagande hafva för sig en ganska stor sannolikhet.

Hvad Björkön i Mälaren angår, hafva de senare tidernas arkeologiska undersökningar visat, att der fordom funnits ett ganska betydande samhälle. Våre hedne fäder hade för sed att begrafva sine döde i närheten af bostäderna, i närheten af byn eller gården. En urgammal by betecknas i vissa landskapslagar som en hedhnu byr ok höggha, d. v. s. en by från heden tid och med grafhögar. I Mäljarlandskapen finnas invid gårdar och byar samlingar af högar, som variera mellan ett tiotal och ett hundratal, men de grafminnesmärken, som i närvarande tid kunnat räknas på Björkön, uppgå till ett par tusen. Dessutom har man på Björkön invid den nuvarande byn en s. k. svart jord, en dæld af många tunnlands område, hvilken svarta jord är en gammal sophög, bildad af utkast från husen. En sådan massa af afskräden kan icke hafva kommit från en by i vanlig mening, hon vittnar om ett samhälle af ovanlig storlek. Innehållet af denna afskrädesmassa är dessutom mycket märklig. Deri förekomma mynt från kejsar Ludvig den fromme, under hvilkens tid Ansgar sändes till Sverige. Denna svarta jord svarar derjämte fullständigt mot den svarta jord, som upptäckts vid Wyk by Duurstede, hvilken vittnar om den nordiska koloni, som der fanns under vikingatiden.

På Björkön har vidare anträffats ett graffält af största betydelse. Grafvarna ligga under slät mark, vi hafva således här icke den hedna tidens grafhögar. Liken hafva varit lagda i träkistor: trä är naturligtvis försvunnet, genom inverkan af jordens fuktighet, men spikarne i kistorna finnas ännu kvar å de platser, som de i kistorna intagit. Hos de döde, som ligga i dessa upplösta kistor, hafva dels mynt anträffats, hvilka tillhöra 800- och början af 900-talet, dels kors, hvilka antyda kristendomen. Denne grafplats är en kristen kyrkogård.

Ansgars biograf kallar Björkön — hvilken måste anses vara de utländske författarnes Birca, och deremot torde i närvarande stund ingen invändning göras, ehuru saken för tjuugo år sedan ansågs vara i hög grad osäker¹ —, en 'rikets hamn' och det framgår af berättelsen om Ansgars lif, att Björkön var en betydande ort, som stod i förbindelse med Dorestad i Nederland eller som det då heter Frisland.

¹ Det är egendomligt att iakttaga, huruledes vissa frågor kunna för en tid väcka en betydande uppmärksamhet, med uttalanden och med svar. Så var det med frågan Birca—Björkö för en del år sedan. I närvarande stund torde ingen sakkunnig finnas, som icke anser Birca vara Björkö.

På Björköen mottogs Ansgar mycket vänligt af den svenske konungen Björn. Anledningen till främlingarnes ankomst blef anmäld, konungen rådgjorde med sine närmaste, och tillstånd gafs främlingarne att stanna qvar och förkunna sin lära, med rätt för hvem det ville att antaga denna. Der funnos många, som tagits som fångar i kristna land och nu voro glade att komma i åtnjutande af sakramenten. Infödingar lyssnade ock till den nya läran och läto sig döpas. Bland desse märkas särskildt en Härger,¹ hvilken kallas stadens föreståndare och konungens rådgifvare; han säges derjämte hafva stått i ett mycket nära förhållande till konungen. Han torde väl hafva varit bosatt på Björköen, då han väl annars svårigen kunnat vara föreståndare för dervarande stadssamhälle, och på denna ö låg väl hans fädernegård, å hvilken han lät uppföra en kyrka. Denna, som helt visst uppfördes af timmer, var Sveriges första kyrka, kanske Nordens; åtminstone omtalas ingen äldre, men detta kan naturligtvis bero på tillfälligheter.

Efter någon tids² vistelse i Sverige, kanske hufvudsakligast på Björköen, vände Ansgar med Witmar åter, och den förre deltog i den stora riksförsamlingen i Diedenhofen oktober 831. Vid denna fattades beslutet att för främjande af missionen bland Nordbor och Vender upprätta ett nytt erkebiskopsdöme med säte i Hamburg, och följande månad utsågs Ansgar till den förste innehafvaren af detta stift. Påfven godkände åtgärden, lemnade honom det till erkebiskopsvärdigheten hörande palliet och nämnde honom till sin legat, d. v. s. gaf honom uppdraget att fortsätta kyrkans grundande och uppbyggande i de nordliga landen. Erkebiskop Ebo hade tidigare mottagit påflig delegation för samma område. Ansgar blef hans medlegat. Aftal träffades, att Ansgar skulle sysselsätta sig med kyrkan i Danmark, Ebo med den svenska kyrkan. Som Ebo var alltför mycket upptagen af tidens politiska sträfvanden, hade han ingen afsigt att sjelf gå till Sverige, utan sände i sitt ställe sin frände biskop Gauzbert — i Norden kallad Gautbert — och fritog den svenska kyrkan från beroende under erkebiskopen i Hamburg. Gauzbert synes redan år 832 hafva kommit till Sverige.³ Missionen i Sverige synes hafva utvecklats med framgång. Gauzbert underhöll förbindelser med hemlandet. Bref till honom från abbot Raban i Fulda omtala öfversändandet af mess- och evangelieböcker, en psaltare, ett exemplar af apostlagerningarna, presterliga kläder, altardukar och klockor.⁴ Klostret i Welanao i Holstein, som ursprungligen lemnats som stöd för den danska missionen, öfverflyttades nu till den svenska. Men framgången blef ej varaktig. Efter

¹ I Ansgars biografi kallas han Herigarius.

² Enligt *Vita Ansgarii* skulle han denne gång hafva vistats i Sverige halftannat år, hvilket blir möjligt, om han reste till Sverige våren 830.

³ Dehio, del 1, s. 67 (efter Rückert, *De Ebonis archiepiscopi Remensis vita* (1844).

⁴ *Forschungen für deutsche Geschichte*, d. 5, s. 381 f.

några år uppkom en folkresning mot kristendomen, Gauzberts frände Nithard blef dödad, Gauzbert och de öfrige presterne tvungos att lemna landet.

I Danmark hade Ansgar så godt som ingen framgång. Tvänne kyrkor funnos i stiftet, när han tillträdde detsamma, två nya fick han tillfälle att uppföra. Endast i dessa fyra kyrkor förrättades dopet vid påsk- och pingstfesterna. Slutligen blef Hamburg år 845 i grund ödelagd af nordiske vikingar. Med möda undkom Ansgar med lifvet. Hans ställning var så mycket sämre, som det till stöd för den hamburgska kyrkan af kejsaren skänkta godset Turholt i Flandern hade gått förloradt. Det dröjde någon tid, innan förhållandena kunde ordnas.

Det lyckades emellertid. Biskopsstiftet i Bremen blef ledigt samma år som Hamburg förstördes. Efter långvariga förhandlingar blefvo stiftet Bremen och Hamburg sammanslagna till ett. Bremen blef nu erkebiskopens säte.

På Björkön fanns fortfarande en kristen församling, hvilken — kunna vi säga — slöt sig om Härger. Men någon prest fanns der icke, hvilket naturligtvis framkallade mycket bekymmer: själavård saknades, inga sakramentala handlingar kunde utföras, man fick se döden i ansigtet utan att kunna erhålla kyrkans hjälp genom kyrkans tjenare. Ansgar kunde icke göra något, då den svenska missionen fortfarande tillhörde erkebiskop Ebo, men han sände dock till Sverige eremiten Ardgar för att se till, huru förhållandena der voro. Skulle allt der vara slut?

Förhållandena i Sverige befunnos vara jämförelsevis goda. Härger hade blifvit mycket bespottad för sin kristna tro, men det sades, att underverk hade skett, hvilka visade, att hans gud var en mäktig gud. Om dessa underverk, regnets fallande på olika sidor af en linie och en plötslig helbregdagörelse, vill jag icke yttra något. Den tiden trodde, enligt Ansgars lefnadsteckning, icke blott de kristne utan äfven hedningarne på deras giltighet. Äfven staden på Björkön skall hafva genom anropan af Christus blifvit räddad från förstöring af en fientlig flotta, som räknade icke mindre än 32 skepp. Ardgar fick gifva den trofaste Härger dödssakramentet. En gammal qvinna å Björkön, Frideborg, som troget höll på kristendomen och väntade sin död under den tid, då ingen andlig man fanns i staden, hade ett litet kärll med vin och hade föreskrifvit, att när den yttersta stunden nalkades, skulle vinet droppas i hennes mun — detta skulle ersätta den nattvard, som under vanliga förhållanden gafs den döende. Hon lefde dock till dess Ardgar kom och erhöll således i fullt mått hvad hon önskade. Hon hade gifvit sin dotter i uppdrag att dela ut hennes egodelar åt de fattige, d. v. s. åt kristne fattige, men som sådane icke funnos å Björkön, skulle dottern utskifta hennes egendom bland de fattige i Dorestad.

Ett bättre bevis för de nära förbindelserna mellan staden i Mälaren och staden i Nederland kunna vi icke få.

Ardgar återvände till Ansgar och förtalde hvad han i Sverige sett och handlat. Mellan Gauzberts affärd och Ardgars besök i Sverige hade ungefär sju år förflutit. Tiden för Gauzberts affärd är icke så noga angifven. Hon synes emellertid hafva inträffat ungefär samtidigt med Hamburgs förstöring, således vid midten af 840-talet, Ardgar bör således hafva varit i Sverige i början af 850-talet.

Efter hans afresa saknades förkunnare af kristendomen i Sverige. Ansgar ömmade för det folk han tidigare hade sökt omvända, men, bunden genom aftalet med erkebiskop Ebo, vände han sig till dennes ombud Gauzbert, hvilken efter återkomsten från Sverige hade blifvit biskop i Osnabrück, med begäran att han skulle göra något. Men Gauzbert svarade, att han hade blifvit utdrifven från Sverige, hvadan hans återuppträdande derstädes kunde framkalla obehag; det vore bättre om Ansgar, som vid sitt förre besök haft framgång, ville åter begifva sig dit. Som följeslage skulle han få en Gauzberts frände Erimbert, hvilken, derest missionen lyckades, skulle stanna qvar och sköta den svenska kyrkan. Erkebiskop Ebo hade på sin lott fått missionen i Sverige, Gauzbert var hans ombud, Erimbert åter var Gauzberts ombud. Man höll sålunda på Ebos rättigheter, men man försmädde icke Ansgars hjälp. Han kunde ju göra hvad han mäktade. Hans andra färd till Sverige företogs något före år 854.

Ansgar anlände efter en lång sjöresa — hon räknade ungefär tjugo dagar — till den af honom förut besökta Björkön. Konungen af Sverige hette då Olof. Tidpunkten var ganska kritisk. Reaktionen mot kristendomen var fortfarande stark. Kort före Ansgars ankomst hade en man uppträtt å ett ting och sagt, att han hade haft en uppenbarelse af de gamle gudarne, hvilke klagade öfver att offren minskades, ehuru gudarnes välgärningar hade varit stora. Man ville nu antaga en främmande gud. Tyckte man icke att de gamle gudarne voro tillräcklige, kunde man ju som gud antaga en framfaren konung Erik. Åt honom uppfördes ock ett tempel, åt honom offrades. Denna berättelse, som förekommer i Rimberts lefnadsteckning öfver Ansgar, förefaller ytterst otrovärdig. Hon torde bero på något missförstånd. Ett sådant gudamakande är, synes mig, otänkbart.

Konung Olof mottog Ansgar med en viss tvekan, han kunde icke gifva ett afgörande svar, ett sådant kunde endast menigheten afgifva. Ett ting hölls å Björkön, och å detta medgafs förkunnandet af kristendomen och utöfvandet af kristendomens sed. Men för att beslutet skulle vinna kraft erfordrades godkännande från ett annat ting. Detta godkännande erhöles, och dermed var saken afgjord. När vi pröfva denna berättelse efter hvad vi veta om de forna förhållandena i Sverige, är det ganska svårt att fatta hvad som menas med det ena och det

andra tinget. Båda kunna icke hafva varit lagliga. Ett för riket viktigt beslut måste fattas på ett folkting, och beslutet kunde då icke gälla vidare än folktingets, d. v. s. landskapets område, ty någon riksförsamling fanns icke den tiden. Björkö kan icke hafva varit en tingsplats för någon lagsaga. Ett ting å Björkö måste derför hafva haft en mera tillfällig natur. Det andra tinget, som stadfäste Björkötingets beslut, måste hafva hållits å laga tingstad inom någon lagsaga. Hvilken denna var — det kunna vi nu icke utransaka. Men — under omständigheter, hvilka vi icke förmå pröfva — nu voro emellertid kristendomens förkunnande och öfvergången till kristendomen medgifna. K. Olof lemnade å Björkö en tomt till uppförande af en kyrka — Härgers kyrka synes således hafva försvunnit, hon torde haft karaktär af ett enskildt kapell — och Ansgar köpte en annan gård, som kunde tjena presten till bostad. Här förekommer således ett fullständigt organiserande af de nya förhållandena. Äfven denna nya kyrka torde hafva varit uppförd af timmer å en temligen enkel grundmur (ifall en sådan fanns). Några spår af dessa två kyrkor hafva icke under de hittills företagna undersökningarna på Björkö blifvit upptäckta. Men en grafplats har blifvit funnen, hvilken, enligt de i denne hittade föremålens antydningar, synes vara Sveriges tidigaste kristne kyrkogård.¹ Det torde få anses sannolikt, att kyrkan legat inom grafplatsen.

Sedan den svenska kyrkan sålunda blifvit grundad, for Ansgar tillbaka, och Ebos representant Erimbert stannade kvar såsom denna kyrkas hufvud. Gauzbert lät senare ersätta honom med Åsfrid, en dansk, som Ebo sjelf hade fostrat. När Ebo aflidit år 851 och Ansgar ensam qvarstod som påflig legat för hela Norden, gick Åsfrid att besöka honom, men aflid under besöket. Hans närmaste efterträdare blef mördad under färden till Hedeby. Dennes efterträdare Rimbart hann fram till Sverige och verkade der.

När Ansgar aflid (år 865), fanns i Sverige åtminstone en kristen kyrka. Men sinnena voro icke obenägna för kristendomen. Under omtalades, hvilka visade, huru mäktig de kristnes gud var. Ett — förut antydt — må här omtalas, emedan det är karakteristiskt för den tidens politiska förhållanden. Kurland, som fordom lydt under Sveriges konung, hade upphört att betala skatt. Danskarne hade försökt sätta sig i besittning af landet, men misslyckats. K. Olof beslöt återtaga landet och for öfver Östersjön med en stor ledungsflotta. Hären hade trängt fem dagsresor inåt landet och stötte der på ett starkt motstånd från en stad, hvilken han börjat belägra. Att kunna taga honom syntes knappast möjligt — försvararnes antal uppgifves till 15,000 — och det syntes till och med farligt att försöka återtagandet till stranden. Man sökte genom lottkastning utröna, om man kunde få hjälp af någon gud, och

¹ Denne grafplats har blifvit undersökt af dr H. Stolpe, och fynden förvaras i Statens Historiska Museum.

lotten hänvisade till de kristnes gud. Staden friköpte sig från belägringen, och den svenske hären vände hem med rikt byte.

Ansgar var en from man, angelägen att hålla sig fri från världslig besmittelse. Han lefde efter den hel. Benedikts regel, ja han skärpte gent emot sig sjelf dennas fordringar. Han var en asket, som tuktade kroppen, han älskade ensamheten och uppmuntrade andra att söka denna och i denna styrka den inre människan. Sjelf lät han bygga sig en liten fristad, till hvilken han kunde draga sig tillbaka för att, frigjord från alla yttre trångmål och förströelser, hemta anden och stärka sig; han kallade denna Fridhem (*Quietus locus*) eller Vemodslust (*Amicus moerori*). Till askesen hörde den största återhållsamhet i mat och dryck. Den stränga askesen, som icke lät kroppen komma i åtnjutande af hvad han behöfde, inverkade på själen, framkallade syner och drömmar, vid hvilke Ansgar fäste stor vikt och af hvilke han lät sin verksamhet i viss mon bestämmas. Det enda, som inskränkte askesen, var hans begär att icke väcka uppseende såsom den der vinnlade sig om ett allt för stort mått af fromhet.

Davids psalmer synas hafva utgjort hans älsklingsläsning. Med dem sysselsatte han sig, så snart ej göromål tvungo honom till annat. Han plögade, när en psalm var sjungen, samla sig i bön, och så kom till stånd en samling af böner eller korta betraktelser, hvilka han kunde meddela de sina och hvilka han, på deras enträgna begäran, till sist upptecknade i skrift. Han kallade dessa bönebetraktelser *Pigmenta*, d. v. s. kryddor. Enligt biografen har han i dessa kryddor dels förherrligat Guds allmakt och dom, dels gjort sig sjelf förebräelser, dels prisat Guds helgon, dels uttalat sin sorg öfver de elända och syndare, bland hvilka han dock ej fann värre än hvad han sjelf var. Dessa hans 'kryddor' hafva blifvit bevarade intill vår tid. De äro, enligt biografen, icke utarbetade på konstnärligt sätt, för honom var det hufvudsak att de skulle lända till uppbyggelse.¹

Men han nöjde sig icke med endast askes och fromma betraktelser. Han var derjämte i det yttre verksam. När han utanför kyrkan uppbyggde sig med att sjunga psalmer, sysselsatte han sig samtidigt med att knyta nät, och han uppmanade sine underlydande prester att skaffa sig uppehålle genom handarbete. En qvinlig anakoret i Harztrakten, hvilken han ofta besökte och till hvilken andra qvinnor slöto sig, uppmanade han att låta dessa qvinnor sysselsätta sig med handarbeten. Som kyrkofurste, ännu mera som missionär, icke minst under de stundom mycket ömtåliga beröringarna med de nordiske, framför allt de svenske konungarne, visade han sig som en energisk arbetare af förste rang. Stor var ock den verksamhet han utvecklade för att hjälpa sjuke och andra nödlidande. En gång, när han hade helat en sjuk,

¹ Ansgars *Pigmenta* äro år 1844 genom tryck offentliggjorda af J. M. Lappenberg.

utropades detta som ett under, men han yttrade då: 'Om jag vore värdig att af min Herre utbedja mig ett under, så vore det detta, att han ville göra mig till en god menniska.'

I början af år 865 sjuknade han; hans af späkningar medtagne kropp höll icke längre ut. Han hade hoppats att finna en martyrs slut, och han sörjde djupt, att denna hans åstundan icke skulle gå i fullbordan, han trodde sig hafva fått ett himmelskt löfte derom. Rimbert, som sedan blef hans efterträdare, sökte trösta honom: han hade icke fått något löfte om att omkomma genom jern, eld eller vatten, hela hans lif hade varit ett martyrium. Sjuk och ängslad tyckte han sig under en messa höra en röst från himlen säga: »Räds icke, du klenmodige, Herren skall uppfylla allt.» Då vann han åter ro i sin själ och började ordna sina angelägenheter. Till sin jordiske herrskare och rikets biskopar ställde han en uppmaning, att de allt framgent skulle verka för missionen bland hedningarne. Samma uppmaning ställde han till alle prester i Bremen. Morgonen den 3 februari afled han.

Hans dödsdag finnes visserligen upptagen i den svenska medeltidens kalendarier, och af hans lefnadsteckning gjordes under medeltiden en svensk öfversättning. Men den svenska medeltidskyrkan egade honom uppenbarligen icke den vördnad, som hans arbete förtjent. Många helgon blefvo afbildade i svenska kyrkor, många sådane bilder äro ännu bevarade, men bland dem förekommer icke en, som återgifver den hel. Ansgar. Visserligen förekom i Skepptuna kyrka i Uppland en väl snidad bild af en biskop, hvilken traditionen betecknade som den hel. Ansgar, hvadan denne bild också fick spela en viss roll vid minnesfesten öfver Sveriges kristnande år 830. Men en inskrift inom den gloria, som utgör bakgrund till biskopens hufvud, visar att bilden icke återgifver den hel. Ansgar, utan den för Sverige vida mera främmande erkebiskop Tomas af Canterbury.

Ansgars efterträdare Rimbert († 888) besökte Danmark och Sverige, och missionärer sändes till Norden, men från 800-talets siste fjerdedel till den andre tredjedelen af 900-talet var kyrkan i Sverige öfverläten åt sig sjelf. Från erkebiskopsstaden gjordes intet för hennes underhåll, ännu mindre för hennes utveckling. Ingen prest skickades under denna tid till vårt land, ehuru väl sådane helt visst hade behöft skickas.

När Henrik, kallad fogelfångare, återupprättade det tyska riket och dervid måste i hög grad egna sin uppmärksamhet mot de för riket farbringande förhållandena i Norden, återupptogs i Bremen missionsverksamheten. Erkebiskop Unne begaf sig, antagligen år 935, till Danmark, hvarest kvarlevorna af kyrkan ledo mycken nöd, och vidare genom södra till mellersta Sverige, hvarest han besökte den sedan Ansgars tid beryktade Björkö. Den svenske konungen lade intet hinder i vägen för hans verksamhet, och han torde väl hafva återställt

gudstjensten på Björkö, hvarest han afled den 17 september 936. Hans följeslagar kunde naturligtvis icke föra hans lik till hemstaden: allt för stora svårigheter i det ovägade landet reste sig deremot. De funno på den egendomlige och — må vi väl säga — betänklige utvägen att skilja erkebiskopens hufvud från bålen och föra detta till Bremen, hvarest det nedlades framför högaltaret.

Med Unnes besök i Sverige var den Hamburg-bremenska missionen i vårt land lyktad för lång tid.

Danmark låg Tyskland och Bremen för nära för att erkebiskoparne i Bremen skulle kunna underlåta att egna sin uppmärksamhet åt de kyrkliga förhållandena i detta land. Också tillsattes år 948 biskopar i Hedeby, Ribe och Århus, men gränserne mellan dessa stift voro icke fastställda. Vi hafva att tänka oss missionsbiskopar med vissa ungefärligt begränsade verksamhetsområden. Andre biskopar funnos, hvilke icke hade någon bestämd hufvudort. Adam af Bremen uppgifver, att erkebiskop Adaldag († 988), Unnes efterträdare, äfven vigt en biskop för Sverige, den i Danmark födde Odinkar, hvilken säges hafva varit mycket nitisk. Senare sändes en biskop Folkvard, som hade måst lemna sin verksamhet inom vendiskt område, till Sverige eller Norge. Adam vet icke, hvilketdera landet hans verksamhet gällde, men denna skall hafva varit krönt med framgång.

Vi närma oss nu år 1000. Adam af Bremen uppgifver, att k. Erik segersäll hade låtit döpa sig af en Poppo, hvilken var ett sändebud från kejsaren och erkebiskopen i Bremen. Omvändelsen skulle hafva försiggått i Danmark och föranledt, att prester från Danmark gingo öfver till Sverige för att der införa den nye seden. Enligt k. Sven Estridsson, hvilken bör varit kunnig rörande dessa förhållanden, försjönk k. Erik dock snart tillbaka i hedendom.

Denne Poppo skall vara densamme, som sattes till biskop i Hedeby, och konungens omvändelse skulle hafva framkallats af hans häpnad, då han fick se Poppo i den nakna handen bära två glödgade jernstycken. Han skulle derefter hafva påtagit en dräkt, som var öfverdragen med vax, och han bad, att man skulle tända eld på kläderna. Dessa förtärdes af elden, men han kände ingen sveda, ej ens röken. Det förre undret omtalas flere gånger¹ och torde få anses vara en legend, som togs för god af den tidens lättrogna menniskor och fästes än vid en än vid en annan omvändelse. Tiden för k. Erik segersälls dop kan icke närmare bestämmas, liksom ej heller tiden för k. Haralds.

Norge mottog kristendomen från England. Harald härfagers son Håkan, som fostrats hos k. Etelstan i England, vände åter till fosterlandet som kristen, men fann försöket att vinna Norrmännen för den nya tron fruktlöst, han måste t. o. m. iakttaga vissa yttre bruk af

¹ Dehio anför flere exempel, del I, anm. s. 21. Poppo säges genom samma under hafva förmått den danske k. Harald blåtand till omvändelse.

hednisk art, under det han i hjertat gömde sin tro. Den mäktige Håkan jarl i Norge hade nere i Danmark, hvarest han kom i beröring med Tyskarne, tvungits att mottaga dopet, och en från Bremen—Danmark utgången missionsrörelse förekommer i den sydöstligaste delen af Norge, i Viken, men jarlen vände snart åter till den gamla tron och gjorde sig känd som en fanatisk hedning. Många Norrmän hade visserligen kristnats, under det de svärmade kring i de vestra farvattnen, men många af dem stannade der eller flyttade ut till Island (från och med år 874). En saksisk prest Fredrik verkade som missionär på Island under åren 991—999. År 995 kom Olof Tryggvesson till Norge och blef dess konung. Han hade under sin vistelse i England blifvit döpt och var fast besluten att omvända sitt folk. Han bedref omvändelseverket genom maktspråk och våldsgerningar, men folket blef dock under hans tid åtminstone till namnet kristnadt. Jämte honom verkade, på undervisandets och öfvertygandets väg, lärare, såsom biskop Johannes, äfven kallad Sigurd, och presten Tormod från England. Men vid sidan af Engelmännerna arbetade äfven en tysk, Dankbrant, hvilken fullbordade omvändelseverket på Island, hvars inbyggare år 1000 officiellt antogo på alltinget den nya tron. Samma år antogs kristendomen äfven af den föga talrika norska kolonien på det fjärran liggande Grönland.

Omvändelseverket bedrefs sålunda ganska hastigt inom Norge och var vid årtusendets slut fullbordadt — för så vidt det kan kallas fullbordadt, innan tron hunnit blifva upptagen i sinnena, — äfven i de aflägsna lydlanden. Men i Sverige, som låg den kristna verlden vida närmare, herskade hedendomen. När den norske k. Olof år 1000 fann de vid Svoldern mot honom samlade flottorna, säges han hafva yttrat, att det vore för Svenskarne bättre att sitta hemma och slicka sine blotbollar (offerskålar).

»En synkronistisk granskning af folkens historia visar oss stundom ett underbart skådespel: vi se i flere jämsides fortlöpande utvecklingsserier en och samma tendens plötsligt i ett och samma ögonblick komma till giltighet. Om vi öfverblicka kristendomens kamp mot hedendomen längs hela stridslinien, från Grönland till Ungern, så finna vi ingenstädes en enhetlig plan eller en gemensam öfverledning, så finna vi öfverallt anfallets och försvarets varaktighet, krafter och utsigter inbördes skiljaktiga, men det oaktadt se vi det afgörande ögonblicket på alle desse punkter samtidigt. Det är ett helt kort ögonblick, under hvilket vågtungan slås öfver åt andra sidan, och det ögonblicket inträffar vid årtusendets slut.»

»År 1000 afslutar det isländska alltingets beslut det norska folkets omvändelse. År 1000 sluter den danske konungen Sven tjugeskägg med den svenske Olof skotkonung ett fördrag, hvilket för alltid försäkrar Danmark åt kyrkan och för henne upplåter Sverige(?). År 1000

upprättar polske hertigen Boleslaw öfver den hel. Adalberts graf erkebiskopsdömet Gnesen. Någre månader senare sätter i Ungern Stefan på sitt hufvud den af påfven vigda konungakronan och lägger i Gran grundstenen till en metropol för ett nytt, kristet Ungern. Slutligen, vid samma tid börjar den ryske storfursten i Kiev antaga namnet af kristen.»

»Historien känner icke någre öfvergångar genom språng, men väl pläga enstaka tilldragelser skarpt framträda, i hvilka en länge fortgående förvandling uppenbarar sig i en pregnant symbol. I sådan mening är år 1000 den gränssten, vid hvilken hedendomen upphör, den kristna tiden begynner för folken i norra och östra Europa.»¹

Sverige stod vid denna tid således längre tillbaka än de två andra nordiska landen.

Från Norge hade emellertid kristendomen vunnit insteg i det landskap, som låg vid sidan af det område i Norge, som tidigast hade vunnits för kristendomen. Det norska landskapet var Viken, det svenska Vestergötland. Det är mycket möjligt, att ett i tysthet fortgående arbete på Vestgötarnes omvändelse utgått från de nye kristne i Viken. Till historien hör deremot en ganska märklig tilldragelse. Den i Vestergötland bosatte jarlen Ragnvald, en k. Olof skotkonungs frände, önskade få som brud hemföra den norske konungens syster Ingeborg. Hennes hand beviljades honom mot vilkor att han öfverginge till kristendomen (år 1000). Ingeborg var en energisk qvinna, och hon torde icke hafva försummat att verka för utbredning af sin tro. Vestergötland synes härigenom hafva blifvit förutbestämt till att blifva det första kristna området i Sverige.

Olof skotkonung var Sveriges förste kristne konung, ty hans faders kortvariga omvändelse kunna vi icke räkna. Om k. Olofs dop veta vi ytterst litet, men mycket har derom blifvit skrivet. Full klarhet kan ännu icke vinnas, men hufvuddragen torde dock kunna fastställas.²

Om tiden för k. Olofs dop finnas vexlande uppgifter. Ericus Olai nämner år 956, Olaus Petri vid pass 980. Båda årtalen falla före hans regeringstillträde, det tidigare faller ganska sannolikt till och med före hans födelse. En annan grupp af uppgifter förlägga hans dop till midten af 1000-talet, men då var han redan afliden. Ännu betänkligare är ett årtal, som ganska allmänt uppgifves, nämligen år 1108. Då regerade såsom bekant, k. Inge d. ä. i Sverige, till och med k. Olofs ätt var då utdöd. Denna uppgift synes eljes vara mycket noggrann, ty somliga anteckningar från medeltiden tillägga äfven dagen,

¹ Dehio, del 1, s. 144.

² För en del detaljer hänvisar jag till min uppsats *S:t Sigfrid och hans mission* i *Historisk Tidskrift* för 1891, s. 73 f.

då dopet förrättades — den 15 februari. Detta datum har uppenbarligen tillkommit genom en förväxling. Som förrättare af dopet uppgifves allmänt den hel. Sigfrid, hvars dödsdag var just den 15 februari. Åtminstone är hans namn i kalendarierne infördt på denne dag, och som helgonens dagar betraktades i regeln deras dödsdagar. Såsom jag kommer att visa, är 1008 ett antagligt år för k. Olofs dop. Det synes under sådant förhållande som om 1108 ursprungligen varit en misskrifning för 1008 — *mcviii* för *mviii*.

Allmänt uppgifves, såsom nyss sades, att dopet förrättats af den hel. Sigfrid, hvilken skall hafva varit erkebiskop af York eller åtminstone en engelsman.

Till den äldre Vestgötalagen äro fogade längder öfver Vestergötlands konungar, biskopar och lagmän; i alla tre stanna uppgifterna vid ungefär 1220. Vi hafva icke originaltexten i behåll; den handskrift af lagen, som innehåller dessa längder, hör till 1200-talets slut och afskrifvaren har tydligen icke kunnat läsa originalet, hvilket framgår af ett par alldeles obegripliga namnformer (*friggierone* eller *friggiaroue*, som skall beteckna en kyrka, och *cornubæ*, som skall vara ett mansnamn).¹ Biskopslängden vittnar derom, att man i början af 1200-talet i Skara var till ytterlighet okunnig om stiftets tidigare historia. Denna längd upptager såsom de förste elfva biskoparne: 1. den hel. Sigfrid från England, hvilken döpte k. Olof, kristnade Vestergötland, 'märkte' tre kyrkoplatsar och vigde tre kyrkogårdar och sedan for till Varend; 2. erkebiskop Unne, vigd i England, stenad i Sverige; 3. Astmud, som flyttade biskopsstolen till Skara; 4. Stenfrid, begravnen i Skara; 5. Adalvard d. ä., om hvilken intet meddelas; 6. Adalvard d. y., af svensk börd, begravnen i Skaras Mariakyrka (d. v. s. domkyrkan), hvilken han säges hafva grundlagt; 7. Rodolvard, dålig; 8. Rikulf, engelsman; 9. Härvard, engelsman; 10. Styrbjörn, af svensk börd; 11. Ödgrim.

Ödgrim omtalas i en urkund af vid pass år 1145 (DS nr 53) och är således en fullt historisk person. Troligen är Rodolvard eller Rikulf att sammanställa med den 'biskop R.', hvilken omtalas i ett bref af påfven Gregorius VII af år 1080. Det är derföre mycket möjligt, att äfven Härvard och Styrbjörn äro historiska personer. Men gå vi längre tillbaka i längden, finna vi betänkliga förhållanden. Adalvard d. y. är en historisk person, om hvilken fullt trovärdiga uppgifter finnas. Han var tysk till börd, ej svensk, han var aldrig biskop i Skara, ehuru han en tid, egenmäktigt, skötte stiftet, han är död och begravnen i Bremen. Adalvard d. ä. var deremot biskop i Skara och afled der.²

¹ Om en i texten förekommande uppgift, hvilken synes icke kunna tillhöra början af 1200-talet, jfr min nyss anförda uppsats s. 73.

² Inom den under medeltiden utvidgade domkyrkan i Skara har man för länge sedan funnit en liten kalk, som bär inskriften *Adalwardus peccator*, syndaren Adalvard. I andliges grafvar nedlades en miniatyrkalk, och den i domkyrkan

Rörande honom meddelar längden endast namnet. Stenfind torde vara den man, som af erkebiskop Adalbert i Bremen skickades till Helsingland. Astmud torde vara den biskop Osmund, som omtalas af Adam af Bremen, men icke såsom biskop i Vestergötland. Slutligen kan Unne — namnet är mindre vanligt — icke gerna vara någon annan än den alls icke från England komne erkebiskopen i Hamburg—Bremen af detta namn, hvilken afled å Björköen år 936. Denne, hvilken således dog vid pass 60 år före k. Olofs tronbestigning, skulle hafva efterträdt den, som döpte k. Olof. Deremot upptager längden icke den biskop Torgaut, som bevisligen i början af 1000-talet skickades från Bremen till Vestergötland på k. Olofs begäran. Den förre delen af längden är sålunda till den grad uppfylld af misstag, att vi icke kunna tillerkänna honom någon trovärdighet. Hvad längden berättar om Sigfrid är på grund häraf icke mycket värdt. Det kan vara sannt, men det kan lika väl vara oriktigt.

Liksom man velat göra Sverige herrligt genom att hopsätta för den äldre tiden långa konungalängder, så har man velat förherrliga Skara stift genom att ersätta hvad man icke visste, icke mindes, med en lång rad af biskopar, lånade från olika håll.

Det finnes en legend om den hel. Sigfrid, bevarad i en handskrift från vid pass år 1400. K. Olof var vän till k. Mildred i England och bad honom till Sverige skicka någon missionär. Erkebiskopen af York Sigfrid befanns villig för färden. Han begaf sig till Danmark, der han stannade någon tid, begaf sig derifrån till Varend, d. v. s. sydöstra Småland, hvarest han verkade med synnerlig framgång. K. Olof, som sport hans ankomst till Varend, sände efter honom och lät sig af honom döpas. Sigfrid vände derefter åter till Varend, hvarest han lyktade sine dagar.

Det finnes en uppgift, att den hel. Sigfrids legend nedskrifvits redan år 1205, men vi veta icke i hvilket förhållande den texten stått till 1400-talets.

Mildred skall tydligen vara k. Etelred II. Om något närmare förhållande mellan honom och k. Olof finnes eljes ingen uppgift. Så vida funnos väl förbindelser den tiden mellan Sverige och England, att någre myntmästare, som myntat för k. Etelred, kommit till Sverige och slagit mynt för k. Olof. Men för att desse skulle komma till Sverige, hafva vi icke att tänka på några direkta förbindelser med Sverige. Öfverflyttningen har antagligen förmedlats af k. Olofs frände Sven tjugeskägg, konung i Danmark och England. En af de till Sverige komne myntmästarne har präglat mynt äfven för k. Sven. Någon erkebiskop i York med namnet Sigfrid är icke känd. Att han stannade i Danmark någon tid är helt naturligt, då Danmark låg i

under golfvet funna och nu i Skara museum förvarade kalken torde härstamma från biskop Adalvard d. ä:s graf. Jfr min uppsats *Skara domkyrka*, s. 7 (intagen i *Antiqvarisk Tidskrift för Sverige*, del 15).

hans väg — förbindelserna mellan England och Danmark voro vida närmare och lifligare än mellan England och Sverige — men deremot är det oförklarligt, att den af k. Olof inkallade Sigfrid, hvilken ju, så snart han hade beträdat svensk grund, borde hafva varit angelägen att så fort som möjligt begifva sig till konungen, i stället begaf sig till det afsides belägna Varend, hvilket alls icke låg i hans väg, och stannade der för en tid, som var lång nog för utförande af ett icke obetydligt omvändelseverk. Detta bär icke sannolikhetens prägel.

Det finnes en annan version af legenden. Sigfrid for från Danmark till Götalands hafskust, der han började fira gudstjenst. K. Olof erhöll underrättelse härom, fruktade, att en fiendehär vore kommen in i landet, beslöt att möta Sigfrid, mötte honom efter någre dagars färd vid Kindaberg, d. v. s. Kinnekulle, och döptes. Sigfrid fortsatte omvändelseverket i Götaland och kom under sina färder genom landet till Varend. Detta senaste låter rimligare än den förre legendens uppgift, men äfven här förekomma betänkligheter. Sigfrid måste uppenbarligen hafva landat vid Götaelfs mynning, det enda svenska område i vester, som tillhörde Sverige.¹ Om mötet egde rum vid Kinnekulle, måste denne ort hafva legat mellan Götaelfs mynning och det ställe, der konungen befann sig, några dagsresor på andra sidan Kinnekulle — det tyckes nästan, som om konungen måtte hafva befunnit sig inom Svealand. Då förefaller det egendomligt, att konungen hade fått bud om något, som tilldrog sig så långt borta.

Att Sigfrid icke varit erkebiskop i York är visst, men detta hindrar icke, att han varit en engelsk prest — det lät alltid bättre att tala om en erkebiskop. Var han verkligen engelsman? På den vestgötska biskopslängdens förste del kunna vi, såsom jag visat, icke fästa ringaste vikt, ej heller är legenden från 1400-talet i någon högre grad vittnesgill, men det kan ju hända, att uppgiften om härkomst från England förekommit redan i legenden af år 1205, hvilket år åtminstone icke ligger mera än ungefär två århundraden senare än k. Olofs dop. Vi hafva dock af Vestgötalängden sett, att man kunde under loppet af tvänne sekel glömma mycket och trassla bort mycket.

Mot de enstämmiga uppgifterna, de må vara af hvilken trovärdighet som helst, att Sigfrid varit engelsman, strider på det bestämdaste det förhållandet, att Sigfrid icke är ett engelskt namn, utan tyskt. Det hände, att främlingar, som kommo till Norden eller i Norden omtalades, fingo sina namn ändrade, så att de bättre passade för nordiska öron, men om Sigfrid i hemlandet haft ett annat namn, dock liknande Sigfrid, kunde han aldrig i Sverige fått det icke svenska namnet Sigfrid. Den tyske sagohjelten Sigfrid fick i Norden sitt namn ändradt till det nordiska Sigurd. Jag måste på grund häraf

¹ Att han skulle landat på Götalands östkust, hvilket har blifvit sagdt, är otänkbart, ty då kunde konungen icke möta honom i norra Vestergötland.

fullständigt underkänna den inhemska traditionen om Sigfrids engelska härkomst.

Derest uppgiften derom förekom redan i legenden af år 1205, kunna vi möjligen förstå, huru hon hade smugit sig in i traditionen. Mellan den tid, då k. Olof döptes, och år 1205 låg — såsom jag i det följande skall visa — ett tidsskifte, under hvilket Sverige i kyrkligt hänseende mottog ett ganska väsentligt inflytande från England. Just detta kan hafva framkallat glömska af tidigare förhållanden och benägenhet att hänvisa till England.

Sigfrid måste hafva varit en tysk man. Att en andlig man med detta namn verkat i Sverige är otvifvelaktigt, liksom att hans verksamhet varit ingripande, ty de olika svenska stiftens kalendarier, liksom de danska stiftens och af de norska åtminstone Trondhjems stifts, upptogo för den 15 februari en sankt Sigfrid, hvilken kallas än *episcopus*, än *confessor*.¹ Detta helgon förekommer icke i något tyskt kalendarium. Ej heller var ett helgon med detta namn känt i England. Namnet finnes icke upptaget i Hampsons *Medii ævi kalendarium or dates, charters and customs of the middle ages; with kalendars from the tenth to the fifteenth century; and an alphabetical digest of the days of saints and anniversaries of the church*.

Sigfrid var således ett helgon tillhörigt den nordiska kyrkan, och han har antagligen aldrig erhållit påflig stadfästelse å sin helgonvärdighet. Hvad han inom Sverige utträttat torde aldrig hafva blifvit bekant i hans hemland, och därför kom ej till detta hans helgonrykte. Den omständigheten, att domkyrkan i Växjö är honom helgad, synes gifva vid handen, att han haft en särskild betydelse för kyrkan inom Varend.

Man har gjort försök att återfinna denne Sigfrid annanstädes än i de svenska längderna och legenderna.

Flere isländska handskrifter omtala den engelske biskop, som anlände med k. Olof Tryggvesson till Norge och bar de två namnen Johannes (Jon) och Sigurd, således ett latinskt-kyrkligt namn och ett nordiskt, hvilket i England torde hafva klungit något olika. Dertill uppgifves, att denne man skulle hafva varit verksam äfven inom Sverige.

Munken Odd, som lefde på Island i slutet af 1100-talet, säger en gång (kap 76), att denne Jon-Sigurd efter k. Olof Tryggvessons död vistats i Sverige. Enligt en isländsk berättelse skall den isländske munken Gunnlög († 1218) hafva berättat följande. Efter slaget vid Svolder hade Olof skotkonung bedt Jon-Sigurd komma till Sverige, för att der verka för kristendomen, och biskopen hade döpt så väl konungen, som många andre. Han stannade i Sverige. Under det

¹ Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit*.

tredje året af hans dervara yppade sig motstånd mot honom, och han höll då en predikan, till hvilken en äfven från annat håll känd isländing, Hunröd Vefredsson, hade lyssnat. Denne hade derefter låtit sig döpas. Jon-Sigurd hade slutligen begifvit sig till Varend och der affidit. Om vi granska denna berättelse, måste vi komma till det resultat, att Jon-Sigurds predikan icke kan hafva förekommit i Gunnlögs berättelse, utan hon är af ett mycket sent datum. Maurer har visat,¹ att berättelsen, så vidt den angår Hunröd Vefredsson är oriktig, ty han måste hafva varit kristen redan innan denna predikan kunde hållas — alltså en uppenbar oriktighet. Fortgången af berättelsen visar bekantskap, synes det mig, med den svenska Sigfridslegenden, hvars drag blifvit öfverflyttade från den, enligt uppgift, direkt från England komme Sigfrid till den närmast från Norge komme Sigurd. Att denne predikat i Sverige är mycket möjligt, men att det var han, som döpte k. Olof, är deremot alls icke säkert. Och om det var denne, hvilken i Norge kallades Sigurd, som döpt k. Olof, hvarföre skulle man i Sverige hafva utbytt det nordiska namnet Sigurd mot det tyska Sigfrid? Detta strider mot allt hvad annars var sed.

Adam af Bremen lemnar oss inga upplysningar om k. Olofs dop. Hade detta verkställts af någon från Bremen utgången andlig, hade han antagligen icke underlåtit att omtala det.

Ett nytt uppslag för afgörande af frågan rörande k. Olofs dop har erhållits från Tyskland, ett bref af erkebiskop Bruno från Querfurt, en frände till konungen-kejsaren Henrik II. Brefvet upptäcktes år 1856.

Bruno var en svärmare, hvilken år 1004 hade af påfven nämnts till erkebiskop för östra Europa. Han försökte finna ett verksamhetsfält i Polen och Ungern, framträngde genom södra Ryssland ända till Don och slutade sina dagar i Preussen, i februari 1009.

Ifrågavarande bref, som är skrifvet till konung Henrik vintern 1008, innehåller en redogörelse för den föregående verksamheteten, och berättar bland annat följande. »Det må ej vara konungen obekant, om vår biskop [namnet torde hafva varit konungen bekant och blef dess värre derföre icke utsatt], hvilken jag hade skickat öfver hafvet för att predika evangelium för Svigierne [*Svigis*] tillsammans med den af eder kände munken Rodbert, att sändebud anländt, hvilka sagt för sannt, att han — Gud vare tack — döpt sjelfve seniorn för Svigierne [*Svigionum*], hvilkens hustru förut var kristen. Jämte honom antogo genast tusen menniskor och sju stammar [*plebes*] nåden.» Omvändelsen hade väckt stor förbittring i landet. Han väntade närmare underrättelser. Giesebrecht, som i andre delen af sin *Geschichte der deutschen Kaiserzeit* återgifvit brefvet, anser *senior Suigiorum* icke kunna vara någon annan än Olof skotkonung.

¹ *Bekehrung des norwegischen Stammes zum Christenthum*, del 1, s. 199.

Jörgensen och Dehio hafva icke godkänt denna uppfattning. Uttrycken i brevet äro oklara. Bruno har tydligen icke någon fullt klar föreställning om det, som hade tilldragit sig. Ordet *senior* kan beteckna en höfding i allmänhet; hvad berättigar till antagandet, att här är fråga just om k. Olof? Det hela står dessutom i fullständig motsats till den svenska och den isländska traditionen.

Jag tror mig hafva visat, att den svenska traditionen icke är så fullständigt säker, utom med afseende på döparens namn. Den isländska traditionen skiljer sig med afseende på en viktig punkt från den svenska, man synes i sen tid från denna hafva lånat hvarjehanda detaljer. Brunos språk är dåligt och oklart, men detta kan ju ej inverka på bedömandet af det af framställningen, som är fullt tydligt. Att han af en budskickning icke kunnat få fullt klara och detaljerade uppgifter om de svenska förhållandena, är naturligt.

Folknamnet *Svigii* är visserligen icke den vanliga latinska formen för det inhemska namnet Svear, men då desse Svigii bodde på andra sidan hafvet, torde vi i dem ej kunna se andra än Svearne. Dertill kommer, att Bruno i Kiev träffat den ryske fursten Vladimir, hvilken härstammade från det svenska konungahuset. Af honom har han kunnat mottaga underrättelser om Svenskarne och genast, på grund af sitt exalterade lynne, paradt med ringakt för de hierarkiska formerna, beslutit att der öppna ett nytt verksamhetsfält. Han hade ju sjelf gått från det ena fältet till det andra.

Hvad titeln *senior* beträffar, torde det vara fullt berättigadt att öfversätta ordet med konung. I samma bref kallar Bruno den ryske herrskaren för 'Russarnes *senior*, stor i rike och skatter'.¹ Ja, ehuru han i inledningsorden till brevet kallar Henrik konung (*pio Henrico regi*), tilltalar han honom i brevet med uttrycket *mi senior* (min senior).

Jag håller fortfarande för riktigt, att k. Olof döptes af erkebiskop Brunos ombud. Det är möjligt, att detta haft namnet Sigfrid; denne har då blifvit förvexlad med en annan, något senare Sigfrid, hvilken förkunnat kristendomen i Varend och äfven annanstädes i Sverige. Jag återkommer genast till denne andre Sigfrid. Traditionen förlägger konungens dop till Husaby i norra Vestergötland. Jag har i detta fall intet att invända mot traditionen. Husaby var, såsom namnet antyder, en kungsgård, och det är således helt naturligt att finna konungen der. Inom Vestergötland hade åtminstone en början gjorts till införande af kristendomen, under det intet, så vidt vi veta, i sådan riktning var gjordt i det öfriga Sverige, efter upphörandet af den hamburgsk-bremenska missionen: i Svealand visade sig senare en stor förbittring mot kristendomen. Derefter, då k. Olof var angelägen om kristendomens stadfastande i Sverige och af sådan anledning be-

¹ Senior Rusorum, magnus regno et divitiis.

slutit inom landet upprätta en biskopsstol, vände han sig icke till Norge eller till Danmark, utan till Hamburg—Bremen.¹

Nu hade förhållandena i Sverige inträdt i ett nytt skede.

Icke blott erkebiskoparne i Bremen ifrade nu för kristendomsverket i Sverige, utan äfven de danske konungarne, hvilke, sedan de kommit i besittning af England, hade blifvit alltmera förtrogne med de kristna förhållandena. Konungarne hade tydlig benägenhet att skjuta åt sidan erkebiskoparne med deras inflytande, hvilket vållade desse ganska stora olägenheter, då de ingalunda voro villige att afstå från den nordiska kyrkoprovinsen, som just vid denna tid lofvade att komma till stånd.

Redan före år 1000 hade k. Sven tjugeskägg satt engelsmannen Gotebald till biskop i Skåne, och denne skall äfven hafva gjort besök i Sverige. Han afled år 1004.² Ungefär samtidigt verkade i 'Sverige eller Norge', säger mästern Adam, en tysk Reinbert, hvilken hade blifvit tvungen att lemna sitt tidigare verksamhetsfält bland Venderne.

Adam berättar, att erkebiskop Unwan (1013—1030) hade det lifligaste intresse för hedningarnes omvändelse. Af denna orsak sökte han förse deras land med förkunnare af ordet, han sökte derjämte genom rikliga skänker vinna konungarnes bevägenhet; man synes icke hafva varit fullt säker, huruvida icke ett sådant användande af kyrkans skatter vore ett helgerån, men Adam tager honom i försvar. »Erkebiskopen, berättar denne, sände flere höglärde män till Norge eller Sverige. Af godhet mot konungarne tillät han dessutom andre, som hade blifvit vigde till prester i England, att uppbygga kyrkor, så vidt han eljes funnit dem dertill duglige. Många af desse behöll han hos sig och han öfveröste dem alle vid afskedet med gåfvor, hvarigenom han gjorde desse villige att underordna sig kyrkan i Hamburg.» Att missionärer anlände från England, deri kunde man finna sig, men då den engelska kyrkan började ordinera biskopar för Norden, då kunde man i Hamburg—Bremen icke fördraga detta, eftersom härigenom den af påfven stadfästa ordningen bröts. Man kunde befara, att hårdt här skulle mötas med hårdt, ty k. Knut den store var icke synnerligen benägen att vika för andres anspråk. Likväl uppnåddes enighet mellan konungen och erkebiskopen.

¹ Saxo Grammaticus har föga reda på konungens dop. Han omtalar (bok 10), att k. Olof Tryggvesson blifvit döpt af en från England kommen man, som hette Bernhard (hvilket är oriktigt). »Samme prestmans nit prydde Sveriges konung Olof, hvilken hade blifvit ledd till antagande af kristendomen, med namnet Jakob (hvilket är oriktigt, ty det var Olofs son, som erhöll detta namn). Om denne konung af Bernhard eller af den bremiske erkebiskopon Unne fått sin undervisning i de heliga tingen, har jag icke varit i stånd att utröna.» (Unne dog år 936, långt innan k. Olof föddes!).

² Jfr Dehio, del 1, s. 147, anm. 1. — Jörgensen antager, att Godebald lefvat till vid pass år 1021, men detta beror på en gissning. I ett engelskt martyrologium uppgifves 1004 som dödsåret.

Till de engelske missionärerne hör en Ulferd, som verkade inom Sverige — hvarest i vårt land finnes icke uppgifvet. Han dödades af hedningarne, sedan han med en yxa hade slagit sönder en Torsbild. Engelsmännen Sigfrid, Grimkel, Rudolf och Bernhard¹ kommo under k. Olof den heliges tid till Norge, äfven de sägas hafva arbetat inom Sverige. Bernhard, i isländska källskrifter kallad Bjarnvard Vilrådsson den bokvise, af k. Olof den helige sänd till Island, der han verkade i fem år, nämndes af k. Knut till biskop i Lund, antagligen i början af 1020-talet.

Olof skotkonung önskade få den svenska kyrkan organiserad. Han upprättade en biskopsstol i Skara och vände sig till Hamburg—Bremen för att få en biskop. När Unwan år 1013 vigdes till erkebiskop, närvaro tvänne nordiske biskopar, Ekkehard i Slesvig och Torgaut i Skara. Denne senare — namnet synes antyda nordisk härkomst — torde således hafva blifvit vigd till biskop öfver det vestgötska stiftet senast i början af år 1013. Han arbetade, enligt Adam, med framgång hos de två götiske stammarne, d. v. s. hos Vest- och Östgötar, hvilket innebär en utvidgning af det kristna området. I Svealand var deremot sinnesstämningen icke gynnsam för kristendomsförkunnandet. Vi se, att frukterna af Ansgars verksamhet der hade gått förlorade. Torgaut angreps af spetälska och vände hem till Bremen, der han afled och jordades. Till hans efterträdare nämndes en Godeskalk, som säges hafva varit vis och god, men han satt helst hemma: han stannade som skolföreståndare i Lüneburg och reste aldrig till sitt stift. Han var af tiden, då Adam af Bremen något efter år 1072 skref sin historia.

Olof skotkonung afled år 1022 och efterträddes af sonen Anund, hvilken i dopet hade erhållit namnet Jakob.² Under hans tid utbreddes sig kristendomen i Sverige vida omkring, säger Adam. Enligt honom lefde k. Anund ännu under erkebiskop Adalberts tid, d. v. s. efter år 1043. Enligt Snorre Sturlessons konungasagor hade emellertid k. Anund aflidit före 1035. Under hans tid verkade i Sverige den Sigurd — Adam kallar honom efter tysk sed Sigfrid — som från England hade kommit till k. Olof den helige i Norge. Från Sverige besökte han erkebiskop Libentius II i Bremen, hvilken styrde stiftet under åren 1030—1032. Det synes mig troligt, att det är denne Sigfrid, som för kristendomen vann det afsidens liggande Varend. Han lefde, säger Adam, intill våre dagar. Adam kom till Bremen år 1066.

År 1043 blef Adalbert erkebiskop i Bremen, enligt Ranke en af de mest glänsande och storartade gestalter, som trädt fram ur de tyske biskoparnes led. Icke blott kyrkan fängslade hans intresse, utan

¹ Namnen äro här återgifna i de former, hvilka Adam gifvit dem.

² Det uppgifves, att Svearne, missnöjde med hans kristendom, gifvit honom det hemvanda namnet Anund. Detta är uppenbarligen ett misstag. Anund var det ursprungliga namnet, i dopet erhöi han namnet Jakob, hvilket antagligen icke användes under vanliga förhållanden.

äfvén politiken. Han utträttade mycket för kristendomens stadfästade i Norden. Han afled år 1072.

Omedelbart efter tillträdet till stiftstyrelsen sände han ett bref till de i Norden verkande prestmännen och inledde vänliga förbindelser med de två konungarne, som då funnos, Magnus i Norge och Danmark, Anund i Sverige. Uppgiften om Anund kan bero på ett misstag, då namnet Emund icke är mycket olika. Så mycket är emellertid visst, att denne Emund, en oäkta son till Olof skotkonung och efterträdare till den äkta födde Anund, kom i tvist med erkebiskopen. Den nyss nämnde yngre Sigfrid-Sigurd-Sigward hade en bror- eller systerson Åsmund, hvilken som gosse hade satts i domkyrkoskolan i Bremen, men derefter börjat handla på egen hand. Fåfångt sökte han att i Rom vinna biskopsvärdighet. Till sist erhöll han denna af en polsk erkebiskop. Han uppträdde derefter i Sverige, sade sig vara vigd af påfven och framhöll, att den svenska kyrkan icke hade något att skaffa med erkebiskopsstolen i Bremen. Adalbert sände till Sverige en af sine mera framstående prester, Adalvard, sedermera kallad den äldre, men han afvisades och vände åter till Bremen. Åsmund måste således hafva egt ett ganska stort inflytande i Sverige, och det är väl detta, som föranlett, att hans namn blifvit infördt i så många biskopslängder i Sverige.

Förhållandet mellan den danske konungen Sven Estridsson och erkebiskop Adalbert var i början ganska spändt, men konungen fick gifva efter, och dermed följde en genomgripande organisation af den danska kyrkan. Här har jag endast att omtala, att tvänne biskopsstolar upprättades inom Skåne, den ene i Lund, den andre i det ungefär en mil derifrån aflägsna Dalby. Väl må det framkalla undran, att tvänne biskopsstolar upprättades så nära intill hvarandra. Efter hvilka grunder skulle Skåne delas mellan de två biskoparne? Svar på denna undran och denna fråga torde svårligen kunna vinnas. Denna anordning dömde ock ut sig sjelf. När den förste biskopen i Lund Henrik hade aflidit — antagligen år 1060 — blef biskop Eginio i Dalby biskop öfver hela Skåne och verkade som sådan intill sitt dödsår 1072.¹

I Sverige uppträdde icke försöket att lösrycka sig från erkebiskopsdömet i Bremen. Man bad att få en biskop sig tillsänd och den nyss nämnde Adalvard skickades till den gamle stiftsstad Skara, Adalvard d. ä., vid pass år 1060. Åsmund vände åter till sitt hemland England. Adalvard var mycket verksam. Vestergötland synes vid denna tid hafva fullständigt varit vunnet för kristendomen, Adalvard vann för denne också det afsides liggande Vermland. Äfvén i Svealand började den gamla tron vackla. En annan Adalvard — kallad den yngre —

¹ Enligt Saxo skulle Eginio hafva lefvat mycket längre, men uppgiften af den med Eginio samtida Adam eger gifvetvis större vitsord.

skickades dit upp, och åt honom anvisades Sigtuna som biskopssäte. Han bedref ock der i trakten ett lyckosamt arbete.

Adam säger, att Adalbert sände sex biskopar till Sverige: Adalvard d. ä., Acelin, Adalvard d. y. och Tadik, Simon, hvilken äfven kallades Stenfi — namnet var väl Stenfinn — och munken Johannes. Adalvard d. ä. var döende, då hans yngre namne under färden till Sigtuna kom till Skara, han blef begravnen, och den yngre Adalvard fortsatte sin färd. I början hade han framgång, men motigheter torde hafva mött, ty han drog sig tillbaka till Skara och öfvertog egenmäktigt styrelsen öfver Skara-området. Detta var ett brott mot kyrklig ordning, och han hemkallades.¹ Till Adalvard d. ä:s efterträdare utsågs en Acelin, men han föredrog att stanna i Köln, hvarest han var bosatt. Efter Adalvard d. y. nämndes till biskop en Tadik från klostret i Rameslo, men han torde icke hafva uträttat något, ty om honom berättas intet annat än att han var en läckermun. Adalbert nöjde sig ej med att söka grunda en kyrka i Svealand, han sände äfven Stenfinn, äfven kallad Simon, till Helsingland. Munken Johannes sändes, enligt ett tillägg till Adams berättelse, till öarna i Östersjön. Vi hafva väl att i främsta rummet tänka på Gotland, hvilket vid denna tid hade en så stor betydelse för handelsförhållandena i Norden. Adam sjelf säger, att Johannes, äfven kallad Hiltin, hade fått Björkö sig anvisadt som biskopssäte, men staden å Björkön var redan då ödelagd.² Hiltin vände efter tvänne års arbete tillbaka till Adalbert år 1064³ och nedlade sitt embete. Huru mycket han hade uträttat, veta vi icke. Ej heller äro frukterna af Simons missionsverksamhet inom de nordligare delarne af Sverige kända.

Vi hafva på detta sätt kommit något bortom midten af 1000-talet. Till ungefär midten af detta århundrade höra flere af våre runstenar, hvilke vittna, huru kristendomen alltmera fick utbredning bland landsbygdens invånare.

Införande af kristendomen omtalas direkt å Frösöstenen, hvilken finnes afbildad del 1, s. 45: »Östman Gudfastsson lät resa denne sten och göra denna bro, och han lät kristna Jämtland.»

Ypperlig hjälp för runstenarnes daterande och ett bevis för att många af dem, antagligen de fleste, tillhöra denna sid, lemnas oss af

¹ Adalvard d. y. befann sig år 1068 i Bremen, i en då utfärdad urkund kallad biskop i Sigtuna. I samme urkund omtalas en abbot Hiltin, hvilken torde vara den munk Hiltin-Johannes, som var skickad till öarna i Östersjön.

² Dehio vet, att staden på Björkön då var förstörd, och anser sig derföre böra tänka på ett annat Birca, han gissar på Borgholm å Öland. Detta är emellertid gripet ur luften. Adam säger, att Birca låg midt emot Slavernes hufvudstad Jomsborg, hvilket läge Dehio anser bättre passa för Borgholm än för Birca. Han har då icke uppmärksammat, att Adam anser Sverige ligga icke i norr och söder, utan i öster och vester. Derföre passar talet om Birkas läge midt emot den nordtyska kusten fullkomligt väl. Man borde emellertid på Adalberts tid hafva vetat i Bremen, att Björköstaden var öde. Det är möjligt, att Adam af misstag kommit att här nämna Birca.

³ Jfr anm. 1.

de stenar, hvilke blifvit reste öfver män, som tillhört den fräjdade Ingvars följe. Denne Ingvar var en uppländsk man, hvilken företog vidlyftiga krigsfärder österut, i Gårdarrike (Ryssland) och än längre bort. Så stort anseende hade han vunnit, att man på det fjärran liggande Island fann det vara mödan värdt att anteckna hans dödsår, hvilket var 1041. Hans verksamhetstid tillhör således k. Anunds regering. Vid Varpsund i södra Uppland står invid sjökanten en hög sten, hvilken enligt runornas ord är af fyra bröder rest till minne af deras fader Gunnlejf, 'som var i östern dräpt med Ingvar — Gud hjelpe deras själ — han kunde väl styra skeppet'. Bönen till de kristnes gud antyder, att Gunnlejf eller åtminstone hans söner voro kristne. Ett kors, ristadt å stenen, vittnar om detsamma. En annan sten, vid Råby i Hätuna socken, är af tvänne bröder rest till minne af deras fader Anund. 'Han var österut död med Ingvar. Gud hjelpe Anunds ande'. Äfven denne sten är korstecknad. Af särskildt intresse är, att denne sten är rest inom Råbys graffält, hvilket visar, att man ännu sedan kristendomen hade vunnit inträde i bygden, höll på sambandet mellan de lefvande och döde, såsom man under den hedna tiden gjort; icke ens antagandet af den nya tron hade kunnat slita detta samband. I Svingnarns socken, i vestra Uppland, finnes en sten hvars skrift omtalar en Banke, som styrde skepp i Ingvars lid; å den korstecknade stenen läses en bön, att Gud måtte hjälpa Bankes ande.

Ej långt från Varpsundsstenen förekommer en runsten, som talar om en man, 'hvilken satt i vester i tinglidet', d. v. s. i den kongl. lifvakt, som år 1010 upprättades i England och som omtalas ännu år 1066. Denne sten är således samtida med Ingvar-stenarne. »Gud hjelpe anden», heter det på den korstecknade stenen. En annan af samma personer, till minne af en deras broder, rest sten är ristad af Visete och Ofeg. Flere stenar äro signerade af den förre; äfven desse höra således till samma tid.

En annan vida fräjdad härförare från ungefär samma tid — professor Sophus Bugge anser de stenar, som omtala honom, vara något tidigare, från tiden omkring år 1030 — var Fröger, äfven han härstammande från Uppland. Vid Vestra Ledinge i Skederids sn (Norr-teljetrakten) förekommer en korstecknad runsten, som säger: »Torgård och Sven läto resa denne sten efter Ormger och Ormulf och Fröger. Han dog i norr på Ösel, men de andre ute i Grekland. Gud hjelpe i evighet ande och själ». Tvänne andre runstenar, en vid Tibble i Vestra Ryds sn, en liggande i Veckholms kyrkas vapenhusdörr, tala om medlemmar i Frögers flock, en fjerde sten, på Hemlinge egor vid Gefle, talar om en man, som vard död i Tavastland, han for med Fröger, »Gud och Guds moder hjelpe hans själ». Slutligen förekommer vid Tirsted på den danska ön Lolland en runsten, hvars inskrift Sophus Bugge tolkar på följande sätt: »Åsråd och Hildulf reste denne sten

efter sin frände Frode, men han var då männens förman, men han fann sin död i Svitjod och omkom i Frögers lid, då alle vikingar [omkommo].» Bugge antager, att Fröger kommit åter till Norden från sin Greklandsfärd samt att han och hans krigare härjat på Östersjöns östra kust. Under hans härfärder der omkom en man från Gestrikland vid ett infall i Tavastland, sjelf omkom Fröger på eller vid Ösel, måhända genom skeppsbrott, och då omkom äfven den danske deltagaren i färden; »då Svenskar bodde å Ösel och Dagö, kunde dessa öar räknas till Svitjod.»¹ Veckholmsbonden omkom i Lifland. Runstenen i Vestra Ryds sn är korstecknad.

Hemlingestenen är ristad af tvänne män, Sven och Åsmund. Den senare har ristat många stenar, hvilke alle tala om kristen tro. Han plägade anropa icke blott Gud, utan äfven Guds moder om hjälp för den dödes själ.

Flere runstenar uppgifva, att den till hvars minne runstenen var rest, dött i 'hvita våder', d. v. s. medan han ännu var iklädd den hvita dräkt, som den nydöpte skulle bära de första åtta dagarne efter dopet. En sten vid Tensta kyrka, i norr från Uppsala, omtalar en Antvit, som dött i de hvita våderna; 'Christus hjelpe Antvits själ'. En sten vid Jäderstad i Skepptuna sn, östra Uppland, omtalar en annan, som dött, medan han bar dopkläderna. En sten vid Amnö i Veckholms sn, vestra Uppland, säger: »Ingelef lät resa sten åt sin man Brune, han vard död i Danmark i hvita våder. Bale.» Äfven denne sten är korstecknad.

Det ensamt stående namnet Bale måste afse den mycket använde och således mycket ansedde runmästaren Bale och vi få härigenom ett datum för de många stenar, som han prydt med slingor och djurteckningar.

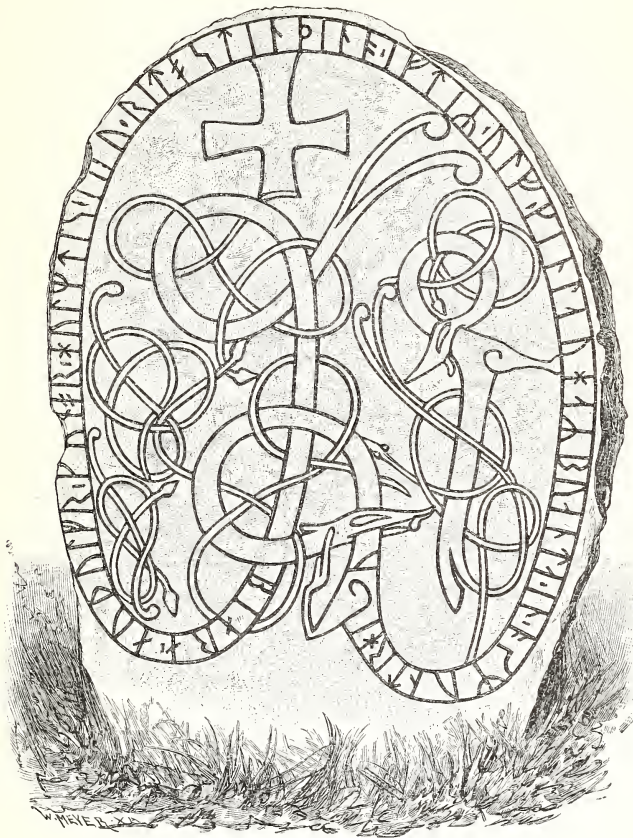
Vid sidan af Åsmund och Bale intager runmästaren Ypper ett hedersrum. Han har tecknat många runstenar, och de utmärka sig genom slingornas rika utveckling. Hans stenar äro i allmänhet korstecknade, men, eget nog, finnes, så vidt jag minnes, å ingen enda en bön för den framlidnes själ. Yppers stenar äro antagligen något senare än de båda andre mästarnes. På tre af Yppers stenar förekommer det kristna namnet Johan, skrivet Joan eller Jon (Liljegren, *Runurkunder* nr 617, 306 och 428).

Jag intager här tre teckningar, återgifvande prof på desse tre runmästares arbeten (fig. 1—3). De gifva ett godt begrepp om den smak, som bestämde ornamentikens former kring midten af 1000-talet, och äro derföre nyttiga hjälpmedel för framställandet af den fornsvenska ornamentikens kronologi.

En intressant grupp af runstenar äro de, som bära den betydande jorddrottne Jarlabankes namn. Jag har talat om honom del 1, s. 70.

¹ *Antiqvarisk Tidskrift för Sverige*, del 10, s. 63.

Det var en man med stark själfkänsla, han hade stor jordegendom, han anlade vägar öfver vattensjuka trakter och han talade om allt detta å de stenar, som han reste till sitt eget minne. En af hans stenar är här återgifven fig. 4. Att bygga broar ansågs vara ett mycket förtjenstfullt verk. Jarlabanke säger på en sten sig hafva byggt en bro 'för sin andes skuld'. En sten vid Sällna (sedan år 1820 stående vid Skånellaholm) berättar, att tre bröder rest en sten åt sin

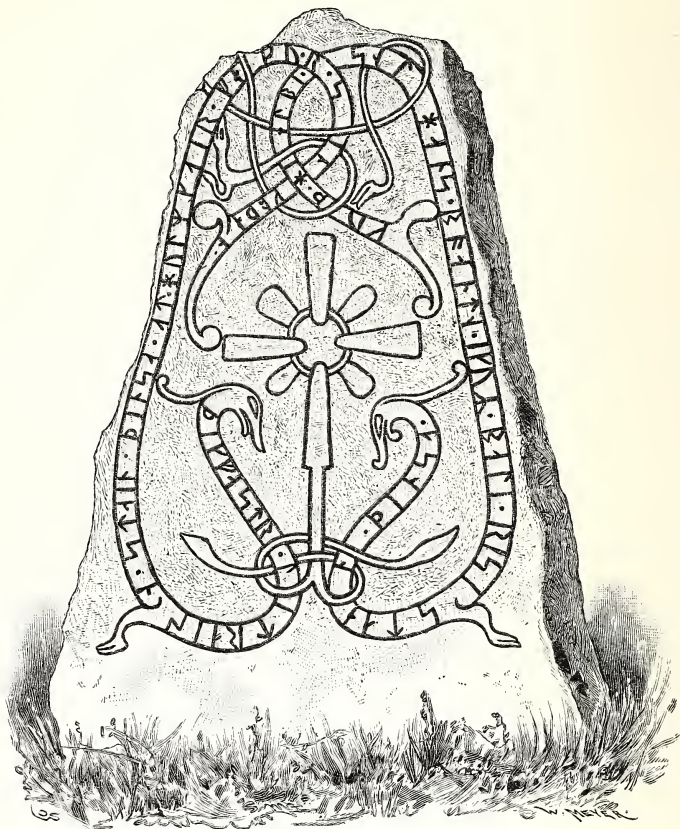


1. Runsten ristad af Åsmund.

fader. »Gud hjelpe hans ande och själ och förlåte honom brott och synder. Här skall ligga, medan menniskor lefva, bron, hårdslagen och bred, efter den förträfflige, svenner gjorde henne efter sin fader, ett vägkummel kan icke bättre varda.» Den märklige runristningen å Ramsundsberget i norra Södermanland, hvilkens ormslingor representera ormen Fafne, som genomborras af Sigurds svärd och i hvilken slingan

omsluter ett par scener ur Sigurd Fafnesbanes historia, är ristad af en qvinna som lät göra en bro för sin sons själ, och har således tillkommit under kristen tid — alltså en hednisk myt framställd i en kristen ristning (fig. 5).

Den vanliga böneformeln är 'Gud hjelpe hans ande' eller 'hans själ', ibland heter det 'ande och själ.' Jag har redan nämnt, att stundom riktas bönen till Gud och Guds moder, på en sten i Vester-



2. Runsten ristad af Bale.

götland heter det: »Gud hjelpe hans själ och Guds moder (och) den helige Christus i himmelriket», ibland heter det: »Christus hjelpe själen» eller »Gud drothen hjelpe hans ande», »Drothen berge hans ande», »Gud göre miskund.» Ibland nöjde man sig icke med att bedja endast för den, åt hvilken minnesmärket restes, utan man bad: »Gud hjelpe hans

Fig. 2. Stenen står vid Öresund i samma socken som stenen fig. 1.

ande och alle kristne», »Gud drotten hjelpe alle kristnes ande», »Christus hjelpe evigt den kristne anden.»

Några märkligare böner må här sammanställas: »Så är sagdt till själen: så hjelpe Gud», »Miskund göre Christus, lätte hans själ», »Gud hjelpe hans ande och själ bättre än han gjorde», d. v. s. bättre än hans gerningar äro värda — en formel, som flere gånger återkommer —, »Gud hjelpe hans ande och själ och Guds moder gifve honom ljus och paradys»,¹ »Gud hjelpe hans ande och själ och förlåte honom brott och synder.»



3. Runsten ristad af Ypper.

Om en något senare tid, då kristendomen hade slagit fasta rötter i landet, vittna några inskrifter. Vid Almarnestäket fanns fordom en runsten (L. 329), å hvilken en qvinna låtit rista runor åt sig sjelf, »hon vill fara åt öster och ut till Jorsala» (Jerusalem). En sten vid

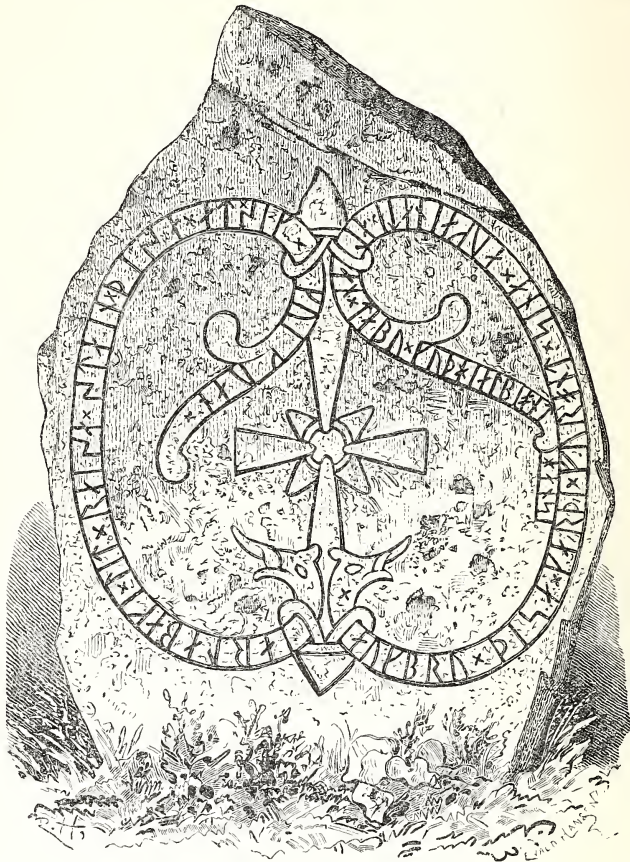
Fig. 3. Stenen står på Ekelunda äng, Bälinge sn, Uppland.

¹ En annan sten (L. 688) omtalar också 'ljus och paradys', men inskriften är till större delen oläslig.

Bogesund talar om en man, som vard grafven i kyrkogård.¹ En sten vid Bjärby bro i Runstens sn på Öland talar om en man, åt hvilken stenen restes af barn och hustru: »han blef grafven i kyrka.»

Desse runstenar styrka Adams uppgift, att kristendomen vann ett stort insteg i Sverige under k. Anunds tid.

K. Stenkil var kristen. Han synes haft praktiskt förstånd, ty när biskop Adalvard den yngre i samråd med biskop Eginio i Lund hade

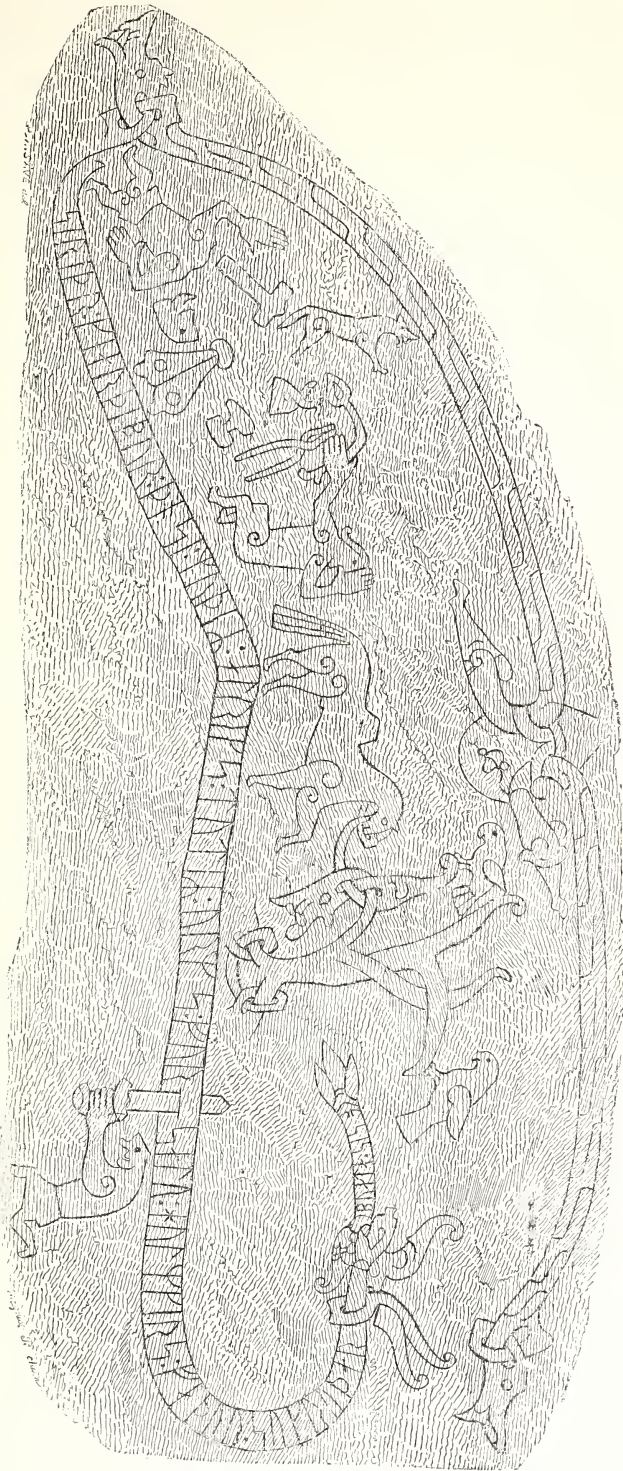


4.

planlagt förstörelsen af det hedna templet i Uppsala, afstyrdes detta af konungen; det vore farligt att framkalla en hednisk reaktion. Likväl var, såsom vi sett, den tiden kristendomen ganska mycket spridd i Uppland.

Fig. 4. Om denna sten jfr del I, s. 71.

¹ Denna inskrift finnes i Liljegrens *Runurkunder* upptagen tvänne gånger, dels som nr 611 (Bogesund i Uppland), dels som nr 1411 ('strax vid staden Ulricehamn', hvilken fordom kallades Bogesund).



5. Sigurdsristningen å Ramsundsberget.

Fig. 5. Om denna sten jfr här ofvan s. 51.

Eginos efterträdare bekymrade sig icke om det aflägsna stiftet, ej heller den efterträdare, som den yngre Adalvard fick. Om Stenfinns eller Simons öden känna vi intet; någon efterträdare fick han icke. Hiltin-Johannes vände tillbaka från sin mission till öarna i Östersjön; någon efterträdare nämndes icke. Den senare Sigfrid, Olof den heliges Sigurd, vistades i Varend, men någon efterträdare är icke känd. I Skåne fortsattes emellertid episkopatet. Det ser ut, som om den svenska kyrkan nu blef alldeles försummad från erkebiskopsstolen i Hamburg—Bremen. Mäktiga krafter bidrogo dertill. Påfven Gregorius VII var icke tillfredsställd med den verksamhet, som utgick från detta stift, han ville draga denna mera under sig sjelf. Han skref tre gånger till k. Sven Estridsson, men synes icke hafva fått något svar; han skref till hans efterträdare i Danmark, Harald hen, till k. Olof kyrre i Norge, till kk. Inge och Halsten i Sverige. Han uppmanar konungarne att ofta sända sine prester till Rom, att skicka dit till att uppfostras ädelborne ynglingar, att sörja för omvändande af de ännu hedne delarne af riket, att begära hans råd med afseende på kyrkans utbildande i landet, att bedja honom om råd i fråga om arfstvister. Han ville således draga allt direkt under sig, och vid denna tid (1077—1080) var den bremiske erkebiskopen Liemar af honom bannlyst och suspenderad — han stod på kejsar Henrik IV:s sida i dennes strid mot påfven. Vid kyrkomötet i Bari år 1098 utlofvades, att Danmark skulle frigöras från saksiskt herravälde, och år 1104 förordnades biskopen i Lund att vara erkebiskop och hufvud för den nordiska kyrkan.

Vid mötet i Bari var erkebiskop Anselm af Canterbury, den kände skolastikern, närvarande. Han stod i nära förbindelse med biskop Asger i Lund. Anselm hade helt anslutit sig till Gregorius VII:s kyrkliga politik, hvilken omhuldades äfven af påfven Urban II, som presiderade vid mötet i Bari. Helt visst har Anselm bidragit till att vid den tiden engelske andlige, hyllande de gregorianska åsigterna, kommo öfver till Sverige. Det är helt visst denna period af engelskt inflytande på den svenska kyrkan, som föranledt, att den man, som döpte Olof skotkonung, gjordes till engelsman och förvexlades med den senare Sigurd-Sigfrid, hvilken kom från England öfver Norge till Sverige, särskildt till Varend.

Den tidigare omtalade biskopslängden för Vestergötland, hvilken på ett betänkligt sätt blandat samman den äldre och den yngre Adalwards historia, har alls ingen uppgift om den biskop Acilin, hvilken från Bremen sattes till biskop i Vestergötland. I stället nämnes en Rodolvard, hvilken icke berömmes. Namnet är icke svenskt, han kan väl hafva varit en engelsman. Hans efterträdare Rikulf uppgifves hafva varit en engelsman. Till en af desse två har helt visst det bref varit ställdt, som påfven Gregorius VII år 1080 skref till en biskop

R. i Sverige. Till Gregorius och hans planer hade den engelska kyrkan anslutit sig. Rikulfs efterträdare bar namnet Härvard och säges hafva varit engelsman, hvilket äfven namnet antyder. Han öfvergaf sitt stift. Hans efterträdare, Styrbjörn och Ödgrim, voro Svenskar; den senare innehade bisopsstolen år 1145. Här finnes således mellan den hamburg—bremenska perioden, representerad af Torgöt, Adalvard d. ä. och Acilin, och den svenska perioden, hvilken begynnes med Styrbjörn, en engelsk period, för hvilken årtalet 1080 är känt.

Under samma tid verkade andre engelske andlige i Sverige.

Vi hafva t. ex. biskop Eskil. Han säges hafva kommit till Sverige såsom följeslage åt fränden sankt Sigfrid, hvilken hade nedlagt den erkebiskopliga värdighet, som han hade innehaft i hemlandet, för att som fattig pilgrim predika för de otrogne. Att Eskil icke kan hafva kommit till Sverige med den våra legenders Sigfrid, som skulle hafva döpt Olof skotkonung, är uppenbart, ty då skulle Eskil hafva vid sin död varit inemot 100 år gammal. Han kan knappast hafva kommit till Sverige med den senare Sigfrid, hvilken redan under erkebiskop Libentius II:s tid (1030—1032) vistades i Sverige och derifrån besökte Bremen. Men om denne Sigfrid lefde intill Adams dagar, d. v. s. intill 1066—1072, kan Eskil mycket väl hafva uppsökt honom i Sverige och biträdt honom i hans arbete, innan han började att sjelfständigt arbeta inom Svealand, hvarest den tiden de kristne saknade herde och omvändelseverket låg nere. Han säges hafva slagit sig ned i Fors, hvarest kyrka fanns, således i Södermanlands vestre del, och gick derifrån ut för att vinna själar. Om hans verksamhet finnes nästan intet mer berättadt än hvad som står i sammanhang med hans död. K. Inge hade blifvit fördrifven af hedningarne, som rest sig mot hans ifver för kristendomen. Ett stort blotmöte hölls vid Strängnäs. När Eskil uppträdde på detta och talade för sin tro, blef han af den förbittrade menigheten stenad. Enligt legenden skall han hafva ljutit döden på den plats, der sedermera predikarebrödernes kloster uppfördes. Hans illa behandlade kropp jordfästes å en gård, som hette Tuna¹ och efter detta kallades Eskilstuna, hvilket namn bevarats intill våre dagar. Under medeltiden hölls här en Eskilsmessa, antagligen förenad med marknad. Här anlades sedan ett kloster för Johanniterbröder, och till detta uppläts redan före år 1185 *ecclesia beati Eskilli martyris et pontificis de Tuna*, såsom kyrkan kallas i påfvens stadfästelsebref af år 1231. Hans biskopsvärdighet och hans martyrdöd voro således kända i Rom. Eskil har tydligen betraktats som ett Södermanlands särskilda helgon. Det var nämligen föreskrifvet, att

¹ Legendens förtäljer visserligen en underbar tilldragelse, som gaf vid handen, att der vore den rätte grafplatsen, hvilket väl torde hafva framkallat häpnad, då kyrka eller vigd grafplats knappast torde hafva funnits här, så nära till Fors kyrka. Sannolikt blef kyrka på stället uppförd efteråt.

hvar inbyggare i Öster- och Vester-Rekarne härad skulle i Romsfatt erlægga årligen 4 penningar och skulle det som samlades fördelas så, att domkyrkan i Strängnäs fick hälften, af hvilken hälft fjerdedelen öfverlemnades till romerske skattkammaren; af den andra hälften lemnades hälften till kyrkan i Eskilstuna, en fjerdedel till Johanniterne i Eskilstuna, den andra hälften till det norska helgonet Olof. I Södermanlands öfriga härad erlades af hvar inbyggare 3 penningar: domkyrkan fick hälften och lemnade $\frac{1}{4}$ till Rom, af återstoden fick den hel. Olof hälften, den andra hälften gick till Johanniterne att lika fördelas mellan sankt Eskil och sankt Botvid.

Den hel. Eskils dödsdag var den 12 juni. Dödsåret finnes ingenstädes angifvet. Om k. Inge blef fördrifven år 1080, har Eskil tydligen lidit martyrdöden kort derefter, mot slutet af samma år eller något senare.¹

I Vestmanland hedrades såsom kristendomsförkunnare abboten David, äfvenledes en engelsman. Äfven hans ankomst till Sverige sattes i förbindelse med den hel. Sigfrid. David skulle först hafva verkat i södra Sverige, men slog sig till sist ned inom Snäfringe härad i Vestmanland, hvarest hans minne är särskildt bemärkt vid Munktorps kyrka. Namnet har gifvit anledning till påståendet att här legat ett kloster, men något sådant har aldrig funnits här. Han synes hafva dött en naturlig död. Som hans dödsdag nämnes den 25 juni. Som hans dödsår har uppgifvits 1082. Uppgiften är icke styrkt, men intet talar emot henne.

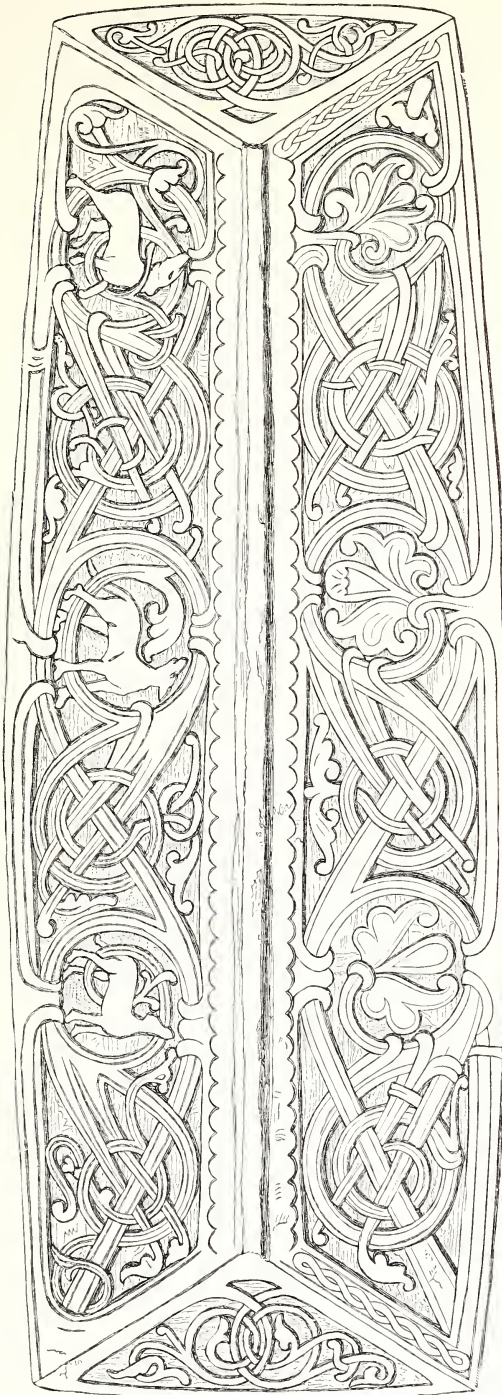
En från den engelska kyrkan utgången missionär var visserligen icke den hel. Botvid, ej heller verkade han i sin hembygd som prest, men han må nämnas i detta sammanhang, alldenstund han dels hade antagit kristendomen i England,² dels genom sin umgängelse och ryktet om helighet vann ganska många för kristendomen. De förhållanden, som rådde under hans tid, hafva ett något senare tycke, ty då funnos å landsbygden en och annan kyrka. Att döma efter legenden, blef han mördad, dock icke för sin tros skull, år 1120. Hans broder uppförde å fädernegården Hammarby till hans minne och till förvarande af hans kvarlevor Botvids kyrka af trä, hvilken vigdes år 1129.³ Redan år 1176 var denna kyrka ersatt af en stenkyrka.

Öfver Botvids broder sattes i kyrkan en skulpterad grafvård af sten, hvilken nu förvaras i Statens Historiska Museum. Fig. 6 visar

¹ En svensk berättelse om den hel. Eskil (SRS del 2, s. 397), nedskrifven sedan k. Gustaf I hade byggt Eskilstuna slott, uppgifver som helgonets dödsår 1129, hvilket är uppenbart oriktigt.

² Han vistades i England hos en prest och blef af honom döpt, sedan han hade lärt sig Herrens bönen och trosbekännelsen.

³ Träkyrkan vigdes, enligt legenden, af Henrik, biskop i Uppsala, och Gerder, biskop i Strängnäs. Denne Henrik kan icke hafva varit den helige k. Eriks samtida, ty årtalet 1129 är för honom för tidigt, men denne biskop Henrik har sannolikt varit den biskop Henrik från Sverige eller från Sigtuna — båda uttrycken användas —, som stupade i slaget vid Fotevig år 1134.



6. Den hel. Botvids broders grafvård.

Fig. 6. Efter original i Statens Historiska museum.

denne grafvårds utstyrsel. Vi kunna icke undgå att finna en betydande skilnad mellan de här förekommande reliefskulpturerna och de tidigare å runstenarne ristade slingor och bilder. På Botvidskyrkovården förekomma tvänne inskrifter, den ena svensk, tecknad med runor, den andra latinsk, tecknad med medeltidsbokstäfver.

Den hel. Botvids träkyrka vigdes år 1129 af biskop Henrik i Uppsala och biskop Gerder i Strängnäs. Om den senares nationalitet är intet bekant, äfven biskop Henriks nationalitet är okänd. Gerders efterträdare Vilhelm synes, att döma efter namnet, hafva varit en främling. Någon uppgift om hans härkomst finnes emellertid icke.

Påfvarne sökte, såsom nyss framhölls, draga den nordiska kyrkan in i direkta förbindelser med påfvestolen, med förbigående af det bremenska erkebiskopsdömet, och de påfliga sträfvandena understöddes af den engelska kyrkan. Tvifvelsutan hafva vi att häri söka förklaringen till det annars egendomliga förhållande att mot slutet af 1000- och ännu under 1100-talet så många engelske andlige kommo till Sverige. De verkade kraftigt för det slutliga upprättandet af den kristna kyrkan i Sverige, men vi äro berättigade att säga, att de i viss mon skördade hvad deras tyske föregångare hade utsätt.

Det torde få anses ganska betecknande, att då påfvestolen vid midten af 1100-talet ville hårdare draga samman bandet mellan Rom och Norden genom att till denne sända ett utomordentligt sändebud, utsågs till legat en engelsman, Nicolaus, hvilken sedermera som påfve bar namnet Adrianus IV.

Ett ännu viktigare schackdrag i denna påfvedörets kamp mot Bremen var upprättandet af det lundensiska erkebiskopsdömet. Detta skedde år 1104, men tanken derpå går tillbaka åtminstone till år 1098.

Att fastställa gränslinier för en fortgående utveckling är en vanskelig uppgift. När jag här sökt skildra, huru det svenska folket omvändes till kristendomen, har jag väl för skildringens begynnelse haft en fast utgångspunkt, nämligen Ansgars första ankomst till Sverige år 830. Slutgränsen blir deremot sväfvande. Jag har gått så långt, som vi kunna följa invandringen af engelska prester. Men den siste, som jag har nämnt, Henrik, trädde in i en redan bildad biskopskedja. Det torde vara skäl att här kasta en återblick på omvändelseverkets olika fortgång i landets olika delar.

I Skåne var stiftbildningen fullbordad redan vid midten af 1000-talet. Jag har framhållit det egendomliga deri, att landet delades i tvänne stift, hvilkas hufvudorter lägo från hvarandra på endast en mils afstånd. Anordningen synes hafva utdömt sig sjelf, ty redan 1060

slogos de två stiftan samman till ett. Biskopen i Lund blef år 1104 erkebiskop och dermed hufvud för kyrkan i de tre nordiska landen.

Enligt Adam funnos vid den tid han skref sitt viktiga arbete icke mindre än 300 kyrkor i Skåne, under det att på Seland endast funnos 150, på Fyen 100. Adams siffra för Skåne torde kunna antagas. Styffe uppräknar¹ 386 kyrkor i Skåne, bland hvilka medeltidsstädernes kyrkor icke äro medräknade. Flere kyrkor hafva visserligen under medeltidens lopp blifvit i de aflägsnare, mera skogige delarne uppförda efter Adams tid. Det är ock möjligt, att några af de kyrkor, som funnos på Adams tid, voro af mera tillfällig art och därför försvunnit.

Omvändelseverket i Halland torde hafva utgått från Skåne, ty landskapet hörde under medeltiden till Lunds stift. Någre detaljer från kristendomens införande i Halland äro icke kände.

Blekinge, ehuru hörande till Sverige, införlivades af biskop Eginio († 1072) med den kristna kyrkan, hvilket torde hafva bidragit till att Blekinge sedermera förenades äfven i politiskt hänseende med Danmark. Äfven Bornholmarne omvändes af Eginio.

Vestergötland blef redan i början af 1000-talet ett stift och från Vestergötland omvändes Vermländingarne.

Det är märkligt att så litet berättas om Östgötarnes omvändelse — det säges endast, att Adalvard d. ä. verkade inom båda Götastammarne. Stiftsstyrelse fanns der åtminstone så tidigt som år 1140.

Den svenska kyrkans allmänna tradition gör Varendstiftet till den allra äldsta kyrkliga provinsen inom Sverige; Vestergötland endast kunde täfva i ålder. Det är icke tänkbart, att kristendomen allra först skulle hafva förkunnats i detta afsides liggande, genom skogstrakter så godt som isolerade område. Deremot är det mycket möjligt, att den senare Sigfrid, hvilken omkring år 1030 vistades i Sverige, stod i förbindelse med erkebiskopsstolen i Bremen och lefde till 1060-talet, grundat kyrkan i Varend. När man i Växjö ville föra stiftets historia så långt tillbaka som till tiden för Olof skotkonungs dop, blef det nödvändigt att skaffa flere namn för biskopsserien. Vi finna trenne uppgifna, hvilka sägas tillhöra biskopar i Varend — Astmund, Siward och Johannes. Astmund torde här, liksom i den vestgötska biskopslängden, vara den på k. Emunds tid lefvande Åsmund, hvilken ville skilja den svenska kyrkan från Bremen — han hade icke haft något särskildt att skaffa med Varend. Jag misstänker, att Siward och Johannes icke äro annat än Olof Tryggvessons hirdbiskop Sigurd, som äfven hade namnet Johannes. Alltså hafva desse föregifne två intet med Varend att skaffa. Sigfrid torde icke hafva fått några efterföljare i Varend, hvilket först mot slutet af 1100-talet blef ett verkligt stift.

¹ *Skandinavien under unionstiden.*

Den norske konungen Sigurd Jorsalafar gjorde på 1120-talet ett infall i Småland, som det hette, för att kristna landet, men snarare för att på vikingavis vinna byte. Han riktade sitt anfall mot Kalmartrakten. Kalmar har helt visst af gammalt varit en betydande handelsort, som stått i lifliga förbindelser med utlandet, och det kan derföre synas eget, att icke tidigare försök gjorts i den trakten för att införa kristendomen. Som Kalmar län, Öland, norra och vestra Småland under medeltiden tillhörde Linköpings stift, är det troligt, att kristendomen inom dessa vidsträckta områden blifvit utbredd från Östergötland.

Björkö såsom medelpunkt för kristendomen i Mälardalen hade förlorat betydelse, sedan staden å denna ö hade blifvit förstörd. Adalvard d. y. skickades till Sigtuna.¹ Sedan Uppsalatemplet hade blifvit förstördt, upprättades ett biskopssäte i Uppsala, och en biskop derstädes omtalas år 1132 i en påflig skrifvelse.

Sankt David utbredd kristendomen i Vestmanland, men kan icke betraktas som en stiftsbiskop. Den rad af tidige biskopar, som af 1600-talets författare meddelas för Vesterås stift, är till ytterlighet oklar. Som Davids efterträdare finna vi här den öfverallt förekommande Åsmund, i längden kallad Amund; om denne föregifne Vesterås-biskop anföres ett märkligt drag, hvilket Adam förtäljer just om k. Emunds samtida Åsmund. Det första säkra årtalet för Vesterås stift är 1182, hvilket ju icke hindrar att stiftet kan vara tidigare upprättadt. Dalarne hörde till Vesterås stift, men naturligtvis spridde sig kristendomen sent inom detta landskaps bygder. Den norske konung Sverre fann ännu år 1178, då han gjorde en äfventyrlig färd genom detta land, inbyggarna tillhörande den hedna tron.

Åfven för Södermanland är den förste delen af biskopslängden oklar. En Vilhelm omtalas som biskop i ett påfvebref af senast år 1181. Före honom nämnes en Gerder, hvilken säges år 1129 hafva, jämte biskop Henrik i Sigtuna, vigt den till den hel. Botvids minne uppförda träkyrkan. Om Närkingarnes kristnande saknas alla uppgifter. Genom ett påfvebref af senast år 1181 förenades Närke med Strängnäs stift. Från Södermanland har väl således Närke vunnits för kristendomen. Som Närke var en egen lagsaga, hade man måhända der ovilja att lyda under en biskop, som bodde i en annan lagsaga, hvadan frågan om Närikes kyrkliga ställning behöfde dragas under påfvens afgörande.

Om Stenfinns mission inom Helsingland känna vi icke mera än den kristne budbärarens namn. Som hela Norrland lydde i kyrkligt

¹ Lunds domkyrkas dödsbok omtalar en biskop Henrik från Sigtuna såsom en af de biskopar, som stupade i slaget vid Fotevik i Skåne år 1134. Det är knappast antagligt, att Sigtuna varit stiftsstad, sedan Uppsala blifvit biskopssäte. Kanske hade denne Henrik lemnat sitt stift.

hänseende under Uppsala stift, torde det slutliga omvändelseverket hafva utgått från Uppland, och denna verksamhet har tydligen äfven omfattat Jämtland, eftersom detta under Norges konung lydande landskap i kyrkligt hänseende hörde till Uppsala erkestift.

Om Gotland berättas, att k. Olof den helige under sin färd till Gårdarrike, hvarifrån han återvände till Norge för att der finna sin död år 1030, hade kristnat Gutarne. Han kan näppeligen hafva uppehållit sig der länge, och den omvändelse, han framkallade, kan icke hafva varit mycket omfattande eller grundlig. Hvad jag nyss yttrade om Kalmar gäller i ännu högre mått om Gotland, ty detta var Östersjöns förnämste handelsort, med ytterst vidsträckta förbindelser. Det oaktadt veta vi om Gotlands kristnande så godt som intet. Kanske räknades Gotland till de öar, å hvilka Johan-Hiltin skulle verka för kristendomens införande, men han vände snart åter utan att fullborda verket. Gotland lydde sedermera under biskoparne i Linköping. Det är möjligt, att desse fullbordat omvändelseverket.

Engelsmannen biskop Henrik i Uppsala samverkade med k. Erik den helige för Finlands kristnande och förbindande med Sverige i politiskt hänseende.

Att uppgifva ett årtal, då Sverige kunde sägas vara fullt kristnadt, är omöjligt, då i Sverige finnas många afsides liggande bygder, af hvilka somliga hafva en mycket stor omfattning. Men vilja vi gifva en ungefärlig tidsbestämmelse för Sveriges kristnande, få vi icke fästa oss vid de aflägsnare bygderna, hvilka den tiden betydde så godt som intet för Sveriges öden. »Man kan således antaga, att kristendomen först omkring 1200 varit allmänt antagen öfver hela Sveriges rike», har det blifvit sagdt. Vi måste, enligt min åsigt, hålla oss till kristendomens uppträdande inom de delar af landet, hvilka af gammalt voro för det svenska riket de viktigaste, och då måste vi säga, att Sverige något efter år 1100 var ett kristet land. Blotsvens uppror mot k. Inge d. ä. var den sista våldsamma yttringen af en heden reaktion. Om bitterhet fanns i enskildes sinnen mot den nya läran, det betyder intet i det stora hela. Skulle Sverige icke i närvarande stund vara ett kristet land derföre att somliga Svenskar äro fiendliga mot kristendomen? Vid de landsdelar, som icke mäktade utöfva något inflytande på styrelsens och ärendenas gång kunna vi billigtvis icke fästa något afseende.

Det finnes ett annat omvändelseverk i Sverige, som jag icke kan underlåta att i detta sammanhang omtala, ehuru det gäller en långt senare tid, nämligen arbetet för att åt kristendomen vinna den nomadiska befolkningen i det nordligaste Sverige, Lapparne.

När Lapparne först uppträdde i Sverige och Norge kan icke med säkerhet bestämmas. Den föreställningen, att Lapparne varit Sveriges äldsta befolkning, stenålderns folk, har af fornforskarne blifvit öfvergifven, och jag ansluter mig till denna uppfattning, ehuru jag icke skänker någon tilltro till det nymodiga påståendet, att svenske stenålderns folk voro Germaner. Det har på arkeologisk väg blifvit fastställt, att det i Norden funnits tvänne stenålderskulturer, den ena karakteriserad genom flintans stora betydelse för tillverkningen af redskap och vapen, den andra genom skiffer använd i stället för flinta. Den senare tillhör hufvudsakligen de nordligare delarne af Sverige och Norge och har af professor O. Rygh blifvit kallad den arktiske stenåldern. Namnet är godt, ty det lemnar frågan om den arktiske stenålderns bärares nationalitet fullkomligt åt sidan. De två stenåldrarne, icke skilde till tiden, men väl genom andra förhållanden, måste emellertid tillerkännas två olika folk, och då synes det mig mycket sannolikt, att den arktiska skifferkulturen — namnet är kortfattadt, men torde dock vara betecknande — tillhör vare sig Lappar eller Finnar.

Inom den gamla svenska bygden är det sed — hvilket jag i det föregående haft tillfälle att framhålla — att vid gammal by eller gård ligger en graflock i närmaste närhet. Jag har inom Vesterbotten sett och äfven undersökt rösen, i hvilka hittats fornsaker af otvifvelaktigt svenskt ursprung, men dessa rösen hafva icke stått i ringaste förbindelse med den nuvarande bygden. När man i sådana rösen funnit föremål af svenskt ursprung, torde detta bero derpå, att svenska föremål blifvit spridda ut till ett område, hvilket icke var svenskt.

De för mellersta Sverige — jag nämner här endast exempelvis mellersta Sverige — karakteristiska förhållanden i afseende på graflockarnes läge och grafvarnas innehåll råda norr om Uppland i Gestrikland, som fordom var en del af Uppland, Helsingland, Medelpad och Ångermanland, antagligen kunna vi tillägga Jämtland, hvilket jag ännu icke kunnat undersöka med afseende på den förhistoriska tiden. Huru förhållandena i Vesterbotten i allmänhet äro gestaltade, känner jag icke, men man har visat mig vid Mångby, något i söder om Skellefte, en flock af grafhögar, hvilke jag icke tvekar att hänföra till ett svenskt ursprung. Längre norrut lära inge grafhögar förekomma, men väl finnes längre norrut rösen.

Det är historiskt bekant, att det nordligaste Sverige i början af 1300-talet var ytterst litet bebyggdt af Svenskar. Under den tid, då en förmyndareregering skötte Sverige, medan k. Magnus Eriksson var minderårig, börjades ett kraftigt koloniseringsarbete. Det var stormännen, som gjorde detta. De delade sins emellan det vidsträckta området; det är naturligt, att man då fäste sig i främsta rummet vid floddalarna, ty längs desse måste odlingen gå framåt, i dalarna fanns den för odling mest mottagliga jorden.

Med koloniseringens fortgång, när kristne svenske män drogo sig allt längre norröfver, måste kyrkor uppföras, kolonisterne kunde icke undvara gudstjenst. Men kyrkorna häruppe voro icke många. Ännu vid medeltidens slut funnos ej flere än Ume, Bygde, Löfånger, Skellefte, Pite, Lule, Kalis, Torne och Särkilax (= Öfre Torne). I det inre landet fanns ingen enda kyrka. Inom detta stora inre område ströfvade Lapparne omkring och besöktes der af birkarlarne. Om den samfärdsel, som egde rum i dessa aflägsna trakter, vittnar på ett mycket tydligt sätt ett nyligen vid Gråträsk (inom Norrbotten) anträffadt fynd, som innehåller föremål af det mest olikartade ursprung: jämte föremål, som äro vanliga i det inre af Ryssland och i Sibirien, byzantinska hängsmycken, arabiska, angelsaksiska, tyska mynt och norska myntbrakteater. Fyndet tyckes hafva blifvit nedlagdt vid pass år 1200.

Kristendomen kunde naturligtvis icke vara mycket utbredd bland Lapparne. Men bemödanden gjordes för omvändelseverkets fortsättande. En from Lappqvinna hade vändt sig till dr. Margareta, och på hennes bön utfärdade drottningen i augusti 1389 en skrifvelse, i hvilken erkebiskopen och kapitlet i Uppsala samt fogden öfver Norrbotten uppmanas att befordra missionsverket. År 1419 verkade en prest vid namn Toste bland Lapparne.

Under den närmast följande tiden synes intet af större betydelse hafva blifvit gjordt för Lapparnes omvändelse. Deremot var i början af 1500-talet uppmärksamheten såväl i in- som i utlandet riktad på Lapparne och deras angelägenheter.

Slutornamentet är hemtadt från målningarne i koret i Amnehärads-Råda kyrka af år 1323.



ANDRA KAPITLET.

Kyrkans ordnande.

Innehåll: Kyrkans uppförande. Kapell. Sockenbildningen. Kyrkans vigning. Presterskapet. — *Organisationen.* Påfven. Kardinaler. Romerska kurian. Legater. Patriarker. Erkebiskop. Primas. Biskopar. Domkapitel. Landsprostar. Kyrkoherdar. Klockare. — Kyrkomöten. — Besök hos öfverordnade.



verige är nu i kyrkligt hänseende deladt i stift, stiftet i kontrakt eller prostrier, dessa i socknar, af hvilka somliga äro annex till andra. Hela denna indelning har uppstått under medeltiden.

Mellan denna fullt utbildade organisation och den tids skick, då Härger byggde Sveriges första kyrka å Björkö, råder en stor skilnad. Min närmaste uppgift är att visa, hurledes man från den första begynnelsen kom fram till den fulländade organisationen. Men denna uppgift är behäftad med synnerligen stora svårigheter, ty vi sakna så godt som fullständigt urkunder rörande utvecklingens tidigaste skede, hvilket naturligtvis är det viktigaste, när det är fråga om att förstå det hela. Vi måste nöja oss med enstaka facta, som lemna vissa antydningar, och med slutsatser, som grunda sig dels på sannolikhet, dels på jämförelse med hvad vi veta rörande förhållandena i andra land, särskildt i de nordiska grannlanden. I synnerhet för Norge och Island flyta källorna rikligt.

Vi hafva sett, att i Holstein, ett land, som låg Hamburg mycket nära, funnos i begynnelsen endast två kyrkor. Kristendomen förkunnades väl flerstädes inom bygderna, men man hade icke tillfälle att blifva döpt annat än i dessa två kyrkor. Först senare fick hvar kyrka en funt, i hvilken dopet förrättades, men äfven sedan doprätten

blifvit allmän, intogo de två första dopkyrkorna en viss ställning framför de öfriga: ancienniteten gaf rang.

På Island kommo kyrkorna till stånd uteslutande genom enskildes företagsamhet; der stod det hvar och en fritt att bygga kyrka. Men det är sjelfklart, att icke hvem som helst var dertill dogse. Man måste hafva tillräckligt stort utrymme vid gården för att kunna afstå det område, som fordrades för kyrkligt behof, man måste ega sådan förmögenhet, att man förmådde uppföra och underhålla kyrkan och upprätthålla gudstjensten. Det var endast de mera framstående inom landet, som kunde blifva kyrkobyggare, och de voro i allmänhet icke sene att uppträda i denne nye egenskap. Den, som under heden tid hade varit höfding inom sin bygd, ville naturligtvis gerna äfven under de nya förhållanden, som skapades genom kristendomens införande, bevara sin myndighet. Begäret efter inflytande fyllde i uti de fall, då trosnitet brast. Ingen höfding ville för öfrigt vara sämre än jämlikarne. Liksom de kringboende tidigare hyllat sig till höfdingen, så besökte de nu hans kyrka.

Isländingarne gjorde i Norge — liksom annanstädes i vestern — bekantskap med kristendomen och läto sig, åtminstone till det yttre, omvändas. År 999 kom en Torvald från Island till Nidaros och fann der k. Olof Tryggvesson. Denne uppmanade Torvald att antaga dopet, hvartill han förklarade sig villig, ifall han derigenom kunde vinna konungens vänskap. Han döptes och jämte honom hans folk. Tre andre Isländingar, Tord, Torvald och Gäst, besökte samme k. Olof i Nidaros. De två först nämnde, som voro bröder, begärde härberge hos konungen under vintern och fingo detta mot att de läto sig döpas. Gäst stannade qvar i skeppet, ty han hade hört, att konungen vore så hersklysten, att han ville föreskrifva till och med på hvem folk skulle tro. Ovillig hörsammade Gäst konungens bud att komma till honom, han vägrade att öfvergifva sine fäders tro, men fick ändock stanna. Efter någon tid lät han sig primsignas, d. v. s. mottaga *primum signum*, det första tecknet, hvilket hade utseende af ett kors. Någon tid derefter befann sig Gäst i stor farlighet, ur hvilken de makter, till hvilka han dittills hållit sig, icke förmådde hjälpa honom. Då kom den tanken för honom, att han skulle anropa den Gud, på hvilken k. Olof trodde. Han blef derefter undervisad och döpt. Skalden Hallfred Ottarsson kom år 996 till Agdanäs inom Trondhjem och fick der höra, att en ny konung hade kommit i landet, med namnet Olof, och att han bød alle att antaga kristendomen. Hallfred och hans följeslagar voro ifrige att komma undan till ett hedet land, de lofvade offer till Frö, ifall de finge komma till Sverige, till Tor eller Oden, om de komme undan till Island. De seglade ut, men drefvos af stormen tillbaka och måste stanna i Norge öfver vintern. Kristendomen ville de dock icke antaga. Något senare kommo Kjärtan, Bolle och andre Isländingar, hvilke genast

biträdde de andres beslut att icke låta sig kristnas. På Öretinget hade konungen befallt Tronderne att öfvergå till hans tro, men de ville hellre vädja till vapnen. När denna hotelse icke gjorde minsta intryck på konungen — han hade haft att strida med farligare fiender än torpare i Trondhjem —, gifvo de efter och många döptes. Isländingarne, samme dag samlade i sitt härberge, talade om hvad hade händt. Bolle sade sig icke vilja antaga den nya tron, hon syntes honom för veklig. Kjärtan var icke hugad att vika för ett maktspråk, så länge han kunde stå upprätt och föra vapen, det vore onaturligt att låta sig tagas som ett får ur fällan eller en räf ur fällan; skulle man dö, då vore det bättre att förut hafva gjort något, som efterkommande kunde minnas. Han yrkade, att man skulle bränna konungen inne. Bolle ansåg, att detta icke skulle lyckas, då konungen visat sig vara gynnad af lyckan. Af spejare underrättad om samtalet, kallar konungen Isländingarne till sig, säger dem vara värde döden, men då Kjärtan utan all bäfvan hade erkänt förslaget som sitt, ville han låta dem fara i frid: en sådan man skulle nog icke antaga kristendomen i följd af tvång, men toge han kristendomen frivilligt, hvilket konungen hoppades snart skola ske, då torde hans omvändelse utöfva inflytande på många. Kjärtan sade sig så vida vilja gå konungens önsknningar till mötes, att han efter återkomsten till Island skulle räkna Tor för intet. Konungen log, Kjärtan satte nog större lit till sin styrka och sina vapen än till Oden eller Tor. Juldagen firades en högtidlig gudstjenst, konungen sjelf predikade och lade sina ord så väl, att de fleste af Isländingarne läto sig döpas dagen derefter; lockade af nyfikenhet hade de infunnit sig till gudstjensten. Hallfred följde något senare exemplet, sedan konungen lofvat att blifva hans fadder. Efter dopet fick han lära sig trosbekännelsen och fader vår. En kristens sinne visade han ingalunda alltid under den följande tiden.

Redan år 981 hade en Fredrik, hvilken säges hafva varit en tysk biskop, och Isländingen Torvald vidfarne begifvit sig till Island för att kristna landet. De vunno medhåll och motstånd, enskilde byggde å egen grund kyrkor, men de två kristendomsförkunnarne måste vända åter. År 996 sände k. Olof Isländingen Stefne Torgilsson till Island för att utbreda kristendomen, men han måste redan följande år vända åter utan att hafva uträttat något mera än att några gudahus hade blifvit förstörda. K. Olof sände då till Island den tyske presten Dankbrant, hvilken hade gjort sig omöjlig i Norge genom sitt våldsamma uppträdande och således borde hafva ansetts ovärdig att utsändas som missionär. Å den hel. Mikael's dag höll Dankbrant, som bodde hos den framstående Sida-Hall, messa i ett tält. Hall och hans folk ställde sig utanför tältet. De undrade öfver klangen af klockorna — hvilka måste hafva varit helt små — och sången, de undrade ännu mera, när de sågo presterne i deras skrudar och ljusen och kände lukten af rökelsen.

Halls folk fann det hela prydligt och tilltalande. Han lofvade till sist att antaga kristendomen, derest två gamla och sjuka qvinnor, som bodde hos honom, blefve döpta och förnådde röra sig något mera efter dopet än då. Så gick det, de döptes och kände värken försvinna. Hall och hans folk läto sig döpas i källan på gården. En annan fordrade Dankbrant till tvekamp och föll i striden — han blef ej omvänd, men prestens kraftprof kunde inverka på andre. En annan man, som gjorde motstånd, dödades. Äfven i andra fall uppträdde Dankbrant som en orädd stridsman, hvilket måste göra intryck på sinnena. Många antogo kristendomen utan att hafva varit utsatte för något våld. Dankbrant vågade uppträda på alltinget och vann äfven der någre för sin tro. År 997 kom Dankbrant till Island, två år senare vände han åter till Norge; han var å alltinget förvisad från Island och med skäl, eftersom han bedref sitt omvändelseverk med samma våldsamt som k. Olof. Emellertid blef kristendomen officiellt antagen på Island å alltinget år 1000. Dermed var likväl icke all hedendom till ände.

Det låg nära till hands för godarne, som under den föregående tiden varit folkets ledare, att bygga kyrkor. Redan under biskop Fredriks mission lät den mäktige goden Torkel krafla på gården Hof (hvarest således tidigare ett tempel funnits) uppföra en kyrka och upplät der grafplatser åt allt sitt tingsfolk. Presterne sade, att enhvar beredde i himmelriket rum åt så många, som kunde stå i hans kyrka, ett påstående, hvilket, enligt Eyrbyggjasagan, lockade många menniskor till byggande af kyrkor, om det än i början visade sig svårt att få prest till hvar kyrka. Det passade för dem, som af gammalt voro höfdingar, att tänka sig taga inträde i himmeln med ett stort följe. Men det stod hvem som helst fritt att uppföra en kyrka; man måste endast kunna gifva henne nödigt underhåll och vård. Den som byggde kyrkan kunde i egen person taga kyrklig vigning och då förrätta gudstjensten, eller ock kunde han aflöna en prest, för längre eller kortare tid. Man kan, säger Maurer¹, från hvilken jag hemtat ofvanstående uppgifter om kristendomens införande på Island, icke tala om församlingar i egentlig mening under den första kristna tiden. Sådana synas hafva småningom uppstått först sedan presterskapet genom införande af tionden hade vunnit någon större sjelfständighet. De som hörde till samma kyrka kallades *kirkiusokn* eller *tödasokn* (kyrko- eller gudstjenstsocken), men från de verldsliga förhållandena lånade man äfven för socknen namnet *þing*, sockenborne kallades *þingsnautar* eller *þingfolk*.

Man var flitig på Island att bygga kyrkor. Landet var icke synnerligen rikt, men å andra sidan var en färd från en bygd till en annan förenad med stor besvärlighet, hvadan det, så snart kristendomen slagit fasta rötter, var angeläget att förse hvar bygd med kyrka. I början af

¹ *Die Bekehrung des norwegischen Stammes zum Christenthum*, del. 2, s. 455.

1200-talet lät biskop Paul i Skalholt räkna kyrkorna och prestmännen inom stiftet, och fann han, att kyrkorna voro 220 och att till gudstjenstens rätta uppehållande i dem behöfdes 290 prestmän.

I Norge var sockenbildningen, enligt Rudolf Keyser¹, fullbordad vid midten af 1000-talet.

De norska kyrkliga förhållandena äro af särskildt intresse därför, att i Norge fanns en viss rangskilnad mellan kyrkorna. Inom Frostatingslagens område (norra Norge) talas om fylkes- och högendes-kyrkor. Inom Gulatingslagens område (vestra Norge) talas om fylkes-, fjerdings- och ottingskyrkor, om häradskyrkor samt om högendeskyrkor. Inom Borgartingslagens område (Viken) talas om fylkeskyrkor (tvänne inom hvart fylke), häradskyrkor och högendeskyrkor. Inom Eidsivatingslagens område (de norska Upplanden) funnos hufvudkyrkor (äfvén kallade tredingskyrkor — således funnos tre i fylket) och högendeskyrkor.

Fylke var i Norge ett område bebodt af ett folk, det utgjorde en folklig och politisk enhet. En fylkeskyrka borde således hafva en större betydelse än öfriga kyrkor, hon tillhörde i viss mon hela fylket. Fylket kunde vara deladt i fjerdedelar och åttondedelar, hvilke hade hvar sin kyrka. I Viken (således äfvén i det nu svenska Bohuslän) funnos i hvart fylke tvänne fylkeskyrkor. I Upplanden voro fylkena delade i tredjedelar och hade hvar treding sin fylkeskyrka. En fylkeskyrka kunde lätt få namnet hufvudkyrka.

Man har antagit, att man från början byggde en kyrka i hvart fylke, sedan en i hvar fjerdedel af fylket, slutligen också högendeskyrkor på gårdarne, hvilka dock aldrig vunno samma anseende som de tidigare kyrkorna för de större områdena. Med skäl uttalar Jörgensen² tvifvelsmål rörande giltigheten af detta antagande, hvilket helt visst är allt för skematiskt. Det lider intet tvifvel, att ju de första kyrkorna tillkommo på grund af mer eller mindre tillfälliga omständigheter. Först senare, när kristendomen hade vunnit allmän utbredning, kunde man börja ett systematiskt kyrkobyggnadsarbete, så att hvart större område fick sin kyrka. Det mera tillfälliga kyrkobyggnandet fortsattes helt visst hela denna tid och långt senare inom utbygderna, hvilka sinåningom sågo odlingen utbreda sig och folkmängden ökas. Jörgensen har dessutom uppvisat, att terminologien icke är så fullt säkert bestämd, som det kunde synas. I en handskrift af Vikens kyrkorätt talas endast om fylkes- och högendeskyrkor, under hvilket senare namn häradskyrkorna torde vara inbegripna. I en handskrift af Gulatingslagen talas om fylkeskyrkor såsom bildande en motsats till fjerdingskyrkor och andra högendeskyrkor.

Betydelsen af uttrycket häradskyrka är icke fullt klar. Man har ansett, att häradskyrkorna omfattade i vestra Norge fjerdings- och

¹ *Den norske kirkes historie*, del. 1, s. 175.

² *Den nordiske kirkes grundlæggelse og første udvikling*, s. 519.

ottingskyrkorna. Andre anse, att häradskyrkan tillhörde ett område, som var mindre än ottingen. Häradskyrkan skulle således kunna kallas en bygdekyrka.

Namnet högendeskyrkor skulle kunna på svenska utbytas mot beqvämighetskyrkor. Man förstod nämligen med högendeskyrkor sådana, som för beqvämighets skuld uppfördes i långt aflägsna bygder, från hvilka man endast med stor svårighet kunde komma till sockenkyrkan¹. Högendeskyrkan hade icke alltid egen prest, och uppehölls då gudstjensten af sockenpresten på vissa tider. Hade högendeskyrkan en stadigvarande prest, stod denne lägre än presterne vid de öfriga kyrkorna. Inom Trondalagen kallades högendespresten stundom med ett förminskande namn, *prestlingr*.

Vi vända oss nu till **Danmark**. Att der under medeltidens början kyrkor uppfördes på enskilde gårdar, framgår af urkunderne. Jörgensen omnämner (s. 521) de kyrkor i Sorö-trakten, som funnits på gårdar, tillhörige Skjalm hvides släkt och dennas fränder. Fjenneslev lille kyrka är bygd framför den gård, som släktens hufvudman bebodde. Asger Ryg uppförde henne af sten på egen kostnad. Peder Torstensson byggde en gård af sten, som han kallade Borg (Pedersborg) på det rum der kyrkan står, hon hörde således till gården. Ebbe Skjalmsson byggde stenkyrkan i Bjernede, Thruet lille stenkyrkan i Slaglöse lille o. s. v. Framför allt egde konungen många kyrkor rundt om i landet, af hvilka somliga under tidernas lopp lades till biskopsstolarne eller klostren, under det några stannade hos kronan. Konungskyrkorna blefvo helt visst tidigt menighetskyrkor, och de öfriga gårdskyrkorna fingo småningom samme egenskap. Tidigt uppförde man dessutom kyrkor, hvilka icke voro en enskilds egendom, utan menighetens. Enligt Saxo uppfördes de första menighetskyrkorna af kk. Sven tjugeskägg och Knut den store; Jörgensen anser, att man före dem bör nämna Harald blå-tand. Han framhåller derjämte, att myndigheterna voro angelägna att förse hvar syssel med en kyrka. I Danmark, liksom i Norge, följde på den förste gruppen, sysselkyrkorna, andra offentliga kyrkor, man ville åtminstone göra hvar härad till en kyrkosocken. Häradskyrkor omtalas t. ex. i Erik glippings förordning af år 1284 för Skåne, Seland och Jutland, kap. 13: »Stud (en afgift) skall hvar bonde reda på den hel. Andreas' dag. Vill embetsman ej taga vid, så ride bonden till ting, till ett, till det andra och till det tredje, och bjude honom ut. Vill embetsmannen ändå ej taga vid, då nämnas till af tinget tre män

¹ Maurer sammanställer högendeskyrkorna med de i mellersta och södra Europa förekommande *oratoria* eller bönehus, hvilka tillhörde enskilde personer. Högendeskyrkan synes icke alltid hafva varit försedd med en kyrkogård, i hvilken lik jordades. De andra kyrkorna saknade aldrig en sådan och kallades därför *greftarkirkiur*, begravningskyrkor. Redan den omständigheten, att man talade om begravningskyrkor, gifver vid handen, att andra kyrkor funnos, i eller vid hvilka någon begrafning icke förekom.

eller fyra att följa honom till konungens gård, om sådan finnes inom häradet, eller embetsmannens gård. Men finnes ingendera inom det häradet, då fare han till häradskyrkan och de gode män, som af tinget voro nämnde, må då se till, att studen lägges néd i kyrkan.» På Seland finnes en socken, som heter Herredskirke. Från och med 1400-talet omtalas flere gånger fjerdingkyrkor. År 1459 t. ex. omtalas, att konungens fogde och häradsmännen lade penningar in i fjerdingkyrkan att ligga der år och dag. I en urkund af år 1505 heter det, att penningar, som i ett helt år legat i fjerdingkyrkan, tillfölo staten. Enligt O. Nielsen¹, från hvilken dessa uppgifter äro hemtade, betecknar ordet fjerdingkyrka en kyrka, som ligger i samma fjerding af häradet som tingsplatsen. Han anför en uppgift af år 1639, att He är fjerdingkyrka och ligger *in centro* eller midt i häradet och har vid sidan Hings häradsting.

Jag har redan anført en uppgift af Adam af Bremen (således från 1070-talet), att Skåne hade vid pass 300, Seland ungefär 150 och Fyen vid pass 100 kyrkor. Den omkr. år 1200 nedskrifna Knytlingasagan säger, att Seland hade 400 kyrkor, hvilket i det närmaste svarar till nutidens förhållande. Alltså från 1070-talet till år 1200 — under vid pass 120 år — en tillväxt af 250 kyrkor. Jörgensen anför efter Duruys *Histoire de France*, att Frankrike hade vid år 1000 ej mera än 1108 kyrkor, under 1000-talet tillkommo 326, under 1100-talet 802.

Vi öfvergå nu till de svenska förhållandena.

När kristne lärare kommo in i landet och voro angelägne att så hastigt som möjligt åt inbyggarna meddela evangeliets glada budskap, som de förde med sig, måste för gudstjensten användas provisoriske lokaler, ett tält e. d. Man nöjde sig ej endast med att predika, man ville låta gudstjensten med hennes för hedningarne ovanliga prakt och många ceremonier inverka på sinnena. De isländska sagorna förtälja, huru just detta lockade många öfver till den nya tron. Kjärtans och hans följeslagars omvändelse verkade icke uteslutande k. Olofs predikan, utan nämnas såsom medverkande omständigheter klockornas klang, de sköne sångerne och den ljufliga lukten af rökelsen.

Så snart det icke längre var fråga om ett flyktigt och ett första besök, när man hade utsigt att kunna få fast fot för den nya läran, måste varaktigare lokaler uppföras för gudstjensten, kapell eller kyrkor. Som sådana, för att tillfredsställa det ögonblickliga behovet, måste uppföras med största skyndsamhet, var det naturligt, att man som bygg-

¹ *Herredskirker i Danmark i Kirkehistoriske Samlinger*, ser. 2, del 3, s. 829 f.

nadsämne använde trä — så mycket mera naturligt, som konsten att uppföra byggnader af sten var för de hedne Svenskarne okänd.

Den första kyrkan i Sverige uppfördes, såsom redan blifvit omtaladt, af Härger på Björkön. Den andra byggdes på samma ö af k. Olof. Den hel. Botvids broder uppförde, till broderns minne och till förvarande af hans jordiska kvarlefvor, en kyrka af trä, hvilken något senare ersattes af en kyrka af sten. De två förre kyrkorna äro försvunna, men den hel. Botvids kyrka finnes kvar — dock uppenbarligen ej i ursprungligt skick —, under namnet Botkyrka, och är af gammalt en sockenkyrka.

Dessa tre exempel kunna icke hafva varit enastående. För att en kyrka skulle komma till stånd fordrades jord, byggnadsmaterial och arbetare. Det är föga troligt, att i den första tiden de till Sverige komne förkunnarne af kristendomen egde sådana kapital, att de kunde köpa tomt och virke och leja arbetare.¹ Det låg deremot mycket nära till hands, att någon förmögen man, som hade blifvit vunen för den nya tron, upplät grund och skänkte virke; för honom var det ock vida lättare att skaffa arbetare. Under den första tiden torde väl den, som uppfört kyrkan, fått åtaga sig hennes underhållande. Ju mera kristendomen utbredde sig, desto flere torde hafva funnits villige att bygga kyrkor, och konungarne måste hafva varit angelägne att å sine egendomar uppföra kyrkor.

Från den tid, då kyrkor på detta sätt uppfördes, sakna vi urkunder, som undervisa oss om förhållandena. Den enda antydning, som lemnas oss, hafva vi i de uppgifter från senare tid, som tala om *ius patronatus* till kyrkor, hvilken tvifvelsutan tillhörde efterkommande till den, som hade grundlagt kyrkan. Dessa patronela pastorat voro antingen regala, tillhörande konungen, eller hvad vi nu kalla patronela, d. v. s. tillhörande enskilde personer.² Men vi få icke, då vi vilja göra oss ett begrepp om förhållandena under medeltiden, gå ut från de nuvarande förhållandena, försåvidt det är fråga om de regala pastoraten, ty reformationen skapade en hel del nya regala pastorat genom indragning till kronan af en mängd prebenden. Äfven patronela pastorat finnas nu, till hvilka under medeltiden ingen enskild egde patronatsrätt, t. ex. Julita i Södermanland.

Hvar kyrka var vigd till den hel. treenigheten (Drotten), till jungfru Maria eller till andra helgon och bar namn derefter, men dessa namn äro nu i de flesta fall bortglömda. Kyrkan bär i regeln namn efter den gård, å hvilken hon blifvit uppförd. Dessa namn gifva icke någon upplysning i ifrågavarande hänseende, om vi undantaga de

¹ Ansgar köpte dock på Björkön tomt till bostad åt presten i k. Olofs kyrka.

² Det finnes, såsom bekant, regala pastorat, som äro patronela, d. v. s. tillsättningsrätten tillhör icke regeringen, utan konungen personligen.

många kyrkor, som bära namnet Husby. Gårdar med detta namn voro af gammalt kungsgårdar, och det ligger derföre ganska nära till hands att antaga, att kyrkor, uppförda å Husbyar, tillkommit genom konungarnes försorg. I närvarande tid äro emellertid flere Husbypastorat icke regala.¹ Husbyarne hörde icke till Uppsala-öds-godsen och kunde derföre af konungarne afyttras. När detta började ske, kan jag icke uppgifva, då jag ännu icke haft anledning att göra några forskningar i denna riktning.

Urkunder kunna tillfälligtvis gifva upplysningar i detta afseende, men jag har ej funnit många. K. Magnus Eriksson lemnade år 1353, i enlighet med hans moders önskan, till systraklostret i Skeninge patronatsrätten till Bjälbo församling. På det han ej skulle misstänkas för att göra något intrång på kronans rätt, tillägger han i sin skrifvelse den upplysningen, att Bjälbo gods, till hvilket patronatsrätten hörde, icke var något kronogods, utan hade kommit till konungens släkt genom arf efter Birger jarl. Alltså har någon af Birger jarls föfäder byggt Bjälbo kyrka, hvars gamle delar vittna om en tillkomst, som ligger före 1200-talet. I en urkund af år 1272 omtalas, att k. Valdemar hade, jämte hr Svantepolk och hr Johan Filipsson, patronatsrätt till Kafhöga (nu Kaga) kyrka i Östergötland, alltså var äfven i detta fall patronatsrätten af enskild natur.² K. Knut Eriksson gjorde ett byte, hvarigenom munkarne i Viby, vid sidan af den nuvarande staden Sigtuna, flyttade till Julita i vestra Södermanland. I en icke daterad skrifvelse (DS nr 68) talar han om sin gård i 'Juloth' och tvänne jordar vid sidan af kapellet, hvilka presten hittills uppodlat. Detta kapell torde varit anlagdt af konungen eller någon hans föregångare.

Helt visst helsade den romerska kyrkan med glädje dessa yttringar af fromhet hos konungar och andre lekmän, som visade sig i uppförande af kyrkor, men belåtenheten var icke långvarig. Den prest, som var anställd vid en sådan kyrka eller ett sådant kapell, var i icke ringa mon beroende af sin patronus, men ett sådant beroende ville kyrkan icke tåla, hon ville vara den allena bestämmande öfver allt kyrkligt, äfven öfver mycket, som icke kunde, noga räknadt, hänföras till det kyrkliga området. Kapellet vid Julita försvann helt visst, när klostret flyttades dit. Kyrkorna i Bjälbo och Kaga blefvo sockenkyrkor och ingingo dermed i den allmänna organisationen, men ättlingarne af Birger jarl hade intill midten af 1300-talet inflytande på tillsättningen af kyrkoprest.

¹ Regala äro Husby Sjutolfst i Uppland, Husby i Dalarne, Östra Husby i Östergötland och Husaby i Vestergötland. Konsistoriela äro Husby Lyhundra och Husby Långhundra i Uppland, Husby Oppunda och Husby Rekarne i Södermanland samt Vestra Husby i Östergötland.

² Kaga kyrka med patronatsrätten skänktes ofvannämnda år af de tre till en nybildad kanoni i Linköpings domkyrka. I närvarande stund är Kaga ett prebendepastorat.

I den förut ofta åberopade Linköpings biblioteks papperscodex, som skrifvits af biskop Hans Brasks sekreterare Spigelberg, förekommer följande anteckning af *Ecclesie patronate in diocesi lincopensi*:

Junacopensis
 Sancti Egidii Sudercopensis
 beate virginis Skeningensis
 Kalmarnensis
 Tuna prope Cristberga scoge
 sancti Olavi Norcopensis
 Skællewiik
 Westerwiik
 Böda
 Köping.

Jönköpings, Skeninge, Kalmar, Sankt Olofs i Norrköping, Skällviks och Vesterviks pastorat äro ännu regala. Sankt Egidii kyrka i Söderköping är nu försvunnen, men Söderköpings nuvarande pastorat är regalt. Tuna pastorat i Tunaläns härad är nu patronelt. Böda och Köpings pastorat på Öland äro nu konsistoriela.

Om de kyrkor och kapell, hvilka konungar och stormän under kristendomens första tid i vårt land grundade, upphörde att vara stiftarnes privatkyrkor, i det att de småningom öfvergingo till att blifva församlingskyrkor, så hade konungar och andre stormän fortfarande begär att hafva egna kapell inom sina slott, för sig och sine tjenare. Påfvestolen måste visserligen godkänna det fromma nit, som dref den enskilde till att uppföra en kyrka, men å andra sidan var det — såsom redan framhållits — icke för påfvestolen behagligt, att den prest, som tjenstgjorde i en sådan kyrka, icke kunde frigöras från ett visst beroende af den lekman, som innehade patronatsrätten. Denna betänklighet häfdes icke ens då, när dessa kyrkor blefvo församlingskyrkor, beroendet af lekman-patroner var ej derigenom häfdt. Det var ej heller med blida ögon som påfvestolen såg under den följande tiden stormännens begär att få egne kapellaner. De voro visserligen kyrkans prester, men de hade icke det oberoende, som kyrkan fordrade för sine tjenare. Om desse kapellaner får jag tillfälle att tala litet längre fram i detta kapitel.

Ett annat vittnesbörd om de enskildes nit under den första kristna tiden att å sine gårdar bygga kyrkor hafva vi, enligt min mening, i det stora antal kyrkor, som förekommo i Skåne och Vestergötland, de två landskap inom det nuvarande Sverige, i hvilka kristendomen tidigast slog rot och fann frodig utbredning. Inom båda landskapen kan man ännu i dag, i fall man bestiger en höjd, räkna kyrkor i dussintal, och likväl äro kyrkorna nu färre än de voro under medeltiden. Ett exempel må vara nog. Slöta pastorat, i närheten af Falköping, hvilket har en landyta af 0,814 qvadratmil och nu har tvänne kyrkor, Slöta och Karleby, bestod under medeltiden af icke mindre än sju socknar,

nämligen utom de nämnda två Smedby, Lofvene, Leaby, Saleby och Faleqvarna.¹ Det är icke endast den nyare tidens ändrade förhållanden, som framkallat denna minskning i antal. Redan under medeltiden, och till och med rätt tidigt under denna, fann man kyrkornas antal vara för stort. Redan år 1218 hade erkebiskop Andreas i Lund funnit sig nödsakad att för påfven anmäla, att kyrkor funnos i hans stift så små, att ständige vikarier icke kunde vid dem finna sin bergning (DS nr 175). År 1234 hade biskopen i Skara hos påfven anmält, att inom hans stift funnos många kapell försedda med så små inkomster, att kapellane icke kunde af dem lifnära sig, hvadan det var svårt att för dem finna lämplige prester; han anhöll derföre att få, efter hvad han fann skäligt, slå några tillsammans till ett. Påfven gaf det svar, att biskopen visserligen egde rätt att på egen hand vidtaga en sådan åtgärd, men då han nu hade begärt att få påfvens stöd, för att få så mycket större frihet att handla, så ville påfven gifva sitt bemyndigande till en sådan åtgärd (DS nr 286). Det synes häraf framgå, att biskopens önskan att slå tillsammans socknar mötte motstånd, antingen af dem, som hade grundat kapellen, eller af dem, som vant sig att hafva ett kapell i sin närhet.²

Här talas således dels om kyrkor dels om kapell. Skilnaden torde hafva varit, åtminstone i vissa fall, svår att bestämma. År 1225 talas om en den hel. Jakobs kyrka i Visby, hvilken tillhörde biskopen öfver Lifland (DS nr 233), men år 1272 heter det, att den hel. Jakobs kapell i Visby försummades af den lifländske biskopen, hvadan kapellet af biskopen i Linköping öfverläts till kyrkoherden i *ecclesia sancte trinitatis* d. v. s. Drottens kyrka i Visby (DS nr 564). Äfven i andra fall vexla benämningarna kyrka och kapell.

I den nyss anförda pappershandskriften i Linköping meddelas följande förteckning öfver *Capelle non curate*:

Anne in scopulis
 Antonii circa Röne
 capella Stegaholm
 cappella Stegaborg
 beati Johannis in Ramshäll
 Renaroos
 Laurencii Sudercopie
 cappella Hendelö
 capella Norcopensis
 Jeorgii Lincopie

¹ Ljungström, *Vartofta härad och staden Falköping*, s. 153.

² Äfven annanstädes fann man pastoraten för små. Ett prebende till Uppsala domkyrka gaf år 1342 en årsinkomst af 6 guldfloriner. Samma år talas om pastorat, som icke gifva mera om året än 3 guldfloriner (DS nr 3642, 3643). Deremot gaf Qvillinge pastorat i Linköpings stift år 1348 mera än 50 guldfloriner (DS nr 4347).

Ladingelunda
 Sancti spiritus Sudercopie
 Sancti spiritus Lincopie
 beate Birgitte in Motala
 Jeorgii Skeningie
 domus Sancti spiritus ibidem
 Crucis in Granby
 Sancti spiritus Vastenis
 sancti Petri ibidem
 Jeorgii ibidem
 Gertrudis ibidem
 cappella in Holawed
 beati Botolphi
 Laurencii in Visinxö
 Jeorgii Junecopie
 Sancti spiritus ibidem
 beati Petri ibidem
 cappella Valbergis
 Crucis circa Husbyföll
 cappella Pata
 cappella Strömsrum
 Jeorgii Calmarnie
 Sikawarpe in Ölandia
 Elai Borchholm
 eremitorium Vasten[ense]
 sancti Olai in Böda
 sancti Ottonis in Högeby
 sancti Margarete in Ronsten
 sancti Kanuti in Algutsrum
 beati Stephani Græsgard alias Barbare
 beati Johannis in Kyr[k]ohaffen
 sancti Sigfridi in Hagaby in Möre
 capella in Kumblamad sancti Olai
 capella Boskulla circa Krakarum sancti Botolfi
 sancti Gertrudis circa Kronobäk
 sancti Jeorgii circa Stegeholm.

Om dessa kapell, som icke voro försedda med kyrkoherdar, torde några närmare upplysningar behöfva meddelas.

De äro af olika slag. Dels förekomma kapell, tillhöriga fromma stiftelser, såsom Helgeandshusen i Söderköping, Linköping, Skeninge, Vadstena och Jönköping och Jöranshospitalen i Linköping, Skeninge, Vadstena, Jönköping och Kalmar. Ett Jöranshospital synes hafva blifvit uppfört vid Vestervik under åren 1433—1451, då staden låg på samme plats som den nuvarande staden. När staden flyttades tillbaka till det

ursprungliga stället, namngafs hospitalet efter det närliggande fästet Ståkeholm.

Slottskapell förekommo på Ståkeholm och Stegeborg, på Hendelö vid Bråviken och vid Ladingelunda, det nuvarande Lagerlunda. Då Ladingelunda emellertid icke i medeltidsurkunderne omtalas såsom något mera betydande gods, är det möjligt, att detta kapell bör hänföras till den fjerde gruppen. Till slottskapellen torde ock det höra, som fanns vid Strömserum.

För städerne uppgifvas följande kapell: den hel. Laurencii kapell i Söderköping,¹ ett i Norrköping, den hel. Petri kapell i Vadstena, hvilket antagligen är detsamma som den nu afbrända stadskyrkan, samt ett den hel. Petri och ett den hel. Gertruds kapell i Jönköping. I närheten af Söderköping lägo den hel. Johannes' kapell i Ramshäll, i norr och Renaros kapell i sydvest från staden.

Vi komma nu till den fjerde gruppen, de inom landsbygden anlagda kapellen. Först nämnes den hel. Annas kapell *in scopulis* d. v. s. i skären, nu en annexförsamling till Skällvik, vidare den hel. Antonii kapell nära Rönö, den hel. Birgittas kapell i Motala, helga korsets kapell i Granby, antagligen det Granby, som ligger i öster om Vadstena, hvadan detta kapell måhända bör räknas till den tredje gruppen. För kapellet å Holaveden kan jag ej utvisa läget; det har helt visst legat vid den väg, som öfver denne skog förde från Östergötland till Småland. Ej heller för den hel. Botolfs kapell kan jag uppgifva läget. Att döma efter platsen i förteckningen kan det icke hafva legat långt bort från det föregående. Äfven det låg måhända vid Holavedsvägen eller vid den väg, som ledde genom Kinds härad från Östergötland till Kalmar. Något Val- eller Vallberga har jag icke kunnat finna mellan Östergötlands södra gräns och Husbyfjöl, i hvars närhet låg ett helgatorskapell. Vid Kalmar läns kust låg ett kapell i Pata, ett annat, helgadt sankt Sigfrid, fanns i Hagby socken, i söder från Kalmar, ett tredje, vigdt åt den hel. Olof, låg vid Kunblamad, hvilket jag icke kunnat återfinna å nutidens kartor, ett fjerde, som bar den hel. Botolfs namn, fanns vid Boskulla i närheten af Kråkerum. Slutligen fanns i samme trakt ett sankt Gertruds kapell nära Kronobäck. På Öland funnos följande kapell: den hel. Elofs kapell, hvars lemningar ännu ses å en plansch öfver Borgholms slott i *Svecia antiqva et hodierna* — det förstördes, när staden Borgholm anlades —, den hel. Olofs kapell i Böda, hvilket väl knappast är ett sammanställa med Böda regala kyrka, den hel. Ottos kapell i Högby, som möjligen är att söka i närheten af Hornsjön, Sikavarps kapell, hvilket nu representeras af dess ruin

¹ För Söderköping omtalas en den hel. Laurentii kyrka, den nuvarande stadskyrkan. I hvilket förhållande kyrkan och kapellet stått till hvarandra, kan jag icke uppgifva. Det är emellertid ganska egendomligt, att i samme stad funnits en kyrka och ett kapell vigda åt samma helgon.

(tvänne gafflar) inom Bredsättra socken, på öns östra kust, — det kallas nu gemenligen Långöre kapell — en Sikēhamn omtalas såsom liggande i närheten —, den hel. Margaretas kapell vid Bjärby i Runstens socken, likaledes på östra kusten. Längre söderut, i Gräsgårds socken, låg ett kapell, som var helgadt dels den hel. Stefan, dels den hel. Barbara. Vid Kyrkohamn, inom Ås socken, låg den hel. Johannes' kapell, hvars kvarstående murar ej nedbrötos förr än år 1782. Slutligen låg, inne på Öland, ungefär vid gränsen mellan den vestra och den östra socken-kedjan, inom Algutsrums socken, den hel. Knuts kapell, af hvilket murar ännu stå kvar invid en väldig borg.

Härjämte fanns, tydligen på Öland, en Vadstena kloster tillhörande eremitboning.

Granska vi lägena af dessa kapell, finna vi snart, att de flesta ligga vid kusten, i närheten af hamnar; sankt Annas, sankt Antonii kapell vid Rönö, sankt Birgittas i Motala, Pata, sankt Sigfrids i Hagby, sankt Botolfs nära Kråkerum samt alla de öländska utom sankt Knuts i Algutsrum. Dessa kapell hafva allsintet med sockenbildningen att göra: de voro uppförda för sjöfarande, som komne till land ville frambära sin tacksamhet för att hafva undkommit hafvets farligheter, eller som, när de skulle anträda en resa, dessförinnan önskade anförtro sig åt de himmelska makternas beskydd. Ett sådant kapell var det beryktade vid Aker garn på Gotlands nordöstra sida, hvarest man offrade åt den hel. Olof.

Till samme grupp hafva vi ock att hänföra de kapell, som lågo vid vägar, i synnerhet vid dem, som gingo genom de besvärlige och farlige skogarne — t. ex. kapellet på Holaveden. Ett liknande låg helt säkert vid Ramundaboda på Tiveden och vid Krokek på Kolmården; å båda ställena uppstodo under loppet af 1400-talet kloster. På Ödmorden låg Bergviks kapell, kring hvilket sedermera, då odlingen hade utbredt sig äfven inom denne store skog, en ny socken uppstod; på gränsen mellan Jämtland och Ångermanland Ragunda kapell med dess själastuga, i hvilken vägfarande kunde få härberge.

Slutligen få vi till samme hufvudgrupp hänföra de kapell, som uppfördes i städernes närhet. Flere sådana äro uppräknade i den nyss meddelade listan. På den s. k. sanden vid norre änden af Stockholms norra bro, låg ett kapell. Bäst försedd i sådant afseende var staden Vesterås, som hade ett kapell vid hvar af de tre från staden utlöpande vägarne; de tre kapellen voro helgade Olof, Gertrud och Ursula. Åtminstone vid Bergviks kapell fanns en kyrkogård, hvilken år 1324 vigdes af erkebiskop Olof.

Såsom nyss sades, lemna de flesta af dessa kapell inga upplysningar om sockenbildningen i vårt land, om än, såsom vi sett, ett och annat af de för vägfarandes skull i de djupe skogarne uppförda kapell gaf anledning till uppförande af en kyrka, som blef medelpunkt för en socken. För

själastugan med hennes kapell hade de tre tillstötande socknarna, Särestad, Hanebo och Söderala, redan år 1302 upplåtit ett milsvidt område å deras allmänningssskogar, om än icke helt. Detta blef kärnan för den nya socknen, hvilken dock icke kunde komma till stånd utan afträden från de tre. Dessvärre sakna vi detaljerade upplysningar om denne öfvergång.

Våre landskapslagar lemna oss ytterst torftiga upplysningar om kyrkornas tillkomst, alls inga om socknarnas. Hvad de meddela är i korthet följande:

Den skånske kyrkorätten säger oss alls intet.

Kyrkobalken i den senare redaktionen af Vestgötalagen (det motsvarande stället i den äldre redaktionen är delvis förloradt) säger: »Vilja bönder göra kyrka, då skola de dertill bedja biskops lof, och han skall gifva lof. Nu är kyrka gjord» o. s. v. (kap. 2). Detta gifver icke mycken upplysning.

Östgötalagen uttalar sig på ett helt annat sätt (kristnurätten kap. 1). »Konungen låter börja kyrkan, bönderne göra till slut. Nu är kyrkan gjord» o. s. v. Detta för oss tillbaka till en ganska aflägsen tid, då konungen, angelägen att de kyrkliga förhållandena skulle ordnas, tog initiativet till uppförande af kyrkan, verkställigheten tillhörde bönderne. Icke ett ord nämnes om biskopen, förr än det hela är färdigt och kyrkan skall vigas. De andlige stodo emellertid naturligtvis icke alldeles främmande för sådana företag.

Upplandslagen, hvars nu föreliggande redaktion tillhör slutet af 1200-talet — men i denna upptogos åtminstone delvis de tidigare gällande lagarne — synes i sin kyrkobalk föra oss långt tillbaka i tiden, ty denne balk inledes med de orden, att ingen får tro på lundar, stenaar eller träd. Vi tro oss komma till den allra första tiden, då man ännu stod i kamp med hedendomen. Men fortsättningen af kap. 1 tager oss genast ur denna villfarelse. Der heter det nämligen, att om bönderne vilja bygga ny kyrka, skola de med sin sockenprest fara till biskopen och begära lof till bygget. Här är således alls icke frågan om det första uppförandet af en kyrka, hvarmed stod i närmaste sammanhang bildandet af en socken, utan här är tal om uppförande af en kyrka i en redan bildad socken — här talas ju om sockenpresten. Upplandslagen talar om tvänne slag af kyrkor. Jag skall strax upptaga denna svärlösta fråga.

Gotlandslagen gifver oss (kap. 13) en ganska vigtig upplysning. Der talas nämligen om, att någon kan vilja göra sig kyrka 'at mairu maki', till större beqvämlighet. Den tionde han var skyldig att gifva, skulle erläggas till den gamla kyrkan och hennes prest, intill dess den nya kyrkan blifvit vigd. När detta skett, skulle ombytet ske. Han fick icke stanna kvar vid den gamla kyrkan längre än till den dag, då biskopen vigde den nya. Sedan den nya var vigd, fick han icke, med öfver-

gifvande af denna, löpa tillbaka till den gamla. — Uttrycket 'at mairu maki' svarar fullständigt mot den mening, som ligger i det norska uttrycket 'høgindiskirkier'. Här talas icke om bönder, utan om 'någon', således om en enskild man, som byggde åt sig en kyrka. Detta är det enda, som Gotlandslagen i detta hänseende innehåller. Han talar alls intet om det fall, att inbyggarna i en trakt förena sig om att bygga en kyrka. Att hos biskopen begära tillstånd att bygga kyrka är här icke föreskrifvet, hvaröfver man icke kan undra, då Gotlandsbiskopen bodde på andra sidan hafvet, i Linköping. Det kunde vara svårighet nog att få den nya kyrkan vigd af biskopen, ty denne kom endast hvar tredje år till Gotland. Det finnes en synnerligen märklig skrifvelse af år 1304, för hvilken jag här måste redogöra, då hon sprider rätt mycket ljus öfver de gotländska förhållandena. De äldste för prestskapet och [det öfriga] folket på Gotland vände sig till erkebiskop Nils Alleson med en ödmjuk anmälan, att socknebor eller patroner [*parochiani seu patroni ecclesiarum*] för vissa kyrkor jämte andra enskilda personer inför dem ofta klagat öfver det sätt, på hvilket biskop Lars i Linköping for fram vid sina visitationsresor på ön. Erkebiskopen sjelf hade under ett besök på ön efter något föregående vanhelgande åter vigt den hel. Clemens' kyrka i Visby och Fleding [nu Fleringe] kyrka på norra Gotland, men efteråt hade biskop Lars utkräft penningar för denna vigning, hvilken utan något hans åtgörande hade kommit till stånd. Kyrkogården i Alfva hade blifvit vanhelgad, emedan en biskopens tjenare der drifvit otukt, hvarom bekännelse afgifvits endast af den qvinna, med hvilken han hade begått brottet; biskopen hade vägrat att viga kyrkogården, innan han af kyrkan fått mottaga tolf mark penningar. När biskopen i Ekeby af presten mottagit gengärd (*procuracio*, undfägnad), vräkte hans tjenare bort allt som var kvar af gengården. I Sundre hade han inbjudit alle brölloppsgästerne hos en sin frände att njuta af den gengärd, som presten hade beredt för hans räkning. I Hörsne, Garn och Sanda skulle han viga kyrkor, altare och kyrkogård, men han uppdelade vighningen så, att han den ene dagen vigde kyrkan, den andre altaret, den tredje kyrkogården, hvarigenom han vållade dessa kyrkor för stora utgifter och sockenborne för stora olägenheter. I Tofta beröfvade han presten kyrkan och all egendom, utan afdrag af hvad honom enskildt tillhörde, och satt der sjelf i fyra månader, uppbärande alla afgifter till kyrkan. De äldste båda erkebiskopen skaffa bot härför, på det att de skulle veta, att de, när de ledo oförrätt, skulle finna hjälp hos honom. Brevet är besegladt med Gotlands sigill.

Jag må här fästa uppmärksamheten särskildt vid ordet patroner — ett nytt intyg derom, att kyrkor på Gotland byggdes af enskilde.

Kyrkorna på Gotland äro många, för många i förhållande till folk-mängden. De knappa upplysningarna hafva gifvit vid handen, att här

uppfördes kyrkor på grund af enskildes initiativ. Detta styrker mitt antagande, att de onödigt många kyrkorna i Skåne och Vestergötland för sin tillkomst hafva att tacka det enskilda initiativet.

Den till Gutalagen fogade Gutasagan innehåller några uppgifter, som äro att taga till vara. Här berättas, att k. Olof den helige, under färd till Holmgård, kom till Akergarns hamn. Der mötte honom Ormika från Hejnum, och de vexlade gåfvor. Ormika antog kristendomen och gjorde sig ett bönehus på det rum, der nu [då Gutasagan skrefs] Akergarns kyrka¹ står. Botvid af Akebäck gjorde den första kyrkan på det ställe, som nu kallas Kolstad, derföre att denna kyrka brändes. Botvid byggde derefter alla helgons kyrka i Vi (Visby). Man ville bränna äfven denna, men hon fick dock stå kvar. Hans svärfar byggde en kyrka å sin gård, der nu Stenkyrka står,² den första kyrkan inne i landet inom den norre tredingen. Sedan folket allmänt antagit kristendomen, byggdes en andra kyrka inne i landet, vid Atlingbo, den första i mellantredingen. Den tredje inne i landet gjordes i Fardhem, i södre tredingen. Från dessa tre utgingo alla kyrkor på Gotland, ty männen gjorde sig kyrkor 'at mairu maki'. Männen kan betyda såväl enskilde personer, som samtliga inbyggare inom ett område. Jag återkommer till denna uppgift om tre — hvad vi skulle med norsk terminologi kunna kalla — fylkeskyrkor, såsom mödrar till alla de öfriga kyrkorna.

Den Vestmannalag, som af Schlyter betecknats med I, har i kristnebalken (kap. 1) följande karakteristiska beskrifning: »Bönder förde stock och sten och grundval grofvo och kyrka gjorde. Nu när kyrkan var gjord och till vigning färdig, sände de tolf nämnde män till biskopen att bedja om prest». Vigningen omtalas icke, men denne akt var nödvändig. Här omtalas icke någon begäran hos biskopen att få tillstånd att bygga kyrka, och synes derför denne text vittna om en ganska hög ålder.

Den andre Vestmannalagen, Södermanna- och Helsingelagarne stå på samma ståndpunkt som Upplandslagen.

I Upplandslagen nämnas såsom motsatser *hundareskyrka* (någon gång häradskyrka) och *tolfta kyrka*, hvilket namn i ett par yngre handskrifter kallas *kappalskyrka* (kapell). Uttrycken förekomma endast tvänne gånger, i kyrkobalken kap. 2 och konungabalken kap. 10, och båda dessa lagställen innehålla en och samma uppgift, nämligen att hundarekyrkans kyrkobil skulle vara ett markland jord, under det tolfta kyrkans icke var mera än ett halft markland. Vi få således icke någon vidare upplysning än att hundareskyrkan var mycket förnämligare än tolfta kyrkan.

¹ Denna kan dock icke förtjena förnämligare namn än kapell.

² Den första kyrkan torde varit byggd af trä. När en ny kyrka uppfördes, fann man detta så märkligt, att man kallade henne rätt och slätt stenkyrkan. För detta namn försvann sedan gårds- eller bynamnet.

Men huru hafva de två namnen uppstått? Schlyter yttrar senast i sitt *Glossarium*, att hundareskyrkan troligen var byggd på det ställe, der häradstinget hölls, för att begagnas af de der samlade häradsborne. Sedermera hafva hundarets särskilde delar eller tolfter, af hvilka de nuvarande socknarna uppkommit, blifvit försedda med kyrkor. »Af detta förhållande finnas ännu spår. Genom sjelfva namnen tillkännagifva åtskilliga kyrkor, att de ursprungligen hafva tillhört hela häradet, så t. ex. i Uppland Sollentuna, Lohärad, Rasbo (fordom Rasbohundari), Vaxala etc. och en i Södermanland benämnd Härad.» — »Ett hundare har ursprungligen varit deladt i tolfte delar. Sedan de särskilde delarne af ett hundare blifvit försedde med egna kyrkor, hafva dessa, till skilnad från de äldre hundarekyrkorna, fått ett namn grundadt på hundarets gamla indelning, ehuru den på särskilda omständigheter beroende sockneindelningen ej kunde noga öfverensstämma med den gamla, på ett aritmetiskt förhållande grundade indelningen. Man må derföre icke föreställa sig, att hvart hundare innehåller tolf socknar.»

Detta Schlyters påstående håller icke streck inför de dessvärre få faktiska uppgifter, som förekomma i namnen och urkunderne. Något bevis för det svenska hundarets indelning i tolfter känner jag icke. Om en sådan verkligen förekommit i borgerligt hänseende, är det för litet sagdt, att sockneindelningen icke alltid öfverensstämde. Af de uppländska hundarena finnes intet enda, som under medeltiden omfattade tretton socknar, d. v. s. en hundareskyrka och tolf tolftekyrkor. Siffrorna äro deremot följande:

Trögd	14 socknar.	Oland	6 socknar.
Habo hundare	11 »	Ulleråker	6 »
Hagund.....	10 »	Sjuhundra	5 »
Lagund.....	8 »	Torsåker	5 »
Vallentuna.....	8 »	Vaxala	5 »
Åsunda	8 »	Bro.....	4 »
Erlinghundra.....	7 »	Sollentuna.....	4 »
Långhundra	7 »	Bälinge.....	3 »
Norunda.....	7 »	Rasbo.....	3 »
Seminghundra.....	7 »	Våla.....	3 »
Simtuna.....	7 »	Tierp.....	2 »
Lyhundra	6 »	Vendel.....	2 »
Närdinghundra	6 »		

När ett enda härad hade under medeltiden mera än 13 socknar, kan detta naturligtvis hafva berott derpå, att en af dem är senare än de öfriga, men i de hundaren, som hafva mindre än 13 socknar — och detta gäller alla de öfriga —, kan man icke förklara minskningen genom socknars sammanslagning, så mycket mindre, som antalet socknar är i regeln så lågt, att medelsiffran föga öfverstiger 6 — ja, tvänne hundaren

hafva endast tvänne socknar hvar.¹ Tierps hundare hade endast två kyrkor, Tierps och Tolfta — här, minst af allt, kan vara tal om en tolfstedel.

Det är sannt, att i vissa hundaren finnes en ort, som genom namnet tydligen angifver sig som en hufvudort och som har en kyrka; om då hundarets tingställe befann sig på eller i midten af denna ort, då ligger det nära till hands att anse kyrkan å denne ort hafva varit en hundareskyrka. Vi hafva t. ex. Simbo hundare med Simtuna kyrka och Simtuna ting, Håbo hundare med Håtuna kyrka och Håtuna ting, Bälunge hundare med Bälunge kyrka och Bälunge ting, Vaxala hundare med Vaxala kyrka och Vaxala ting, Vallentuna hundare med Vallentuna kyrka och Vallentuna ting, men Ulleråkers hundare hade Ulleråkers ting, men ingen Ulleråkers kyrka, och Sollentuna hundare hade visserligen en Sollentuna kyrka, men tingstället låg i Spånga socken. Ja, i Seminghundra låg tingstället, hvilket icke blott var ett hundaresting, utan ett folklandsting, inom en socken, som hette Lundatolft.

Att Husabyarne icke hade något med hundarestinget att göra, torde bäst framgå deraf, att i Trögden funnos två Husabyar, Husaby-Sjutolft och Husaby-Trögd, men tingstället fanns på Ön helga, nu Enhelga, inom Villberga socken. Huru namnet Sjutolft skall tolkas kan jag icke uppgifva.²

I den under medeltiden tillkomna latinska öfversättningen af Upplandslagen betecknas hundareskyrkan ene gången som en märklig kyrka, hvilken med andra kringliggande kyrkor bildar ett kontrakt, den andre gången som en *ecclesia residentialis*, d. v. s. en kyrka, vid hvilken en prest är bosatt; toltfkyrkan kallas *annexa*.

Mycken hjälp få vi således icke af lagarne till lösning af den viktiga frågan. Vi må derföre se till att få åtminstone en sannolik lösning, som icke strider mot de få antydningar, som erhållas från urkunder och lagar.

STIFTEN. Missionskyrkans tid var frivillighetens med afseende på kyrkobyggandet. Till de få kyrkor, som funnos, kom folket från de kringliggande trakterna, drifvet af nyfikenhet eller intresse.

Helt olika blef förhållandet, när missionskyrkans dagar voro lyckade, de första försökens. Nu skulle man arbeta för att kristendomen

¹ Dessa siffror torde få anses talande, äfven om vi måste medgifva, att hundarena i Uppland vid medeltidens slut icke voro desamma som vid medeltidens början.

² När Schlyter söker stöd för påståendet, att vissa kyrkor angifvas som hundareskyrkor genom namnet, går han för långt, då han anför t. ex. Lohärads kyrka i Uppland och Härads kyrka i Södermanland; den senare kallades ursprungligen Lifjähæradh (år 1382) eller Livæhæradh (åren 1384, 1407); det förkortade namnet Härads kyrka förekommer emellertid redan år 1420. Han förgäter i dessa fall, att dessa två kyrkor ligga i landskap, hvilka af gammalt voro indelade icke i härad, utan i hundaren. Ordet härad måste i dessa och andra sockennamn väl skiljas från hundaret i dess betydelse af en officiel term. Såsom jag i föregående skrifter framhållit, bör ordet härad här tagas i en icke officiel betydelse; det bör på nutidens språk öfversättas med bygd. Jag skall annanstädes framlägga en utredning af detta ämne.

trängde djupare in i sinnena. Då sändes biskopar till Norden, som skulle verka inom begränsade områden — om de än stundom veko ut till andra områden, för hvilka alls icke var sörjdt från kyrkans sida — och för desse biskopar fordrades en boningsort. I Skåne upprättades, såsom det uttryckligen säges, af konungen tvänne biskopssäten, Lund och Dalby; man fann snart olämpligheten att hafva tvänne biskopssäten liggande så nära hvarandra, och Dalby föll bort. För det egentliga Sverige finnes icke uppgifvet, hvem det var som upprättade biskopssätena, men vi torde få taga för gifvet, att konungen gjorde detta eller åtminstone att han dervid spelade den förnämste rollen. K. Olof begärde att få en biskop till Sverige och Turgot slog sig ned i Skara. Annat är icke tänkbart än att detta skedde i samråd med konungen och i samverkan med honom. Till biskopssäten valdes sådana orter, som af gammalt egde betydelse och något talrikare befolkning än orter i allmänhet, t. ex. Sigtuna, derefter Uppsala, Linköping, Strängnäs, Vesterås, Växjö. Genom läge och handel hade desse orter vunnit betydelse. Som de voro centralpunkter, öppnade sig förbindelser åt alla håll.

Så blef stiftet den första enheten i den kyrkliga organisationen. Liksom man valde de gamle medelpunkterna till stiftsstäder, så begränsade man stiftet efter de gamla stamområdena. Lunds stift omfattade Skåne, men sträckte sig ock i följd af omvändelseverkets fortgång till Blekinge, Bornholm och Halland. Växjöstiftet omfattade endast Varend, d. v. s. den sydöstra delen af Småland. Linköpings stift hade deremot en mycket stor utsträckning. Det omfattade Östergötland, norra och vestra Småland, hela det nuvarande Kalmar län med Öland och dessutom Gotland. Att Gotland förenades just med detta stift berodde på en särskild omständighet, på de sjelfständige Gutarnes val, men väl må vi hafva rätt att känna en viss förvåning öfver stiftets onaturligt stora utsträckning i öfrigt. I berättelserna om kristendomens införande i Sverige spelar Östergötland alls ingen roll, men sedan kristendomen blifvit införd i detta mera afsides liggande område, synes den nya trons sak hafva blifvit tagen om hand af kraftige män. Kristendomen blef vida tidigare rotfast i Vestergötland. Det hade då legat ganska nära till hands, att den nya tron hade fortplantats derifrån till den vestra delen af Småland. Mo härad, på gränsen mellan Vestergötland och Småland, har en viss dubbelställning, men längre bort sträckte sig ej åt det hållet Skarabiskopens område. Skarastiftet omfattade utom Vestergötland det från detta land kristnade Vermland och det mellan de två landskapen liggande Dalsland.

Södermanland fick ett biskopssäte i Strängnäs, och med detta stift införlifvades genom en särskild förordning¹ Närke. Detta landskap

¹ DS nr 58. Årtalet är icke uppgifvet i brevet, men det är skrifvet efter det Sverige fick erkebiskop och före påfven Alexander III:s död, hvilken inträffade år 1181.

kan hafva kristnats såväl från Södermanland som från Vestergötland. Måhända var det derföre, som förhållandena här icke utvecklade sig af sig sjelfva, utan måste regleras genom en särskild åtgärd af konungen, erkebiskopen och den påflige legaten i Norden, hvilken åtgärd derefter blef af påfven stadfäst. Till Vesterås stift räknades Vestmanland och de innanför liggande Dalarne.

Uppsala stift blef det största, ty det omfattade icke endast Uppland, utan äfven allt det i norr derifrån liggande landet intill de gränser, bortom hvilke Lapparne dyrkade hedne gudar. Till Uppsala stift hörde äfven det norska Jämtland, hvilket antagligen hade kristnats från svensk sida, ehuru det ligger så nära den norska kyrkans hufvudort Nidaros. Härjedalen deremot hörde till Trondhjems stift.

Åbo stift fick en naturlig begränsning: det under Sverige lydande området öster om den Bottniska viken. En tid var dock tal om uppdelning af Åbo stift i tvänne, i det Viborg skulle göras till en ny stiftsstad — antagligen med tanke på kristendomens utbredande österöfver.

Så hade man från den förste perioden, då missionsbiskopar verkade inom landet, inom stora, icke så noga begränsade områden, hunnit in i den andre, då landet var deladt i stift, hvart och ett styrdt af en biskop. Hvar ende del af landet måste höra till något stift. Ordet betecknar något som är ordnad och användes särskildt om kyrkliga förhållanden.

Stiftet var en sammanfattning af enheter af lägre rang, de s. k. **socknarna**. Inom stiften måste hvar ort tillhöra någon socken. Denna hade sin medelpunkt i kyrkan, i hvars närhet presten bodde. Socken var det område, hvars inbyggare sökte en och samma kyrka.

Stiftbildningen är lätt att förstå — stiftens gränser bestämdes hufvudsakligen af de gamla stamområdena — men sockenbildningen är i ytterste grad oklar. Denna tillhör en tid och en utveckling, som ligger före den, då det blef vanligt att åt skrift anförtro hvad som hände. Hvarföre kyrkan uppfördes på den plats, der hon kom att stå, veta vi i regeln icke. Jag har redan uppvisat, att de första kyrkorna antagligen tillkommit genom enskildes initiativ — således icke genom ett systematiskt arbete att förse de olika bygderna med nödigt antal kyrkor. Det hände derför lätt, att på en ort funnos för många kyrkor, på andra för få. Först under ett senare skede kunde, närmast från stiftstyrelsens sida, det systematiska kompletteringsarbetet taga vid. Detta skedde på två sätt. Dels måste man låta öfverflödiga kyrkor eller kapell försvinna. Ett exempel är redan s. 76 meddeladt, hörande till en så tidig period, som början af 1200-talet. Som skäl anföres, att inkomsterna voro så små, att presten icke kunde lifnära sig — socknen hade för få inbyggare. Samma motiv anföres äfven vid medeltidens slut och efter detta. År 1544 skrifer k. Gustaf, att hr Jon Benedicti, som nu be-

sitter Vallerstads prestgäll, sitter »uti en stor och svår almunde väg och der hart hos ligger en liten socken Järstad, som sin kyrkoherde icke väl föda kan, derföre hafva vi af vår synnerliga gunst och nåd unnt och konfererat förenämnde hr Jon, sig till hjälp och undsättning, förenämnda Järstads socken till ett annex med all den ränta och rättighet, som dertill ligger.» Denne ekonomiske synpunkt gaf ock anledning till omreglering af socknar. Samma år föreskref k. Gustaf att, då Bond-arnö socken, »hvilket ock i sanning är», är en ringa gäll och icke så många bönder ligga under samma prestgäll, att presten deraf kan hafva sitt redliga uppehälle, ej heller prestgården kan hållas vid makt, skola fyra bönder, som äro liggande der utom på Grönsö och som hittills legat under Husby Trögds socken, hädanefter ligga under Bond-arnö socken. Å andra sidan måste socknar styckas, icke derföre att de gäfvos för stor inkomst, utan för mycket arbete. Biskop Lars i Åbo hade underrättat riksföreståndaren hr Svante och rådet, att det fanns en socken i Finland, som hade 1,400 bönder och hvars kyrkoherde hade 20 mil till väg i sockenbud. Biskopen ville derföre, på socknemännens begäran, dela denna socken i två och låta uppföra en ny kyrka, hvilket riksföreståndaren och rådet hade godkänt, då kronans skatt icke derigenom skulle undergå någon minskning.¹

Att skilja mellan kyrkor, som kommit till stånd genom enskildes initiativ, och dem, som blifvit byggda genom ett senare systematiskt kompletteringsarbete, är i regeln icke möjligt — i det nu anförda fallet omtalas ej socknarnas namn — då kyrkorna i regel hafva namn efter de gårdar, å hvilka de blifvit uppförda. Socknarnas namn äro icke, såsom tidigare lokalpatrioter trodde, kollektivnamn. I vissa fall hafva socknar namn efter inbyggarna, t. ex. Holmbo, Lådabo, Näsbo, Åkerbo, Lenbo, Knutabo socknar, i hvilka fall vi få tänka oss efter *o* ett *a*, d. v. s. Holmbornes, Lådabornes o. s. v. kyrkor och socknar, men detta betyder intet, ty i alla dessa och liknande fall är namnet efter folket intet annat än en omgestaltning af namnet på den gård, å hvilken kyrkan var uppförd; de vanliga namnen i de anförda fallen äro Holms, Läby, Näs, Åkerby, Lena, Knutby kyrkor och socknar. Till denne grupp torde vi få räkna ett sådant namn som Morkarla (liksom de förut anförda exemplen i Uppland), hvilket tidigare kallas Olandamora, d. v. s. kyrkan vid Mora i Olands härad. De som bodde i Mora kallades Morkarlar. Enstaka sockennamn finnas dock, hvilka verkligen äro kollektiva, de äro icke lånade från ett gårdsnamn, utan från ett bygdenamn. Sådana äro t. ex. Närunga skoga i Vestergötland, Upphärad, likaledes i Vestergötland — härad betecknar en bygd —, Amnehärad (Vestergötland), Grumshärads, Ekeshärads, Våshärads, Ölmehärads socknar i Vermland, Livhärad (nu Härad) och Tumbohärad i Södermanland,

¹ Grönblad, *Nya källor till Finlands medeltidshistoria* s. 655.

Litle härad i Vestmanland, Fundbohärad, Unungahärad, Vedbohärad, Laggahärad, Säbohärad, Rimbohärad, Lohärad i Uppland. En antydan om en tidsskilnad mellan kyrkor i samma trakt ligger i de på många ställen förekommande kyrkor och socknar, som kallas Nykyrka (äfvén Ny).

Kyrkorna af det senare slaget tillhörde en bygd, som hittills saknat ett hus för gudstjenst, och för en sådan bygd voro naturligtvis gränserne bestämde. Men huru bestämdes gränserne för de socknar, som slöto sig kring de på enskildes initiativ — man kan ju i viss mon säga på måfå — uppförda kyrkorna? Derom saknas alla upplysningar, och vi få derföre söka att finna det som är sannolikast. Man 'sökte' helt visst den kyrka, som låg bostaden närmast. Mellan visse byar och gårdar kunde ett närmare samband finnas af gammalt, beroende på hvarjehanda förhållanden, och kunde detta samband göra sig vid sockenbildningen gällande äfvén i strid mot hänsynen till afståndet. Socken blev sålunda en bygd inom häradet och dermed inom landskapet, icke genom en systematisk organisation, utan i följd af förhållandenas utveckling. Det är egendomligt, att från denne regel finnas undantag. Ölanda socken, i Valla härad i Vestergötland, var redan före år 1452 delad mellan Istruns socken i samma härad och Åsaka socken i Skånings härad.¹

Häraden voro af gammalt skilda områden, och gränserne voro noga fastställda mellan dem. Var det en tid under kyrkobyggandets tidigare skede, då gränserne mellan socknarna utstakades? Detta är mycket möjligt, äfvén om något sådant i ingen urkund omtalas, ty genomgripande, stora områden omfattande åtgärder hafva fordom i Sverige blifvit utförda, ehuru vi i urkunderne finna endast resultatén, alls ingen redogörelse för sjelfva det grundläggande arbetet. En sådan åtgärd var jordens sättning i mark-, öres- och örtugsländ. Tvister kunde uppstå rörande sockengränser. År 1544 rådde en skogsträta mellan Rättviks- och Morakarlarne. De tvistande ville tvinga domaren i Dalarne att syna egorna dem emellan. K. Gustaf sade sig för tillfället icke kunna svara annat, än att de på båda sidor hafva att rätta sig efter de gamla brefven och låta sig åtnöja, eftersom det gammalt och fornt varit.

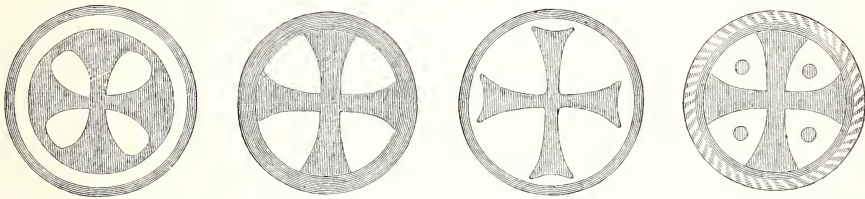
Man synes i början hafva kunnat vara tveksam rörande valet af byggnadsplats för kyrkan. Folksägner omtala, huru man sökt och sökt och till sist genom högre anvisning funnit den rätte platsen. Vi behöfva icke af dessa sägner tro mera än hvad vi vilja, men de vittna emellertid om ett medvetande från gamla tider, att man varit oviss om den rätte platsen. En faktisk antydan i samma riktning föreligger måhända i ett fynd från Närke. Vid Granhammars by har man för några år sedan funnit grundvalarne till en byggnad, hvilken måste hafva

¹ Styffe, *Skandinavien under unionstiden*, 2:a upplagan s. 131.

varit ett kapell eller en liten kyrka. Vintrosa kyrka ligger nu $\frac{1}{3}$ mil derifrån.¹ Att denne byggnad varit en föregångare till denna kyrka är dock icke fullt visst. Tre andra kapell i Närke, den s. k. Kallkyrkan på Hulinge gårde i Mosås socken, kapellet vid Sörby i Kråklinge socken och »eremitskapellet» på Käglan inom Ödeby socken, synas snarare hafva varit föregångare till senare kyrkor.²

Jag har i det föregående omtalat, att benämningen kyrka och kapell stundom vexlar. Detta torde bero derpå, att man gaf kapellet ett högre namn, ty man gjorde en bestämd skilnad. I ett kapell fick man icke förrätta det högtidliga dopet, vigsel, barnaföderskors kyrktågning, den högtidliga messan på skärtorsdagen, liksom andra högtidliga messor under året, vanligen ej heller en läst eller sjungen messa före högmessan; dessutom fick icke nattvardens sakrament förvaras i ett kapell.³

När ny kyrka skulle uppföras, fordrades tillstånd dertill af stiftets biskop.⁴ För att erhålla detta måste man kunna uppvisa, att ny kyrka



7. Konsekrationskors
i Arboga Fransiska-
nerkyrka.

8. Konsekrationskors
i Närs kyrka,
Gotland.

9. Konsekrationskors
i Flädie kyrka,
Skåne.

10. Konsekrationskors
i Hemse kyrka,
Gotland.⁵

behöfdes och att medel funnes för kyrkans uppförande och underhållande samt för prestgårdens ordnande, detta senare naturligtvis endast i det fall, att kyrkan skulle uppföras på ny plats; skulle en kyrka endast ombyggas, fanns naturligtvis redan tidigare prestgård. Östgötalagen, som icke talar om biskopens tillstånd, tillägger konungen inflytande på kyrkobyggandet. Detta torde dock endast hafva gällt uppförande af kyrka på ny plats.

När kyrkan var färdig, skulle biskopen derom underrättas, på det att kyrkan måtte blifva vigd. Ibland förekom vining af grundstenen. Men denna torde väl i Sverige icke hafva förekommit annat än i fråga om kyrkor, som lågo i biskopens stad eller i dennes närhet, icke ute på landsbygden, ty det skulle hafva kostat församlingen för mycket att

Fig. 7—10. Efter teckningar i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Jfr en uppsats af dr Ekhoft i *Månadsbladet* 1888, s. 164 f.

² Hofberg, *Nerikes gamla minnen*, s. 132 f.

³ Hinschius, *Das Kirchenrecht in Deutschland*, del 4, s. 310.

⁴ Endast Östgötalagen omtalar icke inhemtandet af biskopens tillstånd, jfr s. 80.

⁵ I Hemse kyrka finnas konsekrationskors af tre olika former.

betala tvänne besök af biskopen. Grundstensvigningen omtalas ej heller i de svenske kyrkobalkarne. Vigningen, konsekrationen, måste förrättas af biskopen. Det viktigaste i akten var, att biskopen inne i kyrkan gick omkring längs väggarna och å dem målade med smörjelse tolf kors, hvarefter messa hölls, hvilken dock så till vida ansågs vara af mindre vikt, att hon kunde uppskjutas till en följande dag. Smörjelsen eller *chrisman* försvann småningom på murarne. För att påminna om vigningen plögade man å murarne måla ringomslutna kors (fig. 7—10).¹ Var det nödvändigt att begagna kyrkan, innan biskopen hann komma, kunde en af biskopen förordnad prestman förrätta en benediktion, d. v. s. en uttalad välsignelse, men efter denna måste konsekrationen försiggå. För nybyggda kapell användes endast benediktionen. Den dag, på hvilken konsekrationen verkställdes, firades sedermera årligen och kallades *anniversarium dedicacionis*, kyrkomessodag, hvilken räknades så helig, att han beledsagades af en särskild kyrkomessofrid. Biskopen kunde under vigningen, när anledning dertill fanns, bestämma en annan dag till firande af minnet af vigningen. Efter denna kunde ändring af kyrkomessodagen icke godtyckligt företagas. Exempel på en sådan ändring förekomma i våre urkunder. Så t. ex. fastställer erkebiskop Olof år 1324, på begäran af Högs socknemän i Helsingland, att kyrkomessodagen, hvilken från begynnelsen varit fastsatt till dagen efter den hel. Urbans dag, hädanefter skulle firas på sjelfve Urbansdagen. Man hade förmodligen funnit, att två helgdagar i rad vore väl mycket. I kapellen firades ingen kyrkomessodag.

Kyrkan vigdes till heder åt vissa skyddshelgon. Ett sådant fick i regeln icke väljas annat än bland de helgon, som voro regelrätt kanoniserade eller hållna för helgon inom hela den romerska kyrkan, de s. k. *sancti*. De öfriga helgonen, hvilka icke voro lika förnämliga, kallades *beati*. Man kunde viga en kyrka till flere helgon, men af dem var ett hufvudpatronen, de öfriga bipatroner. Hufvudhelgonets dag firades med dubbel kyrklig fest af första ordningen, hvarjämte den åttonde dagen derefter också firades. I sockenkyrkan firades desse fester af det vid kyrkan anställda presterskapet, men biskopen kunde äfven ålägga församlingen att deltaga i desse fester. Bihelgonens dagar firades också dubbele, men åttendedagsfesten förekom icke i detta fall, och församlingen var icke skyldig att deltaga. I kapellen firades titulärhelgonen icke särskildt. Endast för ett fåtal af svenska landskyrkor äro titulärhelgonens namn kända.

En vigd kyrka kunde orenas genom *pollutio* eller *violatio*. Detta skedde genom en i kyrkan öfvad våldsgerning, som framkallade blod-

¹ Det har nyligen blifvit sagdt, att de ringomslutna korsen å våra kyrkors väggar betecknade helige mäns grafplatser. Den svenska kyrkan måtte hafva haft många helgon, om hvilka urkunderne ej hafva något att förtälja! Korsen beteckna apostlarne.

flöde eller död, genom i kyrkan öfvad otukt samt ifall en icke döpt eller en bannlyst person blifvit i kyrkan begravven. I dessa fall måste kyrkan slutas för messor och andra gudstjenstliga handlingar och väl icke vigas på nytt, men genom biskopens personliga åtgörande 'rekoncilieras', d. v. s. försonas, återförsättas i det tidigare helgade tillståndet. Ett kapell försonades af dertill af biskopen förordnad prestman. Det fanns äfven en värre grad: en kyrka kunde vanhelgas, 'exsekreras'. Detta skedde, om en kyrka uppläts för profant bruk eller om en kyrka blef på ett grundligare sätt förstörd eller ombyggd; då fordrades ny konsekration. Skada å kyrkans ytterdelar — t. ex. om yttertakets brann af — eller tillbyggande af smärre delar kräfde icke en sådan åtgärd.¹

Det s. 81 anförda exemplet visar, att kyrkogårdar kunde orenas på samma sätt som kyrkan sjelf, äfvensom att särskild vigning af altaren förekom.

Om kyrkornas anordning får jag tillfälle att tala i nästa kapitel, om deras inredning i det närmast följande.

Men om kyrkan behöfde vigas, för att användas för gudstjenst, så måste också den, som skulle förrätta gudstjensten, 'ordineras'. Annars kunde han icke förkunna kyrkans lära eller utdela sakramenten.

De som tienstgjorde inom kyrkan hade antingen *sacerdotium*, d. v. s. presterligt embete, eller *ministerium*, d. v. s. tjenst. Man omtalade inom kyrkan flere ordningar (*ordines*): biskopens, prestens, diakonens, subdiakonens, akolutens, exorcistens, lektorns och ostiariens. De sex sista hörde till ministeriet. Diakoner funnos redan under den första kyrkans tid; de sysslade med de jordiske egodelarne, skötte sjuke och nödlidande, höllo ordning vid gudstjensten och biträdde under denna presten. Subdiakonerna mottogo de troendes gåfvor, buro de heliga kärnen till altaret, framräckte vattnet till handtvagningen åt biskop och prest. Akoluterne hade att vara biskopen följaktige, de buro under gudstjensten ljusen och räckte vinet åt subdiakonen. Exorcisterna hade att sysselsätta sig med dem, som voro besatte af onde andar. Lektorerne föreläste från predikstolen, icke från altaret, den heliga skrift och annan till uppbyggelse tjenlig litteratur. Ostiarierna skulle öppna och stänga kyrkorna och hålla fjärran dem, som ej voro berättigade att inträda i kyrkan.

Till prest kunde ingen vigas, som var oduglig, d. v. s. den som var odöpt (hvilket ju är naturligt) eller qvinna, ej heller de som voro olämplige. Sådana voro 1. de oäkta födde — de voro dock först sedan 900- och 1000-talen uteslutne² —, 2. sådana, som hade kroppsfel,

¹ Jfr Hinschius, del 4, s. 328 f. Jag kan icke anförä Hinschii förträffliga arbete i alla de fall, då jag från detta hemtar upplysningar.

² Dispens kunde dock gifvas. Så t. ex. gaf Honorius III år 1217 erkebiskop Andreas i Lund fullmakt att, i anledning af yppad brist på lärare, prestviga äfven sådane, som voro födde af enligt kanonisk lag olagligt äktenskap.

döfve, stumme, sådane, som i hög grad stammade, blinde, de som förlorat arm eller fot eller voro lame i armar, händer eller fingrar, lame, som behöfde kryckor eller annat stöd, de som mist pekfinger eller tumme, fallandesjuke, sådane som icke kunde smaka vin eller voro benägne för kräkning, sådane, som hade utslagssjukdomar eller mist näsan, ytterligt småvuxne och puckelryggige, sinnessjuke.¹ Olämplige voro vidare sådane, som icke vunnit en viss mogen ålder. Af gammalt ansågs 30 år vara den rätte åldern. Redan på 700-talet medgafs i nödfall prestvigning vid 25 års ålder, och denne ålder blef genom kyrkomötet i Vienne år 1311 den laglige. De, som skulle ordineras till prester, måste hafva kunskaper — under karolingisk tid funnos biskopar och abboter, som icke kunde läsa —, de skulle vara faste i tron, de fingo icke vara för andre gången gifte, de fingo icke hafva varit krigare, som utgjutit andres blod — det oaktadt voro en erkebiskop Jöns Bengtsson och en biskop Kettil Karlsson häranförare —, de fingo icke hafva öfvat advokatyrtke och dermed haft andra intressen än rättvisans, eller varit domare, desses bisittare och åklagare, som gifvit anledning till medmenniskors aflifvande eller skymfande, läkare, som genom operationer vållat andres död, icke hafva gift sig med osedliga qvinnor, eller förgripit sig på en kardinal eller längre än ett år varit bannlyste, trälar, som förvaltad andres förmögenhet och ännu icke fått sig ansvarsfrihet beviljad, innehafvare af verldsliga embeten, äkte män, som sökte presterligt embete utan att dertill hafva fått sin hustrus medgifvande, eller sådane som för förbrytelsers skull måst undergå offentlig bot. Uteslutne från prestvigningen voro således många, och orsakerna till uteslutningen kunna stundom synas väl obetydliga. Men för dem alla bestämmande är krafvet derpå, att presten skulle vara utan makel och fullkomligt fri från hvarje beroende, som var af icke kyrklig natur.²

Inom den äldsta kyrkan underhöllos presterne ur den gemensamma församlingskassan. Sedermera föreskrefs, att ingen finge vigas till prest i allmänhet, utan endast till innehafvare af ett visst prestkall. Man ville förebygga, att prester, som icke hade någon befattning, skulle sluta sig kring de store, hvarigenom de lätt blefvo utsatte för verldsligt inflytande, eller i allmänhet att det icke skulle finnas någre *clerici vagantes*, kringstrykande andlige. Icke alltid hölls denna föreskrift. Man försökte tillförsäkra henne helgd genom att ålägga biskopen, som vigt en prest utan viss befattning (*sine titulo*), skyldighet att underhålla denne, tills han fick någon anställning. Under 1200-talet uppkom satsen, att en man utan »titel» kunde vigas till prest, såvidt han hade egen förmögenhet.

¹ Dispens kunde gifvas af påfven.

² Rörande alla dessa bestämmelser, deras uppkomst och historia, jfr Hinschius del 1, s. 7 f.

Biskoparne voro inom kyrkan bärare af den Helige ande och apostolarnes efterträdare. Biskoparne tillkom därför uteslutande rätten att ordinera prester och diakoner. Påfven, såsom den högste af alle biskopar, hade rätt att viga hvem som helst till prest, eljes var biskopens vigningsrätt inskränkt till dem, som stodo under hans jurisdiktion.

När någon anmälte sig till mottagande af prestembetet, skulle noga pröfvas, huruvida han genom egenskaper, värdig hållning och tro vore för prestembetet lämplig. Före pröfningen borde han draga sig undan, till något andligt institut eller ansedd prest, för att under vederbörlig ledning, bön, fromma betraktelser och fasta, bereda sig och mottaga undervisning rörande de presterliga förrättningarna.

Redan tidigt uppkom seden att botgörande rakade hufvudet. På 300-talet började munkarne raka hufvudet fullständigt, för att dermed gifva tillkänna, att de hade sagt sig frie från världen. Under nästa århundrade följde presterne detta munkarnes exempel, men i vesterlandet lät man en krans af hår omsluta den kala hjessan, och detta — den s. k. *tonsuren* (rakningen) — blef sedermera ett utmärkande kännetecken för dem, som tillhörde det andliga ståndet. Mot medeltidens slut började man draga sig för den vida tonsuren, och småningom infördes den mindre, nu brukliga tonsuren, som inskränker sig till en liten rund yta af hufvudet. Tonsuren verkställdes i början omedelbart före prestvigningen. Senare företogs tonsur å gossar, som tidigt togos undan för att uppfostras till kyrkans tjänst.

Vigning till de lägre presterlige graderne företogs i lämplig kyrka på morgonen af söndagar eller store festdagar (*festivi dies duplex de precepto*). Till de högre graderne och subdiakonaten förrättades vigningen ända från 400-talet i katedralen eller annan större kyrka å lördagarne före de fyra under året förekommande quatemberfastorna, lördagen före söndagen *iudica* (d. v. s. lördagen före palmsöndagen) och påsklördagen (*sabbatum sanctum*).¹

Till prestvigningen hörde handpåläggning, smörjning, öfverlemnande af kalk och disk, beklädnad med *stola* och *casula*, korstecken och fridskyss.²

Genom vigningen förlänades den vigde den andliga förmågan att företaga de handlingar, som tillhöra den grad vigningen gällde. Presten skulle underhålla sin tonsur, iakttaga enkelhet i dräkt, hvars form bestämdes af biskopen, vara kysk, undfly verldsliga förlustelser, vara måttlig, ej sysselsätta sig med täringsspel o. d., ej deltaga i jagt, hvilken innebar grymhet, icke egna sig åt sysselsättningar, som tillhörde lek-männen, icke sysselsätta sig med medicin och kirurgi (undantag härifrån förekom), icke åtaga sig förmynderskap och förmögenhetsförvalt-

¹ På grund af påflig skrifvelse kunde till de högre graderne vigas vid tre extra store fester.

² Augusti, *Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archäologie*, del 9, s. 416 f.

ning (såvida icke dermed utfördes ett barmhertighetsverk), ej åtaga sig att vara advokat eller prokurator, ej uppträda inför världslig domstol annat än för sig sjelf, nära släktinge, kyrkan eller fattige, ej deltaga i krig eller, utan särskildt tillstånd, sköta statsembete eller tjänst hos enskilde, hålla sig fjärran från det politiska lifvet. Presten skulle deltaga i de reglementerade bönestunderna (den tredje, sjette och nionde, d. v. s. kl. 9 f. m., 12 middagen, 3 e. m.), hvartill senare kom midnattstimman samt dagens och nattens ingång, hvartill under 1300-talet tillades skyldighet att enskildt bedja å de fastställda tiderna, ifall icke anledning fanns att taga del i den gemensamma bönen. Presten skulle lefva ogift.¹

För olika grader af presterskapet funnos i detaljer olika bestämmelser. Det skulle leda oss för långt, om jag här inlät mig på dem.

PÅFVEN. De rättigheter, som under medeltidens början tillkommo alle biskopar, till en del äfven vanlige prester, koncentrerades småningom hos påfven. Påfve Siracus kallar sig mot slutet af 300-talet *papa*, d. v. s. påfve. Under 400-talet börjar denne titel reserveras för påfven, detta blef regel under 600-talet. Från 500-talet kallades påfven äfven *apostolicus*, *dominus apostolicus* (jfr uttrycket *sedes apostolica*). Han kallades äfven *pontifex maximus* eller *summus pontifex*. År 702 förekommer benämningen *vicarius Petri*. Innocentius III införde benämningen *vicarius Christi*, *vicarius Dei*. Dessa titlar äro dikterade af de anspråk på maktställning, som påfvarne hade. Mindre ärlig förefaller titeln *servus servorum Dei*, Guds tjenares tjänare, hvilken förekommer så tidigt som år 591.

Om de presterliga drägterna kommer jag att tala i ett följande kapitel, men det torde vara skäl att redan här nämna de påfven ensam tillkommande insignierna, då de icke tillhöra Sverige. Dessa voro *tiara* och *pedum rectum*. Tiaran var en sammansättning af biskopsmössa (*mitra*) och krona, som bars af påfven vid högtidliga tillfällen, dock icke under utöfvandet af kyrkliga handlingar. En påfvekröning omtalas förste gången med afseende på Nicolaus II (1059—1062), och tiaran hade från början endast tvänne kronringar, hvilke man sagt skulle hänsyfta på hans andliga och världsliga makt. Urban V (1362—1370) tillade den tredje kronringen, man vet ej hvarföre. I de bilder af trenigheten, som utfördes för våra kyrkor mot medeltidens slut — Gud Fader håller framför sig den korsfäste Sonen, den Helige andes dufva sväfvar öfver de två eller sitter på ena korsarmen — framställes Gud Fader gemenligen iklädd den påfliga tiaran. Biskoparne hade som

¹ Jag kommer att sysselsätta sig med celibatet i ett följande kapitel.

embetstecken en upptill krumböjd staf (herdestaf). Påfvens staf var rak och avslutades upptill med ett kors. I likhet med erkebiskoparne lät påfven i processioner ett kors bäras före sig, och han bar ett *pallium*.¹

Påfven hade rätt till *adoratio*, tillbedjan, d. v. s. knäfall och fotkyssning.²

Påfvedörets förhistoria ligger utom mitt ämne. I begynnelsen valdes påfven af prestmän, och lekmän och valets stadfästade tillkom den världsliga makten. Den världsliga maktens rätt att stadfästa förvandlades under den karolingiska tiden till en rätt för kejsaren att sjelf eller genom ombud pröfva valaktens giltighet, innan den valde påfven blef vigd. De tyske Ottonerne återvunno inflytande öfver påfvevalet. Vid midten af 1000-talet (således vid den tid, då den svenska kyrkan började ordnas) och senare förrättades valet af kardinalerne, det öfriga presterskapet i Rom och det romerska folket. Det tredje lateranska mötet (år 1179) öfverlät valrätten uteslutande åt kardinalerne: den kandidat, som fått $\frac{2}{3}$ af desses röster, var lagligen vald. Vid kyrkomötet i Lyon år 1271 gåfvos följande bestämmelser. Om kurian befinner sig på den ort, der påfven affidit, skola de närvarande kardinalerne vänta på sine frånvarande kolleger i tio dagar. Derefter samlas alle närvarande kardinaler inom det palats, i hvilket påfven affidit, i ett rum, som icke har annan utgång än till ett afträde och ingen annan öppning än ett fönster, genom hvilket maten åt de församlade stickes in. Ingen får muntligen, genom bud eller skriftligen träda i förbindelse med ytterverlden. Har icke valet blifvit fullbordadt inom tre dagar, få de församlade kardinalerne under de närmaste fem dagarne icke mera än en rätt till middag och en till qväll. Efter de fem dagarne få de till sitt lifsuppehälle intet annat än bröd, vin och vatten. Bestämmelserna för det fall, att påfve afled skild från sin kuria, lemna jag å sidan. Under kyrkomötet i Konstanz, då man allvarligt ville göra ett slut på skismen mellan påfven i Avignon och påfven i Rom, valdes Martin V år 1417 till påfve icke på vanligt sätt, utan af 23 kardinaler och 30 biskopar, hvilke representerade de i kyrkomötet deltagande nationerna. Man ville, för att rädda kyrkan, gifva ett regelbundet återkommande kyrkomöte en bestämmande myndighet. Kyrkomötet i Basel beslöt, att om påfvestolen blef ledig, skulle valet af efterträdare försiggå å den ort, der mötet var samladt, och skulle hvar i valet deltagande kardinal edligt förpligta sig att vägra den påfve lydadt, som ej ville svärja eden att regelbundet sammankalla kyrkomöten. Konciliernas reformförsök visade sig emellertid snart vara otillräckliga.

¹ Om detta lemnas närmare upplysningar i sammanhang med redogörelsen för erkebiskopens drägt.

² Enligt nu rådande bruk kyssa kardinaler påfvens fot och hand, erkebiskopar och biskopar fot och knä, regerande furste handen, alle öfrige endast foten.

Genom orden »du är Petrus» o. s. v. satte, enligt den romerska kyrkans tro, Herren sin apostel Petrus till ställföreträdande grundval för kyrkan och gaf honom den högsta presterliga myndigheten — »himmelrikets nycklar» —, den högsta läromyndigheten och den högsta ledningen af kyrkan. När Petrus dog, öfvergick hans myndighet på de romerske biskoparne.¹ Påfven hade inom kyrkans område den högsta lagstiftarerätten, högsta ledningen af och afgörandet rörande allt som gällde de kyrkliga embetena, han hade att reglera de religiösa stiftelserna, högste domsrätten samt högsta tillsynen öfver och ledningen af kyrkans finansväsende. Vidare hade påfven rätt att utfärda föreskrifter rörande tron, afgöra tros- och lärostrider, fördöma kätterska villfarelser, upprätta och leda missionen, grunda läroanstalter och leda dem. Allt som rörde gudstjensten var honom understäldt. Han hade att upprätthålla enheten i liturgien, i förvaltningen af sakramenten, att bestämma öfver kyrkans fester, att förklara en afliden salig (*beatus*) eller helig (*sanctus*), att meddela aflat, ordna fasteväsendet. Såsom den högste kyrkliche ledaren af kyrkan är påfven dennas representant gent emot den världsliga makten.

Redan tidigt kallade man de prester, som voro anställda vid kyrkor, hvilka i förhållande till andra kyrkor hade en högre rang, *presbyteri cardinales*; det senare ordet är bildadt från *cardo*, hvilket ursprungligen betyder gångjern på dörr (detta var ursprungligen en från dörrens öfre och undre kant utgående tapp, som var infattad i ett i tröskeln och i öfverramen anbragt hål), men sedermera fick betydelsen hufvudsak, hufvudparti. Den högre ställda kyrkan betraktades i förhållande till en lägre såsom *cardo*.² Småningom gjordes den inskränkningen, att icke alla vid en *ecclesia cathedralis* anställde prester, utan endast visse af dem, de förnämligare, buro namnet KARDINALER. Kardinaler funnos vid flere förnämliga kyrkor, äfven norr om Alperna, men titeln blef allt mera betecknande för Rom,³ hvarest åtminstone från 800-talet innehafvarne af titelkyrkorna⁴ kallades *presbyteri cardinales* och de för Roms sju distrikt tillsatte diakonerne, hvilke hade med fattigvården att sköta, buro titeln *diaconi cardinales*. Kardinalpresterne hade att gemensamt biträda påfven i vården af stadens kyrkliga angelägenheter. De skulle dessutom, jämte den presterliga tienstgöringen i den åt hvar af dem gifna titelkyrkan, biträda påfven med att hålla gudstjenst i de fyra allra förnämsta kyrkorna, hvilka tillhörde denne, nämligen s. Pietro in Vati-

¹ Äfven de öfrige apostlarne hade rätt att lösa och binda samt uppdraget att undervisa och styra kyrkan, deras efterföljare voro de öfrige biskoparne. Medeltiden såg påvedömet utveckla sig på bekostnad af biskopsdömet.

² En sådan kyrka kallades äfven *ecclesia cardinalis*.

³ Först år 1567 reserverades kardinaltiteln uttryckligen för den romerska kyrkans kardinaler.

⁴ Vissa af Roms kyrkor (*ecclesie*) hade en högre rang, hvilken angafs genom benämningen *titulus*.

cano, S. Paolo fuori le mura, S. Lorenzo fuori le mura och S. Maria Maggiore. Från 700-talet förekommo äfven *episcopi cardinales*, biskopar, hvilkes stift lågo i närheten af Rom och hvilke, utom stiftet, hade att tjenstgöra i Rom såsom påfvens medhjelpare. År 1179 bestämdes, att påfvevalet skulle förrättas af kardinalerne, och derigenom blefvo desse, i en tid då den kejsrerliga makten började sjunka och påfvevakten antog allt större mått, de förnämste bland kyrkans andlige närmast efter påfven. Kardinalbiskoparnes antal blef i början af 1100-talet nedsatt till sex, men ökades af Leo X till åtta. Kardinalpresterne synas under medeltiden hafva varit 28, af hvilke hvar en skulle tjenstgöra sin dag i veckan i någon af påfvens fyra kyrkor. Kyrkomötet i Konstanz bestämde kardinalernes antal till 24, men denna siffra öfverskreds betydligt af Leo X.

Från 1000-talet (ungefär) förekommer uttrycket CURIA ROMANA, en sammanfattning af alle dem, hvilke påfven använde för utöfvande af sitt embete; af desse intogo kardinalerne främsta rummet. Jämte dem voro andre af så hög värdighet, att de kallades *prelater* (de som gingo framför andre). Dels hade de sin verksamhet i Roms olika regioner, dels hade de befattning vid vissa af den evige stadens kyrkor, dels voro de anställda vid påfvens hof.

Verksamheten inom den romerska kurian var omfattande och mångsidig. De förnämsta områdena voro följande.

A. **Den dömande verksamheten.** När rättsmål hänskötos till kurian, nämndes presterlige *auditores* (hörare), som skulle taga kännedom om parternes påståenden och de för dessa frambragta bevisen. Resultatet af undersökningen anmäldes för påfven, hvilken efter öfverläggning med kardinaler o. a. fällde domen. Inom senare hälften af 1200-talet förvandlades desse 'auditörer' med tillfälliga uppdrag till en varaktig ransakningsdomstol, bisittarne kallades fortfarande *auditores*, det hela kallades *auditorium*, från år 1422 *sacra rota romana*, en benämning, hvars ursprung ej är fullt klart. Auditorerne biträdades af *notarer*, som förde protokollen; inför domstolen uppträdde advokater och prokuratorer.

B. **Finansväsen.** Alltifrån 1000-talet omtalas en påflig *camera* (*thesauraria*), under ledning af en *camerarius* (kamrer), som hade en ganska hög ställning.¹ Han förvaltade de påfliga finanserna och hade en ganska vidsträckt doms- och exekutionsrätt. Under honom arbetade kammarklerkerne (*clerici camerae*), af hvilke den äldste kallades *dekan*. År 1438 fastställdes kammarklerkernes antal till sju. En af dem var *thesaurarius* (omtalad redan på 1300-talet), som skötte skattkammaren, uppbörden och utgifterna. Alle påflige uppbördsmän stodo under honom. Från 1200-talet omtalas en *auditor camerae*.

¹ Från 1400-talet var kamreraren regelbundet vald bland kardinalerne. De verkliga göromålen sköttes af en vice kamrer.

C. **Signatura iustitiæ** hade att afgifva utlåtanden öfver inkommande böneskrifter, såväl sådana, som gällde en ynnest, som dem, hvilka gällde rättssaker. Medlemmarne af detta embetsverk kallades referendarier. En tjänsteman med denne titel omtalas i en urkund af år 1102.

D. **Dataria apostolica** hade att göra med de kyrkliga embeten, hvilkas tillsättande påfven hade för sig reserverat — närmare i det följande — och sköttes af en *datarius*. Den förste omtalas under Martin V:s tid, d. v. s. 1417—1431. Embetet torde hafva kommit till stånd under det föregående århundradet.

E. **Poenitentiaria apostolica**. Redan tidigt hade Österlandets biskopar personer, som i deras ställe skötte frågor rörande bot och penitens. Det fjerde lateranska mötet år 1215 bestämde, att en poenitentiarius skulle finnas i hvart stift. En tjänsteman med denne titel inom den påfliga kurian omtalas under samma århundrade. En gång år 1388, då Urban VI hade läst messan i S. Pietro, kommo medlemmarne af skyttegillet, som var bildadt för att försvara folkets rättigheter mot adeln, i en drägt, som höfdes botgörare, och vände sig till påfven med bön om befrielse från den bannlysning, som hade drabbat dem för det de ej hade velat antaga en af påfven utnämnd senator. Påfven hänvisade dem till den närvarande 'högste penitentiarien', hvilken då trädde upp i sankt Petri stenstol, hållande i handen ett spö. Innan påfven lemnat sin plats, hade penitentiarien gifvit absolution åt de bönfällande. År 1484 bestämde Sixtus IV, att penitentiariens makt skulle gälla icke blott *forum internum*, utan äfven *forum externum*.

F. **Kansli**. Redan under 300-talet fanns ett påfligt arkiv, som äfven kallades bibliotek och *scrinium*. Föreståndaren kallades *chartularius* eller *scriniarius*. Han kallades äfven notarie och tjänstgjorde vid utskrifvandet af de påfliga breffen. Under Hadrian I (772—795) började man göra skilnad mellan den, som skrifvit brefvet, och den, som daterat detsamma; den senare hade att svara för textens riktighet. Som daterare nämnes *primicerius notariorum*, stundom ersatt af *secundicerius* eller af någon annan *iudex palatii*. Från slutet af 800-talet dateras breffen ofta af bibliotekarien, hvilken den tiden regelbundet var en biskop. Denne, äfven kallad *protoscriniarius*, är sedan regelbundet daterare och kontrollant öfver breffvens rätta skrifning och således föreståndare för kansliet. Tidtals åtminstone funnos flere bibliotekarier. Bibliotekariebefattningen var en tid under 1000-talet gifven åt erkebiskoparne af Köln, hvilke då måste vid de påfliga breffvens utfärdande betjena sig af en ställföreträdare. Titeln bibliotekarie är år 1125 ersatt af erkekansler. Det egentliga arbetet sköttes då i Rom i regeln af en kansler, som vanligen var kardinal. Efter år 1212 omtalas endast vicekanslerer. Denne titel föres ännu i dag af förestån-

daren för det påfliga arkivet. I början af 1400-talet omtalas en ställföreträdare åt vicekanslern.

Tjenstemännen i kansliet kallades notarier och voro från början sju. De voro skyldige att föra protokoll och att affatta de påfliga skrivelserna; i det senare afseendet inskränktes deras uppgift i början af 1400-talet. Då småningom flere notarier tillsattes utan befattning med kansliet, kallades kanslinotarierna från 1300-talet *protonotarii*. Denne titel förlänades äfven som hederstitel åt diverse personer. Notarierna hade fått sitt namn af skyldigheten att föra anteckningar (*note*). Vid deras sida ställdes sedermera — under 1300-talet — *abbreviatores*, som hade att göra utkastet till de påfliga skrivelserna. Strax efter midten af 1400-talet uppgick deras antal till 70. Ytterligare biträden voro *examinatores de prima visione*, som företogo den första granskningen af inkommande handlingar. Härtill kommo *scriptores literarum apostolicarum*, hvilkes antal till sist uppgick till 100, *scriptores archivii curie romanæ*, till ett antal af 101, *bullatores*, som hade att sörja för påfbrefvens förseende med blysigillet — deras antal uppgick slutligen till 104, och öfver dem stodo en president och tre *magistri plumbi*. Antalet af dem, som voro anställda i det påfliga kansliet, var således mycket stort, hvilket för påfven hade en viss betydelse, då en anseelig del af desse tjenstemän måste köpa sine platser. Till gengäld hade de viss andel i kansliets inkomster för utgående skrivelser.

Till den påfliga kurian hörde vidare *magister sacri palatii*, från 1200-talet: han var alltid en dominikanermunk och hade att med sina teologiska kunskaper bistå påfven; *advocatuli consistoriales*, hvilke funnos före 1340, m. fl.¹

Verksamheten inom det påfliga kansliet var således stor, men det arbete, som förelåg, var också anseeligt. Ärendena voro af mångfaldig art.

Till hjälp för kanslitjenstemännen funnos samlingar af formulär. Dessa voro ibland af allmän natur, ett verkligt formulär, till hvilket man fogade de i hvar fall förekommande enskildheterna. De voro ibland verkliga urkunder, som skulle i hufvudsak tjena till förebild, men det kunde hända, att i en utskrift, som stöddes på ett sådant formulär, äfven dettas enskildheter följde med, hvilket stundom bör hafva vållat förvirring.

Ärendena, sade jag nyss, voro af mångfaldig art. Böneframställningar förekommo gällande alla möjliga saker. De inkommo affattade skriftligen. De bedjande infunno sig stundom sjelfve eller genom ombud, men det var icke nog med en muntlig framställning, naturligtvis behöfdes äfven en skriftlig. Ombuden — *procuratores* — kunde behöfva dröja länge i Rom. Det var visserligen bestämdt, att sökanden sjelf

¹ För det ofvanstående utgör Hinschius' förut anförda arbete hufvudkällan.

eller hans ombud icke fick för sådant ändamål uppehålla sig i Rom längre tid än tvänne år, men detta efterlefdes icke. Vi veta, att mot medeltidens slut de svenske riksföreståndarnes ombud vistades långa tider i påfvestaden. Ansökningarna mottogos af kanslitjenstemän, som öfver dem uppsatte ett referat, hvilket förelades påfven. I referatet kunde flere ansökningar af samme person eller ansökningar af personer från samma land eller ansökningar af enahanda art vara sammanförda. Böneskrifterna i nådeväg, framför allt de, som hade vunnit bifall, registrerades — åtminstone från 1300-talet — med angifvande af påfvens beslut icke i kansliet, utan i dataria till och med år 1503. Alla dessa register hafva dessvärre icke blifvit bevarade, men de som återstå fylla ej mindre än 1,201 band. Efter registreringen fick kansliet uppsätta koncepten till urkunderne, hvilka koncept granskades af *corrector literarum apostolicarum*, hvarefter de öfverlemnades till *scriptores* för att renskrifvas.

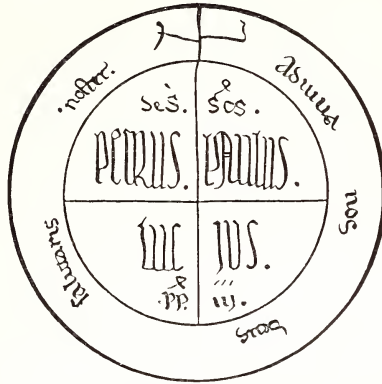
De i påfvens namn utfärdade urkunderne voro i början under-tecknade af honom. Först sedan påfven hade skrivit under, tillfogades datum och vidhängdes sigillet. Då antalet af från påfvestolen utgående skrivelser alltjämt ökades, blef påfvens namnteckning allt sällsyntare. Hon förekom endast på skrivelser af viktigare innehåll eller på sådana, som voro utställda till synnerligen framstående personer. I en mängd fall blefvo ärendena icke föredragna för påfven, utan afgjordes i kansliet. I otaliga ansökningar hette det: »Må detta gå igenom utan en annan läsning.» Ärendet föredrogs i korthet för påfven, som vid sidan af handlingen skref: *fiat*, 'må det ske'. Om många från påfvestolen utgångna handlingar hade således påfven så godt som ingen kännedom, men de i dem intagna befallningarna måste emellertid åtlydas. Så mycket viktigare blef derigenom i Rom prokuratorernes arbete; de måste söka inverka på påfvens tjenstemän.

En påflig skriftelse måste, såsom alla andra skrivelser, genom ett särskildt tecken visas vara äkta. Under en skriftelse, utfärdad af påfven Lucius III år 1185 rörande Uppsala erkebiskopsstol och hans gods, finnes tecknad en cirkel med omskrift *deus salutaris noster adiuvans nos*, 'Gud vår frälsare hjälp oss', derinnanför läsas Petrus' och Paulus' samt påfvens namn (fig. 11). Men en sådan teckning var lika lätt att förfälska som sjelfve urkunden. Det var vida bättre att vid brefvet fästa ett sigill, å hvilket en stämpel eller två voro aftryckte. Stämpeln eller stämplarne bevarades noga af innehafvaren eller hans kansli och gjordes vid innehafvarens dödsfall omöjliga för vidare begagnande.¹ Det påfliga sigillet var rundt och temligen tjockt, det kallades efter fornromerskt bruk *bulla*. Ett med en sådan bulla besegladt påfligt bref kallades gemenligen också en bulla. Utseendet af en påflig sigillbulla

¹ Jfr härom den följande framställningen om skriftväsendet under medeltiden.

visas af fig. 12: å ena sidan de två nyss nämnde apostlarnes ansigten med antydningar om deras namn, å den andra sidan den regerande påfvns namn.¹

Det mot den missbrukade påfvemakten oppositionela konciliet i Basel (1431—1443) skaffade sig en egen bulla, hvilken här finnes afbildad fig. 13.



11. Päfligt bekräftelse-tecken.



12. Päfelig bulla.

Under en päfelig skrifvelse af år 1469 finnes en bulla af det utseende, som fig. 14 visar.

Fig. 11. Efter original i Riksarkivet.

Fig. 12. Efter original i Statens Historiska Museum. Denna bulla tillhör påfve Bonifacius IX, som styrde den romerska kyrkan 1390—1404.

¹ Från Innocentius III:s tid (1198—1216) blef det sed, att påfven under den tid, som låg emellan valet och vigningen, beseglade, med halfbullor, d. v. s. med ensidiga, som endast visade apostlahufvudena. Med afseende på de päfliga sigillerna, jfr Bresslau, *Handbuch der Urkundenlehre für Deutschland und Italien*, del 1.

De påfliga bullorna hängde i snören fästa vid brefvet. Från slutet af 1100-talet voro snörena, i fall skrifvelsen gällde en rättssak, af hampa, när skrifvelsen gällde ett nådeärende, af silke.

Under 1400-talet uppkom seden att besegla påfliga skrifvelser af mindre vigtigt innehåll (s. k. *brevia*, d. v. s. kortfattade skrifvelser) med ett aftryck i vax af påfvens signetring, som hade en framställning af den fiskande aposteln Petrus (*annulus piscatoris*). Något breve



13. Baselkonciliets bulla.



14. Påflig bulla af år 1469.



15. Påfligt breve-sigill.

med en sådan besegling från medeltiden finnes icke i vårt riksarkiv, hvadan jag lånat fig. 15 från annat håll.

Påfvens myndighet sträckte sig öfver hela den romerska kyrkan och utöfvades genom den organisation, som i det följande skall skildras.

Fig. 13. Efter original i Riksarkivet.

Fig. 14. Efter teckning i Peringskölds handskrifna Bullarium.

Fig. 15. Efter afbildning i Lecoy de la Marche, *Les sceaux*.

Men i vissa fall befanns det nödigt att på ett alldeles särskildt sätt gripa in, och det skedde genom LEGATER, sändebud. De kallades äfven *missi*, sände, eller *missi apostolicae sedis*. Något senare (på Gregorius VII:s tid) uppenbara sig titlarne *vicarii* eller *nuncii*.

Sådane uppträdde först i Österlandet, dels tillfällige, sände till de allmänna kyrkomötena, dels ständige, hvilke skulle hafva tillsyn öfver förhållandenas utveckling. Detta upphörde emellertid under 700-talet. Splittringen mellan den vester- och den österländska kyrkan var då för stor, för att en samverkan skulle kunna ega rum. Äfven inom Vesterlandet hade påfven legater, dels sådane som sändes ut att med påflig maktfullkomlighet afgöra vissa kyrkliga ärenden, dels sådane, som fått sig politiska uppdrag anförtrödda, dels sådane, som skulle verka för kristendomens utbredande inom hedningaverlden. Sådane voro t. ex. Bonifacius och Ebo, om hvilke jag redan talat i det första kapitlet af denna bok. Från 700-talet hade legaterne i regel biskoplig värdighet. Gregorius VII sände som legater kardinaler, men äfven biskopar, abboter eller munkar. Visse legater hade endast ett särskildt uppdrag, andre (vikarieerne) hade uppdrag för ett visst område. Legaten skulle till sitt uppehälle hafva *procuracio* eller gengärd från det område, till hvilket han var skickad, hvilket gaf anledning till utpressningar. Från slutet af 1100-talet förekomma legater af trenne slag: 1. *legati a latere*, kardinaler, hvilke ansågos tillhöra påfvens kropp och derföre sändes 'från hans sida', 2. legater, som voro tillsatte för ett visst område, 3. legater, hvilkes uppdrag berodde derpå, att de innehade en viss kyrka. För en legat af den förste gruppen måste legater af de andre och tredje grupperne vika. Legaterne hade en makt, som gjorde intrång på den biskopliga myndigheten inom deras verksamhetsområde. De utfärda förordningar för provinsen, döma i första instans i rättssaker, företaga undersökningar rörande ett förrättadt biskopsval, lysa i bann och fria derifrån (dock endast inom området), suspendera eller afsätta prester (dock icke biskopar). De fingo deremot icke vidtaga åtgärder för reglerande af stiftens omfång (sammanslagning eller delning), flytta biskopar från ett stift till ett annat eller mottaga afsägelser af biskopar, bestämma öfver tillsättandet af tjenster vid katedral-, regulär- och kollegiatkyrkor, hvilka skulle tilldelas genom val, sammankalla allmänt kyrkomöte, meddela exemptioner, d. v. s. befrielser från lydnadsförhållande till förman, meddela absolution för vissa förbrytelser. En vanlig legat fick icke gifva absolution åt den, som hade förbrutit sig mot en andlig och icke tillhörde det legaten anvisade området. I sistnämnda hänseende kunde en *legatus a latere* meddela absolution. Han kunde vidare — dock med vissa undantag — inom sitt område tillsätta tjenster eller reservera dem för ett senare tillsättande, han kunde bortgifva vissa beneficier, hvilkas bortgifvande genom innehafvarens försumlighet eller brott till-

kom påfven eller stiftets biskop, han kunde stadfästa val af erkebiskop, biskop eller exemt (d. v. s. af stiftets biskop oberoende) abbot, öfva domsrätt öfver exemte personer, meddela aflat intill hundra dagar och tyda påfvens skrivelser. En *legatus a latere* behöfde icke styrka sin befogenhet genom uppvisande af sin fullmakt. Legater af vanligt slag hade att mottaga gengärd endast under den tid de vistades inom det dem anvisade området. Som äfven så högt stående kyrkans män som *legati a latere* icke voro för gode att företaga utpressningar, fann redan det tredje lateranska kyrkomötet nödigt att fastställa, att en kardinal ej fick färdas med mera än 25 hästar. En *legatus a latere* skulle deremot från området erhålla ersättning för hela den tid han var frånvarande från Rom, då han under denna tid icke erhöi den honom eljes tillkommande andelen i de i Rom utgående penningemedlen.

Legati missi, som hade fått en särskild mission till ett visst område, hade vida mindre befogenhet, hvilket framgår af de nyss uppräknade rättigheter, som tillkomma en *legatus a latere*. Till *legatus missus* nämnde påfven vanligen en prelat, men äfven kardinaler mottog en sådan mission. De, hvilkes mission berodde på innehafvandet af ett visst biskopsstift, kallades *legati nati*.

De påflige legaterne i Sverige voro följande.

Om Ebo och Ansgar har jag talat utförligt i förra kapitlet. Vid midten af 1100-talet kom såsom legat till Norden den nyttnämnde kardinalbiskopen af Albano Nicolaus (sedermera påfve under namnet Hadrianus IV). Denne förekommer på grund af sin värdighet såsom kardinal omtalad i påflige urkunder mellan den 30 januari 1150 och den 20 februari 1152, men försvinner derefter ända till in i november 1154. Under denna mellantid var det han besökte Norden. Mot slutet af juli 1152 kom han till Norge, hvarest han upprättade erkebiskopsstolen i Trondhjem och biskopsstolen i Hamar samt vidtog tillsammans med biskoparne och tolf lekmän från hvart stift hvarjehanda anordningar till kyrkans främjande, rörande hvilka den inhemska kyrkan icke hade ensam beslutanderätt. Från Norge kom legaten till Sverige, hvarest han ock skulle upprätta ett erkebiskopsdöme, hvori han dock icke lyckades, alldenstund oenigheten var för stor inom landet. Den tiden regerade ju i Sverige såväl Erik den helige som Sverker I. Äfven i Sverige hölls ett möte, antagligen, såsom i Norge, med biskopar och lekmän, i Linköping, vid hvilket många viktiga saker förhandlades. I en bulla till k. Sverker af år 1154 talas om beslut rörande kyrkornas frihet. I en samtidigt utfärdad bulla till Sveriges biskopar talas om de straff, med hvilka de skulle beläggas, som hade förgripit sig på andlige män. Förmodligen täcker den ena uppgiften den andra. Vidare fattades beslut rörande 'äktenskap', hvarmed torde menas förbud för presterne att ingå giftermål. Men detta var en sak, som antagligen icke behöfde behandlas af de till mötet kallade lekmännen. Ytterligare fat-

tades beslut om gäldande af den s. k. Peterspenningen; till denne fordrades lekmännens medgifvande. För Norge omtalas äfven ett beslut rörande rätten att utan arfvings hörande förfoga öfver viss del af för mögenheten till förmon för kyrkan. Härom nämnes emellertid icke ett ord i de två Sverige gällande påflige urkunderne. Äfven förekom ett beslut rörande förbud för bärande af vapen. Detta beslut måste naturligtvis fattas med en ganska betydlig inskränkning, ty den tidens förhållanden voro ingalunda sådana, att man kunde obehäpnad anträda en resa.

I slutet af år 1220 utnämndes till legat för Sverige kardinaldiakonen Gregorius de Crescentio sancti Theodori.

Den näste påflige legaten var biskop Vilhelm. Han hade redan år 1224 sänts som legat till Norden, till Lifland, Preussen, Holstein, Estland, Sengallen, Samland, Kurland, Werland, Gotland och andra öar. Landskapsnamnens ordningsföljd synes antyda, att man vid påfvehofvet icke hade någon närmare bekantskap med de geografiska förhållandena i Norden. Han besökte under denna sin legation Gotland, der han vigde den ombyggda Mariakyrkan och predikade korståg mot Öselborne med anledning af deras plundringar i Sverige. Han nämndes år 1234 till legat för samma östliga område, hvarest han vistades några år; i slutet af år 1243 sändes han som legat till Preussen, hvarifrån han återvände år 1245, då han nämndes till kardinalbiskop af Sabina, och år 1246 sändes han som legat till Norge och Sverige. Denna hans legation framkallades af den norske konungen Håkan Håkansson. Mot slutet af år 1247 gick han öfver till Sverige och har der uppehållit sig i Götaland.¹ Den 19 november befann han sig i Linköping och handlade under sin vistelse i Östergötland hvarjehanda ärenden rörande Svealand. Den 1 mars 1248 var han närvarande vid ett viktigt möte i Skeninge, hvarest närvaro erkebiskopen och biskoparne samt »många andre» — det var ett möte, till hvilket äfven lekmän blifvit kallade, ungefär såsom då kardinal Nicolaus höll möte. I en vid detta möte utfärdad skrifvelse säger han riket i verldsligt som i andligt hänseende vara på underbart och jämmerligt sätt upprördt. Klagomålet i kyrkligt afseende gällde hufvudsakligen presternes giftermål och konkubinater samt intrång från verldsliges sida å kyrkornas inkomster. Ordalagen äro något sväfvande, men de torde gälla de fall, då enskilde personer hade uppfört kyrkor och arfvingar sökte tillförsäkra sig så store förmoner som möjligt. Besluten gällde först presternes giftermål och dermed samhörande egendomsförhållanden, vidare våld mot andlige, i hvilket sammanhang predikarebröderne särskildt framhållas, biskopars utpressningsförsök under visitationer — hvarjehanda lindringar till förmon för kyrkoherdarne fastställdes —, kyrko-

¹ Med undantag för ett besök vid Riseberga kloster i Närike.

herdens rätt att utfå, när hans kyrka hade blifvit belagd med interdikt, en viss del af de biskopen tillfallande penningeböterna, kontroll öfver biskoparnes fogdar (*exactores*) — prester finge icke användas för sådan tjänst —, afgifterna till legater — en tredjedel skulle biskopen lemna, de två återstående tredjedelarne skulle lemnas från kyrkorna i förhållande till deras betalningsmöjlighet —, erkebiskopens och biskoparnes skyldighet att besitta och studera den under påfve Gregorius IX:s tid tillkomna dekretalsamlingen — den, som icke inom ett år egde boken, skulle beläggas med interdikt —, det otillåtliga i att åt lekmän öfverlåta någon del af en kyrkas tionde. Alla dessa beslut skulle hvart år uppläsas å stiftsmötena. Flere af dessa beslut äro af uteslutande kyrklig natur, somliga beröra äfven lekmännens rätt. Ett märkligt drag är bemödandet att skydda de underordnade mot de öfverordnade. I juni 1248 var kardinalen i Visby, dit han således gång kommit vesterifrån. Från Sverige reste han till Danmark.¹

Flere af kardinal Vilhelm utfärdade skrivelser finnas i behåll. De gälla i allmänhet enstaka kyrkor eller kloster, hvilkas bref synas hafva blifvit bättre bevarade. Tvifvelsutan har en stor myckenhet bref af samma slag gått förlorad. Dessa skrivelser tillförsäkra kyrkor och kloster skydd, meddela aflat (femtio dagars), stadfästa bestämmelser rörande inkomster för kyrkor och andlige, meddela domar o. s. v. Han föreskref äfven, att vid hvar domkyrka skulle tillsättas fem kaniker. I Norge krönte han konungen.²

En påflig skrivelse af den 17 april 1254 anmäler såsom legat till Sverige och Pommern kardinaldiakonen Peter. Hvad han uträttat, veta vi icke — ej ens, om han någonsin kom till Sverige.

Den 8 juni 1265 utfärdades fullmakt för Guido, kardinalprest i S. Lorenzo i Lucina, att resa till Sverige såsom *legatus a latere*. I början af januari 1266 var han i Lybeck, i början af juni hade han hunnit till Lund, vid midsommartiden till Kalmar, hvarest han stannade åtminstone flere veckor. Vid midten af juli hölls ett stort möte i Kalmar, tydligen af samma slag som de förut vid legatbesök hållna mötena i Linköping och Skeninge: jarl Birger var der med sine fyra söner, erkebiskopen af Uppsala och hans lydbiskopar, »andre prester och synnerligen många lekmän». Af kardinal Guidos skrivelser finnas några i behåll. Han utdelar aflat för ända till hundra dagar och synes särskildt hafva gynnat klostren. Äfven utfärdade han ett förbud mot utöfvande af strandrätten.

Kyrkans fortsatta blomstring och bortrensande af ogräset uppgifvas i fullmakterna såsom syftet för legaternes sändande till Norden; den helige fadern kunde icke sjelf företaga en så lång resa, han måste

¹ Han var den 29 juli 1248 i Lund (icke år 1249, såsom uppgifves i DS).

² Ett bref rörande Nydala kloster och nämmande kardinal Vilhelm, DS nr 364, är falskt.

derföre låta sig representeras af andre. Från slutet af 1200-talet uppträda hos oss sändebud af annat slag, hvilkas uppgift var icke att vaka öfver och verka för de kyrkliga förhållandenas sunda utveckling, utan att samla skatter för den romerska kurian. Desse lemna vi å sidan.¹

Det dröjde länge efter kardinal Guidos affärd, innan en ny legat kom till Norden. Vigtiga tilldragelser hade inverkat på påfvedömet's ställning: påfvarnes bosättning i Avignon, den stora skismen med tvänne påfvar, hvilkes ställning till hvarandre icke kunde bevara påfve-maktens anseende, de till bot för det onda sammankallade stora kyrko-mötena; Sverige var splittradt i politiska partier, Danmarks konungar ville ej uppgifva sina anspråk på att herska öfver Sverige. Man vände sig å båda sidor till påfven för att få hjälp i striden. Man hade sändebud i Rom för att förvissa sig om påfvens sympatier. Legater sändes till Norden, för att der gifva påfvens vilja tillkänna och söka drifva henne igenom. Penningeinkomsterna lågo fortfarande kurian om hjertat. Turkarnes segrar och den fara, hvarmed de hotade, gäfvö anledning till utkräfvande af penningar.

Under åren 1460—1464, således under den tid k. Kristiern I rege-rade, vistades i Sverige såsom påflig legat, dock hufvudsakligen såsom uppboordsman, Marinus de Fregeno, hvilken kallade sig »förfaren i den kanoniske rätten, af den högste fadern i Christus och vår herre Pius, genom Guds försyn andre påfve af detta namn, sänd som sär-skildt sändebud till det fräjdade landet Sverige och andre delar af den kristna verlden till att utdela den aflat, som nämnde påfve be-viljat för den katolska trons försvar mot Turkarne». Landet utsögs af konungen, men blef ytterligare utsuget af legaten, hvilken skulle in-samla medel till kriget mot Turkarne och äfven uppbar andre pen-ningar. Hvad han samlat fick han dock dela med konungen, som dervid tillagnade sig lejonparten. Han deltog i den samling af and-lige, af hvilke konungen år 1463 sökte erhålla en förklaring, att han icke begått någon förbrytelse derigenom att han tagit erkebiskop Jöns Bengtsson i fängsligt förvar, och att han således icke kunde för detta sitt tilltag straffas med att sättas i bann. Kommissionen vägrade att afgifva något utlåtande, och legaten synes med jämnmot hafva sett, att Sverige mist sin erkebiskop — åtminstone synes han med anled-ning deraf icke hafva företagit några åtgärder, hvilket väl borde hafva varit hans pligt. När Uppsala domkapitel hade lagt interdikt på erke-stiftet, utfärdade legaten (september 1463) fullmakt för fyra medlemmar af kapitlet att dispensera under interdiktet. Ungefär vid den tid, då k. Karl återkom till riket, lemnade legaten Sverige. Han blef seder-

¹ År 1411 nämndes biskop Peter i Vesterås till *nuncius apostolicus* och insamlare af alla inkomster, som i Sverige tillkommo påfvekammaren, dock med vissa undantag.

mera biskop i Cammin i Pommern. Hans signet hittades på 1700-talet i en åker inom Roma socken på Gotland — hvilken ö legaten således torde hafva besökt — och finnes här afbildadt fig. 16.

Under åren 1484¹ och 1485 vistades i Sverige en annan legat (*nuncius*) närmast för uppbärande af korstågshjelp, Bartholomeus de Camerino, hvilken kallar sig påfvens *familiaris*, d. v. s. tillhörande hans hof. Hans fullmakt är af den 11 oktober 1483. Han utdelar aflat och fäller dom. År 1489 kommer påfvens protonotarius och camerarius Antonius Most till Sverige,² för penningars insamlande och andra ändamål. Han omtalas i en skrifvelse af år 1493 såsom bosatt i Antwerpen, vid hvars kollegiata Vårfrukyrka han var kanik.³



16. Marini de Fregeno signet.

Johannes Angelus Arcimboldus, påflig protonotarie m. m., vistades såsom *legatus a latere* i Sverige under åren 1518 och 1519, säljande aflatsbref i stor myckenhet. Under de då rådande brydsamma förhållandena har han trädt det svenska partiet ganska nära, hvartill väl i viss mon bidrog den omständigheten, att han hade kommit i närmare beröring med den fosterländskt sinnade Olaus Magni, hvilken å legatens vägnar genomreste de norrländska landskapen för att insamla penningar.

Till medeltidens slutskede höra ännu två legater. Den ene gråbrodern Johannes Franciscus de Potentia nämnes år 1521. Hans uppgift var mindre kyrklig än politisk: han skulle rannsaka såväl öfver det våld, hvilket k. Kristiern II låtit Arcimboldus undergå, som deröfver att vigde biskopars hufvud fallit i Stockholms blodbad.

Hans ingripande framkallade ock år 1522 Didrik Slaghecks afrättning i Köpenhamn. Kyrkliga uppgifter hade deremot svensken Johannes Magni, hvilken år 1523 sändes som påflig legat till sitt fädernesland. Der skulle han dels söka bringa ny ordning och stadge — flere stift

Fig. 16. Efter original i koppar i Statens Historiska Museum. Omskriften uppgifver, att signetet tillhör »Marinus de Fregeno för det heliga korståget mot Turkarne».

¹ Han kom till Stockholm i augusti 1484.

² I ett bref af den 20 juni 1489, skrifvet vid Qvillinge kyrka i nordöstra Östergötland, kallar han sig den apostoliske stolens protonotarius och nuncius till Norge samt samme stols kommissarie till Sverige. Skrifvelsen gäller Askeby klostrets privilegier.

³ Reuterdahl har antagit, att Most stannat kvar i Sverige ännu år 1493, då han var närvarande vid upprättande af ett kontrakt rörande gjutning af en klocka för Uppsala domkyrka; han har förbisett, att detta kontrakt upprättades i Antwerpen.

stodo utan herdar —, dels befästa kyrkan mot det sig från Tyskland insmygande kätteriet. Hans bemödanden ledde dock ej till de resultat, som han önskade.

Jag har i det föregående nämnt ett par legationer, som voro förbundna med biskoplig (erkebiskoplig) värdighet inom ett visst stift. Ett försök i sådan riktning synes hafva varit gjordt mot midten af 1200-talet, då Albert, erkebiskop öfver Lifland, Estland, Preussen och Riga, af Innocentius IV nämndes till påflig legat för Preussen, Lifland, Estland, Gotland, Holstein och Rügen. Sammanställningen af dessa delvis från hvarandra skilda områden är för opraktisk för att hafva kunnat blifva varaktig. Vilhelm af Sabina hade på 1220-talet fått ungefär samma område — han besökte äfven, såsom vi sett, Gotland —, hopandet af områden torde härstamma från en tidigare period, då man i Rom icke var synnerligen förtrogen med Nordens geografi. Det har uppgifvits, att kardinal Nicolaus af Albano gifvit erkebiskop Eskil i Lund, som ersättning för Norges utskiljande från det danska erkestiftet, primatet öfver den svenska kyrkan, »hvertill också hörde uppdraget att vara påflig legat i Norden». Detta senare är ett misstag. Saxo Grammaticus, som talar om primatet, säger icke ett ord derom, att erkebiskoparne i Lund då eller senare skulle vara apostoliske legater för Norden.¹

I många fall öfverlät påfven honom tillkommande undersökningar och domar åt andre, utan att tillgripa en så stor och för landskyrkorna betungande apparat som att sända en legat ända från Rom. Andlige, som bodde nära den ort, hvars förhållanden skulle prövas eller afdömas, och som på grund deraf redan på förhand borde hafva åtminstone någon kännedom om hvad frågan gällde, utsågos för utförande af vissa uppdrag. Några exempel må vara nog. Innocentius III uppdrog år 1208 åt tre biskopar, af hvilke de två residerade i Linköping och Skara — namnet på den tredjes stift är i urkunden felskrifvet —, att förmå Erik Knutsson att återlemna den usurperade konungamakten till Sverker II. År 1213 uppdrog samme påfve åt cistercienserabboten på Gotland och tvänne af öns prostar att upptaga och afdöma de klagomål, som af svärdsriddarne i Lifland till dem hänskötes mot personer, tillhörande den bremiska kyrkoprovinsen, särskildt biskopen af Riga. Under början af medeltiden voro den sydöstra Östersjökustens förhållanden väl kända på Gotland. År 1229 uppdrog Gregorius IX åt biskopen i Linköping, cistercienserabboten på Gotland och prosten i Visby att hindra all handel från deras områden med Ryssarne, så länge desse icke upphörde att förfölja de till den katolska tron omvände Finnarne. Samme påfve lemnade år 1230 ett liknande uppdrag åt erkebiskopen i Uppsala och biskopen i Linköping. År 1255 gaf Alexander IV uppdrag åt erkebiskopen i Uppsala samt biskoparne i

¹ *Gesta Danorum* (Holders upplaga), s. 470, 471.

Linköping och Skara att verka för upprätthållande af Birger jarls anordning att åt sine söner anvisa visse landsdelar inom riket. På detta sätt fortgick det intill medeltidens slut.

EPISKOPATET. I föregående kapitel och äfven i detta har blifvit framhållet, hurusom under början af missionsverksamheten inom vårt land — liksom äfven i andra land — biskopar kommo hit, hvilkes verksamhetsfält omfattade hela landet, de s. k. missionsbiskoparne, huruledes, när omvändelseverket mera fortskridit och det fortsatta arbetet måste mera koncentreras, visse orter bestämdes för biskoparne, i eller ifrån hvilke de skulle arbeta. Till hvar sådan ort hörde ett gifvet område. Det var helt naturligt, att området blef det, för hvilket orten i fråga redan tidigare varit en hufvudort. Stiftens gränser kommo härigenom, hvilket ock är visadt, ofta att sammanfalla med de gamla stamområdenas.

Närmast under påfvedömet stod såsom led i den kyrkliga organisationen biskopsdömet. Äfven påfven var ju från början endast biskop i Rom. Men biskoparne i den gamle verldsstaden förstodo att begagna sig af alle till buds stående förmoner, historiska omständigheter och andra, för att höja sig på medbrödernes bekostnad. Papatet kom att stå som en motsats till episkopatet, såsom det öfverordnade gent emot det underordnade. Påfven upphäufde sig till kyrkans suverän och förstod att sköta sig som sådan. Men påfvedömet kom småningom på förfall, man kunde ej blunda för de menskliga fel och svagheter, som påfvarne hade, och medeltidens slutskede såg episkopapet något upphöjdt, då de allmänna koncilierna, hvilka representerade kyrkan, kunde sätta sig till doms öfver påfvar.

Inom den fullt reglerade kyrkan vigdes ingen till biskop i allmänhet, utan till biskop öfver ett visst stift, inom hvilket biskopen hade att utöfva sin embetsmyndighet, hvilken var ganska stor. Inom sitt stift förvaltar han sakramenten och andra heliga handlingar. Endast biskopen kan inom stiftet meddela de tre högre vigningarna, degradera samt bereda de heliga smörjelserna, sjelf eller genom en vanlig prest, som dertill erhållit fullmakt, gifva smörjelsens sakrament, meddela de lägre vigningsgraderne, viga kyrkor, altaren, heliga kärln, klockor, smörja konungar, välsigna abboter och abbedissor, välsigna de kyrkliga kläderna, återviga en orenad kyrka. Öfriga kyrkliga handlingar tillkomma såväl biskopen som hvarje prest: att utdela de icke redan nämnda sakramenten och fira messoffret. Biskopen kan i vissa fall förbehålla sig att meddela absolution. Han kan liksom påfven, dock i mindre grad, medgifva aflat och bestämma rörande fastor.

Biskopen förestår inom sitt stift läroembetet, d. v. s. han har att sörja för predikan och annan undervisning.

Han har ock styrelsemyndighet inom sitt stift. Han har rätt till lagstiftning och dispensation, rätt att inkalla dioecessynoden, att upptaga till prester, tillsätta embeten, inrätta, ändra och upphäfva sådana, att utöfva straff och disciplin, att leda presterskapets uppfostran och utbildning, lägga skatt på sine underlydande, att vidtaga sådana anordningar, som gälla utöfvandet af de förut omtalade embetena, t. ex. att pröfva biktfäder och religionslärare.

Under biskopen lyda alla de kristne, klerker eller lekmän, som bo inom stiftets gränser, alla kyrkliga inrättningar och anstalter inom desse samt alla angelägenheter, som gälla dessa personer och inrättningar.

Under genomförandet af den romerska kyrkans organisation fann man det nödigt att sammanföra biskoparne i grupper och i spetsen för hvar grupp sätta en af desse biskopar såsom *erkebiskop* (*archiepiscopus*), äfven kallad *metropolit*,¹ derföre att han i regeln bodde inom någon områdets hufvudort. Sådane funnos redan på 300-talet inom den österländska kyrkan, och tillkom det dem att leda biskopsvalen inom området, att stadfästa och viga de nyvalde biskoparne, att sammankalla provinsialsynoderne och leda deras förhandlingar samt att gifva biskoparne tjänstledighet, när de behöfde företaga resor utom det egna stiftet. Tidigt förekomma äfven metropoliter inom de afrikanska och spanska kyrkorna, i norra Italien — det öfriga Italien lydte direkt under den romerske stolen —, och i Gallien. Der började emellertid mot slutet af 600-talet metropoliternes myndighet att förfalla, men återställdes under Karl den stores regering och bragtes då i närmare förbindelse med påfvestolen. Detaljerna i utvecklingen kunna vi här icke följa. Det slutade dermed, att erkebiskopsdömet blef en instans mellan biskops- och påfvedömena, och uppenbarade sig hos påfvarne en sträfvan att upprätta flere erkebiskopsdömen, på grund af den särskilda ställning till påfvestolen som erkebiskoparne intogo. Nicolaus af Albano sändes till Norden för att upprätta erkebiskopsdömen i Norge och Sverige. Vi hafva sett, att han icke förmådde fullgöra uppdraget med afseende på vårt land.

Enligt den kanoniske rätten tillkom det erkebiskoparne att stadfästa suffragan-biskoparnes val och viga dem, att sammankalla provins-synoderne och vid dem föra ordet, att kontrollera suffraganerne, förätta visitationer i deras stift och belägga suffraganerne i händelse af

¹ Metropolit var det ursprungliga namnet, vid sidan af hvilket äfven förekomma sådana namn som *senex*, *primas*, *episcopus primæ sedis*. Erkebiskop betecknade i början en biskop af synnerligen framstående ställning. Från 500-talet börja erkebiskops- och metropolit-titlarne sammanfalla. De under erkebiskopen lydande biskoparne kallades *episcopi suffraganei*.

förseelser med straff — att afsätta en biskop var dock påfven förbehållet —, att döma i andra instans, när man vädjade mot biskopars dom, att fullgöra hvad ålåg suffraganerne och ej af dem gjordes; han hade rättighet att ingripa, när biskopen dröjde utöfver den fastställda tiden att tillsätta embeten, äfvensom att när ett domkapitel, i händelse biskop ej fanns, försummade sina skyldigheter, dit sända en *visitor* eller *administrator*. Erkebiskopen hade äfven rätt att inom fastställda gränser meddela aflat för hela provinsen.

Metropoliter och erkebiskopar hade rättigheten att bära *pallium*, ett öfver axlarna lagdt korstecknad band.¹ I den äldsta kristna kyrkan användes detta band, på grekiska kalladt *omoforion*, som en symbol för herden, hvilken uppsöker det förvillade fåret och bär det på sina axlar. I Österlandet buro alle biskopar detta band. I den vesterländska kyrkan omtalas palliet förste gången år 513, då det af påfven lemnades till metropoliten i Arles. Påfven sjelf bar det, efter fornkristen sed, såsom romersk biskop. Påfven utdelade i början palliet åt metropoliter, äfven åt biskopar, hvilke han ville af en eller annan orsak särskildt hedra. Det skulle vara en påminnelse om den herdetrohet, vederbörande måste ega, och gafs först efter det vederbörande hade aflagt sin trosbekännelse. Att gifva palliet var ett medel att bringa mottagaren i ett alldeles särskildt förhållande till påfven. Under 700-talet framträder helt tydligt den uppfattningen, att palliet var ett för metropoliterne karakteristiskt myndighets- och äretecken.

Palliet gafs af påfven på derom gjord ansökan, hvilken måste vara inlemnad inom tre månader efter vigningen — försummades detta, var man förlustig metropolitvärdigheten. Gregorius VII fordrade, att den sökande skulle infinna sig i Rom för att få det. Men detta påbud var, med det romerska kyrkoområdets stora utsträckning, synnerligen opraktiskt och efterlefdes derföre ej heller. Till fordran på afläggande af trosbekännelsen fogades småningom fordran på afläggande af trohetsed. Påfven kunde äfven åt en primas öfverlåta rätten att utlemna pallium. Så skulle erkebiskoparne i Uppsala mottaga palliet af erkebiskopen i Lund, som var den svenska kyrkans primas. Påfven hade rätt att bära palliet alltid och allestädes, när han för rättade messoffret. Metropoliterne hade från början samme rätt, men under 800-talet inskränktes rättigheten till vissa tillfällen.² Palliet

¹ Detta kommer att närmare omtalas i det kapitel, som handlar om den kyrkliga dräkten.

² Enligt *Pontificale romanum* voro dagar och tillfällen följande: *nativitas domini nostri Jesu Christi*, s. *Stephani protomartyris*, s. *Joannis apostoli et evangelistæ*, *circumcisio domini*, *epiphania domini*, *dominica in Palmis*, *feria quinta in cœna domini*, *sabbatum sanctum*, *dominica resurrectionis cum duobus diebus sequentibus*, *dominica in albis*, *ascensio domini*, *dominica pentecostes*, *festum corporis christi*, *festivitates IV b. Mariæ semper virginis*, *purificationis*, *annunciationis*, *assumptionis et nativitatis*, *nativitas s. Johannis Baptistæ*, *festum omnium sanctorum*, *festivitates omnium apostolorum*, *dedicationes ecclesiarum*,

fick ej af erkebiskopen bäras utanför hans katedral eller den kyrka inom provinsen, hvarest han haft en förrättning, till hvilken palliet hörde. Innan en erkebiskop hade mottagit sitt pallium, fick han icke bära titel af erkebiskop (eventuellt patriark eller primas), bereda den heliga smörjelsen, viga kyrkor, ordinera andlige eller konsekra biskopar, sammankalla provinssynoder — inskränkningarna i hans em-betsutöfning voro helt visst ännu mera vidsträckta.

När erkebiskopen hade fått pallium, tillkom honom äfven rätten att låta framför sig vid vissa festligheter bära ett kors med Christi bild (*crux erecta* eller *gestatoria*), dock endast inom erkebiskopsdömet. I närvara af en *legatus de latere* bortföll denne rätt.

Jag nämnde nyss titlarne patriark och primas. **Patriarker** funnos tidigt inom den kristna kyrkan, i det man lät den kyrkliga organisationen lämpa sig efter den förut bestående politiska indelningen. Inom hvart större statsområde fick en af metropoliterna en högre ställning än de öfrige. I Österlandet talas derföre tidigt om fyra patriarker, hvilke hade säte i Alexandria, Antiokia, Jerusalem och Konstantinopel. Sedan påfvemakten hade blifvit organiserad, omtalas patriarker flerstädes i vestern: visse erkebiskopar hade, tack vare påflig ynnest, erhållit rang och i viss mon myndighet framför desses forne jämlikar. Det är endast ett fall, som jag här behöfver anföra. Adam af Bremen uppgifver, att den i det föregående omtalade mycket betydande och mycket högt sträfvande erkebiskop Adalbert af Bremen med mycken ifver arbetade för att upprätta ett patriarkat i Hamburg, på den grund att den danske konungen önskade inom sitt rike få en erkebiskop. Adalberts bemödande ledde icke till önskad resultat. Han fick nöja sig med att vara, liksom hans föregångare, påflig legat för Norden. I ett bref till biskop Vilhelm i Roskilde och biskop Adalvard d. y. i Sigtuna (DS nr 22) kallar han sig »den helige och apostoliske stolens legat, alla de nordiska folkens erkebiskop samt den hamburgska kyrkans ovärdige föreståndare». Innan han dog hade det danska erkebiskopsdömet icke kunnat upprättas. Dermed dröjde ännu ungefär ett fjerdedels århundrade.

Det nordiska patriarkatet var således tillämnadt, men kom icke till stånd. I stället måste vi egna vår uppmärksamhet åt primatet. Den ställning en kyrkans **primas** (en myndighet mellan påfven och erkebiskoparne) intog är icke fullt klar, d. v. s. primater förekommo inom olika områden, och inom hvart område äro uppgifterna om deras maktfullkomlighet vexlande. Se vi i främsta rummet på de förhållanden, som röra den svenska kyrkan, hade en primas rätt att i em-

principales festivitates ecclesiae suæ, ordinationes clericorum, consecrationes episcoporum et virginum, dies anniversarius dedicationis ecclesiae et consecrationis suæ.

betet insätta de under honom lydande erkebiskoparne, af dem fordra lydadsed och åt dem öfverlemna det från Rom öfversända palliet. Primater, som icke hade med Sverige att göra, hade äfven rätt att hålla koncilier, att i viss mon, olika inom olika områden, utöfva en högre jurisdiktion, att låta bära framför sig en korsfana. Det sista torde primas öfver den svenska kyrkan, ehuru det icke finnes om-taladt, ej hafva underlåtit, ty man ansåg sig böra hålla på sin värdighet.

Erkebiskopen i Lund blef den svenska kyrkans primas. Upprättandet af det lundensiska erkebiskopsdömet var naturligtvis en nagel i ögat på de hamburg-bremenske erkebiskoparne, hvilke derigenom skulle förlora i myndighet öfver Norden, hvars införlifvande med den kristna världen dock hade i hufvudsak utgått från deras föregångare. Så angelägen var man om denna sak i Bremen, att en mängd förfalskade urkunder kommo fram. »I det elfte och sannolikt äfven under första hälften af det tolfte århundradet, då de hamburg-bremenske erkebiskoparne sågo sin myndighet i de nordiska landen hotad eller förlorad, företogo de sig dels att rent af tillverka urkunder i forne påfvars namn, dels att på hvarjehanda sätt förfalska de äkta dokumenten, för att genom desse akters vittnesbörd styrka sina anspråk.» Enligt de förfalskade urkunderne lemnas den påfliga legationen för Norden icke åt Ebo och Ansgar, utan endast åt den senare — »Ebos delaktighet i legationen och verksamhet för det nordiska missionsverket skulle nämligen utplånas, för att åt den hamburg-bremenske erkebiskopen bevara skenet af en uteslutande förtjenst och från början odelad myndighet» —, åt Ansgar och hans efterträdare lemnas uppdraget att vara påfvens vikarier, området för deras verksamhet utsträcket betydligt.¹ Jag saknar anledning att ingå i detaljer med afseende på dessa förfalskningar.

Att man i Hamburg-Bremen fruktade, att de nordiska folken skulle skiljas från erkebiskopsdömet, framgår af de många bullor, som stadfäste dervarande erkebiskopsstols rätt öfver Norden, bullor, som naturligtvis icke tillkommit på grund af påfvarnes eget initiativ, utan i följd af särskild begäran.

Sedan en erkebiskopsstol i Lund hade blifvit upprättad och vederbörande erkebiskop erhållit palliet, fortsatte de hamburg-bremenske erkebiskoparne med sina bemödanden att bevara det tidigare förhållandet. Påfven Calixtus II stadfäste den hamburg-bremenska kyrkans rättigheter öfver Norden år 1123. Innocentius II återställde år 1133 åt den hamburg-bremenska kyrkan hennes metropolitans rätt öfver biskopsdömena i de nordiska rikena samt hos Slaverne. Samtidigt ålades det 'biskopen i Lund', konungen af Sverige och biskoparne i hans rike

¹ Jfr Rydberg, *Sveriges traktater*, del 1, s. 9 f.

att visa erkebiskopen i Hamburg-Bremen lydnad. Nicolai af Albano legation till Norden afgjorde saken. Efter hans återkomst bestämde Hadrian IV (1154—1159), att erkebiskopen i Lund skulle vara den svenska kyrkans primas. Det oaktadt stadfäste kejsar Fredrik I år 1158 de hamburg-bremenske erkebiskoparnes rätt att vara metropoler för den nordiska kyrkan, och ännu år 1185 synes påfven hafva varit i viss mon vacklande i detta afseende, men redan dessförinnan är erkebiskopen af Lund obestridd i sin värdighet af primas öfver Sverige. Detta framgår med fullständig tydlighet af Alexander III:s bulla af år 1164, genom hvilken, på begäran af k. Karl Sverkersson äfvensom Sveriges biskopar och jarl Ulf, klosterbrodern Stefan upphöjes till värdigheten att vara erkebiskop öfver Sverige, med skylldighet att som sin primas vörda erkebiskopen i Lund.¹

Detta förhållande var ganska betänkligt. Den svenska kyrkan skulle lyda under en erkebiskop, som hade sitt säte i ett annat land, med hvilket land förhållandena af gammalt voro ganska ömtåliga. Svenskar och Danskar voro visserligen stamförvanter, men just detta skapade en viss rivalitet dem emellan. Konungarnes politik, liksom oenigheterna inom Sverige mellan hvarandra bekämpande politiska intressen kunde framkalla hvarjehanda egendomliga förhållanden, som gjorde det olämpligt — den nationela fosterlandskänslan oafsedd — att den danske erkebiskopen, som naturligtvis borde känna sig bunden af danska intressen, skulle vara den svenska kyrkans öfverhufvud, en instans mellan denna kyrka och den helige fadern i Rom. Vi, som blicka tillbaka på hela medeltiden såsom något förgånget och därför känna äfven hvad som timade efter år 1164, måste inse, hvilken stor betydelse skulle tillkomma det lundensiska primatet under den s. k. unionstiden, då de danske konungarne gjorde allt för att blifva herrar öfver Sverige.

År 1200 blef erkebiskopsstolen i Uppsala ledig. Det dröjde innan en efterträdare tillsattes. Enligt hvad Innocentius III år 1207 säger (DS 133), berodde detta dels derpå, att erkebiskopen i Lund befann sig på en utländsk resa, dels på missförhållanden inom Sverige, hvilka icke finnas närmare angifna i den anförda bullan. Slutligen, icke valdes, men kallades² till erkebiskop k. Sverker II:s kapellan Valerius, en lärd och dygdig man, vid hvilken dock låde den betänkliga omständigheten, att han var af oäkta börd. Erkebiskopen i Lund, konungen m. fl. lade sig ut för honom i Rom, och lemnades åt den lundensiske erkebiskopen i uppdrag, att derest han fann så vara skäligt, viga Valerius och åt honom å påfvens vägnar lemna pallium. Vid nästa

¹ Föregående uppgifter grunda sig på de urkunder, som senast blifvit tryckte i Rydbergs nyss anförda arbete.

² Han säges i bullan vara än *vocatus*, än *postulatus*.

ledighet i Uppsala blef också saken hänskjuten till påfven; frågan gällde då att flytta en biskop i Strängnäs till erkebiskopsstolen. Påfven underrättar erkebiskopen i Lund, att han bifaller. År 1274 nämnde Gregorius X archidiaconus i Uppsala Folke till erkebiskop och öfversände det 'från aposteln Petri lik tagna' palliet till biskop Israel i Vesterås, hvilken skulle insätta den nye erkebiskopen i hans värdighet, »men vilja vi, att derigenom den lundensiska kyrkan, under hvilken Uppsala-kyrkan säges lyda, ingalunda förfördelas». Påfven visste således intet bestämdt om den lundensiske erkebiskopens primat öfver Sverige, han hade blott förnummit påståenden om ett sådant. År 1278 uppdrog Nicolaus III åt biskoparne i Linköping och Roskilde att öfverlemna palliet åt erkebiskop Jakob, men »vi vilja icke att härigenom erkebiskopen i Lund förfördelas». Jakob blef emellertid vigd i Lund, vare sig af erkebiskopen derstädes — han var dock kanske ej hemma — eller af biskopen i Roskilde. När Magnus Bosson år 1285 var vald till erkebiskop, infunno sig hos Honorius IV en prestman från Lund och en från Uppsala, för att begära pallium åt den nyvalde, hvarvid den förre anhöll att palliet skulle öfversändas till erkebiskopen i Lund för att af honom öfverlemnas, hvaremot ombudet från Uppsala protesterade, alldenstund »sådant icke hade blifvit iakttaget (*servata*)». På grund af en Gregorii IX:s bulla sände påfven emellertid palliet till erkebiskopen i Lund, men derigenom skulle icke åt denne eller hans stol förlänas någon ny rätt, ej heller kyrkan i Uppsala hindras att fullfölja sin talan. Alltså råder fortfarande hos påfven ovisshet i denna sak. Magnus begaf sig till Lund och blef der vigd, men fick icke något pallium — förmodligen hade tvisten om primaträtten fortgått i Rom. År 1289 synes saken hafva varit utagerad, ty erkebiskopen i Lund fick förnyadt uppdrag att öfverlemna palliet, men då var erkebiskop Magnus redan död.

Denna tid pågick uppenbarligen inom den svenska kyrkan en allvarlig kamp mot det lundensiska primatet. K. Magnus ladulås' kraftiga regering, hvilken i flere afseenden höjde Sveriges ställning, kunde icke gerna undgå att utöfva ett visst inflytande äfven på kyrkan och hennes ledande män. Samtidigt med att påfven år 1289 godkände det lundensiska anspråket skulle nytt erkebiskopsval företagas i Uppsala och valdes eller rättare, i detta fall, postulerades dominikanerbrodern Johannes, biskop i Åbo — han kunde endast postuleras, d. v. s. kallas, alldenstund han var bunden vid det tidigare stiftet intill dess detta band blifvit af påfven löst. Antagligen var det i sammanhang med detta val, som en skrifvelse utfärdades »den 16 juni» — året finnes dessvärre icke utsatt — af biskoparne Peter i Vesterås (biskop sedan år 1285, efter hr Tyrgils Knutssons finska härtåg flyktig från Sverige, † i Nidaros år 1299) och Bo i Växjö. Skrifvelserna äro daterade på Färingön, således antagligen vid något tillfälle, då de svenske biskoparne voro

samlade.¹ De två biskoparne — förmodligen äfven andre — lemna i dessa skrivelser fullmakt för dekanen i Uppsala Nils Alleson och en annan prestman att hos påfven göra framställning om de svåra olägenheter, som vållades den svenska kyrkan genom det lundensiska primatet. Biskopen i Växjö och en kanik i Skara hade vändt sig till erkebiskopen i Lund med klagan öfver domprosten och kapitlet i Uppsala, och nämnde erkebiskop hade låtit inkalla de öfverklagade inför sin domstol. Dessa svarade, att erkebiskopen i Lund vore metropolit öfver Danmark, men han hade hvarken genom häfd eller lag någon domsrätt öfver Uppsala stift eller någon annan del af Sverige. Då de således icke inställde sig i Lund, blef domprosten bannlyst och de öfrige medlemmarne af kapitlet suspenderade från sina embeten. Den postulerade erkebiskopen i Uppsala Johannes förböd år 1290 sina lydbiskopar att inom deras område kungöra denne dom; man hade hos påfven protesterat mot bannlysningen. Johannes afreste till Rom för att utbedja sig palliet, men afled under färden år 1291. När underrättelsen om hans död anländt till Uppsala, valde man der till erkebiskop dekanen Nils, som för tillfället vistades i Rom.

Det drog ut med afgörandet; dervid erkändes i Rom, att »frågan om primaträtten är att räkna bland de mera svåra». Man begärde, att påfven skulle utse en kardinal att pröfva saken och döma i henne. Nicolaus IV (1288—1292) gaf sådant uppdrag åt kardinal Benedictus, men Nicolaus dog, och kardinalen blef under namnet Bonifacius VIII uppsatt på påfvestolen. Han öfverflyttade då sitt uppdrag på kardinalbiskopen Johannes af Tusculum, hvilken fällde utslag den 23 juli 1295. Bannlysningen upphäfdes, och suspensionen förklarades ogiltig, men om primaträtten yttrades intet.

Den nyss nämnde dekanen i Uppsala Nils Alleson valdes till erkebiskop, men mot valet inlades protester af personer (bland dem en Uppsalakanik), som ville att saken skulle hänskjutas till erkebiskopen i Lund. Påfven utnämnde Nils till erkebiskop genom s. k. provision — härom närmare upplysningar i det följande, — han behöfde därför icke mottaga palliet af erkebiskopen i Lund. Till hans efterträdare valdes biskop Nils Kettilsson i Vesterås. Påfven stadfäste valet år 1308. Palliet öfverlemnades åt honom af tre diakonkardinaler. Äfven denne gång var således erkebiskopen i Lund förbigången.

¹ Denna skrifvelse är intagen i *Svenskt Diplomatarium* under nr 995 (af Liljegren förslagsvis hänförd till år 1289). En annan lika lydande skrifvelse af samme dag och ort, utfärdad af biskop Bo i Växjö, finnes i en afskrift från 1700-talet. Denna är svår att förklara, då det var just denne Bo, som genom sitt vädjande till erkebiskopen i Lund framkallat hele konflikten. Hade han vid samvaran med öfrige svenske biskopar på Färingön ånkrat sitt beteende? — i hvilket fall den förklaring Växjö domkapitel afgaf år 1292, efter biskop Bos död, att något vädjande till Lund aldrig mera skulle inträffa, är endast en bekräftelse af ett i samma riktning af biskopen gifvet löfte.

Detta torde hafva framkallat motpåståenden från Lund. Det finnes bevaradt ett koncept till en skrifvelse, i hvilken erkebiskop Nils Kettilsson utser några kaniker att i Åhus på viss dag öfverlägga med några kaniker från Lund om »några primaträttigheter, som kyrkan i Lund säger sig innehafva».

Till erkebiskop valdes då en man af förnäm börd vid namn Olof. Han skyndade till Rom, men blef återkallad af hertig Valdemar, och hans följeslage kaniken Nils Sigvastsson fängslades af samme hertig. Detta skedde antagligen på grund af framställningar från erkebiskop Esger i Lund. Denne anmodade den 8 augusti 1315 dem, som hade något att invända mot Olofs val, att anmäla sig i Lund före den 14 oktober. Olof, som fått det hedrande tillnamnet 'den vise', synes hafva fogat sig i de lundensiska anspråken. Erkebiskopen Esger förklarar i september 1315, att han önskar se splitet mellan kyrkorna i Lund och Uppsala utrotadt, utan att den uppsalensiska kyrkans heder såras, han upphäfver alle de domar, som hans företrädare fällt mot kapitlet i Uppsala och andra personer, som tillhöra denna kyrka. Olof vigdes af erkebiskop Esger den 21 november 1315 och fogade till trosbekännelsen en försäkran, att han skulle efter bästa vetande och förmåga verka för erkebiskopen i Lund, hans kyrka och hans efterträdare i öfverensstämmelse med de helige kanonerne och den apostoliske stolens beslut, lika mycket som hans företrädare varit lydige och undergifne. Härmed skulle således förhållandet mellan de tvänne erkebiskoparne vara regleradt, om än det hela haltar något, då Olofs företrädare ingalunda alltid varit benägne att erkänna den lundensiske erkebiskopens supremati. Något pallium fanns emellertid icke vid detta tillfälle. Uppsala domkapitel anhåller hos påfven om detta i februari 1316, och omtalas i dess skrifvelse, att Olof blifvit vigd af erkebiskop Esger, »Sveriges primas». Johannes XXII sände palliet för att öfverlemnas af erkebiskop Esger. Detta skulle emellertid icke ske i Lunds domkyrka, utan på det erkebiskopliga slottet i Åhus. Valet af ort torde hafva berott på de stridigheter, som den tiden förekommo mellan den danske erkebiskopen och den danske konungen, men orten skulle icke på ringaste sätt inverka på förhållandet mellan de två erkebiskopsstolarne. Förmodligen hade man kunnat tolka palliets öfverlemnande på en annan ort än Lunds domkyrka som en antydning derom att den lundensiske erkebiskopen utfört en handling, som lemnats honom som en biskop i allmänhet, icke såsom erkebiskop i Lund. År 1327 anmodade påfven icke erkebiskopen i Uppsala, utan erkebiskopen i Lund att insätta en namngifven person såsom biträde åt den ålderdomssvage biskop Israel i Vesterås.¹

¹ Deremot utnämner år 1334 påfven sjelf ett biträde åt den ålderdomssvage biskop Peter i Skara.

Erkebiskop Olofs efterträdare Peter Filipson mottog år 1332 palliet i Rom af tvänne kardinaler. Oppositionen mot de lundensiska anspråken synes sålunda åter hafva börjat. På samma sätt mottog erkebiskop Hemming palliet år 1342. Domkapitlet i Uppsala hade dock redan år 1341 underrättat erkebiskopen i Lund om valet och anhållit, att han ville viga den valde. Hemmings efterträdare Peter, förut biskop i Linköping, utnämndes af påfven sjelf år 1351, och palliet lemnades honom, enligt påfligt uppdrag, af biskoparne i Linköping och Växjö. Den sorgligt ryktbare erkebiskop Johannes Jerechini, född dansk och k. Eriks kansler för Danmark, vigdes af biskopen i Linköping,¹ likaså hans efterträdare Johannes Haqvini, förut klosterbroder i Vadstena, år 1421.

Det lundensiska primatet synes sålunda hafva fått träda tillbaka i sak, ehuru erkebiskoparne i Lund fortfarande bibehöllo titeln *primas Svecie*. År 1415 hade någon hos erkebiskopen i Lund anfört klagomål öfver något af erkebiskop Johannes Jerechini fattadt beslut. Erkebiskop Johannes och hans kapitel inlade protest mot detta hänskjutande af frågan till Lund. Stolen i Lund hade icke någon myndighet eller något förmanskap öfver den i Uppsala. Såsom de båda erkebiskopsstolarne i Lund och Uppsala och deras innehafvare äro åtskilde, så har hvardera bestämdt folk och gränser för sin verksamhet. Johannes Magni uppgifver i sin historia om Uppsala stift, att kyrkomötet i Basel, på grund af en framställning af Nicolaus Ragvaldi, upphäft det danska primatet; han hade sett detta omtaladt i en urkund, som förvarades i påfliga biblioteket. I vår tid är ingen urkund känd, som talar härom.

Ingen af de följande erkebiskoparne i Uppsala vände sig till Lund för att komma i besittning af palliet.

Vid unionsmötet i Kalmar år 1444 lät erkebiskop Tuve i Lund bära framför sig det erkebiskopliga korset, »hvarmed han syntes vilja tillvälla sig någon högre titel- eller primatsrätt öfver Sverige — en vanlig erkebiskop hade icke rätt att låta korset bäras offentligen framför sig utanför det egna stiftets gränser. De tre svenske biskopar, som deltog i mötet, inlade en energisk gensaga mot detta tillvägagående. De återopade dervid Uppsala kyrkas privilegier, hvilkas föreskrift blifvit så lång tid iakttagen, att man icke kunde erinra sig ett motsatt förhållande. Erkebiskop Tuve förklarade, att han endast för konungens närvaras skuld låtit till Guds heder bära korset framför sig; på samvete försäkrade han, att han icke åsyftat något intrång på den rätt, som tillkom erkebiskopen i Uppsala och hans suffraganer, icke heller velat tillvälla sig någon primatsrätt öfver den svenska kyrkan. Derest den svenske erkebiskopen ville låta bära kors

¹ »1409 vigdes konungens kansler till erkebiskop i Uppsala i Nyköping genom hr Knut i Linköping.» *Scriptores rerum Svecicarum mediæ ævi*, del 3. 1, s. 31.

framför sig i Lunds kyrkoprovins, finge han det. De svenske biskoparne uppsatte emellertid en skriftlig protest i ämnet. Sedan realiteten blifvit uppgifven, synes man i Lund hafva nöjt sig med sådana småaktigheter. År 1482 hölls ett nytt unionsmöte i Kalmar. Så snart erkebiskop Johannes i Lund hade kommit i land, gick han in i staden och lät bära det erkebiskopliga korset upprätt framför sig, 'på en primas' sätt', och detta ehuru de svenska riksråden på det bestämdaste hade afrådt. När erkebiskop Jakob Ulfsson omsider hade anländt, sände han domprosten i Strängnäs och erkediakonon i Uppsala till erkebiskop Johannes att bringa honom ett formligt förbud att låta bära korset före sig inom den svenska kyrkoprovinsen. Erkebiskop Jakob insände en rapport öfver det skedda till påfven.

Erkebiskoparne i Lund bibehöllo emellertid till medeltidens slut titeln *primas Svecie*. Som protest häremot antog erkebiskop Jöns Bengtsson titeln *primas Svecie* eller, i svenske urkunder, 'Sveriges förste', hvilken senare form gifvit anledning till den felaktiga tolkningen, att erkebiskopen velat upphäfva sig till rikets föreståndare. Titeln var fullkomligt olämplig ur den synpunkten, att Jöns Bengtsson, som naturligtvis i egenskap af erkebiskop stod öfver sine suffraganer, ej kunde till dem träda i primatförhållande, under det erkebiskopen i Lund hade varit primas eller förman för erkebiskopen i Uppsala.

När ett stift var upprättadt eller genom den förutvarande innehafvarens död blifvit ledigt, skulle ny biskop tillsättas. Han måste vara prest samt född af äkta börd, hafva fyllt tretio år, ega vetenskaplig bildning och goda seder.

I den fornkristna tiden valdes presten af församlingen; dennas mest framstående medlemmar utöfvade det största inflytandet på valet. På 200-talet förrättades **biskopsvalet** af församlingen och presterskapet; de närboende biskoparne utöfvade ett visst inflytande på valet. Under det följande århundradet började kejsaren utöfva inflytande på valet, dels genom att framställa en kandidat eller genom att stadfästa den valde. Under tidens fortgång minskades lekmannainflytandet i ett afseende, tillväxte i ett annat. Församlingens d. v. s. de förnämligarens deltagande i valet inskränkte sig på 400-talet till ett uttryckligt instämmande i det egentliga valet, som förrättades af de andre biskoparne med godkännande af metropoliten, eller till ett blott underlåtande af att mot detta göra invändningar. Kejsarens stadfästelse fordrades alltjämnt. När det romerska riket hade fallit, förfor man inom de germanske staterne i hufvudsak på samma sätt, när det gällde att förse en biskopsstol med en ny innehafvare. Inom det vestgotiska riket t. ex. valdes biskopen af presterskapet och folket, valet pröfvades och stadfästes af metropoliten och hans underbiskopar, konungen godkände.

Den åttonde synoden i Konstantinopel år 870 förböd all in-
verkan från lekmännens sida på biskopsvalet — så vidt hade
förhållandena vikit bort från det ursprungliga skicket. Deremot börjar
inom det karolingiska riket uppenbara sig ett kraf på rättighet för
regenten att utnämna biskop, och detta kraf fasthölls under den föl-
jande tiden: biskoparne hade blifvit maktegare inom det världsliga
samfundet, och på grund deraf ville konung och kejsare hafva sitt ord
med i laget, när det gällde att tillsätta riksvasaller. När en biskops-
stol hade blifvit ledig, begaf sig en skara ombud från biskopsstaden,
andlige och världslige, till konungens hof, för att anmäla ledigheten
och anhålla om utseende af en ny biskop. För sådant ändamål förde
man med sig biskopsstafven och äfven den dödes biskopsring. Hade
man i biskopsstaden företagit ett val, medfördes den rörande detta
uppsatte urkunden; den valde följde med deputationen, andre, som
önskade blifva utnämnde, infunno sig ock. Konungen öfverlade med
sine rådgifvare, ibland äfven med andre rikets store. När han fattat
sitt beslut, öfverlemnade han i en högtidlig församling, ofta i en
kyrka, biskopsdömet åt den han korat, vanligen derigenom, att han
lemnade honom biskopsstafven; mottagaren aflade eden om manskap
(*hominium*) och trohet. Denne akt kallades från midten af 1000-talet
investitura. Den nye biskopen hade nu att begifva sig till det honom
upplåtne stiftet för att i dettas domkyrka introniseras d. v. s. bestiga
den i henne förekommande biskoplige stolen (*cathedra*). Efteråt eller
förut försiggick vigningen, hvilken verkställdes af metropoliten, biträdd
af öfrige provinsens biskopar.¹

Kyrkans inflytande på tillsättandet af biskopsembeten hade således
reducerats till föga mera än intet. Påfven hade intet härvid att säga.
Till denne punkt kunde det icke hafva kommit, utan att missnöje
hade framkallats hos dem, som mist tidigare myndighet, och missnöjet
öfvergick småningom i öppet motstånd. Så uppkom vid midten af
1000-talet den väldige kampen mot de världslige furstarnes inblandning
i tillsättandet af presterliga embeten, den s. k. investiturstriden. Man
ville ej i Rom veta af att biskopen insattes i sitt embete genom att
från en lekman mottaga staf och ring. År 1075 utfärdades påfligt
förbud mot den kongliga investituren. Det var Gregorius VII, som
då med kraftig ande styrde kyrkan, och för honom gick kampen mot
all inblandning af den världsliga makten hand i hand med hans tidi-
gare omtalade sträfvan att samla biskoparne kring påfvestolen, ut-
satte för ett direkt inflytande från denne, på bekostnad af makt för
stormyndige metropoliter. Detaljerne af den fortsatta investiturstriden
komma ej vid oss. Hon afslutades genom konkordadet i Worms af
år 1122, som löste striden genom att utstaka gränserne mellan det

¹ Erkebiskopen konsekrerades af sine suffraganbiskopar.

kyrkliga och det världsliga. Kejsaren fick taga del i bestämmandet af kandidaten till en ledig vorden biskopsstol, och han hade rätt till *investitura regalium* d. v. s. till insättning i de till stiftet hörande områdena och världsliga rättigheterna. Denna investitur skedde emellertid ej längre genom öfverlemnande af staf och ring, hvilke voro symboler för kyrklig myndighet, utan genom öfverlemnande af en spira och beledsagades af tro- och manskapsed. Först efter denna investitur kom den kyrkliga vigningen, till hvilken ock hörde intonisationen, hvilken numera ej betecknade annat än afslutningen af alla till valet hörande handlingar. Från sjelfva valet var allt världsligt inflytande uteslutet.

Det är hufvudsakligen de tyska förhållandena jag i det föregående egnat uppmärksamhet, derföre att den svenska kyrkan från början stod i en nära förbindelse till en tysk metropolit. Vi hafva kommit till den tid, då den svenska kyrkan började vara fullordnad, och vår uppgift är nu att se till, huru biskopsvälen försiggingo i Sverige.

Vi hafva sett, huru biskopar sändes till Sverige från utlandet, huru Olof skotkonung begärde, att erkebiskopen af Hamburg-Bremen skulle sända en biskop till Skara. Några val kunde icke komma i fråga förr än de olika svenska kyrkorna hade blifvit fullt organiserade inom sig och i förhållande till metropoliten.

Den äldre Vestgöotalagen har (rätlösæbalker kap. 2) en föreskrift om biskopsväl. »När man skall taga biskop, då skall konungen spörja alla landen, hvilken de vilja hafva. Han skall vara bondeson. Då skall konungen gifva honom i hand staf och guld fingrene [fingerguld]. Sedan skall man leda honom i kyrka och sätta i biskopsstol. Då är han fullkommen till välde undantagande vigning.» Detta stadgande står således i öfverensstämmelse med de tyska förhållandena före Wormskonkordadet. De öfrige lagarne tala ej om biskopsväl. Så sent som under Alexander III:s tid (1165—1181) valdes en ny biskop i Linköpings stift, Kol, af presterskap och folk, med bifall af erkebiskopen i Lund, konungen och jarlen (DS nr 183). År 1182 säger Lucius III sig skicka till k. Knut sin käre son Egidius, som han hade gjort till biskop i Vesterås efter den afidne biskop Ilian, »enligt konungens ifriga bön och påfvens (föregående) löfte». Dessvärre fattas närmare upplysningar: vi veta intet om företrädarens dödsort, om valet, om konungens förhållande till detta. År 1207 skrifver Innocentius III, att konungens kapellan Valerius blifvit af 'clerus et populus', presterskapet och folket, kallad till erkebiskop. I detta fall måste påfven tillfrågas, ty Valerius var icke af äkta börd, han behöfde således dispens, hvilken icke kunde meddelas af annan än påfven. Erkebiskopen i Lund, till hvilken skrifvelsen var ställd, k. Sverker och de svenske biskoparne hade anhållit om dispens. År 1224 skref Honorius III ett bref om Olof basatömers val till erkebiskop — äfven denna sak måste

underställas påfven, alldenstund hr Olof var biskop i Strängnäs och därför tillstånd kräddes att utbyta ett stift mot ett annat. Han säges vara vald af det uppsalensiska presterskapet och folket, »då Uppsala-kyrkan icke har något kapitel».

Den i tiden närmast följande uppgiften om ett i Sverige förrättadt biskopsväl — af år 1278 — röjer ändrade förhållanden. Domkapitlet i Skara underrättar erkebiskopen i Uppsala, att, då den kanoniske lagen föreskrifver, att biskopsväl skall försiggå inom tre månader, hade till en viss dag alle, som ville, borde och beqvämligen kunde deltaga i valet, inkallats, och hade efter hvarjehanda öfverläggningar, 'per viam compromissi', öfverlåtits åt domprosten och tvänne kaniker att af flere föreslagne kandidater utse en. Desse valde kaniken i Skara och dekanen i Linköping Brynjolf Algotsson, den i Sveriges historia uppträdande myndige prelaten, hvilken i brefvet om valet karakteriseras som »en man af full och myndig ålder, efter som han redan fyllt det tretionde året, en man af tillräcklig litteratur och född af äkta säng, befinnande sig i diakonatets heliga ordning, hos de fleste fräjdad genom lif och seder». Domkapitlet anhöll, att erkebiskopen ville medels händers påläggning viga honom.

Här var det domkapitlet som valde. Om domkapitlet och deras uppgifter får jag tillfälle att tala i det följande.

När erkebiskop Magnus i Uppsala hade affidit år 1289, valdes på det senast angifna sättet till hans efterträdare dåvarande erkebiskopen i Åbo, Johannes, hvilken, om valet underrättad, svarade hvarken ja eller nej, utan förklarade sig stå till påfvens förfogande. I detta fall fordrades ett afgörande från påfvens sida: det var fråga om flyttning från ett stift till ett annat. År 1291 valdes domprosten i Linköping Lars till biskop öfver stiftet efter enahanda ordning; »denne ursakade sig visserligen af ödmjukhet, sägande sig vara oduglig och ovärdig, men då vi voro mycket ifrige, fruktade han för att strida mot Guds anordning, och ödmjukade sitt hjertas nacke under den gudomliga kallelsens ok och ansåg sig, under åkallan af den gudomliga kärlekens hjälp, böra ödmjukligen foga sig efter brödernes böner». Han afled innan han hunnit blifva vigd.

Sedan underrättelse om hans fränfalle ingått till Uppsala, samman kallades valmännen. Man beslöt denna gång att göra förrättningen genom 'pröfning' (*per viam scrutini procedere*) och utsåg derföre tre kaniker att 'pröfva' (*scrutandum*) deras egne och andres röster. De tre skrutatorerne trädde afsides, och efter granskning (*exequisitis*) af samtliga röster valde de till erkebiskop dekanen Nils, som den tiden uppehöll sig i Rom. Denne fann snart, att man derstädes ej ville i detta fall medgifva kapitlet rätt att förrätta val, och afsade sig i påfvens händer all den rätt, som möjligen kunde tillkomma honom genom det val, som försiggått, hvarefter påfven genom provision nämnde honom till

erkebiskop i Uppsala. Som skäl för tillämpande i detta fall af provisionen anfördes endast, att påfven velat befria Uppsala kyrka från de olägenheter, som pläga framkallas af en lång ledighet.

År 1299 var biskopsstolen i Vesterås ledig. Samma år valde kapitlet på kompromissväg kaniken Öjar i Uppsala samt, då denne vägrat att antaga embetet, genom nytt kompromissval domprosten Håkan i Vesterås, hvilken i början sade ja, men kommen inför erkebiskopen i Uppsala, som hade att gifva honom stadfästelse, afsade han sig frivilligt embetet. Genom ett tredje kompromissval utsågs till biskop kaniken i Linköping Nils. Denne blef sedermera genom *scrutinium* postulerad till erkebiskop i Uppsala: tre personer utsågos att granska först sina egna och sedan de öfriges röster, troget nedskrifva dem och sedan kungöra dem i allmänt möte. Clemens V godkände år 1308 biskop Nils' förflyttning till erkebiskopsstolen och nämnde på grund häraf genom provision dominikanerbrodern Israel till biskop i Vesterås (1309).

När den mäktige biskop Brynjolf i Skara hade affidit år 1317, valde kapitlet enhälligt sin domprost Bengt och anhöll, att erkebiskopen i Uppsala ville stadfästa valet. En Hemming valdes år 1338 enhälligt till biskop i Åbo.

Biskop Karl i Linköping afled år 1338. Redan under hans lifstid hade Johannes XXII, »som önskade att Linköpings stift skulle, när det genom nämnde biskops frånfälle blefve ledigt, få till föreståndare en lämplig och gagnelig person, förbehållit sig provisionen öfver Linköpings kyrka hur snart, under hvilka omständigheter och hvarhelst hon råkade blifva ledig». ¹ Johannes XXII afled, och biskop Karl lefde in under Benedikt XII:s papat. Denne begagnade sig icke genast af provisionen. När biskopsstolen någon tid stått ledig, under hvilken tid hvarjehanda öfvervåld öfvades mot stolens gods, utsåg han år 1341 till stiftets administrator domprosten Lars Paulsson i Uppsala, åt honom öfverlåtande styrelsen i andliga och världsliga mål, dock fick han icke fränskilja fast egendom eller utdela beneficiar. År 1342 nämnde påfven till biskop kaniken i Uppsala Peter af Färentuna. Peter, som för tillfället vistades i Avignon, blef derstädes vigd till biskop. Detta var en godtycklig tillämpning af provisionsrätten.

När erkebiskop Peter i Uppsala hade affidit år 1341, förbehöll sig Benedikt XII, följande företrädarens exempel, provisionen. Domkapitlet, okunnigt härom, valde genom *scrutinium* domprosten i Vesterås Hemming till erkebiskop. Denne infann sig i Avignon och blef, ehuru valet genom den förbehållna provisionen var ogiltigt, stadfäst i embetet och vigd. Till Hemmings efterträdare valdes biskop Peter i Linköping och blef valet af Clemens VI stadfäst. Den rimmade bi-

¹ 'Hvarhelst' — härmed menas hvarhelst biskop Karl afled. Ifall han afled inom stiftet, skulle i vanliga fall påfven icke haft provisionsrätt.

skopskrönikan för Linköpings stift uppgifver, att Peter derstädes till efterträdare fått domprosten Nils Marcusson, 'mest för herrarnes trug och böns skuld'. Han deltog lifligt i tidens herrestrider och dog i landsflykt; påfven hade redan år 1371 till hans efterträdare nämnt sin kapellan Gotskalk. Tiden var orolig. När biskop Gotskalk år 1374 blifvit mördad, sände marsken till domkapitlet en underrättelse, att rådet ansåge k. Albrekts kansler dekanen Arnold i Skara borde utses till biskop, och rådde han kapitlet att välja honom, »så vida det ville frälsa sin kyrka från odrägliga lidanden och undvika det värre var än det redan utståndna.» Arnold erhöll emellertid icke biskopsstolen. År 1366 valdes domprosten i Upsala Birger Gregersson till erkebiskop *sub forma compromissi*.

Det lagstridiga och våldsamma ingripandet från regeringens sida på kyrkans valrätt fortsattes under k. Eriks af Pommern tid. År 1408 var erkebiskopsstolen ledig. Redan på begrafningsdagen började förberedelserna till valet, man beslöt att använda *forma mixta*,¹ och utsåg till erkebiskop domprosten Andreas Johannis, hvilken vid något tidigare tillfälle hade blifvit vald till biskop i Vesterås, ehuru detta val, af en okänd anledning, icke ledt till något resultat. Erkebiskopsvalet hade verkställts under iakttagande af alle laga former — valakten antyder, att vederbörande voro djupt genomträngde af öfvertygelsen, att man måste vara intill ytterste bokstafven laglydig, derest man skulle kunna motstå främmande inverkningsar. Dessa uteblefvo likväl icke. Andreas blef ej af konungen konfirmerad, utan Dansken Johannes Jerechini, hvilken konungen hade uppställt som sin kandidat och som icke alls var vald. Det bedröfliga sätt, på hvilket han skötte sitt embete, är bekant. Åt Andreas ville konungen bereda någon ersättning och fann den vid samma tillfälle ledige biskopsstolen i Strängnäs vara lämplig, ehuru dervarande domkapitel hade valt sin dekan Gjorder. Den tiden tvistade tvänne påfvar om herraväldet öfver kristenheten. Gregorius XII, som hade konfirmerat Johannes till erkebiskop, hugnade Andreas med samma förmon, under det att motpåfven Alexander V konfirmerade Gjorder. Hvardera kandidaten blef af motpartens påfve bannlyst. Emellertid utgick Andreas segrande ur striden. Till efterträdare fick han en k. Eriks kansler; huruvida oegentligheter äfven då förekommo vid tillsättandet är icke känt. Vid samma tid, åren 1401, 1415 och 1421, var biskopsstolen i Vesterås ledig. Om alle tre, som vid dessa tillfällen upphöjdes på biskopsstolen, uppgifves, att de voro Danskar och af konungen trugade på stiftet, vare sig konungen inverkat på valmännen eller ock gjort valet om intet.

År 1421 förekom nytt erkebiskopsval, i stället för Johannes Jerechini, som hade blifvit dömd sitt stift förlustig. Domkapitlet använde

¹ Hvad dermed menades skall i det följande omtalas.

nu ett nytt tillvägagående, hvilket icke kan kallas kanoniskt. Man föreslog konungen tre kandidater, biskop Magnus i Åbo, Nils Ragvaldsson, kanik i Linköping och Strängnäs, samt Johannes Haquini, klosterbroder i Vadstena, tidigare kanik i Linköping och konungens bikt-fader. Konungen valde den tredje, hvilken för öfrigt synes en tid hafva förestått erkestiftet,¹ och efter konungens anvisning företogs valet. Som företrädaren hade blifvit afsatt, tillhörde det påfven att genom provision besätta den ledige stolen. Han nämnde konungens kandidat. Erkebiskopsstolen blef åter ledig år 1432. Domkapitlet, som denne gång ville häfda kyrkans rätt, sammanträdde och valde genast domprosten Olaus Laurentii. Kapitlet skref till konungen och underrättade på en gång om dödsfallet och valet. Tydligt kände man behof att ursäktas sig: den framlidne erkebiskopen hade ofta om-talat ett konungens löfte till honom att vid hans fränfalle ej sätta sig emot hans vilja med afseende på kyrkans försörjelse, på dödsbädden hade han upprepat detta och bedt kapitlets ledamöter att välja den de tyckte vara nyttigast för kyrkan. Ett ombud sändes till konungen för att inhemta hans svar. Den valde sjelf hade gerna farit, men som han fruktade, att om han dröjde färden öfver hafvet skulle blifva omöjlig — detta skedde vid midten af februari — hade han skyndat till 'påfvens gård'. Olaus tog vägen öfver Lifland och Preussen till Tyskland och Rom. Konungen påstod sig hafva strax efter erkebiskop Johannes' död tillsändt kapitlet en uppmaning att till hans efterträdare välja biskop Tomas i Strängnäs — ville kapitlet icke foga sig efter denna hans vilja, skulle han på egen hand sörja för kyrkans och rikets bästa. Nu hade kapitlet valt en annan och dermed brutit mot rikets ärlige stadge och skälige sed, att när en domkyrka i riket är lös, pläga de dandemän i kapitlet äro, presentera konungen och lägga honom i val två eller tre, »att tillstådja en af dem, hvilken vi [= konungen] kunna tycka vara nyttigast». Vidare hade kapitlet visat konungen sidovörnad genom att skicka Olaus ut ur landet utan att hafva betygat konungen sin vörnad, liksom ock genom att påbörda den aflidne erkebiskopen och konungen yttranden, till hvilka han på det bestämdaste nekade. Olaus blef redan i maj månad af påfven konfirmerad, ehuru påfven sade sig hafva ämnat genom provision tillsätta platsen. Men konungen visade sig icke nöjd härmed. Han skref till påfven och till kyrkomötet i Basel, han ville hafva valet upphäfdt och konfirmationen tagen tillbaka, han ville nu hafva till erkebiskop en biskop Arnold i Norge. Erkebiskopen i Lund, biskoparne i Roeskilde och Oslo samt tre svenske biskopar, Sigge i Skara, Tomas i Strängnäs, Nils i Växjö, skrefvo år 1433 till påfven, att erkebiskopar och biskopar i de tre nordiska rikena skulle väljas efter konungens råd

¹ Jfr Reuterdahl, *Svenska kyrkans historia*, del 3. 2, s. 11.

och vilja, eller åtminstone skulle man efter förrättadt val i största ödmjukhet utbedja sig konungens godkännande — man kunde icke nämna den tid då seden varit en annan; erkebiskop Olof hade i Rom yttrat, att Erik icke vore en till Sveriges rike sannskyldigen boren konung,¹ under det ingen menniska fanns i lifvet, som egde rätt att styra de tre rikena utom just han; domkapitlet i Uppsala hade förbrutit sig mot konungen genom att sända Olof på hemlige vägar till Rom; erkebiskoparne och biskoparne voro såsom rådgifvare de främste att näst efter konungen behandla rikets angelägenheter, hvadan man måste antaga att konungen och hans råd bäst veta, hvilken företrädesvis skulle sättas vid deras sida i rådslagen. Skulle lugn råda mellan riket och kyrkan, mellan presterskapet och frälsemännen, då finge Olaus icke blifva erkebiskop. Hemkomne till Sverige återtogo de tre svenske biskoparne sitt bifall till denna skrifvelse, hvilket blifvit dem aftvunget. Uppsala domkapitel åberopade naturligtvis det påfliga budet: »hädanefter må ingen sättas till erkebiskop eller biskop genom missbruk af den verldsliga makten, utan må den sättas till, hvilken samma kyrkas kapitel eller dess större och förståndigare del utväljer.» Vidare intygades genom en mångfald af vittnen, att erkebiskopsvalet i Uppsala alltid varit fritt och att, utom Johannes Jerechini, ingen erkebiskop der funnits, hvilken ej varit vald af kapitlet. Med våld satte dock konungen sine kandidater, först Arnold, efter hans död en annan Norrman Torlak, i besittning af stiftet.

Lugnare tider följde. Nils Ragvaldsson postulerades och Jöns Bengtsson valdes enhälligt till erkebiskop.

Mot medeltidens slut visade påfvarne ökad benägenhet att sysselsätta sig med biskopsutnämningar. När Jöns Bengtsson, konungens fiende, hade affidit den 15 december 1467 och underrättelsen om hans bortgång hade hunnit upp till mellersta Sverige,² kallade k. Karl andlige och verldslige män tillsamman i Örebro för att öfverlägga om det stundande valet. Tidsförhållandena gjorde detta helt naturligt. Man kom vid Örebromötet till det resultat, att det vore bäst att välja dekanen Tord i Linköping; »den oenighet, som under många år herrskat mellan konungen och kapitlet i Uppsala för erkebiskop Jöns' skuld, kunde genom Tords val försvinna». Tord blef vald och hos

¹ Inom kyrkan yppade sig sålunda missnöjet mot k. Erik tidigare än i Dalarne.

² Jag har i det föregående vid flere tillfällen framhållit, huru svårt det var att färdas i Sverige under medeltiden, huru svårt det var att fortskaffa underrättelser, huru lätt rykten kunde taga fart utan möjlighet att vederlägga dem. Uppsala domkapitels bref till påfven om Tords val till erkebiskop innehåller ett karakteristiskt bidrag härtill. Det dröjde länge innan domkapitlet i Uppsala erhöi underrättelse om erkebiskopens död. Öland, heter det, ligger mer än 14 dagsresor från Uppsala, vägarne voro omöjlige, det inbördes kriget lade hinder i vägen, isynnerhet i sundet mellan Öland och fastlandet. Vål spordes i början af januari rykten, att erkebiskopen affidit, men de voro mycket sväfvande, ett sade ett, ett annat annat. Först den 1 februari anlände tillförlitlige budbärare.

påfven anhölls om valets stadfästelse. Men deraf vard intet. I Rom nämndes magister Jakob Ulfsson, erkedjekne i Växjö, kanik i Uppsala, — han vistades den tiden i den helige staden — till erkebiskop och vigdes i Rom. Det är möjligt, att politiska intriger framkallat eller åtminstone bidragit till denne utgång.

En ännu större godtycklighet visades från påfvestolens sida i början af 1500-talet, då en spansk kardinalbiskop af Ostia hugnades med Linköpings biskopsstol, från hvilken han, främlingen, för visst icke kunde öfva någon för stiftet och den svenska kyrkan gagnande verksamhet.

Vi hafva hunnit till gränsen af den nya tiden. Till den långa rad af val, som i det föregående blifvit omtalad, vill jag lägga ännu ett, det af år 1523, då Johannes Magni, påflig legat i Sverige, af domprost och kapitel i Uppsala valdes till erkebiskop. K. Gustaf omtalar i en skrifvelse till påfven, att så skett. I hvilken mon han medverkat till valet, omtalar han icke, men väl framhålles ofta, huru ifrigt han önskade Johannes till erkebiskop, och derom var domkapitlet icke okunnigt. Detta val ledde emellertid icke till något resultat. Gustaf Trolle var då ännu af kyrkan ansedd som erkebiskop i Uppsala. När detta hinder hade fallit bort, då var reformationen i Sverige alltför långt framskriden för att man kunde tillåta Johannes att intaga erkebiskopsstolen.

I en valakt af år 1366¹ säges det, att det fanns tre former för ett biskopsval: den Helige andes, scrutinium och kompromiss. I en valakt af år 1408² talas om en fjerde form, som kallas blandad (*mixta*), emedan i denne voro upptagna element såväl för valet genom *scrutinium* som från kompromissvalet.

Berättigade att deltaga i valet voro alle till domkapitlet hörande andlige, hvilke icke på ett eller annat sätt gjort sig dertill oduglige, genom bannlysning, suspension o. s. v. De två anförda hindren omtalas åtminstone i en svensk valakt.

Derest alle valmännen genast ena sig om en person, är detta den enklaste form för valet. Det sades vara gjordt *quasi per inspirationem* d. v. s. genom ingifvelse af den Helige ande. Var öfverensstämmelsen icke så stor, måste en annan form användas.

Formen genom *scrutinium* (omröstning) var i den romerska kyrkan den vanlige, ehuru detta icke synes framgå ur de till vår tid bevarade svenske valakterne. Ur valkollegiet tillsattes tre skrutatorer, som måste vara trovärdige. Omröstningen skulle vara hemlig och kunde ske på

¹ Tryckt i Spegels *Skriftelige bewis*, s. 21 f.

² Tryckt i samma arbete s. 26 f. Båda dessa mycket utförlige valakter äro af största intresse och jag stödjer mig vid dem, då jag i det följande meddelar en redogörelse för valhandlingens detaljer.

två sätt. Antingen upptogo de tre skrutatorerne gemensamt hvars och ens muntligen afgifna röst, eller ock upptecknade hvarje valman sin röst å en röstsedel, som rullades samman och öfverlemnades till skrutatorerne, hvilke till en början nedlade röstsedlarne i en urna. Vid den muntliga omröstningen mottogo allra först två af skrutatorerne den tredjes röst. De muntligen afgifna rösterna uppfördes af skrutatorerne i ett protokoll. De skriftligen afgifna rösterna upptogos och räknades, stämde antalet röstsedlar med antalet af närvarande eller representerade valmän, öppnades de och lästes af skrutatorerne. Hade någon kandidat fått absolut majoritet, var saken afgjord, i annat fall måste omröstningen förnyas, till dess man kommit till ett resultat. Valets utgång tillkännagafs i kapitlet, och den, som erhållit absolut majoritet, förklarades vald. Jag nämnde nyss representerade. I valakten af 1408 säges, att alle valmännen voro närvarande utom hr Sigvast, hvilken för kroppens svaghets skuld icke hade kunnat infinna sig, men han hade för det då i fråga varande valet lemnat kaniken Olaus Magni sin röst och fullmakt. Till valet af år 1366 hade utom de i Uppsala närvarande kallats domprosten Birger Gregersson och hr Nils, erkedjekne i Linköping och kanik i Uppsala, hvilke icke voro i staden närvarande, men dock vistades inom 'provinsen'; någre andre deremot, som vistades utanför provinsen och hvilkes vistelseorter voro okände, hade icke kallats.

Vid kompromissvalet öfverläto valmännen sin rösträtt åt någre utsedde kompromissarier (i de svenske valakterne alltid tre), och kunde till sådane utses personer, som icke tillhörde kapitlet, endast de voro af andligt stånd. Vid erkebiskopsvalet år 1366 var en påflig nuntie, Guido de sancta cruce, en af kompromissarierne. Kompromissarierne valdes antingen direkt af valmännen eller af ett af desse tillsatt utskott. Kompromissariernes val tillkännagafs i det samlade domkapitlet.

I akten öfver erkebiskopsvalet år 1408 säges det, att kapitlet enades om en *forma mixta*, på en gång kompromiss och *scrutinium*, men jag förmår icke finna någon väsentlig skilnad mellan denne blandningsform och ett vanligt *scrutinium*.¹

En särskild form af kompromiss omtalas i en valakt från Skara af år 1278. Valet lades icke helt och hållet i händerna på de tre kompromissarierne eller deras flertal, utan skulle de välja en af tre

¹ Compromisimus, heter det, in tres ex nobis scrutatores — — ut ipsi, secreta et singillatim votis et voluntatibus suis et omnium et singulorum de capitulo fideliter inquisitis, illum tenerentur eligere in archiepiscopum upsalensem, quem de gremio ipsius capituli maior pars capituli nominaret, ut scilicet inquisitione facta unus ipsorum, de consensu aliorum duorum, vice sua et collegarum suorum et totius capituli, in quem — — maior pars capituli consenserit, eligeret in communi in archiepiscopum et pastorem ecclesie upsalensis (Spegel, *Skriftliga bevis*, s. 26 f.). Den enda olikheten är, att skrutatorerne räknade rösterna inför en notarie och tre trovärdiga vittnen.

kandidater, som domkapitlet på förhand hade utsett. Här synes alltså en omröstning hafva försiggått, innan valet lades i händerna på kompromissarierna (DS nr 650).

Valet skulle ske inom tre månader efter vederbörandes dödsfall. Vanligen företogs det omedelbart efter begrafningen, hvilken skulle försiggå på tredje dagen efter dödsfallet. Domkapitlet samlades då till en förberedande sammankomst i sin vanlige lokal; år 1366 omtalas som kapitelrum domkyrkans sakristia, år 1408 kapitelhuset. Vid detta tillfälle öfverlades om det valsätt, som skulle användas och dag utsattes för valet. Valdagens förhandlingar inleddes, sedan man hade påminnt derom att bannlyste eller suspenderade icke finge deltaga i valet, med messan om den Helige ande. Kandidater nämndes och diskuterades, hvilket kunde taga mycken tid (det talas om *discussiones multiplices*).

När *scrutinium* användes, gingo skrutatorerna afsides för att protokollföra och räkna rösterna. Kompromissarierna måste med ännu större skäl träda afsides — år 1408 gingo de ut i förrummet i kapitelhuset, de behöfde i deras ordning öfverlägga och bestämdes därför en viss tid för dessa förhandlingar — år 1408 t. ex. från tredje timmen till första vesperringningen. En af skrutatorerna eller kompromissarierna nämnde å alles vägnar erkebiskopen eller biskopen, de öfrige gifvo derefter sitt bifall tillkänna. När domprosten Andreas hade blifvit vald år 1408, uppsöktes han genast och fördes med fröjd och gamman upp i domkyrkans högkor, hvarest han, 'såsom sed är', sattes i biskopsstolen. De närvarande sjöngo med hög röst *te deum laudamus*, man ringde i klockorna, och valets utgång förkunnades för det samlade presterskapet och folket. Den nyvalde fördes derefter in i kapitelhuset, hvarest han bestormades med böner att åtaga sig det maktpåliggande och mödosamma uppdrag, som åt honom blifvit anförtrodt.

I de exempel, som förut blifvit uppräknade, omtalas ett helt annat sätt att tillsätta stiftsherdar, den påfliga **provisionen**.

Den mäktige kyrkofursten Innocentius III förbehöll sig och sine efterträdare rätt att nämna biskopar, ifall valet icke försiggått i enlighet med de kanoniska föreskrifterna. Han tillät sig högst sällan, och endast på särskilda skäl, att med åsidosättande af valrätten utnämna biskopar. Innocentius IV (1243—1254) gick vida längre och nämnde många biskopar. Då och senare funno påfvarne det af nöden att under tider af särskildt orolig natur vidga sin makt genom att nämna biskopar, hvilke blefvo deras bundsförvanter i striden. Clemens IV förbehöll sig år 1305, då han upphöjdes på den hel. Petri stol, att åt alle biskopar, som afledo vid den påfliga kurian, d. v. s. i påfvens residensstad, nämna efterträdare. Af begär att skaffa påfvestolen ökade inkomster gick hans efterträdare Johannes XXII (1316—1334) vidare. Han utsträckte provisionsrätten till alla de fall, då den

förutvarande biskopen varit från påfvens sida utsatt för deposition, privation, befordran, förflyttning, konsekration eller benediktion, äfvensom till de fall, då ett val hade blifvit upphäfdt eller en postulation afslagen eller en afsägelse förekommit. Klemens VI (1342—1352) tog steget fullt ut: han utsträckte provisionsrätten till alla prelat- och abbotsbefattningar, som skulle tillsättas genom val. När man förehöll honom, att de tidigare påfvarne icke hade handlat på sådant sätt, svarade han: »mine föregångare visste icke hvad det är att vara påfve». Clemens VII (1378—1394) utsträckte provisionsrätten till de första värdigheterna under biskopens vid alla patriark-, metropolitan- och katedralkyrkor. Vid sina utnämningar kunde dock påfvarne under det de residerade i Avignon och under den stora skismen ingalunda hålla sig frie från verldsligt inflytande: när de behöfde understöd för att upprätthålla sin maktställning, måste de ock betala för understödet.

Någon inskränkning, dock ingen betydande, icke heller någon varaktig, mäktade de stora kyrkomötena åstadkomma med afseende på tillämpningen af den påflige provisionsrätten.

Vore våra biskopslängder fullständiga och försedda med noggranna uppgifter eller vore våre urkunder så talrike, att de kunde fylla bistererna, skulle det hafva varit af intresse att se till, från hvilka olika håll erkebiskops- och biskopsserierna rekryterades. Då en fullständig utredning i detta afseende är omöjlig, får jag inskränka mig till några enstaka uppgifter.

Sveriges förste erkebiskop var en cisterciensermunk. Han synes hafva varit den ende af denne orden, som i Sverige hann sådan värdighet. Lyckligare lottade voro dominikanerne. Bröder af denne orden blefvo erkebiskopar vid de ledigheter, som inträffade åren 1234, 1289, 1332, biskopar i Vesterås 1329, 1332, en franciskanerbroder blef erkebiskop i den ledighet, som inträffade år 1255, en Vadstenabroder blef erkebiskop vid ledigheten år 1421, två andre blefvo biskopar i Vesterås vid ledigheter åren 1441 och 1454.

Vid erkebiskopsvalet i Uppsala år 1408 föreskrefs, att man skulle välja någon 'ur domkapitlets sköte', alltså någon, som tillhörde Uppsala domkapitel. Det låg naturligtvis närmast till hands att välja någon af domkapitlets ledamöter — valmännen, d. v. s. domkapitlet, kände ju bäst de sine, och den tanken torde icke hafva legat mycket fjärran, att det ju vore ett fattigdomsbevis att behöfva gå till ett främmande stift för att få en lämplig styresman. I någon mon ökades kandidaternes antal derigenom, att det var tillåtet att tillhöra åtminstone tvänne domkapitel, man kunde hafva en högre värdighet inom det ena, under det man var åtminstone kanik inom det andra.¹ Erfarenheten visar dock,

¹ Den märklige Jakob Ulfsson var, när han valdes till erkebiskop, archidiaconus i Växjö och canonicus i Uppsala.

att man icke sällan valde en biskop från ett annat domkapitel. Ur de ofullständiga uppgifter, som stått mig till buds, har jag antecknat tolf sådana fall, af dem icke mindre än två för erkebiskopsserien — Hemming, prost i Vesterås, i ledigheten år 1341 och Tord, dekan i Linköping, år 1467. Fall hafva dessutom förekommit då biskopar blifvit valde icke 'ur domkapitlets sköte', men dock inom stiftet, t. ex. då Nils König, kyrkoherde i Kalmar, valdes till biskop i Linköping i ledigheten år 1440 eller då kyrkoherden i Munktorp Lydeke valdes till biskop i Vesterås vid ledigheten år 1469; den senare var dock sysloman i Vesterås.

Såsom något särskildt måste vi naturligtvis betrakta de fall, då en biskop från ett annat stift **postulerades**, hvilket i alla fall utom ett gällde besättandet af erkebiskopsstolen. Då gällde det att få någon person, som redan hade visat sig ega duglighet att sköta ett stift och taga till vara kyrkans intressen.

Det var naturligtvis endast prestmän, som kunde komma i fråga vid val till erkebiskop eller biskop. Men det vore af största intresse att veta, ur hvilka förhållanden desse prestmän ursprungligen framträdte. Under den första kristna tiden i vårt land torde ganska många söner ur högt stående familjer hafva sökt presterlig anställning. Just de mera framstående hade lättare att förstå hvad det nya, som fördes in i landet, innebar. Å andra sidan talade kristendomen icke endast till de store, kristendomens utmärkande egenskap är att tala till alle, äfven till de minste, och många af desse senare torde hafva känt sig manade att söka arbeta för den tro, som var dem kär. Så var det i den första tiden, den ursprungliga. Småningom blefvo förhållandena reglerade. Då kommo äfven de verldsliga beräkningarna med i spelet. Man fann, att man äfven i kyrkans tjänst kunde få såväl makt som anseende. Det bästa beviset härför är den omständigheten, att den yngre Birger jarls son hertig Bengt är en kyrkans man och intager biskopsstolen i Linköping. För många erkebiskopar och biskopar känna vi deras släktförhållanden och veta, att de tillhöra landets förnämsta ätter. Någre, för hvilke släktledningen icke är känd, smuggla dock in i det biskopliga signetet ättevapnet. Antagligen gjorde icke alle detta, hvadan en biskops signet utan adlig sköld vid sidan eller långt ned mycket väl kan tillhöra en medlem af en stormansslägt. Under en lång del af medeltiden torde inge andre kommit till de högsta värdigheterna inom kyrkan, eftersom de genom dessa voro berättigade att sitta i konungens råd vid sidan af de verldslige stormännen.

Det vore af synnerligt intresse att kunna uppvisa, när prestmän af borgerlig börd kunde hinna biskoplig värdighet. Bland erkebiskoparne finnes svårigen någon sådan — antagligen må ett undantag göras för den betänklige Johannes Jerechini, hvars fadersnamn, ursprungligen tyskt, låter ganska borgerligt, men han kom ock under

egendomliga förhållanden till erkebiskoplig värdighet, hvilken han icke kunde häfda. Den siste katolske erkebiskopen i Uppsala, hvilken aldrig blef mera än vald, ty när han 'konfirmerades' var reformationen redan införd, Johannes Magni, var af borgerlig börd. Inom Strängnäs stift var biskop Knut Rogge, som valdes efter ledigheten år 1479, borgareson från Stockholm; när han valdes, var han archidiaconus i Uppsala och hade i Italien vunnit doktorsgrad. Af Vesterås biskoparne säges Hartvig, som afled år 1387, hafva varit son af en borgmästare i Stockholm; namnet är tyskt och synes derigenom antyda borgerlig börd; inom de svenska frälsemannaätterna torde namnet icke hafva förekommit. Inom Skara stift valdes under ledigheten år 1435 till biskop Sven Grotte — äfven detta namn synes antyda en börd från någon stad, i hvilken ett ursprungligen tyskt element förekom. Vid samma tid synes det borgerliga elementet hafva vunnit biskopsstolen i Linköping. Då en ledighet der hade uppstått år 1436, valdes till biskop kaniken Bengt Larsson, hvilken säges vara född i Jönköping. Detta



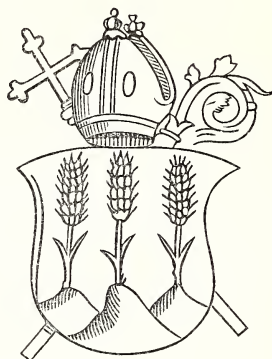
17. Hemming Gadds sigill.

synes innebära borgerlig börd. Detsamma gäller hans efterträdare, Nils König, hvilken säges vara född i Kalmar. Men närmast efter honom kom den högborne Kettel Karlsson af Vasarnes släkt. Af de följande biskoparne i Linköping synes Hemming Gadd troligen varit af borgerlig börd. Hans historia är ännu icke skriven, hvilket är ett fel, då han var i många hänseenden en märklig man; om hans börd äro meningarna — jag vill icke säga uppgifterna — vexlande. Han förde visserligen vapen (fig. 17), men detta, med de tre kronorna och den äldre hr Stens sjöblad, synes hafva blifvit af hr Hemming antaget — eller honom gifvet — med anledning af den politiska roll, som han spelade, således icke ett ärftd vapen.¹ Hela hans uppträdande

Fig. 17. Efter original i Riksarkivet.

¹ Johannes Magni och hans broder Olaus, hvilke voro af borgerlig börd, antogo äfven vapen (fig. 18), antagligen derföre att de som kyrkans stormän ville värdigt uppträda vid sidan af de verldslige stormännen.

synes mig vittna för antagandet, att han icke tillhörde de gamla ätterna. Hans efterträdare, Hans Brask, var af borgerlig börd. Båda hade vid utlandets universitet vunnit doktorsgraden. Af Växjöbiskoparne säges Lars Mikaelsson, som styrde stiftet vid midten af 1400-talet, vara född i Växjö, således var äfven han antagligen af borgerlig börd. En namne till honom blef efter ledigheten år 1500 biskop i Åbo; hans fader uppgifves hafva varit borgmästare i stiftsstad. Det är märkligt att se, att just vid den tiden, då en ny period bräcker öfver Sverige genom den engelbrektska resningen, den ene borgaresonen efter den andre upphöjes på svenske biskopsstolar — ett nytt bevis för en djupgående revolution inom de allmänna förhållandena. Borgerskapet hade tydligen vuxit till i känslan af dess betydighet. Borgaresöner, som egnade sig åt det presterliga kallet, hade numera utsigt att ernå kyrkans högsta värdigheter, och de sökte göra sig af dem förtjente genom



18. Erkebiskop Johannes Magni vapen.

universitetsstudier. Under 1400-talet förnimmes i utlandet en från universiteten utgående sträfvan att för dem, som vunnit akademiske grader, göra anspråk på befordran till en högre ställning inom kyrkan.

Den, som hade blifvit vald till biskop kallades *electus*, så länge hans värdighet berodde endast på valet; en vald erkebiskop kallades *archielectus*. Den, som från en biskopsstol kallats till en annan, sades vara *postulatus*, men i vanliga fall kallades äfven den postulerade under väntetiden *electus* (jfr. DS nr 1024). När valet hade vunnit stadfästelse, men vederbörande icke hunnit blifva till embetet vigd, kallades han *electus confirmatus* (DS nr 1019); erkebiskopen, som blifvit vigd, men ännu icke fått pallium, hvadan han ännu icke vunnit berättigande att verkställa alla de till hans embete hörande funktioner, kallades *electus confirmatus et etiam consecratus* (DS nr 1019). När biskopen broder

Johannes i Åbo hade postulerats till erkebiskop år 1290, gjordes pligt-skyldigast härom anmälan hos påfven, hvilken öfverlät ärendets pröfning åt trenne kardinaler, hvilke funno det hela fullt kanoniskt, men som påfven icke egde nödig kännedom om Johannes' person och egenskaper, lemnade han åt tre svenske klosterbröder att pröfva detta och att, om de funno det riktigt, medgifva postuleringen och fritaga Johannes från de band, som dittills knutit honom vid kyrkan i Åbo. Den påfliga bullan i detta ärende är daterad den 8 juli 1290 och redan i slutet af november i ett bref till priorn för predikarebröderna i Sigtuna kallar sig Johannes 'upsalensis ecclesie electus consecratus'. Han borde naturligtvis veta, om han blifvit vigd eller icke; detsamma gäller nämnde bröder, hvilkes prior var en af de tre, som hade pröfvat hans lämplighet att mottaga erkebiskopsdömet's börda och heder, och epitetet *consecratus* borde derföre vara befogadt, men det synes, som om *confirmatus* hade varit riktigare. I bref från början af år 1291 kallar han sig endast *electus* och senare under detta år begaf han sig till påfvehofvet, antagligen för att blifva vigd och få pallium.

En biskop kunde sköta sitt embete så, att klander uppenbarade sig. Var det en biskop, som felat, riktades klagomålen till erkebiskopen. Så vände sig Gutarne (*seniores cleri et populi terre Gotlandie*) år 1304 till erkebiskop Nils Allesson, då biskop Lars i Linköping och hans män under visitationsresor på Gotland tilläto sig hvarjehanda orätt-rådighet (DS nr 1434). Det var väl klagomål från stiftet, som vållade att erkebiskop Jakob år 1280 (1281?) höll 'honom åliggande' visitation vid Växjö kyrka, vid hvilken han fann biskop Ascer beryktad för och skyldig till köttslig slippighet, ständig dryckenskap och 'simoni' (DS nr 1716). När erkebiskop Johannes Jerichini hade gjort sig saker till hvarjehanda förbrytelser, gjorde hans kapitel honom föreställningar. När dessa icke hulpo, anmältes förhållandet först för konungen, sedermera för påfven, hvilken gaf erkebiskopen i Riga uppdrag att undersöka saken. Påfven förklarade honom till sist för afsatt.¹ Icke alltid kunde man påräkna samma raskhet i afgörandet från påfvens sida. Vi veta huru länge det dröjde, innan den för politiska förseelser anklagade Gustaf Trolle blef formligen förklarad för afsatt.

Påfven allena hade rättighet att lösa en biskop från förbindelsen med det åt honom en gång upplättna stiftet. Derföre måste i de fall, då en biskop postulerades till ett annat stift, påfvens sanktion inhemtas. Densamma fordrades ock, när en biskop på grund af hög ålder, sjuklighet eller leda vid lifvets oro önskade nedlägga sin herdestaf, om än påfven kunde åt vissa personer uppdraga att pröfva ansökningen och mottaga afsägelsen. Fullt tydligt framträder ej förhållandet i en Alexander III:s bulla utan år, i hvilken han säger det vara till honom

¹ Reuterdaahl, *Svenska kyrkans historia*, del 3, 2, s. 9 f.

inberättadt, att Stenar, fordom biskop i Linköping, föredragande framför biskoplig värdighet klosterlivets ro, nedlagt den biskopliga värdigheten i den påflige legaten erkebiskopens i Lund händer samt frivilligt inför konung och stormän afsagt sig regalia d. v. s. de från konungen härstammande världsliga rättigheterna (DS nr 51). När erkebiskop Eskil i Lund ungefär vid samma tid ville tillbringa sin lefnads slut i klosterstillheten i Clairvaux, behöfde han dertill påflig tillåtelse.

Att nedlägga biskopsvärdigheten hörde dock till undantagen. I regeln stannade man kvar till dödsdagen. Voro krafterna så brutna, att man icke förmådde utföra de till embetet hörande handlingarna, behöfdes ett biträde, kalladt *coadjutor*, *vicarius* eller *suffraganeus*. Biskop Israel Erlandsson i Vesterås († 1332) fick under sin ålderdom en af påfven nämnd *coadjutor*. Biskop Bo i Växjö befanns år 1341 hafva begått hvarjehanda förbrytelser. Antagligen var det i sammanhang härmed, som han af erkebiskopen i Uppsala begärde och fick en *coadjutor*. Biskop Frender i Strängnäs († 1360) hade en *coadjutor*, som blef hans efterträdare. Vadstenabrodern Jöns Håkansson var en tid erkebiskop Jöns Jerechinssons 'vicarius seu suffraganeus' och blef hans efterträdare. Biskop Sigge Uddsson i Skara († 1435) hade år 1433 en '*coadjutor in spiritualibus*'. Ett biträde fordrades äfven i de fall, då en biskop af annan anledning än sjukdom eller hög ålder var hindrad från att tjänstgöra, t. ex. under den tid, då han ännu icke hade blifvit stadfäst i sitt embete. Johannes Magni valdes till erkebiskop i Uppsala, innan Gustaf Trolle genom påflig dom blifvit skild från sitt stift. Denne dom fördröjdes. Under tiden förordnade påfven Johannes till administrator för stiftet, men så länge han icke blifvit stadfäst och vigd, kunde han icke utföra rent kyrkliga handlingar, hvadan han måste vid sin sida hafva en vikarie.

DOMKAPITLEN.¹ Biskopens kyrka var större än vanliga sockenkyrkor, gudstjensten i henne var högtidligare, altarena flere, presterne antal större. Tidigt kände man behofvet att ordna förhållandena mellan domkyrkans prester inbördes samt förhållandena mellan dem och biskopen.

Redan under den senare hälften af 300-talet föreskref biskop Eusebius i Vercelli, att de vid domkyrkan tjänstgörande presterne skulle lefva gemensamt i ett och samma hus. Kyrkofadern Augustinus

¹ Om domkapitlen jfr, utom Hinschius' flere gånger åberopade och i det föregående flitigt begagnade stora arbete, Lundqvist, *Bidrag till kännedomen om de svenska domkapitlen under medeltiden jämförda med motsvarande institutioner i utlandet* (1897).

höll på samma ordning. Andre biskopar följde det af dem gifna exemplet, till dess vid ett kyrkomöte år 755 blef föreskrifvet, att presterskapet vid en och samma kyrka skulle lefva gemensamt, efter en kanonisk regel, man införde härmed såsom lagstadgad den kanoniska lefnaden (*vita canonica*).¹ Några få år senare utarbetade biskop Chrodegang i Metz en detaljerad, på benediktinernes ordensregel grundad regel för den kanoniska sammanlefnaden, hvilken fick en ständigt växande spridning och slutligen upptogs såsom allmänt gällande vid riks- och kyrkomötet i Aachen år 816, med den utvidgning, att regeln för den kanoniska sammanlefnaden gällde icke blott för biskopskyrkorna, utan äfven för de s. k. kollegiatkyrkorna d. v. s. kyrkor, som hade ett större antal prester, men ingen biskop; i spetsen för det vid sådana kyrkor anställda presterskapet fanns en föreståndare (*praepositus*). Biskopskyrkans prester skulle bo, äta och sofva i biskopens hus, iakttaga de kanoniske timmarne, föra ett kristligt och broderligt lif samt vara underkastade biskopen, som hade rätt att bestraffa förseelser med fasta, tuktan, fängelse, offentlig bot och bannlysning. I olikhet med munkreglerne, erkännas i den kanoniske sammanlefnaden de olika grader, i hvilke presterskapet var fördeladt, och hade deltagarne i denne lefnad rätt att besitta privategendom. Sammanfattningen af dem, som lefde samman efter kanonisk regel, kallades *kapitel*: detta ord hade först den vanliga betydelsen, mindre afdelning i en bok, sedermera kom det att beteckna det rum, hvarest sådana kapitel dagligen förelästes, slutligen kom kapitel äfven att beteckna alle dem, som i kapitlet af arten 2 åhörde kapitlet af arten 1 och förde ett gemensamt lif. Sådana kapitel med strängt bunden samlefnad voro under 800-talet och ännu under 900-talet i utlandet regel. Man fann emellertid ganska snart — redan under 800-talet — denne klosterlike sammanlefnad alltför tyngande. Frigörelsen från detta band kunde emellertid icke blifva full verklighet, förrän de olika presterlige funktionärerne vid domkyrkan försågos med särskilda inkomster, så att de kunde vinna sitt uppehälle. Under 1000-talet hade det kanoniska samlifvet upphört vid de flesta kyrkor. Denna benägenhet för ett mera oberoende lif framkallade under det nämnda århundradet en reaktion, hvilken yrkade på en fullständig afsägelse af all enskild egendom. Medlemmarne af domkyrkans presterskap kallades *canonici*, på svenska kaniker. De, som vid denna tid antogo den stränga regeln för lefvernet, kallades *regulares*, de öfrige kallades *seculares*, mera verldslige. På visse orter trädde munkar i stället för det tidigare vid domkyrkan anställda presterskapet. Denna stränga riktning blef dock af kort varaktighet.

Vid början af 1200-talet voro domkapitlen fullt utvecklade. Dem tillkom det att välja biskopar — det öfriga presterskapet och lek-

¹ Munkarnes gemensamhetslif kallades deremot *vita regularis*.

männen hade förlorat den rätt de förut haft — de slöto sig kring biskoparne och deltog i deras vård af stiftet. Medlemmarne kallades med ett gemensamt namn *canonici*, men alle voro icke af samma art och samme rätt. De förnämste, som hade rösträtt i kapitlet och egen plats i domkyrkans kor, kallades *capitulares*. Det blef allt mera sed, att hvar sådan hade sin bestämda inkomst, kallad *prebenda*, vare sig denna berodde på särskild stiftelse eller gick ut ur den gemensamma förmögenheten. De öfrige, som icke hunnit till åtnjutande af samma rättighet, betecknades såsom yngre. Det hände icke sällan, att kapitelledamöterna voro hindrade att sköta den gudstjenst, som tillkom dem, och för desse behöfde man då vikarier eller kapellaner.

Inom domkapitlet funnos flere embeten, hvilkas innehafvare utmärktes genom särskilde titlar. Embetena kallades *officia*. Somliga embeten, som voro af mera förnämlig art, kallades värdigheter, *dignitates*. Ett annat namn var *personatus*, personat. Att fastställa gränserne mellan digniteten och personatet är vanskligt och kan för öfrigt lemnas derhän.¹

Biskopens närmaste man kallades i äldsta tider *archidiaconus*, men småningom blef titeln *prepositus*, hvilket ord i Tyskland och Skandinavien omtolkades till prost, domprost, den vanlige titeln för domkapitlets hufvudman under biskopen. I de kapitel, som hade en archidiaconus, blef denne under de nya förhållandena prepositus.

Archidiakonen var, såsom titeln angifver, från begynnelsen den främste bland diakonerne. Han hade tillsyn öfver de öfrige diakonerne och äfven öfver presterne, han hade att vaka öfver utförandet af de gudstjenstliga handlingarna samt öfver de sjukes andliga vård. Han hade en viss domsrätt sig öfverläten. När archidiakonen, genom ändring af kapitelväsendet, blef prepositus, behöll han alltjämt sin anseliga ställning. Han var nu äfven domkapitlets ordförande, öfvervakade medlemmarnes lif, bestraffade brott mot regeln samt skötte den förmögenhet, som var gemensam för kapitlet.

Småningom befanns det, att alltför många göromål hopades i händerna på archidiaconus-prepositus. Han behöfde ett biträde. Redan under loppet af 1000-talet öfverläts en del af hans åligganden åt en särskild embetsman, kallad *decanus*.² Denne fick en allt större betydelse. Under det prepositus för sig behöll domsrätten och förmögenhetsförvaltningen, hörde det till dekanens åliggande att leda gudstjensten, i vissa fall tjenstgöra dervid, öfva själavård i stiftstaden och öfva disciplinär makt öfver kanikerne och kyrkans lägre tjenare, såväl i afseende på gudstjensten som på deras enskilda lefverne, att utöfva

¹ Jfr Lundqvist, s. 53.

² Namnet är tydligen lånadt från den hel. Benedikts ordensregel, enligt hvilken dekanen var en abboten underordnad tillsyningsman öfver ett visst antal, ursprungligen tio — *decem*, deraf namnet — munkar. Dekanen är att anse som efterträdare till en tidigt förekommande andlig, som kallades *archipresbiter*.

en viss straffrätt, att sammankalla kapitlet och leda dess förhandlingar, att fördela göromålen, att granska deras utförande, att bevilja ledighet och att upptaga nye medlemmar i kapitlet. Kapitlets prepositus för-lorade på sådant sätt just sådana göromål, på hvilka hans titel be-rodde; han var visserligen den förnämste — i de fall, då prostvärdig-heten behölls —, men dekanen kunde i vissa fall hafva myndighet öfver honom.

Inom den äldre kyrkan fanns en hög andlig tjänsteman, kallad *primicerius*,¹ som hade att öfva tillsyn öfver de lägre kyrkotjenarne och undervisa dem i hvad till deras tjänst hörde.² Under 1000-talet försvinner flerstädes titeln *primicerius* och ersättes af titeln *cantor*. Bådas embeten voro antagligen i hufvudsak desamma.

Under det kantorn öfvertog den skyldighet att undervisa i sång, hvilken antagligen tidigare tillhörde *primicerius*, öfverflyttades dennes skyldighet att undervisa i andra ämnen på en särskild tjänsteman, kallad *scolasticus*. Man var redan tidigt inom kapitlen angelägen att få kandidater till de olika embetena inom kyrkan, och för detta ändamål var det nödigt att till kyrkan samla gossar och ynglingar samt gifva dem nödig undervisning. Äfven med afseende på skolastikern gäller det, att hans embetsverksamhet kom att omfatta mycket, som icke antydes i titeln, hvadan man fann det nödigt att tillsätta särskilda biträden, som skötte den egentliga undervisningen.

Vården om de för gudstjensten erforderliga föremålen — liksom omsorgen för deras anskaffande — ålåg en prest, som i äldre tid kal-lades *custos* eller *sacrista*. Någon olikhet låg i bådas tjänst, men olikheten var ej stor, och småningom blef det sed att förena embetena i en mans händer. Som de förnämligare kyrkorna egde stora dyrbar-heter, kallades han äfven *thesaurarius*, d. v. s. skattmästare. Han hörde till kapitlet och hade äfven presterliga förrättningar att utöfva.

I utlandet förekommo bland medlemmar af kapitlet källarmästaren (*cellerarius*), kamreraren (*camerarius*), hvilken i de fall, då prost ej fanns, skötte den ekonomiska förvaltningen, och slutligen portvaktaren (*portarius*). Dessutom funnos tjenare af lägre grad.

År 1085 hade k. Knut den helige vid Lunds domkyrka stiftat ett andligt konvent, bildadt i öfverensstämmelse med den hel. Augustini regel. År 1145 synes det hafva blifvit ombildadt till ett sekulärt kapitel. I den handskrifna *memoriale fratrum*, d. v. s. minnesboken för bröderne i den hel. Laurentius kloster — oftare benämnd *necrologium lundense* — finnes intagen en redogörelse för de 'kanoniska vanorna' i detta konvent.³

¹ Primus in cera = den främste på vaxtaflan.

² Gränserne mellan hans äligganden och archidiakoneus äro icke alldeles klare.

³ De äro tryckta i *Samlingar till Skånes historia, fornrunskap och beskrifning*, 1868—1869, s. 2 f.

Den som kom till det 'kanoniska yrket' skulle, derest han icke på förhand var känd, noggrannt pröfvas till seder, gerningar och egenkap, ärendet framlades af biskopen eller den han dertill förordnade i kapitlet, och berodde beviljandet af hans inträde på brödernes goda vilja. Han underrättades derefter om en broders pligter och lofvade tro och lydnad, hvarefter biskopen eller hans ombud sade till honom: »vi gifva dig brodersrätt att lefva med oss, för så vidt vi kunna det af Herren förtjena och det är oss förunnadt att skänka». Novitien bad derefter om lof att falla på knä för biskopen och en hvar af de öfrige. En prest fick dock icke böja knä annat än för biskopen, för de andre skulle han buga sig. Han restes upp och mottogs med broderkyssen, hvarefter dekanen anvisade honom hans plats i koret. Ifrågavarande 'sedvänjor' sysselsätta sig i främsta rummet med gudstjensten, och hvad i dem rörande denne säges må besparas till ett följande tillfälle. Här vill jag endast framhålla de föreskrifter, som finnas rörande val och embeten.

När en biskop afidit, sammankallades prelaterne inom alla våra kongregationer — jag begagnar textens uttryck, dock i sammandragen form —, efter tre dagars fasta utsågos tolf valmän. Natten före den utsatte valdagen tillbragte de tolf med psalmer och böner. Efter en morgonmessa gingo de tolf afsides och uppsökte derefter de öfrige i kapitlet, tillkännagäfvade sitt val och erhöilo dess godkännande. De 'ryckte' den valde med sig till koret och iklädde honom framför altaret kåpan, hvarefter han själf från altaret tog *pontificalia*, d. v. s. ringen och stafven (*virga*). Han sattes derefter i biskopsstolen och mottog af abboter och *prepositi* hyllning.

När en *prepositus* skulle väljas, utsåg biskopen med de äldstes råd tre eller flere kandidater, af hvilke sedermera en skulle enhälligt väljas. När dekanatet var ledigt, rådgjorde biskopen med prosten och de äldste och utsåg den han fann lämpligast. Dekanen skall efter prosten befatta sig med alla klostrets angelägenheter, han skall stå främst i det venstra koret och i refektoriet sitta högst vid det högsta bordet, hvilket står till höger om prosten. Vidare omtalas kantorn, som skulle ordna läsningen och sången i koret och sköta bokskåpet — om hans val meddelas inga upplysningar —, kustoden — han har nycklarne till kyrkan, hvars portar han öppnar och stänger på stadgade tider, han vårdar kläder, kärl m. m., som höra till gudstjensten, han håller reda på timmarne, så att det ringes i rätt tid, han tänder ljusen och anskaffar nattvardsbrödet —, källarmästaren, som sörjer för brödernes nödtorft i refektoriet och för att de sjuke få sin spis, en broder, som tjenar gästerne — han bör vara mild, välvillig, menisklig och egande god urskilning — en broder, som hade *mandatum quotidianum*, d. v. s. uppdraget att jämte tvänne eller trenne bröder två de fattiges fötter och händer i kapitlet samt gifva dem mat

och dryck¹ — sjukvårdare (*infirmarius*), kamrerare och *elemosinarius*.

Inom den svenska kyrkan gick det långsamt med bildandet af domkapitel. Den påflige legaten Vilhelm af Sabina genomdref ett beslut (DS nr 382), att vid alla de (biskops)kyrkor, der kapitel ej fanns, skulle man tillsätta en prost och åtminstone fem kaniker, hvilke, när biskopsstolen var ledig, skulle på kanoniskt sätt utse ny biskop: dessförinnan hade biskopar blifvit tillsatte genom den världsliga makten, d. v. s. af konungen och stormännen samt efter rop af en bullrande folkhop.

I Uppsala fanns allraförst vid erkebiskopens sida ett *collegium monachorum*, ett munkkapitel. Erkebiskop Jarl inrättade under k. Erik Erikssons regeringstid — konungen dog år 1250 — ett kapitel af sekulära kaniker. Uppgiften härom, intagen i den erkebiskopslängd, som finnes införd i det vid 1300-talets midt tillkomna s. k. *registrum upsalense*, måste anses vara höjd öfver allt tvifvel. När ett kapitel i Uppsala tidigare omtalas, måste vi dermed förstå det tidigare *collegium monachorum*. Erkebiskop Peter omtalar i ett bref, skrifvet under perioden 1188—1197, kaniker, som i Uppsala kyrka tjenade Gud. Han skänkte bidrag till deras underhåll, 'för att stadfästa munkordningen i vår metropolitankyrka'. Från år 1198 kallas desse kaniker ett kapitel, och detta har tydligen tagit befattning med stiftets angelägenheter. Detta munkkapitel synes emellertid hafva upphört, ty år 1224 uppgifver Honorius III, naturligtvis på grund af honom från Norden tillhandakommen upplysning, att kyrkan i Uppsala icke hade något kapitel.² Det kapitel af sekulära kaniker, som erkebiskop Jarl upprättade, antagligen under inflytande af den påflige legaten, motsvarade dock icke dennes kraf, ty det bestod endast af fyra ledamöter, prosten, erkedjeknen och tvänne kaniker. Erkebiskop Folke († 1270) ökade kanikernes antal till tio — en af dem blef dekan —, erkebiskop Jakob Israelsson († 1281) stiftade ett nytt kanonikat, det elfte, det tolfte stiftades år 1344 efter tidigare förordnande af hertigarne Erik och Valdemar, det trettonde år 1357, det fjortonde omtalas samma år, det femtonde stiftades af marsken hr Karl Ulfsson af Tofta — före år 1371 —, det sextonde stiftades år 1396, det sjuttonde ungefär samtidigt. Ännu ett kanonikat omtalas, hvadan Uppsalakapitlet omkring år 1400 bestod af 20 medlemmar — 18 kaniker utom prosten och erkedjeknen. Ett tidigare upprättadt kanonikat förenades på 1280-

¹ Vid vissa tillfällen företogs fottvagningen med större apparat; jfr kap. 25 och 26.

² Min uppfattning af detta äldsta kapitel i Uppsala afviker således i viss mån från den åsigt, som uttalats af Lundqvist i hans redan anförda afhandling. Mig synes ingen anledning finnas att reducera betydelsen af de uttalanden om kaniker och kapitel i Uppsala, som förekomma i urkunder till och med år 1207.

talet med dekanatsvärdigheten. Ett annat kanonikat (Danmark) förenades i början af 1400-talet med kantorsvärdigheten. *Skolastiker* fanns i Uppsala före år 1246, men han hade icke alltid kanikvärdighet. Först inemot eller i början af 1400-talet förenades skolastrian med Tierps kanonikat. *Sakristanen* omtalas i Uppsala från år 1292. Från år 1335 omtalas en *custos* eller *claviger* (= den som hade nycklarne). Från år 1328 en *yeconomus* eller sysloman. Någre innehafvare af desse tre tjänster voro kaniker, men icke alle. Syslomannen behöfde icke ens vara bosatt i stiftsstaden, utan kunde han förena denna befattning med en kyrkoherdebefattning i en annan stad (t. ex. Stockholm) eller ute på landsbygden.

I Vesterås synes kapitelbildningen hafva gått långsamt. Dock funnos år 1300 domprost och åtminstone fyra kaniker. De senares antal ökades efter midten af 1300-talet, men det slutliga antalet är icke känt. Utom domprost har här funnits erkedjekne och dekan (förste gången omtalad år 1451). Skolastiker omtalas förste gången år 1309, kantorn år 1397, sakristanen år 1369, sysslomannen år 1401. Huruvida desse fyras tjänster varit förbundna med kanonikat — annat än tillfälligtvis — kan nu icke utrönas.

Äfven inom Strängnäs stift äro förhållandena föga kända. En kanik omtalas förste gången år 1288, och således fanns åtminstone den tiden ett domkapitel. År 1463 räknade domkapitlet tolf medlemmar, år 1491 tillkom en trettonde. Domprosten omtalas förste gången år 1293, archidiakonaten stiftades år 1381 af Bo Jonsson, en dekan omtalas förste gången år 1392. En skolastiker omtalas år 1354, till anställande af en sakristan skänktes gods år 1315, en *custos* omtalas år 1399, en sysloman år 1410.

I Linköping fanns ett domkapitel redan år 1215. En erkedjekne skriver detta år ett testamente (DS nr 155), i hvilket omtalas biskopen, prosten och åtminstone tvänne kaniker. Det oaktadt säges år 1232, att så långt mannaminne går tillbaka hafva kaniker icke funnits i Linköping. På 1240-talet funnos der sex kanonikat, år 1294 elfva. År 1318 stiftades ännu ett. Det slutliga antalet är icke känt. Om vi icke fästa oss vid testamentet af år 1215, hafva vi att anteckna som tidigast förekommande årtal för domprostvärdigheten 1245, archidiakonaten 1294, dekanaten 1278, skolastrian 1272, en sakristan omtalas 1307 — sakristanen kallas år 1407 *thesaurarius* —, en sysloman 1338. Kantorian instiftades år 1370. I en handling af år 1406 omtalas som prelater prosten, erkedjeknen och kantorn. Skolastrian omtalas år 1417 som ett personat. År 1389 omtalas en *succentor* (underkantor); hans embete omtalas som ett personat.¹

¹ En *custos* omtalas i testamentet af år 1215, men som denne var en klosterbroder, var han antagligen icke *custos* vid domkyrkan.

År 1220 har Honorius III uppmanat biskop Bengt d. y. i Skara att vid sin kyrka inrätta regulära kanonikat efter den hel. Augustini regel eller, derest detta icke läte sig göra, sekulära kanonikat.¹ År 1275 omtalas ett domkapitel i Skara, prosten nämnes förste gången år 1262, erkedjeknen år 1342, dekanatet stiftades år 1350, sakristanen och syslomannen omtalas år 1401, skolastikern aldrig. Det behöfver knappast framhållas, att dessa embeten — med undantag af dekanatet — helt visst förekommo före de här citerade årtalen. Kanonikaten voro år 1278 elfva, två nya omtalas åren 1279 och 1318. I en kallelse till biskopsval af år 1340 omtalas emellertid endast tio kanonikat, år 1491 funnos tolf.

I Växjö funnos år 1280 en prost och tre kaniker. År 1382 omtalas prosten och sju kaniker. När Jakob Ulfsson år 1469 af påfven nämndes till erkebiskop, var han erkedjekne i Växjö. Dekanen omtalas först år 1505, skolastikern och sakristanen år 1382.

År 1232 omtalar Gregorius IX ett domkapitel i Åbo, hvilket måhända var regulärt. På 1270-talet fanns der ett sekulärt kapitel. Under perioden 1321—1338 ökades kanikernes antal från fyra till sex. Två nya kanonikat voro tillämnade år 1351. Af biskop Magnus Olai Tavast ökades antalet till tio — utom prelaturererna. Domprosteriet upprättades år 1340, archidiakonatet senast år 1398. När dekanatet uppstått, kan nu icke afgöras. En f. d. skolastiker omtalas år 1355. Sakristanen nämnes förste gången år 1325, syslomannen år 1340. Vid Åbo domkyrka fanns äfven, åtminstone sedan 1470-talet, en *archipresbiter*.

Den föregående framställningen har visat, att somliga af de vid domkyrkorna förekommande embetena i Sverige icke varit *eo ipso* förbundna med kanonikat, hvilket icke hindrade, att en innehafvare af ett sådant embete ibland äfven var kanik. Jag har redan framhållit, att i många fall embetet kan hafva funnits långt tidigare än det första år, då det omtalas i en tillfälligtvis bevarad urkund. I vissa fall hafva sådana embeten först sent blifvit stiftade, men deraf följer icke, att de göromål, som tillhörde dessa embeten, icke tidigare blifvit utförda. De kunde helt enkelt icke undvaras, men voro då, innan embetet upprättades, fördelade på kanikerne.

Kanikernes antal är således icke känt för hvart och ett af de svenska stiften. Vid några finnas uppgifter om prebendernas antal, men detta bevisar intet rörande kanonikatens, då vissa prebenden voro så ringa, att de ensamma icke kunde lemna innehafvaren nödvändigt underhåll.² Jämte kanikerne, kapitelmedlemmarne, funnos *chorales* (kordjäknar) och *scolares*. Båda slagen erhöilo sitt underhåll från en gemensam fond. Ibland lefde medlemmarne af hvarje grupp samman

¹ Lundqvist säger (s. 33), att biskopen anhåller om tillstånd att bilda kanonikat, men detta säges dock icke i påfvens skrifvelse. I denna heter det endast, att biskopen hade till påfven lemnat en redogörelse för förhållandena inom hans stift.

² Om prebendena, jfr det följande.

— år 1316 omtalas koraler, som ville lefva gemensamt på ön i Fyrisån inom Uppsala stads område och till hvilkes underhåll jord skänkes —, ibland var detta icke händelsen.

De svenska domkapitlen fingo aldrig den makt och myndighet gent emot biskopen, som utlandets domkapitel hade tillkämpat sig.¹ Biskopen var ordförande i domkapitlet, och domprosten hade att rätta sig efter honom. Hans uppgift var att hjälpa biskopen i hans embete. Hans ställning inom kapitlet kan lämpligen betecknas såsom vice ordförandens. Domprosten följde biskopen under hans visitationsresor, men han visiterade ock på egen hand, enligt uppdrag af biskopen, och utöfvade då biskopens domsrätt. Domprosten i Strängnäs fick år 1414 sig ålagdt att årligen visitera i vissa kontrakt. Domprosten skötte kyrkans egendom, hvadan han år 1295 kallas 'yconomus bonorum episcopaliū'. Domprosten var derjämte vanligen kyrkoherde i stifts-staden.

Archidiakonen i de svenska domkapitlen är icke att förblanda med den archidiakon, som inom den tidigare kyrkan var kapitlets främste ledamot och föregångare till domprosten. Den svenske erkedjeknen kom i ordningen närmast efter domprosten, flerstädes blef ock archidiakonaten infördt senare än domprostens embete. Gränserne mellan desse båda prelaters embetsområden kunna dessvärre icke med ledning af bevarade urkunder uppdragas. I viss mon synes erkedjeknen hafva fått öfvertaga vissa af domprostens åligganden, för hvilka dennes tid och krafter icke räckte till. När i utlandet en archidiakon förekom jämte prosten, hade prosten om hand förvaltningen af egendomen och omsorgen för kanikernes materiela behof, archidiakonen tillkom det att vaka öfver fullgörandet af den gudstjenst, som ålåg kapitlets medlemmar.

Dekanatet är inom den svenska kyrkans senare år archidiakonaten. Ej heller för dekanatets embetssfär hos oss kunna gränserne skarpt uppdragas. Med förmögenhetens utveckling och ökandet af den kyrkliga domsrätten voro de ursprungliga krafterna otillräckliga, dekanen fick derföre öfvertaga sådant som prosten och erkedjeknen icke medhunno. Han torde derjämte haft bestyr med gudstjenstens ordnande och öfvervakande.

Af de förut meddelade antydningarna om de svenska domkapitlens utveckling framgår, att kantorian (= kantorsembetet) endast undantagsvis förekommit vid de svenska kapitlen såsom en högre värdighet och ganska sent. Till den romerska gudstjensten hörde emellertid mycket sång, och denne måste ledas. I erkebiskop Nils Allessons förordning rörande gudstjensten af år 1298 talas också om både *cantor*

¹ Endast i de fall, då erkebiskoparne blandade sig alltför mycket i de politiska angelägenheterna och dermed bragte kyrkan i fara, visade sig domkapitlet mera myndigt.

och *succentor* (den förres biträde), ja der talas om kyrkliga fester, vid hvilke kören leddes af tvänne kantorer, andre, då fyra kantorer ledde sången. Der tillägges äfven, att succentorn skulle före vesperringningen 'skrifva taflan', hvarmed helt visst bör förstås listan öfver följande dagens gudstjenstliga förrättningar. Inom den danska kyrkan skulle kantorn upprätta en sådan tafla för hvar vecka, liksom han var skyldig att upprätta påsktaflan, i hvilken kyrkoårets rörlige helgdagar bestämdes. I Lund var under äldre tider kantorn domkapitlets bibliotekarie, och förhållandet kan hafva varit detsamma vid de svenska stiftet. I utlandet hände emellertid, att skolastikern var bibliotekarie.

Skolastikern hade i Sverige, liksom i utlandet, att undervisa, sjelf eller genom biträde, åtminstone i främsta rummet sådane, som ville egna sig åt kyrkans tjenst. Undervisningen i hvad som hörde till gudstjensten fortsattes äfven efter prestvigningen. Skolastikern hade naturligtvis rätt att tukta sine lärjungar, dock skulle i svårare fall saken förbehållas biskopen. Skolastikern skulle vidare mottaga gåfvor, som tillfölle den fattigare ungdomen, vårda skolbiblioteket, anmäla dem, som voro tjenlige att vigas till prester. Mot medeltidens slut vidtogos ytterligare åtgärder för undervisningen. Till åtlydnad af konciliibeslut bestämde rikets råd år 1438, att magister Andreas Bondesson i Uppsala skulle hålla en »läsning på samma sätt, som en mästare i privilegierade studier plägar göra», hvilket år 1454 stadfästes af k. Kristofer. År 1474 förordnade provinsialmötet i Arboga, att vid hvar domkyrka skulle tillsättas en *reformator generalis* för skolynglingarnes undervisning; han skulle hafva tonsur och prestdrägt. Dessa senare anordningar synas antyda, att skolastikerns undervisning icke motsvarade tidens kraf.¹

Sakristanens uppgifter omtalas sällan i svenske urkunder; de torde hafva varit desamma som i utlandet.

Syslomannen (*yconomus*) hade med kyrkans egendom att göra och motsvarade sålunda de utländska stiftens *camerarius*. Han skulle bevara de urkunder, som gällde kyrkans egendom, och en gång om året redovisa för sitt fögderi.

Om kustodens (klockarens) göromål erhålla vi upplysningar af en stadge, som år 1480 utfärdades af biskop Konrad Bitz i Åbo. Han skulle förvara kyrkans nycklar, öppna och stänga kyrkan, ansvara för all skada, som kunde uppkomma, sörja för kyrkans renhållning, för vin, vatten och rökelse, se till att rent vigvatten fanns i de för detta afsedda kärnen, låta tillverka kyrkans ljus — vax skulle han mottaga af syslomannen — samt se till att de tändes och släcktes, sörja för ringningen och tillsäga pastor om kyrkliga förrättningar.

¹ För detaljer jfr Lundqvists afhandling s. 76 f.

Mot slutet af 1400-talet förekommer ännu en tjänsteman, som kallas notarie, kansler eller skrifvare. Titlarna angifva hans göromål. Bland annat skulle han anteckna dem, som kommo för sent till gudstjensten eller helt och hållet försummade denna.

Göromålen voro under medeltiden icke så formalistiskt ordnade, som nutidens uppfattning kräfver. Derföre lemnades uppdrag af enahanda art än åt den ene än åt den andre, men sådana uppdrag bevisa intet med afseende på sjelfva embetet.

Enligt den kanoniske rätten fick ett kapitel ej räkna mindre än tre ledamöter. När den påflige legaten Vilhelm af Sabina mot midten af 1200-talet arbetade i Sverige för ordnande af domkapitlen, fordrade han fem medlemmar. Vi hafva sett, att vid många domkyrkor var antalet mycket större. Antalet berodde på de ekonomiske tillgångarne, hvilke kunde ökas genom from välgörenhet.

För att blifva medlem af kapitlet måste man

1. *vara prest, diakon eller subdiakon.*

I Sverige tillhörde kapitelmedlemmarne i regeln den presterliga ordningen, men — för att anföra ett exempel af få — Alexander IV skrifver år 1256 ett bref till en Finvid, som kallas *diaconus canonicus* i Linköping. När Nils Allesson år 1295 valdes till erkebiskop genom *scrutinium*, voro af de tre för ändamålet utsedde den ene *presbiter*, den andre diakon, den tredje subdiakon (DS nr 1136). I de tillägg till redogörelsen för kanonikaten vid Uppsala domkyrka, som förekommer i *Registrum upsalense*, säges en hr Johannes Krepelyn ridhare vid en år 1491 inträffad ledighet hafva blifvit vald till dekan. Uppgiften, som förekommer i en källskrift af stor trovärdighet, förefaller ytterst egendomlig; dess värre saknas urkunder, som kunna gifva närmare upplysningar om mannen.¹ Antagligen föreligger ett misstag.

2. *Han skall vara af äkta börd.*

3. *Han måste hafva en viss ålder*, hvilken varierade mellan 20 och 24 år. Inom olika stift torde åldern hafva varit olika fastställd. Om de bestämmelser, som i detta afseende voro gifna inom den svenska kyrkan, saknas all upplysning.

4. *Han måste vara fri från kroppsliga lyten.* Detta gällde för prester i allmänhet. Dispens kunde emellertid erhållas. Archipresbytern i Åbo Paul Scheel erhöll dispens, fastän hans ena hand hade blifvit stympad, »derföre att felet icke var så märkligt, att det kunde väcka förargelse.» Vi måste antaga, att det var den venstra handen, som var stympad. Den högra var nödvändig för kyrkliga förrättningar.

¹ I ett register öfver de i Antiqvitetsarkivet förvarade afskrifter nämnes denne Johannes Krepelyn miles med årtalet 1496; någon hänvisning till en urkund förekommer dessvärre icke.

5. *Han måste förete bevis om vetenskaplig bildning.* Mot slutet af medeltiden fordrade man universitetsstudier. Erkebiskop Jakob Ulfsson förnyade år 1486 en tidigare förordning, att en hvar, som hade fått en kanoni i Uppsala domkapitel, utan att dessförinnan hafva i fem år vid något universitet idkat studier i teologi och kanonisk rätt, skulle efter upptagandet i kapitlet åtminstone under tre år studera kanonisk rätt.

När domkapitel uppstodo, tillkom det biskopen att i dem upptaga medlemmar. Sedermera utöfvades denne rätt af biskop och kapitel gemensamt, på det sätt att kapitlet nominerade, d. v. s. namngaf en kandidat, och biskopen providerade, d. v. s. öfverlemnade åt honom embetet — under förutsättning, naturligtvis, att han fann den föreslagne lämplig. En och annan gång¹ hade de, som stiftat ett kanonikat, förbehållit sig patronatsrätt.

Någon våda kunde icke uppstå genom dessa patronela kanonikat, då man vid upprättandet af hvart och ett hade tillfälle att pröfva villkoren för gifvan och således, om dessa icke befunnos tillfredsställande, äfven att visa henne tillbaka. Af betänkligare art var påfve-maktens sträfvande att inverka på sammansättningen af kapitlet. Till en början framställde påfvarne 'böner' eller 'uppmaningar' att hugna viss namngifven person med ett kanonikat, och framställde de sådana i stort antal, så att Alexander IV år 1255 måste förbinda sig att ej besvära något kapitel med mera än fyra sådana rekommendationer. En annan utväg att tillgodose sina intressen funno påfvarne i den år 1179 uppstälde grundsatsen, att om ett högre andligt embete icke hade blifvit i vederbörlig ordning tillsatt inom tre månader, rätten att utse innehafvare öfvergick till närmast högre myndighet — s. k. de-
volution —; ännu en annan utväg uppfanns af Innocentius III, den s. k. reservationen: alla 'dignitates, personatus et beneficia, — utom vid domkyrkorna —, som blefvo lediga genom innehafvarens död 'vid påfvestolen',ingo besättas endast af påfven. Denne rätt begränsades något år 1279, då det föreskrefs, att påfvens rätt var förfallen, derest han icke hade utöfvat honom inom en månad, men vidgades deremot i

¹ Lundqvist uppräknar s. 101 sex sådana fall: ett kanonikat vid Uppsala domkyrka, stiftadt år 1344 af hertiginnan Ingeborg, hvilken förbehöll sig för lifstiden rätt att presentera; ett kanonikat vid Åbo domkyrka, till hvilket k. Magnus Eriksson år 1352 erhöi patronatsrätt; kantorian i Linköping stiftad af Bo Jonsson och hans moder, hvilka för sig och sina efterkommande i rätt nedstigande led förbehöllo patronatsrätten; archidiakonaten i Strängnäs, stiftadt år 1381 af samme Bo Jonsson, hvilken i detta fall fordrade patronatsrätt för efterkommande både i rätt nedstigande led och sidoled; dekanatet i i Skara, hvartill konungen eller hans ställföreträdare (riksföreståndaren) hade rätt att inom en viss tid presentera kompetent person; kanonikatet i Ålem inom Linköpings stift (Kalmar län), hvartill dr. Margareta hade patronatsrätt. En person, som år 1438 presenterades till dekanatet i Skara, blef icke af biskopen godkänd, emedan han saknade nödig lärdom och dessutom hade blifvit presenterad för sent.

viss mon år 1294, då uttrycket 'vid påfvestolen' förklarades beteckna en cirkel af två dagsresors radie med påfvens vistelseort som medelpunkt. Något senare drogos äfven domkyrkorna med deras kapitel in under reservationsrätten, och denne blef allt mera utsträckt. År 1316 förklarades de embeten vara vid påfvestolen lediga, hvilka blifvit vakanta genom frånfalle, afsägelse, valets underkännande, afsättning, tillbakavisande af postulering, påflig befordran m. m. Det gick så långt i Tyskland, att påfven förbehöll sig rätten att tillsätta alla kyrkliga embeten, hvilka blefvo lediga under månader med udda ordningsnummer (januari, mars o. s. v.).

Om begagnandet af den påfliga provisionen i Sverige må, efter Lundqvist, några uppgifter meddelas. Före år 1309 förekommer endast ett fall, då en dekan nämnes för Uppsala af påfven år 1296. Under den följande tiden nämnas af påfvarne

1334. Dekan i Uppsala (utländig).
 1335. Kanik i Uppsala.
 1342. » » »
 1343. Domprost i Vesterås.
 1347. Kanik i Skara (företrädaren blef biskop).
 » i Uppsala.
 1349. Fem kaniker vid hvilken domkyrka som helst, vid första fem inträffande ledigheter (frågan gäller fem i Paris studerande svenske magistrar).
 1352. Kanik med prebende i Strängnäs.
 1353. Kanik med prebende i Åbo (vid nästa ledighet).
 Dekan i Uppsala, kanik i Strängnäs och Vesterås (den som fick dessa tre embeten på en gång var kardinal).¹
 Domprost i Uppsala (en Italienare, som icke var prestvigd).
 Kantik i Skara.
 1354. » » »
 Domprost i Skara.
 1356. » » » (företrädaren blef biskop).
 Kantik med prebende i Strängnäs.
 Domprost i Uppsala (företrädaren afgick frivilligt).
 1361. Kanik » » (» » »).
 1363. » » »
 Erkedjekne i »
 (?) . Dekan i Linköping.
 1367. » » Uppsala (företrädaren afgick frivilligt).
 1374. Kanik i Vesterås.

¹ Han blef sedermera kanik vid Tierps pastorat.

1377. Erkedjekne i Linköping.
 Kanik i Uppsala.
 » » » (företrädaren blef biskop).
1397. » » » (vid första ledighet).¹
1401. Kanik eller innehafvare af högre värdighet² i Linköping.
 » i Uppsala (vid första ledighet; mannen hade förfört tre
 qvinnor).
1402. » i Strängnäs.
 » i Vesterås (skulle nämnas genom erkebiskopen i Uppsala).
 » i Uppsala (skulle nämnas genom biskopen i Vesterås).
1403. » med större prebende i Uppsala.
1404. » med mindre prebende i Abo.
 » i Uppsala (samme man).
1405. » i Linköping (så snart någon afginge frivilligt).
1410. Två kaniker eller innehafvare af annan befattning i Strängnäs
 och Växjö.
 Kanik i Uppsala.
1412. » » » (var förut domprost i Strängnäs).
1414. Dekan » »
 Kanik i Skara.
1417. » i Linköping (tysk, företrädaren död vid mötet i Kon-
 stanz).
 Skolastiker i Linköping.
1422. Kanik i Linköping.
1426. » i Strängnäs (en dansk).
1462. Domprost i Uppsala.
1479. Erkedjekne i Uppsala.
1499. Kanik i Uppsala.
1501. Domprost i Strängnäs.
 » i Vesterås.
1504. » i Uppsala.

I några fall torde påfven hafva känt den person han gynnade med en sådan utnämning, men väl må vi tilltro biskopar och kapitel bättre personalkännedom samt lifligare intresse för stiftets bästa. När någon med iakttagande af alle laglige former hade utnämnts till ett embete, kunde det hända, att efter någon tid en påflig bulla kom, som utnämnde en annan. Mången, som blifvit lagligen vald, vände sig till

¹ Biskopen i Vesterås fick uppdrag att med påflig makt och myndighet göra utnämningen. Denna försiggick också följande år.

² Samme biskop fick uppdrag att reservera någon andlig beställning inom Linköpings stift för en prest från samma stift, äfven dignitet, personat eller officium, som hörde till biskopens och domkapitlets kollation, provision eller presentation.

påfven, med förklaring att han icke visste, huruvida valet var fullt lagligt, hvadan han hemställde om påfelig stadfästelse. Under medeltidens senare del, då missbruket blefvo allt större, sände biskoparne prokuratorer till Rom, hvilke der arbetade för biskopens intressen och åsigter. Det kunde gå så långt, att biskopen i Linköping år 1336 sände en person, som icke var ämnad till dekan, ut till påfven, och blef han af påfven nämnd. Hemkommen afsade han sig embetet, och biskopen fick derigenom tillfälle att till dekan nämna den han och kapitlet önskade få.

Exempel finnas, att man icke fogade sig efter påfvens utnämning.¹ Biskop Magnus Nilsson (stjernkors) i Åbo sände år 1497 till erkebiskop Jakob Ulfsson en uppmaning att uppträda mot påfvestolens ingrepp.²

Det har redan blifvit antydt, att påfven åt biskopar öfverlät att utöfva den påfelige reservationsrätten. Äfven lekmän kunde komma i åtnjutande af denne rätt. K. Magnus Eriksson begärde år 1347 att för en gång få vid hvar domkyrka i sina riken nämna tvänne medlemmar af kapitlet, en prelat och en kanik. Det senare beviljades af påfven, men i det förra fallet inskränktes konungens utnämningssätt till sex domkyrkor. År 1352 erhöll k. Magnus af påfven rätt att för en gång tillsätta en kanik vid domkapitlet i Dorpat, Ösel, Reval, Lybeck, Bremen och Schwerin. K. Kristiern I träffade aftal med påfven Nicolaus V (1447—1455), att ingen utländing skulle få presterlig befattning inom hans rike, med Sixtus IV, att konungen och hans efterträdare skulle hafva rätt att vid inträffande ledighet få presentera lämplige personer till domprostbefattningarna i Uppsala, Linköping och Åbo, archidiakonaten i Uppsala och Strängnäs, dekanaten i Linköping och Åbo, med villkor att påfvens bekräftelse skyndsamt skulle i hvert fall begäras.³

Konungar och riksföreståndare hafva dessutom till påfven låtit framföra sina önskingar med afseende på tillsättande af viktigare platser.

Den nye medlemmen af domkapitlet skulle aflägga ed. Formulär föreligga i tre exemplar, för Uppsala, Strängnäs och Åbo. Innehållet är i hufvudsak detsamma, löfte om trohet mot biskop och kamrater, löfte om tystlåtenhet i allt, som borde förtigas, om endragt, om upp-
rätthållande af kapitlets rättigheter.

Vid intagandet i domkapitlet mottog den nyutnämnde af biskopen en ring, fick sig en plats anvisad i domkyrkans kor och i kapitlets sessionssal.

¹ Lundqvist, s. 110, 112.

² Lundqvist, s. 111.

³ Det är möjligt, att konungens anhållan gäller äfven Vesterås. I den saken gällande urkunden (*Diplomatarium Christierna I*, s. 300, 301) förekommer ordet *arosiensis*, hvilket kan hänföras såväl till Vesterås som till Århus i Danmark. Det senare torde oftast hafva betecknats med adjektivet *arosiensis*.

Inom domkapitlet voro visse platser afsedde för visse embetsmän. Desse valdes till desse platser. Visse platser voro deremot afsedde för kaniker, som icke hade någon särskild uppgift. De mottogo sina inkomster från de gods, som voro anslagna för det ena eller andra prebendet. Prebendena voro bättre och sämre. När ett bättre prebende blef ledigt, skulle det upplåtas åt någon annan kanik, hvarvid väl ancienniteten fick vara det afgörande. Den, som dertill hade rättighet, utsåg åt sig det bättre prebendet — detta kallades *optio*, d. v. s. önskeval —, och kom han således ett steg framåt i ekonomiskt hänseende. I rang inträdde ingen förändring, ty alle kaniker voro jämgode, endast tjänsteåldern gjorde någon skilnad.

En kanik hade, såsom redan blifvit framhållet, sitt prebende med hvarjehanda rättigheter öfver godsets personal, hade egen gård i stifts-staden, hade åtminstone i vissa fall domsrätt inom sin församling¹ samt satt i domkyrkans kor och i kapitlet. Han hade utsigt att blifva befordrad till högre värdighet inom kyrkan, stod framför stiftets öfrige prester, hade särskild drägt, hade viss befrielse i kyrkans skattskyldighet, en kränkning af hans personliga frihet från lekmäns sida framkallade interdikt öfver hela stiftet.

Då en medlem af ett domkapitel var skyldig till tjänstgöring inom detta, var det uppenbarligen ett oskick, när en och samme person nämndes till medlem af flere domkapitel: han kunde icke på samma tid fullgöra sina skyldigheter på flere ställen. Förening af flere embeten förekom inom kyrkan ganska tidigt. Redan år 1179 behöfde påfven Alexander III ifrå mot detta oskick. En omständighet talade för en förening af embeten, nämligen om ett icke gaf tillräckligt underhåll åt innehafvaren, men man borde ju alltid från kyrklig sida tänka på den själavård, som skulle utöfvas. Det bestämdes, att förening af kyrkliga embeten kunde ega rum, derest påflig stadfästelse erhöles. År 1266 gaf påflige legaten Guido tillstånd åt en kanik i Skara att med sitt kanonikat förena andra kyrkliga beneficier, äfven om med dem själavård voro förenad, dock under det villkor, att den sammanlagda afkastningen icke utgjorde mera än 50 mark silfver. Före år 1278 var en kanik i Skara samtidigt dekan i Linköping. År 1295 var en kanik i Linköping derjämte prost i Njudung — om prostarne på landsbygden får jag skriva framdeles. Under 1300-talet utvecklar sig detta ofog. År 1309 får en kanik i Uppsala, som hade åt sig anförtrord själavården inom Trefaldighetsförsamlingen i Uppsala och Skuttunge kapell — hvilket dock icke ligger så nära Uppsala — ett pastorat i Strängnäs stift, en annan kanik i Uppsala, hvilken hade det stora Tierp som prebende, ett annat prebende i Linköping. Båda hade gjort kyrkan stora tjänster. År 1335 är en andlig man kanik

¹ Jfr Lundqvist, s. 117.

både i Uppsala och Vesterås. År 1341 är en kanik i Strängnäs kyrkoherde i St. Nicolai församling i Nyköping. År 1345 gifver påfven åt en dekan i Uppsala, som derjämte var kanik i Vesterås, tillstånd att dessutom blifva kanik i Strängnäs. År 1356 är domprosten i Linköping äfven kanik i Uppsala. År 1366 är Nils Hermansson, en dugande andlig man, erkedjekne i Linköping och kanik i Uppsala. En kanik i Uppsala var år 1369 kyrkoherde i Stockholm.

Att denna förening af tjenster, låt vara att ekonomiska förhållanden kunde gifva ett motiv, var betänklig, derfor kunde man icke blunda. Urban V säger år 1364, att detta missförhållande var stort, särskildt i de nordiska landen. Tre år senare förbjuder erkebiskop Peter i Uppsala att förena tvänne embeten, som kräfde själavård: en sådan förening lände själarna till skada och hindrade gifmildheten mot kyrkan. År 1402 föreskref Bonifacius IX, att ingen finge innehafva mera än två embeten, som voro förbundna med själavård; de som hade flere, fingo utbyta det öfverskjutande mot beneficier utan själavård.

Det synes, som man i detta afseende blifvit återhållsam. Men år 1418 blir en kantor i Lund, som derjämte var kanik i Roskilde, af påfven nämnd till kanik i Uppsala. År 1422 är en person erkedjekne i Strängnäs och kanik i Linköping. År 1431 är en biskop i Bergen derjämte dekan i Linköping. Erkebiskop Jakob Ulfsson var tidigare erkedjekne i Växjö och kanik i Uppsala. När Gustaf Trolle blir erkebiskop, får han år 1515 tillstånd att derjämte vara domprost och kanik i Linköping.¹

Denna förening af många tjenster och derjämte äfven bekvämlighet hos en del af de andlige, liksom ock nödvändigheten för visse medlemmar af domkapitlet att för en tid vistas fjärran från stiftsstad, vare sig att de ville idka studier vid något universitet eller hade fått något särskildt uppdrag — sådana, af den mest skiftande natur kunde anförtros åt hvilken medlem som helst af kapitlet — framkallade anställandet af **vikarier**. Sådane förekommo redan under 1000-talet. I början hade de ett tillfälligt förordnande, men man fann under tidens lopp det allt mera nödvändigt att hafva en stab af ställföreträdare.

Af denna anledning fogades till kapitlet en grupp af prestmän, som kallades vikarier. De tillhörde i denna egenskap icke kapitlet, men de fullgjorde skyldigheter, som ålago kapitlets medlemmar, men af desse icke utöfvades eller rent af försummades. De måste hafva skäligt underhåll och kommo derfor i åtnjutande af prebenden, hvilka icke behöfdes för kapitlets medlemmar. Prebenden stiftades särskildt till fromma för vikarier, under hvilket namn äfven inneslutas sådana, som icke voro i sträng mening ställföreträdare, utan hade uppdrag att, till stiftarens och hans fränders bättnad, vid ett visst altare eller i ett visst

¹ För ofvanstående data jfr Lundqvist, s. 129 f.

kapell läsa messan. De skulle dessutom deltaga i den ordinarie gudstjensten i domkyrkans kor. Dessa senare kallades äfven *altarister* eller *capellani*, tjänstgörande vid ett visst altare eller i ett visst kapell. Vikarieerne af det ena och det andra slaget utgjorde sålunda en särskild, underordnad grupp af kapitlets och domkyrkans presterskap.

Jag går nu något tillbaka, i det jag ser bort från denne biordnade grupp af andlige. Till afslutning måste jag nämligen lemna en redogörelse för domkapitlens göromål. Ett mycket viktigt uppdrag hade domkapitlet fått, såsom redan i det föregående blifvit framhållet, derigenom att biskopsvalet lades i dess händer.

Derjämte deltog domkapitlet i styrelsen af stiftet. Redan i den första kristna tiden hände det, att biskopen, i viktigare frågor åtminstone, rådgjorde med vid hans kyrka anställda andlige. Hvad kanske från början var mera tillfälligt, blef småningom regel. Under 200- och 300-talen fingo de vid biskopskyrkan anställda andlige inflytande öfver ekonomien, i afseende på disciplinära frågor samt ordination af dem, som sökte sådan. När bland desse andlige infördes en *vita regularis*, en af regler bunden sammanlefnad, uppstod en fast sluten korporation, för hvilken en bestämd rättssfer utbildades. När domkapitlet bildades i Sverige, varsna vi genast intyg om deras betydelse. Redan år 1253 — således kort efter den påflige legatens arbete för upprättande af domkapitel — säger erkebiskop Jarl, att han, 'med råd och samtycke af sine kaniker', fördelat prebendena mellan dem på det sätt, att hvad förut kallats fattigtionde från Hagunda och Bälings härad och Gestrikland hädanefter skulle tillhöra erkedjeknen i Uppsala, hvarjämte Bälinge kyrka och socken skulle tillhöra erkedjeknebefattningen.¹ Kungörelsen härom beseglades med erkebiskopens och domkapitlets sigill. Biskop Laurentius i Skara säger år 1257, att man af gammalt funnit nödigt att stadfästa gåfvor med sigill. Med samtycke af domprosten och domkapitlet i Skara stadfäste och ökade han ett prebende vid domkyrkan. Under urkunden hängdes tre sigill; det första är borta, de två andra skadade. Ett af de två bör vara kapitlets. Det tredje var möjligen domprostens, eftersom han särskildt nämnes i brefvet. År 1260 afgjorde biskop Henrik i Linköping 'med samtycke och vilja af hela domkapitlet' en ekonomisk fråga. I Linköping förekom år 1272 en tvist mellan domprosten och domkapitlet rörande tionde. Saken hänsköts till biskopen, hvilken ville att enighet skulle råda mellan medlemmarne af 'ett och samma *collegium*', och derföre afgjorde saken. Brefvet, som handlar härom, beseglades af biskopen, prosten och kapitlet. År 1261 föreskref erkebiskop Laurentius i Uppsala, efter *commune consilium*, således med kapitlets råd, att en prestvigd man, som icke var kallad till någon församling, skulle ett år tjänst-

¹ I närvarande tid är Bälinge församling prebende åt erkebiskopen i Uppsala.

göra i domkyrkan, för att bättre lära hvad till embetet hörde; brefvet beseglades af erkebiskopen och kapitlet.

Alltså öfverlade biskoparne åtminstone i vissa frågor med domkapitlet. Påfvarne, angelägne att minska biskoparnes myndighet, höllo på kapitlets rättigheter. Den kanoniske lagen blef ett uttryck för denna påfvarnes sträfvan, och denne lags föreskrifter blefvo småningom praxis. I brefven, som omtala biskoparnes åtgärder, omtalas visserligen icke någon skyldighet att fråga kapitlet, men vi kunna anse det vara visst, att när brefvet omtalar kapitlets bifall — hvilket förutsätter dess hörande —, skedde detta i regeln på grund af nödtvång.

Några exempel må anföras. År 1279 öfverlät biskop Henrik i Linköping åt Nydala kloster Ottenby församling på Öland 'på kanoniskt sätt, efter råd och samtycke af sitt kapitel och nämnda kyrkas patroner'. Detta var en organisationsfråga, som väl hade någon ekonomisk innebörd, då antagligen den afgift, som skulle gå till stiftsstyrelsen, hädanefter tillföll klostret.

Biskop Peter i Vesterås lemnade åt en frände år 1288 ett par gods i utbyte mot en åttendedel i kopparberget Tiskasjöberg i Torsängs socken i Dalarne 'på begäran, råd och bifall af sitt kapitel' — 'begäran' omtalas väl här derföre att saken gällde en biskopens frände. År 1294 gjorde biskop Brynjulf i Skara ett ekonomiskt byte med sin domprost 'efter råd och samtycke af hans kapitel'; äfven i denna sak var biskopen part. År 1298 bytte erkebiskop Nils Alleson gods med en lekman, 'på grund af sitt kapitals löfte'. År 1329 bytte biskop Styrbjörn i Strängnäs jord med en lekman, som åtminstone icke i brefvet uppgifves vara en släkting, och bytet skedde med domkapitlets samtycke och beseglades äfven med dess sigill. Alltså — vid alla afyttringar af kyrkans egendom måste kapitlet höras och dess bifall inhemtas. Sådan afyttring var i regeln ett byte. Östgötalagen föreskref (eghnasalur kap. 20), att kyrkojord och omyndiges jord ej finge säljas till underpris, utan endast för samma eller högre betalning. Det var helt naturligt, då jorden af den ene såväl som af den andre arten var åt vårdare anförtrord jord. Ibland gick man i affärsförhållanden längre. När Uppsala domkapitel år 1367 ansåg sig behöfva upptaga ett lån, begärdes godkännande af påfven. När samma domkapitel år 1493 beslutit att sälja några gods, blef detta af påfven förbjudet. Här var väl fråga icke om byte, utan om att sälja mot penningar, hvilke det kunde vara svårt att placera. År 1501 ålade Alexander VI den nyutnämnde biskopen i Strängnäs edlig förpligtelse att icke ens med kapitlets medgifvande någonsin afyttra någon kyrkans egendom utan påflig tillåtelse. Här var väl äfven fråga om försäljning mot penningar: byte, som kunde tjena till arrondering af redan besuten egendom, kunde icke från kyrkligt håll framkalla någon betänklighet.

Landskyrkorna hörde icke till domkapitlen annat än som underordnade myndigheter, hvilka dock skulle kontrolleras af stiftskyrkan. Biskop Nils Hermansson i Linköping (1374—1391) föreskref, att ingen kyrkoherde finge utan biskopens och domkapitlets medgifvande sälja eller belåna kyrkans egendom, hvarken åker och äng eller böcker, kalkar, prydnader, guld- och silfverkärl, kläder och annat, som var afsedt för gudstjenstligt bruk. Samma föreskrift är ungefär hundra år senare gifven (år 1472) af biskop Johannes i Skara. Detta måste ju ock anses vara fullt korrekt. Emellertid heter det i Vestgöotalagen (den senare redaktionens kyrkobalk kap. 67): »ej må kyrkans jord säljas eller bytas utan biskops tillåtelse och prestens och socknemännens vilja, utom det som gifves till kyrkans byggning, sådan jord må socknemännen sälja, när kyrkan behöfver byggning». Detta var ju helt naturligt. Jord, som var gifven till kyrkobyggning, måste realiseras, då jordens afkastning antagligen icke kunde räcka mycket långt. Huruvida biskopen i sådant fall skulle rådfråga kapitlet, framgår icke af denna föreskrift, biskopen var kapitlets hufvud, derföre behöfde här kapitlet icke omtalas. I de anteckningar till lagen, som af professor Schlyter blifvit tryckta såsom nr IV, upptages i § 46 denna föreskrift på latin; den ende skilnaden är, att byggning öfversättes med *ornatus*, d. v. s. prydnade. Mellan det svenska och det latinska ordet är skilnaden ganska stor. Att försöka förklara skilnaden skulle taga mycket mera område än min bok medgifver. Vi kunna ju nöja oss dermed, att om gods vore gifvet till en kyrkas prydnade, kunde det ju lätt hända, att man måste sälja godset för att få medel till kyrkans målände eller till inköp af en altarprydnad. Det är för öfrigt möjligt, att skilnaden beror på ett öfversättningsfel.

När anslag gifvos åt enskilde kaniker, andre innehafvare af kyrkliga embeten, lekmän eller stiftelser, fordrades domkapitlets bifall. Sådant inhemtades, när t. ex. erkebiskop Jarl år 1253 använde fattigtionde till förmon för archidiakonaten, när erkebiskop Jakob Israelsson gaf af kaniktionde anslag till stiftets studerande i Paris — i detta fall var det själfklart, att domkapitelsmedlemmarnes bifall måste inhemtas.

År 1323 skänkte en kanik i Vesterås gods för upprättande af en ständig *vicaria* i domkyrkan, han föreskref tjenstgöringen och förbehöll sig rätt att utnämna förste innehafvaren af tjensten, och hans testamente slutar med en anhållan, att biskopen och domkapitlet ville godkänna hans anordning. En man och hans hustru skänkte år 1330 all sin egendom till domkyrkan i Åbo. Biskopen och kapitlet medgäfvö, att donatorerne fingo behålla sin egendom så länge de lefde, de skulle dock årligen till domkyrkan lemna ett lispund smör, hvilket skulle vara ett intyg om domkyrkans eganderätt, att om båda eller endera, efter den andres död, råkade i armod, skulle domkyrkan gifva nödigt underhåll till döddagar. År 1342 beseglade jämte biskopen kapitlet

i Strängnäs en urkund, som gäller stiftande af en *vicaria* vid domkyrkan. Alltså — i sådana fall behöfde biskopen domkapitlets medverkan.

När år 1279 biskopen i Linköping öfverlät Ottenby församling till Nydala kloster, skedde detta med domkapitlets råd och samtycke. År 1280 lemnade erkebiskop Jakob en sin gård Kulla till sex små prebendarier vid domkyrkan, till jorden lades äfven Kulla kyrka, jämte viss tionde; domkapitlet fick rätt att bortgifva pastoratet och visitera och straffa. Denna gåfva innebar således på biskopens bekostnad en förmon för domkapitlet. Det oaktadt omtalas infordrande af domkapitlets bifall. En qvinna hade skänkt en egendom, Tuna i Vesterhaninge, för upprättande af ett prebende i Strängnäs domkyrka. Hennes brorson biskop Styrbjörn förenade år 1331 Vesterhaninge kyrka med detta prebende; äfven vid detta tillfälle omtalas domkapitlets bifall. Detta fordrades således, när disposition ledande till ändring af de normala förhållandena företogs med kyrkor. Likaledes omtalas domkapitlets bifall, när åtgärder vidtogos mot förenande hos en person af flere prebenden. Så skedde i Uppsala år 1357. Vid provinsialsynoden i Söderköping år 1449 föreskrefs uttryckligen 'råd och bifall' af kapitlet för kommodation, union, annexion eller inkorporation af sockenkyrkor. Sådant fordrades äfven vid upprättande af nya värdigheter, kanonikat eller prebende, vid stiftande af nya altaren i kyrkorna samt vid bortgiftande af lägerstad i domkyrkorna.¹ Vid provinsialsynoden i Arboga föreskrefs år 1474, att ingen biskop fick åt sig insätta efterträdare, medhjelpare eller 'titularis' utan sitt kapitels råd och samtycke.²

Vid införande af nye fester, som skulle firas inom ett stift, för ordnande af gudstjensten, för stiftande af sjålamesor eller förordnande af allmänna förböner skulle domkapitlet höras.³ Likaså i alla vigtigare ärenden rörande stiftsstyrelsen, så t ex. år 1281, då biskop Brynjulf i Skara utfärdade en kyrklig rättegångsordning för stiftet, omkring år 1320, då biskop Karl i Linköping förordnade rörande biskopsvisitationer, år 1336, då erkebiskop Peter i Uppsala gaf föreskrift huru vid en prests död förfaras skulle med inkomsterna af lägenheten och den öfrige egendomen.

Kapitlets bifall fordrades vid tillsättande af kaniker, såvida icke särskilda bestämmelser förelågo; jag hänvisar i detta afseende till den föregående framställningen. Den nyvigde presten skulle tjenstgöra en viss tid, vanligen två år, i domkyrkan; för fritagande från eller minskning af denna tjenstgöring fordrades domkapitlets bifall, hvilket ju

¹ Schlyters *Vestgötalagen* IV, 21, 55.

² Rörande tillsättande af biträden åt biskoparne jfr s. 136.

³ Exempel finnas i Lundqvists anförda arbete s. 193. Han påminner äfven derom, att när biskop Konrad Rogge i Strängnäs ville bringa de inom hans stift använda messböckerna i full öfverensstämmelse med hvarandra, hörde han icke blott domkapitlet, utan det till stiftsmötet år 1495 samlade presterskapet.

var helt naturligt, då denna tjänstgöring i hög grad gynnade kapitelmedlemmarnes bekvämlighet. Mot hvad eljes var sed hade domkapitlen i Sverige förskaffat sig rätt att deltaga i tillsättandet af de större pastoraten.¹

I en del ärenden hade domkapitlet rätt att gifva råd, under det biskopen hade rätt att icke följa detta. Om med afseende på de fall, då domkapitlets bifall (*consensus*) erfordrades, viss oklarhet föreligger, måste denna blifva ännu större i fråga om rådgifningen. En biskop var mera benägen än en annan att inhemta kapitlets råd. Gränsen mellan de ärenden, för hvilka endast råd eller både råd och bifall erfordrades, var med nödvändighet temligen sväfvande; ibland torde väl ock kunna sättas i fråga, huruvida vi ega rätt att i alla de fall, då endast råd omtalas, taga för gifvet att bifall ej kommit i fråga.

Jag nöjer mig med att anföra en del urkunder, i hvilke domkapitlets råd eller annars någon dess åtgärd omtalas eller antydes. Om någon kyrkoherde behöfde en vikarie, skulle han derom göra anmälan hos domkapitlet.² Prester, som icke hade fast anställning, utan ströko omkring i landet, skulle skickas till detta.³ År 1261 föreskref erkebiskop Laurentius i Uppsala, med kapitlets råd, att nyvigd prest, som icke genast blifvit kallad till någon plats, skulle tjänstgöra ett år vid domkyrkan; senare, då sådan tjänstgöring var obligatorisk, fordrades kapitlets bifall för befrielse eller förkortning. År 1313 utfärdade erkebiskop Nils Allesson en stadge om tionde med kapitlets råd. År 1281 utfärdade biskop Brynjulf i Skara en förordning om tionde, våldsgerningar å vigd ort eller å helgdag samt osedlighet 'med kanikernes råd'. Efter år 1412 förordnade biskop Magnus Tavast i Åbo, 'efter mogen öfverläggning med kapitlet', att presters barn skulle skiljas från fadern och att ingen prest finge utan formel tillåtelse aflägsna sig från stiftet. Domkapitlet deltog i vissa fall i biskopens domsrätt, men om detta får jag tala i ett annat sammanhang.⁴

När biskop blef hindrad att styra stiftet, om han blef sjuk eller reste bort eller afled, inträdde domkapitlet såsom hans ställföreträdare. År 1338, då biskopsstolen i Linköping stod ledig, utfärdade domprosten och kapitlet såsom stiftsstyrelse en urkund (DS nr 3370). Då erkebiskopsstolen i Uppsala var ledig år 1292, uppträdde domprosten Andreas såsom vikarie (DS nr 1056). År 1381 i september utfärdas ett bref af erkebiskopen i Uppsala, biskoparne i Linköping, Skara, Strängnäs, Vesterås och Åbo samt domkapitlet i Växjö, hvilket således vid

¹ I den ed biskop Bengt i Skara svor år 1451 vid tillträdet af embetet hette det bland annat: »att vi vid tillsättningen af de större och bättre beneficierna skola äska vårt kapitels råd och samtycke.»

² Stadge för Linköpings stift från medlet af 1300-talet: prostarne skulle hos kapitlet begära vikarier för prester, som behöfde sådane (Reuter Dahl, *Statuta synodalia*, s. 47).

³ Reuter Dahl, s. 84.

⁴ Om kapitlets rådgifvande rätt i öfrigt jfr Lundqvists afhandling.

detta tillfälle uppträdde i biskops ställe. Biskopen var då icke död, han afled först i november, han var således antagligen sjuk. Då biskop Knut i Linköping under åren 1408—1414 var genom ingripande i de politiska angelägenheterna ofta frånvarande, skötte domkapitlet stiftets angelägenheter.¹ När erkebiskop Jöns Bengtsson satt i den danske konungens fängelse, utfärdade han år 1463 fullmakt för sitt kapitel att under hans nödtvungna ledighet förvalta hans embete.

Detta dels sjelfskrifna — i händelse af dödsfall —, dels efter biskopens förordnande — under sjukdom —, dels sjelftagna² ställföreträdareskap skulle dock vara af kortare varaktighet. Enligt den kanoniske lagen fick en biskopsstol ej stå ledig mera än tre månader, ehuru väl ledigheten stundom, på grund af missbruk, som uppkommit, kunde blifva långvarigare. När en biskop var ålderdomssvag eller behäftad med en kronisk sjukdom, fick han ett särskildt förordnadt biträde, hvarom jag redan (s. 136) talat.

Domkapitlets medlemmar skulle naturligtvis sköta sin tjänst och derföre lefva och verka i stiftstaden. Så länge det var en *vita communis*, var väl detta regel, men när kaniken fick egen bostad, brusto bandet och ordningen. Tjenstegöromålen, af olika slag, hopades, man behöfde biträden, man kom snart derhän, att man sköt arbetet öfver på biträdena, under det att man samvetsgrannt behöll de med tjänsten förenade inkomsterna. Detta var ett missbruk, som redan under loppet af 1100-talet framkallade uppmärksamhet. I vissa fall kunde nog giltiga skäl förekomma för en vistelse utom stiftstaden; man kunde besöka ett universitet, för att fortsätta studierna, man kunde hafva en egen angelägenhet att föredraga för påfven eller man kunde hafva fått ett uppdrag att vid påfvestolen föra en annans, en enskilds, ett stifts eller en stats talan — i det senare fallet kunde frånvaran blifva ganska långvarig, såsom vår historia intygar för medeltidens slutperioder —, man kunde hafva så obetydliga inkomster, att man icke förmådde lefva på dem. Detta sist nämnda förhållande gaf, såsom redan framhållits, anledning att åt samme person gifva anställning vid flere domkapitel, hvilket ju innebar, att han ej kunde vara i tjänstgöring mera än i ett. Åtminstone ofta torde emellertid behovet af en sådan förening af flere tjänster varit mindre verkligt än framkalladt af begär efter vällefna. Inom den svenska kyrkan omtalas *canonici non resüentes*, kaniker, som icke voro bosatte i stiftstaden, först under 1300-talet. De som hade för små inkomster föredrogo framför vistelsen i stiftstaden att bosätta sig vid den prebendekyrka, som kunde vara dem upplåten. Domkapitlet i Strängnäs säger år 1333 (DS nr 3009), att flere af kapitlets medlemmar voro bo-

¹ Lundqvist anför s. 227 fem exempel.

² År 1419 lade Uppsala domkapitel beslag på erkebiskopsbordets egendom och inkomster, år 1420 sålde det en del af erkebiskopens tionde. Erkebiskop var då Johannes Jerechini.

satte i aflägsnare delar af stiftet. År 1340 (DS nr 3494) uppmana sex kaniker i Skara fyra medkaniker att infinna sig till det nära förestående biskopsvalet: en af dem var dekan i Linköping, en kallas 'de monte', han torde hafva som prebende haft socknen Berg i Vadsbo härad, således i den nordöstligaste delen af Västergötland, en var bosatt i Lödöse och en i Tingvalla (staden Karlstads föregångare). När biskopsstolen i Växjö hade blifvit ledig mot slutet af år 1381, funnos i stifts-staden endast domprosten och tvänne kaniker. De bestämde tiden för biskopsvalet. Fem kaniker vistades annanstädes inom stiftet.

Om kaniken bodde i stifts-staden, måste han i prebendeförsamlingen hafva en vikarie. Hade han flere prebenden och hade bosatt sig inom ett, måste han naturligtvis hålla vikarier vid de andra. Det hände ofta, att kloster hugnades med en eller annan församling, de drogo då inkomsterna af församlingen mot skyldighet att inom densamma upprätthålla gudstjensten. För detta ändamål måste de tillsätta en prestman, en ständig vikarie, hvilken icke fick tillträda sin plats utan biskopens bifall.¹

Men det fanns under medeltiden, hvilket för öfrigt redan blifvit framhållet, äfven vikarier, som icke vikarierade för någon alls; de voro ordinarie till gagnet, om än ej till namnet. Sådana vikariat uppkommo, när man af fromhetsskäl i kyrkorna grundade stiftelser, hvilka icke kunde skötas af det ordinarie presterskapet. Det må vara nog att anföra ett exempel. Kaniken Tideman i Vesterås skänkte år 1323 hvarjehanda gods — bland annat en gatubod midt på Köpmangatans södra sida i Stockholm och två bodar å vestra sidan af Vesterås torg, hvilka tre bodar gäfvo en årlig afkastning af 10 mark — till stiftande af en *perpetua vicaria* i Vesterås domkyrka (DS nr 2409).

Biskop och kapitel utgjorde den centrala myndigheten inom stiftet. I spetsen för sjelfva kapitlet stod en prost, *prepositus*. Men ute på landsbygden funnos ock **prostar**, *prepositi rurales*, i Skåne kallade *decani rurales*. Stiftets landsbygd var indelad i prosterier. I Skåne synes hvart härad haft sin egen prost. Inom Västergötland hade i början endast de från biskopssätet aflägsnare orterne haft särskilde prostar, men efter hand hafva flere tillkommit, vanligen en för hvart härad. Stundom voro dock flere härad hopslagna till ett prosteri, såsom de olika häraden på Dal och häraden i de s. k. Utlanden, d. v. s. Askims, Säfvedals, Vättle och Östra Hisings härad. Det vidsträckta Vermland var ett enda prosteri under biskopsstolen i Skara. Inom Finveden (Linköpings stift) var i allmänhet en prost förordnad för

¹ I en stadge för Linköpings stift heter det: *religiosis habentibus ecclesias, quibus parochiales ecclesie sunt annexe, precipimus, quod perpetuos vicarios instituant in eiusdem de consensu nostro.* Reuterdahl, s. 80.

hvert af de tre häraden; ibland hade tvänne härad en gemensam prost. Inom Varend (det lilla Växjö stift) var hvert härad ett prosteri. Inom Rumlaborgs fögderi voro Tveta och Viste härad, likasom Vedbo, särskilda prosterier under Linköpings biskopsstol. Tjust var ett eget prosteri, likaså Ydre. Deremot var det egentliga Östergötland — i medeltidens mening — trots dess stora vidd och betydande kulturutveckling (det hade vid medeltidens slut 136 kyrkor) deladt i endast tvänne prosterier, östan och vestan Stångån. Södermanland var i början deladt i tre prosterier, Törens, Strängnäs' och Nyköpings, men ganska snart börja flere prostar att omtalas, t. ex. i Daga hundare, Hölebo hundare samt Öster- och Vesterrek. Närrike utgjorde ett enda prosteri under biskopsstolen i Strängnäs. Inom Vesterås stift omtalas särskilde proster endast i Åkerbo hundare (Vestmanlands vestligaste del) och det vidsträckta Dalarne.¹ Enligt erkebiskop Nils Allessons förordning af år 1298 skulle indelningen i prosterier rätta sig efter folklandsindelningen, men emedan domkapitlet hade sitt säte nära gränsen mellan Tiundaland och Attundaland, omtalas inge särskilde prostar der, deremot synes Fjärdhundra ständigt haft egen prost. En sådan omtalas äfven för Gästrikland (1417) och för Oland (1492).² Helsingland var deladt i tvänne prosterier. Medelpad var ett prosteri, likaså Ångermanland och Vesterbotten. Inom Österlanden (Finland) funnos flere landsprostar, men deras antal och omfattningen af deras verksamhet äro icke bekanta.

Jag har hemtat dessa uppgifter ur Styffes *Skandinavien under unionstiden*, och nästan fullständigt återgifvit dem med hans egna ord. För de få områden, för hvilka han icke lemnat några uppgifter i detta afseende, har jag ansett det vara öfverflödigt att göra några särskilda undersökningar. Hvad här blifvit framlagdt är tillräckligt för att visa, att vissa stift från början varit delade i helt få (två eller tre) prosterier, men att det småningom blef sed, att indelningen i prosterier täckte den urgamla indelningen i härad — liksom stiften i regeln motsvarade de under den hedna tiden förekommande landskapen. Jag vill endast tillägga, att det till Linköpings stift hörande Gotland var deladt i tre prosterier. Inom den republikanska författningen på denna ö spelade prostarne en stor roll äfven i världsliga angelägenheter.

Om landsprostarnes åligganden förekomma endast spridda uppgifter. Jag återgifver här det som förekommer i de urkunder, hvilke Reuterdaahl återgifvit i sina *Statuta synodalia*.

I en stadge, som biskop Peter i Linköping (1339—1351) utfärdade för sitt stift, heter det (Reuterdaahl, s. 6): »vi bjuda strängeligen, att

¹ Detta utesluter naturligtvis icke möjligheten att äfven andra prosterier funnits.

² Att detta område haft egen prost mot medeltidens slut, synes antyda, att anordningen af år 1298 blifvit öfvergifven. Det kan svårligen uppgifvas någon anledning, hvarföre särskildt detta område skulle hafva fått egen prost.

prostarne i främsta rummet rena sig från allt, som är otillåtet, uppbygga och styrka de dem undergifne i dygder och gode seder, hos sig och dem efter bästa förmåga utrota lasterne, i all synnerhet oåterhållsamhetens last, som dessvärre vunnit insteg hos vår tids prester och skämmer den presterliga värdigheten. Dem, som de veta snärde i sådan brottslighet, må de på ett helsosamt sätt varna, rätta och straffa. Och om tilläfsventyrs någre visa sig häri oförbätterlige, må de utan dröjsmål anmäla dem hos oss, på det de må, genom vår hands påläggande, efter föregången förmaning, blifva rättade. Men om tilläfsventyrs försumlighet befinnes hos prostarne eller de befinnas smittade af sådan brist på återhållsamhet, skola vi, eftersom, ju högre ställningen är, brottet är så mycket svårare, förfara mot dem med ännu strängare dom».

Som det hände, heter det i samme stadge, att de, hvilke fått sig bot pålagd, fullgjorde denna på ett svekligt sätt, skulle hvar prost på lämplig tid under fastan före skärtorsdagen hålla ett möte (*capitulum*), till hvilket de botgörande inom prosteriet skulle sammankomma, för att der noga utfrågas rörande den dem ålagda boten och sättet för densamma. Prostarne skola under fastan strax¹ före skärtorsdagen insända till Linköping en med prostens sigill bekräftad förteckning öfver de botgörandes förbrytelser med redogörelse för den dem ålagda boten samt uppgift om, i hvilken mon de fullgjort denna, på det att de af dem, åt hvilke vi gifvit uppdrag att inleda,² kunna expedieras, men må icke tillit gifvas deras enfald, när de komma åter, så vidt de icke styrkas genom bref af oss eller inledarne. Före den 29 juni skulle prostarne examinera dem, huruvida de blifvit af inledarne expedierade. Ingen fick i Östergötland utom i Linköping inleda botgörare, såvida det icke var fråga om qväfning af barn (i bädden), i hvilket fall prostarne i stiftets aflägsnare delar fingo för barmhertighets skuld inleda. Annars fingo prostarne icke inleda, så vidt det icke var fråga om qvinnor, svage eller sjuke personer.

Prostarne, heter det vidare i samme stadge, skola utröna, hvilke kyrkoherdar inom prosteriet behöfva vikarier, och till kapitlet insända en öfver dem upprättad förteckning samt begära vikarier.

Den 30 juni skulle hvar prost, åtföljd af tvänne 'synodalvittnen', infinna sig vid biskopssynoden i Linköping. Försummelse härutinnan var belagd med 3 marks böter.

Denne stadge skulle af prostarne inom stiftet meddelas i deras 'koncilier'.

¹ *Proxima* hos Reuter Dahl bör tydligen vara *proxime*. I biskop Nils Hermanssons stadge heter det: 'fjerde dagen före skärtorsdag'.

² Att inleda i kyrkogemenskapen efter fullgjord bot. Det var således icke endast ofvan nämnda redogörelse, som skulle sändas till Linköping, utan skulle äfven de med bot belagde personligen infinna sig i stiftsstaden.

En af biskop Nils Hermansson i Linköping (1374—1391) utsänd stadge innehåller ett förnyande af föreskrifterna om prostarnes rene lefnad och deras skyldighet att vaka öfver sedernes renhet samt om behandlingen af de botgörande. Ytterligare föreskrifves här, att ingen landsprost finge fälla dom lydande på interdikt eller suspension (från deltagande i gudstjensten) utan trenne föregående varningar. En skriftlig berättelse om orsaken till domen skulle afgifvas, såvida icke prosten ville blifva suspenderad från sitt embete och utestängd från kyrkan. Bannlysningsdom fick icke fällas af prosten, såvida han icke dertill erhållit särskildt uppdrag af biskopen eller kapitlet. Hvar prost skulle fyra gånger hvart år kalla de underlydande kyrkoherdarne till ett möte. Vid dessa möten skulle han klart och tydligt uppläsa och tolka denne stadge. Han skulle anteckna de kyrkoherdar, som afhöllo sig från dessa möten eller icke iakttago stadgens föreskrifter, och skyndsamlingen insända sådan förteckning till biskopen eller kapitlet. Försummelse i detta var belagd med icke mindre än 9 marks böter.

Till sist meddelas den ed, som prostarne skulle inom domkapitlets lokal aflägga inför biskopen och kapitlet:

»Jag N prost svär vid den allsmäktige Guden och det heliga evangeliet, att jag skall i utföningen af det mig anförtrödda embetet vara trogen och hörsam mine herrar biskopen och kapitlet i Linköping, och skall jag använda all omtänksamhet med arbete och välvilja, utan svek eller några som helst konstgrepp, i utförandet af deras och Linköpings kyrkas saker, rätter och göromål. Jag skall hvarken för böner eller betalning, hvarken af gunst eller hat, stjelpa deras stadgar eller domar, hvilke jag har att inom mitt prosteri fullfölja. Jag skall i allt detta efter bästa förmåga hålla mig efter ett rent och godt samvete: så hjelpe mig Gud.»

Biskop Peters nyss anförde stadge är enligt inledningsorden ställd till 'universi prepositi, plebani, sacerdotis et clerici'. Om prostarne har jag redan talat. *Sacerdotes* och *clerici* (klerker) äro allmänna benämningar, afsedda att till åtlydnad för stadgen förbinda alle de andlige, som lydte under biskopen och kapitlet. Då återstår endast titeln *plebanus*, hvilken har en särskild betydelse.

Kyrkoherden i staden och på landet kallades under medeltiden **kirkioherre** eller kirkioprester. En allmännare, något mindre officiel benämning var siälagogmmare eller siälaryktare, båda orden motsvarande det nutida språkbrukets själasörjare. På latin kallades kyrkoherden *curatus* eller *plebanus*, den som hade med folket (*plebs*) att skaffa. Alle prester, från biskopen och ned till kyrkoherden och vikarien, buro under medeltiden hederstiteln herre, liksom riddarne samt i städerne borgmästarne och, åtminstone i Visby, rådmännen.

Presterne nämndes vanligen endast med dopnamnet: 'herr Jon' är således en prest med namnet Johan. Annars var det under medeltiden sed att till dopnamnet foga fadrens namn i genitiv-form. Att man underlät detta i fråga om presterne berodde måhända på det lifliga intryck man fått af kyrkans sträfvan att rycka presterne ut ur det på släktskap grundade sambandet med lekmännen.

I en handskrift rörande förhållanden i Linköpings stift meddelas följande formulär för den ed, en kyrkoherde hade att aflägga.

»Jag N 'curatus pastoralis' för N kyrka svär och lofvar, att jag skall vara Eder, min herre biskopen i Linköping, trogen och hörsam. Jag skall hvarken direkt eller indirekt vara med i råd, när något handlas mot eder kyrka eller kapitlets frihet, men om jag finner något göras mot dem, skall jag hindra det efter min yttersta förmåga, och jag skall lägga mig all flit om att sådant så fort som möjligt kommer till eder kännedom. Jag skall lägga mig all vinn om att försvara min kyrkas och prestbordets gods, och aldrig skall jag utan eder vetskap och tillåtelse öfvergifva Linköpings stift eller min kyrka. Min kyrkas och prestbordets inventarier och öfriga lösören skall jag aldrig på något sätt förskingra, utan tvärtom, så vidt jag förmår, öka. Jag skall aldrig, till kyrkans och presterskapets skam, hålla en offentlig frilla. Så hjälpe mig Gud och Hans heliga evangelium.»

Edens formulering är mera hierarkisk och verldslig än kristen och presterlig.

Huru tillsattes kyrkoherdarne?

Vestgötalagen förutsätter val af församlingen. Den äldre lagen (kyrkobalken kap. 11) säger helt enkelt, att om meningarna äro skiljaktiga, afgör flertalet.¹ Den senare lagen tillägger (kyrkobalken kap. 21): biskopen gifve kyrkan, när tre veckor äro ute. Alltså hade biskopen endast att stadfästa valet — naturligtvis under förutsättning att den valde var kompetent att öfvertaga vården om en församling.² Här talas om en, som, derest han hade enhällig kallelse eller åtminstone majoritet, skulle af biskopen nämnas. Östgötalagen (kyrkobalken kap. 4) gifver biskopen större rättighet: bönderne skulle sätta upp tre kandidater, bland dem valde biskopen den han ville. Upplandslagen (kyrkobalken kap. 5) talar först om enhälligt val; socknemännen skulle fara med den valde till biskopen, som skulle granska hans kunskap och vigelsebref. Uttrycket är kortfattadt, men det måste anses inne-

¹ Uppgiften förefaller i hennes lakoniska form så godt som obegriplig, men jämförelsen med den yngre lagen m. m. gör det klart, hvarom frågan gäller.

² Lundqvist har i ofvan anförda arbete gifvit en oriktig tolkning af den senare lagens stadgande: »Om församlingen ej inom tre veckor begagnat sig af sin rätt, tillfölle denne biskopen.» Orden i lagen lyda: »Skil sokn um präst, rathe the sum flere ära ok biskuper gifvi kirkyu tha ute ära thre vikur.» Detta kan svärigen få någon annan tolkning än den af mig här ofvan gifna. Att valet icke kunde blifva giltigt utan biskopens godkännande må väl anses helt naturligt.

bära, att derest kunskapen fanns vara till fylles och ordinationsbrevet korrekt, skulle den enhälligt utsedde af erkebiskopen utnämnas till innehafvare af den ledige platsen. Kunde icke socknemännen sämjas i valet, hade de att fara till erkebiskopen och bedja honom tillsätta kyrkoherde. Helsingelagen har samma stadgande som Upplandslagen. Södermannalagen deremot öfverensstämmer med Östgötalagen deri, att församlingen skulle uppställa tre kandidater, mellan hvilke biskopen hade att välja. Enligt den s. k. äldre Vestmannalagen (kyrkobalken kap. 1) tillhörde det socknemännen att inom sex månader välja prest, dock skulle valet godkännas af biskopen; var ej valet inom den nämnda tiden gjordt, då hade biskopen rätt att utnämna hvilken han ville. Den s. k. senare Vestmannalagen (kyrkobalken kap. 4) har samma stadgande rörande det enhälliga kyrkoherdevalet som ofvan anförts ur Upplandslagen, men derest meningsskiljaktighet uppstått, skulle tre kandidater uppställas, bland hvilke biskopen hade att utse en. På samma sätt stadgar Smålandslagen. Förhållandena hade sålunda utvecklat sig olika i de olika stiftet.

Hade kyrkan en patronus, måste den af honom utsedde kyrkoherden [om han var kompetent] nämnas af biskopen.¹

Alltså är i lagarne församlingarnas rätt att välja själasörjare på det bestämdaste häfdad. När reformationen infördes i Sverige, intogs i Vesterås *ordinantia* föreskriften, att biskoparne egde förse lediga sockenkyrkor med prester. Detta kunde vara en nyhet, kunde vara en diktatorisk åtgärd — visserligen icke enastående —, framkallad af begäret att förse socknarna med prester, som hyllade den nya ordningen inom kyrkan: man kunde icke begära, att församlingarna, särskildt i landsbygden, skulle alltför snart afstå från de gamla, s. k. påfviska traditionerna. Men antydningar finnas, att man redan under den föregående tiden vid tillsättande af kyrkoherdar icke hållit sig efter landskapslagarnes föreskrifter. Påfvarne hade en afvikande uppfattning. Jag vill icke fästa mycken vikt vid den omständigheten, att man ansåg sig behöfva söka påflig stadfästelse — gifven år 1268 (DS nr 529) — för Linköpingsbiskopens medgifvande, att Tyskarne i Visby, som der anlagt jungfru Marias kyrka, finge, när ledighet uppstode, föreslå biskopen en kandidat till kyrkoherdebefattningen. Mina skäl äro två: här var icke fråga om en sockenkyrka i vanlig mening och Östgötalagen föreskref uppsättande af tre kandidater; här förekom således en afvikelse från det, som gällde inom Linköpingsbiskopens stift, och derföre hade han i detta fall gifvit ett särskildt privilegium. Också gjorde biskopen i Linköping år 1294 eller tidigare svårigheter, när det gällde att utnämna en kyrkoherde — en af de två — för denna kyrka, och samma

¹ Här om talas i Upplands- och Södermannalagarna. När det i den senare heter: »biskopen *eger* att utnämna», torde detta icke innebära någon rätt för biskopen att nämna en annan än den föreslagne.

svårigheter synas vara från biskopens sida gjorda år 1317.¹ Mera betecknande för påfvestolens uppfattning är en bulla af år 1317, i hvilken förbjudes lekmän att taga befattning med tillsättning af prest-tjenster — detta strider fullkomligt mot den gamla svenska uppfattningen, men bullor äro ett, tillämpningen ett annat. De påfliga föreskrifterna kunde och måste betyda ganska mycket för tillsättandet af kyrkans högre dignitärer, såsom biskoparne, men rörande mindre förhållanden, såsom tillsättande af kyrkoherdar, behöfde bullorna icke hafva samma genomgripande betydelse. Vigtigare är den rättighet, som år 1353 lemnas biskopen i Åbo att gifva lediga gäll åt hvem han ville utom tio regala. Då påfven i vissa fall tillvällade sig provisionsrätt, sökte biskoparne följa hans exempel och gjorde anspråk på rätt att tillsätta alla de pastorat, hvilka genom en kyrkoherdes afsägelse hade blifvit lediga.² Församlingarnas indragande under kyrkliga beneficier torde ock hafva verkat i hög grad störande på församlingarnas urgamle valrätt. Men att denne åtminstone icke helt hade blifvit upphäfd framgår, bland annat, af en handling af år 1410.

Denna viktiga fråga kan svårligen, på grund af brist på urkunder, på ett afgörande sätt lösas, men så mycket är tydligt att förhållandena under medeltidens förlopp i detta afseende blefvo ganska brokiga: intrång på församlingens valrätt hafva uppenbarligen icke fattats.

Huru ett pastorat söktes under medeltiden, är icke bekant. Förhållandet mellan kyrkoherden och hans församling torde i det hela hafva gestaltat sig ganska patriarkaliskt. Genom sin förbindelse med det himmelska, som var så mycket för mera än det jordiska, intog presten en upphöjd ställning i menighetens ögon, men eljes torde han i många fall icke hafva skilt sig synnerligen mycket från bondehopen. I en stadge för Linköpings stift utan uppgifvet datum³ heter det, att ingen prest skall få en kyrka, derest han icke känner trons artiklar, Guds bud och barmhertighetens gerningar, att presterne skola se till, att de kunna fromt och tydligt läsa de kanoniska tiderna, vår frus tider och de sju psalmerne, att presterne skola undervisa folket i den sanna

¹ År 1317 vidimerade abboten i Roma, dominikanerpriorn och franciskanergardianen i Visby en bulla af den 23 mars 1295, hvilken föreskref undersökning rörande Linköpingsbiskopens vägran att godkänna en för honom anmäld nyvald kyrkoherde i jungfru Marias kyrka i Visby. Hade biskopens vägran berott på den föreslagne personens olämplighet, hade icke bullan behöft åter bringas fram genom vidimationen af år 1317. Här torde ett principiellt motstånd från biskopens sida hafva förelegat. Att märka är att i bullan kallas sockenborne d. v. s. Tyskarne i Visby kyrkans 'sanne patroner'. Redan detta angifver, att här föreligger ett undantagsfall.

² Påfvarne lade sig också i tillsättande af pastoraten i Sverige. Clemens VI föreskref år 1348, att tre svenske prester skulle erhålla första lediga pastorat i deras olika stift (DS nr 4333).

³ Tryckt i Reuterdaahl, *Statuta synodalia*, s. 82 f.

tron och Guds bud och gode seder, och om de äro okunnige, må de lära sig. Reformationens män hade mycket att förtälja om det lägre katolska presterskapets okunnighet. Som vi se, var denna ett gammalt ondt. Den undervisning som gafs var för öfrigt af diktatorisk natur; i samme stadge heter det: »det är för alle lekmän förbudet att disputera om tron eller trons artiklar».

För kyrkan var det mindre behagligt, att stormännen önskade få sine egne prester, **stormännens kapellaner**. I ett slott eller i allmänhet en förnämligare bostad för en storman anlade man gerna, med anledning af tidens religiösa uppfattning, som kräfde andakts utöfvande på helgadt ställe, ett kapell. Men för utöfvande af andakt, med hvad dertill hörde, kräfdes ock en prest. Men denne prest ansågs, kanske icke utan skäl, komma i ett visst beroende förhållande till sin verldslige hufvudman, hvilket ju var betänkligt. I biskop Peters i Linköping (1339—1351) redan anförde stadge heter det, att hvar prest, nyligen vigd eller framdeles vigd, varnas för förste, andre och tredje gången på det mest bestämda sätt att gifva hyllning åt lekman, af hvilket stånd, utmärkthet och vilkor han än vore, med undantag för konungen och drottningen, eller att åt sådan egna daglig tjenst utan biskopens särskilda tillåtelse. Flere urkunder tala ock om att stormän anhållit om rättighet att hos sig anställa en kapellan. Af desse kapellaner kräfdes en särskild ed. I en urkund rörande Linköpings stift¹ är intaget edsformuläret för riddares och ädlingars kapellaner — antagligen togs samme ed af konungens och drottningens kapellaner. Edens lydelse:

»Jag N blifvande kapellan [hos] N svär och lofvar att åt Eder, min nuvarande herre [biskop] bevara en rätt lydriad och den trohet mot kyrkan, som jag lofvat, när jag ordinerades till prest, och att jag i denna tjenst [hon kallas *servitus*, trälldom] icke skall försumma boken med de kanoniska tiderna. Jag skall bära den föreskrifna drägten och tonsuren. Om morgonen utan dispensation, men ej efter midnatten (klockan 12), skall jag sjunga messan, men icke på något profant ställe eller på ett ställe, som är belagdt med interdikt, eller inför en person, som är exkommunicerad eller utesluten, ej heller skall jag inlåta mig på att gifva en sådan person absolution utan Edert särskilda uppdrag, ej heller skall jag gifva nattvarden åt någon, som är skild från den heliga kommunionen, utan kyrkoherdens skriftliga medgifvande. Så hjelpe mig Gud och Hans heliga evangelium.»

Bifogade äro några på svenska skrifna bestämmelser, hvilka i hufvudsak upprepa hvad edens innehåller, men med de ganska betecknande tilläggen, att kapellanterne ej skola för några förbrytelser blifva

¹ Reuterdaahl, *Statuta synodalia*, s. 86.

trängde från sine andlige domare och att när dem ej vidare lyster tjena, de skola hjälpas till något godt gäll. Här upplät den andliga myndigheten, i strid mot kyrkans lag och traditioner, åt lekmännen att inverka på tillsättningen af presterliga embeten.

Från kyrkans synpunkt var onekligen denna anställning af prester hos verldslige stormän betänklig, och hon kunde hos stormän, som voro angelägne om utvidgande af sitt maktområde, framkalla betänkliga sträfvanden. K. Magnus Eriksson begärde hos påfven och erhöll äfven år 1347 tillstånd att taga i sin tjenst tjugo prester från alla städer och stift i sina riken utan biskoparnes hörande — en vidt gående fullmakt. »Afsigten härmed var utan tvifvel den att vid sidan af landets presterskap bilda en särskild, från biskoparnes myndighet frigjord, blott af konungen beroende korporation. Ur denna kunde han sedan välja sine kanslerer, i den ega tillgång till den andliga hjälp han behöfde, i den uppfostra åt sig inom kyrkan sjelf ett parti, som i tvister med biskopar och domkapitel verksamt kunde bistå honom. Det var samme, utan tvifvel klokt uttänkte plan, som morfadern, k. Håkan i Norge, redan långt förut satt i verket, och som, om han ej höll allt hvad han lofvade, likväl gifvit konungadömet ett ej oviktigt stöd. I Sverige deremot synes afsigten aldrig ens i minste mon kunnat förverkligas.»¹

Vi hafva ett s. k. bevingadt ord, som säger, att klockaren räknar sig till presterskapet. Icke på grund häraf, utan derföre att vi måste i detta sammanhang sysselsätta oss äfven med presterskapets hjälpare, vill jag nu äfven tala om **klockaren**. Namnet angifver, att han hade att sköta kyrkans klockor och således äfven att sörja för ringningen. Han omtalas redan i den äldre redaktionen af Vestgötalagen. Östgötalagen innehåller flere upplysningar. Då klockare skall väljas, uppställa bönderne tre kandidater, af hvilke presten väljer en. När valet skett, lemna bönderne kyrkonyckeln åt presten, och denne lemnar honom åt klockaren. Föreskriften är ganska betecknande: det var bönderne, som förfogade öfver kyrkans nyckel, det fordrades en öfverlätelseakt från deras sida, för att presten skulle få honom i sina händer, men det var icke bönderne, som lemnade honom åt klockaren, utan presten lemnade honom åt sin tjenare klockaren. Om kyrkan brann — eldfaran var under medeltiden större än nu, i följd af de många ljus, som brunno under den katolska gudstjensten — eller stals i kyrkan för öppna dörrar, då skulle presten göra socknen rätt för förlusten, men han hade i sin ordning att vända sig till klockaren för att få ersättning. När presten begaf sig ut i sockenbud, skulle klockaren vara honom följaktig samt bära hans bok och stola.² Klockaren

¹ Lundqvist, anf. arb., s. 201.

² Om stola, jfr kapitlet om presternes drägt.

hade skyldighet att ringa till ottesång, messa och aftonsång samt mot helg; mera behöfde han icke ringa utan särskild ersättning. Om banden, i hvilka klockan hängde, lossnade, skulle klockaren tre söndagar i rad ställa sig i kyrkodörren och derom underrätta socknen, i annat fall bar klockaren ansvaret. Föll efter sådant tillkännagifvande klockan ned och slog ihjäl klockaren, skulle socknen till hans arfvingar betala tre mark såsom mansbot. Om klockan brast, utan att klockaren varnat för hotande skada, skulle han till kyrkovårdarne erlægga tre mark.¹ Södermannalagen (kyrkobalken 4) har enahanda föreskrift om tillsättande af klockare, nyckeln var så att säga tecknet på hans värdighet; särskildt framhålles hans skyldighet att vårda kyrkans skrud. Anmälan om väntad skada skulle göras tre söndagar i rad, men icke åt hela socknen, utan åt kyrkovårdarne. Klockarens skyldigheter omtalas i något sväfvande ordalag: han skall ringa till alla tider (gudstjänster) samt göra full tjänst åt presten och socknen. Upplandslagens kyrkobalk (kap. 6) säger: 'nu kan man komma till kyrkan och bedja om klockor [d. v. s. att blifva klockare], då är rätt att taga den, om hvilken båda sänjas, presten och socknen; sänjas de ej, då tage socknemännen sådan de sjelfve vilja. Om en vägfärande man sjuknade hos en bonde, skulle denne underrätta klockaren och klockaren presten. I Vestmannalagen (I, kristnubalken kap. 5) heter det, att bönder skulle anskaffa klockare, han skulle först i kyrkan vara och senast ur fara, han skulle vakta nycklar och ljus och funten, så att han ej längre står öppen än han viges och barn döpes.

Huru mycket klockarens embete omfattade, framgår af ett reglemente för klockaren vid Åbo domkyrka.² När klockaren hade blifvit vald, öfverlemnades till honom af biskopen, i kapitlets närvara, kyrkans nycklar, hvarefter klockaren i biskopens händer aflade ed att troget förestå sitt embete samt vara biskopen och kapitlet hörsam. Han skulle förvara nycklarna, å rätta tider uppläsa och stänga kyrkan, han skulle hålla kyrkan ren och så ofta det behöfdes skura höga korets ljusstakar och läsestolen, han skulle hvar dag hemta vin, oblater och rent vatten och fördela detta på alle dem, som skulle hålla messa. Om han var lärd, d. v. s. hade bokliga kunskaper, skulle han sjelf försedd med röklin³ deltaga i alla processioner. På själadagen efter messan, dagen förut efter själaaftonsången och om askonsdagen skall han gå i processionen med vigdttvattenskitteln, kapellanen bar stänkeln och en tredje (helt visst en korgosse) rökelsekaret. Han skulle hålla mессovattenskaret rent, så att vattnet icke blef skämdt, fylla alla vigdttvattenskaren med vatten och se till, att i hvart och ett fanns en stänkel, göra ljusen till höga sankt Henriks altare och sockenaltaret och den helige

¹ Östgötalagens kristnubalk kap. 4—6 och 8.

² Reuterdaahl, *Statuta synodalia*.

³ Om röklin jfr kapitlet om drägten.

Hemmings graf (han skulle sjelf bestå vecken till ljusen), göra alla bokaljus och stakaljus till höga koret — »med stakaljus menas blossljus, kyrkomessoljus, mörka ottesångsljus, kyndelmessoljus och hallelujaljus» —, tända och släcka höga altarets och den helige Hemmings ljus till och från tidegården i höga koret; vid dubbla och helt dubbla kyrkliga fester skulle han upptända på hvart altare ljusen till tidegården och släcka ut under predikan i högmessan och då *magnificat* är sjunget i aftonsången och *benedictus* i ottesången, se till att kyndelmessoljusen sättas på väggarna, aktgifva att ljusen ej bäras in i höga koret otända, i synnerhet då monstransen inbäres eller i processioner, afkläda högaltaret, sockenaltaret, sankt Henriks altare, helige Hemmings graf, prelaternes bokstolar och andres i höga koret, predikstolen och bänken på kyrkogården. Han skall kläppa till Vår frus lof om morgonen, då klockan slår tre på Marie bebädelses dag, och ringa två gånger till dagmessen med den klocka, som dertill hör, derefter en gång med sockenklockan och ännu en tredje gång med nyss nämnda dagmesso-klocka och så en andre gång med mindre klockan och derefter samman med båda klockorna till ottesången, då klockan slår fem, vid helt dubbla fester ringe han tre gånger till aftonsången, vid dubbla två gånger och så till dagmessen först och så en gång till ottesången och en annan gång till dagmessen och så tillhopa och tredje gången till dagmessen efter det samman är ringdt. Om sankt Mikael's tid skall han ringa förste gången, andre gången och samman till ottesång och sedan kläppa och ej ringa tredje gång till dagmessen, förr än dagen kan tydligt märkas. Då klockan slår sex om morgonen, skall han ringa tre gånger till primmessen med primklockan och dröja så länge mellan hvar ringning, att ett ave Maria kan läsas; är högtid å färde, då ringe han före och särdeles då predikan är i kyrkan.¹ Klockaren skall tillsäga kyrkoherden om de barn, som skola kristnas, och bära ljus före krisman med sitt röklin till döpelsekaret, han skall säga till och buda när lysas skall för brudar och när de skola vigas, säga till när kyrkoherden skall gå i sockenbud och följa i sitt röklin med klockarelykta och handbok, säga till när lik skola vigas eller jordas, vid själamessor eller vigilier upptända vigilieljusen rundt omkring kyrkan, ringa båda dagarne till brudmessen, framsätta brudstolarne, sopa bruddörren och bära dit vigdt vatten. Han skall se till, att då messa hålles på högaltaret eller sockenmessa på Vårfrualtaret, dagmessa och sjungande messa på sankt Henriks altare om vintertid, att klerkerne alltid hafve eld i eldpannan och sammaledes korklerken en panna i hvart kor.

En annan uppteckning finnes om klockarens skyldigheter, hvilken af antagligen tvifvelaktig anledning hänföres till k. Magnus ladulås och

¹ Reuterdahl har utelemnat de många följande bestämmelserna rörande ringning å kyrkliga högtidsdagar.

en påfve Calixtus.¹ Som denna gifver några nya upplysningar om klockarens många bestyr, må hennes hufvudpunkter här meddelas. Klockaren skall följa kyrkoherren till prestmötet, föra biskops och prosts bref till näste klockare, ringa helgesmål till hvar högtid och hvar afton kläppa Vår fru Marias lof, tillsäga sockenherren aftonen tillföre, om han får bud af en bonde, och bör han följa presten med klockan i hvar sockenbud, han skall elda prestens badstuga en gång i hvar vecka, tjena och raka honom och hålla qvastar, slagta kyrkoherrens få, om så behöfves (detta mot ersättning), lägga prestens korn i ladan, tjena vid alla messor, som socknemännen låta sägas helgdagar och söcknedagar, tjena presten vid alla socknemessor, och kan han ej *confiteor*, göre han presten sju dagsverken om året, då presten mest behöfver dem. Han och hans hustru skola bära bryggetygen och öltunnan, om så behöfves (derföre fick han en 'dragarekanna'), hustrun skall göra deg och baka bröd åt presten, om så behöfves, och bäre derföre en bulle från gården. »Då klockaren hafver uppfyllt allt detta året om, då skall han hafva af presten ett par skor och ett par vadmalsbosor och ej mera.» Det var för de tjenster, som gjordes presten enskildt. Den egentliga lönen fick klockaren af församlingen.

Ehuru klockaren på landet sålunda hade i viss mon en tjenares åligganden, hade han dock egen bostad, klockarestuga eller klockaregård, och torde denne icke hafva varit oansenlig. År 1457 hölls lagting i klockaregården med allnogen i Mora socken, år 1472 hölls lagting i Husaby klockaregård (likaledes i Dalarne). År 1438 var rikets råd samladt i klockarestugan i Telje.

Klockaren intog en viss undantagsställning; liksom presten var han genom k. Kristofers landslag befriad från deltagande i skallgång efter djur. Men klockarne torde icke alltid hafva åtnjutit godt rykte. Kap. 52 i Upplandslagens manhelgesbalk börjas på följande sätt: 'Fynd ega stå näst tjufnad, ty tjufven hittar gerna, som klockaren hitte kalken.'

Klockaren stod under prestens myndighet. Socknemännen representerades deremot af tvänne personer, som i våre dagar kallas **kyrkovärdar**, under medeltiden kyrkodrotnar (Vestergötland och Småland), kyrkogömmare (Östergötland), kyrkovärjande eller kyrkovärjar.² Enligt Vestgötalagen skulle de en gång om året före påsk aflägga räkenskap för socknen och indrifva fordringar. Om de jämte presten lånat ut kyrkans medel utan socknens råd, skulle de till socknen inbetala lånebeloppet, med rätt att hos låntagaren söka ersättning (kyrkobalken II, kap. 65). De skulle kontrollera socknemännens dagsverken för kyrkogården, stapeln och klocktornet (III, 92). Söder-

¹ Aftryckt i Reuter Dahl, *Statuta synodalia*, s. 213 f.

² Formen kyrkovärd börjar uppenbara sig mot slutet af medeltiden.

mannalagen tillägger, att om presten fann något behöfvas för kyrkans utstyrsel, skulle han anmäla detta för kyrkovärdarne. År 1325 inskrefvos i Södermannalagen några stadganden om kyrkliga förhållanden, bland dessa att de tre mark, som kyrkovärdarne skulle böta, derest de icke skötte om kyrkans skrud, skulle tillfalla biskopen. Glömde presten att i förtid underrätta kyrkovärdarne om hvad behöfdes och om gudstjensten derigenom hindrades, skulle han böta 3 mark, af hvilka två tillfölla kyrkan, en kyrkovärdarne.

Den hierarkiska organisationen ordnade kyrkan i en rad af olika grader, den ene lägre än den närmast föregående, den lägre med förpligtelse till lydriad mot alle de öfre. Men i den kyrkliga ordningen ingick också ett annat element, det att likställde möttes till gemensamma öfverläggningar, låt vara att dessa möten alltid slöto sig kring någon, som tillhörde en högre grad.

Jag har redan talat om **prosterimötena**. Fyra gånger om året skulle prosten kring sig samla alle kontraktets kyrkoherdar, till behandling af gemensamma angelägenheter. För Linköpings stift äro dessa prosterimöten flere gånger omtalade i urkunder. Det lider intet tvifvel, att sådana förekommo äfven inom Sveriges öfriga kyrkoprovinser.

Inom hvart stift hölls årligen ett **prestmot** (*synodus episcopalis*). I Linköpingsbiskopen Peters ofvan anförda stadgande föreskrifves, att alle prostar skulle jämte tvänne synodalvittnen från prosteriet årligen infinna sig till biskopssynoden, som hölls på aposteln Pauli åminnelse-dag (den 30 juni). Hvert stift hade sin bestämde dag för prestmotet, hvilket framgår deraf att bref emellanåt angifvas vara skrifna vid prestmotet utan annan tidsbestämmelse: hvar och en visste, när prestmotet hölls. Det faller af sig sjelft att dessa mot firades med stor kyrklig högtidlighet. Biskop Johannes i Skara föreskref år 1472, att prestmotet skulle i hans stiftsstad hållas den 6 juli. Ett bref af år 1452 föreskrifver att i *synodus clericorum* i Skara skulle alle närvarande prester hålla ett anniversarium med messofirande. Vid dessa möten behandlades stiftets angelägenheter, och förordningar utfärdades i sammanhang med mötena, gällande stiftet.

Alltså, kyrkoherdarne sammanträdde hos sin prost, prostarne, åtföljde af tvänne ombud, sammanträdde hos stiftets biskop. Men dessutom samlades biskoparne kring erkebiskopen till ett s. k. **concilium provinciale**.¹ Telje (Södertelge) var ofta samlingsplatsen — synner-

¹ Ett sådant möte hölls år 1241 på Götala nära Skara (DS nr 305).

ligen beqväm åtminstone för de uppsvenske prelaterne, hvilke kunde komma dit sjöledes. Dit infunno sig biskoparne eller deras ställföreträdare samt ombud för domkapitlen och presterskapet. De senare synas hafva betraktats såsom mindre viktiga. Åtminstone omtalas af erkebiskop Birger i redogörelsen för provinssynoden, som hölls i Uppsala år 1368, han sjelf, 'hans bröder kyrkornas prelater, våre suffraganer' och 'prokuratorer för dem, som då icke kunde närvara'. I redogörelsen för provinskonciliet i Telge år 1380 omtalas såsom närvarande erkebiskopen och biskoparne i Linköping, Strängnäs, Vesterås och Växjö, hvilke alle beseglade kungörelsen om mötets beslut, 'i närvara och med samtycke af de frånvarande biskoparnes ombud'. Likaledes är kungörelsen om provinskonciliet i Arboga år 1396 utfärdad af erkebiskopen och hans suffraganer. Kungörelsen är adresserad till 'alle ädlingar och plebejer, klerker och lekmän i Sveriges rike'. Från provinskonciliet i Arboga år 1412 utfärdades flere kungörelser, af hvilka en talar endast om erkebiskop och biskopar, tvänne andra deremot nämna äfven kapitlens och presterskapets ombud.¹ Vid provinskoncilierna behandlades kyrkliga ärenden af de mest olika slag, hvilket framgår af de kungörelser, som Reuterdaahl tryckt i det flere gånger anförda arbetet.

Provinskoncilierna synas icke hafva hållits på bestämda tider, utan sammankallades på grund af sig företeende omständigheter. En bulla af Gregorius XI af år 1373 påbjuder, att provinskoncilier skulle hållas efter gamla påbud. Han klagar öfver att dessa möten allestädes försumrades. Urban VI förnyade år 1379 detta påbud.

När under tider af stora svårigheter för den romerska kyrkan det fanns nödigt att sammankalla stora **allmänna kyrkomöten**, uppmanades äfven den svenska kyrkan, den s. k. Uppsalaprovinsen, att låta sig vid dem representeras. Då emellertid dessa möten gällde hela den romerska kristenheten, behöfver jag icke närmare ingå på dem.²

Till sammanhållningen inom kyrkan hörde ock föreskrifterna att underordnade prelater skulle vid vissa tider infinna sig hos öfverordnade. När Gregorius VII sökte draga den svenska kyrkan undan beroendet af den hamburg-bremenska, uppmanade han k. Inge att sända till honom en biskop eller annan lämplig prestman, för att redogöra för Sveriges vanor och folkets seder samt med sig återföra apo-

¹ Den 8 april 1412 utlyser erkebiskopen i Uppsala ett provinskonsilium till den 10 nästföljande juli i staden Teljes sockenkyrka; något sådant möte hade icke på länge blifvit hållet, hvadan den kyrkliga friheten trampas under fötterna, tron ljummas, villfarelser skjuta upp, kanonisk tuktan föraktas och orena vidskepelser uppkomma. Platsen för mötet blef ändrad, ty i den fullmakt, som *universitas cleri* i Skara stift den 6 juli utfärdade för tvänne kyrkoherdar att, efter gammal god sed, vara testes synodales, nämnes Arboga som platsen. En fullmakt för konsistorii ombud finnes från år 1414.

² Redan år 1215 uppmanade Innocentius III den svenska kyrkan att låta sig representeras vid ett allmänt kyrkomöte.

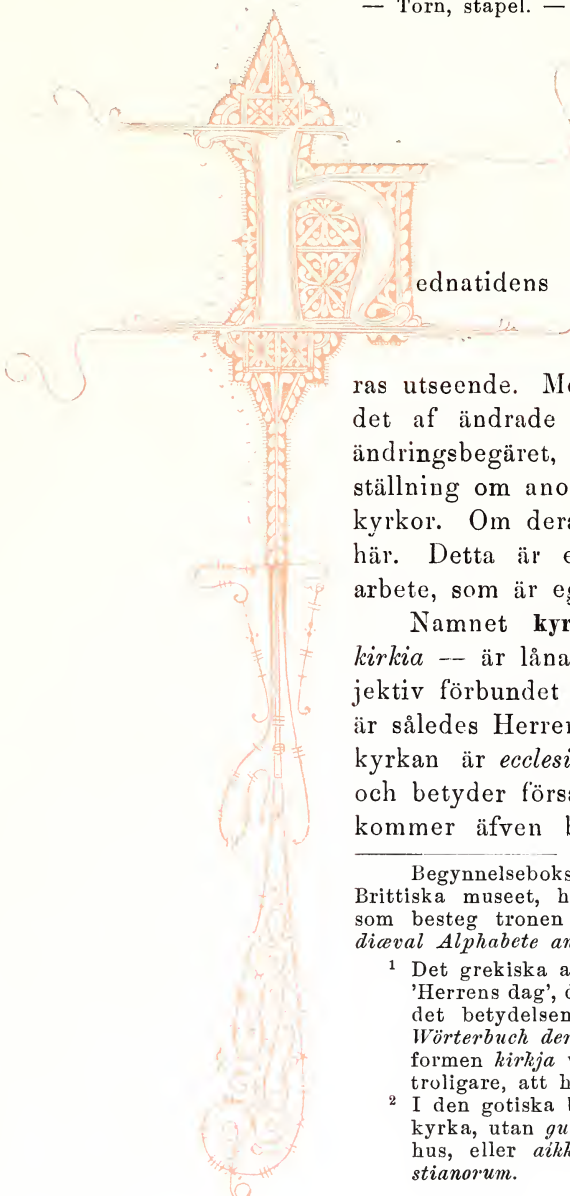
stoliska befallningar rörande allt (DS nr 24). Alexander III (1164—1181) föreskref, att de svenske biskoparne skulle hvar tredje år besöka den påflige stolen, Detta skulle innebära en lindring, i följd af Sveriges aflägsenhet från Rom; de engelske biskoparne skulle komma hvar tannat år, öfrige biskopar hvar år. Erkebiskopen i Uppsala fordrade årliga besök af sine suffraganer.

Slutvignetten är lånad från målningarne af år 1323 i koret af Amnehärads-Råda kyrka.



Kyrkorna.

Innehåll: Namn. — Läge. — Orientering. — Grundplan: långhuskyrka eller rundhuskyrka. — Kyrkans olika delar. — Rundhuskyrkor. — Basilikatyp. — Långhuskyrkor — apsiskyrkor — kyrkor utan apsis — rektangelkyrkor — större landskyrkor. — Tvärhus. — Domkyrkor. — Stadskyrkor. — Krypta. — Altare, antemensale, antependium, ciboriealtare, altarskåp. — Skåp och kistor. — Läktare. — Amboner, predikstolar. — Sittplatser. — Bokstolar. — Trappor i murarne, triforier, emporer. — Orgel. — Torn, stapel. — Sakristia. — Vapenhus. — Kapell. — Fönster. — Dörrar, lås, nyckel, ringar. — Vigdvtvattenskar, stänkel. — Offerstokar. — Korsgångar. — Kalvarieberg. — Stenkors. — Kyrkogårdar och grafvar. — Funtar, brunnar. — Triumfkors.



Medeltidens gudahus äro längesedan försvunna, och det är svårt för oss att bilda oss en bestämd föreställning om deras utseende. Men, trots församlingarnas tillväxt och det af ändrade smakförhållanden ofta framkallade ändringsbegäret, kunna vi ännu göra oss en föreställning om anordningen af den svenska medeltidens kyrkor. Om deras utseende kommer jag icke att tala här. Detta är en sak, som tillhör den bok i mitt arbete, som är egnad åt konsten.

Namnet **kyrka** — i medeltidssvenskan oftast *kirkia* — är lånadt från det grekiska *kyriakä*, ett adjektiv förbundet med ordet *kyrios* = herre — kyrkan är således Herrens hus.¹ Det latinska uttrycket för kyrkan är *ecclesia*, hvilket också är ett grekiskt ord och betyder församling.² I medeltidssvenskan förekommer äfven benämningen *mönster*, hvilken torde

Begynnelsebokstafven är lånadt från ett manuskript i det Brittiska museet, hvilket är skrifvet för k. Robert af Neapel, som besteg tronen år 1319. Jfr Shaw, *The Handbook of Mediaeval Alphabete and Devices*.

¹ Det grekiska adjektivet *kyriakä* betecknade ursprungligen 'Herrens dag', d. v. s. söndagen. Först under 1000-talet fick det betydelsen af 'Herrens hus'. Kluge (*Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*) anser den fornnordiska formen *kirkja* vara lånadt från England, mig förefaller det troligare, att han är lånadt från norra Tyskland.

² I den gotiska bibelöversättningen förekommer icke ordet kyrka, utan *gudhūs*, Guds hus, *gards*, gård, *razn biddō*, bönehus, eller *aikklesjō*, som kan översättas med *cætus christianorum*.

i regeln få anses beteckna en större kyrka; ordet användes ganska ofta i den hel. Birgittas uppenbarelser. Mönster är en svensk form af *monasterium*, kloster. Ordet hade i Tyskland redan i slutet af 1000-talet fått betydelse af domkyrka, således en större kyrka.¹ En biskopskyrka kallades *ecclesia cathedralis*, derföre att i en sådan fanns en biskopsstol, kallad *cathedra*, uppsatt. Mot slutet af medeltiden — från midten af 1300-talet — förekommer i Sverige namnet *domkirkia* såsom beteckning för en biskopskyrka. Härifrån komma uttrycken 'domkapitel' och 'domprost'. Ordet 'dom' är här lånadt från det latinska uttrycket *domus Dei*, Guds hus.²

Kyrkans läge var naturligtvis beroende af flerehanda omständigheter. I begynnelsen byggde hvem som helst kyrka å sin egen gård. Småningom funno de bygder, inom hvilka ingen mecenat fanns, konglig eller enskild, det vara nödigt att förse sig med kyrka. I det förre fallet kunde nog kyrkan få ett excentriskt läge, men faran kan icke hafva varit stor, ty under den första kyrkobyggnadstiden torde de store godsegarne haft sin jord just i bygdens midt. När en menighet beslöt sig för att bygga en kyrka, har hon otvifvelaktigt lyssnat till regeln, att kyrkan skulle stå midt i byn, åt hvilket uttryck, då vi i Sverige icke hafva bykyrkor, utan sockenkyrkor, jag ville gifva den ändrade lydelsen 'i menighetens midt'. Den ständigt fortgående odlingen har vållat, att mången kyrka, som vid anläggningen låg midt i bygden, till sist har fått ett excentriskt läge, derför att de förut obrutna markerna småningom blifvit odlade.

Men hvem som än skulle bygga kyrkan, en enskild eller en blifvande församling, någon plats skulle väljas, som kunde anses lämplig.

Man synes i allmänhet, när förhållandena medgäfvö sådant, hafva valt upphöjda platser. Jag tänker i närvarande stund närmast på Våmb's till det yttre rent romanska kyrka, i närheten af staden Sköfde. Hon ligger på en kulle, hvilket gör att hon synes vidt omkring intill den gräns, som bildas af det ännu högre berget Billingen. Många af detta mitt arbetes läsare torde hafva sett kyrkor, som på enahanda sätt fått ett högt läge. Dem, som icke funnit detta af egen erfarenhet, hänvisar jag till professor Brunius' *Skånes konsthistoria*, i hvilken han omtalar den ena kyrkan efter den andra, som ligger på en hög plats.

Detta var ju helt naturligt. Kristendomen hade kommit in som ett nytt element, men som ett mycket viktigt element, det blef i viss

¹ Jfr Kluges nyss anförda arbete. Den öfverflyttade betydelsen hade kommit till stånd »quod plerisque in ecclesiis cathedralibus monachi, non ut hodie canonici, — jfr föregående kapitel — olim sacra munera obirent.»

² I fornhögtyskan förekommer det efter *domus* bildade *tuom* redan på 800-talet som namn för en stifts kyrka. Jfr Kluge.

mon ett öfverväldigande element. Nyomvände äro ju oftast de ifrigaste. Dem låg det mycket nära att uppföra kyrkan på en plats, från hvilken hon kunde synas vidt och bredt. Man har ock sagt, att från den upphöjde platsen klockornas klang ljuder ut öfver bygden. Men under vår första kristna tid torde icke klockorna hafva spelat någon mycket stor roll. Det upphöjda läget var emellertid ock naturligtvis godt. Jag talade nyss om Våmbs kyrka. Jag vill anföra ett annat exempel. På den nordvestre udden af ön Hven ligger sankt Ibbs — d. v. s. sankt Jakobs — kyrka, hon ligger der mycket högt, man ser från kyrkogården djupt under sig ett fiskläge. Vår tid underlättar i högsta grad samfärdseln, men i samme mon som samfärdseln utvecklar sig, stiger lättjan. På den lilla ön Hven har man funnit att kyrkan ligger i ett hörn, alltså excentriskt, men som ön är så stor, att de längst bort boende hafva ungefär en half mil till kyrkan, vill man flytta henne till en mera central plats — jag finner det beklagligt. Jag förgäter aldrig det storartade intryck jag fick, när jag stod utanför den gamla kyrkan och blickade ut öfver stora vidder åt alla håll.

Jag vågar hoppas, att denna min uppfattning i närvarande stund vinner genljud i många hjertan. Men om så sker, så är det en vinst från vår senaste utveckling. I början af århundradet var uppfattningen en helt annan. En af våre bäste ortbeskrifvare är prosten Abraham Ahlqvist. I sin ytterst förtjenstfulla beskrifning om Öland, utgifven år 1825, heter det: »Ett stort fel, som i allmänhet kan anmärkas vid öländska kyrkornas lägen, är deras uppförande oftast på sjelfva landborgsbranten eller andra höjder, liksom templen voro uttryck af menskelig fåfänga och borde så placeras, på det socknen måste skryta med sin vackra sockenkyrka för sina grannar. Det är stötande att se i rad fyra till fem kyrkor, liksom andra paradhus uppställda på ringa afstånd ifrån hvarandra» (del 1, s. 154).

Redan under en del af den hedna tiden, under bronsåldern, hade man, när grafhögar skulle uppföras, en synnerlig förkärlek för höjder, på hvilka högarne ligga liksom upplyfta att öfverstrålas af himmelens sol och att skönjas rundtomkring öfver bygd och vatten.

Kyrkan lades emellertid icke alltid på en höjd. Naturförhållandena äro i vårt land vexlande, och det är dessa, som i högsta grad måste verka bestämmande för val af kyrkostad. För öfrigt kunde t. ex. den på ett utskjutande näs uppförda kyrkobyggnaden synas vide vägar.

Många sägner tala om ovisshet vid val af plats för kyrkan, om ett sätt att bestämma valet, som torde innebära qvarlefvor af heden tro. När man öfverlät valet åt ett par stutar — hvar de stannade, der uppfördes kyrkan —, så påminner detta om den lottkastning, som hedningarne ställde till, när det gällde att fatta beslut i viktiga frågor (jfr s. 10).

Det var inom den kristna kyrkan regel att **orientera** kyrkan, d. v. s. att lägga henne i öster (*oriens*) och vester, så pass noga, som man förmodade detta, innan kompassen var uppfunnen. Vid bestämmandet af österstrecket hafva för öfrigt olika åsigter gjort sig gällande. Det finnes en föreskrift, att kyrkan skall byggas mot öster, d. v. s. mot solens uppgång vid dagjämningstiderna; det vore ej rätt att lämpa sig efter solens uppgång på årets längste dag. Kyrkor med sådan orientering, från SV till NO, finnas ännu. Man synes ofta hafva rättat sig efter den punkt, från hvilken solen gick upp å vigningsdagen. En engelsk föreskrift talar om solens uppgång på den dag, som bar namn efter kyrkans skyddshelgon. De lokala förhållandena kunde dock någon gång tvinga till afvikelse från den reglementerade orienteringen.

Det var en gammal föreskrift, att presterne skulle hålla sina heliga förrättningar vände mot den uppgående solen. Medelpunkten för de gudstjenstliga handlingarna var altaret, och det blef derföre regel att förlägga detta åt öster. Detta vållade emellertid, att den prest, som förrättade gudstjenst, måste vända sig åt olika håll. Under de egentliga gudstjensthandlingarna var han vänd åt öster, åt altaret, och vände han sålunda då ryggen åt menigheten. När han skulle tilltala denna, måste han vända ryggen åt altaret. I flere af Roms äldsta kyrkor, liksom äfven i en och annan österländsk, står altaret i kyrkans vestre del. Detta kunde ske, när på altaret icke funnos skymmande föremål. Presten stod då bakom altaret och var då alltid vänd såväl åt öster som mot församlingen. När den hel. Birgitta i Rom nedskref sin klosterregel, tog hon dessa romerska kyrkor till föredöme och byggdes derföre i Vadstena och andra birgittinerkyrkor altaret i vester. I Vadstena har i allra senaste tid altaret blifvit flyttadt tillbaka till den ursprungliga platsen.

Uppförandet af kyrkan börjades med läggandet af en stor **grundsten**, hvilken helgades genom ett inhugget kors, bestänkning med vigvatten samt uttalandet af heliga ord. Efter den allmänne seden lades grundstenen i öster. Så vidt jag vet, är icke grundstenen till någon svensk kyrka i senare tid återfunnen, hvadan jag icke kan lemna någon upplysning om den plats, som för denne valdes — under altaret eller något hörn i öster. I ett utländskt fall från år 983 lades en grundsten under hvart af kyrkans hörn.

Sedan grundstenen blifvit lagd och vigd, uppförde man den del af kyrkan, som omslöt altareplatsen, och fortsatte sedan arbetet åt vester. Mindre byggnader kunde uppföras i ett; för större kyrkor, hvilkas uppförande kräfde stora arbetskrafter och dryga penningesummor, behöfdes längre tid, så lång oftast, att den ursprunglige byggnadsstilen kunde hinna undergå hvarjehanda skiftningar, till och med aflösas af en ny stil. Den, som studerat konstens företeelser, kan derföre, utan tillgång till urkundsuppgifter, på byggnaden själf

aflåsa dennas historia. Regeln är naturligtvis, att den äldste delen ligger i öster och att hvar del åt vester är yngre än den närmast föreliggande. Mot antagandet af denne regel tala sådane kyrkobyggnader, hvilkes yngste del rent af ligger i öster. Afvikelsen är dock endast skenbar, hon beror helt enkelt derpå, att man under tidernas lopp fann den äldste delen af kyrkan vara för liten i förhållande till krafven af den småningom rikligare vordna gudstjensten. Ett godt exempel härpå hafva vi i Linköpings domkyrka. Tvärskippet är temligen tidigt romanskt, den närmaste delen af långhuset är yngre, men äfven denne del är uppförd under romansk tid — jag behöfver endast påminna om den rad af kraftige rundbågar, som förekomma å yttermurarnes insidor. Långhusets vestligaste del är deremot uppförd under den gotiske konststilens tid. Af de två bröder Nyström, som ledde restaureringsarbetet inom denna katedral, har jag hört, att de på gränsen mellan långhusets yngre romanske och gotiske del funnit spår af en gammal gafvelmur, hvilken hade blifvit rifven, när man under gotisk tid beslöt sig för att förlänga kyrkan åt vester. Högkoret i denna katedral är deremot sengotiskt. Det ursprungligen romanska högkoret blef för litet och oansenligt i förhållande till den småningom förstörade anläggningen; det blef då rifvet och ersatt med ett nytt.

Vi kunna göra samma iakttagelse i synnerligen rikt mått på Gotland. Välståndet var der stort under den tidigare medeltiden, ända in i den senare delen af 1300-talet, och den kyrkliga fromheten visade sig derföre i en riklig byggnadsverksamhet. Man hade svårt att nöja sig med det, som en gång hade blifvit byggt: man ville ständigt förbättra och förstora. Men de tider kommo, då välståndet icke var det samma, och då derföre offervilligheten för kyrkans intressen, hvilken torde hafva varit lika stor, icke hade tillfälle att gifva sig uttryck i kyrkornas tillbyggande eller förändrande. Vi se der många ändringsarbeten, som aldrig blifvit fullbordade. En liten romansk kyrka, hvars olika delar helt visst från början stodo i proportionerligt förhållande till hvarandre, började ombyggas. Långhuset och koret byggdes nya efter mycket större mått än de ursprungliga, men tornet blef aldrig ombyggt: det ursprungliga tornet står qvar, det förefaller liksom insjunket i den öfrige store byggnaden. Tornstommens öfverkant lyfter sig endast obetydligt öfver långhusets takås. I Endre kyrka t. ex. äro de för den romanske formen karakteristiska kopplade ljudöppningarna i öster, norr och söder gömda inom långhustaket.

I andra fall måste ombyggnaden upphöra redan efter det det nya koret hade blifvit uppfördt. Det är uppenbart, att man icke velat nöja sig med att förstora koret till längd, bredd och höjd. Man ville ock uppföra långhuset efter mått, som svarade till det nya korets, och man var derföre betänkt på att bereda utrymme för det blifvande långhuset. Af sådan orsak refs koret och det nya korets grundlinier

utstakades så långt som nödigt var ifrån långhusets östre ände. Det nya koret uppfördes, och de tvänne sidomurarne i långhuset förlängdes, så att de kommo i beröring med det nya koret. Att detta var endast en provisorisk anordning framgår deraf, att de tillbyggde yttermurarne till långhuset äro mycket tunnare än de ursprunglige. Flere sådana fall förekomma. Vid ett ytligt betraktande af de gotländska kyrkorna får man ett intryck af en fullständig regellöshet i afseende på tidsförhållandet mellan kyrkornas olika delar: än är tornet det äldsta, långhus och kor det yngsta — således i fullkomlig strid mot regeln —, än är långhuset det äldsta, kor och torn det yngsta. En närmare granskning visar med all önskvärd tydlighet det verkliga, historiska förhållandet, om än tolkningen ibland försvåras derigenom, att vid ombyggnaden en ursprunglig, således äldre portal blifvit insatt i en nyare mur.

Stundom har det händt, att vid en kyrkbyggnad man aldrig hunnit eller mäktat utföra det ursprungliga programmet. Ett sådant fall hafva vi i den lilla Vestergarns kyrka. Man byggde här en ny kyrka, men orkade icke med mera än koret. Den äldre kyrkan var nedrifven, men delar af henne hafva blifvit använde i den nya. Man märkte sedan under korets uppförande sin vanmakt och försåg derföre koret med en fullständig gafvelvägg i vester, men i denna se vi (jfr fig. 82) den spetsige triumfbågen, som skulle bereda förbindelse mellan kor och långhus, hvilken, under afbidan af gynnsammare tider fylldes med murverk, i hvilket en till den tidigare kyrkan hörande romansk portal insattes. Öfver triumfbågen ses en nu meningslös konsol, som skulle hjälpa att uppbära de två närmaste hvalfven i ett blifvande långhus.

Dessa exempel torde här göra till fylles. Jag återkommer till detta ämne i den bok af mitt arbete, som behandlar medeltidens konst i Sverige.

Kyrkan bestod under medeltiden af **tre hufvuddelar** — de ännu brukliga — nämligen **kor**, afsedt för presterskapet, **långhus**, afsedt för menigheten, och **torn**, hvilket ur kyrklig synpunkt var den minst viktige delen och derföre ofta fattas. Men långhuset är stundom ersatt af ett **rundhus**, i hvilket fall torn alltid fattas, såvida icke ett sådant blifvit i senare tid tillbyggt. De s. k. rundkyrkorna äro i Sverige ganska få, de utgöra således undantag. Då uttrycket 'rundkyrka' lätt ingifver den föreställningen att hela kyrkan haft en cirkelformig grundplan, hvilket ingalunda är händelsen, då äfven dessa kyrkor haft ett utspringande kor, vill jag hädanefter använda uttrycket rundhuskyrkor: rundhuset med cirkelformig grundplan svarar mot

långhuset med rektangulär grundplan. Af rundhuset finnes en variant med mångsidig grundplan.

Desse två former gå tillbaka till de äldsta tider, då man uppförde kyrkor för kristet bruk. Vi skola därför nu egna vår uppmärksamhet åt desse två grundformer. Då rundhuskyrkorna i vårt land utgöra ett undantag och icke kunna sägas hafva genomgått en längre utveckling med skiftande former, vill jag taga dem först.

Rundhuskyrkan ansluter sig till förebilder från den klassiska tiden. Det mest bekanta klassiska exemplet är Pantheon i Rom, ett tempel, som förvandlades till en kristen kyrka. Runda voro stundom de storartade grafvar, som Romarne uppförde åt sina döde. Jag påminner endast om den allmänt bekante grafvården öfver Cæcilia Metella invid Rom samt om kejsar Hadriani grafvård, som var så stor, att han under medeltiden kunde användas som fästning, den s. k. Engelsborgen, vid Tiberns strand, i närheten af Vatikanen. De romerske rundbyggnaderne voro hvälfde, och det vore därför ur konstruktivt hänseende mycket att säga om denne byggnadsform och hans inverkan på medeltidens byggnadskonst, men en sådan framställning hör till kapitlet om byggnadskonsten, icke till detta kapitel.

De tidigaste kristna rundkyrkorna voro dels graf- eller minneskyrkor, dels baptisterier; de förre anslöto sig till antika förebilder, de senare äro framkallade af ett nytt behof. Kyrkor af rund grundplan afsedda för församlingsgudstjenst tillhöra icke den fornkristna kyrkan i Vesterlandet. Inom det byzantinska området kom deremot rundkyrkan att spela en stor roll: hennes stoltaste företeelse är Sofia-kyrkan i Konstantinopel. Den heliga grafvens kyrka i Jerusalem var äfven en rundkyrka.¹ Den cirkelrunda grundplanen vexlade stundom med en mångkant med jämnt antal sidor, sex eller åtta — en rätlinig omskrifning af cirkeln. Baptisterierna eller dopkyrkorna voro, såsom nyss sades, en kristen uppfinning, men hufvudsaken i dem var bassängen, i hvilken de som skulle döpas stego ned eller sänktes ned, och sådane bassänger voro ett arf från den antika tiden. Rundbyggnaden — eller, som han i konstspråket vanligen kallas, cirkelbyggnaden — hade redan under antikens tid i väggen nischer, rätvinklige eller halfrunde. Redan i Roms katakomber förekommo runda eller mångsidiga kapell, andra förekommo ofvan jord. I Würzburgs borg finnes ett rundt kapell, helgadt Vår fru och vigdt af Tysklands apostel Bonifacius år 706. Det var möjligen ursprungligen en romersk grafbyggnad. Typen var inom Italien redan under hednisk tid vidare utvecklad, och de redan gifna exemplen upptogos af den kristna kyrkan. Jag har icke anledning att i detta afseende ingå på någre detaljer. Jag vill endast påminna om några kristna exempel, hvilka äro

¹ Jfr Dehio och Bezold, *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes*, del. 1, s. 18 f.

mera bekanta, såsom k. Teodoriks grafvård i Ravenna med två våningar, den undre korsformad, den öfre rund, S. Vitales kyrka i Ravenna, sankt Costanzas kyrka utanför Rom, hvilken ursprungligen var en grafvård öfver Konstantin den stores syster Constantia och andre medlemmar af den kejsrerliga familjen och år 1256 vigdes till kyrka. Såsom denne, blefvo andra minnesbyggnader af rund grundplan under tidernas lopp vigde till kyrkor.

I Tyskland uppfördes under den tid, då doprätten var biskoparnes privilegium, vid sidorna af katedralerna runda eller mångsidiga baptisterier (dophus); när i enstaka fall doprätten medgafs åt andra kyrkor, uppfördes äfven vid dem baptisterier. Alla dessa voro gemenligen vigda åt Johannes döparen. Helgonnamnet har bibehållits åt desse byggnader, hvilke nu äro försvunne, och åt de på deras plats senare uppförda kyrkorna. På en och annan kyrkogård uppfördes äfven ett grafkapell af liknande grundplan, hvilken skulle påminna om den heliga grafvens kyrka i Jerusalem; i många fall voro de helgade åt erkeengeln Mikael. Det äldsta exemplet är Mikaelskyrkan i Fulda, byggd år 820 till grafplats för munkar, efter en plan, som blifvit uppgjord af den lärde Rhabanus Maurus; han hade besökt Jerusalem och der lärt känna den hel. grafvens kyrka. Denna kyrka är rund. Den hel. Konrad († 971) uppförde, till minne af sin pilgrimsfärd till Jerusalem, ett grafkapell inom katedralen i Konstanz. Det har blifvit i gotisk tid ombyggt, men bibehåller den runde grundplanen. I sammanhang med dessa tidiga grafkapell få vi sätta de å många österrikiske kyrkogårdar förekommande vanligen helt små runde byggnader i två våningar, af hvilka den öfre är kapell, den undre benhus. De kallas *karner*, af det latinska *carnaria*. Mera än hundra sådana finnas i behåll. Äfven förekommo i Tyskland runda slottskapell.

De runde eller mångsidige byggnaderne i Tyskland äro icke många och äro i de flesta fall kapell. I Magdeburg fanns en *ecclesia rotunda*, en rundkyrka, som nedbrann i början af 1000-talet. Bland dessa kapell framträder den stora sextonsidiga kyrkan i Aachen, uppförd under åren 796—804, hvilken gaf anledning till flere efterbildningar. I Westfalen, hvars byggnadskonst utöfvat ett visst inflytande på Norden, finnas tvänne mångsidiga kapell. Inom den nordtyska tegelarkitekturens område, hvilket låg Norden så nära, äro helt få runda eller mångsidiga kapell kända, alla uppförda under gotisk tid. I staden Slesvig finnes ett Mikaelskapell, hvilket, vid flere tillfällen ombyggt, bevarar en kvarleva af en mot slutet af 1000-talet uppförd rundbyggnad.¹

När den runde grundplanen sålunda var upptagen af den kristna kyrkan, fanns naturligtvis intet hinder för rundhuskyrkors uppförande i

¹ Jfr Ottes redön anförda arbete, del 1, s. 21 f. — Tempelherrarne använde i Frankrike och England för sina kapell en rund grundplan, i medvetet efterbildande af den hel. grafvens kyrka i Jerusalem.

Norden. Men då i Frankrike, Tyskland och England, från hvilkas folk den nordiska kyrkan mottog inflytelser, de runde eller mångsidige kyrkliga byggnaderne, med — för Tyskland — få undantag, voro helt små, endast kapell, kunde det synas egendomligt, att, på Bornholm och i Sverige flere rundhuskyrkor förekomma, hvilka varit och ännu äro sockenkyrkor. Detta är utan fråga en ganska märklig företeelse, då vi icke kunna i detta spåra ett inflytande utifrån. De äro icke dopkapell, de äro icke grafkapell, utan helt enkelt sockenkyrkor. De kunna icke sättas i minsta sammanhang med den hel. grafvens kyrka eller med de antike cirkelbyggnaderne. I förhållande till långhuskyrkorna äro de få, de hafva derföre alltid, så snart man började egna kyrkornas utseende någon uppmärksamhet, väckt en viss undran och en känsla deraf, att deras form tarfvade en särskild förklaring. Somliga hafva trott dem ursprungligen vara under den hedna tiden uppförda tempel, hvilka förvandlats till kristna kyrkor. Detta antagande strandar emellertid på tvänne facta, att vi från Nordens hedna tid icke hafva en enda uppgift om någon rund tempelbyggnad och att alla dessa rundhuskyrkor äro uppförda af stenar sins emellan sammanfogade med murbruk — murbruket var icke känt under vår hedna tid, derföre uppfördes ej heller under denna någre stenbyggnader. Rundhuskyrkorna tillhöra alldeles afgjort den kristna tiden. Andre, som känt till, att utlandets baptisterier varit runda, hafva trott sig kunna betrakta våra nordiska rundhuskyrkor som dopkyrkor. Men rättigheten till förrättande af dop tillhörde under medeltidens tidigare del biskopskyrkorna och vissa — helt få — i detta afseende privilegierade kyrkor. En liten i landsbygden isolerad liggande kyrka kunde icke vara en dopkyrka. De utländska baptisterierna lågo alltid i närheten af en stor kyrka. Det står oss derföre intet annat åter än att antaga dessa kyrkor som vanliga kyrkor, hvilka af någon, från utlandet icke lånad anledning erhållit en rund grundform.

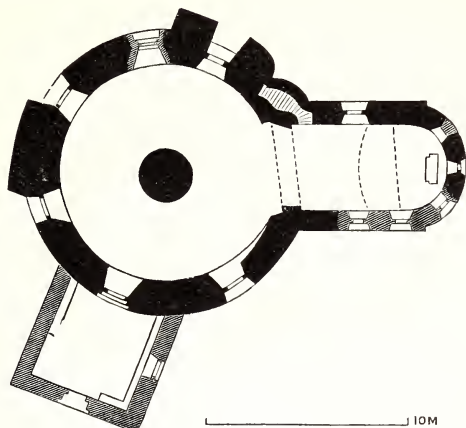
De utländska kyrkorna, som voro afsedda för dop eller voro grafvårdar, hade en cirkelrund eller mångsidig grundplan. När i byggnader af denna art gudstjenst skulle firas, måste ett altare uppföras, och af denna anledning fogade man till rundeln eller mångkanten ett utspång, som skulle inrymma altaret. Detta var i Norden regel. Af denna anledning föredrager jag, såsom jag redan nämnt, benämningen rundhuskyrkor.

Då dessa utgöra en för Norden egendomlig företeelse, vill jag här redogöra för de kända kyrkorna af denna art.¹

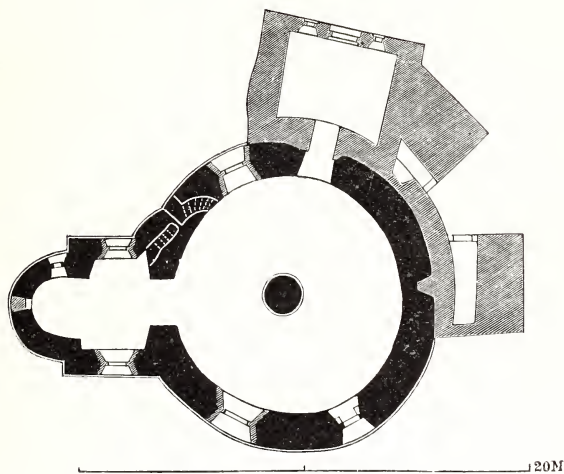
Då jag, af helt naturliga skäl, eftersom jag vill skildra det nuvarande Sveriges kulturhistoria under medeltiden, icke kan lemna utom gränsen för mina undersökningar de delar af nutidens Sverige, hvilka

¹ Jfr min uppsats om *Rundkyrkorna i Sverige* i *Svenska Fornminnesföreningens tidskrift*, del 8, s. 239 f.

under medeltiden icke annat än möjligen för en kortare tid tillhörde Sverige, tager jag Skåne med och jämte Skåne det till detta hörande Bornholm, på hvilken ö rundhuskyrkorna spelat en rätt betydande roll. De rent arkitektoniske detaljerne uppskjuter jag till kapitlet om byggnadskonsten.



18. St. Olofs kyrka, Bornholm.¹



19. Ny kyrka, Bornholm.

BORNHOLM. *Ny kyrka*, vigd åt alla helgon, i nordvest från staden Rönne. Rundhus med mycket kort kor och apsis² (fig. 19).

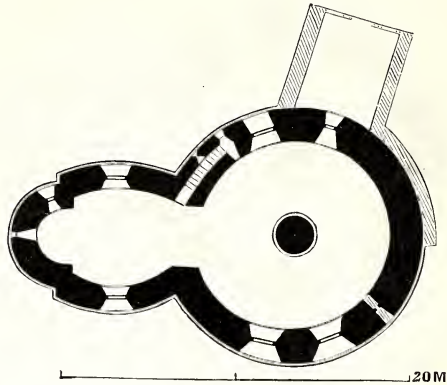
Fig. 18. Plan hemtad från Holm, *Borgholms äldgamle Kärhebygninger*.

Fig. 19. Efter Holms nyss anförda arbete.

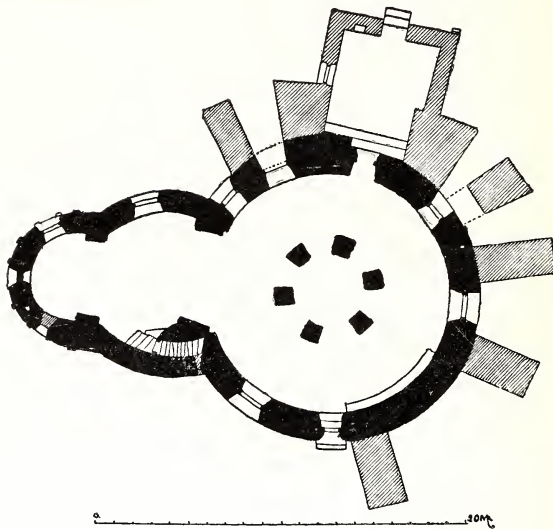
¹ De ljusare tecknade delarne äro senare än sjelfva kyrkan. Denna anmärkning gäller äfven följande planritningar. I vissa fall, då jag icke haft tillfälle att studera en kyrka eller om henne inhemta tillförlitliga upplysningar, har jag icke kunnat medels olika nyanser af svart angifva olika byggnadstider.

² Om betydelsen af uttrycken kor och apsis jfr det följande.

— *St. Olofs kyrka*, nära Bornholms norre spets. Rundhus, kor, som utgör mera än en kvadrat, och absis (fig. 18). — *St. Laurentii kyrka* (Nylarsker), sydost från Rønne. Rundhus, ovalt kor, absis (fig. 20). — *St. Laurentii östra kyrka* (Öster Larsker), nära öns nordöstra kust. Rundhus, ovalt kor, absis (fig. 21).



20. *Nylarsker, Bornholm.*

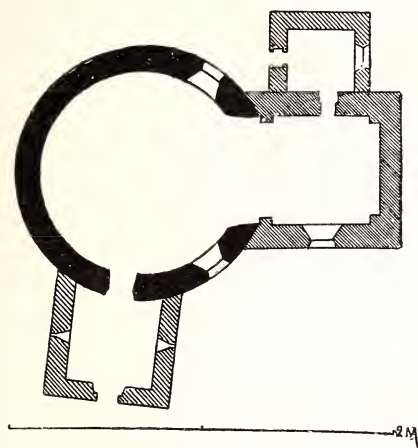


21. *Öster Larsker, Bornholm.*

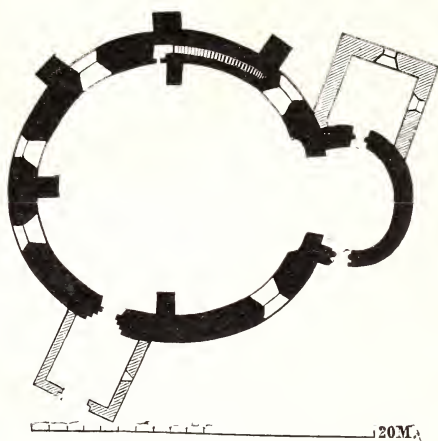
KALMAR LÄN. *Voxtorps kyrka* söder om Kalmar. Rundhus med senare tillbyggt kor (fig. 22). — *Hagby kyrka*, söder om Kalmar. Rundhus; kor och absis tillsammans bildar ungefär treffjerdedels cirkel (fig. 23).

ÖSTERGÖTLAND. *Vårdsbergs kyrka*, nära Linköping. Rundhus med nischer; koret har i senare tider blifvit ombygdt till en korskyrka (fig. 24).

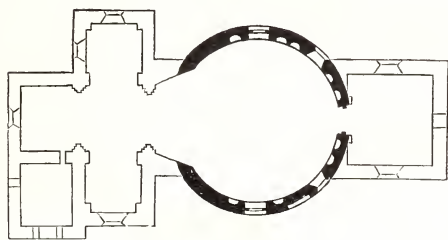
VESTERGÖTLAND. *Skörtorps kyrka*, nära Falköping. Rundhus, kvadratisk kor, apsis (fig. 25). — *Dimbo kyrka*, nära Falköping. Rundhus och senare kor. Kyrkan finnes ej mera. — *Agnestads kyrka*, nära Falköping. Kyrkan är nedlagd och socknen förenad med stadsförsamlingen. Jag har år 1868 sett en rund tomtning af kyrkan, men



22. *Vårstorps kyrka*, Kalmar län.



23. *Hagby kyrka*, Kalmar län.



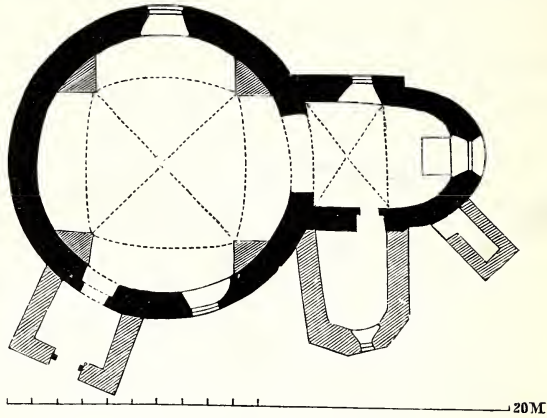
24. *Vårdsberg*, Östergötland.

vet icke huru koret var beskaffadt. — *Smedby kyrka* och hennes socken äro nedlagda, socknen är förenad med Slöta. År 1814 funnos ännu tydliga lemningar af en rund kyrka. — Vid *Faleqvarna* inom den nuvarande Slöta församling funnos år 1814 tydliga lemningar af en kyrka, som varit 'cirkelrund, med 24 alnars diameter'. Ingen urkund från medeltiden omtalar en Faleqvarna socken.

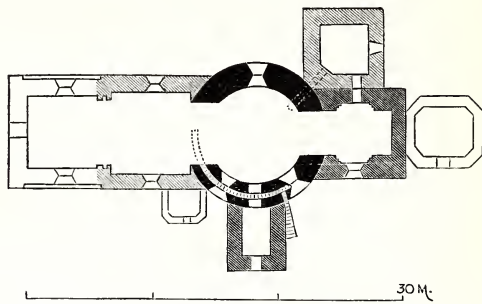
Fig. 22. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet och egna iakttagelser.

Fig. 23 och 24. Efter teckningar i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

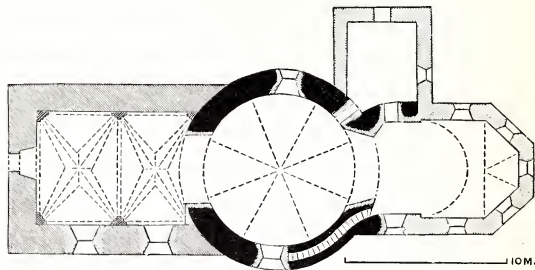
UPPLAND. *Solna kyrka*, invid Stockholm. Af denna mycket ändrade kyrka finnas endast två delar af rundhuset kvar; den rektangulära byggnaden i vester, vapenhuset i söder om rundhuset, koret med sakristia och grafkor äro senare tillbyggnader (fig. 26). — *Bromma*



25. *Skörtorps kyrka, Vestergötland.*



26. *Solna kyrka, Uppland.*



27. *Bromma kyrka, Uppland.*

kyrka, $\frac{3}{4}$ mil bortom Solna. Äfven här finnas af den ursprungliga anläggningen endast två delar af rundhuset, hvilket är cirkelrundt, icke, såsom tidigare, på grund af dålig teckning, uppgifvits, ovalt; en rekt-

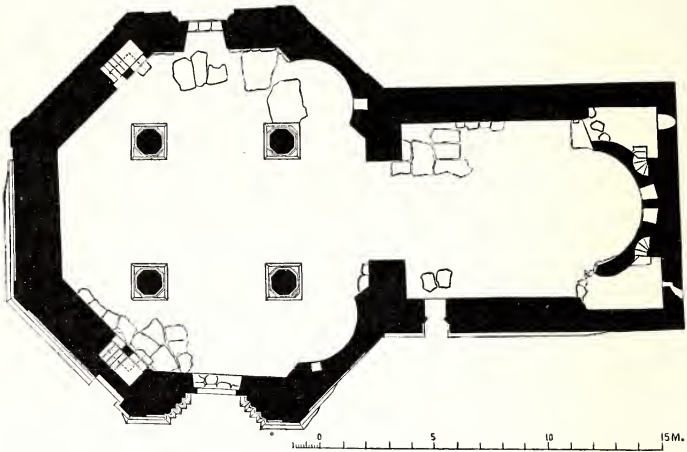
angulär tillbyggnad i vester, ett fyrkantigt kor i öster med en sakristia äro senare tillbyggnader (fig. 27). — *Munsö kyrka*, 4 mil från Stockholm å en ö, som nu är sammanvuxen med den norre änden af Ekerön. Rundhus med tillbyggnader åt olika håll.

Jag har redan i det föregående framhållit (del 2, s. 681), att rundhuskyrkorna voro särdeles lämpade som försvarsverk. De hade inga hörn, bakom hvilka en anfallande fiende kunde söka skydd. De voro fasta, byggda af sten, så att de icke så lätt kunde antändas. De hade i regel, så vidt vi veta af de bevarade, åtminstone tvänne våningar och trappan till den öfre våningen var trång, hvarigenom försvaret underlättades. Rundhuskyrkor förekommo på Bornholm, hvars inbyggare af gammalt torde hafva varit i besittning af goda ekonomiska omständigheter, ty Bornholm, liksom Öland och Gotland, stod i forn tid i en liflig samfärdsel med utlandet söder om Östersjön. Två rundhuskyrkor förekomma, såsom vi sett, söder om Kalmar. Staden vid sundet var redan tidigt af betydighet. Han och den omliggande trakten voro derföre ofta hemsökte, och man behöfde på landsbygden söka bereda sig tillflyktsorter. Uppgiften kunde lösas på olika sätt, men ett sätt var att uppföra rundhuskyrkor. Egendomligare äro onekligen rundhuskyrkorna i trakten af Linköping och Falköping. Der funnos icke så stora faror från främmande håll som på ön Bornholm och nära Kalmar sunds strand. Men det är ju möjligt, att äfven inom landet förhållandena voro osäkra, hvilket är ett märkligt drag i den begynnande medeltidens kulturhistoria. Man kan icke i detta fall tala om en tillfällighet, då rundhuskyrkorna saknas inom såväl Öster- som Vestergötland annat än i städers närhet och då två rundhuskyrkor dessutom förekomma i närheten af Stockholm. Städerna och deras omgifning synas hafva varit ganska mycket utsatta för faror. Stockholmstrakten liknar mera Kalmartrakten, det var en kusttrakt, mera öppen för anfall. Munsö rundhuskyrka ligger visserligen något längre bort från stad än de öfriga fullt svenska rundhuskyrkorna, men hon ligger dock vid en vigtig och helt visst ofta använd farled inom Mälaren.

Rundhuskyrkorna i Sverige och på Bornholm voro hvarken graf- eller dopkapell; de voro sockenkyrkor rätt och slätt. Man kan icke hafva gifvit menighetens församlingshus den runde formen annat än för försvarsändamål. När man för att bereda trygghet åt bygdefolket uppförde rundhuskyrkor, skedde det icke genom lån från förebilder i det utland, med hvilket man den tiden stod i förbindelse. Dessa rundhuskyrkor äro tydligen en uppfinning, som blifvit gjord inom en viss del af Norden. Det är rent af en tillfällighet, att rundhuskyrkor förekommo i de södra landen.

Till hvilken tid höra de svensk-bornholmska rundhuskyrkorna? Det är alldeles uppenbart, att de tillhöra den romanska tiden. Med

iakttagande af de landskap, inom hvilka de förekomma, och med hänvisning till den framställning, jag framdeles kommer att gifva af medeltidens konst i Sverige, kan jag med full tillförsigt säga, att samtliga dessa rundhuskyrkor äro uppförda före år 1200. Man har i 'bundfylden', d. v. s. under golfvet, i Nylarsker på Bornholm funnit ett mynt, som anses vara prägladt under k. Valdemar seiers regering, vid pass 1220—1230, samt i Öster Larsker, likaledes på Bornholm, ett mynt, som anses tillhöra perioden 1210—1220. Dessa fynd bevisa dock icke mera än att dessa två kyrkor funnos till under perioden 1210—1230. De bevisa icke, att de blifvit under denne period uppförda. För de svenska rundhuskyrkorna saknas uppgifter, utom för Dimbo kyrka i Vestergötland, hvilken enligt den till Vestgötalagen fogade biskopslängden skulle vara uppförd af den gode biskop Bengt, som styrde



29. Helge And's kyrka, Visby.

sitt stift under den senare hälften af 1100-talet. Denna biskopslängd är visserligen, såsom jag i det föregående nogsamt framhållit, i hennes förre del på fri hand komponerad, men när vi kommit in på 1100-talet är den utan tvifvel mera trovärdig. Mig synes det ganska rimligt att hänföra ifrågavarande rundhuskyrkor till 1100-talet. De bornholmska äro antagligen något äldre än de öst- och vestgötska och de uppländska. De två i Kalmartrakten kunna vara efterbildade de på det närliggande Bornholm förekommande och således vara ungefär samtida med dem.

I detta sammanhang bör jag omtala den enda kyrka i Sverige, som har långhuset ersatt icke med ett rundhus, utan med ett mångsidigt hus, nämligen den Helge And's kyrka i Visby. Denna kyrka,

sådan hon nu framstår som ruin, är visserligen icke den ursprungliga kyrkan, hon har bevisligen undergått hvarjehanda förändringar. En redogörelse för dessa tillhör en senare del af mitt arbete. Här vill jag endast framhålla den plan kyrkan slutligen erhöll, med ett åttasidigt menighetshus och ett rektangulärt kor med en inre apsis (fig. 28). Denna kyrka tillhörde en hospitalstiftelse i Visby. Äfven i det af en ringmur omslutna Visby har man tydligen funnit det nödigt att åt kyrkorna gifva egenskapen af att vara försvarsverk, men hvarföre man åt denna kyrka gaf just formen af en åttkant, det är mera än jag kan för tillfället säga. Denna kyrka står som en ytterst egendomlig företeelse inom den svenska arkitekturens område.

Vi lemna nu denne grupp af kyrkor, hvilka intaga en undantagsställning, men just derigenom äro af ett särskildt intresse. Den vanlige typen för vår medeltids kyrkor hade det för menigheten upplätta rummet rektangulärt. De tillhöra sålunda den s. k. **basilika-**typen.

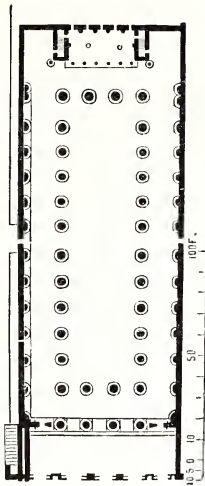
Jag vill här göra en anmärkning, som torde få anses nödig.

I de utländske författarnes arbeten om medeltidens konst egnas i främsta rummet eller så godt som uteslutande uppmärksamheten åt de mest framstående alstren af byggnadskonsten; de små kyrkorna, framför allt landskyrkorna, finna vi sällan omtalade. Detta må vara tillåtet i utlandet, som har snart sagdt otalige byggnader från medeltiden och bland dem synnerligen många, som äro store och utförde med den största konstnärlighet. I Sverige voro förhållandena af annan art. De store byggnaderne voro helt få. Under intryck af denne fattigdom höfves det oss att taga vara äfven på det mindre, det för utlandets forskare obetydliga. Äfven den minsta landskyrka är för oss af intresse. Men för oss är upptagandet af det lilla icke endast en nödfallsåtgärd, afsedd att fylla det tomrum, som fåtalet af store, monumentale byggnader skapar. Det är icke min mening att skrifva konstens, utan kulturens historia, och då har äfven den torftigaste landskyrka intresse vid sidan af katedralen.

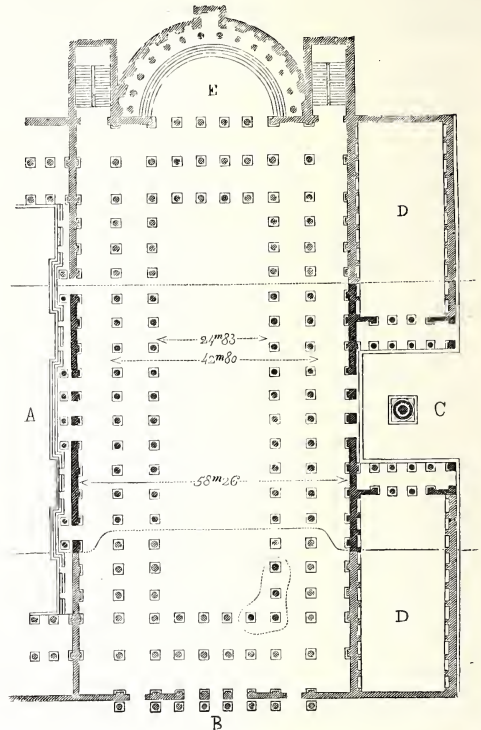
En närmare granskning af de små landskyrkorna visar, att det knappast finnes en enda, som icke har åtminstone någon detalj af verklig betydelse. De stora kyrkorna i Sverige, biskoparnes, stadernes och klostrens, äro alster af en utveckling, som försiggått i främmande land och öfverflyttats till Sverige. Äfven om något för Sverige karakteristiskt kan förekomma i desse store kyrkobyggnader, så ansluta de sig dock i hufvudsakliga delar till den utländska konsten och de förebilder, som denna erböd. I den lilla landskyrkan, som uppfördes utan så stora anspråk, fanns det större tillfällen för det inhemska att göra sig

gällande. I de olika orterne var man mera eller mindre företagsam i detta afseende. Störst var lifaktigheten på Gotland, tack vare öns lysande kulturutveckling under den förhistoriska tiden, och öns landskyrkor hafva på grund däraf ett ovanligt stort intresse — ett intresse, som vida öfverträffar de mera i likhet med de utländske förebilderna uppförda och dekorerade Visbykyrkorna.

Jag begagnade nyss, efter utländskt föredöme, benämningen basilika-typ. Hvad menas med detta uttryck? I Sveriges urkunder användes ordet basilika icke. Ordet är af grekisk börd, *basileus* be-



29. Basilika i Pompeji.



30. Basilika i Rom.

tyder konung, basilika således något konungsligt. Ordet upptogs i det latinska språket och betecknade från början en invid torget (*forum*) uppförd byggnad, afsedd dels för handel och vandel, dels för rättgångsförhandlingar. En sådan basilika var stor, ty hon skulle kunna rymma mycket folk. Cicero skrifver en gång, att han var så öfverlupen af människor i sin villa, att denna icke längre var en villa, utan en basilika.¹ Fig. 29 visar en sådan basilika, som kommit i dagen genom utgräfningen af staden Pompeji, fig. 30 en annan, större,

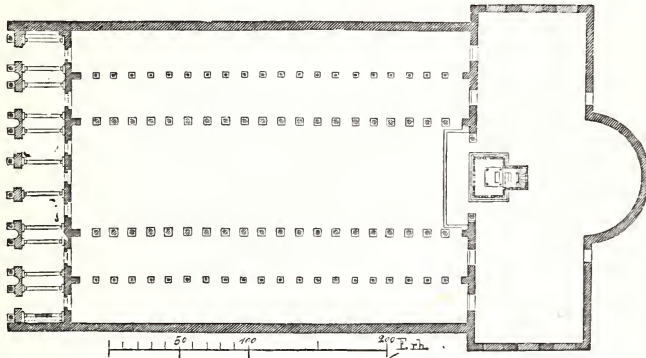
Fig. 29 och 30. Efter figurer i Lübkes *Geschichte der Architektur*.

¹ Ordet basilika kom småningom att beteckna äfven andre byggnader afsedde för allmänheten.

den s. k. *basilica Ulpia* i Rom. Gemensamt för båda är ett midtparti omgivet af en gång eller flere gångar. I den ene änden finnes en särskildt utmärkt del, i fig. 29 är denne rektangulär och förlagd invid gäfvälväggen, i fig. 30 är han inrymd i ett halvcirkelformigt utsprång. Denne särskildt utmärkte del var afsedd för domstolen, det öfriga midtrummet och de genom kolonner och bågar från detta skilda sidopartierna voro upplåtna åt affärsmännen.

Fig. 31 visar en fornkristen basilika. Det finnes en obestridd likhet mellan den hednisk-antika basilikan och den fornkristna, och man har af gammalt härledt den senare från den förre.

Häremot hafva under senare tid invändningar blifvit gjorda. Det är onekligen egendomligt, om man skulle för den kristna menighetens gudstjenst tagit en typ, som inom den hedna antika världen tillhörde en byggnad, hvilken användes som börs och rättegångslokal. Den



31. Fornkristen basilika.

kristna gudstjensten skulle således, så att säga, hafva flyttat in i en främmande, för andra ändamål afsedd byggnad — något, hvartill ingen giltig anledning kan uppvisas. Häremot har blifvit framhållet, att de kristne firade gudstjenst allra först i de enskildes boningar.

Senast har frågan blifvit behandlad af Dehio och Bezold i deras storartadt anlagda arbete *Die kirchliche Baukunst des Abendlandes*. De påminna om det italienska husets utvecklingshistoria. I den äldsta tiden stod det fyrkantiga huset fritt under tak. Husets medelpunkt var det fyrkantiga, på långsidorna af kammare omgifna *atrium*, som mottog ljus genom den i ena gäfvälväggen anbragta dörren. Innanför *atrium* mot den andra gäfvälväggen låg *tablinum*, der det äkta parets säng stod och som i alla följande tider var husets hedersrum. För att skaffa ljus åt atriets innerste del anlades å ömse sidor ett bihang (*ala*) ända fram till ytterväggen, i hvilken fönster anbragtes. När

Fig. 31. Grundplanen till aposteln Pauli basilika utanför Rom.

husen byggdes intill hvarandra, försvunno dessa fönster och en öppning gjordes i taket öfver atrium. Förmögnare personer anlade bakom allt detta, efter grekiskt mönster, ett större öppet rum, *peristilium*, som pryddes med gräsmattor och planteringar samt omgafs af kammare. Till uppbärande af taken öfver sidorna till atrium och peristilium lärde man sig att använda kolonner — hvardera rummet omgafs således af hvad vi — temligen oegentligt — kalla en pelargång. Palatsen bibehöllo anläggningens grundplan, men fingo hvarjehanda tillägg. Såsom sådana omtalar den romerske författaren Vitruvius 'bibliothecæ, pinacothecæ (rum för taflor) och basilicæ'. Man har i dessa palatsbasilikor sökt ursprunget för den kristna basilikan. Häremot anmärkes af Dehio och Bezold, att när ett romerskt palats hade som birum en basilika, så betecknar namnet allenast en större samlings-sal, utan att gifva ringaste antydning om dennes konstruktion; i de till vår tid bevarade kvarlevorna af romerska palats har man aldrig funnit ett rum, hvars konstruktion påminner om den kristna basilikans; i den romerska kejsartidens palats voro rummen i regeln täckta med hvalf, hvilka äro för den fornkristna basilikan främmande. Under de tvänne första kristna århundradena hade visserligen någre förnäme, i synnerhet qvinnor, anslutit sig till den nya tron, men dennas bekännare tillhörde i allmänhet medelklassen och de fattige. Derföre kunde icke palatsbasilikan utgöra förebilden för den kristna kyrkan, hvars basilikatyp var redan under den konstantinska tiden fullt utpräglad. När de förste kristne samlades till gudstjenst i privathus, måste dessa i regeln hafva varit borgerliga hus, och i dem hafva vi derföre att söka upphofvet till den kyrkliga basilikan. Dehio och Bezold finna derföre den kristna basilikans förebild i det romerska borgerliga husets atrium, hvilket på långsidorna omgafs af pelargångar, hvars alæ gáfvo upphof till den kyrkliga basilikans tvärskepp.¹ Atriet hade vidare innanför den inre smalsidan tablinum, husfaderns hedersplats — detta motsvaras i kyrkan af utsprånget, i hvilket den förnämste presten hade sin plats. I den del af atrium, som stötte till tablinum, stod ett marmorbord, hvilket blef föregångare till den kristna kyrkans altare.

Mig synes denna härledning vara den rätta. Vid utbildandet af den kyrkliga basilikan kan man ju för öfrigt hafva i detaljer tagit intryck af andre byggnader, t. ex. den forensiska basilikan.

Planritningen fig. 31 af den fornkristna basilikan visar tydligt de tre delar, af hvilka hon består: långhuset, deladt i fem s. k. skepp, af hvilka det mellersta är bredast — menighetens rum, tvärskeppet, afsedt för presterskapet, och apsis, i hvilket den förnämste andlige hade sitt säte. Altaret, som var gudstjenstens medelpunkt, står på gränsen mellan presterskapets och menighetens rum.

¹ Dettas tillkomst har med den föregående teorien icke kunnat på ett tillfredsställande sätt förklaras.

Dehio och Bezold framhålla som karakteristiska kännetecken för den vesterländska basilikan:

1. Med afseende på *grundplanen*. Rektangel med längdmättet mycket öfvervägande, parallelt med längdriktningen genom kolonn- eller pelarrader delad i flere skepp af udda antal, midtskeppet vida bredare än sidoskeppen, slutande med ett halfrundt utsprång.

2. Med afseende å *tvärsnittet*. Midtskeppet mycket högre än sidoskeppen med ljusöppningar öfver sidoskeppens takkant, i det inre platt trätak.

Då denna definition fullkomligt motsvarar den fornkristna basilikan, följer deraf, att vi, hvad Sverige vidkommer, icke få tala om basilikabyggnader i egentlig mening. Alla våra kyrkor, som icke höra till rundhuskyrkornas typ, äro visserligen ättlingar af den fornkristne basilikatypen, men hafva undergått en mångfald af förändringar. Dessa våra kyrkor förekomma i många former, men för dem alle kan benämningen *långhuskyrkor* passa.

Från utlandet fick den svenska kyrkan hemta typen för sine för gudstjenst afsedda byggnader. När jag nu går att redogöra för deras grundplaner, börjar jag med de små kyrkorna, då de äro de talrikaste och då för deras uppförande icke kräfdes så lång tid, som för katedralerna, hvilka byggdes under århundraden och derföre, helt naturligt, röja de förändringar i byggnadssätt, som under tidernas lopp uppkommo.

Då en *apsis* (äfven kallad *concha* och *tribuna*) tillhörde, såsom ett utmärkande drag, den fornkristna byggnadskonsten och således är ett urgammalt motiv, börjar jag min framställning med *apsiskyrkorna*. De bestå ursprungligen af tre delar, långhus,¹ kor och apsis. Som en fjerde hufvuddel tillkom småningom tornet. I de af gammalt bevarade, icke ändrade kyrkorna råder en viss proportion mellan de olika delarne. Se vi kyrkan utifrån, finna vi en rytmisk reglering af måtten: långhuset är bredast och högst, koret något smalare och något lägre, apsis är något smalare och lägre än koret. Öfver det hela råder en jämnvigt, som är mycket tilltalande.

Det inträffade emellertid mycket ofta, att man icke förmådde uppföra kyrkan så att säga i ett tag. Ett slägte fortsatte hvad ett annat hade börjat, eller ett nytt slägte ändrade hvad föregångarne hade gjort. Då hände det ofta, att harmonien blef bruten. Det nya slättet var väl helt visst under medeltiden icke sämre lottadt i afseende på smak, men det kunde hända, att man vid ombyggnad af en del af

¹ Vi finna synnerligen ofta, att långhuset kallas skepp. Detta är dock mindre lämpligt. Benämningen skepp bör icke förekomma annat än i det fall, då ett långhus genom pelare eller kolonner är efter längden deladt i två eller flere delar. Skepp är således icke annat än en del af långhuset.

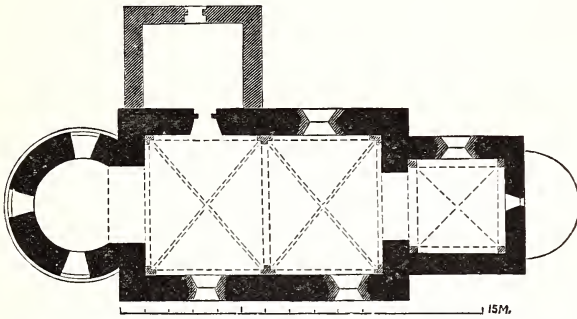
kyrkan, hvarigenom denne bragtes i ett visst missförhållande till öfrige delar, hade för afsigt att småningom, efter råd och lägenhet, ombygga de öfrige delarne, hvarigenom harmonin skulle återställas. Det kunde för öfrigt äfven hända, att man för det praktiska behöfvets skuld lät hänsynen för de estetiska intressena träda till baka.

Jag meddelar här en del planritningar af svenska kyrkor, ordnade i visse grupper. Men jag måste från början inlägga en bestämd reservation mot misstydingar, som ligga mycket nära till hands. Jag har måst nöja mig med de ritningar, som förekomma i det Antiqvarisk-topografiska arkivet, men i de allra flesta fallen hafva de, som gjort teckningarna, icke gifvit akt på de olika delarnes ålder. När jag haft tillfälle att i detta afseende göra specialundersökningar eller haft fullgoda teckningar till mitt förfogande, äro de senare uppförde delarne utmärkta med en ljusare ton. När murarne i deras helhet hafva svart färg, kan jag icke ansvara för att ju en eller annan del är yngre än den ursprungliga anläggningen. För öfrigt hafva de allra flesta kyrkor i Sverige undergått i detaljer hvarjehanda förändringar, fönstren hafva med nödvändighet blifvit vidgade från den tid, då menigheten började kunna läsa i bok, andra fönster hafva blifvit igenmurade. På detta ämne får jag ingå närmare i den bok af mitt arbete, som behandlar konsten. Här har jag endast velat fritaga mig från anmärkningar öfver bristande kritik.

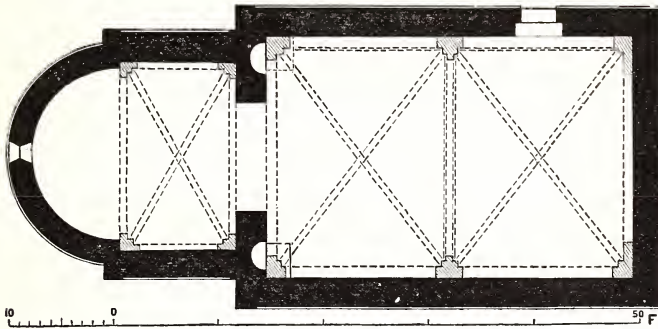
Skåne var den del af det nuvarande Sverige, som tidigast införlifvades med den kristna verlden, och det är derföre med god ordning öfverensstämmande, att jag börjar min öfversigt med Skåne. Systemet var, såsom redan blifvit framhållet, långhus, kor, apsis, ibland tillkom tornet. Långhuset är en rektangel, koret oftast en qvadrat, apsis är ett rundt utsprång hvilket ofta har en halfcirkels plan, in- eller utvändigt, någon gång både in- och utvändigt. När vi från vår tids ståndpunkt tänka oss ett torn, tänka vi det liggande vid långhusets vestre ände och mycket smalare än långhusets gafvel. Sådant var emellertid ingalunda alltid förhållandet i de gamla skånska kyrkorna. I den äldsta tiden hade långhuset gemenligen ett platt tak, hvilket småningom blef ett offer för tidens förödande krafter och då ersattes med hvalf; i Skåne, der kyrkorna i de stora bygderna voro tidigare, skedde detta ombyte under 1300-talet eller början af 1400-talet. I mellersta Sverige utbyttes trätaken mot hvalf först längre fram under 1400-talet. Koret hade i äldsta tid platt trätak eller ett af sten slaget tunnhvalf. När kyrkorna hade fått hvalf slagna, kan proportionen betecknas som denna: två hvalf i långhuset och ett hvalf i koret. Apsis hade alltid ett halft eller ungefär halft kupolhvalf. Som någon tidskillnad svårligen kan uppställas för kyrkor med kvadratisk eller rektangulärt kor, med större eller mindre apsis, framlägger jag de exempelvis anförda skånska kyrkornas grundplaner i alfabetisk ordning.

Dagstorp. Tornet, rundt, torde vara något senare. Långhuset, som fått två hvalf, har normala mått. Koret är qvadratisk. Apsis finnes ej nu, men torde hafva funnits, enligt en antydning i professor Brunius' teckning af kyrkans plan (fig. 32).

Espö. Intet torn. Långhuset normalt. I östre gaveln (mot koret) två nischer, hvilke delvis blifvit förbyggde af de hvalfuppbyggande pilastrarne. Koret är kort (rektangel). Apsis är invändigt, men ej utvändigt en halfcirkel (fig. 33).



32. *Dagstorps kyrka, Skåne.*

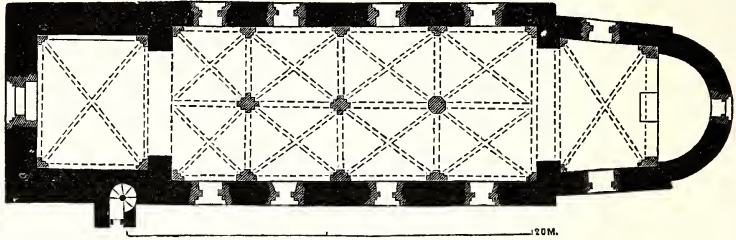


33. *Espö kyrka, Skåne.*

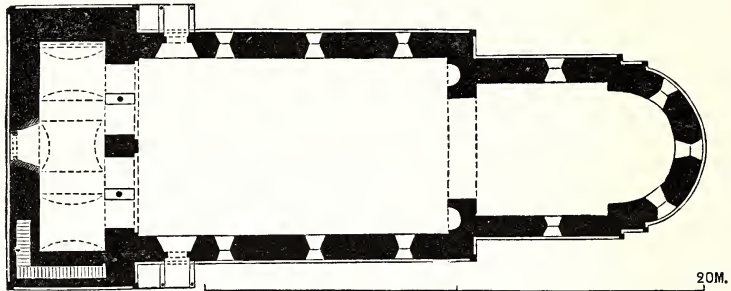
Freninge. Tornet har samma bredd som långhuset, det torde vara af annan ålder än långhuset, ty murtjockleken är olika. Långhuset är ovanligt långt, hvadan det vid hvalfslagningen fått tre midtpelare, uppbyggande åtta hvalf. Antagligen har långhuset blifvit tillbyggt. Koret är ej fullt en qvadrat och smalnar ganska betydligt åt öster. Apsis är in- men ej utvändigt en halfcirkel (fig. 34).

Färlöf. Dubbeltorn uppstigande från en gemensam underbyggnad, som har dubbel bågöppning mot långhuset. Långhuset, något långdraget, har två nischer i östre gavelväggen. Koret är också något

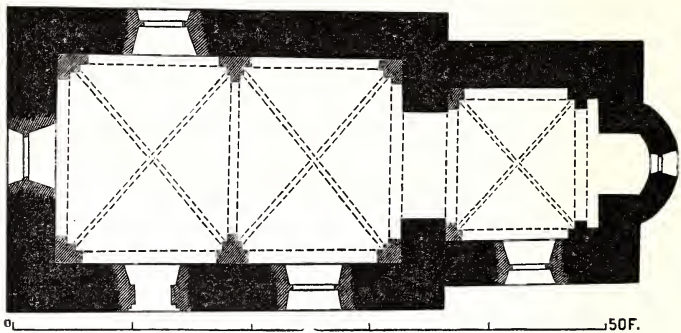
långdraget. Apsis är invändigt en något förlängd halfcirkel — d. v. s. från de punkter, i hvilke halvcirkeln slutar, gå rätliniga fortsättningar —, utvändigt ej fullt en half cirkel, tack vare en egendomlig konstruktion med murhörn. Långhuset har i vester en dörr åt söder och en åt norr, framför hvardera dörren en liten öppen förhall. Konstruktionen är således ej af vanlig art (fig. 35).



34. Freninge kyrka, Skåne.



35. Färlöfs kyrka, Skåne.



36. Östra Grefvies kyrka, Skåne.

Östra Grefvie. Torn fattas. Långhuset har två korshvalf. Koret var från början något längre än en kvadrat, men vid hvalfslagningen

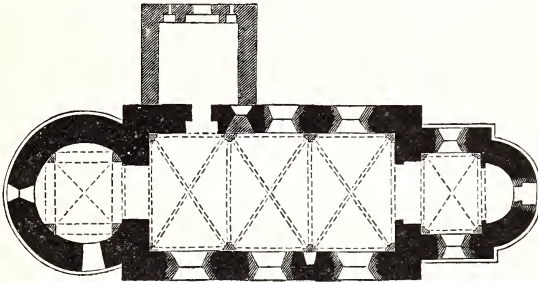
Fig. 34. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Fig. 35. Efter teckning i *Årböcker för Nordisk Oldkyndighed*.

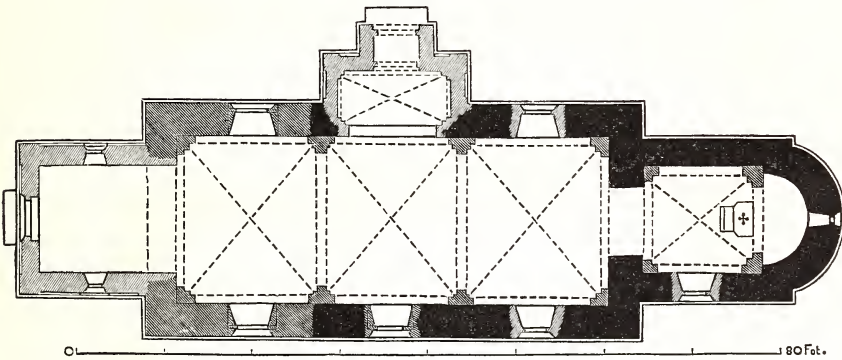
Fig. 36. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

har korshvalfvet blifvit anbragdt öfver en qvadratisk yta. Apsis är icke regelbunden, utan består af en rätlinig inskärning i korets östra gavelvägg och derutanför en mycket grund nisch. Anläggningen är således något egendomlig (fig. 36).

Hammarlunda. Tornet rundt; dess åldersförhållande till långhuset kan jag icke uppgifva. Långhuset är något långdraget, det har kanske blifvit förlängdt. Koret är deremot ytterst kort. Apsis är hvarken in- eller utvändigt en full halfcirkel (fig. 37).



37. *Hammarlunda kyrka, Skåne.*



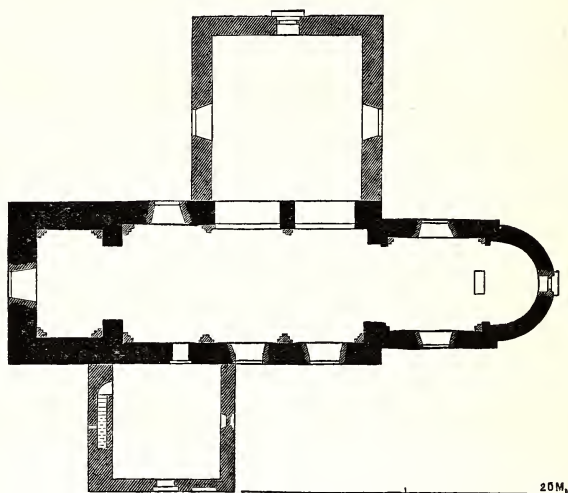
38. *Hannas kyrka, Skåne.*

Hannas. Det ursprungliga långhuset är normalt, men har fått tillbyggnader i vester och norr. Koret är något längre än en kvadrat. Apsis är invändigt, men ej utvändigt en halfcirkel (fig. 38).

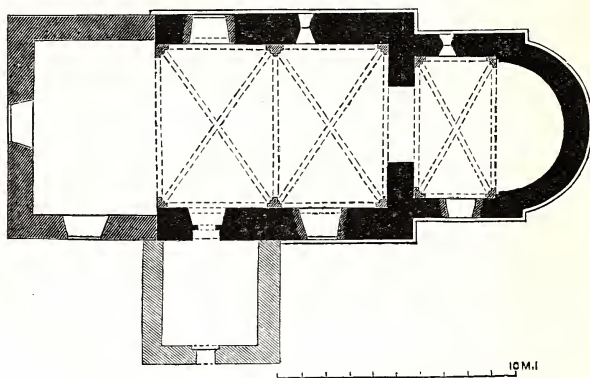
Hörby. Tornet har samma bredd som långhuset. Långhuset är temligen långdraget. Koret är något längre än som höfves en kvadrat. Apsis är in-, men ej utvändigt en halfcirkel (fig. 39).

Ignaberga. Det ursprungliga långhuset har fått två hvalf, det har blifvit förlängdt åt vester med torn. Koret är för långt, för att kunna betecknas som en kvadrat (fig. 40).

Kells-Nöbbelöf. Tornet är antagligen nyare än långhuset, ty dess murar äro tunnare. Långhuset har fått två hvalf. Koret är icke fullt



39. Hörby kyrka, Skåne.

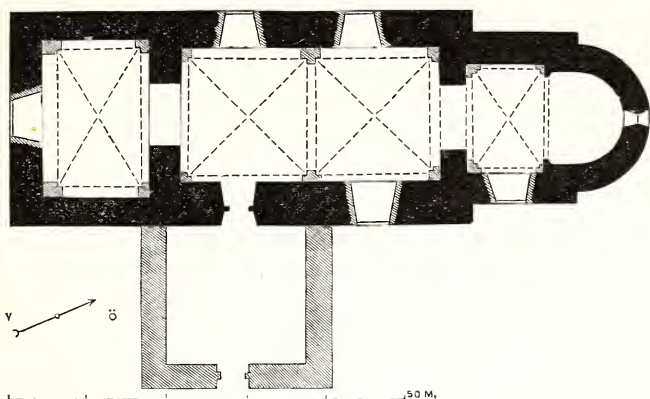


40. Ignaberga kyrka (nu ruin), Skåne.

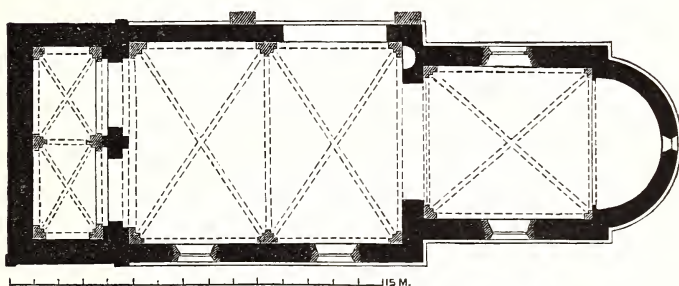
kvadratisk. Apsis är utvändigt en halfeirkel, invändigt en förlängd halfeirkel (fig. 41).

Maglarp. Tornet har samma bredd som långhuset, men är mycket smalt. Långhusets mur har å ena sidan blifvit uppbruten för att bereda tillgång till en tillbygd del. I den östra väggen (mot koret)

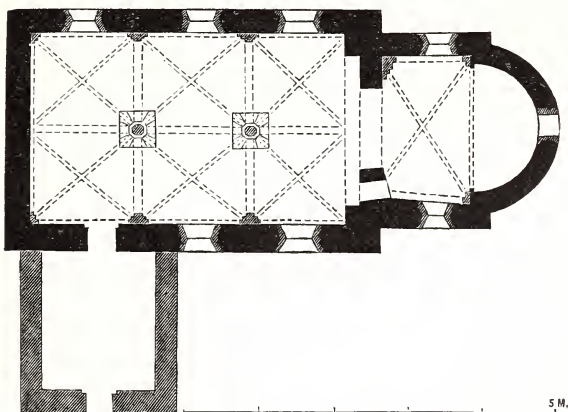
finnes å den ena sidan en nisch; antagligen har en andre nisch funnits å den andra sidan. Koret är längre än en qvadrat. Apsis är in-, men ej utvändigt en halfcirkel (fig. 42).



41. Kells-Nöbbelöfs kyrka, Skåne.



42. Maglarp kyrka, Skåne.

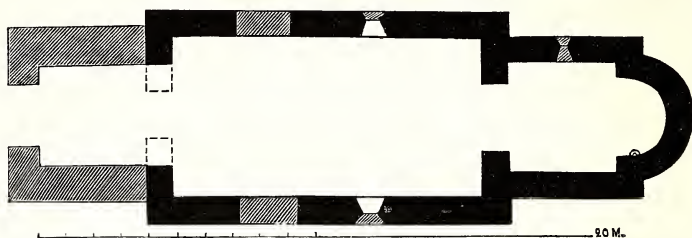


43. Södra Mellby kyrka, Skåne.

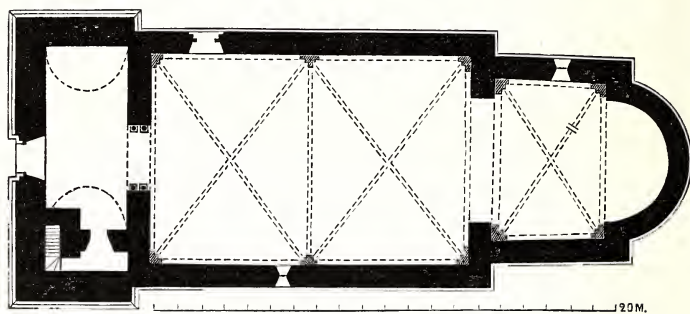
Fig. 41, 42 och 43. Efter teckningar i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Södra Mellby. Långhuset är ovanligt bredt, det har också fått två i midtlinien ställda pelare för uppbärande af hvalfven. Koret är mindre än en kvadrat. Apsis är in-, men ej utvändigt en halfcirkel (fig. 43).

Vestra Tommarp. Tornet är senare än långhuset. Detta är af ungefärligen normallängd, två dörrar i vestre delen äro igenmurade, koret är något för kort för att kunna kallas kvadratisk, apsis är på insidan en halfcirkel, på utsidan vida mindre än en halfcirkel (fig. 44).



44. Vestra Tommarps kyrka, Skåne.



45. Tryde kyrka, Skåne.

Tryde. Tornet bredare än långhuset. Långhuset proportionerligt, koret något kortare än kvadraten, på bredden smalare i öster än i vester, apsis in-, men ej utvändigt en halfcirkel (fig. 45).

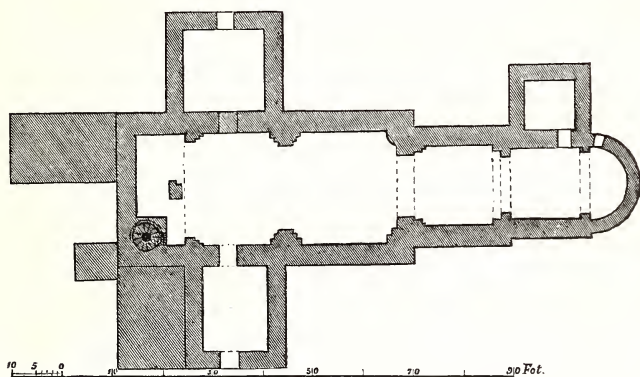
Borreby i början af århundradet rifna kyrka hade erhållit hvarje-handa tillbyggnader och var i öfrigt till sin anläggning ganska egen-domlig. Gamla äro uppenbarligen apsis och koret, hvilket senare är

Fig. 44. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet. Jfr Tynells uppsats i *Månadsbladet* 1892, s. 104.

Fig. 45. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

något längre än en kvadrat. I vester om detta kor ligger ett rum, hvilket har utseende som ett kor nr 2, men uppenbarligen är hälften af det ursprungliga långhuset — den andra hälften har blifvit bortbruten för att bereda plats åt ett senare och vida större långhus. Tornet hade tydligen fått ansenliga sprickor, ty väldige stödjemurar hafva blifvit uppförde (fig. 46).

Vi se att inom ett så enkelt skema, som finnes för långhuskyrkan på landet, flere variationer uppträda. Långhuset kunde vara mera eller mindre långsträckt, beroende, naturligtvis, på menighetens storlek; i de flesta fall torde en kyrka med ovanligt utdraget långhus hafva fått detta under tidernas lopp förlängdt: hade man från början behöft så stort utrymme för menigheten, så hade tvifvelsutän kyrkans öfrige delar blifvit gjorde proportionerlige mot det stora långhuset. Koret är större eller mindre. Detta skulle väl i främsta rummet hafva

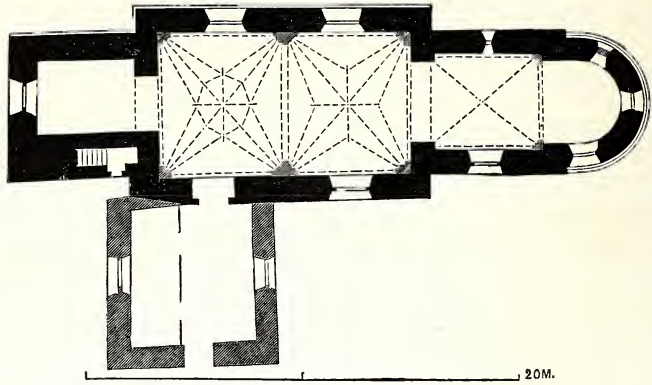
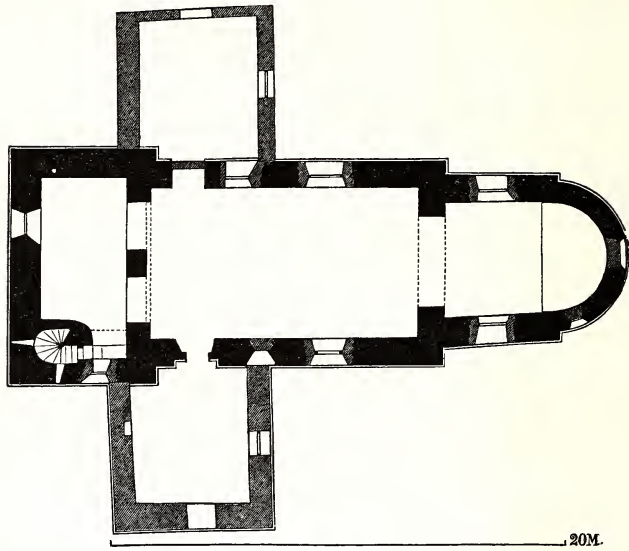
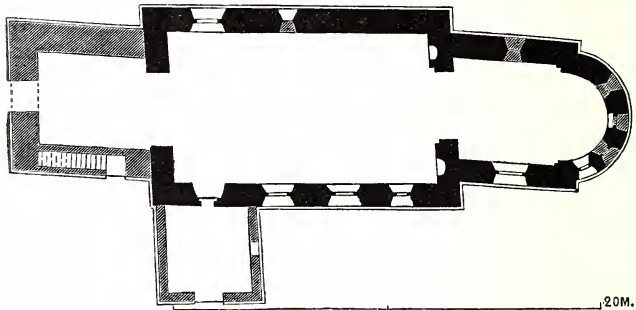


46. Borreby kyrka, Skåne.

berott på antalet af prester, som deltog i gudstjensten. Vid de flesta landskyrkorna i vårt land torde dock icke mera än en prest hafva varit anställd, hvadan detta svårligen kan anföras som en orsak till vexling. Altaret stod i den del af koret, som öppnade sig mot apsis. Äfven apsis' storlek vexlade, såsom de redan anförda exemplen visa.

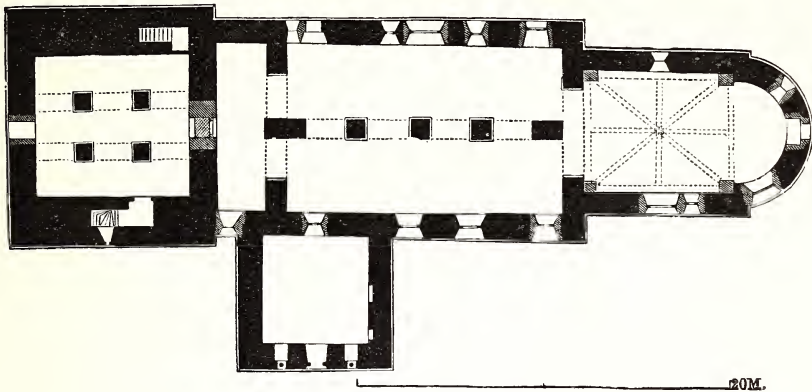
Om vi se bort från rundhuskyrkorna, har Bornholms arkitektur den närmaste likhet med de skånske byggnadsformerne. Ett och annat exempel förtjenar anföras.

Klemensker (den hel. Clemens' kyrka) har ett torn, som dock aldrig blifvit färdigbyggt, ett långhus som fått tvänne hvalf, ett kor, som är längre än kvadraten, och en apsis, som är en mycket förlängd halfcirkel. Det sneda vapenhuset är senare tillbyggt. Tornets utåt vända trappdörr är väl knappast ursprunglig (fig. 47).

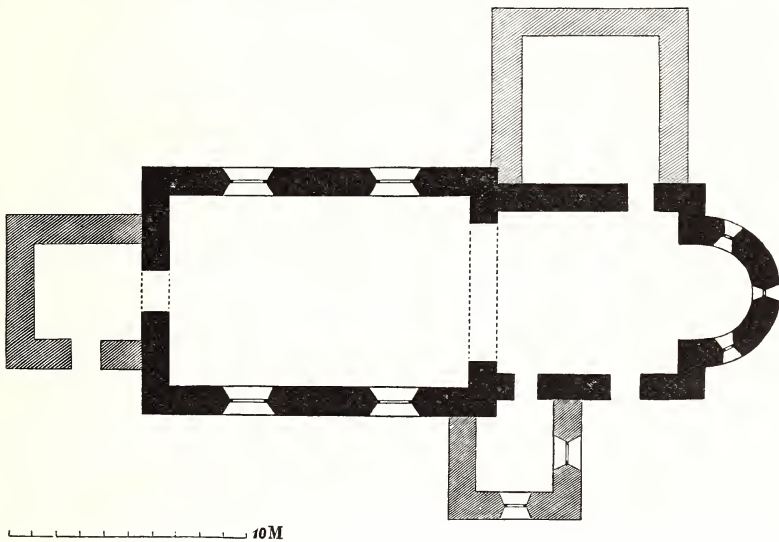
47. *Klemensker, Bornholm.*48. *Öster-Mari kyrka, Bornholm.*49. *Pedersker, Bornholm.*

Öster-Mari kyrka har, liksom en och annan skånsk kyrka, ett kor, hvars murar äro parallele. Tornet är något bredare än långhuset, som aldrig fått hvalf. De två vapenhusen äro af senare ursprung (fig. 48).

Pedersker (den hel. Petri kyrka). Få planer visa i så hög grad som denne de snedheter, som medeltidens byggmästare kunde tillåta



50. *Åkirke, Bornholm.*



51. *Vrigstads kyrka, Småland.*

sig. Tornet är senare än de öfrige delarne af kyrkan. I långhusets östra väggar förekomma halfrunde nischer för sidoaltaren (fig. 49).

Åkirke är en större anläggning. Tornet är mycket stort och fast. Mellan tornet och långhuset förekommer ett smalt förrum. Långhuset

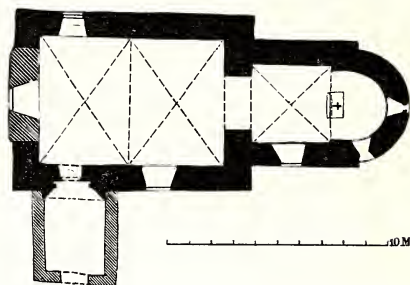
Fig. 50. Efter teckning i Holm, *Bornholmske Kirker.*

Fig. 51. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet; jfr *Svenska konstminnen från medeltiden och renässansen.*

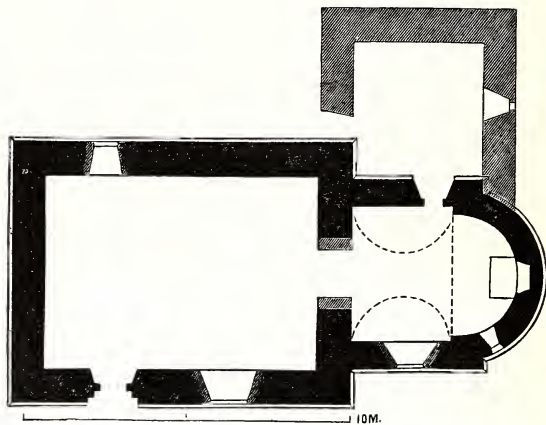
är deladt i tvänne skepp genom en rad af pelare, som uppbära rundbågar. Koret har mera än kvadratens längd (fig. 50).

Apsiskyrkor förekommo i de delar af södra Sverige, hvilke voro af gammalt hufvudbygder och i hvilke kristendomen derigenom tidigt vann inträde. För dessa landskap har jag icke lika god tillgång på planritningar som för Skåne.

Vrigstad i Småland. Något torn fanns icke af gammalt. Långhuset är af normal storlek. Koret är något längre än kvadraten. Apsis är invändigt en förlängd halfcirkel (fig. 51).



52. Östra Gerums kyrka, Vestergötland.



53. Suntaks kyrka, Vestergötland.

Östra Gerum i Vestergötland. Torn saknas, men har varit tillämnadt, hvilket synes af en igenmurad bågöppning i långhusets vestre gavel. Långhuset har fått tvänne hvalf. Koret är kvadratisk. Apsis är utvändigt halfcirkelformigt (fig. 52).

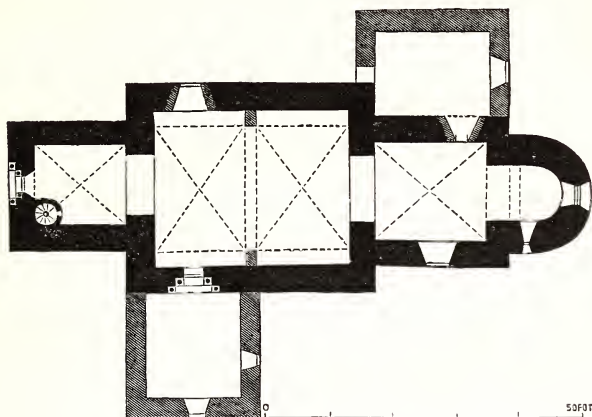
Suntak i Vestergötland. Torn finnes ej. Långhuset har aldrig haft hvalf. Koret är ej fullt en kvadrat och täckes af ett tunnhvalf. Triumfbågens öfre del har varit vidare än den nedre delen.¹ Apsis är invändigt, men ej utvändigt en halfcirkel (fig. 53).

Fig. 52 och 53. Efter teckningar i Antiquarisk-topografiska arkivet.

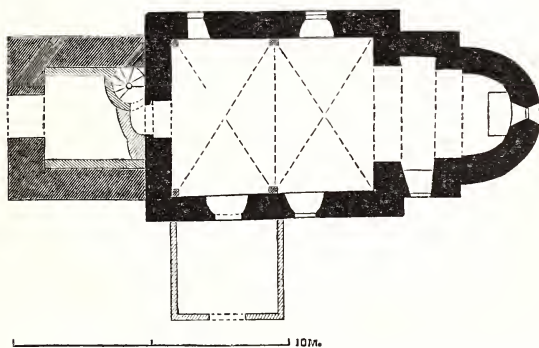
¹ Om denna anordning skall jag längre fram yttra några ord.

Hvalstad i Vestergötland. Tornet är romanskt. Långhuset rymmer två hvalf. Koret är något längre än en qvadrat. Apsis har invändigt, men ej fullt utvändigt en halfcirkel (fig. 54).

Våmb i Vestergötland. Tornet är byggt senare än de öfrige delarne af kyrkan, dock redan under romansk tid. Långhuset har fått två hvalf. Koret är mycket kort. Apsis är invändigt något mera, invändigt mycket mera än en halfcirkel (fig. 55).



54. *Hvalstads kyrka, Vestergötland.*



55. *Våmb's kyrka, Vestergötland.*

Husaby i Vestergötland. Tornet är byggt för sig. Långhuset har två hvalf. Koret är ganska snedt. Apsis är invändigt en halfcirkel (fig. 56).

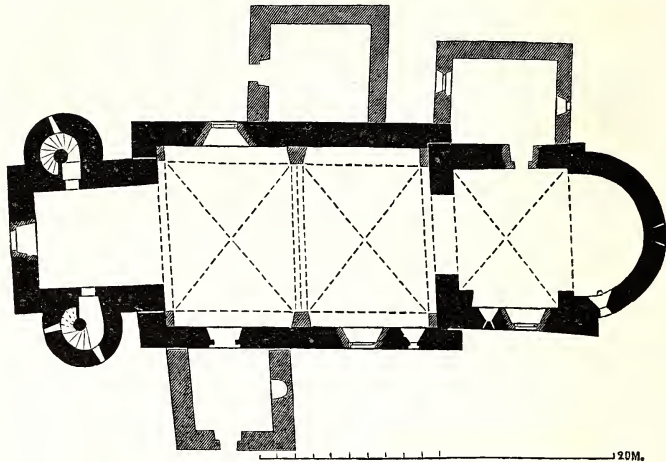
I föregående del har jag framhållit, huruledes de öländska kyrkorna varit afsedda att vara fästningsverk, hvilket i väsentlig mon inverkat på konstruktionen. Fyra exempel må här meddelas.

Norra Mökleby. Det ansenliga tornet i vester har starke murar. Långhuset är mera än vanligt bredt (det har samma bredd som tornet).

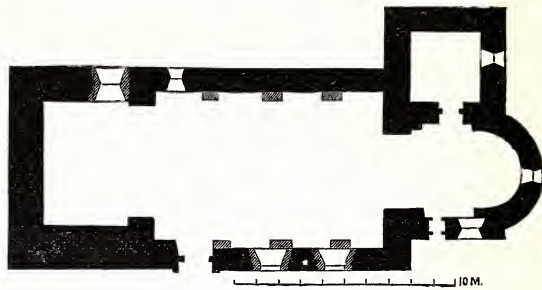
Koret, som uppbär det östra tornet, är i förhållande till långhuset litet. Apsis är invändigt en halfcirkel, utvändigt mycket mindre än en halfcirkel (fig. 57).

Runsten. Tornet i vester smalare än långhuset. Koret har faste murar för att uppbära det östra tornet. Apsis är hvarken ut- eller invändigt en halfcirkel (fig. 58).

Förra. Tornet i vester är stort. Långhuset är ganska långt. Koret är deremot ytterligt kort. Apsis synes icke utvändigt. Öfver kor



56. Husaby kyrka, Vestergötland.



57. Norra Mökleby kyrka, Öland.

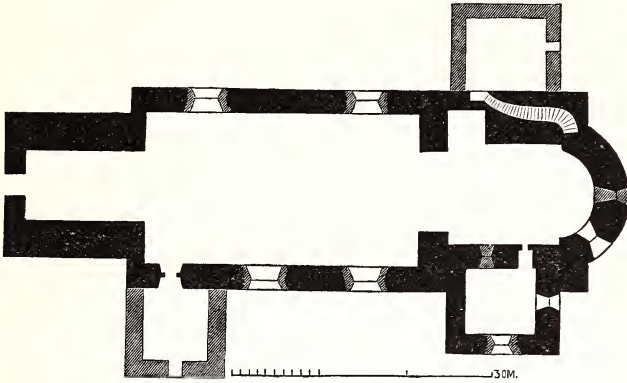
och apsis reser sig det östra tornet (fig. 59). Det vestra tornet är ännu kvar, det öfriga af kyrkan är ombyggt.

Ås. Då de tvänne första öländska exemplen hafva en utvändigt synbar apsis, det tredje en apsis, som gömmer sig inom det östra tornets sidomurar, är det skäl att tillägga ännu ett exempel, en kyrka, som, ehuru hon hör till samme typ som de föregående, uppgifvit

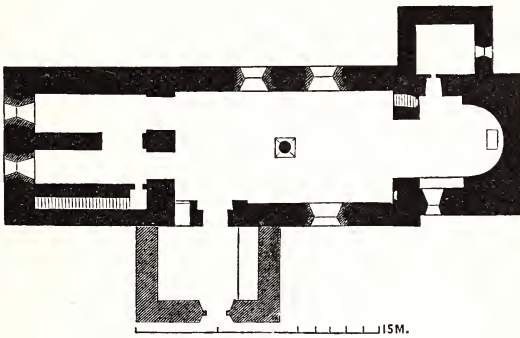
Fig. 56. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Fig. 57. Efter teckning af N. J. Löfgren af år 1829 i Antiquarisk-topografiska arkivet.

apsis äfven i det inre. Långhus och kor hafva utvändigt samma bredd, men invändigt är koret något smalare, till en del måhända af begär att i någon mon skilja koret från långhuset, till en del — helt visst och kanske förnämligast för att uppbära tyngden af det östra



58. Runstens kyrka, Öland.



59. Föra kyrka, Öland.



60. Ås kyrka, Öland.

tornet, kyrkans enda, hvilket är ett fullständigt fäste, med dörren sittande högt öfver marken (fig. 60).

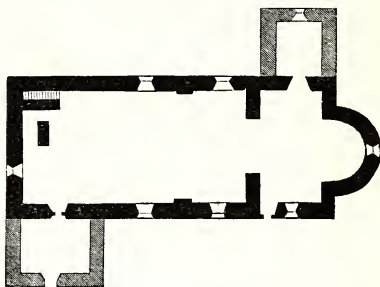
Fig. 58. Efter teckning af N. J. Löfgren af år 1828 i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Fig. 59 och 60. Efter N. J. Löfgrens teckningar i Antiquarisk-topografiska arkivet.

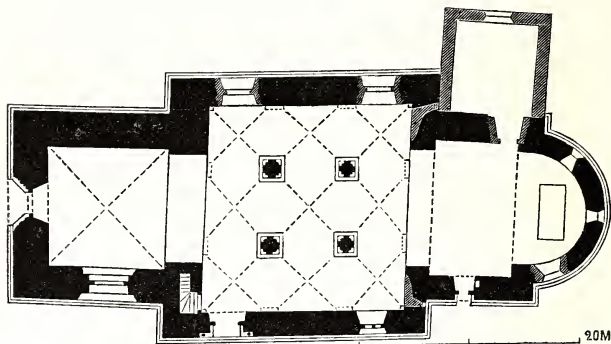
Från den motsatta sidan af Kalmar sund meddelas här planen af en annan ganska egendomlig kyrka, nämligen *Hosmo* (fig. 61). Långhuset är lika bredt som koret, men till detta sluter sig en absis. I vester finnes intet torn, men ett sådant höjer sig öfver långhusets östre del. Utvändigt ser kyrkan högeligen otillgänglig och föga kyrklig ut.

Af de gotländska kyrkorna med absis må, för utrymmets skull, endast tre här omtalas.

Levide. Kyrkan är af senromansk anläggning, men mångahanda ändringar hafva blifvit gjorda under den tid, då spetsbågen herskade.



61. *Hosmo kyrka, Kalmar län.*



62. *Levide kyrka, Gotland.*

Den så ofta förekommande snedheten saknas ej heller här. Långhuset hade i den östre muren för altaren två sidonischer, hvilka haft hvar sin ljusöppning utåt. Det sneda koret är mycket mindre än en kvadrat. Absis är invändigt en förlängd halfcirkel.

Vall. Tornet är senare än de öfrige delarne af kyrkan. Det har fått samma bredd som långhuset, hvilket i det inre fått en midtkolonn och fyra hvalf. I långhuset sydöstra hörn står ett altare. Koret är

Fig. 61. Efter N. J. Löfgrens teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

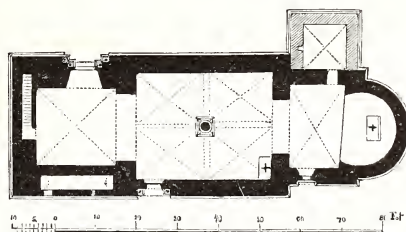
Fig. 62. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

snedt och kortare än en kvadrat. Apsis, likaledes sned, är invändigt mera än en halfcirkel, utvändigt ungefär en halfcirkel (fig. 63).

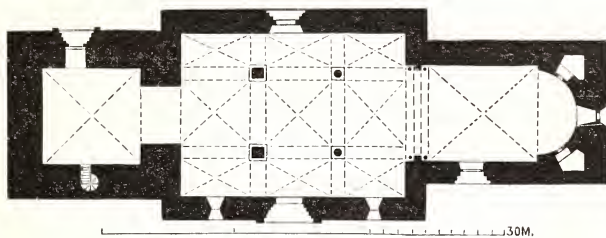
Öja. Utvändigt består kyrkan af torn, långhus och kor, hvilka alla tre äro af olika ålder. Tornet är tillkommet under spetsbågens tid. I långhus och kor förekomma romanska element. Långhuset har fått fyra kolonner till uppstående af hvalfven. Apsis förekommer inom korets rätlinige yttermurar (fig. 64).

I mellersta Sverige äro apsiskyrkorna sällsynta. Jag meddelar här tre planritningar från Uppland.

Norrsunda. Tillbyggnader förekomma i vester, norr och söder. Långhuset har fått två hvalf. Koret är litet och uppstår ett östligt torn.



63. Valls kyrka, Gotland.



64. Öja kyrka, Gotland.

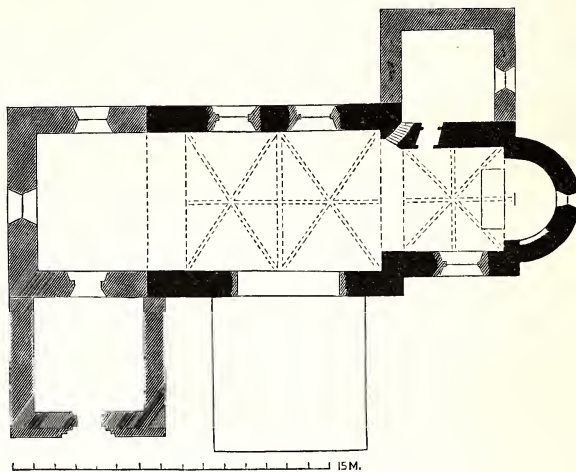
Apsis är invändigt en halfcirkel. Muren mellan långhuset och koret har blifvit bortbruten (fig. 65).

Skånella. Tillbyggnader i norr och söder. Långhuset är ganska långt, hvadan de två hvalfven fått en lång utsträckning i öster och vester. Koret är längre än en kvadrat. Mellan kor och apsis förekomma pilastrar. Koret uppstår ett torn. Apsis är invändigt, men ej utvändigt en halfcirkel (fig. 66).

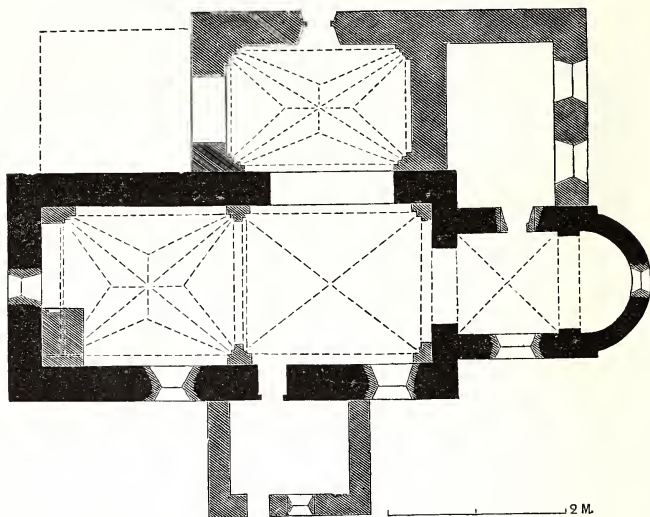
Funbo. Skånella och Norrsunda ligga i Sigtunatrakten, Funbo ej synnerligen långt från Uppsala. Tornet, liksom vapenhuset och sakristian, är af senare datum. I långhuset hafva tvänne korshvalf blifvit

inrymda, koret, som har större längd än kvadratens, täckes af ett tunnhalf, apsis är invändigt en förlängd halfcirkel (fig. 67).

Åtminstone tvänne af Sigtuna-kyrkorna och katedralen i Gamla Uppsala hafva apsis. Jag återkommer till dem, när jag redogör för de större kyrkobyggnaderne inom landet, hvilke blefvo alltmera kom-



65. *Norrsunda kyrka, Uppland.*

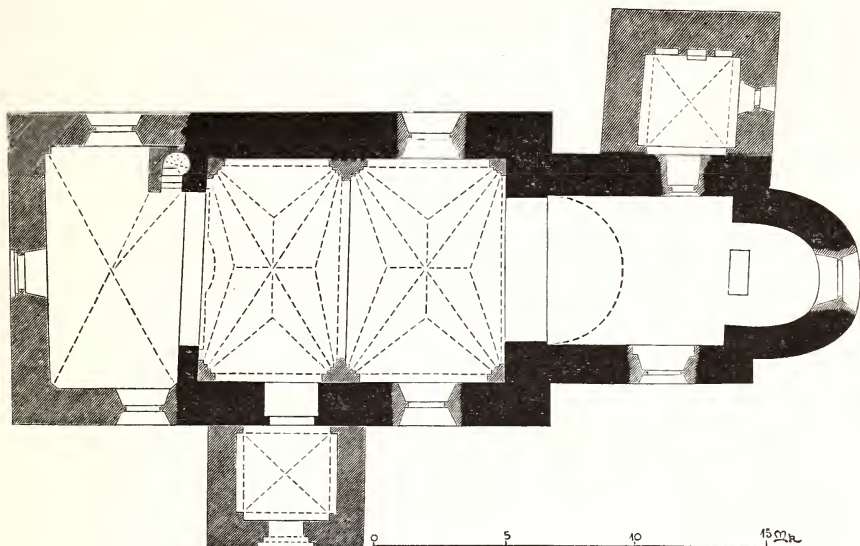


66. *Skånella kyrka, Uppland.*

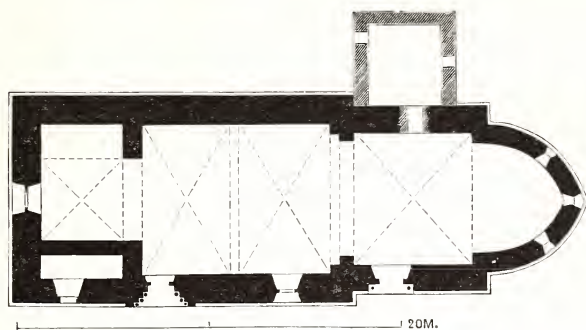
plicerade, genom uppdelning i eller upptagande af flere i de mindre landskyrkorna okända rum.

Tre gotländska kyrkor hafva apsis af en ovanlig form.

Atlingbo. Apsis' grundplan är icke en rundbåge, utan en spetsbåge. Koret är kvadratisk. Långhuset har fått två hvalf. Tornet har på vestra sidan en ingång och har den södre delen frånskild genom en mur. Denne södre del, som har form af en liten cell, är försedd med en ingång från söder (fig. 68).



67. *Funbo kyrka, Uppland.*



68. *Atlingbo kyrka, Gotland.*

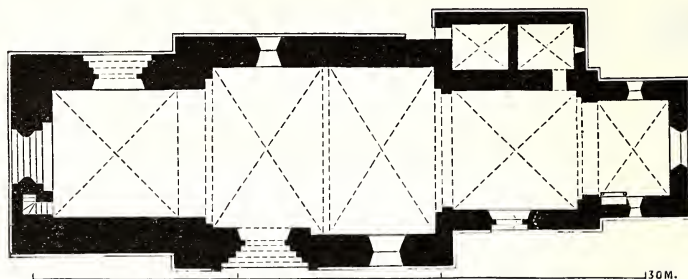
Barlingbo. Karakteristisk är en kvadratisk apsis. Kyrkan består af torn, långhus med två hvalf, kor och apsis, båda kvadratiske (fig. 69). Kräklingbo kyrka har likaledes kvadratisk kor.

Äfven den nu rifna kyrkan i *Hammeda*, Småland, hade kvadratisk apsis. Långhuset synes hafva blifvit något förlängdt i vester, koret är mycket kort (vid pass en tredjedel af bredden), apsis är deremot

en hel kvadrat. Långhus och kor förekomma under samma yttertak. Den kvadratiske apsidens yttertak är mycket lägre.

Den från den fornkristna kyrkan lånade apsiden kom under tidens lopp ur bruk, och koret afslutades i öster med en rak vägg. Som ett mellanstadium kunna vi beteckna de kyrkor, som inom ett kor med rak altarpvägg hafva en utvändigt osynlig apsis. Apsis spelade under den fornkristna kyrkan en bestämd roll vid gudstjensten, i det hon inrymde en plats för någon andlig af hög rang. Sedan man hade upphört att åt en sådan reservera en särskild plats bakom altaret, på hvars skifva alltföre skymmande föremål uppställdes, fanns ingen anledning att längre bibehålla apsis. Efter denna ändring bestod kyrkan af långhus och kor, hvartill kunde komma ett torn.

Äro således kyrkor med apsis i regeln äldre än kyrkor utan apsis? Hvad Sverige beträffar, äro vi berättigade att jakande besvara denna fråga. Apsis var ett urgammalt element inom den kyrkliga byggnads-



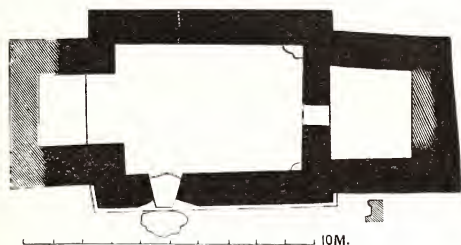
69. Barlingbo kyrka, Gotland.

konsten. Vi finna ock inom Sverige apsiskyrkor just inom de områden, hvilka, enligt historiska vittnesbörd och sannolikhetsskäl, tidigast antogo kristendomen. Apsiskyrkorna hafva vanligen små fönster, i koret sällan mera än ett, sittande temligen högt uppe å den södra sidan, apsis hade oftast ett enda lågt och smalt fönster längst åt öster, ibland tre små fönster. Det var således ganska skumt i kor och apsis. Mot slutet af apsiskyrkornas tid kände man ock behof af ökad utrymme och ökad ljus. Kyrkobyggnaderne reste sig mera i höjden, fönstren förlängdes och gjordes ock gerna något bredare. I begär efter mera ljus gick man allt längre, och hvad koret beträffar vann man i detta afseende mycket, när apsis föll bort, ty då anbragtes i regeln ett fönster eller flere (två eller tre, i hvilket senare fall det mellersta var högre än de två andra) i korets östra vägg. Koret utan apsis kan sägas vara karaktäristiskt för hvad man i konsthistorien kallar öfvergångstiden.

Uttrycket, att i regeln kyrkorna utan apsis äro yngre än kyrkorna med apsis, innebär att undantag finnas. Den kyrkas grundval, som dr Ekhoff år 1888 undersökte vid Granhammar i Vintrosa socken, Närike, torde vara af en ganska hög ålder. Någon socken, som tillhört denna kyrka, finnes icke omtalad i handlingar från medeltiden, och om en annan kyrka inom Vintrosa sockenområde fanns icke den ringaste antydning annat än det i folktraditionen bevarade namnet Kyrkberget för den plats, hvarest Granhammars kyrka nu blifvit uppgräfd (fig. 70).

Huruvida dennas kor i den östre gafveväggen haft något fönster, kan nu icke afgöras, alldenstund den bevarade muren är helt låg.

Menighet och presterskap voro fördelade på långhus och kor, och de två områdena voro ganska skarpt skilda från hvarandra genom en mur, i hvilken endast fanns en tämligen smal bågöppning — triumfbågen. Koret fick i följd af bågöppningens obetydliga mått väl litet



70. Till namnet okänd kyrka i Närike.

ljus från långhuset. Antagligen är det af denna anledning, som man i Horla kyrka, Vestergötland, vidtagit den anordning af triumfbågen som visas fig. 71. Ljus kom in i koret, och ändock fanns der en ordentlig skiljemur. Horla kyrka, hvilken säkerligen är mycket gammal, har ett kor utan apsis.¹

När för några år sedan Hemse kyrka på Gotland, en stenkyrka från romansk tid, restaurerades, fann man som golfplankor användt timret af en ännu tidigare, antagligen på samma plats uppförd stafkyrka. Dennas kor saknar apsis (fig. 72).

Äfven i utlandet hafva kyrkor utan apsis blifvit uppförda ganska tidigt. Den angelsaksiska kyrkan i Bradford-on-Avon, uppförd år 705, består af långhus och kor.² Intet af dessa fall och andra, dem liknande, mäktas likväl häfva påståendet, att de svenska kyrkorna utan apsis i regeln äro yngre än de, som hafva apsis.

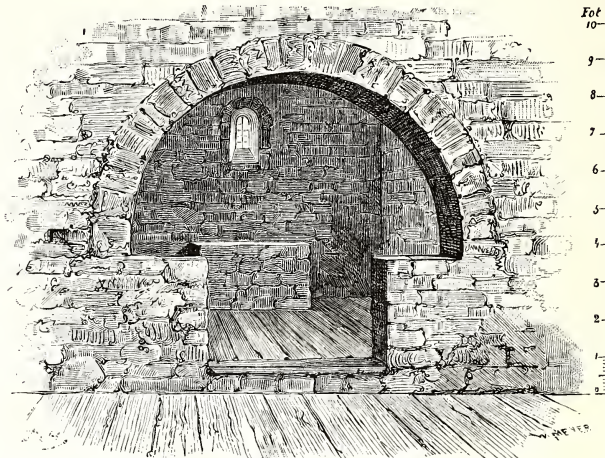
Fig. 70. Efter teckning i *Månadsbladet* 1888, s. 164.

¹ Om triumfbågar af liknande form jfr min följande framställning af vår medeltids byggnadskonst.

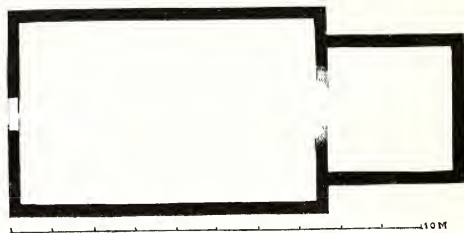
² Parker, *An introduction to the study of gothic architecture*, s. 15.

Jag vill meddela några exempel.

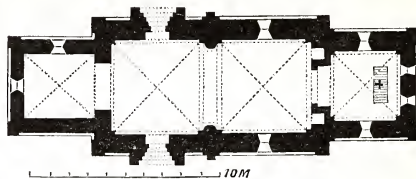
Gumlösa i Skåne. Tornet är kvadratisk, långhuset inrymmer tvåne något större kvadrater, koret består af en kvadrat, obetydligt



71. *Horla kyrka, Vestergötland.*



72. *Hemse stafkyrka, Gotland.*



73. *Gumlösa kyrka, Skåne.*

större än tornets. Korets östra vägg har två fönster (fig. 73). — Denna kyrka är af det yttersta intresse, emedan vi känna hennes

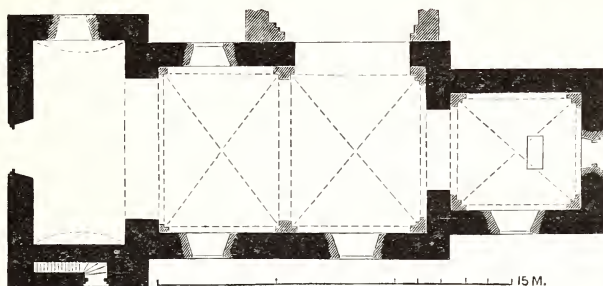
Fig. 71. Efter teckning af friherre N. G. Djurklou i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Fig. 72. Efter teckning af O. Sörling.

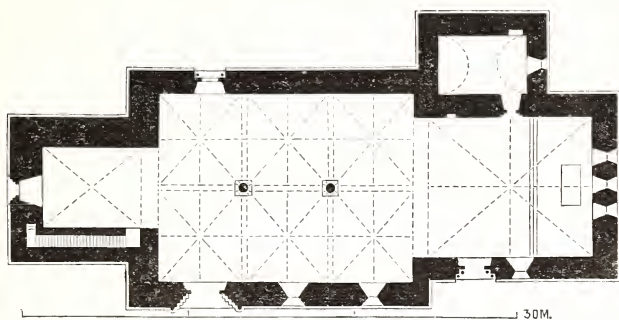
Fig. 73. Efter teckning i *Årböcker för nordisk oldkyndighet* 1866. Måttlinien angifver danska fot.

ålder; uppbyggd af en framstående man blef hon vigd af sjelfve erkebiskopen i Lund Absalon den 26 oktober 1191. Vi se således, att redan mot slutet af 1100-talet hade man i Skåne börjat lägga bort apsis. Deraf följer icke, att man genast följde exemplet i det egentliga Sverige. I Skåne var man i kyrkligt hänseende tidigare.

Stora Herrestad i Skåne. Tornet är bredare än långhuset. Långhuset har tvänne hvalf. Koret är något längre än kvadraten. I korets östre mur finnes intet fönster, men ett sådant kan hafva blifvit igenmuradt, på det att plats måtte beredas för en dörr, som i nyare tid blifvit upptagen i denne mur (fig. 74).



74. *Stora Herrestads kyrka, Skåne.*



75. *Bunge kyrka, Gotland.*

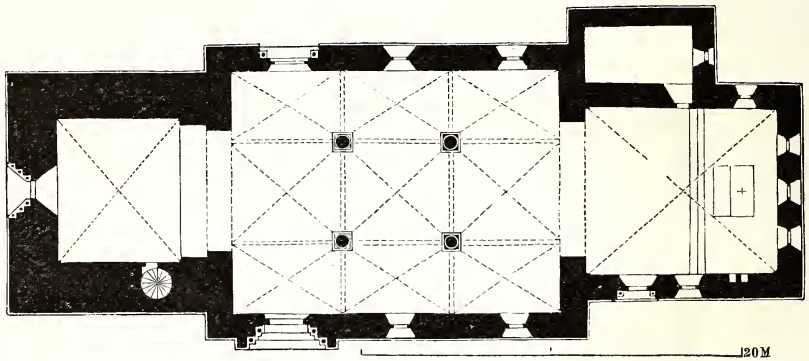
Bunge på Gotland. Tornet är äldre än de öfrige delarne af kyrkan, hvilka blifvit ombyggde. Långhuset har två kolonner i midtlinien på längden, hvilka uppbära sex hvalf. Koret har mycket större längd än kvadratens och upplyses genom tre i den östre gafveln anbragta fönster (fig. 75).

Dalhem på Gotland. Tornet är något senare än den öfrige delen af kyrkan. Långhuset har fyra kolonner, uppbärande nio hvalf. Koret är längre än kvadraten. Tre fönster förekomma i den östre väggen

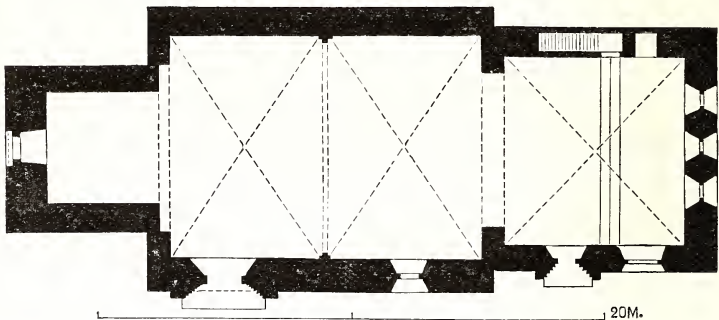
(fig. 76). Som byggnadsår uppgifves 1209, hvilket kan passa för långhus och kor, hvilka äro uppförda i ren rundbågsstil.

Ekeby på Gotland. Tornet och det öfriga af kyrkan äro ej af alldeles samma ålder. Långhuset är täckt af två hvalf. Koret har mera än kvadratens längd (fig. 77).

Lye på Gotland är tillkommen under rundbågstiden. Tornet, som dock undergått hvarjehanda ändringar, och långhuset tillhöra denna tid.



76. Dalhems kyrka, Gotland.



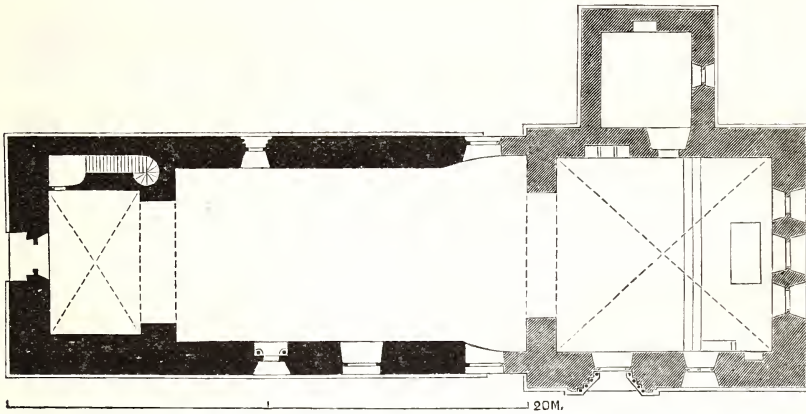
77. Ekeby kyrka, Gotland.

Koret fann man en gång vara för litet, hvadan man beslöt sig för att bygga ett nytt, hvilket, då man ämnade fortsätta ombyggnaden, för att få till en början långhuset bragdt i rätt förhållande till koret, anlades ett stycke ifrån långhuset, hvars murar fingo en provisorisk fortsättning fram till koret, hvilket nu är både högre och bredare än långhuset (fig. 78). Långhuset har platt tak.

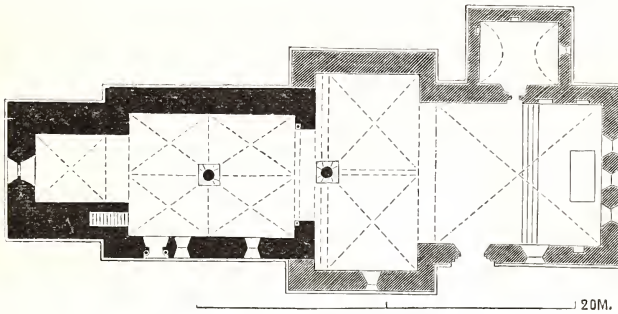
Fig. 76. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet. Jfr *Svenska konstminnen från medeltiden och renässansen*, häft. 1 och 2.

Fig. 77. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Vallstenas (Gotland) plan är ännu mera oregelbunden. Tornet och långhuset tillhöra den ursprungliga byggnadstiden, men äfven här fann man en ombyggnad efter större mått lämplig; man byggde om koret, på längre afstånd från långhuset, och man började ombyggandet af långhuset, d. v. s. man uppförde en ny del af långhuset, afpassad efter det nya korets mått. Men det ursprungliga långhuset blef aldrig ombygdt (fig. 79).



78. *Lye kyrka, Gotland.*

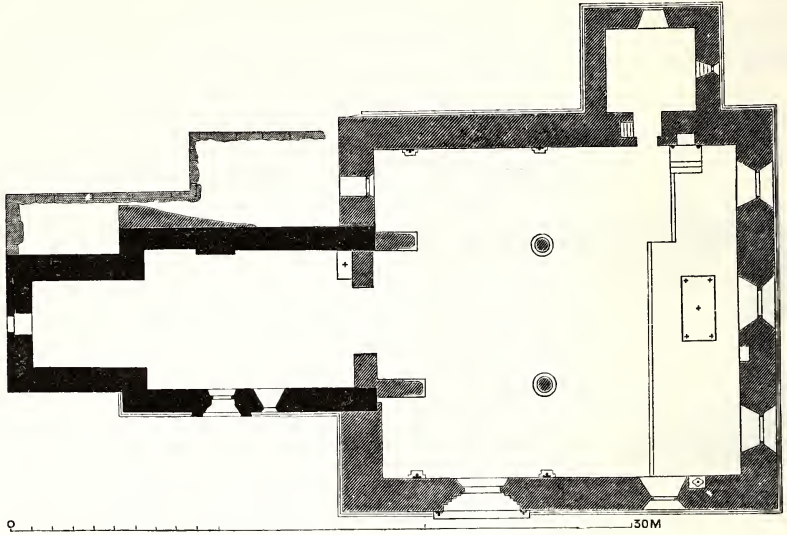


79. *Vallstena kyrka, Gotland.*

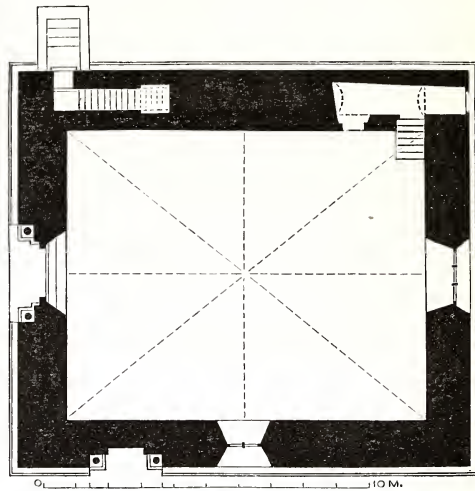
Källunga kyrka (Gotland) visar en ännu mer genomgripande ombyggnad, hvilken fullbordad helt visst hade åt kyrkan gifvit en enkel rektangulär grundform. En närmare diskussion af denna egendomliga anläggning må anstå till dess jag får tillfälle att tala om byggnadskonsten i Sverige (fig. 80). Lau kyrka på Gotland har börjat undergå samma förvandling till en rektangelkyrka.

Kyrkor finnas, hvilkas grundplan utgöres af endast en rektangel, d. v. s. utvändigt synes alls ingen skilnad mellan långhus och kor.

Till denne grupp hör skenbart Vestergarns kyrka på Gotland (fig. 81) — skenbart ty denna kyrka har aldrig blifvit fullbordad. Fig. 82 visar nämligen att i den vestre muren finnes en stor igenmurad öppning, hvilken icke kan hafva ledt in till ett torn, ty öfver



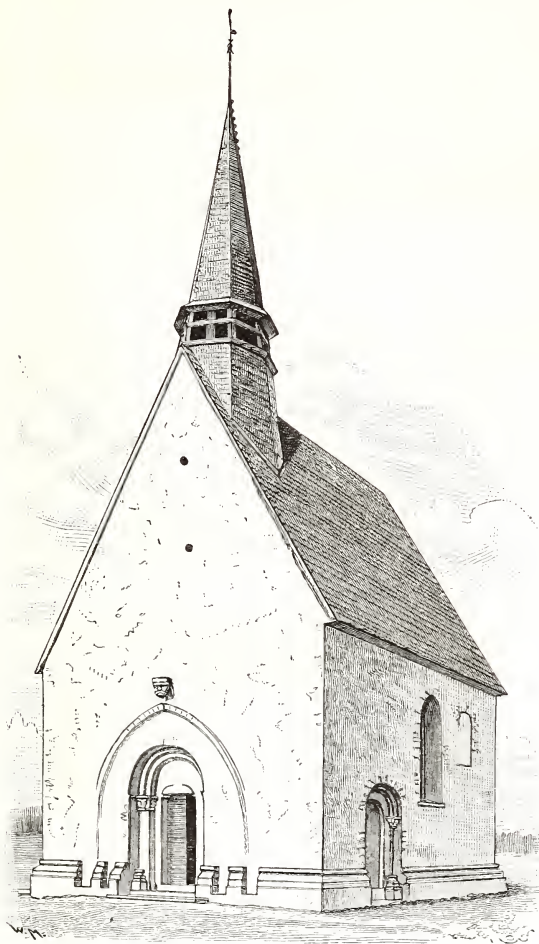
80. Källunga kyrka, Gotland.



81. Vestergarns kyrka, Gotland.

bågen sitter i den nuvarande ytterväggen en konsol, som tydligen varit afsedd att uppbära de två östra hvalfven i ett tillämnadt långhus.

Ås kyrka på Öland (afbildad fig. 60) kan icke räknas till denne grupp, alldestund kyrkorna inom denne äro bredare i förhållande till längden. Deremot kunna vi till gruppen hänföra Källa gamla kyrka på Öland. Jag är visserligen icke i tillfälle att meddela någon plan af denna kyrka, men innerbilden fig. 83 gifver en föreställning om

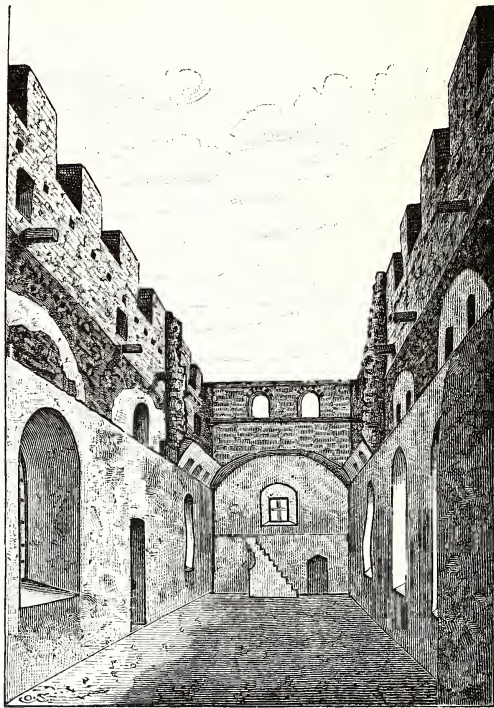


82. Vestergarns kyrka, Gotland.

måttförhållandena. Böda gamla kyrka lär hafva varit af alldeles samma konstruktion.

Det egentliga området för kyrkor af denne grundform är mellersta och norra Sverige samt Finland, med andra ord de områden, inom hvilka de lättare behandlade byggnadsämnen, kalk- och sandsten,

fattades, åtminstone i det allra närmaste, hvadan man, då trä ansågs vara ett alltför förgängligt material, var hänvisad uteslutande till gråstenen, hvilken man endast med svårighet fick att foga sig efter en finare smaks fordringar. Dessa små landskyrkor ingå, så snart de icke fått vika för ombyggnader, såsom ett ganska märkligt drag i landskapet. De äro aldrig imponerande, de intaga gemenligen icke någon upphöjdare plats inom området. Först när man kommer i deras närhet varsnar man en byggnad med ett mycket högt, vanligen svart tak och derunder en mur, som vanligen — dess värre — är hvitrappad;



83. Källa kyrka, Öland.

endast undantagsvis låter han oss se de utåt jämnade gråstenarne med de med hvitt och fast murbruk fyllde mellanfogarne. Innan man ser sjelfva kyrkan, hinner man vanligen se den på en närliggande höjd uppförde, rödmålade klockstapeln. Torn fingo dessa kyrkor sällan, emedan den tid hade försvunnit, då man behöfde i närheten af kulturens medelpunkter, hvilke lättare voro föremål för fienders anfall än de aflägsnare liggande bygderna och deras kyrkor, uppföra tillflygtsorter för den fredliga befolkningen. Oroligheter hafva visserligen sedan dess

förekommit i Sveriges rike, men icke, utom i de södra kusttrakterna, så våldsamma, att de behöfde inverka på kyrkornas planläggning och uppförande. Dessa kyrkor äro i allmänhet ganska små; vi få icke bedöma behovet af utrymme efter socknarnas nuvarande folkmängd, och vi måste derutöfver besinna, att under den katolska kyrkans tid var menigheten icke under gudstjensten sittande, utan stående eller knäböjande. Småningom gjorde sig emellertid i vissa socknar behovet af större kyrkor gällande. Ett tydligt exempel härför lemnas oss af *Trönö kyrka* i Helsingland, hvars nuvarande utseende visas af fig. 84. I gafvelmuren kunna vi fullt tydligt se konturer af en ursprunglig gafvel,



84. *Trönö kyrka, Helsingland.*

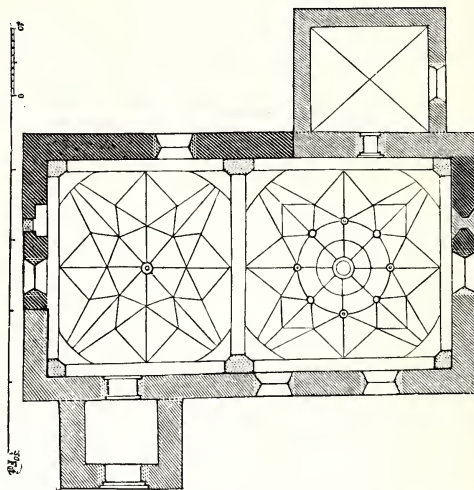
hvilkens ena linie skär rundfönstret och derefter följer den södra sidan af det höga fönstret. Den ursprungliga kyrkan var således ytterligt liten, ty den utvigade kyrkan (fig. 85) innehåller endast tvänne hvalf, af hvilka det ena täcker långhuset, det andra koret. Hvar och en af desse kyrkans hufvuddelar hade således samma utrymme.

Några andra exempel må anföras.

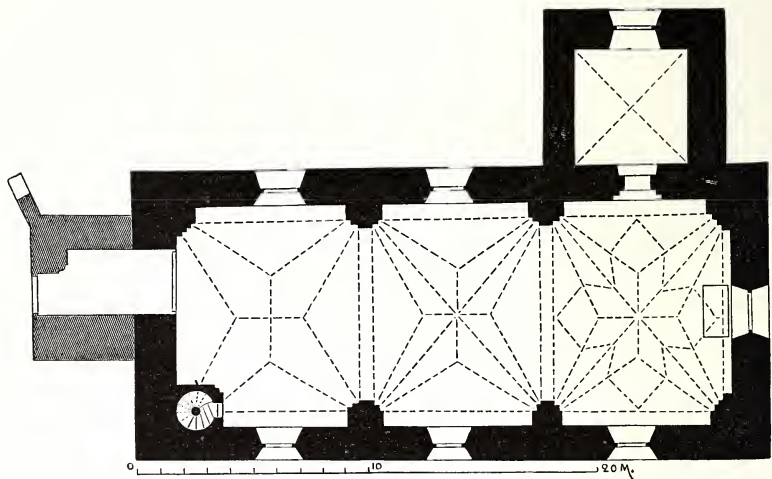
Frustuna i Södermanland. I det yttre finnes ingen skilnad mellan långhus och kor. Långhuset täckes af tvänne hvalf, koret af ett, som

är rikare dekoreradt — det vanliga i kyrkor af denne enkle grundtyp. Tornet är senare bygd (fig. 86).

Hammarby kyrka i Uppland ligger inom en af gammalt odlad bygd. Socknen öfverflödar af graffält och runstenar. Kyrkan har aldrig fått torn, tre hvalf täcka långhuset, ett koret. Det märkligaste



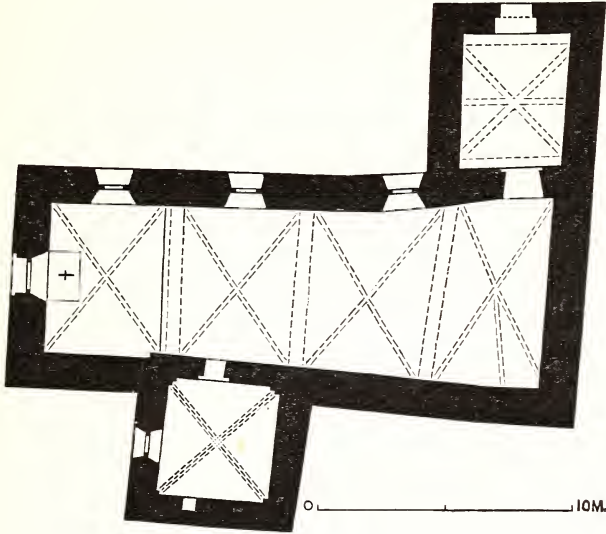
85. *Frösö kyrka, Helsingland.*



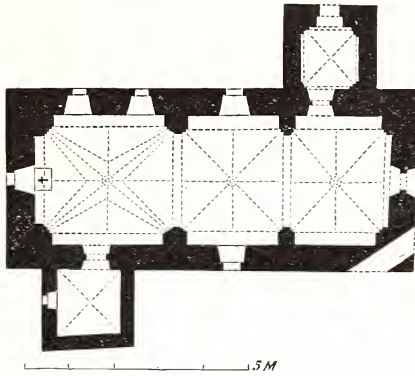
86. *Frustuna kyrka, Södermanland.*

i denna kyrka är den ytterliga snedheten. Om i en större kyrka, hvilkens olika delar uppfördes vid olika tider, en del snedheter insmugo sig, må åtminstone i viss mon anses förklarligt, men att sådana

snedheter som här kunna visa sig i en kyrka, som antagligen blifvit byggd i ett sammanhang, må väl anses oförklarligt. Det vittnar om en gränslös vårdslöshet. En och annan i det föregående meddelad grundplan röjer mycken snedhet, men den här förekommande synes vara värre än de andra kyrkornas (fig. 87).



87. Hammarby kyrka, Uppland.



88. Häfverö kyrka, Uppland.

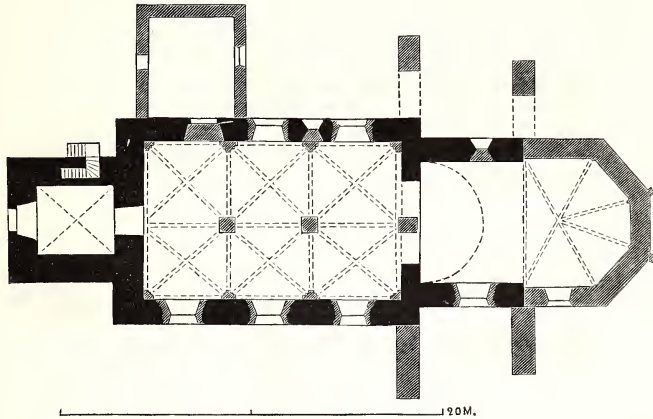
Häfverö i Uppland (Roslagen). Äfven här är kyrkans grundplan en rektangel. Långhuset täckes af tvänne temligen enkla hvalf, koret af ett rikare fördeladt. Egendomligt för denna kyrka är den gång, som är upptagen genom kyrkans nordvestra hörn, antagligen till förmon för processioner, som af utanför tillstötande hinder behöfde en lättnad (fig. 88).

Jag slutar här öfversigten af de små landskyrkorna. Vi hafva sett kyrkor med apsis vara de äldsta, hvad typen beträffar, kyrkor med utvändigt synligt kor utan apsis i regeln vara något senare. Om de förre i Skåne tillhöra kanske 1000-talet och 1100-talet, i det öfriga Sverige 1100-talet, kunna de nu omtalade kyrkorna utan apsis anses tillhöra 1200-talet. De rektangulära kyrkorna af den uppsvensk-finska typen få vi icke sätta i något direkt förhållande till de tvänne andre typerne. Dessa kyrkor äro af ett genuint svenskt ursprung, utan direkt anslutning till förebilder inom den utländska kristna världen. Såsom redan blifvit antydt, torde beskaffenheten af byggnadsmaterialet i väsentlig mon hafva framkallat den förenklade formen. Men då inom Uppland förekomma såväl apsiskyrkor som kyrkor med i det yttre afsöndradt kor utan apsis, torde vi få anse de rektangulära kyrkorna, hvilka i det yttre icke göra någon skilnad mellan långhus och kor, vara något senare. Ett vittnesbörd härom lemnar Estuna kyrka i Roslagen, hvilkens plan utgör en rektangel och som enligt anteckning på en i altaret funnen pergamentslapp vigdes af erkebiskop Nils Allesson år 1298.

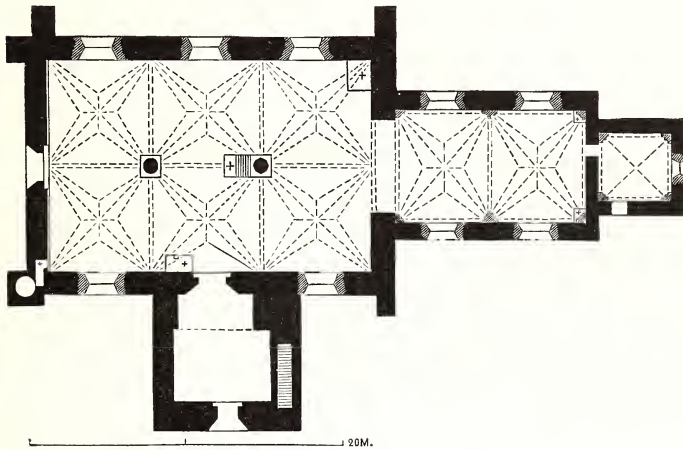
Källunga och Lau kyrkor på Gotland skulle, derest deras ombyggnad hade blifvit fullbordad, hafva varit ganska ansevärd kyrkor. Som de svenska landsförsamlingarna i allmänhet icke voro mycket stora, uppfördes icke i allmänhet mycket stora kyrkor utanför städerna. Några undantag finnas. Det visade sig ganska allmänt en benägenhet för borttagande af skilnaden utvändigt mellan långhus och kor, hvilket i landskyrkorna skedde genom ökad bredd och höjd för koret, i vissa kyrkor i städerna, som voro försedda med ett tvärhus, genom förstörande af dettas utskjutande korsarmar och korets förstörande. Men man lät derföre icke alltid grundplanen blifva fullt rektangulär. Åtminstone i Skåne visade sig benägenhet för en tresidig korafslutning, uppenbarligen framkallad af det intryck man fått af vissa stadskyrkors utseende. Som exempel må tjena *Rengs* kyrka i Skåne (fig. 89), hvars korafslutning är nyare än kyrkan i öfrigt. Långhuset har sex hvalf, hvilande på två pelare. Koret täckes af ett tunnhvalf. Sådana kyrkor med tresidig korafslutning äro icke att förblanda med en mycket nyare typ af kyrkor med tresidig afslutning åt öster.

Sankt Olofs kyrka i Skåne måste hafva egt en särdeles betydelse, ty ehuru liggande temligen afsides, fick hon ganska stora mått. Här finnas i långhuset tvänne pelare, hvilka hjälpa att uppbära sex hvalf, koret täckes af tvänne hvalf, derutanför finnes en fyrkantig apsis, som i nyare tid blifvit använd som sakristia. Kyrkan är af särskildt intresse derföre, att så många altaren blifvit i henne bevarade intill nuvarande tid. Kyrkan har ända in i nyare tid varit en vallfartskyrka (fig. 90).

Bunkeflo kyrka i Skåne blef nyligen rifven, ehuru knappast giltig anledning dertill fanns. Någon kyrka af samme grundplan torde icke numera finnas i Sverige. Äfven här fanns en kvadratisk absis, naturligtvis i nyare tid använd som sakristia. Koret täcktes af tvänne korshvalf. Framför den gamla öppningen till absis stod högaltaret. I korets hörn åt öster, således bakom högaltaret, funnos spår af sido-



89. *Rengs kyrka, Skåne.*



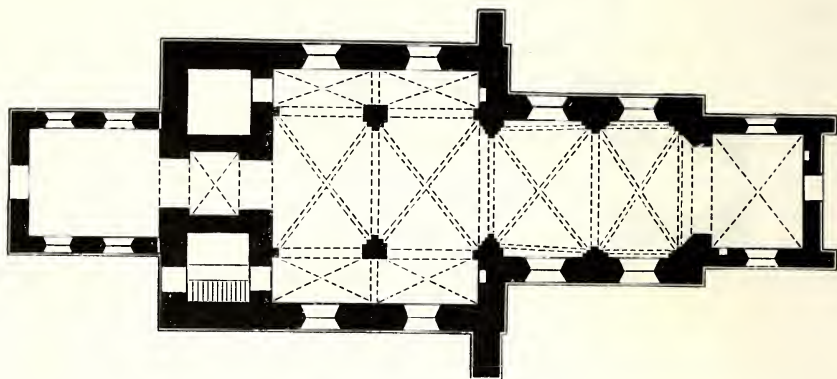
90. *Sankt Olofs kyrka, Skåne.*

altaren. Långhuset hade tre skepp, bildade genom två pelare, midtskeppet var bredt och täcktes af två kvadratiske korshvalf, hvardera sidoskeppet hade två smala i skeppens längdriktning dragna hvalf. I vester om långhuset låg ett lika bredt rum, hvars midtdel uppbar ett torn. Derutanför fanns en tillbyggnad, som torde vara af nyare ursprung.

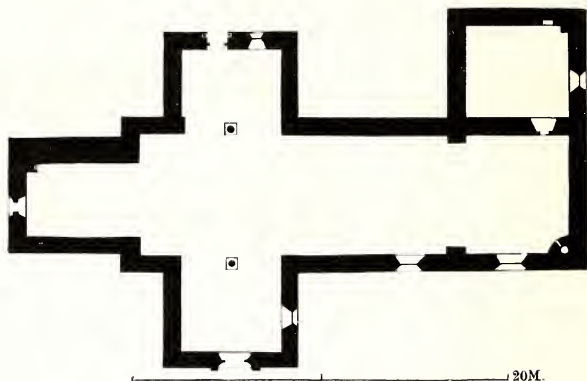
Fig. 89 och 90. Efter teckningar i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Hildebrand, Sveriges medeltid 3.

En annan kyrka af ganska egendomlig grundplan är *Gärdslösa* på Öland, som har ett korhus, liggande ganska långt åt vester. Denna kyrka, hvilken utmärker sig framför de öfriga öländska kyrkorna genom större utstyrsel i detaljer och i viss mon påminner om de gotländska kyrkorna, har ursprungligen haft samma anordning som hennes systerkyrkor, med torn i vester, långhus, kor med eller utan apsis och torn i öster, men korpartiet har blifvit omarbetadt och har fått



91. *Bunkeflo kyrka, Skåne.*



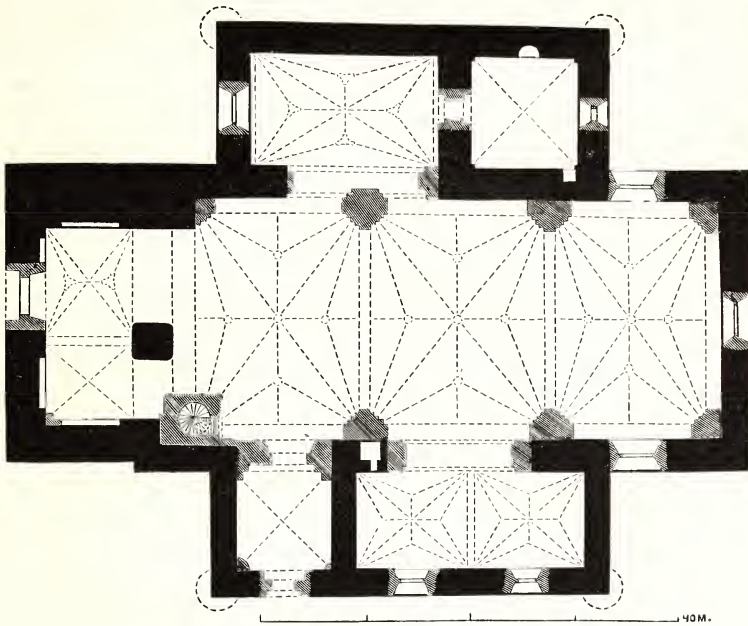
92. *Gärdslösa kyrka, Öland.*

rätlinig afslutning och samma bredd som långhuset, hvarvid det östra tornet försvunnit. Ännu finnes i muren ofvan eller rättare vid sidan af de nuvarande hvalfven en del af den trappa, som ledde upp i det östra tornet (fig. 92).

En och annan landskyrka i mellersta Sverige erhöll ock delar tillbyggde, hvarigenom hon blef temligen stor. Detta skedde inom orter, i hvilke rike och myndige herrar hade gods, hvadan de läto

det vara sig angeläget att förse sockenkyrkan med tillbyggnader, som kunde tjena som kapell och derigenom bidra till förherrligande af gudstjensten. Som exempel må här tjena Sorunda kyrka i Södermanland med tvänne tillbyggnader å hvardera långsidan (fig. 93).

De meddelade upplysningarna och bilderne visa, huruledes skilnaden mellan långhus och kor småningom, hvad sjelfva konstruktionen beträffar, uppgafs. En sådan mur som i Horla (fig. 71) mellan långhus och kor, hvilken knappast tillät menigheten att kasta en blick in i koret, kom alldeles ur bruk. Länge fortfor emellertid koret att skilja sig genom sina mindre mått, men ju mera man fick förkärlek för rektangu-



93. Sorunda kyrka, Södermanland.

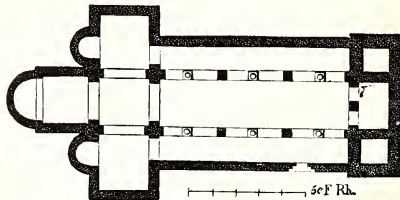
lära kyrkor, desto hastigare försvann denne skilnad: koret fick samma bredd och åtminstone samma höjd som långhuset. Korhvalfven fingo vanligen en rikare indelning än hvalfven öfver långhuset, men detta var mera ett hedersföreträde, icke ett verkligt särskiljande. Det samma gäller om de enstaka kyrkor, i hvilka korhvalfvet är icke blott rikare, utan äfven något högre än långhushvalfven. Korgolfvet var i de svenska landskyrkorna sällan genom trappsteg höjdt öfver golfvet i långhuset. Men det oaktadt höll man vid gudstjensten på de skilda uppgifterna för kor och långhus. Dessa voro icke blott gifna genom gudstjenstordningen, utan hade äfven småningom blifvit traditionela.

Menigheten torde mycket väl hafva vetat sin plats och icke sökt vinna inträde i koret. Det var väl snarare skämtsamt lynne hos målaren än behovet af en formel anvisning, som gaf anledning till inskriften i Films kyrka i Uppland vid gränsen mellan kor och långhus:

rustice buck,
quid vis huc,
est locus illorum,
qui cantant, et non aliorum

d. v. s. bonde bock, hvad vill du här? Detta är rummet för dem, som sjunga, ej för andre. Under en tid, då allmogen och många af de mera uppsatte inom samhället icke mäktade läsa, var en skriftlig anvisning, till på köpet på latin, icke af ringaste praktiska nytta. Ett stängsel af trä hade gjort mera nytta, men af sådana stängsel från medeltiden finns i våra landskyrkor alls intet spår.

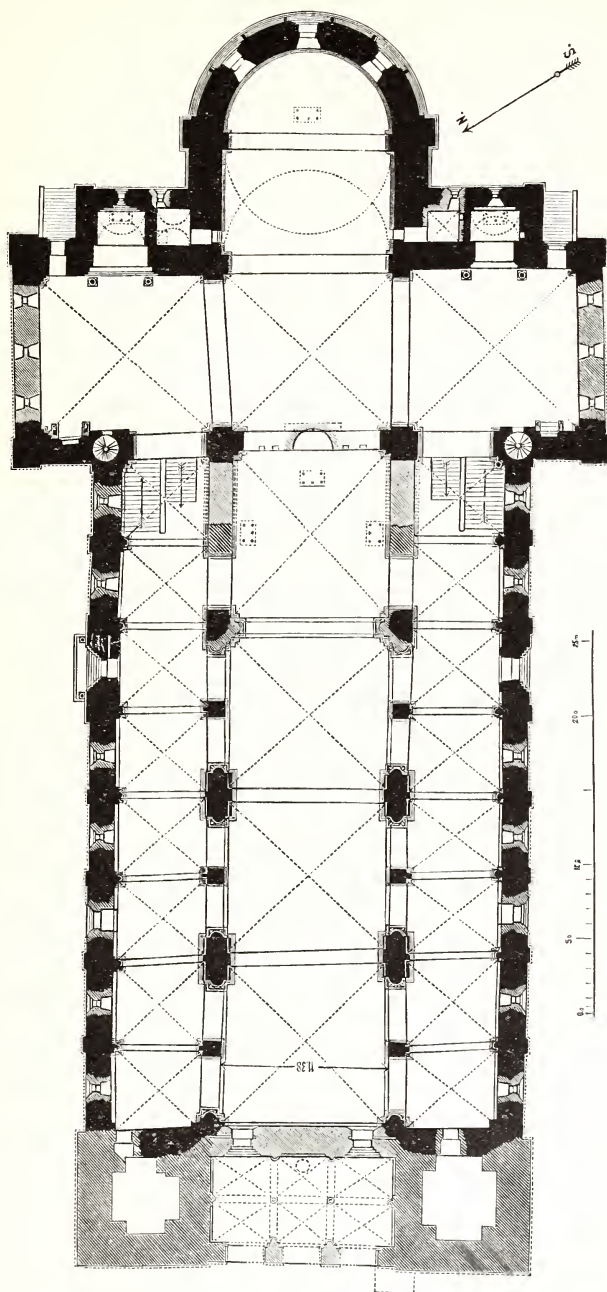
Jag öfvergår nu till de större kyrkorna, biskopskyrkorna och städernes kyrkor. Klosterkyrkorna lemnar jag deremot å sidan, då för



94. Romansk basilika.

deras rumfördelning andra förhållanden voro i en icke oväsentlig mon bestämmande. I den fornkristna basilikan (jfr fig. 31) fanns omedelbart framför apsis en del af kyrkan, som åt båda hållen sköt fram utanför långhusets sidomurar. Ur denne ansats utvecklade sig det för medeltidens kyrkliga byggnadskonst — så snart det var fråga om större byggnader — mycket betecknande tvärhuset, hvilket dock icke lades omedelbart framför apsis, utan mellan långhuset och koret, hvilket i öster afslutades med apsis. Tvärhuset kunde blifva ett välkommet tillägg till koret, när detta var för litet för presterskapets behof. Fig. 94 visar en romansk basilika med tvärhus. Vi se här koret med dess apsis, framför hvilken högaltaret var ställdt. Vi se vidare tvärhuset med den s. k. midtqvadraten och två sidoquadrater, äfven kallade korsarmar, hvar och en af desse sidoquadrater har en apsis. Långhuset är deladt i trenne skepp, af hvilka det mellersta, som är vidast, har samma bredd som koret. Längst i vester afslutas hvart sidoskepp

af ett torn, mellan dessa avslutas midtskeppet af en förhall. Systemet är helt enkelt, det står i den närmaste förbindelse med den fornkristna basilikatypen, och det med gaf utveckling i flere olika riktningar.



95. *Lunds domkyrka.*

Fig. 95. Jfr Seeselbergs å nästa sida anförda arbete, s. 122, fig. 340.

Jag hade velat börja min framställning af denne grupp af svenska kyrkor med Helgakorskyrkan i Dalby (ungefär en mil från Lund), den gamle stiftsorten (jfr s. 85), men jag har icke till mitt förfogande en fullt tillförlitlig teckning af kyrkans grundplan. Den tyske arkitekten Seeselberg har visserligen i ett större arbete, som han utgifvit,¹ meddelat en planritning, hvilken delvis skulle grunda sig på de gräfningar han utan vederbörligt tillstånd företagit inom Dalby kyrkogård. Men som han icke meddelar några närmare redogörelser för sina gräfningar och då han i detta arbete visar sig vara i besittning af en högst betydande förmåga att på fri hand konstruera snart sagdt hvad som helst, vill jag icke återgifva hans plan, hvilken låter kyrkan i öster afslutas med en rät altarvägg. Det synes mig vida troligare, att Dalby kyrkas kor afslutats med en apsis. Den nuvarande Dalby kyrka är endast en liten del af den ursprungliga kyrkan, hvilken antagligen aldrig blifvit fullbordad. När Dalby helt snart upphörde att vara säte för en biskop, saknades anledning att här, så nära Lund med dess katedral och sockenkyrkor, fullborda en bälstor kyrka.

Jag vänder mig derföre till *Lunds domkyrka*, hvars grundplan återgifves i fig. 95, icke sådan hon nu är, ej sådan hon blef under medeltiden, utan sådan hon var under ett tidigare skede. En stor apsis ansluter sig till högkoret, hvilket står i närmaste sammanhang med tvärhuset. Sammanhanget framträder här så mycket tydligare, som tvärhus och kor med apsis ligga vida högre än långhuset, emedan under dem förekommer en krypta, d. v. s. en nästan underjordisk kyrka. I sidoskeppens östligaste delar se vi dels trapporna, som fordom ledde upp i tvärhuset, dels trapporna, som ledde ned i kryptan. Den nuvarande trappan till koret i midtskeppet är af senare ursprung. Till den östra tvärhusväggen sluta sig tvänne småkapell för sidoaltare, öppna mot tvärhuset. Mellan dem och koret ligga två mindre rum, hvilka stå i förbindelse med sjelfva koret och ursprungligen varit förvaringsrum. I kryptan finnes enahanda anordning.² Långhuset har tre skepp, några särskilda, genom byggnadssättet utmärkta kapell finnas icke. De två vestra tornen och den mellan dem liggande förhallen äro något senare än långhuset.

Då kryptan och hennes förhållande till den öfre kyrkan äro af intresse för gudstjensten, meddelar jag här äfven fig. 96, som visar förhållandet mellan undre och öfre kyrkan, mellan långhuset å den

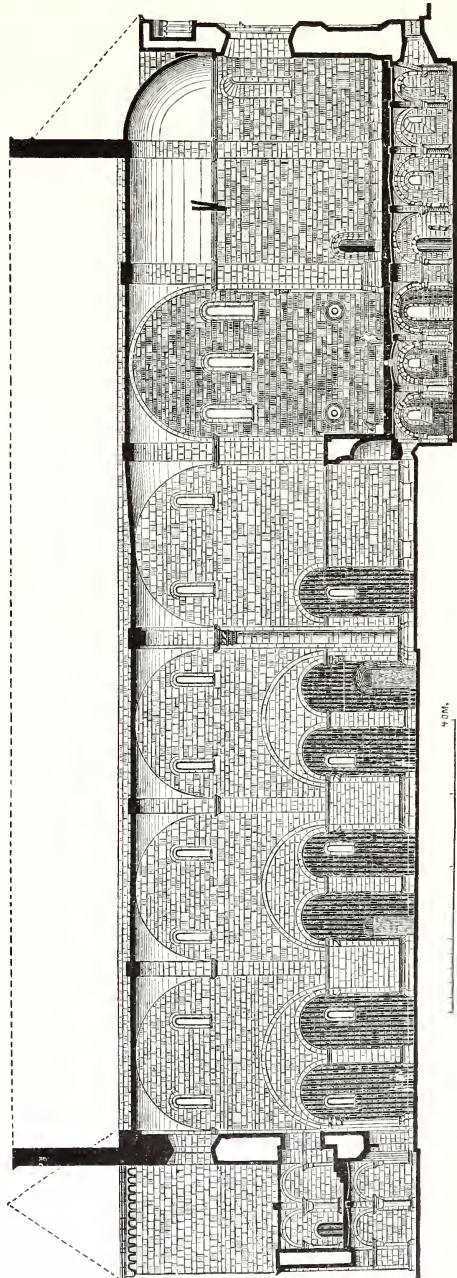
¹ *Die früh-mittelalterliche Kunst der germanischen Völker unter besonderer Berücksichtigung der skandinavischen Baukunst in ethnologisch-anthropologischer Begründung* (1897).

² Jfr Seeselberg, pl. IV, hvarest de två sidokapellden och de två förvaringsrummen äro betecknade med bokstäfverna B, C, D och E. Seeselberg identifierar D och E med två rum, som i *consuetudines canonicorum* i Lund kallas *sanctuarium* och *lavatorium*, och framhåller detta som en högst märklig upptäckt — hvarföre den är så allmänt intresserande och framstående viktig kan jag icke fatta. Att dessa två rum haft sammanhang med gudstjensten är ju uppenbart.

ena sidan, tvärhuset och koret — eller, tillsammans, högkoret — å den andra. Kryptan omtalas redan år 1085, tre altaren inom henne vigdes åren 1123, 1126 och 1131. Öfverkyrkan vigdes högtidligen år 1145. Jag skall strax redogöra för kryptans betydelse.

Här var således en mycket skarp skiljegräns uppdragen mellan de i gudstjensten deltagande prästerne och lekmännen. Ja, om vi se bort från kryptan, kunna vi säga, att den öfre kyrkan består af tvänne kyrkor, de andliges, der uppe, lekmännens i långhuset, och hade lekmannakyrkan sitt af murar mot kryptan och tvänne sidoväggar (mellan midt- och sidoskepp) bildade kor, som haft eget altare (jfr fig. 97). I hvardera muren, som skilde från sidoskeppet, fanns en rundbågig öppning, genom hvilken de tjänstgörande prästerne trädde in i lekmannakyrkans kor, sedan de lemnat det för prästerne afsedda högkoret.

Jag öfvergår nu till de bäst bevarade kyrkruinerna i *Sigtuna*. De voro visserligen icke biskopskyrkor, men deras storlek, egendomliga anordning samt aktningvärde ålder gör det billigt att i denna öfversigt lemna dem det andra rummet. De äro vigda till aposteln Petrus, hvilken i början af medeltiden synes hafva varit ansedd som en särskild skyddspatron för städerna — han efterträddes i denne egenskap af den hel. Nicolaus biskop¹ —



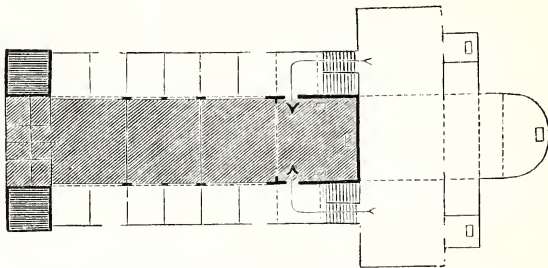
96. Lunds domkyrka.

Fig. 96. Jfr Secselberg, s. 125, fig. 348.

¹ Kampschulte, *Die westfälischen Kirchen-Patrocinien*.

och det norska helgonet k. Olof, hvars tillbedjan blef så populär i Norden.

Sankt Peters kyrka ansluter sig till det vanliga långhusystemet. Längst i vester förekommer ett fast torn, som med större delen af sin kropp skjuter in i långhuset. Dess bottenvåning är öppen mot detta. Till tornets öfre del leda två trappor, anbragta ini kyrkan, i norr och söder om tornet. Samma system förekommer användt i gotländska kyrkor. Långhuset är genom två i midtlinien ställda kolonner deladt i tvänne skepp. Här finnes ett tvärhus, som har en mycket egendomlig anordning, ty då tvärhusets midt annars utgjorde ett lätt öfverskådligt helt, är detta här deladt i tre rum med dörröppningar mellan dem af ganska små dimensioner. Denna fördelning beror uppenbarligen derpå, att midtqvadraten uppbär ett ansenligt torn, hvars tunge murar kräfdes inom bottenvåningen mäktige stödmurar. Sidoqvadraterne hafva hvar sin apsis. Koret är mycket längre än en qvadrat och har sin apsis (fig. 98). Tvärrummet snarare skiljer än förenar kor och



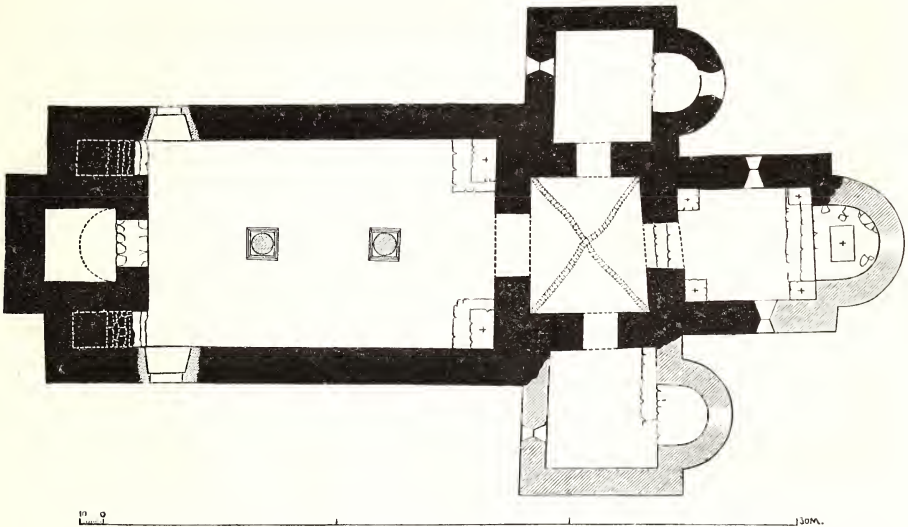
97. Lunds domkyrka.

långhus och bör hafva varit i viss mon hindersamt för gudstjensten. Hvar gränsen här var dragen mellan presternes och lekmännens område är icke lätt att säga. Det är möjligt, att lekmanna-altaret befann sig i midtqvadraten och presternes altare inom apsis.

Den hel. Olofs kyrka har, hvad planen beträffar, ett ännu egendomligare utseende; här finnes i vester ett stort förrum, hvilket måste, ur gudstjenstens synpunkt, anses vara synnerligen vanlottadt. Hon har ett tvärrum ganska långt i vester, hvars midtdel uppbär ett mäktigt torn. Det är möjligt, att sidområdena haft egna altare. Huruvida det i öster härom liggande området är att anse som långhus eller kor, är vanskligt att säga, då någon tvärgående fördelning alldeles saknas. Förmodligen har en sådan förekommit, ehuru af förgängligt material, ty presterne måste haft ett kor, men om koret upptagit hela utrymmet i öster om tvärhuset, fanns för menigheten alltför litet utrymme.

Detta östra område är uppdeladt i ett mycket bredt midtskepp och två ytterst smala sidoskepp. Midtskeppet avslutas med en apsis, som utvändigt är en halfcirkel, invändigt en förlängd halfcirkel (fig. 99).

Dessa två kyrkor vittna om en temlig råhet i behandlingen af materialet, hvilket, det må medgifvas, var mindre lätt att bearbeta. Den råa tekniken har helt naturligt framkallat den föreställningen, att dessa kyrkor äro urgamla. Men endast härpå få vi icke grunda vårt omdöme om deras ålder, och om än råheten och otympligheten i den tekniska behandlingen vittna om en tidig byggnadstid, få vi å andra sidan icke förgäta, att, liksom kristendomens inträde i det långsträckta Sveriges olika landskap stadgades vid olika tider, så infördes den kristna byggnadskonsten vid olika tider i de svenska landskapen.



98. Den hel. Peters kyrka i Sigtuna.

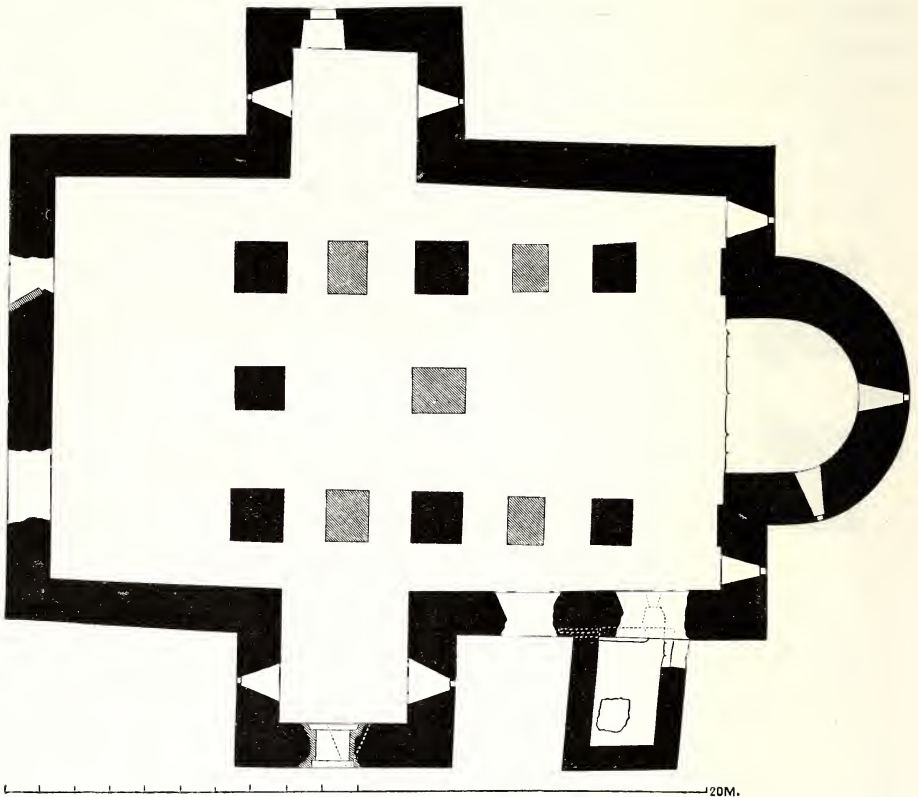
En kyrka i Uppland af ganska primitivt tycke göres derigenom icke äldre än de tidigaste bättre uppförda kyrkorna i t. ex. Skåne och Vestergötland.

Seeselberg säger, att de två Sigtunakyrkorna äro tillkomna under engelskt inflytande före år 1022 — med andra ord på Olof skotkonungs tid. Dr Ekhoﬀ¹ hänför dem till 1000-talet, »huru långt ned i detta torde ej för närvarande kunna bestämmas». Något engelskt inflytande fanns icke i Sigtuna på k. Olofs tid, ty att engelske myntmästare slogo mynt för konungen i Sigtuna, bevisar alls intet med afseende på

Fig. 98. Efter teckning af O. Sörling i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Svenska Fornminnesföreningens tidskrift, del. 10, s. 139.

ett inflytande inom det kyrkliga området. Seesselberg har antagligen låtit sin åsigt bestämmas genom det af gammalt vanliga påståendet, att den, som döpte k. Olof, var en engelsman, men äfven om han varit det, så sträckte sig hans verksamhet aldrig till Uppland. Dr Ekhoff säger, bland annat: »Kristendomen måste senast redan tidigt på 1000-talet hafva varit spridd i Sverige, ej minst i Uppland, hvars talrike kristne runstenar nogsammt vittna derom. Vi känna ju, att på Björkö fanns kyrka redan på Ansgarii tid, vi känna svenske biskopar



99. Den hel. Olofs kyrka i Sigtuna.

från 800- och 900-talen, att Adelfvard den yngre verkade i Sigtuna något efter 1000-talets midt m. m.» Det är ej tillåtligt att i detta sammanhang tala om kristendomens insteg i *Sverige*, vi måste utslutande hålla oss till Uppland. De kristne runstenarne i Uppland tillhöra i allmänhet, såsom jag redan visat, midten af 1000-talet och den närmast följande tiden. Men om den fäderneärfde seden att rista runskriften i sten under omvändelsetiden blef än flitigare använd, så

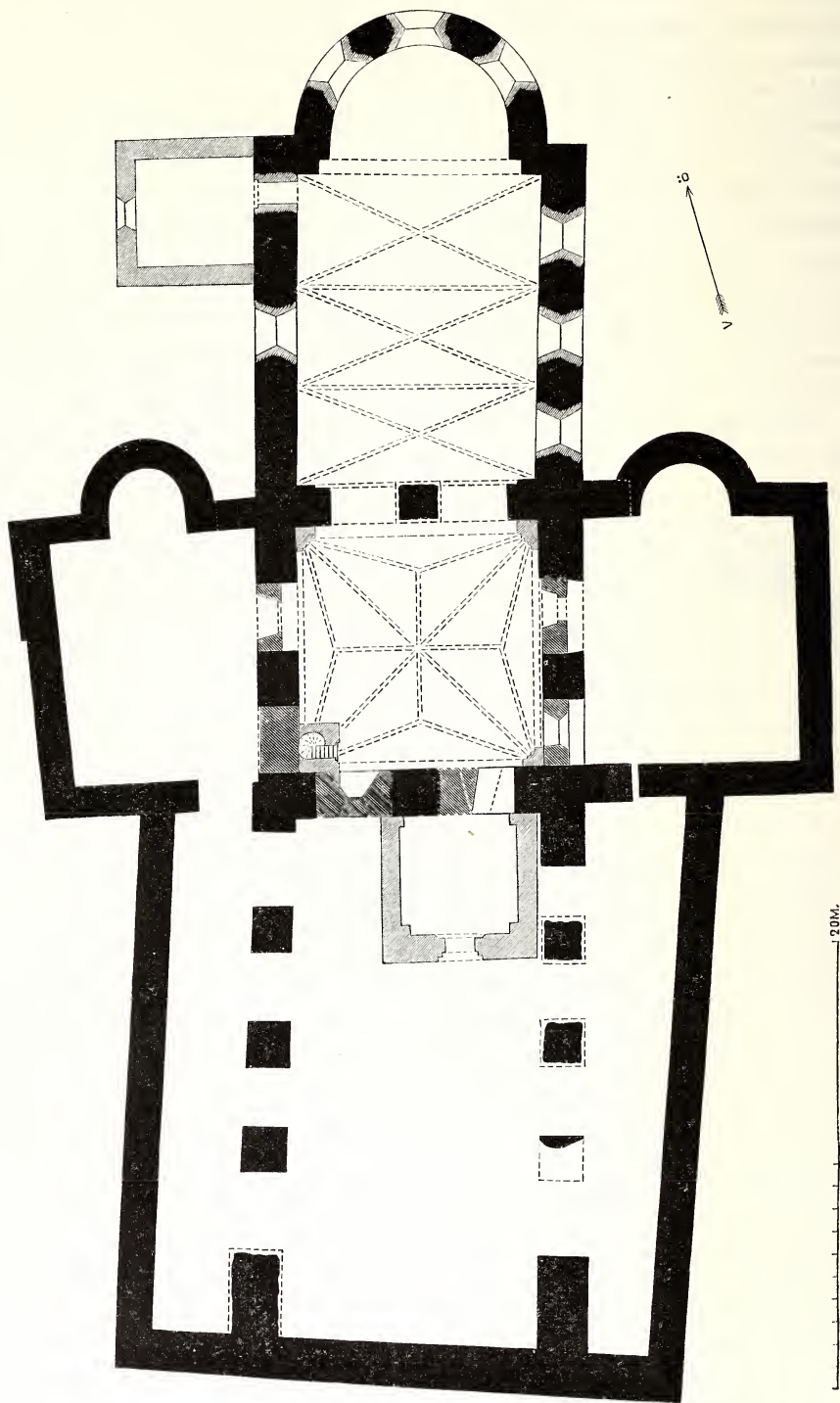
är detta något helt annat än att organisera kyrkan efter utländsk sed. Hvad 800- och 900-talens 'svenske biskopar' betydde för den organiserade kyrkan i Uppland, har jag i det föregående uppvisat. Missionen på Björkö med hennes tvänne kyrkor dog bort. Adalvard d. y. nämndes visserligen till biskop i Sigtuna, men han fann sin ställning der ohållbar, ehuru han ingalunda saknade verksamhetslust, och han vände hem till sitt land igen. Vi veta, huru föga kristendomen hade slagit rot i Svealanden ännu under den äldre k. Inges tid, och han afled först under början af 1100-talet. När vi, hvilket är nödvändigt, fästa oss vid de historiska förhållandena, måste vi komma till det resultat, att så anseelige byggnader som de två Sigtunakyrkorna icke kunna hafva kommit till stånd före 1100-talet, och det är klokast att stanna vid detta århundrades senare del.¹

Katedralen i *Gamla Uppsala* har mycket, som påminner om den hel. Peters kyrka i Sigtuna. Den kyrka i Gamla Uppsala, som nu synes ofvan jord, är endast en del af den gamla kyrkan, hvars murar blottades år 1896 (fig. 100).

Den nuvarande kyrkan visar sig bestå af apsis, ett kor, som har längre yta än kvadratens, samt midtqvadraten af tvärhuset. Sakristian i norr och vapenhuset i vester äro senare tillbyggnader. Tvärhusets midt, hvilken uppbär ett östligt torn, har med åtta rundbågiga öppningar stått i förbindelse med koret, korsarmarne och långhuset. Hvardera korsarmen hade å den östra sidan en apsis. Långhuset bestod af ett mycket bredt midtskepp och två ganska smala sidoskepp, hvilka från hvarandra voro skilda af murar, uppburne af grofve pelare och dem förbindande rundbågar. De två vestligaste pelarne, till planen längre än de öfrige, hafva varit sammanbyggde med den vestra gafvelväggen. Om man med en sådan åtgärd synes hafva velat bereda säkert stöd åt någon tyngande öfverbyggnad, synes Kjellbergs förmodan, att här funnits ett vesttorn af rektangulär plan, vara ganska rimlig. Anläggningen visar i tvärhuset och långhuset mycken snedhet.

Det torde vara nödvändigt att hänföra denna kyrka och den hel. Peters i Sigtuna till ungefär samma byggnadstid. Sankt Eriks legend tillerkänner honom hedern att hafva fullbordat katedralen i Gamla Uppsala — hon skulle således varit färdig ungefär vid midten af 1100-talet. Äfven om legendens uppgift icke är något osvikligt bevis, då man helt naturligt var benägen att till den konung, som blef ett nationalhelgon, hänföra allt möjligt af märkligare art, så synes intet strida mot uppgiftens giltighet. Det är väl sannt, att en biskop måste lägga sig vinn om att få en biskopskyrka, men de biskopar i Uppsala, som i biskopslängden förekomma före k. Eriks samtida biskop Henrik,

¹ På Sigtuna-kyrkornas arkitektur i öfrigt kan jag här icke iulåta mig. Det är blott deras grundplaner, som skola i detta sammanhang behandlas.



100. Gamla Uppsala domkyrka.

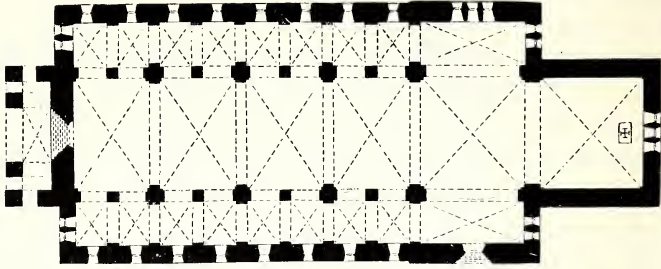
äro i grunden endast namn, deras verksamhet är höljd af dunkel. Först vid midten af 1100-talet blef Uppsalakyrkan historisk. Först då kunna vi tänka oss en värdig biskopskyrka. Hade en sådan tidigare kommit till stånd, hade vi nog vetat något åtminstone om den biskop, som vigt henne. Något före midten af 1200-talet blef katedralen skadad genom brand, men man började genast arbeta för hennes återställande.¹ Om några förändringar då gjordes, kan nu ej utrönas. Murarne torde väl hafva stått kvar, men allt af trä eller det mesta kan hafva blifvit förstördt. Erkebiskopen kan hafva skildrat förödelsern såsom grundligare än den var, i hopp att derigenom så mycket lättare få bidrag till restaurationsarbetet. Under utarbetandet af Skara domkyrkas byggnadshistoria har jag funnit, att man ej alltid får lita på uppgiften om en grundlig förstörelse.

Vesterås domkyrka har arkitekten A. Lindegren gjort till föremål för mycket omfattande studier, för hvilka han redogör i ett ännu, när detta skrives, icke utgifvet arbete (*Mariakyrkan i Vesterås, anteckningar till dess byggnadshistoria*). Genom hans välvilliga tillmötesgående är jag i tillfälle att här meddela tre af honom uppgjorda planritningar, hvilka visa trenne stadier i kyrkans byggnadshistoria. Den äldsta katedralen, af hvilken spår finnas — intet hindrar antagandet, att en ännu äldre funnits, men om så var händelsen, har hon försvunnit utan att lemna spår efter sig —, var romansk (fig. 101). Ännu bevarade spår göra rekonstruktionen af långhuset ganska lätt. Huruvida fullgiltiga skäl föreligga för uppritandet af tvärhuset, hvilket skjuter förvånande litet fram för långhusets murar, äfvensom af koret, derom är jag icke för närvarande i tillfälle att yttra mig. Fig. 102 visar domkyrkan sådan hon tedde sig, då hon år 1271 vigdes efter den af biskop Karl verkställda om- och tillbyggnaden. Kyrkan hade nu blifvit gotisk, men i långhuset är mycket bevaradt af den tidigare byggnaden. Tvärhuset skjuter nu väl mycket fram — tvärhuset visar annars benägenhet att krypa samman —, koret har fått en tresidig afslutning, tre sidobyggnader äro uppförde. Fig. 103 visar kyrkans plan efter den ombyggnad hon fick genom biskop Lydeke Abelsson (han blef biskop år 1465). Långhuset har blifvit femskeppigt, till en del i följd af tillbyggnad af kapell, tvärhusets gafflar gå nu i flykt med långhusets och korets sidomurar, det vidgade koret har fått en

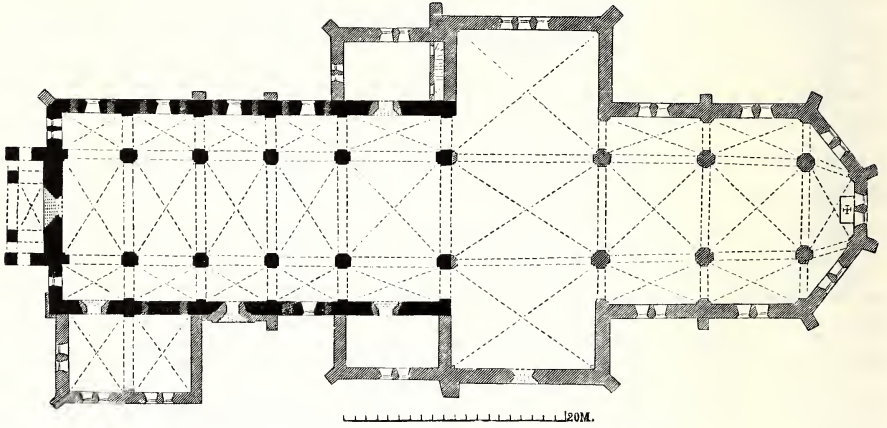
Fig. 100. Efter O. Sörlings teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet. Jfr C. M. Kjellbergs uppsats i *Upplands fornminnesförenings tidskrift*, del. 3, s. 257 f. Det är hr Kjellbergs förtjenst, att den länge påtänkta utgräfningen af kyrkans i jorden dolde delar kom till stånd år 1896. Jag har i figuren tecknat de senare tilläggen (sakristia och vapenhuset) ljusare, men det har icke varit möjligt att reducera fönster och dörrar till deras ursprungliga mått och lägen. Hvar dörrar funnits kan ej med ledning af utgräfningen utrönas.

¹ En bulla af Innocentius IV af år 1245 omtalar en anmälan från erkebiskopen i Uppsala, att hans kyrka blifvit grundligt förstörd genom brand samt att han börjat åter uppbygga henne.

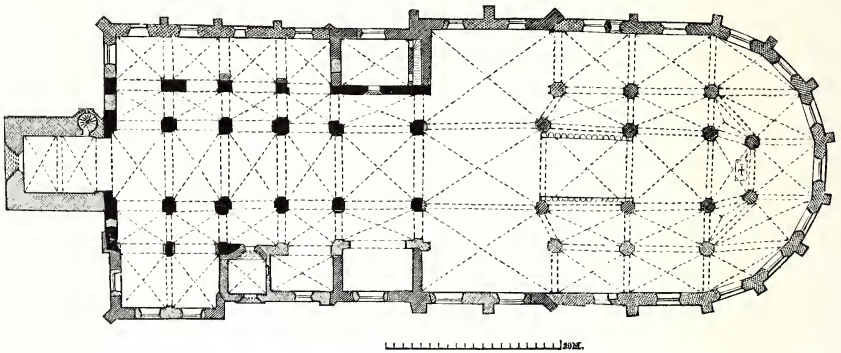
rundad afslutning. Huru här gränsen var bestämd mellan de andliges och lekmännens delar af kyrkan, kan jag icke uppgifva.



101. Vesterås domkyrka, senromansk plan.



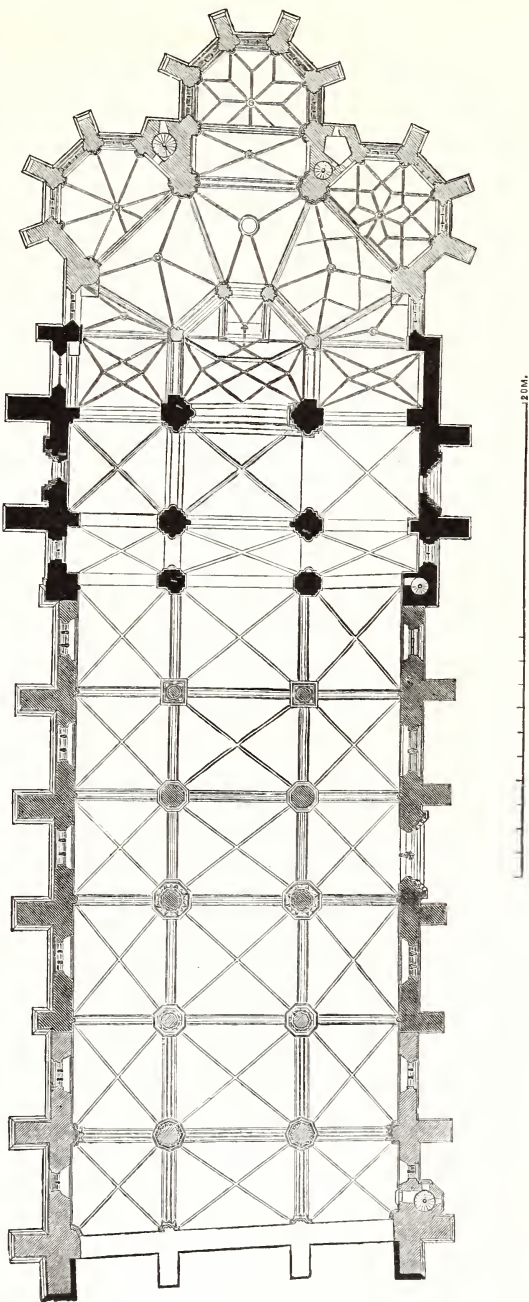
102. Vesterås domkyrka, slutet af 1200-talet.



103. Vesterås domkyrka, slutet af 1400-talet.

Här kommo slutligen till kapell, hvilka framkallade det fjerde och femte skeppet. Eftersom Vesterås domkyrka i hennes äldste kände gestalt var romansk, har jag tagit henne under behandling framför tvänne kyrkor, hvilka icke hafva några af skiljemurar omgifna kapell.

Linköpings domkyrka har, med undantag af koret, en mycket enkel grundplan, men hon visar sig tydligt vara tillkommen på olika tider. Visserligen finnas många urkunder, som tala om hennes uppförande — somlige tala om det dyrbara arbetet —, men de äro icke tillräcklige för att låta oss skriva katedralens byggnadshistoria. Det är nödvändigt, att vi hålla oss till byggnaden sjelf och lyssna till de vitnesbörd de olika delarnes anordning och utseende afgifva. En katedral måste ganska tidigt hafva uppstått i Linköping, eftersom det redan tidigt fanns en biskop der, men af denna äldsta katedral finnes nu intet kvar. Här finnes ett tvärhus, hvars gafflar skjuta obetydligt fram för långhusets murar. Detta tvärhus har i norr en portal, som är uppförd i romansk stil, under det den södra gäveln visar tidige spetsbågar. Tvärhuset visar i detta, som i annat, vexling af rundbågar och tidige spetsbågar, hvilket antyder som byggnadstid begynnelsen af



104. *Linköpings domkyrka.*

1200-talet; den östre delen af tvärhuset har dock mot medeltidens slut blifvit ändrad i sammanhang med uppförandet af ett nytt kor. Närmast i vester om den äldre delen har byggnaden spetsbågekaraktär, men de å murarnes insidor fortlöpande arkadbågarne äro romanske. Yttermurarne synas vara äldre än pelare och hvalfkonstruktion. Så komma vi till en punkt, i hvilken de halfcirkelformige arkadbågarne helt tvärt ersättas af spetsbågar. På denne punkt upptäcktes vid kyrkans restaurering spår af en tvärmur d. v. s. af en gafvelvägg.¹ Kyrkan har således blifvit förlängd, men hon fick aldrig under medeltiden torn. Det under 1700-talet uppförda vanprydande tornet har visserligen i nyaste tid blifvit omgestaltadt, men det förmår icke motsvara den väldiga massan af sjelfva kyrkan, hvadan ändringen af tornet kan anses ganska misslyckad. Det gamla koret, som antagligen var af samma ålder som tvärhuset, befanns för litet. Mot slutet af medeltiden kom det nuvarande koret till stånd, och inkallades för dess uppförande byggmästare från Rhentrakten. Jag har i planritningen utslutit tornet och angifvit de olika delarnes inbördes ålder (fig. 104). Långhusets sidoskepp visa icke spår af någon indelning af kapell, ehuru Linköpingskatedralen var föremål för mycken from välgörenhet. Hvar gränsen gick mellan presterskapets och menighetens delar af kyrkan, vet jag icke.

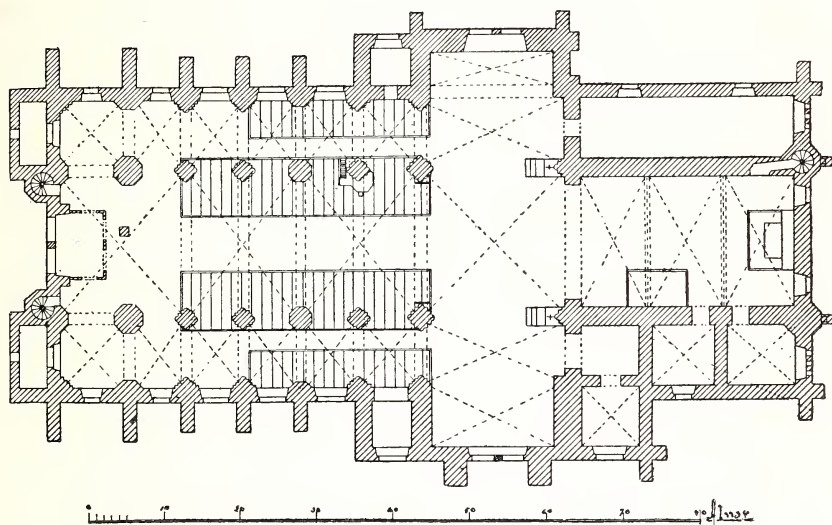
Skara domkyrka i hennes äldste kände gestalt påminnde, hvad utscendet i dess helhet beträffar, om kyrkorna i Sigtuna och Gamla Uppsala. Hon bestod nämligen, att döma efter ett sigill, af ett vestligt torn, långhus, tvärhus med ett östligt torn öfver midtqvadraten, kor och apsis. Denna byggnad ersattes af en annan, i hvilken apsis saknades. Vid midten af 1700-talet hade denna katedral i vester två torn, ett treskeppigt långhus, ett tvärhus, tvänne små rum i vinklarne mellan lång- och tvärhus, ett rätlinigt afslutadt kor med sidorum. I hufvudsak hade medeltidskatedralen fått samma rumfördelning (fig. 105). Emellertid har koret blifvit under den moderna tiden ytterligt förderfvadt, hvadan den restaurerande arkitekten vid dess uppförande å nytt hade så godt som fria händer. Gränsen mellan de andliges och lekmännens område kan icke nu bestämmas. Triforierna, som upptäcktes under restaurationsarbetena, voro af gammalt inskränkta till långhuset, under det de saknades i tvärhus och kor. Detta för de två senare gemensamma drag kan måhända gifva en antydning derom att tvärhuset, liksom koret, var presterskapets område.

Katedralen i den nuvarande staden *Uppsala* började uppföras i sammanhang med erkebiskopsstolens flyttning från det ursprungliga Uppsala till Aros, platsen vid Fyrisåns dåvarande mynning, hvilken

¹ Enligt muntligt meddelande af den ene af de två, som utförde restaurationsarbetet.

flyttning egde rum på 1270-talet. Såsom höfves erkebiskopens och hela den svenska provinsens kyrka, var hennes anläggning rik. Som hon började uppföras först när den romanska tiden var längesedan förbi, till och med sedan öfvergångstidens stil hade vikit för den fullt utbildade gotiken, har Uppsala-katedralen fått en utpräglad enhet, låt vara att mellan de olika delarne skiljaktigheter förekomma. I fig. 106 är derföre intet försök gjordt att skilja mellan äldre och yngre delar.

Figuren visar ett midtskepp, som — i fall jag för öfversigtlighetens skull afviker för ett ögonblick från den vanliga terminologien — går fram genom långhuset, tvärhuset och koret och der får en femsidig begränsning. Till detta midtskepp sluta sig tvänne sidoskepp, som förena sig i att bilda en omgång kring koret. Här hafva vi så-



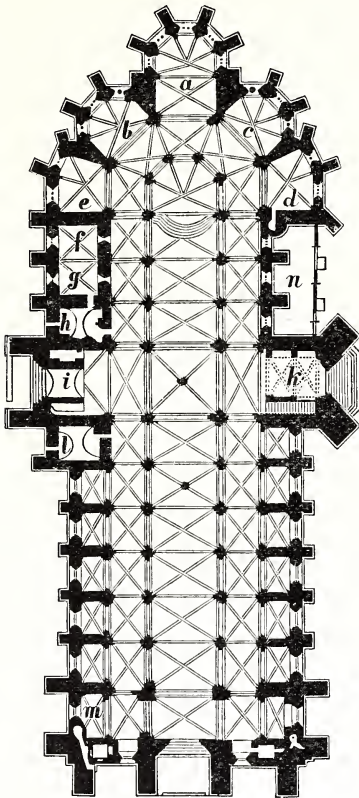
105. Skara domkyrka.

ledes det treskeppiga långhuset fortsatt genom tvärhuset och kring koret. Vi hafva sett detsamma i Vesterås' domkyrka. Utanför de tre skeppen förekommer en rad af kapell eller rum för kyrkligt bruk (sakristior o. s. v.), som omsluter långhusets båda sidor. Rummet närmast den norre korsarmen är större än de andra. Bortom tvärhuset fortsattes å norra sidan raden med tre rum, vidare omslutes den öfre delen af koret med fem framspringande kapell, af hvilka det mellersta, det östligaste, går längre ut än de andra. Der raden af de fem kapellen slutar å den södra sidan, inträder ett tomrum fram till den södra korsarmen, hvilket tomrum icke fylldes förr än under k. Karl XI:s tid.

Fig. 105. Jfr min uppsats *Skara domkyrka* i *Antiquarisk tidskrift för Sverige*, del 15, nr 2.

Katedralen är sålunda i hufvudsak femskeppig och inrymmer en myckenhet af kapell — i senare tid använda som grafrum, ursprungligen använda för särskild gudstjenst. Katedralen i Uppsala skiljer sig sålunda ganska mycket från de hittills omtalade katedralerna, hon står deremot ganska nära utländska mönster. Korafdelningen är sålunda mycket stor, tvärhuset är ganska smalt, dess midtrum är kvadratisk, längst i vester förekomma två torn, såsom, efter hvad utlandets sed visar, höfves en katedral. En katedral kunde under medeltiden vara utan torn

— t. ex. Linköpings —, men hade hon torn, skulle de vara två, förutom takryttaren öfver korspunkten mellan långhuset-koret och tvärhuset. Uppsala-katedralen är till sin anläggning bland de svenska katedralerna den rikaste och den mest homogena. Huru långt presterskapets område sträckte sig inom Uppsala domkyrka, kunna vi nu icke afgöra. Skilnaden mellan dess och lek-männens afdelningar var här icke lika skarpt utmärkt som i Lunds erkebiskopskyrka.



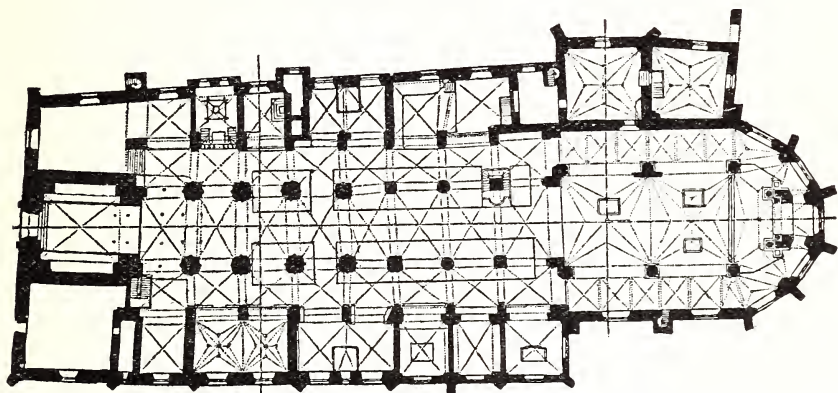
106. Uppsala domkyrka.

af tvärskepp och genom den brist på förmedling, som finnes mellan långhuset och koret — något som uppenbarar sig fullkomligt tydligt inne i kyrkan — har denne byggnad ett lyte: att icke vara fullbordad — det fattas åtminstone en sammanhängande plan för utförandet. Om gränserne mellan de andliges område och de öfriges veta vi i afseende på denna kyrka intet.

Strängnäs domkyrka visar ett mindre ordnadt utseende (fig. 107). Katedralens byggnadshistoria är ej fullt klar. Den äldste delen i den nuvarande byggnaden är den östre delen af långhuset, hvilket från början var treskeppigt. En invigning förekom år 1291, men på vigningsdagen afbrann kyrkan. Hon förlängdes åt vester, fick i förre hälften af 1400-talet torn samt i slutet af samma århundrade det nuvarande koret. Detta har en omgång och en af tvänne rum bestående sakristia. Något tvärhus finnes icke. Det treskeppiga långhuset omslutes af kapellrader. Genom saknad

Då jag redogjorde för Lunds domkyrkas plan, framhöll jag, att kyrkan var liksom styckad i tvänne delar, presternes deruppe, lek-männens dernere, hvar del med sitt hufvudaltare. Samma förhållande torde hafva förekommit i alla svenska katedraler, liksom i alla andra kyrkor af större omfång och med ett talrikt presterskap, dock ej med samma skilnad i höjdförhållandena. I en stadge för klockaren i Åbo domkyrka, hvilken stadge tillhör slutet af medeltiden, göres skilnad mellan höga altaret och sockenaltaret. Det senare måste hafva stått utom koret och inom kyrkans lekmannaafdelning. Jag återkommer till detta ämne, då jag skall lemna en redogörelse för altaret inom den svenska kyrkan.

Det återstår mig nu endast att tala om städernes kyrkor. Det borde då ligga närmast till hands att börja med Stockholms stads åt den hel. Nicolaus helgade kyrka, men denna har blifvit stympad så



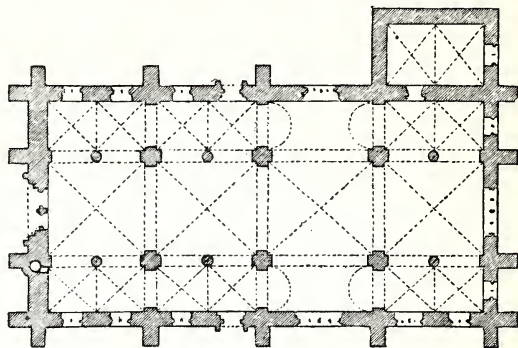
107. Strängnäs domkyrka.

tidigt, att ingen planritning finnes af henne i det ursprungliga skicket. Detsamma gäller Uppsala stadskyrka, af hvilken nu ingen lemning finnes ofvan jord. En stadskyrka från medeltiden finnes visserligen bevarad och ännu begagnad i Söderköping, men jag har icke till mitt förfogande någon planritning af henne, liksom ej heller af de ännu bevarade stadskyrkorna i Vestmanland. Från mellersta Sverige kan jag icke meddela en planritning för någon annan än Örebro stadskyrka (fig. 108). Denna planritning gäller emellertid icke fullständigt kyrkan i hennes nuvarande skick, utan den gamla kyrkan med de konturer för henne, som efter ett mycket noggrannt studium blifvit fastställd af lektor Kjellström i Örebro. Kyrkan är tidigt anlagd, under romansk tid, men sedermera tillbyggd och ändrad. Korafslutningen är rätlinig.

I öfrigt få vi hålla oss till stadskyrkorna i de f. d. danska landskapen, hvilka, då de icke legat i stiftsstaden, hafva, trots senare tiders ändringar, ej förlorat den ursprunglige karaktären.

Vi vända oss då först till den hel. Peters kyrka i *Malmö* (fig. 109). Torn finnes i vester med ett sidorum. Tvärhus saknas eller, kanske rättare, har smält samman med den öfrige byggnaden, hvadan det icke springer fram för öfrige delar af kyrkan. Ett bredt midtskepp finnes, som afslutas med ett rundadt kor. Sidoskeppen fortsättas, till dess de kring sjelfva koret ersättas genom en krans af fem kapell med rundade yttermurar. Det östligaste kapellet skjuter icke fram för de öfriga. Kyrkan har trenne rum byggda utanför den ursprunglige konturen, tvänne af dem hafva två hvalf.

Helsingborgs Vårfrukyrka saknar också tvärhus. Långhusets midtskepp går äfven här så långt åt öster, att det omfattar koret, hvilket

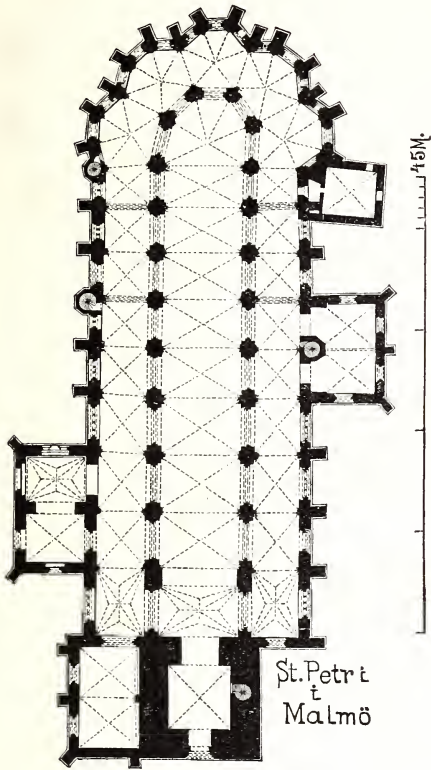


108. Örebro kyrka.

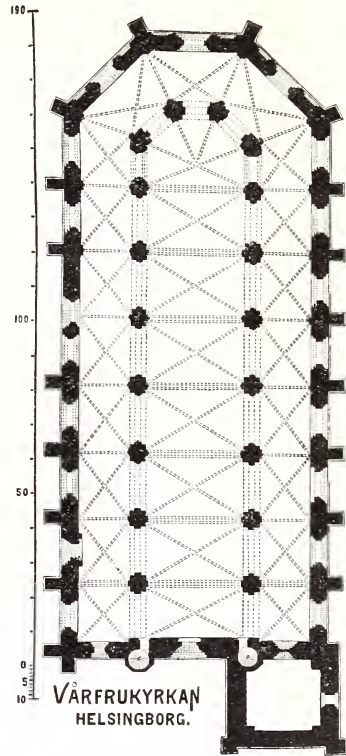
begränsas af pelare, som gifva en tresidig afslutning. Sidoskeppen fortsättas, så att de bilda en omgång kring koret. Kyrkan har i öster en tresidig afslutning utan alla utsprång. Tornet ligger icke midt för kyrkans gafvel, det ligger utanför det södra sidoskeppets vestre ände (fig. 110).

K. Erik af Pommern anlade staden *Landskrona*, hvilken väl skulle blifva en medtäflare till den vida äldre staden *Helsingborg*. Landskrona hade fördelen af en bättre hamn. Här uppfördes en kyrka, som under förre århundradet slopades för en fästnings skuld. Dess bättre togo den tidens fortifikationsofficerare noga reda på kyrkan och hennes minnesmärken. Den rikhaltiga samlingen af deras teckningar har af vederbörande militära institution välvilligt öfverlemnats till det Antiqvarisk-topografiska arkivet. I följd deraf kan jag här meddela fig. 111.

Kyrkan utmärker sig genom en förvånande vårdslöshet i planläggningen. I vester förekom ett torn med ganska tjocke murar. Derifrån gick midtskeppet ut, i den östre delen mycket snedt med rund afslutning bortom högaltaret. Sidoskeppen förena sig i en omgång kring koret, kyrkan har mångsidig afslutning, som närmar sig till rundning. Pelarne voro af en rik anläggning, ehuru de flesta hvalfven synas hafva varit mycket enkla.



109. Peters kyrka i Malmö.

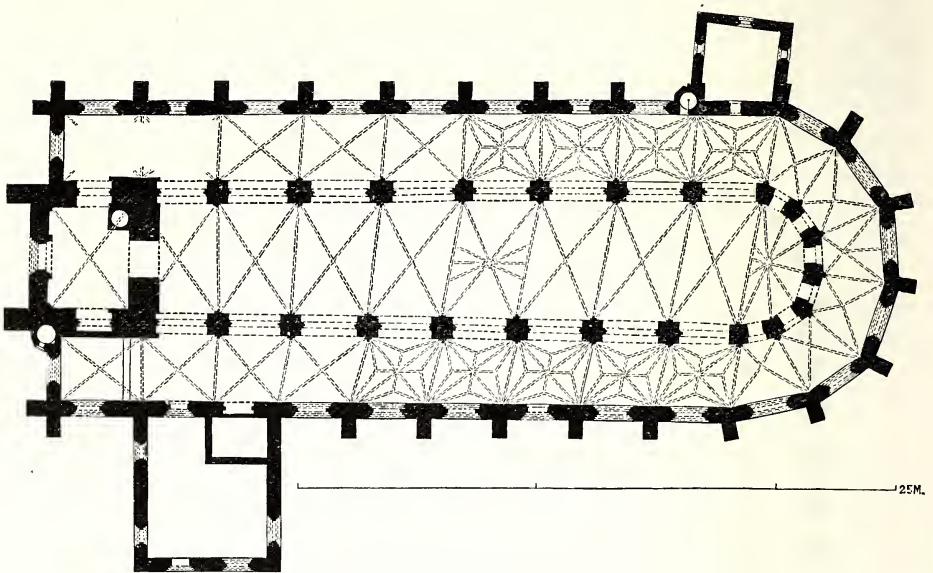


110. Vårfrukyrkan i Helsingborg.

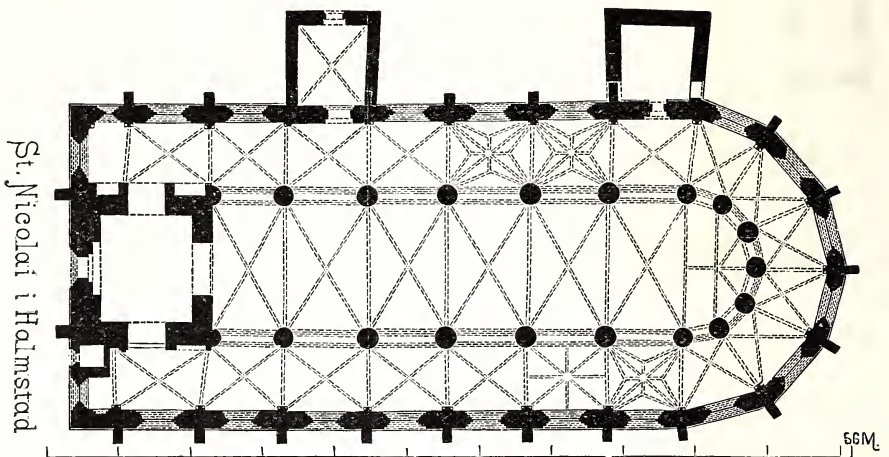
Den hel. Nicolai kyrka i Halmstad har en rund afslutning i öster, och denna motsvaras af en rund afslutning af koret. Tvärhus finnes icke, utan kyrkan består af ett midtskepp, som afslutas med koret, och sidoskepp, som bilda omgång kring koret. Två tillbyggnader finnas, men de torde vara af senare datum (fig. 112).

Ännu återstår en svensk stad, som har ruiner af flere kyrkor, nämligen Visby. Inom staden finnas ruiner af två klosterkyrkor, hvilka

äro uteslutna från denna öfversigt. Vidare finnas der ruiner af en Helgeandskyrka, hvars grundplan redan blifvit meddelad (fig. 28), för att i sammanhang med rundkyrkorna få en mångsidig kyrka afbildad.



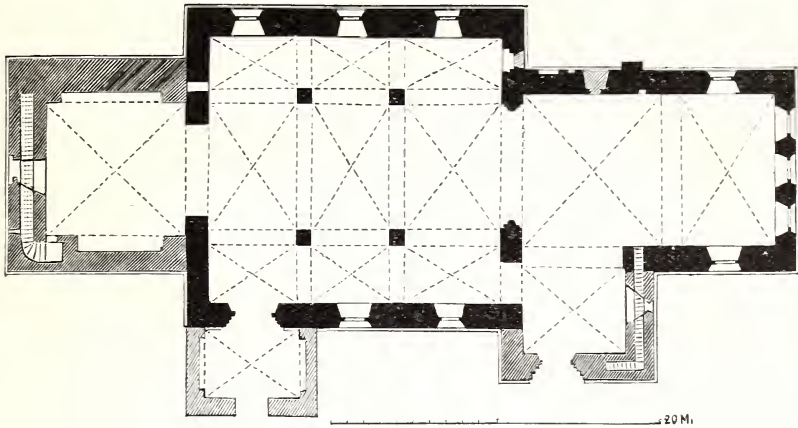
111. Landskrona kyrka.



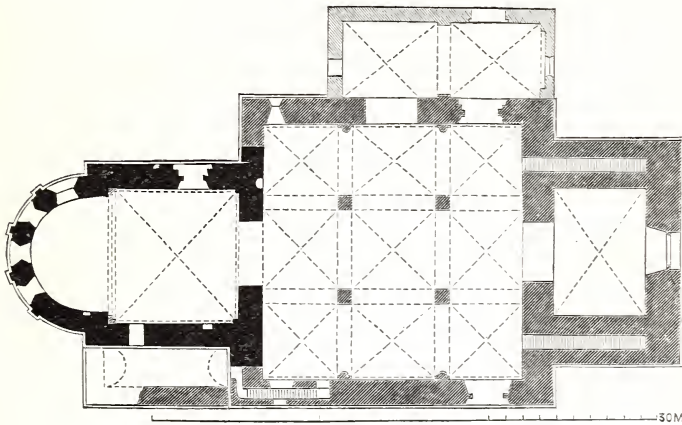
112. Halmstads kyrka.

För en del af de öfrige ruinerne återgifver jag här grundplaner, hvar och en ganska karakteristisk.

Den *hel. Clemens' kyrka* i Visby har i vester ett torn, vidare ett långhus, som är nästan kvadratisk, genom två rader pelare deladt i tre skepp, derefter ett ganska långt kor med rätlinig afslutning. Mot koret vetta tvänne stora bågöppningar från öfre våningen af en sidosbyggnad, förmodligen en plats för privilegierade personer (fig. 113)



113. Den *hel. Clemens' kyrka* i Visby.

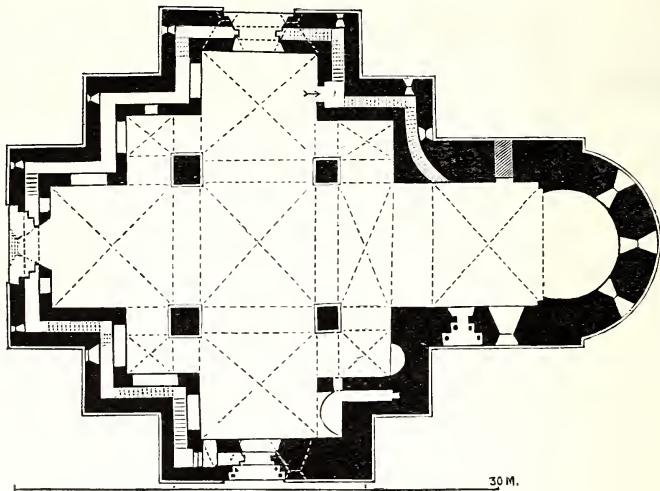


114. *Drottens kyrka* i Visby.

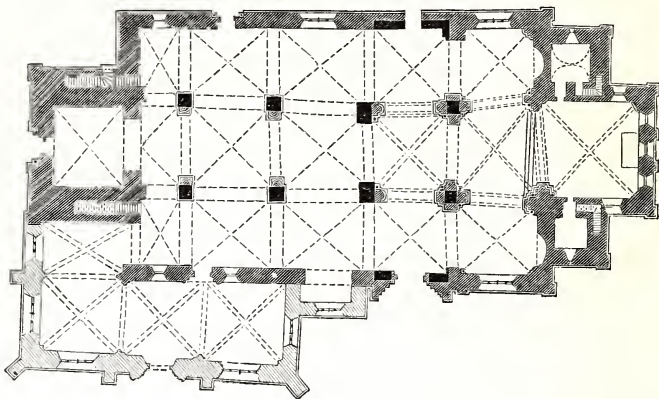
Man synes i Visby haft förkärlek för ett kvadratisk långhus. *Drottens*, d. v. s. treenighetens, kyrka har i vester ett torn af rektangulär grundplan, ett ungefär kvadratisk långhus med samma indelning som i den nyss omtalade kyrkan, ett ungefär kvadratisk kor med en sakristia vid sidan samt en apsis. Vid långhusets södra sida förekommer ett kapell, som är af senare datum (fig. 114).

Fig. 113 och 114. Efter teckningar i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Ännu egendomligare är den alldeles invid Drottens kyrka liggande kyrka, som egnats minnet af den *hel. Laurentius*. Äfven här finnes ett torn i vester. Långhuset förtjenar icke sitt namn, ty det är mera bredt än långt. Det har fyra pelare, som uppbära hvalfven. Koret har något mera än kvadratens längd och är försedt med en apsis.



115. *Den hel. Laurentii kyrka i Visby.*



116. *Mariakyrkan i Visby.*

Denna kyrka har i öfrigt hvarjehanda egendomligt, för hvilket jag får i ett annat sammanhang redogöra (fig. 115).

I början af 1200-talet vigdes i Visby en af der sig uppehållande Tyskar uppförd kyrka, hvilken var helgad åt *jungfru Maria* eller *Vår*

Fig. 115. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Fig. 116. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet. Jfr min bok *Visby och dess minnesmärken*, s. 106.

fru. Kyrkan visar emellertid märken af olika byggnadsperioder, hvilka i planritningen (fig. 116) äro antydda. Antydningar förekomma om en treskeppig kyrka med ett lindrigt framskjutande tvärhus, som antagligen haft vid hvardera korsarmen en apsis; till denna kyrka måste hafva hört ett kor, försedt med apsis — detta allt tidigare än 1200-talets början. Kyrkan ändrades, tvärhuset försvann derigenom att sidoskeppen i långhuset vidgades, sidoskeppen drogos längre fram och avslutades med inre apsider, koret, rätlinigt avslutadt, sköt fram mellan dem, och vid korets sidor byggdes tvänne kamrar, påminnande om sidokamrarna i Lunds domkyrka och liksom desse afsedde helt visst till förvaringsrum. Ett kapell har senare under medeltiden blifvit byggt utmed kyrkans sydvestra hörn.

Kanske någon af mine läsare har funnit denna redogörelse för kyrkornas byggnadsplaner väl utförlig och derigenom långträdig, men ämnet har sin vikt och har hittills aldrig i Sverige blifvit behandladt i ett sammanhang. Såsom jag vid flere tillfällen, icke vid alla, yttrat, kunna vi icke efter grundplanerne komma till en slutgiltig uppfattning om gränsen mellan de andliges rum i kyrkan och lekmännens. En sådan gräns fanns emellertid. Han framträder tydligast i anordningen af Lunds domkyrka samt i talet om högaltaret och sockenaltaret i instruktionen för Åbo domkyrkas klockare.

Jag har i det föregående talat om Lunds domkyrkas **krypta**. Namnet angifver något, som är fördoldt (af det grekiska verbet *kryptein*, hvilket betyder dölja). Som teknisk term betecknar ordet en kyrka, som, nedsänkt i jorden, föga höjer sig öfver marken och uppbär en mycket upphöjd del af den egentliga kyrkan — antingen koret ensamt eller koret och tvärhuset. Man sätter i allmänhet kryptornas uppkomst i sammanhang med den vördnad, man hembar trosvittnenas qvarlefvor. Martyren skulle hvila i sin graf, och grafven skulle vara underjordisk. Man anordnade derföre under altaret ett underjordiskt rum, i hvilket sarkofagen med dennes innehåll förvarades liksom i en graf. Men kryptan var mera än ett grafhvalf, ty i kryptan fanns åtminstone ett altare, och vid detta firades gudstjenst. Då i den egentliga kyrkan messor sjöngos vid många altaren utom högaltaret, alltefter som det fromma nitet ville söka båtнад för egna själar och andras, lefvandes eller redan hädangångnas, genom att hedra det ena eller andra helgonet, så kunde man ock i kryptan uppföra altaren, utan att dessas plats i den underjordiska kyrkan innebar någon särskild betydelse. Endast i det fall, att kryptorna regelbundet innehålla altaren helgade åt visse personer, kunna vi anse kryptan hafva något särskildt att göra med sådana helgon och med en viss art af gudstjenst.

Sverige har icke att uppvisa mera än en krypta, den som förekommer under Lunds domkyrkas tvärhus, kor och absis. Hon ligger 5 fot lägre än den nuvarande marken utanför kyrkan och höjer sig 8 fot öfver långhusets golfyta. Ljus får hon utifrån genom små fönster, men de äro ej färre än aderton. Tillträde till henne erhöles genom tvänne trappor, som gingo ned från hvardera sidoskeppet i långhuset, och en liten trappa, som utifrån ledde ned genom tvärhusets norra gafvelvägg. Om vi undantaga de tvänne förut nämnda trapporna, var kryptan skild från långhuset genom en slät mur. I den del af denne, som vette mot midtskeppet, fanns ett litet fönster. Kryptans midtqvadrat har i norra och södra gränslinien två väldige pelare, i den östra gränslinien förekomma två smalare pelare. Inom sjelfve midtkvadraten förekomma fyra kolonner, liksom i hvardera korsarmen. Vi kunna därför säga, att tvärhusdelen af kryptan innehåller tre i norr och söder löpande skepp. I koret och absiden finnas sex kolonner, hvadan vi kunna säga, att äfven midtkvadraten, koret och absiden innehålla tre i vester och öster löpande skepp. I hvardera vinkeln mellan tvärhuset och koret förekommer en utbyggnad, delad i två rum, det ena, öppet åt tvärhuset, är ett kapell, det andra, med dörr åt koret, är ett förvaringsrum. I absis och i de två kapellen förekommo altaren. Urkunderne omtala vigning af tre altaren, Johannes döparens af år 1123, evangelisten och aposteln Johannes' af år 1124, den hel. Blasii och Egidii af år 1131. Intet hindrar antagandet, att här funnits flere altaren. Den omständigheten, att här fanns ett altare vigdt åt döparen Johannes, synes antyda, att kryptan varit en dopkyrka. Inom kryptans norre del finnes en brunn med godt vatten. Sedan dopförrättningen blifvit förlagd från ett utanför kyrkan liggande baptisterium till kyrkan sjelf, kräfdes, att den som skulle döpas ej behöfde bäras långt in i kyrkan, till hvars gemenskap han eller hon ej hörde. Barn, som skulle döpas i kryptan, torde hafva burits ned genom trappan i den norre yttermuren.

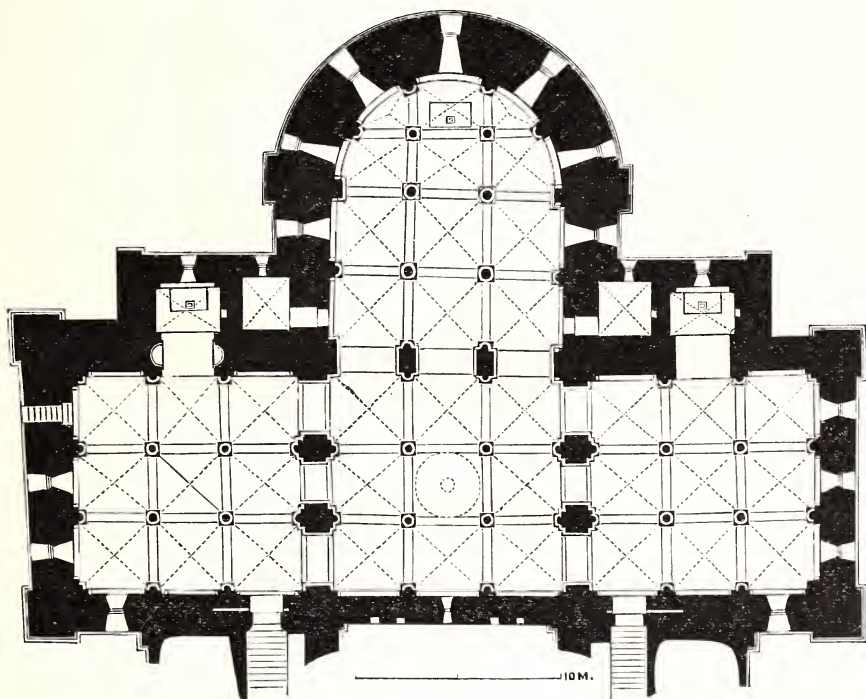
Om kryptan fått sin upprinnelse genom begäret att under altaret anordna en helgongraf, låg det nära till hands för andra att i kryptan söka ett griftrum. Också finna vi i Lunds krypta många grafstenar, af hvilke flere tillhöra erkebiskopar af Lund.

Men denna krypta har haft ännu en annan bestämmelse. År 1310 föreskrefs, att de i Lund bosatte Tyskar, som icke hade en hel gård eller icke hyrde ett helt hus, utan bodde i sine bodar, skulle hafva kryptan till sin kyrka.

För att tydliggöra kryptans plananordning meddelar jag fig. 117.

Man har talat om en krypta i den andra skånska biskopskyrkan, Helgakorskyrkan i Dalby. Men här är icke fråga om en krypta i samma mening som nyss och i samma mening som utlandets kryptor, hvilka alla ligga under det östra koret och ju synas stå i samband med den reliquieckult, som firades vid högaltaret. Denna s. k. krypta

ligger helt och hållet ofvan jord, hvilket ej heller stämmer med begreppet krypta, hon är kvadratisk och svarar mot kyrkans midtskepp, hon har förbindelse med ytterverlden genom en dörr i vester och har med långhusets midtskepp haft förbindelse medels tvänne dörrar. Hon är hvälfd, och för uppbärande af hvalfven finnas fyra kolonner. Mellan dörrarna till sjelfva kyrkan finnes en altarnisch, två andre altarnischer förekomma i den östre delen. I det nordöstra hörnet finnes en brunn, med ymnigt och friskt vatten. Fönstren äro små. Hela anläggningen är tidigt romansk. Ofvanpå detta rum finnes ett annat, hvars golf



117. Lunds domkyrkas krypta.

ligger flere fot öfver midtskeppets golfplan, det har ett fönster i den vestre muren samt öppnar sig mot midtskeppet med en båge, som har nära hela midtskeppets bredd. Detta rum har, enligt Brunius,¹ utan tvifvel varit ett kanikkor. Kanikerne borde väl snarare hafva haft sitt kor i öster, i kyrkans egentliga kor. Jag antager, att det undre rummet varit ett dopkapell, det öfre ett annat kapell med altare i bågöppningen mot midtskeppet — liksom i tre Visbykyrkor (Marias,

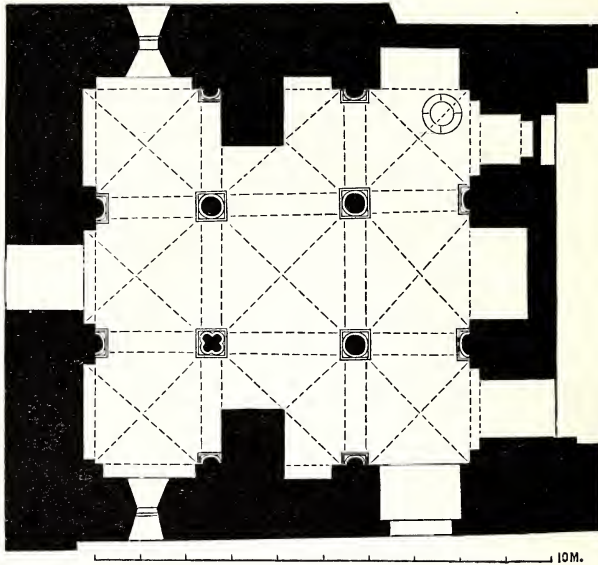
Fig. 117. Efter Seeselberg, *Die skandinavische Baukunst der ersten nordisch-christlichen Jahrhunderte*, pl. IV.

¹ *Skånes konsthistoria för medeltiden*, s. 58.

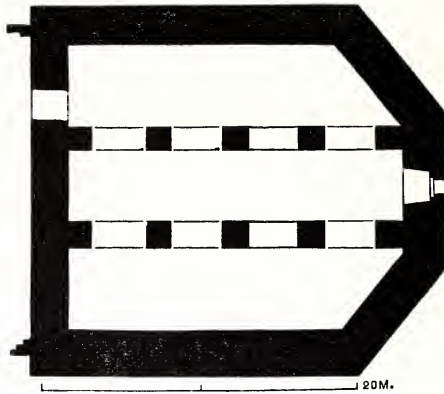
Drottens och den hel. Olofs). I följd af senare ändringar är det nu vanskligt att afgöra, huru man kommit upp i det öfre rummet.

Det nedre rummets, den s. k. kryptans, grundplan visas af fig. 118.

Kyrkan i Skanör har under koret en s. k. krypta. Denna delas af fyra väggfaste och sex fristående pelare, som icke hafva mera än 2 fots



118. Dalby kyrkas s. k. krypta.



119. Krypta i Skanörs kyrka.

höjd, i trenne skepp, täckta af tunnhalv. Hvert skepp har 8 fot i bredd och 8 fot — således icke mycket öfver en mans längd — i höjd. Ljus erhålles genom fem fönster, af hvilka fyra äro mycket smala och låga. För firande af gudstjenst och utförande af gudstjenstliga hand-

lingar synes denna s. k. krypta vara alldeles för låg och för mörk. Möjligen har hon tjänstgjort som grafkapell. Denna enkla s. k. kryptas plan finnes återgifven fig. 119.

En krypta af liknande beskaffenhet förekommer under koret i den hel. Knuts kyrka i Odense.

Norr om det fordom danska Skåne förekommer ingen svensk kyrka försedd med krypta. Detta är helt naturligt, då ingen af våra större kyrkor kan, annat än på sin höjd delvis, hänföras till en tidig del af medeltiden. Mot slutet af 1100-talet, säger Viollet-le-Duc,¹ hade de flesta heliga liken, som dittills varit förvarade i kryptorna, inrymmts i relikskrin af metall, som ställdes under eller bakom altarena i den öfre kyrkan; också finner man icke kryptor, med ett undantag, i kyrkor, som blifvit uppförda efter den uppgifna tiden. Efter 1200-talet, säger Otte,² anlades inga kryptor, men intill den nämnda tiden förekomma de i de flesta större kyrkor.

Jag öfvergår nu till de faste delar af kyrkan, som voro af betydelse för gudstjensten. De icke faste delarne skola behandlas i ett följande kapitel.

ALTARET utgjorde med afseende på gudstjenstens firande kyrkans medelpunkt och må derföre billigtvis omtalas i främsta rummet.³

På grund af altarets stora betydelse har naturligtvis en mycket ansenlig uppmärksamhet egnats detta. Man har, lönlöst nog, fördjupat sig i försök att gifva namnet kristen betydelse — altare skulle vara *alta res*, en hög sak. Detta är fåvitskt, ty namnet lånades från antiken, liksom man, under den kristna kyrkans första århundraden, helt lugnt i kyrkorna uppställde antika, hedniska altaren. På de hedna altarena hade offrats åt gudarne, och enligt den romersk-katolska kyrkans åsigt utfördes på det kristna altaret ett offer. Men vid sidan af denna nya offerteori förekommo tvänne andra omständigheter, som utöfvade ett bestämmande inflytande på ordnandet af den kristna kyrkans altare. Den ena var, att altaret skulle påminna om det bord, vid hvilket den förste nattvarden fridades af Christus i kretsen af hans lärjungar. Altaret kallades derföre *mensa*, d. v. s. bord; detta uttryck förekommer under 300-talet, men torde vara äldre. Den andra omständigheten är mera invecklad och kräfver derföre någon utredning. Under den första kristna tiden, nere i katakomberne, firade man gerna nattvarden invid eller öfver martyrernes grafvar. Man kände djupt behovet af en sammanslutning,

¹ *Dictionnaire de l'architecture française*, del 4, s. 459.

² *Handbuch der kirchlichen Kunstarchäologie* (fjerde upplagan), del 1, s. 41.

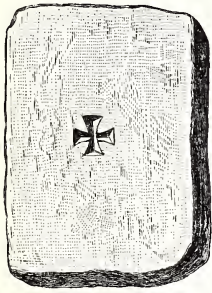
³ Rörande altaret i den kristna kyrkan jfr Otte, *Handbuch der kirchlichen Kunstarchäologie*, del 1, s. 95 f. och der anförda arbete, Rohault de Fleury, *La messe études archéologiques sur ses monuments*, del 1 och 2.

och denna kunde icke gerna framtråda kraftigare, än när man fick del af altarets sakrament på ett sådant ställe, att detta påminnte om dem, som lidit och dött för sin tro. Man fäste sig derjämte vid orden i Uppenbarelseboken kap. 6, v. 9: »och då Lammet uppbröt det femte inseglet, såg jag under altaret deras själar, som dödade voro för Guds ords skuld och för det vittnesbörds ords skuld, som de hade.» I den gamla tiden förekom det äfven, att döde af större betydelse för den kristna menigheten fingo sina jordiska qvarlefvor förvarade under altaret. Så skedde med den hel. Ignatius, biskop i Antiochia, död år 167, och den hel. Polycarpus, biskop i Smyrna, död år 160. Kyrkofadern, den hel. Ambrosius, död år 197, skref till sin syster Marcella, att han ville begravas under altaret i sin kyrka, ty der presten framburit det hel. offret, der borde han hvila, men han afstod från den högra sidan under altaret, hvilken ansågs vara den förnämsta, ty denna vore reserverad för martyrerne. Äfven sådane, som icke hade lidit martyrdöden, kunde gifva helgd åt sitt hvilorum.

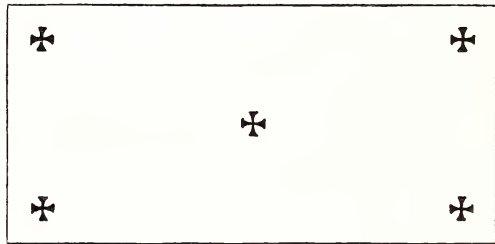
Under de första kristna århundradena fick altaret mycket ofta formen af ett bord, d. v. s. af en stens kifva, uppburen af en eller flere låga kolonner. Äfven användes, såsom redan blifvit antydt, antika altaren, huggna ur ett block. Småningom vann emellertid altarets förbindelse med martyrgravven allt mera insteg. Ibland gjorde man en underjordisk graf under altaret, ur hvilken underjordiska graf den nyss omtalade kryptan fick sin upprinnelse, ibland fanns i sjelfva altaret en död begravven. Då måste under altarstenen finnas något som liknade en graf, men man sörjde då för att framsidan gjorde det möjligt för de andäktige att se åtminstone något af det i grafven hvilande helgonet. Men som det icke var möjligt att för alla de många altaren, som uppfördes i kristna kyrkor, finna martyrer, som under dem kunde hafva en lägerstad, måste man nöja sig med att i altaret inlägga delar af helgons kroppar — i grunden en mycket ohygglig sed — eller föremål, som påminnte om helgon eller heliga ting och förhållanden — med ett ord s. k. relikier. Då var altaret ett slutet helt, i hvilket endast ett litet rum fanns för upptagande af relikierne. Altaret kunde då helt enkelt muras, d. v. s. hvad vi kunna kalla fotstycket, hvilket täcktes af en stens kifva. I Frankrike förekomma murade altaren från 700-talet.

Som kristendomen först sent kom till Norden, förekommo hos oss endast murade altaren med den täckande skifvan. För relikierne bereddes en plats antingen omedelbart under skifvan eller inom denna eller ock i altarets framsida, hvarest då ett litet förvaringsrum anordnades. I ena eller andra fallet måste relikrummet vara tillslutet, och detta åstadkoms väl vanligen, så snart relikrummet förekom i sjelfva altarskifvan, med en stens kifva, kvadratisk och tunn. Tre sådana förvaras i Statens Historiska Museum, två från Småland, en från Vester-

götland; de äro af finare stenslag, hvilket ju var naturligt, då det som ansågs vara heligt måste hedras. När relikrummet förekom i altarets framsida, såsom t. ex. i Dalhems kyrka på Gotland, använde man en sten af samma slag, som förekom i altaret, men tunn, så att han kunde tjänstgöra som lucka eller dörr. När relikten nedlades i altarskifvan och var helt obetydlig hvad utrymmet beträffar, gjorde man allenast en liten insänkning och täckte denna med smält bly. Sådant är fallet med altarskifvan från Bergunda kyrka i Småland, hvilken, sedan hon flyttats från den ursprungliga platsen, fick göra tjänst utanför ingången till prestgården och derifrån af mig räddats till Statens Historiska Museum. I denna skifvas midt fanns en liten rektangel täckt med bly. Jag lät öppna blybetäckningen, i närvaro af prinsarne Gustaf Adolf och Vilhelm, och under densamma förekom endast sand: relikten hade fullständigt mulnat.



120. Altarsten i Guldrupe kyrka,
Gotland.



121. Altarskifva med kors.

I Tryde kyrkas altare, Skåne, hittades år 1830 under en väl tillpassad stenslifva en fyrkantig fördjupning, hvari låg en blydosa, som innehöll tvänne relikter.

I Guldrupe kyrka på Gotland var det invändigt rödmålade helgedomsrummet anbragt i altarets framsida. Det var tillslutet med en korstecknad stenslifva (gulaktig kalksten), $4\frac{1}{2}$ verktum lång, $2\frac{7}{8}$ tum bred och $1-1\frac{1}{2}$ tum tjock (fig. 120). Denne altarsten är emellertid mindre omsorgsfullt arbetad än de tre nyss omtalade, som förekomma i Statens Historiska Museum.

Underbyggnaden till altaret är i Sverige af naturlig sten eller tegel.¹ Skifvan är alltid af naturlig sten. I de flesta fall var hennes heliga uppgift betecknad med fem kors, ett i midten, ett i hvart hörn, jfr fig. 121. Men korsen i altarskifvan voro ingalunda obligatoriska. På altarskifvan från Bergunda finnas inga kors, och jag har annanstädes

Fig. 120. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

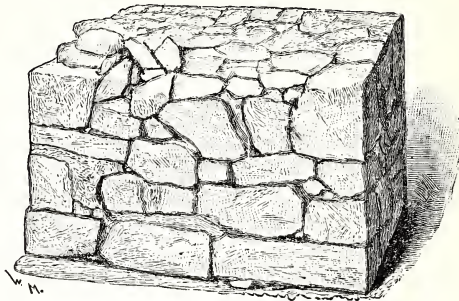
Fig. 121. Schematisk framställning af en altarskifva med kors.

¹ Tegel anses inom den romerska kyrkan i detta fall icke vara tillåtligt material. Jfr Jacob, *Die Kunst im Dienst der Kirche* (1870), s. 128.

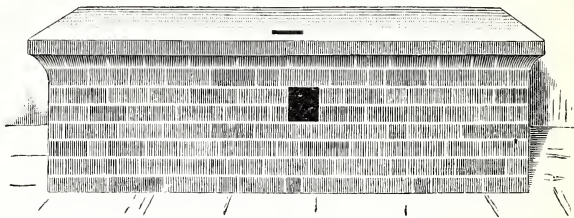
sökt dem förgäfvos. Men ser man å en kyrkogård en stenhäll ligga tecknad med fem kors, då är det en f. d. altarskifva, och hon bör icke vara utsatt för vanhelgande af trampande fötter.

När Hörby kyrka i Skåne för några år sedan reparerades, togos fotografier af kyrkans inre, och å en af dessa förekommer altaret sådant det såg ut sedan skifvan blifvit borttagen. Jag återgifver bilden här fig. 122. Någon lucka till en relikgömma synes icke å altarets framsida, alltså har relikgömman förekommit i altarskifvan.

Brunius, som haft tillfälle att se gamla altaren i de skånska kyrkorna, har anmärkt, att altaret vanligen hade en längd af 8 fot, en



122. Altare i Hörby kyrka, Skåne.



123. Altare i Åhus kyrka, Skåne.

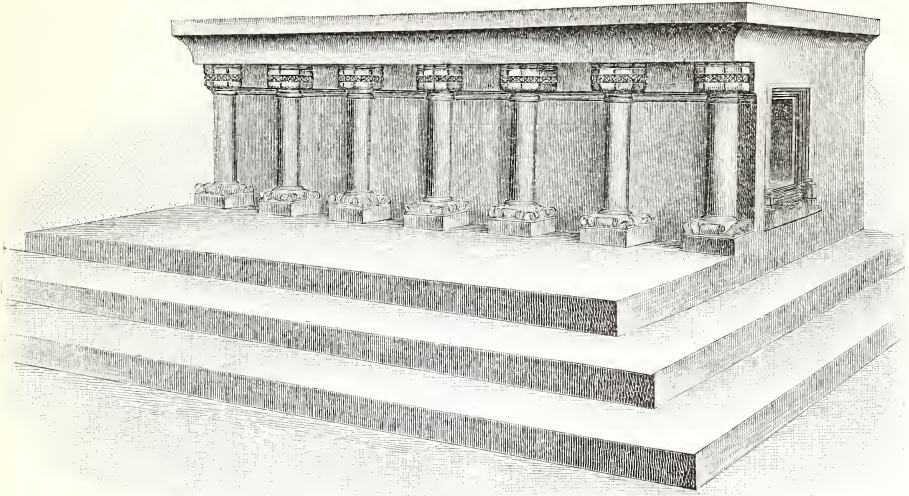
bredd af 4 fot och en höjd af 4 fot. Höjden var det enda måttet, som måste vara bestämdt: altaret fick icke vara högre än att presten beqvämigen kunde vid altaret förrätta de honom derstädes åliggande göromålen.

Ett altare af andra mått, med relikgömma i framsidan, förekommer i Åhus kyrka. Det är här återgifvet fig. 123.

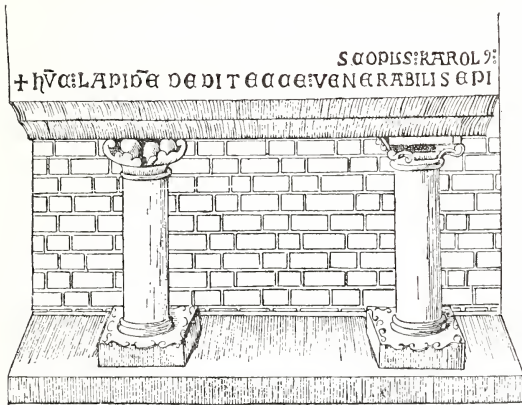
I större kyrkor nöjde man sig emellertid icke med altaren af så enkel beskaftenhet. Högaltaret i Linköpings domkyrka är här återgifvet fig. 124. Altarskifvan skjuter något fram för kroppen af altaret, och den utskjutande delen af skifvan är uppbyren af sju små kolonner.

Detta altare står icke på korets golf, utan den tjänstförrättande presten hade att stiga upp för trenne trappsteg — antalet skulle alltid vara udda, då det var bestämdt, huru fotstegen skulle ordnas.

Sex kolonner synas annars hafva varit det bestämda antalet framför ett altare. Jag dömer härtill efter utländska mönster och derefter att



124. Högaltaret i Linköpings domkyrka.



125. Högaltaret i Vesterås domkyrka.

högaltaret i Vesterås domkyrka hade å framsidan sex kolonner. Så upp-gifves af arkitekten A. Lindegren i hans redogörelse för Vesterås' domkyrka, i hvilken han efter en gammal teckning meddelar en figur, hvilken här återgifves fig. 125. Figuren visar endast tvänne kolonner,

Fig. 124. Efter fotografi i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Fig. 125. A. Lindegrens tidigare anförda arbete s. 8.

Hildebrand, *Sveriges Medeltid* 3.

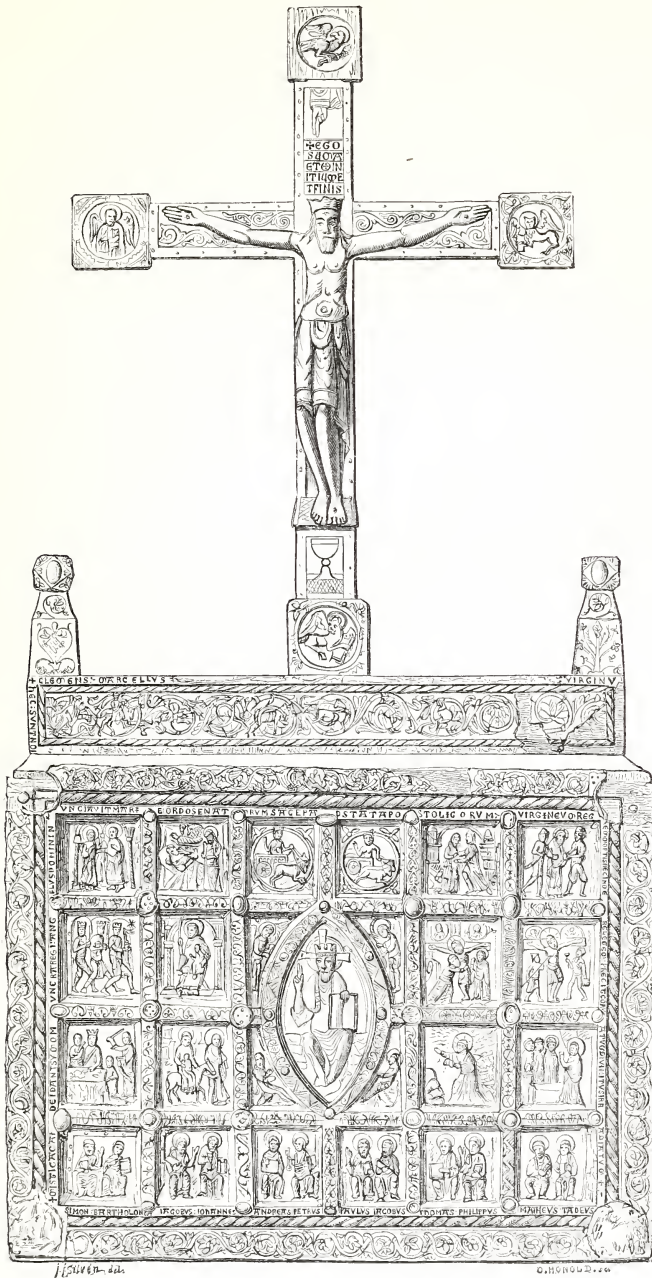
men detta beror tydligen på tecknarens bekvämlighet. Att märka är här den på altarskifvan förekommande inskriften: »Denna sten skänkte till kyrkan den vördnadsvärde biskop Karl», hvilken afled år 1283. Altaret ombyggdes i slutet af 1700-talet. Man täcktes då behålla altarskifvan, men, för att hon skulle blifva riktigt snygg, slipades hon, hvilket icke lände till båtnad för inskriften.¹

Äfven i Varnhems klosterkyrka är altarets framsida försedd med kolonner. Här var detta helt naturligt, då det var föreskrifvet, att i cistercienserkyrkorna all prakt skulle undvikas. Det kan icke betecknas som prakt, om man med arkitekturens tillhjälp i någon mon smyckade altarets framsida, då ju altaret spelade en så stor rol för gudstjensten och derföre var värdt att särskildt framhållas genom en på samme gång värdig och enkel utstyrsel — det senare var hufvudsaken. I biskopskyrkorna kunde det deremot lättare hända, att man på annat sätt prydde altarets framsida, och då försvann den arkitektoniska utstyrseln.

Man hade redan i den svenska kyrkans första tid funnit ett medel att pryda altaret genom att framför dess kropp sätta ett s. k. *antemensale*, något som satt framför bordet. Statens Historiska Museum eger ett sådant, som tidigare tillhörde Broddetorps församling i Vester-götland. Det hade flyttats från den ursprunglige platsen, antagligen vid någon ombyggnad af kyrkan, och sattes då som framstycke i en bänk. Det består af en träskifva, hvilken är på framsidan beklädd med en väl bearbetad kopparplåt. Om tekniken får jag tillfälle att tala i ett annat sammanhang. Kopparplåten har en rikt dekorerad ram och har derinom 24 kvadratiske afdelningar, af hvilka de fyra i midten upptagas af en spetsig oval och utom denne fyra hörn. Ramen har haft i de fyra hörnen rundlar med de symboliske bilderna af evangelisterne med deras namn. Inom den spetsige ovalen i midten se vi Christus i herrligheten, sittande å sin tron, upplyftande den högra handen till välsignelse, i den venstra handen hållande en bok, å hvilkens blad ses *A* och *Ω* — Han är begynnelsen och slutet. Ovalen uppbares af fyra englar, som fylla de nyss omtalade hörnen. Öfver denne midtbild förekommer, efter gamle förebilder, solen och månen åkande i hvar sin vagn — de representera den allt omfattande naturen. Detta allt utgör således midtpartiet. Till höger om detta — höger i heraldisk mening — förekomma sex bilder från Christi barndom: engeln Gabriel bringande jungfru Maria sitt viktiga budskap, Christi födelse, de tre österländske konungarnes hyllning (denne bild tager i anspråk tvänne kvadrater), det betlehemiska barnamordet samt flykten

¹ Det norra sidoaltaret i Halla kyrka på Gotland har en skifva, som gjort tjenst under heden tid, hvilket visas af de å densamma förekommande två figurer, hvilka höra till den gotländske s. k. bildstensgruppen. Hällen har, när hon skulle läggas på altaret, fått regelbundne kanter och slipats.

till Egypten. På den andra sidan af midtbilden äro skildringar af lidandes- och segerhistorien framställda: Judas' kyss, Christus bortföres



126. Antemensale och superfrontale från Broddetorps kyrka.

Fig. 126. Efter original i Statens Historiska Museum.

af krigsknektar, Christus på korset i tvänne bilder, uppståndelsen och kvinnornas besök vid grafven. Den nedersta raden af sex qvadrater upptages af de tolf apostlarne, grupperade två och två. Under hvar apostel står hans namn. Öfriga inskrifter på detta antemensale äro:

angelus domini nunciavit Marie,

d. v. s. Herrens engel gaf Maria bud.

mistica Caldei dant summo munera regi,

d. v. s. Kaldeerne (österlandets konungar) gifva den högste konungen hemlighetsfulla gåfvor,

virgineum regem mortis recindere legem

prescit cor vatum divinitus irradiatum,

d. v. s. profeternes gudomligt upplysta hjerta vet på förhand, att den af en jungfru födde konungen skall upplösa dödens lag,

ordo senatorum sacer adstat apostolicorum,

d. v. s. den heliga raden af apostoliske fäder är närvarande.

Dessa inskrifter, till störste delen affattade i leoninskt versmått, gifva upplysningar om en del af bilderna.

Ehuru jag på detta ställe egentligen icke har att tala om annat än antemensalet, må det tillåtas mig att redogöra för de öfrige delarne af bilden fig. 126.

Den låga listen med de två uppstående hörnen har varit ställd ofvanpå altaret — en sådan kallas *superfrontale*. På detta framställes en jagt efter en hjort, som mellan de två hornen bär ett kors.¹ Superfrontalet har en inskrift, hvilken icke hänför sig till den bildliga framställningen. Den lyder

hec sunt nomina sanctorum quorum reliquie in hac ecclesia
continentur Clemens Marcellus Botulfus Sebastianus . . .
ova² undecim millia virginum in Colonia

d. v. s. här finnes endast en förteckning öfver i altaret inneslutne relikier.

Öfver superfrontalet höjer sig ett krucifix.

I sammanhang med detta från en vestgötisk kyrka härstammande antemensale torde böra påminnas derom, att i den till en handskrift af Vestgöotalagen fogade förteckningen öfver Skarabiskoparne säges det, att biskop Bengt den gode, som lefde vid midten af 1100-talet, 'lät göra taflan för högaltaret'.³ Härmed kan icke gerna förstås något annat än ett liknande antemensale.

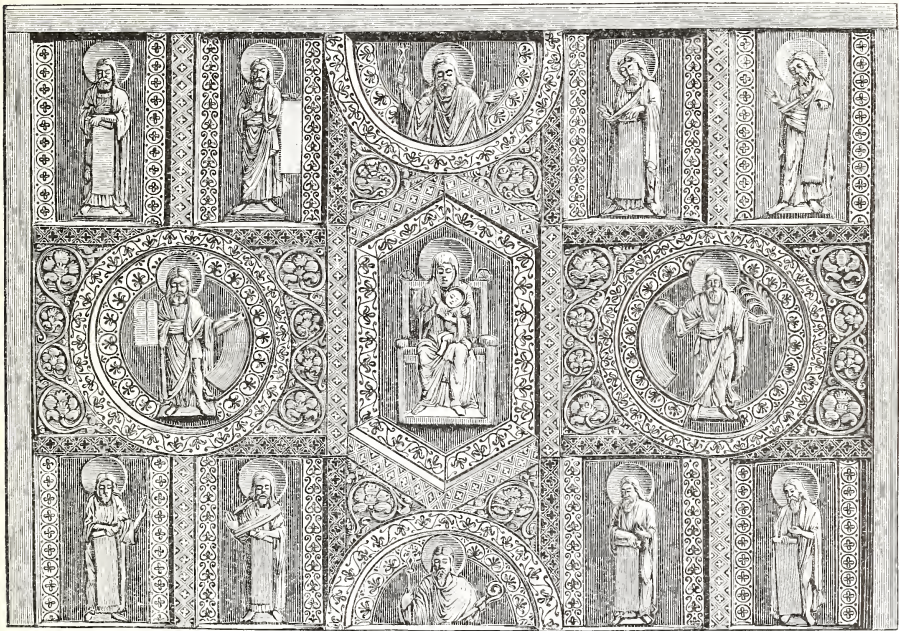
¹ Dr B. Salin, som i *Scenska forminnesföreningens tidskrift*, del 8, utförligt redogjort för Broddetorps-antemensalet, anser jägaren vara den hel. Hubert. Jag vill här endast påminna derom, att i de bildserier, som förekomma å gotländska kyrkor i sammanhang med taklistens rundbågar, ofta framställes en jagt, liksom ock på många i svenska kyrkor förekommande jernbeslagna dörrar och kistor.

² Abbot Lioba, hvars dag firades i Speier den 28 september?

³ Schlyters upplaga af Vestgöotalagen, s. 306.

Ett antemensale af koppar förekommer äfven i Lyngsjö kyrka i Skånc. Det är icke lika rikt anordnad och saknar alla inskrifter. Det har i midten en sexsidig ruta, innehållande bilder af Vår fru med Barnet, vid sidorna förekomma tvänne rundlar inneslutande bilder af två manliga helgon. Öfver och under midtbilden förekomma två halfcirklar, hvardera omslutande en bröstbild. I hvarv hörn ses ett par bilder, i den öfre raden män, i den nedre qvinnor. Tomrummen fyllas af ornament (fig. 127).

Dessa antemensalen äro ganska märkliga alster af medeltidens konst. Utan att ingripa på en följande redogörelse för deras teknik och



127. Antemensale i Lyngsjö kyrka, Skåne.

bildliga framställningar, hvilken hör till den bok i mitt arbete, hvori jag kommer att behandla konsten, vill jag här endast framhålla att liknande antemensalen af koppar förekomma i Danmark och att det från tyske forskares sida påstått, att de äro af nordiskt ursprung.

I en kyrka i nordöstra Skåne finnes ett måladt antemensale af trä, om hvilket jag, trots allvarligt bemödande, icke är i stånd att lemna närmare upplysningar.

För att skyla och pryda framsidan af altaret behöfde man emellertid icke så fasta material som trä och koppar. Man kunde ock framför

altaret hänga en duk, ett s. k. *antependium*, hvilket naturligtvis var på bästa sätt utstyrdt. Jag känner icke mera än ett exempel från en svensk kyrka.

Då man för några år sedan af någon anledning lyfte på ett modernt antependium i Biskopskulla kyrka i Uppland, fann man under detta ett annat antependium, å hvilket funnos fastsydde tjugofyra broderade rundlar. Detta såldes genast till Statens Historiska Museum. Tyget, å hvilket rundlarne voro fastsydde, var så pass ungt, att det icke kunde hänföras till medeltiden, och det visade sig, att de på detta tyg fäste rundlarne icke hade blifvit ordnade efter bildernes innehåll. Jag har låtit aflägsna det intet värda, dessutom urblekta tyget, och ordnat rundlarne efter deras innehåll. Jag måste dervid tänka på den yta, ett altares framsida erbjuder, och antager därför som gifvet, att antependiet haft tre rader af rundlar, åtta i hvar rad.

Äfven i detta fall lemna jag å sidan de tekniske detaljerne, äfvensom allt, som hör till den konstnärliga framställningen. Jag håller mig uteslutande till sjelfva framställningarna. Hvar rundel innehåller en bild och kring denne, längs utkanten, en inskrift. Ibland finnas äfven inom den bildliga framställningen inskrifter. Den sannolika anordningen af det hela visar jag i fig. 128. Bilderne äro här tjugofyra. Lika många förekomma å antemensalet från Broddetorp.

Bilderne och inskrifterna äro följande.

1. Marie bebådelse. Omskriften lyder:

Maria. Concipit aure d[eu]m promissi credula virgo. Gabriel.
d. v. s. troende löftet blir jungfrun genom örat befruktad med Gud. Maria och Gabriel äro namnen på de två i bilden uppträdande gestalterne. Gabriel bär i sin hand ett band med början till hans helsning, ett band i Marias hand utgör början till hennes svar: 'se Herrens tjänarinna' o. s. v.

2. Maria och Elisabeth mötas. Omskriften lyder:

Maria Elizabet.

Applaudit domino precursor conditus alvo.

d. v. s. Herren helsas af förelöparen, som hvilar i moderns sköte. Från Elisabeth och Maria utgå tvänne band, å hvilka läsas: *exaltavit infans, magnificat amina mea.*

3. Jesus hvilar i krubban. Omskriften innehåller utom namnen Maria och Josef satsen

Sordida fulgentem capiunt præsepia regem,

d. v. s. den oreña krubban omsluter den strålande konungen. Maria hvilar i en bädd, Josef sitter bakom hennes hufvudgård, oxen och åsnan omgifva krubban. En engel sänker sig ned från himlen och svänger ett rökelsekar, bredvid engeln läses *Gloria in excelsis.*

4. Engeln bådär herdarne i marken stor glädje (*annuncio vobis gau[dium]*). Omskriften består af versen

pastorum turbe pastoris panditur ortus,

d. v. s. för herdarnes hop yppas Herdens upprinnelse.

5. De tre konungarne vägledas af stjernan till Maria med barnet. Omskriften lyder:

donorum gerulis aperitur sidere sidus,

d. v. s. för dem, som bära gåfvorna, röjes Stjernan genom stjernan.

6. Christus bäres in i templet. Maria och Simeon äro namngifna. Omskriften lyder:

qui templum celes[t]e regit terrestre frequentat,

d. v. s. den som styr det himmelska templet, besöker det jordiska.

7. Maria sitter med barnet på en åsna, som ledes af Josef. Gud fader eller någon hans engel blickar fram ur skyn och säger: *tolle pue[rum]*, för bort gossen. Omskriften lyder:

exulat in proprio rerum possessor et auctor,

d. v. s. verdens egare och upphofsman är landsflyktig inom sitt eget.

8. Barnamordet i Betlehem. Herodes säger till sine knektar: *Occidite omn[es]*, döden alla gossebarn. Omskriften lyder:

grex perit infantum ne celicus occidat infans,

d. v. s. barnahopen förgås, på det att det himmelska barnet ej må dö.

9. Jesus lärer i templet. Tre språkband gälla samtalet i templet. Omskriften lyder:

inter doctorum verus sedet agmina doctor,

d. v. s. bland lärarnes skaror sitter den rätte Läraren.

10. Jesus döpes. Omskriften lyder:

peccator Jordane lavat¹ peccata lavantem,

d. v. s. syndaren tvår i Jordan den som borttvager synderna.

11. Brölloppet i Kana. Jungfru Maria säger till sin Son: *vinum nobis [deest]*, oss fattas vin. Han svarar afvisande, trots hvilket hon säger till tjenarne: *quodcumque dixerat*, hvad helst han säger eder, det gören. Omskriften lyder:

unda peregrino largitur vina rubore,

d. v. s. vattnet bjuder på vin med främmande rodnad.

12. Qvinnans son i Nain uppväcker från döden. Omskriften lyder:

extinctam vidue vegetat lux reddita prolem,

d. v. s. det återskänkta ljuset upptriskar enkans döde son.

13. Denne rundel har blifvit omgjord, med ett mycket sämre arbete. Han framställer Kristus, som botade qvinnan behäftad med blodgång. Omskriften lyder:

quem nequid humana premit ars divina cruorem,

¹ Genom ett misstag står i broderiet *lavata*.

d. v. s. blodet, som mensklig konst ej kunde stäffa, stäffades af den himmelska konsten.

14. Femtusen män spisas. Omskriften lyder:

milibus eximiis modici dant fercula panes,

d. v. s. få bröd gifva åt tusen utvalde hela korgar fulla.

15. Lazarus uppväcker. Omskriften lyder:

imperio medici mors quatríduana fugatur,

d. v. s. genom läkarens maktspråk förjagas en död, som varat i fyra dagar.

16. Magdalena tvår Jesu fötter. Omskriften lyder:

eternum lacrimis risum sibi femina struxit,

d. v. s. qvinnan har med sine tårar åt sig förvärfvat ett evigt leende.

17. Äfven denne rundel, som framställer nattvarden, har blifvit omgjord och derigenom försämrad. Omskriften lyder:

ultima cena ducis vite dat pignus amicis,

d. v. s. höfdingens siste nattvard gifver åt vännerna en underpant på lifvet.

18. Christus bespottas. Omskriften lyder:

conspuitur ne nos viciorum sputa molestant,

d. v. s. Christus bespottas för att vi må gå fria från syndens bespottelse.

19. Christus gisslas. Omskriften lyder:

ceditur, ut veteri cedi nequeamus a hoste,

d. v. s. han slås, på det att vi ej må kunna slås af den gamle fienden.

20. Korsfästelsen. Vid korset stå Maria och Johannes. Omskriften synes hafva afseende på Christi ord till dem:

principis imperio servatur virgine virgo,

d. v. s. på furstens befallning vårdas jungfrun af en jungfru. Evangelisten Johannes torde för sin renlefnads skuld hafva kallats en jungfru.

21. Christus intränger i Hades. Omskriften säger:

sevit in infernas divina potentia partes,

d. v. s. Guds makt rasar mot det underjordiska riket.

22. Qvinnorna komma till Christi graf, å hvilken en engel sitter, som tilltalar dem. Ett par krigsknektar ligga förfärade på marken. Omskriften säger:

quem cupide querunt matrone vivere discunt,

d. v. s. qvinnorna få veta, att han, som de så ifrigt söka, lefver.

23. Himmelsfärden. Omskriften lyder:

terras exosus repetit sua culmina Phoebus,

d. v. s. Solen, försmående jorden, vänder åter till sina höjder.

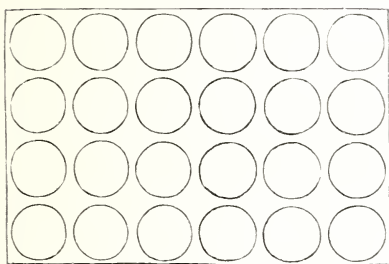
24. Pingstundret. Omskriften lyder:

ornat apostolicos linguarum flamma loquela,

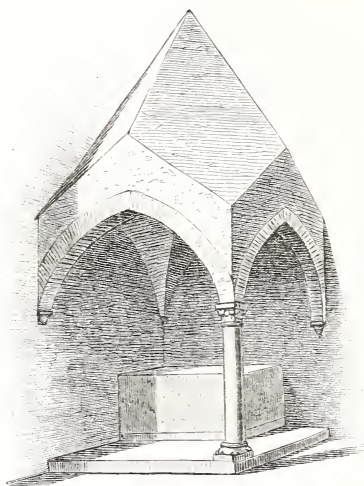
d. v. s. eldsflamman af himmeln pryder apostlarne med förmågan att tala språk.

Desse två altarprydnader, från Broddetorp och Biskopskulla, äro af det yttersta intresse. De visa, huruledes man på sjelfva altarbordet förenade framställningar ur Christi historia, så att de kunna sägas bilda fullständiga serier. Skada blott, att de icke hafva kunnat verka mycket till folkets upplysning, alldenstund lekmännen icke hade tillträde till koret och endast inom detta kunde man skärskåda de i en temligen liten skala utförde bilderna. Målningarna å långhusets väggar och hvalf voro ur denna synpunkt mycket vigtigare.

Hvad som hörde till altarets beklädnad får jag omtala i nästa kapitel, hvilket behandlar kyrkornas rörliga gods. Till detta hör visserligen också Biskopskulla-antependiet, men detta måste dock här omtalas på grund af öfverensstämmelsen med antemensalena.



128. *Antependium från Biskopskulla.*



129. *Ciboriealtare i Drottens kyrka, Visby.*

De lösa föremål, som plägade förvaras på altarena eller på dem uppsattes eller framlades för gudstjensterna, höra äfven till nästa kapitel. Dessa föremål blefvo småningom allt flere. Under den äldre tiden ville man hafva altaret tomt. Deremot har jag här att omtala tvåanne tillägg till altaret, hvilka voro fasta.

Det fanns s. k. **ciboriealtaren**. Redan i katakomberne var det vanligt att öfver altaret göra ett hvalf (*arcosolia*). När man firade gudstjenst i kyrkor ofvan jord höll man stundom fast vid seden att förse altaret med en öfverbyggnad, kallad *ciborium*, *arca* eller *tabernaculum*.

Fig. 128. Schematisk teckning efter originalet i Statens Historiska Museum. Figuren visar anordningen af detta antependium. Det tyg, å hvilket broderina varit fästa, har helt visst varit af stort intresse.

Fig. 129. Schematisk teckning. Jfr *Visby och dess minnesmärken*.

Denne bestod af ett hvalf, uppburet af fyra stöd. Mellan stöden anbragtes förhängen, hvarigenom man kunde från profane blickar undandraga de heliga handlingarna. Från ciboriets tak hängde ned ett kärl, i hvilket nattvardsbrödet förvarades. Sedermera uppkom bruket att kalla sådana kärl, hvar dessa än voro ställda, för ciborier (jfr i nästa kapitel).

Något ciboriealtare finnes ej bevaradt i någon svensk kyrka, ej heller kan jag minnas, att jag funnit sådana omtalade för svenska kyrkor. Detta hindrar naturligtvis icke, att sådana altaren funnits i vårt land, och åtminstone i ett fall tror jag mig hafva funnit spår af sådana. I Drottens kyrka i Visby finnes i långhusets östligaste del spår af tvänne ciboriealtaren. Å båda sidomurarne (i de två östra hörnen) ses de inhuggningar, som blifvit gjorda för att stödja de två hvalfbågarne öfver altaret, hvilke åtminstone åt triumfbågen till hvilat på konsoler. Det fjerde hörnet af hvalfvet måste hafva varit uppburet af en kolonn; vid det norra altaret har jag återfunnit grundstenen för denne kolonn. Fig. 129 är ämnad att gifva en antydning om det sannolika utseendet af dessa altaren. Om afslutningen upptill finnes naturligtvis ingen antydning. Vid valet af en sådan för teckningen har jag gått ut från den grundform, som tillhör de gotländska tornspirorna. Samme grundform förekommer på en prydlig välsnidad stol från Burs' kyrka, hvilken nu förvaras i Statens Historiska Museum. Små ljusöppningar i den norre och södra muren hafva låtit ökad dager falla på altarena, på deras prydnader och på de heliga handlingar, som vid dem utfördes.¹

Denna anordning gällde icke sjelfva altaret, hvilket under ciboriet stod i sin vanlige gestalt, men sjelfva altaret måste förändras, när det blef sed att å altaret uppställa hvarjehanda föremål, till slut så många, att de kunde eller rent af måste göra intrång för dem, hvilke voro för gudstjensten nödvändiga.

Den förut omnämnda altarskifvan från Bergunda har den bakre delen ej finhuggen — denne skulle således döljas af något, som redan fanns eller som var påtänkt i sammanhang med uppförandet af altaret. Man började på altarets baksida uppföra en låg stenmur (*retabulum*), å hvilken man kunde ställa de föremål, för hvilka plats icke fanns å sjelfva altarskifvan, föremål derjämte, hvilka man ville göra åskådliga för allmänheten, i främsta rummet skrin, som innehöllo relikier. Det hände ock, att man i denne bakmur inredde rum för relikskrinen. Ett minne af denne på altaret uppbyggde mur är superfrontalet på Broddetorps altare, hvilket förut blifvit omtaladt och äfven afbildadt fig. 126 (jfr för öfrigt s. 260). Under gotikens tid började man å denne stenmur uppsätta bildprydda skåp med dörrar. Ibland voro både skåp

¹ Jfr min bok *Visby och dess minnesmärken* (1893), s. 88.

och dörrar målade, de senare äfven på utsidorna. Oftare voro sjelfva skåpet och dörrarnas insidor fyllda med skulpterade bilder, enstaka figurer eller hele grupper. Dörrarnas utsidor äro deremot målade. Stundom äro dörrarna dubbla, i hvilket fall man kan tänka sig till tre olika utscenden på altarskåpet:¹ *a*, sjelfva skåpet och innerdörrarnas insidor, *b*, innerdörrarnas utsidor och ytterdörrarnas insidor, *c*, endast ytterdörrarnas utsidor. Detta utgör tre grader från utställandet af den hufvudsaklige glansen till den vida mera oansenlige af de två målade ytterdörrarnas utsidor. Ibland, då skåpen voro mycket stora, fann man det nödigt att stycka hvardera ytterdörren i två delar, förenade med gångjern, hvarigenom de blefvo lättare att sättas i rörelse.

Månget altarskåp har en underdel, en s. k. *predella*, hvilken påminner om den på altarets baksida uppförde muren. Denna predella har någon gång formen af en rektangel. Oftare vidgade sig predellan uppåt, för att kunna uppbära ett altarskåp, som hade större bredd än sjelfva altaret. Predellan hade antingen en slät framsida, som var smyckad med målningar, eller hon var indelad i arkitektoniskt smyckade rum, i hvilka man kunde inrymma hvarjehanda föremål, relikskrin och annat. Predellan var ihålig. I hvardera gafvelväggen fanns gemmenligen en lucka. Hon blef derigenom ett förvaringsrum för hvarjehanda föremål.

Jag har icke i detta sammanhang att sysselsätta mig med det konstnärliga arbete, som blifvit nedlagdt på altarskåpen, detta ämne tillhör den bok af mitt arbete, som sysselsätter sig med konsten under Sveriges medeltid. Här har jag endast att se dem ur kyrklig synpunkt. Jag har här att meddela upplysningar om deras anordning d. v. s. om deras fördelning i olika rum, samt anföra exempel som visa, hvilka bilder å dem förekomma.

Altarskåpens mått bestämdes naturligtvis af altarets storlek. Sjelfva skåpet hade i regeln en rektangulär grundplan och fick, när dörrarna voro uppslagna, en ganska stor vidd. Sådana altarskåp kunde icke ställas annat än på högaltaret och på sådana sidoaltaren, som hade godt utrymme. På sidoaltaren, som saknade detta, som t. ex. voro byggda i hörn af kyrkan, voro altarskåpen af den vanlige grundformen mindre, eller ock hade de en qvadratisk eller tresidig grundplan, i hvilka fall de innehöllo endast en helgonbild.

Under altarskåpens äldsta tid innehöllo de endast enkla målade eller skulpterade bilder, ordnade i rader; endast bilden af korsfästelsen var rikare, alldenstund vid korset icke gerna saknades bilderna af jungfru Maria och evangelisten Johannes. Småningom fick skåpets hufvuddel i midten en grupp af bilder, med enstaka bilder på sidorna och enstaka bilder på dörrarnas insidor. Till sist blef det sed att låta de enstaka

¹ Om altarskåpen jfr Münzenberger och Beissel, *Zur Kenntniss und Würdigung der mittelalterischen Altäre Deutschlands*, 1, 2 (ännu under utgifning).

bilderne falla bort och fylla skåpet med bilder ordnade i stundom mycket rike grupper. Man blef allt ifrigare att gifva altarskåpen en rik utstyrsel. Hvar särskild grupp omslöts af en arkitektonisk omramning, och i denna anbragtes hvarjehanda miniatyrgrupper. De målade dörrarna voro fördelade i fält, hvart och ett innehållande en grupp. Endast på dörrarnas, respektive ytterdörrarnas utsidor förekomma enstaka helgongestalter.

Förkärleken för storartade altarskåp var olika i landets olika delar. De största och rikast utstyrda förekomma i Mälarelandskapen och Östergötland. Äfven i Norrland förekommer ett och annat. I Skåne finnas visserligen ganska stora altarskåp, men de kunna, hvad anordning och utstyrsel beträffar, icke mäta sig med de nyss omtalade. I Småland, Vestergötland, Halland och Bohuslän äro altarskåpen mindre till format och utstyrsel.

Altarskåpen voro i regeln förfärdigade af trä, rika genom förgyllning och målning. Altarskåp af sten äro mycket sällsynta.

Altarskåp med dörrar, således bestående af tre delar, hvilka kunde slutas samman, kallas i den arkeologiska terminologien *triptyker*.

De äldsta svenska altarskåpen förekomma på Gotland, antagligen i följd af öns, framför allt Visbys, nära förbindelser med Tyskland. Jag återgifver här det äldsta exemplar, som ännu finnes i behåll (fig. 130), ännu stående på altaret i Ganthems kyrka. Det är egentligen orätt att i detta fall tala om ett altarskåp, det är en altartafla utan ihållighet och utan dörrar. Sjelfva taflan är rektangulär. Midten höjer sig till en gafvel med fialer. Ändstyckena likna torn med eleganta spiror. Inom midtstycket se vi Christus på korset mellan Maria och Johannes, öfver gruppen ses Gud fader och tvänne englar. Å ömse sidor stå under bågar tre apostlar, i bågarne vinklar ses englar. På framsidan af det ena tornet ses den hel. Olof, af det andra tornet en qvinna, som i handen håller ett ciborium, och som således ej kan med tillhjälp af attributet identifieras. Under desse två bilder förekomma tvänne medaljonger, hvilke innehålla bröstbilder af Maria Magdalena och Christus (fig. 130).

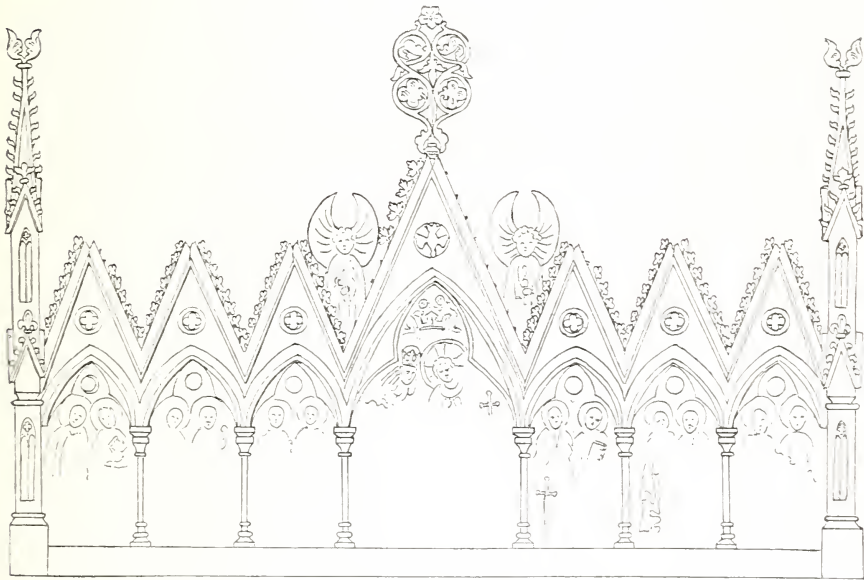
Detta altare tillhör tiden inemot midten af 1300-talet.

Af detta altarskåp har jag meddelat en något mera utförd figur, på grund af dess stora märklighet; af öfriga altaren, som jag nu går att omtala, meddelar jag endast skizzerade teckningar. Detaljframställningarna i bild höra till boken om medeltidens konst.

Ungefär samtidig med Ganthemstaflan är en, som förekommer i Lojsta kyrka, äfven den en tafla och icke ett skåp, äfven här målade bilder under bågarne, men desse bilder äro så utplånade, att endast delar af konturerne skymta fram. I midten har funnits en framställning af jungfru Marias kröning. Sidofälten inrymma bilder af apostlappar.

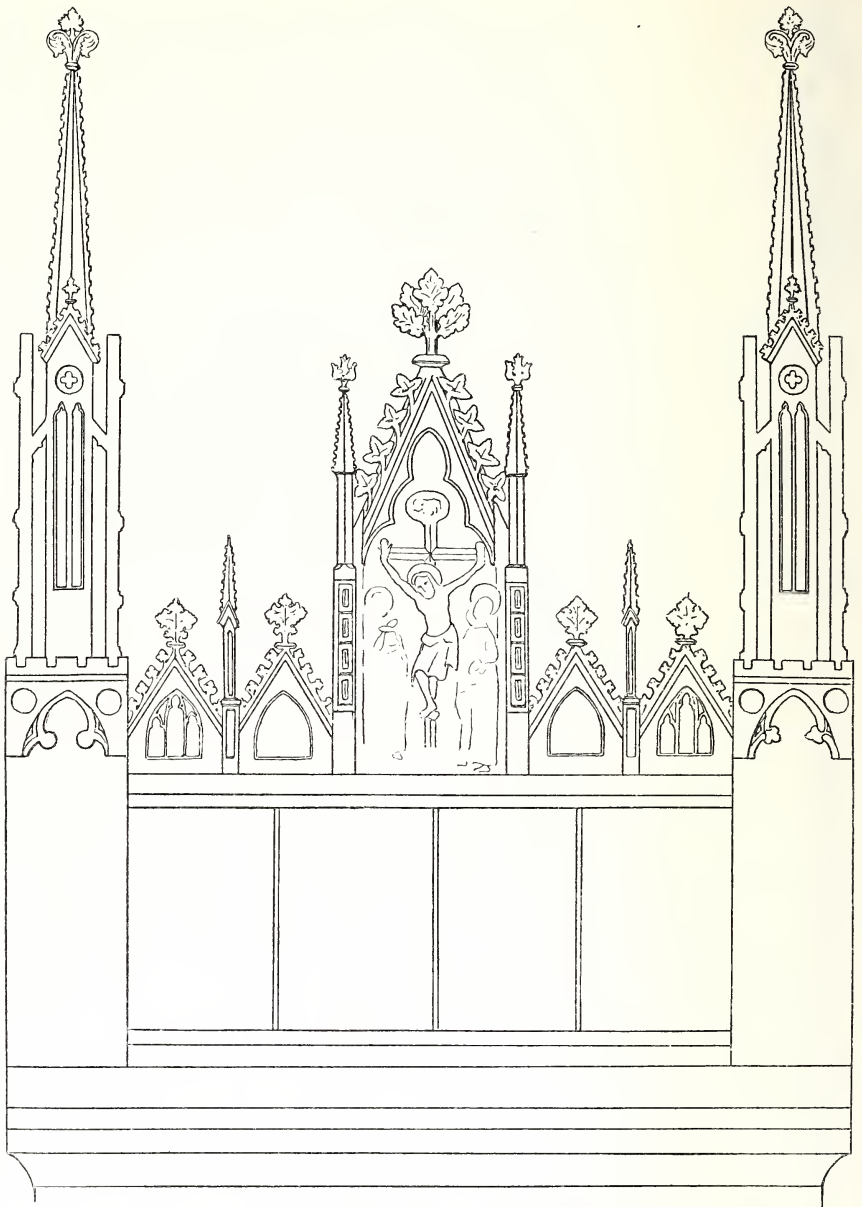


130. Altartafel i Ganthems kyrka, Gotland.



131. Altartafel i Lejsta kyrka, Gotland.

Hörntorn finnas liksom i Ganthem. Af särskildt intresse är toppornamentet å det höga midtpartiet, ty detta är af en utprägladt got-

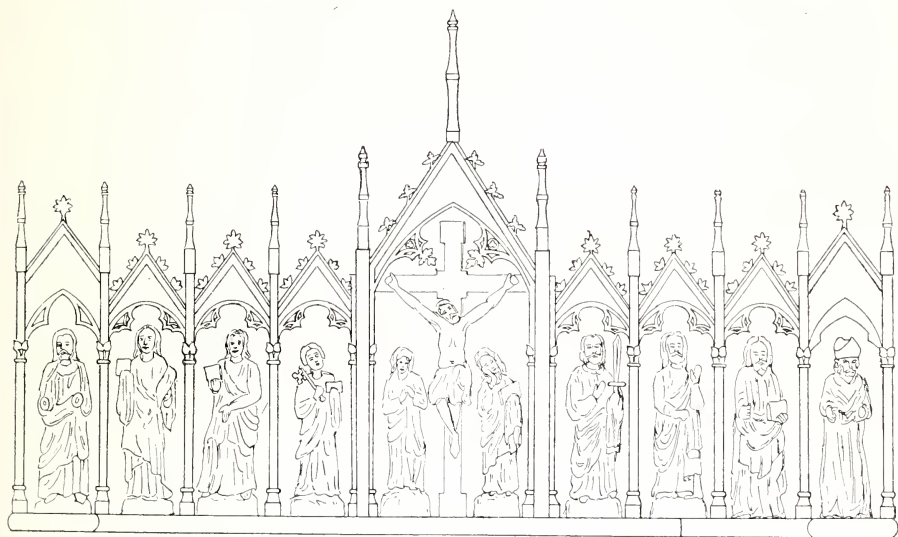


132. Søndre altartafel, Gotland.

ländsk karaktär, af ett mönster, som otalige gånger återfinnes å snidade arbeten i de gotländska kyrkorna. Detta synes antyda, att denna

altartafla blifvit arbetad på Gotland. Det är då skada, att målningarna blifvit så grundligt förstörda (fig. 131).

Ännu en altartafla, hörande till denne grupp, förekommer på Gotland, nämligen i Sunde kyrka, äfven den illa vandaliserad, — eller har förkommit. Hon tecknades år 1887 af A. T. Gellerstedt, men står ej längre på altaret — antagligen är hon försvunnen. Här se vi en något ändrad anordning. Hörntornen hafva blifvit betydligt dragna i höjden, de äro vida högre än midtpartiets korsblomma. Sjelfva taflan är delad i ett rektangulärt understycke samt deröfver en rad af fem gaflar, af hvilke den mellerste är bredare och uppdragen i höjden. Å detta midtparti ses korsfästelsen. De öfriga framställningarna äro försvunna (fig. 132).



133. Altarskåp i Ardre kyrka, Gotland.

Från den närmast följande tiden äro de gotländska kyrkorna mera fattiga på altarskåp. Gammeln kyrka har ett synnerligen väl arbetadt altarskåp med midtpartiet upphöjdt och rätlinigt afslutadt. Här är fråga om ett verkligt skåp med rörliga dörrar, hvilkas ytterste delar äro upphöjde, så att de, när dörrarna äro tillslutna, skyla öfver den öfre delen af midtpartiet. Någon teckning kan jag icke gifva af detta altarskåp, hvilket antagligen tillhör den senare delen af 1300-talet. Till slutet af 1300-talet hänför jag äfven altarskåpet i Ardre. Detta (fig. 133) påminner ännu ganska mycket om den först omtalade gruppen, med ett gafvelformigt midtparti och två gafvelformiga ändpartier (i stället för de forna tornen). Liksom i Lojsta är altartaflan

icke rätlinigt begränsad i den öfre kanten, utan uppstiga de tre torngafarne och mellan dem sex lägre. Bilderne äro här snidade. En och annan bild synes hafva blifvit här insatt från något annat altarskåp. Midtpartiet visar Christus på korset, omgifven af Maria och Johannes.

Till 1400-talet hör deremot altarskåpet i Endre kyrka, med alla bågställningarna inom ett skåp med dörrar. I midten återkommer här bilden af korsfästelsen, vid sidorna förekomma enstaka figurer, stälde i en rad. Ännu senare äro altarskåpen i Burs och Lau. Det förre har i sjelfva skåpet som midtbild jungfru Marias kröning samt en predella med rätt uppstigande smalsidor, å hvilken jungfru Maria förekommer mellan de visa och de fåvitska jungfrurna. Om det senare må nämnas, att den räta öfverkanten af det breda midtstycket prydes af en rad uppstigande blomkalkar — en rätt ofta förekommande afslutning.

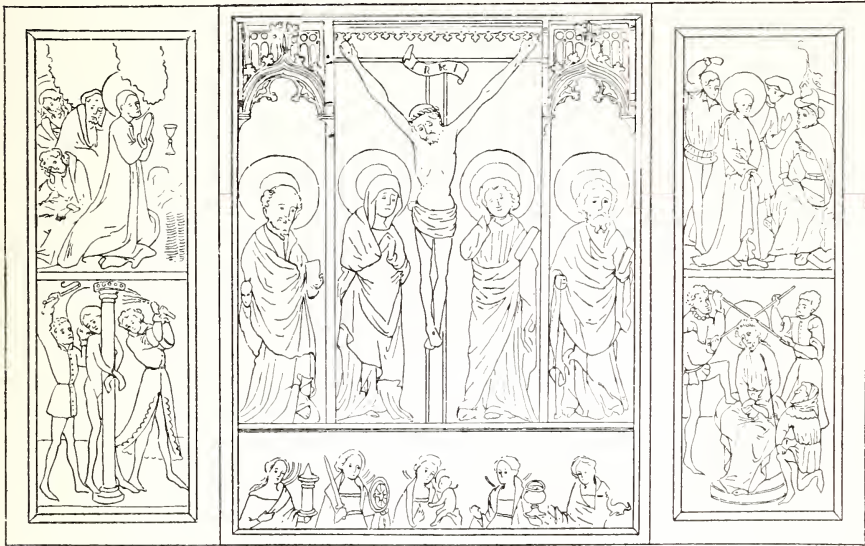
På altaret i Lye kyrka står ännu i dag ett rikt skulpteradt altarskåp. Ett annat altare i denna kyrka har fordom haft en ytterst egendomlig altartafla, hvilken sedan länge förvaras i Statens Historiska Museum. Hon består af midtstycke och tvänne dörrar, hvilka sammanlagda täcka midtstycket. Det hela är regelbundet firsidigt och till anordningen enkelt. Midtstycket är deladt i fyra rum, insidan af hvar dörr i två, alle desse fyrkanter sakna allt spår af skulptur, de äro fyllda med målningar. Dessa framställa Christi historia, men icke som om framställningarna voro tagna från verkligheten, utan sådana de yppades för den hel. Birgitta i de uppenbarelser, som kommo henne till del.

De från medeltidens slutperiod härstammande gotländska altarskåpen kommer jag att behandla i sammanhang med de samtida altarskåpen i fastlandets kyrkor.

Från Järstads kyrka i Östergötland har Statens Historiska Museum förvärfvat ett helt litet altarskåp, hvilket tillhör en något äldre tid än flertalet af fastlandets altarskåp. Dess målningar påminna om den kölnska skolans, de äro visserligen skadade, men det som står kvar är tillräckligt för att visa konstnärligheten i arbetet. Skulpturerna äro också af hög förtjenst, de röja en mycket god uppfattning af den menckliga kroppens proportioner. Midtstycket har nederst en afdelning, som är målad: vi se här bröstbilderne af jungfru Maria och fyra qvinliga helgon, två å hvar sida om henne. Den öfre delen, med snidade bilder, är indelad i tre rum. Det mellersta innehåller en framställning af korsfästelsegruppen (med Maria och Johannes), sidorummen innehålla bilder af tvänne apostlar, antagligen Petrus och Paulus. Dörrarnas insidor äro delade i tvänne fält, å hvilka ses målade Christus i Getsemane, Han gisslas, Han kindpustas och Han krönes med törne. Å dörrarnas utsidor äro målade apostlarne Petrus och Paulus

(fig. 134). Detta skåp kan hänföras till den förre hälften af 1400-talet.

Till samma museum har förvärfvats ett altarskåp från en annan kyrka i Östergötland, hvilket är beslägtadt med det förre, men något



134. Altarskåp från Järstads kyrka, Östergötland.



135. Altarskåp från Tjällmo kyrka, Östergötland.

senare. Det har fordom tillhört Tjällmo kyrka. Äfven här har midtstycket nedtill ett måladt fält, hvilket dock endast fått ornament, den öfre delen är styckad i tre rum: i det mellersta se vi Christus välsignande

Maria, i sidorummen Johannes döparen och aposteln Paulus. Dörrarna äro målade med två fält på insidan af hvar dörr: bebådelsen, Jesu födelse, Jesus gisslas, Han bär sitt kors. På utsidan af hvardera dörren äro målade tvänne helgonbilder, å den ena den hel. Olof och den hel. Birgitta, å den andra den helige konung Erik och ett kvinligt helgon, hvilket redan tidigare blifvit skadadt, blifvit ommåladt och ytterligare skadadt. Målningarna å dörrarnas utsidor, hvilka vanligen befunno sig i omedelbar närhet af kyrkomuren, äro oftast förstörda genom fukt (fig. 135).

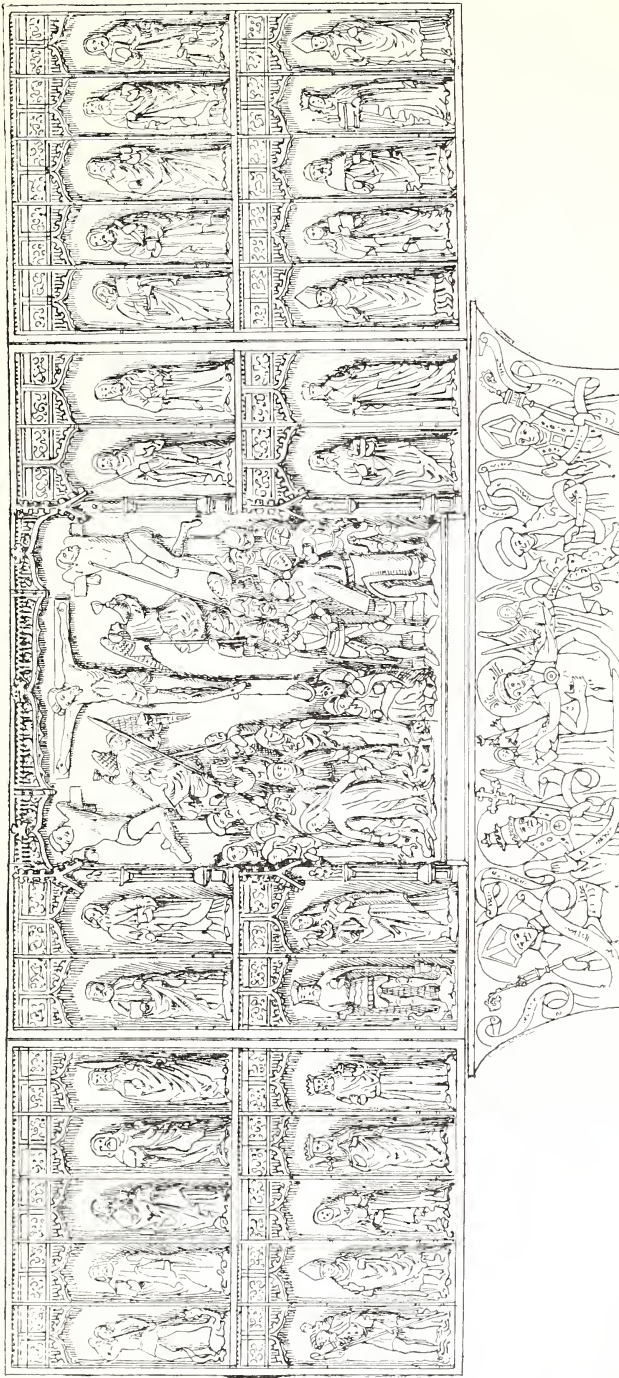
Något direkt inflytande från den kölnska konstnärsskolan märka vi icke ofta å de svenska altarskåpen. Under den senare delen af 1400-talet, antagligen redan kring århundradets midt, vände man sig, då det i Sverige var fråga om att förse en kyrka med en altarprydnad, med förkärlek till Lybeck eller Danzig — derom vittna dels altarskåpen sjelfva, dels urkunderne. Naturligtvis äro en del altarskåp förfärdigade inom landet.

Under den nämnda tiden hade altarskåpen regelbundet ett midtstycke och tvänne dörrar, hvilkas sammanlagda bredd svarar mot midtstyckets. Detta, liksom insidorna af dörrarna, är fylldt med snidade, målade och förgyllde bilder.¹ Utsidorna af dörrarna upptagas af målningar. Är hvar dörr dubbel, upptagas den inre dörrens yttre och den yttre dörrens inre sida i regeln af målningar. Den anordning, som de redan meddelade exemplen antyda, nämligen i midten en grupp, vid sidan deraf enstaka bilder i en rad eller i tvänne, är fortfarande den rådande. Stundom är midtstycket deladt på tvären i tvänne afdelningar, då förekommer hufvudbilden vanligen inom den öfre afdelningen. Den undre afdelningen har då oftast endast enstaka bilder. Ibland kunna alle de i ett altarskåp förekommande snidade bilderna vara enstaka, d. v. s. midtgruppen fattas.

Jag vill nu här anföra några exempel hemtade från Statens Historiska Museum. Jag börjar öfversigten med ett mycket storartadt exemplar, särdeles karakteristiskt. Det tillverkades i Lybeck »då man skref efter Christi börd» 1468 för ett altare i Stockholms Nicolai-kyrka, måhända för sjelfva högaltaret, då i inskriften, som finnes nedtill i midten af mellanstycket, omtalas de två, som voro kyrkovårdar: altaret har således icke kommit till stånd genom välgörenhet af en enskild person eller en korporation, utan genom församlingens egen försorg. Sedermera flyttades detta altarskåp till Österåkers kyrka i Roslagen och har från denna kyrka inköpts till statens samlingar.

Detta altarskåp (fig. 136) har, när dörrarna äro uppslagna, en bredd af vid pass tio alnar. Underst förekommer en predella med en skåpdörr i hvardera smaländan. På framsidan ses de målade bröstbilderna af den lidande Christus och de fyra latinske kyrkofäderne, Ambrosius,

¹ Insidorna af dörrarna äro endast undantagsvis målade.



136. Altarskåp från Österåkers kyrka i Uppland, ursprungligen från Stockholms storkyrka.

Gregorius, Hieronymus och Augustinus. Midtstycket har som midtbild en ganska rikt skulpterad framställning af tilldragelserna på Golgata samt å sidorna af denna fyra helgonbilder, ordnade i tvänne rader: i den öfre raden fyra apostlar, i den undre de hel. Olof, Anna, Johannes döparen och Katarina af Alexandria. I sidokanterne till midtbilden förekomma här fyra små kolonner, hvar och en uppbärande en miniatyrbild.

Dörrarna äro dubbla. På de inre dörrarnas insidor äro bilderna snidade och ordnade i tvänne rader. I den öfre raden å hvardera sidan fyra apostlar, till fullständigande af bilderna i midtdelen, samt utanför dem den hel. Jöran och (antagligen) den hel. Laurentius, i den nedre raden den hel. Kristofer, en biskop utan personligt attribut, de hel. Maria Magdalena, Barbara, Erik, en biskop utan personligt attribut (troligen den hel. Henrik, eftersom denne bild svarar mot den hel. Eriks bild å den motsvarande dörren), de hel. Birgitta, Antonius och Gertrud samt en biskop utan personligt attribut — således utom korsfästelsescenen icke mindre än 28 helgonbilder.

Slå vi igen de inre dörrarna, hafva vi framför oss deras ytter-sidor samt de yttre dörrarnas två insidor med åtta målade framställningar: Josef och jungfru Maria trolofvas, erkeengeln Gabriel bringar jungfru Maria Guds budskap, hon och Elisabeth mötas, Jesu födelse, omskärnelsen i templet, de tre konungarnes tillbedjan, Simeon och Hanna i templet samt jungfru Marias död, vidare nattvardens instiftelse, Jesus i örtagården, Han gisslas, Han krönes med törne, Han ledes till Golgata, Judas' förräderi, Jesus inför Pontius Pilatus och korsfästelsen. Framställningarna från lidandeshistorien hafva icke blifvit framställda i rätt ordning.

Målningarna å de två ytterdörrarnas utsidor äro fullkomligt förstörda.

Jag öfvergår nu till ett annat altarskåp, hvilket också är dateradt. Det har tillhört Kumla kyrka i Närke, och dess ålder är känd genom ett år 1477 med anledning af altarskåpets invigning utfärdadt aflats-bref. Det är ur konstnärlig synpunkt af ganska stort intresse, men det har ej samma betydliga mått, som det nyss omtalade (fig. 137).

Midtstyckets midtbild visar Christus och jungfru Maria sittande å en bänkliknande tron, båda krönte, hon lyfter tillbedjande sina händer, Han lyfter den högra handen till välsignelse. I sidorummen synas den hel. Nicolaus och ett annat helgon, hvars namn ännu icke kunnat utrönas. Å dörrarnas insidor ses skulpterade bilder af de hel. Gertrud, Olof, Petrus, Paulus, Erik och Birgitta — således en viss princip för grupperingen af desse bilder: apostel svarar mot apostel, konung mot konung, qvinna mot qvinna.

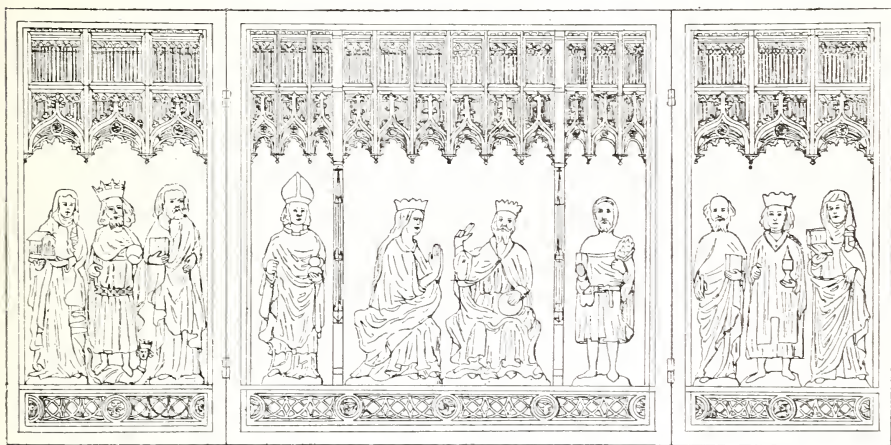
Dörrarna äro dubbla. När de inre dörrarna äro tillslutna, ses följande åtta målade framställningar: Christus i örtagården, Han hud-

fänges och törnekrönes, Han står till rätta inför Pontius Pilatus, Han bär sitt kors, Han hänger på korset, Han nedtages från korset, Han lägges i grafven och Han uppstår från de döda.

De två yttre dörrarnas yttersidor innehålla ingen framställning.

Ett tredje af museets altarskåp har ock fordom haft utsatt datum. Detta altarskåp härstammar från Sollentuna kyrka i Uppland och har, enligt en gammal anteckning, — antagligen på den nu felande predellan — haft en inskrift, som omtalade, att det hade år 1475 blifvit förfärdigadt af en Jordan på kyrkoherde Kettilbjörns tid.¹

Detta altarskåp, som icke kan mäta sig med de närmast förut omtalade, har nederst å midtstycket en rad af sex medaljonger, hvar och en innehållande bröstbilden af en man, hvilken håller och fäster uppmärksamheten vid en bandrulle, som fordom varit försedd med en in-



137. Altarskåp från Kumla kyrka, Närke.

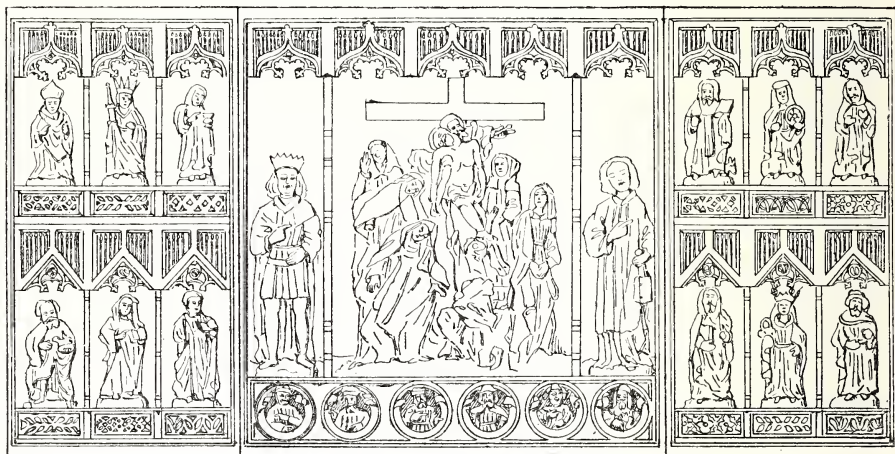
skrift. Det var tidens sed att till uppmärksammande framställa ett bibelspråk eller en sentens icke genom att helt enkelt anbringa den så, som vi nu anbringa inskrifter, utan man satte inskriften på ett band och lät detta hållas af någon person. Öfver denna rad synes i midtrummet, huru Christus tages ned från korset, samt i sidorummen ett kongligt helgon och en helig diakon; båda desse bilder sakna all antydning om vederbörandes namn. Hvardera dörren har på insidan sex enstaka bilder ordnade i två rader: i den ena dörren en onämnd biskop, den hel. Barbara, aposteln och evangelisten Johannes, Johannes döparen, den hel. Birgitta och en icke namngifven apostel, å den andra dörren se vi de hel. Antonius och Katarina af Alexandria, en onämnd apo-

Fig. 137. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ Under samme Kettilbjörns tid målade den bekante Albert, målare och perlstickare från Stockholm, hvalfven och väggarna i Eds kyrka, hvilken är med Sollentuna förenad till ett pastorat.

stel samt den hel. Dorotea, ställd mellan tvänne onämnda helgon; den ene af dem ser ut som aposteln Jakob den äldre, men som han har skor på fötterna, kan han icke gerna vara en af apostlarne, ty desse afbildades under medeltiden barfota. Dörrarnas yttersidor innehålla fyra målade framställningar: Christus hudflänges (nederst) och korsfästelsen, Johannes döparens halshuggning (öfverst) och den hel. Birgitta mottagande en uppenbarelse.

En afvikande anordning finna vi i ett altarskåp, hvilket fordom tillhört Å kyrka i Östergötland, derifrån förirrade sig till en konsthandel i Köln och slutligen hamnat i Statens Historiska Museum. Det (fig. 139) har ett midtstycke, som vanligt med en midtbild och helgon vid sidorna. Midtbilden framställer treenigheten på det under medeltiden brukliga sättet: Gud Fader med konungakrona på hufvudet,

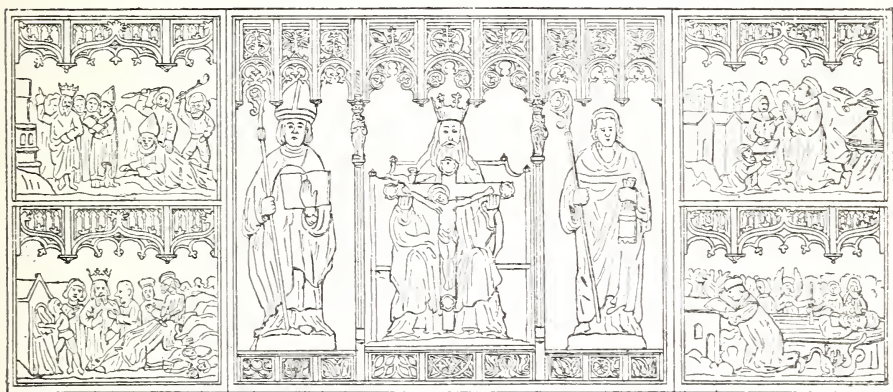


138. Altarskåp från Sollentuna kyrka, Uppland.

håller framför sig korset, å hvilket Sonen är fäst, den Helige Andes dufva sväfvat öfver ene korsarmen. Sidofigurerna äro endast tvänne, en äldre biskop med staf och bok, samt en abbot likaledes med staf och bok. Dörrarnas insidor hafva icke enstaka figurer, utan tvänne fält med scener ur de två helgonens lif. Biskopen misshandlas och kastas på konungens befallning i fångelsetornet. Han drages, likaledes på konungens bud, ut ur tornet och halshugges, tvänne unge män hade före honom utsatts för samma behandling. Konungen betecknas, efter medeltidsskick, såsom ond genom att vara utrustad med rödt hår och rödt skägg. Att en biskop kastades i fångatornet och halshöggs, är ett så vanligt drag inom martyrhistorien, att dessa skulpterade framställningar icke gifva oss någon fingervisning rörande biskopens namn.

Abbotens historia är mindre vanlig. Han har kommit i ett skepp, en roffogel ses föra bort med sig en tupp. Inom samme ram förekommer en annan scen: abboten har kommit i land och mottages af en eremit utanför dennes boning. Eremiten, liksom en krympling, bjuder främlingen något att äta. Roffogeln ligger död på marken, och tuppen står stolt på liket. Den undre framställningen visar ock tvänne scener: abboten ligger på knä utanför eremitens cell och läser i en bok, en drake biter honom i hälen. Derbakom ligger abboten på sin dödsbädd, englarne sluta hans ögonlock och hålla dödsljuset i hans hand. På dörrarnas utsidor äro biskopen och abboten målade.

Nästa altarskåp, som tillhört Tortuna kyrka i Vestmanland, visar ett nytt drag. Midtstycket har en midtelframställning mellan enstaka helgon. Midtelframställningen återgifver korsfästelsescenen på Golgata. Å ömse sidor ses en konung och en biskop, antagligen k. Erik

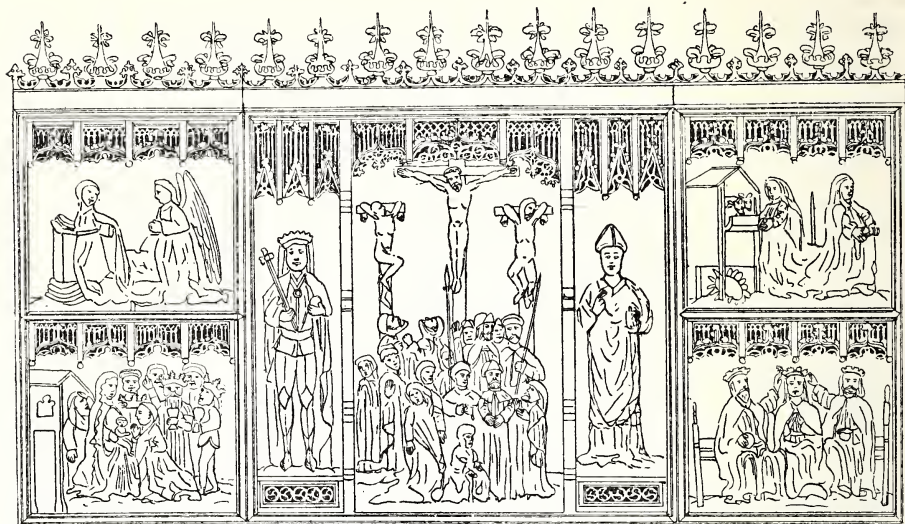


139. Altarskåp från Å kyrka, Östergötland.

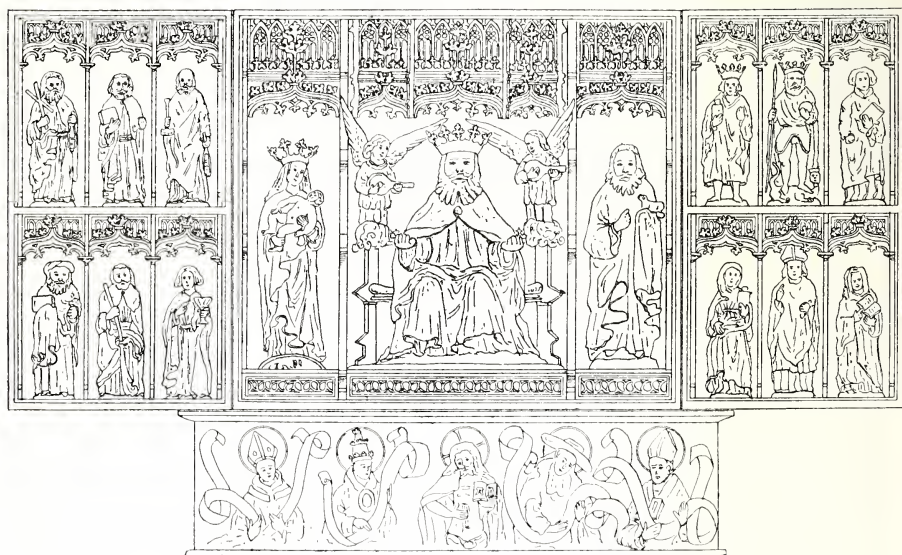
och biskop Henrik. Hvardera insidan af dörrarna har två skulpterade framställningar: bebådelsen, jungfru Maria tillbedjer det på marken nedanför krubban liggande Barnet, de tre konungarne frambara sina häfvor samt Maria krönes af Gud Fader och Sonen (fig. 140). Målningarna å dörrarnas utsidor äro förstörda. Öfver midtstycke och dörrar löper en pryddig rad af liljebloster, och under denne förekommer en snidad inskrift:

Rex a ligno dum regnaret
et malignum debellaret
per crucis dedecora.
mater prius substituta
hunc ad bellum subsecuta
est ut Baruch Delbora.

Altarskåpet från Vestra Ryd i Uppland tillhör den vanlige typen. Inom midtstycket se vi Treenigheten mellan jungfru Maria, som bär Barnet, och Johannes döparen. På dörrarnas insidor förekomma en-



140. Altarskåp från Tortuna kyrka, Vestmanland.

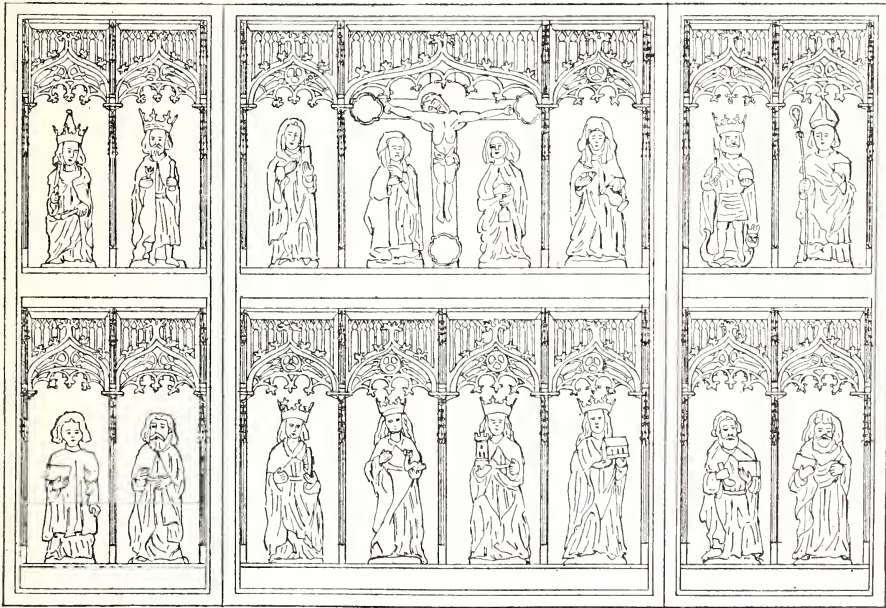


141. Altarskåp från Vestra Ryds kyrka, Uppland.

staka bilder af sex apostlar (Andreas, Petrus, Paulus, Jakob d. ä., Judas Thaddæus och Johannes), de helige konungarne Erik och Olof,

de hel. Laurentius, Maria Magdalena, Henrik och Birgitta; i den uppslagna bok, hon bär i handen, läses en begäran om hennes förböner. På dörrarnas utsidor ses fyra målade framställningar: mötet mellan Maria och Elisabeth, Christi födelse, Christus fångslas samt Herodes mottager Johannes döparens hufvud. På predellan ses bröstbilder af den lidande Christus (betecknad såsom A och O) samt de fyra latinske kyrkofäderne.

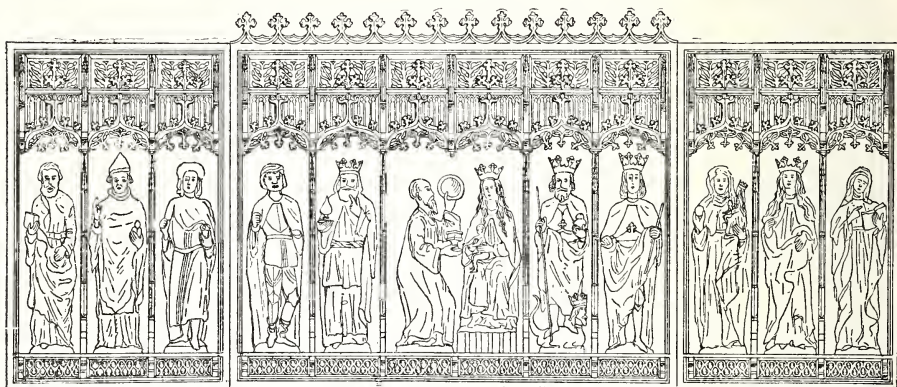
Altarskåpet från Hille kyrka i Gestrikland visar ock en nyhet i anordningen, i det att midtstycket är deladt i tvänne våningar. Inom den öfre förekommer hufvudbilden, här den korsfäste Christus mellan Maria och Johannes. På ömse sidor stå de hel. Maria Magdalena och



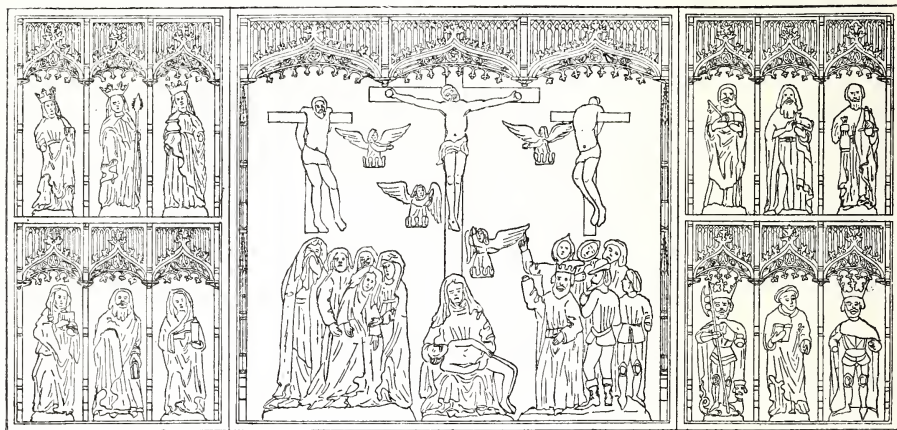
142. Altarskåp från Hille kyrka, Gestrikland.

Elisabeth. Den undre raden har endast enstaka bilder: de hel. Katarina af Alexandria, Margareta, Barbara och Gertrud. På dörrarnas insidor ses enstaka snidade bilder: påfven Cyriacus, k. Erik, Laurentius och Andreas, k. Olof, biskop Henrik samt apostlarne Bartolomeus och Jakob d. ä. På dörrarnas utsidor se vi i målning påfven Gregorius läsande messan, under hvilken Christus uppenbarade sig för honom, apostlarne Petrus och Paulus, biskop Nicolaus och en annan biskop utan attribut, den hel. Leonard och en biskop, som håller en gryta (fig. 142).

Ett altarskåp från Hammarby kyrka i Södermanland (fig. 143) har det egendomliga, att hufvudgruppen i midstycket (konungarnes tillbedjan) är fördelad på midrummet och tvänne sidorum, i det midrummet innehåller jungfru Maria med Barnet och en konung, under det tvänne konungar, bland dem negern, äro ställda i sidorummen. På andra sidan midrummet ses konungarne Olof och Erik. Dörrarnas insidor inrymma snidade bilder af en apostel, de hel. Nicolaus, Bot-



143. Altarskåp från Hammarby kyrka i Södermanland.



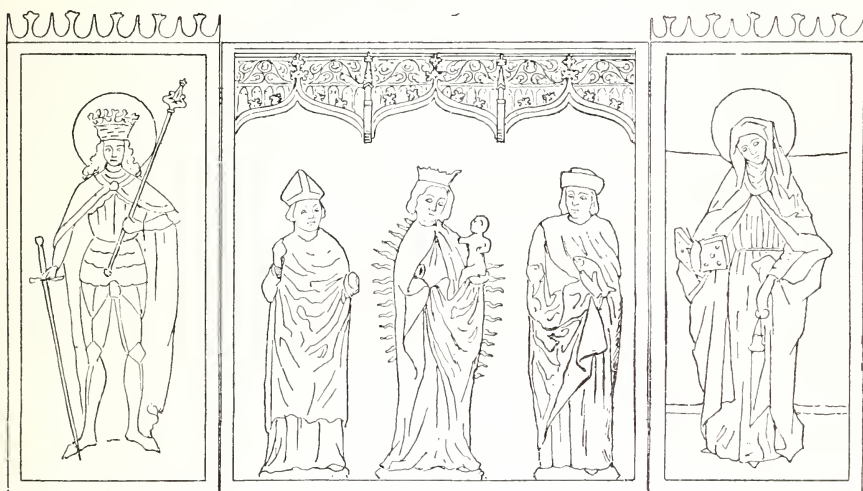
144. Altarskåp från Össebygarn kyrka i Uppland.

vid, Anna och Birgitta samt en drottning utan personligt attribut. Målningarna å ytterdörrarna äro förstörda.

Ett altarskåp från Össebygarn i Uppland skiljer sig från de redan omtalade derigenom, att det har hela midstycket upptaget af tvänne skulpterade framställningar, hvilka icke äro på ringaste sätt skilda från

hvarandra. Störste delen af utrymmet upptages af en framställning af korsfästelsen, den på korset fäste Frälsaren utgör naturligtvis hufvudfiguren. Men vid foten af korset sitter jungfru Maria, och i hennes knä ligger samme Frälsare. Dörrarnas insidor rymma tolf snidade bilder, bland hvilke märkas de hel. Dorotea, Birgitta, Barbara, Johannes döparen, Olof och Erik samt (troligen) Laurentius. Målningarna å dörrarnas utsidor äro förstörda (fig. 144).

På gränsen till altarskåpen af mindre mått, tydligen afsedda för mindre altaren — jag skall snart rikta uppmärksamheten på dem — står ett altarskåp från Salems kyrka i Södermanland. Midtstycket upptager tre snidade bilder: Vår fru med Barnet inom en aureola mellan en biskop utan personligt attribut och den hel. Botvid. Dörrarna äro



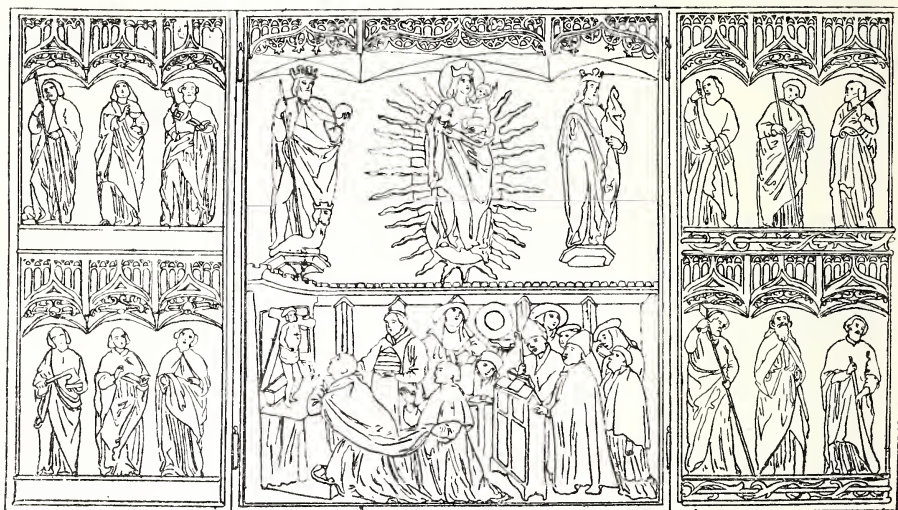
145. Altarskåp från Salems kyrka i Södermanland.

målade på både in- och utsidor. På insidorna ses den helige konung Erik och den heliga Birgitta, på utsidorna förekommer en framställning af bebädelsen (fig. 145).

En helt annan karaktär har, ehuru detta icke framträder i den skizzerade teckningen (fig. 146), ett altarskåp från Qvibille kyrka i Halland — det enda altarskåp, som Statens Historiska Museum eger från de f. d. danska landskapen. Midtstycket har nedtill en skulpterad framställning af den hel. Gregorii messa, under hvilken Christus uppenbarade sig för den messan celebrerande påfven. Deröfver förekomma utan mellanliggande begränsning mot den undre delen och utan begränsning sinsemellan tre figurer, i midten Vår fru med Barnet inom en aureola, på ena sidan den hel. Olof, på den andra en drottning, som

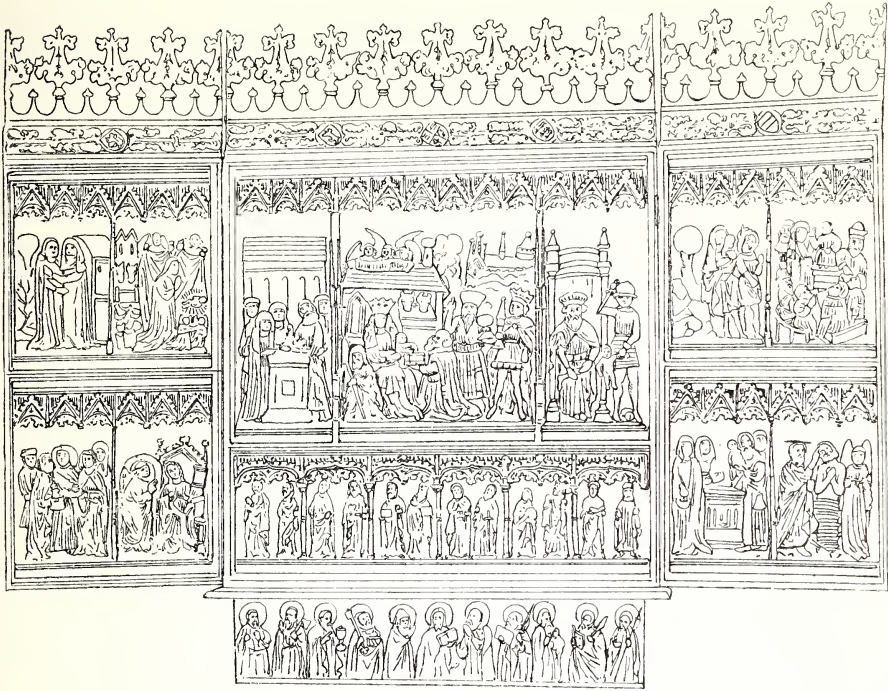
i ena handen bär ett attribut, hvilket närmast liknar ett klippestycke. På dörrarnas insidor förekomma tolf enstaka figurer, hvilke alle torde föreställa apostlar, ehuru de personliga attributen i några fall saknas och fötterne äro skodde. Bland de tolf finnes åtminstone ingen, som har ett attribut tillhörande andra helgon än apostlarne. Yttersidornas målningar äro förstörda.

Bland de skånska altarskåpen, hvilka icke äro synnerligen många, finnas några, som påminna om dem, som förekomma i medeltidens Sverige, hvilket ju icke kan anses vara underligt, då hvad altarskåpen beträffar det tyska inflytandet var mäktigt såväl inom Sverige som i det danska Skåne. Men de förnämsta skånska altarskåpen från 1400-talet visa sig emellertid vara icke obetydligt olika de svenska.

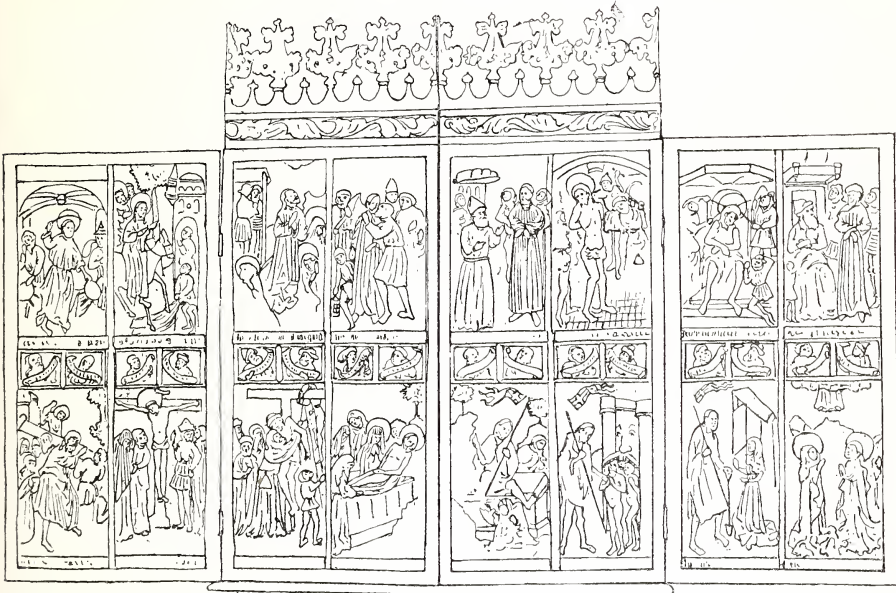


146. Altarskåp från Qvibille kyrka i Halland.

Det finnes ett altarskåp i Helsingborgs Vårfrukyrka, hvilket ännu står på kyrkans högaltare och visar en synnerlig konstnärlighet såväl i de snidade som i de målade delarne. Midtstycket, som upptill afslutas af en list med vapensköldar och deröfver en rad af liljebloster, upptages af tvänne våningar, den öfre med tre bildgrupper, den nedre med enstaka bilder. De tre bildgrupperne äro i midten de tre konungars tillbedjan, vid sidorna Jesu omskärkelse och det betlehemetiska barnamordet. Derunder stå tolf helgon grupperade parvis under bågar. Innerdörrarnas inre sidor äro upptagna af bildgrupper,



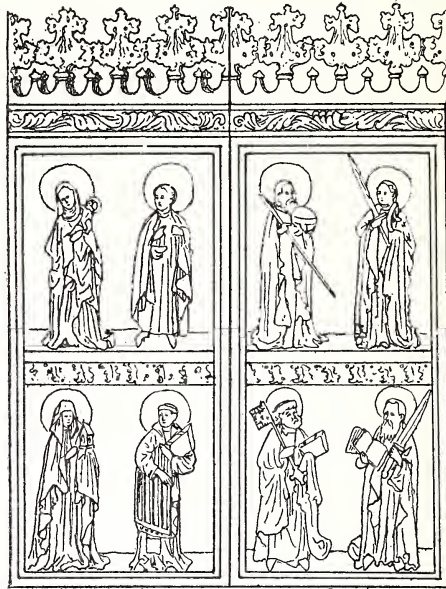
147. Altarskåp i Helsingborgs stadskyrka, midtstycket och de inre dörrarnas insidor.



148. Altarskåp i Helsingborgs stadskyrka, de inre dörrarnas utsidor och de yttre dörrarnas insidor.

Fig. 147 och 148. Efter fotografier i Antiquarisk-topografiska arkivet.

hvilke äro ordnade nedifrån uppåt: Josefs och Marias förlofning, bebådelsen, Maria besöker Elisabeth, hon tillbedjer det å marken liggande Barnet, samt vidare: Simeon och Hanna i templet, Jesus döpes — Jordanfloden ser ut som en rulle hoplagdt tågvirke —, flykten till Egypten och Jesus lärer i templet. När de inre dörrarna slås samman, uppenbara sig sexton målade tafvor med framställningar ur den senare delen af Frälsarens historia: Han utdrifver mäklarne ur templet, Han rider in i Jerusalem, Han förklaras, Judas förräder Honom med kyssande, Jesus står inför rätta, Han gisslas, Han törnekrönes, Pilatus tvär sina händer, Jesus bär sitt kors, Han hänger på korset,



149. Altarskåp i Helsingborgs stadskyrka, de yttre dörrarnas utsidor.

Han nedtages från korset, Han nedlägges i grafven, Han står upp ur denna, Han närmar sig ingången till Hades, Han uppenbarar sig i örtagården för Maria Magdalena, Han far upp till himmeln. Mellan den öfre och den undre raden af målningar löper en rad af profetbilder. När äfven de yttre dörrarna äro tillslutna, ser man å dem åtta helgon, de fyra öfre qvinliga, de fyra nedre manliga. Det hela hvilat på en predella, med rätt uppstigande gaslar. På framsidan stå flere bröstbilder målade, af Christus och helgon.

Som detta altarskåp är synnerligen rikt och väl bevaradt, har jag låtit det göra tjänst för att förtydliga altarskåpens olika utseende, när

de voro helt öppna, när innerdörrarna voro stängda och, till sist, när öfre ytterdörrarna voro tillslutna. Detta senare egde rum under de större fastetiderna.

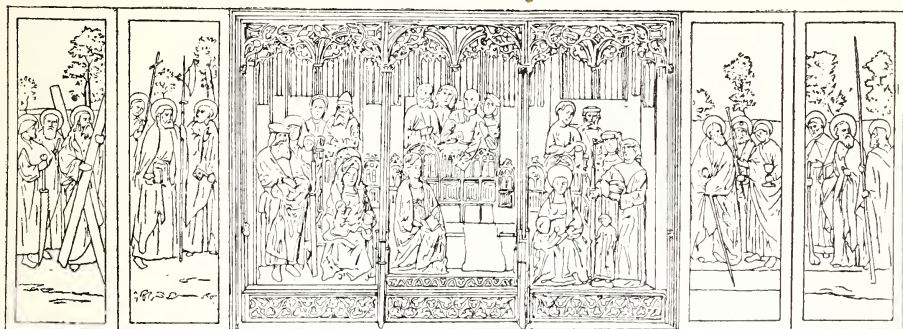
Från den hel. Peters kyrka i Ystad har ett större altarskåp blifvit flyttadt till universitetets museum i Lund. Detta (fig. 150) har i hög grad det för en del större skånska altarskåp utmärkande draget, att figurframställningarna spela en underordnad roll, under det den arki-



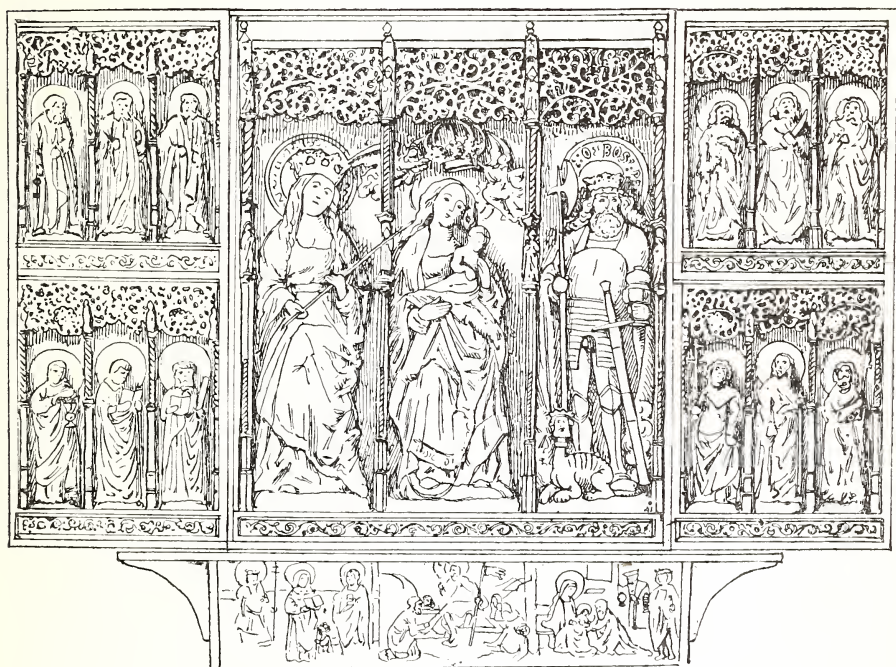
150. Altarskåp från sankt Peters kyrka i Ystad.

tektioniska utstyrseln blifvit i hög grad utvecklade. I midtpartiets nedre delar förekomma öfver en ornerad list bilder af Kristus och hans moder, i de vanliga ställningarna, hon upplyftande båda händerna i tillbedjan, Han lyftande den högra handen till välsignelse. Deröfver förekomma endast rikt utsirade baldakiner. Sidopartierna af midtstycket upptagas af fyra par helgonfigurer, ordnade i tvänne rader, under

englar hålla öfver hennes hufvud en krona, hvilken är sluten, en nyhet från 1500-talet, de två sidorummen upptagas af den hel. Ursula (?) och den hel. Olof. På de smäckre kolonnerne å Mariabildens båda sidor stå tvänne miniatyrbilder af helgon. Tolf helgon, ordnade i två rader,



151. Altarskåp från Bollnäs kyrka, Helsingland.



152. Altarskåp i Köpings stadskyrka.

fylla dörrarnas insidor. Predellans målningar framställa icke, som vanligt, enstaka figurer, utan trenne scener ur den hel. historien.

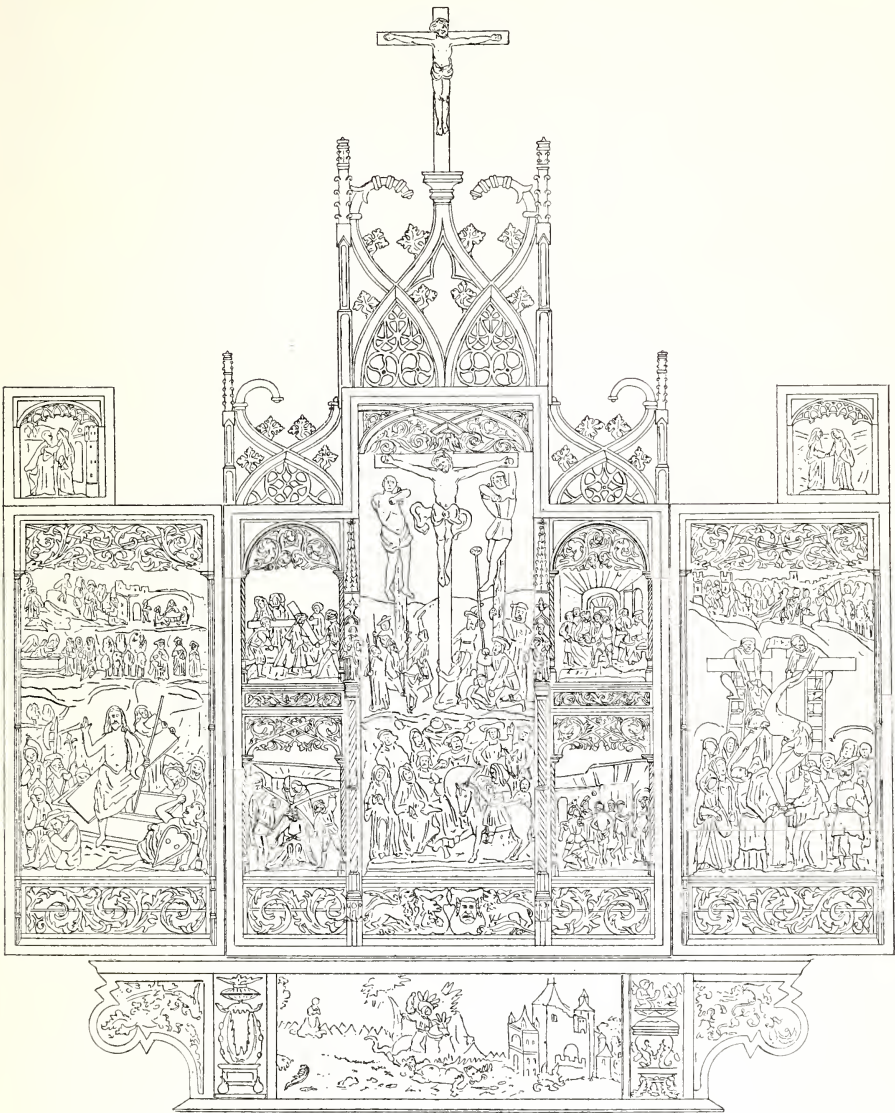
Detta altarskåp utmärker sig, liksom det från Bollnäs, genom en viss bredd hos människogestalterne; mellan dem råder den skilnad, att hos Bollnässkåpets figurer råder lugn, under det Köpingsskåpets gestalter befinna sig i en nästan våldsamt, af intet motiverad rörelse, de liksom vilja säga: 'se på mig!' Ett tredje skåp, otvifvelaktigt af tyskt ursprung, har förekommit i Eds kyrka i norra Kalmar län; i detta äro figurerna af en helt annan karaktär: långa, smala, antagande våldsamma ställningar, försedde med långa, smala händer (fig. 153).

Detta altarskåp utmärker sig genom den rika dekorativa afslutningen uppåt. Midtstyckets mellerste del skjuter högre upp än det öfriga och har en rätlinig afslutning. I sammanhang dermed skjuter den yttre delen af hvar dörr upp något högre, hvarigenom midtstyckets öfverste del blir stängd, när dörrarna slutas till. Detta skåp har en predella, å hvilken i fullt utbildad renässansstil är målad en framställning af den hel. Jörans strid med draken. Ornamentiken inom sjelfva skåpet är dock öfvervägande gotisk, figurerna i öfrigt tillhöra öfvergångsskedet mellan gotik och renässans.

Den höge mellerste delen af midtstycket innehåller en rik framställning af scenen på Golgata. Detta rum är deladt i tvänne våningar, icke genom något ramverk, utan genom den öfre framställningens framskjutande mark. Öfverst resa sig de tre korsen, vid deras fot ses en grupp af människor. Som skåpet icke var djupt nog för att låta konstnären framställa denne grupp så rik som han önskade, införde han fördelningen i tvänne våningar: i den undre finnes ock en grupp, hvars sammanhang med den öfre antydes derigenom, att en till den nedre gruppen hörande qvinna nyfikat eller deltagande sträcker hufvudet uppåt, så att hon kan se öfver den öfre gruppens märkkant. Framför sidoväggarna till denne mellerste del resa sig tvänne höge, fine, starkt vridne kolonner, uppbarande hvar sin miniatyrbild af ett helgon, öfver hvars hufvud en baldakin springer fram. Midtstyckets sidodelar innehålla fyra rum, som äro fyllda med skulpterade grupper, hvilkes ordningsföljd är något egendomlig: Jesus bär sitt kors, törnekröningen, Pilatus två sina händer, Jesus gisslas.

Äfven insidorna af de inre dörrarna äro skulpterade. Hvardera har en stor framställning: uppståndelsen och nedtagandet från korset. Men i den öfre delen af hvar och en af dessa framställningar förekomma flere små scener, hvilke icke voro samtida med den tilldragelse, som hufvudframställningen återgifver. Man var — hvarpå för öfrigt exempel redan blifvit anförda — under medeltiden icke rädd för att inom samma taffla sammanföra bilder från olika tidsmoment. De nyss omtalade små utsprängen upptill innehålla framställningar af tvänne möten: Annas med Joakim, Marias med Elisabeth. De inre dörrarnas utsidor och de yttre dörrarnas insidor upptagas af fyra enstaka helgongestalter, Maria Magdalena, Dorotea, Barbara och Margareta. De

fyra utsprängen upptill hafva målade bilder af apostlarne Petrus, Paulus, Johannes och Jakob d. ä. Målningarna å de yttre dörrarnas utsidor äro förstörda.



153. Altarskåp från Eds kyrka, Kalmar län.

Detta synnerligen prydliga altarskåp är enligt en å detsamma förekommande inskrift tillkommet år 1526.

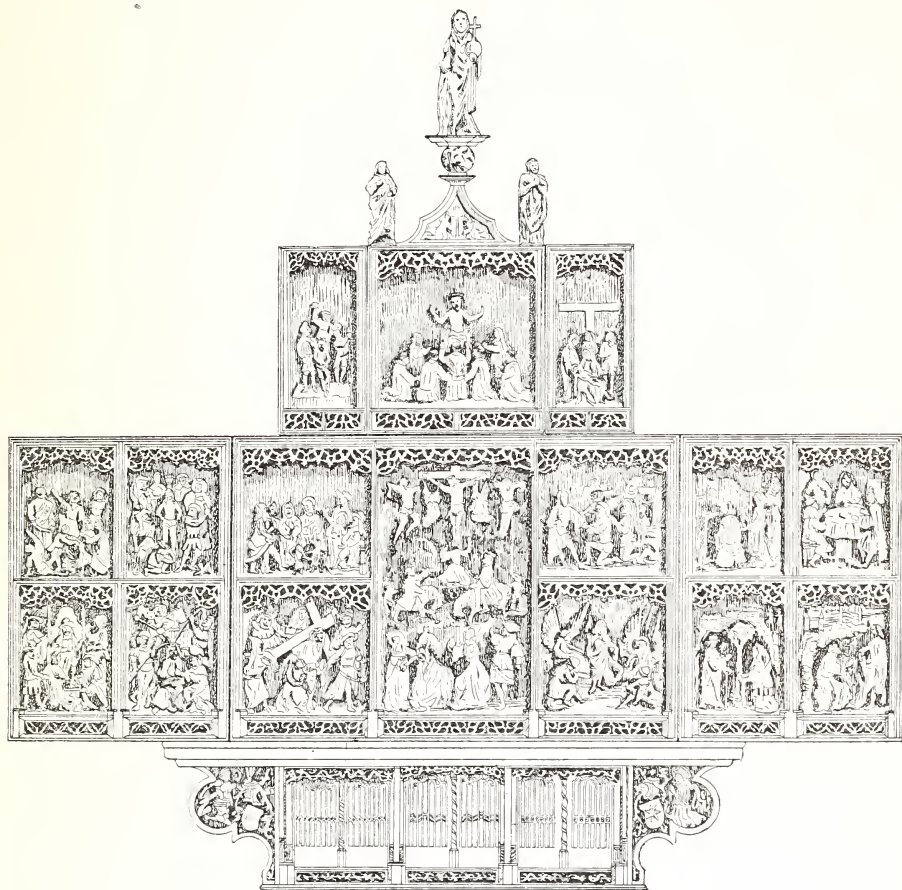
En mycket stor del af de altarskåp, som ännu finnas bevarade i svenska kyrkor eller från sådana blifvit räddade till samlingarna, hafva tillhört denna 1500-talets begynnelse-tid. De flesta äro klumpiga arbeten, föga värda ur konstens synpunkt, men dock lemnande hvarjehanda rätt dyrbara bidrag till belysande af kulturens historia och äfven vår kännedom om de helgon, som i Sverige i främsta rummet anropades om hjälp, samt om hvad man rörande dem berättade. Klumpigheten visar sig i de korte gestalterne med de brede kropparne, de uppsvällda hufvuden och de stundom ytterst groteska åtbörderna. En stor del af dessa altarskåp torde vara af inhemskt arbete.

Några af dessa sena altarskåp, som ansluta sig till den tyska konstens traditioner, äro finare arbetade, men skilja sig från de tidigare derigenom att bilderna äro utförde i en ovanlig låg relief, hvilken framkallat en del snedvridningar i kroppsställningarna. Ansigtena utmärka sig genom en hög grad af blidhet och behag. Alla dessa skåp måste anses vara alster af en och samma skola.

Inom norra Tyskland nöjde man sig emellertid icke med att fortsätta i de gamla hjulspåren. Konsten hade gjort snabba framsteg inom de nederländska landskapen, och der hade uppstått altarskåp med en ny, mycket rikare utstyrelse. Sådana altarskåp tillverkades särskildt i provinserna Flandern och Brabant. Altarskåp kommo från dessa områden t. ex. till Lybeck, uppsattes i stadens kyrkor och framkallade efterbildningar af stadens konstnärer eller konstnärlige handverkare. Sådana altarskåp sändes äfven öfver till Sverige. Det näst äldsta, som är försedt med ett datum, är det, som står på högaltaret i Vesterås domkyrka. Det bär årtalet 1516 och visar sig vara en skänk till kyrkan af riksföreståndaren Sten Sture den yngre och hans maka. Ett rent historiskt intresse är sålunda fäst vid detta synnerligen prydliga altarskåp. Predellan afviker från alla, hvilka jag förut här omtalat, derigenom att hon icke är smyckad med bilder, utan består af trenne med arkitektoniska motiv sirade tomrum. Ytterst, i predellans hörn, förekomma bilder af hr Sten och hans maka, med deras vapensköldar och en bön om Guds barmhertighet.

Midtstyckets mellerste del skjuter högre upp än det öfriga, men utgör icke ett sammanhängande helt. Den del, som ligger inom sjelfva skåpet, omsluter en framställning af dödsscenen på Golgatha. Deröfver förekommer en grupp, som synes föreställa, huru den uppståndne Frälsaren hyllas af de sine. Midtstyckets fyra sidofält framställa: Pilatus tvär sina händer, Jesus bär sitt kors, Jesus predikar för andarne i Hades, Jesus uppenbarar sig efter uppståndelsen. De inre dörrarnas insidor hafva likaledes fyra skulpterade framställningar: Jesus kysses af Judas och fånglas, Han gisslas och hånas, Han framställes inför öfverste-presten, Han törnekrönes, qvinnorna gå till Jesu graf, Han äter med

lärjungarne i Emaus, Han uppenbarar sig för Maria Magdalena, hvilken tager Honom för att vara örtagårdsmästaren (Jesus är derföre framställd med spade i handen), Jesus uppenbarar sig för Petrus (?). Samtliga framställningarna inom midtstycket och på dörrarnas insidor utgöra således en sammanhängande serie, äfven framställningarna å insidorna af de små dörrarna, som äro ämnade att tillsluta det öfverst uppskjutande partiet. Öfver detta höja sig tre figurer. På detta altarskåp finnes flerstädes en liten hand inbränd, Antwerpens märke, (fig. 154).



154. Altarskåp i Vesterås domkyrka.

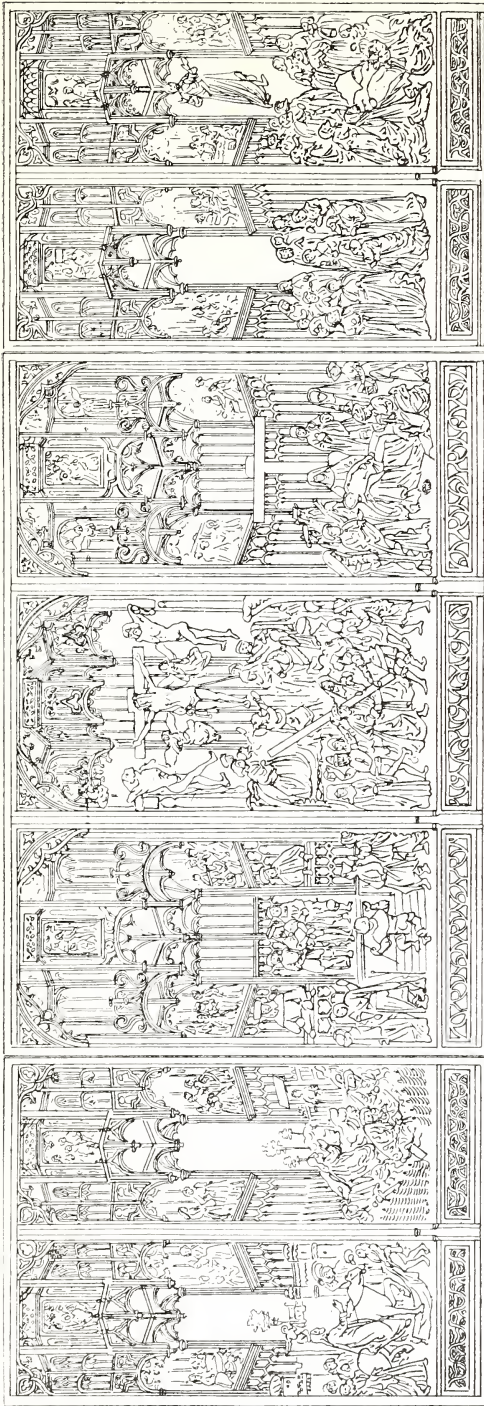
I Strängnäs domkyrka förvaras ett ytterst dyrbart altarskåp, med rike och fine skulpturer, ymnigt förgyllde, och utsökt fina målningar. Enligt inskrift är det tillverkad i Bryssel och hör sålades till den brabantiska skolan. Konturerne äro helt enkla: intet uppstående midtparti förekommer. Midtstycket och de inre dörrarnas insidor äro

skulpterade. När dörrarna äro uppslagna, se vi här 1. Christus rider in i Jerusalem, 2. Han kämpar i bönen inom Getsemane, de tre lärjungarne ligga sofvande inom inhägnaden, 3. Christus står inför sine domare, 4. en sammanställning af två bilder, nedtill Christus bär sitt kors, omgifven af folkhopen, upptill korsfästelsescenen, 5. jungfru Maria sitter vid korsets fot och håller i knät Sonens nedtagne kropp, hon omgifves af sörjande, 6. Jesus efter uppståndelsen, omgifven af lärjungarne, 7. Jesu himmelfärd.

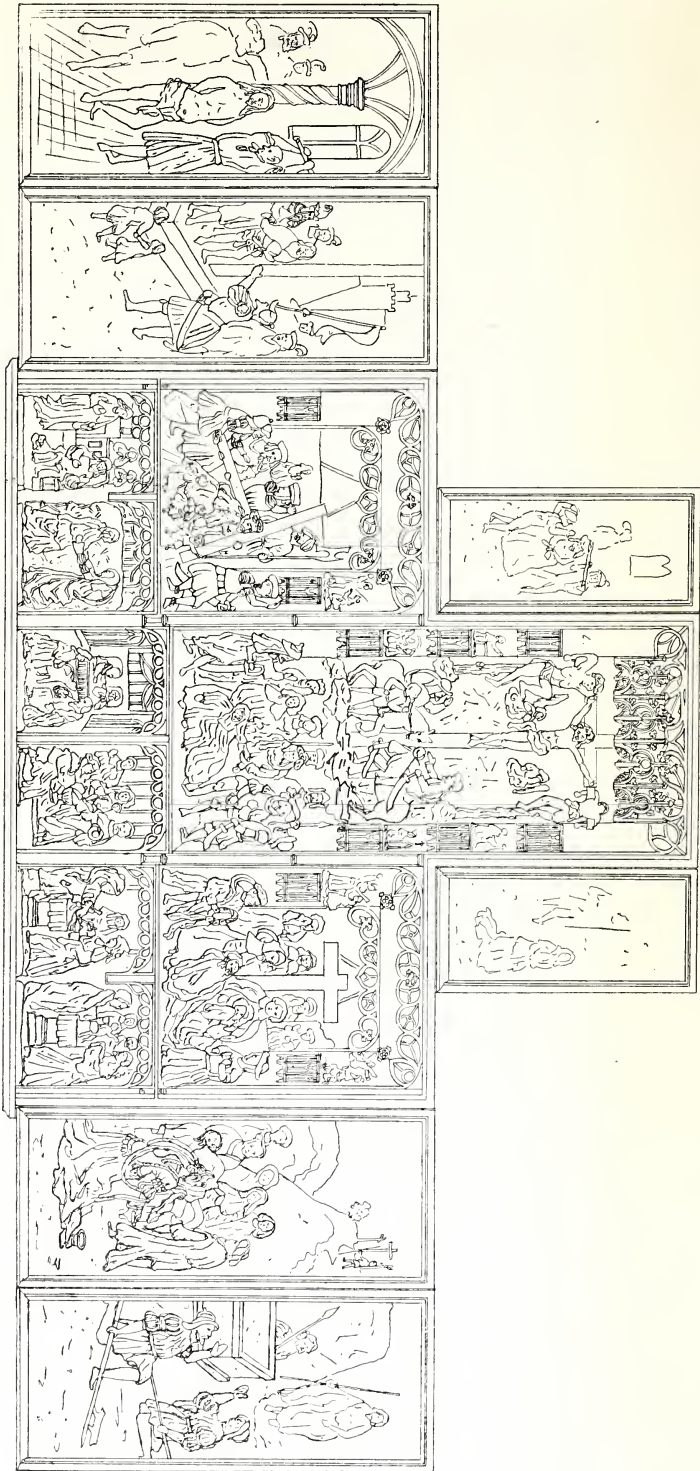
Utom de ganska rike hufvudgrupperne förekomma här i det rika arkitektoniska ramverket hvarjehanda miniatyrgrupper och miniatyrfigurer, t. ex. till 1. Jesus utdrifver från templet köpare och säljare, synderskan väter Jesu fötter med sine tårar, en naken person knäböjer framför en kvinna, till 2. fottvagningen, nattvardens instiftande, Jesus lemnar en penningepung åt Judas, till 3. Jesus gisslas, Jesus, med förbundna ögon, kindpustas, törnekronan tryckes ned på Jesu hufvud, till 4. krigsknektarne leda bort Jesus från Pilatus, som sitter på sin tron, Jesus räcker handen åt tvänne personer, hvilke synas i drakens gap o. s. v.

De inre dörrarnas utsidor och de yttre dörrarnas insidor upptagas af målningar. På de inre dörrarnas utsidor ses: de tre konungarne frambära sina offer till Jesusbarnet, Maria frambär Jesusbarnet i templet, Jesus sitter bland de skriftlärde i templet, Jesus döpes, Jesus frestas af djefvulen. Ytterdörrarnas in- och utsidor visa: Marias bebådelse, jungfru Maria knäböjer för den å marken liggande Sonen, Christus omskäres, brölloppet i Kana, Jesus bespisar 5,000 personer, Jesus sitter som verdens domare på regnbågen med jordklotet under sina fötter, på jordklotet ses en man och en kvinna knäböjande. Slutligen ses å en tafla tvänne knäböjande gestalter, en man och en kvinna. Dessa äro tydligen de två personer, som skänkt altarskåpet till domkyrkan eller någon stiftelse inom denna. Det är helt visst dessa två, som äro afbildade såsom knäböjande å det jordklot, mot hvilket verdensdomaren stödjer sina fötter. Hvilke donatorerne voro är nu icke känt, ej heller årtalet för skåpet eller målarens namn (fig. 155).

I Statens Historiska Museum förvaras ett altarskåp, hvilket fordom tillhört Frustuna kyrka i Södermanland. Här är endast midtstycket skulpterad, dörrarna äro i deras helhet målade. Midtstyckets mellersta del skjuter upp öfver sidodelarne. Midtstyckets nederste del upptages af en rad bilder från Jesu barndom: bebådelsen, Marias möte med Elisabeth, Jesu födelse, de tre konungarne hylla, Jesus omskäres, Han beklädes efter omskärelsen. Den öfre afdelningen, som är den förnämsta, har tre framställningar: Jesus bär sitt kors, skådespelet på Golgata fördeladt på tvänne våningar, och nedtagningen från korset. Målningarna å dörrarnas insidor bilda följd till dessa tre framställningar: Jesus gisslas, Han framställes af Pilatus för folket med uppmaning till

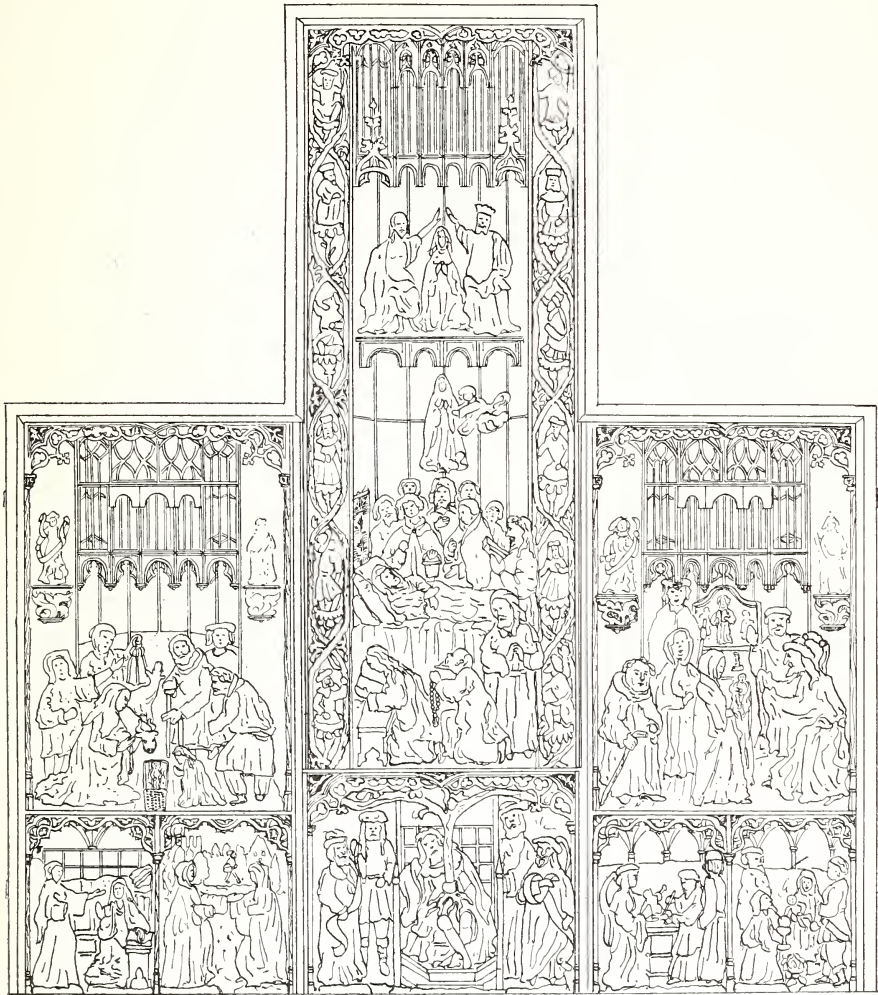


155. Altarskåp i Strängnäs domkyrka.



156. Altarskåp från Frustuna kyrka i Södermanland.

detta att beskåda människan, Jesu från korset nedtagne lekamen smörjes, Jesus uppstiger ur grafven. De två mindre dörrarna till den uppskjutande delen af midtstycket hafva målade framställningar: Jesus krönes med törne, Han uppenbarar sig efter uppståndelsen för sin mo-

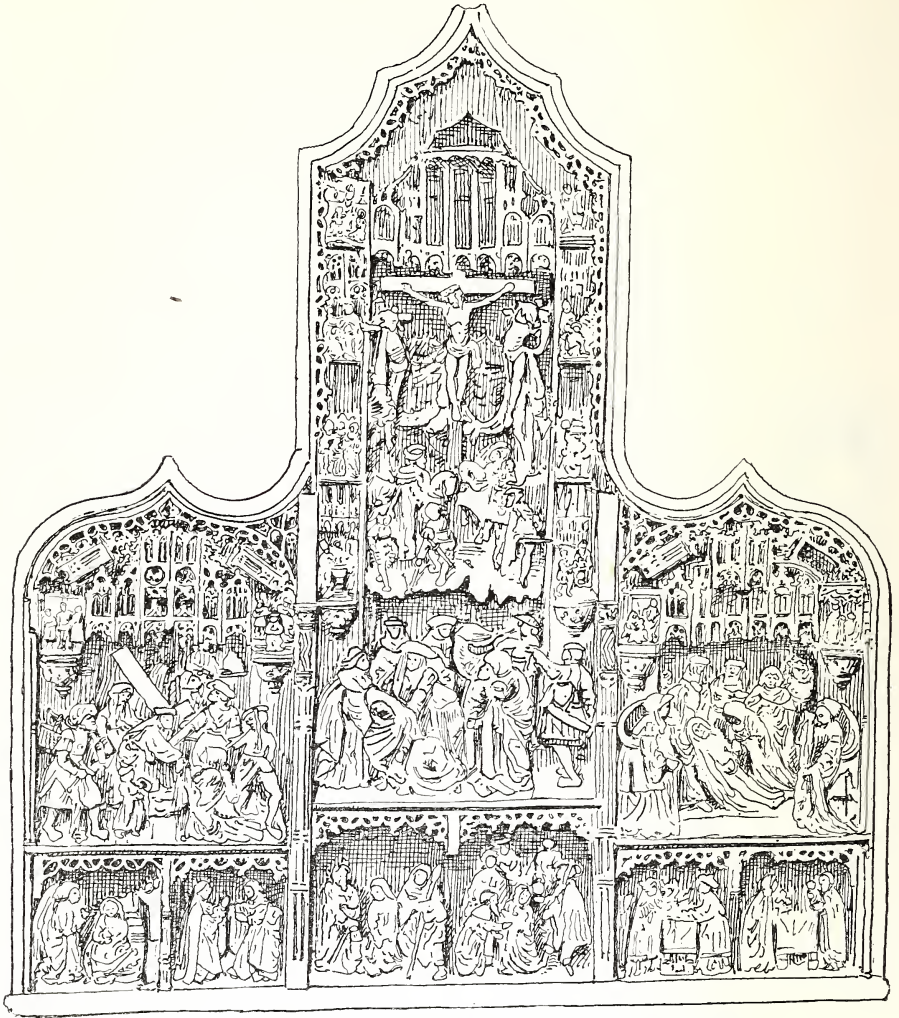


157. Altarskåp från Lofta kyrka, Kalmar län.

der (fig. 156). På detta altarskåp förekomma aftryck af den Antwerpen betecknande handen.

Ett altarskåp, från Lofta kyrka i norra Kalmar län visar an annan serie af bilder. Såsom sed är hos dessa vesterländska altarskåp stiger

midtstyckets öfverste del högre upp. Den nederste delen af midtstycket — det enda bevarade af detta altarskåp — upptages af en rad af fem grupper: den förste framställer bebådelsen, den andre Marias möte med Elisabeth, den fjerde omskärelsen, den femte de tre konungarnes tillbedjan. I det mellersta af dessa rum sitter en sofvande man,



158. Altarskåp från Häradshammars kyrka i Östergötland.

som omfattar en månggrenig rot, från hvilken uppstiga tvänne stammar, hvilke följa ramen kring midtstyckets mellerste del. Från hvar stam utspringa blommor, och ur hvar blomma uppstiger en man — det hela är en framställning af den s. k. Jesse rot eller med andra ord en

bildlig framställning af den slägttafla, som visar Jesu härstamning från de judiske konungarne. Inom denne ram ses trenne tilldragelser ur den heliga jungfruns historia: hon ligger på sin dödsbädd omgifven af apostlarne, hon sväfvar upp till himlen, buren af englar, högst upp se vi henne krönas till himladrottning. De två sidopartierna inom midtstycket framställa den nyss födde Jesus liggande på marken samt föremål för tillbedjan af menniskor och englar, samt huru Jesus bäres in i templet. Dörrarna till detta skåp äro förlorade, och målningen å predellan har blifvit förstörd (fig. 157).

Ett tredje altarskåp af flandrisk upprinnelse har för icke länge sedan blifvit införlifvadt med Statens Historiska Museum. Konturerne afvika något, såsom fig. 158 visar, från de mönster, som hittills sysselsatt oss, men hufvuddraget är alltjämt detsamma: ett midtstycke, hvars mellerste del är särskildt utmärkt. Detta skåp har ursprungligen tillhört Häradshammars kyrka i Östergötland, sedermera någon tid stått på altaret i Jonsbergs kyrka i samma landskap. Dörrarna äro borta.

Nederst förekommer en rad af sex bildgrupper: bebädelsen, Marias möte med Elisabeth, herdarne besöka det nyfödda Barnet (fem figurer), de tre konungarne hylla Barnet (åtta figurer), omskärelsen (sex figurer), Jesus frambäres i templet (sex figurer). De tre stora rummen i skåpets öfre del framställa uttåget till Golgatha (tretton figurer), korsfästelsen (tjugo figurer) och nedtagningen från korset. Det arkitektoniska ramverket inom dessa tre hufvudrum innehåller små grupper. Inom de två sidorummen: Christus hudflänges (tre figurer), Han krönes med törne (tre figurer), Han uppenbarar sig efter uppståndelsen för modren, Han uppenbarar sig för Maria Magdalena i örtagården. Smågrupperne i mellerste delen framställa de sju sakramenten: dopet (fyra figurer), konfirmationen (fyra figurer), boten (tre figurer), nattvarden (fyra figurer), brudvigseln (tre figurer), prestvigningen (tre figurer), sista smörjelsen (tre figurer). I alla dessa framställningar är det en biskop som meddelar sakramentet. En åttonde liten grupp består af en biskop, som räcker ett bröd åt en fattig man och håller i den andra handen en kanna.

Ett altarskåp, som ända in i detaljer visar så stor likhet med detta, att vi måste tänka båda härstamma från samma atelier, förekommer i en kyrka i Picardie.¹

Ett rikt utsiradt altarskåp af samma skola förekommer i Jäders kyrka i Södermanland. Det har midtstyckets mellerste del uppskjutande öfver det öfriga, dörrarna äro målade, framställningarna äro ordnade i två rader, af hvilka den lägres figurer äro mindre. Hufvudafdelningen (den öfre raden) återgifver scener ur Jesu barndomshistoria, under det den nedre raden framställer passionshistorien; af denna är dock hufvud-

¹ Kyrkan heter Maigorelay i departementet Oise. Jfr *Album archéologique de la Société des Antiquaires de Picardie*.

scenen, korsfästelsen, placerad allra högst upp, i den uppskjutande delen af midtstyckets mellersta rum. De små dörrarna till denne uppskjutande del visa Christus bärande sitt kors och Christi nedtagande från korset.

I dessa altarskåp äro drägterna, såväl männens som kvinnornas, mycket rikt utstyrda, de vittna om en tid, som älskade lyx. På dessa kläder se vi mycket ofta bårder, som äro dekorerade med bokstäfver. Desse gifva ibland allsingen mening, alldenstund de blifvit på måfå sammanställda. Ibland finner man ett afsigtligt sammanhang, *ave Maria* förekommer ganska ofta, om än icke alltid fullt utskrifvet, ibland finner man äfven upplysning om konstnären och hans hemort samt om årtalet, då altarskåpet förfärdigades. En sådan upplysning förekommer å bårderne i Jädersskåpet: konstnären bodde i den flandriske staden Mechelen (Malines), och årtalet är 1514, således två år tidigare än hr Stens altarskåp i Vesterås.

Dessa flamländska och brabantiska altarskåp äro icke så få i Sverige. Man har med skäl förvånat sig öfver deras rika utstyrsel och funnit det egendomligt, att så prydliga föremål förekomma i svenska landskyrkor — så mycket mera, som i nuvarande tid offervilligheten för kyrkornas prydnad i allmänhet icke är så synnerligen stor. Det heter derföre vanligen, att dessa altarskåp äro byten från det tretioåriga kriget — liksom om man då skulle hafva tänkt på att förse de lutherska kyrkorna i Sverige med katolska altarskåp! Ibland heter det, att ett sådant altarskåp varit bestämdt för en annan vida större kyrka, men att skeppet, som förde det till bestämmelseorten, strandat och att då skåpet fick stanna i närmaste kyrka.

På mindre altaren förekommo mindre skåp. Flere af dem likna de stora från 1400-talet, som i det föregående blifvit omtalade, men måtten äro mindre. På grund deraf kunde midtstycket icke inrymma både en grupp och enstaka bilder af helgon. Än upptages midtstycket af en grupp eller af tre helgonbilder eller af två, mycket ofta är skåpet så litet, att det icke rymmer mera än en bild.

Jungfru Maria spelar en ganska stor roll i dessa altarskåp med en bildgrupp inom midtstycket. Ett altarskåp från Husby-Långhundra i Uppland visar jungfru Maria, lyft af englar, inom en oval krans af rosor. På dörrarnas insidor ses i målning bebådelsen, Maria tillbedjande barnet, herdarnes och de tre konungarnes hyllning. På dörrarnas utsidor är målad bebådelsen, engeln och Maria på hvar sin dörr.

Ett altarskåp från Sänga kyrka i Ångermanland har inom midtstycket jungfru Maria inom aureolan, d. v. s. den ovale strålgansen, nedtill förekomma tvänne knäböjande englar med musikinstrument i händerna. På dörrarnas insidor ses skulpterade bilder af den hel. Barbara och ett annat qvinligt helgon, som förlorat sitt personliga attribut

och derföre icke kan identifieras. I detta skåp finnes en påminnelse om de stora altarskåpens enstaka bilder vid sidorna af midtstyckets grupper: på insidorna af de midtstycket begränsande väggarna ses tvänne smärre qvinliga figurer, den ena är tydligen den hel. Birgitta, den andra, klädd på samma sätt, torde föreställa hennes dotter den hel. Katarina af Vadstena. I hörnen ofvanför Mariabilden hafva tvänne mindre figurer förekommit, hvilke fallit bort.

Om desse bilder få vi ett begrepp genom ett skåp från Vada kyrka i Uppland, hvilket förräder nära släktskap med Sångaskåpet. Vi återfinna här jungfru Maria med Barnet på armen inom aureolan. I de öfre hörnen ses Gud Fader i skyn och den Helige Andes dufva. På midtstyckets sidoväggar förekomma mindre bilder af den hel. Bir-



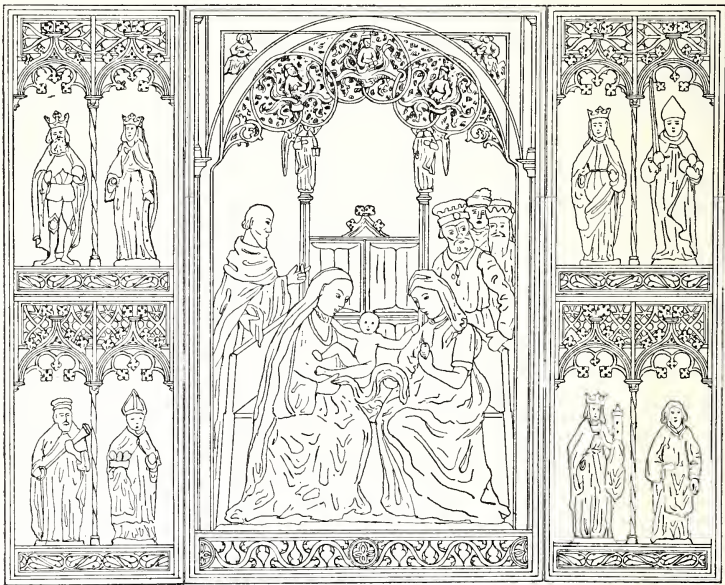
159. Altarskåp från Vada kyrka, Uppland.

gitta och den hel. Sigfrid. På dörrarnas insidor förekomma skulpterade bilder af aposteln Jakob d. ä. och den hel. Sebastian (fig. 159).

Från kapellet på den temligen obetydliga ön Möjan, hörande till Vermdö församling, har ett altarskåp förvärfvats för Statens Historiska Museum. Midtstycket, upptill smyckadt med rika arkitektoniska ornament, bland hvilka ses små medaljongbilder, visar den hel. Anna på besök hos sin dotter jungfru Maria, som sitter med Barnet i sitt knä, modern räcker det en frukt. I tvänne hörn ses två musicerande englar. På dörrarnas insidor förekomma skulpterade bilder af den hel. Erik, Katarina af Alexandria, Torkel och Sigfrid, af ett qvinligt helgon, som saknar attribut, samt de hel. Nicolans, Barbara och Laurentius (fig. 160).

Som prof på de mindre altarskåpen med tre enstaka bilder inom midtstycket kan tjena det fig. 161 afbildade skåpet från Segerstads kyrka i Helsingland, hvilket af en enskild person blifvit skänkt till Statens Historiska Museum. Midtstyckets tre skulpterade bilder äro Vår fru med Barnet, omgifven af den hel. Katarina af Alexandria och Barbara. Dörrarnas målade insidor visa de hel. Maria Magdalena, Birgitta, Olof och Erik. På dörrarnas utsidor är målad en bild af bebådelsen.

Ett altarskåp från Länna kyrka i Uppland (fig. 162) visar anordningen med tvänne skulpterade helgonbilder inom midtstycket: de både konungarne Erik och Olof. På dörrarnas insidor äro målade tvänne



160. Altarskåp från Möja kapell, Uppland.

bilder ur hvarderas historia, deras sjöfärd till hedningalanden, Eriks martyrdöd, Olofs dröm. Konstnärerne hade icke alltid närmare kännedom om det sätt, på hvilket den hel. Olof omkom, en låter honom sitta å sin tron och en man gifva honom med en yxa ett hugg i det ena benet. Egendomligt nog har yxskäftet den för de norska yxorna karakteriska buktade formen upp mot sjelfva yxan.

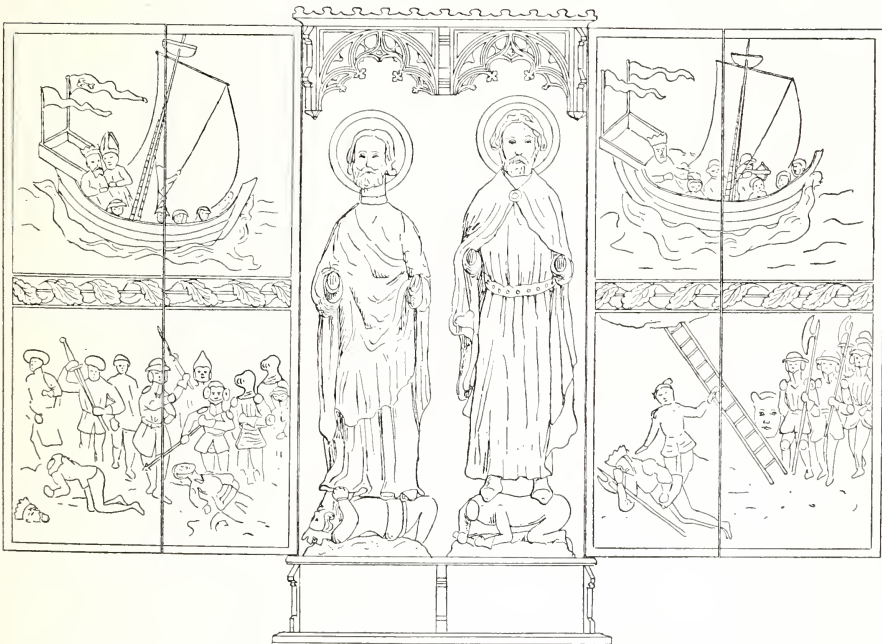
Talrikare äro skåpen med endast en bild inom midtstycket.

Ett ganska gammalt skåp, mycket skadadt, visar en bild af Johannes döparen. Den ålderdomlige stilen gör det sannolikt, att detta skåp bör hänföras till 1300-talet (fig. 163).

Ett altarskåp från Haga kyrka i Uppland inrymmer en snidad bild af Vår fru med Barnet på armen, på hennes klädnad förekomma



161. Altarskåp från Segerstads kyrka, Helsingland.



162. Altarskåp från Länna kyrka, Uppland.

orden *spes, fides, caritas* (hoppet, tron, kärleken). Dörrarnas målade insidor visa bilder af de hel. Katarina af Alexandria och Barbara. Dörrarnas utsidor täckas af ornament (fig. 164).

Ett annat skåp i Statens Historiska Museum visar en stor oregelbundenhet i dörrarnas öfre konturer, men denna är endast skenbar, alldenstund konturerne rätta sig efter de arkitektoniske bågarne å midtstyckets sidor. Inom midtstycket ses en pietà-grupp, d. v. s. jungfru Maria med den döde Sonen liggande öfver hennes knän. På dörrarna äro målade den hel. Petrus, Barbara, Andreas och Anna (fig. 165).



163. Från Appuna kyrka, Östergötland.



164. Altarskåp från Haga kyrka, Uppland.

Som sista prof må här meddelas ett altarskåp från Eds kyrka i Kalmar län, hvilket aldrig haft dörrar. Det trekantiga utrymmet upptages af en ganska karakteristisk framställning af erkeengeln Mikael, hvilken svänger svärdet öfver djefvulen, som han trampar under sine fötter (fig. 166).

Dessa de minsta altarskåpen hafva en tresidig eller qvadratisk grundplan. I regeln hade de dörrar. Var skåpet tresidigt, funnos två

enstaka dörrar, hvilka slöto till om midtbilden. Om grundplanen var kvadratisk, var hvardera dörren klufven på längden, så att ene delen slöt sig till sidan, den andre gick fram till midten af framsidan.

Den mildhet, med hvilken reformationen i allmänhet genomfördes i Sverige, har låtit så många altarskåp bevaras intill våre dagar. Vi kunna derigenom få en föreställning om den prakt, som mötte ögat vid inträdet äfven i mindre kyrkor under katolicismens senare skede inom vårt land, en prakt, i hvilken de förgyllda och målade altarskåpen täflade med de rika målningarna och med de bonader, med hvilka kyrkornas väggar smyckades vid festliga tillfällen. De å altarskåpens



165. Från Husby-Skederids kyrka, Uppland.

dörrar målade helgonfigurerna hafva gemenligen som bakgrund en sådan bonad, med ringar fäst vid en tvärstång och nedtill afslutad med en frans. Kyrkans hvalf och väggar voro i Sverige mycket ofta höljda af bildliga framställningar med prydligt rankverk. Färgerne voro bjärte och framtråda ännu i dag i en och annan kyrka med synnerlig friskhet. Väggarnas målningar afslutas vanligen nedtill med ett måladt draperi. När ett sådant förekom, behöfde man icke de väfde och broderade bonaderne. Sådane funnos bevarade i Uppsala domkyrka ända till den för kännedomen om medeltidens konst så ödesdigre branden af år 1702.

Fig. 165. Efter original i Statens Historiska Museum.

Altarskåpen framträdde med större eller mindre glans alltefter de kyrkliga högtidernas större eller mindre betydelse. Under fastan hölls altarskåpet tillslutet, hvarigenom det, då dörrarna täckte midtstycket, framträdde med mindre anspråk och visade endast ett fåtal af bilder, hvilke icke kunde täfla med det vidöppna altarskåpet med dess rike grupper, skimrande färger och förgyllning, med den rika vexlingen af dagrar och skuggor. Voro dörrarna dubbla, kunde ännu en vexling

kommas åstad, hvilket jag velat framhålla med de tre afbildningarna af högaltarets skåp inom Helsingborgs stadskyrka.



166. Altarskåp från Eds kyrka,
Kalmar län.

mycket stor mångfald, som i mer eller mindre väl bevaradt skick ännu i dag förekomma i våra kyrkor.

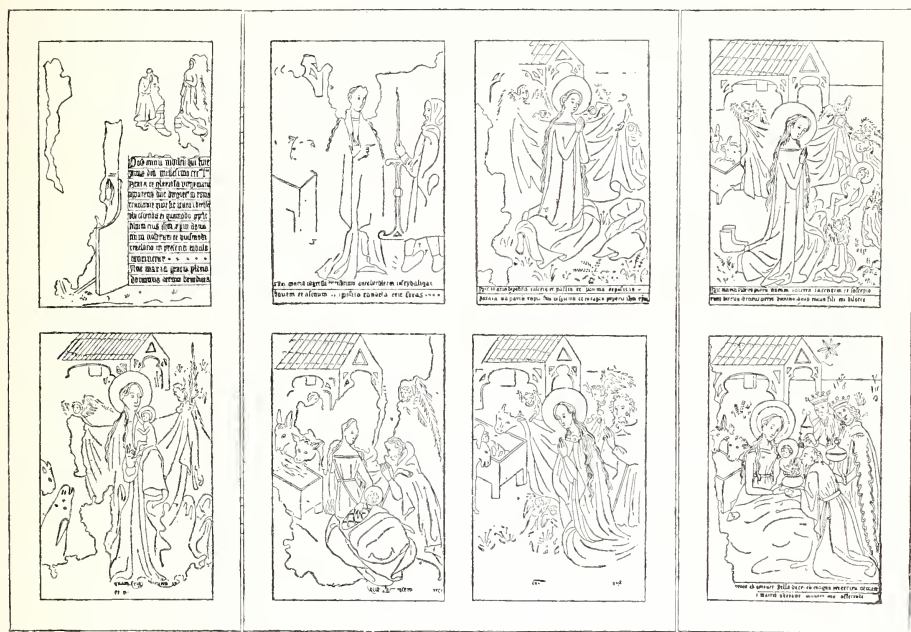
Enstaka altarskåp förekomma, som i betydlig mon afvika från de hittills omtalade. Jag återgifver här två och nöjer mig med att omtala det tredje.

Lye kyrka på Gotland har ännu ett katolskt altarskåp stående på högaltaret, för närvarande kyrkans enda. En annan altarbild — det

Den nytestamentliga historien, särskildt Christi barndoms- och lidandes-historia, gaf de flesta motiven för framställningarna å de större altarskåpen — de skulle tala till menigheten, som icke kunde läsa i bok, utan derföre måste undervisas med hjälp af öron och ögon. Den stegrade Mariakulten framkallade en mängd bilder af Vår fru, oftast framställd såsom himladrottningen, trampande på månskäran och omstrålad af en rik ljusglans. Valet af helgonframställningar berodde naturligtvis på de helgon, åt hvilka ett altare var vigdt. Vissa helgon hade emellertid fått en större popularitet än andra och deras bilder återkomma ständigt och jämnt. Mot medeltidens slut visar sig en stigande benägenhet att i och å altarskåpen framställa inhemska helgon.

Af de här afbildade altarskåpen äro de första, de gotländska och de två östgötska, ganska sällsynta. De öfriga här afbildade äro representanter för en

är icke korrekt att här tala om ett altarskåp — har för längesedan från Lye kyrka förvärfvats till Statens Historiska Museum, den har antagligen stått på ett sidoaltare. Den skiljer sig från alla de i det föregående omtalade derigenom, att den består af en målad tafla samt två målade dörrar, hvilka, sammanslagna, täcka midttaflan. Jag känner ingen annan altarbild af samma art i eller från någon svensk kyrka. Framställningarna äro ock egendomliga. De visa scener ur Frälsarens historia, men desse äro icke framställda såsom sjelfva de verkliga tilldragelserna, utan sådana dessa framställdes i syner för den hel. Birgitta under hennes vistelse i Rom år 1350. Någon skiljaktighet



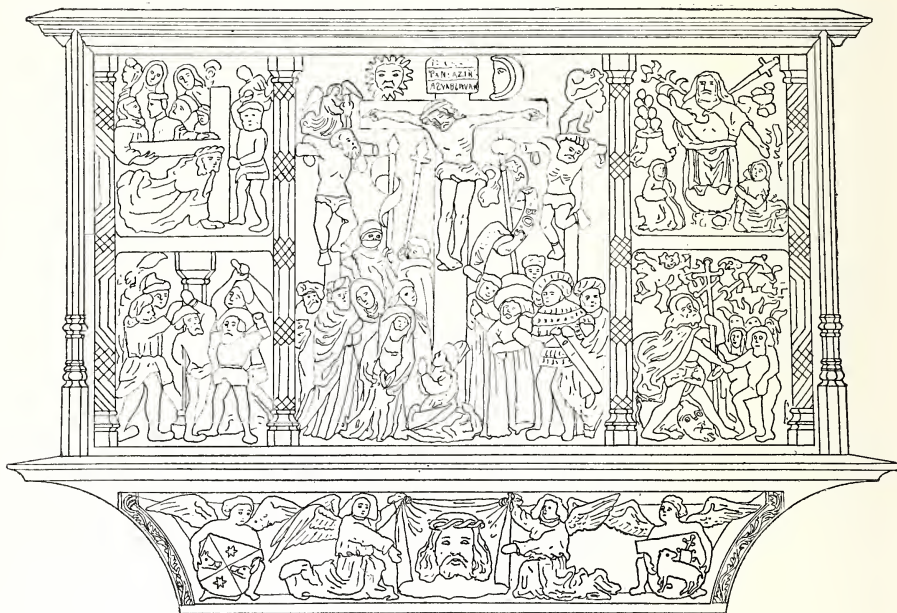
167. Altarbild från Lye kyrka.

förekommer naturligtvis icke mellan dessa framställningar och framställningarna af de verkliga tilldragelserna. Anordningen vittnar endast om den fromme vördnad man under 1400-talet egnade det fräjdade svenska helgonet. Denne altarbild är här, i skizz, återgifven, fig. 167.

Vesterås domkyrka eger ett altarskåp, som ock i hög grad afviker från den vanlige typen. Det har förut varit förvaradt i Statens Historiska Museum, der det var väl skyddadt mot fukt och starka temperaturvexlingar. Nu är det återtaget till domkyrkan, der det icke kan lika väl skyddas. Som detta altarskåp är det enda af sitt slag,

hade det varit af största intresse, att det hade fått stanna i Statens Historiska Museum. Detta skåp har ett mycket grundt midtstycke med bilder snidade i låg relief, dörrarnas insidor äro målade med den ene människogruppen öfver den andre, hvar grupp försedd med en platt-tysk inskrift.¹

Samma domkyrka eger en annan altarprydnad, arbetad i sten. Till konturerne liknar den de i trä utförda altarskåpen, men har naturligtvis inga dörrar, som kunna slås ihop. Det är en stor stenskiifva, med ett midt- och två sidopartier. I midtpartiet är framställd korsfästelsen, sidopartiernas fyra taflor framställa Christus bärande korset,



168. Altarbild af sten i Vesterås domkyrka.

Han gisslas, Han nedstiger till underjorden och far upp i himlen. På predellan ses Veronikas duk uppuren af två englar samt tvänne vapensköldar, af hvilke den ene innehåller bilden af Guds lam, den andre biskop Ottos (svinhufvud) vapen. Denne biskop lät förfärdiga den temligen konstlöst utförde altarprydnaden år 1514 (fig. 168).

Jag har i det föregående omtalat mindre altaren eller sidoaltaren.

Fig. 168. Efter fotografi i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

¹ T. ex. det kor der hillighen junfrouen (de helige jungfrurnas kör), det kor der hylighen wedwen (de heliga enkorernas), det kor der hillighen doctoren (de helige lärarnes).

Äfven mindre kyrkor hade ganska tidigt åtminstone tre altaren. En och annan af de förut meddelade kyrkoplanerne visar dels en koret afslutande apsis, framför hvilken hufvudaltaret stod, men derjämte i långhusets östra vägg, på ömse sidor om öppningen till koret, en halfrund nisch, framför hvilken ett altare fordom stått. I Lunds domkyrkas krypta vigdes tidigt trenne altaren, placerade på detta sätt. I den hel. Peters kyrka i Sigtuna, liksom i katedralen i Gamla Uppsala, har hvardera korsarmen en apsis och i hvar af dessa två kyrkor hafva således funnits åtminstone tre altaren. Spår af en sådan anordning finnas i flere kyrkor, som icke haft mera än en apsis. De två sidoaltarena ställdes då framför den rake mur, som i öster afslutade koret. Efter reformationens införande, då man icke längre hade behof af mera än ett altare, hafva sidoaltarena i de flesta fall försvunnit. I några kyrkor hafva de fått stå kvar. Någon gång har altaret i långhusets sydöstra hörn blifvit användt till uppbärande af predikstolen.

Altarenas antal växte emellertid ganska hastigt. Sins emellan hade dessa sidoaltaren samme rang med undantag af ett, som förekom i större kyrkor och stod i betydenhet närmast efter högaltaret, jag menar hvad man på svenskt medeltidsspråk kallade sockenaltaret, hvilket stod i långhusets östligaste del, upp mot kyrkans korafdelning, och var för menigheten hufvudaltaret. Jag har närmare uppgifvit dess läge i sammanhang med redogörelsen för Lunds domkyrkas plan.

Sidoaltarena uppställdes i särskilda kapell, när sådana funnos, eller annars invid murarne eller invid pelare. Våra katedraler eller klosterkyrkor hafva förlorat sina sidoaltaren, åtminstone de flesta, hvadan det är omöjligt att lemna en redogörelse för deras placering. Det finnes dock en landskyrka i Sverige, som ännu eger sidoaltaren i behåll, icke så, naturligtvis, att de ännu användas, men så att de ännu uppbära de från medeltiden härstammande altarskäpen — jag menar sankt Olofs kyrka i Skåne. Med afseende på altarenas platser hänvisar jag till kyrkans planritning fig. 90.

Sidoaltarenas antal var i katedralerna mycket stort. Fullt exakta siffror kan jag icke meddela, alldenstund det då skulle fordras en kritisk granskning af de äldre författarnes uppgifter och en förnyad granskning af de hvar katedral gällande urkunderne, hvilken jag anser onödig, då de ungefärliga talen kunna vara tillräckliga. Enligt Brunius hade Lunds domkyrka 'mera än sextio helgonaltaren, som varit placerade dels i mellan- och sidoskeppen, dels i kryptan, sidokoren och kapellerna'. Ehuru ganska många gåfvobref och anteckningar finnas bevarade för de kapell och altaren, som uppfördes i de större kyrkorna, är det dock omöjligt att med någon säkerhet fastställa altarenas antal. Att de varit många är emellertid säkert.

Under medeltiden förekommo äfven altaren, som man kunde föra med sig under resor (*altaria viatica, itinendaria, portatilia, motoria, gestatoria*). Dessa bestå af en liten, aflång stenskifva, infattad i metall eller trä. Stenen var i regeln af finare art, onyx, agat o. s. v., ramen var ofta af guld eller förgylld koppar, på det rikaste prydd med emaljer eller finare guldsmedsarbeten. Äfven i sådana altaren skulle finnas relikier, hvilke förvarades än under stenskifvan, än i ramens hörn. Man nöjde sig ej med en plan skifva och hennes ram, utan tillfogade ett lågt underrede, likaledes klädt med pryddligt metallarbete och försedt med fyra fötter. Ibland, när relikierne voro mera skrymmande, fick **bäraltaret** form af en sarkofag.

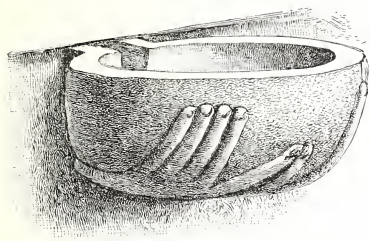
I sammanhang med dessa altaren må nämnas de miniatyrafbildningar af altarskåp, s. k. *triptyker*, som icke äro sällsynta i utländska samlingar. De äro än af elfenben, än af metall, än af trä, som smyckats med målningar. Sådana användes i hemmen, men fördes ock med till sjuka och döende, hvilka skulle hugnas med altarets sakrament. Intet bäraltare, ingen sådan liten triptyk finnes mig veterligen i behåll i Sverige.

Det var icke medgifvet hvem som helst att anskaffa sig ett bäraltare. För att begagna ett sådant fordrades tillstånd af påfven, och denne gaf sådant endast åt konungar och förnåmne, andlige af hög ställning inom kyrkan, missionärer och abboter inom visse munkordnar. År 1340 gaf påfve Benedikt XII i uppdrag åt domprosten, dekanen och erkedjeknen i Uppsala att företaga en undersökning med anledning af en finsk kyrkoherdes anmälan att priorn och bröderne i Åbo dominikanerkloster inom hans socken firade messan och förrättade andra gudstjenstliga handlingar öfver ett *altare portatile*, vid hvilka tillfällen de sammankallade sockenfolket och insamlade gåfvor för eget ändamål. Det var visserligen dominikanerne i Åbo genom påfligt medgifvande tillåtet att hafva ett *altare portatile* och öfver detta fira messa hvar som helst, dock utan att derigenom intrång gjordes på församlingarnas rättigheter. Något sådant intrång torde i detta fall hafva förekommit (DS nr 3493).

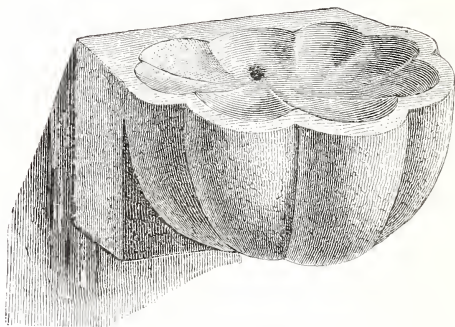
Till altaret hörde vissa nödvändiga föremål, och sammanfattningen af dem jämte altaret kallades *capella*. Också omtalas en *capella portatilis*. En herremän i Södermanland skänkte år 1329 sin *capella portatilis* till en lekman; denne torde hafva behöft påfligt tillåtelse för att begagna sig af gåfvan. Något år under 1340-talet skänkte en domprost i Strängnäs till en frände, som antagligen var en lekman, sin *capella portatilis*. Här bör samma reservation vara underförstådd, derest icke här — liksom i det förre fallet — helt enkelt är tal om en inträttning, som visserligen var portatif, men som skulle i den nye ega-rens besittning blifva fast, d. v. s. användas i hans hus. I stormännens

byggnader förekommo kapell för familjens dagliga behof af andakt. Afståndet från sockenkyrkan var ofta så stort, att det icke kunde komma i fråga att der infinna sig dagligen. Men om vederbörande icke hade en egen kapellan, kunde naturligtvis vid en sådan *capella portatilis* ingen messa läsas, man kunde der endast fullgöra handlingar af enskild andakt.

De kärl, som användes vid gudstjensten, måste göras rena, och presterne skulle, efter att hafva förrättat de gudstjenstliga handlingarna, tvätta sina fingrar. Det vatten, som användes för det ena och andra ändamålet, fick derigenom en viss helgd och fick icke slås ut hvarsomhelst. Det fick icke komma i beröring med något profant, utan skulle rinna ned i kyrkans grund. Den gamla uppteckningen af de kanoniska bruk, som förekommo i Lunds domkyrka, säger (kap. 9):



169. I Klinte kyrka, Gotland.



170. Från Vestra Sallerups kyrka, Skåne.
Sköljstenar.

»Ej långt från altaret skall på lämpligt ställe finnas en tvättnrättning (*lavatorium*), i hvilken kalken och annat, som använts vid messan, skola tvättas och det tvättvatten, som presten använt för sine fingrar efter kommunionen, hällas.»

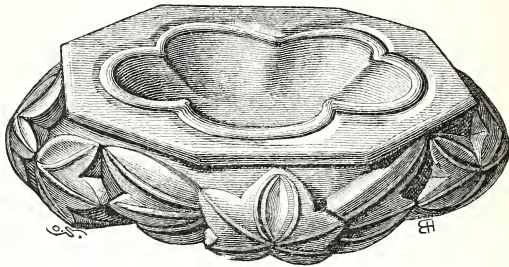
Ibland finnes en tvättsten fäst vid altarets sida, så att vattnet rann in i sjelfva altaret. En sådan sten sitter ännu i altaret i Klinte kyrka på Gotland. Han är mycket enkel, men på undersidan äro i relief afbildade tvänne händer, hvilka liksom räcka fram skålen (fig. 169). Vanligare var det, att sköljstenen saknade en sådan antydning om den bärande kraften — han stack fram ur altarmuren med en rundad eller flerflikig kontur och en flerflikig insänkning från den öfre ytan, hvilken hade ett hål, genom hvilket vattnet rann af. En sådan sten är här afbildad fig. 170. Desse sköljstenar voro i regeln satte så

Fig. 169. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Fig. 170. Efter original i Statens Historiska Museum.

högt upp, att de voro med beqvämlighet åtkomlige för dem, som skulle begagna sig af dem. Brunius har i sina samlingar af teckningar och anteckningar (nu förvarade i Antiquarisk-topografiska arkivet) afbildat en sköljsten med bladranka på skålen (lik en funt i miniatyr), hvilken säges förekomma »vid golfplanen å den södra sidan i Bosjöklosters kyrkas utsprång». En sådan plats är onekligen mycket obeqväm, men stenen har måhända blifvit flyttad från den ursprunglige platsen.

En annan form af sköljstenar var icke ett bihang till muren, utan stod fritt framför denne — en låg kolonn uppbar sjelfve stenen. Kolonnen måste då haft ett längsgående rör, som låtit vattnet rinna ned i kyrkans grund. En sådan, från Gudhems kloster i Vestergötland, finnes här afbildad fig. 171.



171. Sköljsten från Gudhems kloster.

Ännu ett tredje slag förekommer, anbragt i sjelfve kyrkmuren, dock i altarets närhet eller, närmare bestämdt, i närheten af den sida af altaret, på hvilken kalken hade sin plats. Man gjorde i muren en nischformig insänkning och i dennes bottenyta gjordes en rund eller flikig insänkning, med ett hål i midten, genom hvilket vattnet kunde rinna bort. En sådan nisch kallades *piscina*¹ och gjordes ibland till föremål för en rikare ornamental behandling. Som exempel förtjenar särskildt anföras piscinan från Heda mycket åldriga, men dess värre i senare tider vandaliserade kyrka i Östergötland. Nischen (fig. 172) har fått en arkitektonisk omramning med ett gafvelfält, i hvilket en väpnad man är framställd i sittande ställning. Det är af intresse att jämföra hans styfva hållning, hvilken vittnar om ringa utbildning i konstnärligt häseende, med det behag, som uppenbarar sig i de romanska ornamentsmotiven.²

Fig. 171. Efter original i Statens Historiska Museum.

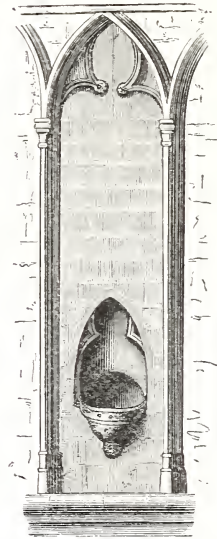
¹ Ordet betyder en vattendam, oftast under fri himmel.

² Heda kyrka har till sin grundplan haft ett omisskänligt slägttycke med den hel. Peters kyrka i Sigtuna och katedralen i Gamla Uppsala, d. v. s. med utskjutande korsarmar, hvilka åt öster haft hvar sin apsis. När den senaste

Sedan den ministrerande presten, i enlighet med det romerska missalet, tagit för sed att vid sjelfva altaret dricka upp vattnet, i hvilket de heliga kärlen blifvit rengjorda, behöfdes icke längre sköljstenar eller



172. *Piscina i Heda kyrka, Östergötland.*



173. *Sköljsten i Linköpings domkyrka.*

pisciner å eller i närheten af altaret. De fleste, som i Sverige blifvit bevarade, tillhöra också den romanska tiden.

Fig. 172 och 173. Efter teckning och fotografi i Antiqvarisk-topografiska arkivet. ändringen af kyrkan företogs, fanns endast en korsarm med apsis i behåll, den andre hade försvunnit vid en ombyggnad af kyrkans norra sida, liksom äfven hufvudkoret en gång förlorat sin apsis. Jfr äldre i Antiqvarisk-topografiska arkivet förvarade teckningar.

Inne i sakristian behöfdes ock för presten ett tvättfat (*lavatorium*), i hvilket han kunde två sina händer före och efter de gudstjenstliga handlingarna. I mången svensk landskyrka felas emellertid sakristia helt och hållet.

De kärl och andra föremål, som användes vid gudstjensten, skulle förvaras i närheten af altaret. De förut åberopade *consuetudines canonicæ* från Lunds domkyrka föreskrifva (kap. 9): »Ett skåp skall finnas i sanktuariet, mycket väl sammanfogadt och på insidorna öfverallt klädt med kläde, i hvilket intet annat får förvaras än de föremål, som äro nödvändiga för messfirandet, nämligen kalken med dess patener, korporaler, ampullor för vin och vatten, i hvilka vin och vatten pläga framföras före vigningen. I detta skola finnas flere linnen, utan hvilka de hel. kärlden icke kunna hållas eller bäras. Sjelfva skåpet bör hafva en hylla, så att det som är heligare kan förvaras upptill, det öfriga nertill.»

Oftast utgjordes skåpet af en firsidig insänkning i muren. Hvarhelst en sådan finnes, anser man sig berättigad att antaga ett altare hafva funnits i närheten. Ett sådant murskåp har hulptit Seeselberg att konstatera tillvaran af sockenaltaret i Lunds domkyrka. Jag har redan tidigare genom sådana murskåp ansett mig kunna konstatera tillvaran af altaren i öppningen mellan tornemporen i Visbykyrkor och deras långhus. Ibland hafva dessa murskåp den öfre sidan icke rät, utan bildande en uppåt riktad spets med båda sidorna räta. Egenomligt är, att i synnerligen många fall intet spår af dörr eller ram för en dörr finnes. Det är tydligt, att man icke kunde förvara heliga och i de flesta fall materielt dyrbara kärl i ett skåp utan dörr, der de lätt kunde stjälas och dessutom voro utsatta för dam och annan orenlighet.

»I de flesta kyrkornas kor- eller utsprångsvägg», säger Brunius,¹ »finnas fyrkantiga fördjupningar, som hålla ungefär 1½ fot i hvarje sida. Sådana fördjupningar, hvilka tvifvelsutan tillkommit för nattvardskärlens förvarande, märkas jämväl i båda kapellen af Lunds krypta, hvarest ofelbart altaren varit placerade. Somliga af dessa fördjupningar hafva ännu sina dörrar i behåll, hvilka merendels bestå af ekbräder och på några få ställen af jerngaller med enkla lås. Mariakyrkan i Ystad har å vestra sidan af en pelare i norra raden nära altarplatsen en ovanligt stor fördjupning, som tillslutes af en gallerdörr med ett lås. Omfattningen, som är rakbetäckt, siras med breda listverk, och gallerdörren prydes med sexbladiga rosor i rutornas alla hörn. Öfver detta skåp märkes en spetsbågig fördjupning, hvarur ett Christushufvud med korsgloria framblickar.»

¹ *Skånes konsthistoria för medeltiden*, s. 547.

Sådana fyrkantiga fördjupningar i väggarna förekomma icke lika allmänt i medeltidens svenska kyrkor. Man hade då andra förvaringsrum för de heliga kärnen, t. ex. i särskilda skåp, som voro ställda framför kyrkans murar. Om dem skall jag strax lemna några upplysningar. På Gotland förekomma väggskåp mycket allmänt, de äro ibland små, ibland stora och i det senare fallet gemenligen försedda med rikt sirade dörrar eller med dörrar bildade af jernribbor, hvilka dörrar naturligtvis voro mindre tillfredsställande, eftersom de gäfvo så godt som obehindradt tillträde för dammet. Dörrarnas utsidor äro,



174. Två små och ett större väggskåp i Lärbro kyrka på Gotland.

som nyss sades, ofta snidade eller ristade med prydliga ornamentsmotiv, från de gafveln begränsande sidorna springa rader af blad fram och gafvelspetsen prydes ofta af ett smakfullt och rikt toppornament. I det inre förekommer ofta, alldeles såsom det föreskrefs för Lunds domkyrka, en tvärhylla, genom hvilken skåpet delades i tvänne våningar. Dörrarnas insidor äro ofta målade, liksom äfven skåpets väggar.

Dessa skåp äro så betecknande för den smak, som under medeltiden herrskade på Gotland, att några prof förtjena att här anföras.

Som en inledning meddelar jag, fig. 174, ett parti af den norra korväggen i Lärbro kyrka på Gotland. Som figuren bjuder på hvarjehanda egendomligheter, torde det vara skäl att tillägga några förklarande ord, ehuru väl jag i ett annat sammanhang kommer att egna förhållandena i denna kyrka särskild uppmärksamhet.

Lärbro kyrka har ett åttasidigt torn och ett tvåskeppigt långhus med tvänne kolonner i gränslinien mellan skeppen, hvilka täckas af sex hvalf. Under en triumfbåge, som har ansenlig höjd och bredd, träder man in i ett kor, som täckes af två hvalf, skilda af en skarpkantig spetsbåge. Denne hvilar på tvänne konsoler utspringande från den norre och den södre kormuren. Den södre konsolen är sammanfatt uteslutande af arkitektoniske delar. Den norre konsolen är af alldeles samma konstruktion, men här tillkommer ett nytt motiv, i det att konsolens nedtill afslutande runde knopp försvinner i gapet på en långsträckt, bevingad drake, hvilken är i upphöjdt arbete anbragt på sjelfve muren. Då det inre af kyrkan för några år sedan renoverades, upptäcktes under murarnes rappning målade bilder. Det var omöjligt, för tillfället, att få alla målningarna blottade och uppfriskade, men jag fick dock blotta några prof. Dessa visade, att här, liksom i andra Gotlandskyrkor, murarne varit pryddes med apostlafigurer inom måladt arkitektoniskt ramverk, samt derjämte att den, såsom nyss sades, i upphöjdt arbete utförde draken hade den sig ringlande stjerten fortsatt i målning — en egendomlig förening af olika arter af teknik. Under den del af muren, hvori det nu skildrade förekommer, se vi tätt intill hvarandra tvänne små väggskåp med rakspetsig betäckning. Dörrar finnas åtminstone icke nu.

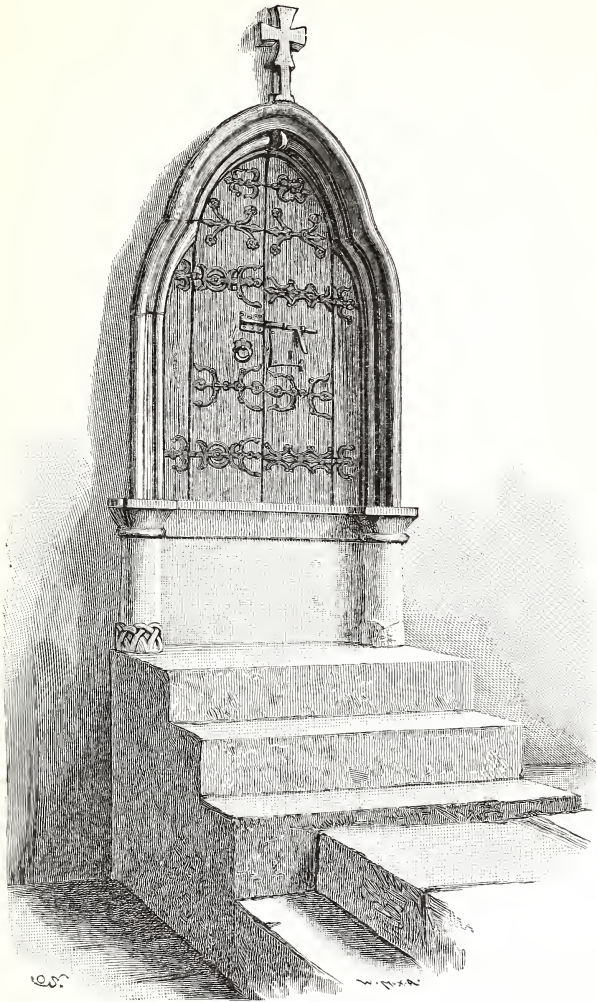
Endast undantagsvis äro de gotländska kyrkornas väggskåp försedda med ramar huggne i sten. En sådan (fig. 175) förekommer i Källunge kyrka. Dörren är af ek med jernbeslag. Skåpet sitter så högt upp i väggen, att man icke kan nå det utan att stiga upp för tre höga stentrappsteg. På det öfversta steget stå låge kolonner, hvilkes kapital uppbära en sträcksten, som bildar skåpets botten. Från sträckstenen uppstiga de ramar, som omsluta skåpets öppning, nederst pila-sterartade, deröfver en trebruten båge.

Ett annat högt sittande väggskåp förekommer i Väte kyrka. Dörr och ramverk bestå af jernribbor, hvilkas korsningspunkter täckas af jernblommor (fig. 176).

Ett ganska stort, men enkelt skåp med stenhuggen ram förekommer i den eljes ganska rikt utstyrda Dalhems kyrka. Ramen består af en bottensten, två pilastrar och ett af dem uppburet gafvelfält, hvilket mot dörren bildar en rundbåge och upptill går ut i en spets, som antyder, att detta väggskåp icke är så afgjordt romanskt, som rundbågen synes utvisa (fig. 177).

Vestkinde kyrka har ett väggskåp, som hör till samme grupp, men visar den skilnaden, att å hörnstöden äro anbragte helgonfigurer i hög relief (fig. 178).

I den firsidiga korapsiden i Barlingbo kyrka förekommer en insänkning i muren, som företer hvarjehanda egendomligheter (fig. 179).

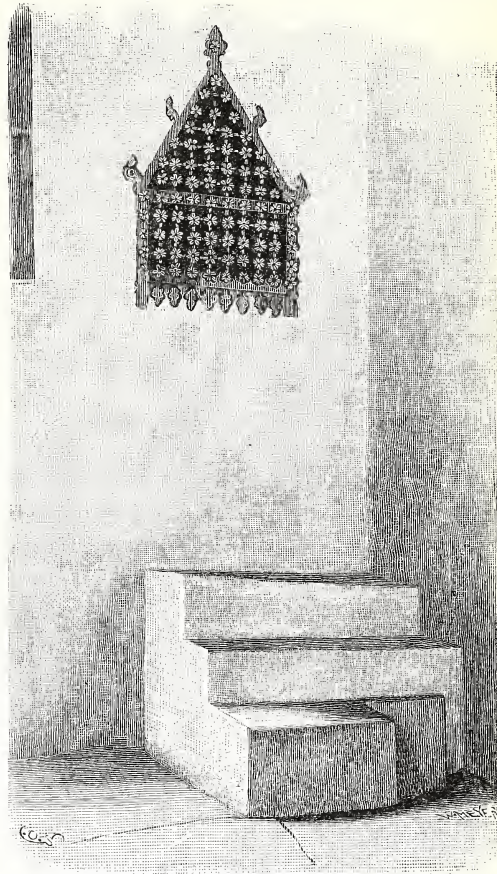


175. Väggskåp i Källunge kyrka, Gotland.

Här finnes en sittbänk, öfver denne en halfrund nisch, hvilken begränsas af en utspringande båge, som uppburits af tvänne kolonner. Af desse finnas endast kapitälerna i behåll, skaften och baserna äro borta och hvad värre är, det finnes intet, som kunnat uppbära baserna! Här har

tydligt en ändring af den ursprungliga anordningen företagits — den nuvarande bottenskifvan har ersatt en annan, hvilken skjutit längre ut och derigenom kunnat uppbära sidokolonnerne. Den ursprungliga bottenskifvan har antagligen tillhört en piscina, som blifvit ändrad.

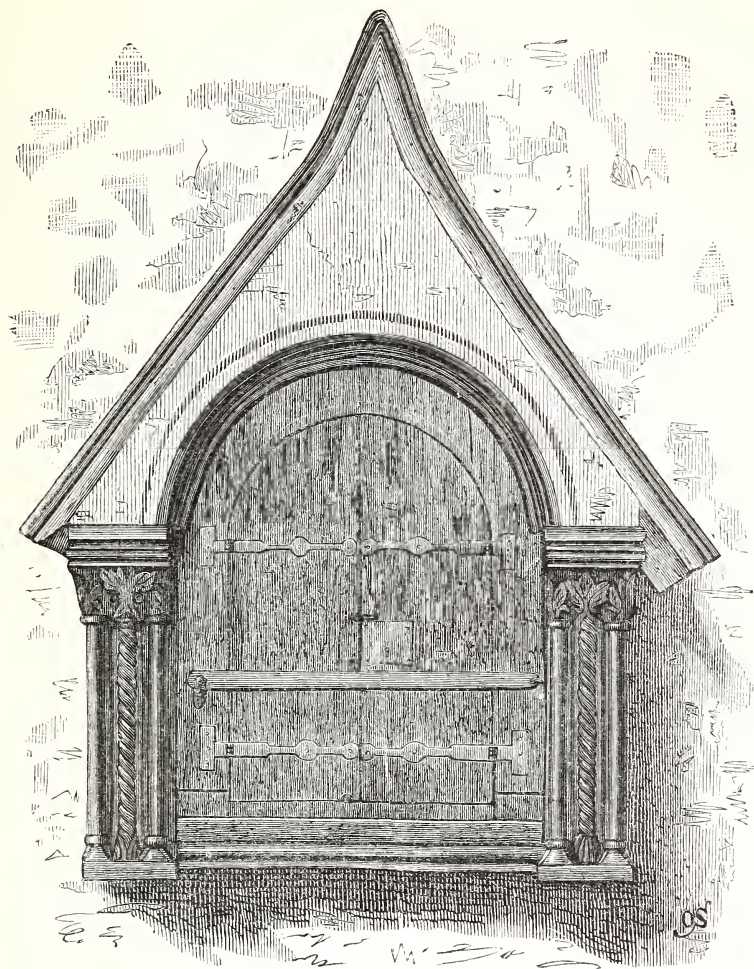
Ett stensköp af en helt annan modell finnes i Vamlingbo kyrka (fig. 180) med en dörr af jerngaller och öfver denna en sexuddig stjerna.



176. Väggsköp i Väte kyrka, Gotland.

Som prof på väggsköp med träramar må följande tjena: ett i Sproge kyrka (fig. 181), utan gafvelformig afslutning, med växt- och djurmotiv; ett högt sköp med bladornament af mycket enkel beskaffenhet i Barlingbo kyrka (fig. 182), ett med rika blomsterornament, utförda i olika färger, och utspringande sidoornament i Valls kyrka

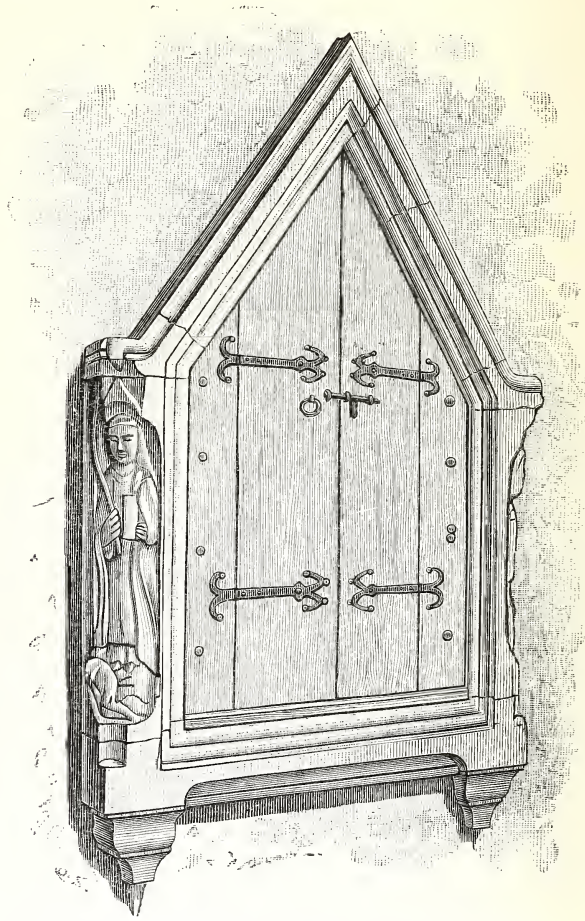
(fig. 183) — på insidan af den ena dörren har jag för några år sedan upptäckt en lång runinskrift —, ett i Grötlingbo kyrka med en midtgafvel och på ömse sidor af denne två sidogafvar, alle tre med konturerne uppbärande utspringande blad och hvar topp en blomma (midtgafvelns blomma är dessvärre borta), i öfrigt enkelt, utan andre



177. Väggsåp i Dalhems kyrka på Gotland.

prydnader än tvänne dörrar och smäckra jernbeslag (fig. 184), ett från Sundre, Gotlands sydligaste kyrka, beslägtadt med det förre, men högre, midtgafveln med hans höga afslutningsornament lyfter sig vida öfver sidogafvarne, dörren enkel med fina jernbeslag (fig. 185), tvänne

från Halla kyrka, det ena utfördt i ren gotik utan inblandning af gotländska motiv, det andra visande en från den romanska perioden härstammande ornamentering (fig. 186 och 187), ett från Hörsne kyrka med en ganska tidig gotisk utstyrsel (fig. 188) och ett från Hogräns kyrka med en mera elegant anordning i gotisk stil (fig. 189). Af enklare



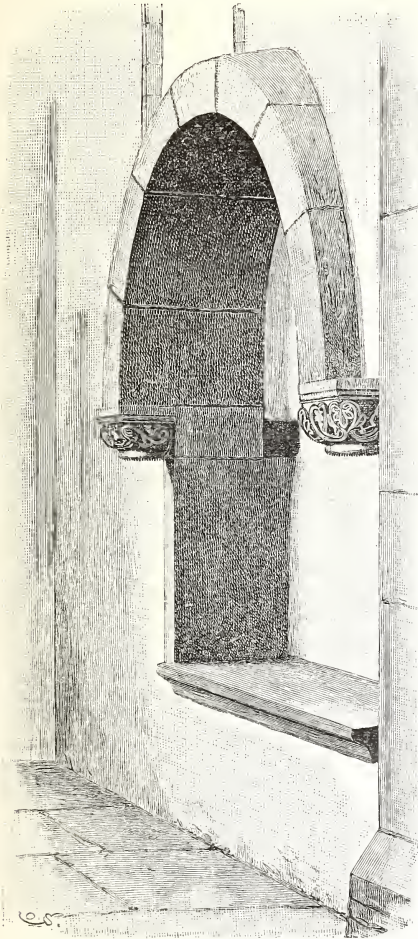
178. Väggsåp i Vestkinds kyrka på Gotland.

beskaffenhet, men af genuint gotländsk karaktär är ett väggsåp i Alfva kyrka (fig. 190).

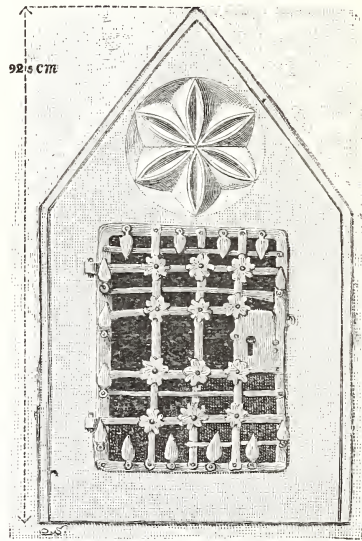
Antalet af gotländska väggsåp af prydligt utseende skulle kunna betydligt ökas i min framställning, men jag anser mig med de redan lemnade profven hafva uppvisat dels hvilke de hufvudformer äro, som förekomma på Gotland, dels den omständigheten, att de gotländska vägg-

skåpen äro af vida större intresse än väggskåpen i kyrkorna inom andre delar af Sverige.

De gotländska kyrkornas väggskåp äro, som vi sett, af ett ganska vexlande utseende, några äro af en mera allmänt gotisk karaktär, andra äro utförda i hvad jag kallat gotländsk stil, men alla måste dock



179. F. d. piscina i Barlingbo kyrka på Gotland.



180. Väggskåp i Vamlingbo kyrka på Gotland.

anses vara tillverkade på Gotland — ty huru skulle det kunna falla någon in att i utlandet beställa dörrar till ett i en kyrkomur förekommande väggskåp? — och vi finna lätt öfverensstämmelse i stil mellan dessa

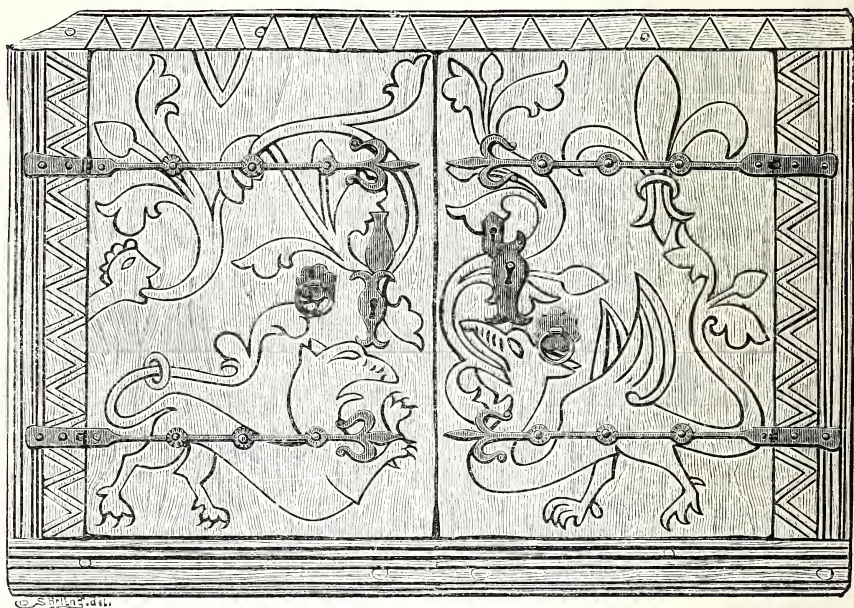
Fig. 179. Efter fotografi i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Fig. 180. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Hildebrand, *Sceriges Medeltid 3.*

väggskåp och andra alster af den gotländska byggnadskonsten och äfven skulpturen. Ja, en del skulpturalster, om hvilkas härkomst tvifvel kunde råda, kunna just genom jämförelsen med väggskåpens dörrar och ramverk fastlösas som för Gotland inhemska arbeten.

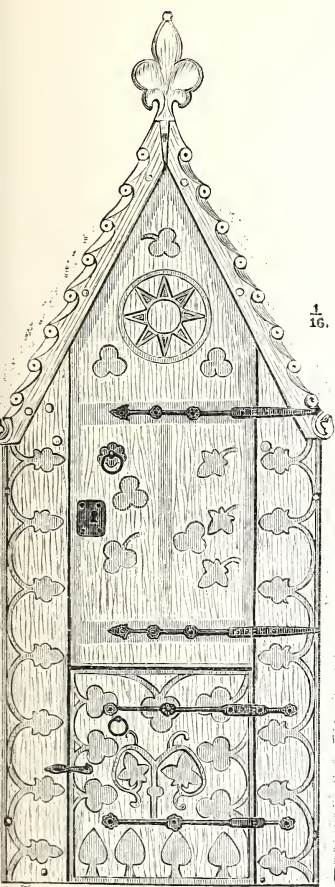
I träkyrkorna, låt vara att det timmer, som under medeltiden användes, var mycket gröfre än det som i våre dagar förekommer, kunde icke väggskåp anbringas. Väggen var icke tjock nog för upptagande af annat än ett mycket grundt skåp, i hvilket man svårigen kunde få rum för en kalk o. d., men äfven om möjlighet funnits att åstad-



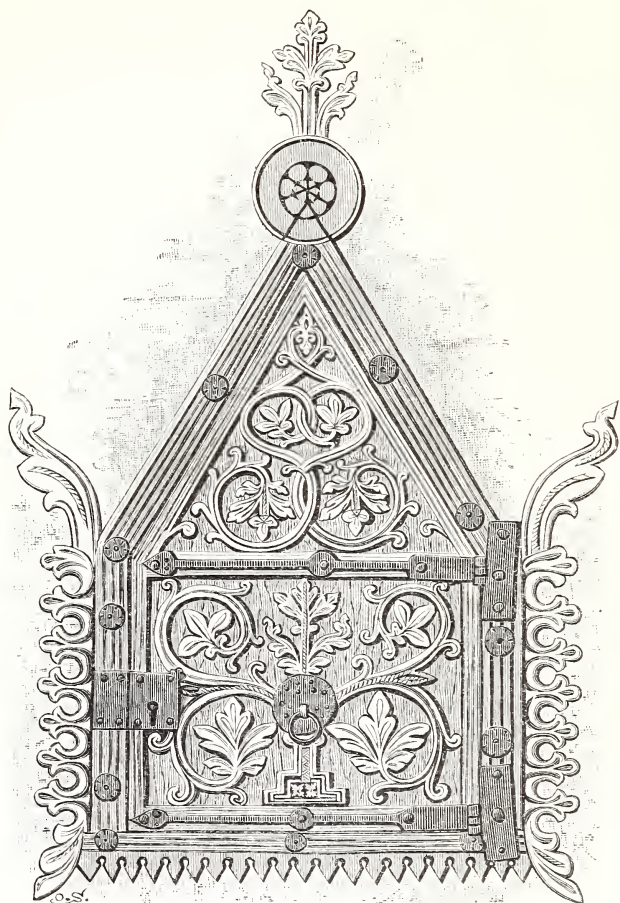
181. Väggskåp i Sproge kyrka på Gotland.

komma ett skåp af tillräckligt djup, kunde detta icke bereda erforderlig säkerhet, ty huru lätt var det icke att genom det utanför liggande timret bryta sig in i skåpet. Icke heller lämpade sig de af grof gråsten uppförde murarne till inrymmande af väggskåp. Det kunde stundom vara svårt nog att få murytorna jämna, ännu mödosammare hade det varit att inom sjelfve muren åstadkomma ett skåp med jämna väggtytor. I kyrkor uppförda af sådana material måste man i de flesta fall vara hänvisad till användande af icke väggfasta skåp af trä. Sådana äro emellertid ganska sällsynta, af det enkla skäl att man, när man ej vidare behöfde dem för deras ursprungliga bestämelse, lätt gjorde

sig af med dem, antingen till bränsle eller privatbruk eller till förmultning i en tornkammare eller i en annan skräpkammare. Eget nog härstamma de exemplar, som räddats till Statens Historiska Museum, från landskap, i hvilka man hade bättre material för kyrkobyggnader än trä och gråsten. Dessa fristående skåp äro af ett mycket



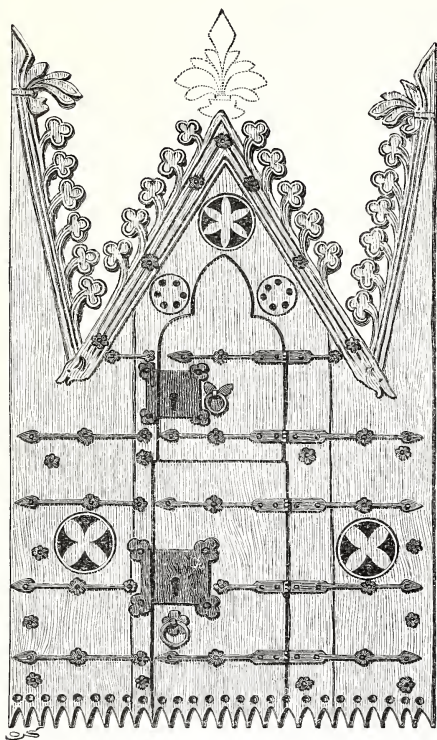
2. Väggsåp i Barlingbo kyrka på Gotland.



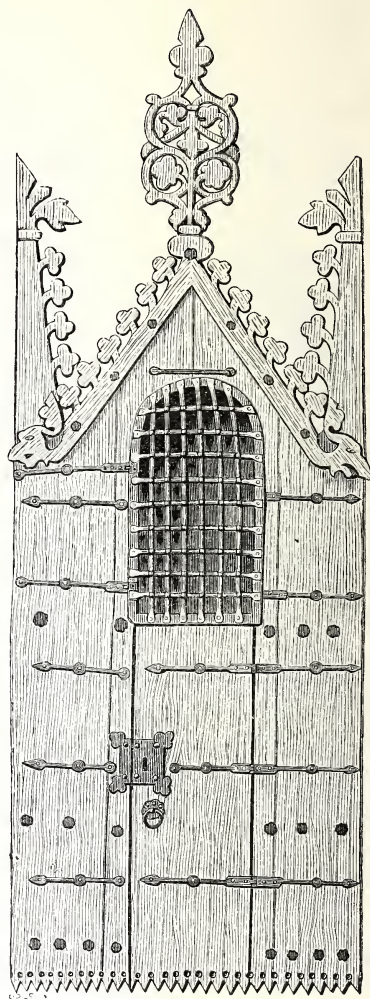
183. Väggsåp i Valls kyrka på Gotland.

torftigt arbete, höga, smala, indelade i flere våningar eller i flere rum, hvar och ett med sin dörr. Beslagen äro enkla, det enda prydliga äro de målningar, som å dem förekomma, ehuru dessa ej kunna räknas som några konstens mästerverk.

Två af dessa skåp voro ställda direkt på golvet. Det ena är helt smalt, det avslutas å framsidan med en gafvel, hvars takytor gå åt de båda sidorna. Det andra är bredare, hvadan det är indeladt i parvis



184. Väggsåp i Grötlingbo kyrka på Gotland.



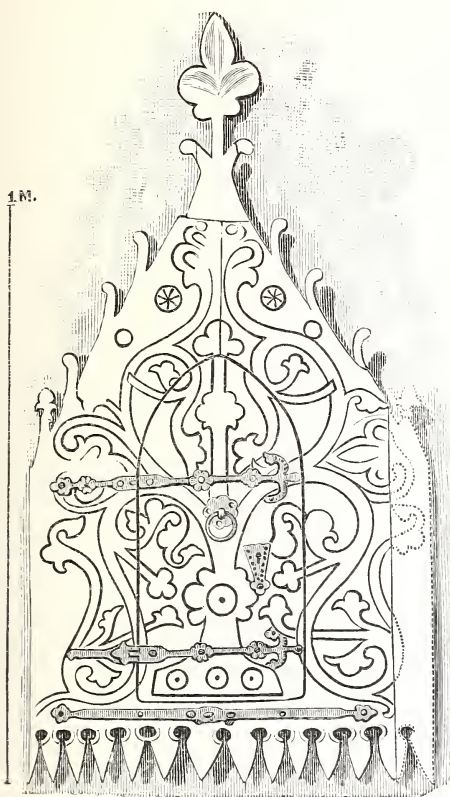
185. Väggsåp i Sundre kyrka på Gotland.

ordnade smårum. Taket är vändt med längden framåt, hvadan gaffarne befinna sig öfver sidorna (fig. 191 och 192).

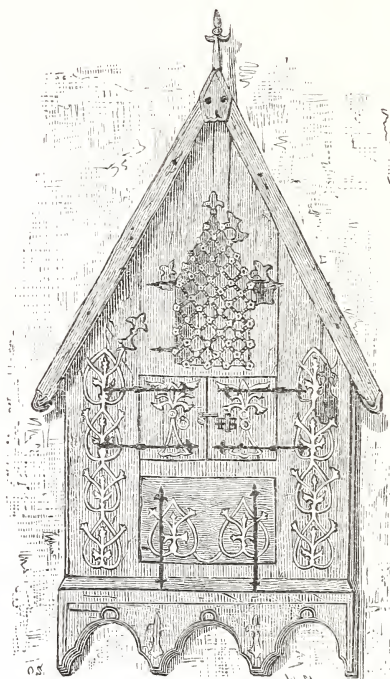
Ett tredje skåp har en fotställning, hvadan man icke behöfver böja sig för att komma åt ett nedersta rum, men rummens antal är

derföre med nödvändighet mindre. Sjelfva skåpet är deladt i ett undre litet rum och ett öfre, högre, hvilket är stängdt med ett jerngaller. Detta rum är ytterligare stängdt med en målad trädörr, hvilken gör tjänst äfven för det nedre rummet, som tydligen icke var afsedt för föremål af större helighet eller större materielt värde (fig. 193).

Från Väte kyrka på Gotland har till Statens Historiska Museum kommit ett skåp, hvilket i så hög grad afviker från de hittills om-



186.



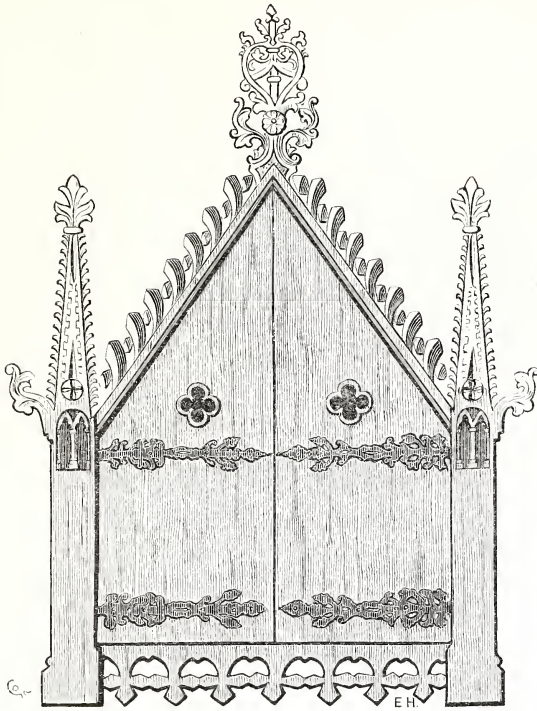
187.

Väggskåp från Halla kyrka, Gotland.

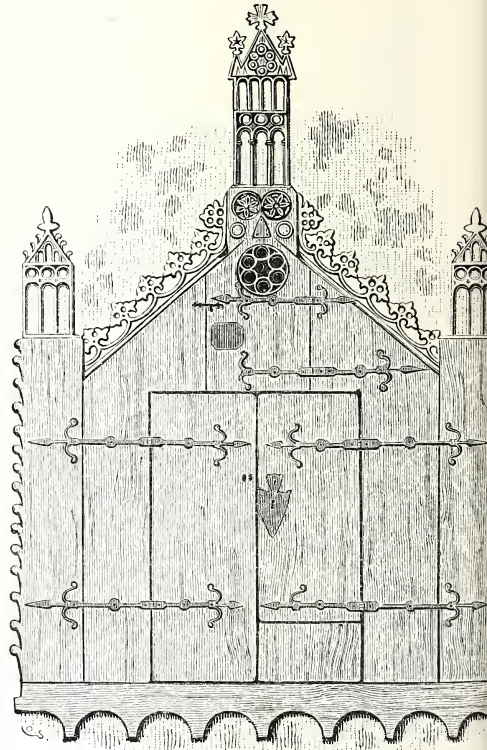
talade, att det förtjenar beskrifvas och afbildas. Det är för litet och för lätt för att hafva kunnat stå på kyrkogolfvet. Det måste hafva varit placeradt på någon för ändamålet afsedd fot. Detta skåp har formen af ett litet kapell, planen är qvadratisk, hvar sida går upp i en gafvel, som är enligt gotikens sed prydd med utspringande blad och en toppblomma. Den ena sidan innehåller en dörr, den nästa ett

stort fönster med staf- och ramverk utfördt i trä, den tredje sidan har likaledes ett stort fönster med små i trä snidade ornament upptill, i öfrigt försedt med ett jerngaller, den fjerde sidan har ett smalt, men ganska högt fönster. Taket är platt, det skyles af de fyra uppstigande gafflarne (fig. 194).

Sedan det i början af 1300-talet hade blifvit en allmän sed inom den romerska kyrkan att på söndagen efter triunitatis-söndag fira en



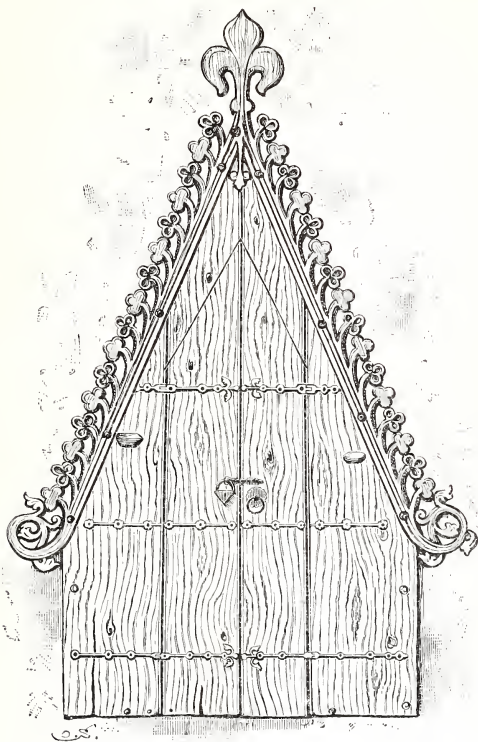
188. Vägghåp från Hörsne kyrka på Gotland.



189. Vägghåp från Högrens kyrka på Gotland.

särskild Christi lekamens fest, blef det allt vanligare att åt Christi lekamen, sådan denne förekom under messoffret, d. v. s. i form af en s. k. hostia, egna en förherrligande uppmärksamhet. Hostian insattes i en praktfullt utstyrd monstrans, hvilken lyftes upp inför den tillbedjande menigheten. Den nye lyx, som på detta sätt vunnit insteg samt under 1400-talet och början af 1500-talet fått en allmän utbred-

ning, kunde icke nöja sig med de simpla väggskåpen eller ännu simplare fristående skåp, hvilka dittills befunnits tillräckligt goda. Man började uppföra s. k. sakramentshus, smala, men höga, med den rikaste arkitektoniska utstyrelsel — de voro så att säga förstörade kopior af sjelfva monstransen.¹ Sjelfva skåpet är jemförelsevis litet. Fotställningen kunde icke göras mycket hög, eftersom man måste bekvämligen komma åt skåpet och dess innehåll, men öfverstycket är så mycket ansenligare. Man ville fira det heliga särskildt genom att å



190. Väggskåp från Alfta kyrka på Gotland.

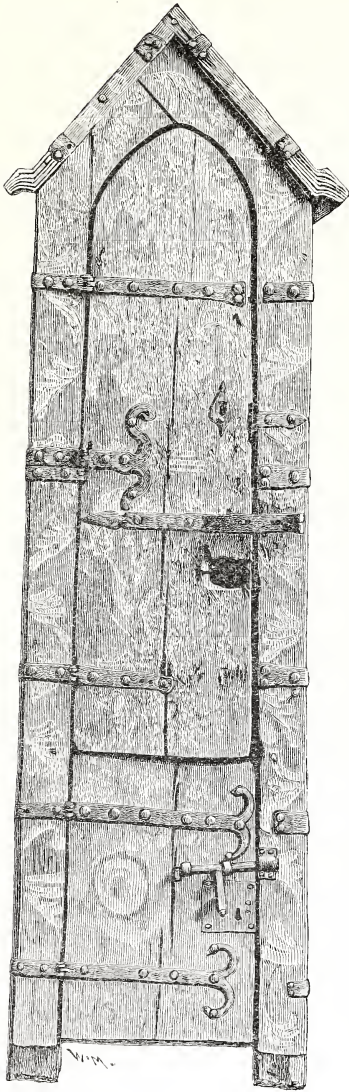
dess förvaringsrum slösa så mycket, som icke hade det ringaste att skaffa med det praktiska behovet. Dessa sakramentshus voro än fristående, än slöto de sig till en pelare, längs hvilken de drogo sig upp i höjden.

I Linköpings domkyrka finnes ett sådant sakramentshus af sten, slutande sig till en pelare åt norra sidan om altaret, såsom sed var.

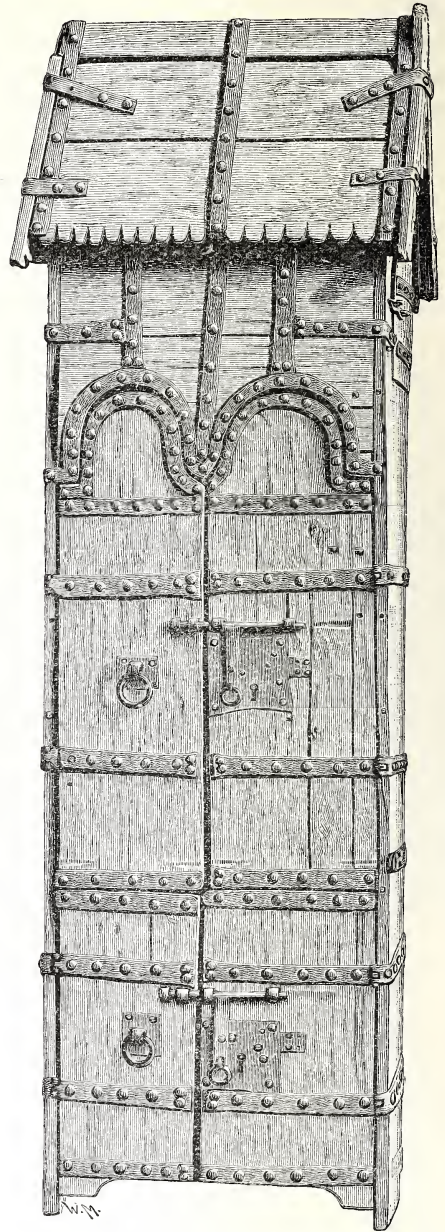
Fig. 190. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

¹ Jag återkommer i det följande till monstranserne. En sådan finnes afbildad i min bok *Den kyrkliga konsten under Sceriges medeltid*, fig. 98.

En närmare beskrifning torde få anses öfverflödig. Det gör till fylles att hänvisa till fig. 195. Ett ännu ståtligare sakramentshus fanns fordom i Visby Mariakyrka, men af detta finnas nu dessvärre endast

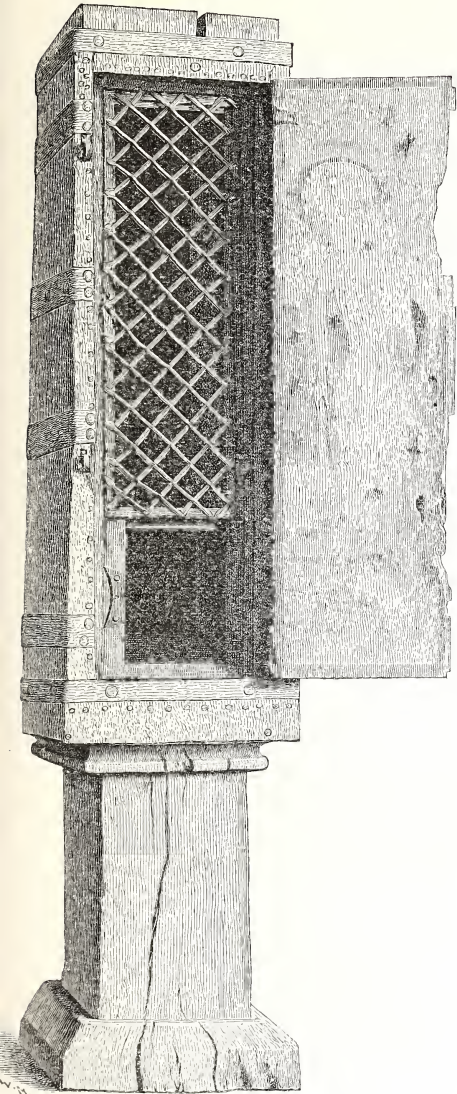


191. Från Örberga kyrka, Östergötland.

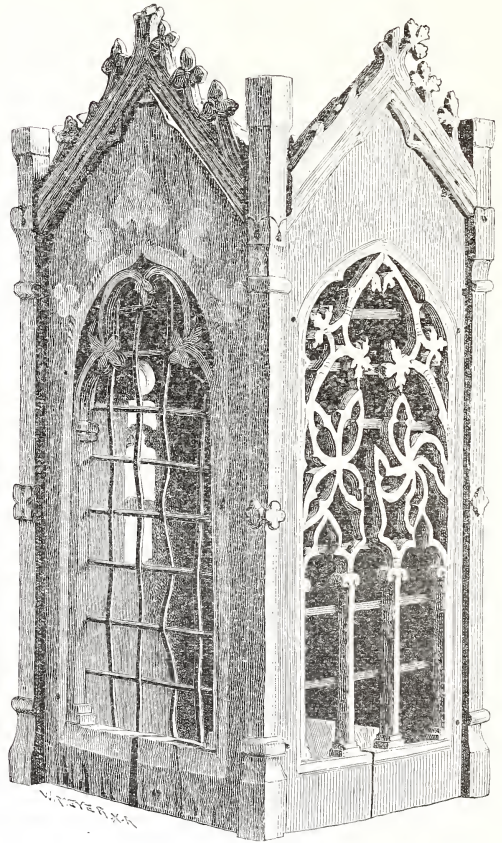


192. Från Borgunda kyrka, Västergötland.

delar i behåll. Ett mycket rikt sakramentshus af trä har funnits i Bunge kyrka på Gotland (bitar förvaras nu i Statens Historiska Museum), ett enklare har kommit från Väte kyrka på Gotland till detta museum (fig. 196).

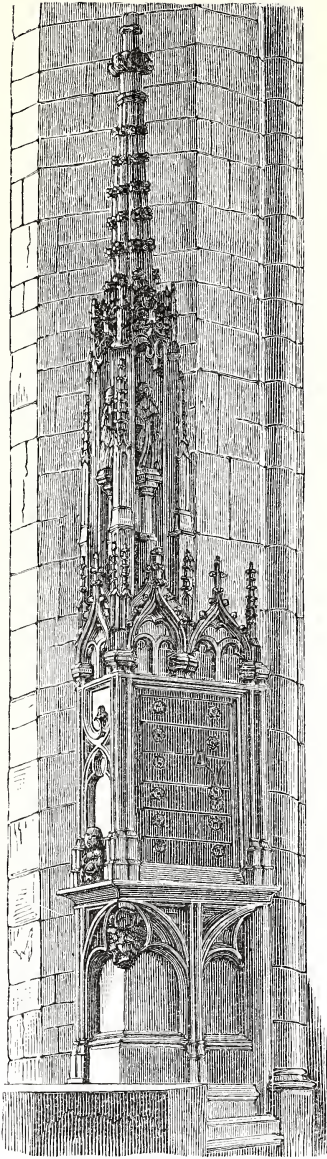


193. Från Tryde kyrka, Skåne.

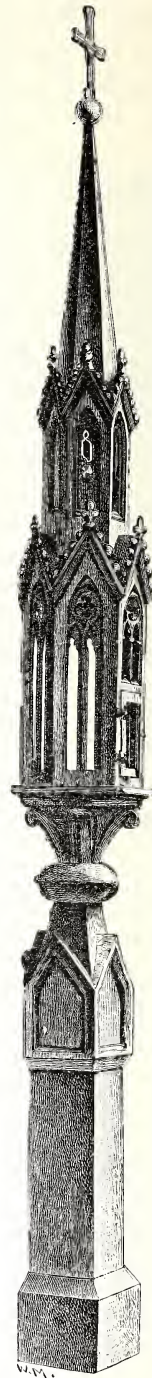


194. Från Väte kyrka, Gotland.

I ett sådant sakramentshus förvarade man endast det allra heligaste. Mindre viktiga föremål, som användes vid gudstjensten,ingo



195. Sakramentshus i Linköpings
domkyrka.

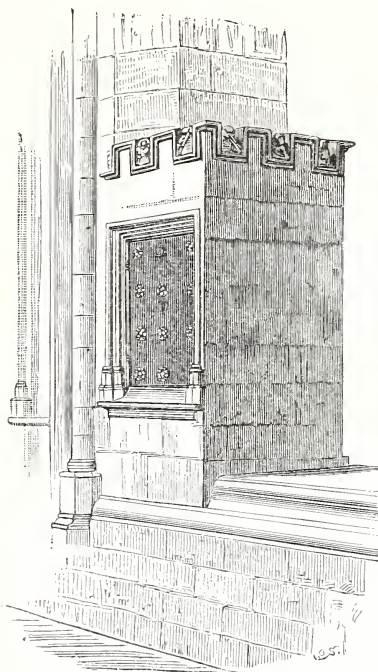


196. Från Väte kyrka, Gotland.

Fig. 195. Efter fotografi i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Fig. 196. Efter original i Statens Historiska Museum.

plats i skåp af mindre kostbart utförande, låt vara att man i en anseelig och värdig kyrka gaf äfven åt sådana skåp en prydlig utstyrel. Katedralen i Linköping har å södra sidan från altaret ett annat, likaledes i sten utfördt och till en pelare sig anslutande skåp, hvilket helt visst blifvit uppfördt till förvarande af de mindre dyrbara föremålen. Det har fått utseende af ett fäste, med murtinnar upptill.



197. Stenskåp i Linköpings domkyrka.

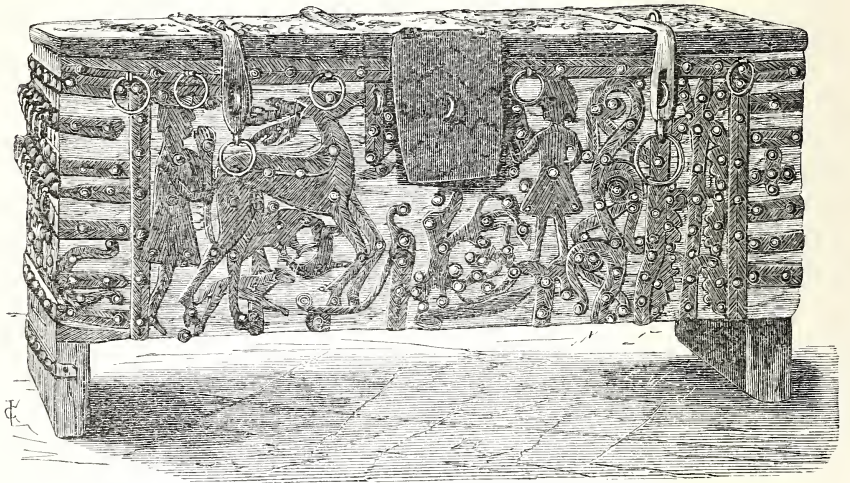
Man gick till och med så långt i realism, att man mellan tinnarne placerade krigare, sysselsatte med fästets försvar, och musikanter (fig. 197).

Bland de för gudstjensten erforderliga föremålen funnos flere, för hvilka plats icke kunde beredas i skåp af de slag, som nu varit föremål för vår uppmärksamhet. Jag tänker på messkläder, bonader o. d., hvilka, om de skulle hållas oskadade, måste förvaras i lådor eller **kistor**. Sådana förekommo väl i regeln i sakristian. Men en sådan fanns under medeltiden ingalunda i alla kyrkor. När sakristia saknades, måste

kistan ställas i sjelfva kyrkan, ty utom dennas helgade murar fingo de för gudstjensten nödiga föremålen icke förvaras.

Kistorna höra visserligen icke till de faste delarne af kyrkan. Men då vi från de i murarne anbragta skåpen helt naturligt ledts öfver till de fristående, alltså så att säga lösa skåpen, så fordrar konsekvensen, att vi i detta sammanhang sysselsätta oss med kistorna, låt vara att dessa kunde flyttas.

Många kyrkkistor, tillkomna under medeltiden, finnas nu icke i behåll, och vi kunna icke undra deröfver. Ju mera, efter katolicismens dagar, det blef sed att uppföra sakristior eller att, i strid mot all kyrklig tradition, till sakristia afsöndra någon del af kyrkan, desto mera fann man på medel att, väl eller illa, förvara messkläderna i

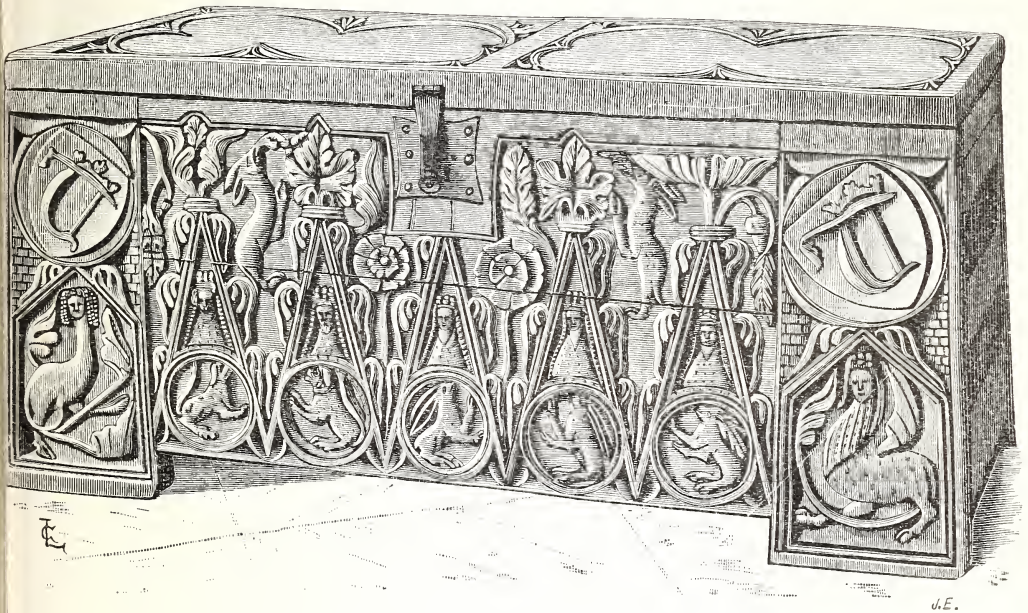


198. Kista från Vaxtorps kyrka i vestra Småland.

sakristian: de hängdes in i skåp, hvilka togo mindre golfyta i anspråk än kistorna, eller på pinnar fäste i väggen eller i en framför denna anordnad träställning. De gamla klädeskistorna blefvo då öfverflödiga för kyrkan, och som de kunde med fördel användas för profant bruk, flyttades de bort till sockenbors hem. Några finnas dock i behåll. De kunna hänföras till tvänne grupper.

Inom det svenska fastlandets kyrkor finnas många märkliga exempel på ett för Sverige karakteristiskt sätt att dekorera trä med ribbor eller mindre plåtar af jern. Tekniken är mycket enkel. Jernribborna hafva genom upprepade, intill hvarandra fogade mejselhugg fått långsgående linier, hvilka gjorde utseendet rikare. Dessa ribbor ordnades i cirklar

eller till växtslingor, hvilka på ett något otympligt sätt återgifva de inom den romanska konsten använda ornamentsmotiven. Denna förbindelse med den romanska konsten antyder en hög ålder. De å sådana ribbor stundom anbragta runristningarna vittna åt samma håll. Bland ornamenten förekomma äfven figurliga framställningar, oftast helt råa; jagtscener äro ett mycket omtyckt motiv. Vi finna denna teknik använd på kyrkodörrar och kyrkkistor. På detta sätt dekorerade kyrkodörrar förekomma inom flere svenska landskap. Tekniken är obestriddligen svensk. Det var visserligen i alla land sed att förse de starka kyrkodörrarna med beslag af jern, hvilka om de än icke så mycket

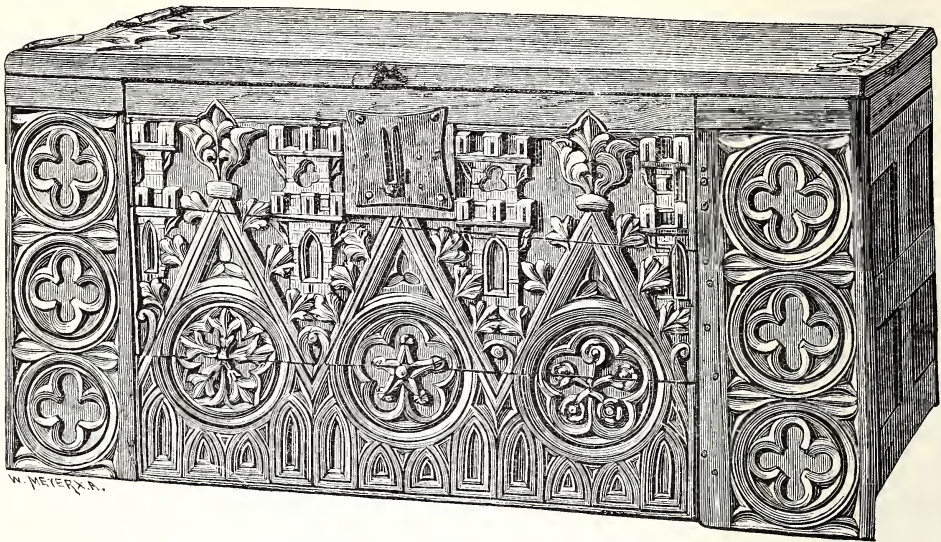


199. Kista från Vadstena kloster.

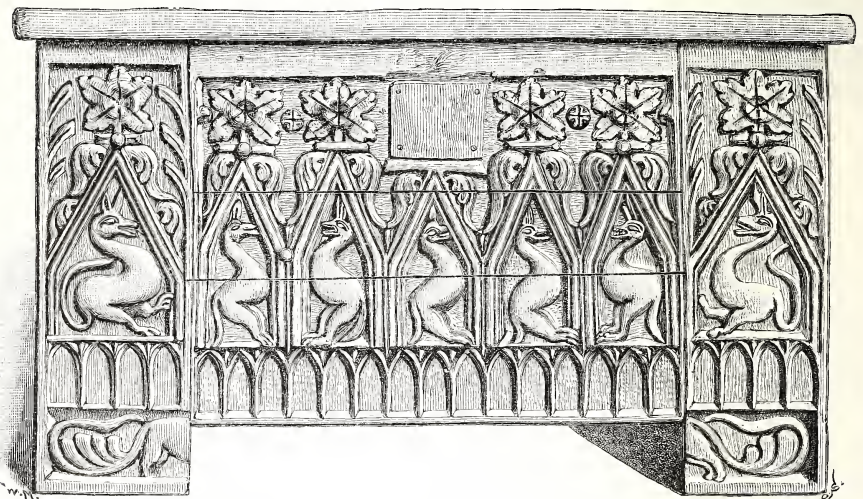
ökade dörrens styrka, dock gäfvö ett ökad t intryck af kraft — sådana dörrbeslag förekomma ganska allmänt på Gotland. Men det är icke sådana beslag som jag nu tänker på.

Under det kyrkodörrarna af det ifrågavarande slaget förekomma, såsom nyss sades, inom flere svenska landskap, hafva, mig veterligen, kyrkokistor med denna dekorering icke blifvit bevarade annat än i Småland. Från detta landskap hafva tre kistor af detta slag förvärfvats för Statens Historiska Museum. En af dem, från Voxtorps kyrka i vestra Småland, är här afbildad fig. 198. På denna kista förekommer bland ornamenten en jagt.

Från Vadstena kloster hafva tvänne skulpterade träkistor kommit till Statens Historiska Museum, båda synnerligen prydliga. Den ena, fig. 199, har ett rikt mönster med arkitektoniska ornament, ett par blommor samt flere djurfigurer, bland dem ett par, som tillhöra fan-



200. Kista från Vadstena kloster.



201. Kista i Visby fornsal.

tasiens område. Utstyrelsen är gotikens. Det krönte C, som förekommer i tvänne sköldar, kan åsyfta k. Cristofer eller k. Cristiern I.

Fig. 200. Efter original i Statens Historiska Museum.

Fig. 201. Efter fotografi i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Det är mindre troligt, att det betecknar den svenske konungen Karl Knutsson, för hvilken begynnelsebokstafven K hade legat närmare till hands.

Den andra kistan är här återgifven fig. 200. Här förekomma endast arkitektoniska ornament. Någon antydning om denna kistas ålder finnes icke, men vi kunna med trygghet hänföra henne till samma tid som den föregående. I öfre kanten af ena inre gafvelväggen hafva båda dessa kistor en liten låda, en s. k. läddicka, af samma art som förekommer än i dag i kistor i allmogehem.

En tredje kista af liknande art förvaras i Gotlands fornsal. Hon visar (fig. 201) mycken öfverensstämmelse med den förre af Vadstena-kistorna, men är af något mindre godt arbete i de arkitektoniske detaljerne, och de fantastiska djuren äro vida vårdlösare utförda.

I en skånsk kyrka har jag sett ett skåp med jernbeslag i gotisk stil, hvilket var stort nog att deri förvara messkläderna.

Det förnämsta altaret stod i koret framför apsis eller framför den rakt afslutna korväggen. I de stora kyrkorna fanns, såsom redan blifvit framhållet, utanför koret hvad vi kunna kalla ett andra högaltare, det för lekmännen afsedda, derföre kalladt sockenaltaret.

När vi nu gå vidare i betraktande af faste delar af kyrkan, som hade med gudstjensten att göra, kommer närmast **läktaren**, i gränsen mellan koret och långhuset, på gränsen mellan högaltarets och sockenaltarets områden. En läktare af denna art förekom emellertid endast i de största kyrkorna, i de öfriga saknades utrymme. Ordet läktare är en försvenskning af det latinska *lectorium*, en plats, hvarifrån förelästes.

Otte säger:¹ »I biskops- och klosterkyrkor uppförde man, i stället för ett enkelt skrank mellan koret och långhuset — dock, så vidt man kan se, icke före 1200-talet — en tvärbyggnad af trä eller sten, med spiraltrappor från koret. Denne byggnad hvilade på öppne bågar eller hade i den undre delen tvänne genomgångar. Från denne byggnad lästes evangeliet och derifrån kom namnet läktare. I domkyrkan i Lybeck och i Mariakyrkan i samme stad kallades läktaren sångkor (*singechor*), derföre att på läktaren var plats beredd för en kör, som, beledsagad af tonerne från en liten på läktaren ställd orgel, utförde liturgiske sånger, i synnerhet lofsånger».

I nyare tid har denne mellan koret och långhuset uppförde läktare vanligen fått försvinna, då han verkade i högsta grad skymmande. En läktare af denna art finnes icke bevarad i någon svensk kyrka,

¹ *Handbuch der kirchlichen Archäologie* (5:e upplagan), del 1, s. 50.

men sådana hafva funnits i en och annan större kyrka. I Lunds domkyrka, der korafdelningen ligger så mycket högre än långhusets golf och långhuset i öster afslutas af en hög tvärmur, måste en läktare hafva funnits. En sådan omtalas äfven i Strängnäs domkyrka, och på dervarande läktare fanns t. o. m. ett altare, invigdt åt det heliga korset, enligt en urkundsuppgift från år 1474. Det från den s. k. triumfbågen nedhängande stora krucifixet sattes gerna i förbindelse med läktaren. Antagligen stod derföre helgakorsaltaret på läktaren i Strängnäs domkyrka midt på läktaren, ty det stora krucifixet plögade vara fäst vid eller under sjelfve spetsen af den s. k. triumfbågen.¹

Om de forne läktarne mellan kor och långhus försvunnit i de svenska kyrkorna — liksom för öfrigt i flertalet af utländska —, så saknas visserligen icke läktare i nutidens svenska kyrkor, man har funnit dem nödvändige med anledning af tillväxten i socknarnas folkmängd. De äro ofta tunge, skräpande, icke afpassade efter kyrkans utrymme i höjd och bredd. De förekomma aldrig på den gamle platsen, utan oftast i långhuset, i vester, der läktaren skulle uppbära orgeln, eller utmed långsidorna. Någon gång förekommer en läktare i koret, då gemenligen för kyrkans patronus och hans familj eller för något annat högförnämt herrskap. Äfven under medeltiden kunde läktare förekomma annanstädes än i skilnaden mellan kor och långhus, men desse läktare — i modern mening — kallades icke under medeltiden läktare, ty från dem utfördes icke någon läsning, som skulle höras af en nedanför stående menighet. En sådan läktare i modern mening fanns t. ex. i den södra korsarmen af Uppsala domkyrka. I sitt arbete *Monumenta ullerakerensia*, s. 31, omtalar Peringsköld ett sankt Peters och sankt Pauls samt alle apostlars kor, eljes kalladt s. Lars kapell, som varit inrättadt innanför domkyrkans fasta dörr. »Ofvanför södra dörrens kor är också ett upphöjdt hvalf, med en öppning genom några trappstenar, upp emot stora fönstret, till det så kallade öfre apostlaket. Uti detta öfre kapell, vid södra dörren, har också k. Kristiern år 1478 instiktat tvänne prebenden med tvänne altare, hvarom jag (Peringsköld) funnit en anteckning i en gammal handskrifven bok med titel Register öfver bref rörande Stäkets län. År 1458,² på apostlarne Petri och Pauli dag, grundade k. Kristiern med rådets bifall och på tillstyrkan af erkebiskop Jöns två prebenden i Uppsala domkyrka, i det kapell, som är öfver södra dörren i Uppsala kyrka, så att der skola uppföras två altaren för föreskrifna prebenden, och skall den ene prebendarien vara förbunden till att sjunga fyra messor i hvar vecka, och till lön skall han hafva 40 mark af staden Uppsalas kongl. skatt, den andre skall sjunga tre messor i hvar vecka och skall hafva i lön af

¹ Om detta kors skall jag i det följande nämna några ord.

² Peringsköld uppgifver visserligen år 1478, men då var ingen Kristiern konung, ej heller var någon Jöns eller Johan den tiden erkebiskop.

samme skatt 30 mark, till dess annanledes blifver beställt.» Här är således icke tal om någon läktare utan om ett hvalf, som uppbar det öfre kapellet. Hvalfvet med deraf uppbygget golf fanns tydligen qvar, då Peringsköld skref.

Under den äldsta tiden ingingo som delar i det skrank, hvilket skilde koret från långhuset, tvänne s. k. **amboner**, utsprång med framstycken af sten, från hvilke diakonerne läste för menigheten. Den ene var större och befann sig åt norr, den andre var mindre och befann sig åt söder. Från den förre lästes evangeliet, från den senare episteln. När under loppet af 1200-talet de större kyrkorna började förses med tvärgående läktare mellan kor och långhus, föllo ambonerne bort jämte det tidigare skranket. På läktaren, å den sidan, som vette mot långhuset, bragtes en pulpet, ofta försedd med ett utsprång, från hvilket man kunde föreläsa eller predika för menigheten. Ambonerne hade flyttats fram till korskranket, på det att föreläsaren eller predikanten skulle bättre kunna höras. För att uppnå samme fördel började man redan under 1000-talet att inom sjelfva långhuset uppföra en **predikstol**,¹ hvilken tydligen är föregångare till predikstolarne i våra kyrkor — en med bröstvärn omgifven upphöjd plats, hvilande på ett eller flere pelarstöd och tillgänglig medels en trappa. Dennes öfre del hade en form, som kunde påminna om en korg; reformatorn Olaus Petri fick ju ock i följd af sin predikareverksamhet vedernamnet 'mäster Olof i korgen' (jfr fig. 208 och 209).

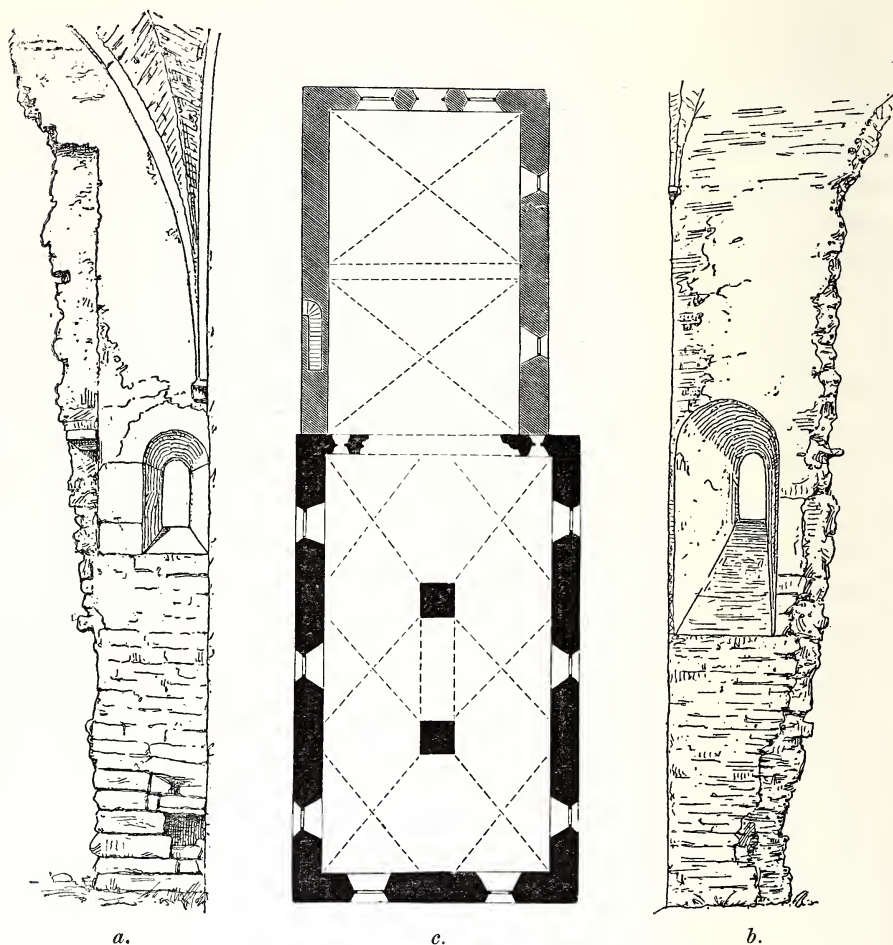
För att en predikan för eller annat tilltal till menigheten skulle ega rum, var en predikstol icke nödvändig. Redan under den äldre tiden, då biskopen hade sin hedersplats i apsis, reste han sig helt enkelt från sin stol, när han ville tilltala presterskap och menighet. Presten kunde ställa sig framför altaret och derifrån frambära sitt tal. Vissa kungörelser meddelades af presten stående i 'sånghusdörren', d. v. s. kordörren,² åt den på kyrkbacken samlade menigheten. Andra meddelanden kunde helt visst göras från samma plats. Någon predikstol af vanlig art från medeltiden finnes icke i vårt land. Den äldste predikstol jag känner för Sverige tillhör 1500-talets renässanstid och förekommer i en gotländsk kyrka. De fleste prydlige predikstolar i våra kyrkor tillhöra 1600- och 1700-talen.

¹ Ordet förekommer i våra medeltidsskrifter under formerne predikare-, predika- och predikstol. I den hel. Birgittas uppenbarelser (bok 4, kap. 49) omtalas ett stort kor, och två predikarestolar voro i koret, en på högra sidan och den andre på venstra sidan: här syftas tydligen på den gamla anordningen med tvänne amboner.

² I kyrkor, som icke hade dörr mellan koret och kyrkogården, fick väl dörren till långhuset göra tjänst för samma ändamål.

Emellertid förekommer i fyra svenska kyrkor en anordning, som blifvit ställd i samband med predikareverksamheten. Jag vill här lemna en närmare redogörelse för denna.

Jag tager då det första exemplet från den hel. Jörans kyrka utanför Visby. I anläggningen af denna kyrka råder en viss snedhet:

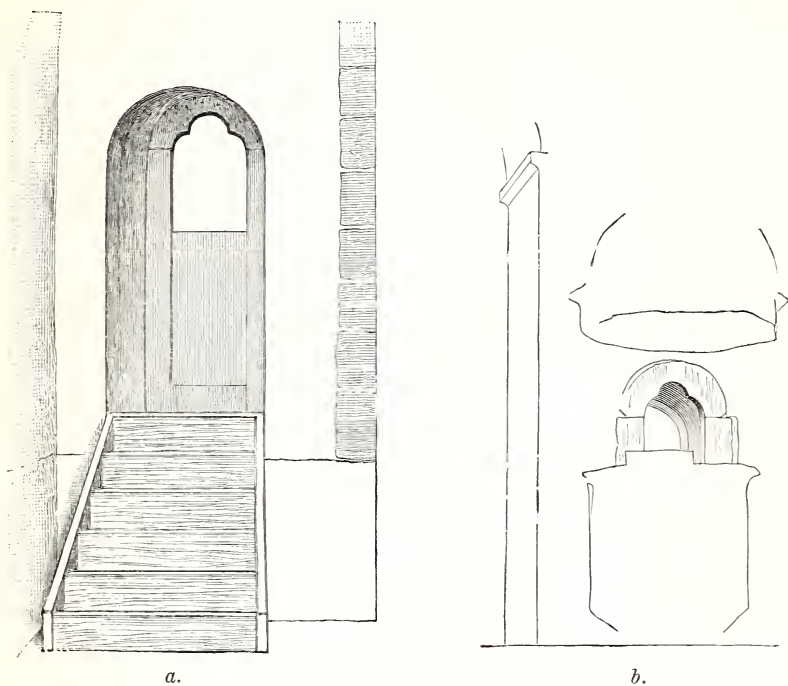


202. Från den hel. Jörans kyrka vid Visby.

långhusets och korets midtlinier fortsätta icke hvarandra. I den norre muren mellan koret och långhuset förekommer rätt högt öfver golvet ett litet rundbågigt fönster med mycket hög bröstning åt långhuset till. Kyrkans plan och fönstrets plats i förhållande till golvet visas af fig. 202. Fig. 202 *c* visar, att på andra sidan triumfbågen funnits

Fig. 202. Efter teckningar och fotografier i Antiquarisk-topografiska arkivet; *a* bild tagen från koret, *b* bild tagen från långhuset, *c* plan.

åtminstone en nisch af samme form, men här finnes ej någon genomgående öppning, då kormuren på denna sida kommer i vägen. Den först omtalade af desse gluggar har blifvit satt i förbindelse med en predikstol, d. v. s. man har antagit, att predikanten stod på en upphöjning inne i koret och talade genom den smala och låga öppningen till åhörarne, som voro placerade i långhuset. Omöjligt är detta icke — man skulle ju särskildt i denna kyrka, som hörde till ett spetälskehus, haft skyldighet att tänka på att åstadkomma ett visst afstånd mellan den andlige och hans församling. Att de fönsterliknande öppningarna



203. I Vamlingbo kyrka, Gotland.

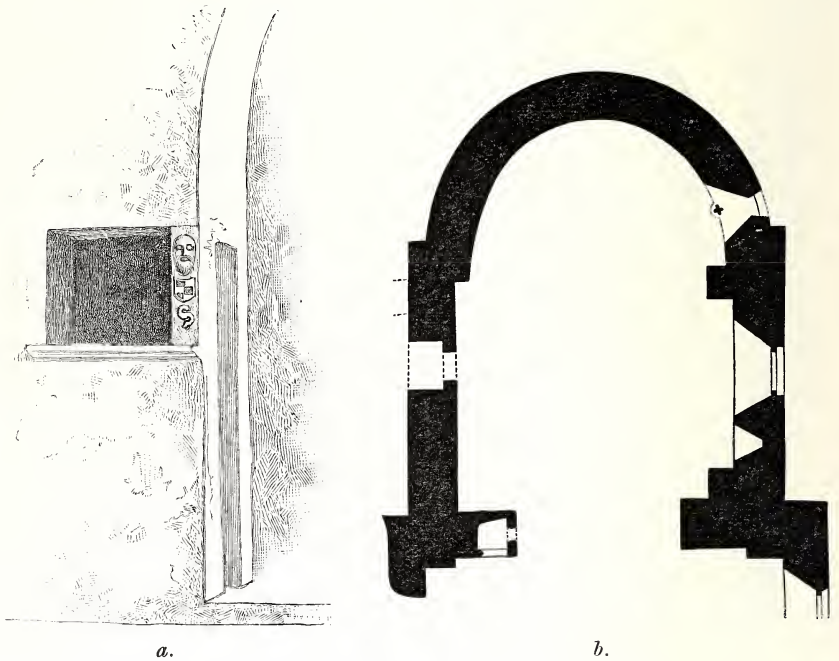
äro tvänne kan icke väcka förvåning, då det ju var regel att på gränsen mellan kor och långhus använda tvänne amboner.¹

Vamlingbo kyrka på Gotland har i muren mellan koret och långhuset af ålder en dörr ett godt stycke öfver golvet. Det torde ej kunna

Fig. 203. Efter fotografier i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Brunius anser, att de två öppningarna verkligen varit fönster, tillkomna, innan koret fått de nuvarande mätten. Det var visserligen icke sed på Gotland att anbringa fönster i långhusets östre mur å ömse sidor af triumfbågen, men det kan hafva funnits altaren i de två hörnen, och man kan, för att skaffa dem ljus, hafva öfver altarena åstadkommit dessa ljusöppningar. Men då man på altaret regelbundet använde artificiell belysning, fanns ingen nödvändighet att öfver altaret anbringa ett östligt fönster.

betviflas, att denna dörr stått i sammanhang med en predikstol. Fig. 203 visar denna dörröppning, för så vidt hon icke skymmes af den vida yngre predikstolen i långhushörnet (*b*), och trappan å korsidan (*a*). Öppningen afslutas upptill med en låg trebruten båge. Hurudan sjelfve predikstolen varit beskaffad, kan nu icke afgöras, då den gamla anordningen fått vika för den nye, skrymmande predikstolen. Huruvida här funnits en predikstol eller tvänne, vill jag lemna osagdt. Skiljemuren å den motsatta, d. v. s. norra sidan är så väl skyld af murbruk, att man ej kan se, huruvida i denne mur finnas konturerne till en motsvarande dörröppning.

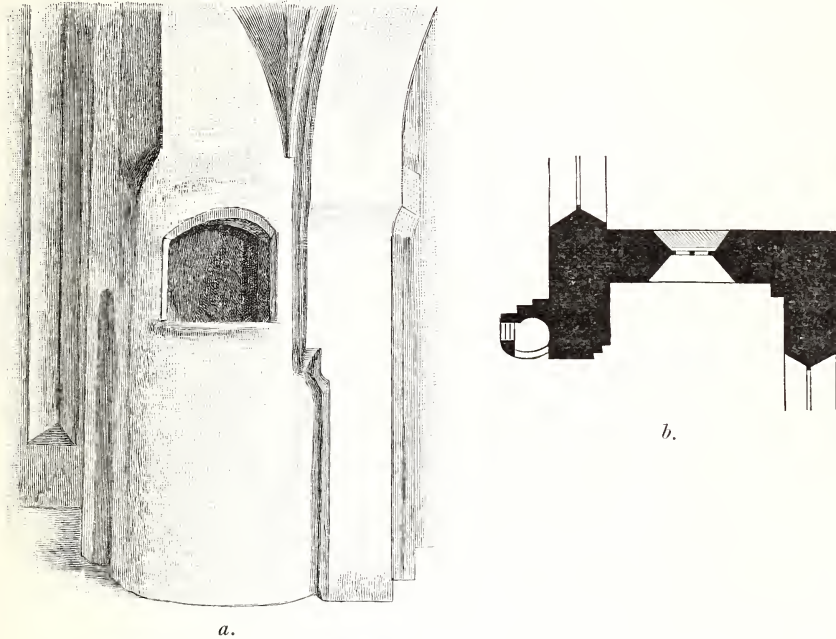


204. Predikstol i Husaby kyrka, Vestergötland.

Det tredje fallet förekommer i Husaby kyrka i Vestergötland. I den norre skiljemuren mellan koret och långhuset förekommer en fyrkantig öppning med en bottenkifva, som är försedd med en inskrift, och ett sidostycke åt söder, som är skulpterad (fig. 204). Å sidostycket förekommer öfverst ett hufvud, derunder biskop Brynjolf Gerlaxssons slägtvapen, derunder ett ornament. På den släta bottenkifvan förekomma de två något haltande leoninske verserne:

Dogma salutis erit hoc quidquid dicere querit
Clerus in ambone subtili cum ratione,

d. v. s. salighetens lära skall vara det hvadhelst det må vara som presterskapet med fint skäl säger i predikstolen (*ambo*). Derunder finnes, enligt anteckning från 1700-talet, årtalet 1505. Dr Ekhoff som senast undersökt Husaby kyrka, säger följande:¹ »På norra sidan af triumfbågen träffas en egendomlig anordning — —. Sjelfve triumfbågs-muren innehåller — — här ett litet rum, stort nog för en person i stående ställning och till hvilket man hade tillträde genom en dörröppning i sjelfve triumfbågen [d. v. s. i den triumfbågen uppbärande muren]. Detta rum har utåt långhuset en fyrsidig öppning, anbragt vid sådan höjd, att den i rummet innevarande kan genom densamma



205. Predikstol i Munktorps kyrka, Vestmanland.

beqvåmligen tala ut till menigheten. — — Angående rummets bestämmelse behöfver — — ingen tvekan råda. — — Ambon är — — ej ursprunglig, d. v. s. ej anordnad samtidigt med triumfbågs-murens uppförande, utan på ett mycket värdslost sätt åstadkommen efteråt genom utrifning i muren. Taket är ej hvälfdt, utan består helt enkelt af inskjutne plankstumpar.»

Under de nyss meddelade verserne förekommer, enligt nu synliga spår och enligt en äldre afbildning, årtalet 1505, biskop Brynjolfs

Fig. 205. Efter fotografi och teckning i antiqvarisk-topografiska arkivet.

¹ Svenska Fornminnesföreningens tidskrift, del 10, s. 337.

dödsår. Dr Ekhoff antager på grund häraf, att denne ambos »tillkomst på något sätt stått i samband med biskopens död, t. ex. för firande af högtidliga messor efter honom eller dylikt, hvilket ej motsäges af ambons tillfälliga beskaffenhet. Å andra sidan är det emellertid egenomligt, att ambon blifvit iordningställd så sent. Den har — — en dörröppning utmynnande i sjelfve triumfbågen. Denne ingång är nu emellertid stängd genom ett utanför densamma ställdt muradt altare. Kyrkan har nämligen utom högaltaret tvänne sidoaltaren anbragta midt emot hvarandra i triumfbågen. — — Då dessa sidoaltaren naturligtvis måste hafva tillkommit före slutet af den katolska tiden, är anordningen — — gåtfull nog. Ambon skall ju nämligen då hafva gjort tjenst endast mycket kort tid. Måhända ligger emellertid förklaringen härpå just i nyss framställda förmodan, att den tillkommit med anledning af biskop Brynjolfs död. Om den ej användes mera än vid just detta tillfälle, var ju intet som hindrade, att altaret snart derefter anbragtes framför ingången.»

Jag kan icke godkänna denne tankegång. Derest med anledning af biskopens bortgång en messa hölls, försiggick denna vid högaltaret, någon likpredikan torde icke hafva förekommit, ännu mindre hade man för en sådan åstadkommit en ny predikstol. Något sammanhang mellan predikstolens tillkomst och biskopens frånfälle torde icke finnas. Ännu mindre är det antagligt, att man upphörde att begagna predikstolen, så fort begrafningsmessan var hållen, och att man derföre uppförde ett altare utanför ingången till predikstolen. De två altaren, som nu förekomma under triumfbågen, stå helt visst icke på sine ursprungliga platser. I de flesta kyrkor förstörde man bialtaren, när de icke längre behöfdes. I Husaby kyrka flyttade man dem, så att de kunde tjena dekorativa ändamål. Det är otänkbart, att de från början haft de nuvarande platserne, då de och de vid dem utförda gudstjensterna skulle helt enkelt hafva skymt högaltaret. I Vadstena klosterkyrka förekommo i nyaste tid i den östre änden — hvilken der under medeltiden var den mindre förnämlige — åt vester om de två siste pelarne två altaren; det ena har, efter af mig förordnad undersökning, visat sig vara af nyare datum.

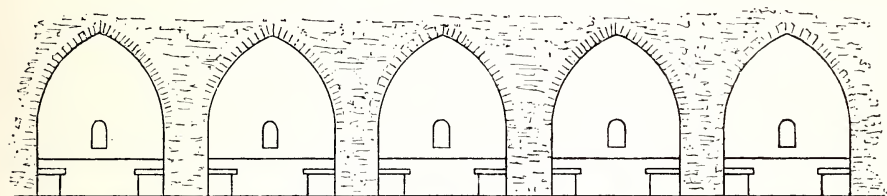
Predikanten i Husaby stod i sin cell med ansigtet vändt mot församlingen. Den fyrkantiga öppningen var så stor, att hans anlete kunde ses och hans ord höras. Predikstolen i Vamlingbo bestod af en trappa (som var lös) och en dörröppning; som tredje element torde hafva funnits ett utsprång, till hvilket man kom genom dörröppningen.

I Munktorps kyrka i Vestmanland finnes en predikstol af liknande konstruktion (jfr fig. 205 *a* och *b*).

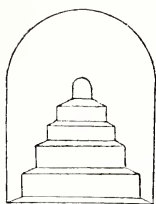
Predikstolen i den katolska kyrkan hade sin naturlige plats på gränsen mellan kor och långhus; presten, som uppehöll sig i koret,

skulle tala till menigheten, som var samlad i långhuset. I den lutheriska kyrkan har presten ej längre någon uteslutande besittningsrätt till koret, och predikstolen ryckes vanligen längre ut i långhuset. För oss är den korgliknande predikstolen med hans tak och trappa det viktigaste. En öppning, bruten i muren mellan kor och långhus, är af underordnad vikt och saknas i de flesta fall.

För meddelande mellan presten och församlingens medlemmar fanns i Vadstena klosterkyrka egendomliga muröppningar. Fru Birgitta föreskref, att »den väggen, som är bakom sätena i brödernes kor



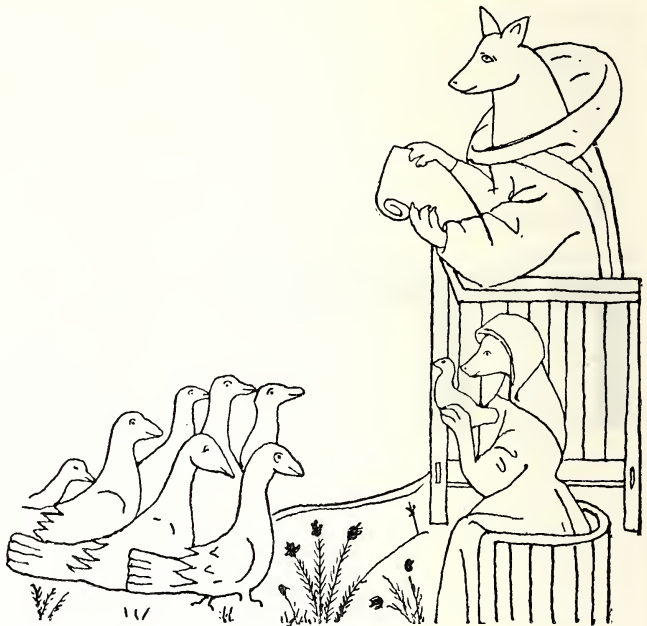
206. Från Vadstena klosterkyrka.



207. Från Husaby kyrka.

mot systrarna i norr, skall hafva fem vindögon (fönster) nära jorden, genom hvilka systrarne skola göra sitt skriftermål och taga Guds lekamen», och dessa fem fönsteröppningar hafva under den nyligen afslutade reparationen af kyrkan blifvit återfunna (fig. 206). De uppfyllde fullkomligt det med dem afsedda ändamålet; presten och klostersystemen kommo hvarandra så nära, att äfven den framhvisade bikten kunde förnimmas, utan att något för ärbarheten eller blygheten sårande kunde företagas.

Dr Ekhoﬀ har i nyss anförda afhandling fäst uppmärksamheten vid en i Husaby kormur helt nära marken förekommande öppning af mycket ringa mått (jfr fig. 207) samt vid liknande muröppningar i danska kyrkor. Någon tillfredsställande förklaring af deras uppgift är ännu icke funnen. Man har sagt, att man ville genom dem se hvad som tilldrog sig utanför koret, att man genom dem besköt en utanför stående fiendskara, att man genom dem utgöt sköljvattnet, att de — liksom de små öppningarna i Vadstena kormur — varit brukade för bikt. Denna sist anförda förklaring — den senaste, som

208. *Predikstol.*209. *Predikstol.*

mig veterligen blifvit uttalad — synes mig lika otillfredsställande som alla de andra.

Predikningar höllos emellertid icke allenast i kyrkan, utan hvarhelst en större menighet var samlad, på kyrkbacken, på torg och gator o. s. v. Som predikstolar torde då föremål af hvarjehanda art fått tjena, allenast talaren fick en högre ståndpunkt än åhörarskaran. När predikningar ofta förekommo på ett ställe, hade man särskilde predikstolar gjorde, hvilke kunde uppsättas, när de skulle användas; sådane lätt flyttbare predikstolar kunde för öfrigt uppsättas här eller

Fig. 208. Efter initialbokstaf i en laghandskrift, tillhörig Kalmar gymnasii-bibliotek.

Fig. 209. Efter målning i Tolfta kyrka, Uppland.

der i kyrkorna. Om deras utseende gifvas oss antydningar i fig. 208 och 209, den förre från midten af 1400-talet den andra från 1500-talets början.¹

Man kunde hafva ett par predikstolar i en kyrka. I Vadstena klosters *diarium* omtalas, huruledes vid skrinläggningen af den hel. Katarina, den hel. fru Birgittas dotter, ene dagen en predikan hölls inom koret från en *ambo* eller *cathedra* på latin; andre dagen hölls en predikan på svenska, således för allmänheten, från en *ambo*, som förekom nedanför korskranket.

Sittplatser förekomma i medeltidens kyrkor i vida mindre antal än i nutidens. Äfven med afseende på dem rådde en bestämd skilnad mellan koret och långhuset, mellan presterskapet och menigheten. De andlige måste visserligen delvis förrätta gudstjensten stående, men de fleste kunde sitta och hade ock sittplatser åt sig ordnade, de s. k. *korstolarne* eller korbänkarna.

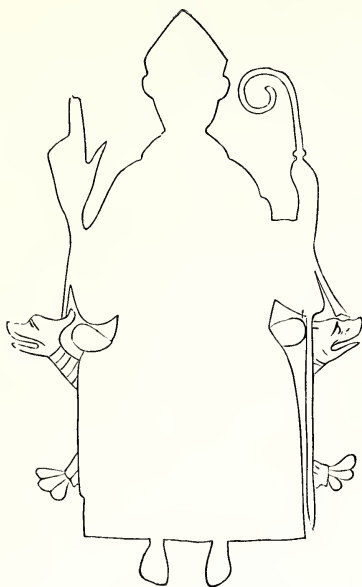
Den förnämste sittplatsen tillkom biskopen (erkebiskopen). En sådan saknades aldrig i hans egen kyrka, men fanns äfven i andra kyrkor, åtminstone i sådana, som oftare hade tillfälle att hugnas med besök af stiftets öfverherde. Biskopskyrkorna kallades efter biskopsstolen, *cathedra*, rent af *ecclesie cathedrales*, hvilket uttryck återfinnes i den förkortade formen katedraler.

Redan i de fornkristne katakomberne finnas sittplatser inhuggne i tuffväggen, hvilke intogos af högre kyrklige dignitärer. I Peterskyrkan i Rom förvaras en urgammal stol, som traditionen uppgifver hafva varit begagnad af aposteln Petrus: han har ett ganska lågt säte och ett genombrutet ryggstöd. Stolen består af ek- och akasia-trä, sidostyckena af sätet äro beklädda med elfenbensskifvor, som hafva figurliga framställningar, till den allra störste delen af hedet ursprung. En och annan biskopsstol af marmor är bevarad i italienska kyrkor. Jämte sådane faste stolar användes redan tidigt fällstolar af trä — två X-liknande stycken, förenade af en genom midtpunkterne gående tvärslä och uppbärande sjelfva sätet, hvilket gjordes bekvämligare genom en pålagd dyna. De fyra öfre hörnen af de bärande delarne fingo i regeln form af djurhufvud.

Af denna senare art synas de svenske biskoparnes stolar hafva varit, att döma efter deras sigill, i hvilka de äro afbildade i full ornat. Några exempel må här meddelas. Den arkitektoniske öfverbyggnaden torde icke vara tillkommen endast för att fylla ytan inom sigillet. Vi hafva allt skäl att antaga, att de verkliga i katedralerna uppstälde biskopsstolarne voro omslutne af en sådan arkitektonisk utstyrsel.

¹ Om en predikstol i en kyrkogårdspört jfr det följande.

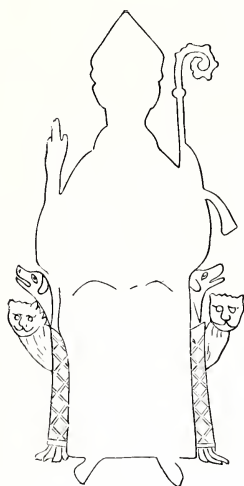
Biskopsstolen stod ursprungligen i apsis. Till höger och venster anslöto sig tvänne bänkar, å hvilke platser funnos för de öfrige presterne. Jag har redan haft tillfälle att framhålla, huruledes apsis



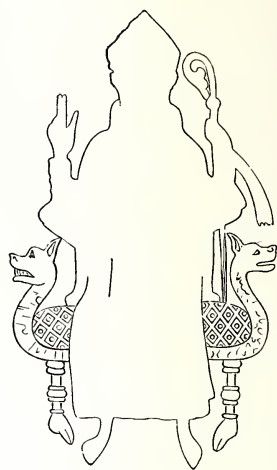
210. År 1244.



211. År 1258.



212. År 1270.

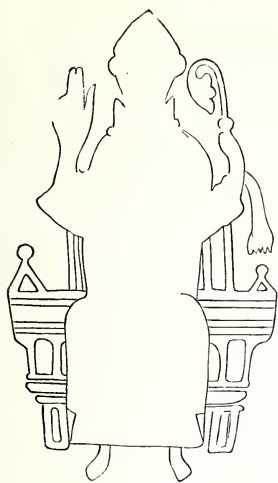


213. År 1270.

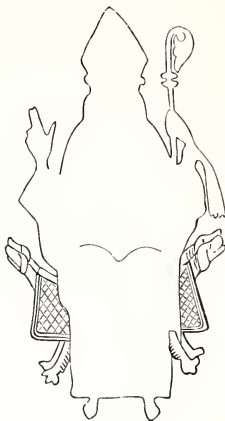
Biskopsstolar.

småningom förlorade i betydelse. Altaret kom att uppbära så många föremål, att den bakom altaret sittande biskopen hade blifvit full-

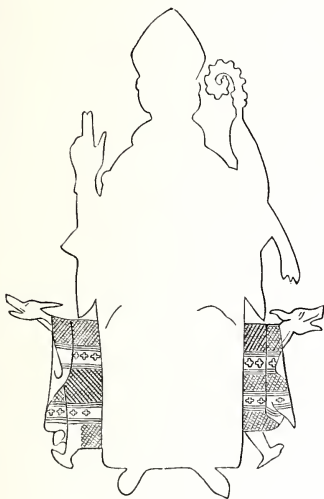
ständigt dold. När utvecklingen hunnit till detta skede — under 1300-talet —, flyttades biskopens stol framför altaret, d. v. s. icke midt framför detta, utan på ena sidan af koret framför altaret. Den sida,



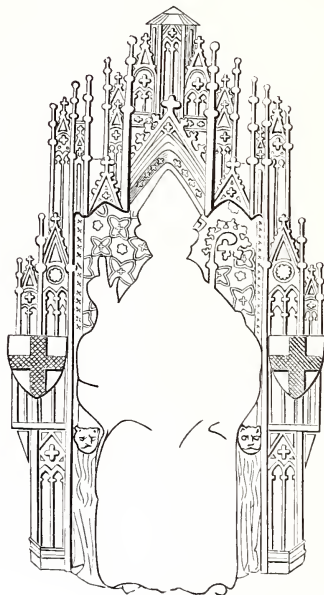
214. År 1278.



215. År 1286.



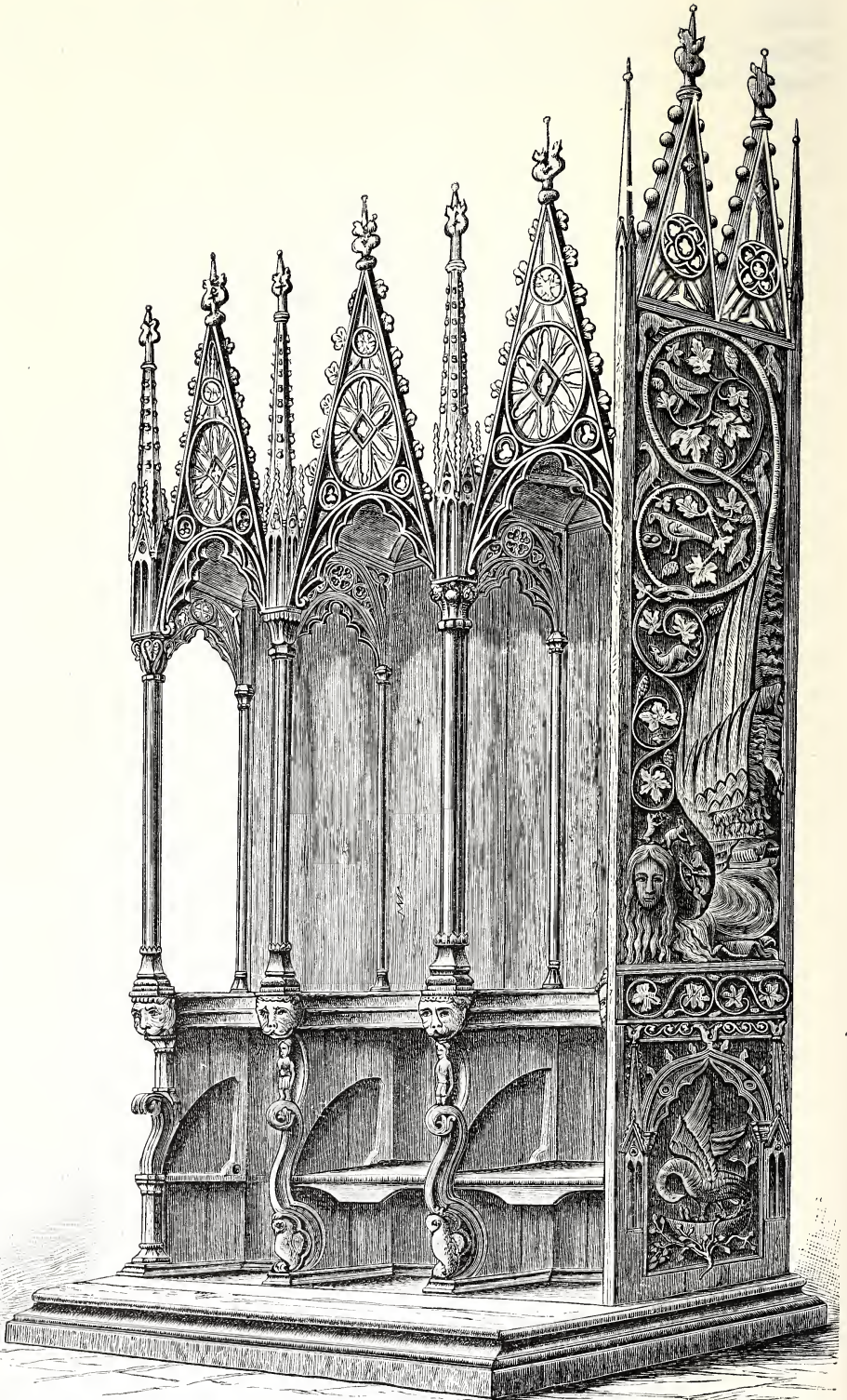
216. År 1318.



217. År 1343.

Biskopsstolar.

som valdes till hedersplats åt biskopen, var den s. k. evangeliisidan eller norra sidan.



218. Preststol i Lunds domkyrka.

På epistelsidan, midt emot biskopsstolen, förekom en plats, å hvilken den tienstförrättande presten, med diakonen på den högra, subdiakonen på den venstra sidan, kunde taga plats under de delar af gudstjensten, då kören grep in och presten icke hade någon altarhandling att fullgöra. För sådant ändamål fanns en för alla tre gemensam bänk eller tre lika höge stolar, hvilke saknade armstöd och bakvägg. Dessa sittplatser skulle hvila på sjelfva korgolfvet, under det biskopens stol var ställd på en förhöjning öfver detta.

I Lunds domkyrka finnes en mycket intressant stol, här afbildad fig. 213. Han har stundom uppfattats som den erkebiskoplige stolen, men då denne stol har platser för tre personer och haft plats för åtminstone en till,¹ synes detta antagande vara orimligt: erkebiskopen i Lund kunde icke gerna hafva tvänne eller flere personer vid sina sidor. Det synes då ligga närmare till hands, att ifrågavarande stol varit afsedd för tienstförrättande, låt vara att denne stol är rikare utstyrd än deras plägade vara, eller för visse andlige af hög rang. Men hade de en sådan stol, då kunna vi med allt skäl antaga, att erkebiskopens stol varit ännu förnämligare och till utstyrseln ännu rikare. Dessvärre är han förlorad.

Vid sidorna af koret voro sittplatser anordnade för presterskapet. Dessa hade form af bänkar, och var å hvardera sidan antalet af bänkar beroende på talrikheten af det kyrkan tillhörande presterskapet. Å hvar sida kunde antalet bänkar vara två till fyra, hvar inre bänk höjande sig öfver den närmast yttre, så att för alle å bänkarne sittande fanns tillfälle till fri utsigt. Den innerste och högste bänken utgjorde ett sammanhängande helt. Innanför honom reste sig en bakvägg, upp till afslutad med en framspringande baldakin. De främre bänkarne voro afbrutne af gångar, som beredde tillträde till den inre och den innerste bänken. De främre bänkarne fingo icke hafva alltför höga ryggstöd, i annat fall hade de hindrat utsigten för de innanför sittande.

Dessa bänkar voro mycket beqvämt inrättade. De, som å dem hade sine platser, skulle, allt efter gudstjenstens fordringar, sitta eller stå. Hvar plats var å ömse sidor begränsad af en uppstigande mellanbalk, hvilken beredde stöd för armen. När man steg upp från den sittande ställningen, gick sitsen upp och slöt sig till ryggstödet, hvarigenom ett större utrymme bereddes. På det man icke skulle blifva alltför trött genom att stå, fanns på sitsens undersida ett konsolartadt utsprång, hvilket, när sitsen var uppslagen, fick en vertikal ställning. Mot detta kunde den stående stödja den del af kroppen, som annars

Fig. 218. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Den ännu bevarade stolen har å den ena sidan ett fullt utbildadt och synnerligen prydligt gafvelstycke, under det att sådant fattas å den motsatta sidan, hvarest fortsättningen af stolen uppenbarligen blifvit bortsågad. Brunius antager, att ännu en sittplats funnits och att stolen varit afsedd för Lunds domkyrkas fyra prelater.

hvilade på den nedslagne sitsen. Dessa konsolartade utsprång hade det betecknande namnet *misericordia*, d. v. s. barmhertighet — deras syfte var att verka välgörande. En sådan *misericordia* finnes här afbildad fig. 219. Andra ses i några följande figurer.

I Vesterås domkyrka finnas ännu delar af de gamle korstolarne bevarade. Domkyrkan var icke öfver måttan rik, presterskapet kan derföre icke hafva varit så synnerligen talrikt, men nog torde å hvardera sidan af koret hafva förekommit åtminstone tvänne rader af korstolar. De ännu bevarade delarne, hvilke vid någon ändring af kyrkan blifvit placerade på orätt ställe, hafva icke höga ryggstöd och tillhöra derföre en främre bänkrad. Fig. 220 gifver en föreställning om utseendet af denna främre rad.

Den enda kyrka inom det nuvarande Sverige, som har korstolarne något så när i behåll, är Lunds domkyrka. Vi måste, af denna



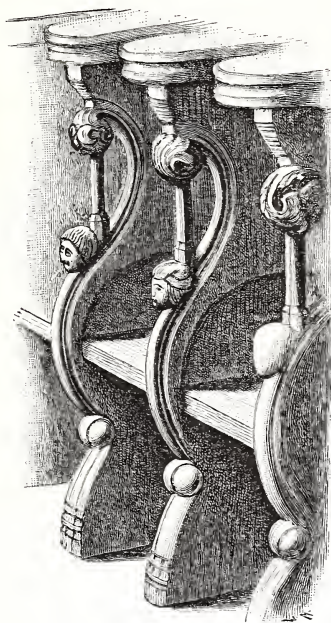
219. *Misericordia*.

anledning, egna dem en särskild uppmärksamhet. Skadade äro de visserligen, ty de hafva blifvit ganska omildt behandlade, flyttade från ett ställe till ett annat o. s. v., men vi kunna från dem få en fullständig föreställning om den rikare anordningen af kanikernes sittplatser i koret. Flere delar af dem hafva blifvit skadade, måhända under flyttningarna. Om det sätt på hvilket de blifvit ersatta, vill jag icke här yttra mig, då denna fråga tillhör en senare del af mitt arbete.

Sittplatserne bilda tvänne rader och äro ordnade så, att ingen behöfde sitta rätt bakom en annan; alle kunde derföre se och ses. Fig. 221 visar rätt framifrån de två raderna. Nederst se vi en rad af spetsbågar, öfver dem, mellan starka, mycket framspringande stöd, den nedre radens sittbräden, alla uppslagna, så att miserikordiorna

Fig. 219. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet (från preststolen i Lunds domkyrka).

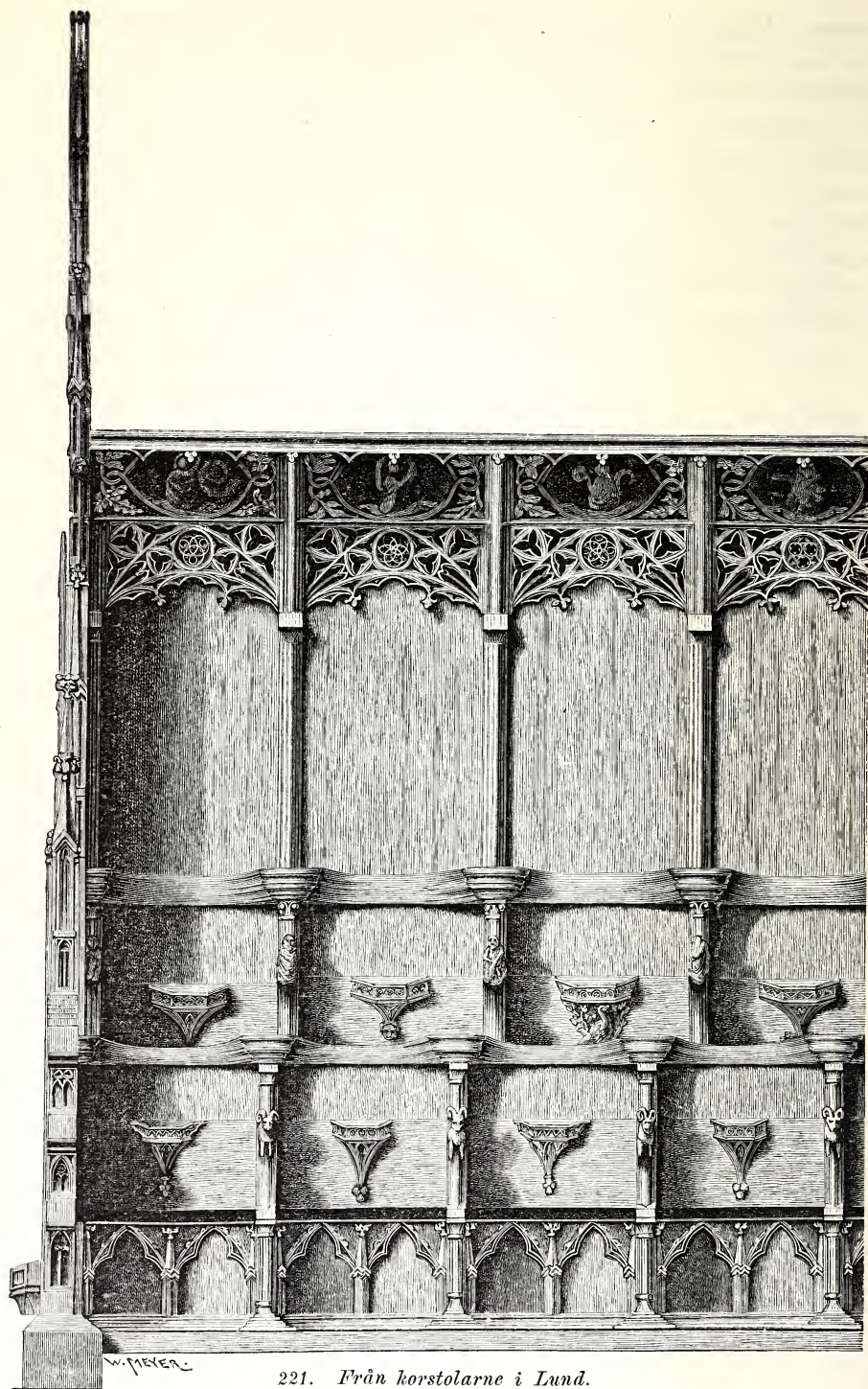
synas. Ryggstyckena äro rundade, å båda sidor framspringande till de nyss omtalade stöden. Den nedre delen af den bakre bänken är naturligtvis dold af den främre, men vi se de uppslagna sittbräderna och ryggstöden, hvilka äro anordnade på samma sätt som den undre radens. Härmed var det praktiska behofvet tillfredsstäldt, men för utseendets skuld — kanske ock af rent praktiskt skäl, för att skydda kanikerne från drag — lät man bakväggen stiga mycket högre upp och upptill få en arkitektonisk afslutning. Det allra öfversta, starkt framspringande partiet har på den undre sidan af hvar afdelning, d. v. s. öfver hvar och ett säte inom den högre raden, en rik skulpterad fram-



220. Korbänk i Vesterås domkyrka.

ställning. Den vid ene kanten uppstigande spiran bildar afslutning till det på utsidan ymnigt sirade gafvelstycket. Det hela är utfördt i eke.

Gafvelstyckena äro särdeles prydliga. Ett visas af fig. 222. På sockeln ses ett utsprång: detta bildade ett trappsteg för dem, som skulle taga plats i korbänken eller lemna denne. Den nedre bänken skyles af ett lägre gafvelstycke, hvars bildfält upptages af tvänne åldrige män, hvilke i händerna hålla språkband — antagligen se vi här för oss tvänne profeter, hvilkes å språkbanden målade ord framhållit någon allmängiltig trossats eller, möjligen, haft något afseende på kyrkan, bänkarne eller deras framställningar. Den öfre bänken motsvaras



221. Från korstolarne i Lund.

Fig. 221. Efter teckning af A. Assarsson i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

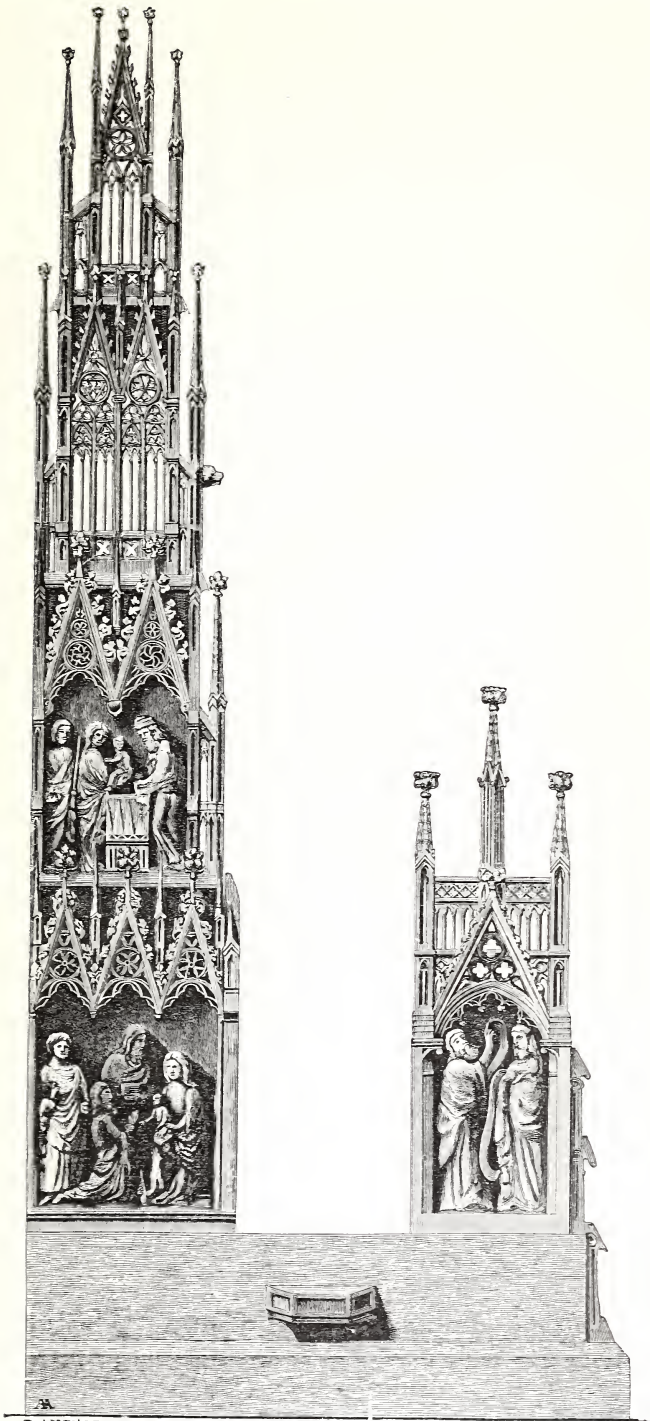
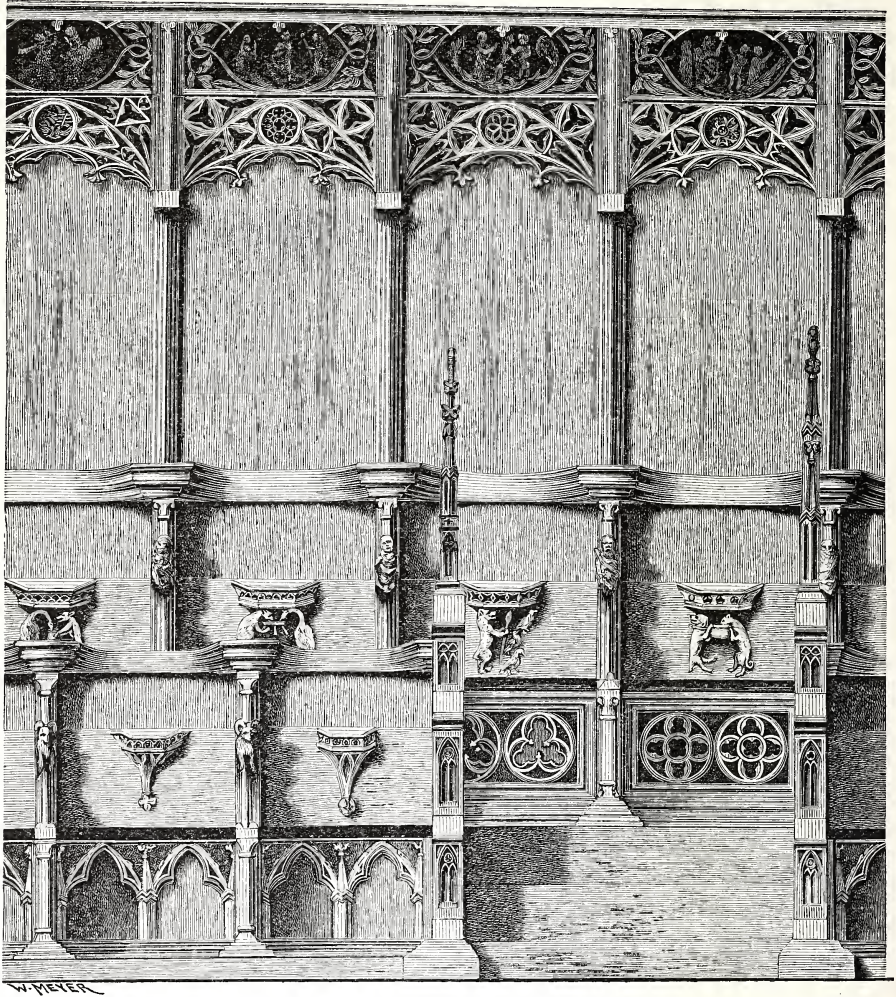


Fig. 222. Från korstolarne i Lunds domkyrka.

Fig. 222. Efter A. Assarssons teckning i Antiquvarisk-topografiska arkivet.
 Hildebrand, Sveriges Medeltid 3.

af en mycket hög gafvel med det finaste arbete i arkitektonisk stil. Vi se här tvänne bildliga framställningar från det nya testamentets historia: de tre konungarne från Österlandet bringa det späda Christusbarnet sin hyllning och Barnet inbäres i templet. Utom presten och Maria ses här endast en figur. Eljes förekomma i denna framställning bilder af Simeon och Hanna.



223. Från korstolarne i Lunds domkyrka.

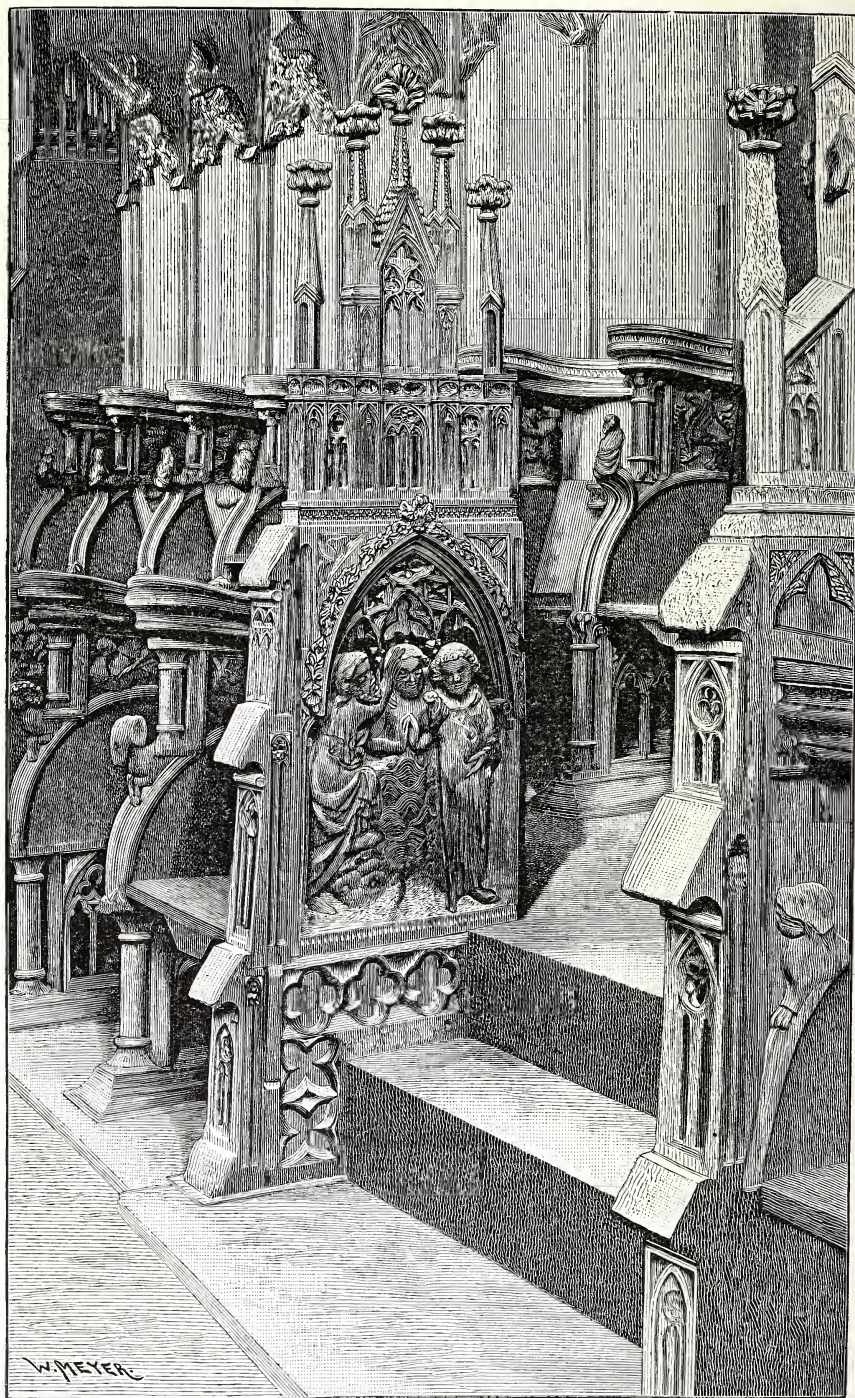
För att tillträde skulle finnas till den öfre raden, måste afbrott förekomma i den nedre. Fig. 223 visar ett sådant afbrott. Tvänne gafflar begränsa å ömse sidor afbrottet i den nedre raden. Vi se här ett stycke af den öfre radens underdel, hvilken visar ett helt annat mön-

ster än motsvarande del af den nedre raden. Miserikordiorna äro här rikare arbetade: på de tvänne framför afbrottet och de två närmaste å ena sidan se vi räfven på gästabud hos storken, hvilken sänker hufvud och hals ned genom den smale halsen på ett käril, hvars kosteliga innehåll var för räfven med hans bredare och tjockare hufvud otillgängligt, storken på gästabud hos räfven, hvilken tager hämnd genom att bjuda födan på ett grundt fat, räfven, som med frommaste uppsyn vaktar hönsen, samt slutligen hund och katt, som fredligt äta ur samma skål. Valet af ämnen är efter vår tids uppfattning ytterst egendomligt. De fyra motsvarande bildgrupperne i kröningens fält framställa: Evas skapelse, Gud drager henne ut ur Adams sida — en sittande qvinna, ongifven af två englar, som hyllande svänga sina rökelsekar — syndafallet — utdrifvandet ur paradiset, således idel allvarliga ämnen. Om denna blandning af profana och heliga ämnen, som uppenbarar sig i kyrkor och å hvarjehanda i dem förekommande föremål, får jag i en senare del af detta arbete tillfälle att uttala mig.

Samma afbrott i den nedre raden visas perspektiviskt i fig. 224, hvilken är väl egnad att gifva oss en föreställning om den rikedom i anordning och utseende, som desse korbänkar hafva. Å bildfälten å den synlige gafveln till den nedre bänken se vi jungfru Maria omgifven af Gud fader, Sonen och den Helige andes dufva. Derofvanför förekommer endast en arkitektonisk afslutning. Utom denne gafvel se vi trappstegen upp till den öfre raden och en eller två platser inom hvardera raden.

En annan anordning af uppgången till den öfre raden visar fig. 225: här är uppgången dubbel, och mellan de båda uppgångarne synes en fristående grupp: ett vilddjur, som anfaller en människa; människans hufvud och öfverkropp äro nedböjda bakom vildjuret. Som en kontrast mot denne grupp tjenar den pigge, fint utförde gruppen å den bakom förekommande gafveln, en nedlutad och sig framsträckande man, som drager ett mindre djur ut ur dess håla. På sjelfva gafvelfältet ses en liten figur: Maria med barnet och Josef, som läser i en bok. Denne gafvel har således ingen arkitektonisk afslutning upptill. Den andre å figuren synlige gafveln saknar ock arkitektonisk utstyrsel. Vi se här en man, som krypande närmar sig en större växt. Hvad man i det ena och det andra fallet åsyftat med framställningen torde vara svårt att utleta. Fältet nedanför visar ett lejon.

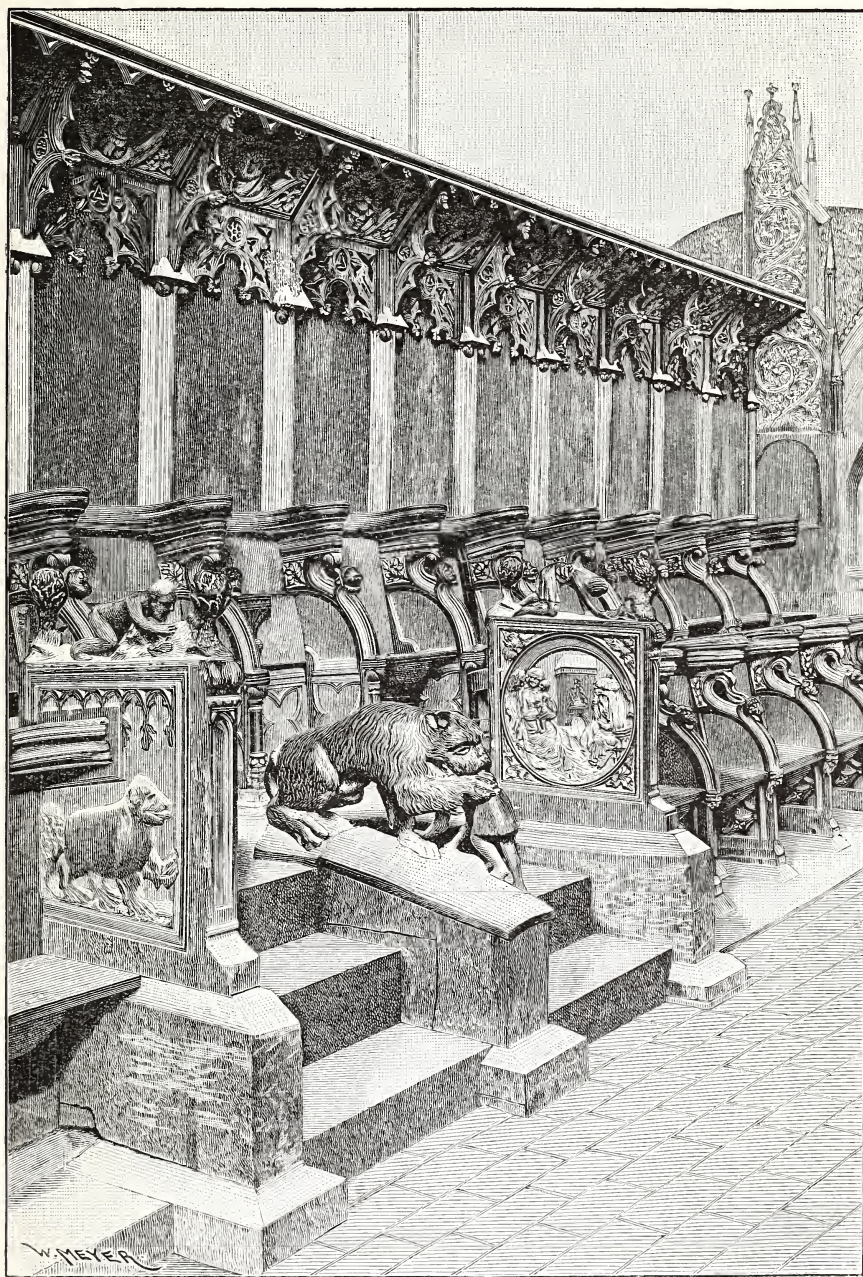
Som prof å de snidade framställningarna å den öfre bänkryggens framspringande öfverstycken må tjena fig. 226 och 227. Båda visa en rik arkitektonisk anordning, å den förre ses Adam och Eva, sittande och hängifna åt sorgen öfver att vara utjagade ur lustgården, å den andre framställes Jakobs dröm om stegen, å hvilken himmelens englar gingo upp och ned.



224. Från korstolarne i Lunds domkyrka.

Fig. 224. Efter fotografi och A. Assarssons teckningar i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Jag tillägger en sista figur, för att i en genomskärning af den nedre bänkraden visa, huru sittbrädet kunde fällas upp och ned (fig. 228).

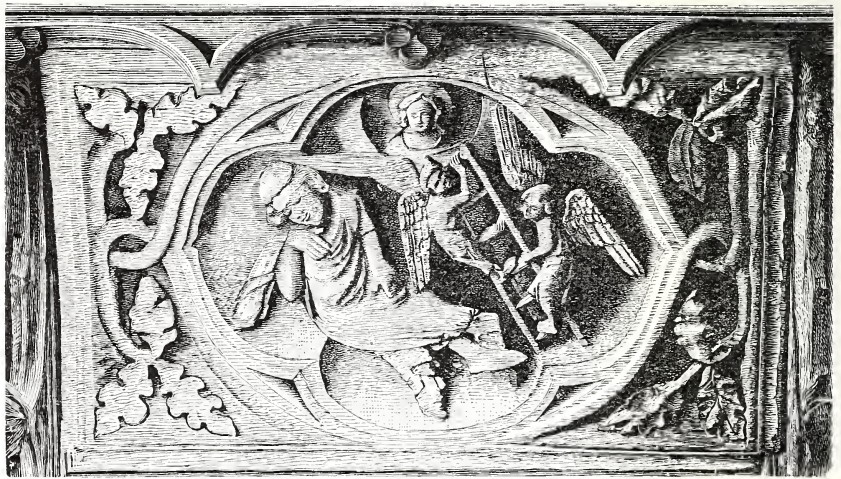


225. Från korstolarne i Lunds domkyrka.

Fig. 225. Efter fotografi och A. Assarssons teckningar i Antiquarisk-topografiska arkivet.



226. Från korstolarne i Lunds domkyrka.

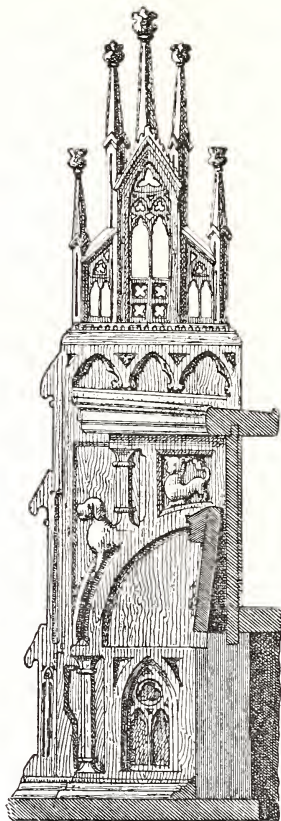


227. Från korstolarne i Lunds domkyrka.

De märklige korstolarne i Lunds domkyrka kunna hänföras till den förre hälften af 1400-talet.¹

Korbänkar förekommo emellertid icke endast i katedralkyrkor. Vi finna sådane i t. ex. några gotländska kyrkor, men de äro naturligtvis icke så storartade. De förekomma endast vid den norra sidan i koret och äro så konstruerade, att deras längre del sluter sig till den norra korväggen, under det att en kortare del är vänd mot långhuset. De två bäst bevarade exemplen förekomma i Gothems och Dalhems kyrkor. Den ene är afsedd för nio, den andre för åtta personer. Att man i en landskyrka på Gotland kunde behöfva så många sittplatser i koret, hvilket uteslutande var upplåtet åt presterskapet, må väl väcka förvåning. Att båda desse korbänkar blifvit begagnade äfven i nyare tid, framgår af de tillägg och ändringar, som äro utförda i renässansens stil.

Korbänken i Gothems kyrka har det utseende fig. 229 visar. Mot kormuren förekommer en slät trävägg, från hvilken ett något uppstigande tak springer fram. Den mot långhuset vände delen saknar bakvägg. Framtill, närmast under taket, löper en rik slinga drakar (ibland med människohufvud), hvilkes kroppar öfvergå i växtmotiv. Den östre gafvelns öfre del upptages af rika, genombrutna växtslingor, som löpa ut från muunen på ett nedtill stående lejon. På den södra gafveln ses nederst jungfru Marias möte med Elisabet, deröfver en kyrka och högst upp växtslingor. Denne gafvel har upptill en arkitektonisk afslutning. I tre hörn resa sig fialer. Om den öfre kanten ursprungligen varit rikare prydd än han nu är, kan jag ej för tillfället afgöra. Framstycket är arbetadt under den förre hälften af 1600-talet.

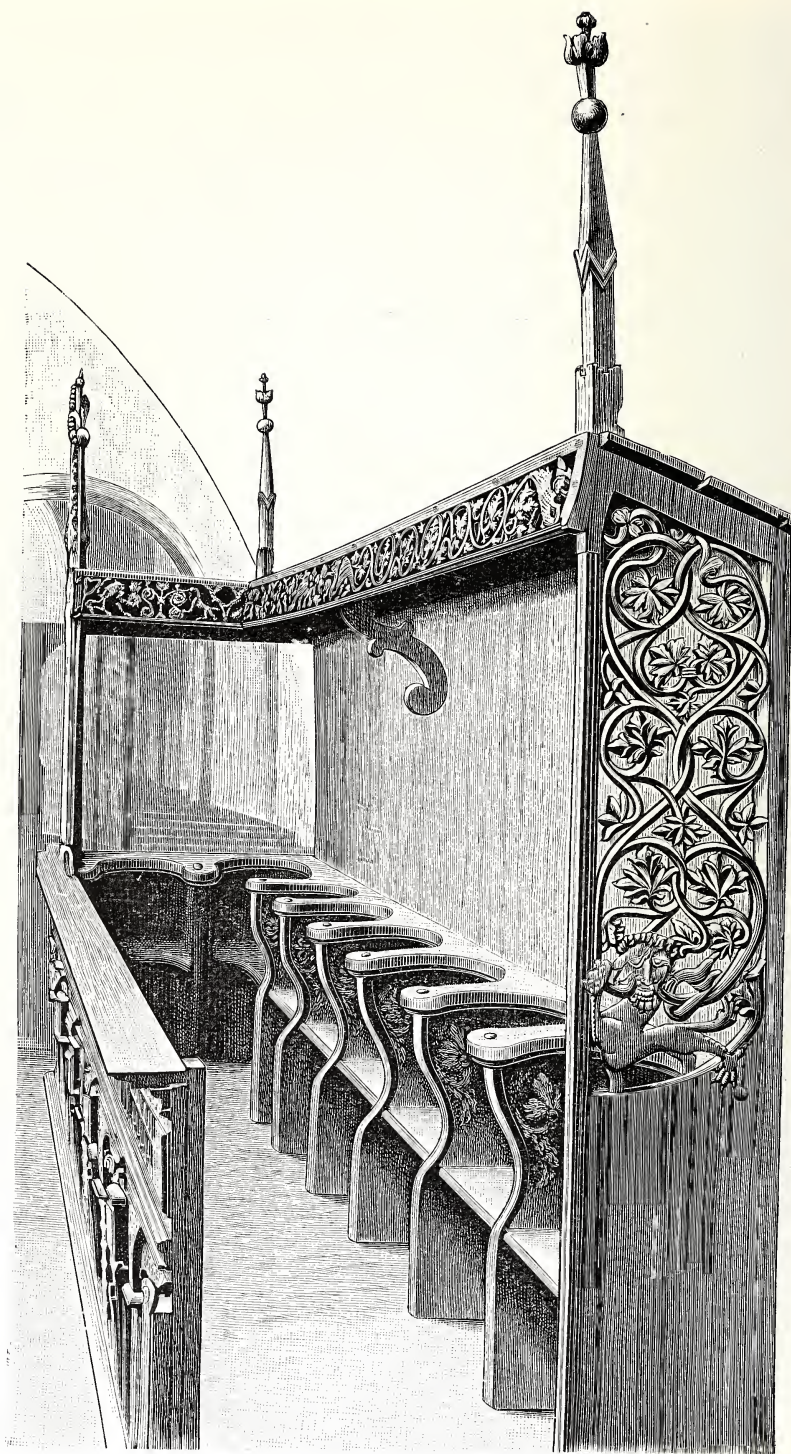


228. Från korstolarne i Lunds domkyrka.

Utseendet af korbänken i Dalhems kyrka visas af fig. 230. Hufvudragen äro desamma, men i detaljerne varsna vi en del skiljaktigheter. Här är icke endast framstycket af nyare ursprung utan hela det öfversta

Fig. 228. Efter A. Assarssons teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

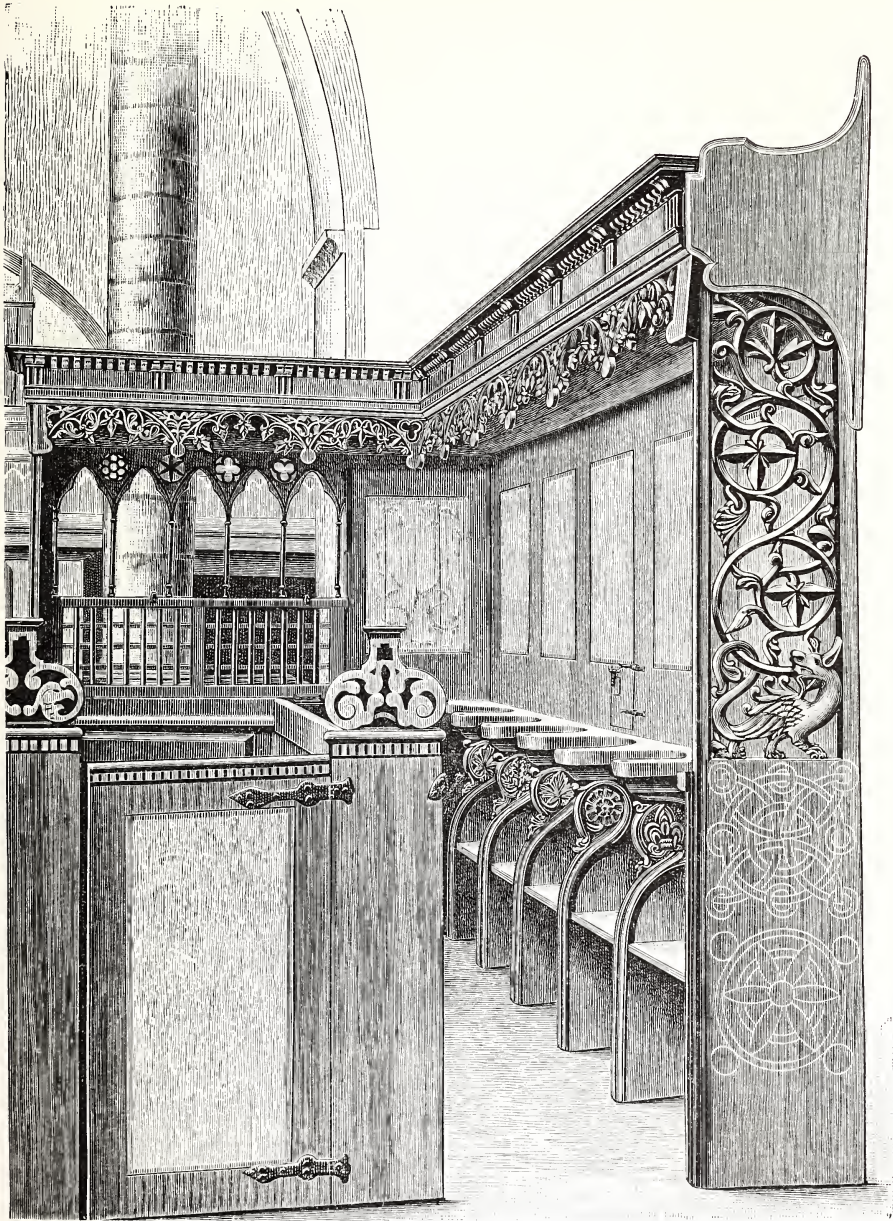
¹ Roeskilde domkyrka har prydlige korstolar från år 1420. Jfr Löffler, *Relieferne over korstolene i Roeskilde Domkirke* (1880).



229. Korbänk i Gothems kyrka, Gotland.

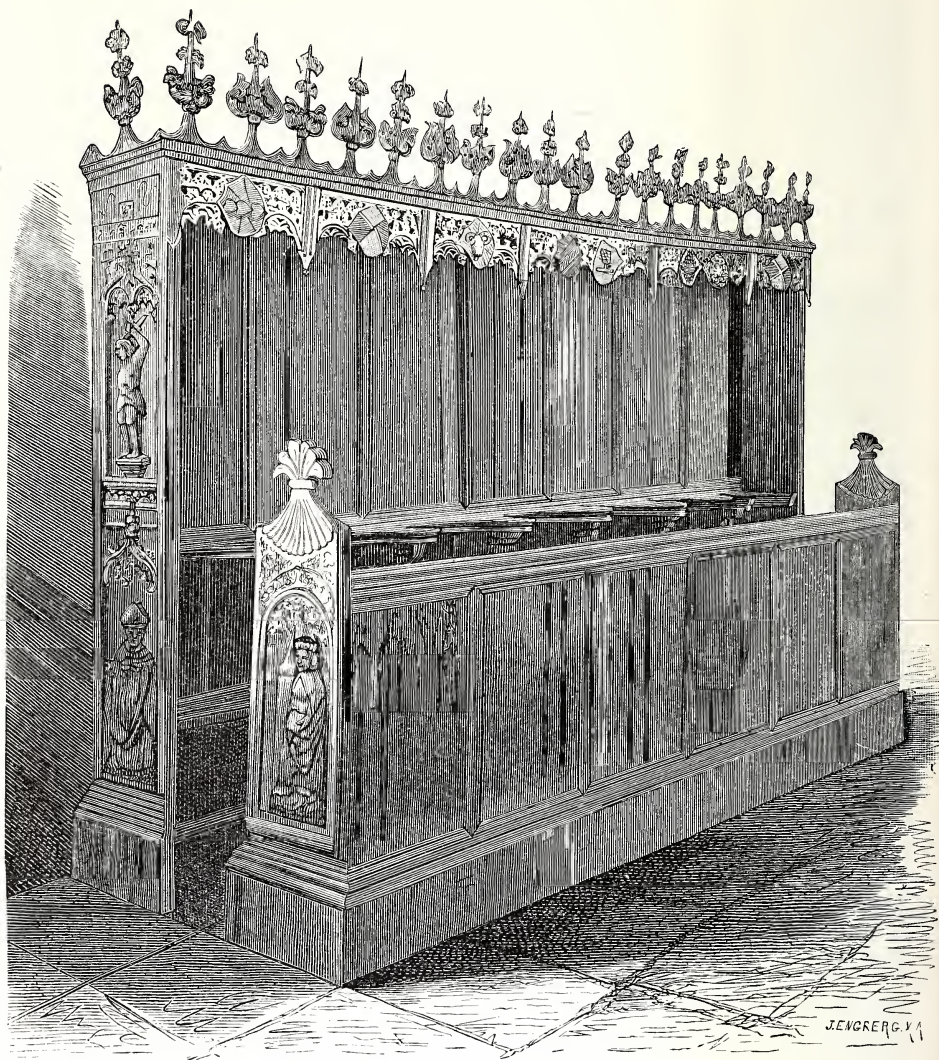
Fig. 229. Efter fotografi och teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

partiet. Huruvida ursprungligen funnits fialer och annan arkitektonisk utstyrel, kan nu icke afgöras.



230. Korbänk i Dalhems kyrka, Gotland.

En viss likhet med dessa två gotländske korbänkar har en tredje, som förekommer i Veckholms kyrka i Uppland (fig. 231). Den har ett högt ryggstykke, som upptill afslutas med en baldakin. En längre inskrift innehåller en hyllning till jungfru Maria. Åtta sköldar sitta



231. Bänk i Veckholms kyrka, Uppland.

i en rad på det framskjutande öfre stycket. De tillhöra adliga släkter, Sture med sjöbladen, Tott (tvänne gånger), Gumsehufvud,

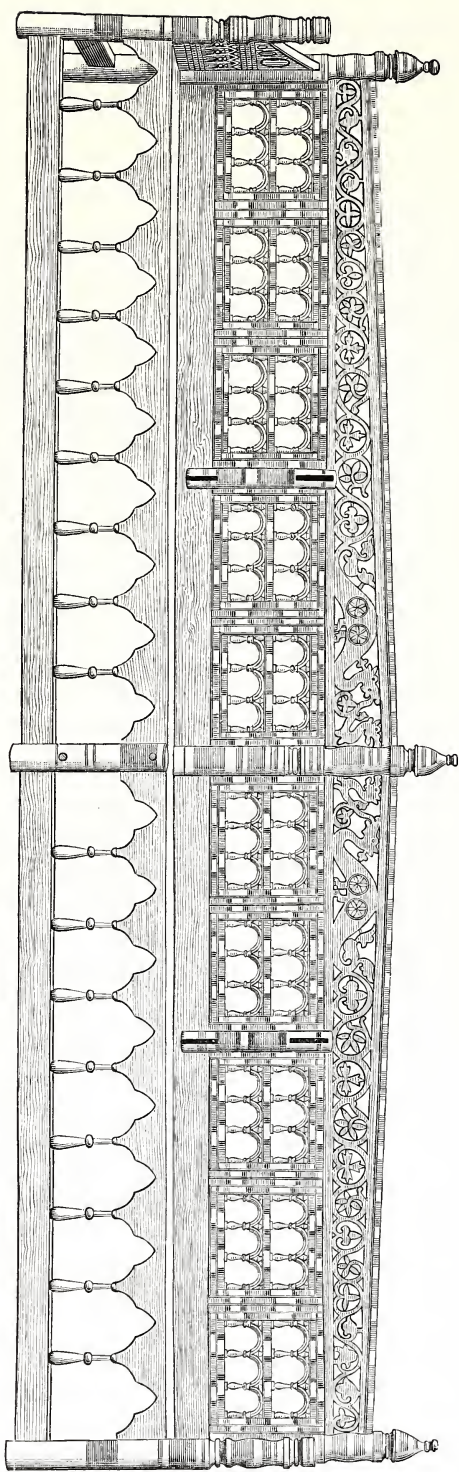
Bjelke, Örnfot (erkebiskop Jakob Ulfssons), Bonde eller Båt och Trolle. Det är icke möjligt att med säkerhet för alle desse sköldar uppvisa egarne, men så mycket är tydligt, att bänken tillkommit under den tid, då Jakob Ulfsson innehade Uppsala erkebiskopsstol och hr Sten Sture var gift med fru Ingeborg (Tott). Vi kunna således med full säkerhet hänföra denne bänk till slutet af 1400-talet. Desse bänkar likna dem, som förekomma i utlandets kyrkor, och något tvifvel om deras bestämmeelse kan icke finnas. Deremot är det svårt att förklara användningen af en del bänkar, som förekomma i några gotländska kyrkor. De äro i de flesta fall mycket långe. Sjelfva sätet utgöres af en ganska tjock plank, som upp bäres af svarfvade ben; mellan benen löper vanligen en list af bågar. Ryggen är indelad i kvadrater, sammansatte af väl svarfvade pinnar, och öfverst löper en rand, som, högst i midten, sänker sig mot båda sidogaflarne. Denna list är genombruten och prydd med motiv af samma art, som vi sett å de två korstolarne från Gothem och Dalhem, d. v. s. djurmotiv, som öfvergå i växtmotiv. Fig. 232 återgifver en sådan bänk, som förvärfvats till Statens Historiska Museum från Väte kyrka. Han har en längd af 18,52 fot och lemnar således sittplatser för 9 personer. Som koret i Väte kyrka har en längd af 35,4 fot och en bredd af 29,4, har denne bänk således antagligen icke haft plats i koret, hvars längd visserligen är 35,4 fot, men en del af längden upptages å den södra sidan af korportalen och af den upphöjning, på hvilken altaret är ställdt, å den norra af ingången till sakristian, som befinner sig ungefär midt å denna sida, utan måste således hafva varit uppställd i långhuset. Man kan ej heller tänka sig, att man i Väte kyrka — församlingen har nu ej fullt 600 invånare — behöfde bereda sittplatser för nio prester.

Långhuset i Väte kyrka har en längd af 61,9 fot och en bredd af 38,8 och är deladt i tre skepp, skilda af tvänne par kolonner; midskeppet har mycket större bredd än sidoskeppen. Här fanns således för denne bänk ett godt utrymme.

Men om det är svårt att placera en bänk af sådan längd, så möter det ännu större svårighet att placera de, hvad vi skulle kunna kalla, dubbelbänkar, hvilke äfven förekomma i gotländska kyrkor, jag menar bänkar, som hafva tvänne långsgående sittbräden, hvilka sluta sig till ett gemensamt ryggstycke (fig. 233). Af dem, som tagit plats på en sådan bänk, vände hvar hälft ansigtet åt sitt håll, hvadan för dem, som suto här, någon gemensam punkt ej kunde finnas framför någondera långsidan. Den gemensamme punkten, hvilken ju måste hafva funnits, få vi således tänka oss utanför någondera smalsidan af bänken och måste således de å denne sittande vrida sina hufvud något på sned för att kunna se på det eller den, som för dem alla utgjorde det gemensamma.

a.

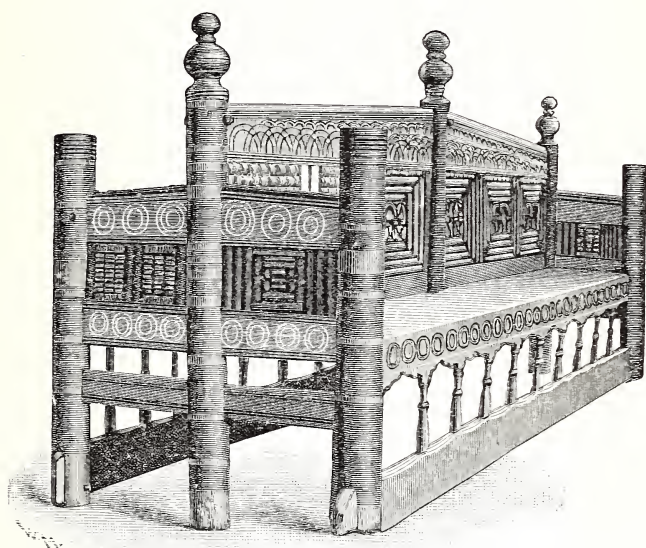
232. Kyrkbänk från Väte, Gotland.



b.



Under det kyrkbänkar af detta slag (ofta vida enklare än den här afbildade) äro ganska vanlige i de gotländska kyrkorna, äro de i fastlandets kyrkor ytterst sällsynte. Jag kan icke anföra mera än ett exempel, hvilket från Öfver-Enhörna kyrka i Södermanland genom gåfva kommit till Statens Historiska Museum. Få vi från detta enda exempel draga slutsatser rörande öfrige bänkar, som under medeltiden förekommit i det svenska fastlandets kyrkor, så måste vi säga, att deras försvinnande är för vår kännedom om medeltidens konst mycket kännbart. Vål kan Enhörnabänken (fig. 234) vid första anblicken förefalla temligen obetydlig, men intrycket af obetydlighet försvinner in-



233. Kyrkbänk från Stånga kyrka, Gotland.

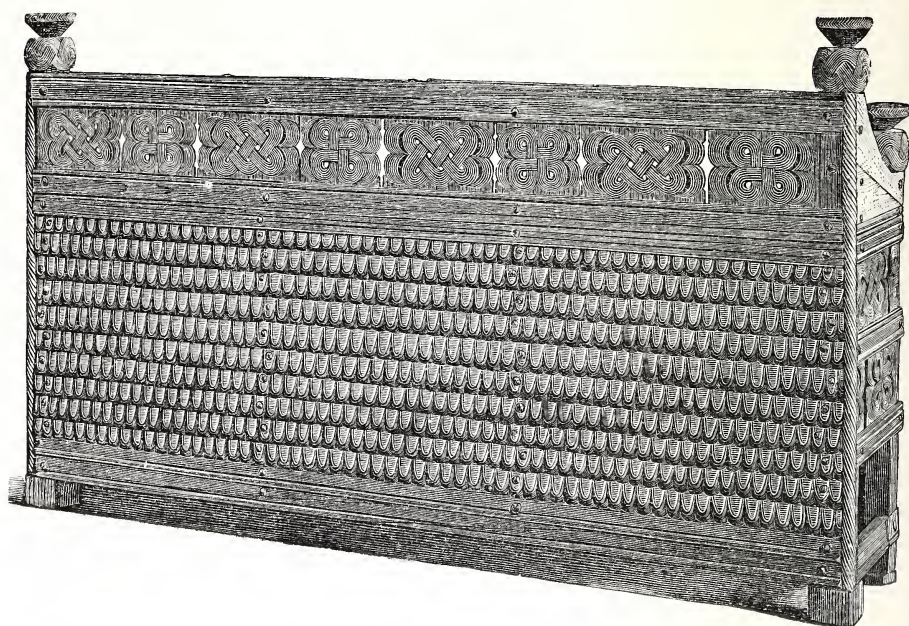
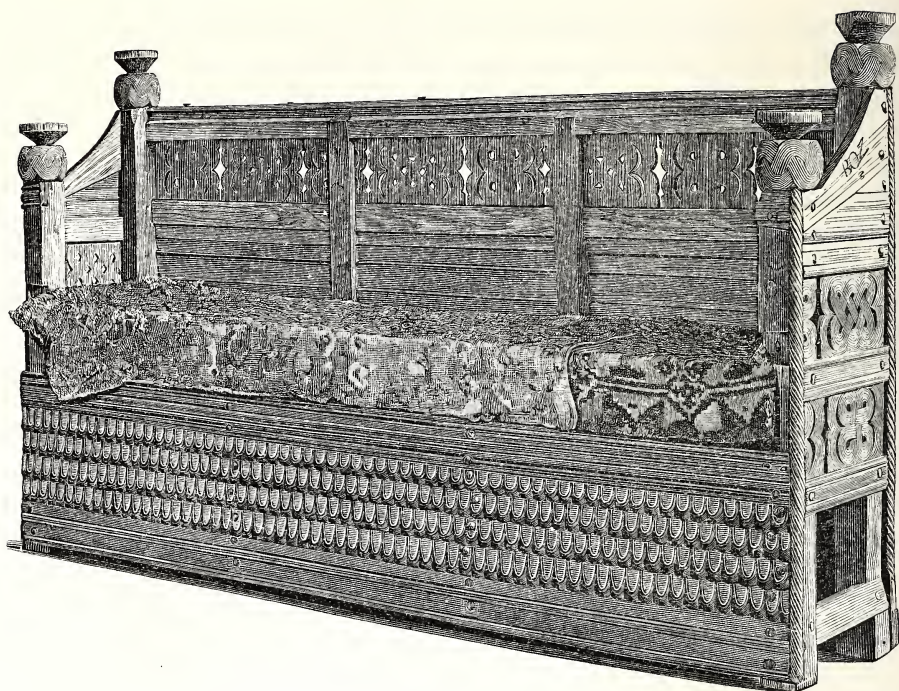
för den höga ålder, som denne bänk obestriddigen eger: den måste hänföras till den romanska konstens period.

Ett drag hos denne bänk gifver måhända en antydning om den plats, som han intagit i kyrkan: baksidan är dekorerad,¹ såsom figuren visar, och borde således hafva varit uppställd fritt, så att arbetarens möda fick sin lön genom uppmärksammande af hans verk. Något afgörande bevis för en sådan uppställning är dock icke detta drag, ty man var fordom nog naiv att af begär att lemna ifrån sig ett full-

Fig. 232. Efter original i Statens Historiska Museum.

Fig. 233. Efter original i Statens Historiska Museum.

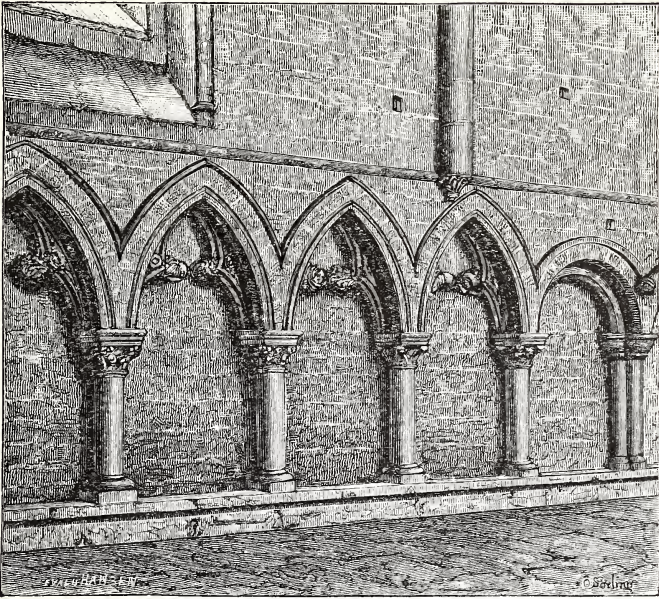
¹ Ryggstödet insida är deremot icke dekorerad, hvadan hon antagligen varit dold af något kläde.



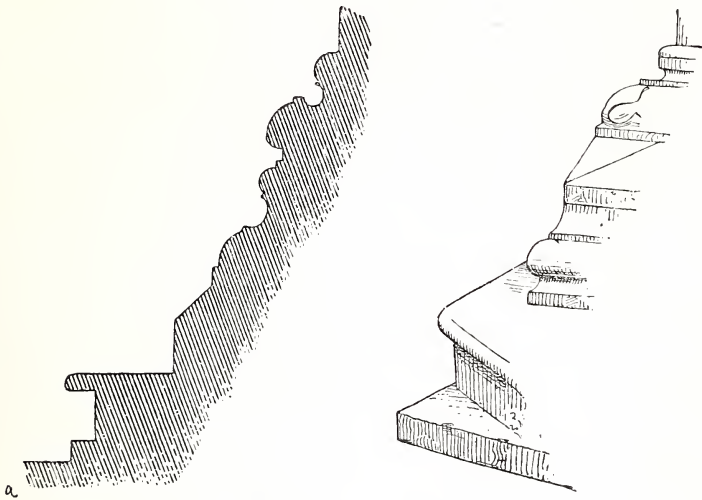
234. *Kyrkbänk från Öfver-Enhörna.*

Fig. 234. Efter original i Statens Historiska Museum.

godt arbete dekorera äfven sådant, som i regeln aldrig kunde uppmärksammas.¹



235. Från Linköpings domkyrka.

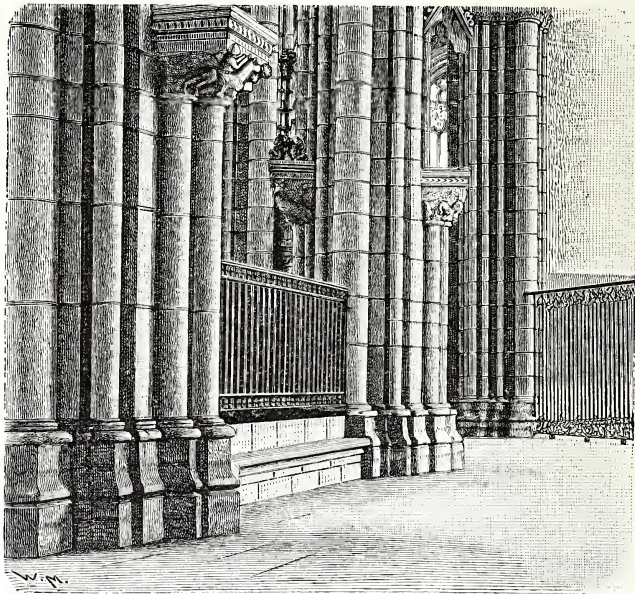


236. Från Linköpings domkyrka.

Fig. 235 och 236. Efter fotografi och teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

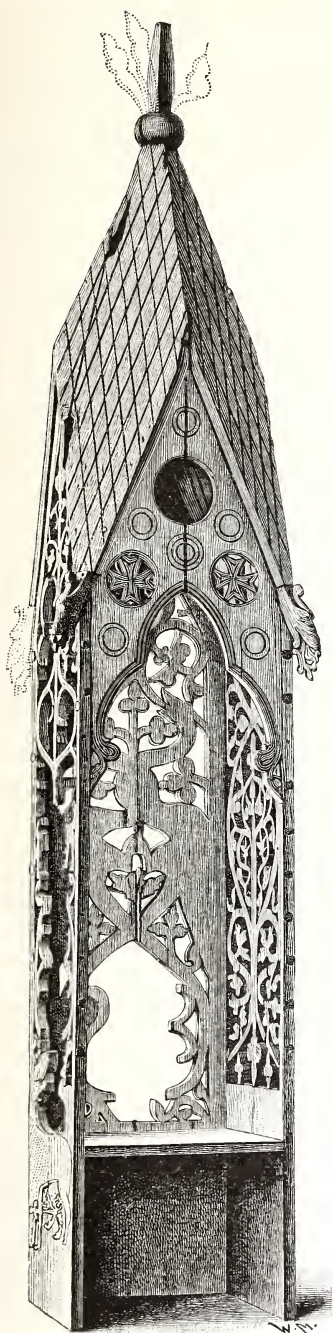
¹ Jag vill här påminna endast om de runda s. k. dosformiga spännen, som förekomma så talrikt i fynd från Gotlands jord. Somliga af dem hafva äfven den undre sidan, hvilken, när spännet begagnades, var vänd mot klädnaden och derigenom gjord osynlig, rikt dekorerad med upphöjda, stundom silfverbelagda slingor.

Faste sittplatser, icke bänkar, som stundom voro lätte att flytta, förekomma i en och annan svensk kyrka. Åtminstone i tvänne gotländska kyrkor har jag sett en stenbänk, som löper efter murens nedre kant och erböd — visserligen obeqväma — sittplatser. Bäst utrustad i detta afseende var Linköpings domkyrka. Här löper utmed långhusets murar en synnerligen enkel, men dock beqvämare och mera utarbetad sittbänk. Det är denne, som uppbär de för denna domkyrka så märkliga bågställningarna, genom hvilka bänken indelas i en rad af smärre afdelningar (fig. 235). Visse af domkyrkans pelare omslutas också af en sittbänk (fig. 236). Äfven i Uppsala domkyrka finnas inom den östre delen sittbänkar af sten inordnade i den arkitektoniska anläggningen, jfr fig. 237.

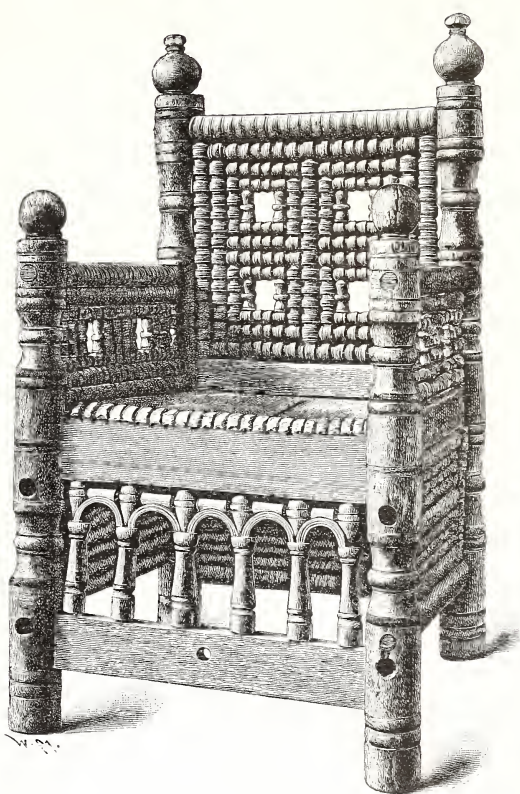


237. Från Uppsala domkyrka.

I det föregående har jag talat om biskopsstolarne. Äfven andra kyrkor än biskopskyrkorna hade stolar afsedde för en person, vanligen väl för presten i församlingen eller för någon högre andlig, som kom på besök. Den vanligaste formen är en af svarfvade pinnar hopsatt stol, hvad arbetet beträffar påminnande om arbetet å den fig. 232 afbildade gotländske kyrkbänken. Stolar af detta slag förekomma öfverallt i Sverige. Jag återgifver här (fig. 238) ett exemplar från Husaby kyrka i Vestergötland. Ett annat mycket skadadt exemplar förekommer i Skoklosters kyrka. Detta är af särskildt intresse, allden-



239. Från Burs kyrka, Gotland.



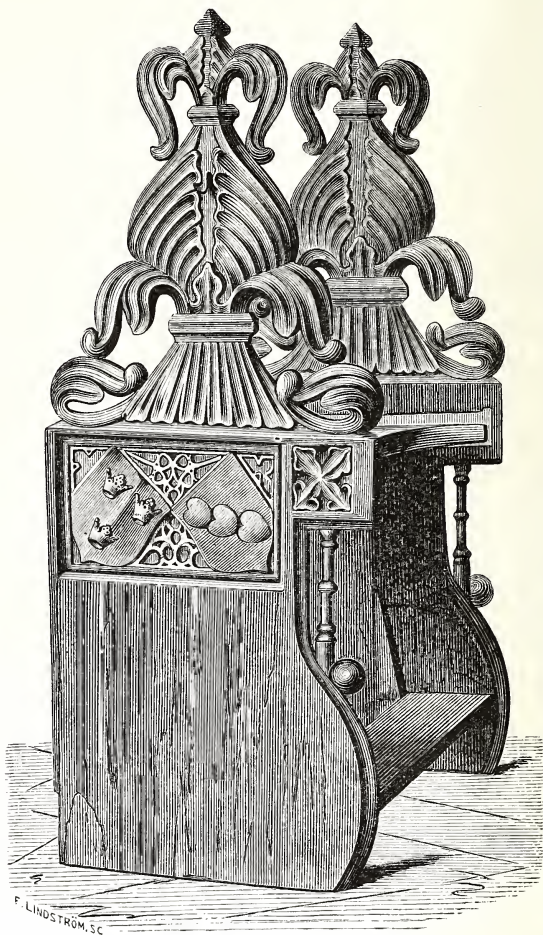
238. Kyrkstol.

Fig. 238. Efter fotografi i Antiquarisk-topografiska arkivet.
 Fig. 239. Efter original i Statens Historiska Museum.

Hildebrand, Sveriges medeltid 3.

stund den till stolen hörande dynan är bevarad. Denna har den ene gången efter den andre blifvit öfverklädd.

En synnerligen pryddlig stol har varit uppställd i Burs kyrka på Gotland (fig. 239). Han är tornformigt bildad och försedd med ett tak, som påminner om de äldre gotländska kyrkornas tornafslutningar. Väggarna äro helt genombrutna, med djur- och växtslingar.



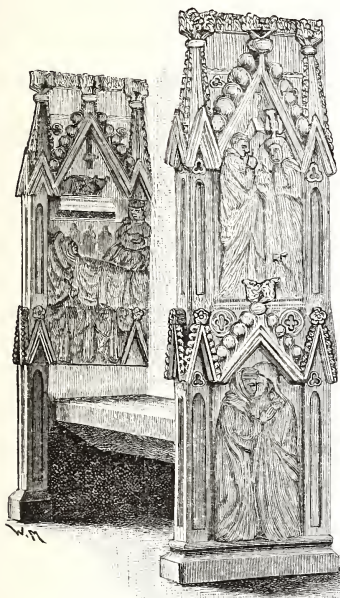
240. Från Vaksala kyrka, Uppland.

En annan stol, afsedd för en person, har tillhört Vaksala kyrka nära Uppsala (fig. 240). Han har å sidostyckena tre vapensköldar, den ene med Sveriges tre kronor, den andre med den äldre hr Sten Stures tre sjöblad och den tredje med erkebiskop Jakob Ulfssons örnfoot. Denne stol är således jämnåldrig med korbänken i Veckholm.

I Burs kyrka funnos af gammalt två märklige stolar, nämligen utom den redan omtalade en i sten arbetad bänk med höga sidostycken. De delar af sidostyckena, som kunde ses från långhuset, d. v. s. det vestra gafvelstyckets yttersida och det östra gafvelstyckets innersida, äro prydda med reliefbilder med arkitektonisk inramning: bebådelsen, Marias och Elisabets möte (denne bild finnes äfven på korbänken i Gothems kyrka) samt Jesu födelse. Sätets längd är 6,1 fot, hvadan här kunde finnas plats för två personer (fig. 241).

I ett och annat vapenhus förekomma murade bänkar, till tjänst för dem, som väntade på kyrkodörrens öppnande.

Allmänheten använder ofta för korstolarne benämningen biktstolar, men detta är fullkomligt oriktigt. Biktfadern och den biktande



241. I Burs kyrka, Gotland.



242. Bokstolsöfverstycke.

fingo icke sitta helt öppet vid sidan af hvarandra. Från vår medeltid finnes ingen enda biktstol bevarad utom de redan omtalade i Vadstena klosterkyrka.

I nutidens katolska kyrkor förekomma bönstolar eller bönpallar. Ej heller någon sådan finnes i Sverige bevarad från medeltiden.

I vår medeltidslitteratur förekommer uttrycket **bokstol**, på latin *pulpitum*. Det talas om bokstol och bok i eller på honom. Ett två-

Fig. 241. Efter fotografi och teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.
Fig. 242. Efter original i Statens Historiska Museum.

sidigt pulpetöfverstycke, som tillhört dominikanerkyrkan i Sigtuna, är här afbildadt fig. 242. Bokstolarne kallades äfven läsestolar.

I den hel. Peters kyrka i Malmö fanns långt åt öster en tillbyggnad (nedbruten år 1792). I detta kapell funnos fjorton stolar med läspulpeter derframför. När Linné år 1749 besökte kyrkan, såg han 47 folianter med jernkedjor fastläste vid desse pulpeter.¹

I kyrkornas murar, som under medeltiden voro ganska tjocke, anbragtes ofta **trappor**. De äro besvärliga, ty dels äro trappstegen gemenligen mycket höga, dels är trappans bredd alltid ringa. Det är icke för hvem som helst möjligt att klättra upp för en sådan trappa.

Men äfven andra genombrott i murarne hafva förekommit, synliga inifrån kyrkan.

Af synnerlig märklighet i detta afseende är den åt den hel. diakonen och martyren Laurentius vigda kyrkan i Visby. Här och der se vi murarne genombrutne af fönsterliknande öppningar, vanligen i grupper af tre, hvilka förekomma vid olika höjd öfver marken. Dessa öppningar, eller s. k. **triforier**, visa sig stå i det närmaste sammanhang med hvarandre: de hafva till uppgift att lemna ljus åt ett system af gångar, som äro konstruerade inne i murarne — eller, om vi vilja vara fullt noggranne, åt tvänne system af gångar, hvilka icke stå i direkt förbindelse med hvarandre, men man kan dock från det ena komma öfver till det andra. I ett hörn af kyrkan kommer man upp i en gång, som småningom, medels här och der inlagda trappsteg drager sig uppåt och slutligen öfver nya trappsteg leder ned till en dörr i ett annat af kyrkans hörn. Från detta nedre system kan man med tillhjälp af en stege, hvilken fordom torde hafva varit prydligare än den som nu användes, komma upp i den öfre gången, hvilken är anordnad på enahanda sätt. Hvardera gången har flere öppningar mot kyrkans inre, och stå dessa äfven så till vida i ett visst sammanhang med hvarandra, att inom en väggyta, hvilken saknar öppningar från den nedre gången, finnas sådana hörande till den öfre, hvilket synes antyda, att öppningarna anbragts icke uteslutande för att lemna ljus åt dem, som vandrade genom eller stodo i gångarne, utan äfven för att tillfredsställa något behof, som låg utom gångarne, inne i sjelfva kyrkan. Desse tvänne gångar förekomma i de tre korsarmarne åt söder, vester och öster, men saknas i kormurarne. Planritningen fig. 117 antyder, huru desse gångar tränga igenom murarne. Fig. 243 visar ett par murytor med ifrågavarande öppningar, hvilka i hög grad bidraga till kyrkans dekorering.

¹ Jfr Brunius, *Skånes konsthistoria för medeltiden*, s. 27.

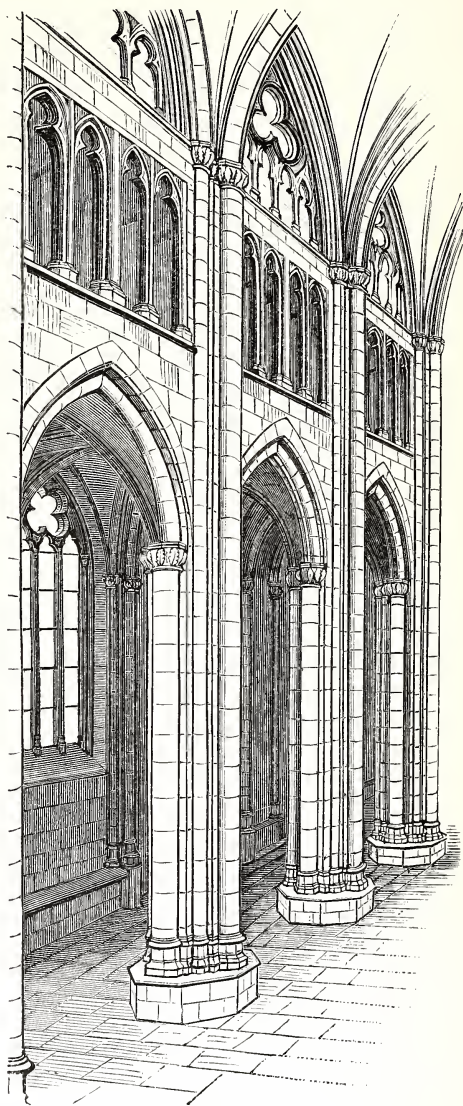
Under den restauration, som för några år sedan företogs af Skara domkyrka, upptäckte man helt oförmodadt triforier i långhusets norre och södre murar. Så mycket var å olika ställen bevaradt, att det hela kunde återställas i ursprungligt skick. I ett afseende har man, enligt min mening, begått ett fel, i det man, med icke ringa kostnad, förde gångarne med deras triforier genom murarne kring korsarmarne. Jag anser detta vara ett fel, ty här är det icke fråga om ett åter-



243. Från ännu hel. Lars' kyrka i Visby.

ställande, utan om en ny konstruktion, till hvilken giltigt motiv fullständigt saknades. Ja, då vi se koret i sankt Lars' kyrka i Visby sakna triforier, torde det icke bero på en tillfällighet, att koret i Skara domkyrka, till hvilket tvärhusets midtqvadrat torde hafva räknats, också saknade triforier. Om de ursprunglige triforierne och om deras roll för långhusets utseende gifver fig. 243 en föreställning.

Man gör i den kyrkliga arkeologiens terminologi skilnad mellan **emporer** och triforier. De förre voro kor eller samlingsrum, vanligen uppförda i långhusets vestre ände öfver det hvälfda förrummet, mindre



244. Triforier i Skara domkyrka.

ofta placerade öfver sidoskeppen. Desse emporer voro vanlige i den österländska kyrkan, inom hvilken man ville hafva strängt afsöndrade platser för kvinnorna. Inom den vesterländska kristenheten användes

emporer i den vestre änden af qvinnoklostrens midtskepp, af samma skäl. Likaledes anbragtes emporer för nunnekonvent, som voro förbundna med munkkloster. I den stora kyrkan i Aachen fanns en kring kyrkan löpande empor, inom hvilken kejsar Karl den store hade sin stol midt emot högaltaret. Denne empor var afsedd för hofvet. En liknande anordning plägade förekomma i utlandets slottskapell. Emporer öfver sidoskeppen förekommo under 900- till och med 1100-talet i nunneklostrens kyrkor, de kommo från början af 1200-talet i användning i Rhenlandets sockenkyrkor, utan att man kan för dem uppvisa en särskild kyrklig bestämmelse. Samma okunnighet råder, enligt de tyske konstforskarnes åsigt, rörande de i flere vestfaliska kyrkor förekommande vestlige emporerne, som äro försedde med altaren.

Inom Sverige förekommo emporer af det senast nämnda slaget i några kyrkor i Visby (Drottens, sankt Olofs o. s. v.), antagligen i följd af den gotländska arkitekturens organiska sammanhang med den vestfaliska. Det synes mig icke nödigt att nedlägga mycken möda på utrönande af en alldeles särskild kyrklig uppgift för desse vestemporer: de voro uppenbarligen kapell, och torde de hafva kunnat blifva anordnade än af den ena familjen eller gruppen af personer än af den andra. En sådan vestempor har i Helgeandskyrkan i Visby utvidgat sig så, att han bildar en öfre våning till hela åttkantshuset. Emporer förekommo äfven i skånska kyrkor, t. ex. i Lunds domkyrka, Dalby, Vä och Färlöf.

Emporerne voro samlingsrum för qvinnor, för förnäma, för sångkörer. Från dem skilja sig triforierna, hvilka voro endast gångar med öppningar åt kyrkans inre. De kallas triforier, emedan de mycket ofta bestodo af tre med hvarandra förenade öppningar. Man har sagt, att de kommit till stånd genom begäret att gifva ett rikare utseende åt långhusets murytor mellan de stora nedre bågöppningarna och den öfre fönsterraden. Af sådant rent estetiskt skäl kunde man nog hafva blifvit ledd till att i dessa murytor anbringa s. k. blindarkader, d. v. s. rent dekorativa bågställningar, med bågarne och deras stöd framspringande i relief från den släta murytan. För åstadkommande af triforierna med deras inne i muren löpande gång kräfdes deremot ett vida drygare och derigenom vida kostbarare arbete, för hvilket det synes mig nödigt att söka någon praktisk uppgift. I triforiegångarne kan man icke sitta; de äro så trånge, att en någorlunda korpulent person endast med svårighet kommer fram genom dem. Jag håller fortfarande på den åsigt, som jag uttalat i min bok *Visby och dess minnesmärken*, nämligen att man använde triforierna till att genom dem framhålla, för att af den i långhuset församlade menigheten beskådas, kyrkornas dyrbarare relikier. Från utlandet är det känt, att man från kyrkorna förevisar för det utanför dem sammanströmmande

folket särskildt högvigtige relikier, t. ex. i domkyrkan i Trier, Vårfrukyrkan i Nürnberg, Mariakyrkan i Mühlhausen in Th., sankt Leonhards kyrka i Frankfurt am Main. Man kan tydligen hafva haft samma intresse att förevisa sådane relikier för den menighet, som var samlad inom kyrkan. Så kan man förstå den systematiska anordningen inom Visby Larskyrka, i hvilken de två gångarnes öppningar komplettera hvarandra. För öfrigt kunde man på ett ställe från den nedre gången förevisa relikerna för en utanför kyrkan samlad skara.

Orgeln blef under medeltiden af största vigt för gudstjensten. Vid midten af 700-talet kom en orgel till vesterlandet som gäfvä från den byzantinske kejsaren till Pipin den lille. Under Karl den stores tid byggdes en orgel i domkyrkan i Aachen, så vidt man vet den förste orgel, som var tillverkad för uteslutande kyrkligt ändamål. Från 900-talet saknas orgeln icke gerna i katedraler och ansenligare klosterkyrkor. Från slutet af 1200-talet funnos vanligen i de större kyrkorna två orglar, af hvilke den ene var uppsatt längst i vester, den andre, mindre, på läktaren. De förste orgelbyggarne voro andlige, men redan vid midten af 1200-talet omtalas i Köln en *factor organorum*, hvilken var lekman.

Den latinska benämningen *organum* återgafs i medeltidssvenskan med orgha (plur. orghor). Orgelspelet kallades orgholeker och orghosangr. Att spela orgel hette leka i orghom.¹ I Visby gråbröders anteckningar omtalas år 1344 en *organista*, som sjelf hade byggt orgelverket. Orgelbyggare kallades orgelmakare eller orgelmästare. En sådan, mästare Laurens, fauns i Stockholm på 1450- och 1460-talen. Han var tydligen en lekman.

Tidigt använde man portative orglar: en sammanhängande rad af rör af från ene änden stigande höjd, dock åtminstone ofta med ett högre och gröfre rör i hvar ände. Dessa rör stodo i förbindelse med en väderlåda och spelades med tillhjälp af tangenter. En sådan orgel hängde i en rem, som lades om halsen och hvilade på den venstre armen. Med venstra handen sattes en liten bälg i rörelse. Med den högra handen spelades på tangenterne. Viollet-le-Duc har² afbildat en sådan, som har åtta tangenter och sexton pipor. En sådan handorgel finnes afbildad bland skulpturerna å Uppsala domkyrkas sydportal.

Abraham Hülpfers, som mot slutet af 1700 talet utgaf ett arbete öfver orgelverk,³ omtalar i detta, att en prest från Halland fick år

¹ Jfr benämningen lekare = spelman.

² *Dictionnaire du mobilier français*, del 2 s. 298.

³ *Historisk afhandling om musik och instrumenter, särdeles om orgverks-inrättningen i allmänhet jemte en kort beskrifning öfver orgverken i Sverige* (1773).

1237 sin grafplats i Lunds domkyrka under orgelverket, att Berch i 'archivi handlingar' funnit en uppgift, att en prebenda år 1272 funderats i Helga lekamens kor i Uppsala domkyrka och skulle prebendaten bland annat leka i 'stora orgorna', hvilket tydligen förutsätter att äfven ett mindre orgelverk fanns, att ett altare fanns år 1331 under orgelverket i Lunds domkyrka, att ett orgelverk fanns år 1498 i den hel. Nicolai kyrka i Stockholm, hvilket sedermera såldes derifrån till Maria kyrka och slutligen år 1734 flyttades till Ladugårdslands kyrka — det synes således hafva varit väl gjort, efter det kunde användas så länge, äfven om man vid tvänne tillfällen funnit det böra utbytas mot ett bättre —, att ett orgelverk uppfördes år 1523 i den hel. Nicolai kor i Linköpings domkyrka, hvilket förstördes genom eld år 1546, att ett litet orgelverk vid reformationen flyttades från den hel. Klaras kloster till Danviken och nyttjades der till vid pass år 1740, att ett äldre orgelverk i koret i Vesterås domkyrka år 1615 ersattes med ett nytt.

De äldsta af Hülphers efter andre sagesmän meddelade uppgifterna torde tarfva någon kritik. Uppgiften från år 1237 är tydligen uppkommen genom förväxling med en händelse från år 1337, då en prest från Halland, hr Torbern, begrofs framför altaret under orgeln. Äfven årtalet 1272, för Uppsala domkyrka, torde också vara tillkommet genom någon förväxling. År 1331 är således åtminstone tillsvidare det äldsta kända årtalet för en orgel i en svensk kyrka. Det ser nästan ut, som om man just under 1330-talet eller möjligen något tidigare hade börjat uppföra orglar i de nordiska landen. Den som hade byggt orgeln i den hel. Katarinas kyrka i Visby afled år 1344.

En reform i konstruktionen af orglar synes hafva inträffat mot slutet af 1300-talet. I en nordtysk klosterkrönika, som är tryckt i *Scriptores rerum danicarum mediæ ævi*, del 3, säges om en abbot Rainer, som afled år 1401, att han lät reparera den gamla orgeln efter det nya sättet.

Mot medeltidens slut gjordes orgelverken mycket stora och fingo en synnerligen rik arkitektonisk utstyrelse. Ett sådant förekommer i Lybecks Mariakyrka, under åren 1516—1518 uppfördt af mästern Bartold Hering.

Äldre orgelverk äro ytterst sällsynta i kyrkor och samlingar. Det är derföre en särskild tillfredsställelse att här framhålla tvänne orgelverk, hvilka från gotländska kyrkor kommit till Statens Historiska Museum. Jag ingår icke här på någon detaljerad redogörelse för dem, då en sådan med mera fog intages i den bok af mitt arbete, som behandlar konsten under Sveriges medeltid. Jag meddelar endast afbildningarna och tillägger några anmärkningar.

De gotländska kyrkorna hade icke alltid af gammalt sakristior. I flere hafva i nyare tid sakristior blifvit tillbyggda. I andra har man

sökt i koret afstånga en plats, inom hvilken presten kunde vara i ro, intill dess hans embetsförrättning började. I Sundre kyrka, den sydligaste på Gotland, hade man bildat en sådan provisorisk sakristia med användande af det gamla orgelfodralet. Alla pipor äro längesedan borta, men vi se hålen för tangenterne och bokstäfverne, som beteckna toner och halftoner. Å framsidan, som är täckt med helgonframställningar, förekomma tvänne dörrar, hvilka slogos upp, när man skulle leka på orgeln. Det hela hade blifvit något omildt behandladt, så att ett bräde har målningarna vända ned upp. I det inre förekomma några antydningar om anordningen af bälgar, väderlåda o. d. Helgonbilderne hänföra denne orgel till medeltiden. Dess bättre hafva vi för hans tillkomst en aldeles bestämd uppgift. På denne orgelomklädnad fauns fordom fäst en pergamentslapp, hvilken år 1827 togs derifrån af en forskare; till all lycka hannade han kort derefter i Statens Historiska Museum. På denne lapp läses följande fyra rader:

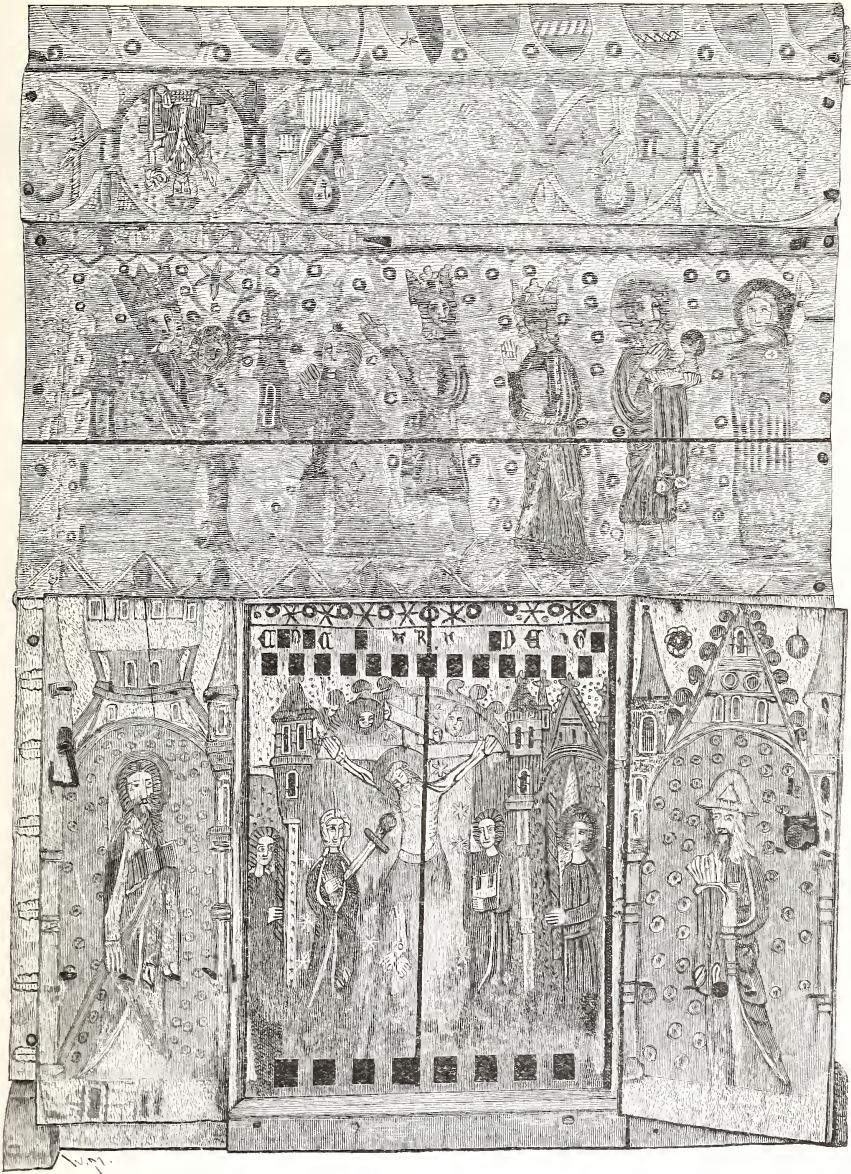
Anno milleno treceno septuageno
hoc opus est Sundris per Vernerum fabricatum
in Brandborgh natum subtiliter arte magistrum
Hoc procuravit hic tunc curatus Euidus
spiritus ad sydus cuius celeste meauit

alltså: år 1370 konstruerades denne orgel af mästern Verner från Brandenburg genom föranstaltande af kyrkoherden Övid. Gotland lydte det nämnda året under Danmark. Inom Sundre socken ligger Hoburgen, och farvattnet derutanför har i alla tider varit farligt för sjöfarande. Det är möjligt, att de många temligen otydliga vapensköldarne öfverst å orgelfodralet tillhöra tyske adelsmän, som lyckligen undkommit lifsfara vid Gotlands sydspets och derföre stiftat detta orgelverk som en votivgäfv. Visserligen synes inskriften tillerkänna kyrkoherden hedern för orgelverkets anskaffande, men i sådant fall äro de adlige sköldarne oförklarliga. Fig. 245 och 246 gifva en föreställning om detta orgelfodral.

Den andre orgeln, hvilken saknar bestämd tidsuppgift, men icke torde vara mycket yngre, är enklare hvad utstyrelsen beträffar, men har mera af de inre anordningarna bevarade, hvadan han är af högsta intresse. Om utseende och konstruktion vittna fig. 247 och 248.

Tornet var icke någon nödvändig beståndsdel af kyrkan, men man var dock ganska angelägen att förse kyrkorna med torn. När de nödvändige delarne, långhuset och koret, anlades, men penningemedlen icke räckte till för uppförande af ett torn, sökte man ibland — jfr planen af Östra Gerums kyrka fig. 52 — underlätta för efterkommande deras kompletteringsarbete genom att uppföra den store båge, som möjliggjorde förbindelsen mellan långhuset och tornets nederste del. Tornrummet fylldes visserligen med murverk, men detta var lätt

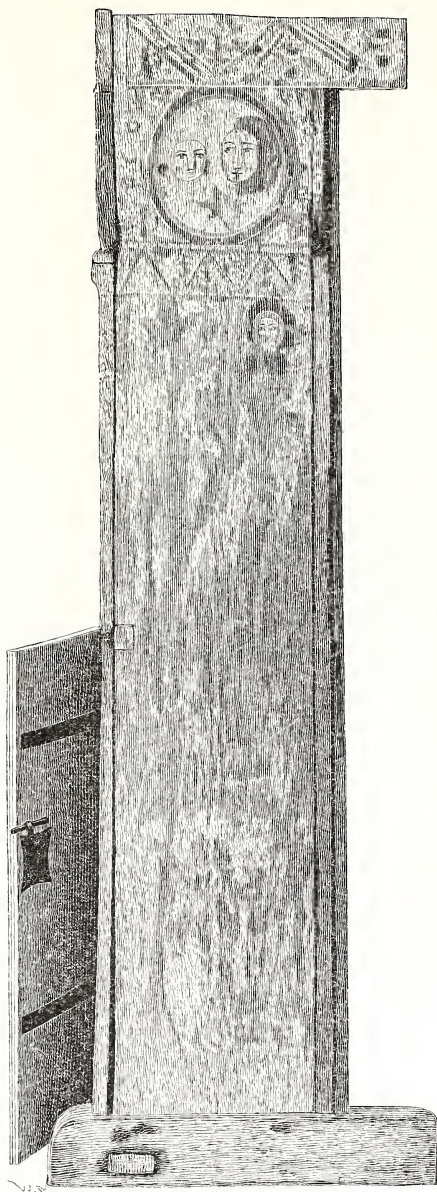
att aflägsna, och då behöfdes ingen rubbning göras i långhusets vestre mur. Den vida och höga öppningen under tornbågen bragte tornets nedersta rum i nära sammanhang med långhuset. Någon särskild



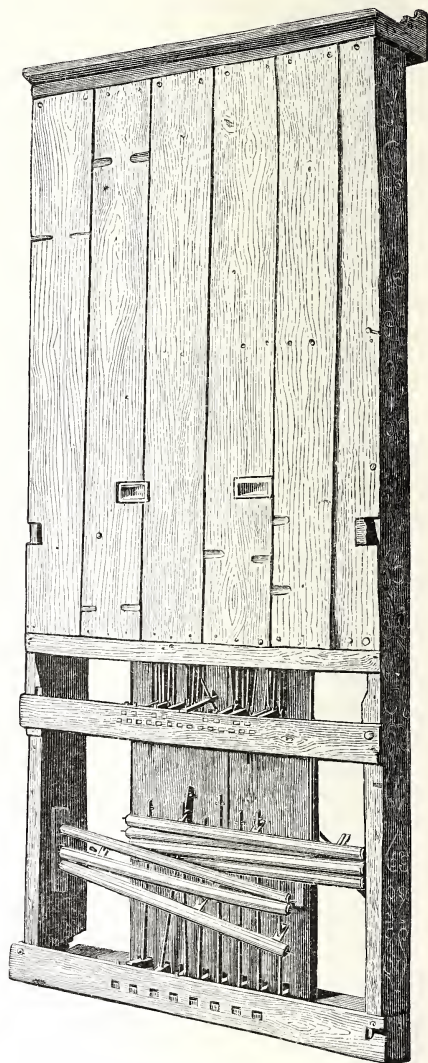
245. Orgel från Sundre, Gotland.

kyrklig användning för detta nedersta tornrum omtalas icke. För gudsstenen kan det icke haft någon användning, ty menigheten fick

säkerligen alltid rum inom långhuset. Af urkunder från medeltiden veta vi, att kyrkorna stundom — t. ex. vid skeppsbrott i närheten — användes som magasin. Till ett sådant passade tornets nedersta vå-



246. Orgel från Sundre, Gotland.

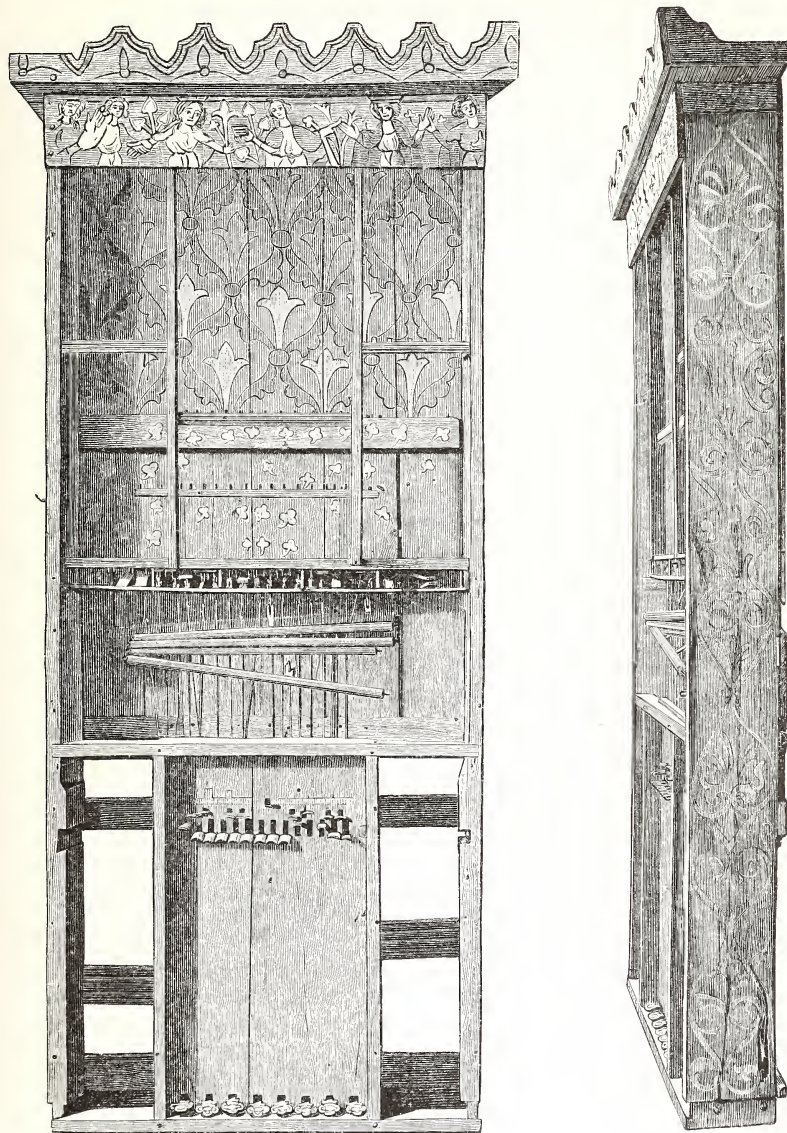


247. Orgel från Norrlanda, Gotland.

ning, endast man höll vägen öppen till torntrappan. Varor af mindre mått kunde dessutom genom den trånga trappan föras upp i tornets

öfre våningar. En sådan användning af tornet kunde dock icke förekomma inne i landet.

Stundom förekommer under tornbågen en mycket pryddlig anordning med ett par lägre bågar, uppburne af en kolonn. Denna anord-



248. Orgel från Norrlanda, Gotland.

ning var icke afsedd för tornet, utan för att gifva en lämplig afslutning åt långhuset sedt från koret.

Jag har redan i den andre delen af detta arbete framhållit, att kyrktornen hos oss allra först byggdes af behofvet att få fasta försvarsverk, inom hvilka sockenborne kunde söka skydd undan en öfverhängande krigsfara. Bekantskapen med de utländska byggnadsförhållandena och den estetiska känslan torde ock hafva bidragit till uppförande af torn. Kyrkan med koret lägre än långhuset fick en naturlig afslutning genom det ännu högre tornet. Det estetiska krafvet gjorde det nödvändigt att förse de största kyrkorna, biskoparnes katedraler, med tvänne torn i vester; dessa behöfdes för att uppväga den tunga massan af hela den stora kyrkan. Hur vedervärdigt en stor katedral med *ett* torn ter sig, se vi bäst på Linköpings domkyrka i hennes nuvarande skick. Hade man under medeltiden icke tillfälle att förse en katedral med tvänne torn, lät man henne hellre vara tornlös; i sådant fall gaf man långhusets vestgafvel en prydlig utstyrsel.

Inom Skåne förekommer en landskyrka med två torn i vester, Färlöfs, hvars grundplan är meddelad fig. 35. Anläggningen tillhör romansk tid. Äfven Simris kyrka i Skåne har haft två torn. Motsvarande exempel förekomma i Danmark, till hvilket Skåne under medeltiden hörde i kyrkligt hänseende.

Om torn åt öster jfr del 2, s. 669.

När ett torn hade blifvit uppfördt, låg det mycket nära till hands att i detta upphänga klockorna. Ju högre dessa suto, desto vidare gick deras bud ut kring bygden.

Mellan tornets bottenvåning, som stod i öppen förbindelse med långhuset, och ringklockornas rum, förekom i de flesta torn ett ganska betydande område, som var indeladt i våningar. Våningen en trappa upp kunde också stå i förbindelse med långhuset, vara en s. k. empor eller ett kapell. Utrymmet deröfver var under den tid, då tornet var ett fästningsverk, måhända förrådsrum, men väl oftast tillflyktsrum, som under hvardagliga, fredliga förhållanden icke hade någon användning. Det senare torde hafva varit regel under den del af medeltiden, då tanken på försvaret icke behöfde göra sig så mycket gällande. Man hade utrymmet, man kunde i undantagsfall använda det. Stundom inreddes i tornets öfre del under klockornas rum bostäder.¹

I ett och annat gotländskt kyrktorn förekommer i bottenvåningen, i dennas södra sida, ett litet, trångt rum med en liten dörr åt kyrkogården och en liten fönsteröppning mot långhuset. Det är en cell, och man har påstått, att denna tjänstgjort som en asyl. Man kunde ju i stunder af ytterlig nöd söka en fristad i kyrkan.

Brunius har, utan tvifvel med full rätt, uttalat sig mot en sådan förklaring. Den i det föregående meddelade planen öfver Atlingbo

¹ Jfr del 2, s. 676, fig. 645.

kyrka (fig. 68) visar en sådan cell. Gotlandslagen (kap. 13, hvilket handlar om dråp) säger, att i Atlingbo, Fardhem och Tingstäde såväl prestgården som kyrkogården voro tillflyktsorter för dråpare och deromkring bestämdes en fredskrets. Detta skulle visserligen synas gifva anledning att antaga torncellen i Atlingbo vara en tillflyktsort, men i de båda andra kyrkorna finnes ingen sådan cell, under det en sådan förekommer i en och annan kyrka, hvilken icke i Gotlandslagen omtalas såsom hafvande asylrätt. Brunius antager, att desse celler varit förrådsrum. Men deremot tala, enligt min uppfattning, tvänne omständigheter: det tränga utrymmet jämte den smala och låga dörren och fönsteröppningen mot kyrkan, hvilken var alldeles öfverflödigt för ett förrådsrum. Mig synes vida troligare att en sådan cell var afsedd för någon, som var behäftad med sådan sjukdom, att han eller hon icke fick blanda sig med menigheten för att sprida smitta. Men äfven denna förklaring är knappast tillfyllesgörande, ty hvarföre skulle en sådan sjukcell finnas endast i vissa kyrkor? Behofvet af en sådan cell torde väl hafva varit af så tillfällig natur, att det ej skulle inverka på kyrkans konstruktion.

I Bergsjö kyrkas torn hittades år 1654 en lapp med följande inskrift: ⊕ *Ecce signum crucis sancti Domini Jesu Christi. Fugite patres [hostes]. Adversum venit leo de tribu Juda, sed in Jesu hal-leluja. Trinitatis unitas Pater Filius et Spiritus sanctus. Jesus huius operis et principium et finis, vita, lux, veritas, Jesus Nazarenus rex Judeorum. Caput [× Christus] vincit × Christus, regnat × Christus, imperat ×. In nomine patris. Pater est pan (?) in nomine Filii. Filius est vita in nomine Spiritus sancti. Spiritus sanctus est requies. Amen. Ista scripta fuere in consummatione huius turris per me Johannem de Rogstada presbyterum in Bergsjö et Gnarp anno domini medlxxxii in vigilia assumptionis beate virginis Marie.*¹

När torn ej fanns, måste klockorna hängas i en fristående stapel (stapul), uppförd af trä. Någon medeltidsstapel torde knappast finnas bevarad i Sverige. De, som nu förekomma, äro antingen öppna, ett resverk, som uppbär en huf, under hvilken klockorna hänga, eller slutna, med brädväggar å alla sidor. I Jämtland finnas staplar, som äro uppförde af sten med en öfverbyggnad af trä.

Ett nyttigt tillägg till kyrkan, churu icke ansedt som nödvändigt, var **sakristian**. I denna förvarades hvarjehanda för gudstjensten erforderliga föremål, hvilket gifvit anledning till den nu brukliga namn-

¹ Anteckning i Broocmanska afskriftsamlingen hos k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademien. Originallet har uppenbarligen på ett och annat ställe blifvit felaktigt läst.

formen sakerstia eller sakerstiga.¹ I detta rum hade presterne tillfälle att uppehålla sig före och efter gudstjensten. I de större kyrkorna rymdes sakristian inom kyrkans yttermurar, men fick ett lindrigt framsprång för desse. Den vanlige platsen var på kyrkans norra sida, i öster om dervarande korsarm. I sådana kyrkor hade sakristian icke sällan två våningar.² I mindre kyrkor var sakristian en tillbyggnad till koret, med hvilket förbindelse underhölls genom en liten dörr. Många af våra mindre medeltidskyrkor fingo emellertid aldrig någon sakristia, hvilket onekligen var mindre lämpligt för prydligheten i kyrkan och presterskapets bekvämlighet. I sakristian funnos skåp och kistor till förvarande af kyrkliga kärl, kläder m. m., i henne måste ock finnas hjälpmedel för presterne att tvätta sig; ibland torde der äfven hafva funnits ett altare, för att åt presterne bereda möjlighet att der förrätta sin andakt.

Jag nämnde nyss sakristior af två våningar. Visse kyrkoruiner i Visby hafva spår af en sakristia, som haft en öfre våning, men denna har åtminstone icke alltid tienstgjort som sakristia, utan uppfyllt andra ändamål. Rummet öfver sakristian i den hel. Klemens' kyrka har tvänne större fönsteröppningar mot koret och torde derföre hafva inrymt sittplatser för vissa mera gynnade personer, som ville i särskild ro deltaga i gudstjensten.

Särskildt i Skåne hafva kyrkor, som under medeltiden icke försågos med sakristia, i nyare tid fått en sådan, men på ett mycket barbariskt sätt: man har förvandlat apsis till sakristia och för sådant ändamål anbragt en vanprydande dörröppning i den östre rundeln.

Redan i de tidigaste kristna kyrkorna finna vi i vester ett **förhus**. Det var många, som icke hade tillträde till kyrkan, ehuru de stodo henne nära, och som derföre hade sin rätte plats i ett förhus. Längre fram, då större kyrkor uppfördes, försedda med tvänne torn i vester, fick rummet mellan de två tornen gerna karaktären af ett förhus. I Färlöfs kyrka i nordöstra Skåne finnes framför långhusets södra och norra dörr ett litet utbygge — jfr planen fig. 35, hvilka tienstgjorde som förhus.

Utän direkt sammanhang med de fornkristna kyrkornas förhus och dettas spår i de senare katedralerna står det vid så många svenska kyrkor, framför långhusets södra port förekommande **vapenhuset**, i folkspråket ej sällan kallades väckenhus.³ Detta är dock knappast

¹ Den senare varianten förekom redan under medeltiden.

² En öfre sakristia i Strängnäs domkyrka omtalas år 1354.

³ Redan i medeltidssvenskan förekomma formerne *vapn* och *vahn* vid sidan af hvarandra. Jfr Schlyters *Glossarium*.

någonsin samtidigt med kyrkan, utan uppfördt senare. Som exempel må här meddelas fig. 249, som visar långhusdörren i Enångers gamla, ännu, dock icke för gudstjenst, bevarade kyrka i Helsingland. Figuren återgifver en fotografi, som tagits sedan vapenhuset, som var skadadt, blifvit bortbrutet. I kyrkans yttermur finnes intet märke efter det försvunna tillbygget, icke den minsta förtagning, som skulle med sjelfva kyrkan förena vapenhuset. Detta har således blifvit helt enkelt uppfördt utanför kyrkomuren, fastän, så länge det stod å sine grundvalar, stödjande sig mot denne. Att detta vapenhus emellertid varit upp-



249. Enångers kyrka i Helsingland.

fördt under medeltiden röjes af den med medeltidsmålning smyckade rappning, som anbragts å kyrkans mur, när vapenhusets hvalf och egna väggar dekorerades.

I vapenhuset ser man stundom en af sten uppförd sittbänk eller tvänne, å hvilka man kunde hvila sig under förbidan, att kyrkans dörr skulle öppnas. Stundom finnes i den östra vapenhusväggen små nischer. Om icke mitt minne sviker mig, har jag i vapenhuset till

en svensk kyrka sett ett altare: i detta fall har vapenhuset tjenstgjort som kapell.

Ända in i 1800-talet var det i skånska kyrkor sed, att den kyrkobesökande menigheten i vapenhuset ställde sina trätöfflor, på det att dessa icke skulle väcka oljud inne i kyrkan. Namnet vapenhus står tydligen i förbindelse med vapen och tolkas såsom ett rum, i hvilket de kyrkobesökande nedlade sina vapen. År 1314 omtalas i en norsk urkund en *vaknabúð*, en vapenbod, som hr Sigurd (presten) hade satt invid kyrkan. I norska folkspråket förekommer äfven formen *våkenhus*. Medeltidens socknar voro väl i allmänhet icke så folkrika som nutidens, men äfven om männen i en medeltidssocken samlades till gudstjenst, torde det hafva varit svårt att, derest alle uppträdde beväpnade, få utrymme för alla vapnen i vapenhuset. Vi få väl antaga, att många kyrkobesökande lemnade vapnen hemma. I de svenska medeltidslagarnas kyrkobalkar finnas vapenhusen icke nämnda. Deras tillkomsttid torde derföre falla efter landskapslagarnes.

Under redogörelsen för de svenska kyrkornas grundplaner har jag omtalat kapell — jag menar icke de små kyrkor, som buro detta namn, utan de **kapell**, som tillhörde de större kyrkorna. Hvert kapell hade åtminstone ett altare, hvilket var afsedt för särskild gudstjenst. Ett sådant kapell förutsätter ett altare, men sidoaltaren i en kyrka förutsätta alls icke med nödvändighet ett kapell. Altaren kunde uppföras vid kyrkans murar, vid pelare o. s. v.

Vid de i gotisk stil uppförda större kyrkorna fanns ofta kringkoret en krans af kapell. Ibland fortsattes kapellraden utmed långhuset, hvilket derigenom syntes hafva två skepp mera än det i verkligheten hade. Ibland byggde man vid utsidan af en kyrka i en senare tid ett kapell. Ett sådant omsluter det sydvestra hörnet af långhuset i Visby Mariakyrka — jfr planen fig. 116; kapell af enahanda art förekomma åt vester vid långhusets södra sida i den hel. Klemens' (fig. 113) och i Drottens kyrka (fig. 114) i Visby. Kapell finna vi ock i grundplanen till Sorunda kyrka (fig. 93).

Innan vi lemna kyrkobyggnaden sådan denne var anordnad för gudstjensten, få vi icke försumma att egna någon uppmärksamhet åt fönster och dörrar.

Fönstren voro i de äldsta svenska kyrkorna få och små — på den norra sidan saknades de alltid —, de suto derjämte ganska högt upp i murarne. Orsaken till detta förhållande var dubbel.

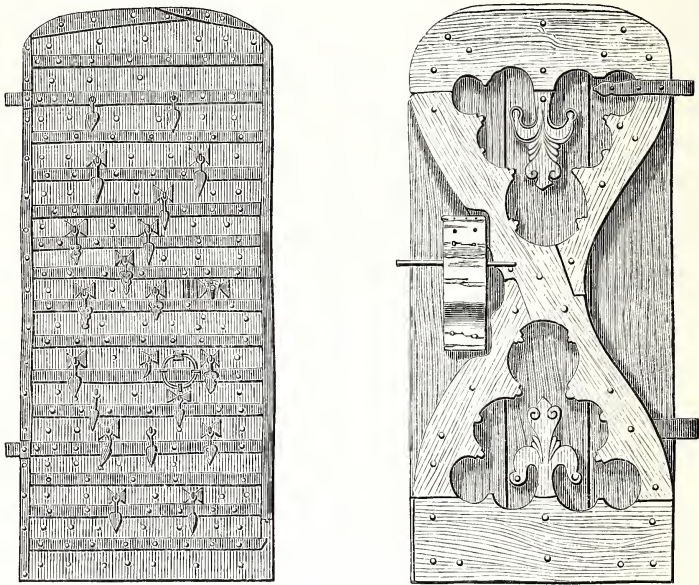
Fönstren skulle släppa dagsljuset in i kyrkan. Men under medeltiden, då församlingen, som deltog i gudstjensten, icke kunde läsa i bok, och då på altaret ljus voro tända till förmon för den officierande presten, var icke behovet af dagsljus i kyrkan lika stort som nu. Den andra orsaken står i sammanhang med behovet dels att under tider af förbittring mot kristendomen och stark vinningslystnad freda det heliga, som förekom inne i kyrkan, dels att under tider af mycken oro och våldsamt bereda skydd åt församlingens medlemmar. När fönstren suto högt uppe, voro de svårtillgängliga utifrån, när de voro små, kunde man icke tränga sig in genom dem. Man sökte emellertid ordna de små fönstren så, att de släppte in så mycket ljus som möjligt. Fönsteröppningen skars icke vinkelrätt genom muren, utan man lät fönsternischen vidgas åt alla sidor, både inåt och utåt, hvarigenom ljusstrålarne fingo större spridning i det inre. Fönsternischens underkant fick därför inne i kyrkan en ganska långdragen sluttning. Utvändigt behöfdes en sådan icke lika väl, men man lät dock ofta äfven här nischens underkant slutta nedåt. Fönstrens små mått voro för öfrigt i den äldsta tiden, då man icke använde fönsterglas, af stor vikt för att utestänga blåst, regn och snö.

Mången liten romansk kyrka har i den södra långhusmuren allenast ett litet fönster, i den södra kormuren likaledes ett och i apsis ett tredje. Småningom uppkom seden att i apsis anbringa tre små fönster. Att inga fönster sattes i den norra muren torde hafva berott derpå, att man från denna sida fick mindre ljus, måhända äfven derpå, att det norra väderstrecket, som för de hedne Nordborne var heligt, på grund deraf af de kristne ansågs vara oheligt. Ända in på 1800-talet ansågs den del af kyrkogården, som låg i norr om kyrkan, vara olämplig som grafplats. Min farfar, död år 1811, var den förste som jordades i norr om Madesjö kyrka: han hade, för att bryta hvad han ansåg vara en fördom, sjelf förordnat om en grafplats å denna sida. När man hade förgätit anledningen till oviljan att begrava i norr om kyrkan, fann man det nödigt att uppkonstruera en förklaring för något som var ett faktum. Man påstod, att kyrkorna på den ytterste dagen skulle ramla åt norr, hvadan de, som voro jordade norr om kyrkan, skulle finna svårighet att stiga upp ur grafvarna.

När tiden skridit framåt, när kristendomen slagit rot i sinnena och dermed dels vörndaden för helgedomen tilltagit, dels sederne i hvardagslag blifvit mildrade, när derjämte under den ständigt fortgående utvecklingen man ej längre nöjde sig med det nödvändiga, utan lät sig bestämmas af begäret efter ett prydligt utseende, då ökades fönstrens antal och mått. Man satte flere fönster, två eller tre, nära hvarandra, man drog samman de höga och smala två eller tre fönstren i ett större, i hvilket de smala skiljemurarne voro ersatte af stafverk, hvilket i dess öfre del gjordes allt rikare. Härigenom förde man

visserligen mera dagsljus in i kyrkan, men detta blef å andra sidan dämpadt, sedan man börjat förse fönsterglasen med målade framställningar. I gotikens ansenligare kyrkor bestodo till sist sidomurarna till större delen af fönster, skilda af smala murstycken, som voro förstärkta af s. k. sträfpelare.¹

Man kunde med lätthet göra det omöjligt för obehörige att tränga sig in i kyrkan genom fönstren. Vida farligare voro **dörrarna**. Äfven de voro i den första tiden få och små, vanligen försedda med en hög tröskel.



250. *Oppmana, Skåne.*

Mången kyrka hade allenast en dörr, långt åt vester i långhusets södra mur. De gotländska kyrkorna hafva i regel två dörrar, utom den nyssnämnda en i södra kormuren. Koret hade aldrig mera än en dörr, som öppnade förbindelse med ytterverlden; fanns en dörr i den norra muren, ledde denna till sakristian. I långhuset fanns stundom en dörr i den norra muren midt emot den nyss omnämnda. Tornet, när sådant fanns, eller i annat fall långhuset hade ibland en dörr i vester, någon gång (ytterst sällan) hade tornet en dörr åt söder, i hvilket

Fig. 250. Efter teckningar (af C. G. Brunius) i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Om kyrkofönstren jfr vidare framställningen i den bok af detta arbete, som redogör för medeltidens konst.

fall långhuset saknade dörr. De större kyrkorna, försedda med ett tvärhus, hade dörrar i dettas gafflar.

Dörrarna voro små, för trygghetens skull, men de kunde icke understiga ett visst mått, hvilket icke bestämdes af normallängd och normalbredd för de kyrkobesökande, ej heller röntes något inflytande af nutidens polishänsyn, som fordrar att en offentlig lokal skall, derest en olyckshändelse eller en panik inträffar, kunna lätt och hastigt utrymmas. Det som i främsta rummet bestämde minimimåttet måste hafva varit tanken på att bereda möjlighet att bära en likkista in och ut genom dörren. Medeltidens likkistor hade emellertid icke samma dryga mått som nutidens.

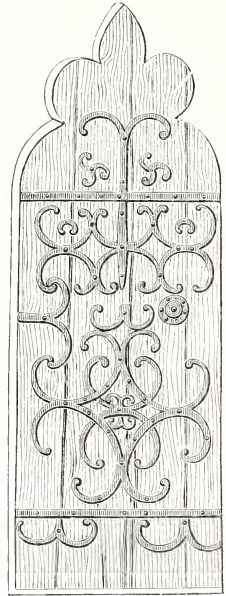
Ju mera de estetiska krafven började göra sig gällande, desto angelägnare var man att åt dörröppningens ram gifva en rik arkitektonisk utstyrsel, men med denna har jag icke att sysselsätta mig här, utan endast med sjelfva dörren, d. v. s. det stängsel, som fyllde portöppningen. Dörren bestod alltid af grofva plankor, som kunde göra motstånd mot tjuftar och våldsverkare. Ibland sökte man gifva dörren ökad värnkraft genom att i hvardera dörrposten anbringa ett fyrkantigt hål, i hvilket en fast bom inpassades, som gick innanför dörren. I en och annan skånsk kyrka har sjelfva dörren en ganska aktningvärd förstärkning af timmer (fig. 250).

Dörren hängde på tvänne grofva hakar, som voro fäste i den ene dörrposten. Mot hakarne svarade jernslåar, fastspikade på dörren och i ene änden afslutade med öglor, som trädde på hakarne. Det hela var en enkel anordning, så enkel att man icke gerna kunde nöja sig med henne. Man lät bladornament afsluta jernslåarna samt springa ut från deras sidor.

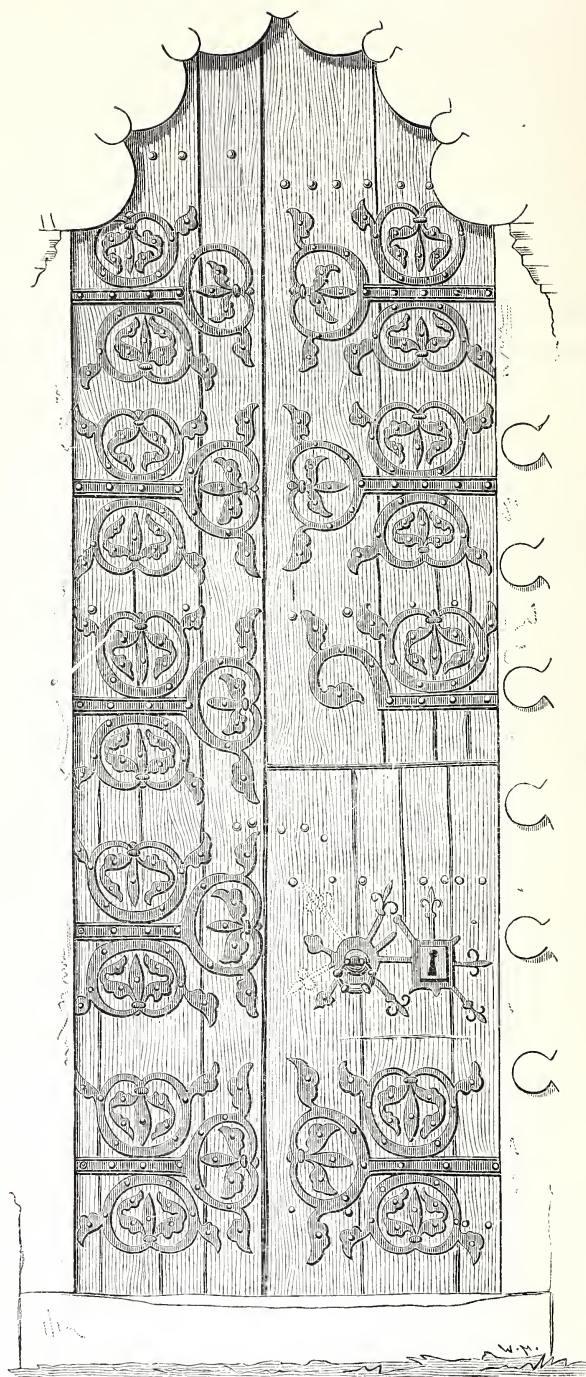
Sådana beslag finna vi på gotländska kyrkodörrar, sådana voro mycket vanliga utom Sverige. Dock lockades man snart att använda rikare mönster. Två gotländska kyrkodörrar äro afbildade fig. 251 och 252.

Denna ornering är således motiverad af sjelfva konstruktionen. Men man nöjde sig icke härmed, utan lät ofta jernribbor af mer eller mindre rika mönster upptaga dörrytan eller en del af densamma. Olika mönster förekomma i olika landskap. De skånska kyrkodörrarnas beslag äro i allmänhet rätt enkla. Som prof meddelas här en dörr från Torrlösa kyrka (fig. 253), en annan från Vestra Vram (fig. 254).

Kyrkodörrarna i Växjö, Linköpings och Skara stift visa andra mönster, hvilka i högsta grad påminna om de förut omtalade kistorna

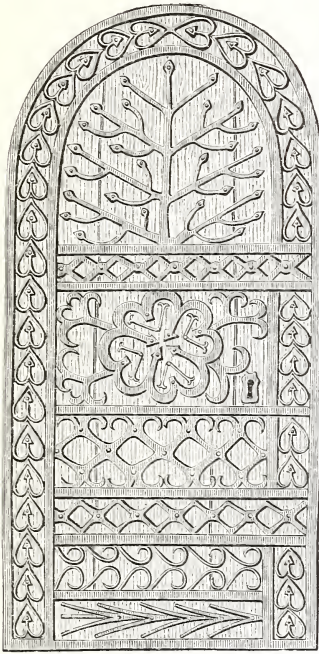


251. Näs kyrka,
Gotland.

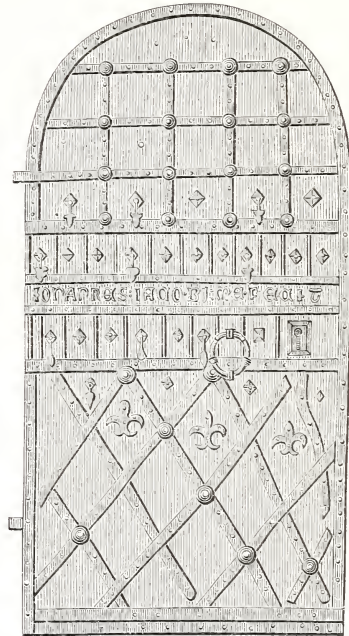


252. *Stånga kyrka, Gotland.*

från småländska kyrkor. Äfven här förekomma jernribbor och enstaka jernplåtar. De förre bilda hvarjehanda ornament, cirklar, hakkors m. m., de senare ganska ofta figurer; å dörrarna liksom å kistorna förekomma jagtscener. Fig. 255 må tjena som prof på dörrdekore-ring af denna art. Ytterst sällan är blott en del af dörren på detta sätt prydd, jfr fig. 256, som återgifver en dörr från Vånga i norra Östergötland. På flere af dessa dörrar förekomma runinskrifter, hvilket antyder en ganska hög ålder. De uppgifva vanligen tillverkarens, d. v. s. smedens namn, t. e. Anund mästareman (Götlunda i Vester-götland), Udulf (Blidsberg i samma landskap), Åsmund (Versås i Ve- stergötland och Ströja på Visingsö), Johan (Lekaryd i norra Småland),

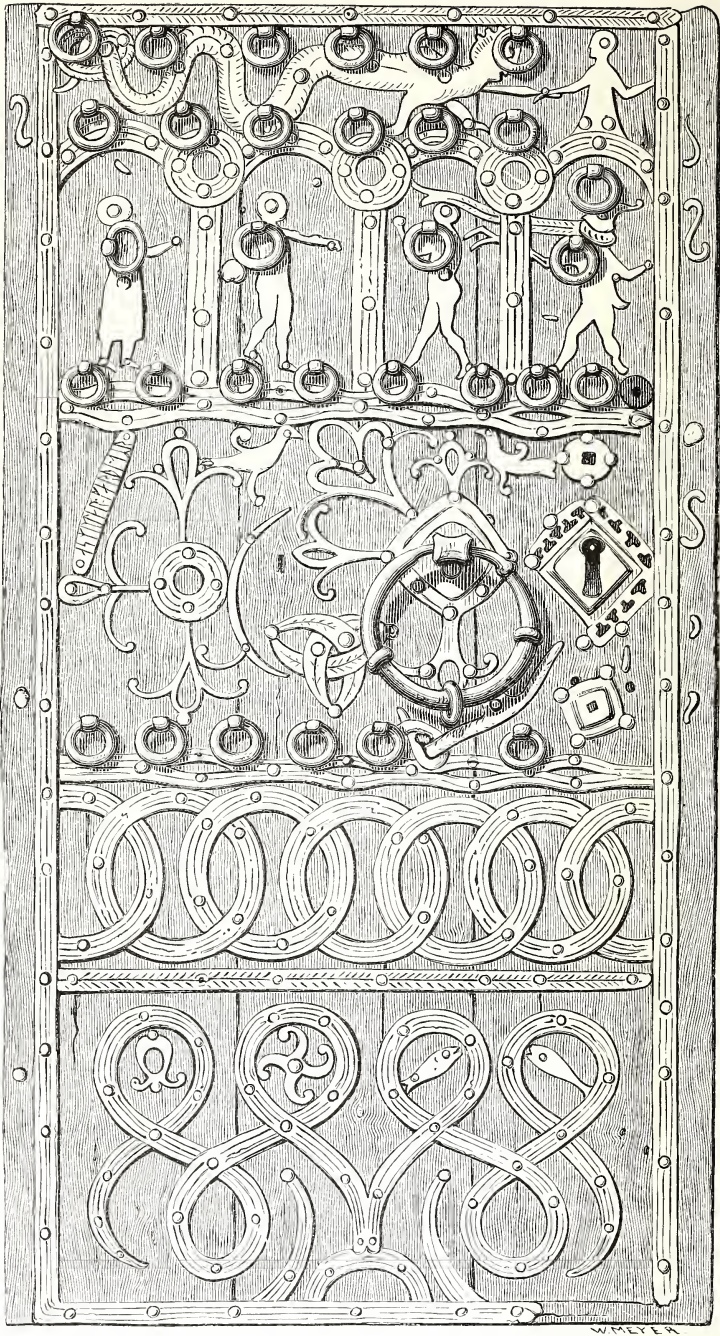


253. Torrlösa kyrka, Skåne.



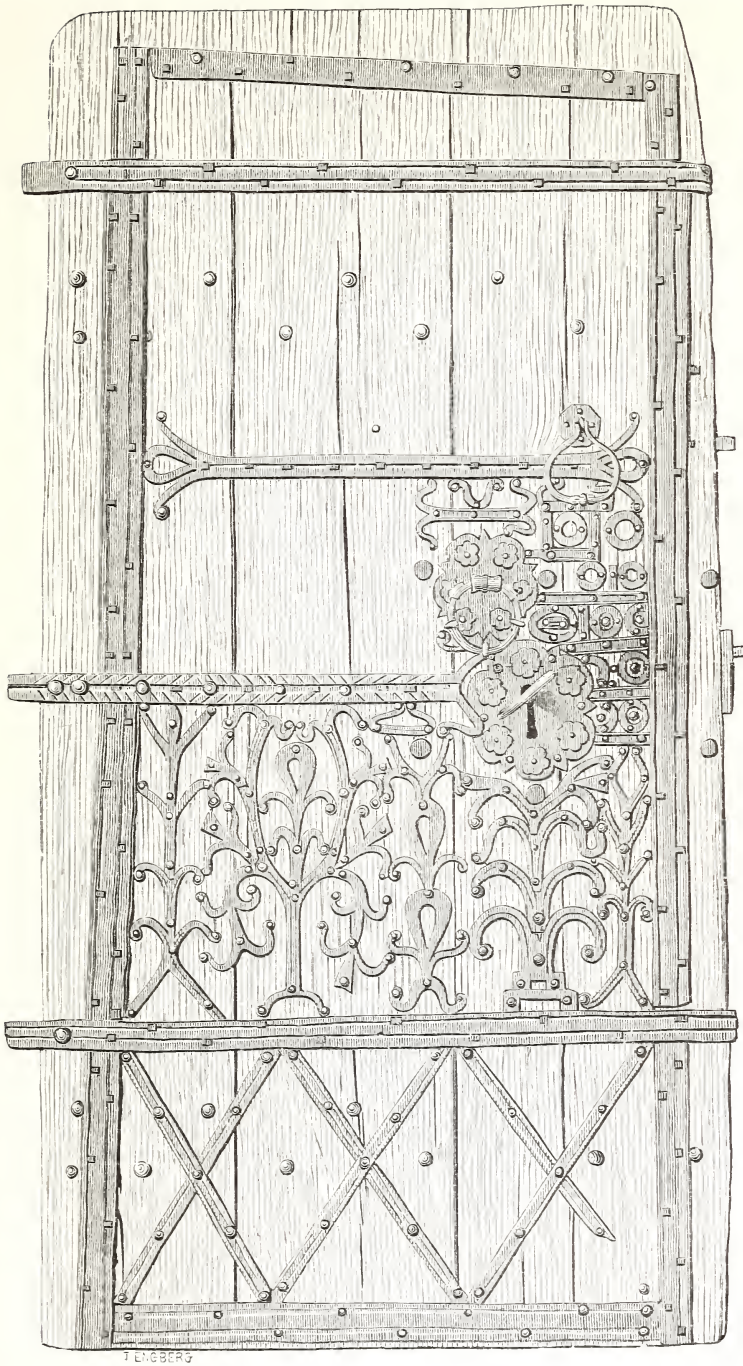
254. Vesta Vrams kyrka, Skåne.

»Rupern» (Elghult i östra Småland), Farvaltr (Hörsne på Gotland). En kyrkodörr från Björkstads kyrka i Vestmanland visar en annan gruppering af beslagen, men äfven här finnes en runinskrift, som utbedjer Guds välsignelse öfver mäster Rupinger och Bo Fris. Man synes hafva ganska länge haft för sed att göra sådana beslag, som förekomma å de götiska kyrkodörrarna, ty jämte sådana, som inom ramen af denna ornamentik visa allt fullt och klart utbildadt, förekomma andra, i hvilka de ursprungliga motiven äro mer eller mindre fragmentariska.



255. Från Versås kyrka, Vestergötland.

Fig. 255. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet. Runskriften upp-
lyser, att en Åsmund gjort dörren.



256. Från Vånga kyrka, Östergötland.

Fig. 256. Efter original i Statens Historiska Museum.

Jernbeslagen å dessa dörrar äro ju ganska klumpiga, men man har gjort hvad man kunnat för att öka intrycket af den kraft de hade. Medels mejselhugg anbragte man å dem kraftiga linier, som löpa parallelt med kanterne; äfven tvärgående linier förekomma. Jernet har trotsat inverkningarna af luft och väta, men träytorna hafva ofta blifvit frätta, så att det ser ut, som om jernribborna hvilade på ryggar utarbetade i trät. Någon gång har trät blifvit beklädt med tjockt läder, å hvilket jernribborna fästes. Antagligen har trät och läder varit betäckt med färg, så att en skarp kontrast bildades mellan jernribborna och underlaget, hvarigenom de förre framträdde kraftigare. De tjocka ribborna kastade dessutom skugga, ännu lifligare skuggor bildades af de vid framspringande öglor fäste jernringarne.

Först senare under medeltiden synes man hafva tagit sig för att bekläda kyrkdörrar med jernplåt, styckad i små rektangulära bitar. Utsidan af dörren till Oppmanna kyrka i Skåne (jfr fig. 250) är beklädd med små rektangulära jernplåtar. Dessa plåtdörrar hafva åtminstone ibland varit målade, ibland har plåten varit uthuggen, så att figurer och inskrifter bildats. Prof på sådan anordning förekomma i Vesterås domkyrka (fig. 257). En dörr med målad plåtbeklädnad har funnits i Lagga kyrka i Uppland, men har i senare tid blifvit förstörd, en annan finnes i Vesterås.

Låsen till dessa dörrar voro mycket stora och öfverklädda med trä (fig. 258). Nyckeln var naturligtvis också stor (fig. 259) — med en kyrknyckel från medeltiden kan man med största lätthet slå ihjäl en medmänniska.

Nyckelhålet var å dörrens utsida vanligen omgifvet af en rhombisk jernplåt, hvars hörn sprungo ut i ornament och som för öfrigt kunde ingå som länk i den öfriga orneringen.

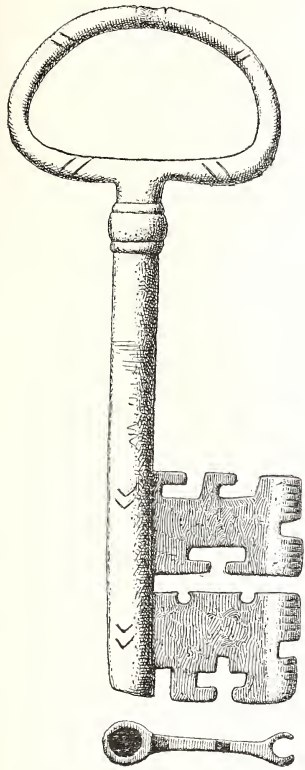
Som dörren var mycket tung, var det icke så lätt att draga henne till så väl, att låskolfven utan svårighet gick in i öglan å dörrposten. Man behöfde kunna draga till dörren hårdt, för att nyckeln skulle kunna utöfva afsedd verkan. Detta vanns genom att öfver nyckelhålet fästa en ring, hvilken af den venstra handen omfattades och drogs så långt fram som möjligt, under det den högra handen vred om nyckeln. Desse ringar sakna ingalunda intresse. Den del af ringen, som satt inom den å dörren anbragta öglan, var naturligtvis något smalare. Öfvergången mellan den tjockare hufvuddelen och denne smalare del bildas regelbundet af tvänne djurhufvud, som gapa öfver den smale delen. Fig. 260 visar en dörr-ring från Qvibille kyrka i Halland, hvilken ring, som är flätad, antagligen har en ganska hög ålder. Vanligen äro desse ringar massive, med rund eller kantig genomskärning och med ringformiga utsprång; djurhufvudena hafva småningom förlorat den ursprunglige karaktären; man kan dock spåra honom i de upp-

stående öronen. Sådane ringar förekomma å de här afbildade kyrkodörrarna (jfr äfven fig. 261).

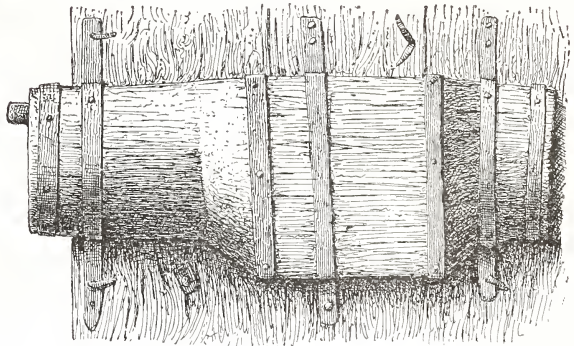
Tvänne svenska kyrkor hafva å dörrarna haft ringar af särdeles märklig beskaffenhet. Den ena är Angelstads kyrka i sydvestra Småland (fig. 261), hvars dörr-ring bär en runskrift, som efter professor Carl Säves tolkning¹ innehåller namnet på den, som gjort ringen



257. Vesterås domkyrka.



259. Från Vånga kyrka, Östergötland.



258. Från Vånga kyrka, Östergötland.

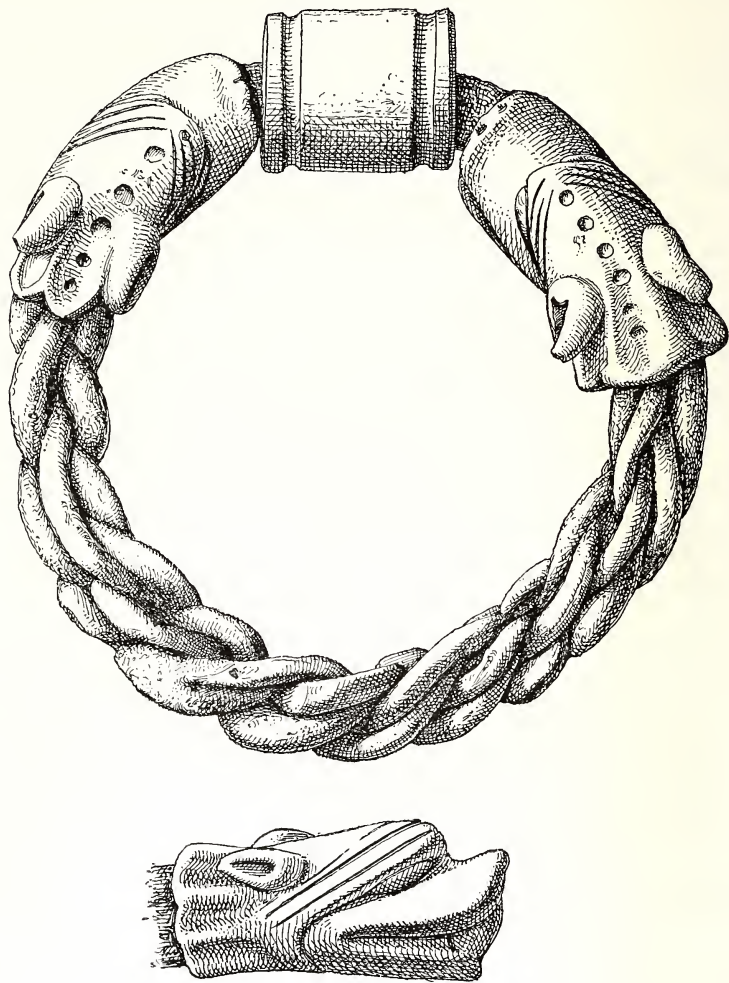
(Magnus). En ännu större ring har sutit på dörren till Forsa kyrka i Helsingland. Den å denne satte Runinskriften innehåller, enligt professor

Fig. 257. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Fig. 258 och 259. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ *Månadsbladet* för år 1873, s. 139.

Sophus Bugges tolkning,¹ följande lagstadgande: »En tvegill ox och 2 öre skall man erlægga som fast belopp förste gång, 2 oxar och 4 öre andre gången, men tredje gången 4 oxar och 8 öre som fast belopp, och allt af egendom förlorar man, om man framdeles skeft afskär rätt [d. v. s. underlåter att fullt erlægga hvad det är ens pligt att erlægga]



260. Kyrkodörrsring från Halland.

Fig. 260. Efter original i Statens Historiska Museum. Denne ring har i gammal tid blifvit skadad och derefter blifvit förstärkt med jernband, hvilka å ofvanstående afbildning blifvit, såsom ett tillfälligt tillägg, borttagna. Såsom i texten finnes angifvet, antyder ringens flätning en ganska hög ålder, då under den senare delen af jernaldern flätade ringar voro mycket vanlige. De två djurbufvudena äro mycket karakteristiskt och omsorgsfullt utförda. Således skiljer sig denne ring i tvänne afseenden från de vanlige kyrkodörr-ringarne. Jag känner ingen svensk kyrkodörr-ring, åt hvilken jag kan tillerkänna en högre ålder.

¹ Bugge, *Runc-indskriften paa Ringen i Forsa kirke i nordre Helsingland* (1877).

med tillsidosättande af hvad tillkommer de andlige efter landets lag. Detta var förut nämndt och obrottsligen fastsatt. Men der [på denne ring] gjorde Anund på Tåsta och Ufeg på Hjortstad, men Vibjörn skref runorna.»

Den ögla, i hvilken en sådan ring hängde, kunde blifva medelpunkt för ornering, och denna ornering kunde sättas i sammanhang med nyckelhålplåtens.

På dörren till Ytter-Lännäs kyrka i Ångermanland sitter öfver nyckelhålet ett i koppar arbetadt lejonhufvud (fig. 262). Liknande

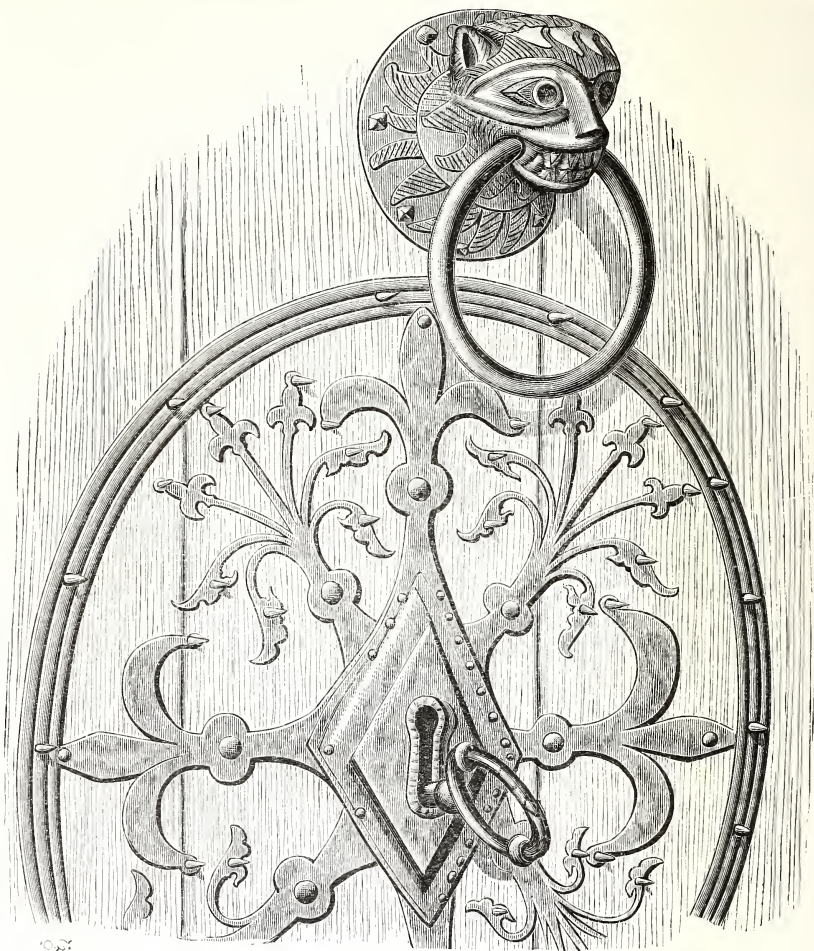


261. Kyrkodörrsring.

hufvud förekomma å kyrkodörrar i utlandet. Lejonet, en representant för makt och styrka, äfven föreställande lejonet af Juda stam, d. v. s. Christus, får väl anses som den kraftige beskyddaren af dörren och hela kyrkan mot de onda makterna. Dessa fiendliga makter torde deremot vara representerade af den ödla, som krälar utför och tittar ned mot en dörröppning på Heda kyrka i Östergötland, liksom äfven af de drakar, som på enahanda sätt sträcka hufvudet ned framför dörröppningarna i de norska stafkyrkorna. De så ofta bland jernbeslagen

förekommande symboliske figurerne, hakkors, triskeler o. s. v., skulle helt visst tjena till skydd för kyrkan, mot hvilken helt naturligt de onda makternas anfall ansågos vara riktade.

Från dörren hade presten hvarjehanda meddelanden att göra den å kyrkogården eller kyrkbacken samlade menigheten. Detta omtalas



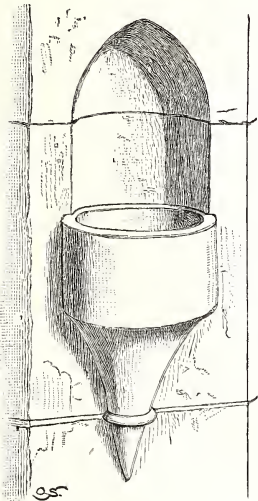
262. Dörrbeslag i Ytter-Lännäs kyrka.

vissertligen endast om sånghus- d. v. s. kordörren, men när sådan ej fanns, torde väl långhusdörren hafva fått göra tjenst i stället. Dörrringen i Forsa var ett stående meddelande af denna art.

Till de allmänna upplysningar för allmänhetens bättnad, som meddelades från kyrkodörren, få vi ock räkna de normallängdmått för

alnen, som ibland förekommo fästa å kyrkdörrens utsida, t. ex. vid Stånga på Gotland och Rydaholm i Småland.

Den, som genom kyrkans dörr trädde in i det heliga, behöfde rena sig från den smitta, som jordelifvet medförde. Derföre fanns strax innanför kyrkodörren ett kärl med välsignadt vatten, ett **vigdtvattenskar**, i hvilket den inträdande doppade sine fingrar, för att sedan i korsteckensform fukta hufvud och bröst. Dessa kärl voro i de romersk-katolska kyrkorna af olika utseende; ibland kittelformiga, ibland i form af en låg kolonn, hvars kapital var urholkad, eller i form af en i väggen fäst konsol, likaledes från den öfre sidan urholkad. Att vigdtvattenskar förekommit i Sverige är naturligt, men de synas hafva så godt som fullständigt gått förlorade. Äfven de väggfasta vigdtvattens-



263. Vigdtvattenskar,
Atlingbo kyrka.



264. Vigdtvattenskar, Lunds domkyrka.

kärlen äro hos oss mycket sällsynta. Ett, som fröekommer invid sjelfva dörröppningen till Atlingbo kyrka på Gotland, är här återgifvet fig. 263.

I ett föregående fall har jag, för sammanhangets skull, från fasta anordningar i kyrkan glidit öfver till sådana föremål, som voro lösa, men ändock tjänade samma syfte. Jag gör så äfven i detta fall.

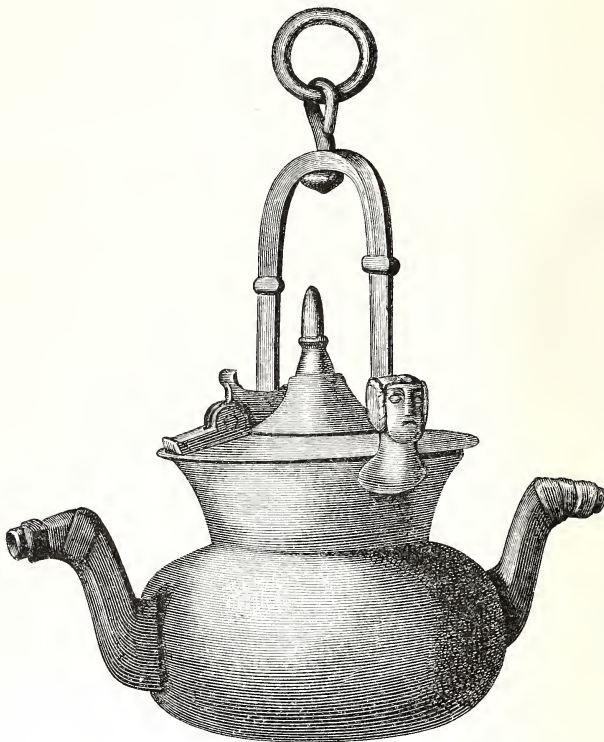
Man använde äfven portativa vigdtvattenskitlar,¹ af ben (elfenben) eller metall. De hade ibland form af ett miniatyrämbar, ibland af ett

Fig. 263. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Fig. 264. Efter fotografi i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Uttrycket förekommer i Reuterdahl, *Statuta synodalia*, s. 210.

mera slutet kärl. Ett exempel på det förra slaget är måhända det benkärl, som tillhört Lunds domkyrka och nu förvaras i Lunds Historiska Museum; utsidan prydes med upphöjda bilder (fig. 264). Detta kärl synes vara för stort för att vara en bägare. Har det användts för att bära kring vigdt vatten, har det haft ett handtag. Som prof på det andra slaget må tjena fig. 265. Några sådana förekomma i Statens Historiska Museum, af hvilka ett är funnet i en kyrkogård i Jämtland. Det är dock uppenbart, att kärl af denne form icke varit afsedda uteslutande för kyrkligt bruk.¹



265. *Vigdtvattenskar.*

När man ville bestänka någon med vigdt vatten, använde man en **stänkel**.² Denne bestod i den äldsta tiden af en qvist; ibland fick en räfsvans göra tjänst, oftast bestod den af en käpp med ett rundt borstbetäckt hufvud. Ibland saknades borst; hufvudet, i form af en ananas,

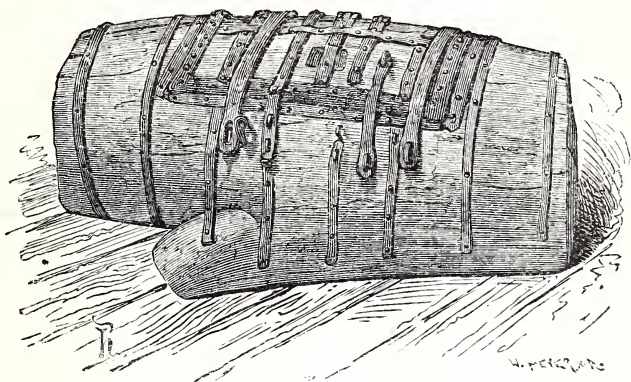
Fig. 265. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ Detta framgår t. ex. af den profana inskrift, som förekommer å ett kärl af denna art, hvilket är afbildadt i Sjöborgs *Samlingar*, del 1, fig. 15 och 16.

² Klerkerne i Åbo domkyrka skulle bära vigdt vatten i alla de kar, som dertill voro skickade i kyrkan, och i hvart kar skulle de hålla färdige stänklar. Reuterdaahl, nyss anförda arbete s. 210.

var försedt med en mängd hål och inneslöt en svamp. Hufvudet sänktes ned i det vigda vattnet och spridde detta genom att skakas.

I flere svenska kyrkor hafva förekommit stenar i form af kapital, i hvilkes öfre yta äro gjorda halvesferiska fördjupningar. Man har hos oss kallat dem vigdttvattenstenar, men utan fog. Insänkningarna äro i allmänhet så grunda, att vattnet genom fingrarnes idoppande och afdunstningen helt snart skulle försvinna — det var sed att byta om vatten i vigdttvattenstenarne en gång i veckan, men i dessa små fördjupningar kunde vattnet icke hålla sig så länge. Ej heller finnes någon anledning, hvarföre det vigda vattnet skulle fördelas å flere små och vanligen grunda håligheter. Som ifrågavarande stenars öfre yta är helt liten och insänkningarna sålunda förekomma tätt intill hvarandra, kunde denna anordning icke bereda den ringaste lättnad, ifall flere personer på en gång närmade sig för att komma åt det



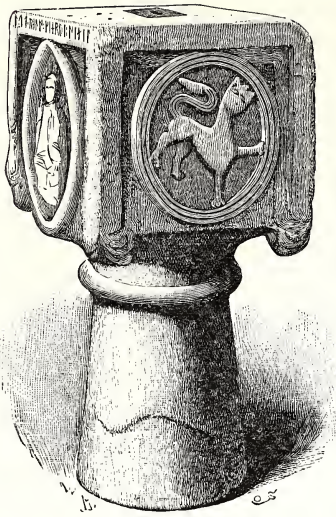
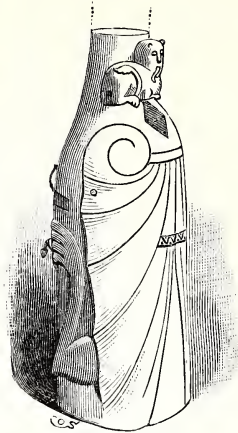
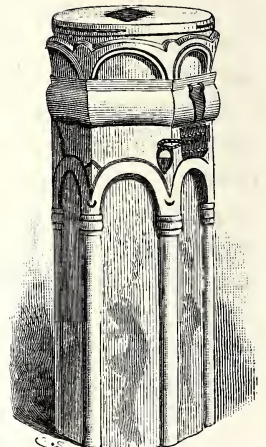
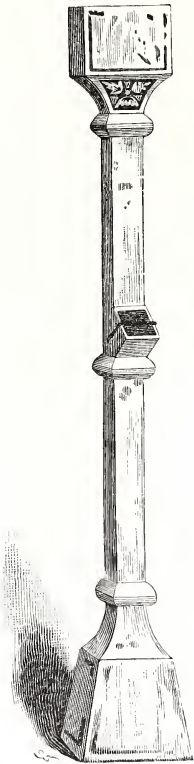
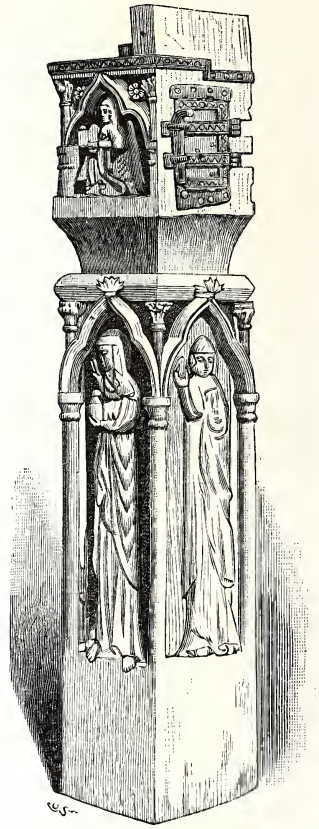
266. Offerstock.

vigda vattnet. Jag kommer att omtala desse stenar i nästa kapitel i sammanhang med frågan om kyrkornas belysning.¹

Till de fasta föremålen inom kyrkan och till föremålen, som åtminstone ofta förekommo i närheten af den dörr, genom hvilken menigheten trädde in, få vi ock räkna offerstockarne. Namnet är betecknande: det är fråga om en stock, i hvilken man offrade. Åtminstone ett föremål finnes bevaradt, som i fullt mått svarar mot uttrycket; det förekommer i Gamla Uppsala kyrka och är här afbildadt fig. 266. Det

Fig. 266. Efter original i Gamla Uppsala kyrka.

¹ Professor Sven Nilsson satte desse stenar i förbindelse med de flerstädes inom Sverige förekommande s. k. älfstenarne, hvilka äfvenledes hafva på den öfre ytan halvesferiska fördjupningar och antagligen haft någon betydelse för kulten. Något samband mellan de två slagen af stenar finnes icke.

267. *Bunge.*268. *Björke.*269. *Dalhem.*270. *Vallstena.*271. *Dalhem.*272. *Vallstena.*

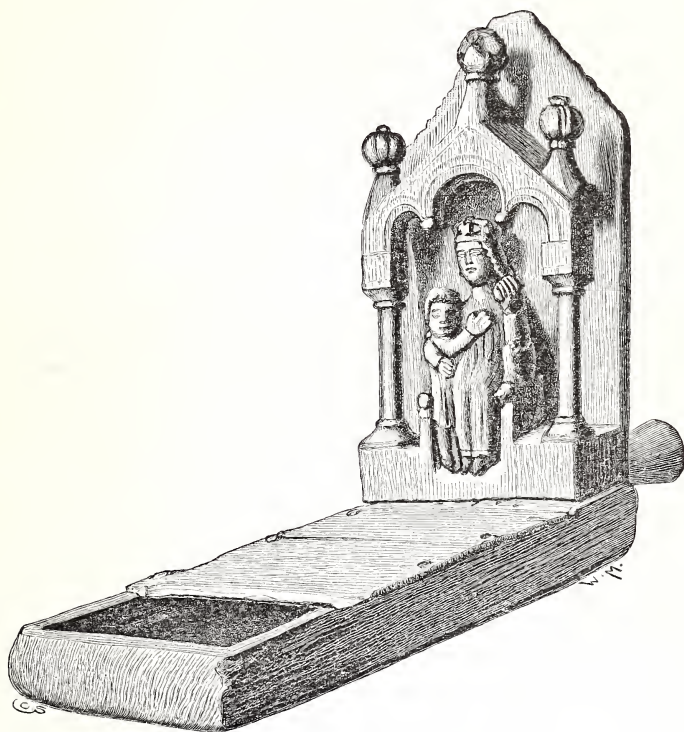
Offerstockar i Gotlands kyrkor.

Fig. 267—272. Efter fotografier i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

är en verklig stock, ett stycke af en trästam med en derifrån utgående, men afskuren gren.

Vid eller i flere svenska kyrkor finna vi offerstockar, men de äro i regeln af nyare datum. Endast på Gotland tillhöra flere mer eller mindre vårdadt utarbetade offerstockar uppenbarligen medeltiden (jfr fig. 267—272).

Äfven här måste jag från fasta föremål öfvergå till lösa, hvilka hade samma uppgift. I gotländska kyrkor — liksom äfven i Danmark, Slesvig och Holstein samt Meklenburg — har man tagit till vara hvad vi nu skulle på grund af gagnet kalla kollektåfvar, derest icke ut-



273. Kollektkopa.

seendet så fullkomligt stridde mot uttrycket. Här är fråga om små och grunda lådor, upptill öppna, för att mottaga penningar, försedda med ett bakstycke, i hvilket inom arkitektonisk omramning förekommer en helgonbild, och ett handtag, medels hvilket de buros kring bland menigheten. Fig. 273 återgifver ett sådant föremål.¹

Fig. 273. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ Jfr Schnütgens *Zeitschrift für Christliche Kunst* år 1898, hvarest upplysningar lemnas rörande dessa för det ofvan nämnda området karakteristiska föremål.

Från kyrkodörrarna har jag kommit till vigdvtattenkärlden och till offerstockarne med sådant, som med dem står i sammanhang. Det återstår emellertid ännu något med afseende på de faste delarne af kyrkoanläggningen, som bör omtalas.

Till en klosterkyrka slöt sig regelbundet å den ena långsidan en firsidig gård, omgifven af pelargångar, hvilket vi efter tyskt mönster pläga kalla en **korsgång**.¹ Sådana förekommo stundom vid större kyrkor. Det af pelargångarne omslutna rummet var oftast en grafplats, ibland endast en grön, för ögat tilltalande mark. Man har antagit, att en sådan korsgång funnits vid Uppsala domkyrka, af den anledning att den under medeltiden kring koret uppförde kapellkransen slutar å korets södra sida ett godt stycke från den södra utskjutande korsarmen. Antagandet har blifvit bestridt, och några lemningar af en korsgång hafva här ej kommit i dagen. De hafva ej heller blifvit eftersökta. Enligt öfverintendenten Helgo Zettervalls utsaga hafva spår af en korsgång blifvit upptäckta vid den södra sidan af Lunds domkyrka.

Till klostrens korsgångar återkommer jag i ett följande kapitel.

I trakten af Katarina kyrka i Stockholm förekommer en gränd, kallad Pelarbacken. I hennes närhet hittades år 1851 en rektangulär stenhäll med en bild af korsfästelsen och derunder en lång, dessvärre utnött inskrift. Stenen restes på bekostnad af k. Vitterhets Historie och Antiquitets Akademien och har sedan dess blifvit flyttad litet längre bort, för att icke komma i svårigheter genom den äfven i denna trakt af Stockholm förekommande byggnadsverksamheten (fig. 274). Man visste berätta, att stenens resande skulle hafva varit ett slags försoningsverk med anledning af de s. k. Kåpplingemorden, å k. Albrekts tid af Tyskarne utöfvade mot stadens svenske borgare. Johan Messenius har emellertid en annan uppgift, och han, hädforskarer och katolik samt lefvande under århundradet näst efter det, då reformationen infördes i Sverige, torde i detta afseende böra anses vara trovärdig. Stenen der borta i trakten af Katarina kyrka skulle vara slutstenen å ett s. k. **kalvarieberg**, för en serie af s. k. *stationer*. Den väg, som ledde förbi dessa stationer till kalvarieberget, d. v. s. till Golgata, kallades på tyska en *Kreuzweg* — han skulle framställa den väg Kristus vandrade tyngd af sitt kors och slutet på den vandringen, korsfästelsen.²

¹ Ursprunget till det tyska uttrycket *Kreuzgang* synes icke vara fullt klart. »Namnet är väl lånadt derifrån, att korsgången vid dåligt väder användes för processioner, framför hvilka ett kors bars» (Mithoff, *Taschenwörterbuch für Kunst- und Alterthumsfreunde*).

² Messenius hänför detta monument till början af hr Svante Nilssons regering.

Och näst efter fölliande år,
meden thetta kriget påstår,

För att bereda de fromme tillfälle till andakt, med särskildt aktgifvande på de olika detaljerne i Christi lidandes vandring, företog man sig att i närheten af städer återgifva *via dolorosa*, smärtornas väg,



274. *Kalvarieberg.*

en borgare i Stocholm from,
af presterna beden thär om,

Fig. 274. Efter original å Södermalm, sådant det först var upprest.

i och utanför Jerusalem, vägen från den romerske ståthållarens palats till hufvudsalleplatsen. Få ord äro i de evangeliska berättelserna egnade åt denna vandring, men legenden har upptagit detta lilla och vidare utvecklade det, hvarigenom åstadkommits en detaljerad skildring af det stora sorgetåget. Som korsfästelsen försiggått på en bergshöjd, ordnades korsvägen, när icke naturhinder trädde emellan, så, att stationerna förekommo utmed en uppåt stigande väg och att korsfästelsebilden förekom högst upp. Södermalm utanför medeltidens Stockholm lämpade sig synnerligen väl för en sådan anläggning. Vid hvar station fanns en framställning af en särskild punkt i Christi lidandesvandring. De andäktige, som botgörande skredo fram å korsvägen, stannade vid stationerna — deraf deras namn (ställen, vid hvilka man stannar), och afstånden mellan stationerna bestämdes af legendens uppgifter. Emellertid, derest icke lämpligt utrymme fanns, satte man stationerna närmare till hvarandra; hufvudsaken var att man kom från den ena stationen till den andra.

Den första framställningen af en sådan *via dolorosa* infördes i vesterlandet af en dominikanerbroder, som afled år 1420. Sedermera visade sig framför allt franciskanerne ifrige för sådana anläggningar. Mest beryktad är den korsväg, som anlades vid Nürnberg, med skulpterade framställningar vid hvar station, utförda af Adam Krafft år 1490. Ett kalvarieberg (kalladt Jerusalemsberget) ordnades vid Lybeck år 1468. Är den s. k. pelaren (d. v. s. stenhällen) å Södermalm ändstenen till en serie stationer, kan han icke stå i sammanhang med Kåpplingemorden, utan måste vara senare, då vi icke kunna antaga, att man i detta afseende var tidigare i Sverige än i Tyskland. Den nästan utplånade inskriften under korsfästelsebilden synes vara tecknad med minuskler, och desse aflöste i Sverige majusklerne vid pass år 1400.

Inskrifterna å Adam Kraffts stationer vid Nürnberg säga: 1. Jesus tager afsked af sin moder, som blir vanmäktig af sorg, 200 steg från

förscaffar the pelarna tre,
 som wij på Södermalmen se,
 på Christi pina the lyda,
 hör till! iagh will thet wtyda:
 Från rådstufvan till then längst står,
 så långt Christ wnder kårset går,
 thet han från Pilati hws bär,
 the andra, som staden stå när,
 betyda, huru ofta wist
 och långt från föl medh kårset Christ.
 Wthuggen åhr hwar pelar så
 att till thär af alt fatta må.
 I gamla tiden war then skick,
 folcket i process thär wt gick,
 ett skönt altare thär bygs för hwar,
 thär presten sin bön till Gudh bar.

Dessa altaren voro helt visst icke stadigvarande, utan torde hafva blifvit uppsatta för sådana tillfällen, då store 'processer' företogos. Jfr Messenii *Chrönika om Stocholm*, tryckt i Silfverstolpes *Historiskt Bibliotek*, del 1.

Pilati hus; 2. Simon tvingas att bära korset (275 steg); 3. Jesus uppmanar Jerusalems döttrar att sörja öfver sig och sina barn (380 steg); 4. Christus torkar sitt anlete å Veronikas duk (500 steg); 5. Christus bär sitt kors och blir svårligen slagen af Judarne (780 steg); 6. Kristus sjunker af vanmakt till jorden (1,100 steg); 7. här ligger Christus död inför sin moder. — Eljes var korsfästelsen den sista stationen.¹

Vid korsvägarnes olika stationer förekommo minnesvårdar uppreste.² Detta leder min tanke öfver till andre minnesvårdar, som förekomma i vår landsbygd, i all synnerhet på Gotland och Öland; inom båda områdena fanns material, som särdeles lämpade sig för sådan användning. Dessa minnesvårdar bestå af stenkors, högstammiga, ibland med en cirkel, som ytterligare förenar armarne med stammen. Korset var inom kristenheten en till andakt manande symbol, men det är i flere fall visst och i öfriga fall antagligt, att de nu i fråga varande korsen icke blifvit resta af en sådan allmän anledning som att inbjuda de fromme till andakt i allmänhet. Dessa kors torde så godt som alla vara resta till minne af personer, som fått ljuta en våldsamt död — tiderna voro ju fordom onda och våldsgerningar hörde icke till sällsyntheterna. Äfven i utlandet var det sed att på den plats, der en person blifvit dödad, till hans minne uppresa ett i sten hugget kors. Kostnaden för minnesmärkets uppresande drabbade åtminstone i regeln våldsvärkaren.

Sådana kors förekomma, sades nyss, särskildt på Öland och Gotland. Vi få ingalunda deraf draga den slutsatsen, att mord och dråp under medeltiden förekommo oftare å dessa öar än på fastlandet. Det var det lättare bearbetade materialet, kalkstenen, som gifvit anledning till det större antalet å öarna. Fastlandets granit var besvärligare att bearbeta, hvadan man torde hafva nöjt sig med att till försoning af brottet uppsätta ett träkors, hvilket naturligtvis icke kunnat motstå århundradens förödande inverknings.³ I de flesta fall sakna dessa kors inskrift. När de restes, visste de kringboende mer än väl, hvilkens minne genom dem skulle bevaras; på kommande släktens behof af upplysning tänkte man icke. De öländska korsen förekomma uteslutande inom öns norre del: ett vid Hallnäs i Persnäs socken, 5 alnar högt, med fyra genomhuggna hål, ett vida mindre (endast en aln högt)

¹ Endast få korsvägar eller kalvarieberg från medeltiden finnas bevarade i utlandet; de flesta tillhöra 1600-talet eller äro ännu senare. Stationernas antal har småningom af franciskanerne blifvit fastställt till fjorton.

² I närvarande tid finna vi stationerna med skulpterade bilder anordnade utmed gränserne af en kyrkogård eller målade på väggarna i en kyrka. De andäktige krypa på sina knän från den ena stationen till den andra.

³ Enstaka stenkors förekomma dock å fastlandet, ehuru aldrig så anseliga som de på Gotland och Öland.

mellan samma Hallnäs och Östersjön, ett strax söder om Föra kyrka, å den s. k. korshorfvän, $3\frac{1}{4}$ aln högt, välhugget, med bild af en kalk, hvilken antyder, att korset blifvit rest till minne af en andlig man, samt en inskrift, som upplyser, att hr Martin (tydiligen socknens kyrkoherde) blifvit der på stället ihjälslagen förste söndagen efter trefaldighet år 1431, ett vid Kläppinge i Bredsätra sn, mera än $4\frac{1}{4}$ alnar högt (nu försvunnet), ett inom samma socken helt nära Sikavarps förre kapell, mera än $5\frac{1}{4}$ alnar högt, (fig. 275), ett S om Öfre Sandby (samma socken), något öfver manshöjd, bärande namnet *Sune*, ett strax öster om Tjusby i Gärdslösa sn, nära 3 alnar högt, med inhuggne cirkelar.¹ Korset vid Sikavarps kapell betecknas af traditionen som ett bönekors.

P. A. Säve har² meddelat en öfversigt af de gotländska minneskorsen.

De gotländska korsen äro af olika utseende. Den enklaste formen (fig. 276) uppenbarar sig sällan. Ett sådant kors förekommer i en hägnadsmur till landshöfdingeresidenset (!) i Visby. Ett lika enkelt står vid Tjängvide i Kräklingbo sn. Den mest utvecklade formen kan beskrivas sålunda: en bred och hög flisa uppbar ett kors med smalare armar, till hvilke sluter sig en ring. Det mest bekanta exemplet af denne typ är det kors, som ännu står rest utanför Visby till minne af de Gutar, som stupat den 27 juli 1361 under kamp mot k. Valdemars danske här (fig. 279). Korset står öfver de fallnes gemensamma graf. Ett kors af enahanda form står vid Bondarfve i Guldrupe sn: här omtalas namnen å den dräpte, Jakob, och Nicolaus, som slog ihjäl honom; sjelfve mordscenen är återgifven å korsets baksida. Ett liknande kors står vid Laxarfve i Boge sn; här finnes å korsstammen en inskrift, som omtalar, att Helvi Vesters dog år 1455. En Johan Vesters, som dog 1439, omtalas på ett kors vid Vesters i samma socken. Ett liknande kors, som står vid Sigdes i Burs sn, omtalar en kyrkoherde Ragnvald i grannsocknen Lau, hvilken afled år 1448,³ ett annat, vid Grens i Mästerby sn, synes bära årtalet 1550 — seden att resa sådana kors skulle således hafva öfverlefft medeltiden.⁴ Ännu ett, utan inskrift, står nära Rute kyrka.

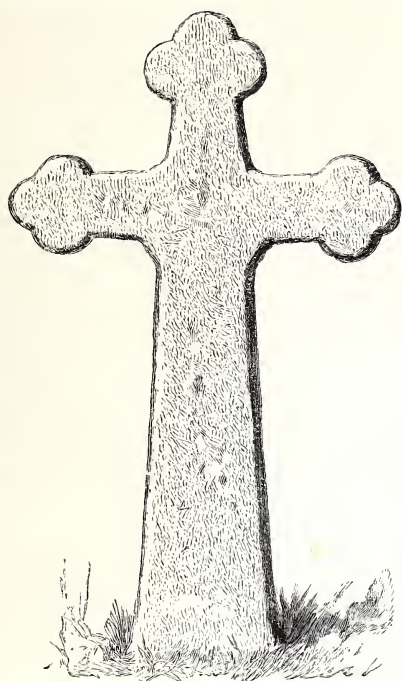
Ett kors vid Dals i Levide sn ansluter sig till denne grupp, men har vinklarne mellan korsarmarne och ringen fyllda (fig. 277). En ännu mera sammandragen form har i vinklarne små cirkelsegment, minnen af den förut omtalade ringen. Sådana kors stå vid Gunille i

¹ Samtliga dessa kors äro omtalade i Ahlquists *Ölands historia och beskrifning* (1825).

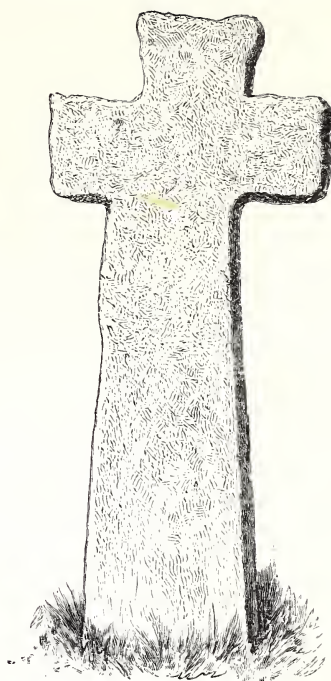
² I Svenska fornminnesföreningens *Tidskrift*, band 2, s. 1.

³ Säve läser årtalet 1414, men der står *Med qvatuor x ac octo*, d. v. s. 1400, 'fyra x' = 40 och 8.

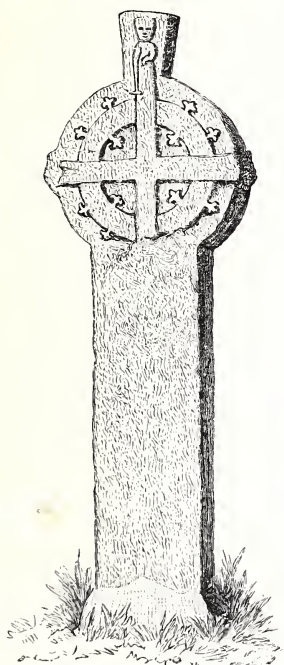
⁴ Ett träkors af samma modell restes år 1831 vid Ire i Hangvars sn öfver en husbonde, som blef oskyldigt mördad af en skomakaregesäll. Ett par stenkors, som synas vara ganska unga, förbigår jag.



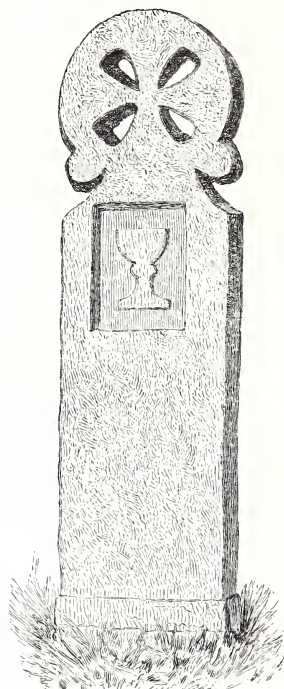
275. Vid Sikavarp, Öland.



276. Visby.



277. Vid Dals i Levide.



278. Vid vägen till Endre.



279. Utanför Visby.

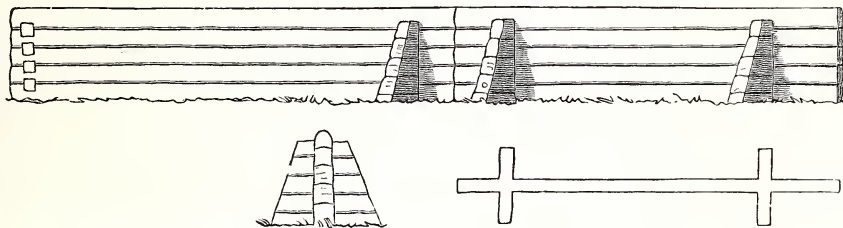
Fig. 279. Efter teckning utförd för *Illustrerad Sverges Historia*.

Sanda sn och i närheten af Dalhems kyrka två, af hvilka det ena synes bära årtalet 1544.

En mera afvikande form förekommer vid vägen till Endre kyrka (fig. 278 — kalk och paten, som äro ristade å korsets båda sidor, visa, att det bevarar minnet af en prestman).

Säve omtalar i samma afhandling höga träkors, som fordom ganska allmänt voro resta i de gotländske byarne för andaktens skull. Ett sådant, 10 alnar högt, bärande en Kristusbild, stod år 1787 i Sörby i Källunge sn. Marken kring korset var belagd med stenflisor, hvilka under vintern höllos fria från snö. Hvar morgon gick gårdsfolket dit för att göra bön med läsning af syndabekännelsen eller åtminstone Fader vår. Barnen lågo på knä, stödjande händerna mot en fals, som gick omkring korsets fot, de vuxne stodo utomkring med knäppta händer, männen med blottade hufvud.

Korsen, som tala om en våldsamt död, enligt traditionen icke alltid vållad af anfall, utan äfven genom olyckshändelse, leda oss helt natur-



280. Kyrkobalk.

ligt öfver till grafvarna, som förekommo dels i kyrkorna, dels å kyrkogårdarne. Dock må först några ord sägas om kyrkogården (kirkiugarper, på latin *coemeterium ecclesie*). Ordet hade, liksom det enkla ordet gård, en dubbel betydelse: det betecknade dels den inhägnade platsen kring kyrkan, dels den en sådan omslutande hägnadsmuren, hvilken ock kallades kirkiogarpsmur. En öppning i denne kallades kirkiogarpslip. I Smålandslagens kyrkobalk förekommer uttrycket kyrkiostätta, tydligen afsedd att användas vid tider, då kyrkogårdsportarne voro stängde.

Amnehärads-Råda kyrkogård är inhägnad med träbalkar (fig. 280). Åldern för denne inhägnad kan jag naturligtvis icke uppgifva, men det är föga troligt, att han ersatt en tidigare stenmur. Om denne trähägnad, som omgifver den år 1323 uppförda och ännu bevarade

träkyrkan, själf tillhör medeltiden, vet jag icke. Är han senare, kan han ju återgifva den ursprungliges form. Att trähägnader fordom icke varit ovanliga, synes framgå af folkspråkets kyrkogårdsbalk som namn för muren kring kyrkogården. I de flesta fall voro dock kyrkogårdsmurarne af sten, ibland på öfverkanten betäckta med taktegel af den form, som användes under medeltiden (jfr del 1, s. 428). Denna öfre betäckning förekommer ännu å kyrkogårdsmuren kring dominikanerkyrkan i Sigtuna, den nuvarande stadskyrkan. I närvarande tid har kyrkogårdsmuren till uppgift att utestänga kreatur — låt vara att klockarens ko på ett eller annat ställe får beta å kyrkogården —, under medeltiden, då kyrkorna voro tillflyktsorter, hade man skäl att göra kyrkogårdsmuren högre och fast, så att han kunde utgöra ett första hinder för en sig närmande fiendehop.

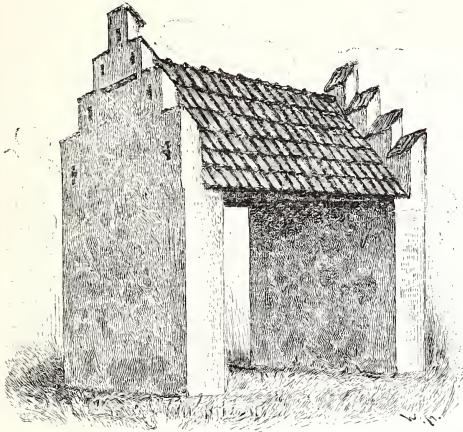
Af samma anledning nöjde man sig ej med att stänga ingångarne till kyrkogården med grindar eller annat trästängsel. Man uppförde ingångsportar af sten, liknande små hus, ibland försedde med ett rum ofvan portöppningen. Fjelkinge kyrkogård i Skåne hade en ganska fast portbyggnad, hvilken lär hafva gjort tjänst som fäste. Några prof å kyrkogårdsportar meddelas här fig. 281—286.

Å Lids kyrkogård i Södermanland finnes en kyrkogårdsport, hvilken är egendomlig derigenom att i honom förekommer en predikstol af samma art, som vi lärt känna i Husaby och Munktorps kyrkor (fig. 286). En kyrkogårdsport af trä, förekommande vid Mjelldrunge i midten af Vestergötland, är här återgifven fig. 287. Jag vågar visserligen icke påstå, att denne port härstammar från medeltiden, men han gifver möjligen en antydning, huru träportar till kyrkogårdarne kunnat se ut under medeltiden.

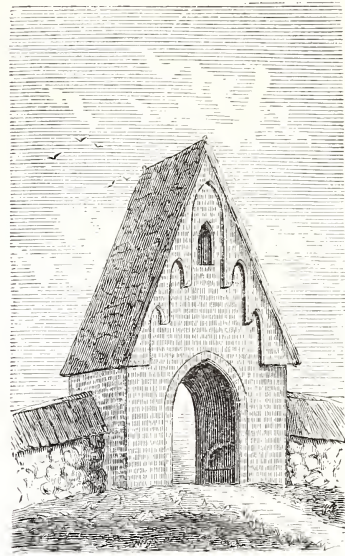
Kyrkogårdens form bestämdes naturligtvis i viss mon af de lokala förhållandena. Trönö kyrka i Helsingland har en kyrkogård af ganska oregelbunden form (fig. 288). Att särskildt märka är, att kyrkan icke ligger centralt inom kyrkogården. Norr om kyrkan är utrymmet ganska obetydligt. Jag har redan i det föregående framhållit, att kyrkogårdens norre del ansågs mindre lämplig för begrafning. I de flesta fall torde emellertid kyrkogården varit en regelbunden fyrkant. Den norske Borgarthingskristenret, hvilken gällde för Viken, således äfven för vårt Bohuslän, omtalar i kap. 9¹ kyrkogårdsmuren samt tillägger, att kyrkogården skall skiftas i fyra delar. Ländemännen — de förnämste — skola begrafvas öster om kyrkan och söder om kyrkan under takdroppet, alltså tätt intill kyrkan. Derefter kommer platsen för höldar — d. v. s. friborne bönder — och deras barn, derefter för lösingar — d. v. s. för frigifne — och deras barn, derefter, närmast kyrkogårdsmuren, skola begrafvas trälar och män, som drifvit i land

¹ *Norges gamle love*, del 1, s. 344.

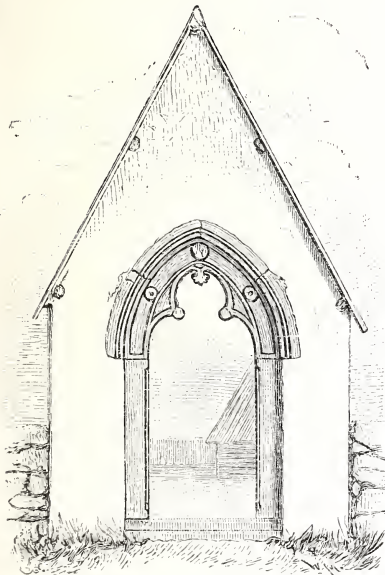
å hafsstranden och hafva håret skuret på norsk sätt. Alltså finnas här icke omtalade någre grafplatser på norra sidan af kyrkan, liksom



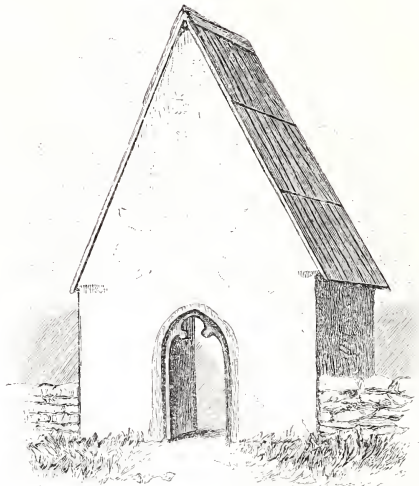
281. *Efverlöf, Skåne.*



282. *Möklinta, Vestmanland.*



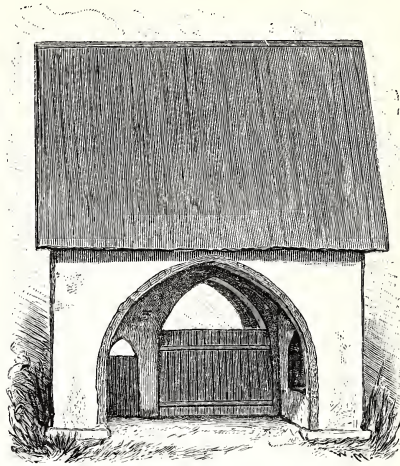
283. *Lau, Gotland.*



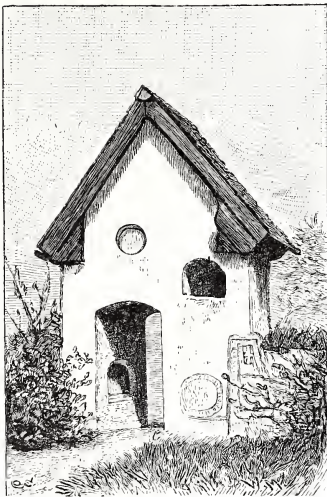
284. *Garda, Gotland.*

Kyrkogårdsportar.

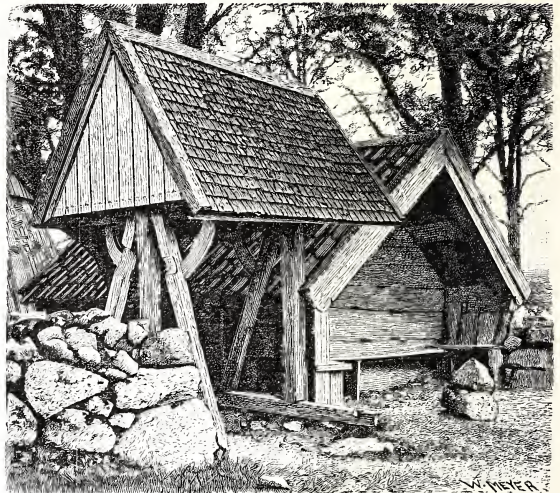
ej heller vester om henne. Huruvida man inom de svenske kyrkogårdarne hade genomfört en sådan rangskilnad för liken, känner jag icke. Än i dag förekommer på vissa kyrkogårdar, att man har sär-



285. *Norrlanda, Gotland.*



286. *Lid, Södermanland.*

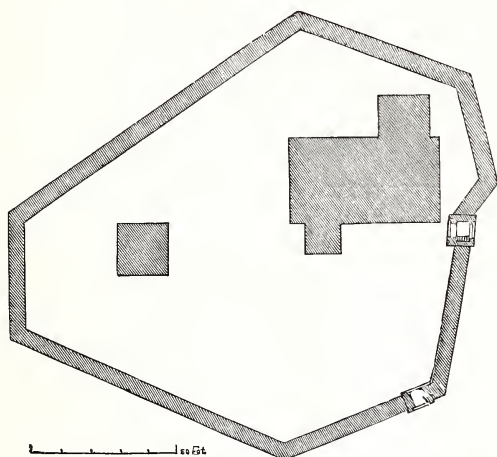


287. *Mjelldrunge, Västergötland.*

Kyrkogårdsportar.

skilda grafområden för hvar by eller gård. Möjligt är att man af sådan anledning indelat vår medeltids kyrkogårdar. I Antiqvarisk-topografiska arkivet förekommer en planritning öfver Longs kyrkogård

i Vestergötland. Kyrkogårdens form är oregelbunden. Den del, som ligger norr om kyrkan, är rätt stor, men saknar alldeles grafvar; det är möjligt, att kyrkogården blifvit någon gång utvidgad åt detta håll, ehuru man, på grund af gammal fördom, icke velat upptaga grafvar inom detta område. Den söder om kyrkan liggande delen af kyrkogården är deremot upptagen och strängt indelad. Längst i vester finnes grafplats för herremän och deras familjer. Det öfriga området, är indeladt i smala från kyrkan utgående ribbor, hvar ribba tillhörande en viss gård, såsom å fig. 289 är angifvet. Huru gammal denna anordning är beror på tiden, då de olika gårdarne kommit till stånd, men det är mycket möjligt, att hon lemnar oss en antydning om de förhållanden, som under medeltiden voro rådande.

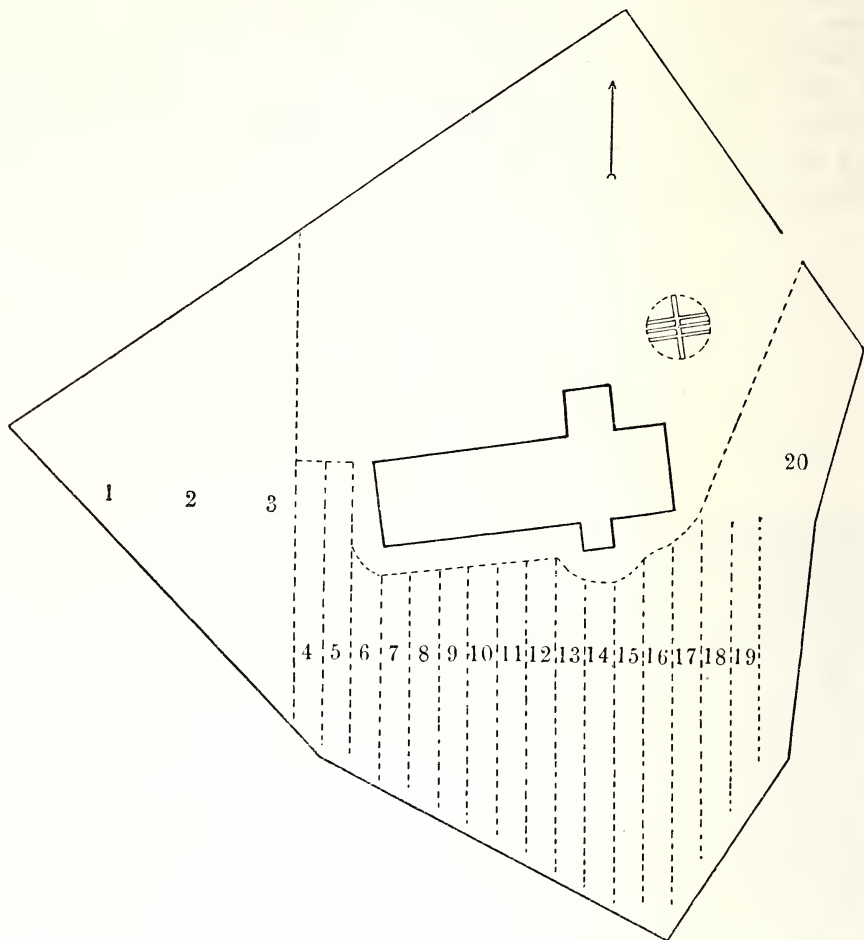


288. Trönö kyrkogård, Helsingland.

Som man gerna anlade kyrkan på en höjd, hvarigenom hon blef bättre synlig för den henne tilliggande bygden, hvarjämte ett uttryck gafs åt hennes stora betydelse, var kyrkogården ofta kuperad, hvilket vi än i dag kunna se på många ställen. Kyrkogården kallades ock under medeltiden kyrkobacken. Detta uttryck användes t. ex. af reformationstidens biskop Peder Månsson, hvilken fäller det skarpa yttrandet, att en fåkunnig läkare gör kyrkobacken tufvig. Hans uttryck visar, att man förr, liksom nu, åstadkom en jordförhöjning öfver grafven. Sådana, som tillhört medeltidsgrafvar, äro längesedan försvunna: gång efter annan har man under århundradenas lopp funnit sig nödsakad att gräfvu upp de gamla grafvarna, för att bereda plats för senare offer under förgängelsens lag. Endast de i sten utförde

grafvårdarne hafva kunnat bevaras intill vår tid. Huru många sådane hafva icke, trots materialets hårdhet, gått förlorade!

Kristendomen medförde en genomgripande ändring af grafskicket i vårt land. Under heden tid — åtminstone under jernaldern — höll man strängt på sammanhanget mellan dem, som dogo, och deras



289. Longs kyrkogård, Vestergötland.

forna hemvist och dem, som efter dem intogo detta. Byn jordade sine döde i byns omedelbara grannskap, helst på någre backar, der

Fig. 289. Efter teckning af S. Welin. De i figuren införda siffrorna beteckna: 1. herrskap, 2. Storegården (herregården), 3. underhafvande, 4. prestgården, 5. Lille-tomten (Vallen), 6. Elfvesgården Rytterås, 7. Skattegården Rytterås, 8. Haraldsgården Long, 9. Stortomten Rytterås, 10. Frälsegården Rytterås, 11. Per Olsgården Long, 12. Tomten Long, 13. Frälsegården Håkantorps, 14. Skattegården Håkantorps, 15. Ljungagården Long, 16. Tubbetorp, 17. Stommen Long, 18. kronogården Lagmanstorp, 19. frälse Lagmanstorp, 20. fattiga.

grafvarna icke kunde blifva hinderliga för markens odling. Det har redan blifvit omtaladt, att en by, hvars tillkomsttid faller inom det hedna tidehvarfvat, i medeltidens lagar kallas 'hednu byr ok högħa', en by från heden tid med grafhöggar. Grafhöggen var dock icke den ende form, som utmärkte den hedna tidens grafvar.

Under den hedna tiden behandlades den döde kroppen på olika sätt: än brändes han, än lades han, iklädd skrud och smycken, i jorden. Oftast reddes grafplatsen på den naturliga marken. Resterne af bränningen eller det obrända liket höljdes derefter med stenar eller med jord eller närmast med stenar, derefter med jord. Så uppstod ett röse eller en jordkulle. Ibland fann man sig dock föranlåten att i den naturliga marken sänka ned en plats, som kunde vara lämplig för den döde och det, som följde honom i grafven. Man plögade ock omgifva grafven med en stenläggning eller stensättning, som försågs med en ytterst grund fyllning af jord.

Mot likbränningen uppträdde kyrkan energiskt, och i detta fall inträffade således ett fullständigt afbrott. I afseende på de jordade liken kunde beröringspunkter uppstå mellan den hedne och den kristne seden. Stundom gjorde man i marken en rektangulär insänkning och nedlade på dennas botten den döde. Under denne och på sidorna fanns naturlig mark, öfver honom lades ett skyddande hölje af jord och stenar. Stundom — det var urgammal sed — lade man liket ned i en kista, bildad af kantställda stenar; ibland byggde man en grafkammar af trä. Under senare tider vunnen erfarenhet har visat, att man icke sällan begrof en död man i hans båt, hvilken sattes ned i en i marken gjord insänkning. När en norsk man jordsattes liggande inom ett skepp, som hade kunnat trotsa Atlantens vågor, berodde detta helt visst derpå, att skeppet var hans och att det hade varit honom kärt. Dock dolde sig kanske härunder ett inflytande af den gamla föreställningen, att den dödes hädangång var en sjöfärd till en främmande strand. Den föreställningen torde hafva varit ännu mera bestämmande, när man å den ort i Uppland, der sedermera Vendels kyrka byggdes — således långt bort från haf eller större sjö —, jordade krigare i båtar, hvilke dock i storlek icke kunna mäta sig med det norska vikingaskeppet.

Kristendomen medförde genomgripande förändringar. De döde fingo ej längre hvila i omedelbar närhet af det hem, de under lifstiden bebott, utan socknens döde samlades till den siste sömnen i den särskildt vigde gård, som omslöt kyrkans murar. Den kristna läran föreskref likens jordande. Det var ej längre sed att lägga den dödes kvarlevor på den af naturen danade marken och öfver dem uppföra en hög af jord eller stenar. Nu sänktes grafven alltid ned i marken, men grafplatsen utmärktes fortfarande genom en förhöjning, ofta äfven genom en stenvård. Småningom uppstod äfven sed att begrava vissa

mera gynnade personer inne i sjelfva kyrkan, under dennas golf. Grafvar på kyrkogården kunde hafva sidor, som bestodo endast af jord; då behöfde liket, vare sig det var iklädt vanliga kläder eller endast en svepning, inom sjelfva grafven ett skyddande omhölje. Grafven på kyrkogården kunde vara och grafven inne i kyrkan var väl i regeln omsluten af sten.

När Skara domkyrka undergick de ansenliga restaureringsarbeten, som afslutades år 1894, fann man vid sidorna af grunden till den nuvarande norre kyrkomuren, hvilken är dragen utanför den ursprungliga kyrkans norre gränsmur, likkistor af en särdeles primitiv beskaffenhet: de äro bildade af ekstockar, som blifvit klufne och urhålkade (fig. 290). En sådan kista hittades mellan den nuvarande, under början af 1300-talet uppförde norre kyrkomuren och den linie, efter hvilken 1100-talets mur var framdragen; vi äro ej deraf berättigade att hänföra dessa kistor till 1100-talet; de kunna hafva tillhört en föregående tid, 1000-talet, då den tidigaste domkyrkan ännu fanns i Skara, uppförd af trä.¹ En af dessa ekkistor hade endast två tredjedelar i behåll; resten hade blifvit borthuggen, för att bereda plats för grundvalen till 1300-talets mur.

I närheten träffades grafvar, omslutna af stenhällar (fig. 291). De voro rektangulära; i den ene ändens hörn lågo tvenne fyrkantiga stenar, mellan hvilke likets hufvud hade sin plats. Annanstädes i Västergötland har man funnit gamle kyrkogårdar, innehållande hällkistor af liknande art, visande endast den olikhet, att sjelfva kistan i den ene änden hade ett rektangulärt utsprång för hufvudet (fig. 292). Sådana stenkistor, täckta med hällar, äro funna vid Sjögerås i Kinneklefva socken, Västergötland, och på Garda kyrkogård, Gotland. Jag har funnit sådana i ett sidorum till koret i Varnhems klosterkyrka. Liknande hällkistor från kristen tid torde komma att hittas flerstädes, låt vara att å våre kyrkogårdar, i följd af det kraf på grafplats, som de hvarandra aflösande släktena ställde till det begränsade området, de tidigare grafvarna blifvit gång efter annan omgräfd, för att bereda plats för nye gäster i 'Guds åker'. Det är förnämligast i tidigt öfvergifne kyrkogårdar eller i närmaste närhet af romanska kyrkors murar, som vi kunna med säkerhet räkna på att finna vittnesbörd om det äldsta grafskicket. Vi få här nöja oss med att gifva akt på de stenvårdar, med hvilke grafvarna blifvit utmärkta; de talade till samtiden, stundom, när inskrifter förekomma, tala de ännu.

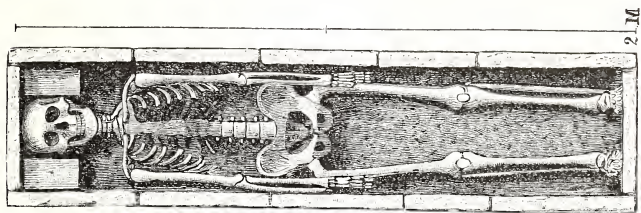
Stenvårdar förekommo redan under den hedna tiden, men desse voro reste, för att lättare ådraga sig uppmärksamhet, ibland försedde med runskrift, oftast saknande all antydning om den längesedan förgätne döde. De kristna grafvarnas stenvårdar voro i allmänhet lig-

¹ Enligt en uppgift i tidningarna har man år 1899 funnit liknande grafkistor i Norge.

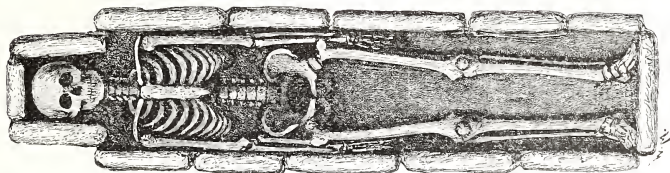
gande, de voro täckstenar för de nedsänkta grafvarna. Den naturligaste formen var en regelbundet begränsad stenhäll, hvilkens mått svarade mot grafvens. Som denne form var den under medeltiden vanligaste, vill jag behandla honom i ett sammanhang och därförinnan tala om någre afvikande former, hvilke tillhöra medeltidens början.



290. *Ekkista med skelett. Skara.*



291. *Stenkista med skelett. Skara.*



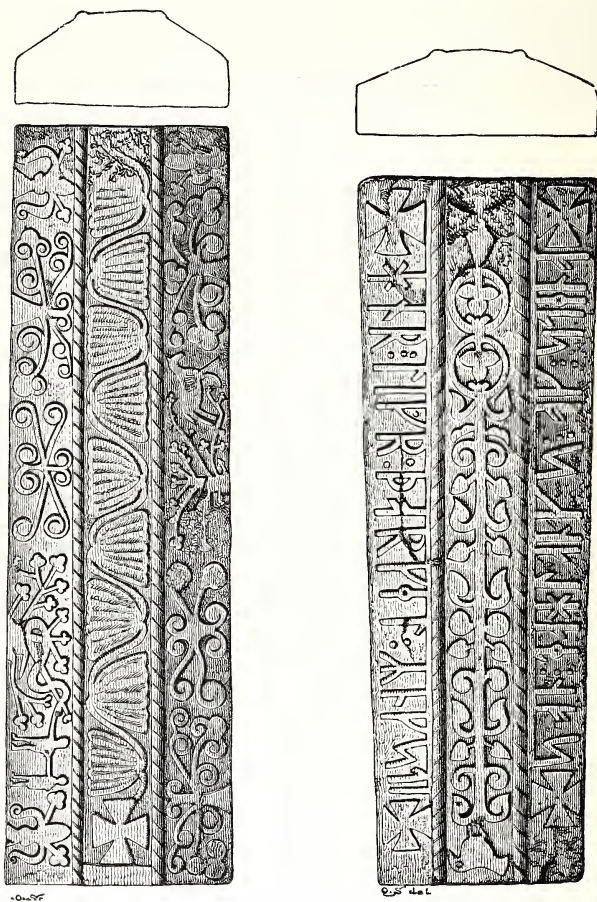
292. *Stenkista med skelett. Sjögerås, Västergötland.*

Västergötland, som tidigt blef kristnadt och inom hvilket rik tillgång fanns på lätt bearbetad sten, har, trots all förödelse, en myckenhet gamle grafstenar bevarade. Jag vill i främsta rummet framhålla en grupp af grafstenar, hvilke hafva en rektangulär grundplan och en

Fig. 290 och 291. Efter teckningar af S. Welin i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Fig. 292. Efter teckning af P. A. Säve i samma arkiv.

sexsidig genomskärning: en bred, flat undersida, en i tre delar bruten öfversida och tvänne låga sidokanter. I inskrifter, som förekomma å sådane stenar, kallas de *hvalf* eller *hulli*. Att de två uttrycken hafva samma betydelse visas af en sten, som fordom legat å Ugglums kyrkogård och nu förvaras i Statens Historiska Museum; å denne läses i runor *Rihinmonþ let gæra hulli ifr Gunnar Æsbjornar son* och i ma-



293.

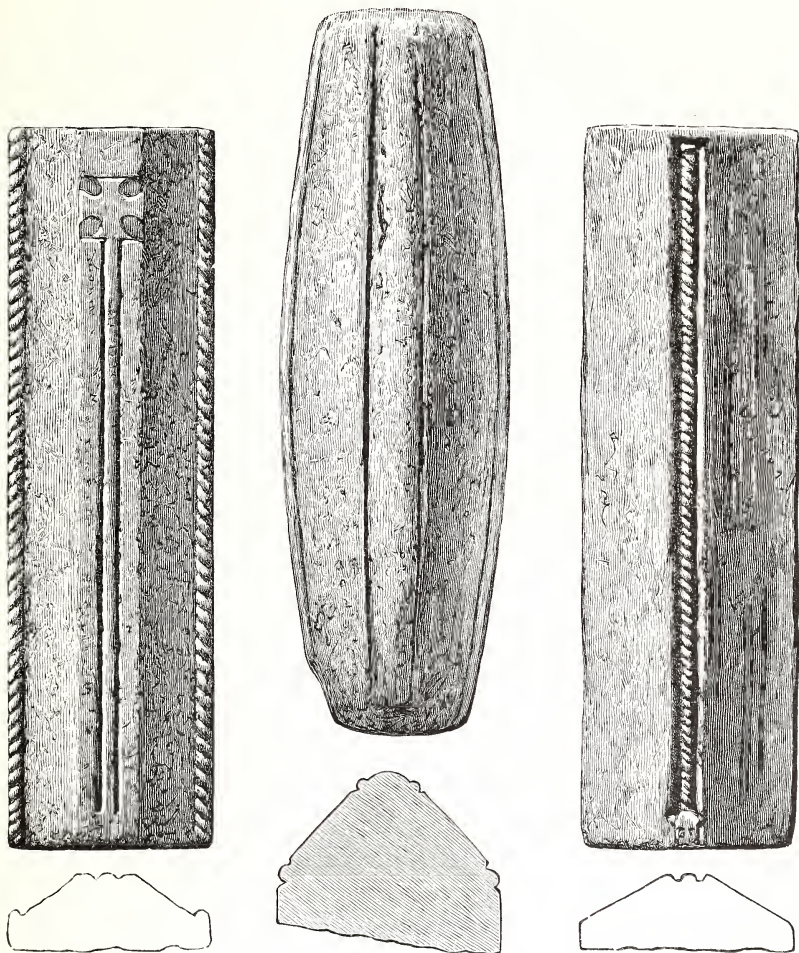
294.

Grafstenar. Ugglum, Vester götland.

juskler *Reginmo[n]t let gera hvalf ifr Gunnar Esbeornar son*. Stenen är huggen af en Harald (*Haraldus me fecit maister*), hvilken arbetat flere stenar af samma slag i Vester götland; på en vid Södra Vings kyrka kallar han sig stenmästare. Å andre stenar af samma utseende förekomma sådana inskrifter som »här ligger Torkel, yngste

son af Dagling och Stena» (Vartofta-Näs), »tre män ligga under denne sten, Gunnar, Sigvat och Hallsten».

Desse grafstenar sakna årtal, men deras tid kan godt bestämmas på grund af de å dem förekommande bokstafstecknen. Dessa äro dels runor, hvilka i vissa fall äro upphöjda, hvilket berodde på det lätt bearbetade materialet, dels majuskler¹ af en ganska gammal art.



295. Husaby, Västergötland.

297. Sorunda, Södermanland.

296. Vätzlösa, Västergötland.

Runor och majuskler förekomma ibland å samme sten. Detta vittnar om en öfvergångens tid, under hvilken den från förfäderne ärfda run-

Fig. 295 och 296. Efter teckningar i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Fig. 297. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ Om majuskler jfr bok 6, som kommer att behandla skrifkonsten och litteraturen.

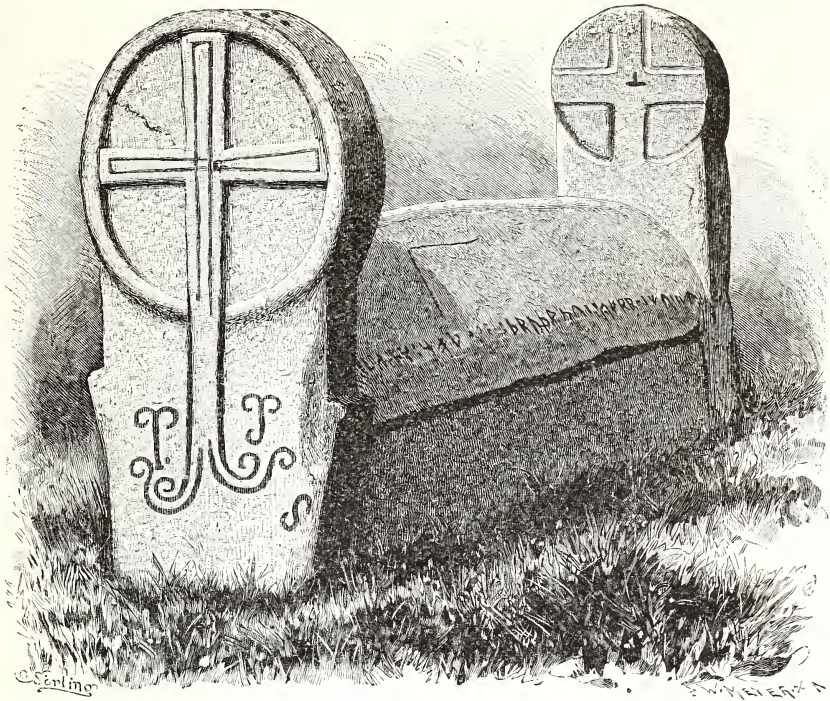
skriften täflade med den från utlandet inkomne formen af den romerska bokstafsskriften. Den samtida förekomsten af runor och majuskler samt majusklernes form hänvisa desse stenar till 1100-talet. Jämte inskrifterna förekomma hvarjehanda ornament, hvilka vi, åtminstone delvis, återfinna på dopfontarne. Fig. 293 och 294 visa prof på grafstenar af detta slag; de äro båda komna från Ugglums kyrkogård.

Desse grafstenar äro visserligen enkla, men man kan kalla dem eleganta vid sidan af andre, af samme grundform, hvilka äro större och klumpigare. De äro vanligen temligen låga, någon gång höga. En med flere facetter, så smala, att konturen närmar sig till en cirkel, förekommer på Hångers kyrkogård.¹ En, som ännu mera sträfvar i höjden, förekommer på Råda kyrkogård, Kållands hd. Desse stenar, som hafva ett något tidigare tycke, hafva mycket ofta kanterne särskildt framhållne medels rundlister, hvilka stundom antaga form af repstafvar. Ett prof på denne grupp lemna fig. 295; originalet befinner sig på Husaby kyrkogård. Å stenens mittdel förekommer ett upphöjdt kors med lång staf, omslutet af de två uppstigande kantlisterna. Repstafvar följa de två yttre långkanterne. En sten på Vättilösa kyrkogård af samme grundform har längs midten en repstaf, hvars ene ände avslutas med ett djurhufvud (fig. 296). En mycket enkel sten, hörande till denne grupp, har från Sorunda kyrkogård kommit till Statens Historiska Museum (fig. 297).

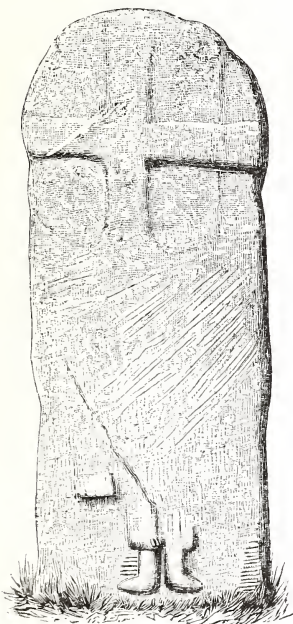
Att korsets tecken ofta anbragtes på grafstenarne är helt naturligt; korset spelade en stor roll inom kristenheten, det var ett välsignelsens tecken. På stenarne med inskrift inledes denna regelbundet af ett kors; kors förekommo äfven å de facetter, som upptogos af ornament. Kors restes stundom vid ändarne af grafvårdar af detta slag, antingen med frie korsarmar eller med korset anbragt inom en rund skifva. Denna senare anordning framträder t. ex. å den märklige grafvård, som från Vrigstads kyrkogård i Småland kommit till Statens Historiska Museum (fig. 298—300). Denne grafvård, hvars mittdel påminner om Sorundastenen, är försedd med runskrift, hvilken dock icke lemna någon upplysning af allmänt intresse. Fig. 301 och 302 visa gafvelstenar till en annan med frie korsarmar (Saleby, Västergötland).

I detta sammanhang kan omtalas den synnerligen märklige grafvård, som vid Botkyrka (den hel. Botvids kyrka) sattes öfver helgonets broder Björn; vårdens tid är derigenom ganska noga bestämd. Det är icke en enkel kölad sten, sådan som förekommer i Sorunda och Vrigstad. Stenen har i viss mån fått form af en kyrka med sidomurar och tak samt apsis. Vårdens märklighet beror icke endast derpå, att vid honom är fäst ett historiskt minne, utan ock på tekniken och framställningarnas art — det må väl väcka vår häpnad att finna en så starkt ut-

¹ Afbildad i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* 4 och 5, s. 37.



298. *Vrigstad, Småland.*



299.

Vrigstad, Småland.



300.

Fig. 298—300. Efter original i Statens Historiska Museum.

präglad medeltidskaraktär uppenbara sig å ett minnesmärke af så hög ålder. Inom en annan del af detta arbete får jag återkomma till detta ämne (fig. 303 och 304).

Två andre grafvårdar, ännu mera hörande till den förut omtalade gruppen än Botkyrkavården, förekomma utanför den vestre änden af Husaby kyrka i Vestergötland. Traditionen i bygden säger dem tillhöra Olof skotkonung och hans drottning. Till en så tidig period som den förre hälften af 1000-talet kunna emellertid desse vårdar icke hänföras. De tarfva en närmare undersökning med afseende på de olika delarne, hvadan jag här ej vill införa någon afbildning. Jag antager, att gafvelstenarne varit upptill afslutade med kors.



301.



302.

Saleby. Vestergötland.

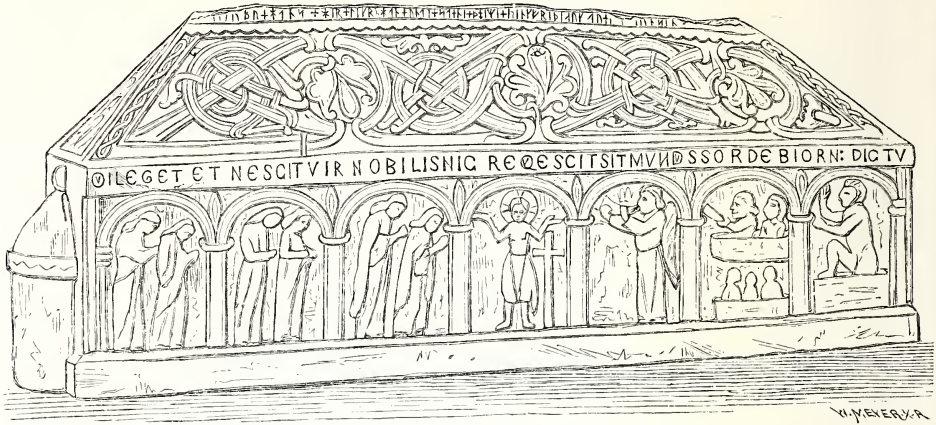
Desse grafvårdar äro upphöjda. Man använde äfven tidigt släta grafhällar, hvilka under medeltidens äldre del hade jämförelsevis små mått. En helt enkel grafsten i Lund med bilden af ett långskaftadt kors må tjena som exempel (fig. 305). Grafstenar af enahanda utseende förekomma flerstädes i Sverige. Ett exempel från Vestergötland (Hasslösa) meddelas här fig. 306, derföre att korsarmarne äro mycket förstorade. Man nöjde sig emellertid icke med denne enkle form af korset. Framställningen gjordes rikare. Utveckling underkastades korsarmarne, korsets stam fick bihang i form af blad. Man synes hafva bragt i samband med hvarandra korset och lifvets träd. På Husaby kyrkogård i Vestergötland förekommer en sten, här



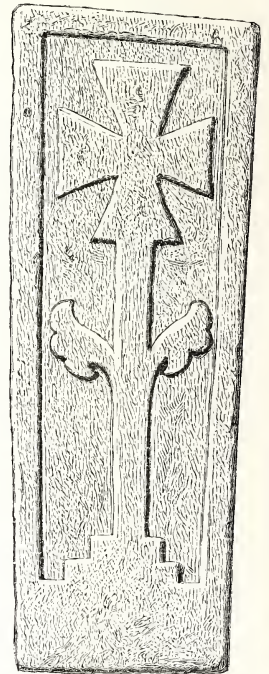
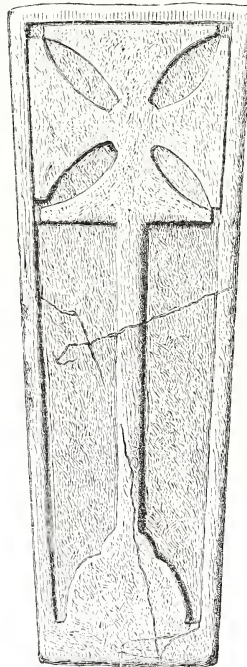
303. *Botkyrka, Södermanland.*

Fig. 303. Efter original i Statens Historiska Museum.

afbildad fig. 307. Sjelfva korset är helt enkelt, från stammen utspringa tvänne blad. Korset står på en upphöjning, å båda sidor begränsad



304. Botkyrka, Södermanland.



305. Lunds domkyrka. 306. Hasslösa, Vestergötland. 307. Husaby, Vestergötland.

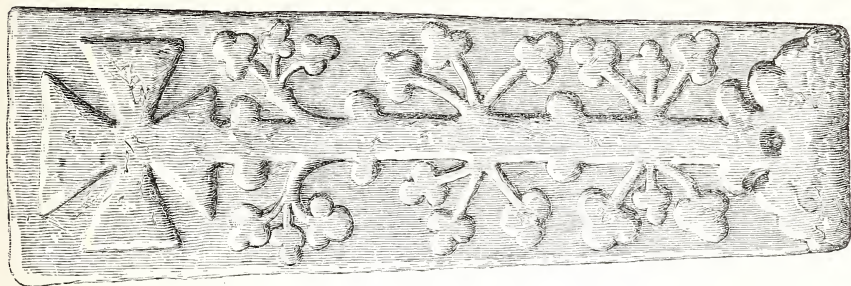
af trappsteg. Växtmotivet har fått en betydande utveckling å en grafhäll å Kinneveds kyrkogård i samma landskap (fig. 308). Under

Fig. 304. Efter original i Statens Historiska Museum.

Fig. 305—307. Efter teckningar i Antiquvarisk-topografiska arkivet.

en liknande sten, å Vartofta Näs kyrkogård, har hvilat en Ragnhild, hvars namn är å stenen tecknadt med runor.

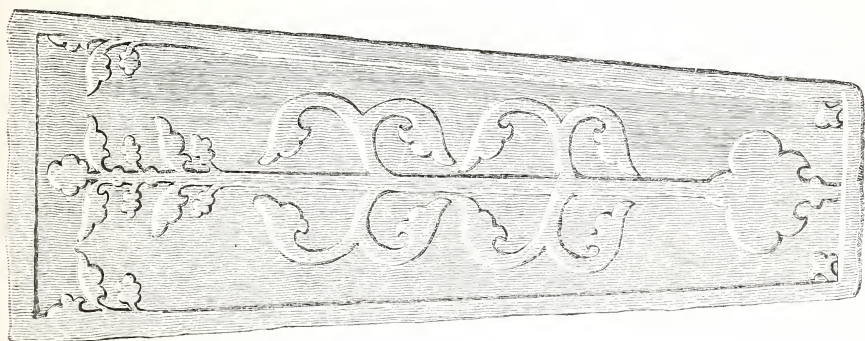
Desse tvenne sistnämnde stenar beteckna öfvergången till en för Skara stift karakteristisk, ännu i många exempel bevarad grafstensform,



308. Kinnered, Västergötland



309. Bjurum, Västergötland.



310. Bjurum, Västergötland.

rikt dekorerad, å hvilken växtmotivet tagit öfverhand. Jag antyde nyss, att det här torde vara fråga om en framställning af lifvets träd.

Fig. 308. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Fig. 309 och 310. Efter teckningar i Västergötlands forminnesförenings tidskrift.

Detta göres, enligt min uppfattning, till fullkomlig visshet deraf, att i Bjurums kyrka i Västergötland förekommer en grafsten med bilden af en växt, i hvars nedre del en yxa ses inhuggen (fig. 309). Detta kan icke gerna tolkas annanledes än som en antydning om dödens ingripande på lifvet. En sällsynt variant af stenar visar fig. 310. Ifrågavarande stenar hafva icke stora mått, i jämförelse med dem, som tillhöra grafstenarne från den senare medeltiden.

Så godt som tallöse former förekomma å desse grafstenar. Det kan icke komma i fråga att här lemna en detaljerad framställning af alle de vexlande formerne. Det må göra till fylles att här framlägga några karakteristiska exempel.

En rik utbildning af sjelfva korset förekommer fig. 311, en grafsten, som upptäcktes under restaurerandet af Skara domkyrka. Å korsstafven läsas orden *Benedictus electus*, hvilka tydligen beteckna en andlig man med namnet Bengt, hvilken hade blifvit vald till biskop öfver Skara stift, men afidit, innan han hunnit tillträda styrelsen öfver stiftet. Dessvärre förekommer hans namn icke i någon skrifven urkund; denne sten meddelar allt hvad vi veta om honom. Bokstäfvernes form angifver emellertid en mycket tidig period. En annan rik utveckling af korsarmarne, men derjämte en antydning om förfall, i det att det organiska sammanhanget mellan korset och den detta uppbyggande stafven blifvit upplöst, förekommer å grafstenar å Kestads, Källby och Ledsjö kyrkogårdar. Här är afbildadt fig. 312 det exemplar, som förekommer å Ledsjö kyrkogård. Ett ännu mera urartadt exemplar förekommer vid Väla i Kållands härad.¹ Äfven å grafstenen fig. 313, Edåsa kyrka, är korset ännu fullt utprägladt; ned från vårdens fötter spira tvänne rankor upp, som slingra sig utmed korsstafvens sidor. En senare och mycket vanlig form, hvilken uppgifvit korset och nöjer sig med uteslutande växtmotiv, visar fig. 314, en sten från Forshems kyrkogård. Ett annat mindre vanligt mönster visar fig. 315 (Broby kyrkogård).

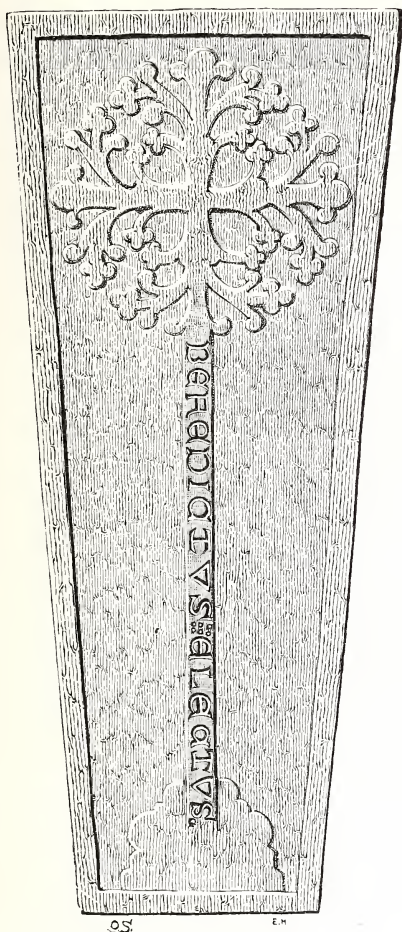
Här bilda ornamenten en högre nivå än bottnen, som är alldeles jämn. I de flesta fall skönjes någon modellering, i det bladflikarnes inre del är nedsänkt, korsarmarnes deremot upphöjd (jfr här meddelade exempel).

Om den å desse grafstenar förekommande växten i allmänhet betecknade lifsträdet, kunde stenhuggarne vid framställandet af detta tänka sig en eller annan förebild. I de flesta fallen hafva alla utsprång från stam och grenar fått form af blad, sedda framifrån eller från sidan. Endast någon gång förekommer en blomma. Denna har tvänne former. Ibland är blomman helt liten och fyr- eller fembladig; något särskildt namn kan jag icke gifva henne, jfr fig. 316. Denne sten

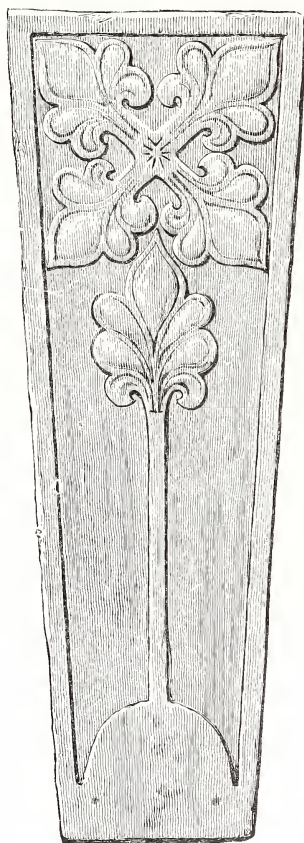
¹ Afbildadt i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift* h. 4—5, pl. III.

förekommer å Bjurums kyrkogård. Å Österplana kyrkogård finnes en annan (fig. 317), å hvilken blomman uppenbarligen är en lilja.

Ganska många till denne grupp hörande grafstenar äro bredare och tudelade genom en längs stenens midt löpande list. Jag kan icke tänka mig annat än att de blifvit lagde öfver man och hustru. På Lärbro kyrkogård (Gotland) har jag funnit moderne grafkullar, om-



311. Skara domkyrka.



312. Ledsjö, Vestergötland.

slutne af en rektangulär träram, som har en längs midtlinien gående ribba: de två hälfterna antydde man och hustru. På Vedums kyrkogård (Vestergötland) finnes en bred grafsten, som genom en midtlinie är delad i två hälfter; hvardera hälften har i den öfre delen ett enkelt, likarmadt kors.

Fig. 311. Efter originalet i Skara domkyrka.

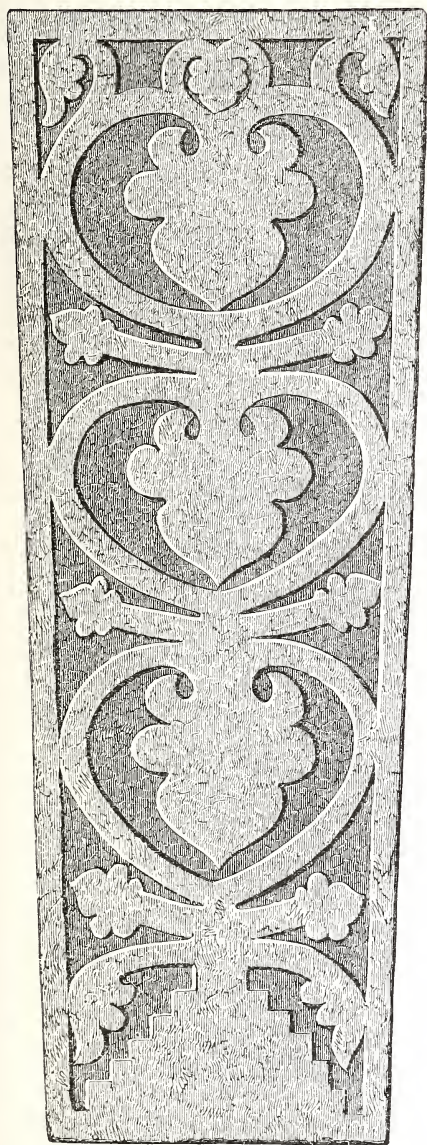
Fig. 312. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.



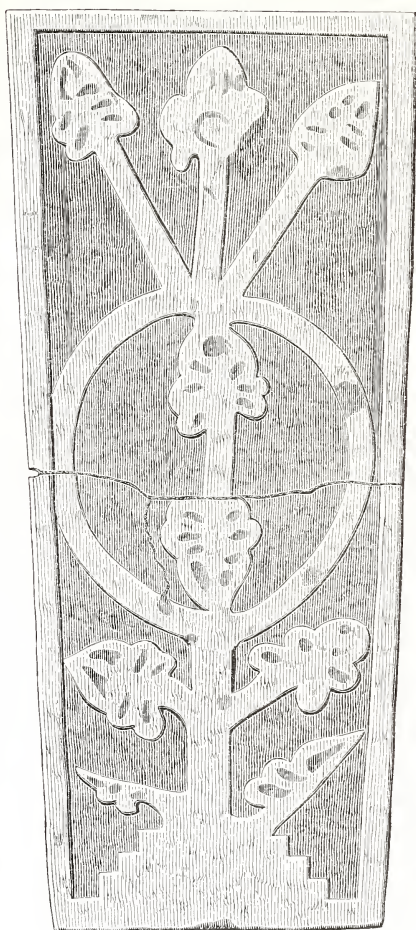
313. *Edåsa, Vestergötland.*

Fig. 313. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Dubbelgrafstenarne af den nu omtalade gruppen hafva ibland samme bild inom båda fälten, andre hafva olika bilder. Äfven här



314. *Forshem, Vestergötland.*



315. *Broby, Vestergötland.*

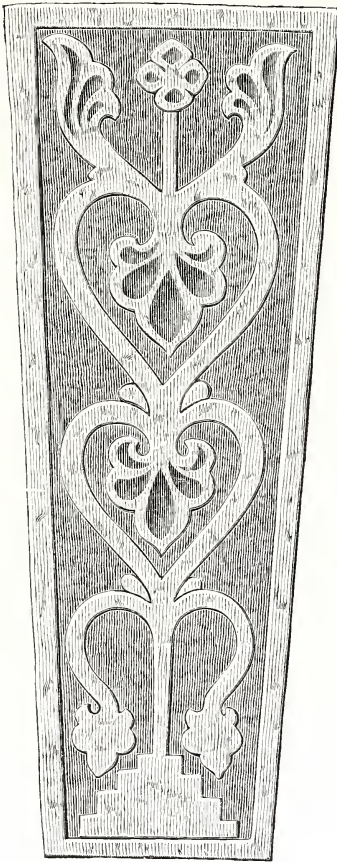
må några exempel meddelas. Fig. 318 visar en sten å Gösslunda kyrkogård, med samma växt i båda fälten. Fig. 319 (Skara dom-

Fig. 314. Efter original i Statens Historiska Museum.

Fig. 315. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

kyrka) samt fig. 320 och 321 (Lugnås kyrkogård) visa deremot olika mönster.

Årtal finnes icke på någon af desse stenar. Antydningar om deras tid lemnas dock såväl af ornamentens romanske prägel som af de skriftecken, som någon enstaka gång å dem förekomma. Vid Saleby finnes en grafhäll af detta slag med en runristning å kantlisten; runorna äro emellertid nu så utnötta, att de ej kunna tydas. En annan



316. Bjurum, Västergötland.



317. Österplana, Västergötland.

sten, från Österplana, nu i Skara museum (fig. 322), har en inskrift i majuskler »utbed åt mig Frälsarens barmhertighet» o. s. v. Denne grupp tillhör således uppenbarligen samma tid som de förra kistformige grafstenarne. Dessa bladsirade grafhällar äro emellertid vida allmännare än de kistformiga; de hafva tydligen under den tid, då det

Fig. 316. Efter teckning i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift*.
 Fig. 317. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

var på modet att använda dem, förekommit i ytterst stort antal, alldenstund så många ännu finnas i behåll. Såsom synnerligen eget må anmärkas, att denna grupp, som en tid var så omtyckt, plötsligt upphör; den gifver icke upphof till nye former.

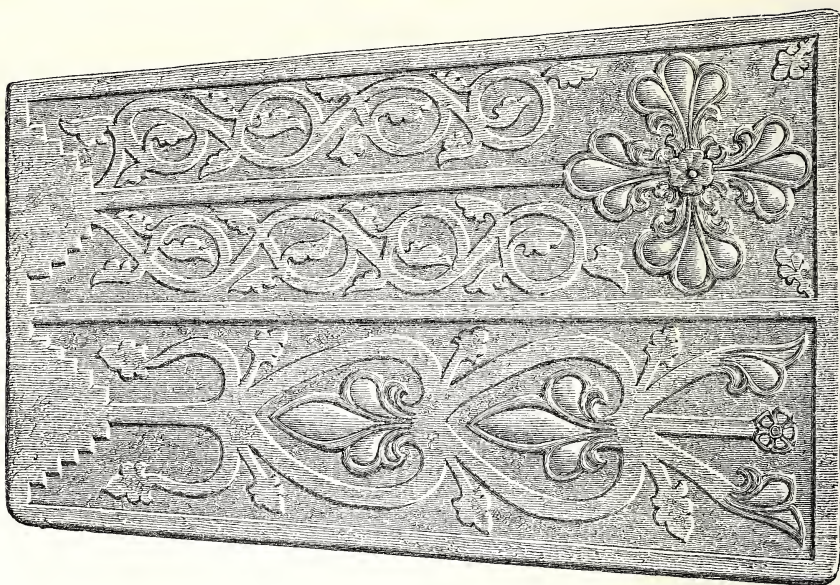


318. Gösslunda, Vestergötland.

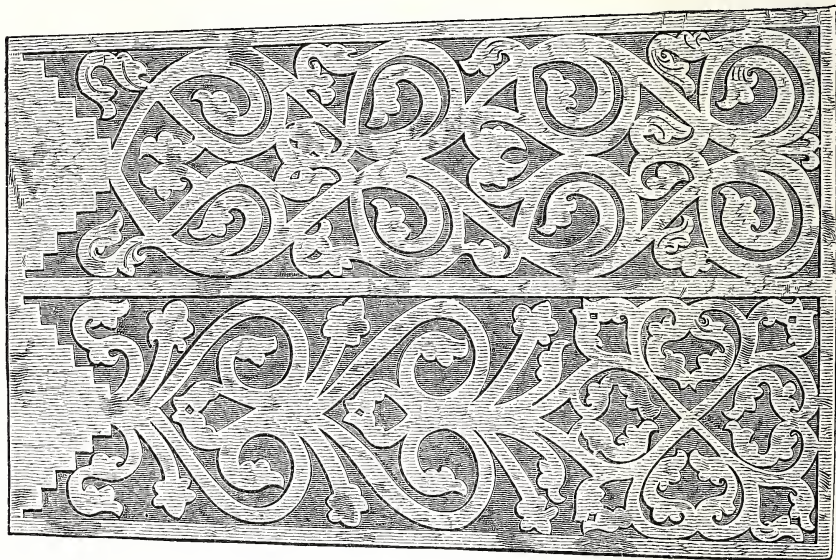
Till tiden begränsad inom ett knappt utrymme, är denne grupp ock inskränkt till ett jämförelsevis ringa område, nämligen Skara stift. Till detta hörde utom Vestergötland Dal och Vermland. I Dal finnas stenar af ifrågavarande grupp vid Bolstad, i Vermland vid Arvika

E. H.

319. Skara.



320. Ingnås, Västergötland.



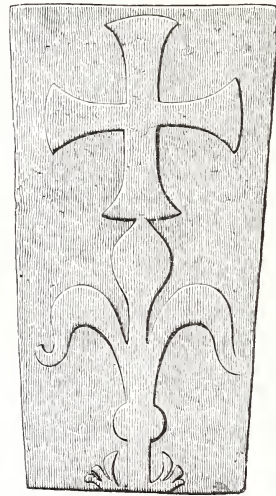
321. Ingnås, Västergötland.



och Hammarö kyrkor. Att samma ornering uppenbarar sig inom det tillgränsande Bohuslän är lätt att förstå. Eljes finner man i Sverige endast tillfälligtvis ansatser till en sådan dekorerings af grafstenarne, och inför exemplen från Skara stift stå desse ansatser ganska lågt. En grafhäll (skadad) med beslägtad ornering förekommer vid Roslags Bro kyrka. Af helt annan art är grafstenen från Börje kyrka i Uppland (fig. 323).¹



322. Österplana, Västergötland.



323. Börje, Uppland.

De kistformiga stenarna äro ej heller vanliga utom Skara stift. Ett exempel från Småland (Linköpings stift), nämligen från Vrigstad, är redan omtaladt (s. 423). Ett gotländskt exempel, dess värre skadadt, återgifves här (fig. 324 a, b). Botkyrkamonumentet i Södermanland är redan omtaladt (s. 422). En annan kistformig gravvård tillhör Härads kyrka i samma landskap.

Fig. 319. Efter teckning i *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift*.

Fig. 320 och 321. Efter original i Statens Historiska Museum.

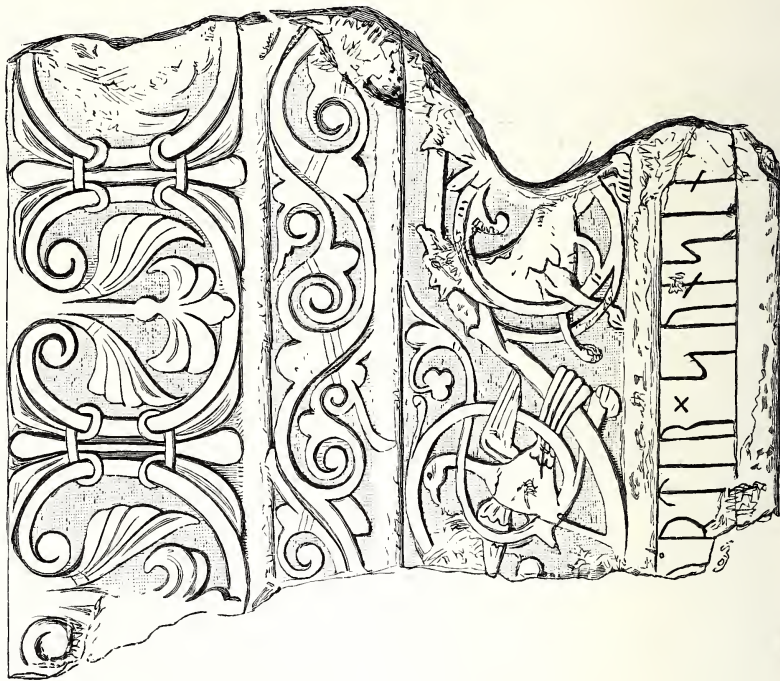
Fig. 322. Efter original i Skara museum.

Fig. 323. Efter original i Statens Historiska Museum.

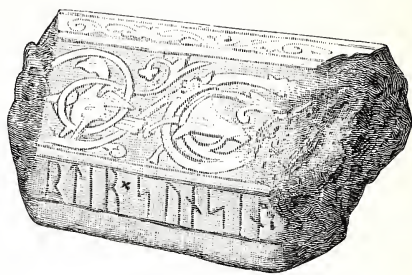
¹ Grafstenar med rika ornament förekomma å Gotland, jfr det följande.

Här torde vara rätte platsen att omtala några enstaka grafstenar af en synnerligen märklig art, hvilke äfven de tillhöra vår medeltids begynnelse.

I Gudhems klosterkyrka har förekommit det. fig. 325 återgifna grafminnesmärket: en aflång sten, å hvilken är, i stark förhöjning, ut-



a



b 324. Ekeby, Gotland.

förd en bild af en krönt qvinna, alltså en drottning, som i händerna håller en bok. I stenens öfre kant synas två englar, som hålla ned ett dok. Drottningen hvilar hufvudet på en kudde och skulle således vara afbildad i liggande ställning. Deremot talar visserligen det sätt, på hvilket klädningens veck falla kring fötterna, men detta utgör dock



325. Gudhem, Vestergötland.

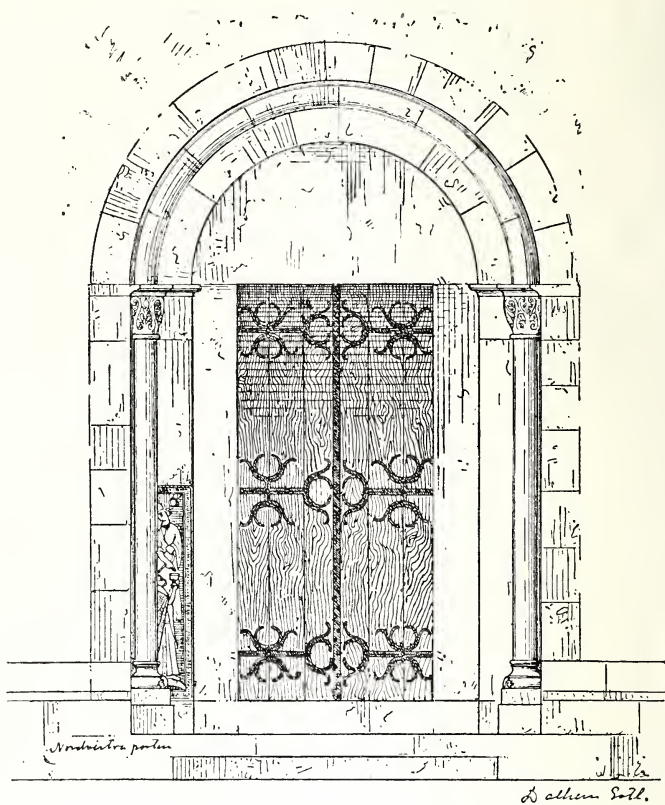


326. Dalhem, Gotland.

Fig. 325. Efter original i Statens Historiska Museum.

Fig. 326. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

intet afgörande motbevis, ty det var hos medeltidens bildhuggare ytterst vanligt att vid framställningen af kläderna å liggande bilder fullständigt fritaga sig från att rätta sig efter tyngdkraftens lagar. Emellertid finnas hvarjehanda omständigheter, hvilka göra det för mig sannolikt, att denne stenbild ursprungligen intagit en upprätt ställning. Ett motsvarande minnesmärke förekommer i Varnhems klosterkyrka, hvilket jag dessvärre icke här kan återgifva.¹ Här ses tre gestalter, af hvilka en, som är qvinlig, bär en krona, hvadan vi helt visst äfven



327. Dalhem Gotland.

här hafva för oss bilden af en drottning. De två andre gestalterne äro antagligen hennes barn. Varnhems kloster grundlades år 1148, Gudhems kloster anses vara grundlagdt på 1160-talet. Före 1100-talets utgång måste desse minnesstenar vara skulpterade; deras stränge och otymplige stil medgifver ej att hänföra dem till en senare tid. Hvilka drottningars minnen som skulle bevaras af desse två stenar kan jag

Fig. 327. Efter fotografi och teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ En dålig afbildning förekommer i Werners *Varnhems kloster och kyrka* pl. XII, fig. 1.

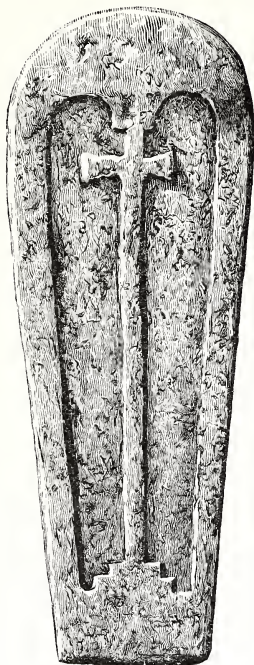
nu ej uppgifva; de hafva sålunda visat sig vara dålige vårdare af minnet.

I Dalhems kyrka förekommer en grafsten (fig. 326), som ansluter sig till desse, arbetad i sandsten, som delvis skadats genom regn, med rik dekorerings på den ende synlige, ganska brede långkanten. Å hufvudsidan ses inom en ram i mycket hög relief mellan två små skifvor, som bära symboler för Sonen och den Helige Ande, Gud Fader, som böjer sig ned för att välsigna presten Nicolaus, som står nedanför med upplyft kalk. Omskriften i ålderdomliga majuskler är i versform. Stenen, i sig sjelf ytterst märklig, är det ytterligare genom den plats han fått i sidomuren till kyrkans norre portal, bakom den kolonn, hvilken å den norra sidan uppbär den rundstaf, som omsluter det halfcirkelformiga dörrfältet (fig. 327). Denne portal är tillkommen under romansk tid. Den större delen af Dalhems kyrka, sådan hon nu ter sig, är romansk, men från sen tid. Som vigningsår finnes uppgifvet 1214, och mig synes detta årtal ganska rimligt. Men denna kyrka är icke den äldsta, som funnits på denne plats: under hennes golf förekommer grundvalen till en äldre och mindre kyrka. Det är troligt, att ifrågavarande grafsten tillhört denna äldre kyrka och flyttats öfver till den nya kyrkan, i hvilken han knappast blifvit insatt endast som byggnadsmaterial, utan i en bestämd afsigt. I senare tid kan han icke hafva fått sin plats här, ty det finnes ingen anledning, hvarför den nedre delen af det ifrågavarande af god och hållbar kalksten bildade murhörnet skulle blifvit utsatt för så svår skada, att han behöfde ersättas med en ny sten, och skulle detta, mot all rimlighet hafva varit fallet, är det otänkbart, att man skulle hafva som ersättning satt ett stycke mjuk sandsten, hvilken bevisligen lidit skada å den nuvarande platsen, under det kalkstenen stått sig förträffligt.

Jag antager att de tre nu senast omtalade stenarne varit reste, och att så varit fallet äfven med en fjerde sten, som nu ligger på Tofta kyrkogård på Gotland. Den är, liksom Dalhemsstenen, rektangulär, har en upphöjd ram med inskrift (i detta fall runor), ornerade långsidor samt i midtfältet ett sig nedböjande helgon (aposteln Bartholomeus) och en tillbedjande person (den döde). Inskriften har åldrig karaktär, d. v. s. hon börjar med att omtala dem, som åstadkommit minnesmärket. Att detta å inskriften kallas 'stenhvalf' strider icke mot antagandet att stenen från början varit rest. Bogesundsrunstenen (L. 642) kallas hvalf och är stående.

Om minnesvårdarne varit reste, följer icke med nödvändighet deraf, att äfven liket haft en upprätt ställning, men en antydning, att lik under början af vår medeltid stundom jordades i upprätt ställning, ligger törhända i sägnen, att den senare Birger jarls moder Ingrids kropp skall hafva blifvit ställd upprätt i en fyrkantig stenpelare.

Vanligast voro grafstenarne plane, med bokstäfver och andra framställningar inhuggna. Inom Vestergötland förekomma grafstenar, hvilke



328.  sled, Vestergötland.



329. Lunds domkyrkas krypta.

Fig. 328. Efter teckningar i Antiquarisk-topografiska arkivet.
 Fig. 329. Efter fotografier och teckningar i Antiquarisk-topografiska arkivet.



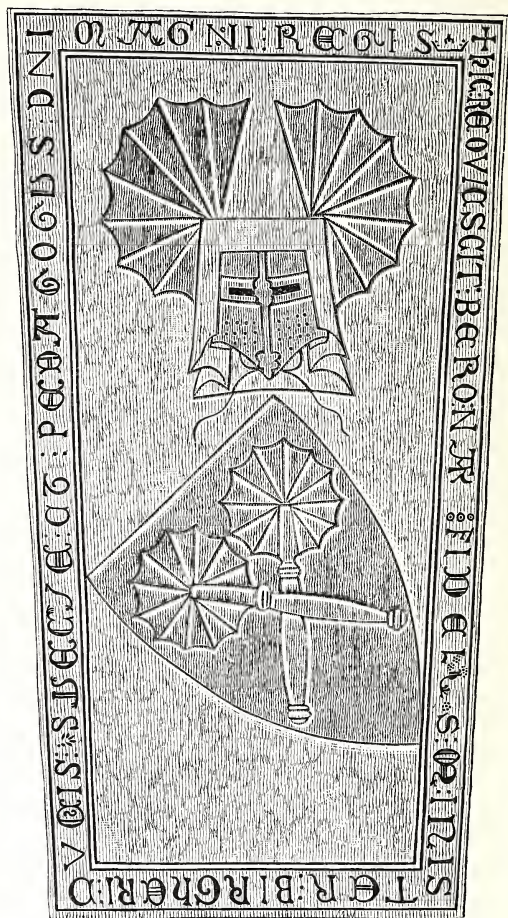
330. Grafsten. Skoklosters kyrka.

Fig. 330. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet. I *Upplands fornminnesförenings tidskrift* förekommer en afbildning af denne sten, hvilken icke är riktig.

kunna sägas bilda en öfvergångsform mellan de kistformige vårdarne och de plana hällarna.

Vid Åslede kyrka finnas flere stenar, hvilke hafva en rundad öfverdel (fig. 328). Denne är mycket sällsynt. Det från utlandet införda mönstret för grafhällar hade raka sidor.

De äldsta exemplaren af denne internationele typ äro helt små, både till längd och bredd. Som exempel må tjena en sten öfver en



331. Grafsten. Varnhem.

biskop Herman i Lunds domkyrkas krypta (fig. 329). Denne Herman hade varit biskop i Slesvig och slutade sine dagar som kanik i Lund år 1145 eller kort derefter. Stenen visar honom i full skrud. Inskriften, inhuggen å den upphöjda ramen, omtalar biskopen och den herrlighet, Gud låtit honom åtnjuta. Skulpturen är ytterst karakteristisk.

Det massiva tycke, som utmärker denne sten och de med honom jämnåldrige, försvann småningom. I sammanhang dermed vidgades äfven måtten. Under den närmaste tiden, särskildt under 1200-talet, var det mycket vanligt, att grafhällens öfre smalsida var längre än den nedre. Jag har redan i det föregående talat om denne form och svårigheten att fatta skälet för honom. Som prof på grafhällar af detta slag må tjena dels den sten, som i Sko klosterkyrka bevarar minnet af en Elin, som uppenbarligen stod i nära skyldskapsförhållande — antagligen var hon en dotter — till Johan Engels son Magnus (fig. 330). Midt på stenen finnes Magnus' vapensköld, kopierad efter bilden i hans sigill, ty sigillet omskrift har återgifvits på stenen. Omskriften är versifierad (med betänkliga meterfel)

ecce subest fossa, sub qua cinis ater et ossa
condita sunt Elene, claris natalibus orate,
gaudia celorum cui det deus auctor eorum
hec obiit anno domini MCCLXIII

d. ä. »Här under en graf, i hvilken äro gömda den svarta askan och benen af Elin, af ädel börd. Himlarnes glädje må Gud, som skapat dem, gifva henne. Hon dog år 1263.»

Denne sten är ovanligt vacker. Prydlig är äfven en annan, som ligger i Varnhems klosterkyrka och bevarar minnet af Björn Nilsson Näf af den s. k. Färlaslägten. Han hade troget tjenat Birger jarl och uppfostrat konung Magnus (ladulås). En anteckning från medeltiden uppgifver hans dödsår vara 1312 (fig. 331).

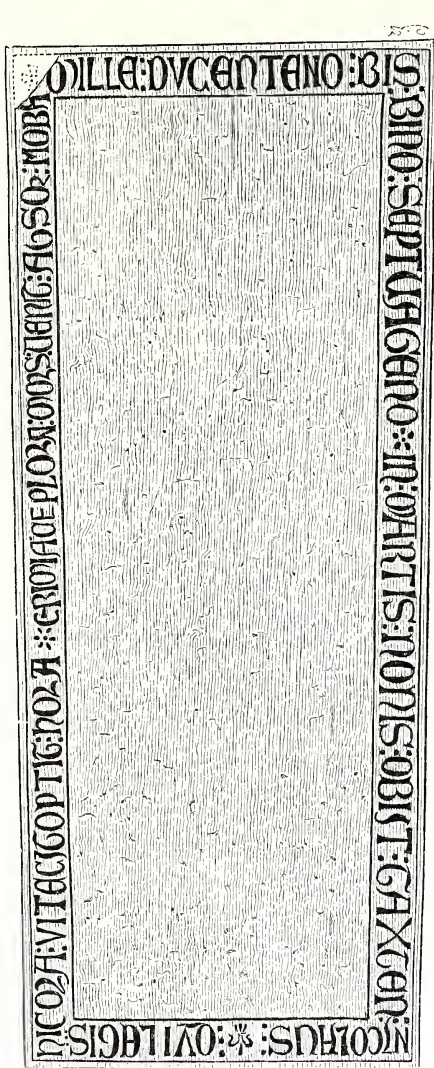
Stundom är olikheten i bredd hos stenens smaländar ytterst obetydlig, hvadan stenen ser nästan rektangelformig ut. Så är händelsen med grafstenen öfver Nils på Taxten, på Lärbro kyrkogård, Gotland (fig. 332).

Mille ducenteno bis bino septuageno
In martis nonis obiit Taxten Nicolaus.
Qui legis hic, ora, vite cito preterit hora,
Crimina deplora, mors venit absque mora

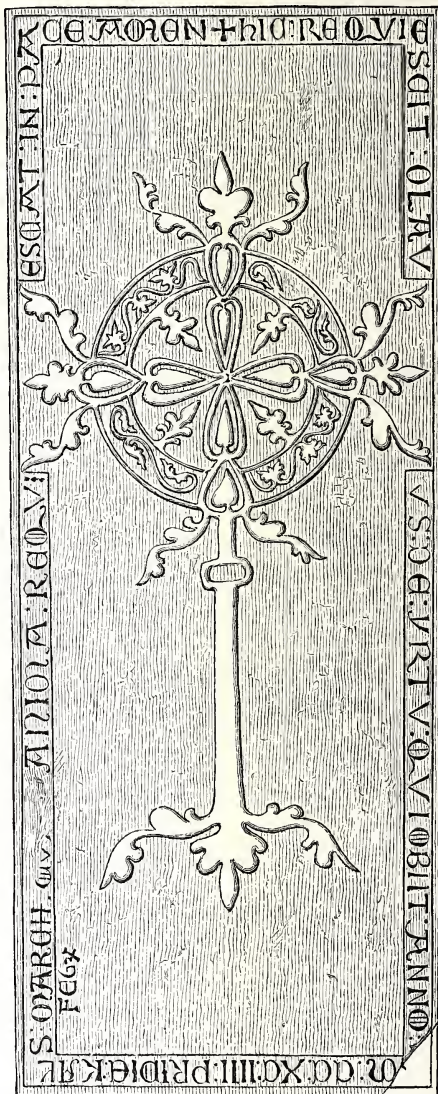
d. ä. Nils Taxten afled den 7 mars år 1274. Den, som läser här, bed, hastigt förflyta lifvets timmar, begråt brotten, döden kommer utan dröjsmål. Likaså med grafstenen öfver en annan gutnisk odalman, begrafven å Väte kyrkogård (fig. 333). Den döde hette Olof af Yrtu(m) (gården Örter finnes ännu), han dog den 31 januari. Stenhuggaren eller den, som gifvit honom uppgift om inskriften, har begått ett fel. I sjelfva inskriften står *marcii* (mars), men detta ord har blifvit öfverstruket, och tätt under det är inhugget ordet *febr* (februari).

En annan märklig sten från en gotländsk kyrka eller kyrkogård — stenen ligger nu bruten i flere stycken i olika delar af kyrkans golf — må här meddelas fig. 334. Vandalismen är så mycket betänkligare, som den man, öfver hvilken stenen fordom blifvit lagd,

skall enligt den på Gotland bevarade traditionen hafva varit Gutarnes höfding i en fejd mot konung Magnus ladulås. Till denne konungs tid synes stenen kunna hänföras. Midtfältet visar nederst Guds lam med korsfanan — med andra ord Gutarnes symbol, att döma efter deras signet — och deröfver en vapensköld med heraldiske bilder



332. Grafsten. Lürbro, Gotland.



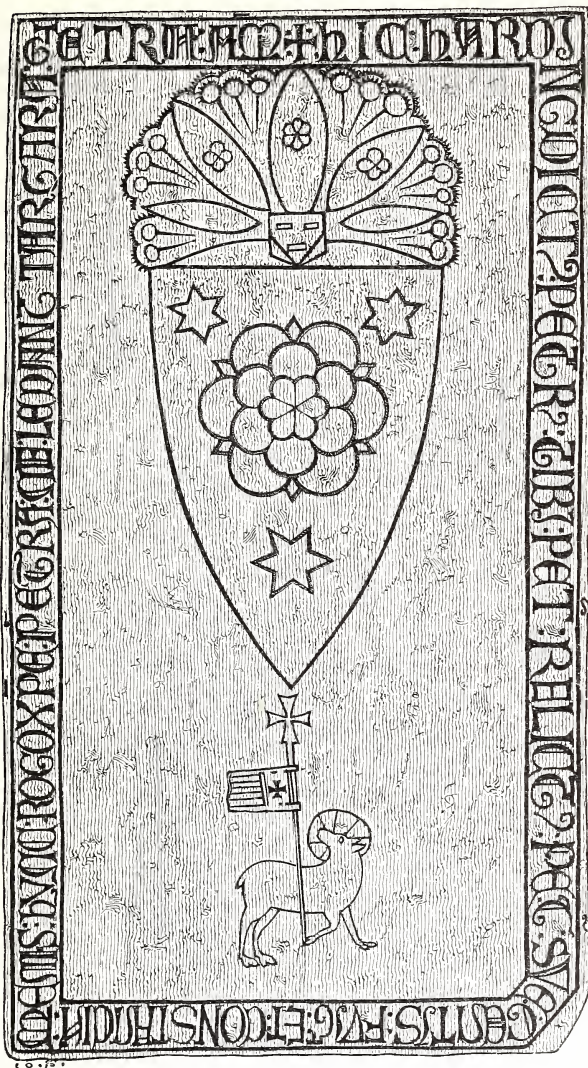
333. Grafsten. Väte, Gotland.

under en hjälm, som ter sig i högste grad förkrympt i jämförelse med skölden och den väldige hjälmprydnaden. Den genom sina förkortningar svärtydda omskriften lyder:

Fig. 332 och 333. Efter teckningar i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Hic Harding dictus Petrus tibi, petra, relictus,
 petra sue gentis fuit et constancia mentis.
 Hunc rogo, Christe petra, ne ledant tartara tetra.

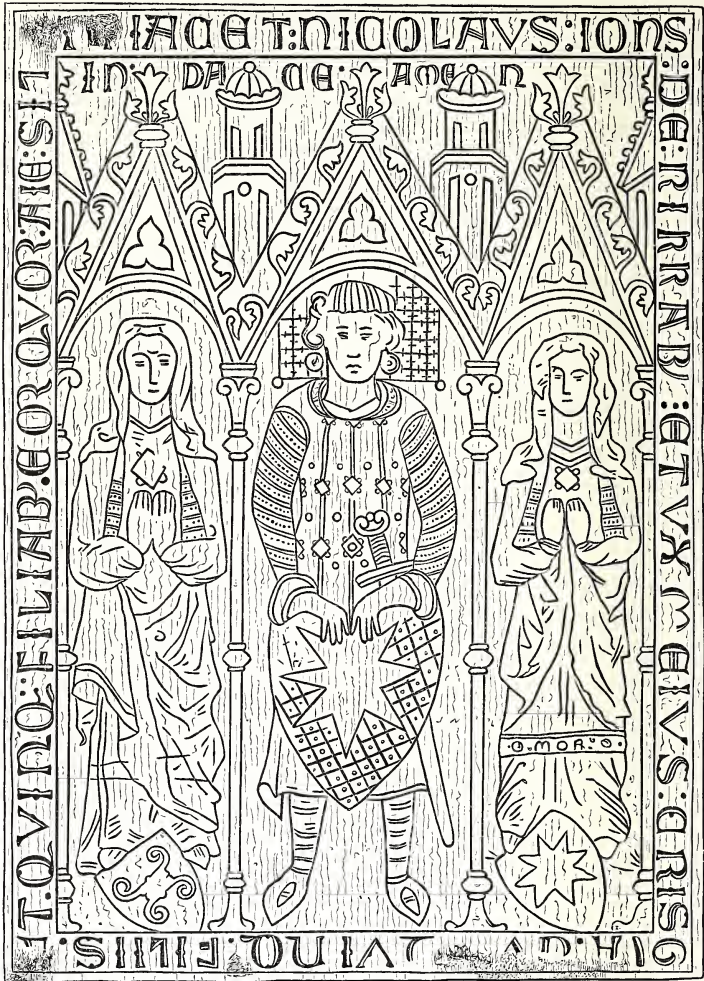
d. v. s. Här [ligger] Petrus Harding dig öfverlätan, o sten. Han var



334. Grafsten. Valla, Gotland.

genom själens ståndaktighet en stödjesten för sitt folk. O Christus, du som är stenen, jag beder dig, att ej den mörke afgrunden må skada honom.

Under 1300-talet blef den rektanguläre formen för grafstenarne den vanlige och desse stenar hade nu antagit ganska stora mått. I regeln följer inskriften randen, i midtfältet uppenbara sig ofta motiv lånade från tidens arkitektur.



335. Grafsten. Sigtuna.

Till en tidig del af århundradet hör den store grafstenen fig. 335, som förekommer i Sigtuna förre dominikanerkyrka (nuvarande stads-kyrkan). Vi se här tre personer, en manlig, två kvinliga, under gotiska bågställningar, i hvilka dock sjelfve bågen är halfcirkelformig. De å bågställningens rösten utspringande krabborna äro böjda åt olika

håll — häri tydligen en påminnelse om den romanska konstens form-gifning. Mannen, med den åttauddiga stjernan i skölden, är Nils Jonsson å Rickaby. Omskriften önskar frid åt dem, som ligga under stenen, nämligen Nils, hans hustru Kristina (hon är afbildad å man-

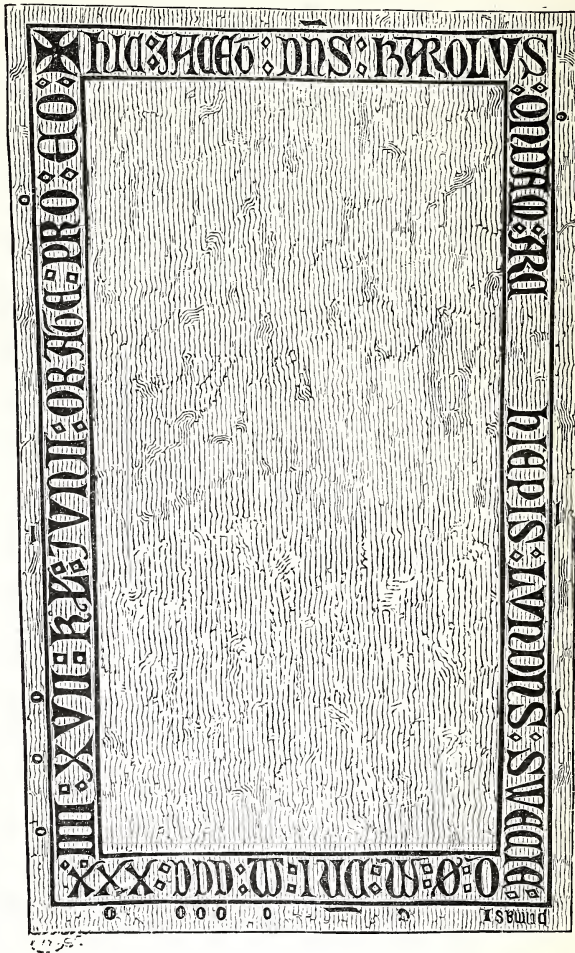


336. Grafsten. Balingsta, Uppland.

nens högra sida), deras fem söner och fem döttrar. Qvinnan å den motsatta sidan, som har samma vapen som Nils, är kanske en vuxen dotter. Denne Nils och hans hustru skrefvo år 1316 sitt testamente, och

sedan dess nämnes han icke i urkunderne. Denne grafstens bilder påminna om hr Birger Perssons grafsten i Uppsala kyrka, om hvilken jag längre fram skall yttra några ord.

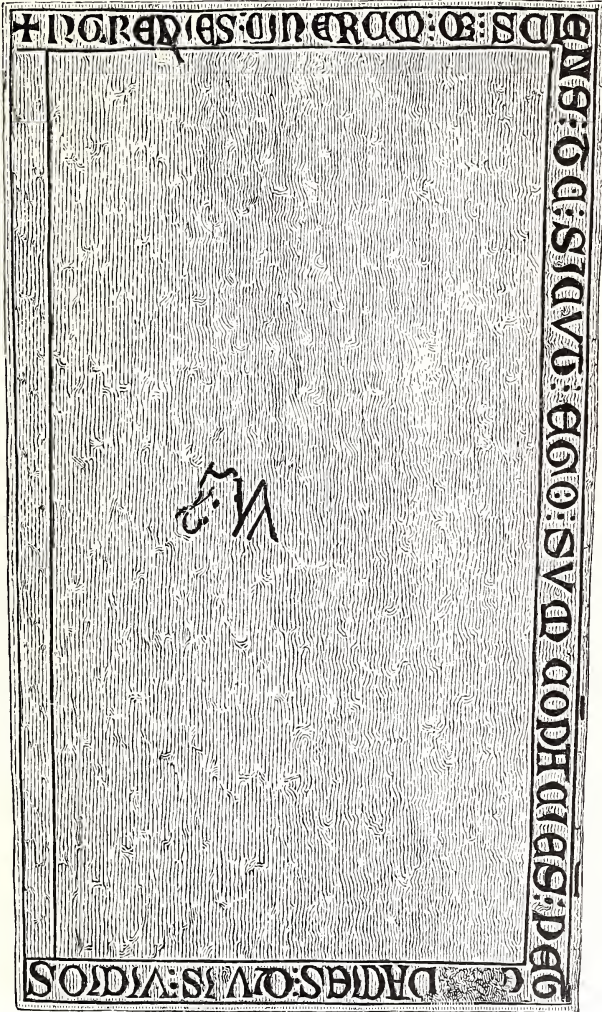
Fig. 336 visar en grafsten från Balingsta kyrka, Uppland, under hvilken kyrkoherden Sigge, hans mor och syster hvilat. Det är mindre vanligt, att andlige dela graf med sina anförvanter. Här är den gotiska



337. Grafsten. Lunds domkyrka.

arkitekturen fullt utbildad. Efter årtalet MCCCXXI finnes ett mindre tomrum — stenen synes vara tillagad på förhand, innan kyrkoherden afidit, hvadan man måste vara beredd på att rista ett årtal med flere bokstäfver, åt hvilke man anordnade utrymme.

Vid sidan af kyrkoherdens grafhäll ter sig grafstenen fig. 337 mycket tarflig, ehuru han är lagd öfver en erkebiskop. Omskriften nämner Karl, erkebiskop i Lund, Sveriges primas, hvilken afled den 16 maj 1334. Fältet är alldeles tomt. Ännu märkligare är det slarf, med hvilket omskriften blifvit huggen: midt i ordet *archiepiscopus* förekommer ett fullkomligt omotiveradt tomrum; tvänne arbetare synas



338. Grafsten. Skara domkyrka.

hafva varit sysselsatte med samma långsidas inskrift, börjande i hvar sin ände. Som den ene hade glömt ordet *primas*, hvilket derföre blifvit med små bokstäfver hugget utanför kantramen, uppstod ett

tomrum mellan hans andel af det förstnämnda ordet och kamratens. Att man nöjde sig med en sådan håll öfver en erkebiskops graf må väl synas eget. Ett ännu större tomrum förekommer å grafstenen fig. 338 i Skara domkyrka. Här finnes ej den dödes namn uppgifvet eller dödstiden, utan en vers, som framhåller livvets förgänglighet, men denne har aldrig blifvit färdighuggen.



339. Grafsten. Skara domkyrka.

Under 1400-talet använde man grafstenar af den form, som under 1300-talet hade blifvit den vanlige: utförandet är dock i allmänhet torftigare, och ungefär år 1400 ersattes de prydlige majusklerne med minuskler. Att man äfven åt högt uppsatte män nöjde sig med

Fig. 339. Efter originalet, nu insatt i domkyrkans inre mur.

ganska torftige grafstenar visar fig. 339. Under denne sten har fordom hvilat den äldre Sten Stures trofaste vän och hjälpare riksrådet Hans Åkesson Tott, hvilken lönmördades år 1493. De andliges grafstenar äro ofta rikare. Exempelvis meddelar jag tvänne från Strängnäs dom-



340. Grafsten. Strängnäs domkyrka.

kyrka, den ene lagd öfver den lärde domprosten Helge Petersson † 1494 (fig. 340), den andre öfver den myndige och konstälskande

biskop Konrad Rogge † 1501 (fig. 341). Ännu anseeligare är den grafvård, som i Lunds domkyrkas krypta är uppförd öfver det danska rikets siste katolske erkebiskop Birger Gunnarsson † 1519 (fig. 342).

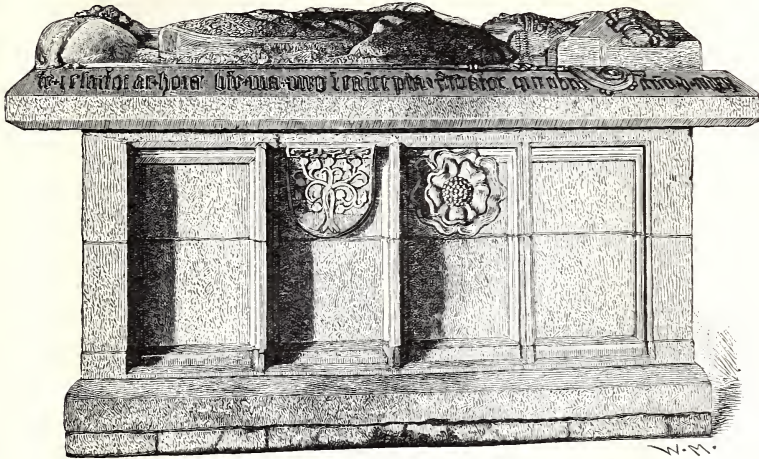


341. Grafsten. Strängnäs domkyrka.

Den upphöjde grafbyggnaden under täckstenen uppenbarar sig vida tidigare än under början af 1500-talet med dess inflytande från

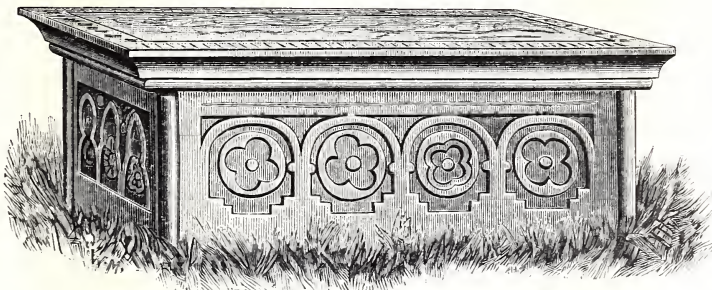
renässansen. På Lärbro och Helvi kyrkogårdar på Gotland finnas tre prestgrafvar, som hafva en pryddig underbyggnad af liknande slag. Ett exempel från Lärbro är här återgifvet fig. 343.

Det torde ej sällan hafva varit förbundet med rätt stora svårigheter att få en grafsten huggen, i synnerhet ute på landet. Inom visse delar af Sverige var stenhuggarens konst icke mycket idkad,



342. Grafvård. Lunds domkyrka.

derföre att man i dem saknade för bearbetning lämpliga stenslag. Funtarne visa, att vissa centra förekommo, från hvilka funtar sändes



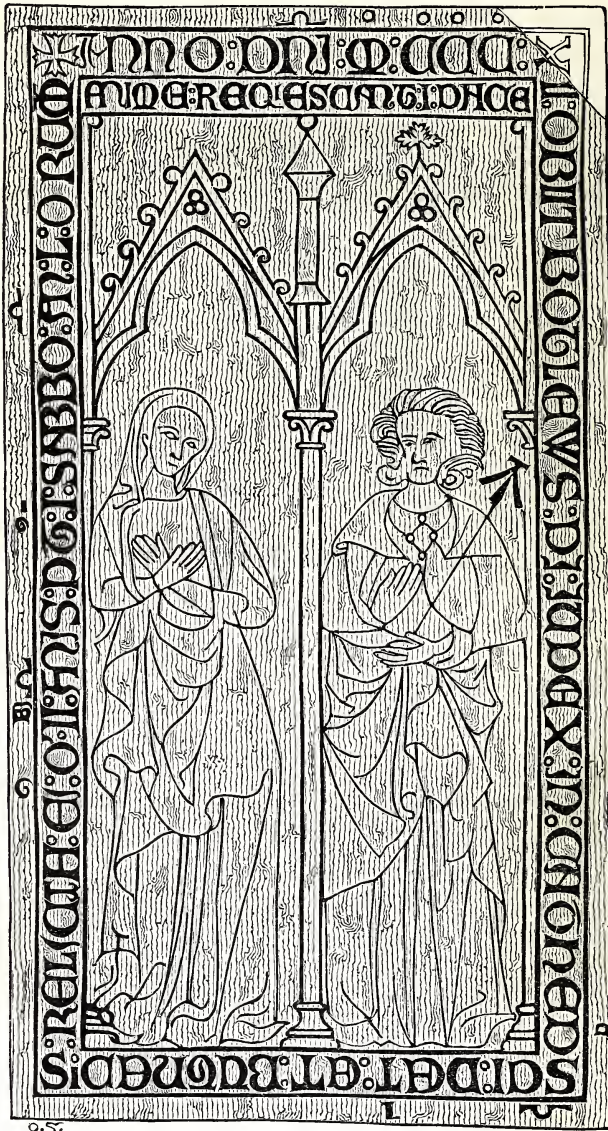
343. Grafvård. Lärbro, Gotland.

äfvén till aflägsne orter. I allmänhet behöfde en kyrka allenast en gång skaffa sig funt; de stora, skrymmande grafhällarna, som endast med stor svårighet fraktades å de dålige vägarne, behöfdes allt som oftast. Det var antagligen lättare, ifall ingen stenhuggare fanns i socknen, att kalla dit någon från staden.

Fig. 342. Efter fotografier i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Fig. 343. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

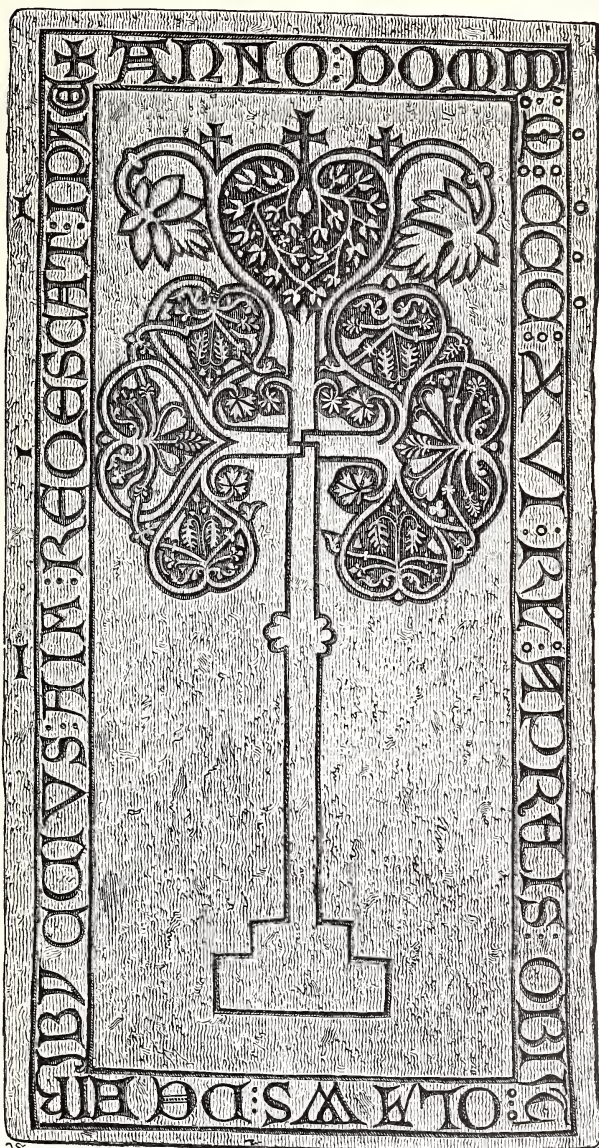
Inom vissa områden kunna vi se lokala stenhuggareskolor uppstå. Jag har framhållit detta, då jag talade om de kistformiga och de blonstersirade grafstenarne inom Skara stift. Mellan flere grafstenar



344. Grafsten. Lojsta, Gotland.

på Gotlands kyrkogårdar uppenbarar sig ett stort slägttycke. De två tidigare (fig. 227 och 228) afbildade hafva ett allmänt tycke. En ut-

präglad gutnisk karaktär hafva deremot stenarne fig. 344—348. Stenen fig. 344, i Lojsta, har tillhört en domare på ön, som dog år 1312 — det spirliknande föremålet i hans hand är väl ett tecken på hans vär-



345. Grafsten. Ekeby, Gotland.

dighet — och dennes hustru, hvilken afled år 1314. Stenen fig. 345, i Ekeby, har tillhört en Olof i Ekeby, antagligen icke någon prestman,

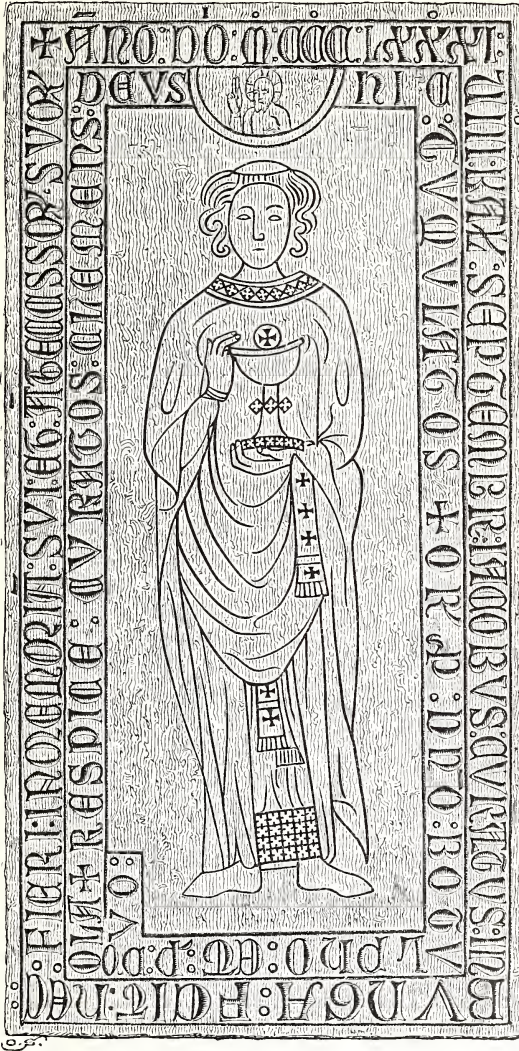
ty en sådan plägade hugnäs med herretitel. Stenen fig. 346, i Källunge, visar en man under en gotisk bågställning. Mannen hette Gangvid och dog år 1316. Hans fader torde hafva hvilat under samma sten. Grafstenen fig. 347, i Bunge, är år 1381 gjord, på föranstaltande af



346. Grafsten. Källunge, Gotland.

dervarande kyrkoherden Jakob, att täcka den graf, i hvilken hans företrädare i embetet hvilade och i hvilken en gång hans jordiska kvarlevor skulle nedsättas; inskriften slutar med orden: »Gud, se i

mildhet till kyrkoherdarne.» Stenen fig. 348, i Stenkyrka, visar bilden af en man, med en egendomlig hufvudbonad, men inskriften talar äfven om hans hustru. Denna inskrift består för öfrigt af två hexametrar:



347. Grafsten. Bunge, Gotland.

Hic scitus est Jacobus uxor Botvidis et eius
quos iungat celum velut hic tumuli monumentum

d. ä. Här hvilat Jakob och hans hustru Botvid; himlen förene dem,

liksom här grafvens vörd.¹ Stenen är icke daterad, men tillhör ungefär samma tid som de föregående. Dessa stenar äro af särskildt intresse genom det otympliga i figurteckningen, hvilket är förvånande, då inom arkitekturens område så mycket godt och smakfullt utfördes på Gotland.

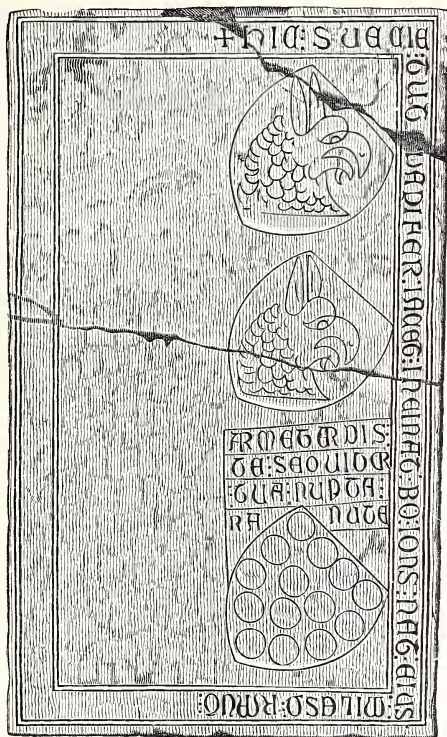


348. Grafsten. Stenkyrka, Gotland.

Fig. 348. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Professor Lindström har (*Anteckningar om Gotlands medeltid* del 2, s. 104) läst de två sista bokstäfverna som OR:V. Den näst sista bokstafven är ett *m*, om än af en annan form än två på andra ställen i inskriften förekommande *m*; i detta afseende var man emellertid under medeltiden alls icke konsekvent. Ordet *monumentum* fyller versen och gifver förträfflig mening, under det *ora vate* innehåller flere metriskas oriktigheter och saknar, mig veterligen, motsvarighet i medeltidens språkbruk å grafstenar.

En annan lokal grupp träffa vi i Vadstena. Dervarande klosterstiftelse omfattades med patriotiskt nit af landets förnämligare släkter; de som skänkte jord till klostret, ville gerna till lön få en grafplats inom kyrkan. Så många grafstenar måste tillverkas under årens lopp, att vi måste antaga, att stenhuggare funnits på stället. Det närliggande Omberg lemnade erforderligt material. Grafstenarne i Vadstena utmärka sig genom det mest tarfliga utseende. Det må vara nog att meddela en ende sten. Det är för alla bekant, hvilken stor roll Bo Jonsson spelade i Sverige strax efter midten af 1300-talet. Han var

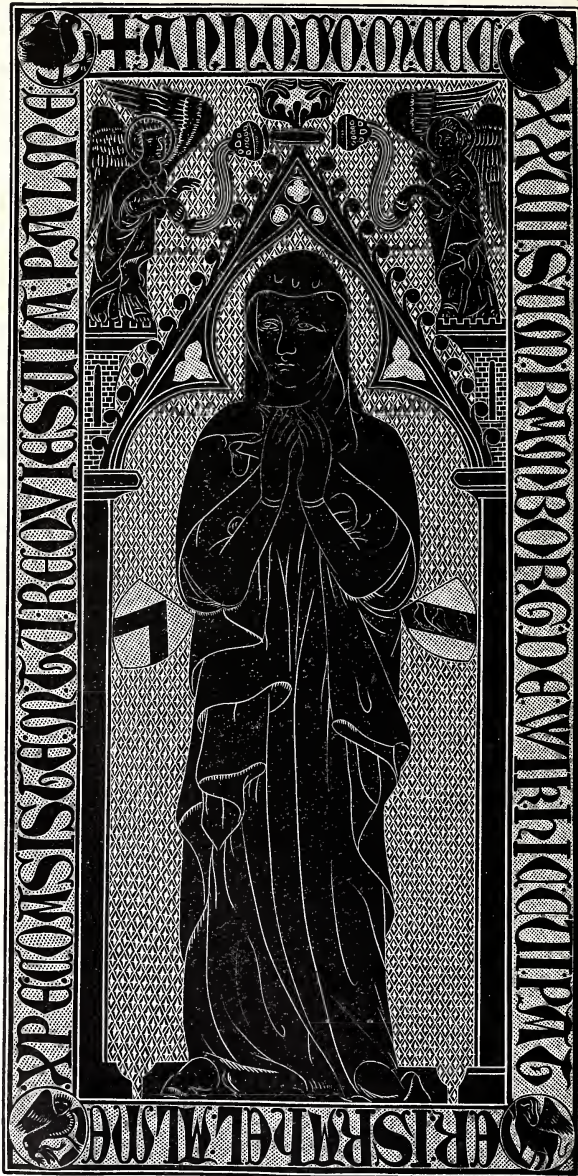


349. Grafsten. Vadstena.

icke blott landets mäktigaste, utan ock dess rikaste man. Det oaktadt är hans grafsten betydligt torftig (fig. 349). Inskriften omsluter icke mera än halfve stenen, bokstäfverne äro icke af den finaste typ, de två vapensköldarne med griphufvudet äro otympligt tecknade. Under stenen har nämligen icke begravts Bo Jonsson ensam, utan ock sonen Knut och dennes maka Ermegard von Bülow. Omskriften lyder:

Hic Svecie tutus dapifer iacet incineratus
Bo Jonsson natus eius milesque Kanutus

d. v. s. Här hvilar i ro Sveriges drots Bo Jonsson och hans son riddaren Knut.¹ Öfver fru Ermegards vapensköld läses en tredje versrad:



350. Grafhäll. Vester-Åker, Uppland.

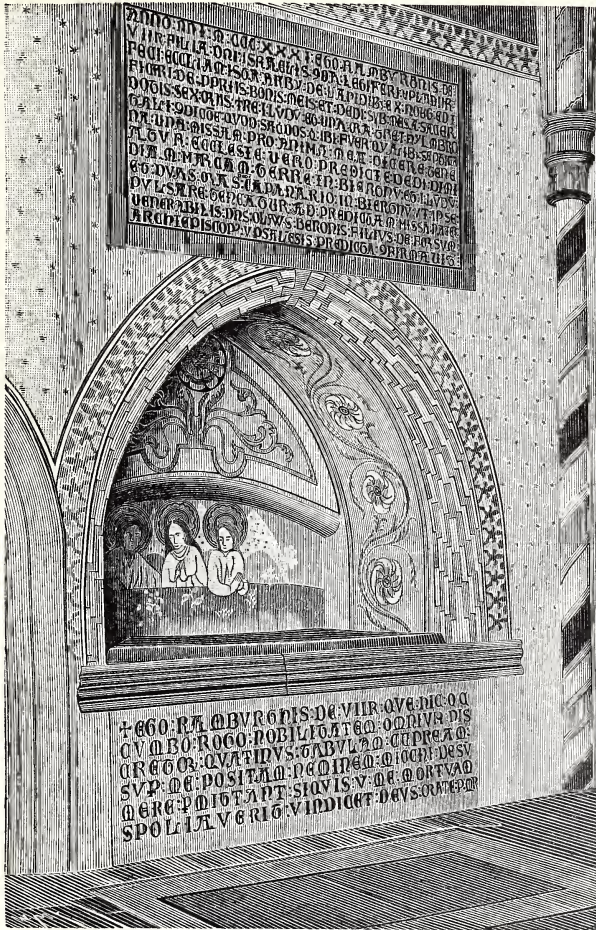
Fig. 350. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Att Bo Jonsson aldrig uppnådde riddarevärdighet må väl väcka vår undran. Det förefaller nästan som ett hån, när å grafstenen sonens riddareskap framhålls. Jfr del 2, s. 608.

Armegardis te sequitur, tua nupta, Kanute.

d. ä. Ermegard, din maka, följer dig, Knut. Som omskriften omtalar äfven hr Knut såsom begrafven, kan stenen ej hafva blifvit huggen förr än i början af 1400-talet, möjligen på föranstaltande af fru Ermegard.

En särskild grupp bilda de grafvårdar, som helt eller delvis bestå af graverade kopparhällar. Det äldsta provvet på sådana i Sverige är fru



351. Omgifningen till fig. 350.

Fig. 351. Efter fotografi i Antiquarisk-topografiska arkivet. I den långa inskriften ofvan nischen omtalar fru Ramborg, att hon år 1321 uppbyggt på egen bekostnad 'Åkerby kyrka och samt donerat hvarjehanda jord till prestbordet, hvilken gåfva blifvit af erkebiskopen stadfäst'. I inskriften under nischen ber hon 'alle förståndigas adel' (nobilitatem omnium discretorum) att icke tillåta, att man borttager den öfver henne lagda koppartaflan.



352. Grafhäll. Nousis, Finland.

Fig. 352. Efter Finska fornminnesföreningens tidskrift.

Ramborgs gravvård i Vester Åkers kyrka (Uppland). Hällen är rektangulär och bär årtalet 1327 samt verserna

Sum Ramborg de Wik hic cui pater Israhel. Alme
Christe, coassiste mi, tu requies via palme

d. ä. Jag är Ramborg af Vik, hvars fader hette Israel. Hulde Christus, stätt mig bi, du är hvilan och vägen till seger. Fru Ramborg står under en gotisk bågställning mellan den senare mannens och faderns vapensköldar; öfverst ses två englar svängande rökelsekar. I hörnen förekomma evangelisternes sinnbilder (fig. 350). Det monumentala sätt, på hvilket denna grafhäll är anbragt i kormuren, visas af fig. 351.

Till biskop Magnus Tavasts i Åbo tid (1412—1450) hör den stora häll, som täcker biskop Henriks gravvård i Nousis kyrka (fig. 352). Den hel. Henrik står här, välsignande, med mördaren Lalli under fötterna, omgifven af ett rikt gotiskt byggnadsverk, på hvilket flere



353. Från samme gravvård som fig. 352.

menniskofigurer förekomma. Vid hans fötter knäböjer biskop Tavast. Den med minuskler tecknade randinskriften består af följande verser:

O vita commendabilis,
o mors desiderabilis
propter que venerabilis
hic pontifex fit similis
in gloria sanctorum
commenda nos, amabilis
pater et honorabilis
martyr, regi celorum.

Grafvården är upphöjd. På sidorna förekomma kopparplåtar med graverade framställningar ur helgonets lefnad. Som prof meddelas

Fig. 353. Efter samma källa som fig. 352.

fig. 353: biskopens afhuggna finger hittas på isen, två döda väckas af honom till lif.

Hela grafven täcktes icke alltid med en stor kopparhäll. Man gjorde en grafsten af vanlig art, i hvilken man infälde en kopparhäll eller någon bild af koppar. Fig. 354 visar kopparbeklädnaden på



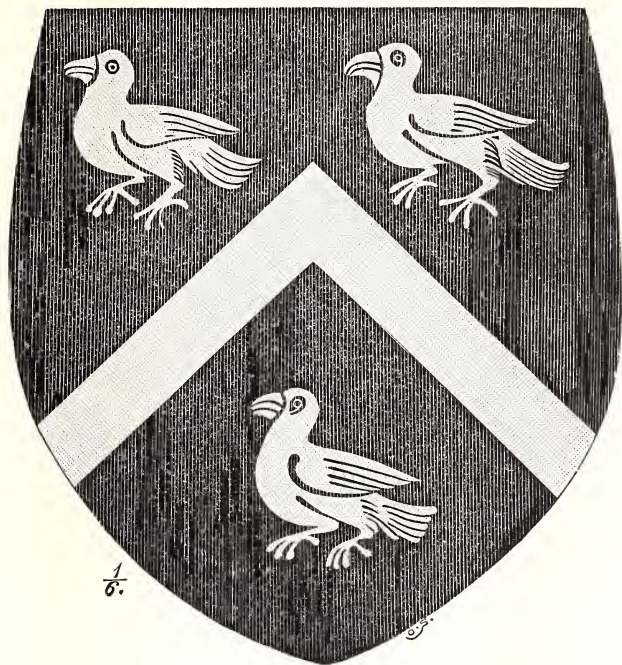
354. Från grafhäll. Skanör.

midten af en grafsten i Skanörs kyrka öfver Didrik Brandt från den nederländske staden Campen, död år 1368, fig. 355 en sköld från en annan grafsten i samma kyrka. Å en grafsten i Burs kyrka på Gotland är omskriften arbetad i koppar och infälld i stenen. Prosten

Fig. 354. Efter original, för tillfället förvaradt i Lunds universitets Historiska museum.

Johannes i Stånga (Stånga och Burs utgöra ett pastorat), kanik både i Lund och Linköping, hade sjelf låtit göra denne grafvård, hvilket framgår deraf att i kopparn finnas årtalssiffrorna MCCCLXXX, d. v. s. 1380, men tomrum är lemnadt för anbringande af enhetssiffrorna (fig. 356). Om årtiondet för dödsfallet synes prosten, eget nog, hafva varit fullt säker. På 1380-talet voro minusklerna sällsynte i Sverige; kopparinskriften är antagligen tillkommen i utlandet.

Grafhällar af metall förekomma flerstädes i norra Tyskland, Neder-land och England. I ett testamente, skrifvet i Lybeck år 1365, be-tecknas en sådan metallhäll som flamländskt arbete.¹ I England kal-



355. Från grafhäll. Skanör.

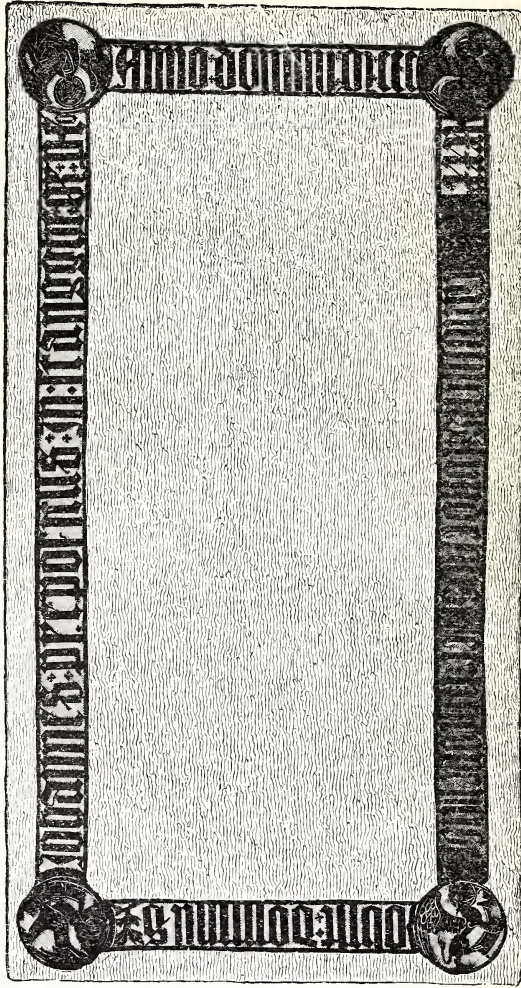
lades de *Cullen plate*, d. v. s. hällar från Köln. Otte antager,² att sjelfva plattorna götos i landskapen vid nedre Rhen, men att gra-veringen — ett arbete, som det tillkom guldsmeder att utföra — verkställdes i Lybeck. Detta kan dock svårligen antagas med afseende på de engelska exemplaren. De svenska deremot kunna mycket väl vara komna från Lybeck. Didrik Brandts är kanske tillverkad i hans hemstad Campen.

Fig. 355. Efter original, för tillfället förvaradt i Lunds universitets Historiska museum.

¹ Unum Flamingicum auricalcium figurationibus bene factum lapidem funaralem.

² *Handbuch der kirchlichen Kunstarchäologie* (femte upplagan) del 2, s. 602 f.

Den grafsten i Uppsala domkyrka, som täcker lagmannen hr Birger Perssons och hans makas grift, med bådars bilder i arkitektonisk omgifning, påminner genom den fina teckningen mycket om de nordtyska grafhällarna af metall.¹



356. Grafsten med inlagd koppar. Burs, Gotland.

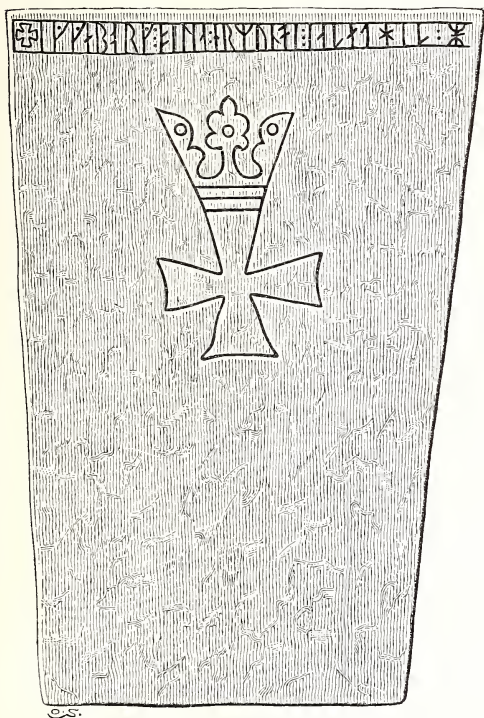
På grafstenarne från den senare medeltiden löper, såsom redan blifvit nämndt, inskriften i regeln längs kanterne. I omskriftens fyra hörn äro mycket ofta anbragte de fyra evangelisternes symboler.

Fig. 356. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

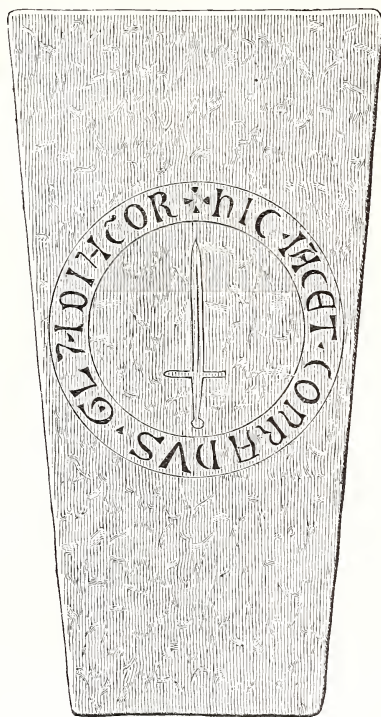
¹ Denne sten finnes afbildad i Peringskölds *Monumenta*, illustrerad *Sveriges historia* del 1, s. 453, o. s. v. Dessa afbildningar äro icke tillfyllesgörande. Då det ej lyckats mig att få en noggrann teckning gjord af steneu, är jag urståndsatt att här meddela en bättre figur.

Midtfältet är ibland tomt. Det inrymmer ej sällan en bild af den döde eller af något, som påminner om honom. Var han frälseman, se vi ofta hans vapensköld midt på stenen, en prest representerades vanligen af en kalk och en öfver densamma sväfvande hostia, borgaren af ett bomärke eller något föremål, som antyder hans yrke.

Någon gång är anordningen på stenen en annan. Från Ekerö kyrka har kommit till Statens Historiska Museum en grafsten, bredare upptill, med en latinsk runskrift längs den öfre kanten (Ingeborg Er-



357. Grafsten. Ekerö, Uppland.



358. Grafsten. Visby.

mundsdotter hvilat här), nedanför inskriften ses ett kors, hvars öfre arm är krönt (fig. 357).

Stundom ser man på stenens midt ett i ring lagdt band, som bär inskriften, såsom t. ex. å den fig. 358 återgifne stenen öfver Konrad, svärdmakare (*gladiator*) i Visby, hvilken sten fordom låg på Maria kyrkogård i Visby. Svärdet inom ringen betecknar mannens yrke. Stenar med sådan midtring hafva stundom inskrift äfven längs kanten.

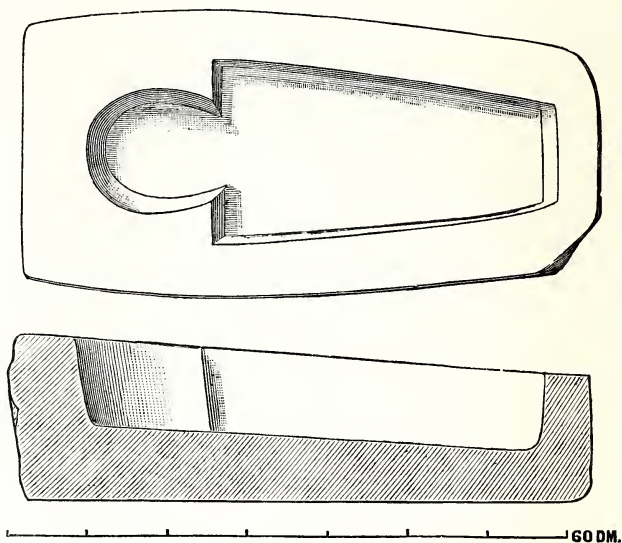
Grafvar öppnades äfven inne i kyrkorna, dock icke under den äldsta tiden, då man icke gerna ville tillåta någon annan graf i koret

Fig. 357. Efter original i Statens Historiska Museum.

Fig. 358. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

än det helgons, åt hvilket altaret var vigdt. Det låg emellertid nära till hands, att man gerna önskade få en griftpplats så nära det heliga som möjligt, och småningom blefvo grafvar i kyrkorna allt vanligare. En viss rangskala utbildades. Inom en större kyrka begrofvos krönte personer och kyrkans patroner i högkoret, högre andlige i midtskeppet, lägre andlige och lekmän i sidoskeppen och korsgången.¹ Lekmän kunde icke komma i åtnjutande af en sådan förmon annat än genom köp. I otaliga testamenten och gåfvobref från vår medeltid omtalas ock skänker till kyrkor och kloster, genom hvilka man köpte sig lägerstad i kyrkan.

Det är illa bestäldt med svenska konungagrafvarna under medeltiden. De, som förekomma i Vreta klostets och Varnhems kyrkor, äro



359. Graf. Dalby, Skåne.

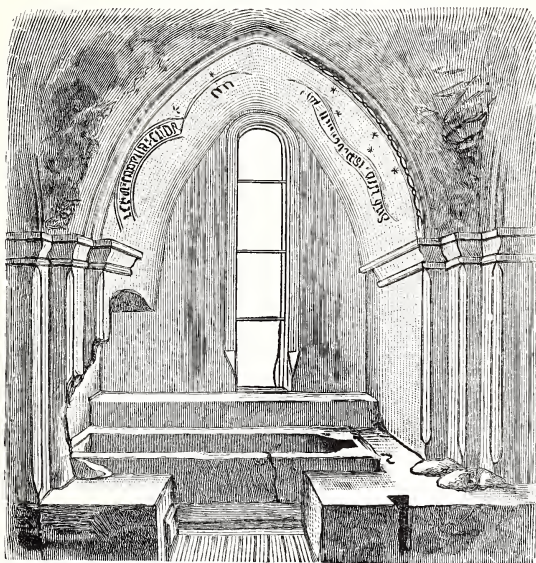
tillkomna under 1500- och 1600-talen och uppförda, helt visst, på alldeles orätte platser. Det är möjligt, att man kan återfinna de verkliga grafvarna under golvet i dessa kyrkors högkor. Likaledes äro Magnus ladulås' och Karl Knutssons gravvårdar i Riddarholmskyrkan uppförda under den nya tiden. Vi kunna i närvarande stund icke uppvisa inom Sverige en ende svensk medeltidakonungs eller riksföreståndares graf.

Grafvarna i kyrkan voro åtminstone delvis af samma art som grafvarna å kyrkogården. Jag har i ett sidorum i Varnhems kyrka

Fig. 359. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Huruvida man i Sverige följde samma sed, kan icke konstateras, då de äldre grafstenarne i våra större kyrkor under seklens lopp blifvit flyttade från de ursprunglige platserne.

funnit i jordfyllningen, på hvilken det forna golfvet hade hvilat, grafkistor bildade af små hällar, lika den fig. 294 afbildade. Vi se fig. 359 en ur en ende sten huggen kista för ett barn med utsprång för hufvudet, från Dalby i Skåne. Man har äfven funnit (fig. 360) — i Lunds domkyrka — en kista uthuggen ur ett enda sandstensstycke med utsprång för hufvudet. Grafhällen, utan alla ornament och inskrifter, var i den ene änden smalare än i den andre. Inne i grafven, som blifvit vid olika tillfällen rubbad, stod en kista af bly, som omslöt den döde, hvilken bevisligen varit erkebiskop Andreas Sunesson, död år 1228. Grafvens plats är rätt egendomlig, tätt under ett fönster i tvärhusets norra gafvelvägg. Strax invid stod fordom ett altare, öfver hvilket ett tegelhvalf var slaget. Den ene af dess hörnpilastrar hvilade till en del på grafstenen.¹



360. Graf i Lunds domkyrka.

Fig. 361 visar resterna af en senare erkebiskops graf i Lunds domkyrka, erkebiskop Karls, hvilken afled år 1334, ett par år efter det han hade varit med om att kalla konung Magnus Eriksson till herre öfver Skåne. Grafstenen är förut afbildad fig. 337. Grafvens östre del har blifvit bortbruten. Hon är byggd af tegel, har ett från den vestre gafveln utgående smalare rum, i hvilket den dödes hufvud hvilade. Ännu längre in finnes i väggen en liten nisch, i hvilken står ett ler-

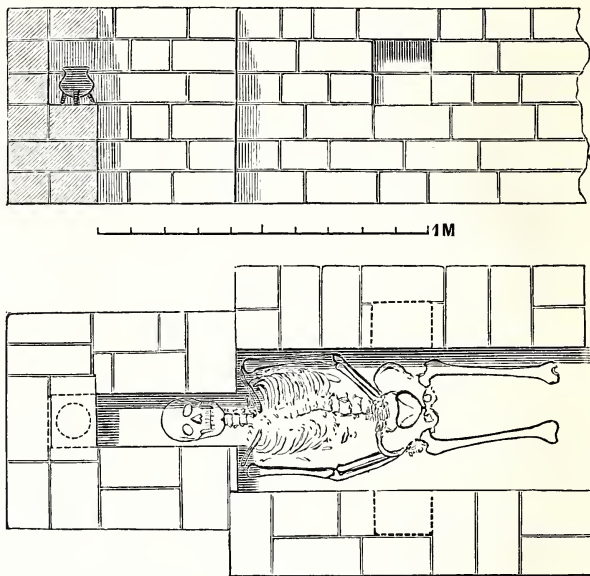
Fig. 360. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Jfr Lindfors och Reuterdaahl, *Berättelse om ärkebiskop Anders Sunessons graf, upptäckt i Lunds domkyrka år 1833*, i k. Vitterhets Historie och Antiquitetens Akademiens *Handlingar* del 16.

kärl (fig. 362). I hvardera långsidan af grafven finnes äfven en liten nisch. Af någon trä- eller metallkista fanns i denna graf intet spår. Grafvens botten var icke murad, han bestod af ett tunnt kalklager.

Ännu en erkebiskopsgraf i Lunds domkyrka har blifvit öppnad; hon antages hafva tillhört erkebiskop Magnus, hvilken omkom år 1390. Denna graf är bredare och längre än erkebiskop Karls, det smala utsprånget för hufvudet saknas, i den vestra gafvelväggen förekommer en grund nisch, i hvilken det fig. 363 afbildade lerkärlt förmodligen stått.

Lerkärlt i erkebiskop Karls graf innehöll öfverst mylla, derunder ett par små ben, nederst ett tjockt lager af brända kol. Det andra kärlet innehöll öfverst en påfyllning af grus, derunder en af ben, kol och aska sammansatt mörja. Myllan och gruset äro sannolikt senare,



361. Graf i Lunds domkyrka.

vid rubbning af grafvarna, inkomna. Antagligen hafva dessa kärl innehållit rökelse, lagd på kol, som när kärlet sattes ned i grafven voro glödande. Något praktiskt syfte torde seden att sätta brännande rökelse i grafven icke haft, ty sedan grafhällen blifvit pålagd, kunde rökelsen icke vara verksam. Tvifvelsutän få vi för rökelsens härvara söka en symbolisk betydelse. Man har äfven antagit, att lerkärl ned-satta i grafvarna innehållit vigdt vatten. Detta hade uppenbarligen samma symboliska betydelse som rökelsen.

Såväl i Anders Sunessons som i Karls grafvar i Lunds domkyrka förekommo rester af biskoplig skrud. Det synes hafva varit regel att

kläda de döde i dräkt, som tillhörde deras lif i denna verden. De som voro i lifvet bundna till en enkel dräkt, fingo naturligtvis en sådan med sig i grafven. Det sista kapitlet i Vadstena klosterregler

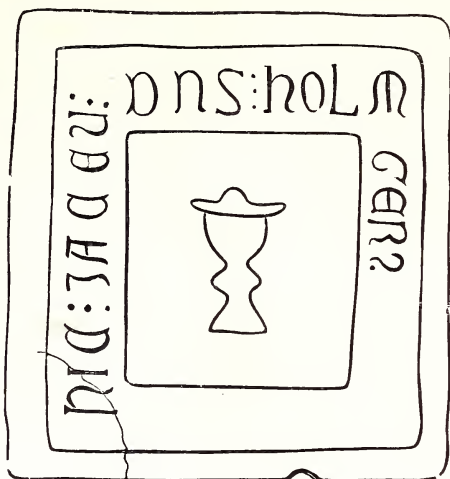


362.

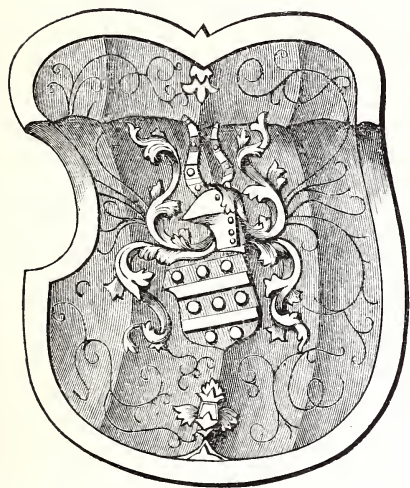


363.

Grafkärl.



364. Minnessten.



365. Minnessköldar. Uppsala domkyrka.



366.

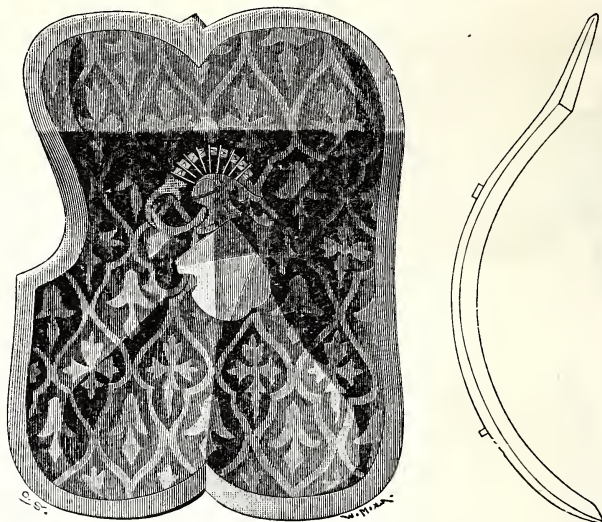
säger, »huru döda systrar och bröder skola jordas»: systrarna skulle jordas i deras nattkjortel och i den grå kjorteln med det scapulare.¹

Fig. 362—364. Efter teckningar i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

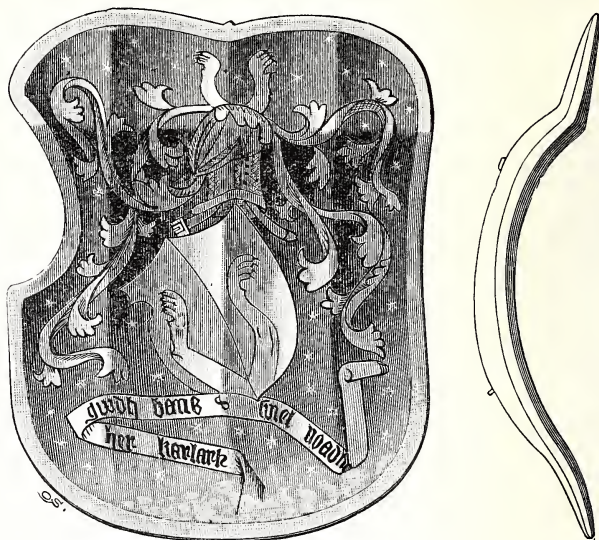
Fig. 365 och 366. Efter afbildningar i Peringskölds *Monumenta Uplandica*.

¹ Om denne del af drägten jfr nästa kapitel.

som hon burit, och strik¹ och skor. Bröderne jordas i deras nattkjortlar och gråkjortlar och med hätta och med hosor och skor. Systrarna jordas nordan vid sankta Birgittas altare och bröderne sunnan.



367.



368.

Minnessköldar. Sigtuna.

Under den nyare tiden anbragtes i kyrkorna mycket ofta minnes-
taflor öfver döda, s. k. epitafier, hvilka icke stodo i någon direkt för-

Fig. 367 och 368. Efter original i Statens Historiska Museum (den öfre) och Lifrustkammaren. Härmed rättas en felaktig uppgift i *Sveriges medeltid* del 2, s. 342.

¹ Om strik jfr kapitlet om klosterväsenden och den del deraf, som handlar om Birgittinerorden.

bindelse med grafven. Det är möjligt, att minnesvårdarne från Gudhem, Varnhem, Dalhem och Tofta varit epitafier. Såsom epitafier får jag och här omtala någre stenar, som förekomma i Sigtuna klosterkyrka. De äro alldeles för små för att vara grafstenar; de måste därför kallas minnesstenar. Fig. 364 framställer en sådan sten, som bevarar hogkomsten af en prestman.

En och annan adlig sköld har varit upphängd i kyrka till minne af dennes framlidne egare. Sådane sköldar äro de fig. 365—368 afbildade.

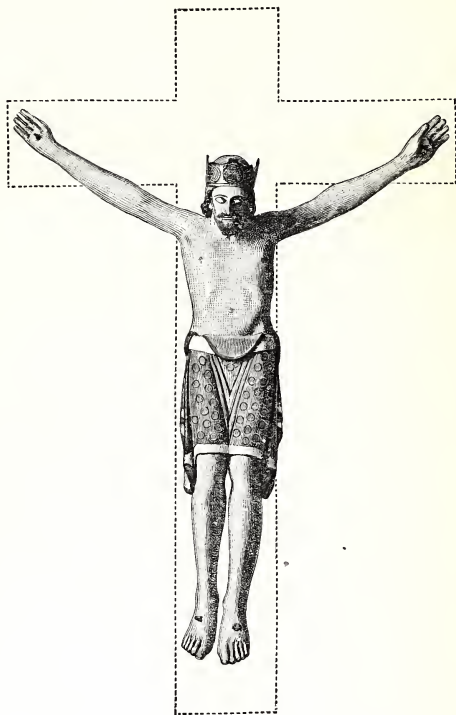
I grafvarna nedlades de, som lyktat lifvet på jorden. Men för dem, som blifvit gömda i den tysta och mörka grafven, fanns förvisningen om en uppståndelse till ett nytt lif. Döden har blifvit besegrad och om denne seger vittnade ett föremål, som fanns i många kyrkor — ifall det icke förekom i alla. Jag menar det triumfkors, som förekom i öppningen mellan koret och långhuset. Å detta kors förekom bilden af den korsfäste Christus och detta kors gaf anledning att kalla den båge, i hvilken det var anbragt, triumfbågen. Korset hängde ibland vid en krok fäst i bågens öfverste del, ibland reste sig korset från en tvärstock, som var lagd mellan bågens stöd, och då förekommo ofta vid sidorna af korset bilderna af jungfru Maria och evangelisten Johannes. När en läktare uppfördes mellan koret och långhuset, ställdes triumfkoret på denne. I större kyrkor fanns under detta kors ett altare, kors- eller lekman-altaret, om hvilket jag talat i det föregående. I mindre kyrkor, i hvilka öppningen mellan koret och långhuset var liten, fanns i denna öppning ej plats för något altare. Men korset sattes der äfven när altare fattades.

Triumfkors hafva funnits i Sverige ända från den romanska perioden till slutet af den katolska tiden. Typerne för medeltidskonstens framställningar tillhöra visserligen en senare del af detta arbete, men, då jag här meddelar exempel på triumfkors, kan jag icke underlåta att redan nu meddela några upplysningar rörande de olika sätten att framställa Christus på korset.

Under den romanska tiden var framställningen symbolisk. Christus står framför korset med fötterna stödda på ett bräde. Kroppen är upprätt, armarne med de fastnaglade händerna äro rake, halsen upprätt, ögonen öppna, hjessan omsluten af en konglig krona. Som exempel meddelar jag här, fig. 369, ett triumfkors från Tryde kyrka i Skåne. Konungskronan är af förgylld koppar. I en senare tid, då man var van att se bilder af den lidande Frälsaren, har man i ansigtet målat ögonlocken slutna. Den romanske typen visade Christus som korsfäst, men såsom, trots korsfästelsen, lefvande och en konung.

Under gotikens tid hade man — dock icke på Gotland — öfvergifvit denna symboliska framställning: det var den lidande eller den

döde Christus, som då framställdes. Fötterna stodo ej längre på ett framspringande bräde. De voro med en spik fästa vid korsstammen. Benen och kroppen hade förlorat den upprätta hållningen, armarne hängde ned från spikarne, halsen var böjd, det sänkta hufvudet var omslutet af en törnekrona. Under 1300-talet var framställningen af den korsfäste, liksom så mycket annat af den tidens konst, temligen skematiskt uppfattad. Båda knäna äro i en skarp vinkel böjda åt ena sidan. Under 1400-talet började de realistiska framställningarna göra sig allt mera gällande. Det är ett lik, som då afbildades hängande på korset, ibland genom sin krasse realism ohyggligt. Tjocke droppar



369. *Triumfkors. Tryde, Skåne.*

af blod äro framställda å kroppen, kommande från lansstygnen i sidan, från kronans törnen, från den föregående gisslingen. Korsarmarne hafva vanligen vidgade ändar och å desse förekomma evangelisternes symboler. Det hela betyder sålunda: detta är evangelisternes lära om Christi död. Ett exempel från 1400-talet är här återgifvet fig. 370. Symbolismen fick tillfälle att göra sig i ganska rikt mått gällande på dessa triumfkors. Färgen var ibland den för bearbetadt trä passande bruna, men ofta föredrog man grönt såsom betecknande lifvets träd.

De från Högbykorsets kanter framspringande bladen hafva samma uppgift.

Jag antydde nyss, att man på Gotland höll på den tidigare symboliska framställningen af Christus på korset äfven under gotikens tid. De gotländska triumfkorsen äro ofta mycket prydliga. Man an-

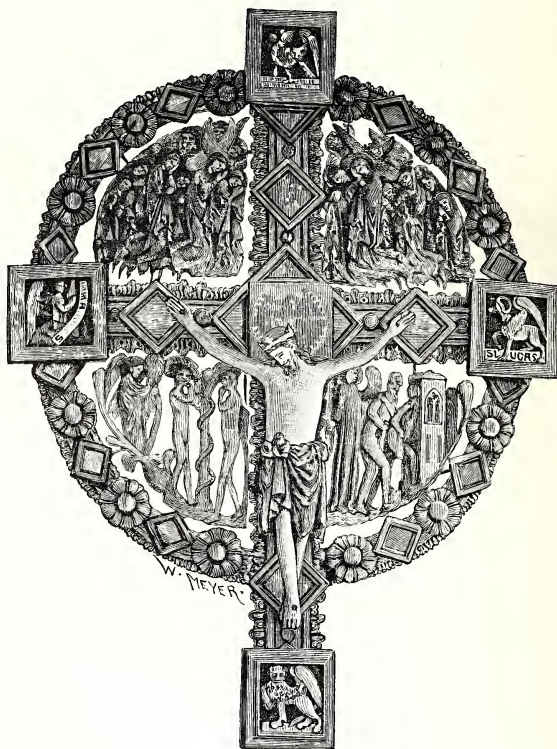


370. *Triumfkors. Högby, Öland.*

bragte stundom en cirkelformig ram mellan korsarmarne och fyllde mellanrummen med figurliga framställningar. Fig. 371, från Öja kyrka, kan tjena som prof. I de två nedre sidofälten se vi framställningar af syndafallet och utdrifvandet ur paradiset. De två öfre vinklarna

fyllas af tillbedjande englaskaror. Å ett kors i Frøjels kyrka ses i vinklarna två sörjande englar och två krönta helgon. På ringen förekomma bilder af apostlarne. Ett kors i Lokrume kyrka har i vinklarna de fyra evangelisternes sinnebilder.

Då vi här egnat uppmärksamheten åt triumfkorsen, skulle det ock kunna vara skäl att tala om andre bilder, med hvilke kyrkorna voro



371. Triumfkors. Öja, Gotland.

pydda. Altarskäpen äro redan omtalade, men äfven enstaka snidade bilder förekommo. Då vi emellertid icke veta något om de platser, å hvilke de voro ställda, må vi här lemna dem. Vi få i en följande del granska dem såsom alster af den bildande konsten.

Till de faste delarne i kyrkan måste vi räkna uren. De hafva helt visst funnits i Sveriges samtliga stora kyrkor och tillhörde helt

visst utan undantag medeltidens senare del. Solvisare förekommo i Tyskland under medeltiden å kyrkornas yttersidor. Sådane hafva kanske funnits i Sverige, men ingen ende härstammande från medeltiden finnes i behåll. Mekaniska ur, som sattes i rörelse af en tyngd, sägas vara uppfunna af en Gerbert, hvilken blef påfve under namnet Sylvester II och dog år 1003. Ur, som genom slag angifva timmarne, omtalas förste gången år 1120. Att ur från mycket gammal tid icke kunnat behålla sig intill våre dagar är helt naturligt. Mekanismen var invecklad och blef lätt skadad, de gamla uren måste utbytas mot nya.

I svenske urkunder från den senare medeltiden, hvilke gälla städer, förekommer ofta uttrycket »då klockan slår» eller »slog». Ur voro således åtminstone icke i städernes kyrkor ovanliga. För allmänheten synliga ur förekommo dock knappast i de svenske städerna under medeltiden. De enda två ur jag känner från denna tid befunno sig inne i kyrkan, men med ledning af visarens gång på uret i kyrkan kunde man från tornets klockor angifva slagen.

I domkyrkan i Lund fanns ett ur, omtaladt år 1498. Det var, uppgifver Brunius,¹ infattadt i nedersta afdelningen af södra tornet, så att det visade åt södra sidoskeppet. För att der inrymma uret hade man vidtagit ganska omfattande arbeten. Den ursprungliga dörröppningen blef igenmurad och öfver uret anbragtes en välbyggd spetsbåge af vackre qvaderstenar. Enligt en gammal beskrifning fanns här en anseelig, aflångt fyrkantig tafla, som var fäst vid väggen. Arent Bergen² beskrifver detta 'segerverk' på följande sätt: »Taflan var målåd med många cirklar af olika färger och skall hafva framställt icke allenast hvar timme, utan också utvisat år, månad, vecka och dag året igenom, såväl hvar högtid eller helig festdag, vidare solens och månens rörelser, upp- och nedgång samt deras ställe hvar dag i den himmelske zodiaken eller de tolf teckens cirkel, hvilket alltsamman röres och omföres af samma verks många åtskilliga invändiga verkelser, af hvilka dessutom drifvas följande verk. Efter hvart fullt klockslag skola öfver taflan två jernklädda ryttare hafva sammanstött. Skall ock på denna tafla, liksom på en tron, hafva stått en Mariabild med Barnet i sine armar, för hennes fötter sågs liksom en teater eller skådeplats i halfcirkelsform, på hvilken stodo de tre konungar, hvar med sin tjenare, hvilke bilder, när verket var i rörelse, gingo ut i deras ordning efter en häröld, hvilken gick ut först genom den venstra dörren, hvilken öppnades, när han bultade på henne, i hvilken utgång två bilder i trumpetares skickelse uppblåste. Den förste af de vise gick helt präktigt öfver skådeplatsen, och när han kom fram till den nyss omtalade Mariabilden, nedböjde han sig med reverens, den andre följde honom efter

¹ *Nordens äldsta metropolitankyrka* s. 242.

² *Danmarckis oc Norgis fructbar herlighed* (1656).

med lika vördnad mot den heliga jungfrun, men deras tjenare gingo förbi utan reverens, af hvilke den siste stängde [den högra] dörren. Efter dess stängning hördes en ljudligare klang än tillföre». Vid midten af 1600-talet var detta urverk i förfallet skick. »Nu finnes endast, säger Brunius, af detta ryktbara urverk sjelfva taflan tillika med jungfru Maria och Kristusbarnet.» De som haft tillfälle att se uret i Lybecks Mariakyrka, kunna lätt göra sig en föreställning om detta ur. Det lybska uret är tillverkad år 1405 och går ännu.

Äfven Uppsala domkyrka hade ett ur. Peringsköld berättar,¹ att erkebiskop Jakob Ulfsson lät för 120 mark genom Petrus Dasypodius, en munk i Vadstena, bak för stora altartaflan (alltså på samme plats som i Lybecks Mariakyrka) inrätta ett astronomiskt urverk, »hvilket i en sphæra utviste dagar och stunder med månens till- och aftagande samt alle planeternes gång året igenom.» I Vadstena klostres diarium säges det vara fullbordadt år 1506 för ett pris af 700 mark.

Jag har till sist att tala om **dopfuntarne**. Uttrycket funt är en vrängning af det latinska *fons*, hvilket betyder källa. I medeltids-svenskan vexla formerna *funt* och *font*, vid sidan af dem förekommer uttrycket *fontkar*. Ett minne af ordets ursprungliga betydelse ligger i det i en medeltidshandskrift förekommande »i fundkars källa». Jag har gömt funtarne till sist, derföre att de ursprungligen icke hörde till kyrkan. I henne hade ingen rätt att inträda, som icke tillhörde den kristna menigheten, och som dopet gaf tillträde till denna, måste ju dopet egentligen försiggå utanför kyrkan. Så skedde ock under den äldre kristna tiden, då man utanför mera betydande kyrkor uppförde en dopkyrka, ett så kalladt *baptisterium*, en byggnad, som omslöt en rund eller mångsidig bassäng, i hvilken den som skulle döpas steg ned. Rättigheten att döpa tillkom i början biskopen, sedermera gafs sådan rättighet åt presterskapet i vissa mera framstående kyrkor — ett exempel från Holstein är förut omtatadt —, till sist fick dopet förrättas i alla kyrkor.² Det kunde då icke komma i fråga att utanför hvar kyrka uppföra ett dopkapell.³ Bassängen, kallad *piscina*, fick

¹ *Monumenta Ullerakerensia* s. 168.

² Kapell hade ej doprätt, ej heller klostren, ty doprätten tillhörde icke munkarne, utan presterskapet. På den urgamla planteckningen öfver klosterkyrkan i Sankt Gallen (Schweiz) finnes dock plats för funten utsatt. Funten i Varnhems f. d. klosterkyrka har antagligen tillhört den tidigare sockenkyrkan Skarke.

³ Fordom ville man anse de i Sverige på enstaka ställen förekommande rundkyrkorna hafva varit dopkyrkor, på grund deraf att de gamla baptisterierna ofta voro runda. Särskildt har denna åsigt framhållits med afseende på Skörs-torps kyrka i Vestergötland. Förmodligen har man i *Skörs* funnit en påminnelse om *skära*, d. v. s. göra ren. Men ett *baptisterium* måste förekomma invid en kyrka, och detta gäller icke de i Sverige förekommande rundkyrkorna, hvilka helt enkelt äro sockenkyrkor.

krympa samman till ett jämförelsevis stort kärl, bestående af en rund eller flersidig skål, som i de flesta fall fick en fot. Detta var funten, och denne gjordes oftast af sten, ibland af koppar, någon gång i Norden af trä. Funten uppställdes inne i kyrkan, men som den, hvilken skulle genom dopet upptagas i den kristna församlingen, före dopet var för denna främmande, ställdes funten helt nära dörren, i kyrkans vestligaste del. När kyrkan var flerskeppig, ställdes funten längst åt vester i det norra sidoskeppet. Den afdelning af detta skepp, som rymde funten, var vanligen helgad åt Johannes Döparen.

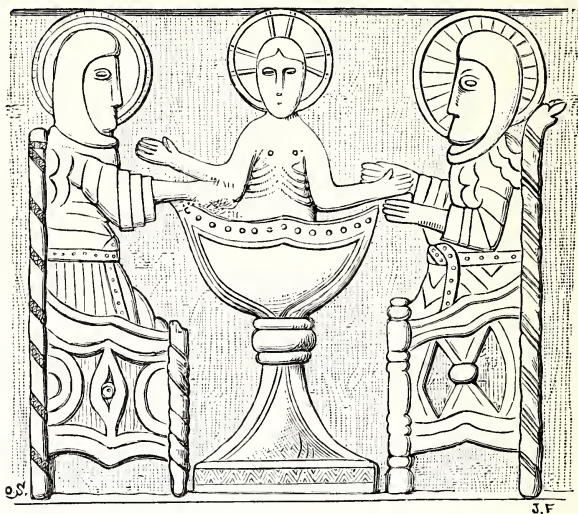
Hvad Sverige beträffar, känna vi icke några kyrkor, hvilka, framför andra, hade doprätt. I Tyskland anses¹ doprätten från »ungefär 1200-talet» hafva tillfallit alla kyrkor. Jag tager för gifvet, att denna åsigt är oriktig, ty i ganska många svenska kyrkor förekomma funtar, hvilka måste, på grund af det på dem nedlagda arbetet, anses tillhöra 1100-talet. Om funtar från 1100-talet förekomma i flere svenska kyrkor, måste vi antaga, att alla under 1100-talet förekommande svenska kyrkor hade doprätt.

Funten är en minskad kopia af piscinan eller bassängen. I våre dagar förekommer en minskad kopia af funten — ett mellanled förekommer, dopfatet, om hvilket jag strax skall yttra några ord — och man kan nöja sig med denna minskade kopia, utom i de fall, då en till hushållet hörande såsskål användes för dopet — då numera den döpande upphemtar i sin hand något vatten, hvarmed han fuktat barnets hufvud. Detta kallas i det kyrkliga språket *aspersio*, stänkning. Under medeltiden var deremot *immersio*, nedsänkning i dopvattnet det vanliga. Från den romanska tiden förekomma i vårt land framställningar af Christi dop, i hvilka han — naivt nog — framställes som en liten gosse stående i en funt. Ett exempel, från funten i Grötlingbo kyrka på Gotland, må här återgifvas fig. 372. En liknande framställning är den som förekommer bland målningarne i Råda kyrka (Vermland) från år 1494 (fig. 373). I Linköpingsbiskopen Nils Hermanssons stadge — han styrde stiftet mellan åren 1374 och 1391 — omtalas nedsänkande i vattnet, hvilket skedde tre gånger.² Som emellertid barnet ej kunde i dess helhet sänkas ned i vattnet, hufvudet måste ju hållas öfver detta, men som hufvudet är en mycket representativ del af menniskokroppen, måste detta öfvergjutas med vattnet, hvilket den, som förrättade dopet, antingen upphemtade i sin hand eller upptog i en skål. I framställningar af Christi dop i våra kyrkomålningar se vi Johannes döparen någon gång hålla en skål i sin hand. Redan under 800-talet säger Valafrid Strabo, att man kunde nöja sig med öfvergjutning, i stället för nedsänkning i dopvattnet, med vuxna personer, för hvilka

¹ Otte, *Handbuch* (femte upplagan) del 1, s. 303.

² Ante immersionem . . . puerum ter in aqua merserit. Reuterdaahl, *Statuta synodalia* s. 62.

ett tillräckligt stort dopkar ej fanns. Mot medeltidens slut vann *aspersio* allt mera framsteg öfver *immersio*, hvilket helt naturligt medförde en ändring af redskapen för dopen. Den med en djup insänkning försedde funten hade då ingen *raison d'être*. Det gjorde till fylles att använda ett grundt fat, ur hvilket man upphemtade vattnet för öfvergjutning af hufvudet. Detta fat — af koppar — formadt så,



372. Dopfunt från 1100-talet. Grötlingbo, Gotland.



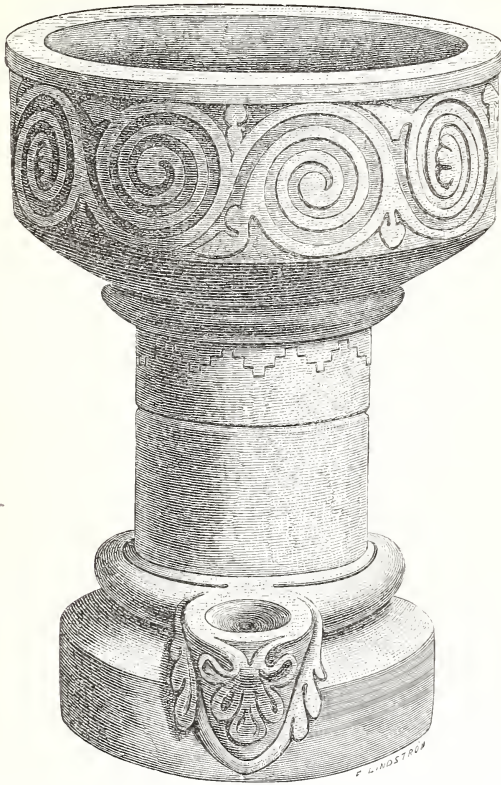
373. Dopfunt från 1400-talet. Råda, Vermland.

att det kunde passas in i funten, bildade — så att säga — ett lock till det ej mer behöfliga djupet i funten. Sådana fat förekommo i Tyskland under medeltidens slutperiod. I mången svensk funt, tillkommen under medeltiden, finna vi sådana fat från 1500- och 1600-talen, i allmänhet tyska arbeten.

Fig. 372. Efter teckning i Antiquvarisk-topografiska arkivet.

Fig. 373. Efter fotografi i Antiquvarisk-topografiska arkivet.

I den äldre redaktionen af Vestgöotalagen heter det (kyrkbalken kap. 1), att när barn bäras till kyrkan för att döpas, skola föräldrarne skaffa gudfader och gudmoder samt salt och vatten. Regel torde väl hafva varit under medeltiden, att vattnet anskaffades genom den kyrkliga myndigheten, då det var af största vigt, att vattnet var rent. Saltet, såsom renande och bevarande, spelade en stor roll vid hedningarnes offer och har haft samma symboliska betydelse inom den kristna kyrkan vid dophandlingen och vid välsignandet af det vigda vattnet. Presten lade några korn vigdt salt i munnen på det barn som döptes,



374. Funt med saltkar? Björlanda, Hisingen.

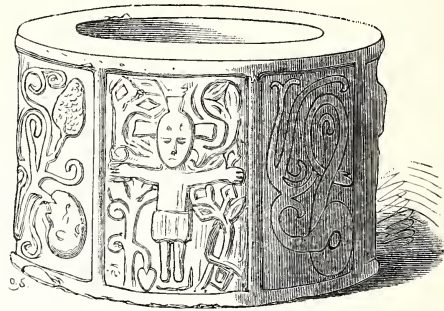
hvarvid han bad, att denne nye kristne måtte vara bevarad från syndens smitta, att han måtte utöfva den sanna kristliga visheten, att han måtte näras af gudomlig föda, styrkas af sådan och komma till evinnerligt lif. På en och annan svensk funt finnes å foten ett litet skålformadt bihang, som antagits vara afsedt just för saltet (fig. 374). Det torde dock vara tvifvelaktigt, huruvida detta bihang haft sådan bestämmelse, alldenstund åtminstone å en funt den mindre, lösa skålen,

Fig. 374. Efter fotografi i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Hildebrand. Sveriges medeltid 3.

som synes hafva varit ämnad att nedsättas i den skålformiga fördjupningen å funtens fot, har ett hål i botten. En funt har en insänkning i den öfre kanten.

Ganska många funtar hafva blifvit i vårt land bevarade. Att gruppera dem på ett systematiskt sätt är en vanskligh uppgift, då den ene



a.

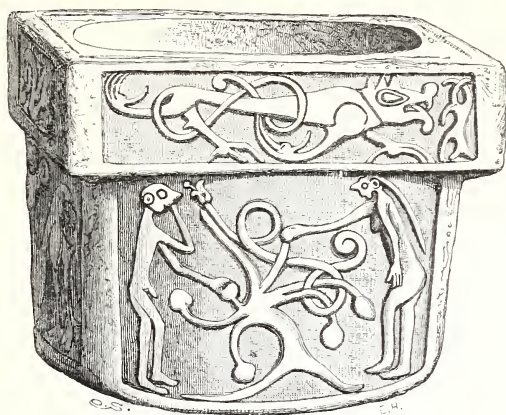


b.

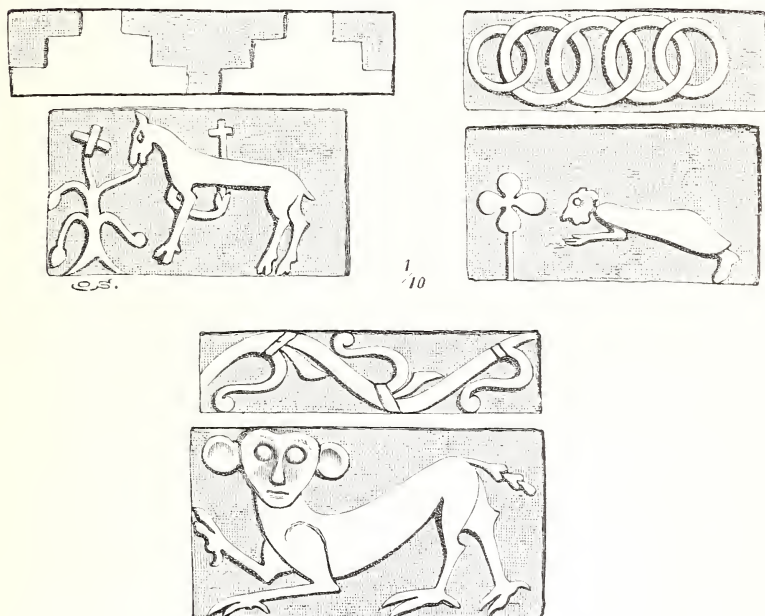
375. Funt. Ottrava, Vestergötland.

formen lätt glider öfver i den andre. En och annan hufvudform kan dock uppvisas. Jag vill här i text och bild lemna om dem några antydningar.

De fleste af våre funtar äro af sten. Det behöfdes allenast ett stenblock med en insänkning i den öfre ytan, och så var funten färdig. Naturligtvis var man angelägen att göra stenblockets yttre jämnt, så



a.

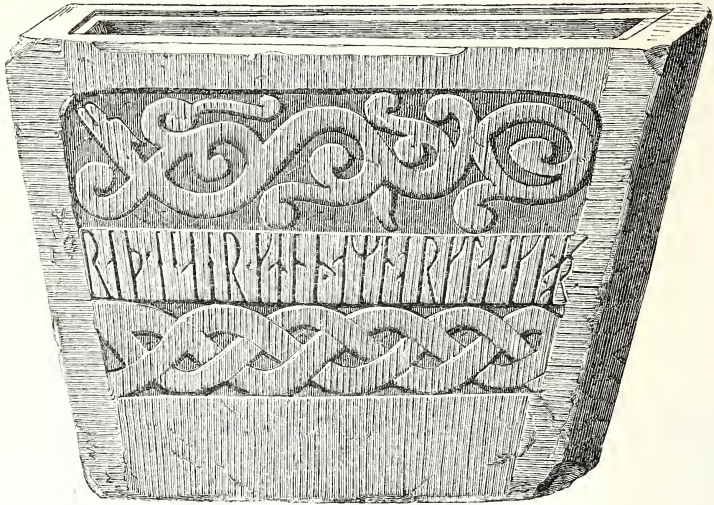


b.

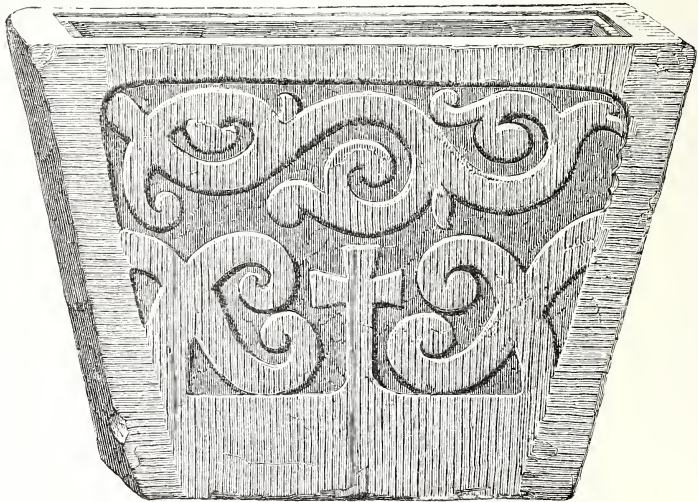
376. Funt. Bolum, Vestergötland.

att funten icke störde det prydliga intryck, som kyrkan och hennes inredning borde gifva, men funtar finnas, som äro skäligen enkle. Ibland äro desse enkle funtar huggne ur ett stycke, ibland äro de

sammansatte. Funten kan i allmänhet sägas bestå af tre stycken: sjelfva skålen, ett midtstycke och ett fotstycke. Många enkle funtar sakna midtstycket eller det är förkrympt. Fotstycket är ock mången gång förkrympt eller saknas. Skålens väggar äro tjocka. När prydnader förekomma å den yttre sidan, äro de mycket ofta klumpige.



a.



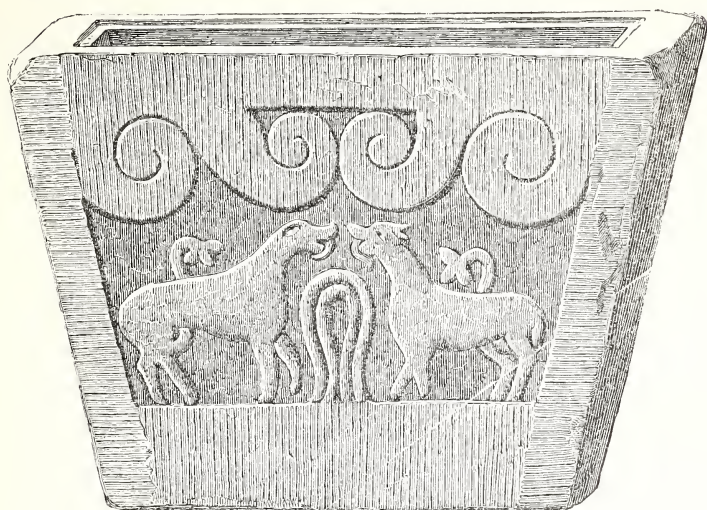
b.

377. *Funt. Kareby, Bohuslän.*

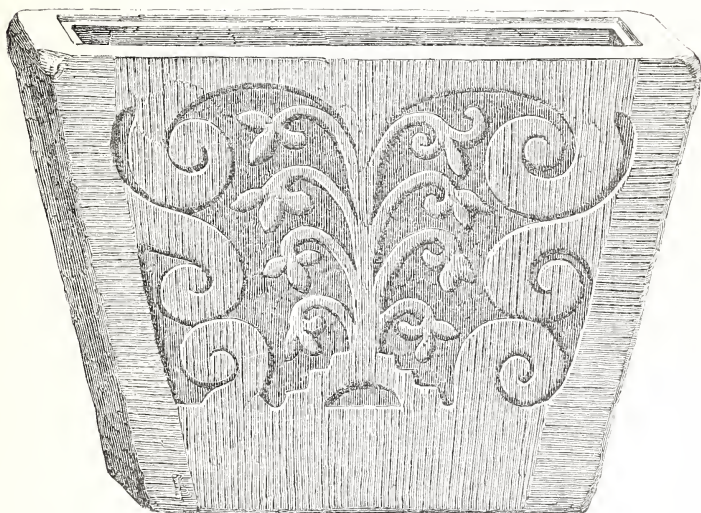
En mycket klumpig funt har kommit till Statens Historiska Museum från Ottrava kyrka i Vestergötland. Han är låg, cylindrisk, saknar midtstycke och fot. Utsidan är delad i åtta fält. På ett af dem ses stenhuggaren mejsla till den cylindriske funtan. På en annan

sida ses en man, som säger: 'qui crediderit et baptizatus fuerit salvus erit' — den som trott och blifvit döpt, skall vara salig (fig. 375 *a* och *b*).

En annan funt, klumpig till formen och egendomlig till framställningarna, har kommit till samma museum från Bolums kyrka i Vester-



c.



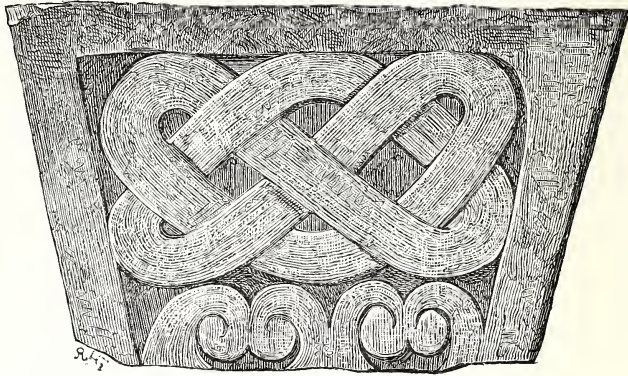
d.

377. Funt. Kareby, Bohuslän.

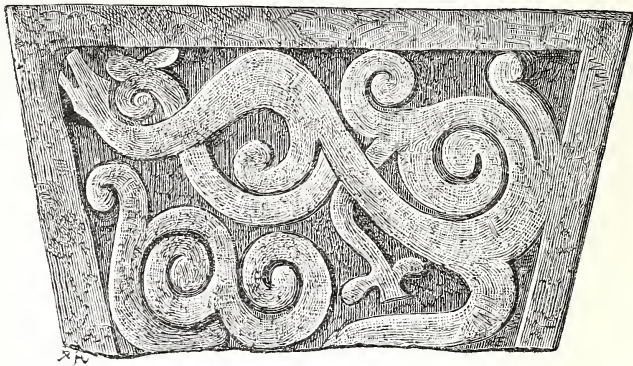
götland (fig. 376 *a* och *b*). Funten är utvändigt fyrsidig, under det fördjupningen är skålformig. Framställningarna äro till ytterlighet

bizarra. Fyrsidige funtar, med fyrsidig insänkning, förekomma i Bohuslän, t. ex. i Kareby (fig. 377 *a, b, c, d*), Norum (fig. 378 *a, b*) och Harestad (fig. 379). Fyrsidige funtar finnas äfven i Skåne, t. ex. i Kyrkheddinge (fig. 380).

Rikare utstyrd är den utvändigt fyrsidige, invändigt skålige funten från Säm, Vestergötland (fig. 381 *a—d*): Växtslingor, ornament, som kunna följas tillbaka ända till hedendomens dagar, och djurbilder af medeltidsart omvexla med hvarandra, och denne funt har en runskrift,



a.



b.

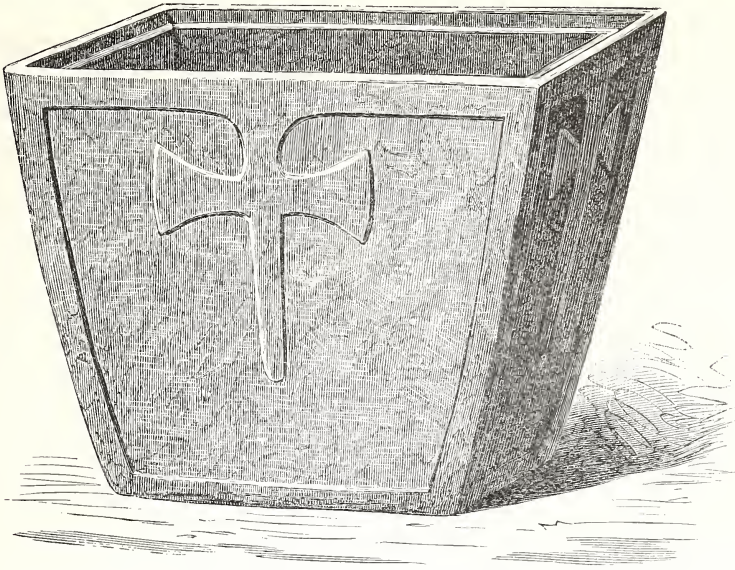
378. Funt. Norum, Bohuslän.

som nämner stenhuggaren Andreas. En annan funt har helt visst samme Andreas huggit för Finnekumla kyrka i Vestergötland (fig. 382). Klumpigare är funten från Burseryds kyrka (fig. 383 *a* och *b*), hvilken också bär runskrift, uppgifvande namnen icke blott på stenhuggaren Arenbjörn, utan äfven å presten, som 'skref funten'.¹ Grof är äfven funten från Länghem, å hvars skål ses dels huru Christus döpes i en

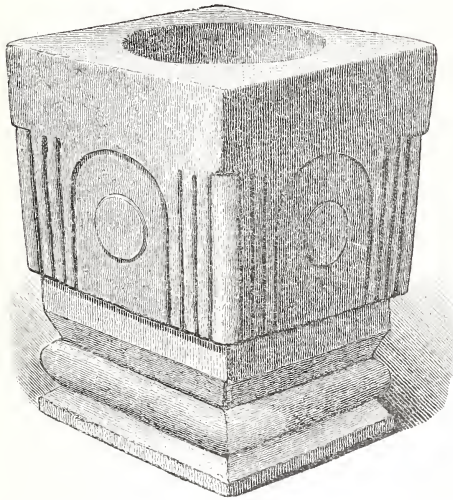
Fig. 378 a, b. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ Norumsfuntens uppgifver som tillverkare en Sven, Hosmofuntens en Jakob.

funt, dels en kamp mellan en man och en centaur, en kamp med de onda makter, som hota menniskan.



379. Funt. Harestad, Bohuslän.



380. Funt. Kyrkheddinge, Skåne.

Ibland förekomma funtar, hvilkes skål är fyrflikig. En sådan har tillhört Östra Eneby kyrka i Östergötland (fig. 384 a--c). Å skålens

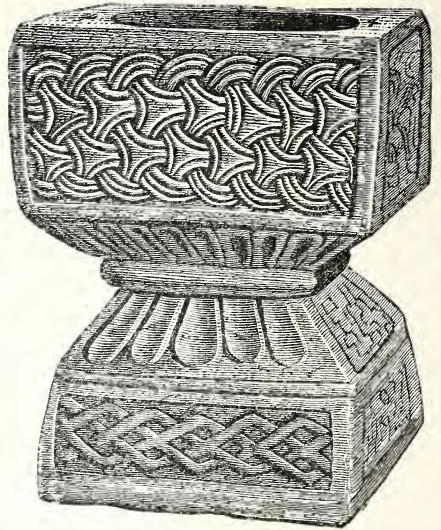
Fig. 379. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Fig. 380. Efter fotografi i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

utsida ses under tryckte rundbågar uppburne af kolonner scener från paradiset, utdrifvandet derifrån, efter hvilket Gud gifver de två första



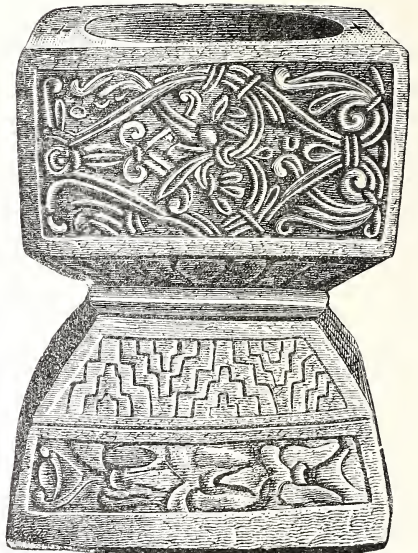
a.



b.



c.

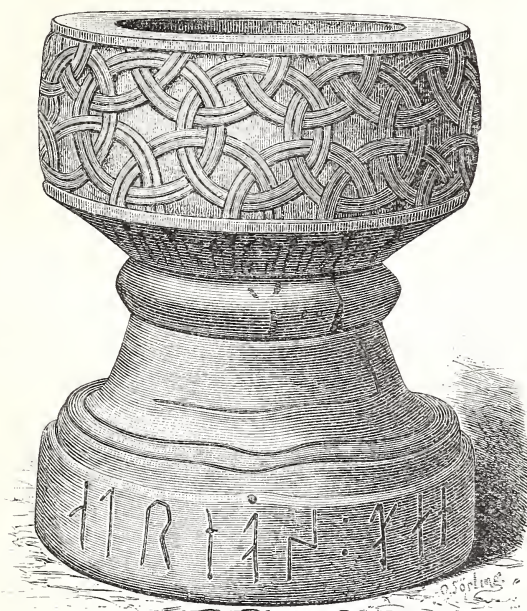


d.

381. Funt. Säm, Vestergötland.

menniskorna kläder, Kains och Abels offer och Abels död. Fyrflikige äro äfven funtarne i Hede kyrka, (å denne funt se vi, huru mennisko-

själen väges, fig. 385 och 386) och i Askums kyrka (fig. 387), båda i Bohuslän. Dessa bohusländske funtar höra till en grupp, hvilken vi kunna beteckna som kalkformige och som icke äro vanlige annanstädes i Sverige. Som prof meddelas här funtar från kyrkorna i Skee (fig. 388 *a* och *b*), Uklum (fig. 389) och Solberga (fig. 390) kyrkor i Bohuslän; den sistnämnde påminner mycket om en funt, som tillhört Hanhals kyrka i Halland (fig. 391). Att märka är äfven funten i Tufve, Bohuslän (fig. 392). Som andra exempel kunna anföras funtarne i Sundre på Gotland (fig. 393), Östra Tomarp i Skåne (fig. 394), Hallna (fig. 395) och Skörstorp (fig. 396) i Vestergötland, Hedesunda i Gestrikland (fig. 397).



382. Funt. Finnekumla, Vestergötland.

Den vanligaste formen är emellertid en halvsferisk skål, ett mellanstycke af vexlande utseende, ibland sammansmält med foten, hvilken ofta har formen af en kolonnbas. Denne form uppträder i otaliga variationer. På foten ses ofta fyra framspringande hufvud, eller der sitta fyra personer.

Fig. 398 framställer en i en skånsk kyrka ej sällan förekommande form, helt enkel; det här afbildade exemplaret tillhör Fogeltofta kyrka. Fig. 399 framställer funten i Genarps kyrka, å hvilken båganden ännu finnes kvar, men ytan är till större delen upptagen af palmetter; denne



a.



b.

383. *Funt. Burseryd, Småland.*

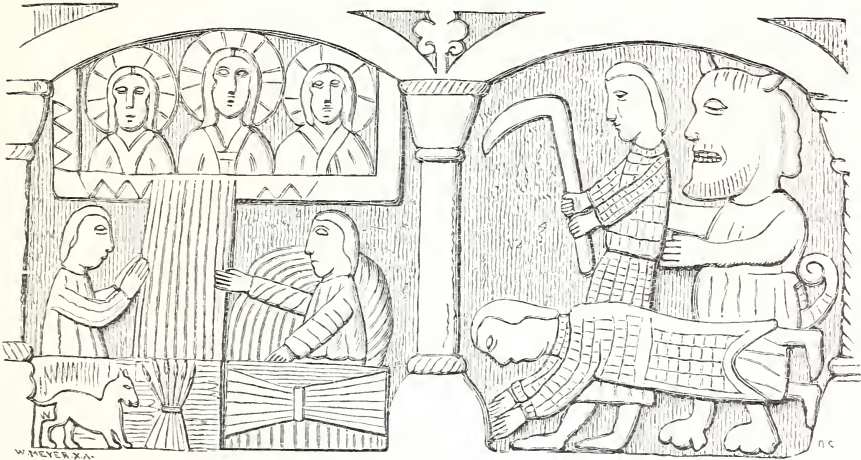
form är ej sällsynt i Skåne. Å funten i Hörs kyrka, fig. 400, hafva de vegetativa ornamenten gått af med segern och blifvit rikt utbildade. Denne funt är särskildt märklig derigenom, att en runinskrift



a.



b.



c.

384. Funt. Östra Eneby, Östergötland.

lemnar upplysningen, att stenhuggaren hette Martin. En funt med ungefär samma mönster i Vestra Sallerups kyrka är arbetad af samme Martin. Slutligen må framhållas de märklige med bilder utsirade

Fig. 383 a och b. Efter original i Statens Historiska Museum.

Fig. 384 a—c. Efter original i Statens Historiska Museum.

funtar, som förekomma i flere kyrkor i Skåne; Tryde-funten, fig. 401, har vissa drag, som eljes icke återfinnas. Gumlösa-funten, fig. 402, har deremot motsvarighet på flere håll.¹ Ännu andre hufvudtyper kunna uppvisas, men jag saknar här utrymme.

I Småland finnas ganska egendomliga funtar, af hvilke jag dock icke har till förfogande några goda afbildningar. I Villstads kyrka



385. Funt. Hede, Bohuslän.

finnes en funt, å hvilken de fyra hufvuden, som eljes pläga förekomma på foten eller mellanstycket, äro placerade vid skålens öfre kant. En rätt märklig skilnad förekommer mellan funtarne i land-

Fig. 385. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

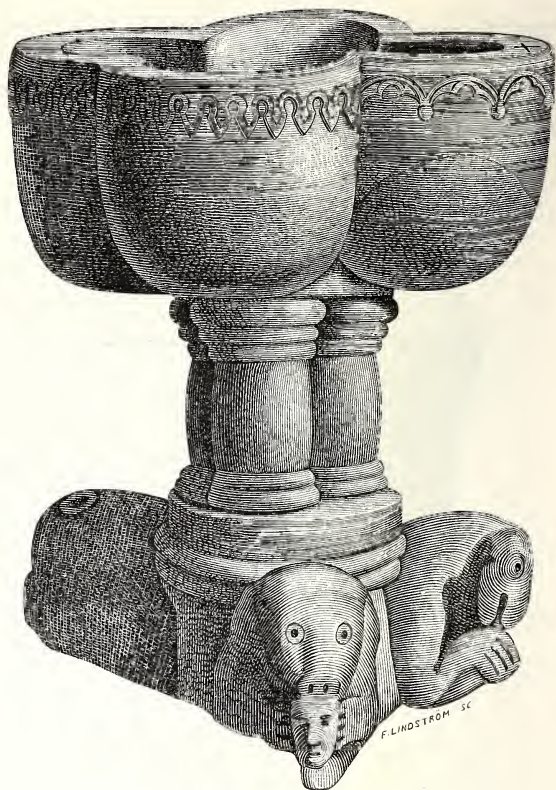
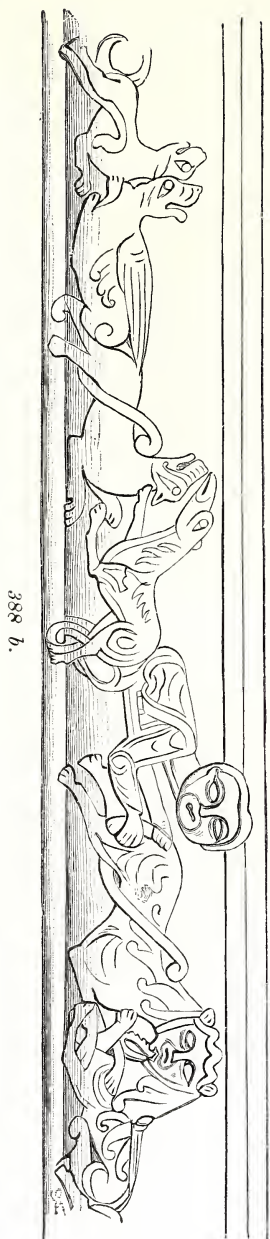
¹ En del af inskriften är dold af ett jernband, som slagits kring funten derföre att denne är sprucken.

skapets vestre och östre delar, utan tvifvel beroende derpå, att man i den östre delen skaffade sig funtar af Kalmar-sandsten. I Kalmar-trakten funnos antagligen gode stenhuggare. En egendomlighet för Småland äro funtarne med hvad vi kunna kalla dubbel fot. Många sådane finnas. Nottebäcksfunten må tjena som exempel (fig. 403).



386. Funt. Hede, Bohuslän.

Skålen är cylindrisk, under henne förekomma en tjock repstaf med fyra utspringande djurhufvud och en fot med fyra reliefbilder af djur. Under denne fot förekommer en ny tjock repstaf med fyra utspringande hufvud och derunder en smal och simpel fotdel. Hvad som gifvit



387. Funt. Askum, Bohuslän.

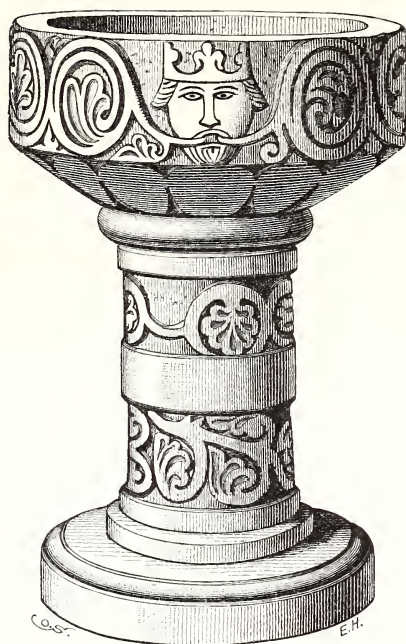


388. Funt. Skee, Bohuslän. a.

Fig. 387. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.
 Fig. 388 a och b. Efter original i Statens Historiska Museum.



389. *Funt. Uklum, Bohuslän.*

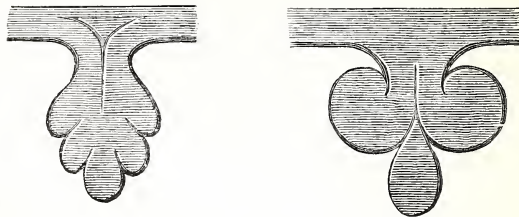
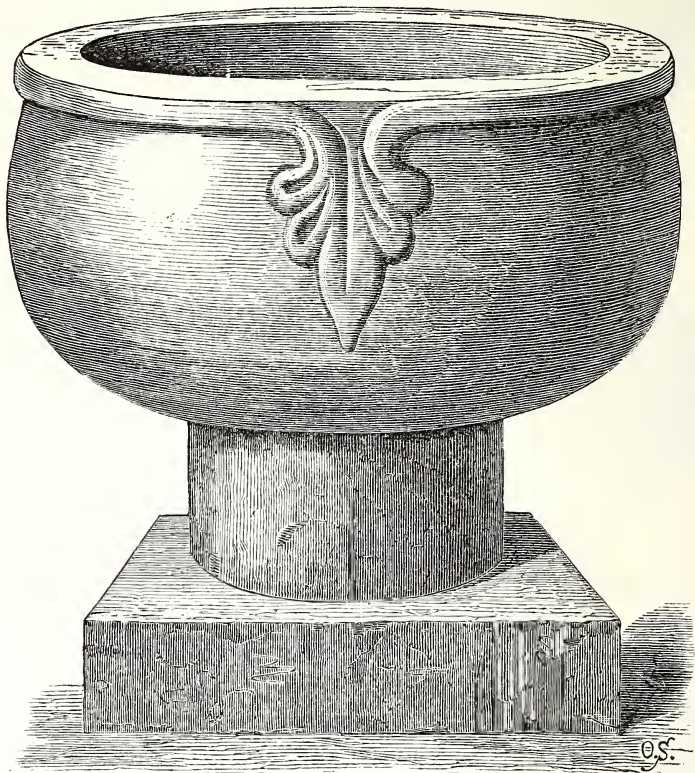


391. *Funt. Hanhals, Halland.*



390. *Funt. Solberga, Bohuslän.*

anledning till ett sådant upptagande af ett alldeles onödigt element kan jag icke förklara. Karakteristiske för Småland äro funtar af det utseende, som fig. 404 visar (Hamneda): en cylindrisk skål med symboliska djur, under skålen en repstaf, foten enkel, nedtill begränsad af en repstaf och försedd med fyra utspringande djurhufvud, som bita

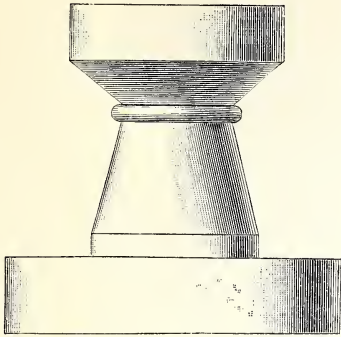


392. *Funt. Tufce, Bohuslän.*

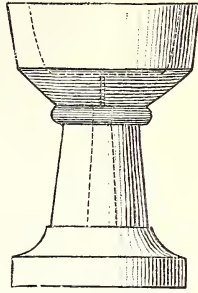
öfver människohufvud. Genom dopet upptogs människan i kyrkans sköte, öfvergick från mörkrets, syndens och hedendomens rike till

Fig. 389 och 390. Efter teckningar i Antiquarisk-topografiska arkivet.
 Fig. 391. Efter original i Statens Historiska Museum.
 Fig. 392. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

ljusets, renhetens och den sanna trons. Det är därför helt naturligt, att kampen mellan tvänne makter ofta framställes å funtarne, hvilkes bildserier tarfva en särskild undersökning.

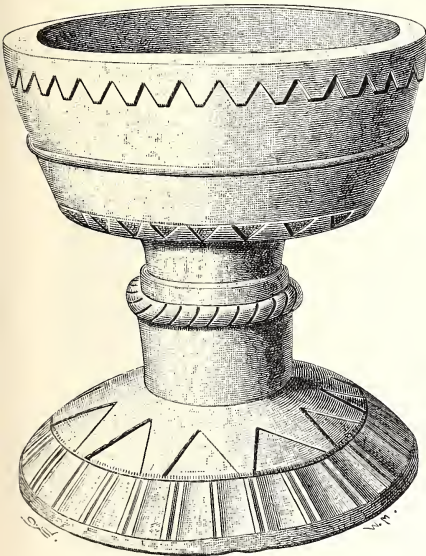


393. Sundre, Gotland.

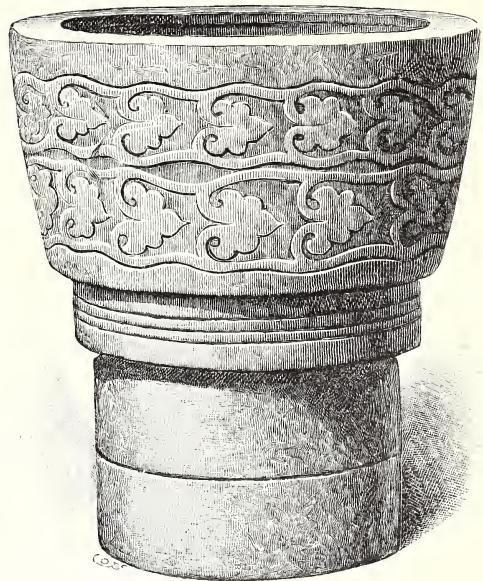


394. Ö. Tomarp, Skåne.

Funtar.



395. Hallna, Vestergötland.



396. Skörstorp, Vestergötland.

Funtar.

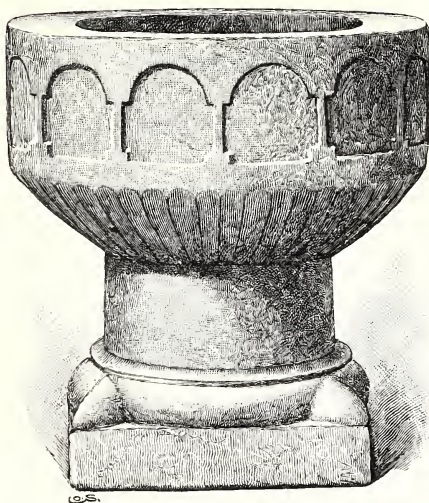
Fig. 393 och 394. Efter teckningar i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Fig. 395. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Fig. 396. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet. En grafhäll med enahanda bladornament förekommer i Vestergötland.



397. *Funt. Öster Fernebo, Gestrikland.*



398. *Fogeltofta, Skåne.*



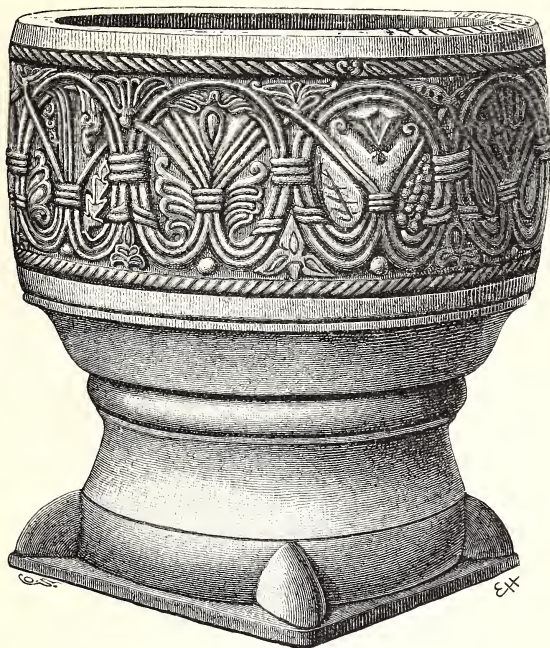
399. *Genarp, Skåne.*

Funtar.

Fig. 397. Efter original i Statens Historiska Museum.

Fig. 398 och 399. Efter teckningar i Antiquarisk-topografiska arkivet.

I Vestergötland är mönsterkartan af funtar synnerligen rik. Några prof äro redan meddelade. En mycket vanlig form är den, som är återgifven fig. 405, med en serie af palmetter, från Kinne-Vedums kyrka. Samma motiv förekommer å flere kistformige grafstenar i Vestergötland. Vanlige inom detta landskap äro äfven funtar med symboliska djur och stridsscener. Som prof må tjena fig. 406, en funt i Vesterplana kyrka. Fig. 407 visar hela raden af de å skålen anbragte ytterst karakteristiske figurerne. Vi se här en ridande konung,



400. Funt. Hör, Skåne.

som riktar sin pil mot ett lejon, en centaur, som lyfter svärdet mot en drake — således framställningar af den strid, som rasar i verlden —, vidare en örn och en biskop, ett träd med rik växtlighet, hvilket påminner om trädets på grafstenarne, samt ett ornament, hvars betydelse jag icke kan uppgifva. Märklig genom den starke relief, som gifvits åt de figurliga framställningarna, är funten från Starrkärr (fig. 408). En enklare form visar fig. 409, hvilken förekommer i många vestgötska

kyrkor, korset å den ena sidan ersättes å ett exemplar af Guds lamm. Endast en gång har jag funnit en funt med en sådan anordning, som fig. 410 visar. Under det att de mer eller mindre fantastiske djurbilderne i regeln förekomma å skålens sidor, å midtstycket eller å foten, se vi här en drake slingra sig kring skålens undre yta.

Det är icke möjligt att här gifva en något så när fullständig öfversigt af de hufvudformer för funten, som förekomma inom landskapen å ömse sidor af Vättern. För Östergötland är jag icke i till-



401. Funt. Tryde, Skåne.

fälle att meddela mera än ett exempel (fig. 411), en funt, som fordom stått i Svanhals kyrka, från denna förirrat sig till en trädgård och slutligen hamnat i Statens Historiska Museum. Om betydelsen af de symboliske bilderna får jag tillfälle att tala i ett annat sammanhang.

De uppsvenska landskapens funtar äro i allmänhet ganska enkla, hvilket är helt naturligt, då inom denne del af landet finnes ytterst knapp tillgång på sten, som är lätt att bearbeta. Icke sällan finner

man i kyrkorna mindre, men ganska klumpige funtar af granit eller gneis, hvilkes ende prydnad utgöres af en rad af mångdubble ringar, som äro trädde på ett horisontalt liggande band (fig. 412). En annan ganska vanlig typ framställes af fig. 413, en funt i Dannemora kyrka. Funtarne af denne typ äro mindre klumpige och materialet är ibland fint; om jag icke misstager mig, är en och annan af Singömarmor. Denne typ tillhör medeltidens slutperiod. Ett exemplar, tillhörigt sakt Nicolai kyrka i Stockholm, bär årtalet 1514. Man kan förvänas

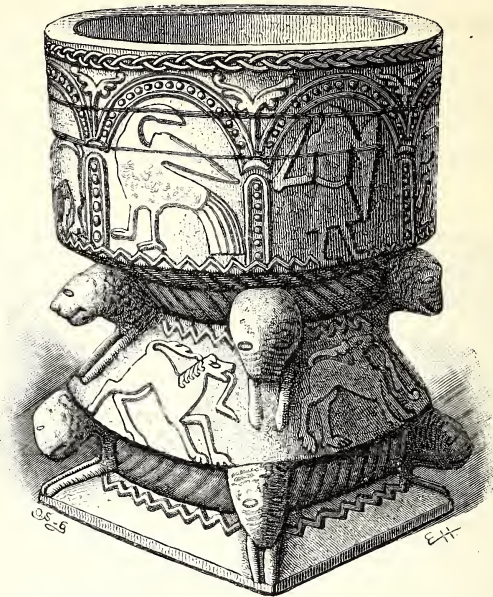


402. Funt. Gumlösa, Skåne.

öfver att Stockholms hufvudkyrka icke hade en funt af förnämligare utseende.

Vida anseeligare är den funt, som fordom tillhört Vaxala kyrka i närheten af Uppsala (fig. 414). Skålen är helt enkel, midtstycket och foten hafva smält samman i ett och fått formen af den nedre delen af en pelare från gotisk tid med dess rika bihang af rundstafvar.

En annan rätt pryddig funt är den, som förekommer i Knutby kyrka i Uppland (fig. 415). Af märkligare funtar, som här ej kunna af-



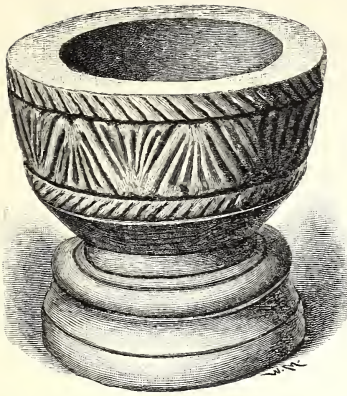
403. Funt. Nottebäck, Småland.



404. Funt. Hammada, Småland.

Fig. 403. Efter original i Statens Historiska Museum.

Fig. 404. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.



405. Funt. Kinne-Vedum, Vestergötland.

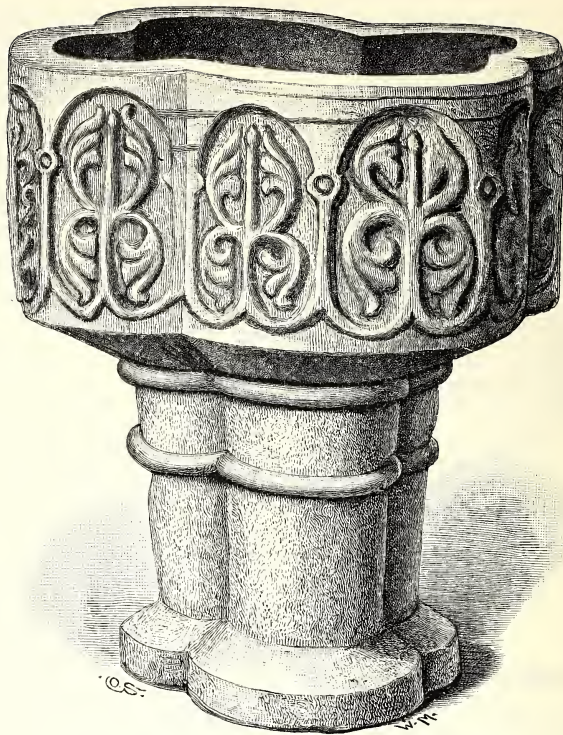


406. Funt. Vesterplana, Vestergötland.

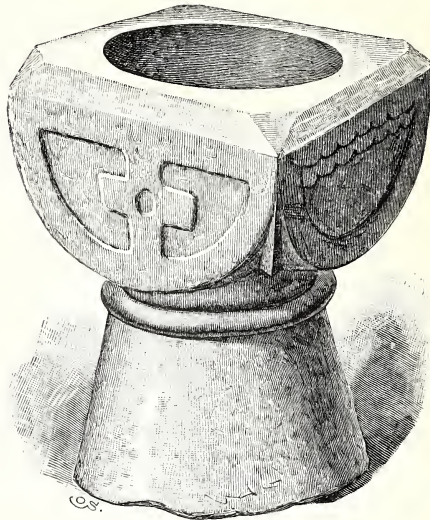


407.

Fig. 405—407. Efter fotografi och teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.



408. *Funt. Starrkär, Vestergötland.*



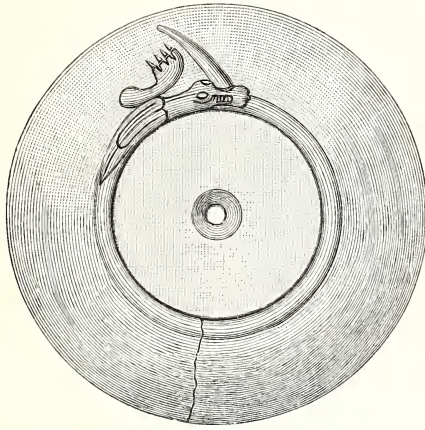
409. *Funt. Tidevad, Vestergötland.*

Fig. 408. Efter original i Statens Historiska Museum.

Fig. 409. Efter teckning af P. A. Säve i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

bildas, må nämnas den i Fundbo (nära Uppsala), bägarformig med högt skaft, och den i Färentuna (på Svartsjölandet), hvars skål hvilar på fyra intill hvarandre ställda kolonner.

Vid sidan af Skåne och Vestergötland utmärker sig Gotland genom sine många och märklige funtar. På den i många afscenden

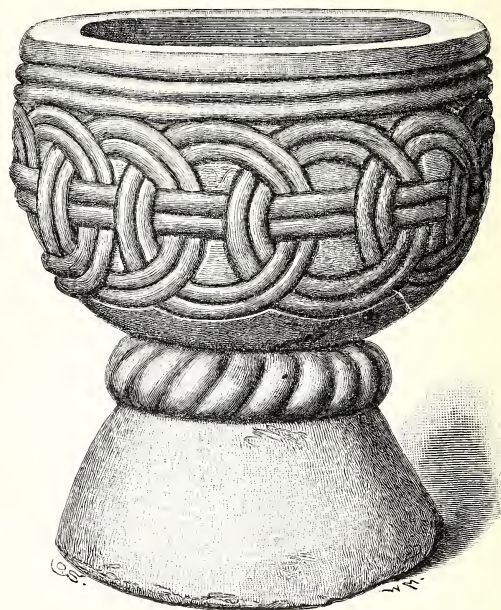


410. Funt. Fullösa ödekyrka, Vestergötland.

lyckligt lottade ön fanns rik tillgång på lätt bearbetade stenslag, såväl kalksten som sandsten, hvilken senare dock alltför ofta visat sig icke kunna motstå tidernas nötande inverkningar.



411. *Funt. Svanhals, Östergötland.*



412. *Funt. Fröstuna, Södermanland.*

Fig. 411 och 412. Efter original i Statens Historiska Museum.

Egendomlig och ensam i sitt slag är funten i Barlingbo (fig. 416) med en förkrymt underdel och ett mycket ålderdomligt tycke. Evangelisternes namn äro tecknade med runor vid sidan af de dem representerande symboliske bilderna. I hög grad karakteristisk är funten i Grötlingbo (fig. 417 *a* och *b*)¹ med en rad af bilder å skålens cylindriske öfverdel, framställande tilldragelser från Christi barndoms- och ungdomstid. Fotens hörn upptagas af fyra sittande gestalter, möjligen representerande de fyra paradissfloderna. Stundom ser man å foten i stället för de fyra mensklige gestalterne fyra starkt framspringande hufvud, vanligen djurhufvud, som bita öfver ormar eller andra djur. Mindre vanlig är typen fig. 418, funt i Eke kyrka, med stora, yfviga



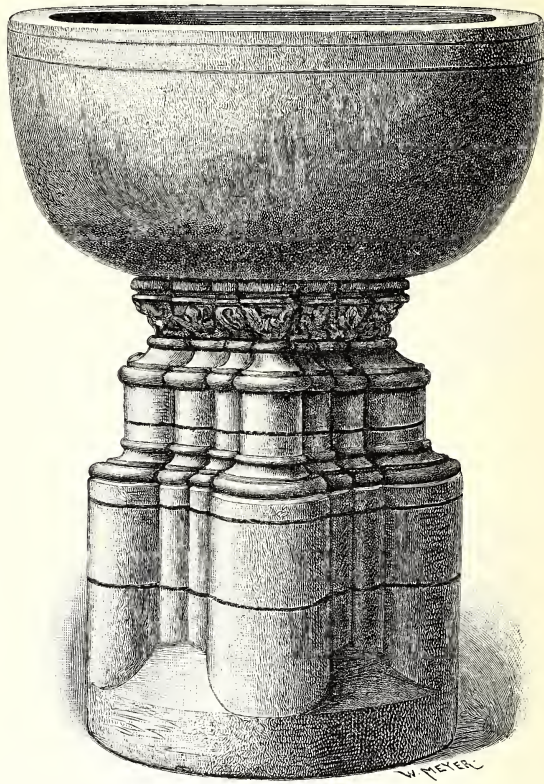
413. Funt. Dannemora, Uppland.

blad å fotstycket; å skålen ses framställningar från Christi barndom. En annan å Gotland vanlig typ representeras af funten i Stånga kyrka (fig. 419). Skålens sida och botten upptagas af figurgrupper ordnade under rundbågar, på foten ses de nyss omtalade fyra hufvuden, af hvilka ett tillhör en menniska; månet exemplar af denna typ är arbetadt med ytterlig vårdslöshet. Ännu en Gotlandstyp representeras af Atlingbofunten fig. 420. Foten har två mennisko- och två djurhufvud. Skålen har flere symboliska framställningar inom fält begränsade af kolonner och rundbågar.

Fig. 413. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Två andra bilder från denne funt äro redan återgifna del 1 fig. 826 och del 2 fig. 372.

Under det de gotländske arkitekterne utförde synnerligen prydliga verk, visade bildhuggarne alltför ofta en förvånansvärd tafatthet i sina arbeten. Vi hafva sett det å de i det föregående afbildade gotländske grafstenarne. Vi hafva alltför ofta tillfälle att se samma lyte å flere af de gotländska kyrkornas funtar. Det oaktadt voro desse mycket eftersökte utom Gotland. Att funtar från Gotland fördes öfver till Östergötland, må anses vara helt naturligt, då Gotland hörde till Linköpings stift, men de gotländske funtarnes område sträcker sig från Helsingland genom östra Sverige ned till Bornholm, hvarest



414. Funt. Vaxala, Uppland.

Åkirkeby kyrka har en synnerligen märklig funt af gotländsk sten med figurer utförde i de gotländske konstnärernes stil — denne funt är mycket lik Grötlingbofunten — och med en med runor tecknad inskrift i gutniskt tungomål.

En och annan öländsk funt finnes af det utseende, som fig. 421 visar.

Någre skånske funtar hafva skålens undre sida täckt af uppåt vidgade och ytterst rundade flikar (jfr fig. 399). Ett sådant motiv

utgör stundom det enda ornamentet å funten; än se vi flata än bugtade ytor begränsade af bågställningar. Desse funtar äro något yngre



415. Funt. Knuthby kyrka, Uppland.



416. Funt. Barlingbo, Gotland.

Fig. 415. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Fig. 416. Efter fotografi i Antiquarisk-topografiska arkivet.

än det största flertalet, ty bågarna äro gemenligen spetsige. De förekomma flerstädes i Sverige. Vi kunna icke hänföra dem till en gemensam ursprungsort, utan äro de helt visst framkallade af en öfver hela landet uppvuxen smak. Som prof må fig. 422 tjena, en funt, som stått i Hedesunda kyrka i Gestrikland.

Någon gång finner man i funtskålen en i denna infälld kittel af tunn koppar, hvilken kunde vara nyttig, när funten var arbetad i en



a.
417. Funt. Grötlingbo, Gotland.

porös sten. Sådane voro ännu mera behöflige i sådana funtar, som förekommo i norrländska kyrkor och äro arbetade i trä. En sådan, från Lockne kyrka, Jämtland, förvaras i Nordiska museet.¹ En annan, lika rikt skulpterad, tillhör Alnö kyrka i Medelpad. Han är här afbildad fig. 423.

Fig. 417. Efter teckningar i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Afbildad i *Minnen från Nordiska museet*.

I en och annan kyrka förekomma funtar af metall. En mycket pryddlig kopparfunt förekommer i Asmundstorps kyrka i Skåne (fig. 424): tre knäböjande englar, som i händerna hålla föremål hörande till gudstjensten, uppbära ett cylindriskt kärl, från hvars utsida framspringa tre starkt upphöjda bilder.¹ Ännu rikare är kopparfunten i Linköpings domkyrka, hvilken tydligen tillhör 1300-talet (fig. 425); på framsidan är framställd jungfru Marias kröning. Något enklare gjutne funtar förekomma i Strängnäs domkyrka (fig. 426) och i Munktorps kyrka i Vestmanland (fig. 427). På Strängnäsfunten läses, med glest ställda och i flere rader ordnade bokstäfver den fullständiga engla-



418. Funt. Eke, Gotland.

helsningen till jungfru Maria. På Munktorpsfunten ses sex par af manliga helgon stående under ingraverade stickbågar. Likaledes graverade inskrifter namngifva dem: Johannes, David (Vestmanlands apostel), Matheus, Thomas, Jakob (den äldre eller den yngre?), Andreas, Petrus, Paulus, Bartholomeus, Judas (Thaddeus), Laurentius och Nicolaus. Om åldern af det till den öfre kanten fogade bihanget kan jag icke yttra mig, då jag sjelf aldrig sett denne funt. Alle desse metallfuntar torde vara af tysk tillverkning.

Fig. 418. Efter fotografi i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Enligt en gammal berättelse var vattnet i denne funt så godt, att derifrån hemtades vatten af en mängd personer utan att förrådet någonsin minskades.

I kyrkor inom Vestmanland finnas dopkärl af koppar, som deremot torde vara af inhemsk tillverkning. Den rike tillgången på koppar inom Vesterås stift torde hafva framkallat en sådan tillverkning af dopkärl. Sådana förekomma i Björksta och Kila kyrkor, det förre tillverkad år 1529, det senare år 1540 — således efter medeltidens slut. Dessa kar hafva form af syltgrytor; det i Björksta kyrka förvarade har ock för en del år sedan använts i prestgården för syltkokning.



419. Funt. Stånga kyrka, Gotland.

I Medåkers kyrka finnes ett lågt dopkärl af koppar med flat botten, uppburet af tre ben. Jag har icke till mitt förfogande några goda afbildningar af dessa dopkärl och kan således dessvärre icke här återgifva denne antagligen svenske typ.¹

Dessa vestmanländska dopkärl äro jämförelsevis små. De två i Björksta och Kila torde hafva varit ställda på något underlag, om

Fig. 419. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Ett liknande dopkärl finnes i Långhems kyrka, Västergötland.

hvars beskaffenhet vi nu ej hafva någon aning. Äfven Medåkersfunten torde hafva haft ett underlag. Icke ens stenfuntarne ställdes omedelbart på kyrkans stengolf, utan lades på detta en kretsformig temligen hög sten, som bildade ett underlag för funten. Vi se detta underlag i bilden af Sundrefunten fig. 193. I en och annan gotländsk kyrka ligger denne underlagssten ännu på den ursprunglige platsen, i kyrkans



420. Funt. Atlingbo, Gotland.

vestre ände, nära dörren, men funten har blifvit flyttad till en plats i koret eller närmare detta.

Den märkligaste af alle svenske funtar finnes utom Sveriges nuvarande gränser, i Åkirkeby kyrka på Bornholm. På foten finnas fyra

hufvud (af dem ett menskligt), men de bita ej här öfver djur, utan öfver växtslingor. Sådana förekomma äfven å den undre sidan af skålen. På skålens cylindriske del ses under trebrutne bågar, uppburne af kolonner, följande rad af bilder: bebådelsen, Marias möte med Elisabeth, Jesu födelse, de tre konungarne frambära sina gåfvor till Jesusbarnet, som sitter i moderns knä, de tre konungarne rida bort, hvar och en med qvist i handen, Christus bunden vid en påle, gisslas, Christus föres fängslad, Han står inför korset färdig att fastnaglas derå. Bilderne äro ganska väl utförde, men stele, såsom de i regeln äro å konstverk från 1100-talet. På bågarne finnas med runor ristade följande inskrifter:

Þitta ir santi Gabról ok seghði santa Maria, at hán skuldi barn fýða.

Þitta ir Elizabeð ok María ok hailsas

Hiar hwilis María, sum hann barn fyddi, skapera himinz ok iorðar, sum oss loysti.

Þitta iru þai þrir kunungar, sum Kristi giarðu offr, wárum drótni

Hiar tók hann wiðr kununga offri wárr dróttinn.

Hiar riðu þair burt þrir kunungar, síðan þair offrat hafa órum drótni guði.

Þair þet hiar framsághu.

Ioðar tóku wárrn dróttin ok borðu hann wiðr trí ok gettu.

Síðan laddu þair hann burt þiaðan bundinn.

ok neghlöu hiar Joðar Jesús à kruss. Sí fram à þitta. Sighrafn mesteri.

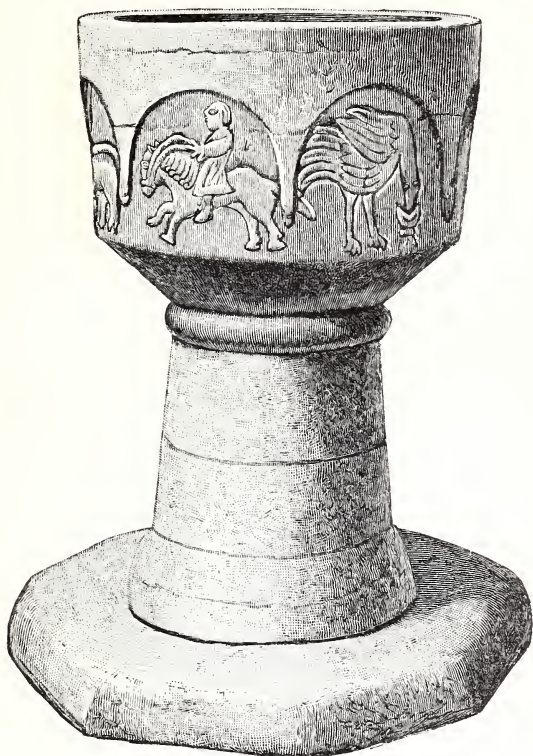
d. ä. Detta är sankt Gabriel och som sade till sankta Maria, att hon skulle föda ett barn — Detta är Elisabeth och Maria och helsas — Här hvilar Maria, som barnfödde Honom, himlens och jordens skapare, som förlöste oss — Detta är de tre konungar, som bragte Christus, vår drotten, offer — Här tog Han mot konungarnes offer, vår drotten — Här redo de bort, de tre konungar, efter att de offrat till vår drotten Gud — de förutsågo det här — Judarne togo vår drotten och slogo honom vid trät och bevakade honom — Sedan ledde de bort honom bunden — och här naglade Judarne Jesus på korset — Se fram till detta — Mäster Sighraf.

Runtexten är skriven å gutniskt tungomål, och funten är således arbetad på Gotland — en slutsats, till hvilken man kommer äfven på grund af arbetets och stenartens beskaffenhet.¹

Jag har i det föregående någre gånger framhållit, att de å funtarne utförde bilderne framställa mycket ofta en strid. I denna är

¹ Denne funt är utförligt beskrifven af L. Wimmer i arbetet *Dobefanten i Åkirkeby kirke* (1887). Wimmer hänför funten till tiden omkring 1280, hvilket är orimligt. Han tillhör 1100-talet.

den ene parten en man, den andre ett vidunder (en drake, en centaur e. d.). Striden står således mellan människan och de mot henne fientliga makterna. Valet af ett sådant ämne var helt naturligt: genom nedsänkning i eller bestänkning med funtens vatten blef den, som döptes, upptagen i den kristna kyrkans sköte, på samme gång uttagen från det onda. Den romerska kyrkan använde vid dopet exorcismen, d. v. s. ett förbannande af det onda, hvarigenom kontrasten yttermera betonades.



421. Funt. Alböke, Öland.

Om den symbolik, som användes under medeltiden, icke minst inom det kyrkliga området, kommer jag att vid ett senare tillfälle tala. Men då symboliken spelar en så stor roll på funtarne, kan jag icke underlåta att här framställa några anmärkningar.

En tydlig framställning är korset eller Guds lamm. De i rader ordnade djurbilderne, till en stor del hemtade från fantasiens område, hvilke ofta äro fantastiske, hafva ock en symbolisk betydelse. Det samma gäller, om än ej i samme höge grad, växtornamenten.

Dessa senare torde i många fall endast beteckna den lifvets kraft, som låter allting spira upp i ljuset och utveckla sig i rikedom.

De här meddelade bilderne, hvilke, ehuru många, dock icke framlägga en fullständig mönsterkarta, visa såsom ett synnerligen vanligt motiv fyra framspringande bröstbilder eller hufvud, framspringande från funtens fot eller mellanstycke, någon gång från sjelfva skålen. Fyra stående eller sittande människofigurer kunna hafva afseende på de fyra paradisloderne, hvilket ju är en lämplig fram-



422. Funt. Hedesunda, Gestrilund.

ställning å det kar, som innehöll lifvets vatten. Framspringande hufvud tillhöra i de flesta fall djur, som gapa öfver ormar, drakar o. s. v. Dessa påminna tydligen också om kyrkans strid mot de onda makterna. Ibland förekommer ett menskligt hufvud, hvars betydelse är svårare att förklara.

När bildserier förekomma, äro de i allmänhet hemtade ur den heliga historien. Vi se hvarjehanda tilldragelser från Christi barndom: bebådelsen, födelsen, de vise människens tillbedjan, flykten till Egypten,

Christi dop, hvilket regelbundet förrättas i en funt. Mindre ofta förekomma scener ur lidandeshistorien. Ganska ofta förekommer som midt- och hufvudbild majestätsframställningen af Christus, sittande på regnbågen inom en spetsig oval, den s. k. aureolan, omgifven af englar eller evangelisternes symboler. En grupp af sådane bilder afbryter ibland den stora serien af öfrige bilder.

Dessa framställningar äro fullt korrekta. De tillhöra det stora frälsningsverket, genom hvilket dopvattnet fick sin kraft. Men äfven andre bilder upptogos på funtarne, hvilke icke ega någon allmän be-



423. Funt. Alnö, Medelpad.

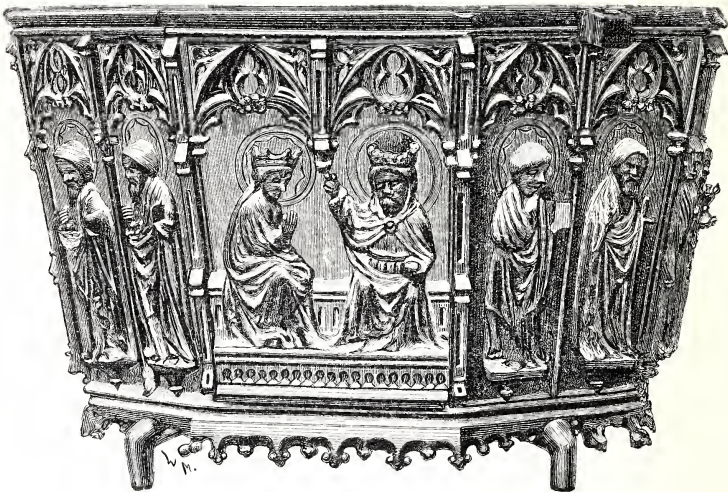
tydelse, utan äro lånade från legender om särskilda helgon. Vi få väl antaga, att det är ett sådant helgon, till hvars särskilda ära kyrkan var vigd.

Några exempel på de rikare bildliga framställningarna må här meddelas. De rikaste finnas å funtar i skånska kyrkor.

I Bjeresjö kyrka invid Ystad förekommer en ganska märklig funt. Bilderne äro ej fullt korrekt ordnade. Inskrifter finnas, men de äro icke allestädes fullt tydliga. Christus i aureolan, med den högra handen lyft till välsignelse, kring aureolan evangelisternes sym-

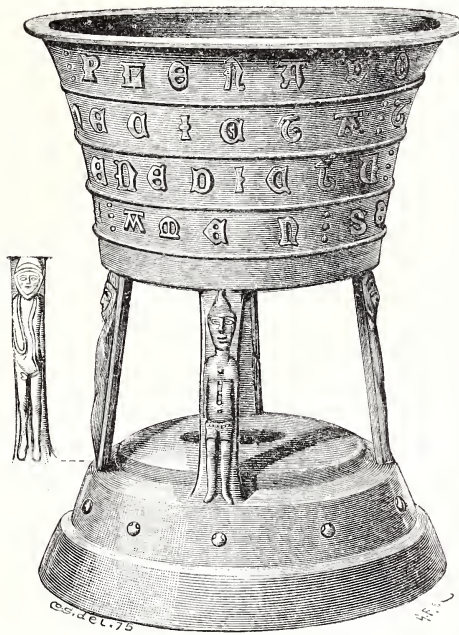


424. Funt. Asmundstorp, Sk.



425. Funt. Linköpings domkyrka.

boler med utsatta namn, borde vara midtbilden, men står icke mellan den första och den sista framställningen. Vi se här: 1. Christus med korsgloria ligger i en liten bädd, Josef, oxen och åsnan samt tvänne englar.¹ 2. Maria ligger på en bädd, öfver henne sänker sig ur himlen en välsignande hand, vid bäddens fot sitter en man.² 3. Maria sitter i en stol och håller Jesus i knät, en man står vid sidan, bärande en mantel på armen. Äfven denne man betecknas som Simeon. Vidare förekomma 4. de trekonungarne hyllande Jesusbarnet.³ 5. Jungfru Maria står med uppräckt händer och öfver henne nedsvärfvar en dufva.⁴



426. Funt. Strängnäs domkyrka.

Här kommer 6. Christus i aureolan och efter denne bild 7. Christi dop. Der läsas orden: *Johannes top Maria frua.*

Fig. 426. Efter fotografi i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

- ¹ På ett tvärstycke i denne bild läses *cognovit bos asinum*, på den bilden omslutande bågen läsas orden: *Josef Rafael Jesus Gabriel sedi(t)*. Betydelsen af det sista är svår att angifva. I inskrifterna å denne funt förekomma både latinske och danske former.
- ² Inskriften omnämner: *Maria, Spiritus sanctus* och *Simeon*. Det är således den helige Ande, som uppenbaras genom den välsignande handen. Namnet Simeon är uppenbarligen oriktigt. Det är Josef, som sitter vid Marias bädd; Simeon förekommer först vid framställningen i templet.
- ³ Namnen Jasper och Melchior äro rätt återgifna. Mellan dem läsas orden *far palm* (Jesper far, en palm, Melchior).
- ⁴ På bågen läses: *Maria spiritus sanctus*. Denne bild, som väl skall föreställa Christi afelse af den Helige ande, har fått oriktig plats.

Gumlösa kyrka har ock en pryddig funt (jfr fig. 402). Ur foten framspringa fyra hufvud, som bita öfver drakar och andra djur. På skålen ses flere bilder ur Christi barndomshistoria.

Antemensalet i Lyngsjö kyrka är förut afbildadt fig. 127. I samma kyrka finnes en mycket märkelig funt, å hvilken en legendarisk framställning blandats in. På foten se vi tvänne framspringande djurhufvud, af ett lejon och en gumse. Mellan dem förekomma bröst-

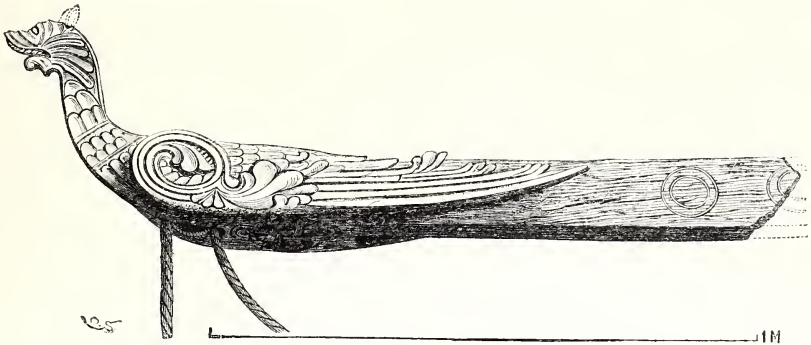


427. Funt. Munktorp, Vestmanland.

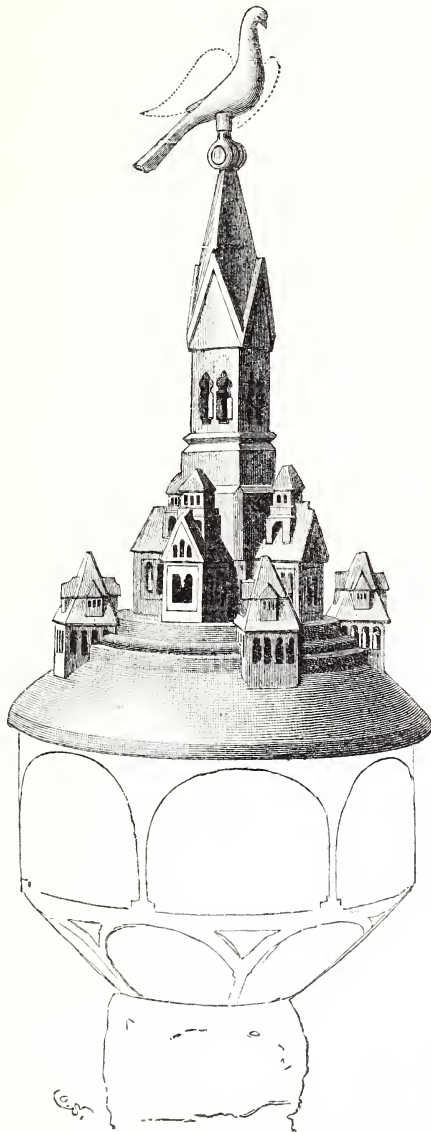
bilden af en man, som med båda händerna spärrar upp munnen, samt bröstbilden af en qvinna, hvars bröst dias af tvänne drakar. På skålen ses en framställning af Christi dop, äfvensom Christus välsignande två honom hyllande helgon, Christus räckande en nyckel åt aposteln Petrus och en bok åt (kanske) aposteln Paulus, Christus krönande sin moder, samt dessutom: en konung, sittande å tronen, sänder ut krigare med dragna svärd, af hvilke en halshugger en knäböjande menniska. En man

Fig. 427. Efter fotografi i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Fig. 428 och 429. Efter fotografier i Antiqvarisk-topografiska arkivet.



429. Hissbom till funtlock. Tingstade, Gotland.



428. Funtlock. Endre, Gotland.

med ett kors lyfter förfärad handen. Derbortom står ett altare, mot hvilket en dufva sväfvat ned. Konungens namn uppgifves å ett språkband vara *Eriens*.

Ytterst egendomlig är funten i Tryde kyrka (fig. 401). Från foten utspringa fyra hufvud, af hvilka ett är menskligt. Framför funten stå fyra par af långdragna, i trångmål stadda figurer, af hvilka tvänne par omfamna hvarandra. På skålens undersida ses ett lejon, som anfaller ett djur, en hund, som biter ett svin, samt bladverk, ur hvilket framskjuta tvänne phallusbilder. På skålen ses Christus i herrligheten, dessutom endast ganska egendomliga bilder, som uppenbarligen höra till någon legend, i hvilken omtalas uppväckelse från de döda.



430. Norrby, Vestmanland.



431. Nykil, Östergötland.

Dopfuntlock.

Löderups kyrka, Skåne, har å funtens fot de fyra framspringande hufvuden eller bröstbilderna — bland dem en qvinna. På skålens undersida ses ett altare med ett stort kors, tvänne personer frambära offer, en strid, i hvilken en af de kämpande stupar, ett drakskepp, en dödsbädd. På den cylindriska öfre delen af skålen ses bilder ur lidandeshistorien, från och med Judas' kyss till och med nedstigandet i dödsverlden. I korsfästelsebilden se vi tvänne män spika fast ena handen och ena foten, under det att knekten rispar upp sidan. Som midtbild förekommer här Christus i aureolan.

Mycket egendomliga äro bilderne på funten i Valleberga kyrka, Skåne. De teckningar af denne, som stå till mitt förfogande, äro så klena, att jag icke vågar på dem grunda något försök till tolkning.

Inskrifter äro ganska sällsynta å funtar. De innehålla ibland namnet å stenbyggaren, exempel äro i det föregående meddelade. Ibland hafva de till uppgift att namngifva å funten förekommande figurer. Exempel derå lemnar den nyss omtalade funten i Bjersjö. Inskrifter af liknande art förekomma å Gumlösa-funten, men de äro nu omöjliga att tolka, då en dryg del af dessa inskrifter skyles af ett jernband, som håller samman den genom vanvård spräckte funten. Längre ned, å sjelfva bildfältet, läses en mera allmän förklaring af en bild

Mistica vota ferunt Christum qui munere querunt,
de som söka Christus med skänker, bringa mystiska offer.

Ibland angifver inskriften funtens bestämmelse. På funten i Fjelic, Skåne, läses en ej fullständig inskrift (plats fattades för de tre sista stafvelserna)

vincula peccati solvuntur fonte renati
surget cum Christo fuerit qui mersus¹

På en funt i Brågarps kyrka, Skåne, läses
infans allatus erit hoc in fonte renatus,
det barn, som bäres hit, skall i denna funt blifva födt på nytt.

På funten i Husaby kyrka, Vestergötland, förekomma tvänne inskrifter. Å foten läses

sum reverenda basis fecundi gloria vasis,
jag är den vördnadsvärde basen till karet, som är rikt på herrlighet.
Å skälens mynning läses följande, dessvärre i nyaste tid skadade inskrift

fons ego vite sum, qui pomi cepit ob esum,
diluo peccatum. Potes hic te scire renatum,
jag är lifvets källa, jag aftvättar den synd, som äpplets ätande framkallade. Du kan veta dig här vara född på nytt.

Det var af yttersta vigt, att dopvattnet hölls obesmittadt, och derföre behöfde funten ett lock. I tvänne gotländska kyrkor har locket fått en storartad utstyrsel, det är sluttande och uppbar en byggnadskomplex med högt uppstigande midtdel, hvilken antagligen skall representera det himmelska Jerusalem.² Det ena af dessa lock, i

¹ Jag antager att *renati* borde hafva varit *renatis*: syndens bojar lossas på dem, som i funten blifvit födde på nytt. Andra raden lyder i öfversättning: med Christus skall uppstå den med Christus blifvit nedsänkt

² Jfr i nästa kapitlet redogörelsen för rökelsekaren.

Endre kyrka, är här återgifvet fig. 428. Ett sådant lock är tungt och man behöfde mekaniska hjälpmedel för att lyfta det. Fig. 429 visar en hissboom, som varit insatt i väggen i Tingstäde kyrka på Gotland och helt visst varit använd för upplyftande af funtlocket, hvilket ej längre finnes i behåll. Funten är bevarad, men i skadadt skick.

Två andra funtlock från svenska kyrkor äro här afbildade fig. 430 och 431. Det förra återgifver fatet, å hvilket Johannes döparens hufvud frambars till konung Herodes. Det senare, en rund skifva med bilden af Vår fru, har legat på funten i Nykils kyrka i Östergötland.

I många svenska kyrkor förekomma dopfat af messing, vida, med en bred kant. Ofta hafva de blifvit satta som ett lock på en äldre funt, hvilken således ej längre gjorde annan tjenst än som bärare för fatet — en degradering, hvilken framträder så mycket bjärtare, som funten i och för sig i de flesta fall är mycket mera monumental än fatet, som han uppstår. Dessa fat tillhöra icke medeltiden, utan vårt protestantiska tidehvarf. Man torde kunna finna ett och annat, som tillhör slutet af 1500-talet, i regeln tillhöra de 1600-talet. De flesta torde vara tyska arbeten, från Augsburg och Nürnberg, men ett och annat är bevisligen af svenskt ursprung. Framställningarna, i drifvet arbete, äro ibland kyrkliga — t. ex. bebädelsen — eller åtminstone bibliska — t. ex. de två Judarne, som bära den väldige vindrufs-klasen, — ibland världsliga. Fat af denna art användas äfven i hemmen, ett och annat med profant ämne för bilden torde genom gäfvu hafva kommit från hemmet till kyrkan.

Brunn fanns i en och annan större kyrka, t. ex. Lunds och Uppsala domkyrkor och Dalby kyrka i Skåne. Då vatten behöfdes för de gudstjenstliga handlingarna, var det tydligen af vigt att inom kyrkans murar hafva en brunn, hvars vatten var mindre utsatt för vanhelgande än vattnet i brunnar utanför kyrkan.

Om slutornamentet se del 1, s. 87.



FJERDE KAPITLET.

Kyrkliga kärl, redskap och drägt.¹

Innehåll: Agnus dei. — Altarekläde, altarerede. — Ampulla. — Aqvamanile. — Aska. — Belysning. — Beläten. — Bonader. — Bursa. — Böcker. — Chrisma. — Ciborium. — Cimblor. — Corporale. — Disk. — Dorsale. — Drägt. — Eld. — Eldpannor. — Fanor. — Fasteduk. — Fastoaltarekläde. — Graftäckelser. — Helga grafven. — Helgedomar, helgedomakar. — Honung. — Kalk. — Kalkkläde. — Kanna. — Kors. — Kuddar. — Lindor. — Liturgiska färger och ämnen. — Mjök. — Monstrans. — Musikinstrument. — Oljokar. — Palmer. — Patener. — Pax. — Pell. — Radband. — Ring. — Ringklockor. — Rökelsekar. — Svämare. — Under verkande föremål. — Votivgåfvor.



å vi nu skola sysselsätta oss med den utstyrsel af kyrkorna, som icke kan räknas till den fasta, kan jag icke underlåta att tänka på det testamente, som konung Magnus Eriksson och hans gemål drottning Blanche den 1 maj 1346 läto nedskrifva i Lödöse. Detta testamente är af mycket stort intresse, emedan det visar, huru rik kyrkornas utstyrsel i detta afseende kunde vara. Det har ett annat intresse, derigenom att det visar, huru konungen och hans gemål den tiden ansågo sig kunna förfoga öfver obegränsade tillgångar, och dock dog han, fattig, beröfvad konungavärdigheten öfver tvänne riken. Af de storartade gåfvor, som hans testamente omtalar, kom ingen till stånd. Testamentet är i sig en kulturbild och jag återgifver det derföre här i sammandrag.

»Konung Magnus och drottning Blanche, vetande att intet är vissare än döden och intet ovissare än dödens timme, derjämte tänkande, att den som har mycket af Gud och Hans heliga nåd här i verlden, är mycket och hårdligen pligtig att deraf vara Gud till heder och tjänst, ty hugsa vi derå och göra Gud och hans signade moder Maria till

Om begynnelsebokstafven se del. I, s. 1.

¹ Enstaka föremål, som icke tillhöra kyrkor, men dock hade religiös betydelse, omtalas i detta kapitel.

heder, bägges våra själar till helsa och våra synders aflösen, helbregda till hog och lekamen — Gud gifve att så vore till själen — bägges vårt testamente af det gods, Gud har oss ovärdige här i jorderiket öfver andra menniskor af sin nåd länat och gifvit.» Först bestämes, huru skulderna skola betalas. »Sedan gifva vi till klostret, som vi och våre arfvingar skola bygga och allstinges fullkomna med Guds nåd i Vadstena till Guds och Vår fru Marias heder, der vi båda vilja hafva vår lägerstad, ehvar vi kunna dö i våra riken eller herradömen», en myckenhet gods. Sedan gifva de till sin grift och lägerstad, som skall vara midt å golfvet i koret, ett gods, med sådant förskäl, att å hvar-deras årstid — vid årsminnet af begrafningen — skola alle prester i klostret säga messa och skola låta göra öfver oss kronoljus, icke bloss, af tre lispund vax. Sedan skola uppehållas hvar söckendag öfver vår grift två stadljus af ett halft lispund vax och hvar helgdag fyra af ett lispund vax, hvart ljus brinne så länge det räcker, everldligen till domedag. Sedan gifva vi till högaltaret i förnämnda kloster *ett helt par kläde af randigt (stripud) fluel med guld*, d. v. s. casula,¹ dalmatica, subtile, capa, antependium, altarebrun gjord med hvita perlor, två stukor af guldränt strik, nedanå med hvita perlor, hufvudlin, sänkt (broderadt) med guld och hvita perlor, tre messosärkar, stola och handlin, sänkta med guld, men utan perlor, lindor och alla andra stycken, som höra dertill. Vidare *ett helt par kläde af rödt papaver*, d. v. s. casula, dalmatica, subtile, antependium, capa, altarebrun med perlor och blått pyælit med stukor, som höra dertill, altarepalla af guldränt strik, tre messosärkar, tre hufvudlin, två stolor, tre handlin jämte alla andra stycken, som höra till de kläden. Vidare *ett fullt par kläde af hvit fluel*, d. v. s. casula, dalmatica, subtile, två capor, antependium, altarebrun med gripar af guld och silke med alla andra tillhörande stycken. Vidare till samma altare *casula, dalmatica och subtile af hvit och grön färg*, att användas å evangelisten Johannes dag, *ett fullt par kläde grönt och blått*, strödt med djur af guld att hafva 'in duplicibus' (dubbelfester), *ett par af röd kamuk* att hafva på apostladagar, *ett par kläde grön kamuk* att hafva 'in semiduplicibus' (halfdubbelfester), *ett par kläde af baldakin* till söndagar och 'festa simplicia' (enkla fester), *ett silkeröklän och fyra af lärft*. Vidare till bokstolen *två stripade handkläden och två af lärft*. Vidare en *kalk* af sju mark guld, en *kalk* af sex mark silfver gjord med smält (emalj), en *kalk* af fyra mark silfver förgylld, fyra *strik* att hafvas öfver patenerne, tre *corporalen*, *ett beläte* af Vår fru af alabaster, två hufvud af de elfva tusen jungfrur lagda i två *trähufvud med kronor*, två *ljusstakar* af kristall och två af koppar försilfrade, *ett skrin af kristall* med helgedomar, två *amplar* af silfver, en *tafla af trä*, å hvilken äro beläten af Vår fru och sankt Johannes evangelisten, tre *gamägg med helgedomar*,

¹ Förklaringen af de många termerne lemnas i fortsättningen af kapitlet.

ett *kar af kristall* med dyre stenar, i hvilket äro en del af törnekronan och andre helgedomar af Vår herre, ett *rökelsekar* af silfver förgylt. Vidare gifva vi till att köpa böcker, hvardags- och faste-altarekläde och messokläde och andra småting till högaltaret 1,200 mark svenska penningar och till andra behof 200 mark svenska penningar. Vidare till samma högaltare en *tapet af silke*, som skall läggas upp öfver alla kläden. — Vidare vilja vi, att ett altare skall byggas norr om högaltaret till det helga korsets heder och gifva vi dertill vårt *silfverkors* med 'lignum' (en bit af Christi kors), på ena sidan skrifvet på latin, hvilka helgedomar deri förvaras — ett helt par kläde af rödt fluel med alla de stycken, som dertill höra, två par messokläde, som höra presten till, och två par altarkläde, en förgylld kalk på två mark silfver, ett corporale och en messbok samt ett gods, af hvars afkastning skall uppehållas ett stort vaxljus, som everldeligen skall brinna för samma altare och aldrig släckas. Vidare gifva vi till Vårfrualtaret ett helt par kläde hvitt, både till altaret och presten, två par messokläde, som tillhöra presten, och två par altarekläde, en förgylld kalk af två mark silfver, ett corporale, en messbok, två amplar af silfver. Vidare till den hel. Johannes döparens och Johannes evangelistens altare tre par altarekläde och tre par messokläde, som tillhöra presten, en förgylld kalk af två mark silfver, ett corporale, en messbok och två amplar af silfver. Vidare till de hel. Olofs och Eriks altare tre par altarekläde och tre par messokläde, som tillhöra presten, en förgylld kalk af två mark silfver, ett corporale, en messbok och två amplar af silfver. Vidare till alla helgons altare detsamma.

De rika gåfvorna vittna om ett varmt nit för gudstjensten, men de stämde föga öfverens med fru Birgittas uppfattning, att allt i hennes klosterkyrka skulle vara af yttersta enkelhet. Man kan icke utan djupt medlidande se, huru konung Magnus med frikostig hand förfogar öfver en hel förmögenhet för kyrkliga ändamål, under det att stora ekonomiska svårigheter hemsökte hans land.

Ett annat exempel på frikostighet mot kyrkor, och i detta fall har kyrkan verkligen kommit i besittning af skänkerna. Uppsala domkyrkas s. k. register innehåller (jfr DS nr 3845) en förteckning öfver föremål, som efter hertigarne Eriks och Valdemars död hade blifvit gifna till Uppsala domkyrka af 'hertigiinnan Ingeborg'. Båda brödernes gemåler hette Ingeborg. Kalk med paten af rent guld, hvilka tillsammans vägde 13¹/₂ mark guld, ett kors med fot af guld, som vägde 2 mark ¹/₂ öre guld, två guldtäflor, som vägde 4 mark 1 öre, två amplar, som vägde 2 mark, spännen af förgylt silfver, som vägde 5 mark, ett hölje till Christi lekamen helt öfverströdt med perlor af olika färg och förgylt silfver med bilder, väger 3¹/₂ mark,¹ *casula*, *dalmatica*

¹ Antagligen äro några ord i handskriften öfverhoppade, ty det är svårt att förstå, huru så mycket förgylt silfver kunde förekomma på en patenduk.

och subtile med två kåpor, allt af papaver, två superpellicia af ris, två altardukar af silke, den ena med gyllene altarbrun, två stukor af guldkläde, nedtill prydde med förgylt silfver, ett antependium af blå och gul velur, helt öfverströdt med sköldar af förgylt silfver, dorsale, broderadt (de opere polimito) med bilder, tre albor med sine amikter och gördlar, två stolor, tre maniplar, ännu ett par dorsale och antependium af papaver, två stycken papaver att bredas öfver (hertigarnes) graf vid fester och sex baldakiner för hvardagarne,¹ två blå kåpor af papaver, två altardukar, den ene med altarebrun, två stukor af silke inväfda med guld och två superpellicier.

K. Magnus ladulås' testamente af år 1285 vittnar också om synnerlig gifmildhet mot kyrkor och kloster. Jag gör några anteckningar derur.

»Till högaltaret i Stockholms franciskanerkloster vårt högtidligare altarerede med guldkalk och två baldakiner, af hvilke den ene skall tjena som antependium och den andre till täckelse för altarebordet å de tider, då detta icke skall vara obetäckt, en silfverpixis för den heliga eucharistian att förvaras i ciboriet, silfverfat, silfveramplor och det större rökelsekaret af silfver i vårt kapell med två kandelabrar, som hafva kristallkulor, och ett elfbenskors att sättas öfverst å ciboriet, vidare en *casula aurifrigiata* gjord med *opus plumarium*, som kallas på svenska sänkt, med öfrigt tillhörande presterlig prydnad, vidare en dalmatica och ett subtile med bilder af den heliga jungfrun med allt öfrigt, som tillhör diakonens och subdiakonens utstyrel under messan. Till den sällaste jungfru Marias altare ett antependium af blyald med *casula*, dalmatica och subtile af baldakin, fodrade med rött siden samt öfrigt härtill hörande presterlig utstyrel, att användas vid den sälla jungfruns större fester. Till den hel. Francisci altare det altarerede, som vi använde i de mindre högtiderna, med en *casula* med bilder af jungfru Maria och öfrigt tillbehör. Till Uppsala kyrka fyra mark rent silfver, af hvilka skall göras en bild af den heliga jungfrun till högaltaret. Till Skara kyrka 4 mark rent silfver till en pixis att föra Herrens lekamen till sjuke. Till kyrkan i Linköping 4 mark rent silfver till en kalk, som skall användas vid högaltaret, så ofta det firas messor för de döda. Till kyrkan i Strängnäs 4 mark rent silfver till ett rökelsekar. Till kyrkan i Vesterås altarerede. Till kyrkan i Finland 4 mark rent silfver till en kalk till högaltaret och en pixis till förvarande af den heliga eucharistian. Till kyrkan i Växiö vår hvardagliga capella, nämligen altarerede, röda kläder, tre kåpor, en grå och två röda.

En förteckning af år 1145 öfver presterliga kläder m. m. i Lunds domkyrka upptager: fem dyrbara *casule*, tre förnämliga *cappe*, tre albe,

¹ Papaver är således dyrbarare än baldakin.

4 superhumeralia, 2 dalmatice, 2 cingula, 2 stole, 5 fanones — allt detta utvaldt till pris och slag, 2 pallia, 2 altarelinnen, ett ypperligt handkläde, tre gode kandelabrar, 4 dorsalia, 4 tapeter, ett dyrbart skrin af electrum till förvarande af relikier, två skrin af elfenben, en elfenbenstafla med den Korsfäste och dyrbara kärl.

Jag vill icke trötta med anförande af flere inventarielistor från svenska kyrkor. Det kan dock vara af intresse att få en antydning om huru mycket var kvar, när reformationen hade blifvit införd i Sverige. Ett inventarium för Botkyrka af år 1594 innehåller i tillämplige delar:

förgylt kalk medh pateen.....	1
oförgylt soknebudz kalk medh pateen	1
thennflaska om een kanna	1
öflätheskaar.....	1
Thetta öfläthes kaar lät iag Olaus laurentij pastor göra uthi socknebodz kalken.	
Koparstakar	7
funtekeril	1
thiäri kätill.....	1
jernstakar.....	4
eldhkarill	1
rökilsekaar.....	1
handkläcka	1
missehakil med rödt blommerat sammet	1
misseärk med rödt blommerat sammet.....	1
missehakil af ryssewärk	1
misseärk af ryssewärk.....	1
missehaki af fiolbrunt sayan	
g[amle] messehakar af ryssewärk	4
g[amle] päll	1
g[amle] örnegåådt	5
g[amle] hyender	3
antependia för högaltaret	3
halfnödt antependium för högaltaret af golt och gröndt atlask ..	1
röklenn	1

Jag vill nu redogöra för de olika slag af redskap afsedda för kyrkligt bruk, som förekommo i kyrkorna. För öfversigtlighetens skull ordnar jag dem i alfabetisk följd. Ett och annat föremål, som stod i sammanhang med gudstjenst eller åtminstone den personliga fromheten, låter jag följa med.

AGNUS DEI.

Det var sed, att påfven åt enskilde lemnade stycken af det under loppet af påskaftonen vigda påskluset, ett slags qvitto till dem, som

öfvervarit påskmessen i påfvens kyrka. Dessa vaxstycken pressades jämte smörjelse i en form, som bar bilden af Guds lamm med korsfanan — deraf namnet. Som dessa vaxaftryck från det helgade ljuset ansågos heliga, måste de omsorgsfullt bevaras, annars kunde de förlora sin kraft att skydda mot satans arga list, och mot ljungeld och stormar, mot eld och barnsnöd. Deraf uppkom seden att för dessa vaxaftryck göra kapslar af silfver och på desse öfverflyttades namnet så mycket hellre, som kapseln å ena sidan hade en framställning af Guds lamm. I testamenten från medeltidens slut omtalas ibland såsom gåfva till någon efterlevande ett *agnus dei*, hvadan sådana kunde tillhöra och bäras af personer, som aldrig lyssnat till den påffiga påskmessen i Rom.



432. *Agnus Dei.*

I Statens Historiska Museum förvaras två sådana *agnus dei* i silfver. Det ena (fig. 432) har buktiga ytor. Å dess ena sida ses Guds lamm med omskrift i minuskler: *Agnus dei miserere mei serere mei*; som efter de fyra ord, som utgjorde bönen om miskund (med ett staffel och ett böjningsfel), plats fanns öfrig, upprepade man det sista ordet och tre fjerdelar af det närmast föregående. På andra sidan ses ett Christushufvud med korsnimbus och omskriften *Agnus dei qui tolis peccata mundi*, d. v. s. o Guds lamm, som borttager verdens synder. Detta exemplar fanns af en kringvandrande israelitisk krämare i en stuga inom de skogstrakter, som skilja Dalarne från Helsingland och såldes af honom till museet. Det andra exemplaret har plana sidor.

Den ena — den med *miserere* — är pressad i samme form som den motsvarande sidan å det nyss omtalade exemplaret, men den andra sidan har i midten ett stort ingraveradt IHS samt de likaledes ingraverade orden *Dominus providebit*, d. v. s. Herren skall sörja. Det förre exemplaret torde tillhöra början af 1500-talet, det senare tillhör uppenbarligen en senare del af samma århundrade — så vida icke gravyren å den andra sidan är senare gjord, hvilket jag dock icke tror —, men båda synas emellertid vara utgångna från samma guldsmedsverkstad. Båda exemplaren hafva ögla och hafva således varit burna i kedja eller snöre.

ALBA. Se Drägt.

ALTAREREDE, ALTAREKLÄDE, CAPELLA.

De två första orden beteckna i medeltidssvenskan det ena det som hör till ett altares utstyrel; det andra, med inskränktare bemärkelse, den del af altarets utstyrel som består af väfda föremål. Äfven förekommer uttrycket altaraskrudher, som betecknade ungefär det samma, men af den hel. Birgitta användes såsom i viss mon motsatt mæssokläpe och alterakläpe. Terminologien var i hög grad vacklande; messklädet, som närmast användes för den messan förrättande prestens drägt, slås ibland samman med altareklädet. I k. Magnus Erikssons och hans gemåls nyss anförda testamente gifves t. ex. till högaltaret i Vadstena tillämnade klosterkyrka 'et ganst [= helt] par kläde' och i den närmare redogörelsen upptages såväl altarets som prestens beklädnad. I stället för altareredet omtalas mæssorede.¹ Den latinska benämningen var *capella*, ett ord, som undergått många sinsemellan skenbart osammanhängande skiftningar i betydelse. Enligt legenden skall den hel. Martin af Tours hafva med svärd skurit bort en del af sin mantel, för att dermed kläda en naken almöseman. Denne mantelflik bevarades såsom en stor helgedom och kallades *capella*, en diminutivform af ordet *capa*, mantel, kåpa eller kapp. Namnet öfverflyttades sedan på denne relikts förvaringsrum, det kom att beteckna en mindre för gudstjenst afsedd byggnad, vare sig denne låg ensam för sig eller slöt sig till en större kyrka, äfvensom uppsättningen af det som plägade förekomma å altaret. De andlige, som hade vård om den hel. Martins mantelflik och som buro denne helgedom framför de merovingiske konungarne i deras många strider, kallades *capellani*. Äfven ordet *capella* användes i våre urkunder med

¹ I altare- och messredet måste naturligtvis kalken spela en mycket framstående roll. Det oaktadt omtalas i en urkund af år 1453 'eth mæssoredhe ok en kalk' — ett nytt exempel på den godtyckliga terminologien. 'Par' betyder uppenbarligen icke hvad vi nu förstå med detta ord — eller en enhet af två —, utan har betydelse af en uppsättning af sammanhörande föremål med obegränsadt antal.

en viss ojämnhet i betydelse. År 1282 gifver Värends lagman Folke Karlsson till systraklostret i Skeninge sin 'bättre *capella*' med såväl kalk som allt annat tillhörande. År 1291 omtalas *capella* med 'palla, calix deauratus, casula, cappa, antependium de baldakin, dalmatica, subtile de purpura och dorsale'. År 1327 förklaras *capella*= 'indumenta sacerdotalia, ornamenta altaris, calix et pixis argentea.'

Jag har i det föregående (s. 253 f.) talat om altaret och den beklädnad af dess framsida, som bestod af ett *antementale* af metall eller trä, eller ett *antependium*, förhänge, af tyg, äfvensom om den prydnad å sjelfva altarbordet, som kallades *superfrontale* och till sist fick form af ett större eller mindre altarskåp. Men till altarets beklädnad hörde äfven andra föremål; för tvänne äro de svenska namnen kända: altarablea och altarabrun. För andra förekomma i bevarade urkunder endast latinska benämningar. Ännu andra omtalas icke i våre urkunder, men måste, enligt den romerska kyrkans sed, hafva funnits.

Närmast på altarskifvan skulle ligga en med vax genomdränkt linneduk, kallad *chrismale*. Denne skulle hindra den olja, som efter vigningen satt qvar på altarstenen att fläcka den egentlige altarduken, han skulle ock isolera den fuktighet, som kunde uppstå på stenskifvan.

Den egentlige altarduken kallades altarablea (altarbölja), på latin *palla*. En enda altarblea torde aldrig hafva förekommit; regeln var att använda tre, liggande den ena på den andra. De skulle vara af linne, af den anledning att Christi döde lekamen sveptes i en linneduk.¹ År 1443 omtalas ett par lakan, som gäfvos till altarebleor. Påfve Pius I (142—151) säges hafva talat om fyra linnedukar på altaret; den fjerde torde hafva varit den duk, som kallades *corporale* (se detta ord), hvilken lades under kalken och patenen och veks samman öfver dem. Det kan tyckas, som man äfven i Sverige räknat corporalet till altarbleorna, när man talar om 'altarebleor, som äro närmast sakramentet', ty detta synes bäst passa in på corporalet, men det är möjligt att dermed åsyftas de egentliga altarbleorna. Man synes hafva tillerkännt dem stor helighet. En medeltidsskrift (*codex Bildstenianus*) berättar, att en person skref ned sina synder i ett bref och lade detta under altarblean, och om altarebleor, som buros ut för att bota sjuke personer.

Nyss omtalades en altarblea med en gyllene altarabrun. Detta ord torde beteckna en remsa, som hängde ned från framkanten af altarskifvan. Otte² omtalar, att antependiet stundom syddes fast vid linneduken, som täckte altaret [egentligen väl en af de tre linnedukarne] och att skarfvén täcktes med en från altaret nedhängande broderad

¹ Hertiginnan Ingeborg skänkte till Uppsala domkyrka 'duas pallas bissinas — således af fint linne —, alteram cum altarabrun aurea'. Till Lunds domkyrka skänktes år 1145 tvänne *linthea altaris*. År 1448 skänktes lakan till ett altare i Askaby klosterkyrka.

² *Handbuch der kirchlichen Kunstarchäologie* (femte upplagan) del 1, s. 186.

'Besatz'. Detta svarar fullkomligt mot de altarbuner, som omtalas i våre urkunder. K. Magnus' testamente af år 1346 talar om en altarebrun gjord med hvita perlor och en altarebrun med gripar af guld och silke. En altarebrun från medeltiden finnes ännu bevarad; hon har tillhört Statens Historiska Museum mycket länge, och det har icke lyckats mig att utröna, hvarifrån hon kommit till museet. Hon består af linne, och på henne äro i olika färger broderade gående gripar samt tvänne sköldar med Folkungarnes och Brunkowarnes vapenbilder; från den undre kanten nedhänger en kort frans i vexlande färger (fig. 433).¹

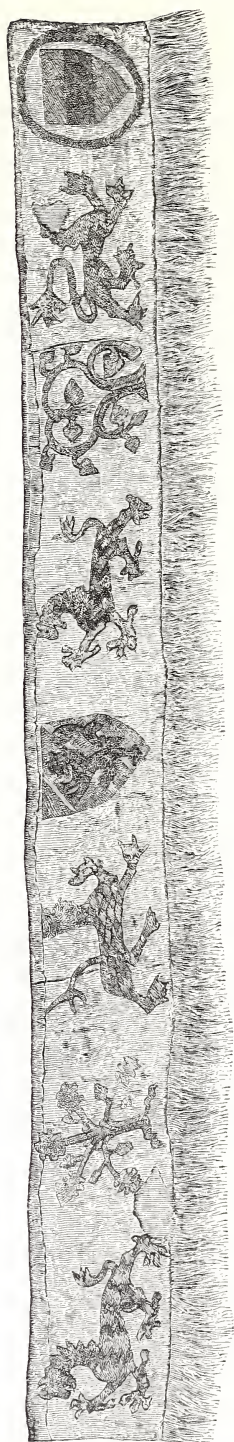
På altarblean låg, såsom nyss nämndes corporalet, öfver kalk och paten lades en liten rikt utstyrd kalkduk, kallad *velum*, *vitta* eller guldstrandstrik. Om dem mera i det följande.

Då altarduken var helig, måste han skyddas för orenande. Derföre måste finnas ett hölje öfver altaret under den tid, då messa ej sjöngs. Detta hölje fick ligga på altaret äfven under vespergudstjensten och fick i följd deraf namnet *vesperale*. Något svenskt namn har jag icke funnit. Detta hölje, som borde täcka hela altarskifvan och hänga ned på sidorna, var stundom af dyrbar beskaffenhet. K. Magnus ladulås skänkte i sitt testamente af år 1285 till franciskanernes i Stockholm kyrka, bland annat, tvänne baldakiner, d. v. s. dyrbare sidentukar,² af hvilke den ene skulle användas som antependium, den andre 'att täcka altarbordet under de tider, då detta icke får synas'. I sonsonens testamente af år 1346 skänkes till högaltaret i Vadstena klosterkyrka 'en tapet af siden, som skall läggas upp öfver alla kläden'. Det är antagligt, att sådana höljen åsyftas i ett testamente af år 1371, der det omtalas 'en grön tapet till högaltaret' — i nuvarande tid anses den gröne färgen vara den lämpligaste för vesperaltaret — när i ett testamente af år 1430 till den hel. Bir-

Fig. 433. Efter original i Statens Historiska Museum. — En af griparne är i naturlig storlek återgifven del 1, fig. 319.

¹ År 1449 omtalas tre sänkta, d. v. s. broderade lister till ett altare. Dermed menas antagligen altarbuner.

² Jfr del 1, s. 703.



433. Altarebrun.

gittas altare i Uppsala domkyrka skänkes 'eth thåkan rödt ok brunt med liljor skuret', och när i det först nämnda testamentet omtalas ett par linnedukar med hölje, som kallas skidokläde.¹ I erkebiskop Nils Ragnvaldssons (1438—1448) sammanfattning af Uppsalaprovinsens d. v. s. de svenske biskoparnes beslut rörande kyrkliga ärenden föreskrifves, att man skall hafva öfver altarklädet (super vestes altarium) en *cortina* (förhänge), som skyddar detta mot ofvan nedfallande orenlighet. Härmed kan förstås antingen ett *vesperale* eller ett högre upp hängdt skynke, som skulle tjena till ytterligare skydd. Detta senare göres antagligt af en föreskrift, som återfinnes i Reuterdahls *Statuta synodalia* s. 192, att i kyrkor, som äro försedda med hvalf, skall utspännas upptill mellan hvalfvet och altaret en duk eller ett kläde, för att afhålla orenhet.

Äfven från sidorna ansågs altaret behöfva skydd. I erkebiskop Nils' nyss anförde stadgar heter det, att *cortine* skulle sättas för sidorna af altaret. Man använde sådana i utlandet, när det hemlighetsfullaste af messan försigkom; presten blef då 'liksom' dold.

Under den stora fastan skulle hvarjehanda föremål döljas, för att åt kyrkan och gudstjensten gifva en prägel af sorg. Altarskåpets dörrar stängdes och ett förhänge uppsattes. Tidigare hängde man upp i öppningen mellan koret och långhuset en duk, som i Tyskland kallades *Fasten-* eller *Hungertuch* och som skymde den nedre delen af koret. På denne duk förekommo bilder af Christi lidande. I urkunder af åren 1287 och 1316 omtalas sparlakan såsom gifna till kyrkor. Möjligen hafva de varit använda för ifrågavarande ändamål. Hade de varit afsedda för omslutande af altaret, hade det ej varit nog att skänka ett sparlakan, utan det hade behöfts två. Sparlakanet i den enskildes bostad, upphängdt kring sängen, hade ju till uppgift att bilda en skiljevägg mot ytterverlden.²

Dukar af olika slag användes äfven för andra ändamål i medeltidens kyrkor, som förhängen vid dörrarna -- exempel af sådana har jag ej funnit i svenske urkunder --, till upphängande mellan pelare eller utefter väggarna. Jag kommer att behandla dem under rubriken Bonader.

På märkligare grafvar lade man stundom dukar; jfr rubriken Grafhöljen.

Innan vi lemna altarklädena, må några ord tilläggas, för att visa med hvilken helgd man omgaf dem.

Följande föreskrifter återfinnas i erkebiskop Nils Ragnvaldssons sammanfattning af de kyrkliga stadgarne från de svenska biskopsmötena.

¹ Par lintheaminum cum coopertorio dicto skidokläde. Söderwall har icke någon förklaring af ordet skidhakläpe. Han anför en urkund af år 1325, i hvilken ett sådant omtalas i samband med två linnedukar. Ordet hör antagligen till ordet skida = slida.

² Sparlakan kan mycket väl vara den svenska motsvarigheten till det latinska *cortina*.

Om något blod, d. v. s. vin från den vinet innehållande ampeln, spillas på corporalet eller altarblean, skall denne del skäras bort och användas för inläggande af relikier eller brännas öfver piscinan, i hvilken askan nedlägges, eller ock tvättas den delen af corporalet eller blean, som är färgad af blodet, med yttersta noggrannhet, och vattnet, i hvilket tvättningens försiggått, skall förtäras af presten på fastande mage eller af någon 'religiosa persona', som ej heller den dagen ätit något, och efter en sådan tvagning får corporalet eller blean användas som förut. Hade blod spillts på något annat kläde, skulle den delen brännas upp och askan nedläggas i piscinan. Om blod spillts på trä, sten eller fast mark, skall det spillda, derest det beqvämigen kan ske, afslickas och derefter afskrapas, det afskrapade skall med aftvagning med vin och vatten tagas af presten, brännas och nedläggas i piscinan. Om en fluga eller en spindel eller något annat vederstyggligt, af hvilket man kan befara qvälning eller död, fallit ned i kalken, skall det med varsamhet upptagas och aftvättas i vin på patenen eller i en annan kalk. Sedan blodet blifvit drucket [af presten] och den sedvanliga tvagningen skett, skall sköljvätskan förtäras af presten eller åtminstone hällas i piscinan, det som blifvit upptaget ur kalken skall brännas och askan läggas i piscinan. Om Herrens lekamen fallit ned på altarblean, skall hon tvänne gånger tvättas med vin eller vatten och [vätskan] förtäras af presten. Om hostian fallit på något annat kläde, skall den träffade delen skäras bort, brännas och läggas i piscinan.

I anledning af gudstjenstens anordning fordrades flere omgångar af altarekläden. År 1346 omtalas hvardagsaltarekläde och fastealtarekläde. Jfr under rubriken Liturgiska färger.

Vi hafva nu kommit till slut med de föremål, som kunna innefattas under ordet altarkläde.¹ Ordet altarerede innefattar ännu något mera, nämligen alla de föremål, som ständigt eller vid vissa tillfällen voro uppställda på altarbordet. I medeltidssvenskan finna vi orden altarekar och altareljus. Men många andra föremål förekomma på altaret. Vi hafva ciborier, monstranser, kalkar och diskar (det svenska ordet för patener), amplar för vin och vatten, hostian (nattvardsbrödet), kors, ljusstakar, bilder, böcker, kuddar och helgedomakar. Till altareredit plägar man ock hänföra rökelsekar och små klockor. Jag hänvisar till motsvarande rubriker i det följande.

AMICTUS. Se Drägt.

AMPLAR (AMPULLÆ).

Till messoffret på altaret hörde tvänne flaskor eller kannor, som innehöllo den ena vin, den andra vatten. Vinet var Christi blod, som

¹ Det altarkläde, som bars af presterne under gudstjensten, behandlar jag under rubriken Drägt.

skulle bjudas åt den, som var berättigad till dess åtnjutande. Vattnet skulle användas till utspädning af vinet och till rengöring af kalken. Båda flaskorna eller kannorna stodo gemenligen på ett fat. Som det var ytterst angeläget, att ingen förväxling egde rum med afseende på det, som innehölls i de två kärlen, såg kyrkan helst, att de voro tillverkade af glas eller kristall. Voro de gjorda af ett ogenomskinligt ämne, skulle det ena kärlet vara betecknadt med V (= *vinum*), det andra med A (= *aqua*, vatten).¹ På latin kallades ett sådant kärl af gammalt *ampulla*, hvilket ord medeltidssvenskan upptog under formen ampul.



434. Oljeampel. Uppsala domkyrka.

K. Magnus ladulås skänkte år 1285 till det af honom grundade och omhuldade gråbrödraklostret i Stockholm amplar. År 1307 omtalas en gåfva af 6 mark (antagligen silfver) för tillverkande af silfverampul. Hertiginnan Ingeborg skänkte till Uppsala domkyrka tvänne amplar, som vägde två mark — det tyckes nästan, som om de varit af guld.² K. Magnus Eriksson skänkte år 1346 till högaltaret i Vadstena klosterkyrka tvänne amplar af silfver. Vi se, att de före-

Fig. 434. Efter fotografi i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ I erkebiskop Nils Ragnvaldssons redan ett par gånger återopade stadge heter det, att vinampelu bör skiljas från vattenampeln medels något tecken.

² DS nr 3845. De förut omtalade föremålen voro af guld. Närmast efter amplarne omtalas tvänne kåpspännen, med uppgift att de voro af förgylldt silfver.

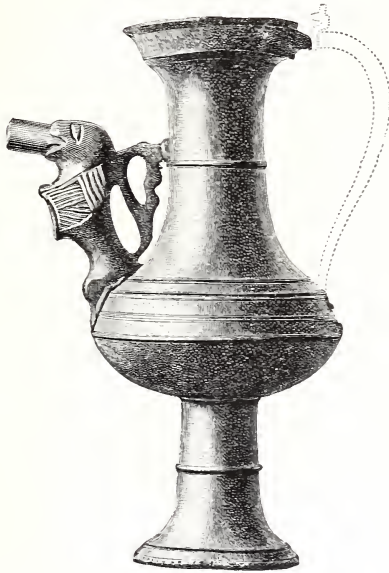
komma parvis. Om det för båda amplarne gemensamma fatet har jag icke funnit någon upplysning i våre urkunder.

Inga vin- eller vattenamplar från medeltiden finnas bevarade i Sverige.

Med ordet ampel betecknades under medeltiden ett annat slag af kärl. Våra medeltidsskrifter omtala amplar 'med cristmo' eller 'med vigd olja'. Antagligen är det en sådan, som förvaras i Uppsala domkyrkas skattkammare. Det är en liten flaska utarbetad ur en dyrbar sten, hon har silfverbeslag, som prydas med fint utförda figurer. Fig. 434 gifver dessvärre icke full rättvisa åt det fina och eleganta i utförandet af figurerna. Denna ampel tillhör uppenbarligen 1300-talet.

AQRVAMANILEN.

Såväl i sakristian som inför altaret, vid förrättandet af messoffret, behöfde presten två sina händer. För sådant ändamål behöfdes en

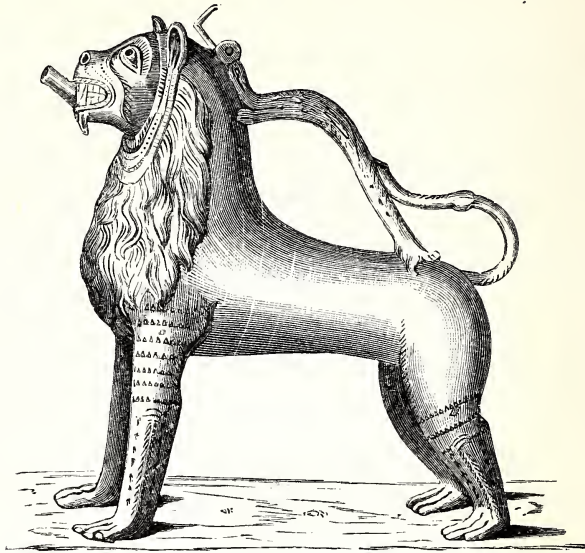


435. *Aqrmanile.*

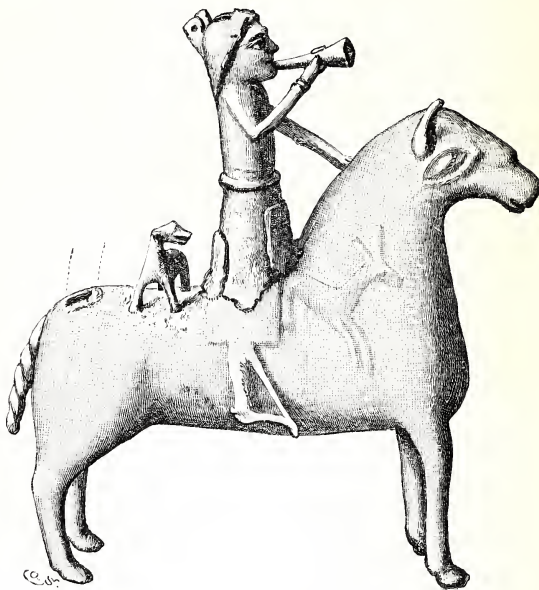
kanna, som innehöll vatten, och ett fat, i hvilket vattnet hälldes. Kannan hade stundom en form, som motsvarar hvad vi nu förstå med ordet kanna (jfr fig. 435); originalet till figuren torde höra till medeltidens senare del. För samma ändamål torde hafva varit använda kärl med tvänne pipar, af hvilka ett redan är afbildadt fig. 265, i sammanhang med redogörelsen för vigdsvattenskärlen.

Under medeltidens förre del, till in i 1200-talet och ännu längre, användes kannor af egendomlige former, i de flesta fall djur, lejon,

gripas, hundar, foglar. Vanligast var lejongestalten. En sådan kannan är här återgifven fig. 436 a. Af egendomligt utseende är fig. 436 b, en



a.



b.

436. *Aqvamanilen.*

ryttare med en hund stående på hästens länd. Detta i Skåne funna exemplar har en gång blifvit skadadt och vid lagningen fått ett något

ändradt utscende. Ett liknande exemplar förekommer i det ungerska nationalmuseet. Ännu egendomligare utseende har fig. 437 (*a* och *b*). Originalet, likaledes funnet i Skåne, har utscendet af ett aqvamanile, men har blifvit ändradt för att tjänstgöra som en ljusstake.

De kärl af denna art, som förekomma i samlingarna, behöfva icke haft kyrklig bestämmelse; de kunde lika väl användas för verldsligt bruk. Till dessa kärl hörde, som nyss nämndes, ett fat, öfver hvilket presten skulle hålla sina händer, när vattnet hälldes öfver dem. Något sådant fat finnes, mig veterligen, icke bevaradt i Sverige. Det beagnade tvättvattnet hälldes ut i piscinan.



a. 437. *F. d. aqvamanile.*



b.

Uttrycket aqvamanile är det vanliga. Under medeltiden användes stundom den kortare formen *manile*, i pluralis *manilia*; 'de kallades så, derföre att ur dem göts vatten öfver prestens händer (*manus*)'. Ett svenskt namn har jag icke funnit.

ASKA.

När Laurentius Petri omtalar olika föremål, som hörde till den katolska gudstjensten och som han ansåg onödiga, nämner han äfven

vigd aska. Han kan icke gerna hänsyfta på annat än den aska, som användes askonsdagen, då fastan före påsk började, hvadan denne dag kallades *caput jejuni*. Askans var ett tecken för sorg. Judarne strödde under stora sorgetider aska på sina hufvud. I den kristna kyrkan ströddes, helt visst på grund af den judiske seden, aska på deras hufvud, som hade af särskild anledning anmält sig för att göra bot. Vid kyrkomötet i Beneventum år 1091 föreskrefs, att alle rättrogne skulle vid fastans början mottaga den aska, som ströddes öfver deras hufvud. Sjelfva namnet askonsdag (*dies cinerum*), som ännu finnes kvar i språket, vittnar, att denne sed förekom äfven i Sverige.

BANER. Se Fanor.

BELYSNING.

Den föregående framställningen har visat, att i den tidigare medeltidens kyrkor rådde en viss skymning: fönstren voro få och små. Under gotikens tid voro fönstren visserligen många och stora, men de å glaset anbragta målningarna framkallade fortfarande skymning. Men ljus måste finnas i kyrkan, dels af det praktiska behovet för presterne att se hvad de hade att göra under gudstjensten, dels af behovet att för prest och menighet låta det framträda, att kyrkan var ljuset, som skulle bekämpa det i världen, i människornas sinnen, rådande mörkret. Den konstgjorda belysningen spelade därför en stor roll i kyrkorna och var, hvad användningen beträffar, af mångfaldig art.

Att redogöra för denna konstgjorda belysning kräfvär på grund deraf ett visst utrymme. Framställningen försvåras deraf att dels icke så många af de redskap man använde för uppbärande af de vid gudstjensten använda ljusen blifvit till våre dagar bevarade — några under medeltiden tillverkade ljus eller kvarlefvor af sådana torde svårligen finnas i behåll —, dels finna vi i vår medeltids urkunder och öfriga skrifter endast spridda och ytterst knapphändiga upplysningar om belysningsförhållandena.

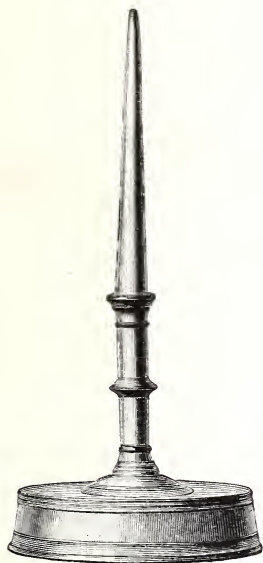
Jag anser det vara klokast att först framlägga en profkarta af de ljusbärare, som ännu finnas i behåll, att sedan meddela de benämningar å de i kyrkorna förekommande ljusbärarne, som vi finna i vår medeltidslitteratur, slutligen att efter utländska källor redogöra för belysningsförhållandena i medeltidens kyrkor och dervid i hvar särskild punkt framhålla hvad vi med afseende på denne förmå uppvisa.

För att visa uppgiftens svårighet vill jag endast anföra de namn, Laurentius Petri i sin år 1566 utgifna bok *Om kyrkiostadgar och ceremonier* uppräknar, när han talar om belysningsförhållandena i de svensk-katolska kyrkorna: »kyndelmessoljus, hallelujaljus, kristningaljus, brudeljus, kyrkogångsljus, mångahanda offerljus, större och smärre,

ljusastakar, blosstakar, ljusakronor, requiem, thet the haffue plägat kalla Roogh, rundt omkring medh ljusapipor.»

Ljusbärarne kunna, om vi hålla oss till nutidens språkbruk, indelas i tre grupper: ljusstakar, lampor, kronor. Alla tre orden förekomma i medeltidssvenskan, jämte ett par andra, som jag kommer att på lämpliga ställen anföra.

Ljusstaken hade sitt namn af den stake eller pigg, å hvilken det under medeltiden vanligen tjocka vaxljuset fästes. Piggen måste derföre vara rätt hög, åtminstone rätt stark, och han måste hafva en fot för att kunna stå. Som ljusen emellanåt skulle bäras i processioner, måste man i vissa fall anbringa under foten en staf, hvilken den



438. Ljusstake af malm.

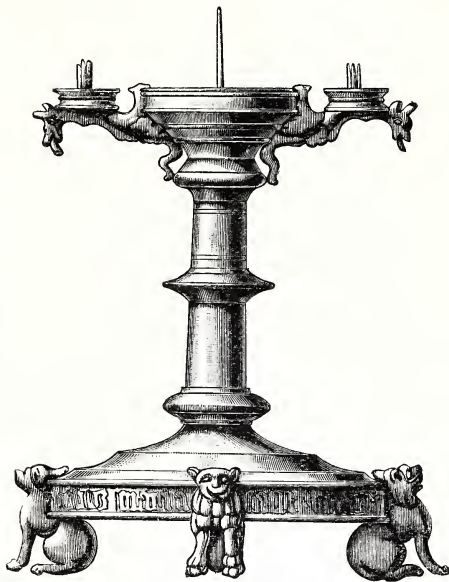


439. Ljusstake.

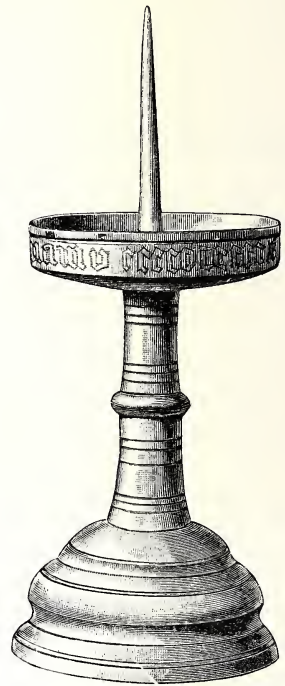
bärande kunde omfatta med sina händer. Foten kunde ock vara förlängd uppåt, så att den öfre delen kunde kallas ett skaft eller, som benämningen under vår medeltid synes hafva varit, en stjälk. Då kunde den bärande hålla om skaftet. De ljusstakar, som skulle stå, kunde vara huru store och tunge som helst, de som skulle bäras, måste till tyngden vara rättade efter en bärandes krafter. När öfver den egentlige foten reste sig ett skaft, måste detta upptill få en ny fot — en skifva, vanligen konkav, i hvilken det vax, som i följd af det i kyrkan rådande draget kunde drypa ned, uppsamlades, så att det icke orenade något, som skulle hållas rent och heligt.

De i Sverige till våre dagar bevarade ljusstakarne äro utförde i malm (koppar eller messing), tenn, jern och bränd lera.

En mycket enkel form visar oss fig. 438: en fot, med en derifrån uppstigande fast pigg, på hvilken det tjocka vaxljuset sattes. Vanligen hade dock stakarne tre hufvuddelar, fot, skaft och skål med pigg. Som ljusen voro stora och tunga, måste stakarne vara af fast konstruktion. Redan under den äldre medeltiden tillverkade man mycket prydliga stakar — man kan rent af kalla dem konstverk — med det förnämsta arbetet nedlagdt på foten, hvilken har en tresidig grund-



440. Ljusstake af malm.



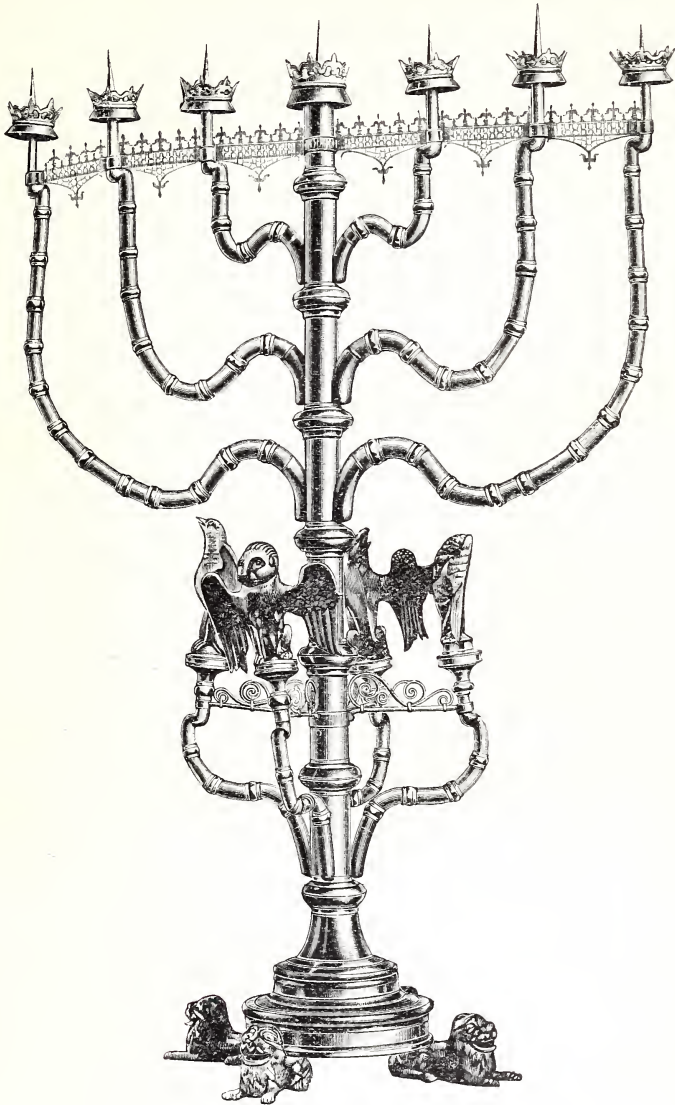
441. Ljusstake af tenn.

plan och består af tre utspringande fötter, vanligen i skepnad af djur, hvilka uppbära tre fält, som bestå af idel om hvarandre slingrande djurkroppar, med någon tillsats af växtmotiv samt här och der infogade människofigurer. De krälände kropparne torde representera mörkrets och fiendskapens rike, ofvan hvilket ljusets område vidtager. Någre sådane stakar finnas icke bevarade i Sverige. En ytterligt svag påminnelse om dem lemnar ett skadadt exemplar, som hittats på Gotland (fig. 439).

Fig. 440. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet. Staken är, enligt inskrift, gjuten år 1479.

Fig. 441. Efter original i Statens Historiska Museum.

Vida vanligare äro stakarne med väl utbildad skaftdel. Fig. 440 visar ett ganska prydligt exemplar af malm, som tillhör Vinbergs kyrka i Halland. Denne form bibehöll sig ganska länge och det kan stundom vara svårt att afgöra, huruvida icke med figurlig ornering

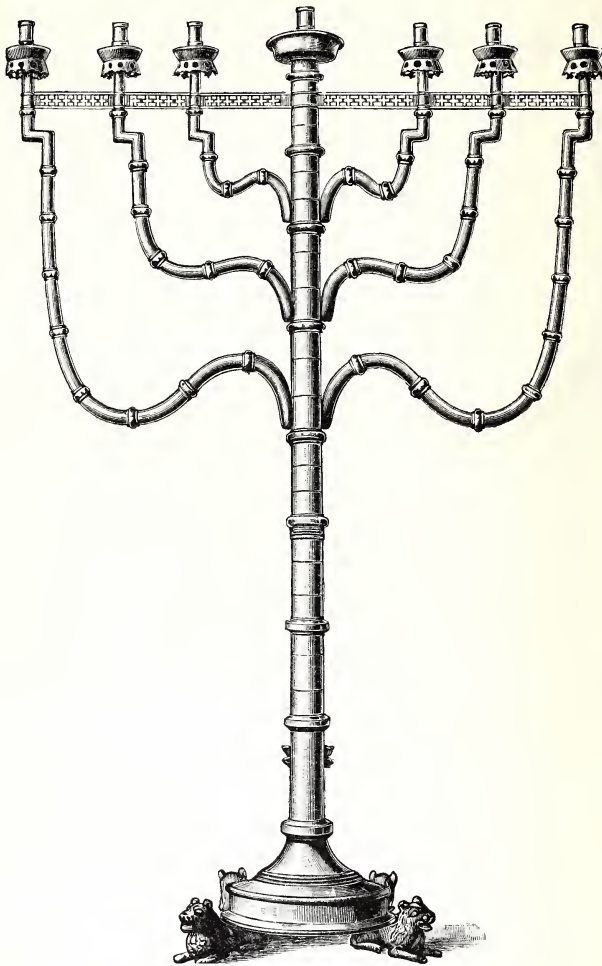


442. Ljusstolpe i Lunds domkyrka. Malm.

utrustade exemplar tillhöra medeltiden eller t. ex. 1600-talet. De mindre kyrkorna måste nöja sig med simplare exemplar. Till dem höra ett par tennstakar, som tillhört Fårö församling på Gotland (fig.

441). En på desse stakar ristad inskrift upplyser, att de äro gjutne år 1506.

Många malmstakar förekomma i våra kyrkor, som uppburit tvänne ljus. Sådane stakar hafva en utbredd öfverdel, med ett uppstigande midstykke och två utspringande armar, hvilke uppburit ljusen. Jag

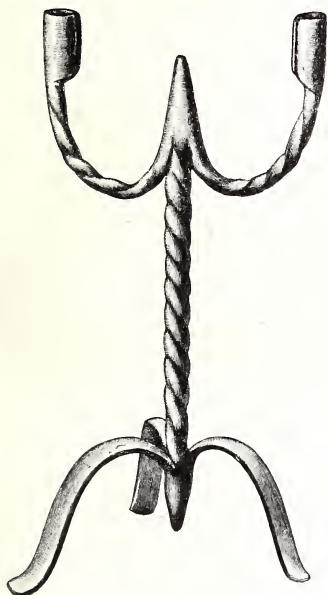


443. *Ljusstolpe i Stockholms Nicolai-kyrka.*

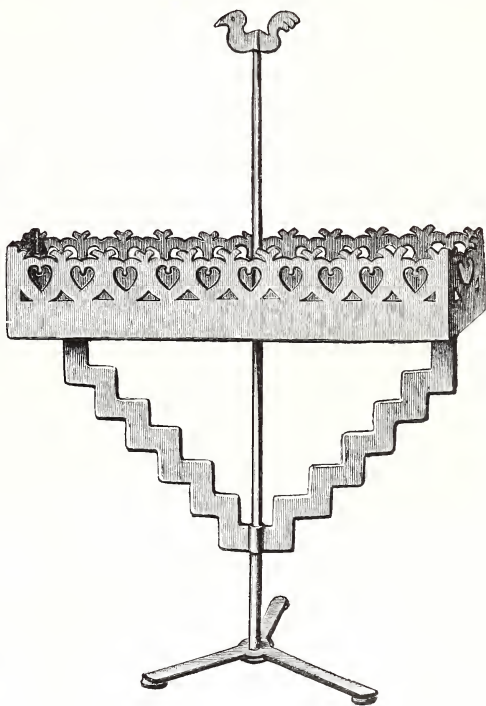
har i Sverige icke sett ett enda exemplar, som jag tilltror mig att med säkerhet hänföra till medeltiden.

Till denna höra deremot obstridligen tvänne ännu större stakar, som äro försedde med sju armar och uppburit sju ljus. Den ene

(fig. 442) tillhör Lunds domkyrka, den andre (fig. 443) Nikolaikyrkan i Stockholm. Båda hafva, såsom figurerna visa, ett synnerligen stort slägttycke. Det förefaller, som om desse store ljusstakar, som hade sin plats på korgolfvet, under medeltiden kallades *ljusstolpar*. Sju-talet beror icke på en tillfällighet, utan hade, såsom så många, äfven mycket små detaljer under medeltiden en symbolisk betydelse. De sju ljusen hade äfven en viss historisk förklaring, ty sju voro armarna på staken i Jerusalems tempel, hvilken är i bild återgifven å kejsar Titi triumfbåge i Rom. De skulle, enligt medeltidens uppfattning, beteckna de sju sakramenten eller den Helige andes sju gåfvor. I den svenska



444. Ljusstake af jern.



445. Ljusställning. Alster, Värmland.

bibelöfversättningen från medeltiden (*Svenska medeltidens bibelarbeten* del 1, s. 493) omtalas en 'ljusstolpe', som hänsyftade på de sju planeterne, men denne tillhörde icke en kristen kyrka.

Ljusstakar af smidt jern äro icke sällsynte. De äro ytterst enkla, och det är därför ganska svårt att för hvar särskildt exemplar uppgifva åldern; man har helt visst äfven efter reformationens införande tillverkat sådane efter gammalt mönster. De äro i regeln afsedde för två eller flere ljus, som uppbyros af pipor. Ett exemplar med två

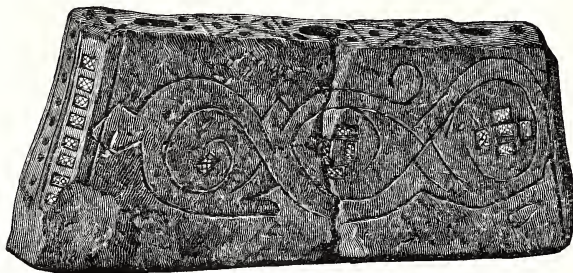
Fig. 444. Efter original i Statens Historiska Museum.

Fig. 445. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Hildebrand, *Sveriges Medeltid* 3.

pipor är här afbildadt fig. 444, ett annat med 8 ej synliga pipor fig. 445. Desse stakar hafva för öfrigt, hvarom man kan öfvertyga sig genom ett besök i Nordiska museet, icke varit afsedde uteslutande för kyrkligt bruk.

Var en församling riktigt fattig, kunde man nöja sig med ännu billigare medel för kyrkans belysning. Man gjorde stakar af bränd lera. Tre olika former kan jag här återgifva: fig. 446, hvilken enklast beskrifves som en tegelsten, hvars alla sidor smalna af från den undre rektangulära långsidan; i den smalare öfre ytan finnas tre hål för insättande af ljus; — fig. 447 är svårare att i korthet beskrifva, och får derföre figuren ersätta beskrifningen: en sådan stake har fyra ljushål, men endast ett kan vid hvar särskildt tillfälle göra tjänst — fig. 448, som återgifver en kyrka, i hvars torn, långhus och kor hål finnas för insättande af tre ljus. Den andre formen har bevisligen förekommit i kyrkor. Formen för den tredje antyder en kyrklig bestämmelse.



446. Ljusstake. Uppland.



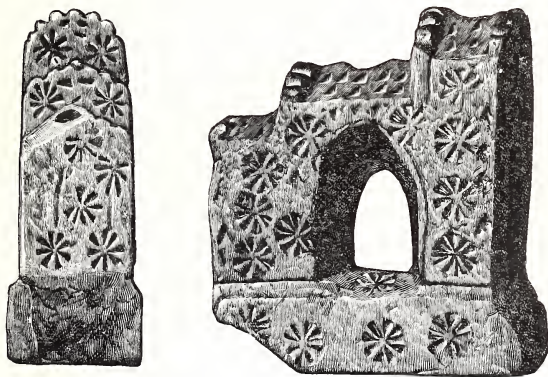
447. Ljusstake. Vermland.

I nutidens kyrkor finnas många vid väggarna fäste ljusarmar af messing från 1600- och 1700-talen, äfven ännu nyare. Sådane hafva helt visst förekommit under medeltiden — särskildt å kyrkmessodagarna kunde de behöfvas — men intet enda exemplar finnes i behåll.

Man skaffade ökad belysning medels **kronor**, som hängdes vid en från hvalfvets hjesspunkt nedgående kedja, möjligen ock voro fästa vid armar, fastsatte vid murar eller pelare. Ordet *corona* betyder krans, och ringformen måste derföre åtminstone i hufvudsak vara bestämmande för kronans utseende. Kronorna kunde vara afsedda för ett ljus eller flere, ibland uppbyro de lampor.

Synnerligen många kyrkokronor från medeltiden finnas icke i behåll. Fig. 449 visar en i smidt jern arbetad krona, helt enkel, men med ganska betydlig höjd, afsedd för ett stort midtljus och för utanför

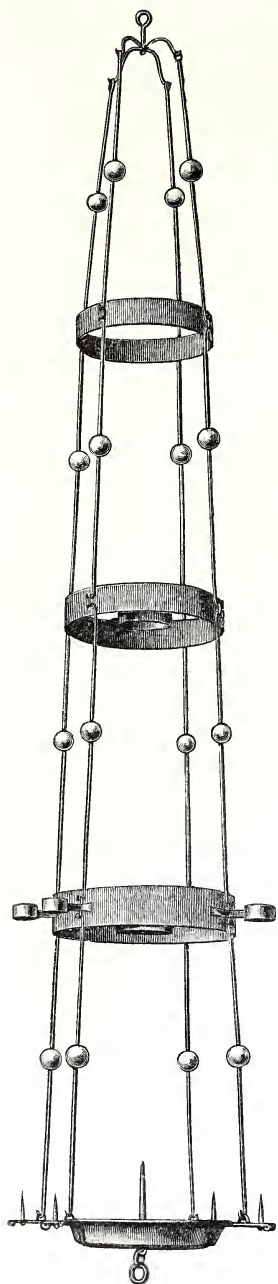
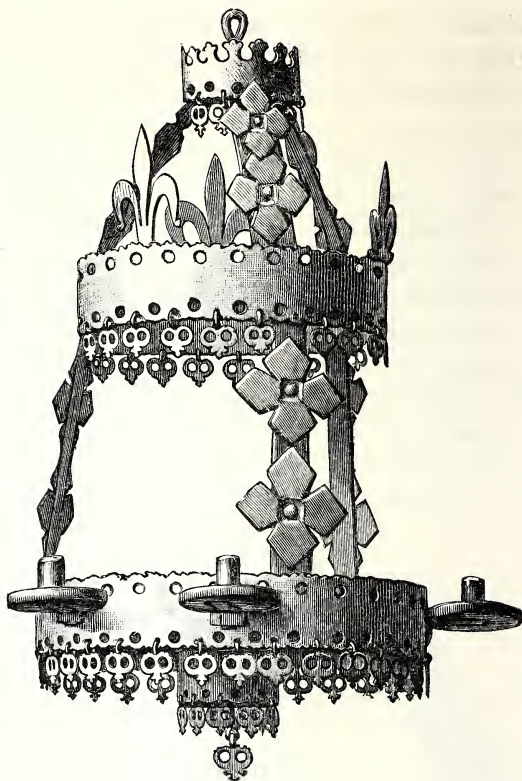
sittande sidoljus. På en af de fyra utspringande armarne finnes en pigg för uppbärande af ljuset, på de tre öfriga sitta pipor, hvilka antagligen blifvit i senare tid ditsatta och därför å figuren äro ersatta med piggar. Detta är en krona delad, så att säga, i flere våningar. Fig. 450 visar en annan, lägre krona, afsedd för ett midtljus, med något rikare behandling af de cirkelformiga banden — liljor, som i detta fall ofta användes. Fig. 451 visar en tredje form med midtljus och utanför kronan skålförmiga lampor. Huruvida dessa tillhöra medeltiden eller äro senare tillsatta, det vågar jag icke afgöra. Äfven funnos kronor bestående af endast en ring, från hvilken armar utsprungo för att uppbära ljus eller lampor. En sådan från Väte kyrka på Gotland är här afbildad fig. 452, ehuru armarne äro bortbrutna — man ser dock på ringens insida deras fästen — emedan hon har en i runor tecknad inskrift, hvilken förmäler, att Johan i Grenium



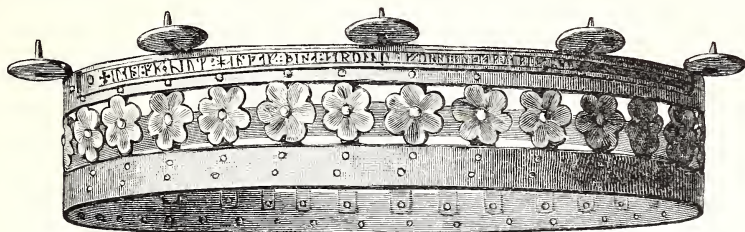
448. *Ljusstake. Skåne.*

gaf denna krona åt Gud och Vår fru och den helga kyrkan till sin själs bästa. En gård Gräne finnes ännu i Väte socken.

Dessa kronor äro, trots de svaga försöken att ornera dem, mycket enkla. De större kyrkorna, framför allt biskopskyrkorna, torde haft mycket prydliga kronor, men vi veta icke huru de sett ut. I tre svenska landskyrkor finnas dock prydliga ljuskronor af malm, en i Fundbo i Uppland, en i Örberga i Östergötland, en i Sireköpinge i Skåne. Alla tre höra till gotikens tid. Den i Fundbo, hvilken kopierats för den nybyggda Matheuskyrkan i Norrköping, är här återgifven fig. 453. Den i Örberga är ganska hög, bildad af med rikt löfverk försedde bågar, som springa ut från den nederste delen och förena sig längst upp. Från midten af hvar båge springer ut en gren, som uppbär ljuspipan. I det inre står en fotshög snidad och målad bild

449. *Ljuskrona.*450. *Ljuskrona.*451. *Ljuskrona.*

af Vår fru eller rättare tvänne sådane bilder ställde rygg mot rygg.¹ Kronan i Sireköpinge (fig. 454) är också hög — höjden är $4\frac{1}{3}$ fot, den största bredden $3\frac{2}{3}$ fot. Det finnes ett midtparti, hvars tak uppbares af sex arkitektoniskt formade stafvar. Från den undre kan-



452. *Ljuskrona. Väte, Gotland.*



453. *Ljuskrona. Fundbo, Uppland.*

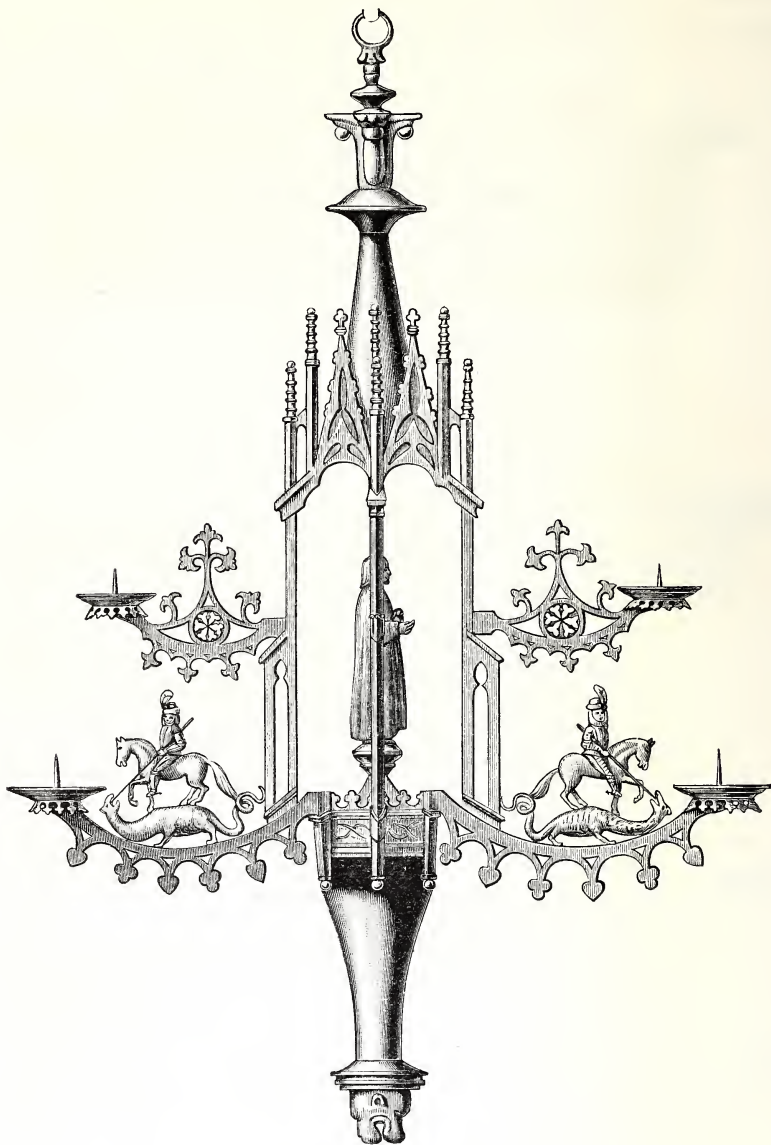
ten af hvar staf utspringer en lång arm, uppbarande dels en bild af den hel. Jörans strid med draken, dels — längst ut — en grund skål

Fig. 452. Efter original i Statens Historiska Museum.

Fig. 453. Efter fotografi i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Jag beklagar, att jag icke kan meddela någon bild af denna vackra krona. Jag känner den endast genom en flyktig skiss af P. A. Säve.

med ljuspiggen. Stafvarne äro nedtill förstärkte med sträfpelare; der desse sluta förekommer en ny grupp af kortare ljusarmar. I midten



454. Ljuskrona. Sireköpinge, Skåne.

står en bild af Johannes döparen, betecknad genom den bok han bär, å hvilken Guds lamm ligger.¹

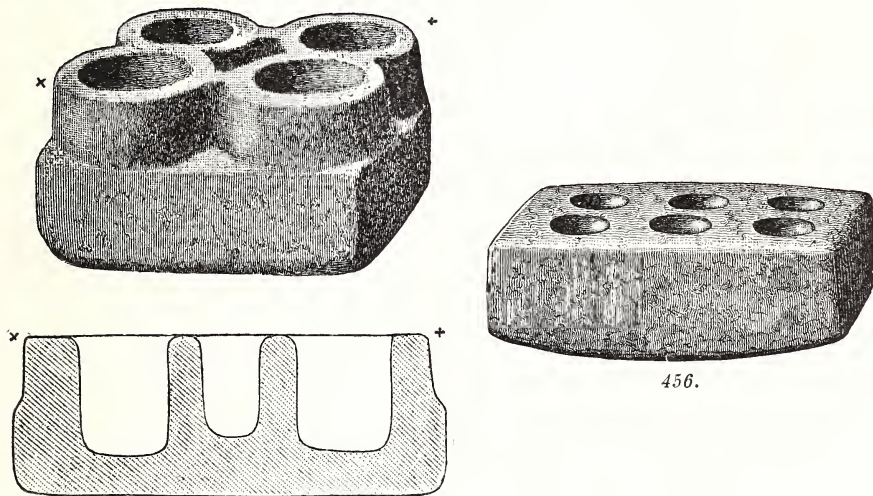
Fig. 454. Efter teckning af C. G. Brunius i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

¹ Brunius säger (*Skånes konsthistoria för medeltiden*, s. 580), att midtbilden föreställer Christus, men Christus kan icke bära en bild af Guds lamm, hvilket Han ju sjelf var.

Ljuskronor af detta slag torde icke hafva varit så sällsynta. På ett och annat ställe har en till sådan krona hörande ljusarm blifvit qvarliggande i kyrkan eller hittats i jorden.

Laurentius Petri omtalar i nyss anförda arbete »requiem, det de plägat hålla rog, rundt omkring med ljuspipor». Jag har ej annanstädes funnit ordet rog. Det är möjligt, att han menar en dödsmissa och att då ljus varit tända rundt omkring kyrkan.

En egendomlig anordning för kyrkornas belysning visa oss någre vanligen i form af ett ytterst enkelt kapital bildade stenar, som i den öfre ytan hafva halvsferiska eller nästan halvsferiska fördjupningar, i hvilka man hällde olja, som gaf ljus med tillhjälp af en veke. Antalet fördjupningar vexlade. Man har tidigare kallat dessa föremål



455.

Lampor af sten.

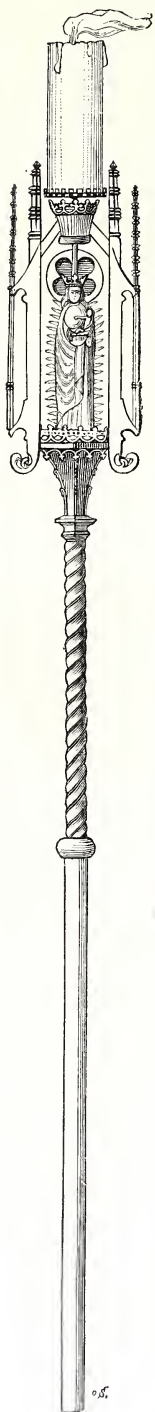
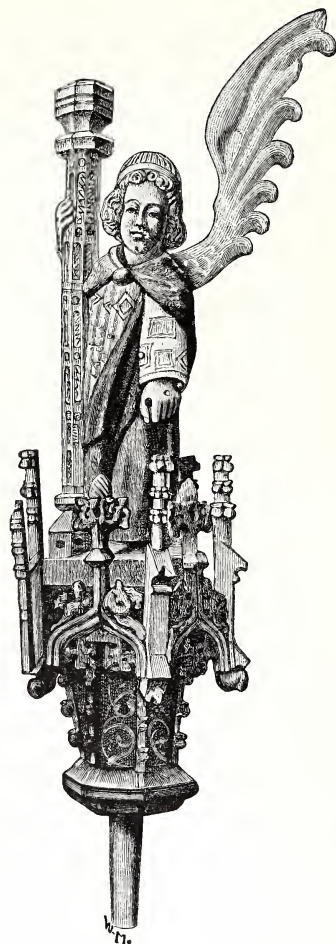
vigdtvattenstenar, men jag har redan (s. 401) framhållit de skäl, som göra denna tolkning oantaglig. I England förekomma sådane stenar, och de hafva der fått ett särskildt namn *cresset stones*; i England är det fastställt, att de gjort tjenst för belysningen.¹ Ett exemplar från Ekeby kyrka, Gotland, och ett från Valla kyrka, Bohuslän, äro här afbildade fig. 455 och 456. En sådan sten med åtta fördjupningar är insatt i en mur i den forna klosterkyrkan i Sigtuna och är afbildad i Wallins akademiska afhandling *Sigtuna stans et cadens*.

Ljus användes äfven vid de till den romersk-katolska gudstjensten hörande processionerna. Dessa ljus skulle bäras, och ljusstakarne fingo derföre icke vara för tunge för de bärandes krafter. Väl buros stun-

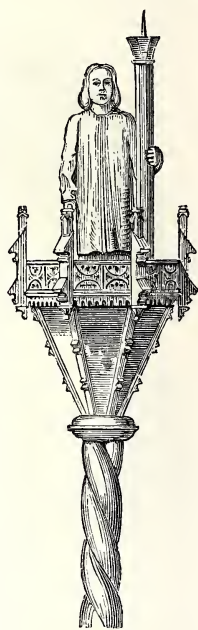
Fig. 445 och 446. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ *Archæological Journal* för år 1882.

dom rätt store malmstakar, men man föredrog ljusstakar af trä, hvilket innebar den fördelen, att de kunde göras mycket höge, så att skenet kunde sprida sig vida omkring. Flere sådane hafva blifvit bevarade och kallas i nutidens språk ljusstafvar, bloss-stafvar eller brudbloss. Sjelfve den långe stafven är arbetad i ett stycke, vanligen så, att det

457. *Ljusstaf.*

458.



459.

Ljusstafvar.

ser ut som om han bestode af tre om hvarandra virade stafvar, hvilke på vissa ställen hållas samman af blomkransar. Stafven uppbär en skifva, formad på olika sätt,

Fig. 457—459. Efter original i Statens Historiska Museum (457 från Östra Eneby, Östergötland, 458 från Haga kyrka, Uppland, 459 från Häfverö kyrka, Uppland).

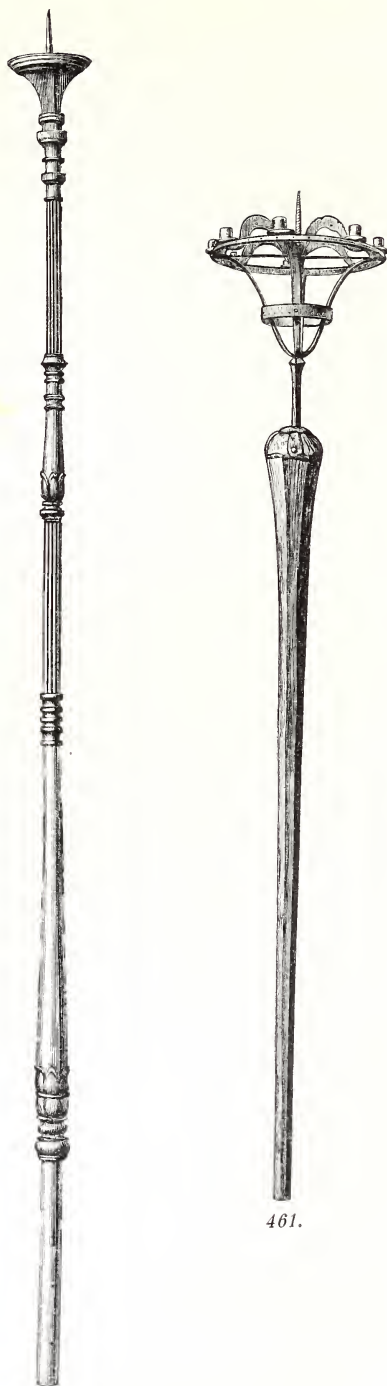
ur hvilken uppstiger den pigg, å hvilken ljuset fästes. Stundom förekommer å denna skifva en engel eller en mensklig gestalt, som håller en andre ljusstaf, mycket liten, och på denne var då ljuset fäst. Fig. 457—460 visa några prof. En afvikande form, så vidt vi nu kunna se, mera sällsynt visar fig. 461 — en hel jernkrona fäst på en ganska grof staf.

Lampor hafva funnits i de svenska kyrkorna, dels fästa å kronorna, dels enstaka. Den äldre hr Sten Sture och hans maka fru Ingeborg hade skänkt till Uppsala domkyrka en krona, som skulle hänga framför den hel. Eriks altare, d. v. s. högaltaret. År 1477 bestämde de båda makarne, att i denna krona skulle anbringas en lampa, som skulle brinna natt och dag. I öfrigt förekommo å kronan sju pipor eller piggas för vaxljus. Sju sådana skulle brinna å kronan hvar sön- och helgdag. År 1503 stiftades en lampa, som skulle ständigt brinna framför sakramentet (alltså framför högaltaret) i Vesterås' dominikanerkyrka. Det finnes åtminstone icke ett ord sagdt derom, att denna lampa var fäst å en krona. Här torde derföre vara fråga om en ensamt hängande lampa.

Stiftelseurkunden af år 1503 talar om själtran, som skulle användas i denna lampa. Kyrkan ville icke godkänna annan olja än sådan, som var erhållen från växtriket, sålledes — åtminstone i främsta rummet — olivolja. Men i ett land så aflägsset från olivernas synes man i detta afseende

Fig. 460. Efter fotografi i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Fig. 461. Efter original i Statens Historiska museum.



460.

461.

Ljusstavar.

hafva sett genom fingrarne. Ljusen voro alltid af vax och kallades därför på latin *cerei*.

I vår medeltidslitteratur förekomma många uttryck, som gälla belysningen i kyrkorna, men dessvärre äro dessa uttryck ingalunda alltid fullt klara.

Det är särskildt förhållandet mellan bloss och ljus som är oklart. Vi förstå med bloss tjärade stickor, som gifva en liffig, om än något rökig eld, men i medeltidens kyrkor användes icke sådana bloss; de hade ock varit alltför eldfarliga. Det finnes en föreskrift gällande Uppsala domkyrka af innehåll, att framför sakramentet skulle bäras två store stakar med vaxljus och att dessutom skulle sex djeknar bära framför sakramentet tolf små vaxbloss. Blossen voro således, åtminstone i detta fall, mindre än ljusen. Man skulle kunna tänka, att med bloss förstodes vaxljus, som buros i händerna. Men å andra sidan omtalas i en handling af år 1510 sex bloss-stakar, som buros vid Helge lekamens lof efter aftonsången. Dessutom heter det i staden för klockaren vid Åbo domkyrka: ¹ 'han bör göra alla blossljus och stakeljus till höga koret,' stakeljus menas med blusaljus o. s. v. — ett uttryck, som gör det hela skäligen obegripligt. I k. Magnus' och dr. Blanches här ofta återopade testamente heter det, att vid deras årtider, d. v. s. vid de gudstjenster, som skulle hvart år hållas till minne af deras hädanfärd, skulle användas kronoljus och ej bloss, af tre lispund vax. Kronoljusen torde således hafva ansetts vara för mera än bloss. Deremot heter det i en af hertiginnan Ingeborg af Öland år 1346 utfärdad förordning (DS nr 4118), att *cerei* (vaxljus) kallade stafljus skulle betalas med ett öre vadmal, *cerei* kallade bloss med $1\frac{1}{3}$ öre — alltså var här blosset för mera än stafljuset. Omedelbart derefter säges det, att om någon önskade få *cerei solennes* d. v. s. [mera] högtidliga ljus, skulle betalning erläggas efter öfverenskommelse med presten. Ljusen voro således af olika slag.

De benämningar, som i öfrigt förekomma, äro altareljus, ljus på altaret, bakljus och framljus, hvilka jag icke kan nöjaktigt förklara,² bokaljus, hvarmed torde få förstås ljus, som brunno vid sidan af de böcker, ur hvilka man läste under gudstjensten, stakeljus, stafljus, hvilket väl bör beteckna de ljus, som buros på de förut omtalade länge stafvarne. Om ljusstolpar har jag i det föregående talat (s. 545). Äfven förekommer uttrycket ljusastod, hvilket måste beteckna ett stående ljus eller hellre en ställning för flere ljus. Ljusstod är i det förre fallet måhända liktydigt med hvad i nyss anförde testamente kallas stadljus: 'skola uppehållas hvar söckendag öfver vår

¹ Reuterdahl, *Statuta synodalia*, s. 210.

² Framljus skulle kunna beteckna de ljus, som vid vissa tillfällen ställdes framför altaret, men hvad som menas med bakljus kan jag icke säga. Skulle här föreligga en misskrifning för bokljus?

grift två stadljus af $\frac{1}{2}$ lispund vax och hvar helgdag fyra af ett lispund vax — således mycket ansenliga ljus —, dock brinne hvart af dem så länge det räcker everldligen till domedag'. Det är tydligen meningen, att ljusen skulle förnyas, ty annars kunde det icke vara tal om att de skulle brinna till domedag, men det hela är litet oklart, som så mycket annat i medeltidens urkunder. Antagligen skulle hvardagsljusen släckas, när helgdagen inbröt och helgdagsljusen tändes, för att tändas på nytt, när helgdagen var förliden, sak samma med helgdagsljusen. Vidare omtalas ljusakrona, ljusapipa och ljusastjälk. Det sista ordet betecknar måhända en ljusarm och kan möjligen gälla äfven de å kyrkans murar vid vissa tillfällen uppsatte ljusarmarne. I ett gåfvobref till domkyrkan i Lund omtalas tre *bona candelabra*. Kandelabrarne voro väl större ljusstakar.

De sjuarmade ljusstolparne voro ganska dyrbare. Men äfven annars kunde kostbare ljusstakar förekomma. År 1346 omtalas ljusstakar af kristall. Mindre kyrkor måste nöja sig med simplare stakar. Ljusstakar af messing omtalas i ett bref af år 1499.

Nu återstår att redogöra för användningen af belysningen inom kyrkorna.

På altaret brunno under gudstjensten ljus. I allmänhet behöfdes på altaret två ljus. Vid högtidligare tillfällen användes än fyra, än sex. Ljusen tändes under gudstjensten äfven när det var dager. Kyrkofadern Hieronymus säger, att så skedde i den österländska kyrkan, icke för att man skulle se tydligt, utan för att det skulle vara liksom ett glädjetecken och en påminnelse om det eviga ljuset. Från österlandet gick denne sed öfver till vesterlandet. Det var dock först under 1000-talet, som ljusstaken ställdes på altaret, först under 1200-talet var det regel att hafva ljus på altaret.¹ Också omtalas ej ljusstakar i Upplands- och Östgöotalagarne bland de föremål, som skulle anskaffas till gudstjensten. Tidigare ställdes ljusstakarne på korgolfvet framför altarets hörn, de måste då vara höge, för att icke vålla eldfara och för att deras ljus skulle synas. De förste stakarne på altaret voro låge, men blefvo småningom allt högre. Äfven sedan ljusstakar fått plats på altaret tändes ett par sådane framför altaret under en viss del af messan; i Tyskland kallades sådane stakar *sanctusleuchter*. Jag har icke funnit dem antydde i svenske urkunder. För öfrigt användes ljus, burna i händerna, framför altaret.

Biskop Konrad Rogge skänkte år 1501 till högaltaret i Strängnäs domkyrka, bland annat, en *regula*. Det är troligt att dermed menas en ställning för flere ljus, som i denna voro uppsatta på eller framför altaret. Rohault de Fleury omtalar (nyss anförda arbete, del 6, s. 57) 'en *regula*, å hvilken vaxljusen ordnades å festdagarne'.

¹ Rohault de Fleury, *La messe. Etudes archéologiques*, del 6, under rubriken *Chandeliers*.

Altarljusen hörde till den ordinarie belysningen i kyrkan, liksom bokljusen. Men äfven andra ljus voro ordinarie, på grund af särskilda bestämmelser. Sådana voro de ljus, som brunno vid helgongrafvar. Många sådana funnos icke i Sverige, men i ett fall omtalas ljus vid ett helgons graf, nämligen vid den hel. Hemmings graf i Åbo domkyrka.¹ Denne sed gaf emellertid upphof till en önskan hos personer, som icke vunnit helighetens glans, att äfven vid deras grifter ljus skulle brinna. K. Magnus och dr. Blanche bestämde år 1346 — hvilket redan är delvis omtaladt — att hvar söckendag skulle uppställas öfver deras grift i Vadstena klosterkyrka två stadljus af ett halft lispund vax, hvar helgdag fyra af ett lispund vax, hvarterda brinna så långt det räcker till domedag. Derest båda eller en af dem doge innan klostret är börjadt och [kloster]lefnaden dit kommen, 'skulle fyra ljus af ett halft lispund vax, så länge de räcka, och sedan andra göras och brännas för bådas själar eller den enas, så länge bådas eller den enas lik stå i Vadstena kyrka'.

Dessa griftljus torde få inräknas bland de offerljus, som Laurentius Petri omtalar. Till dem hörde äfven de ljus, som utom gudstjensttiderna brunno framför sakramentet eller till helgons ära. Ett ljus för sakramentet omtalas, såsom redan är meddeladt, år 1503; det var helt visst ett evigt brinnande. År 1523 stiftar en person i Kalmar dominikanerklosters kyrka 'eynen ewigen brennende wasslichte' (vaxljus). År 1384 stiftas ett vaxljus, som skulle brinna till helge Eriks ära framför hans altare i Uppsala domkyrka. Framför samma altare stiftade, såsom redan omtalats, hr Sten Sture och fru Ingeborg en krona, i hvilken något senare ett ljus utbyttes mot en evigt brinnande lampa.

I de kyrkliga processionerna användes ljus. Före sakramentet, när det bars till eller från altaret, skulle, enligt en föreskrift af år 1472, bäras två store stakar med vaxljus och tolf små vaxbloss. Men dessutom förekommo inom kyrkan processioner, då man skulle 'om kyrkan med ljus gånga'. Uttrycket med prepositionen *om* kan ju ock tydas såsom gällande processioner utomkring kyrkan. Äfven vid sådana användes ljus, ehuru de voro utsatta för menliga inverknings af väder och vind. Dessa processioner voro fästa vid vissa högtider. Mera allmänna voro de tilldragelser i det menliga lifvet, som framkallade akter inom kyrkan. När ett barn skulle döpas, bars fram till funten det *chrisma*, d. v. s. smörjelse, som skulle användas vid den helige akten. Framför chrismat skulle bäras ljus.¹ I vår litteratur förekommer ordet fontljus. Laurentius Petri talar om kristningaljus.

Ljus användes vid vigsel. De kallas brudljus, vigningsljus, vigslaljus. Ljuset skulle betalas, men presten hade ej rätt att tvinga på

¹ Reuter Dahl, *Statuta synodalia*, s. 211.

någon sockenbo ett ljus, som innehöll mera än en mark vax,¹ ehuru man kunde träffa aftal om dyrare ljus. Men utom den reglementerade afgiften förekommo äfven frivilliga gåfvor till klockaren. Det heter i stadgen för klockaren i Åbo domkyrka, att de penningar, som brudgum och brud sätta i sina bloss och som goda qvinnor efter barnsbörd sätta i sina ljus, får klockaren, hvarförutom han skall från bröllopsgården hafva två fat mat och en kanna öl såväl förste som andre bröllopsdagen. Efter bröllopet skulle hustrun inledas i kyrkan (DS nr 4118), och då användes inledzlojhus. Efter barnsbörd skulle modern kyrktagas. Då brändes kyrkogångsljus, i hvilka, såsom vi nyss sågo, penningar kunde instickas för klockarens räkning. På Öland användes såväl vid inledningen som kyrktagningen antingen staffjus eller bloss, de senare dyrare än de förre.

Till de allmänt förekommande ljusen få vi räkna halleluja-ljusen, omtalade i stadgen för klockaren i Åbo och af Laurentius Petri, hvilka tändes vid en viss del af gudstjensten, och vigiliarum-ljus. Dessa, som omtalas i nyss nämnde stadge, skulle tändas 'kringom kyrkan', hvilket förutsätter ljusarmar fäste vid väggarna. *Vigilia* kallades dagen före en större helgdag, liksom vi tala om jul-, påsk- och pingstafton.

Dessutom användes särskilda ljus vid särskilda högtider.

Vi tala om julljus, och sannolikt tändes sådana äfven i kyrkorna, men jag har icke funnit sådana omtalade i vår medeltidslitteratur.

En ljusens dag var kyndelmessan, den 2 februari; det svenska kyndel² är en förvrängning af det latinska *candela*, som betyder ljus. Dagen firades till minne af jungfru Marias besök i templet, alltså hennes kyrkogång efter barnsbörden, och ljusen kunde, ehuru det icke ligger direkt till hands, beteckna Christi betydelse såsom verdens ljus — festen var moderns, icke Sonens —, hvadan det är ganska troligt, att denne fest har sin upprinnelse i en fest tillhörande den antike hedendomen, hvilken var så populär, att man ansåg sig böra gifva honom en kristen omklädnad. Olaus Petri säger i en predikan, hållen på eller skrifven för denne dagen, att hedningarne i Rom plägade fordomdags den dagen gå omkring sine framlidne vänners grafvar med brinnande ljus och bloss, hvilket var kommet så i sedvana, att biskopen i Rom tillstodde en sådan ljushögtid till åminnelse deraf att jungfru Maria den dagen burit sin Son, som är det sannskyldiga ljuset, in i templet. Den dagen, uppgifver Dijkman,³ vigdes alla ljus för hela året och ljus tändes allmänt i kyrkorna. Festen är urgammal inom den kristna kyrkan. Engelsmannen Beda *venerabilis* (omkr.

¹ Reuter Dahl, *Statuta synodalia*, s. 84; DS nr 4118.

² Namnet stafvas i våre urkunder på olika sätt.

³ *Antiquitates ecclesiasticæ* (1703), s. 96 f. jfr Reuter Dahl, *Statuta synodalia*, s. 210. Påskljuset hade möjligen en annan vinningstid.

år 700) säger, att prester och folk den dagen vandrade genom städernas hufvudgator under afsjungande af hymner. Olaus Petri tillägger, att med dessa kyndelmessoljus äro många missbruk uppkomna, så att väl vore så nyttigt, ja mycket bättre, att vi inga ljus vigde. I *Läke- och Örte-böcker* från vår medeltid, utgifna af G. E. Klemming, heter det: 'bind uppå den sjuke ett stycke [af ett] vigdt qvinne-messeljus' och 'skall man i allt plåster gerna hafva vax af kyndermessoljus'.

Enligt stadgen för Åbo domkyrkas klockare skulle kyndelmessoljusen sättas 'på väggarna'.

Den stora fastan var införd till minne af Christi lidande och död — mörkrets kamp mot ljuset. Då ljusen spelade en så stor roll i gudstjensten, måste särskilda anordningar denna tid vidtagas med afseende på belysningen. I den ofta åberopade stadgen för Åbo domkyrkas klockare talas om mörkaottesångsljus. Under veckan före påsk, från onsdags afton, användes en ställning af trä, uppstående en triangel, å hvilken ljus voro fästa. Antalet skiftade, men stadgades småningom till femton, hvilka släcktes det ena efter det andra, till dess endast ett var kvar. Denna anordning hade olika namn med tillägget *ad tenebras*, hvilket påminner om uttrycket mörka-ottesångsljus.

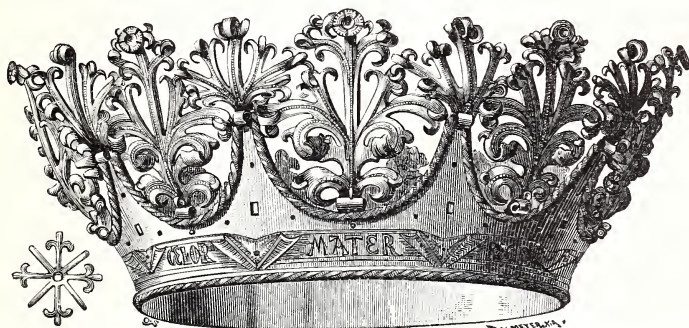
Påskljuset (*cereus paschalis*) vigdes vanligen under påskaftonen — det synes, som om det i Sverige hade vigts på samme gång som kyndelmessoljusen m. fl. Påskljuset var mycket stort, det talas om påskljus, som vägde en centner, i katedralen i Durham (nordöstra England) måste man göra en öppning i takhvalfvet för att komma åt att tända det. Det var således högt och tjockt, dess vidsträckta yta pryddes med hvarjehanda inskrifter och bilder. Dess väldiga massa kräfde ett starkt stöd, vanligen i form af en kolonn, hvilket stod vid altarets evangelii-sida. Påskljuset brann under messor och vespergudstjenster från och med påsk till och med himmelfärdsdagen.¹

Ännu ett slags ljus omtalas i våre urkunder: kyrkomessoljusen. Kyrkomessodagen var den dag, å hvilken man årligen firade en kyrkas invigning. Stadgen för Åbo domkyrkas klockare talar om 'kyrkomessoljusen, som sattes uppå väggen'. Det är redan (s. 89) omtaladt, att man vid en kyrkas vigning målade tolf kors på kyrkans väggar, till åminnelse af de tolf apostlarne. Å kyrkomessodagen satte man en ljusarm i närheten af hvart af dessa kors, hvadan man i Tyskland talade om *Apostelkreuzleuchter*.

När någon var svårt sjuk inom församlingen, skulle presten begifva sig till hans eller hennes bostad, om möjligt först för att höra den sjukes bikt, derefter återvända till kyrkan för att hemta Herrens lekamen

¹ Pugin, *Glossary of ecclesiastical ornament and costume*, s. 51.

och för att gifva den sjuke nattvarden. Presten skulle vara iklädd superpellicium och stola eller åtminstone stola, klockaren skulle gå före honom, iklädd röklin, samt bära ljus, vanligen i lykta (klockarelykta, lucerna), och klocka, äfven prestens handbok. Vid utgången från kyrkan ringdes, för att sammankalla folk. De som ville följde efter, under böner, somlige med ljus i händerne. Presten skulle under vandringen läsa de sju bönerna och litanian. När den lilla processionen kom i närheten af menniskor, skulle klockaren ringa i sin klocka, för att mana till knäböjning och tillbedjande af sakramentet, ryttare, som mötte, skulle stiga af hästarne och falla på knä, de knäböjande skulle slå sig för sina bröst, knäppa samman händerna och sänka hufvudet. När nattvarden var gifven, vände presten med klockaren och det öfriga följet tillbaka till kyrkan. Kyrkan var angelägen om denna hyllning af sakramentet. Den som följde fram och åter fick tio dagars indulgens. Påfve Martin IV (1281—1285) beviljade den som följde med ljus 100 dagars aflat, utan ljus 50 dagars. Eugenius



462. Krona till en Mariabild.

IV (1431—1447) fördubblade antalet dagar. I en landsförsamling, der afstånden voro stora och folkmängden ringare, gick naturligtvis allt enklare till.¹

Lyktan kallades äfven skridljus, vandringsljus. Lyktan användes naturligtvis äfven i det verldsliga lifvet. En lykta är afbildad del 1, s. 193.

Ljusets symboliska betydelse ligger i öppen dag — det var motsatt mörkret och kväfde detta. Derföre satte man ock i den döendes hand ett brinnande ljus. Del 1, s. 28 är afbildad en martyrs dödsbädd: en engel har satt ljuset i den döendes hand, en annan sluter den dödes ögonlock. Kring kistan i hemmet och i kyrkan brunno ljus. Jag har redan omtalat, att ljus tändes kring grafven.

Den 2 november kallades alla sjäalars dag. Då vallfärdade de lefvande till kyrkogården och tände ljus på de sines grafvar.

Fig. 462. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ Reuterdaahl, *Statuta synodalia*, ss. 151, 167, 211.

BELÄTEN, BILDER.

I föregående kapitel har jag framhållit, att bilder förekommo här och der i kyrkorna, men som vi icke kunna, sedan desse bilder efter reformationens införande i vårt land rubbats, med säkerhet utvisa platserne för dem, vore det måhända bäst att uppskjuta deras behandling, till dess vi skola granska vår medeltidskonsts alster. Det lider emellertid ej tvifvel, att ju somlige bilder fordom varit ställda på altaren. Sådane bilder voro ibland store, skurne i trä, ibland mindre, tillverkade af



463 a. Bild med slutna dörrar.

ädel metall, elfenben o. d. Sådane bilder omtalas ej sällan i urkunderne. Konung Magnus ladulås skänkte år 1285 fyra mark silfver till en bild af Vår fru på högaltaret i Uppsala. År 1318 omtalas en *tabula eburnea*, en tafla af elfenben, år 1145 en elfenbenstaffa af den Korsfäste, år 1343 en bild af alabaster, år 1350 en bild af Vår fru i ett tabernakel af silfver, år 1448 omtalas en målad tafla.

Till den skatt af dyrbara kyrkliga föremål, som år 1676 hittades i närheten af Linköping och väl antagligen tillhört stadens domkyrka, hör äfven en i silfver drifven bild af den hel. Katarina af Alexandria.

Som denne bild innehåller relikier, kommer jag att omtala honom under rubriken Helgedomakar.

I en urkund af år 1389 omtalas en bild af jungfru Maria sittande midt på golfvet i Lunds domkyrka.

De bilder, som blifvit till våre dagar bevarade, äro snidade och målade. Men man nöjde sig under medeltiden icke med konstens skapelser, utan var angelägen om att sätta på bilderne hvarjehanda prydnader. År 1448 skänktes till prydnande af ett beläte af den hel. Anna en nobel och till bilden af Vår fru, som satt i hennes knä, en



463 b.

rhensk gyllen. År 1420 skänktes till ett beläte af Vår fru en silfverkedja och tre silfverpilar. År 1448 skänktes en 'bradz', ett spänne, antagligen af silfver, till ett beläte af Vår fru. År 1487 gafs en krona till Vår frus beläte i Sigtuna klosterkyrka. En enda sådan krona finnes ännu i behåll (fig. 462); hon har från Visingsö kyrka kommit till Statens Historiska Museum. Omskriften å kronans nedre krans innehåller en hyllning till 'himlarnes drottning'. Orimlig är uppgiften att denna krona burits af dr. Katarina, Erik Erikssons gemål. Kronan tillhör uppenbarligen början af 1500-talet.

Kedjan kunde hängas om halsen på en snidad bild, men spännet förutsätter, att bilden varit klädd. Sådane klädder ser man än i dag i de katolska kyrkorna, der de verka afskräckande. Intrycket blir ej bättre, om man — såsom en gång hände mig i katedralen i Metz — får tillfälle att se klockaren sätta de olika kläderna och prydnaderne på en Mariabild.

Egendomlig är en i trä snidad bild, som från Misterhults kyrka kommit till Kalmar Museum. Bilden föreställer jungfru Maria sittande



463 c.

med Christusbarnet stående å hennes ena knä. Bildens framsida utgöres af tvänne dörrar, som kunna öppnas. När de äro öppna, se vi i bildens inre en mycket spenslig kropp i hög relief, hvilken nu utgör fortsättningen till det yttre, synliga Mariehufvudet. Kroppen är starkt förgylld. Vidare ses här i det inre en sittande Christus samt å dörrarnas insidor tillbedjande personer.¹

I detta sammanhang kan jag icke underlåta att särskildt omtala tvänne bilder, som spelade en särskild roll under gudstjensten vid den

¹ Kronan, jungfruns venstra och Barnets högra hand äro nygjorda.

för den kristna kyrkan högvigtiga tid, då minnet firades af Christi korsfästelse och uppståndelse. Närmare detaljer får jag meddela i nästa kapitel, hvilket skall sysselsätta sig med gudstjensten under medeltiden. Jag vill här endast påminna derom, att, enligt en urkund af år 1448, fanns i Uppsala domkyrka 'en afbildning af Herrens graf, uppställd i kyrkans vestre del i närheten af själakoret'.¹ Denne bild förekom der helt visst endast under den tid, då hogkomsten firades deraf, att Christi lekamen var innesluten i grafven. Jag vill vidare



463 d.

Bild med dörrar. Misterhult, Kalmar län.

påminna derom, att i *Skråordningar* talas om att 'bära Vår Herres beläte — helt visst bilden af Christus i grafven — under påsknatten' samt om att 'bära Vår Herres uppståndelses beläte om påskatid och å gångdagarne'.²

Fig. 463 a—d. Efter fotografier i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

¹ Figura sepulchri Domini sita in parte occidentali iuxta chorum animarum.

² Om gångdagarne jfr nästa kapitel. — Se vidare under rubriken Heliga grafven.



464. Måladt draperi å kyrkovägg.

Fig. 464. Efter fotografi i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Visse bilder tillerkände man en undergörande förmåga. Detta var fallet med en bild af Christi nedtagande från korset, som fanns i dominikanerbrödernes kyrka i Stockholm (jfr under rubriken Undergörande bilder).

BELÄTE-TÄCKELSER.

Sådana omtalas af Laurentius Petri. De användes under fastan, då allt skulle vara så dystert som möjligt, att skylla de i kyrkorna förekommande bilderna.

BONADER.

Jag har redan omtalat, huruledes man i de enskildes boningar vid festliga tillfällen prydde väggarna med upphängande af prydlige s. k. bonader. Då man var angelägen att göra gudstjensten så högtidlig som möjligt, låg det nära till hands att pryda äfven kyrkans väggar med bonader, som hängdes upp vid högtidliga tillfällen. Men desse väfde och sömmade bonader bestodo af ett lätt förgängligt material, det var besvärligt att alltsomoftast hänga upp dem och taga ned dem. Man kom derigenom på den tanken att förse kyrkorna med stadigvarande bonader, som målades å väggarna. Som representanter för de väfde bonaderne hafva vi att anse såväl de bildgrupper, som täckte den större delen af murytorna i kyrkornas inre, som de draperier, hvilka regelbundet till dem bilda en afslutning nedåt. Detta nedre draperi synes så godt som aldrig hafva fattats. Exempelvis meddelar jag här tvänne. Det ena, fig. 465, förekommer å korväggarna i Råda kyrka, sydöstra Vermland, hvilka målades år 1323. Egendomligt är, att draperiet fortsätter, utan afbrott, öfver den rundbågiga dörren till sakristian. Det andra, fig. 464, är hemtadt från Hemse kyrka på Gotland. Här, liksom i flere andra gotländska kyrkor — i olikhet mot den å fastlandet rådande seden — täcka målningarna icke hela väggen, utan bilda ett bredt band utefter väggens midt. Dessa målningar återgifva således ännu trognare de bonader, som upphängdes framför väggen. Hemsemålningen är ungefär samtidig med kormålningen i Råda. Ännu mot medeltidens slut målade man draperier under bildserierna å kyrkans väggar.

Men desse målade bonader utestängde, åtminstone icke i de större kyrkorna, seden att vid särskildt högtidliga tillfällen hänga upp bonader. Under den senare medeltiden, under gotikens period, hade de stora väggytorna försvunnit. Kyrkobyggnaden var förvandlad till ett system af pelare, som uppbyro hvalfven, med väggfyllnader mellan pelarne, hvilke fyllnader till den större delen upptogos af de ansenliga

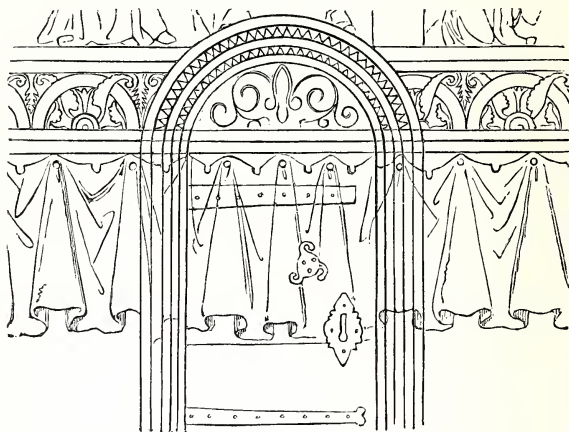
fönstren. Koret, som ofta nästan alldeles saknade väggar, var omslutet af en omgång. Här behöfdes således upphängde bonader.

Peringsköld omtalar i sina *Monumenta* (del. 2, s. 51), att vid konungars kröning i Uppsala domkyrka beklädde sankt Eriks tapet, 'som innehöll konungens historiska aktioner', högkoret, högtiden till prydnad.

Då inge kyrkobonader från medeltiden blifvit åt oss bevarade, äro följande uppgifter af värde.

I en förteckning öfver 'Pertzedlar uthi Uppsala Domkyrkias öfre ok undre Sacrestii' hvilke Samuel Johansson den 7 februari 1652 annammat af hr Erik Munk, domkyrkans syssloman, uppräknas

Tapet cum Historia Magorum [de tre vise männen].....	1 st.
Tapet cum Historia S:ti Erici.....	1 st.
Tapet cum Historia S:ti Laurentii.....	1 st.
Flammansk cum Historia 10 Virginum.....	1 st.



465. Måladt draperi å kyrkovägg.

I en anteckning från år 1675 omtalas den sist nämnde såsom utnött.

I Uppsala domkyrkas inventarium af år 1693 omtalas

Tappeter och Bordtäcken.

2 små stycken medh Figurer på.¹

1 gammalt flammesk Bordtäcke alt sönder och förlorat.²

1 gammalt Tappet medh S:ti Laurentj Historia af 14¹/₂ alnar, underfordrat medh groft Blaggarn till höjden litet ringare än 2 alnar, medh Ståhlträdz ringar uthi.

Fig. 465. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

¹ I ett annat exemplar af 1693 års inventarium, 'öfversedt 1695', är här tillagdt: 'eller 2 små stycken af 1 mässesärkoband.

² Detta är tydligen tapeten med framställningen af de tio jungfrur.

1 gammalt Tappet medh S:ti Erichs Historia, underfordrat medh Blaggarn, af $22\frac{3}{4}$ alnars längd, till höjden lijtet mehr än 2 alnar och medh stort håhl på.

1 Tappet medh dhe Wijse Mäns Historia, underfordrat medh Blaggarn till längd $3\frac{7}{8}$ aln och högden $4\frac{5}{8}$ aln.»

Vid de tre sista står i det år 1695 öfversedda exemplaret i marginalen med annan hand skrifvet: 'upbränd'. Desse bonader gingo sålunda förlorade vid domkyrkans brand år 1702.

BURSA. Se Corporale.

BÖCKER.

Under gudstjensten skulle från altaret läsas hvarjehanda, som in-gick i gudstjensten, derföre måste på altaret finnas böcker, innehäl-lande evangelierna och epistlarne eller åtminstone de delar af dessa heliga skrifter, som skulle under gudstjensten föreläsas. Vidare be-höfdes en bok som innehöll ritualen, som var för lång och innehöll för långa böner, för att presten skulle kunna hålla allt i minnet. Flere olika böcker omtalas, men jag behöfver icke här inlåta mig närmare på detta ämne, då det hellre bör behandlas i nästa kapitel, som skall redogöra för gudstjensten. Laurentius Petri talar om 'mess-boken, som skulle två gånger flyttas från söder till norr och sedan tillbaka igen'. Medeltidssvenskan hade äfven uttrycket tideböcker, om hvilka Dijkman säger: tijdeböcker, elljest kallade agendeböcker, hwar uthi har stådt annoterat, hwad de på hwar och en tijd, uthi sin Gudztienst, bådhe medh siungande och annat, förrätta skulle, der af ock deras Gudztienst är kallat Tijdagiärdh. Det allmännast brukliga namnet för den bok, som innehöll gudstjenstordningen, var *missale*.

De under gudstjensten använda böckerna voro skrifna på perga-ment, med prydlig skrift och helst med målade begynnelsebokstäfver. Äfven inbindningen gjordes gerna kostbar. Såväl om skrift som om band får jag tillfälle att tala i den bok af detta arbete, som skall redogöra för litteraturen.

CASULA. Se Drägt.

CHRISMA. Se Oljekar.

CIBORIUM.

Detta namn hänvisar på det latinska ordet *cibus*, föda, i detta fall specialiseradt till den föda, som gafs församlingen i nattvardsbrödet, och ciborium betecknar helt enkelt det kärl, i hvilket nattvardsbrödet,

hostian, förvarades. Namnet fick emellertid en annan betydelse, öfverflyttad från den ursprungliga. Man gaf nämligen äfven ganska tidigt namnet ciborium åt en å altarskifvan uppförd byggnad af (oftast) fyra kolonner, som uppbyro ett hvalf (jfr ciboriealtare s. 265).¹ Vid hvalfvet var åtminstone i gammal tid medels kedja fäst ett kärl i form af en dufva, i hvilket nattvardsbrödet förvarades. Ett sådant kärl förekommer i det danska nationalmuseet.² I Sverige finnes intet exemplar bevaradt. Denne å altaret hvilande öfverbyggnad kallades äfven *tabernaculum*.

Enligt den romerska kyrkans sed skulle ciboriet (i den ursprungliga betydelsen) vara tillverkad af guld eller silfver; var materialet af lägre rang, skulle åtminstone insidan vara förgylld. I Sverige var, såsom vi se af ännu bevarade ciborier, det inre icke sällan försilfradt. Ciboriet skulle hafva en fot, så att det kunde stå stadigt, det skulle ofvan foten hafva en utsvällning, tack vare hvilken den tjänstförrättande presten kunde hålla ciboriet stadigt i handen, men denna utsvällning skulle vara så fint behandlad, att hon icke vållade handen något obehag. Om sjelfva kärlets form voro inga föreskrifter gifna. Locket skulle vara tornlikt och upptill avslutas med ett kors, vid hvilket den korsfäste Frälsarens bild var fäst. Att döma efter bevarade svenska ciborier var bilden af den korsfäste icke nödvändig, men korset upptill saknades antagligen aldrig.

Ciboriet kallades äfven *pixis* (*pyxis*) eller *viaticum*. Det senare namnet beror tydligen derpå, att ett kärl af detta slag behöfdes för att bära nattvardsbrödet öfver vägar och stigar till de döende, som skulle mottaga sakramentet och icke minst i vårt land bodde långt bort från kyrkan. *Pixis* deremot härstammar från grekiskan och betydde ursprungligen ett kärl af buxbom. Ordet återfinnes ännu i de nuvarande språken, i vårt *bössa* (såväl i sparbössa som bössa för skjutning), i tyskans *büchse* och engelskans *box*. Ett kärl af ifrågavarande slag, från Mellösa kyrka i Närke, kallas i en å detsamma anbragt inskrift *pixis*. I utlandet förekommo äfven namnen torn (*turris*, *turricula*), emedan ciboriet ej sällan hade form af ett torn, och kapsel (*capsula*). I ett testamente af år 1345 omtalas ett silfverkärl (*vas argenteum*) afsedt till förvarande af 'Herrens lekamen'; det hade en vigtt af 4 mark rent silfver.

I en förteckning öfver Järstads kyrkas inventarier af år 1399 omtalas två par messokläden, två messohaklar, två altarreden, två kalkar, två corporalia, 'twa guz likama budhkar aff sylf', en korkåpa, ett röklin, två

¹ I k. Magnus ladulås' testamente af år 1285 omtalas en 'pixis [jfr det följande] argentea pro sacra eucharistia in cyborio conservanda'. Alltså förvarades oblaten i en *pixis*, och denna stod i ett ciborium, en sådan öfverbyggnad, som i ofvanstående text omtalas.

² Worsaae, *Nordiske oldsager*, fig. 533.

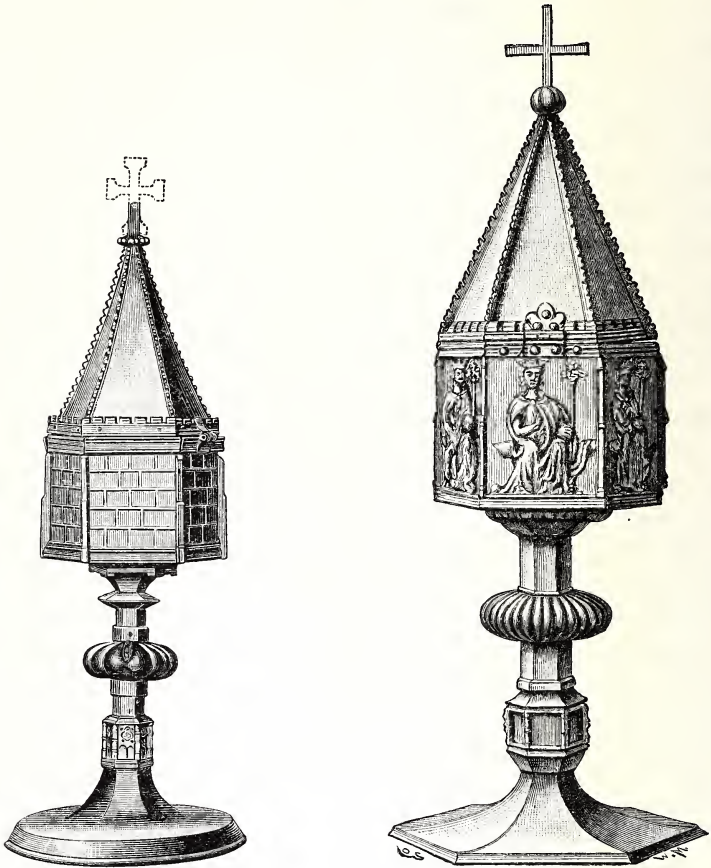
amplar, en vinflaska. Här hafva således förekommit två uppsatser af de flesta föremålen. Två Guds lekamensburkar af silfver äro tydligen två ciborier. Ciborier kallas äfven i *Klosterläsning* budhkar.

Icke få ciborier finnas i Sverige i kyrkor och i museer, till hvilka de kommit från kyrkorna. De äro gjorda af messing. Det yttre är alltid förgyldt, sjelfva den för nattvarvsbrödet afsedda bössan eller asken är invändigt förgyld eller försilfrad. Något ciborium från romansk tid har jag icke sett i Sverige.

De i Sverige förekommande gotiska ciborierna bestå af en ganska vid fot, rund eller sexsidig, ett skaft, som alltid har ungefär vid midten en utsvällning, hvilken — såsom nyss sades — hade till uppgift att åt skaftet bereda ett säkrare läge i en bärandes hand, en dosa eller ask, antingen i form af en rund skål eller försedd med sex väggar, och slutligen ett lock, som på den runda skålen var rundt och slutade med en tornliknande öfverbyggnad; på den sexkantige asken hade locket form af ett torntak, det hade stundom formen af ett högt uppstigande torn. Skaftet hade under utsvällningen prydnader, bestående af emaljskifvor eller graverade gotiska fönster. Utsvällningen hade flere former, var mer eller mindre utskjutande, platt eller hög, ibland försedd med sex kantytor, i hvilka de sex bokstäfver förekomma, som bilda namnet *ihesus*. Den sexkantige asken har någon gång ingraverade linier, som antyda ett murverk — det är tornet, från hvilket stundom namnet lånades för ciboriet. Öfverst förekom ett kors, hvilket stundom bar bilden af den Korsfäste. Någon gång finnas på foten bildliga framställningar. Brunius omtalar i sin konsthistoria för Skåne ett ciborium, hvilket han oriktigt benämner monstrans — om monstranserne skall jag i det följande lemna upplysningar —, fordom tillhörigt Lunds domkyrka och nu förvaradt i Lunds Historiska museum. Å dettas fot äro fästa sex i bleck pressade framställningar af apostlar och andra helgon. Ciborierna från 1300-talet hafva ofta å askens sex sidor bilder åstadkomna genom pressning eller gjutna i sammanhang med väggskifvan. Ibland ses i alla fält samme figur — t. ex. en sittande konung —, ibland se vi tvänne bilder, hvar framställd tre gånger, på ett ciborium, nu förvaradt i Statens Historiska Museum, förekomma tre bildliga framställningar, hvar och en upptagen två gånger; de framställa bebådelsen, döden på korset, gisslingen — alltså en besynnerlig ordning. På några ciborier förekomma å foten, å asken, å locket — å en eller två af desse platser eller å alle tre — inskrifter.

Man gaf väl ciboriet tornform, för att antyda att oblaterne voro väl förvarade — liksom i ett fast torn. Men den del af ciboriet, som föreställer torntaket, hade ingen praktisk betydelse. Man finner derföre ibland det tornliknande locket nedtill begränsadt af en slät skifva; i ett fall förekommer å denna skifva bilden af Guds lam.

Denne bild, liksom korset å ciboriets topp, äro ju å rätt plats: det var brödet, som förvandlades till Christi lekamen, som förvarades i ciboriet. Mindre lämpliga torde deremot vi protestanter få anse de inskrifter å ciborierna, som tala om jungfru Maria, d. v. s. Gabriels helsning till henne: *Ave Maria, gracia plena, Dominus tecum, benedicta tu in mulieribus et benedictus fructus ventris tui*. Hela denna helsning fick icke rum på ciboriet, äfven om man lät den fortlöpa från foten



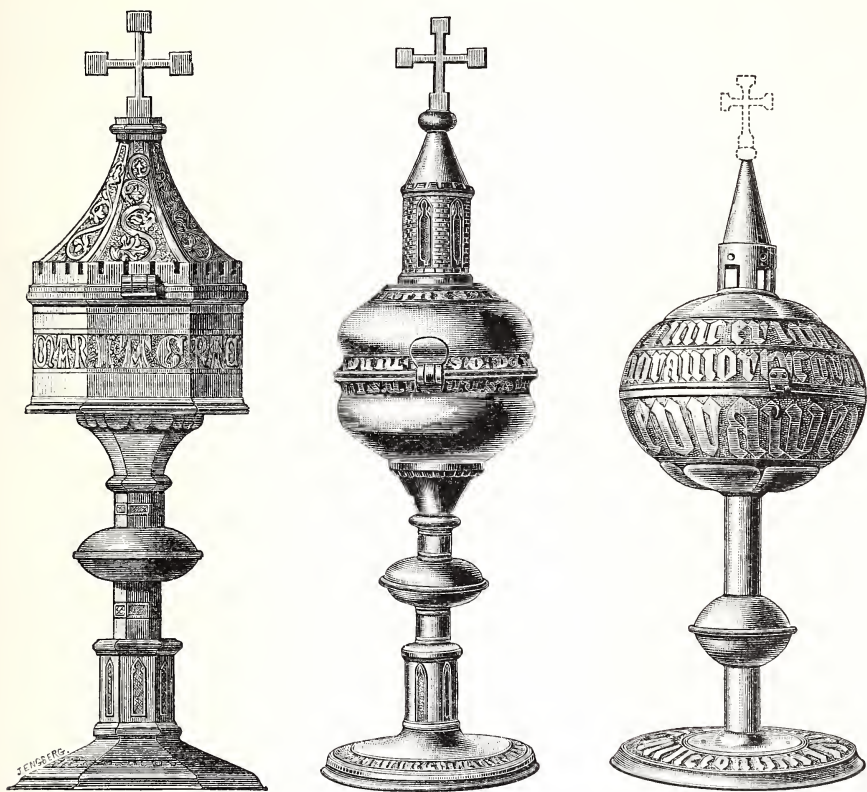
466. Ciborium från Sigtuna.

467. Ciborium från Bunge, Gotland.

till asken och från denne till locket, hvadan man efter behof afbröt henne.

På de fjorton ciborier, afsedda för bevarande af oblater, som förekomma i Statens Historiska Museum, läsa vi följande inskrifter: å fem delar af Ave Maria, å en böner till jungfru Maria på latin och tyska, *Maria mater gracie mater misericorde (!) tu nos ab oste* [hoste]

proterge (!) in ora morti (!) och *Ave genade vrouwe mir*, på en läses *hec est materia pixidis etc.*,¹ på två den mest passande af alla inskrifter: 'jag är det lefvande brödet, som nedkommer af himlen' (*ego sum panis vivus etc.*). Äfven andra inskrifter förekomma, t. ex. den för nattvardsciboriet synnerligen lämpliga *Ave verum corpus natum ex Maria virgine vere (!) passum in cru(c)e in mortum (!) pro hominnne (!)* hell den sanne kropp, född af Maria sann jungfru, och som lidit på korset in-



468. Ciborium från Öfver- 469. Ciborium från Hud- 470. Ciborium från Runtuna,
Jerna, Södermanland. dunge, Uppland. Södermanland.

till döden för människorna, vidare *Ihesus autem transiens per medium il[lorum]* — dessa ord, lånade från den evangeliska berättelsen om anfallet mot Jesus under hans besök i födelsestaden Nazareth, »men han gick midt igenom dem sin väg» (Lucas' ev. kap. 4, v. 30),

Fig. 468—470. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ På en pixis förekommer den mycket ärliga inskriften *ego sum de cupro* (jag är af koppar). Detta uttryck är ärligare än den inskrift, som förekommer å en tegelsten, som från Lösens kyrka i Blekinge kommit till Statens Historiska Museum, å hvilken finnas med runor tecknade orden *ego sum lapis*, d. v. s. jag är en sten.

ansågos hafva en mystisk verkan öfver de onde andarne —,¹ äfven förekommer på ett ciborium i Vintrosa kyrka (Närke) den vackra inskriften *pax patrie decus ecclesie*, fosterlandets frid kyrkans heder.

Af de fjorton ciborierna i Statens Historiska Museum äro fem här afbildade fig. 466—470, hvart och ett återgifvande en särskild form.

Jag gjorde nyss en inskränkning; då jag talade om ciborier afsedda för bevarande af oblater. Kärl af alldeles samme byggnad och utstyrsel som dessa de verkliga ciborierna användes till förvarande af relikier. Också betecknas ett i Statens Historiska Museum bevaradt exemplar med inskriften *sacrarium reliquiarum*. Jfr i det följande under rubriken Helgedomar och helgedomakar.

CIMBLOR.

Bland den romerska gudstjenstens tillhörigheter nämner Laurentius Petri äfven cimblor, *cymbaler*, små klockor, hvilka begagnades under gudstjensten, ofta satta i en rad på en stång; man slog dem med en pinne. Jfr Musikinstrument.

CINGULUM. Se Drägt.

CORPORALE.

Corporale kallades en kvadratisk linneduk, som af diakonen lades på altarduken för att tjena som underlag för messoffret. Å corporalet ställdes patenen, kalken, ibland äfven ciboriet. I corporalet uppsamlades de smulor, som afsöndrades från oblaterna, när desse brötos af presten. I k. Magnus' och dr. Blanches testamente af år 1346 omtalas fyra *corporalia*, af hvilka tre gäfvos till samma altare.

Corporalet skulle påminna om det linnekläde, i hvilket Christi kropp sveptes före begrafningen. Häraf uppstod namnet (af *corpus* = kropp).

När corporalet icke låg på altaret, förvarades det i en väska, som kallades *bursa*.

I erkebiskop Nils Ragvaldssons (1438—1448) kyrkostadgde föreskrifves, att prostarne på landet skola två gånger om året granska corporalia i kontraktets kyrkor.

¹ Hur man utan betänklighet bröt af meningarna, när utrymme saknades, se vi allra bäst af inskriften på locket af samma ciborium, som på skålen har ofvan anförda inskrift (Viby, Närke): man började samma inskrift, men fann ej utrymme för mera än de två första orden, då man äfven ville hedra jungfru Maria (*Ihesus autem Maria*).

DISK. Se Paten.

DORSALE.

Namnet antyder något, som har med ryggen (*dorsum*) att göra. Också säger Durandus i sin bok *Rationale* — 1200-talet — att 'dorsalia äro kläden, som hänga i koret bakom presternes ryggar'. Det latinska ordet motsvaras fullkomligt af det svenska medeltidsuttrycket rygg-lakan, en gång (1339) förekommande i den feminina formen rygg-laka.

Ordet dorsale synes från den ursprungliga betydelsen af rygg-lakan hafva fått betydelsen af lakan, kläde, tapet eller bonad i allmänhet och derefter kommit att få en ny speciel betydelse, nämligen af ett omhölje för altaret eller en på altaret stående ciboriebyggnad. Du Cange citerar en inventarieförteckning, i hvilken förekommer: 'ett dorsale, som plägade omsluta hela ciboriet'. Söderwall anför en tysk författare, som uppgifver, att dorsalia kallades de förhängen, som under festdagar upphängdes å båda sidor af altaret. Om den rygg-laka, som omtalas i en nyss citerad urkund från år 1339, säges: 'en rygg-laka att sätta framför altaret'. I alla dessa fall har sålunda dorsalet icke sin ursprungliga betydelse.

På de i det föregående meddelade afbildningarna af korstolarne i Lunds domkyrka se vi ofvanför de egentlige sittplatserne och under den öfverst framspringande baldakinen ganska stora och nakna ytor. Sådana ytor plägade man skyla med dyrbara tygstycken, hvilka med skäl buro namnet *dorsalia*.

DRÅGT.

Det var helt naturligt, att man gaf åt presterne en egen drägt, genom hvilken de skilde sig från lekmännen. Presterne hade fått en aldeles särskild uppgift med aldeles särskilda förpligtelser. De skulle verka inom och för menigheten, men fingo icke uppgå i denna. Olikheten i lefnadskall borde gifva anledning till ett åtskiljande äfven i det yttre. Som prestens uppgift var i högste grad allvarlig, måste hela hans uppträdande, äfven hans drägt bära allvarets prägel.

I den första kristna tiden synes emellertid ingen särskild prest-drägt hafva funnits, men presterne följde icke modets vexlingar, hvilka äfven under forntiden förekommo, de höllo på föregående ättleds allvarliga drägt. Praktlystnaden inom den österländska kyrkan väckte emellertid småningom begäret att icke blott utmärka prestens särskilda ställning, utan ock att gifva hans uppträdande en glans, som tillkom hans högvigtiga ställning inom ett ofta motstridigt samhälle. Roms



471. Diakon utan dalmatika.

472. Diakon med fullständig beklädnad.



473. Biskop utan kåpa.



474. Biskop med kåpa.

biskopar följde exemplet. Inom andra kyrkliga områden arbetade man i motsatt riktning: den hel. Bonifacius t. ex. föreskref år 745 den största enkelhet i den presterliga drägten, men af hans uttalande framgår, att denna redan då bestod af flere plagg, hvilka voro mer eller mindre karakteristiska för det andliga ståndet. Mot slutet af 800-talet var prestdrägten fullt utbildad, äfven om hon sedermera undergick flere ändringar och äfven ökades, dock endast med mindre viktiga tillägg. Då det var under detta århundrade, som kristendomen först infördes i Sverige, har jag ingen anledning att här inlåta mig på de tidigare förberedelserna. Det gör till fylles att vi hålla oss vid det till sist vunna resultatet.

När presten, diakonen och subdiakonen skulle bereda sig att förätta de gudstjenstliga handlingarna, anlade de öfver hvardagsdrägten den officiellt kyrkliga.

Det första plagget kallades *amictus*, *humerales* eller *superhumerales*, hvilket infördes under 700-talet; tidigare var halsen bar. Humeralet bestod af en fyrkantig duk af fint linne; i närvarande tid har humeralet en längd af vid pass 70 cm. och en bredd af 55. Framkanten var prydd åtminstone från 1000-talet med en broderad remsa, och midten upptogs af ett i linne sömmadt kors. Medels tvänne band hölls humeralet fast. Det lades öfver hufvudet, så att det föll ned öfver hals och axlar — deraf namnet. Ännu under 1200-talet bar presten humeralet öfver hufvudet, intill dess han beträdde altarets trappsteg för att förrätta messoffret; då drogs det ned och omslöt halsen som en duk eller hängde ned på ryggen som en *capuchon*. Katedralen i Sens i Frankrike har i sin skatt ett humerales, som uppgifves hafva tillhört den hel. Thomas Becket af Canterbury († 1170).¹ Dess utseende visar fig. 475. Det nedfällda humeralet ses å fig. 471 och fig. 472. Humeralet omtalas af Laurentius Petri såsom hörande till prestdrägten.

Derefter iklädde sig presten, diakonen eller subdiakonen en *alba*, en messkjorta, under vår medeltid kallad messusärk, hvilken var så lång, att hon aldeles skylde den hvardagliga drägten. *Alban* är den äldsta egentliga drägten för de andlige. *Alban* var sluten om halsen och om armlederne och blef till sist fotsid² (fig. 472; hon synes äfven å fig. 471) och mycket vid, så att hon å sidorna föll i många veck. Framsidan och sedermera äfven baksidan höllos fria från veck genom ett längst ned påsydt tygstycke eller broderi (jfr fig. 471 och 472). Sådana, något smalare, täckte ärmlinningarna (jfr fig. 472).

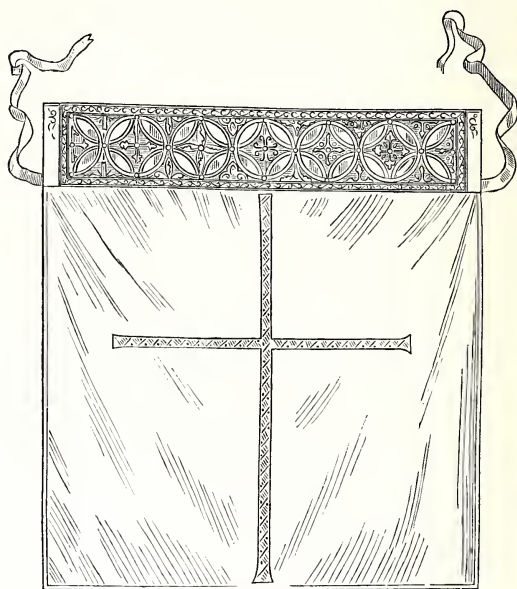
¹ Denne Thomas Becket var känd och hedrad som helgon äfven i Sverige. En bild af honom har från Skepptuna kyrka i Uppland kommit till Statens Historiska Museum.

² I äldsta tid var *alba* icke fullt så lång och var då stundom försedd med en *capuchon*.

Alban var hvit, deraf namnet. Med de 'hvita våder', i hvilka våre förfäder kläddes när de skulle döpas och hvilka omtalas på en och annan runsten, menas en *alba*.

Som det var nödvändigt att låta den vida alban sluta sig kring kroppen, använde man ett bälte, *cingulum*, som skulle, äfven det, vara af linne och knöts om midjan. Det var långt, och derföre kunde de tofsprydda ändarne synas nedanför de alban delvis skylande öfverkläderna (jfr fig. 471 och 472). I medeltidens svenska kallades *cingulum* linde.

De gamle Romarne använde en lång rock med långa ärmor, som kallades *stola*, äfvensom en linneremsa, som låg om halsen och öfver



475. *Humerale.*

axlarna, kallad *orarium*. Denna senare användes för att befria ansigtet från svett och dam. Dessa två upptogos i prestdrägten, men smälte så att säga samman, på det vis att orariet blef en bård till stolan och gick sålunda från halsen ned, åtminstone nedom knäna. Men så föll det egentliga klädesplagget bort och endast bården, det förre, ändrade orariet fanns kvar — d. v. s. en lång temligen smal remsa, nedtill afslutad med fransar. Denna remsa kallas i den kyrkliga terminologien dels *orarium* (i den äldre tiden), dels *stola*, d. v. s. det försvunna plaggets namn har öfverflyttats på bården, hvilken icke spelade någon som helst praktisk roll. I alle delar af de andliges dräkt inlades af

den romerska kyrkan en stor symbolisk betydelse. I öfriga fall har jag ej och vill ej i det följande sysselsätta mig med henne i detta sammanhang; i den siste delen af detta mitt arbete ämnar jag egna min uppmärksamhet åt den under medeltiden så mycket betydande symboliken, men i detta fall, då det är fråga om något fullkomligt onyttigt, anser jag mig böra meddela hvad Guilelmus Durandus († 1296) säger i sitt arbete *Rationale divinatorum officiorum*, att presten sätter på sig stolan, efter att hafva kysst henne, och kysser henne, när han tagit henne af sig, för att gifva tillkänna sin vilja och önskan att bära det lätta ok, som betecknas af stolan. När presten vigdes och iklädde sig stolan, sade biskopen till honom: »Mottag Guds ok.»

Stolan bestod i äldsta tid af linne och var helt enkel. Redan tidigt slösades å henne en mycket rik utstyrel. Den nyss nämnde Thomas Becket's stola, förvarad i Sens, består af guldtråd samt purpurfärgadt, hvitt och grönt silke, är kantad å sidorna med silfver och nedtill med beslag af drifvet silfver, dessutom prydd med perlor. Den ursprungligen föreskrifne hvite färgen spelar således här en mycket underordnad roll. Stolans två ändrar voro ofta vidgade.

Stolan bars ursprungligen af diakonen, på den tid då hon ännu fyllde den ursprungliga uppgiften att användas för rengöring. Diakonen lade henne öfver den venstra axeln, fäste henne vid högra höften, från hvilken ändarne hängde ned. Så finna vi ock stolan i fig. 471 och 472. Men redan tidigt kom stolan att höra äfven till prestens drägt. Hon lades då om halsen och hängde således ned öfver båda axlarna, men korsades under albans bälte. Enligt Durandus underlät biskopen denna korsning, han lät således stolans ändrar hänga rätt ned från axlarna.



476. Stola.

Intet humerale, ingen alba finnes bevarad i Sverige. Deremot finnes ännu en stola, icke hvit, som var den liturgiske färgen, utan af röd sammet med vidgade ändar, utan fransar eller andre prydnader (fig. 476). Stolor omtalas mycket i 1600-talets förteckningar öfver kyrkornas inventarier. Den här afbildade stolan har kanske tillkommit efter medeltidens slut.



477. *Dalmatica.*

Med afseende på stolan råde således en viss olikhet mellan diakonen, hvilken hon från början tillhörde, och presten. Vi komma nu till större olikheter dem emellan.

Öfver det, som hittills blifvit omtaladt, bar presten en *casula*, diakonen en *dalmatica*, subdiakonen en *tunicella*.

Jag börjar min framställning med diakonens *dalmatica*. Forn-tidens Romare kände en sid och med långa ärmor försedd *tunica dal-*

matica, uppfunnen i Dalmatien och i Rom ej väl ansedd, alldenstund hon ansågs mycket veklig. Denna tunika upptogs i den kyrkliga drägten ganska tidigt, hon bars af diakoner, biskopar och påfven sjelf. Hon var oftast hvit, stundom röd, och räckte något nedom knäna, ärmarna voro vida, i sidorna öppnades sprund.¹ Ej heller dalmatikan undgick medeltidens lust att pryda de kyrkliga kläderna. Från öppningen kring halsen nedgingo tvänne remsor eller stafvar af purpurfärg, temligen högt upp förenade af en rikt utsirad tvärremsa (jfr fig. 472). Sådana förenade stundom stafvarnes nedre ändar. Liknande remsor kantade ärmarna. Nedtill hängde ofta tofsar af vexlande antal, hvilke slutligen öfvergingo i en sammanhängande frans med vexlande färger. Mot medeltidens slut var dalmatikan kortare än hon från början varit.

I Sverige finnes endast en dalmatica bevarad, tillhörig Linköpings domkyrka. Hon består af blå sammet med påsydda ornament, dels upphöjda liljor, dels runda, med ett midtornament, som på alla ställen fallit bort eller tagits bort, och fyra korsformade öglor (fig. 477).

Subdiakonens *tunicella* (diminutivum af *tunica*) liknade diakonens dalmatika, men var enklare och hade snäfva ärmar.

I svenske urkunder omtalas ej sällan under 1300-talet något till den presterliga drägten hörande, som kallas *subtile*. Så heter det i k. Magnus ladulås' testamente af år 1285: dalmatica och *subtile* med bilder af den sälla Jungfrun med allt öfrigt, som vid messan erfordras för diakonens och subdiakonens utstyrsel. Strax efteråt omtalas i samma testamente ett *subtile*, hvilket — liksom de till samma uppsättning hörande messhakeln och dalmatikan — var af så dyrbart tyg som baldakin och dessutom fodradt med rödt silke. Äfven år 1329 omtalas dalmatica och *subtile* för diakon och subdiakon. Subtilet var intet annat än subdiakonens *tunica* eller *tunicella*. Dessa två senast anförda namn äro åtminstone ytterst sällsynta i de svenske urkunderne.²

Prestens motsvarande drägt hette på latin *casula*, ett diminutivum af *casa*, hydda, omhölje. Detta namn upptogs i de germanska språken. I medeltidssvenskan har det formen messohakel, hvilket ord i nysvensk form lyder *messhake*.³

Messhakeln var lånad från Romarne och var fullt cirkelrund med en cirkelrund öppning i midten, genom hvilken hufvudet trädde. Han hängde derefter ned och omslöt kroppen som en 'hydda'. Armarne voro således inneslutne. När de och deras händer skulle användas, måste messhakeln dragas upp i sidorna och lade sig då i veck öfver armen.⁴ Detta vållade besvär, och man använde derföre å si-

¹ Tidigare funnos i sidorna nedifrån upp gående runda utskärningar.

² Jfr för öfrigt Du Cange's *Glossarium* under ordet *subtile*.

³ Formen *hakel* är vanlig ännu i kyrkoinventarier från 1600-talet.

⁴ Messhakeln kallades äfven genom lån från grekiskan *planeta*.

dorna snören — liksom vi använda sådana på vissa slag af gardiner — för att hissa upp sidorna, hvarigenom veck bildades å fram- och bakstyckena. Då ej heller denne metod var utan besvär, skar man ut sidorna, så att armarne icke hindrades med afseende på rörelseförmågan. Resultatet blef ett aflångt, i båda ändar rundadt tygstycke med ett rundt hål för hufvud och hals. Ett stycke hängde ned framtill, ett annat, något längre, baktill — d. v. s. vår nuvarande messhakel. Denna ändring af formen försiggick under medeltiden. Innan utskärningarna gjordes i sidorna, måste messhakeln vara förfärdigad af mjukt tyg, helst siden. Messhakeln i hans senare form kunde vara af huru tjockt och tungt tyg som helst. Han hängde ned fram och bak utan alla veck och kunde derföre också försees med hvarjehanda tyngande prydnader.

Kring messhakeln's öppning för hufvudet sattes tidigt en bård och från denne gick nedåt å såväl fram- som baksidan en smal, men prydlig ribba. Denna anordning förekommer på en messhakel, som förvaras i Brauweiler i Rhentrakten och anses härstamma från år 1143. Ungefär vid denna tid uppenbarar sig en annan typ för messhakeln's prydnad. Fram och bak fastsyddes remsor i form af ett Y eller ett Ψ . De sneda linierna möttes öfver axlarna. Den nedre stafvens fortsättning slutade vid hålet för hufvud och hals. Denne form var i Tyskland rådande till in i 1400-talet, då på ryggsidan anbragtes ett broderi, bredare, i form af ett latinskt kors, framsidan var då antingen oprydd eller pryddes med en smal vertikal remsa. På ryggorset broderades bilden af den Korsfäste, ihland med evangelisternes symboler å korsets fyra vidgade ändar. Den alltmåra stigande dyrkan af jungfru Maria beredde äfven henne en plats på messhakeln. Å ryggsidans breda kors anbragtes dessutom rader af enstaka bilder eller scener ur den heliga historien. Några exempel från svenska kyrkor eller museer må här meddelas.

Fig. 478 visar en messhakel af år 1482. Han består af sammet i grönt och guld. På framsidan finnas inge prydnader, på baksidan endast en från den öfre kanten till den undre löpande remsa, å hvilken ses broderade bilder i arkitektonisk omramning. Botten är icke broderad utan består af brun sammet. Bilderne föreställa den hel. Anna, jungfru Marias moder, en biskop, antagligen Henrik i Uppsala och Finland, den hel. Birgitta, den hel. Martin af Tours, som skär af sin mantel en flik åt tiggaren, den hel. Sigfrid i Växiö, med systemsönernes tre hufvud i ett ämbar. Längst ned förekommer erkebiskop Jakob Ulfsson sjelf, böjande knä och uttalande en bön om barmhertighet. Hans identitet fastställes af årtalet och vapenskölden.

Fig. 479 visar en messhakel, som tillhör Strängnäs domkyrka och blifvit till henne skänkt af biskop Sigge Ulfsson (sparre), hvilken styrde stiftet under åren 1450—1463. Tyget är halvsiden, i hvitt,

guld och rödt, mönstret är gammalt och af österländskt ursprung. Baksidans remsa har Ψ -form och broderiarbetet är utsökt fint. Vi se



478. Messhake. Uppsala domkyrka.

här Vår fru med Barnet, omgifna af englar. Nederst ses biskopens adlige sköld.

Samma framställning återfinna vi å ett broderi i korsform, som prydt ryggstycket af en messhaket i Flisby kyrka, Linköpings stift:



479. Messhaket. Strängnäs domkyrka.

Fig. 479. Efter fotografi i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Vår fru med Barnet och englar, som bakom henne hålla en stor duk (fig. 480). Antagligen har den nedre korsarmen varit nedåt fortsatt af en lika bred broderad remsa.

Slutligen återgifver jag här fig. 481 en messhaket af annat snitt och med framställningar af en helt annan art. Hakeln är af lärft och figurerna äro å honom tryckte medels träformar och ett med vax starkt uppblandadt färgämne. Bilderna äro de å de sicilianske väfnaderne



480. Messhaket i Flisby kyrka, Linköpings stift.

förekommande. Denne messhaket har tillhört Husaby kyrka i Västergötland.

Trots fukten i sakristior och vanvård hafva ännu rätt många messhaklar blifvit bevarade i Sverige, men de anförda exemplen må få anses göra till fylles.

Med **manipel** (*manipulum*, *sudarium*, *fanon*) förstod man hvad vi skulle kalla en näsduk — till att aftorka fuktighet från ögon och näsa,

säger Alcuin. Men manipelns utseende hade en form, som icke liknar de näsdukar, vid hvilke vi äro vane: en lång och ganska smal linneremsa, som lades på den venstre underarmen. Enligt en bestämmelse af år 1287 skulle manipeln hänga 2 fot nedom armen. Manipeln bars i början endast af subdiakonen, men upptogs småningom äfven i diakonens och prestens dräkt. Redan under 900-talet hade



481. *Messhaket.*

manipeln förlorat praktisk betydelse. Han hade, liksom stolan, blifvit endast en prydnad, och tillreddes på samma sätt som denna. En manipel ses fig. 471—473.

På svenska kallades manipeln handlin.

Vi komma nu till en del af den presterliga drägten, på hvilken under medeltiden mycken lyx slösades, nämligen **korkåpan**, under vår medeltid kallad korkapa eller korkappa. Hon hade eljes många namn: hon bars till skydd mot regn och kallades därför *pluviale*, hon användes särskildt under vespergudstjensten och kallades därför i Tyskland *vespermantel*. När presten under gudstjenst var iklädd kåpa, lyftes hennes nedre kant upp af korgossen, som lät röken från rökelsekaret tränga upp under kåpan; deraf fick hon i Tyskland namnet rök-mantel (*rauchmantel*).

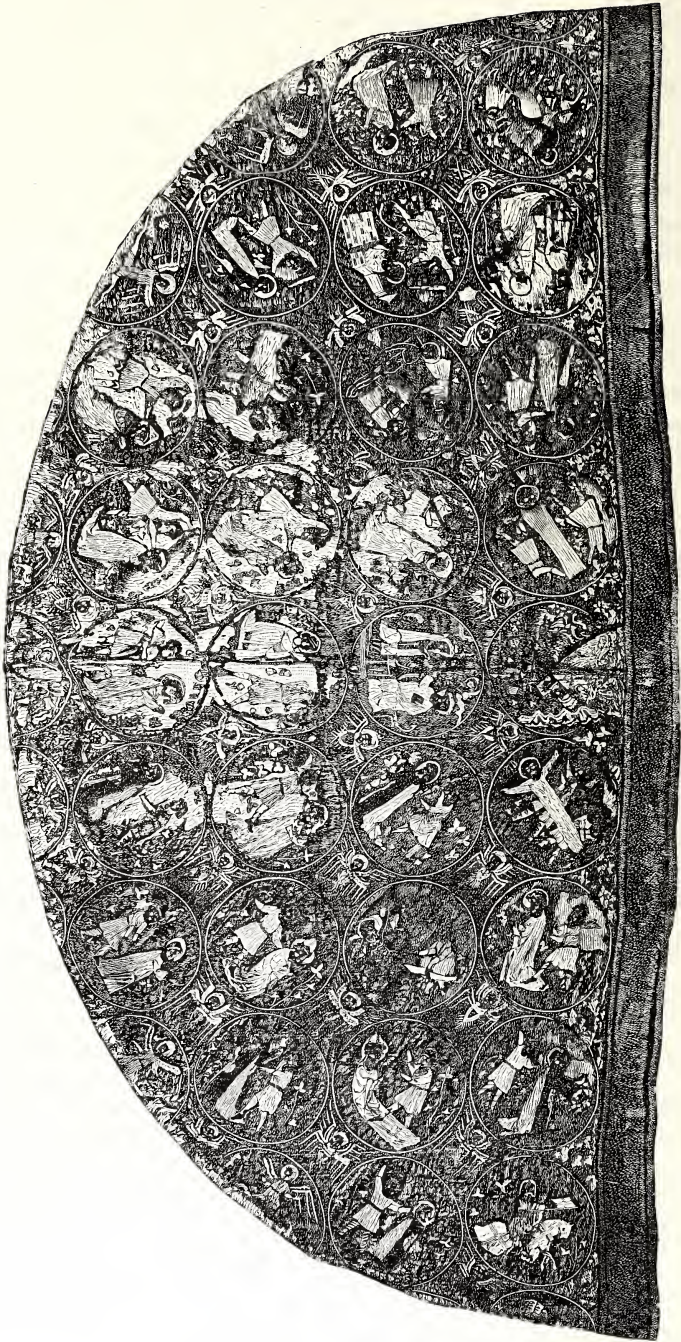
Denne mantel tillhörde i början endast de lägre andlige, men blef småningom använd af alle prester, och blef till sist för biskopen en utmärkande praktklädnad, hvadan denne upphörde att bära messhakel. Hennes ursprungliga bestämmelse var att bäras under processioner, emedan man då alltför ofta var utsatt för obehaget af regn, snö eller bläst. Kåpan hade därför upptill en capuchon, som kunde dragas upp öfver hufvudet. Kåpan fick emellertid användning äfven inne i kyrkan, när en välsignelse förkunnades från altaret, under den del af gudstjensten, som kallades *laudes*, samt under vespergudstjensten. Vid pontifikalmessor, som förestodos af biskopen, voro alle de i gudstjensten deltagande andlige iklädde kåpor. Äfven vid dödsmissa, då efter henne absolution gafs, bars kåpa.

I följd af den ursprungliga bestämmelsen var kåpan fotsid och omslöt hele kroppen. Hon hängdes öfver axlarna och var öppen framtill, men de båda framkanterne höllos samman med en tvärgående tygremsa och hakar, ibland af ett dyrbart spänne kalladt *agraff*. Från och med 1200-talet förlorade capuchonen all praktisk betydelse, men till minne af honom bibehölls ett först tresidigt och litet, sedermera större och nedtill rundadt tygstycke, som hängde ned åt ryggen och kallades på latin *clipeus*, d. v. s. sköld. Något svenskt namn känner jag icke, men intet hindrar att i svenskan upptaga för denne del af kåpan namnet sköld. För att hålla skölden i hans läge fogade man gerna till den undre kanten något tyngande, en tofs med en liten metallkula eller en större metallkula eller en kula af bergkristall i metallinfattning. När kåpan hade blifvit en praktklädnad, tillverkades hon i regeln af ett mycket tjockt och dyrbart tyg, vanligen med fasoneradt mönster eller med påsydda enstaka broderier. Längs kåpans båda framkanter och nackdel syddes en rätt bred och rikt broderad bård. Med rika broderier pryddes äfven skölden.

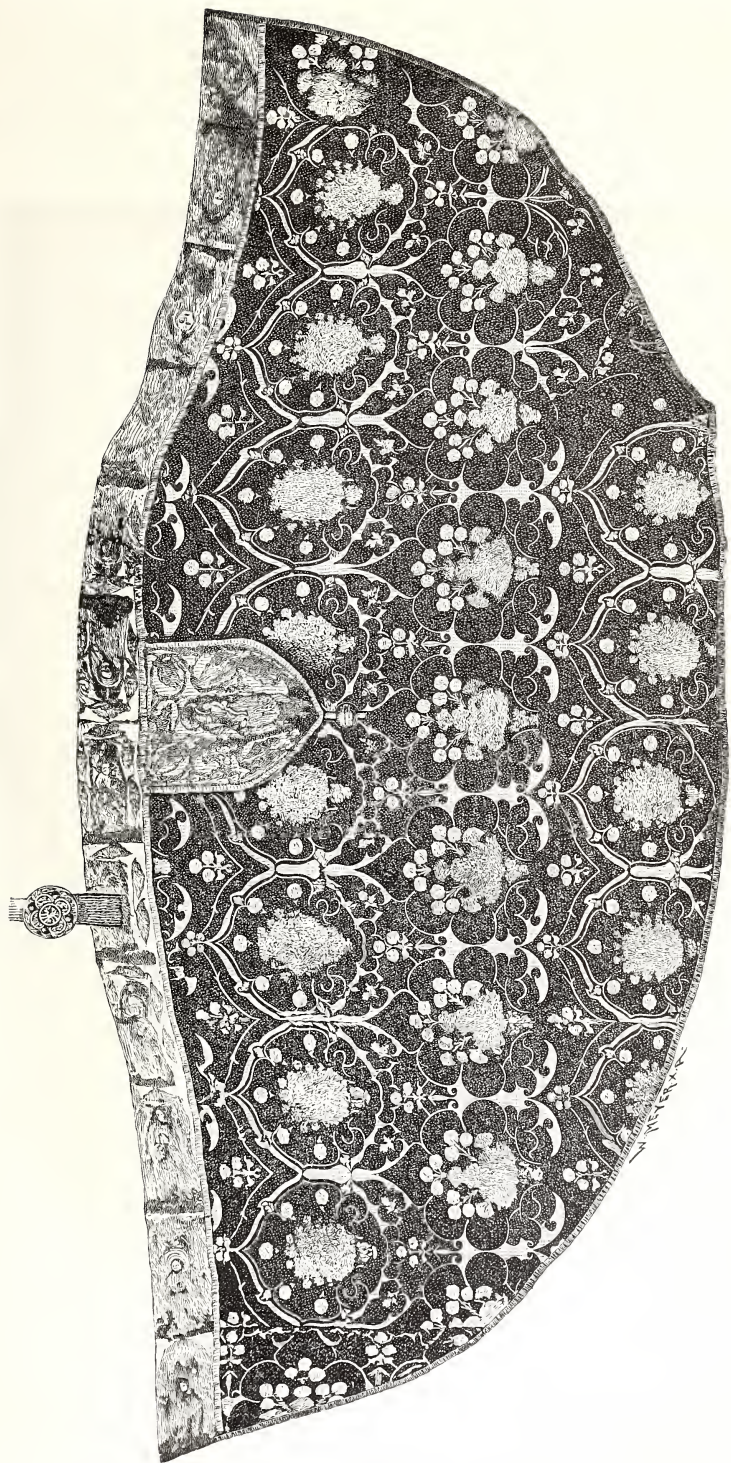
Hvar ny biskop anskaffade för eget bruk en kåpa, hvilken efter hans död tillföll hans domkyrka. Lekmän skänkte ej sällan kåpor till kyrkor, för hvilka de hyste särskildt intresse.

Jag vill nu meddela några svenska exempel.

I Uppsala domkyrka förvaras en kåpa af rödt siden, den äldsta, som finnes bevarad i Sverige (fig. 482). Tyget är tunnt, men har ännu



482. *Kåpa. Uppsala domkyrka.*



483. Kápa. Strängnäs domkyrka.

färgen väl bevarad. Öfver hela kåpan förekomma broderade rundlar, omslutande framställningar ur martyrernes historier. I de små tomrummen mellan cirkelarne förekomma strängt stiliserade serafer. Den f. d. capuchonen, den sedermera s. k. skölden är här ytterst liten och triangulär. En af bilderne är återgifven del 1 fig. 320.



484. Kåpsköld.

Denna kåpa tillhör tydligen tiden inemot eller omkring år 1300. Från midten af 1300-talet, som annars är så rik på prydliga arbeten,

Fig. 484. Efter fotografi i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

finnes ingen kåpa hos oss bevarad; från slutet af 1400-talet finnas deremot rätt många i behåll, som äro synnerligen prydliga.

I Strängnäs domkyrka förvaras en kåpa, som är särdeles dyrbar (fig. 483). Denna kåpa består af fasonerad purpursammet med guld och färger och ett rikt mönster af stiliserade växtornament. De bildliga framställningarna äro inskränkta till frambården och skölden, som i detta fall är ganska stor. På frambården ses en rad af helgonbilder inom arkitektonisk omramning. På skölden ses en mycket fint utförd bild af Vår fru med Barnet. Skölden hålles ned medels en stor väl arbetad silfverknapp, å hvilken läses: *orate pro Thoma episcopo stren-ginensi*, bedjen för Thomas biskop i Strängnäs (1430—1443). Det är



485. *Agraff till korkåpa.*

mycket troligt, att vi här hafva för oss den kåpa, som han lät göra åt sig, då han vigdes till biskop och som efter hans död tillföll domkyrkan. Denne sköld med kula är särskildt afbildad fig. 484. På bandet, med hvilket kåpans framkaanter hållas samman öfver bröstet, sitter som prydnad ett silfversmycke, afbildadt fig. 485.

På en kåpa från Norrby kyrka nära Sala (nu förvarad i Statens Historiska Museum) sitter i nedre kanten af skölden en stor kula af bergkristall med silfverbeslag.

Såsom kåpspännen torde originalen till fig. 486 och 487 hafva tjenat.

Tyget i kåpan var vanligen prydt med väfda växtmotiv. Någon gång har en kåpa broderier — t. ex. i liljeform — liksom strödda öfver tyget. Mot medeltidens slut nöjde man sig icke med broderier, som

påminnte om målning, man ville då låta broderierna täfla med skulpturen: figurerna stoppades, men stoppningen blef vanligen förskjuten, hvarigenom gestalterne blifvit snede och vinde. Fig. 488 visar en kåpa, som blifvit skänkt till Vesterås domkyrka af stiftets biskop Lydeke Abelsson (1465—1487), hvarom hans öfver skölden broderade



486. *Agraff till korkåpa.*

slägtvapen vittnar. Kåpan är af dyrbar sammet i grönt och guld. Frambården fyller af broderade helgonbilder. Sköldens ursprungliga broderi har något bleknat, vi kunna emellertid i detta skönja Kristus omgifven af flere personer. Framför Kristus knäböjer en man, hvars

hufvudbonad mest påminner om påfvens tiar, och hvars hufvud omslutes af en gloria. Denne figur är upphöjd, med användande af den nyss omtalade metoden, men är senare tillsatt, hvilket framgår deraf att under honom förekommer, åtminstone delvis, det ursprungliga broderiet.

Ännu senare kåpor — exemplar finnas i Statens Historiska Museum — hafva alle de broderade bilderna upphöjde.

Mycket ofta omtalas en del af den presterliga dräkten, som kallades **superpellicium**, derföre att den bars öfver kläder, som voro fodrade med skinn. Detta plagg var i regeln af linne och kan sägas vara en ny upplaga af alban. Det börjar omtalas under 1100- och 1200-talen, var



487. *Agraff till korkåpa.*

först fotsidt med vida ärmor, blef under 1400-talet kortare och fick smalare ärmor, det kallades då *rochetum*, *camisia romana*, i Tyskland *chorrock*.

I de af Reuterdahl utgifna *Statuta synodalia* omtalas superpellicierna ganska ofta. Biskop Peter i Linköping (1339—1351) förordnade, att presterne skulle gå till kapitlet iklädde superpellicier. Biskop Nils Hermansson i samma stift (1374—1391) förordnade, att prest, som skulle gå till en sjuk med nattvarden, skulle vara iklädd superpellicium och stola samt beledsagas med ljus (väl alltid i lykta) och ringklocka, att de prester, som deltog i provinssynoden skulle öfver-



488. *Korkåpa. Vesterås domkyrka.*

Fig. 488. Efter original i Statens Historiska Museum.

vara vid en del gudstjenster iklädde superpellicium. I erkebiskop Nils Ragvaldssons (1438—1440) kyrkostadgar heter det, att kyrkoherdar skulle deltaga i processionerna (åtminstone vissa) iklädde superpellicier.

Den svenska benämningen för superpelliciet var **röklin**, hvilket väl torde vara en försvenskning af ett tyskt *rocklein*. År 1276 omtalas ett röklin, men det skänktes åt en qvinna och hörde således icke till den presterliga drägten. I det fornsvenska legendariet (*Fornskriftsällskapets samlingar*) säges, att dominikanerbröderna i början buro röklin; i den motsvarande latinske texten förekommer ordet *superpellicius*. I *Läsning för klosterfolk* säges om en prest, att han gick in i kyrkan, for i röklin och tände bloss och bar Jesu Christi lekamen. I *Translacio sancte Katharine* säges om en biskop, att han stod i sin biskopsskrud, 'det är röklin, korkåpa, mitra, cerotis¹ och stola.' Att icke den andra stafvelsen i röklin betyder linne, framgår deraf, att år 1346 omtalas 'ett silkeröklin och fyra af lärft'. I kyrkoinventarier från 1600-talet omtalas mycket ofta en 'röklina', i ett inventarium tillägges orden 'af lärft'.

I k. Magnus' och dr. Blanches ofta återropade testamente af år 1346 omtalas två **stukor** af gulræntstrik och nedan å med hvita perlor'. Hertiginnan Ingeborg gaf, således under 1300-talet (DS nr 3845), till Uppsala domkyrka tvänne stukor af guldyg, nedtill prydda med silfver, äfvensom två stukor af silke, inväfda med guld. Ordet, som förekommer så väl i isländskan som i medeltidstyskan, tolkas af Söderwall som 'vid och nedhängande, till den presterliga drägten hörande ärm'. Med stuka måste afses hvad i det nuvarande tyska kyrkspråket kallas *schultervelum*, en 50 cm. bred och 2,60 m. lång sidenremsa, som lades öfver axlarna och skylde handen, som hade att vidröra något heligt. Redan i fornkristne bilder ser man englar och menniskor, som frambara gåfvor med skylda händer — ett tecken till vördnad för det heliga.

I detta sammanhang måste vi äfven uppmärksamma **biretet** (*biretum*). Under den tidigare medeltiden var *amictus* eller *humerales* försedd med en capuchon, som kunde dragas upp öfver hufvudet. Jag har redan omtalat, att detta bihang föll bort, men som temperaturen i kyrkan ingalunda alltid var hög, hände det lätt, att de tienstgörande presterne fröso om hufvudet. För att skydda detta började man använda en åtsittande kalott eller mössa, ibland något förlängd baktill, så att öron och nacke blefvo skyddade. Denna mössa utvecklade sig till biretet, en rund mössa med uppstigande sida och på kullen, till sist försedd med genom pappinläggning uppstående sömmar; man skulle under gudstjensten alltsomoftast taga af sig mössan, och det var derföre beqvämt, om det på kullen fanns något, som man kunde fatta om med

¹ Detta ord återfinnes icke i Ducanges *Glossarium*. Kan det vara en felskrifning för *chirothecis*, d. v. s. handskar?

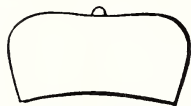
fingerne. Ett biret är här afbildadt fig. 489, figuren är tagen från den i det föregående afbildade grafstenen öfver domprosten Helge i Strängnäs.

I erkebiskop Nils Ragvaldssons stadge — således under 1400-talet — säges, att rätten att bära *biretum fuscum* (= svart) tillkommer prelater, kaniker och graduerade. Om någon annan prest tillät sig att bära ett sådant, måste han afstå det åt den förste biretprivilegerade, som mötte honom och gjorde anmärkning öfver hans tilltagsenhet.¹ I Söderköpingskonciliets beslut af år 1441 säges, att inge prester få bära biret, såvida de ej äro prelater, kaniker eller graduerade.²

Biretet spelade en rätt betydlig roll inom kyrkan. År 1350 omtalar biskop Sigge i Skara, att han till sitt embete vigt den förste dekanen vid hans domkyrka, *per birreti mei tradicionem*, genom att öfverlemnade mitt biret, och år 1481 omtalas, att erkebiskop Jakob vigt en kyrkoherde *per bireti nostri impositione*, genom att sätta på honom mitt biret. Detta hade icke kunnat ske, derest icke biretet haft en alldeles särskild betydelse.³

Då jag här talat om hufvudbonader, torde det vara skäl — då jag annars ej lätt får tillfälle att upptaga detta ämne — att tala om något, som väl ej hör till drägten, likväl till det utseende, som en prest hade i motsats till lekmännen, jag menar **tonsuren**. På den, som ville ingå i det presterliga ståndet inom den romerska kyrkan, skulle håret på hjessan rakas bort och, som håret naturligtvis ville växa igen, skulle rakningen förnyas hvar månad. I början var det rakade stället stort, omgifvet af en liten krans af hår. Senare inskränktes rakningen; år 1388 bestämdes på en italiensk synod, att den rakade rundeln skulle hafva ett tvärmått af åtminstone fyra finger. Ju högre presten steg i graderne, desto vidare skulle den rakade fläcken vara.⁴

Biskop Nils Hermansson föreskref mot slutet af 1300-talet, att den andlige skulle hafva *corona apostolica* — hårkransen — och en pas-



489. Biret.

Fig. 489. Efter fotografi i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Reuterdaahl, *Statuta synodalia*, s. 163 föreskriften blef förnyad s. 188.

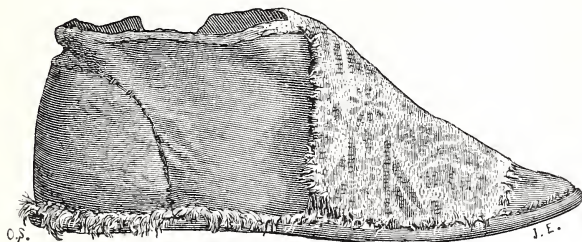
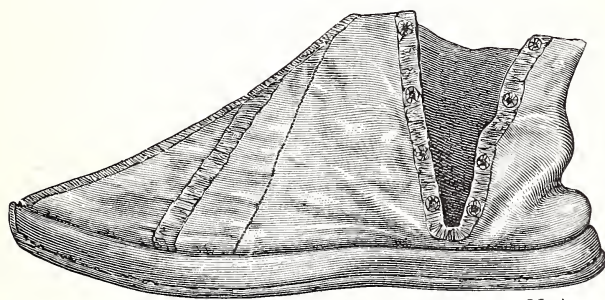
² Samma arbete, s. 117.

³ Bock (*Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters*, del 2, s. 346) omtalar, att de engelske biskoparne använde mot slutet af 1200-talet en låg, rund hufvudbonad, som redan då kallades *birettum*, »och synas de vid förländandet af kyrkliga beneficier hafva liksom företagit ett slags investitur med denne hufvudbonad». Vi lära detta af ett textställe, som Ducange anför under ordet *birettum*. Detta lyder: »Thomæ custe providimus de beneficio ecclesiastico . . . illudque eidem Thomæ contulimus ac eum de ipso per nostrum birettum præsentialiter investimus.» Bock känner således intet motsvarande från något annat land. Att härifrån sluta till en närmare förbindelse mellan de engelska och svenska kyrkorna torde dock vara förhastadt. Vid den tid, då den engelska kyrkan utöfvade ett visst inflytande på den svenska, fanns icke biretet.

⁴ Tonsuren gjorde det särskildt nödvändigt för prestene att i de icke uppvärmda och icke dragfria kyrkorna använda en hufvudbonad såsom biretet.

sande tonsur. Hårkransen kallas apostolisk derföre, att den romerska kyrkan påstod, att tonsuren tillhörde den allra äldsta kristna tiden, att åtminstone tre apostlar haft tonsur. Det första beviset för användande af en presterlig tonsur lemnas oss af en bildlig framställning i kyrkan S. Apollinare in classe vid Ravenna, hvilken framställning tillhör slutet af 500-talet. Hårkransen kring tonsuren skulle påminna om Christi törnekrona, tonsuren sjelf skulle beteckna, att presten försakade världen och hennes fäfanglighet. Botgörande i den första kristna tiden plögade raka sitt hufvud. Från den romerska kyrkans tonsur skilde sig de skottska och grekiska kyrkornas.

Från presternes drägt öfvergå vi nu till **biskopens drägt**, hvilken hade det mesta gemensamt med presternes, men derutöfver några



490. *Biskopsskor.*

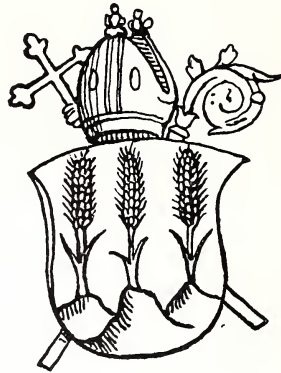
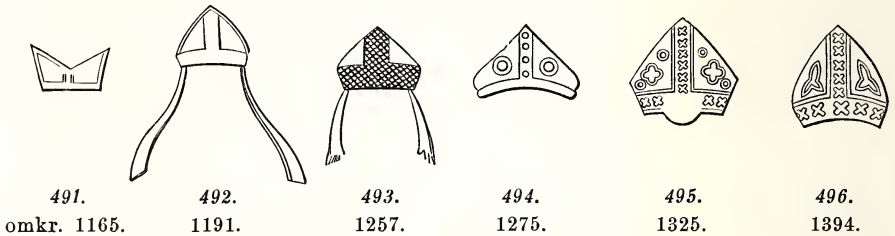
tillägg. Biskopens drägt hette på medeltidens svenska biskopskläde eller biskopsskrud. Äfven förekom uttrycket biskopsbonadher, hvilket bäst motsvarar hvad jag här kommer att framställa, nämligen icke blott sjelfva kläderna, utan öfriga för biskopens värdighet betecknande föremål.

Till biskopens pontifikaldrägt hörde de flesta af de förut omtalade föremålen: humerale, alba (biskopsskjorta), cingulum (biskops-

bälte), stola, tunicella, dalmatica, messhakel, hvilken småningom fick vika för kåpan, och manipeln. För biskopen utmärkande voro strumporna, skorna, mitran, handskarne, ringen och herdestafven. Visse, af påfven utmärkte biskopar buro ett rationale.

Strumporna (*caligæ, tibialia*), såsom tillhörande biskopsskruden, omtalas först under 1000-talet. De räckte till knäna och bundos der. I äldsta tid voro de af hvitt linne, sedermera af siden och rikt smyckade. Enligt Guilelmus Durandus skulle de vara violetta.

Biskopsskorne (*sandulia, calciamenta, socculi*) härstammade från Romarnes sandaler. De hade form af en sula, från hvars främre del



497.

Biskopshattar.

flikar gingo upp mot vristen, hvilke höllos samman af en rem. De hade vanligen purpurfärg och pryddes under medeltidens senare del med guldbroderier, ädelstenar och perlor. I erkebiskop Anders Sunesons graf hittades en något förkrympt sula af biskopsskon. I Strängnäs domkyrka förekomma skor, som uppgifvas hafva tillhört biskop Konrad Rogge (fig. 490).

Biskopshatt, äfven kallad biskopsskruf (jag hyser dock tvifvel med afseende på detta ord) och biskopskrona, på latin *mitra* eller *infula*.

Fig. 491—496. Efter sigillbilder.

Fig. 497. Efter teckning å Olai Magni karta af år 1539.

En för biskopen karakteristisk hufvudbonad förekommer först under 600-talet: en styf bindel, som omgaf hufvudet. Under 900-talet var mitran halfklotformig med ett band kring pannan och ett band, som gick tvärt öfver hufvudet från pann- till nacksidan; på baksidan hängde två band ned (*infula, fanones, pendilia, stola*). Under 1000-talet uppkom den nuvarande formen, då fram- och baksidan uppstego i två, i begynnelsen mycket låge spetsar (*cornua*), mellan hvilke sjelfva mössan bildade ett veck. Under tidens lopp drogos spetsarne allt mera i höjden. Om denna utveckling vittna fig. 491—496, hemtade från svenska biskopsigill. Det första af dem, erkebiskop Stefans, är tecknad af en person, som icke var rätt förtrogen med perspektivets lagar. I början var pannringen bestämmande för formen, från hans öfre sidokanter steg spetsen upp. Senare gick mitran upp öfver pannbandet med något utåt lutande sidor, derefter kom sammandragningen mot spetsen. Det sista här afbildade exemplet tillhör år 1344. Fig. 497 visar utseendet af en biskopshatt strax efter medeltidens slut.

Tvänne biskopsmitror finnas bevarade från vår medeltid, båda märkliga.

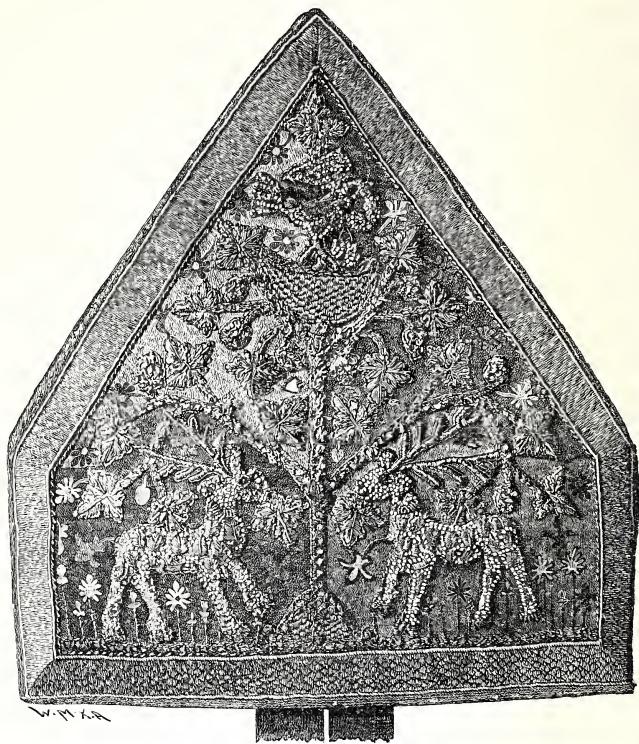
Den ena har tillhört biskopsstolen i Linköping, skänkt af den i vår politiska historia märklige biskop Kettel, tillhörande Vasa-ätten. Denna mitra (fig. 498) tillhör således midten af 1400-talet, och de öppna fälten upptagas af perlbroderier, hvilka tydligt tillhöra denna tid. Men



Fig. 498. Efter original i Statens Historiska Museum.

498. Biskopshatt. Linköping.

det ursprungliga pannbandet, det tvärt öfver hufvudet gående midtbandet (med mitrans ändrade form fördeladt på fram- och baksidan) samt de två hängena prydas med ytterst dyrbara medaljonger, i hvilka förekomma bröstbilder och englagestalter utförde i *émail cloisonné*. En af desse medaljonger är afbildad del 1 fig. 231. Detta slags emalj tillhör den tidigare medeltiden, uppkom i det byzantinska riket och upptogs af guldsmederne i Rhentrakten. Byzantinske äro icke desse emaljer, ty inskrifterna äro tecknade icke med grekiske, utan med latinske bokstäfver. Desse emaljer äro vida äldre än mitran och hafva



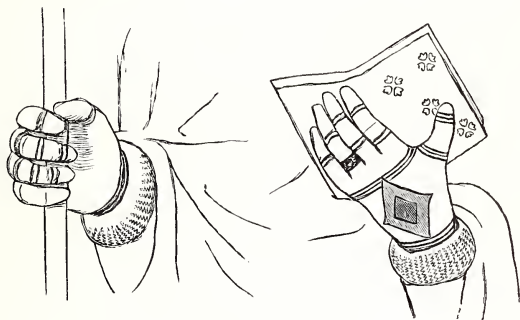
499. Biskopshatt, Vesterås.

således blifvit till henne öfverflyttade från något annat föremål, svårigen en äldre mitra, ty en äldre mitra, samtidig med emaljerne, hade icke haft utrymme för så många. Denna mitra är en kostbarhet af förste rang. Biskop Kettils vapensköld, anbragt nederst å det ena bandet, är afbildad del 2 fig. 570.

Den andra mitran (fig. 499) har tillhört biskopsstolen i Vesterås, den är icke lika dyrbar, men dock af stort intresse genom de å henne utförda broderierna, å ena sidan pelikanen med sine ungar och två

enhörningar — en symbol för jungfru Maria —, å den andra, jämte pelikanen, två hjortar. Hjorten, som förekommer å mitran, var en under medeltiden ofta använd symbolisk figur. Hjorten ansågs vara en fiende till ormarne, troddes med sin andedrägt drifva dem ut ur deras gömslen och derefter sluka dem. För att rädda sig från deras gift, som spridde sig i inelfvorna, måste hjorten skynda till friskt vatten — jfr psalmistens ord om hjorten, som längtar efter friskt vatten —, genom hvars kraft han får nytt lif, dock med förlust för tillfället af sin hårbeklädnad och sina horn. Hjorten betecknade dels Christus och apostlarne, dels sorgen öfver synden och längtan efter frälsning. De två banden — ett fattas — hafva en inskrift i minuskler.

En biskop, som var vald, men icke vigd, fick icke bära mitran. I den hel. Katarinas kyrka i Lybeck finnes en å muren målad bild af Johan, vald biskop i Reval († 1320); han håller mitran under armen.



500. *Biskopshandskar.*

Handskarne (*chirothecæ, manicæ*) räknas från 1000-talet till biskopens utstyrsel. Sedan biskopen hade iklädt sig dalmatikan, tog han på sig handskarne, men tog dem af sig efter offertoriet (jfr nästa kapitel). Han bar ej heller handskar vid begrafnings- och sorgfester, ej heller under långfredagen. Handskarne skulle vara af silke, färgen var i början hvit eller röd; sedermera voro alle liturgiske färger tillätne utom den svarte. Kanten var vanligen broderad, och midt på handens utsida förekom ett midtornament i form af en cirkel, som omslöt ett kors eller en dyrbar sten. På en skulpterad bild af den hel. Thomas af Canterbury, som från Skepptuna kyrka i Uppland förvärfvats till Statens Historiska Museum, ses (fig. 500) hvita handskar med midtprydnader. Utanpå handskarne äro trädde flere ringar, hvilket synes vittna om en viss fåfänga, icke hos helgonet, utan hos den som utförde eller beställde bilden.

En ring skulle dock biskopen alltid bära, den **biskopsring**, som öfverlemnades honom, när han vigdes till sitt maktpåliggande embete. Han var af guld och pryddes med en ädelsten. På den nyss nämnde bilden af den hel. erkebiskop Thomas ses å båda händerna flere ringar, å olika led af fingren. Biskopsringens rätta plats var å den högra handens fjerde finger. När erkebiskop Karls af Lund († 1334) graf undersöktes, fanns i denna den här fig. 501 afbildade biskopsringen, af guld, dock ej försedd med en sten, och en inskrift, som det icke har varit mig möjligt att tyda. Bokstäfverne kunna icke vara anbragte på måfå; de måste hafva någon hemlig betydelse.

Biskopsstafven (*pastorale, pedum, virga, ferula, baculus*). Biskopen var en herde och han bar, från invigningen, en herdestaf — liksom, senare, äfven abboter och abbedissor. Någon biskopsstaf finnes icke från medeltiden bevarad i Sverige. I Köpenhamns Nationalmuseum förvaras en biskopsstaf, som uppgifves hafva tillhört erkebiskoparne i Lund (fig. 502).¹ Fig. 503 återgifver en snidad erkebiskopsstaf med sudarium.

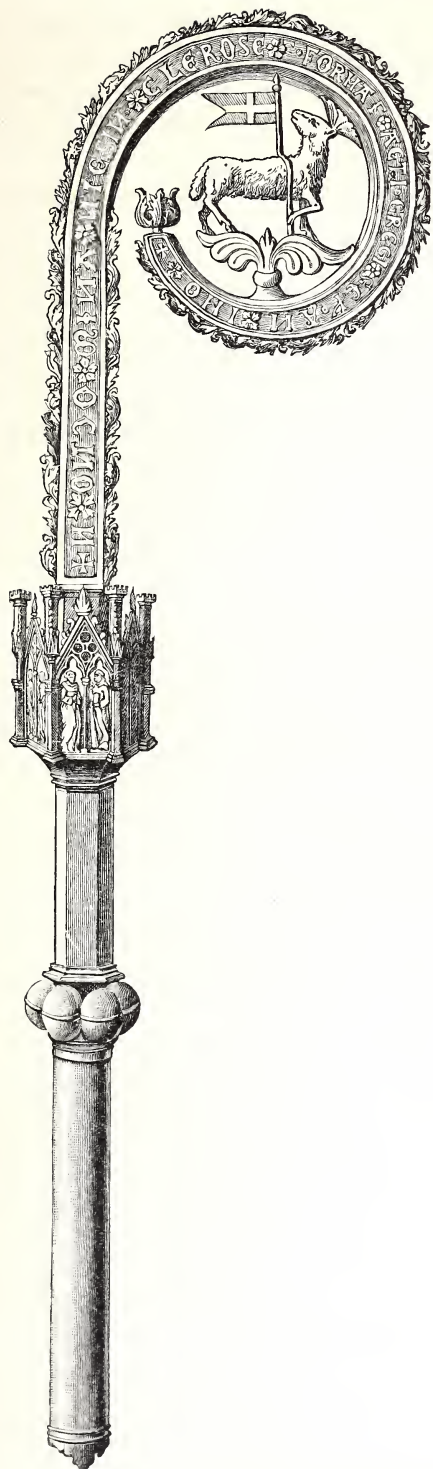


501. Biskopsring.

Biskopsstafven hade från början utseende af en herdestaf, med krok i den öfre änden, med hvilken får, som ville förirra sig, skulle dragas tillbaka, med sjelfve stafven, hvilken var afsedd för mild tuktan, och nedtill en spets, för allvarligare ändamål. I utlandet finnas flere biskopsstafvar förvarade, af hvilke någre äro försedde med inskrifter, hvilka påminna derom, att biskopen skulle draga fåren till sig med kroken, med stafven styra de stående och upprätta de nedfallna, med spetsen egga de söliga. Märkliga och vackra äro de inskrifter, som äfven förekomma till maning för den, åt hvilken stafven var anförtrödd, dels å den utspringande knapp, som förekom vid gränsen mellan stafven och kroken, *homo*, d. v. s. du är en menniska, dels nedtill, der piken satt, *parce*, d. v. s. var skonsam.

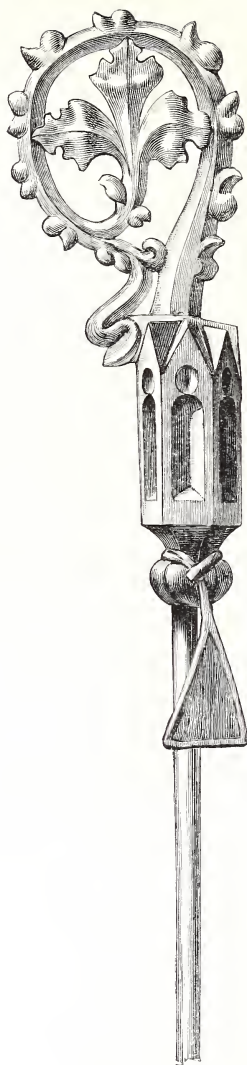
Fig. 501. Efter i Lunds domkyrka funnet original.

¹ I Skoklosters samling förekommer en fint arbetad och emaljerad, under 1100-talet arbetad krok till en biskops- eller abbots-, abbedissestaf, men det är lika troligt, att han är kommen från utlandet, som att han varit brukad i Sverige.



502.

Biskopsstafvar.



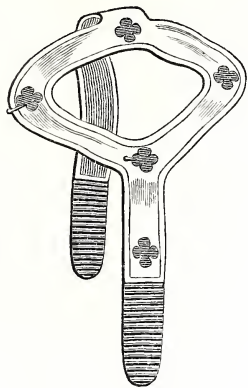
503.

Biskopsstafven var icke undrandragen medeltidens begär att åt de för heliga syften afsedda föremålen gifva en prydlig utstyrsel. Derigenom fick kroken en sådan anordning, att han alls icke påminner om den ursprungliga uppgiften att till hjorden draga tillbaka de får, som voro benägna att vandra å villostigar.

I medeltidssvenskan kallas biskopsstafven biskopskrycka, biskopskrökla eller biskopsstaf.

Man fäste vid kroken ett *sudarium*, ett tygstycke, som var afsedt att gifva möjlighet för biskopen att, när värmen var stor, aftorka anletet. Som sudariet mer eller mindre pryddes, gjordes dess ursprungliga bestämelse helt eller nästan helt omöjlig. Liksom i så många andra fall, särskildt rörande den liturgiska drägten, påminnte emellertid sudariet om en ursprunglig uppgift. Sudariet förekommer fig. 503.

Vår lutherska kyrkas biskopar bära å bröstet ett vid en kedja hängande kors. Sådana biskopskors kallade *pectoralia*, förekomma äfven inom den romerska kyrkan, men de hade icke under medeltiden blifvit ett kännemärke för biskopsvärdigheten. Då var det vanligt för menige män och kvinnor att om halsen bära ett kors, ofta innehållande relikier.



504. *Pallium.*

Påfven bar och förlänade åt visse gynnade biskopar rätt att bära ett plagg, som kallades *rationale*. Det bestod af en ganska bred remsa, som lades öfver axlarna och var försedd med konkave plåtar vid axlarna eller midtfram samt med nedhängande tungor. Huruvida någon svensk biskop erhållit förmonen att bära ett sådant utmärkelsetecken känner jag icke.

För erkebiskopen var **palliet** utmärkande. Dermed förstås ett handbrett band af hvitt ylle, som lades öfver axlarna och såväl fram- som baktill gick ned med en fortsättning. Palliet skulle vara tecknad med sex svarta kors.

Palliet bars i den österländska kyrkan af alle biskopar. Detsamma synes hafva varit sed i den vesterländska kyrkan, till dess påfven gjorde palliet till ett utmärkelsetecken för erkebiskoparne. Palliet skulle af den till erkebiskop valde sökas hos påfven och måste betalas med dryge penningar. Det tillverkades af ull, som skars från får, hvilka hade blifvit för ändamålet vigda den 21 januari. Att döma efter uttryck i svenske urkunder lades palliet på apostlafursten Petri graf för att från denna mottaga särskild helgd.

Fig. 502. Efter Worsaae, *Afbildninger fra det konglige Museum for nordiske Oldsager.*

Fig. 503. Efter den nyss omtalade bilden af Thomas af Canterbury i Statens Historiska Museum.

Fig. 504. Efter Bock, *Geschichte der liturgischen Gewänder.*

Utanför det egna stiftet fick erkebiskopen ej bära pallium.

Efter Bock meddelar jag här fig. 504 ett pallium. Något original finnes icke i Sverige bevaradt, men väl se vi palliet i erkebiskoparnes sigill.

Att döma efter sigillbilden satt palliet ganska långt ned på axlarna.

Från midten af 1200-talet buro erkebiskoparne eller läto bära framför sig ett långskaftadt **erkebiskopskors** (*crux episcopalis*). Jfr under rubriken Kors.

Jag öfvergår nu till frågan om den drägt, som de andlige buro vid de tillfällen, då de icke voro sysselsatte med gudstjenst. Det är lätt att förstå, att kyrkan ifrade för att denna hvardagsdrägt skulle vara så enkel och så allvarlig som möjligt; den yppighet, den rikedom i färg och form, som utmärkte den verldsliga dräkten, ville gerna tränga sig in på det kyrkliga området. Någon beskrifning af presternes hvardagsdrägt har jag icke funnit i någon svensk urkund, men de från stiftsmötena utgångna kungörelserna innehålla hvarje-handa förbud.

Denna hvardagsdrägt var i regeln lång, hon skulle vara fotsid, gå ned till fotknölarne (*ad talos*) och kallades därför *tunica* eller *toga talaris*. Halsen omslöt af en låg, rätt uppstående krage, talaren var temligen vid, på sådant sätt att hon bildade ända från halsöppningen tätt intill hvarandra liggande veck, och hon hade ärmar. Det fanns emellertid äfven en annan form, tätt åtsittande om lifvet, nedtill veckad samt öppen framtill från halsen ned till undre kanten, hvilken öppning dock alltid skulle vara slutet med begagnande af den rad af knappar och knapphål, som följde kanterna. I denne form kallades hvardagsrocken *subtana* eller *subtaneum*, hvilket ord ännu begagnas i Tyskland och Frankrike under formen *sutane*. Utan öppning framtill eller framtill igenknäppt fick denne rock en allvarligare prägel. Han måste vara slutet, för att icke begärelsen skulle uppstå att förse sig med brokiga underkläder, hvilka kunde lysa fram genom talarens öppningar. Talaren skulle för öfrigt vara svart. Endast visse prester hade genom särskilda privilegier fått tillstånd att bära violetta talarer. Kardinalerne fingo under 1200-talet rätt att bära röda talarer. Påfven bar en hvit.

Sådane voro de andliges hvardagsrockar i utlandet under medeltiden. I hufvudsak voro de svenske presternes lika, dock synes i detaljer den svenska kyrkan skilt sig från utlandet. Från 1200-talet inskärpes, att de andliges kläder (*vestes*) skulle vara *desuper clause*, upptill slutna — någon öppning, att tillslutas med knappar, synes således icke hafva varit tillåten på lifdelen af rocken. Ja, biskop Nils Hermansson (1300-talets senare del) synes hafva gått ännu längre:

ingen prest fick hafva kläderna *nodate*, utom ärmarna — och detta måttligt. Jag kan icke för *nodatus* finna annan öfversättning än 'försedd med knappar'. De äldste knapparne torde hafva bestått af grofve knutar. Ärmarna kunde således få hafva sprund, som knäpptes igen, men dessa sprund fingo icke vara långa.¹

Tidigt förekommer hos oss förbudet att hafva den presterlige hvardagsrocken grön, röd eller gul.² Men han fick ej heller vara *rugatus*, d. v. s. veckad — detta således med afvikelse från seden i utlandet.

Nils Hermansson föreskref, att den rock, som bars af de högste andlige — till och med kaniker — skulle vara fotsid (sträcka sig *ad sotulares*, till skorna), kyrkoherdars, prebendaters och äfven lägre presters skulle sluta ett kvarter (*palma*) från marken. Sådana föreskrifter kunna synas småaktiga, men de kunna hafva berott derpå, att presten bar talaren under de kläder, som han begagnade vid gudstjensten, och det gick ej an att talaren stack fram under dem.

Samme biskop Nils föreskrifver vidare, att presterne icke fingo hafva hättor med lång snibb eller spetsige skor. De fingo förse talaren med skinnfoder, men detta fick ej sträcka sig fram nedom tyget. De fingo ej heller hafva förgyllde tyglar, sadlar och sporrar.³

Skolgossarne, som undervisades vid kyrkan och hade vissa skyldigheter vid gudstjensten, skulle rätta sig, hvad kläderna beträffar, efter de föreskrifter, som voro gifna för presterne.

Klockaren skulle åtminstone vid vissa tillfällen bära röklin, enligt stadgen för klockaren vid Åbo domkyrka: klockaren skall hafva röklin i processioner, om han är lärd (har studerat), han skall följa presten, när han har tjenstförrättning ute i socknen, med röklin, klockarelykta och handbok.

Åtminstone visse kyrkliche embetsmän hade egna utmärkelsetecken. En urkund af år 1145 omtalar de stafvar (*baculi*), som kantoreerne skulle bära vid högtidliga tillfällen i Lunds domkyrka.

Ledaren af sången under gudstjensten synes ock hafva burit en särskildt utmärkt kåpa. År 1346 skänktes till ett kapell, helgadt k. Erik, en 'kantarekapo'. År 1329 skänktes till högaltaret i Juleta kloster 'ena cantor kapo', hvilken i en öfversättning från år 1440 kallas 'una cappa pro cantore chori'.

¹ Jfr Du Cange, *Glossarium* under orden *nodatus*, *nodellus*, *nodulatus* och *nodus*.
I utlandet förböd man presterne att hafva knappar i skorna.

² Reuterdahl, *Statuta synodalia* s. 55,

³ Reuterdahl s. 80.

Laurentius Petri ömtalar förkläde åt presterne vid dopet.

ELD.

Laurentius Petri talar om den romerska kyrkans sed att välsigna eller helga eld. Huruvida han menar eld afsedd för kyrkligt eller för världsligt bruk, kan jag icke uppgifva. Allt som användes vid gudstjensten skulle välsignas, och eld användes för kolen i rökelsekaren.

ELDKAR. Se Rökelsekar.

ELDPANNA.

Klockaren i Åbo domkyrka skulle under vintertiden se till, att klerkerne alltid under gudstjensten hade eld i eldpannan och sammalunda korkklerken i hvar kor. Sysslomannen skulle sörja för pannorna och så mycket kol, som korkklerken behöfde i ottesången, kyrkvärden skulle sörja för kol till messorna. Vi se, huru småaktigt arbetet var fördeladt. Eldpanna är tydligen hvad vi på dålig svenska kalla fyrfat.

EVIG ELD, EVIGA LJUS. Se Belysning.

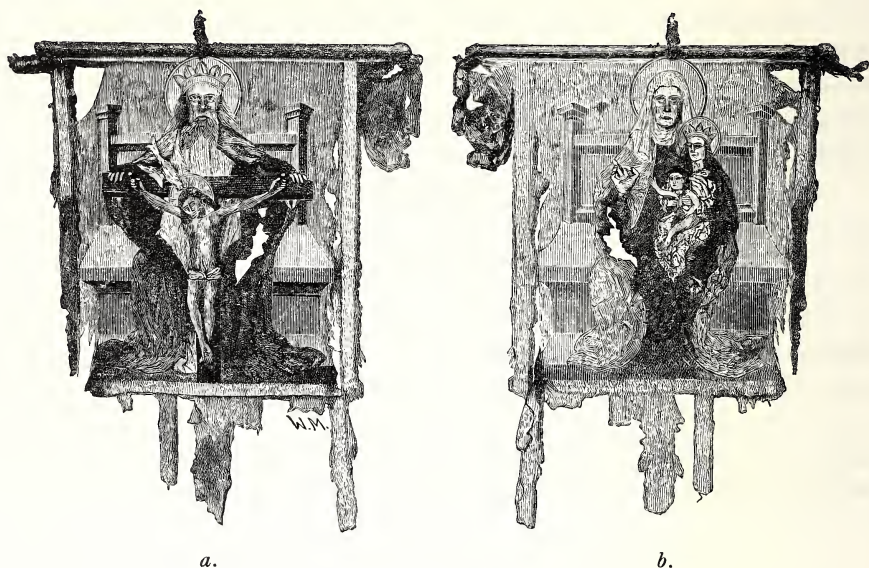
FANOR.

I Vadstona klosterreglor säges, att framför abbedissan skall bäras en röd fana, å hvilken Christi lekamens beläte var 'skrifvet' och å den andra sidan Vårfrus beläte. Fanor användes mycket sedan uräldsta tid vid kyrkliga processioner. De voro fyrkantiga, sydda vid en tvärstång, som med tvänne snören var fäst vid den öfre änden af en stång. Fanorna voro än broderade, än målade, än skrifna, hvilket väl kan betyda detsamma som målade, men också tecknade d. v. s. försedda med konturteckningar. Tvänne synnerligen väl målade fanor, som tillhört Lunds domkyrka, äro nu förvarade i Lunds universitets historiska museum. Den ena, med bilder af Treenigheten å den ena sidan, den hel. Anna å den andra, är här återgifven fig. 505 *a* och *b*. I en kyrka i Uppland har jag sett en ytterst enkel linnefana med teckningar i kontur. Det synes varit regel, att fanan, nedtill uppklippt i flere breda tungor, var, såsom nyss nämndes, fäst vid en horisontal staf, som med två snören var fäst vid en lång stång, som bars i upprätt eller något lutande ställning (fig. 506).

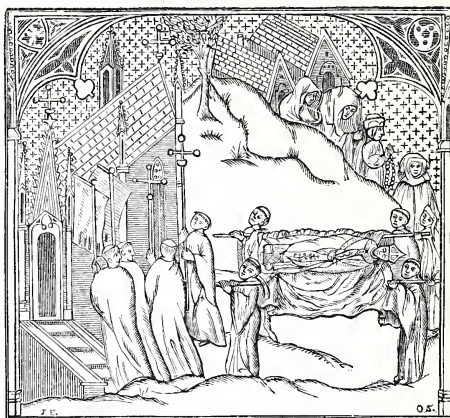
FASTEDUK.

Med denne, som omtalas af Laurentius Petri, torde förstås detsamma som i tyskan kallas *fastentuch* eller *hungertuch*, en stor duk,

som hängdes under fastan i triumfbågen, för att hindra menigheten från att blicka in i koret — man ville göra allt så dystert som möj-



505. *Processionsfana. Lund.*



506. *Procession med fana.*

ligt. På fasteduken förekommo sömmade, tryckta eller målade bilder ur lidandeshistorien.

Fig. 505. Efter fotografi i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Fig. 506. Från grafven öfver biskop Henrik i Nousis. Efter *Finnska fornminnesföreningens tidskrift*.

FASTOALTAREKLÅDE.

Under fastan, då koret stängdes för menighetens blickar och då alle bilder öfverhöljdes, måste äfven altarebeklådningen blifva någon annan än den vanlige. Också talas i en urkund af år 1346 om hvardags- och fastoaltareklåde.

GRAFTÄCKELSER.

Detta ord har jag icke funnit i vår medeltidslitteratur, utan bildat det i öfverensstämmelse med belätetäckelse. Att saken förekommit i Sverige är visst. I en urkund af år 1334 omtalas en baldakin, som gifves till den hel. Andreas' graf (*tumba*). Ett graftäckelse från medeltiden finnes för öfrigt i behåll, nämligen det, som legat å Holmger Knutssons graf i Sko klosterkyrka (fig. 507). Holmger hade fått ett visst helgonrykte. Den sirligt broderade omskriften nämner den döde såsom ättling af Svearnes kongliga ätt och omtalar många bevis för hans helighet. Jfr för öfrigt s. 528.

HELGEDOMAR, HELGEDOMAKAR.

Redan tidigt eignade man i den kristna kyrkan synnerlig och vördnadsfull uppmärksamhet åt de heligas grafvar och kvarlevor. Under det första århundradet samlades man i katakomberna vid martyrernes grafvar, för att bedja och för att fira gudstjenst. När kristendomen vunnit kejsarnes hägn, från Konstantin den stores tid, gick man ett steg vidare. Man visade ej längre synnerlig respekt för grafviden, man öppnade griften, tog ut liket, flyttade det till ett annat ställe och byggde deröfver en kyrka. Under täckmantel af den ytterste vördnad för de heligas kvarlevor gick man ännu ett steg vidare i pietetslöshet: man styckade liket och skickade den ene biten hit, den andre dit. Man eignade samtidigt sin vördnad åt allt möjligt, som tillhört martyrerne eller på ringaste sätt stod i samband med dem. Äfven sådana föremål styckades och spriddes.

Det var den gamle seden att fira gudstjenst vid martyrernes grafvar, som gaf upphof till krafvet, att hvar altare i kristenheten skulle vara uppfördt öfver en martyrs lik eller i sig innehålla en kvarleva af en martyr eller af andre, som voro i åtnjutande af anseende för synnerlig helighet, äfven om de icke blifvit dödade för sin tro. Ju flere kyrkor uppfördes, desto större blef behofvet af relikier. Äfven om helgonen voro många — jag vill blott påminna om de tiotusen riddarne, hvilkes dag firades den 22 juni, och den hel. Ursulas elfvatusen jungfrur — funnos icke hela lik i tillräckligt antal för att fylla hvar kyrkas behof, derföre måste man nöja sig med bitar, ofta ytterst



507. *Holmger Knutssons graftäckelse.*

små. De flesta kyrkor hade flera altaren, hvart altare var vigdt åt olika helgon, desto större blef efterfrågan — icke alltid lyckades man att få äkte relikier. Man nöjde sig ej heller med att i hvart altare hafva relikier af ett helgon — ju flere desto bättre. Härtill kom ytterligare, att man ej fann det tillräckligt att gömma relikier i altaret, man vinnlade sig äfven om att få allt flere, hvilke förvarades i särskilda 'kar', reliquiarier, som ställdes på altaret, så att åtminstone karen kunde ses, eller man förvarade karen för att vid vissa högtidliga tillfällen förevisa dem för menigheten. Redan under 300-talet omtalas särskilda reliquiarier.

Dessa de heliges kvarlevor kallades på latin *reliquiae*, hvilket ord betyder just kvarlevor. I Sverige använde man ett annat ord, som i och för sig vittnar om den djupa vördnad man hyste för relikerna: man kallade dem **helgedomar**. I nutidens språk betyder helgedom kyrka. Dess allmänna betydelse var ett heligt föremål. Men under vår medeltid specialiserades, alltså de förnämsta heliga ting man kände voro just relikerna. Af *reliquiae* bildades ordet *reliquiare* eller *reliquiarium*, af helgedom **helgedomakar**. Den stora vigd och betydelse, man tillerkände helgedomarne, framgår af seden att vid edgång lägga tvänne fingrar på helgedomar. I *Själöna tröst* heter det: 'då du lägger dina två fingrar på helgedomen'. Äfven begagnas uttrycket 'svära på Guds helgon eller helgedomar'. I en urkund af år 1344 talas om att 'svärja å Gud, hans helgedomar och deras egen jorderikes heder'. Äfven när det ej var fråga om edgång, vädjade man till helgedomarne: 'Jag beder dig öfver alle helgedomar, att du glömmet dine bröders onskap'.¹

Om än alle helgedomar voro högt skattade, var det dock naturligt, att visse bland dem hade högre rang än andre, nämligen allt sådant, som härstammade, efter hvad man trodde, från Christus sjelf eller Hans moder. Af Christi relikier spelade naturligtvis hans kors den allra största rollen. Bitar af detta spriddes öfver hela den kristna verlden; det skulle vara af intresse att genom en undersökning få kunskap om, af huru många trädslag alle desse korsbitar äro. Efter desse de allra heligaste funnos otalige helgedomar, som äro eller skola vara lemningar af helige män och qvinnor och af hvarjehanda heliga föremål.

Jag nämnde nyss ett ord om oäkte helgedomar. Ett lysande exempel på en sådan hittades för en del år sedan i Skifvarps kyrka i södra Skåne: något, som ser ut som en människohand (fig. 508), men vid närmare undersökning befanns det vara en bakfot af en själhund. Denne heter på latin *phoca*, det fanns ett helgon, som hette *Phocas*. Skulle möjligen en tvetydighet här vara afsedd?

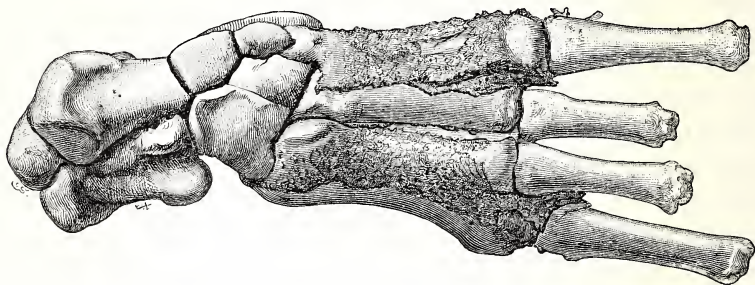
¹ Alla de citerade uttrycken förekomma i Söderwalls lexikon öfver det svenska medeltidsspråket.

I *Registrum ecclesie upsalensis* uppräknas följande relik, som den tiden tillhörde domkyrkan. För de oegentligheter, som förekomma i listan, är dennas nedskrifvare ansvarig, icke jag.

»Af Herrens korsträ. Af Herrens graf.

»Af apostlarne. Af den hel. Johannes döparens hufvud. Af de hel. Petrus och Paulus. Af den hel. Jakob aposteln [hvilkendera?]. Af den hel. Thomas. Af den hel. Bartholomeus. Af den hel. Mathias.

»Af martyrerne. Af den hel. Stefan protomartyr [förste martyren]. Af den hel. Laurentius. Af den hel. Clemens. Af den hel. Vincencius. Af den hel. Thomas' [af Canterbury] hjerna och af hans blod. Af densammes messhake, tunika, dalmatika och sandaler. Af samme hel. Thomas' kläde (*pannus*). Hele kroppen af den salige Erik konung och martyr. Af de hel. Menlösa barn. Af den hel. Mauricius och hans följeslagar. Af den hel. Edmund konung och



508. Föregifven relik.

martyr. Af de tre vise, som tillbådo Herren i Bethlehem. Af den hel. martyren Hadrianus. Af den hel. martyren Agapetus. Af den hel. Pancracius. Af den hel. Blasius. Af den hel. martyren Vitus. Af den hel. Cyriacus. Af den hel. martyren Simeon. Af den hel. Sebastian. Af den hel. Bonifacius. Af den hel. Valentinus. Af den hel. Olof konung och martyr. Af de hel. martyrerne Felix och Rabor. Af den hel. Hypolitus. Af den hel. martyren Eskil.

Af bekännare (*confessores*). Af den hel. Nicolaus. Af den hel. Silvester påfve. Af den hel. Remigius biskop. Af den hel. Ambrosius biskop. En tand af den hel. Martin. Af den hel. Godehard biskop. Af profeten Malachias' staf. Af de fyra kröntes relik.¹ Af den

Fig. 508. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ De fyra kröntes dag var den 9 november. Deras namn uppgifvas olika: Claudius, Casforius, Simforianus och Nicostratus eller Severus, Severianus, Carpororus och Victorinus, hvilke senare fyra uppgifvas vara dödade under den diokletianska förföljelsen.

hel. Bernhard, Af den hel. Ansgarius erkebiskop. Af Germanus abbot. Af den hel. Gregorius påfve. Af den hel. Celestinus påfve. Af den hel. Dominicus.

Af jungfrur. Af den hel. Maria Magdalena. Af den hel. Margareta. Af den hel. Katarina [af Alexandria]. Af den hel. Agatha. Af den hel. Helena. Af den hel. jungfrun Salome. Af den hel. jungfrun Pinosa. Af de hel. 11,000 jungfrurna. Af de hel. jungfrurna i Selje.¹ Af den hel. jungfru Porphiria.

»Äfvensom af andra hel. martyrer, bekännare och jungfrur.»

Tillägget är egendomligt: voro dessa martyrer, bekännare och jungfrur mindre värda än de förut uppräknade — eller var man icke fullt säker om deras namn? Skälet till denna fråga skall jag strax omnämna. Det är frestande att här redogöra något för alla dessa martyrer, bekännare och jungfrur, för att visa huru mångskiftande samlingen af de här representerade är, men jag kommer att egna ett särskildt kapitel åt helgonen, för så vidt de hade någon betydelse för Sverige.

Förteckningen afslutas med följande efter tidens förhållanden tilltalande bön: »Må dessa helgon och alla Guds helgon alltid bedja för oss till Herren Jesus Christus. Guds dyrbara helgon, hvilkas relikier äro här förvarade, stån oss bi i närvarande stund och inför Gud. De sälle (*beatî*), som dväljas i ditt hus, Herre, skola lofva dig i tidehvarfs tidehvarf. Var, bedja vi, Herre, oss dine ovärdige tjenare nådig för alla herrliga förtjenster af dina helgon, hvilkas relikier nu hvila i denna kyrka, på det vi, genom deras fromma mellankomst, må värjas mot allt vidrigt, genom vår herre Jesus Christus, Din Son, som lefver med dig och regerar i den Helige Andes enhet, Gud genom alla tidehvarfs tidehvarf.»

Uppsala domkyrka hade således ganska många relikier. Lunds domkyrka var i detta afseende ännu rikare, men jag gömmer förteckningen öfver Lunds relikier till dess jag skall redogöra för relikgömmorna.

Det är icke min mening att försöka här lemna en på tillgängligt material grundad såvidt möjligt fullständig förteckning öfver i svenska kyrkor förvarade relikier — detta skulle taga ett alltför stort utrymme. Men några ytterligare uppgifter torde vara på sin plats.

I nordöstra Skåne ligger den i det föregående omtalade Gumlösa kyrka. Denna byggdes af en skånsk storman hr Thurgot Kettilsson och vigdes år 1191 af den fräjdade erkebiskop Absalon. Grundläggaren hade varit synnerligen angelägen att till sin kyrka samla heliga kvarlevor. Förteckningen,² som är ganska anseelig, har följande lydelse.

¹ Enligt legenden omkommo å ön Selje vid Norges vestkust en irländsk konungadotter Sunniva och med henne en stor skara af män och qvinnor.

² *Scriptores rerum Danicarum medii ævi*, del 5, s. 377.

»Af Herrens korsträ. Af den sten, öfver hvilken korset stod, då Herren korsfästes. Af Herrens graf. Af Herrens grafsten. Af det fat, från hvilket Herren åt vid nattvarden.

»Af den hel. Marias hår, af den hel. Marias kläder.

»Af den hel. Johannes döparens kläder. Af den hel. aposteln Petri hufvud. Af den hel. aposteln Petri skägg. Af den hel. aposteln Andreas' skägg. Af sandaler, som tillhört den hel. aposteln Andreas. Af den hel. aposteln Matheus, den hel. evangelisten Marcus, de hel. apostlarne Bartholomeus, Filip, Jakob, Jakob, som var bror till den hel. aposteln Johannes, Thomas, Menlösa barn, den hel. förste martyren Stefan, den hel. martyren Laurencius, Clemens påfve och martyr, den hel. martyren Mauricius, den hel. martyren Gereon, den hel. martyren Sebastian, de hel. martyrerne följeslagar till den sälle Georg,¹ de hel. Morerne, Leodegarius martyr, af de hel. martyrerne Valentinus och Valerius, den hel. Laurencius konung och martyr (?), den hel. martyren Mercurius, som dödade Julianus affällingen, den hel. martyren Nazarius af Thebeerne, den hel. martyren Chrispianus af Thebeernes legion, 'de hel. martyrerne' Adrianus, Damianus, Macharius, Leonardus, den hel. Thomas af Canterbury, erkebiskop och martyr, de hel. martyrerne Palmatius, consul i Trier, Justus och Felix, den hel. Rikard munk och martyr, den sälle röfvaren, de hel. Caraunus, Martin, biskop och bekännare, Nicolaus, biskop och bekännare, Hieronimus bekännare, Remigius biskop i Reims och bekännare, Clemens biskop i Metz och bekännare, Ansgarius biskop och bekännare, Maclavius biskop och bekännare, Evergesilus biskop i Köln, Hugo erkebiskop, Malachias biskop i Irland, de båda Evalderne, Benedictus abbot, Bernhard abbot i Clairvaux, Arsenius abbot. Af helgons kläder i ett altare. Af de hel. Josef af Arimatia, Maria Magdalena, Agatha jungfru och martyr, Cecilia jungfru, Agnes jungfru och martyr, Scolastica jungfru och martyr, Gertrud jungfru, Brigida² jungfru och martyr, Perpetua jungfru och martyr, Christiana jungfru och martyr, Caritas jungfru och martyr, Helena jungfru och martyr, Bothild jungfru och martyr, Bilonia jungfru och martyr, Germana jungfru och martyr, de 11,000 jungfrur, Florentina jungfru och martyr, Natalia jungfru och martyr, Margareta jungfru och martyr, Helena jungfru och martyr, Perpetua jungfru och martyr, Basilia jungfru och martyr, de 11,000, Chelindris jungfru och martyr, de 11,000 jungfrurna, Jacincta jungfru och martyr, Eufrosina jungfru och martyr, Victoria jungfru och martyr, de elfva tusen, Benedicta jungfru och martyr, Florida jungfru och martyr, Paula, moder till den herrliga jungfrun Eustochia, Margareta martyr, som hvilat i Roskilde.³

¹ Georg är felskrifning för Gereon, hvilken hade 318 följeslagar i martyrdöden.

² Det irländska helgonet.

³ Jfr nyss nämnda *Scriptores*, samme del, s. 303.

»Af det bröd, som vigdes af den hel. Petrus biskop i Tarsus. Af flere helgon. Af ljuset, som tändes af Gud.»

Denna förteckning är, hvilket ofta händer med liknande förteckningar från medeltiden, ganska oklar. Det förefaller, som om hr Trugot har systematiskt samlat bitar af sandaler och bitar af kläder, men det är mycket möjligt, att de två rubrikerne äro oriktige, så att, trots rubrikerne, menas kvarlevor af olika slag. Att den hel. Ursulas elfva tusen jungfrur — om dem senare — i förteckningen förekomma flere gånger kan hafva berott derpå, att hr Trugot fått dem vid olika tillfällen; af dem funnos relikier i myckenhet.¹ Märkligast är relikien af den hel. Margareta i Roskilde, som mördades af sin man år 1176. Huru många af de öfrige relikierne, hvilke tillhört otaliga inom Norden okända helgon, varit äkte, derom kan jag naturligtvis icke yttra mig. Hr Trugot måste emellertid hafva varit en efter sin tids mening mycket from och nitälskande man.

I midten af Vestergötland, vid gränsen mellan Skaraborgs och Elfsborgs län, ligger en under senare tider öfvergifven kyrka Eriksberg. Från denna har till Statens Historiska Museum förvärfvats ett relikskrin, hvilket kommer att i det följande (fig. 515) afbildas. Skrinet är icke mycket stort, men deri hafva många relikier förvarats, att döma efter en å skrinet anbragt inskrift, som icke har någon inledning, utan börjar med *af* den och den. Inskriften lyder i öfversättning:

»Af svettduken, som var lagd kring Jesu Christi hufvud i grafven, af hufvudet [ett stycke är borta], af den hel. Pancratus, af den hel. Vincentii blod, af de hel. biskoparne Melanus och Nobinus, af den hel. Sabina och relikier af de heliga jungfrur [antagligen de 11,000 i Köln], af den hel. Andreas aposteln och af det heliga korset, Clemens, Leder? För det sista namnets fullständiga utskrifvande eller rättare inristande fanns icke plats.

På det förut (fig. 126) afbildade antemensalet i Broddetorp förekommer följande inskrift: «dessa äro namnen på de helgon, hvilkas relikier förekomma i denna kyrka, Clemens, Marcellus, Botulfus,² Sebastianus, . . . ova,³ de 11,000 jungfrur i Köln.

De fleste relikier, som sades härstamma från Frälsaren, voro, efter hvad uppgafs, hemtade från hans kors. Här må dock särskildt framhållas en relik, som var af yttersta dyrbarhet. Man ansåg sig i Frankrike ega en stor kostbarhet, nämligen Christi törnekrona. För denna uppfördes den kostbaraste relikgömma man kan tänka sig, nämligen det underbart vackra *la sainte chapelle* i Paris, uppfördt af k. Ludvig den helige. Under vistelse i Paris fick biskop Brynjolf i Skara (bi-

¹ Om de 11,000 jungfrurna får jag tillfälle att tala i kapitlet om helgonen. Jag antager, att desse s. k. relikier härstamma från ett stort frankiskt graffält beläget i närheten af Köln.

² Ett engelskt helgon.

³ Om detta namn jfr s. 260.

skap död 1317) en tagg af denna krona, hvilken han synes hafva förärat konungen. Åtminstone förvarades år 1311 en engel med en *spina de corona Dei* tillsammans med regalierna. Bitår af Christi kors omtalas flere gånger i vår medeltids urkunder. Sveriges förste erkebiskop Stefan erhöll af påfven två små guldöfverdragna träkors, i hvilka förvarades *lignum Domini*. År 1259 fick Mariakyrkan i Sigtuna 'en bit af det helsobringande trädet, på hvilket hängde allas vår salighet'. År 1304 omtalas ett silfverkors, i hvilket fanns 'Herrens träd', år 1322 en *particula* (liten bit) *de ligno Domini*.

Af svenska helgon funnos naturligtvis hela skeletten i Sverige — med undantag af sådana stycken som blifvit skänkta åt olika håll. Så skänktes delar af den hel. Eriks kropp till flere ställen, likaså af den hel. Birgittas.

Jag har i det föregående omtalat, att relikers lades i altaret i en hållighet, antingen å framsidan eller i sjelfva altarhällen. Relikerne, i de flesta fall helt små, ligga vanligen i blydosor (fig. 509), ibland i svarfvade dosor (fig. 510 och 511). Närmast kring relikens lindades vanligen ett stycke siden, och dervid fästes en smal pergamentsremsa, å hvilken anteckning var gjord om relikens art eller upphof. I Lilla Harrie kyrkas (Skåne) altare hittades år 1729 en liten blydosa med några multnade silkeslappar, träbitar och bensmulor samt en pergamentslapp, å hvilken lästes *reliquia xi milia virginum*, relikers af elfva tusen jungfrur. Deras relikers hafva hittats äfven i Blentarps och Tryde kyrkor i samma landskap. I Trydedosan låg en annan pergamentslapp, å hvilken lästes årtalet 1160, hvilket således antagligen är kyrkans vigningsår. I framsidan af altaret i Dalhems kyrka, Gotland, har man funnit tvänne skadade blyaskar, i hvilka fanns, bland annat, en bit af Christi krubba. Den lilla svarfvade dosan från Guldrupe innehåller en relik *de sancte Nocifero confessore* samt af den Thebeiska legionen.

Redan tidigt nöjde man sig icke med de relikers, som gömdes i altaret, utan man samlade andre, ju flere desto bättre, och förvarade dem i helgedomakar af olika slag, som ställdes på altaret eller framtogos vid vissa högtigluga tillfällen för att visas för menigheten. Helgedomakaren kallas *reliquiare reliquiarium*, *sacrarium reliquiarum*, *scriinium cum reliquiis*, *pixis pro reliquiis*, *capsa pro reliquiis* o. s. v.

Förteckningen öfver relikers i Lunds domkyrka vittnar såväl om deras myckenhet som om de många olika former man gaf åt helgedomakaren. Denna förteckning har följande lydelse.

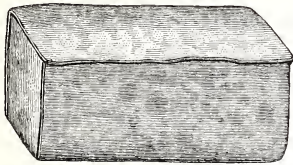
I det mindre korset med infattade dyrbare stenar och träfot: elfva bitar af det korsträ, på hvilket Jesus Chrisus led döden.

I det större korset med infattade dyrbare stenar och förgylld kopparfot: en del af den pelare, vid hvilken Christus var bunden, när Han gisslades.

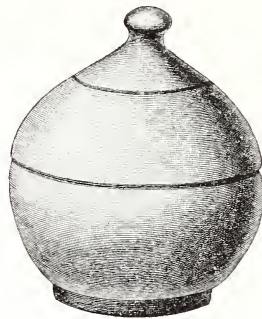
I ett litet guldkors, besatt med dyrbare stenar, hvilket skänktes af Margareta, Danmarks, Sveriges och Norges drottning: en bit af Christi korsträ.

[*I en förgylld monstrans med två hängande klockor: en bit af korsträt, gifven af drottning Dorothea.*]¹

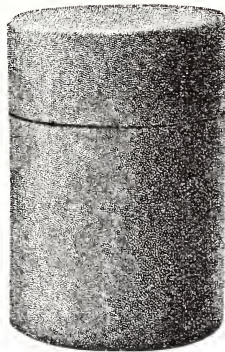
I en förgylld krona omgifven af taggar: en liten bit af den törnekrona, hvilken Vår Herre bar till smälek och begabberi.



509.



510.



511.

Reliquiarier.

*I en monstrans med bergkristall i form af tre torn af förgylldt silfver: Af den hel. aposteln Petri kors. Af den hel. aposteln Philippi arm. Af den hel. aposteln och evangelisten Mathei refben. Af den hel. aposteln Bartholomeus. Af den hel. aposteln Thomas. Af den hel. aposteln Andreas. Af den hel. aposteln Petrus. Af den hel. aposteln Thadeus. Af den hel. aposteln Pauli finger. Af mannan*²

Fig. 509 och 511. Efter original i Statens Historiska Museum.

Fig. 510. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

¹ Ett senare tillägg. Dr. Dorothea var gift först med k. Kristofer, sedan med k. Kristiern.

² Enligt legenden hade Kristus för den åldrige evangelisten sagt, att han skulle näste söndag kallas till det himmelska hemmet. Efter söndagens pre-

ur den sälle aposteln och evangelisten Johannes' graf. Af de hel. apostlarne Philippus och Jacobus. Ett ben ur den hel. martyren Laurencii kropp. Ett ben af den hel. Thomas erkebiskop i Canterbury. Af den hel. abbot Vilhelm [ett danskt helgon].

I en stor monstrans af bergkristall, omgifven af förgylldt silfver, inne i hvilken finnas målade bilder: Af den hel. jungfrun Petronilla. Af den hel. martyren Mauricius. Af den hel. Zacharias, fader till den hel. Johannes döparen. Af den hel. abboten Benedicti reffben. Af den hel. påfven Gregorius. Af den hel. martyren Georgius. Af den hel. jungfrun Praxedis. Af den sälla Jungfruns säng. Af den hel. martyren Laurencius. Af den hel. aposteln Andreas. Af den hel. Anna. Af den hel. jungfrun Eufemia. Af den hel. aposteln Barnabas.

I ett förgylldt silfverskrin med tre rum, på locket en bild af den korsfäste Frälsaren jämte bilder af den sälla Jungfrun och den sälle aposteln och evangelisten Johannes: Af den sälla jungfruns kläder. Af den hel. Petrus. Af den hel. Andreas. Af den hel. Jacobus den yngre. Af den hel. aposteln Philippus. Af den hel. martyren Georgius. Af den hel. biskop Martin. Af den hel. Bernhardus. Af den hel. bekännaren Ansgarius. Af den hel. martyren Cesarius. Af den hel. martyren Ciriacus. Af den hel. jungfrun Gertrud. Af den hel. jungfrun Eucleciana. Af den hel. jungfrun Katarinas olja. Af den hel. martyren Laurencius. Af den hel. martyren Felicissimus. Af den hel. jungfrun Emerenciana. Af den hel. biskopen och bekännaren Willehadus. Af den hel. martyren Qviriacus.

I det nedersta rummet: Af den hel. Sebastiani knä. Af den hel. Agnes. Af den hel. Leonardus. Af den hel. Maria Magdalena. Af den hel. jungfrun Cecilians hufvud. Af den hel. Bavo. Af den hel. Levinus. Af den hel. biskop Arnulphus. Af den hel. aposteln Petrus. Af den hel. biskop Nicolaus. Af den hel. martyren Sebastianus. Af den hel. martyren Vicencius. Af den hel. abboten Bertinus. Af den hel. Symeon den rättfärdige. Af den hel. konung Osvaldus. Af de hel. martyreerna Felix och Nabor. Af den hel. Liuderi messhaket. Af den hel. martyren Usgori reffben. Af den hel. martyren Viti finger. Af den hel. biskopen och martyren Lamberti messhaket. Af den hel. martyren Georgius. Af stoftet af den hel. Johannes döparens kropp. Af de kläder, i hvilka den hel. biskop Remigijs blef begraven. Af den hel. martyren Godehardus. Ett stort ben af den hel. Zacharias, den sälle Johannes döparens fader. Af den hel. jungfrun Petronilla. Af den hel. martyren Mauricius. Af den hel. aposteln Barnabas. Af

dikan lät han gräfva en graf i sin kyrka vid sidan af altaret och lade sig i denna för att dö bedjande. Då kringskens grafven af ett sådant ljus, att åskådarnes ögon bländades, och derefter fylldes grafven med manna, hvilken ständigt å nytt kommer fram i grafven, liksom vattnet i en källa.

den sälla Jungfruns kläder. Af den hel. påfven Gregorius. Af den hel. aposteln Andreas. Af den sälla Jungfruns mjölk. Af den hel. Laurencius. Af den hel. bekännaren Nicolaus. Af den hel. jungfrun Barbara. Af den hel. Anna. Af den hel. martyren Stephani hufvud. Af den hel. jungfrun Eufemia. Af den hel. martyren Georgius. Af den hel. abboten Benedicti refben.

I en liten monstrans af förgylldt silfver, på hvilken stå bilder af den Korsfäste, den sälla jungfrun och evangelisten Johannes: Af den hel. aposteln Andreas. Af den hel. aposteln Thomas. Af den hel. aposteln Petri korsträ.

I en aflång monstrans af bergkristall och förgylldt silfver, med fyra fötter, öfverst är skrifvet maria ihesus: Af den hel. aposteln Philippus. Af den hel. aposteln Jacobus den yngre. Af den hel. aposteln Thadeus. Af manna ur den sälle aposteln och evangelisten Johannes' graf. Af den hel. aposteln Mathei refben. Af den hel. aposteln Pauli refben. Af den hel. aposteln Bartholomeus.

*I ett rundt kar af förgylldt silfver, som rundtomkring och på undersidan har bilder och dyrbare stenar:*¹ Af Herrens trä. Af Herrens graf. Af den hel. Maria Magdalena. Af de elfva tusen jungfrurna. En tand från de thebeiske martyrernes legion. Af den hel. Dominici stoft. Af den hel. Franciski tunika och matta. Ett kol af den hel. Laurencius.² Af den hel. martyren Gereon. Af den hel. jungfrun Margareta. Af den hel. konungen och martyren Kanutus. Två stycken af den hel. Kelillus. Af den hel. bekännaren Jeronimus.

I en förgylld arm, i hvars hand ett klot med ett kors: öfverarmen af den hel. konungen och martyren Knut, som grundlade, byggde och begåfvade domkyrkan i Lund.

I ett stort skrin af förgylldt silfver med skulpterade djurbilder rundt omkring: Af Herrens trä. Af Herrens graf. Af den hel. martyren Laurencius. Af den hel. Blasius. Af den hel. aposteln Bartholomeus. Af den hel. martyren Poncianus. Af den hel. Cristoferus. Af den hel. Maria Magdalena. Många ben af de elfva tusen jungfrur. Äfven af många andra helgon.³

Under en sten, som är fäst vid detta skrin: Af Herrens trä. Af den hel. martyren Ypolitus. Af den hel. biskop Valerius. Af den hel. biskop Liborius. Af den hel. abbot Egidius.

I en stor bild af förgylldt silfver, framställande en erkebiskop med mitra, bärande i handen en pixis, hvilken den ytterst vördnadsvärde erkebiskopen Petrus Lyeke fick af konung Philippus i England och skänkte till

¹ Som äfven undersidan har bilder och infattade stenar och desse skulle ses, måste det vara ett hängkar.

² Han brändes på ett halster.

³ Deras namn synas icke hafva varit kända.

*domkyrkan:*¹ Af den hel. Johannes Bewerlac, erkebiskop i York. Af den hel. Sigfridus, erkebiskop i York, som sedermera blef biskop i Växjö och omvände till den rätta tron hela Sverige och en del af Danmark.² Af Herrens graf. Af den sälle aposteln Petrus. Af den hel. martyren Cyriacus. Af den hel. Gallus erkebiskop i Canterbury. *Dessa relikier förvaras i pixiden.*

I ett stort hufvud af silfver med krona och hår förgyllda: ett helt hufvud af den hel. Laurencius, fordom konung i England.³

I ett litet hufvud af silfver med biskopsmitra och skuldror: Af Herrens graf. Ett ben af den hel. martyren Thomas, erkebiskop i Canterbury.

I ett litet kar af silfver, på hvars öfre del förekomma två hufvud med förgylld gloria (circumferencia): Af Herrens graf. Af Herrens krubba. Af den hel. aposteln Bartholomeus. Af den hel. aposteln Barnabas. Af den hel. biskop Martinus. Af den hel. Clemens, påfve och martyr. Af den hel. jungfrun Lucia.

I en hand af förgylldt silfver: Fingerben (flere) af den hel. Clemens, påfve och martyr. Af den hel. martyren Laurencius. Af många andra helgon.

I en hand af silfver, som håller mellan fingrarne en penna: en del af den hel. Birgittas finger. Af den hel. Maria Magdalena.

I en rund pixis af bergkristall med lock och fot af förgylldt silfver: ett ben af Menlösa barn. Många ben af de elfva tusen jungfrur. Af många andra.

I en liten bild af silfver, som håller en bok och ett halster: Af den hel. martyren Laurencius. Af den hel. abboten Benedictus. Af den hel. jungfrun Margareta. Af den hel. jungfrun Regina. Af den hel. jungfrun Florencia. Af många andra.

I ett rundt alabasterkar, upp- och nedtill förgylldt [detta kar har blifvit utbytt med en stor förgylld pixis, som har upptill på foten fyra upphöjda och förgyllda liljor]: Af Herrens vagg. Af den hel. martyren Laurencii reffen. Af den hel. påfven Leo. Af den hel. påfven Gregorius. Af den hel. martyren Georgius.

I ett elfbensskrin med utskurna bilder af foglar och djur: Af den hel. martyren Laurencius. Af den sten, på hvilken Herren satt, under det han fastade på berget. Af paradiset träd. Af den hel. aposteln Philippus. Af den hel. aposteln Thomas. Af den hel. apo-

¹ Erkebiskop Per Lycke besökte år 1401 k. Henrik IV af England, för att för k. Erik af Pommern fria till konungsdottern Filippa. En förväxling med hennes namn har tydligen gifvit anledning till den oriktiga uppgiften, som här ofvan gifves om konungens namn.

² Det har aldrig funnits någon erkebiskop Sigfrid i York. Om Sigfrid i Växjö jfr kap. 1 af denna bok.

³ Texten kallar honom 'fordom konung af England' hvilket uppenbarligen är ett fel.

steln Jacobus. Af den hel. Bernadus. Af de fyra krönte.¹ Af de tre konungarne. Af den hel. Thomas' af Canterbury tagelskjorta. Af den hel. martyren Gereon. Af den hel. Servacius. Af den hel. jungfrun Cecilia. Af den hel. jungfrun Agatha. Af den hel. Scolastica. Af den hel. aposteln Philippus. Af den hel. martyren Sebastianus. Af den hel. abboten Egidius. Af den hel. biskop Augustinus. Af den hel. Bonifacius. Af de elfva tusen jungfrur. — *I en påse, som här är inlagd: relikier, hvilkas namn äro okända.*

*I en pixis af elfenben, upp- och nedtill förgylld, med utskurne apostlabilder, skänkt af hr Aslak, biskop i Bergen:*² Af Herrens graf. Af den hel. jungfrun Sunniva. En del af en kåke med fyra tänder af en af de hel. martyrerne i Selje. Af den hel. Thomas af Canterbury, erkebiskop och martyr.

Här komma nu sju pixider af elfenben, den ena mindre än den andra, hvilka visas i följd, då man börjar med den största:

I den största pixiden, som har lås af koppar och fyra kopparringar å båda sidor och öfverst ett handtag: Af den hel. martyren Kalixtus. Af den hel. Bonifacius och af många andra helgon.

I den andra pixiden af elfenben, som icke är omgifven af någon metall: Af den hel. aposteln Petri hufvud och skägg. Af den hel. aposteln Pauli hår. Af apostlarne Petri och Pauli och de öfrige apostlarnes kläder. Af den hel. aposteln Jacobi ben. Af den hel. aposteln Mathei refben. Af den hel. aposteln Philippus.

I den tredje pixiden af elfenben, som har upptill en kopparnodum, bruten i sjelfva locket, med kopparlås och fyra fötter: Af den sälla Jungfruns hår. Af hennes kläder. Af Herrens skodon. Af Herrens svamp. Af Herrens graf. Af Herrens vagg. Af den framvällande jorden (= manna, jfr s. 615) från den hel. aposteln och evangelisten Johannes' graf.

I den fjerde pixiden af elfenben, som har ett litet lock utan lås, hvilket har upptill fyra knäppen liksom på böcker: Af den hel. aposteln Andreas. Af den hel. aposteln Matheus. Af den hel. aposteln Bartholomeus. Af den hel. Silvester. Af den hel. Godehardus. Af den hel. martyren Mauricius. Af den hel. martyren Ypolitus. Af den hel. martyren Leodegarius. Af den hel. biskopen Adalbertus. Af den hel. jungfrun Cecilia. Af den hel. biskopen Bonifacius och hans följeslagar. Af den hel. martyren Vincencius. Af den hel. aposteln Thomas. Af den hel. jungfrun Ursula. Af den hel. martyren Gereon.

I den femte pixiden af elfenben, som har på locket en silfverring med tre silfverkedjor: Af den hel. jungfrun Florencias ben, hon var

¹ Jfr s. 610.

² Aslak Bolt, biskop i Bergen 1418—1428, derefter erkebiskop i Nidaros.

en af de elfva tusen jungfrur, och af andra helgon, hvilkas namn Gud känner.¹

I den sjette pixiden, som är liten, utvändigt målåd med hjul och påskalamm: Af Herrens trä. Af den hel. aposteln Bartholomeus. Af den hel. martyren Ypolitus. Af de elfva tusen jungfrurna.

I den sjunde pixiden: Af den hel. abboten Wilhelmus.

I ett litet aflångt skrin af elfvenben med två häktor och lock af förgylld koppar: Af Herrens trä. Af den hel. aposteln Andreas. Af den hel. jungfrun Cordula. Af den hel. martyren Adrianus. Af de elfva tusen jungfrur. Af de hel. thebeiska martyrernes legion. Af den hel. Elisabeth, landgrefvinna af Thüringen och af många andra helgon.

I ett ägg med två knoppar och fyra förgyllda gördlar, likt en monstrans, testamenteradt af hr Andreas Mathie, fordom kanik i Lund:² Af den hel. jungfrun Katarinas ben. Af den hel. Dyonisius. Af den hel. Rusticus. Af den hel. Eleuterius. Af den hel. Kalixtus, påfve och martyr.

I ett annat ägg, af samma utseende och likt en monstrans, skänkt af fru Kristina på Gladsaw: Af Herrens trä. Af Herrens graf. Af den hel. aposteln Bartholomeus. Af en helig jungfrus hår. Af flere helgon.

I ett tredje ägg, som också är en monstrans, skänkt af kaniken Petrus Hermanni:³ Af Herrens trä.

I ett litet silfverkors, som är fäst vid det träkors, sam skänktes af Hanes Klängenbergh: Af Herrens trä. Af den sten, på hvilken Christus svettades blod. Af den sten, på hvilken Christus satt.

I en liten aflång bergkristall, som har en förgylld fot och ett lock i form af ett förgylldt torn: Ett ben af den hel. Laurentius.

På högaltaret pläga ständigt stå tre skrin, ett i midten, ett åt höger och ett åt venster.

I det första, som plägar stå på altarets venstra sida och som öfverst har en ädelsten, fyrkantig, af grå färg: Af den hel. jungfrun Cecilia. Af den hel. jungfrun Agatha. Af den hel. jungfrun Valborg. Af den hel. jungfrun Margareta. Af den hel. enkan Oda. Af den hel. jungfrun Daria. Af den hel. jungfrun Bapsta. Af den hel. jungfrun Speciosa. Af den hel. jungfrun Ursula. Af den hel. jungfrun Petronilla. Af den hel. jungfrun Eufemia. Af den hel. jungfrun Savina. Af den hel. Maria Magdalena. Af den hel. jungfrun Barbara. Af den hel. jungfrun Thauta. Af den hel. jungfrun Juliana. Af den hel. jungfrun Prothasia. Af den hel. jungfrun Lucia. Af den hel. jungfrun Brigida.

¹ Hur visste man då, att de voro helgon? Samma uttryck förekommer i en urkund från medeltidens slutskede.

² Hans testamente är af år 1478.

³ Han omtalas i den senare delen af 1400-talet.

Af den hel. jungfrun Clara. Af den hel. jungfrun Maura. Af de hel. elfva tusen jungfrur.

I det andra skrinet på högaltaret, å hvilket skrin pixiden med Herrens lekamen alltid plägar stå: Af den hel. jungfrun Florencia. Ett ben ur den hel. jungfrun Eufrosinas arm.

I det tredje skrinet, som plägar stå till höger på altaret, och på detta ett kopparkors med en elfbensbild och en alabasterbild af den hel. jungfrun: Här finnas relikur af många jungfrur och många andra helgon, som till ett stort antal skickades till Ascer, den förste erkebiskopen i Lund, af biskoparne i landet Selie [Norge?].

Tre stora skrin af koppar, som pläga bäras på trenne bårar på dies rogationum och den större litanians dagar kringom staden Lund, nu uppställda å en hög plats, nära hr erkebiskopens sakristia, vid högkorets norra sida:

I det största af dessa tre: Nästan alla benen af hele kroppen af den hel. biskopen och martyren Marinus.

I det andra skrinet, som är aflångt: Af den hel. bekännaren Pompegius. Af den hel. bekännaren Ludegeri alba. Af den hel. biskopen Valerius. Af den hel. abboten Bernardus. Af den hel. biskopen Germanus. Af den hel. biskopen Godehardus. Af den hel. abboten Benedicti kläder. Af den hel. biskopen Evasius. Af den hel. biskopen Victor. Af den hel. Salvators (!) kläder. Af den hel. biskopen Rimbertus. Af den hel. biskopen Agricius. Af den hel. biskopen Martinus. Af den hel. biskopen Eleutherius. Af den hel. biskopen Theodoricus. Af den hel. biskopen och bekännaren Egidius. Af den hel. Marcialis. Af den hel. bekännaren Symeon. Af den hel. biskopen Robinus. Af den hel. biskopen Leuchonius. Af den hel. biskopen Euodius. Af den hel. påfven Silvesters hufvud. Af den hel. Josef af Arimathia. Af den hel. bekännaren Alexius. Af den hel. bekännaren Melanus. Af den hel. biskopen Aurelius. Af den hel. bekännaren Epyphanus. Af den hel. biskopen Theodoricus. Af den hel. biskopen Nicolaus. Af den hel. biskopen Modowaldus. Af den hel. skottske biskopen Malachias arm. Af den hel. biskopen Epyphanus. Af den hel. biskopen Euticius. Af den hel. biskopen Legoncius. Af den hel. biskopen Servasii kläder. Af den hel. biskopen Augustinus. Af den hel. biskopen Nicolai skägg. Af olja från den hel. biskopen Nicolai graf. Af den hel. bekännaren Levinus.

I skrinet, som är omgifvet af trettiotvå bilder och har fyra gjutna lejon i stället för fötter: Af den hel. martyren Cristoferus. Af den hel. martyren Georgius. Af de hel. martyrerne Cosmas och Damianus. Af de hel. mauriske martyrerne ben. Af den hel. martyren Ruffinus. Af den hel. martyren Vicencius. Af den hel. martyren Mansuetus. Af de hel. martyrerne Nazarius och Celsus. Af den hel. martyren Firminus. Af den hel. martyren Nicomedes. Af den hel. martyren Mauricius.

Af de hel. thebeiske martyrerne. Af de hel. Cantianerne martyrer. Af den hel. martyren Agidulfus. Af den hel. martyren Clemens biskop i Metz. Af den hel. martyren Eustachiüs. Af den hel. påfven och martyren Clemens. Af den hel. biskopen och martyren Ignacius. Af den hel. biskopen och martyren Cesarius. Af den hel. martyren Theodorus. Af den hel. konungen och martyren Sigismundus. Af de hel. martyrerne Tiburicus och Valerianus. Af den hel. martyren Gereon. Af den hel. martyren Georgii kläder. Af den hel. martyren Agapitus. Af den hel. påfven och martyren Kalixtus. Af den hel. martyren Gangulphus. Af den hel. martyren Panthaleon. Af den hel. martyren Apollinaris. Af den hel. martyren Aniani stoft. Af den hel. martyren Ciriacus. Af den hel. martyren Blasius. Af den hel. Johannes döparen. Af den hel. martyren Hermolaus. Af de hel. martyrerne Albinus, Maurinus, Romanus och Ypolitus. Af den hel. martyren Alexander. Af den hel. biskopen och martyren Anastasius. Af de hel. martyrerne Fabianus och Sebastianus. Af den hel. martyren Memorius. Af de hel. martyrerne Johannes och Paulus. Af den hel. martyren Vitus. Af de hel. martyrerne Nuborius och Felix. Af den hel. martyren Pancracius. Af den hel. martyren Simphoriani reffen. Af de hel. martyrerne Crispinus och Crispinianus. Af deras blodiga kläder. Af den hel. martyren Innocencius. Af de hel. martyrerne Ferrcolus och Ferrucus. Af den hel. martyren Rufus. Af den hel. martyren Nazarius. Af den hel. martyren Fortunatus. Af den hel. martyren Dyonisius. Af den hel. martyren Potencianus. Af den hel. martyren Adrianus. Af det trä, öfver hvilket den hel. Johannes döparen blef halshuggen. Af den hel. martyren Mauricii skjorta. Af den hel. martyren Mammes' blod. Af den hel. martyren Pimmeus. Af den hel. Johannes döparen. Af den hel. martyren Quintinus. Af den hel. biskopen och martyren Firminus. Af de hel. martyrerne Justus och Archonius. Af de hel. martyrerne Felix och Adauctus. Af den hel. martyren Alexanders ben. Af Menlösa barn. Af den hel. martyren Theodorius. Af den hel. martyren Mauricius. Af den hel. påfven och martyren Sixtus. Af den hel. martyren Laurencii kol. Af den hel. martyren Sebastianus. Af de hel. martyrerne Gervasius och Prothasius. Af den hel. biskopen och martyren Blasius. Af de hel. martyrerne Johannes och Paulus. Af den hel. martyren Ypolitus. Af den hel. konungen och martyren Olofs kläder. Af den hel. martyren Mauricius. Af de hel. martyrerne Laurencius, Clemens och Florus. Af den hel. martyren Victor. Af den hel. martyren Georgius. Af den hel. martyren Cristoferus. Af den hel. martyren Stephani sten. Af den hel. martyren Albanus. Af den hel. martyren Quiriacus. Af de hel. Menlösa barn. Af de fyra krönte. Af de hel. martyrerne Mauricius och hans följeslagar. Af den hel. martyren Luciani blod. Af de hel. Cantianerne. Af

de hel. Tiburcius och Valerianus. Af de hel. Cosmas och Damianus. Af den hel. martyren Vicencii reffen. Af den hel. martyren Rufus. Af askan af den hel. Johannes döparens kropp. Af de hel. martyrerne Felix och Agapitus. Af den hel. martyren Laurencius. Af den hel. påfven och martyren Urbanus. Af den hel. martyren Vincencii blod. Af den hel. biskopen och martyren Apollinaris. Af den hel. påfven och martyren Clemens. Af den hel. martyren Stephani blod. Af den hel. martyren Cyriacus. Af den hel. påfven och martyren Kalixtus. Af de hel. Mauricius och hans följeslagar. Af den hel. martyren Pancracius.

I en elfbenstand, som hänger under det stora korset midt i Lunds domkyrka, och i ett ägg, som sitter deröfver: Af den hel. konungen och martyren Knuts hår. Af den hel. Johannes Crisostomus. Af de hel. martyrerne Cosmas och Damianus. Af den hel. biskopen och martyren Geroneii tumme; han hvilar i den hel. Vårfrukyrkan i Magdeburg. Af den hel. Autor, erkebiskop i Trier, hvilken hvilar i den hel. Egidii kyrka i Braunschweig. Af den hel. Silvesters reffen och af hans manipel. Af den hel. jungfrun Scolastica. Af den hel. abboten Egidius.

I sakristian finnas trenne träskrin, som pläga stå i nedersta relikrummet.

I det största af dem, som har två lås af förgylld koppar och uppe på hvilket är fäst ett litet skrin, också af trä, med ett lås af förgylld koppar: Hufvudet af en af de elfva tusen jungfrurna. Af den hel. abboten Benedicti hätta. Af den hel. abboten Wilhelmi hätta. Af den hel. martyren Vincencius. Af den hel. biskop Nicolaus. Af den hel. martyren Felix. Af den hel. evangelisten Lucas. Af den hel. martyren Tyrsus. Af den hel. Stephanus protomartyr. Af den hel. Jacobus. Af den hel. patriarken Abraham. Af den hel. Isak. Ett ben af den sälle biskopen Ansgarii rygg. Af den hel. martyren Mauricius.

När under en tid af begynnande torka detta skrin bäres i processioner, må det tackas Herren Gud att af barmhertighet, för sina helgons förtjensts skuld, höra sina trogna, när de bedja om regn.

I det andra skrinet af cypress, hvars lock är sönder och saknar lås: Så godt som alla benen af den hel. jungfrun Eufrosinas kropp.

I det tredje skrinet, som har helt lock, men ett odugligt lås: Så godt som alla benen af den hel. jungfrun Florencias kropp.

I den monstrans af beryll, med fot och beslag af rent guld, som skänktes af hr Olof, Danmarks och Norges konung: Af den hel. aposteln Jacobus den yngre. Af den hel. aposteln Philippus, Af den hel. påfven och martyren Leo. Ett stort ben af den hel. Martha, Christi värdinna. Af den hel. jungfrun Christina. Af den hel. Laurencii jord och fett, som färgades under halstret, när han led martyrdöden. Den hel. konungen och martyren Knuts kåpa.

I ett litet silfverkors, som hr Bo Sommer kanik gaf: Här gömmas relikier af många helgon, hvilkas namn icke äro kända.

I en stor silfverbild af den hel. Laurencius, skänkt af fru Kristina i Gladsax: Sex delar af de elfva tusen jungfrur. Af den hel. Gregorius Maurus. Af de hel. martyrerne Cassius och Florencius, följeslagar till den hel. Victor.

I en bild af den hel. konungen och martyren Knut, af förgylt silfver, skänkt af Nicolaus Tuwonis: En led ur den hel. konungen och martyren Knuts hand.

I en svart nöt med fot och torn af silfver: En käke af de elfva tusen jungfrur.

I en silfverbild af den hel. Barbara, skänkt af fru Barbara, enka efter riddaren hr Styge: Många relikier af de elfva tusen jungfrur, af halsen på en, af ett refben, af ett finger, en tand jämte fyra andra märkligare delar af dem. Af den hel. martyren Adriani finger.

*För öfrigt finnas på många andra ställen, i synnerhet i de vigda altaren i denna kyrka, hvilka till antalet äro omkring sextio, många dyrbara relikier af många helgon».*¹

Jag går nu att redogöra för de helgedomakar, som blifvit bevarade till vår tid.

I synnerhet om man hade en hel helgonkropp eller åtminstone större delen af en sådan, var det naturligtast att åt karet gifva formen af en långsträckt kista med ett takliknande lock. Ett sådant skrin finnes ännu i behåll, af trä, öfverdraget med röd sammet och en mängd förgyllda beslag. Antagligen har detta relikskrin vid reformationstiden kommit till kronan, det öfverlemnades på 1600-talet till (hvad vi nu kalla) Statens Historiska Museum, men sändes dessvärre under loppet af 1700-talet till Vadstena, för att omsluta de apokryfiska relikier, som gå under den hel. Birgittas och hennes dotters namn. De sköldar, som pryda skrinet, tillhöra personer, som under 1300-talet stiftat detta skrin, men de stiftade det icke till den hel. Birgittas och Katarinas heder, och derföre innebära desse sköldar i närvarande stund en lögn. Man var ej blind härför vid den tid, då kistan skickades till Vad-

¹ *Scriptores rerum Danicarum mediævi*, del 8 s. 446 f. — Der finnes följande tillägg:

»I en bergkristall finnas relikier af de hel. Laurencius, aposteln Bartholomeus, aposteln Jacobus, aposteln Thomas, martyren Gereon, martyren Sebastianus, martyren Januarius och de fyra krönte, biskopen och martyren Bonifacius, martyren Philippus, bekännaren Egidius, biskopen och bekännaren Augustinus, biskop Servacius, af abboterne Malachias' och Bernhards hår, af de tre konungar, jungfru Cecilia, jungfru Agatha, jungfru Scolastica, de elfva tusen jungfrur, den hel. biskop Thomas' af Canterbury kläder, af paradisträdet, af den sten, på hvilken Herren satt då han fastade.»

»Reliker af de hel. Laurencius, Cosmas och Damianus, aposteln Paulus, aposteln Bartholomeus, martyren Vincencius, af aposteln Jacobi kropp, aposteln Andreas, Maria (?), Fabianus och Sebastianus, af den hel. Ce... kropp, af den hel. Sixti kropp, af de hel. jungfru Petronilla och Agnes, af de hel. Ciriacus, Vitus, Briccius.»

stena: det väcktes till och med förslag om att man skulle plocka bort sköldarne, för att icke vilseleda kommande forskare. Detta blef ej godkändt, men under den tid kistan förevisats i Vadstena kyrka har den ene skölden efter den andre, det ena beslaget efter det andra försvunnit. Nu är kistan visserligen skyddad för sådana tillgrepp, men hon borde ersättas af en annan. I det nuvarande skadade skicket kan hon icke lämpligen här återgifvas i bild.

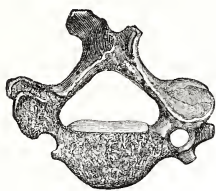
Den hel. Eriks skrin i Uppsala domkyrka är tillkommet under k. Johan III:s tid, och vi hafva derföre intet att göra dermed. Men detta skrin hade en föregångare, tillkommen under medeltiden. Konung Erik begrofs i Gamla Uppsala kyrka, som då var biskopskyrka och från början vigd åt den hel. Laurencius. K. Erik blef senare jämte honom titulärhelgon. Biskoparne i Uppsala fingo erkebiskoplig värdighet och deras säte flyttades med påflig tillåtelse till den nye staden Uppsala. Dit flyttades då äfven den hel. Eriks kvarlevor.

Sedan den ursprungliga domkyrkan brunnit år 1257, vidtog man visserligen åtgärder för hennes återuppbyggande, men samtidigt uppstod tanken att flytta erkebiskopssätet till en lämpligare ort, och påfven gaf härtill tillstånd redan år 1258. Det dröjde emellertid ganska länge, innan flyttningen blef en verklighet. År 1271 nämnes Östra Aros som den utsedde orten. Den helge k. Eriks ben fördes år 1273 till den nye hvilooten, hvilket framgår af k. Valdemars gåfvobref i anledning af flyttningen. De förvarades i ett skrin af trä med beslag af metall. Skrinet torde från början icke hafva varit förfärdigadt med tillräcklig omsorg. Låt vara att det på benens translationsdag, den 24 januari, årligen bars från Nya Uppsala till Gamla Uppsala och sedan tillbaka, borde detta icke hafva kunnat utöfva någon menlig inverkan, men i juli 1359, då man, med anledning af den då rådande stora dödligheten, hade beslutit att bära skrinet i en särskild procession, hyste man farhågor, att det skulle falla sönder. En kommission af andlige öppnade då skrinet och togo ut relikerne, hufvudet och öfriga benen — några hade tidigare, för konungens skuld, blifvit bortskänkte åt olika håll — förvarade i sex knippen. Domkyrkans timmerman och en guldsmed i staden verkställde lagningen under loppet af ett dygn, hvarefter relikerne nedlades på nytt. År 1303 hade hertig Erik begärt att få se innehålllet i konungens skrin och erhöll han någre delar af benen, liksom äfven biskop Nils i Vesterås och priorn i Sigtuna dominikanerkloster Israel. Man fortsatte med afsöndrandet ur skrinet. År 1382 skänktes ett ben till Vingåkers kyrka, år 1497 en ryggkota till Vårfrukyrkan i Antwerpen.

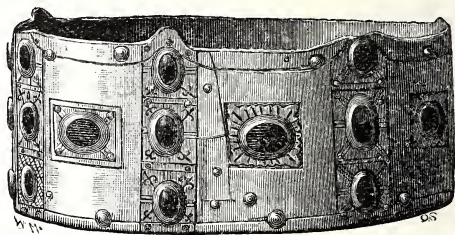
Peringsköld säger (*Monumenta*), att i k. Johans silfverkista var innesluten en kista af trä, in- och utvändigt öfverdragen med gult siden. Jämte benen förvarades, enligt honom, den hårduksskjorta, som den fromme konungen hade burit, men denna är nu försvunnen. Han

omtalar den mycket märkliga, ännu bevarade halskotan, som uppenbarligen blifvit genom ett skarpt hugg afskuren. Han säger, att 'den rätta gamla hufvudskålen lär vara förbytt med en annan dödskalles inläggande i stället'; hans skäl för detta påstående känner jag icke. I kistan förvaras nu, liksom på Peringskölds tid, utom andra ben den genomhuggna kotan (fig. 512) och konungens krona (fig. 513). Hon är arbetad af förgylld koppar och har väl derföre icke varit den krona, som han bar under lifstiden, utan är hon troligen gjord uteslutande för grafven. I silfverskrinet i Uppsala domkyrka förvaras nu ett stycke tyg, som har en mycket åldrig karaktär och derföre antagligen funnits redan i det ursprungliga skrinet (fig. 514). Relikerne voro ju alltid insvepte i tyg.

Ett annat ryktbart helgon af svensk härkomst var fru Birgitta Birgersdotter, som gaf upphof till den efter henne uppkallade systra- och brödraorden och till moderklostret i Vadstena, hvarest hennes jordiska kvarlevor voro förvarade och helighållna. När hertig Karl



512.



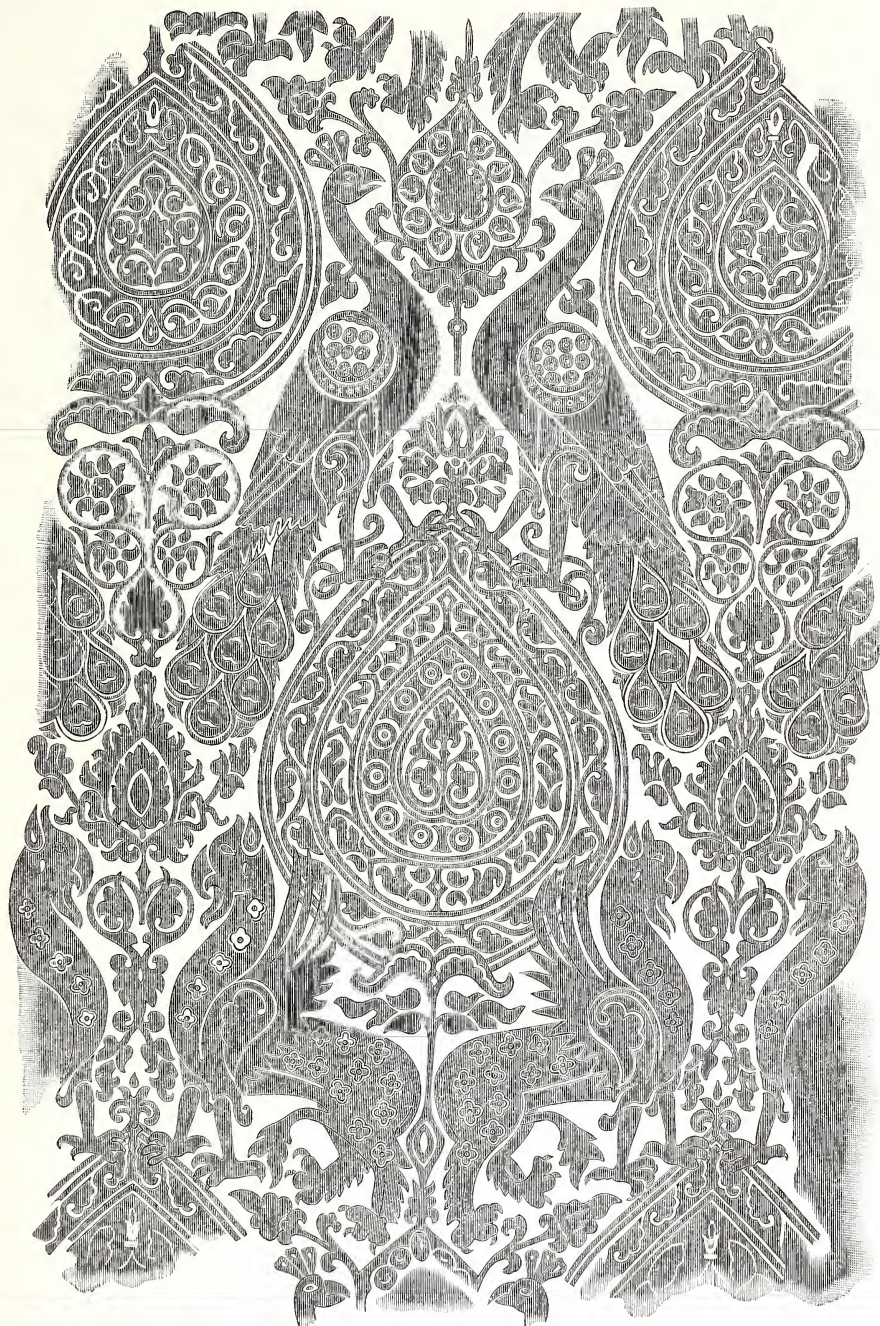
513.

Ur den hel. Eriks skrin i Uppsala domkyrka.

efter riksdagen i Söderköping, hvilken upphäufde klostret i Vadstena, lät vid ett besök i klostret upprätta ett inventarium öfver kyrkans tillhörigheter, omtalas i detta den hel. Birgittas skrin af förgylldt silfver. Om dess utseende kan jag dessvärre icke lemna några upplysningar. Detta skrin, förfärdigadt i Stockholm, kom, enligt Vadstena-diariet, den 31 juli 1412 till klostret. Dess vigt uppgifves till 429 mark (på ett uns när) rent silfver.

Samma förteckning upptager äfven den hel. Katarinas skrin be-slaget med förgylldt silfver.

Fru Birgittas dotter, Vadstena klostrets första abbedissa — hon synes hafva fått denna värdighet såsom sin moders dotter — var begrafven i klosterkyrkan. Hennes grafsten, liggande i kyrkogolfvet, var omgifven af ett jernsrank. Ryktet om hennes helighet spriddes vida, nödlidande vallfärdades till hennes graf, och denna försågs i anledning deraf med en förhöjd betäckning, klostret började ifra för



514. Ur den hel. Eriks skrin i Uppsala domkyrka.

hennes upptagande i helgonens skara. Undersökningar anställdes, och påfven, som år 1482 förklarade sig för tillfället hindrad att fatta ett beslut om hennes kanonisering, medgaf, att en tillbörlig ärebetygelse måtte egnas henne. En sådan kom ock till stånd sju år senare.

Kyrkan befriades från allt flyttbart skrymmande, som kunde hindra folk att strömma till i stor myckenhet. Anordningar gjordes för kyrkans festliga belysning. Erkebiskop Jakob Ulfsson och fyra biskopar infunno sig, likaledes hr Sten Sture med rikets råd och många riddare. Den 1 augusti upplyftes ur grafven den kista, i hvilken fru Katarina hvilade, och nu börjades styckningen. Erkebiskopen tog upp hennes hufvud, han och de öfrige officiellt närvarande kysste det, och det lades derefter in i ett för ändamålet afsedt, dyrbart helgedomakar, dock ej fullständigt, ty underkäken togs bort och inlades i en bergkristall, som var infattad i guld och silfver. Armarne skildes från kroppen och inlades hvar i sitt kar. Återstoden af benen samlades upp och inlades i en liten kista, utvändigt målad, invändigt öfverdragen med ett purpurkläde. Denna kista sattes derefter in i ett större skrin — det i hertig Karls inventarium omtalade — och bars från grafven af de fyra biskoparne. Man var emellertid icke nöjd med detta skrin, man ville hafva ett dyrbarare, och för detta ändamål samlades silfver, hvilket dock slutligen hamnade i k. Gustafs händer.¹

I nyss nämnda inventarium för Vadstena klosterkyrka omtalas äfven den hel. Ingridis skrin. Hennes minne var fäst vid Skeninge nunnekloster. Hur hennes skrin kommit till Vadstena kan jag icke förklara, såvida det icke skett i sammanhang med reformationsverkets genomförande, då det behöfde räddas från Skeninge. Den hel. Botvids relik förvarades i Botkyrka, den hel. Eskils i Strängnäs, den hel. Hemmings i Åbo. För alle desse relik torde stora skrin hafva varit anskaffade.

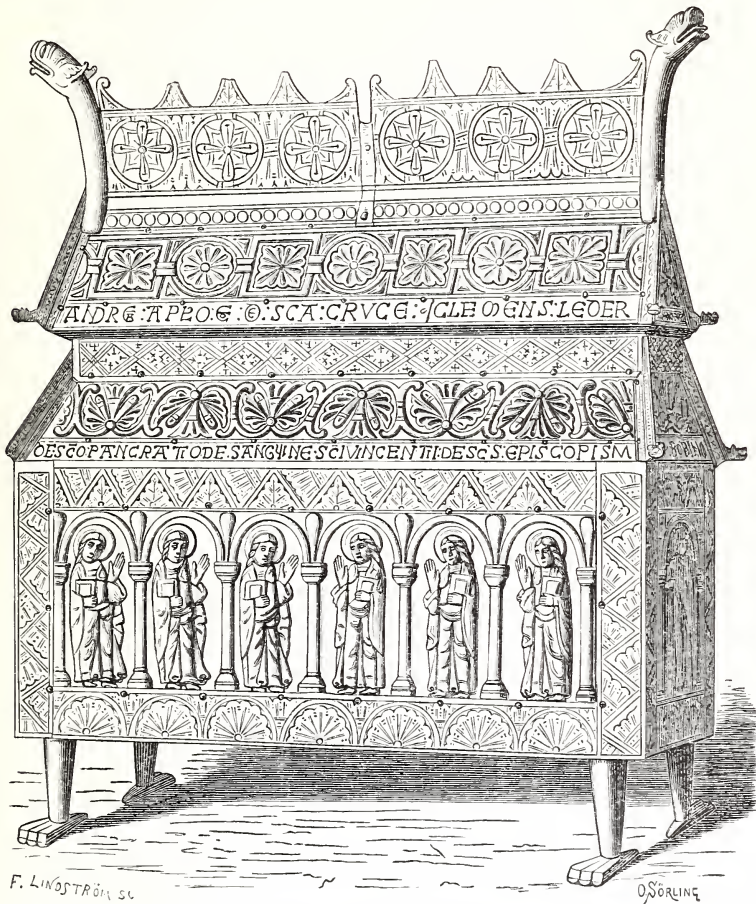
Man använde äfven skrinformiga helgedomakar af mindre mått, sådana som beqvämt kunde uppställas på ett altare. Fig. 515 visar ett af trä, öfverdraget med plåtar af drifven och förgylld koppar, som tillhört Eriksbergs kyrka i Vestergötland. Enligt den i det föregående (s. 613) meddelade inskriften har detta skrin innehållit en myckenhet relik, hvilke nu alle äro försvunne. I skrinets botten förekommer ett fyrkantigt hål, hvars lucka nu är borta. Genom detta hål kunde man taga ut relikerne, derest man ville förevisa dem för den troende menigheten. Ett skrin af enahanda anordning och teknik har fordom funnits i Jäla kyrka nära Falköping; det förvaras nu i Skara museum.²

Jäla kyrka låg — hon är nu borta — i närheten af stiftstaden Skara, och derföre kunde denna kyrka ganska lätt få en prydlig utstyrsel.

¹ Jfr Silfverstolpe, *Historiskt bibliotek*, del 2.

² Det är afbildadt i *Vestergötlands fornminnesförenings tidskrift* h. 6 & 7 s. 122.

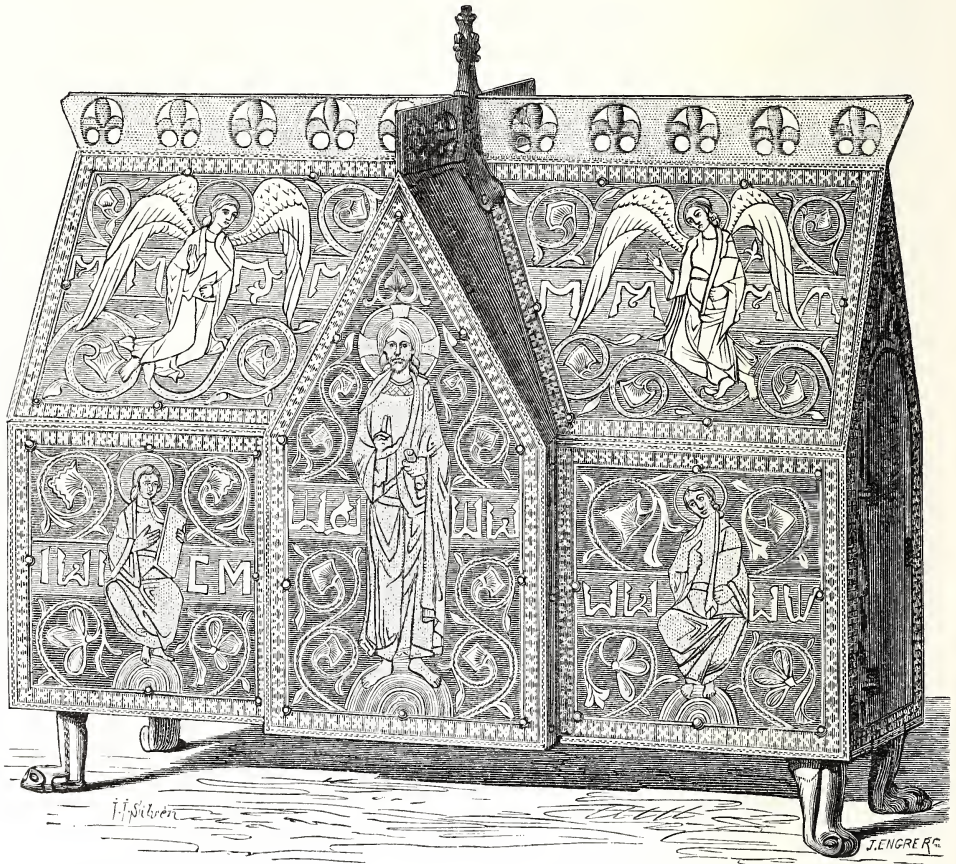
Eriksbergs kyrka ligger deremot mera afsides, på gränsen mellan Skaraborgs och Elfsborgs län. Men orten måtte fordom haft en ganska stor betydelse, ty enligt den till den äldre Vestgötalagen fogade konungalängden afled k. Knut Eriksson å Eriksberg i Gäsene härad — just ifrågavarande Eriksberg, der således kyrkan torde hafva varit uppbyggd på en kungsgårds grund och utstyrd med konglig frikostighet.



515. *Helgedomakar.*

Det heliga ville man under medeltiden framhålla genom en synnerligen rik utstyrelse. Färgernes glans älskade man, och därför spelade emaljbeklädnaden, först använd inom det byzantinska riket, deretter i Rhenlandet och så äfven i vestra Frankrike, en mycket stor roll. I vestra Frankrike var Limoges hufvudort för emaljtekniken, och derifrån hafva äfven till Sverige kommit emaljerade kors och relik-

gömmor. Jag är i tillfälle att här återgifva tvänne skrinformiga emaljerade helgedomakar, som uppenbarligen tillverkats i Frankrike och hamnat i svenska kyrkor. Det ena (fig. 516) har tillhört Spånga kyrka å Svartsjölandet. Det andra (fig. 517) tillhör ännu Trönö kyrka i Helsingland. Det finnes inom den kristna världen så många emaljarbeten af franskt ursprung, att vi måste anse tillverkningen hafva varit till ytterlighet uppdrifven och därför äfven i viss mon schablon-



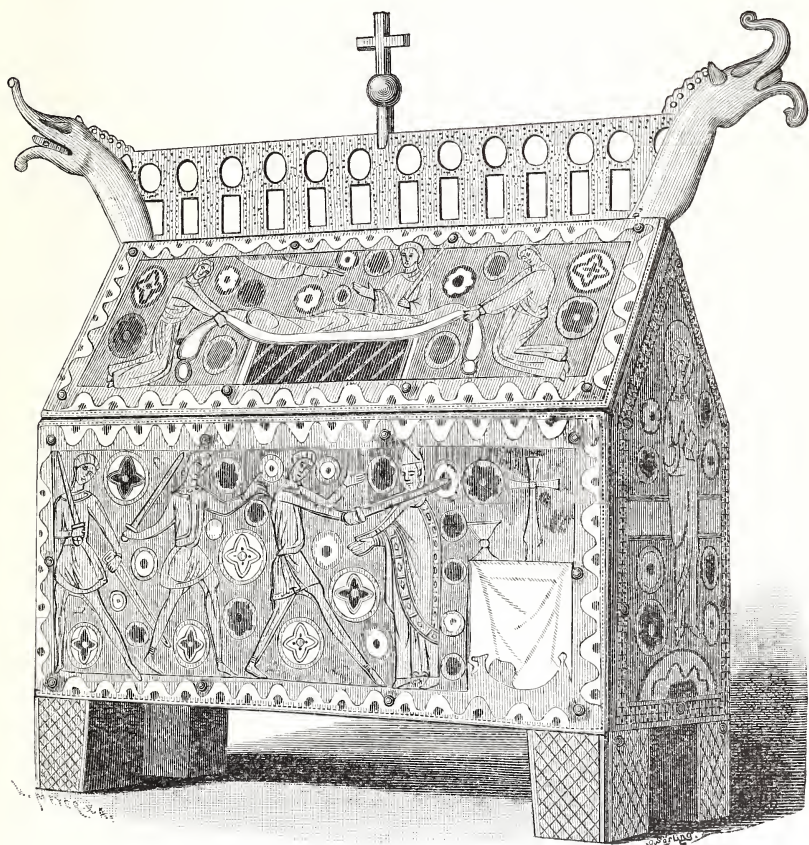
516. Helgedomakar.

messigt utförd. Hos en antiqvitetshandlare i Köln har jag för några år sedan sett ett relikskrin, som var nästan förvillande likt det, som tillhör Trönö kyrka.

Ett emaljeradt skrin, delvis mycket liknande de två här omtalade, förvaras i Uppsala domkyrkas skattkammare, men det har i takåsen en aflång springa, liksom på en sparbössa, och har således varit användt

för insamlande af penningar. Traditionen förmäler, att det tillhört eller användts af aflatskrämaren Arcimboldus, som under början af 1500-talet hemsökte Sverige. Traditioner sluta sig gerna kring kända namn och kända tilldragelser, men vinna ingalunda derigenom ökad trovärdighet. Dessa tre skrin tillhöra slutet af 1100-talet. Springan i Uppsalaskrinets takås torde vara af senare ursprung.

Ett relikskrin af annan konstruktion, med plan öfversida, har från Barlingbo kyrka på Gotland inköpts till Statens Historiska Museum.

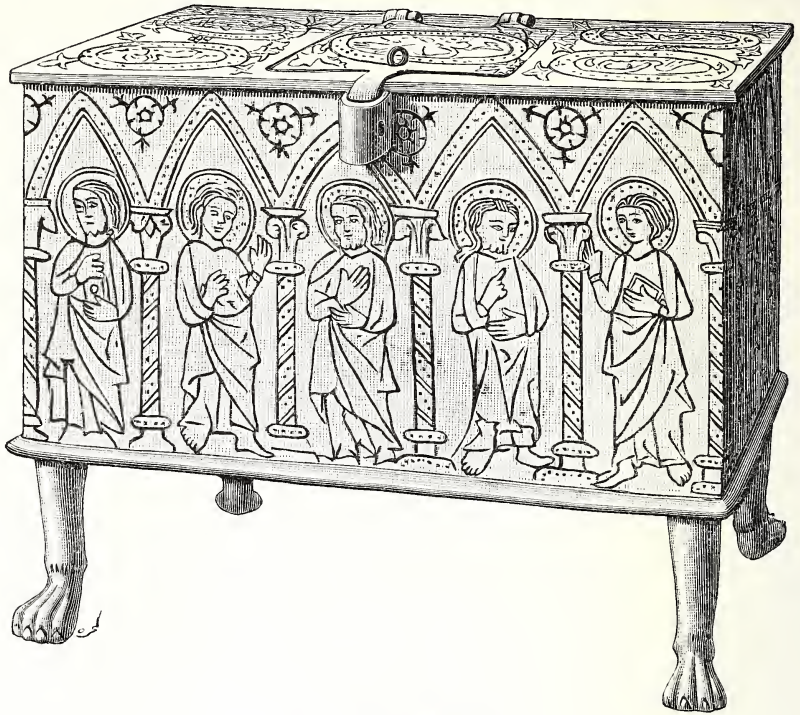


517. *Helgedomakar.*

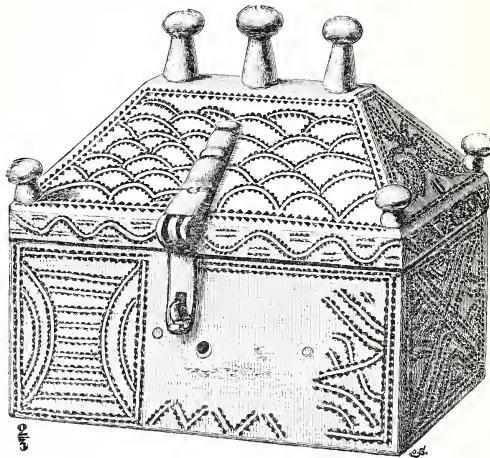
Vi hafva förut sett, att de gotländske grafstenarne visa mycket stora missteckningar, ehuru de gotländske arkitekterne voro mästare i sin konst. Detta relikskrin visar enahanda missteckningar och torde derföre få anses vara af gotländsk härkomst (fig. 518).

Ett litet i koppar arbetadt skrin, som hittats på Gotland, har möjligen ock gjort tjänst som helgedomakar (fig. 519).

En relikask af egen art är den här fig. 520 afbildade, en aflångt fyrkantig ask af förgylld messing. Den ena breda sidan visar bilden



518. *Helgedomakar.*



519. *Helgedomakar.*

af ett kvinligt helgon med en korsstaf, hvilket tydligen skall föreställa den hel. Birgitta, ty på kanten läses *de mensa s. birgittie de regno Swecie*,

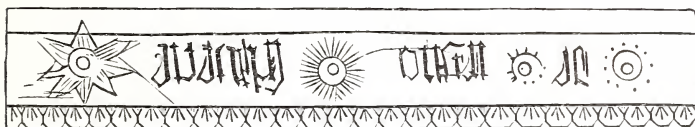
Fig. 518 och 519. Efter original i Statens Historiska Museum.



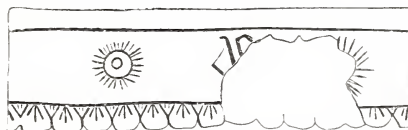
a.



b.



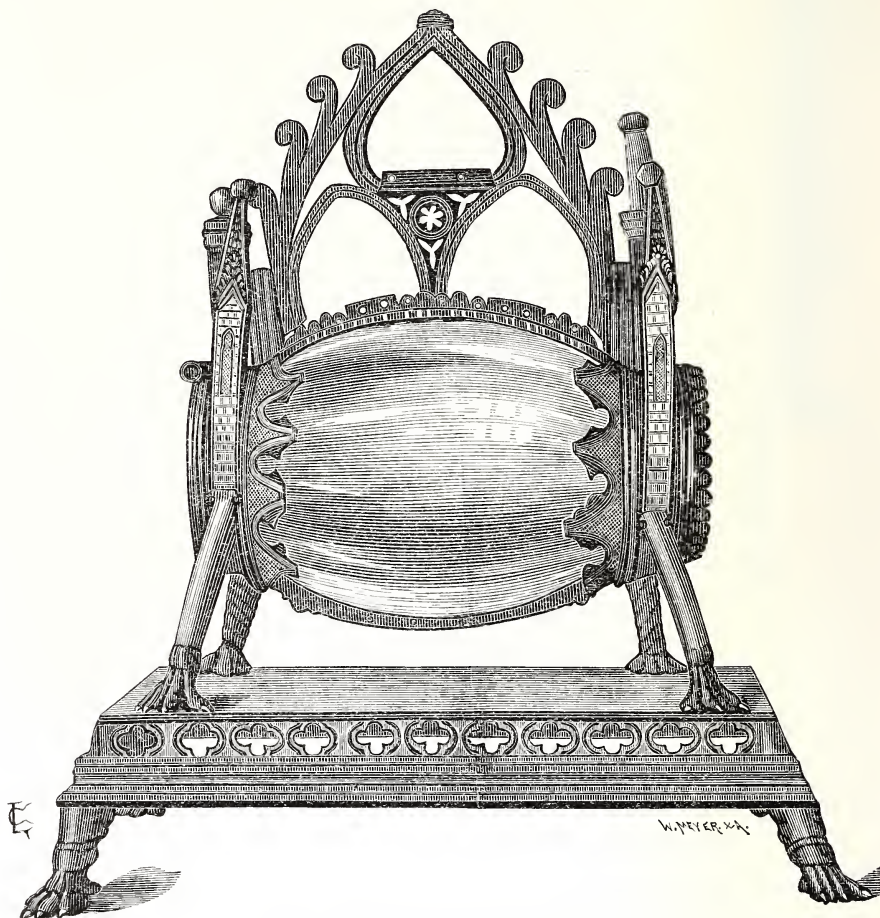
c.



520 d. Relikask.

Fig. 520 a—d. Efter original i Statens Historiska Museum.

af ett bord, som tillhört den hel. Birgitta af konungariket Sverige. Formuleringen af denna upplysning synes angifva, att detta relikhölje jämte den inneliggande — nu förkomna — biten af bordets träskifva har förvarats i någon kyrklig skatt utanför Sveriges gränser. Jag har för Statens Historiska Museum köpt detta föremål hos en antiqvitets-handlare.



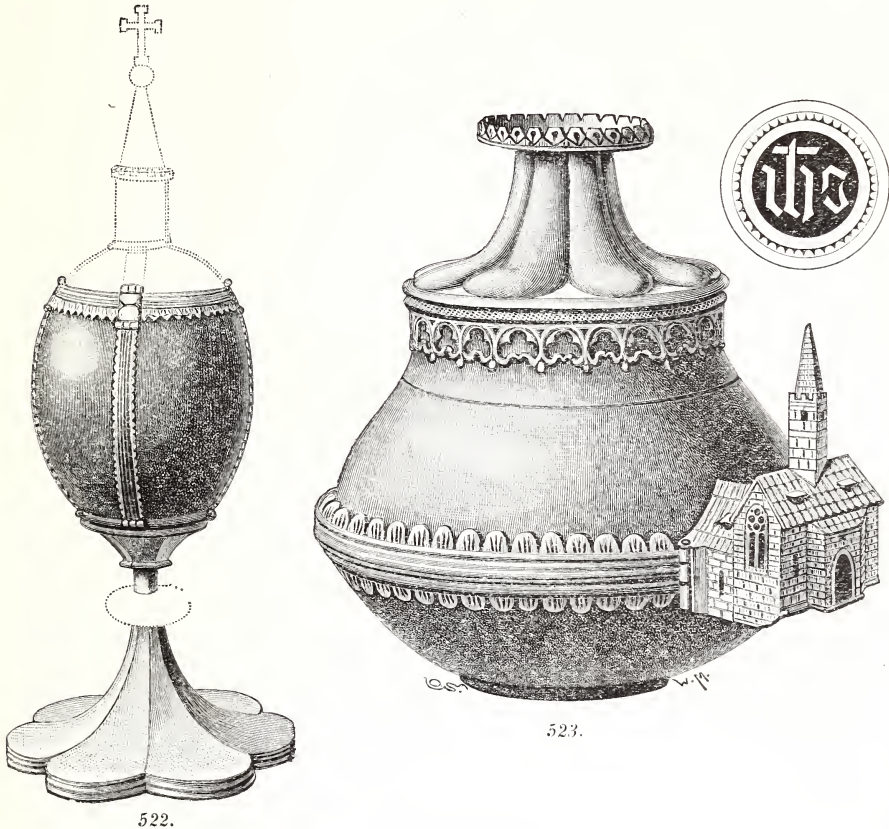
521. *Kristallkar för helgedomar.*

I förteckningen öfver Lunds domkyrkas relik omtalas några ägg som relikgömmor. De voro utan fråga strutsägg, hvilka naturligtvis under medeltiden voro i Norden af högt värde. Man ville gerna åt de helige relikerne skaffa ett dyrbart hölje. Något sådant ägg har icke blifvit hos oss till vår tid bevaradt.

I nämnda förteckning omtalas äfven relikgömmor af kristall eller beryll, en annan dyrbar sten. Ett sådant helgedomakar finnes hos oss

bevaradt, det fig. 521 afbildade, hvilket tillhör Vesterås domkyrka: det är en stor längsigenom urholkad bergkristall, hvars ändbeslag, som ju voro nödvändiga, då helgedomen skulle vara väl bevarad, dessvärre inom denna kyrka gått förlorade. De voro måhända dyrbara och kunde därför vid reformationstiden förvandlas till klingande mynt.

I Lundaförteckningen omtalas en svart nöt med tornformadt lock. Från Vänge kyrka i Uppland har Statens Historiska Museum förvärfvat ett helgedomakar, gjordt af en stor 'nöt' med beslag och fot af för-



Helgedomakar.

gylld brons (fig. 522). Locket fattas. På grund af anteckningen från Lund har jag låtit tillägga en konturteckning af ett tornliknande lock.

I detta sammanhang meddelar jag fig. 523, ett litet, här återgifvet i naturlig storlek, till form och utstyrelse fint kar, som antagligen varit afsedt för förvarande af relikier. Om dess härkomst kan jag dessvärre icke lemna någon upplysning. Utstyrelsen tillhör gotikens tid.

I hertig Karls inventarium från Vadstena klosterkyrka omtalas fem relikaskar på fötter. Med den nyss omtalade kistan kommo tre askar med fot från k. Husgerådskammaren till Statens Historiska Museum, en fjerde har sedermera kommit dit som depositum från Linköpings domkyrka. Ett exemplar är här afbildadt fig. 524. Alle desse askar äro runde eller ovale med lock och en lös i trä svarfvad



524. Relikask.

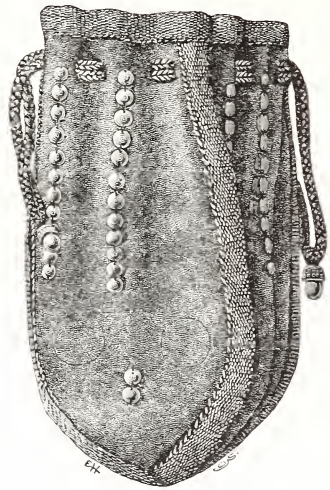
fot.¹ De äro öfverdragne med tyg, och på detta äro broderier anbragta, dels af tråd, dels af metallbleck. På en ser man icke en enda fläck af tyget, utan skyles detta fullkomligt af tätt till hvarandra

Fig. 524. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ På tvänne exemplar, hvilkas fot varit söndrig, har man vid en företagen lagning fäst foten vid sjelfve asken.

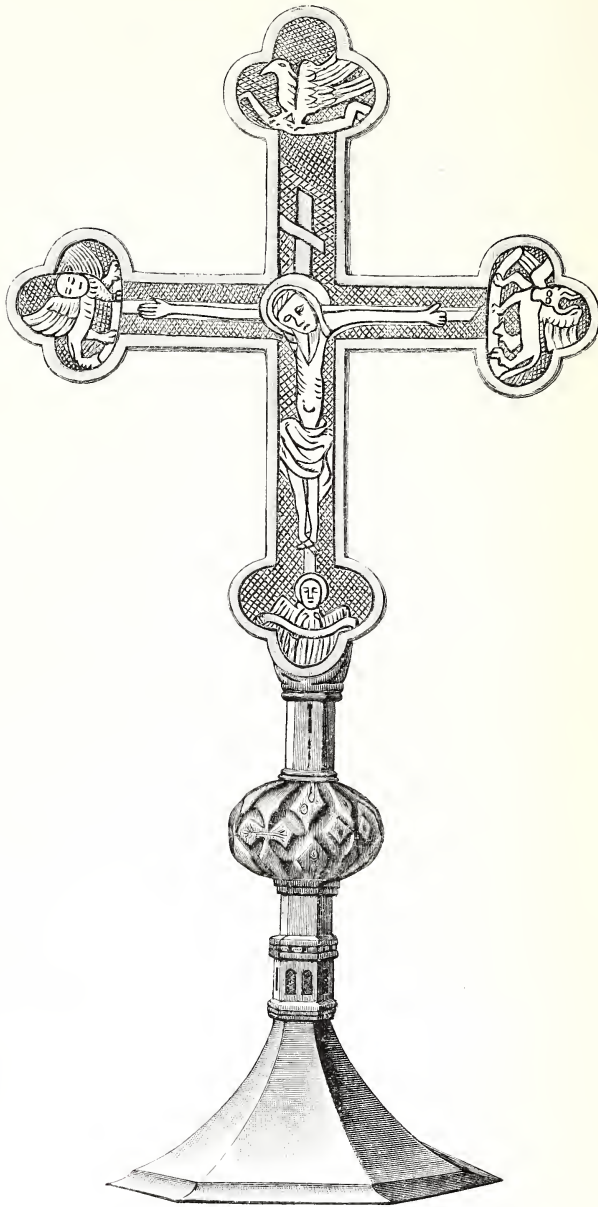
fogade stygn — alldeles som på den förut fig. 499 afbildade biskopsmitran från Vesterås. En af desse askar, med grön grundfärg på sidan, röd på lockets öfre yta, har kring kanten en broderad inskrift *preciosi sancti dei, quorum reliquie hic continentur, succurrite nobis nunc et in eternum*, o I Guds dyrbara helgon, hvilkas relikier ligga härinne, bistån oss nu och till evig tid. Nu är asken tom. En annan, med röd bottenfärg, har inskriften *istud caput est unnis sancti martiris, qui fuit de consociis sancti Gereonis martiris*, detta hufvud har tillhört den hel. martyren Unne, som var en af den hel. martyren Gereons följeslagar. Ett stycke af hufvudskålen ligger ännu i asken. Den hel. Gereon flyktade med 318 kristne soldater (den s. k. thebeiska legionen) från Österrike till Köln, hvarest alle på kejsar Diocletiani tid funno martyrdöden. Unne var således en af hans kamrater. Det är icke otänkbart, att det Unnes hufvud, som förvarades och ännu delvis förvaras i denne ask, gifvit anledning till den falska uppgiften, att Bremen-Hamburgs erkebiskop Unne lidit martyrdöden i Sverige. En tredje ask är öfverdragen med violett sammet och påsydde metallplåtar. Bokstäfverna förekomma under krona som ornament.

Man nöjde sig ibland med påsar. En sådan af brun sammet förvaras sedan 1600-talet i Statens Historiska Museum. Ränder och kant af nu svartnade galoner finnas påsydda, fyra små silfverknoppar hafva förekommit i botten, dragsnodden afslutas af ett förgylldt silfverollon. Inne i denne påse förvaras ett knyte af en blå taftlapp, som innesluter små hoprullade lappar af hvitt linne eller blått siden, ombundne med tråd och försedde hvar med sin lille pergamentsremsa, å hvilken helgonnamnet är skrivet. På det större taftknytet är fäst en något större pergamentsremsa, å hvilken med en handstil från början af 1300-talet läses (här i öfversättning från latinet): 'häri förvaras nedanskrifne relikier: af den sälla Jungfruns kläder, af de hel. apostlarne Petrus, Andreas, Jacobus d. y. och Philippus, af de hel. bekännarne påfven Gregorius, biskopen Martinus, Bernhardus, Ansgarius, af de hel. martyrerne Cesarius och Qviriacus, af jungfrurna Gertrud och Emerenciana, af den hel. Katarinas olja'. Till hvilken kyrka denne relikpung hört, vet jag icke.



525. Relikpåse.

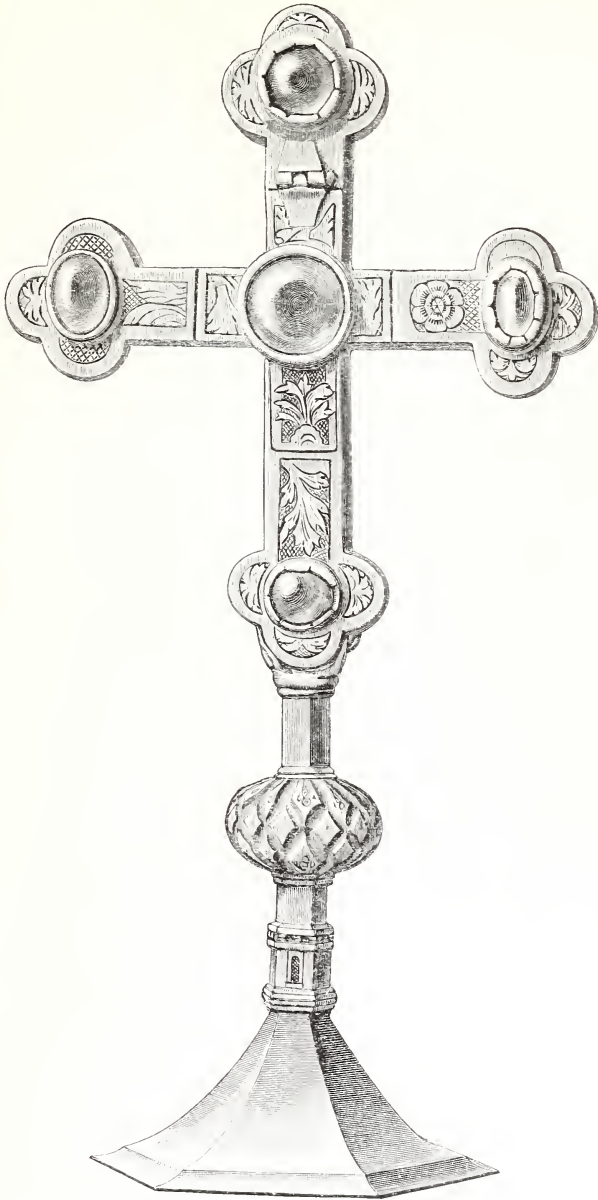
Man förvarade relik i kors. Ett sådant, från Östra Ryds kyrka i Östergötland, är här afbildadt fig. 526. K. Magnus Eriksson testa-



526 a. Relikkors.

menterade till Vadstena klosterkyrka sitt silfverkors med *lignum Domini*, alltså ett stycke af Christi kors, 'på baksidan finnes skrifvet med latin, hvilke helgedomar deri förvaras'.

Äfven använde man som relikgömmor bilder af menniskor eller delar af en mensklig kropp. En sådan helbild finnes i Sverige bevarad,



526 b. *Relikkors.*

en silverbild af den hel. Katarina af Alexandria (fig. 527), hvilken enligt en å fotställningen anbragt inskrift är genom testamente gifven

af Nils Johansson Lenck, prest och prebendatus i Stockholm, år 1509. Denne bild hittades jämte andra dyrbara kyrkliga föremål år 1676 i närheten af Linköping, 'i borgmästarens åker'; antagligen har skatten blifvit gömd för att skyddas i en tid, då ofrid förestod, t. ex. vid den tid, då slaget stod vid Stångebro. Möjligt är ju äfven, att man under reformationens införande velat dölja de här funna dyrbarheterna, utom Katarinabilden en kalk med paten och två helgedomakar i form af armar m. m, eller att en stöld förekommit och att de stulna föremålen blifvit nedgräfvda. Fyndet är så betydande, att vi väl må undra, huru föremålen kommit ned i jorden. De symboler, som utmärka den hel. Katarina af Alexandria, äro ett hjul med taggar på ringen och ett svärd. Svärdet är försvunnet, men i fotställningen angifver ett märke, hvarest udden varit stödd, af hjulet förekommer endast en liten del. En anteckning från 1700-talet uppgifver, att i bilden funnits ben af den hel. Katarina af Vadstena. Detta beror tydligen på ett misstag.

Till samme skatt höra, såsom nyss sadet, två helgedomakar i form af armar, båda försedda med inskrifter, hvilka uppgifva, att den ene innehållit ett ben (armben) af den hel. Birgitta,¹ den andre ett motsvarande ben af den hel. Eskil² (fig. 528 och 529). Det är genom en urkund känt, att biskop Knut i Linköping († 1436) erhållit ett ben af den hel. Birgitta. Det ligger derföre nära till hands att antaga, att denne skatt tillhört Linköpings domkyrka, och detta styrkes deraf, att på kalkens fot förekomma å hedersplatser bilderna af apostlarne Petrus och Paulus, hvilke voro domkyrkans och stiftets patroner. I den ene armen, den hel. Birgittas, finnes ännu benet bevaradt. Benet ur den andre armen stals år 1692 af någon utländing.

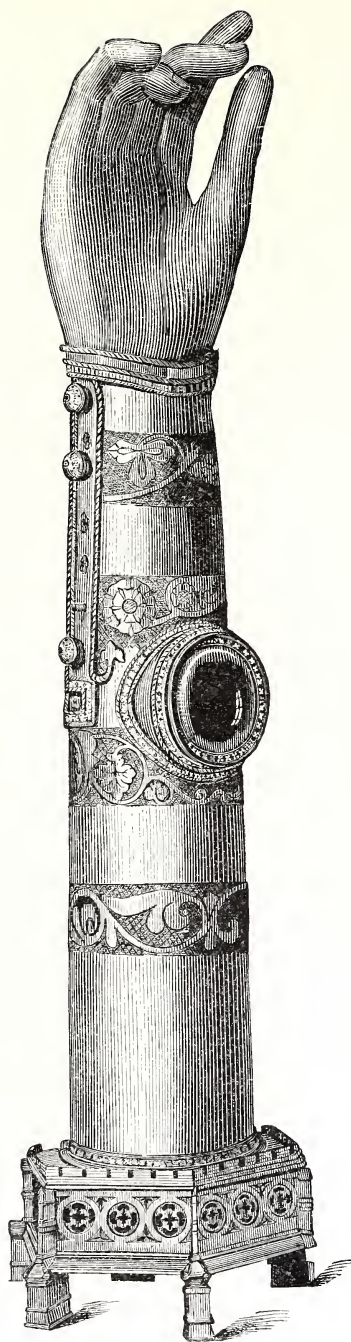
Den ene af de förut omtalade runde relikaskarne innehöll den hel. Unnes hufvud. K. Magnus Eriksson egde år 1346 två hufvud af de elfva tusen jungfrur, lagda i två trähufvud, hvartdera prydt med en krona. Han skänkte dem till den blifvande klosterkyrkan i Vadstena. Om de någonsin kommo till denna, vet jag icke. De hafva emellertid gått förlorade.

Då man börjat använda bilder som helgedomakar, kunde man ock använda bilder, som icke stodo i någon direkt förbindelse med reliker. Synnerligen dyrbara reliker måste ock särskildt hedras. När k. Birger år 1311 till förvar i Uppsala domkyrka öfverlemnade sina regalier,

Fig. 527. Efter original i Statens Historiska Museum.

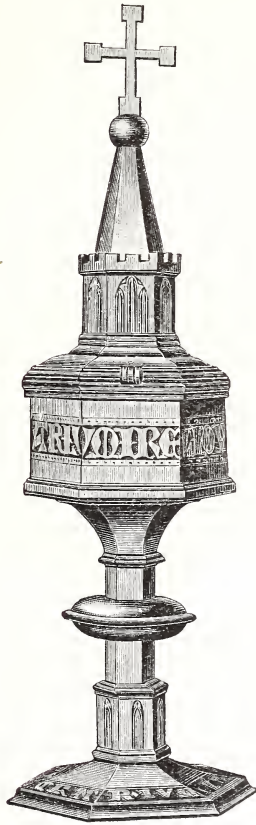
¹ På denne läses: *mistica birgittie digitus tua p . . . och . . . isto pro nobis ora birgitta patrona de . . .*

² På denna läses versen *Eskilli, nobilis antistes, nos servos respice tristes.*

528. (*Birgittas.*)529. (*Eskils.*)*Helgedomakar.*

finnes i den öfver dem upprättade förteckningen omtalad äfven en engel, som bar en tagg ur Christi törnekrona.¹

Såsom redan blifvit antydt, användes äfven pixider till förvarande af reliker. Af de i Statens Historiska Museum förvarade pixiderna finnes en (fig. 530), som genom påskriften *Sacrarium reliquiarum* angifves hafva haft en sådan bestämmelse. I öfrigt finnes ingen skilnad mellan detta kärl och de för nattvardsbrödets bevarande afsedda pixiderna.



530. *Helgedomakar.*

Man använde äfven tafvor, d. v. s. skifvor af olika ämnen, för att i dem insätta hvarjehanda reliker. En guldtaffla med reliker fanns i Vadstena klosterkyrka.

Fig. 530. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ *Angelum cum spina de corona Dei.* Taggen var antagligen försedd med något slags hölje, kanske af bergkristall, så att den kostbare relikten kunde ses.

Relikerne voro alle, äfven när ingen annan än Gud sjelf visste, från hvilket helgon de härhörde, föremål för synnerlig vördnad. Man egnade dem dyrkan, derföre att de voro, enligt kyrkans uppfattning, helige. Men somlige relikier ansågos ega en underbart kraftig verkan på de troende. Så omtalas år 1478 'en särk, som goda qvinnor i barnsbörd ganska nyttig är' och som k. Kristiern derföre bad att få låna från Roskilde kyrka.

Relikerne funnos i kyrkan, förvarade i sina särskilda kar, hvilka, såsom vi sett, voro af mycket vexlande former. De stodo på altaret, de förvarades, derest kyrkan var rik på relikier, i skåp. Men det var icke nog att ega dessa dyrbarheter, menigheten skulle ock få tillfälle att se dem, icke på nära håll, hvarigenom en profanering kunde uppstå, utan i deras olika helgedomakar,¹ som förevisades. I Lunds domkyrka — det är det enda exemplet jag här kan anföra, men bruket torde hafva



531. Relikbulla.

varit allmänt — förevisades relikerne på viss dag, den 11 juli (*festum ostensionis reliquiarum*). Den i det föregående meddelade förteckningen öfver Lunds domkyrkas helgedomakar och deri inneslutne helgedomar är egentligen en anvisning öfver den ordning, i hvilken relikerne skulle förevisas. Jag har i det föregående (s. 312) framhållit, att de många fönsteröppningarna i den hel. Laurencii kyrka i Visby, såväl inåt kyrkan som utåt, åt en på kyrkoplatsen samlad skara, troligen varit afsedda för relikernes förevisande. Denna min uppfattning finner ett viktigt stöd i hvad i utlandet i sådant afseende förekom.²

Fig. 531. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ Redan under 1200-talet föreskrefs, att relikerne icke fingo förevisas *extra capsam*, d. v. s. uttagas från helgedomakaret.

² Relikerne förevisades i olika afdelningar, antingen framför ett altare eller från altaner eller gallerier. Jfr Otto, *Handbuch*. 5:te upplagan, del 1. s. 184 f.

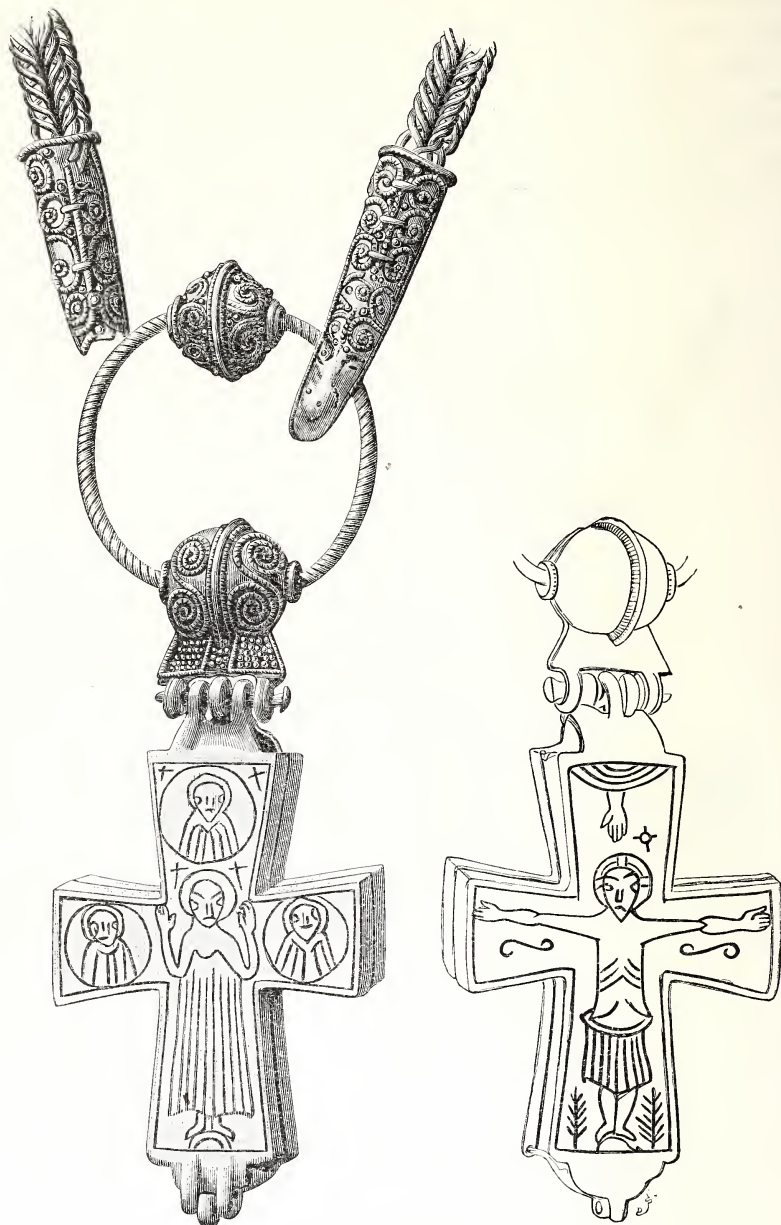
Reliker förekommo icke endast i kyrkorna, utan funnos äfven hos enskilde personer, för hvilke det naturligtvis var en lycka att ega en sådan dyrbarhet. Om de s. k. *Agnus dei* har jag redan skrivit: deras innehåll var ju heligt, men det var icke en relik. Tack vare de oroliga tider, som rådde under vår medeltids förre del, funno sig flere personer nödsakade att gömma sina dyrbarheter i jorden, och lyckliga omständigheter hafva så fogat, att en del af de nedgräfdes skatterne kommit i dagen under en tid, då man kan förstå deras innebörd, värdera denna och derifrån draga hvarjehanda slutsatser. I Statens Hi-



532. *Relikkors.*

storiska Museum och i ett fynd i Finland förekomma flere kors af silfver, hvilka kunna öppnas och som derföre måste hafva innehållit något, och detta något måste hafva varit af helig natur, ty korset var ju i sig sjelft något heligt. Några exempel återgifvas här fig. 532—534. En annan form, en dosa af rhombisk grundplan i silfver, är här återgifven fig. 535, en rund s. k. bulla fig. 531.

I testamenten omtalas ofta kors, men det är ej alltid tydligt, om det är kors på fot eller kors, burna till drägten, som menas. Det

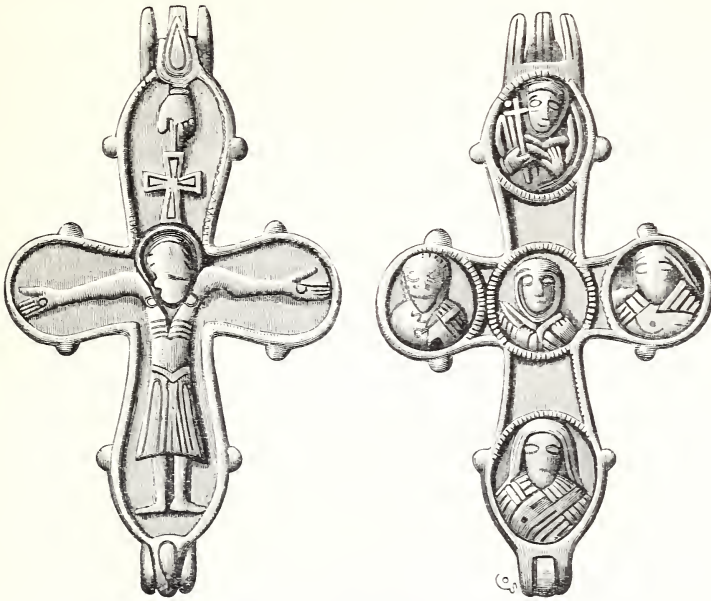


533. *Relikkors.*

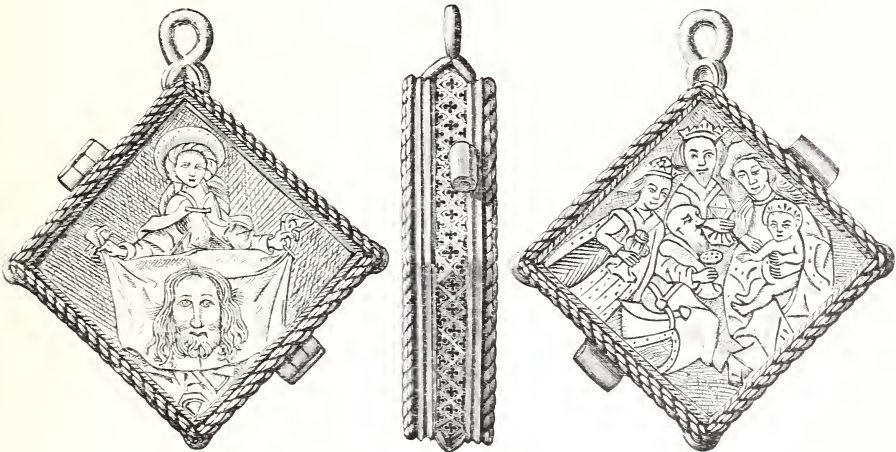
senare afses, när det i ett bref af år 1449 talas om en silfverkedja med ett förgylldt kors med helgedomar.

HELIGA GRAFVEN.¹

Dijkman omtalar (sid. 122): »Bittida om påskemorgonen äro de komne till kyrkian, att efter qvinnornas efterdöme smörja Jesum,



534. Relikkors.



535. Relikgömma.

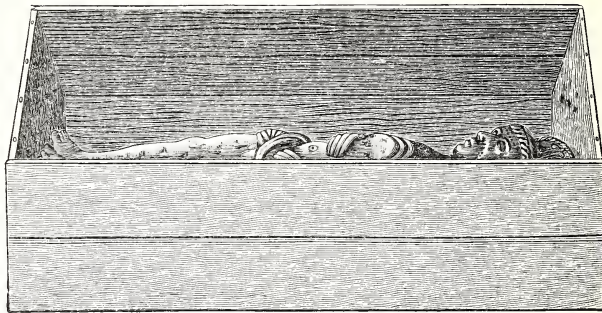
hvars beläte af sten eller trä har legat uti en kista, uti grafns liknelse, vid altaren, med väktarebeläten dervid satta, det jag sett hafver uti

Fig. 534 och 535. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ Jfr s. 562.

tvenne kyrkor af Uppland, som Vada och Skarplöfstad (= Vester-Löfsta). Detta beläte hafva de smort med välluktande balsam, dertill ännu på ofvantalta rum ögonskenligen tecken finnas. Kringom dessa grafvar hafva de eljes krupit på knä till att försona sin synd.» År 1448 omtalas en i Uppsala domkyrka förvarad 'bild af Herrens graf, stående i kyrkans vestre del i närheten af själakapellet'.

Till medeltidens i allmänhet icke läskunniga menighet var man angelägen att tala genom bildliga framställningar. Man gaf i kyrkorna teatraliska framställningar af Christi lidandes historia, men dessa väckte småningom anstöt. Både förut och senare framställde man i bild Christi graf, icke sådan denna i verkligheten var, inhuggen i klippan, utan i form af en kista med ett takliknande lock, hvars båda långsidor kunde fällas ned, så att det inre blef synligt. I äldre tid, under 400-talet, lär man hafva på långfredagen, efter den stund, då Christi lidande var afslutadt med döden, lägga ned och dölja sjelfva korset med bilden af den korsfäste, för att taga fram det på påskdagen. Men



536. Christi heliga graf.

man kände småningom behof af en mera realistisk framställning, och då lades i grafkistan en bild i naturlig storlek af den döde Frälsaren. Men äfven här kunde man icke afhålla sig från att låta det symboliska elementet framträda; man gjorde i bildens bröst en insänkning, i hvilken sattes en pixis eller capsa innehållande sakramentet, d. v. s. hostian eller oblaten. Ibland sattes denna capsa i såret efter lansstygnen i Christi sida. I denna kista låg bilden af den döde Frälsaren till uppståndelsens fest å påskdagen. Att döma efter ett yttrande, som jag sett i en svensk urkund, bar man om påskdagen genom kyrkan en bild af den uppståndne Christus.

Den heliga graf, som Dijkman såg i Vada kyrka, finnes nu ej mera. Den, som har stått i Vester-Löfsta kyrka finnes för närvarande i Nordiska Museet och är här afbildad fig. 536.¹

Fig. 536. Efter original i Nordiska museet.

¹ Det finnes ett utdrag ur ett protokoll från en kyrkostämma i Vester-Löfsta församling, enligt hvilket bilden blifvit öfverlemnad till Nordiska museet. Då

HIMMEL. Se Pell.

HOSTIA. Se Oblat.

HOSTIEDOSA. Se Oblatdosa.

HUFVUDLIN. Se Drägt.

KALK.

Kalken, i hvilken nattvardens vin hälldes under messan, för att utdelas åt dem, som voro berättigade till dess åtnjutande, hette på latin *calix*, hvilket ord under olika former upptogs i de germanska tungomålen. Han bestod af tre hufvuddelar: fot (*pes*), knapp (*nodus, pomellum*) och bägare eller kopp (*cuppa*). Kalken var det heligaste af alla de heliga kärlen och borde derföre genom sitt yttre motsvara den höga uppgiften. Redan i kristendomens första tider gjordes kalken af ädel metall, från och med 800-talet var detta regel.

K. Magnus ladulås skänkte år 1285 till det af honom grundlagda gråbrödraklostret invid Stockholm (på den nuvarande Riddarholmen) en kalk af guld, till Linköpings domkyrka 4 mark lödigt silfver, af hvilka en kalk skulle förfärdigas, till Åbo domkyrka likaledes 4 mark lödigt silfver, men af dem skulle tillverkas icke blott en kalk, utan äfven en *pixis* 'till förvarande af det heliga brödet (*eucharistia*)'. Hr Karl Estridsson testamenterade år 1286 till klosterfruarna i Gudhem en mark guld jämte hundra ädelstenar för tillverkande af en kalk. Värends lagman hr Nils Sigrdsson skänkte år 1299 i sitt testamente till Gårdsby kyrka, ej långt från Växjö, två mark rent silfver, af hvilka en kalk skulle förfärdigas, samt ett litet guldkors, som han hade fört med sig från det Heliga landet, till samma kalks förgyllande. År 1329 omtalas en förgylld kalk af 7 mark rent silfver. År 1330 skänkas 100 mark penningar till en guldkalk. K. Magnus Eriksson och hans gemål testamenterade år 1346 till högaltaret i Vadstena klosterkyrka en kalk af sju mark guld, en kalk af sex mark silfver gjord med smält (emalj) och en förgylld kalk af fyra mark silfver, till Lunds domkyrka en kalk af fem mark guld. Vidare skänkte k. Magnus till fem utländske vallfartsorter en kalk af sex mark guld och till fyra, af fyra mark guld. Uppsala domkyrka fick till minne af hertigarne

jag något derefter fäste pastors — icke den nuvarande — uppmärksamhet derpå, att församlingen icke egde rätt att utan vidare skänka bort bilden, erhöj jag ett nytt exemplar af samma protokoll, i hvilket står i stället för Nordiska museet Statens Historiska Museum.

Erik och Valdemar af enderas enka en kalk, som jämte paten vägde 13¹/₂ mark guld. Alle ännu bevarade kalkar från Sveriges medeltid, som jag haft tillfälle att se, äro af silfver, med eller utan förgyllning, ibland äro de prydd med emalj.

Foten var i början rund och steg uppåt med en svängning inåt. På foten förekommo hvarjehanda bildverk: verkliga bilder eller ornament, någon gång, under 1200-talet upphöjda och utförda med stor skicklighet, sedermera i regeln graverade. Ofta ser man å foten vapen tillhörande dem, som skänkt kalken. Mycket ofta förekomma inskrifter, alltefter tiden, då kalken tillkommit, tecknade med majuskler eller minuskler — i Sverige veko majusklerne för minusklerne vid pass år 1400. En bild saknas aldrig på foten, nämligen bilden af den Korsfäste, vanligen utförd i upphöjdt arbete och i den senare medeltiden med silfvernaglar fäst vid kalkfoten. I äldre tid begränsades den



537. Grafhalk.

upåt stigande och småningom smalnande foten af den utspringande knappen, hvars uppgift var af rent praktisk natur: han skulle bereda åt kalken ett fast läge i den ministrerande prestens hand. Under gotikens tid kan man tala om ett midtstycke, vanligen sexkantigt och delvis prydt med arkitektoniska motiv (fönster), och knappen intager då midtplatsen. Man hopade på knappen, liksom på foten — och ännu mera, en rik utstyrsel: knappen fick ej behålla den helrunda begränsningen, utan försågs med flere utsprång. Under gotikens tid äro sex utsprång de förnämsta och bära hvar och ett en af bokstäfverne af namnet *ihesus*; bokstäfverne äro ofta anbragte å emaljerade ytor. Få af vår medeltids kalkar hafva den ursprunglige koppen bevarad. Denne var under medeltiden, då presterne — från 500-talet — voro de ende, som kommo i åtnjutande af nattvardsvinet, jämförelsevis liten, dock alltid med iakttagande af det rätta måttförhållandet till foten och mellanstycket. När medeltidskalken fortfarande användes inom vår lutherska kyrka, då äfven menigheten fick smaka vinet, kände man behof af större koppar och anbragte sådane.

På en prestmans grafsten ristades synnerligen ofta bilderna af en kalk och af en öfver denne sväfvande oblat. I en biskops graf nedlades vanligen en kalk, icke en sådan, som användes vid gudstjensten, utan en afbildning af en sådan, af betydligt minskad storlek. Det är gifvet, att sådane kalkar i biskopsgrafvar åtminstone i hufvuddragen återgäfvos den kalkform, som under biskopens lefnadstid varit den bruklige.

Af denna anledning kunna vi sluta oss till kalkens form under 1000-talet från den kalk, som hittats under golfvet i Skara domkyrka och hvars inskrift *Adalvardus peccator*, syndaren Adalvard, gör det obestridligt, att denne kalk ursprungligen legat i en graf, som omslutit liket af den ene af de två Adalvardar, som under 1000-talet voro biskopar i Skara, d. v. s. af den tidigare Adalvard, som afled i Skara och måste hafva blifvit begrafven i stadens domkyrka; den senare Adalvard hade egenmäktigt öfvertagit styrelsen öfver Skara stift, kallades ock bort derifrån och dog utom Sverige. Kalken är ytterst enkel (fig. 537).

Från 1100-talet finnes mig veterligen ingen svensk kalk bevarad.

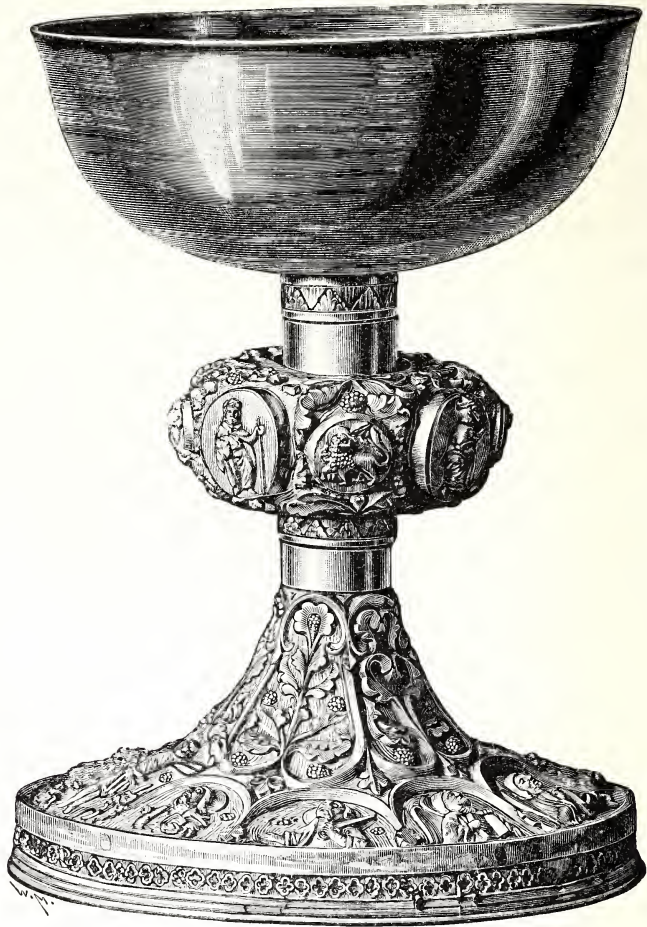
Deremot hör en synnerligen praktfull kalk af silfver till den förut omtalade skatt af kyrkliga föremål, som år 1676 hittades i närheten af Linköping och till en del hamnat i Statens Historiska Museum.¹ Denne kalk befinner sig i ursprungligt skick; koppen har icke blifvit ändrad. Foten har under en rad af rundbågar hvarjehanda bilder. Öfver desse rundbågar fyller fotens yta af bladverk af en synnerligen rik utstyrsel, och detta bladverk är detsamma, som vi sett å de många vestgötske grafstenarne med växtornament, men det är något mera utveckladt, hvilket väl kan till en del bero derpå, att materialet i kalken, silfret, medgaf en finare och rikare utarbetning, men också torde bero derpå, att kalken är något senare än de nämnde grafstenarne. På kalken är det visserligen romanska motiv, som herska — med undantag af en liten list, som omsluter den nedre kanten af foten, — denna har gotisk karaktär och torde vara senare tillagd —, endast rundbågar förekomma, men den stelhet, som utmärker 1100-talets arbeten, saknas. Jag anser denne kalk tillhöra den s. k. öfvergångens tid, d. v. s. dennas början eller, med andra ord, begynnelsen af 1200-talet.

På foten intages hedersplatsen, såsom billigt är, af den korsfäste Christus. Han har hvarken konungskrona eller törnekrona, men armarne äro rakt utsträckte, benen äfven raka, och de stödja sig, fot vid fot, å ett från korsstammen utspringande tvärstycke. Fältet närmast korset prydes af rosor. Vid sidorna af korsfästelsebilden förekomma de fyra evangelisternes af gammalt antagne symboler: upptill menniskan eller engeln (Matheus), örnen (Johannes), nedtill det bevingade lejonet (Marcus) och den bevingade oxen (Lucas). Under de två bågar, som sluta sig närmast till denne bildgrupp, se vi bröstbilderna af jungfru Maria samt aposteln och evangelisten Johannes, de två genom Christi till dem ställda ord särskildt framhållna vittnena till Hans sista lidande. De öfrige sju rundbågarne omsluta bilder af de hel. apostlarne Petrus och Paulus samt af fem englar, alle hållande

¹ Det uppgifves, att man funnit silfver till två mansbördor.

framför sig en uppslagen bok, ingen af dem fullt lik någon af de andre. Apostlarne Petrus och Paulus voro Linköpings domkyrkas särskilda skyddshelgon. På patenens kant ses bilden af Guds väl-signande hand.

Mellan foten och koppen finnes icke endast knappen utan äfven under och öfver denne ett cylindriskt stycke. Knappen har åtta ut-



538. *Kalk.*

språng, och å dem se vi de helige tre konungar, hvilke hyllande fram-bära sina gåfvor till jungfru Maria, som sitter med Sonen i sitt knä. Mellan desse fyra bilder ses de fyra evangelisternes symboler med början af namnet utsatt. Denne kalk är här afbildad fig. 538.

I det nuvarande Sverige förekommer en annan kalk, hvars ornament påminna om Linköpingskalkens, nämligen en som tillhört Dragsmarks klosterkyrka i Bohuslän (fig. 539). Ornamentens elegans och rika omväxling samt den egendomliga anordningen af foten behöfva här icke beskrifvas, då figuren talar tillräckligt tydligt. På midten af patenen ses Guds välsignande hand mellan sol och måne.

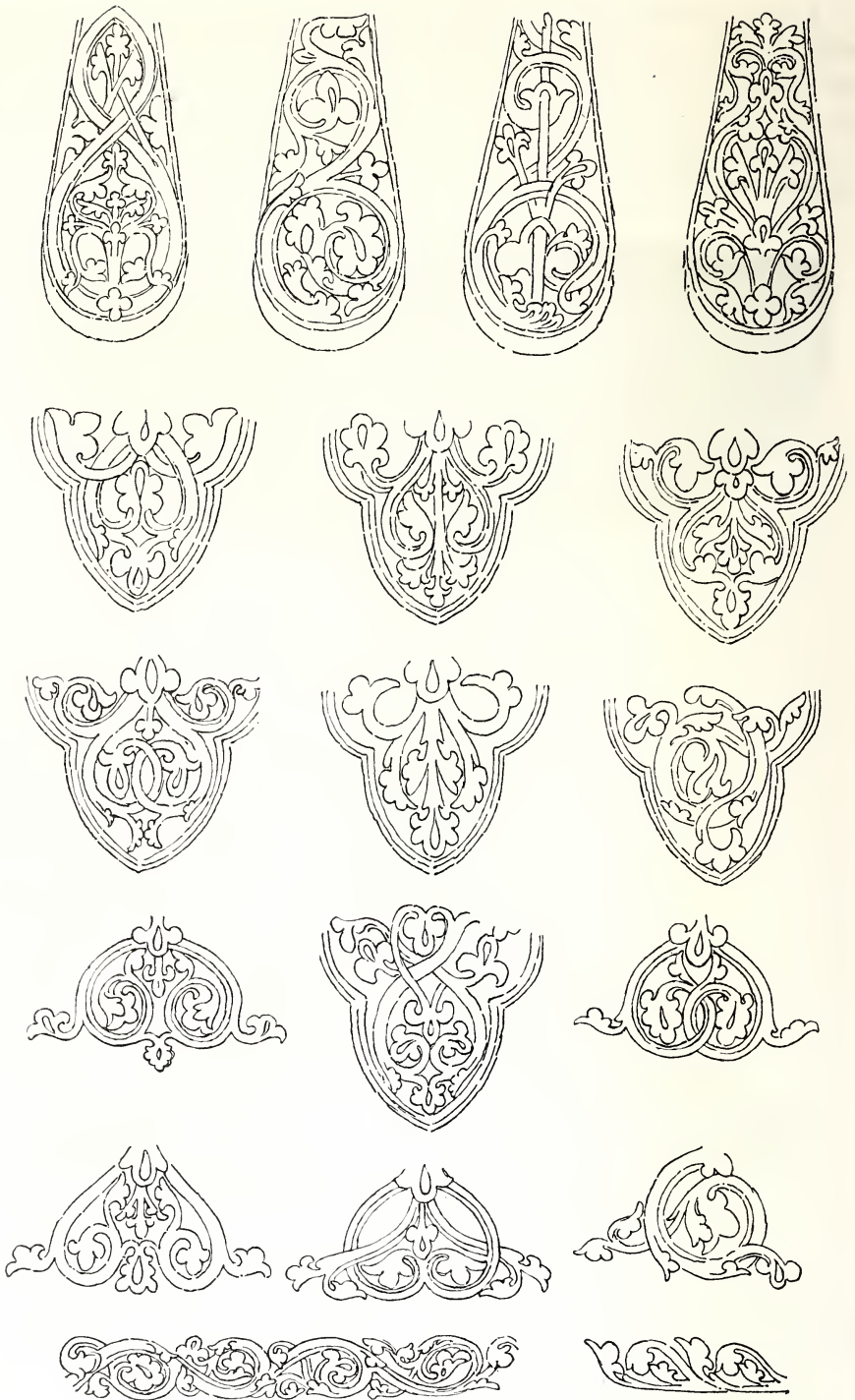


539 a. Kalk.

I Borgå i Finland förvaras en kalk, hvilken förut tillhört Viborgs kyrka och är ett framstående konstverk (fig. 540).¹ Skålen omgifves

Fig. 539 a. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Om denne jfr *Finska fornminnesföreningens tidskrift*, häftet 7. Der hänföres kalken till slutet af 1100- eller början af 1200-talet, vi kunna ju säga tiden omkring år 1200. Der framställes äfven möjligheten, att kalken är ett byte



539 b. Ornament å kalken fig. 539 a.

Fig. 539 b. Efter teckning af G. Brusewitz i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

öfverst af ett bälte, som är rikligt prydt med filigranornament. Hufvud-
delen af skålen upptages af fyra runde medaljonger. Rummen mellan
desse fyllas af rike sirater. Medaljongerne visa:

1. (den, som synes i figuren) Abraham hindrad från att offra Isak:
Omskriften lyder

Ense probat senior
quantus domini sit amator,

d. v. s. fadren visar med svärdet, huru högt han älskar Herren.



540. Kalk. Viborg i Finland.

från det tretioåriga kriget och derefter skänkt till kyrkan i Viborg. Jag känner icke, huruvida en sådan gissning eger någon faktisk grundval. Om medeltidens altarskåp i Sverige, så fort de äro af något större konstnärligt värde, heter det, att de äro byten från det nämnda kriget, eller att de äro komna från fartyg, som strandat vid den svenska kusten — båda sägnera äro bevisligen grundlösa. Ifrågavarande kalks tillverkare har namngifvit sig och hans namn är tyskt (Sigfrid). Men under Sveriges medeltid hemtades konstverk från utlandet, särskildt Tyskland; för öfrigt flyttade tyske handverkare och konstnärer öfver till Sverige. Jag anser mig derföre ega rättighet att här omtala denne kalk. Som beskrifningen af kalken är affattad på finska, är det för mig omöjligt att lemna en fullständig redogörelse.

Fig. 540. Efter afbildning i *Finska fornminnesföreningens tidskrift*.

2. Tvänne helgon med palmqvistar som attribut — hvilka dessa helgon voro kan således icke uppgifvas, då inskriften icke innehåller mera än

Hii sunt invicti
palmamque gerunt benedicti

d. v. s. desse äro oöfvervunne och bära med välsignelse palmqvistar.

3. Petrus stiger ur båten för att anträda vandringen på vattnet, Christus räcker fram händerna mot honom. Omskriften säger:

Hic Petrus arguitur
fideique petra stabilitur

d. v. s. här röjes (?) Petrus och stadgas till trons sten.

4. Aposteln Tomas sticker två fingrar i Christi sidosår; Christus lägger välsignande handen på hans hufvud. Deromkring läses:

Ultra non dubitat
Thomas dum vulnera palpat

d. v. s. Tomas tviflar ej längre, då han vidrör såren.

Kalkens knapp har sex grunda utsprång, hvilka afslutas med omvexlande runda ytor, fyllda med filigran, och graverade rhomber.

Fotens öfre del fylles af nedåtgående löfverk. Den nedre delen upptages af fyra uppåt spetsade rundlar med bilder, de nedre tomrummen mellan dem äro fyllda med ornament. Den nederste kanten upptages af inskrifter. Rundlarnes bilder äro:

1. Christus på korset mellan Vår fru och Johannes. Hans fötter äro korsade. Korsarmarne äro riktade uppåt.

2. Vår fru och Josef sitta vid krubban, Vår fru omfamnar Jesusbarnet, deröfver ses åsnans och oxens hufvud.

3. Bebådelsen.

4. Qvinnorna komma till grafven, å hvilken en engel sitter, nedanföer ses de sofvande väktarne.

Den nedre omskriften lyder:

O quam mors fortis
que mors erat in cruce mortis,
Cor gere devotum
cor ab omni crimine lotum
et sic antidotum
mortis vite bibe potum,
Virgo salutata
Cristum parit inviolata
Agla

d. v. s. O hvad den död är stark, som var döden på dödens kors. Bär ett hängifvet hjerta, ett hjerta tvaget från all synd, och så som motgift mot döden drick lifvets dryck. Den (af engeln) helsade jungfrun föder obefläckad Christus.

Agla är ett mystiskt, mot onde andar kraftigt uttryck, betecknande orden Atha Gibbon Leolam Adonai, d. v. s. Du är stark i evighet, Herre.

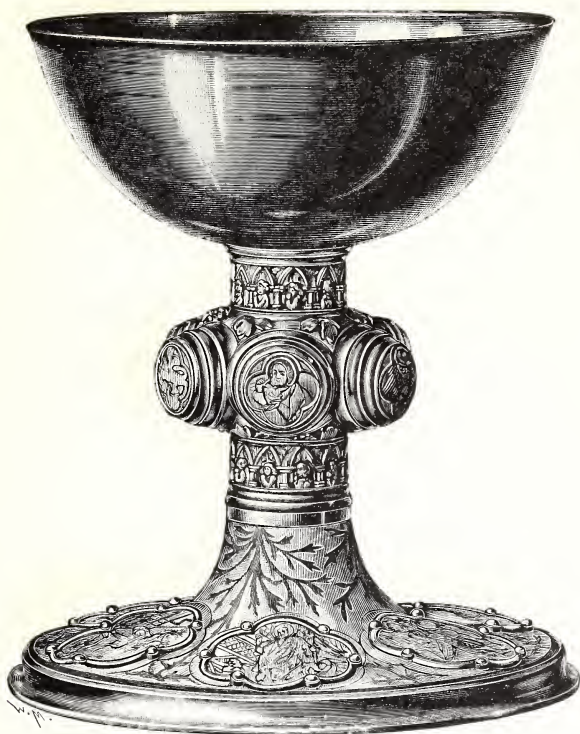
Fotens omskrifter passa sålunda endast delvis till bilderna.

Slutligen förekommer å denne kalk inskriften

Sifridus me fecit,

d. v. s. Sigfrid gjorde mig.

Från 1300-talet vill jag här meddela några figurer. Fig. 541 visar en ganska liten kalk, som tillhör Vesterås domkyrka. Den runde foten täckes af ett vidt utgrenadt bladverk, mellan hvilket äro fäste sex



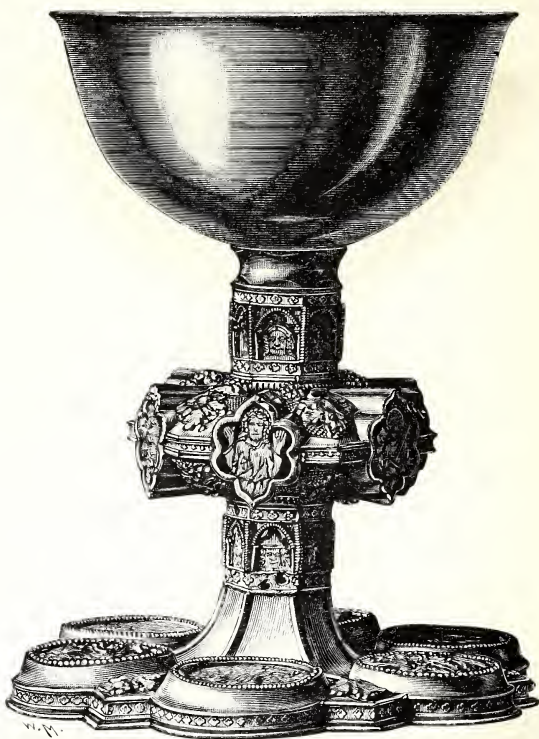
541. Kalk. Vesterås domkyrka.

medaljonger med följande framställningar: bebådelsen, Jesu födelse, Jesus inför Pilatus, som tvär sina händer, gisslingen, Jesus på korset mellan jungfru Maria och Johannes samt slutligen uppståndelsen. Å knappen visa runda utsprång bröstbilder af de fyra evangelisterne, af en engel och en man, som icke är utmärkt genom något attribut och som därför icke kan namngifvas. Öfver och under knappen löper kring midtstycket en rad af gotiske arkader, under hvar båge en bröstbild. Arbetet är ytterst behagligt och synnerligen karakteri-

Fig. 541. Efter original i Statens Historiska Museum.

Hildebrand, Sveriges Medeltid 3.

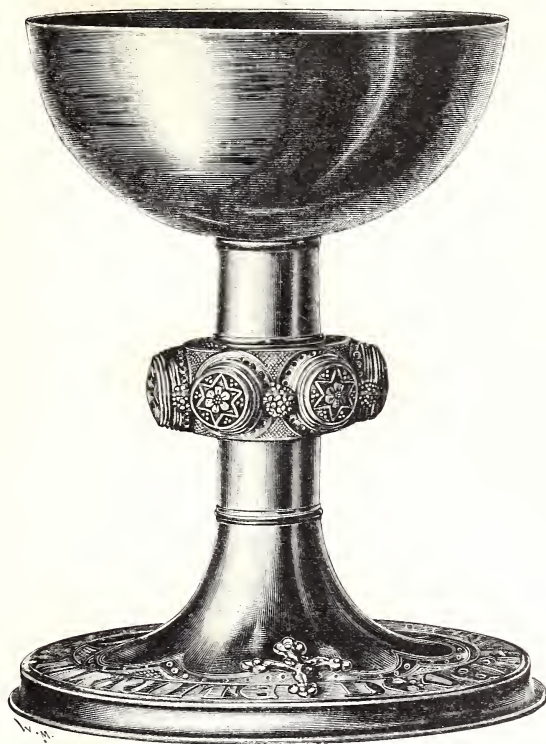
stiskt för 1300-talets smak. I patenens midt är infattad en rund medaljong, å hvars öfversida ses Christus, som kröner sin moder; på undersidan är Christus framställd, sittande på något, som kan föreställa Hans graf; Han upplyfter liksom välsignande sina händer, hvilka, liksom fötterne, äro märkta med hålen efter spikarne. Fälten i medaljongerne omkring bilderna hafva varit emaljerade. Sjelfve medaljongerne och utsidorna af knappens utsprång äro af silfver, det öfriga har en stark förgyllning.



542. Kalk. Östra Ny, Östergötland.

Den fig. 542 återgifne kalken har tillhört Östra Ny kyrka i Östergötland. Foten är sex- eller rättare tolflikig, med sex rundade flikar, som vexla med spetsige. Hvar och en af de senare prydes af ett femdeladt blad, hvars länge stjälk löper ut från fotens öfre gräns. De rundade flikarne uppbära sex medaljonger, af hvilke en visar en konung på sin tron, de andre scener ur Christi lidande. Hvarannan medaljong har slät yta med figurerna i förgylt silfver å fält af blå emalj. Hvarannan medaljong har bilden eller bilderna i relief, botten synes äfven här hafva varit täckt med blå emalj. Ordningen mellan

scenerne från lidandehistorien är omkastad, måhända i sammanhang med de ändringar och uppsnyggningar, för hvilka kalken varit utsatt. Dessa hafva äfven i hög grad beröfvat metallarbetet dess finhet. Öfver och under knappen ses sex spetsbågar, hvar omslutande ett hufvud. Den mycket vide knappen har i utkanten sex sexflikiga fält med förgylld bild å blå emalj. Å ett ses bröstbilden af Christus, som lyfter upp sina genomborrade händer. De fem andra innehålla ock bröstbilder, af hvilke åtminstone fyra tillhöra apostlar. Koppen är ny, antagligen från år 1666.



543. Kalk. Öfver Gran, Uppland.

En kalk från Öfver-Grans kyrka tillhör äfven 1300-talet (fig. 543). Han har rund fot med en omskrift i majuskler

De vera vite
fert hoc vas pocula vite

d. v. s. af det sanna vinträdet bringar detta kärl lifvets dryck. Mellan skriftens början och slut är fastnitadt ett litet kors. Innanför skriften äro tecknade åtta rundade flikar, hvilke äro något tidigare än de sex,

som redan under 1300-talet började blifva de vanlige. Knappen har rundade utsprång, med fine blomsirater arbetade i förgylldt silfver och emalj. Skålen är ny.

Ungefär samtidig är en kalk från Åsarps kyrka i Vestergötland (fig. 544). Fotens yttre del är platt och prydes med en bred ingravverad ranka. Hans inre del stiger brant upp, och å denne är en illa gjord Kristusbild fastlödd — antagligen icke ursprunglig — mellanstycket är högt och har, såväl under som öfver knappen, en inskrift å



544. Kalk. Åsarp, Vestergötland.

blå emaljotten. Bokstäfverne, majuskler, äro sträckte i höjden och likna mera 1200- än 1300-talets, men denna sträckning i höjden torde väsentligen bero på det trånga utrymmet. På patenens kant ses ett inristadt kors, midten har en fyrflikig insänkning, i dennas midt är graveradt Guds lamm med fanan, på de upphöjde hörnflikarne fyra bokstäfver.

Af historiskt intresse är den kalk, som här är afbildad fig. 545. Foten är rund, hvilket vid den tid, då denne kalk gjordes, var mindre vanligt; kring kanten löper en latinsk inskrift, som säger att riddaren Birger, son af den hel. Birgitta, skänkt denne kalk till den sälla Jungfruns altare.¹ Hvar fanns detta åt Vår fru helgade altare? Som fru Birgitta i inskriften kallas helig, kan kalken ej vara tillverkad förrän



545. Kalk. Vadstena?

efter år 1391, då helgonförklaringen förekom, men detta samma år dog hr Birger. Han torde således i sitt testamente hafva förordnat om denne kalk, och denne har tillverkats efter hans död, hvarmed ock öfver-

Fig. 545. Efter original i Statens Historiska Museum, dit denne kalk öfverlemnats från k. Slottskapellet.

¹ Birgerus miles filius sancte birgittie dedit me ad altare beate virginis. — Kalken tänkes uttala dessa ord, hvilket visas af ordet *me*.

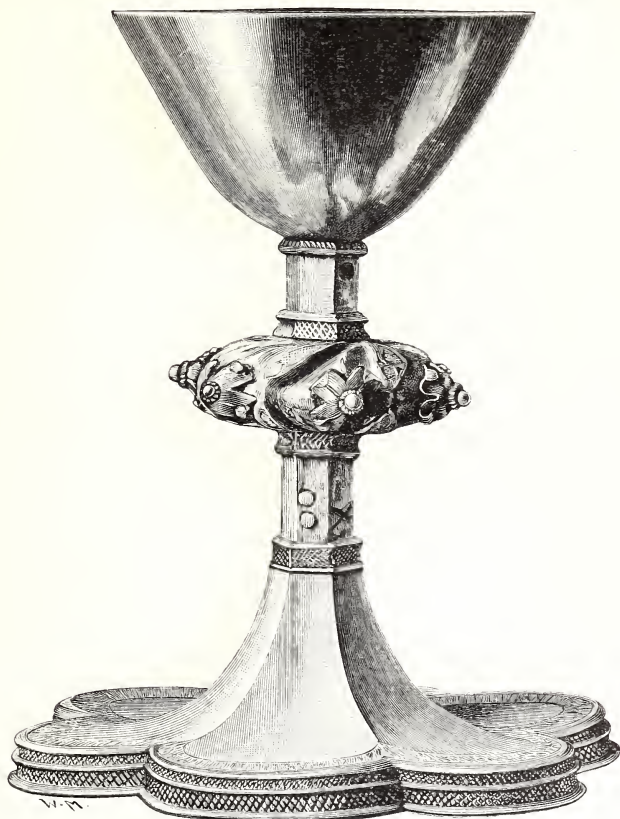
ensstämmer, att inskriften är utförd i minuskler. Med Vårfrualtaret kan således mycket väl menas det i Vadstena klosterkyrka. På foten är fastnitad en bild af Vår fru med Barnet; på ömse sidor äro graverade fyra sköldar, två större och två mindre; en i hvardera paret är tecknad med ett kors, som väl har något afseende på klosterstiftelsen i Vadstena, den andre i hvardera paret visar det uppräta lejon, som fördes i skölden af hr Ulf Gudmarsson och hans söner. Koppens är omgjord år 1673.



546. Kalk. Kopparberget.

Under 1400-talet gjordes i allmänhet kalkarne smärtare: foten drog sig raskare i höjden, mellanstycket var mera utdraget, koppens var trattformig. Jag är icke i tillfälle att här afbildad någon mera märklig kalk från detta århundrade. Vi få nöja oss med några exemplar, som kunna anses vara karakteristiska. Arkitektoniska ornament blifva allt mera omtyckta; de förekomma nu på knappens öfre och undre sidor. Knappen är vid och föga hög. Utsprången, i regeln sex, äro kantiga.

Fig. 546 visar en liten kalk. På fotens flikar äro graverade tre helgon (den hel. Jöran, Katarina af Alexandria och ett qvinligt helgon med en kalk), omvexlande med prydliga blomster. En under bilderne anbragt omskrift, som fortsätter från flik till flik, lyder *ihs maria inventarium convivii sancti georgi in monte cupri*, Jesus, Maria, tillhör sakt Jörans gille på Kopparberget. Knappen har kantiga utsprång, hvarvt bärande en bokstaf; man synes hafva velat framställa ordet *ihesus*, men utan att riktigt lyckas. Koppen är senare gjord. På foten är



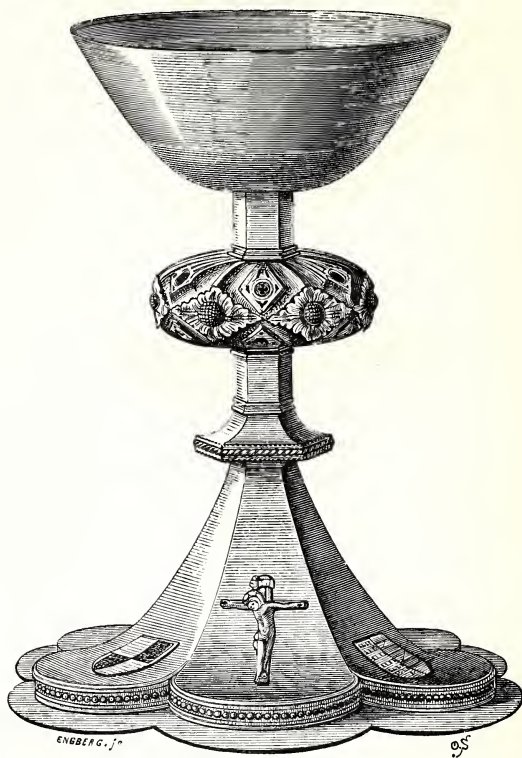
547. Kalk. Misterhult, Kalmar län.

en liten krucifixbild fäst å den flik, som är tecknad med bilden af den hel. Jöran, hvilken bild till en stor del skyles af det senare krucifixet. Här hafva vi således en kalk, hvilken — detta är något ytterst ovanligt — ej från början haft en korstecknad fot.

Denne kalk har för länge sedan kommit till Statens Historiska Museum från Allhelgona församling i Skeninge. Hur har han kommit till denna från Kopparberget i Dalarne?

Jag återgifver här (fig. 547) en kalk från Misterhult för att visa en annan form för knappen, med snedvridna utsprång — ett alster af den smakriktning, som beherrskade gotikens senare del. Kalken var enligt inskrift på foten till kyrkan testamenterad af dess kyrkoherde hr Peter Nilsson.

Fig. 548 visar en liten kalk, som tillhört slottskapet i Visborg på Gotland. Denne kalk var, såsom de å foten anbragte vapensköldarne visa, en gåfva af höfdingen på Visborg och öfver Gotland, den myndige hr Olof Axelsson (Tott) och dennes andra maka fru Anna



548. Kalk. Visborg.

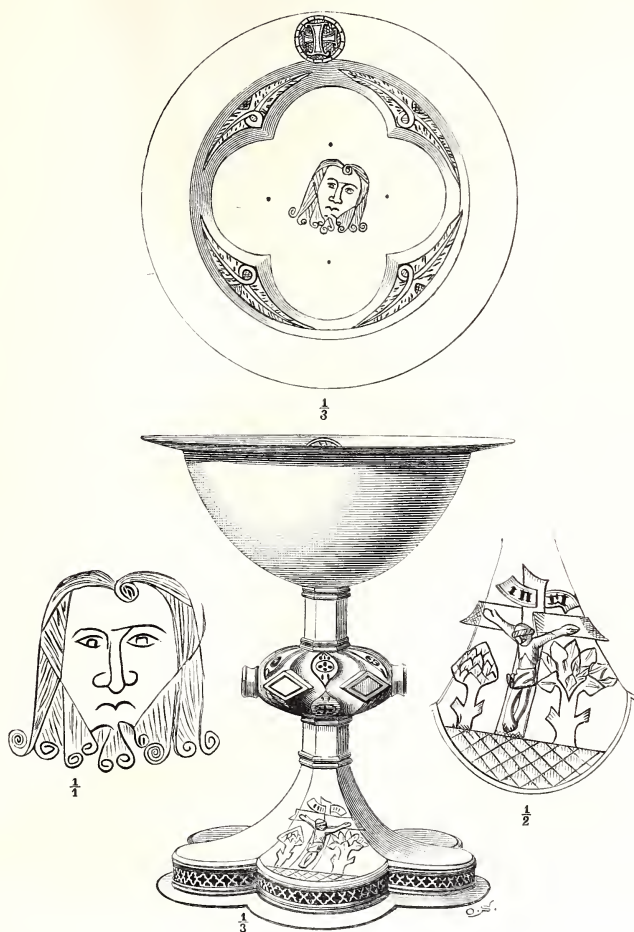
Jönsdotter af den danska ätten Present. Denne kalk är ganska enkel, knappen är den ende del, som förräder någon prydighet.

Fig. 549 visar en annan liten kalk, som år 1890 hittades, jämte några andra föremål, under golfvet i Hagby kyrka i söder från staden Kalmar.

Slutligen återgifver fig. 550 en ganska stor kalk, hvilken skiljer sig från alle de i det föregående omtalade genom att hafva en kring

koppens nedre del löpande gördel af gotiskt bladverk. Midtstycket är groft hållet. På knappens utsprång förekommer namnet *Jhesus* tecknadt med sådane bokstäfver, som användes mot slutet af 1400- och i förre hälften af 1500-talet.

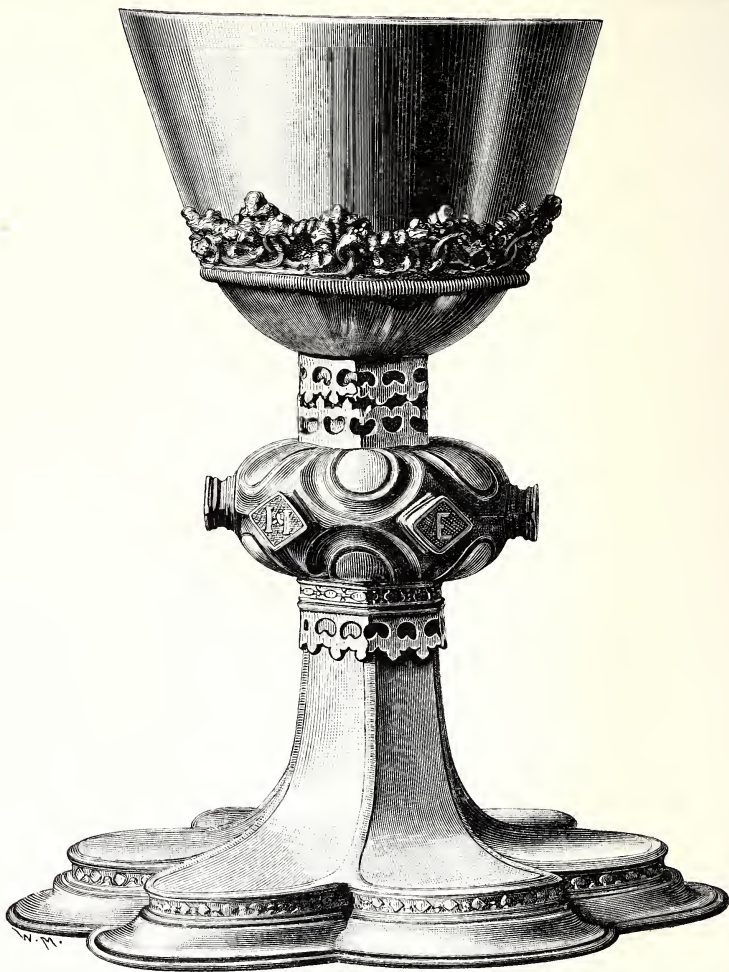
De å kalkarne förekommande inskrifterna lemna, såsom vi hafva sett, stundom uppgifter om den eller dem, som skänkt kalken, eller



549. Kalk. Hagby, Kalmar län.

om kalkens egare. Inskrifter af religiöst innehåll äro icke synnerligen vanliga å kalkarne. De hänföra sig, såsom billigt är, till Kristus, med hvars död för mensklighetens synder och hennes återlösning kalken står i närmaste sammanhang. Kalkarne hafva likväl icke fullständigt kunnat hållas frie från inverknigar af den yppigt blomstrande Maria-kulten.

Med kalken stod i närmaste sammanhang patenen, hvilken jag kommer att behandla särskildt, å ordets plats i den alfabetiska följden. Jag har här dock icke kunnat underlåta att säga några ord om enstaka patener, då det kan vara af intresse att se, i hvilket sammanhang patenens utstyrsel stod till den, som egnades kalken.



550. Kalk. Ridderholmskyrkan, Stockholm.

KALKKLÄDE.

När kalken med sin paten stod på altaret, skulle han med undantag af de ögonblick, då sjelfva messoffret utfördes, vara skyld af en åt alla sidor nedfallande duk, hvilken användes äfven i den luther-

ska kyrkan och i våre dagar kallas kalkkläde. I medeltidslitteraturen förekommer icke detta namn, men väl omtalas sjelfva föremålet, hvars medeltidsbenämning var *strik*. Kalkklädet var af olika beskaffenhet, allt efter betydelsen af den gudstjenst, vid hvilken det användes.

I ett bref af år 1312 heter det: För att vid de förnämsta gudstjensterna skyla patenen till högaltarets kalk gifva vi ett *aurifrigeratum*, på svenska gulrænt strik. År 1329 omtalas en kalk och en *vitta*, kallad strik gulrænt, hvilken hör till denne kalks paten, år 1334 ett stryk till kalkens paten, år 1346 fyra strik att hafva öfver patenerne.¹ År 1382 skänkes till högaltaret i Strängnäs domkyrka ett guldrandadt strik.

Ordet strik betecknade ursprungligen ett slag af dyrbart tyg. År 1346 omtalas strik af gulræntstrik och en *palla altaris* af samma slags tyg (jfr i det föregående artiklarne Drägt och Altare). Strik är ock namn för ett qvinligt hufvudkläde. I en af fru Birgittas uppenbarelser heter det: »När du lägger strik eller hvif å ditt hufvud, hvarmed håret sammanbindes.» Att striket täckte icke blott håret, framgår af ett uttryck i Vadstena klosterregel: »Systrarna skola hafva ett hvitt strik medh kinlaghu», d. v. s. sådant att det gick ned för kinderna. På latin kallades detta strik *peplum* eller *velum capitis*. I den latinska öfversättningen af fru Birgittas uppenbarelser återgifves strik eller hvif med *vitta aut velum*). Ordet gulrænt betyder helt enkelt 'med guldränder'. Den nyss åberopade urkunden af år 1329 omtalar icke endast en 'vitta dicta strik gulrænt', utan ock ett 'strik med gulrænder'.²

KAMM.

Kammar af elfenben förekommo under början af medeltiden — till in i 1200-talet — vid messan till att användas vid ordnandet af den tjenstförrättande prestens hår och räknades derföre till altarets tillbehör. För biskop, som vigdes till embetet, gjordes en särskild kamm, medels hvilken hans hår ordnades, sedan hufvudet hade blifvit smordt med olja. Denne kamm var derefter biskopens egendom och följde honom i grafven.

Någon liturgisk kamm finnes ej i Sverige bevarad. Ej heller har jag funnit någon sådan omtalad i svenske urkunder.

KANNOR. Se Amplar.

¹ Striket eller kalkklädet var icke detsamma som korporalet.

² Strik såsom qvinligt hufvudkläde förekommer äfven under formen silkestrik, på latin *teristrum* (1346).

KORS.

Korset (på latin *cruce*) var i följd af Christi offerdöd på korset ett för kristenheten betydelsefullt tecken och spelade helt naturligt en stor roll.

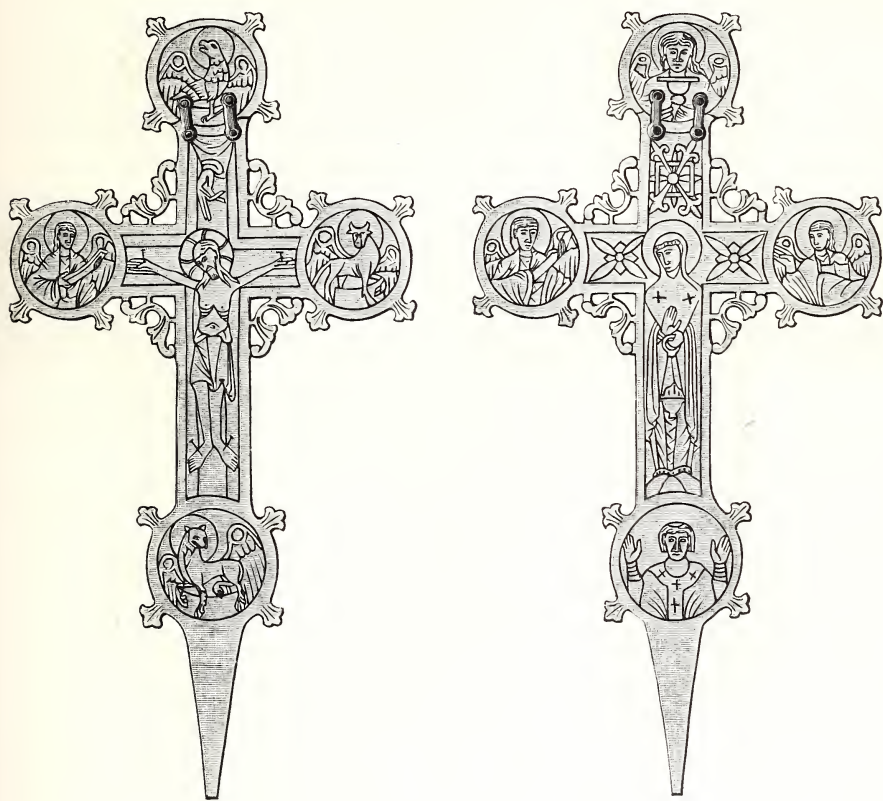
Jag har redan omtalat de s. k. apostlakorsen, som vid en kyrkas vigning målades å kyrkans väggar och under sjelfva vigningen smordes med helig olja, äfvensom de stora triumfkorsen, som hängde eller stodo i öppningen mellan koret och långhuset.

Det var naturligt, att korset skulle spela en stor roll äfven på altaret. Den gudstjenst, som försiggick vid detta, gällde ju i främsta rummet Christi död på korset: då kunde ju ej gerna korset saknas. När på altaret fanns ett i form af en öfverbyggnad uppfördt ciborium, bildade vanligen ett kors dettas öfversta afslutning eller ett kors hängde från ciboriets tak ned öfver altaret. När på altaret uppfördes hvad vi kunna kalla en bakvägg, i början ett *superfrontale*, sattes korset på detsamma. Ett märkligt kors står på superfrontalet, som hör till den forne altarprydnaden i Broddetorps kyrka, förut afbildad fig. 126. När denna lägre förhöjning ersattes af ett altarskåp, hände det ofta, att man afslutade dettas öfverbyggnad med ett krucifix. Slutligen satte man kors försedda med fot på sjelfva altarbordet, och detta var sedan 1200-talet altarkorsets vanlige plats.

I Nationalmuseet i Köpenhamn förvaras ett kors af hvalrosstand, som är af yttersta intresse genom det derå nedlagda arbetet och ännu mera genom val af ämnen för de bildliga framställningarna. Ena sidans midt har intagits af den Korsfästes bild, betecknad såsom *Ihesus nazarenus rex iudeorum*. Nedanför denne ses en död ligga i sin kista, hvilken bär inskriften *mors*, å motsvarande plats upptill ses en qvinna med en liljespira i den ena handen och i den andra en bok, i hvilken läses ordet *vita*, å sidorna ses dels en qvinna med en tre-tungad korsfana och en bok, i hvilken läses *ecclesia sancta*, dels en gråtande qvinna med utslaget hår, betecknad såsom *synagoga*. Alltså Christus intager midten och skiljer från hvarandra döden och lifvet, den judiska synagogan, hvars dagar voro lyktade, och den triumferande heliga kyrkan. På den andra sidan ses å midtplatsen Christus sittande å regnbågen, med märken af spikhålen å händer och fötter. Derinvid läsas de ord, som Christus yttrade, när han genom lyckta dörrar trädte in till sine sorgsne och klenetrogne lärjungar: Sen mina händer och fötter. Å denna sida ses den rike mannen bland helvetets lågor, bedjande Abraham att sända Lazarus att doppa det yttersta af sitt finger i vatten, för att gifva någon svalka, samt vidare från den ytterste domen de välsignade och de förbannade. Tankesammanhanget är således godt. På korset läses vidare: »Den som ser mig

(d. v. s. korset), han bedje Christus för Helena, den store konung Svens dotter, som har låtit göra mig till minne af Herrens lidande» och: »De som tro på den korsfäste Frälsaren må med böner tänka på Liutgerus, som snidat mig på begäran af Helena, som äfven kallas Gunhild». En kanik Lyuthgerus omtalas i Lunds domkyrkas minnesbok.

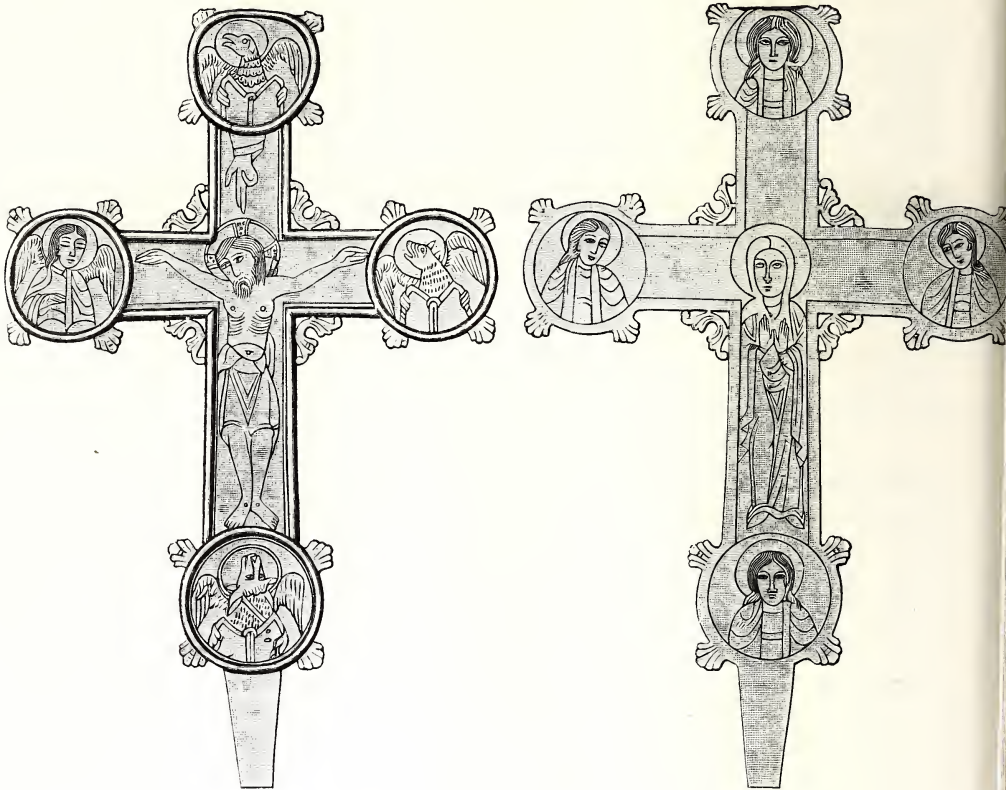
För skånska kyrkor äro karakteristiska kors af koppur, som visa spår af förgyllning, 1—1,5 fot höga intill 1 fot breda; kopparplåten



551. Kors.

har en tjocklek af $\frac{1}{8}$ tum. Armarne äro ganska brede och avslutas med runda skifvor; från den nedersta utgår en kilformad tapp, medels hvilken korset varit fäst i något underlag. Ett enda af dessa kors har hamnat i Statens Historiska Museum; det har en gång blifvit afbrutet och derefter lagadt (fig. 551). Dessa kors hafva å båda sidor bilder och grupper af bilder med inristade konturer. Å det här afbildade korset ses å ena sidan Christus på korset med evangelisternes symboler i korsarmarnes rundlar, å den andra jungfru Maria omgifven

af tre englar och en tillbedjande andlig man. I Lunds universitets historiska museum finnas flere sådana kors förvarade.¹ Man ser å dem alla å framsidan en bild af den Korsfäste, med evangelistsymbolerne eller scener ur Jesu lif å rundlarne. Å den andra sidan förekommer oftast bilden af Vår fru, någon gång förekommer bilden af en man, en gång endast ornament. Å armrundlarne ses englar, helgon, äfven tilldragelser ur den heliga historien. Fig. 552 och 553 lemna ytterligare prof på denne intressante grupp af kors.



552. Kors.

Denne grupp tillhör uppenbarligen Skåne. Ett exemplar har kommit till en kyrka i det närliggande Småland och förvaras nu i Växiö museum. Teckningarna äro ofta förträffliga efter 1100-talets kraf, någon gång temligen klumpiga.

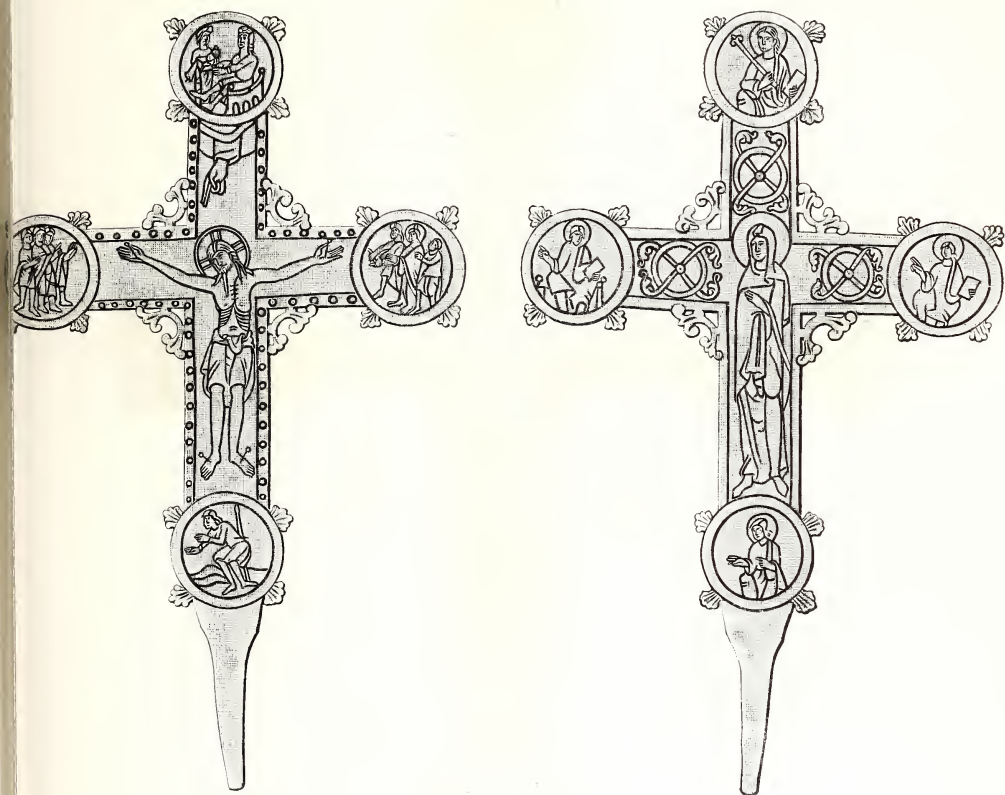
Som dessa kors åtminstone ofta förekomma i par, är det knappast troligt att de hafva varit ställda å altaret, ty å detta gjorde ett kors tillfylles. De hafva snarare varit använda i de processioner, som

Fig. 552. Efter fotografi i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

¹ De hafva utan iakttagande af gällande lag blifvit dit från kyrkorna aflemnade.

hörde till den romerska kyrkans gudstjenst. Jag har dock omtalat dem i detta sammanhang, alldenstund någon bestämd skilnad icke kan uppdragas mellan altarekorsen och processionskorsen. Det är tydligt — jfr det följande — att ett å altaret stående kors kunde lyftas ur sin fot och sättas på en staf, för att bäras i en procession.

I Sverige, liksom i öfriga den romerska kyrkan tillhörande land, förekomma icke få kors af förgylld koppar, rikt prydda med sådan



553. Kors.

emalj, som tillverkades i vestra Frankrike och vanligen benämnes efter hufvudorten för tillverkningen Limoges-emalj.

Dessa kors, med största inbördes slägttycke, uppenbara sig i hvarje-handa varianter. De bestå af trä, som är öfverklädt med temligen tunn kopparplåt, åtminstone på tre sidor: skulle korset stå på altaret, behöfde man icke nedlägga kostnad på baksidan, hvilken ej kunde ses. Ofta voro emellertid dessa kors ämnade att bäras framför processioner, och det var derföre önskligt, att äfven baksidan var prydd

Sjelfve bronsbeklädnaden, som i regeln var förgylld, är sirad med pressade eller inslagna ornament, cirklar, rutor, blad o. d. På denna



554. *Emaljeradt kors. Boffendal, Bohuslän.*

bronsbeklädnad äro låga hylsor fästa, runda eller fyrkantiga, som omsluta en sten eller en glasbit.

Ett af dessa kors är här återgifvet fig. 554, hvars original tillhört Beffendals kyrka i Bohuslän. Christus står här, med nästan upprätt hufvud, som bär en konungs krona, med öppna ögon, som bildas af små blå perlor, och med rake armar, framför korset, vid hvilket händer och fötter äro fäste med fyra spikar. På de två sidoarmarne ses bröstbilder af tvänne helgon, antagligen evangelister. En tredje dylik har sutit på den öfre armen. Å de delar af korsets yta, som icke upptagas af bilder, ses ej mindre än 28 ramar för stenar eller stenar efterbildande glasbitar, hvilkes färger antagligen varit olika. Tvänne sådana äro med små kedjor fäste vid de två sidoarmarne. Detta kors afslutas nedtill af en holk, hvilken kunde trädas på en kort staf, tillhörande en fot, eller en lång staf, som bars i händerna.

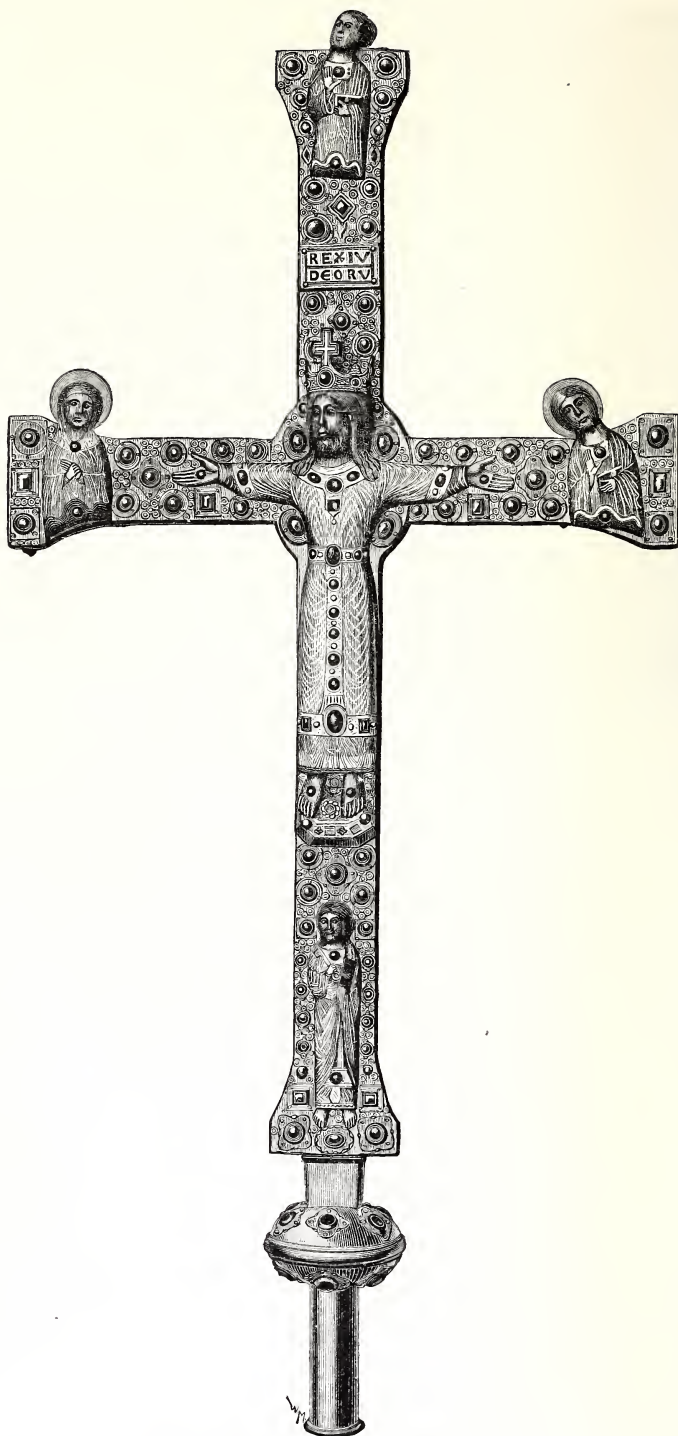
Tillverkningen af dessa kors har drifvits i stor skala, att döma efter de många exemplar, som bevarats till våre dagar. Att en sådan tillverkning måste åstadkomma icke få s. k. dussinarbeten, är naturligt. Det här afbildade korset kan räknas till dem. Christusbilden är schablonmessigt gjord, evangelistbilderna äro temligen otymplige, de många stenarne eller glasbitarne utgöra en ganska barbarisk utstyrel, men emaljen är, som vanligt, väl gjord.

Under de två senaste åren hafva tre vida prydligare kors af samma slags arbete förvärfvats för Statens Historiska Museum, två från Näfvelsjö lilla kyrka i det innersta Småland, ett från Ukna kyrka i norra Kalmar län.

De två från Näfvelsjö hafva det utseende, som fig. 555 *a* och *b* visa. Korset är rikt öfversålladt med infattade stenar; sådane förekomma äfven på Christusbildens krona och rock. Christus står framför korset med utsträckte armar, händer och fötter äro spikade. På de vidgade korsarmarne till höger och venster ses bröstbilder af jungfru Maria och evangelisten Johannes, på de öfre korsarmarne ses bröstbilden af en annan apostel. Nederst ses en helfigur af aposteln Petrus. Baksidans kopparbeklädnad har möjligen i midten haft en bildlig framställning, i öfrigt endast pressade ornament och emaljerade plåtar.

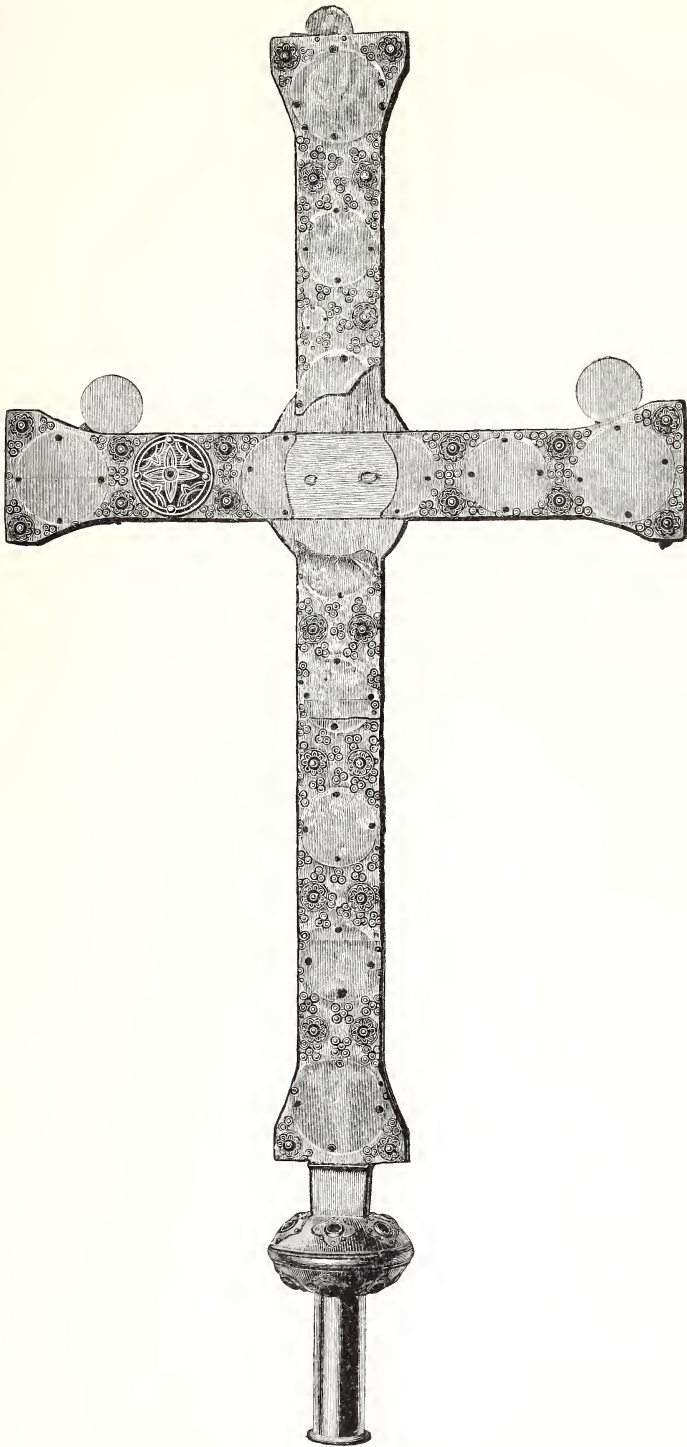
Uknakorset är här afbildadt fig. 556 *a* och *b*. Detta visar den olikhet mot det föregående, att Christusbilden icke är fäst direkt på träkorsets metallbeklädnad, utan närmast på en ganska tjock emaljerad skifva. Bröstbilder af Vår fru och Johannes förekomma till höger och venster, en bröstbild och en helbild af apostel upp- och nedtill. På baksidan har midten antagligen varit upptagen af en stor oval och kölad bergkristall.

Fig. 557 visar oss en helt annan typ. De emaljerade korsens tillhöra 1100-talet eller början af 1200-talet. Det nu afbildade korset tillhör 1300-talet. Äfven Christusbilden tillhör en helt annan typ, den för det



555 a. *Emaljeradt kors. Näfvelsjö.*

Fig. 555 a och b. Efter original i Statens Historiska Museum.

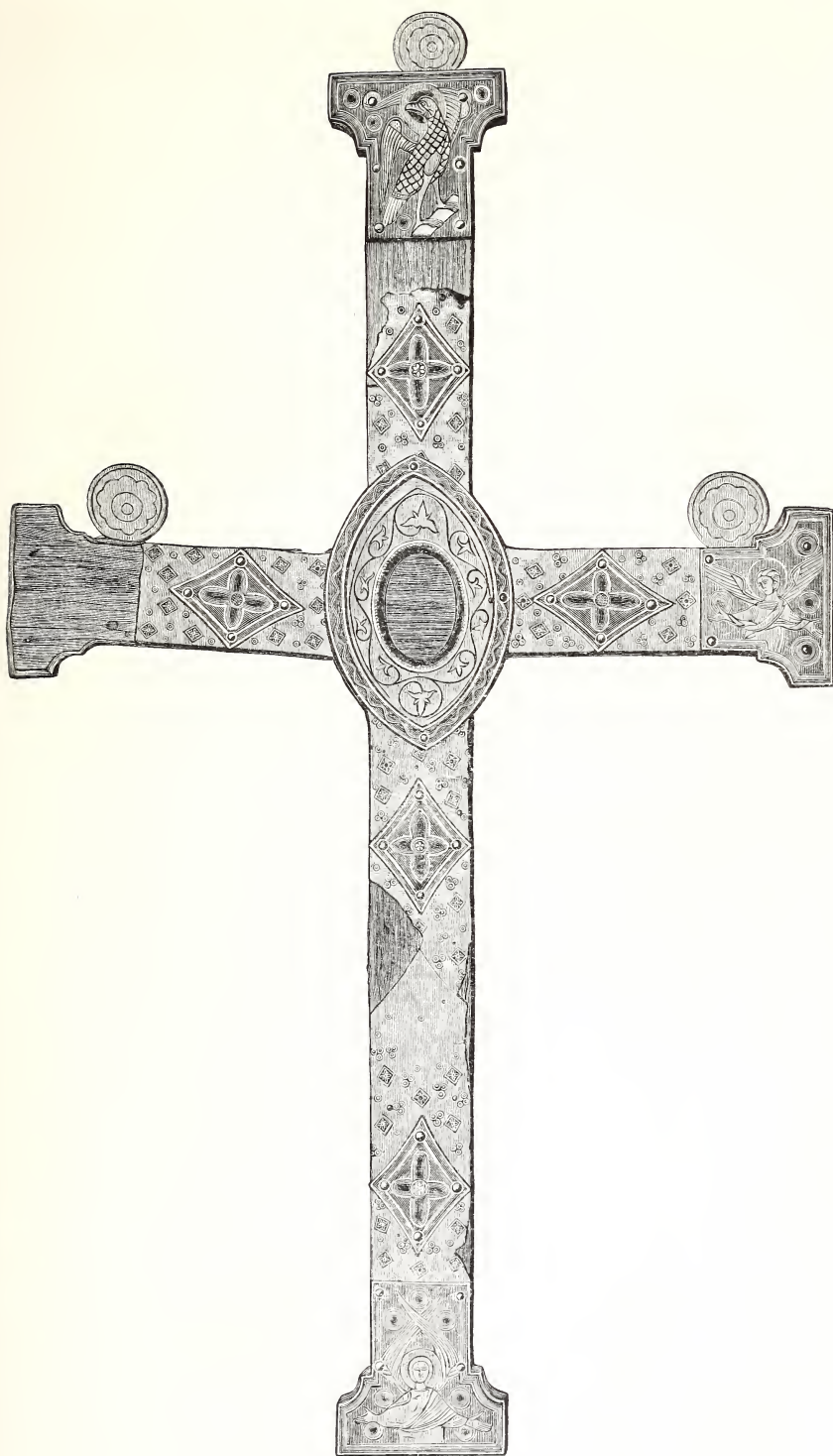


555 b. *Baksidan of 555 a.*



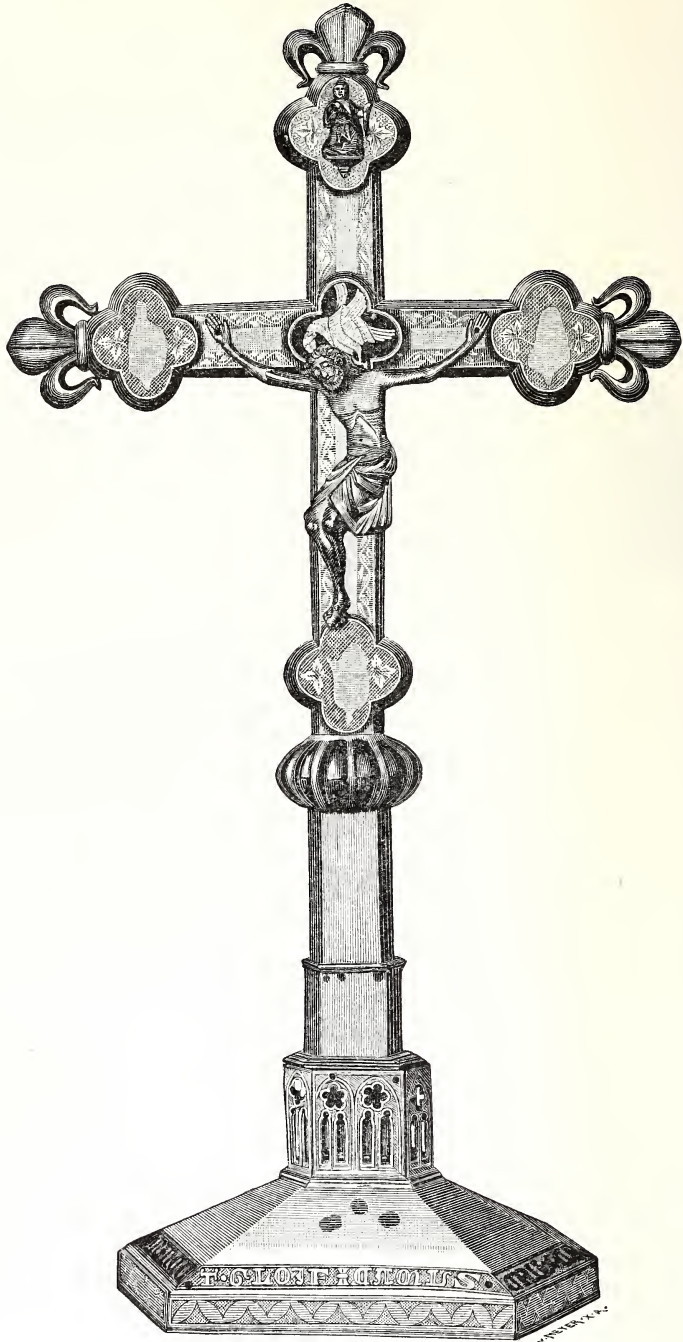
556 a. Emaljeradt kors. Ukna.

Fig. 556 a och b. Efter original i Statens Historiska Museum.



556 b. *Baksidan af 556 a.*

nämnda århundradet vanlige: armarne hänga ned, fötterne äro naglade med endast en spik, knäna äro onaturligt böjda åt ena sidan. Bakom



557. Kors.

Fig. 557. Efter original i Statens Historiska Museum.

Christi hufvud ses på emaljerad botten bilden af en pelikan. På korsarmarnes vidgade ändar hafva förekommit särskildt gjutne bilder. Korset afslutas nedtill med ett flersidigt skaft, som kunde skjutas ned på en processionsstaf eller stickas in i den i figuren återgifne foten.

Detta kors har, såsom vi se, en ganska vid fot och har således alldeles gifvet haft sin plats å ett altare. Men sjelfva korset kan lyftas upp ur foten för att sättas på en processionsstaf. De två Näfvelsjö-korsen torde väl i främsta rummet hafva varit processionskors, ehuru väl de kunnat under mellantiderna hafva varit uppställda på altaret — de två eller kanske snarare ett. Det är förvånande, att i en så liten och så afsides liggande kyrka finna två så dyrbara kors. Det troligaste är väl, att någon rik man haft gods i socknen och skänkt korsen till kyrkan; det är föga antagligt, att församlingen sjelf haft råd att köpa sig dylika kostbarheter.

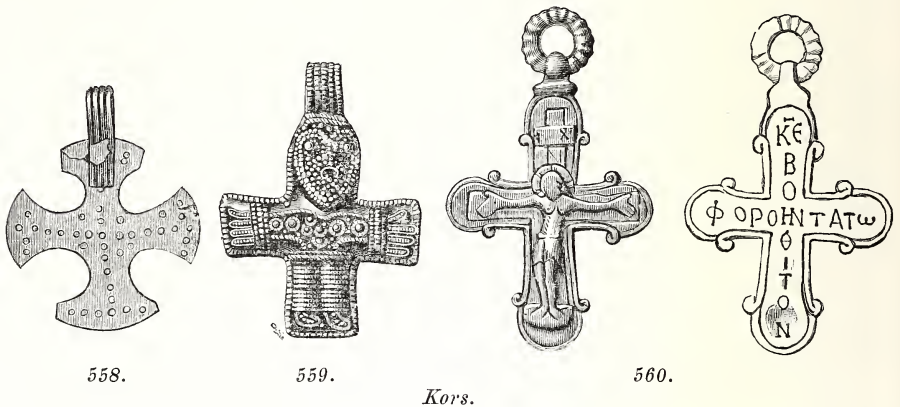
Från 1400- och 1500-talet kan jag icke uppvisa något altare- eller processionskors. Många kors hafva naturligtvis under reformations-tiden gått förlorade, derest de voro förfärdigade af ädel metall, andra hafva under den följande tiden genom värdslöshet försvunnit, hvadan vi icke med någon säkerhet kunna yttra oss i detta ämne. Men om många kors från de två nämnda århundradena funnits i våra kyrkor, borde väl ett eller annat hafva kunnat undgå förödelsen. I de äldre kyrkorna hade man ett altarekors från gammal tid, och man saknade derföre anledning att för dem anskaffa något kors under medeltidens senaste del.

Jag har således redan nu talat om processionskorsen. Ett slag af dem finnes dock, som bör särskildt omtalas. I en urkund af år 1444 omtalas ett *crux episcopalis dignitatis*, alltså ett kors, hvilket utgjorde ett tecken för biskoplig värdighet. Jag har redan nämnt, att det i en kedja fästa bröst Kors, som bäres af vår kyrkas biskopar, icke bars af deras romerske föregångare. Här menas ett kors med lång staf, som vid högtidliga tillfällen bars framför en biskop. Vid ett unionsmöte, som hölls i Kalmar något före midsommar nämnda år, lät erkebiskop Tuve från Lund, när han gick genom stadens gator, bära framför sig ett på en lång staf fäst kors. Tre i Kalmar närvarande svenske biskopar inlade häremot en protest, de sågo häri ett försök från Lunds erkebiskops sida att häfda den primatsrätt öfver den svenska kyrkan, som de lundensiske erkebiskoparne af gammalt hade påstått, men den svenska kyrkan blifvit allt mera ovillig att erkänna. Erkebiskop Tuve sade sig icke haft någon ond afsigt med sitt åtgörande, han hade låtit bära korset framför sig uteslutande af fromt nit och af begär att hedra den vid mötet närvarande k. Kristofer; komme erkebiskopen af Uppsala till Danmark, finge han gerna låta bära kors framför sig. Det s. k. biskopskorset var tydligen åtminstone den tiden förbehållet åt erke-

biskoparne, och de svenske biskoparne ansågo, att då en erkebiskop ej hade rättighet att i en annan kyrkoprovins bära sitt pallium, så hade han ej heller rätt att låta framför sig bära sitt kors.

Något kors af denna art har icke blifvit i Sverige bevaradt.

När korset hade blifvit en symbol för kristendomen, var det naturligt, att den kristna trons bekännare i vårt land, hvilke tillhörde ett slägte, som älskade prydnader, skulle använda korset som prydnad och bekännelsetecken. I den första tiden kunde ifrare för den nya tron vilja framhålla sin ändrade ställning genom att ikläda sig korsets tecken. Andre, mera svage och fruktande, i synnerhet under tider, då motstånd gjordes mot den nya tron och seden, sökte väl att icke genom sitt yttre röja sin bekännelse. Men kristendomen vann ju allt mera insteg, och då blef korset allt mera användt som prydnad.



På Björkö i Mälaren har dr Hjalmar Stolpe undersökt en grafplats, hvilken uppenbarligen är Sveriges äldste kristne kyrkogård. I dennes grafvar hafva små kors hittats, som tydligen varit burna (fig. 558 och 559). Det har till och med händt, att ett litet byzantinskt guld kors, afsedt att bäras, kommit till Sverige (fig. 560).

Det första af Björkökorsen är så enkelt, att vi ej kunna derifrån hemta några upplysningar. Det andra utmärker sig genom de filigranornament, som täcka framsidan; filigrantekniken var mycket på modet i Sverige under öfvergången från den hedna till den kristna tiden. Kors torde, jämte andra dyrbarheter, hafva inkommit från utlandet¹ och kunnat vara använda till en början äfven af hedningar, hvilke icke fäste sig vid deras betydelse, men så snart kors börja uppträda

Fig. 558—560. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ Jag vill visserligen icke säga, att alla de föremål, som förekomma i de store silverskatterne, hörande till denna öfvergångstid, äro af främmande ursprung. Jag antager tvärtom, att de flesta äro af inhemsk tillverkning, om än delvis under utländskt inflytande.

i större antal, då måste vi i dem se vittnesbörd om kristen tro i vårt land. För öfrigt bära sjelfva korsen i de flesta fall vittne derom, att de äro tillverkade i Sverige.

Detta gäller otvifvelaktigt det fig. 561 afbildade korset, som genom den ring, i hvilket det hänger, visar sig hafva varit buret. Att fram-sidans bild framställer Christus, har ingen betviflat. Jag vill emellertid här framhålla något, som tidigare icke blifvit iakttaget.¹ Några spår af spikar, som vid korset fäste händer och fötter, finnas icke. Deremot äro armarne fäste vid korset med två från korsarmarnes nedre kant uppstigande band, som äro knutna om armen, men det är egen-



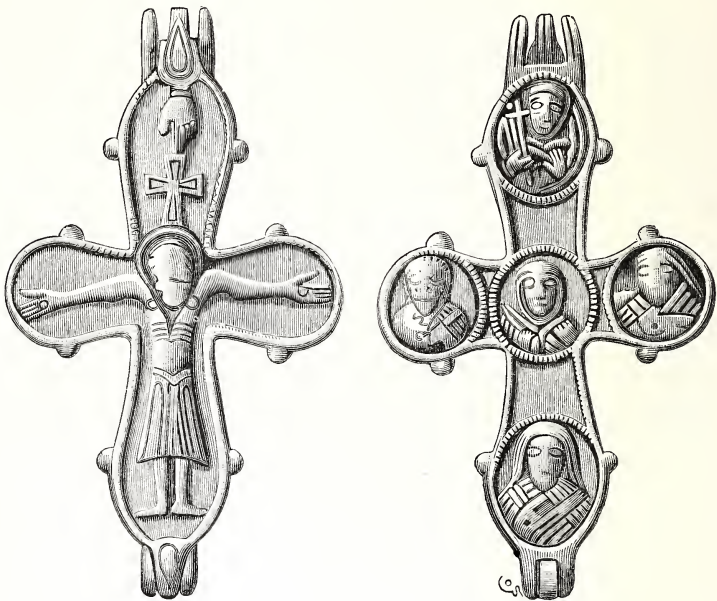
561. Kors.

domligt, att dessa band stiga uppåt, de kunna således icke binda, derest icke armarne voro utan alla band utsträckt: banden skulle ju, ur praktisk hänsyn, hafva gått ut från korsarmarnes öfre kant. Detta torde hafva berott på en viss naivitet hos tillverkaren, som i detta fall icke kunde hafva fått någon ledning från land, i hvilka bilder af den Korsfäste voro vanlige. På korsets baksida förekommer också en korsfäst person, något olika gestaltad. Dr Salin antager i den nedan anförda afhandlingen, att vi här hafva att se en bild af jungfru Maria.

Fig. 561. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ Dr Salin har i *Scenska Fornminnesföreningens tidskrift*, del 8 (nr 24), redogjort för detta och andra kors och krucifixor i Statens Historiska Museum.

Hon kan dock icke framställas på detta sätt, med de nedifrån uppstigande banden om armarne — hon blef aldrig korsfäst. Dr Salin säger, att bilden på framsidan har skägg, bilden på baksidan har det deremot icke. Jag säger, att bilden å framsidan har en spetsig, bilden å frånsidan en rundad haka. Å baksidans panna ses något, som tydligen skall föreställa en krona, och en sådan kunde icke i detta fall tillhöra någon annan än Christus, hvilken, som korsfäst, under medeltidens förre del vanligen bar en konungs krona. Tillverkaren har å korsets båda sidor framställt den korsfäste Christus, men efter olika förebilder. Detta kors tillhör, att döma efter de med korset funna mynten, den förre hälften af 1000-talet. Till banden kring bildens armar skall jag strax återkomma.



562. Kors.

Våre förfäder under den hedna tiden kände icke och framställde icke reliefbilder i den mening, att bilderna voro modellerade efter de former, som den mensklige kroppen har.¹ Vi måste därför anse, att korset fig. 562 återgifver en främmande förebild. Å framsidan ses Christus korsfäst, men stående, ehuru grundlaget för fötterne saknas; i händerna synas spikarne. Ofvan hufvudet ses ett kors och Guds välsignande hand. På frånsidan ses fem bröstbilder, af hvilke den i midten torde föreställa jungfru Maria. De å de fyra ändarne före-

Fig. 562. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ De kunde deremot i trä och — derest lämpligt material fanns — äfven i sten låta de plana figurerna höja sig öfver en lägre liggande botten.

kommande bröstbilden torde representera de fyra evangelisterna, ehuru den öfverste bär en korsfana. Jag föreställer mig, att detta kors uppkommit genom afgjutning af nötta afgjutningar af ett kors af byzantinskt ursprung. Ganska många mellanled torde hafva funnits mellan originalet och vårt exemplar. Detta kors är funnet vid Gamla Uppsala, och fyndomständigheterna gifva ingen antydning om korsets ålder. Vi kunna med full säkerhet hänföra det till 1000-talets midt eller senare del.¹

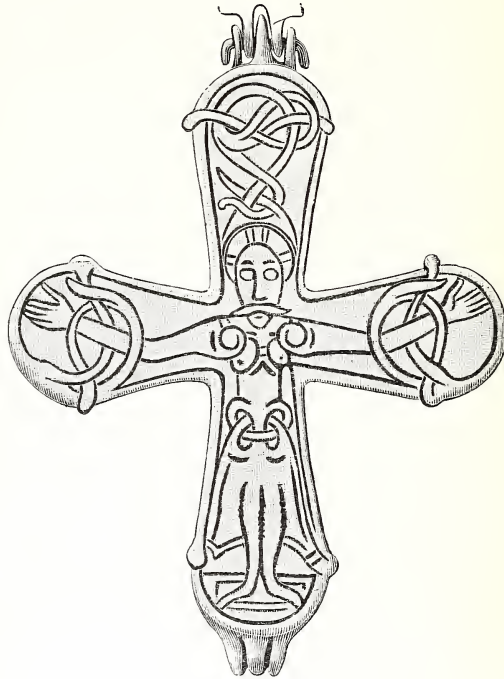
Från utländske förebilder härstammar naturligtvis det kors, som här är afbildadt fig. 563 *a* och *b*, men i viss mån visar det en bestämd frigörelse från de utländske förebilden. På baksidan ses, liksom i föregående fall, i midten en bild, som synes hafva en qvinlig karaktär och helt visst är jungfru Maria. De fyra andre bilden torde föreställa de fyra evangelisterna. Egendomligt är, att en af dem har blifvit försedd med mycket utvecklade mustascher. Sådane buros under den germanska forntiden af de frie männen, men hvarföre skulle en evangelist blifva på detta sätt utmärkt? På framsidan är den Korsfäste afbildad, stående, med upprätt hufvud och rakt utsträckte armar, men hvarken fötter eller händer visa minsta spår af spikar. Fötterna stå på ett underlag. Armarne äro omslutne af slingor utgående från korsets ram. Enahanda slingor utgå från Christi hufvud och fylla den öfre korsarmen. Under den hedna tiden kunde våre föfäder icke korrekt återgifva en människa eller ett djur. De afhöllo sig i allmänhet visligen från att framställa människor, men antagligen af skäl, som stodo i sammanhang med deras verldsuppfattning, egnade de sig företrädesvis åt framställningar af djur, hvilka de behandlade på det mest godtyckliga sätt. De drogo ut dem, så att bilden till sist bestodo endast af slingor, som i en ytterst regelrätt — och må jag dertill säga i en ytterst praktisk — ordning vinda sig om hvarandra. Det är helt säkert minnet af denne smak som framkallat de band, hvilka omsluta Frälsarens armar å detta kors. Dr Salin omtalar och afbildar i sin åberopade afhandling den s. k. Jellingestenen, hvilken den danske konungen Harald blåttand lät resa vid sine föräldrars graf: å honom omslutas Christi, för öfrigt med spår af spikarne utmärkta händer med slingor.

Detta nu senast omtalade korset består icke, såsom de förut omtalade af ett stycke, det består af två stycken, förenade af en gängled, så att korset kunde öppnas. Det var uppenbarligen afsedt för att innesluta en relik.

Sådana relikors voro mycket vanliga under medeltiden. De omtalas allt emellanåt i urkunderne. År 1304 omtalas en qvinna, som har ett silfverkors, i hvilket förvaras en bit af Christi korsträ. Att anföra flere exempel torde vara öfverflödigt. Många relikors hafva hittats i svensk jord — svensk ännu eller åtminstone fordom svensk.

¹ Kors af denne typ äro vanliga i Ryssland.

Af dem, som tillhöra den äldre medeltiden, vill jag här meddela endast ett (fig. 564 *a* och *b*),¹ derföre att det är så ytterligt rikt utarbetadt. Jag har aldrig sett originalet, utan är figuren tecknad efter en från Finland öfversänd ritning. På framsidan se vi den korsfäste Christus framställd efter den under romansk tid antagne typen, låt vara att hufvudet är väl mycket böjdt åt den ena sidan. Öfver hufvudet ses en nedåt flygande engel, som i sin ena hand håller ett rökelsekar. Denne bild upptager den öfre korsarmens utvidgade del. Motsvarande bilder förekomma å de tre andre korsarmarnes ändstycken, men de äro skäligen otydliga. På ömse sidor om Christus ses tvänne upp



563 a. Kors.

mot Honom blickande menniskor. På korsets baksida finnes, eget och naivt nog, text till bilderna. De två sidostående menniskorna betecknas, hvilket är fullt rätt, såsom Maria och Johannes. Deremot är det egnadt att väcka förvåning att se de å de fyra ändstyckena af korsarmarne förekommande figurerna betecknas som evangelisterna. Den ofvan nedsväfvande engeln med rökelsekaret skulle vara evangelisten Marcus! Här har tydligen vid korsets förfärdigande ett misstag blifvit begånget. Ytterst svårtydd är inskriften å sjelfve korsstammen,

Fig. 563 a. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ Jfr *Sveriges Medeltid* del 2, fig. 317 och 318.

hvilken inskrift tydligen afser den Korsfäste sjelf. I hvilken mon bristfälligheterna tillkomma tillverkaren under 1200-talet eller ritaren på 1800-talet förmår jag i närvarande stund icke afgöra. Antingen har någon andlig man lemnat åt guldsmeden uppgift om den inskrift, som skulle anbringas, eller ock har guldsmeden haft att rätta sig efter en förebild — i hvilketdera fallet som helst synes han hafva förvanskat inskriften. Jag antager, att meningen varit att här anbringa en hexameter, som dock ej haft midt- och slutrim. Jag antager vidare, att efter de tre första bokstäfverne ett R blifvit bortglömdt och att det sista sneda strecket, som afslutar samma rad, icke är ett I, utan början



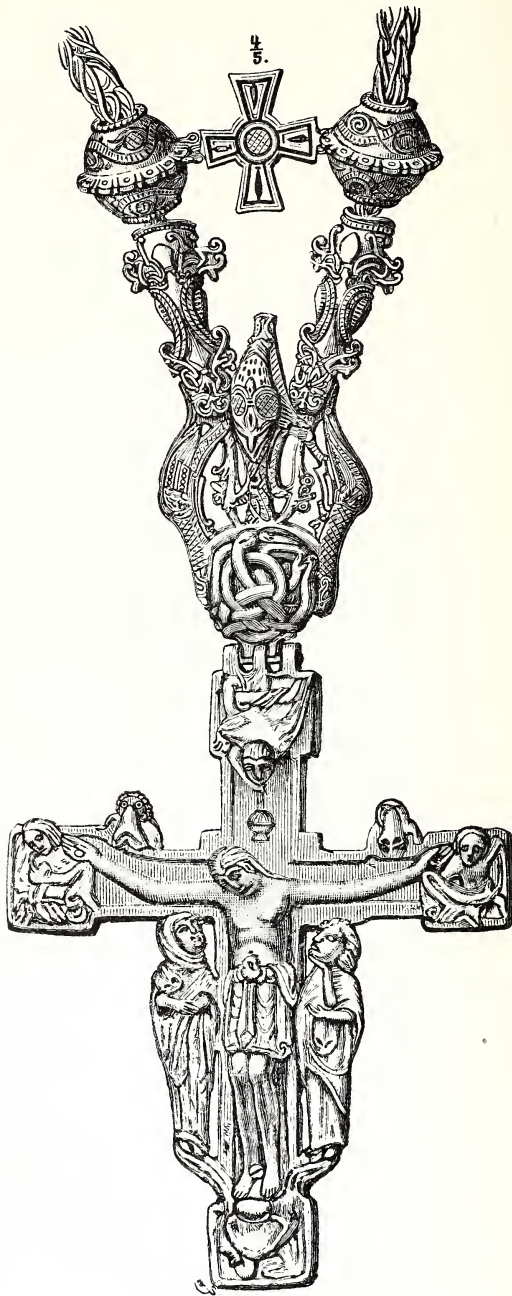
563 b. Kors.

af ett A. Slutet är tydligen XPS, d. v. s. Christus. Under dessa förutsättningar lyder inskriften

in cruce morte sua sibi Christus.

Luckan fylles af tecknen VHIDCIC OMNI. Det är möjligt, att HI skulle vara IN, det är troligt att den siste bokstafven i detta ord skall vara icke ett C, utan ett z, det är möjligt att ett I försvunnit efter D, att det sista I är felskrifvet eller felläst, att i det andra ordet det afslutande I är misskrifvet eller felläst alltså

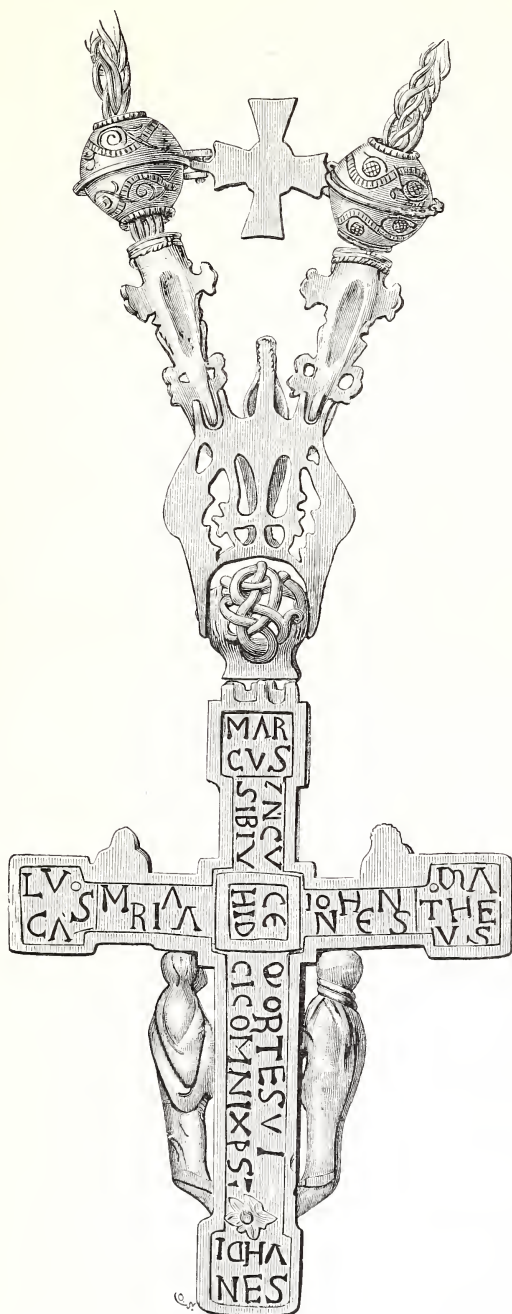
in cruce morte sua sibi vindicat omnia Christus.
 Detta innebär åtminstone en mening, som svarar mot framsidans bild.



564 a. Relikkors.

Fig. 564 a. Efter original funnet i Finland.

Från den senare delen af medeltiden härstammar ett gyllene kors (fig. 565) med kedja, som hittats å Riddarholmen under arbetena för



564 b. Relikkors.

Fig. 564 b. Jfr fig. 564 a.

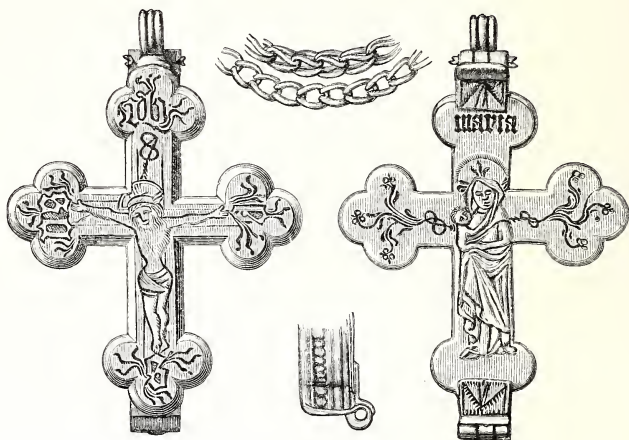
sammanbindningsbanan. På framsidan ses den korsfäste, hvars namn *ihesus* är fördeladt på de fyra korsflikarne. På baksidan ses Vår fru och hennes namn *Maria*.

Om korsets betydelse i allmänhet och om korsets olika under medeltiden använde former får jag meddela upplysningar i ett annat sammanhang.

KRISMA, KRISMOKAR. Se Oljekar.

KRUCIFIX.

Ordet har i nutidens språk blifvit neutrum (liksom kor, ursprungligen samma ord som kören). Krucifix betyder helt enkelt den Kors-



565. Relikkors.

fäste (*cruci fixus*) och skall således vara maskulinum. Om krucifix jfr dels triumfkors s. 473 och kors s. 668.

KUDDAR.

När Laurentius Petri omtalar de föremål, som den romerska kyrkan använde och han fann öfverflödiga, nämner han äfven 'bolster på altaren'. Jag antager, att han med detta uttryck förstår de dynor eller kuddar, mot hvilke de vid gudstjensten använde böckerna stöddes. Något speciellt katolskt kunna desse icke haft. Jag har ej funnit dem omtalade i urkunderne, ej heller finnes någon ende sådan kudde från medeltiden

i behåll i Sverige, så vidt jag vet. Sådane kuddar hafva emellertid använts äfven under vår lutherska tid.¹

LAD.

I en urkund af år 1366 omtalas 'prydnader för altarekläderna kallade ladh'.² Uttrycket altarekläde är temligen sväfvande, ty dermed kan förstås såväl de kläden, som funnos på altaret, på dess öfver- och dess framsida, som ock de kläder, som den vid altaret tjänstförrättande presten bar. Söderwall öfversätter i sin ordbok öfver det svenska medeltidsspråket ladh med 'såsom prydnad brukadt band eller bräm'. Ett gull-lad omtalas som bindel kring håret, hvilket icke kan här vara åsyftadt. Äfven förekommer i medeltidssvenskan ordet kapoladher. Föremålet i fråga är tydligen af mindre betydelse och har möjligen snarare hört till prestens drägt än till altarets beklädnad.

LAMPOR. Se Belysning.

LINDAR.

I en af den hel. Birgittas uppenbarelser omtalas, att presten omgjordar sig med en linde. Den latinska texten använder ordet *cingulum*. Jfr i det föregående Drägt.

LITURGISKA FÄRGER OCH MATERIAL.

Under den första tiden var hvitt den färg, som användes för den presterliga dräkten och för altarets beklädnad, på sin höjd med påsydda band af annan färg. Under 1000-talet förekom, i motsats till det tidigare bruket, en myckenhet af färger. De dyrbara österländske väfnaderne började sprida sig öfver vesterlandet, och när man var villig att till kyrkorna skänka af sitt dyrbaraste, voro de kyrkliga

¹ Från den lilla Kungsåra kyrka i Vestmanland hafva tvänne sådane kuddar kommit till Statens Historiska Museum. De voro på öfversidan pryddes med vapensköldar, som påminna om kurfurstendömet Pfalz'. En i ene kudden hittad anteckning uppgifver, att öfversidan å hvardera kudden var en trumpetfana, som en mönsterskrifvare efter slaget å Hvita berget vid Prag år 1620, i hvilket kurfursten Fredrik V af Pfalz led nederlag, räddat och sedermera skänkt till biskopen i Würzburg. Under det trettioåriga kriget blef Würzburg intaget af Svenskarne, och hvarjehanda blef annekteradt. Kuddarne äro skänkte till Kungsåra kyrka af en person, som af k. Gustaf II Adolf varit använd som diplomatisk agent.

² Ornamenta pro vestibus altaris dicta ladh.

myndigheterna ej sena att taga emot. Under 1100-talet började man inom den romerska kyrkan reglementera rörande färgerne. De s. k. liturgiske färgerne bestämdes då till

hvitt: vid alle Christusfester, vid fester till minne af bekännare och jungfrur, som icke lidit martyrdöden, vid biskopsvigning, vid dödsmissor öfver barn o. s. v. samt från julaftonen till åttonde dagen efter epiphania;

rödt: från pingstaftonen till åttonde dagen efter pingstafton, vid fester till minne af apostlar och martyrer;

grönt: från åttonde dagen efter epiphania till septuagesima och under hela trinitatistiden af kyrkoåret;

violet: i början endast å menlösa barns dag och å söndagen *laetare* (fjerde söndagen i fastan), sedermera i adventstiden och under den stora fastan från söndagen septuagesima;

svart: på långfredagen och vid dödsmissor öfver vuxne;

gult: på den hel. Josefs dag och vid den andra julmessan.

Dessa bestämmelser voro dock icke bindande för alle delar af den romerska kyrkan, och, för öfrigt, jämförelsevis få voro de kyrkor, hvilka kunde, äfven med anlitan af den fromma offervilligheten, förse sig med så många uppsättningar af messkläder. Af det föregående hafva vi dock sett, att förnämligare altaren i större kyrkor voro i detta afseende mycket rika. Härtill må läggas, att flere färger kunde förekomma, allt efter mönstrets kraf, dock endast, ifall man ville vara noga, under förutsättning, att en färg bestämdt framträdde såsom hufvudfärg.

Äfven för de heliga kärnen voro vissa ämnen reglementerade, kalken t. ex. skulle vara af guld eller silfver, och silfret borde vara väl förgylldt, för ciborierna fick äfven koppar användas, men ciboriets hufvuddel, den i hvilken hostian förvarades, skulle vara starkt förgylld (i Sverige ofta försilfrad) — regel synes hafva varit att förgylla hela utsidan af ciboriet. För messkläderna voro linne, siden och sammet tillåtna, men ej bomull.

I aflägsnare delar af verlden och der fattigdom rådde, fick man emellertid icke räkna så noga. Vi hafva sett, att ehuru kyrkan fordrade, att den olja, som användes i lampor, skulle hemtas från olivträdetes frukter, använde man i Sverige själtran, hvilken var lättare åtkomlig. Man hade under början af medeltiden här i Sverige svårighet att få det vin, som behöfdes för nattvarden. Påfven Alexander III (1165—1181) uttalar sitt bekymmer deröfver att somlige prester drista, i strid mot de apostoliska anordningarna, fira messan med torr bottensats af vin (*cum sicca face vini*) eller med brödsmulor doppade i vin. I nattvarden fick intet annat förekomma än bröd och vin blandadt med vatten.

MESSKLÄDER. Se Dräkt.

MJÖLK.

Bland de till den romerska gudstjensten hörande föremålen uppräknar Laurentius Petri äfven mjölk. Om mjölkens användande vid dopet jfr Honung.

MONSTRANSER.

Man hör i Sverige ofta ciborier eller pixider kallas monstranser, men detta är fullkomligt orätt. I ciboriet eller pixiden var hostian eller relikien dold och skulle vara dold, för att derigenom vara skyddad mot allt förorenande. Monstransen, af det latinska verbet *monstrare*, hade till uppgift att låta det i honom liggande vara synligt; *monstrare* betyder visa. För hostian användes monstranser först efter år 1264, då påfven Urban IV föreskref, att till åminnelse af brödets förvandling i nattvarden en särskild Christi lekamens fest skulle årligen firas öfver hela den romerska kristenheten torsdagen efter trefaldighetssöndag — ja, först i början af 1300-talet blef seden att fira denne dag allmän.

Monstranserne voro alltid prydlige och stundom utstyrde med yttersta prakt. Som exempel må tjena följande gamla anteckning om den större monstransen i Uppsala domkyrka.

»Den större monstransen i Uppsala kyrka kan i rundt tal värderas till 3,000 mark svenska.

Denne monstrans är sammansatt af guld, förgylld silfver och förgylld koppar, någre delar äro nygjorde, andre behålla den ursprungliga formen, alle äro konstmessigt sammansatte till en helhet.

Två taflo vid sidan och en framtill, på hvilken kristallen står, och bilden ofvanpå af den sälla Jungfrun och en bradz på monstransens fot vägde 8 lödiga mark 4 örtug.

Det öfriga guldet, nu tillagdt och arbetadt, väger vid pass 7 lödiga mark.

Summan af guldet 15 lödiga mark.

Kristallen i monstransen väger 20 ¹/₂ öre och hans värde är 70 mark penningar.

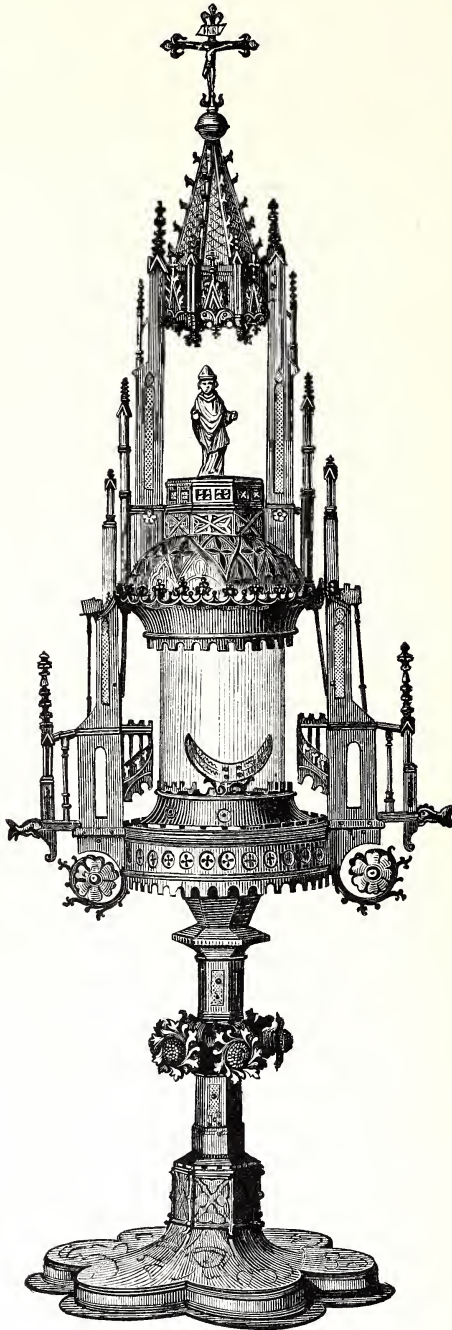
Summan af silfret är 26 lödiga mark. Till att förgylla silfret användes 29 nobler.

Summa af koppar 7 lödiga mark 1 öre.

Åt guldsmiden gafs för hvar mark guld 42 mark penningar och för hvar mark silfver 9 mark.

Summan af arbetet 480 mark.

Safiren allra öfverst på monstransen är värd 30 mark.
Värdet af de öfrige ädle stenarne känner jag icke.»



566. *Monstrans.*

Fig. 566. Efter original i Statens Historiska Museum.

År 1451 skänktes 300 svåre och fullvigtige nobler jämte 10 mark lödigt silfver till en monstrans i Uppsala domkyrka. Det är måhända samme monstrans som den nyss beskrifne.

Lunds domkyrka egde ock en dyrbar monstrans, likväl icke till bevarande af hostian, jag menar den förut omtalade monstransen af beryll med fot och beslag af rent guld, som k. Olof af Danmark och Norge skänkt till domkyrkan.

Monstranser för relikier kunde vara af olika former — det fig. 521 afbildade helgedomakaret i kristall från Vesterås domkyrka är, noga taget, en monstrans, men åtminstone i den moderna terminologien förstår man med monstrans ett kar af särskildt utseende. Medelpunkten utgöres af en upprätt cylinder af glas eller kristall, hvilken är insatt i en elegant och rikt utstyrd gotisk tornbyggnad. Det hela hvilar på en fot af samme form som foten till en kalk eller ett ciborium. I hostiemonstransen uppstiger från cylinderns botten ett stift, som uppbär en hylsa i form af en nymåne med spetsarne vände uppåt. Denna hylsa kallades, i följd af utseendet, *lunula* (liten måne).¹ Fig. 566 visar en hostiemonstrans. Om denne tillhört någon svensk kyrka, kan jag icke uppgifva; han har år 1856 skänkts till Statens Historiska Museum, men någon uppgift om hans härkomst lemnades då icke. I den förut omtalade store silfverskatten från Linköpingstrakten förekomma delar af en monstrans af i hufvudsak samma utseende.

De fleste svenske monstranserne gingo förlorade vid reformationens införande. De hade alls ingen användning i den lutherska gudstjensten.

MUSIKINSTRUMENT.

I det föregående har jag omtalat tvänne orglar, som intill vår tid blifvit bevarade, om än i mycket skadadt skick, i tvänne gotländska kyrkor. Orglar af så tidigt ursprung — den ena, som är daterad, tillhör slutet af 1300-talet — räknas bland de störta sällsyntheter inom den kyrkliga arkeologiens område. Att andra musikinstrument, använda under medeltiden, skulle kunnat bevaras till våre dagar, är naturligtvis otänkbart. De torde väl icke hafva förekommit annat än i de större kyrkorna och försvunno, när de ej användes efter reformationens införande.

Laurentius Petri omtalar bland kyrkornas tillhörigheter utom orglar 'cimblor, luder och kriplor'. I en af fru Birgittas uppenbarelser talas om 'ludrar och orgor och harpor'. I den svenska bibelöfversättningen omtalas 'ludrar eller basunor'. Om de musikinstrument,² som användes i de svenska kyrkorna under medeltiden, torde vi få bilda oss en föreställning med hjälp af de bilder af musicerande

¹ Hon kallades äfven Melchisedek, om hvilken det heter (1 Mosebok kap. 14, v. 18): Melchisedek, konung i Salem, bar fram bröd och vin till Abraham.

² Musikinstrument finnas afbildade å Uppsala domkyrkas södra portal.



567.



568.



569.



570.



571.



572.



573.



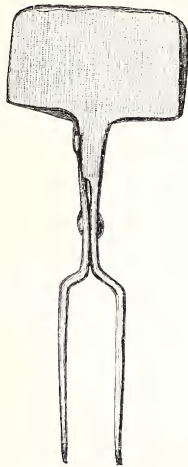
574.

Englar med musikinstrument.

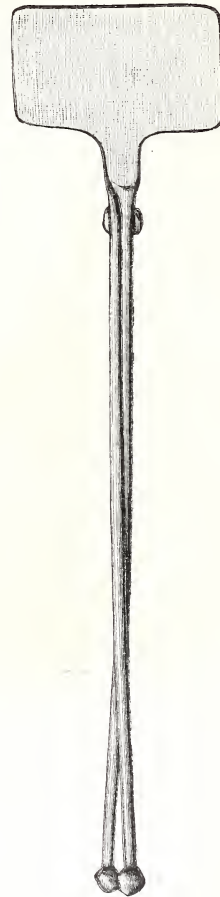
Fig. 567—574. Efter målningar i Häfverö kyrka, Uppland.

englar, som äro målade i ett och annat kyrkohvalf, uppe i de spetsiga fälten mellan hvalfsträngarne, strax innan de mötas i slutstenen. De här (fig. 567—574) afbildade englarne förekomma i ett af hvalfven i Häfverö kyrka, Uppland. I ett annat hvalf ses åtta englar, som bära verktygen för Christi lidande.

Under den första kristna tiden var musiken icke tillåten i kyrkorna, men begäret att göra gudstjensten så högtidlig och rik som möjligt beredde allt större och större rum åt instrumentalmusiken.



576.



577.



575.

Oblatjern.

OBLATER.

Det bröd, som utdelades i nattvarden, kallades *hostia* eller *hostia oblata*; man har mellan *hostia* och det ursprungliga participiet *oblata*,

hvilket senare stundom användes substantiviskt, uppställt den skilnaden, att *hostia* betydde det invigda brödet. Båda orden användes emellertid omväxlande. Af *oblata* bildades det svenska ofläte eller öfläte.

I erkebiskop Nils Ragnvaldssons stadgar säges, att hostian skall vara hel, fast (*solida*) och ej gammal. Först under senare delen af 1000-talet fick hon den nuvarande formen och utseendet. Oblaterne tillverkades vid hvar kyrka med tillhjälp af s. k. **oblatjern**, fyrkantiga skifvor med insänkta, medels ett passande tecken utmärkte rundlar, i hvilke den osyrade degen lades, och försedde med två långa skaft. Sådana oblatjern hafva förvarats i en annan kyrka (fig. 575—577).



578.



579.

Oblataskar.

OBLATASKAR.

Oblaterne förevisades i monstranser och förvarades i pixider eller ciborier. I den föregående artikeln under sist nämnde rubrik har jag omtalat kar för oblater, försedda med fot. Fot saknas stundom å helt små oblataskar, hvilke naturligtvis gå in under den allmänna benämningen pixis, men synts mig, för de två antydde egenskapernes skuld, kunna behandlas för sig.

Jag kan här meddela två exempel: fig. 578 visar en romansk oblatask af koppar med emalj, en form, som under medeltiden var

ganska vanlig, ehuru mig veterligen intet annat exemplar än detta förekommer i Sverige; fig. 579 visar en gotisk oblatask af silfver med fine, graverade bilder. Han har fordom tillhört Visborgs slottskapell.

OLJEKAR.

Vi använda olja vid en konungs kröning. Under medeltiden användes olja vid många tillfällen för att helga dels personer, dels föremål. Man smorde med olja barnet i sammanhang med döpelsen och konfirmationen, den som hunnit till sin dödsstund och den som skulle vigas till konung eller biskop. Dopfunten skulle vigas med olja under pingstaftonen.¹

Man gjorde skilnad mellan tre slag af helig olja: *oleum catechumenorum*, äfven kallad *oleum sanctum*, för dem, som skulle upptagas i kyrkans sköte, *oleum infirmorum*, för de sjuke, och slutligen *sacrum chrisma*, för invigning af personer och föremål.²

Oljan borde vara hemtad från pressade oliver;³ invigningsoljan försattes med något vällyktande ämne (jfr Laurentii Petri *oleum cum balsamo*). Oljan härsknade och måste derföre förnyas. Vår medeltidskyrkas *Statuta synodalia* innehålla upprepade förbud mot användande af gammal olja. Ny olja skulle hvart år vigas af biskopen *in cena Domini*, d. v. s. å skärtorsdagen, och skulle sedan så fort som möjligt hemtas till de olika kyrkorna. I Linköpings stift skulle den nyvigda oljan hemtas samme dag eller åtminstone strax efter påsk.⁴ Inom det ytterst vidsträckta Uppsala stift var olika hemtningstid efter påsk bestämd för olika delar: för de tre folklanden åtta dagar, för Gestrikland fjorton dagar, för Helsingland tre veckor, för Medelpad, Ångermanland och Jämtland — vi få väl lägga till Norrbotten — fyra veckor (s. 192).

Den vigda oljan skulle gömnas under lås (s. 145). Hon förvarades i kar af tre olika slag: de stora karen i biskopskyrkan, ur hvilka nödiga quantiteter utdelades till öfriga kyrkor, kar i hvar kyrka, i hvilka årsförrådet förvarades, samt slutligen de kar, i hvilka de för det dagliga bruket afsedda oljorna förekommo. För hvar särskild olja skulle i kyrkan finnas ett eget kar, utmärkt med ett särskildt tecken, så att någon förväxling icke kunde förekomma.

¹ Dop förrättades vid påsk och pingst.

² Laurentius Petri omtalar 'treggehanda slagz wigd ollia, oleum energumenorum, oleum sanctum, oleum cum balsamo'. Det första slaget skulle således motsvara *oleum infirmorum*. *Energumeni* betecknar dock endast ett visst slag af sjuke: 'besatte, de som förakta den katolska läran och härma djefvulens gerningar' (Du Cange).

³ Jfr Augusti, *Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archäologie*, del 9, s. 417. Durandus talar om 'oleum olivæ seu ex olearum baccis'.

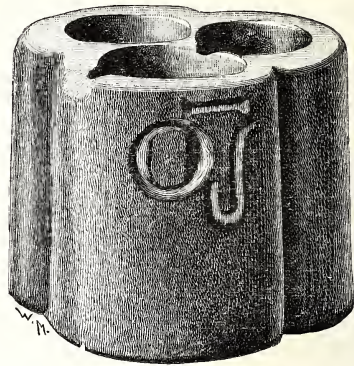
⁴ Reuterdahl, *Statuta synodalia* s. 62, 168.

Af större oljekar finnes intet i behåll i Sverige. De för det dagliga bruket afsedda karen voro antingen skilda — något sådant finnes ej i Sverige — eller förenade till en grupp, hvilket kunde ske på olika sätt. De åt oss bevarade oljekaren (*chrismatoria*) bestå af koppar eller sten.

I Statens Historiska Museum förvaras fem oljekar. Fig. 580 visar ett af koppar, hvars grundplan är treflikig, locket är platt, de tre cylindriska hylsorna äro än i dag fyllda med stelnad olja, å de delar af locket undersida, som svara mot de tre hylsorna, äro de särskiljande bokstäfverne inristade. Oljefläckar skyla två, så att nu ses endast C, angifvande chrisman. Två andra, skadade och med locket borta, af samma grundform och material, finnas. Från Edsbro i Uppland har år 1900 kommit till museet ett oljekar med samme grundform af sten (fig. 581). Locket saknas. De tre rummen utmärkas med bokstäf-



580.



581.

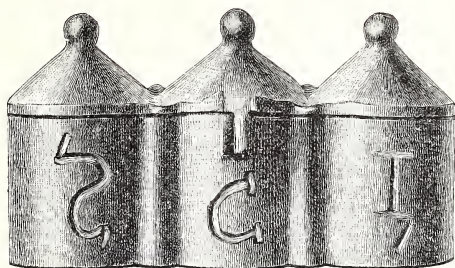
Oljekar.

verna O S (*oleum sanctum*), C (*chrisma*), I (*oleum infirmorum*). Fig. 582 visar ett oljekar af annan grundform: de tre rummen äro ordnade i en rad. Locket är gemensamt, men har för hvar rum en kupa. De särskiljande bokstäfverne äro här S, C och I.

När den döende skulle hugnas med den sista smörjelsen, måste presten bära till honom eller henne chrismakaret. Var afståndet ej långt, bars — åtminstone efter utländsk sed — oljekaret i en pung af violett siden. Var afståndet längre, inneslöts oljekaret i ett fodral af läder, hvilket medels ett snöre eller en rem hängdes kring prestens hals. Läderfodralet till fig. 582 är bevaradt (fig. 583), det är siradt med inskurna ornament.

Det är möjligt, att läderfodralet fig. 584 haft till uppgift att omsluta ett litet oljekar afsedt endast för de döendes behof. Fodralet har tydligen varit försedt med en bärrem.

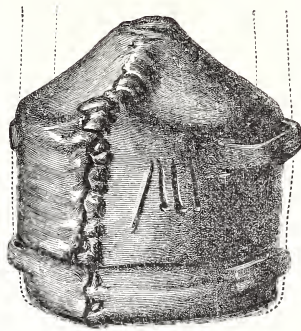
När de olika oljorna förvarades i skilda kar, hade man i utlandet för sed att förvara karet med olja för de sjuke i närhet af altaret, deremot karen med chrisma och olja för barnen i närhet af funten. Det ansågs mindre lämpligt att förvara oljekaren i sakristian. De skulle helst förvaras i väggskåp i kyrkan.



582.



583.

Oljekar.

584.

PALLIUM. Se Dräkt.

PALMER.

Laurentius Petri omtalar 'vigde qvistar kallade palmqvistar'. Om deras användande vittnar än i dag namnet palmsöndagen, söndagen närmast före påsk. Namnet skulle påminna om Christi sista inridande

i Jerusalem, vid hvilket man strödde palmer på vägen före honom. Till minne af detta bruk bar menigheten å palmsöndagen i procession palmqvistar eller, i land der palmer ej förekommo, qvistar af andra träd. Man synes i allmänhet hafva valt sälg till ersättning för palmen, ty i medeltidssvenskan och för öfrigt äfven i nutidens allmogespråk kallas sälgen palm. Ja, i den svenska bibelöfversättningen från medeltiden uppgifves, att man i det heliga landet för att hedra Gud använde qvistar af palmer och pilträd, ty båda trädslagen förekommo rikligt i Jorsalaland.

PATEN (DISK).

För nattvardens vin användes kalken, för nattvardens bröd patenen (*patena*). Det svenska namnet var disk.

Under den första kristna tiden hade patenen form af en skål, i hvilken det för utdelning åt nattvardsgästerne afsedda brödet lades. När oblaterne under 1100-talet fått den nuvarande formen, fick patenen mindre mått och afpassades så, att han kunde bilda ett lock till kalken. Han har formen af en liten grund tallrik med horisontal kantrensa. Ornament eller bilder förekomma å patenens botten, symboliska framställningar förekomma å brädden, ibland finnes äfven å undersidan af sjelfve patenen en bild eller ett symboliskt tecken. Längs öfver sidans kant löper ofta en inskrift, en sådan förekommer någon gång äfven å den undre sidan. Midtdelen är å den öfre sidan ej alltid plan, utan fördelad i två afsatser: den egentlige midten ligger lägre och har formen af ett s. k. åttapass eller fyrpass, d. v. s. har åtta eller fyra rundade flikar, som begränsas af högre liggande delar, hvilke dock tillhöra botten och icke brädden. Desse högre liggande delar äro vanligen rikt ornerade.

De bilder, som förekomma å patener, och som vi kunna anse vara korrekta, framhålla Christi lidande eller Christus uppstånden till herrligheten eller den välsignelse, som Christi lidande och seger medfört för menskligheten.

Jag vill här meddela några exempel.

En paten från 1100-talet, som fordom tillhört Hemse kyrka på Gotland, visar i midten Guds välsignande hand och har å brädden tre enkla inristade kors. Dessvärre är kanten skadad, hvadan en del af inskriften är förlorad. Början kan dock lätt fullständigas och innehåller de här passande verserne:

editur hic Jesus
re[manet ta]men integer esus,

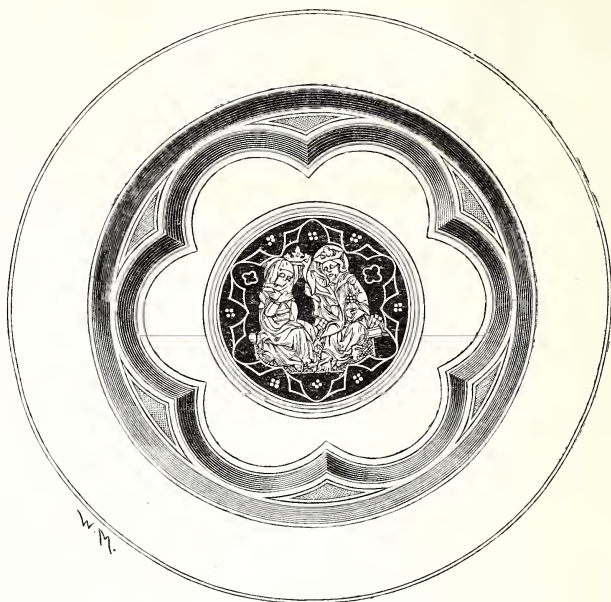
d. v. s. här ätes Jesus, men hvad man äter förblifver dock helt (fig. 585).

En annan ungefär samtidig paten (fig. 586) har tillhört Håtuna kyrka i Uppland. I midten ses Guds välsignande hand.

d. v. s. den från det sanna vinträdet utströmmande lifvets dryck, hvilka ord gälla kalken och icke patenen. Man synes emellertid hafva betraktat kalk och paten såsom bildande ett helt.¹

Till de två till början af 1200-talet hörande kalkar, som förut (fig. 538 och 539) afbildats, från Linköping och Dragsmark, höra tvänne patener. Den förres visar ett åttapass med alledes slät botten och de omslutande upphöjde delarne prydde med ornament. Å Dragsmarkspatenen ses i bottenens midt Guds välsignande hand mellan sol och måne.

Patenen till Vesteråskalken, afbildad fig. 541, har å den undre sidan en midtbild, som framställer Christus sittande på sin grafkista med



587. Paten, Vesterås.

upplyfta händer, hvilka, liksom fötterne, visa hålen efter spikarne. Öfversidan visar (fig. 587), hvilket enligt protestantisk uppfattning är mindre lämpligt, huru Christus kröner sin moder.

Till kalken från Östra Ny (jfr fig. 542) hör en paten, som i bottenens midt har en bild af Guds lamm. Kring kanten läses:

Hic editur ihesus
remanet tamen integer esus.
Qui male sumit eum
se sciet esse reum,

Fig. 587. Efter original i Statens Historiska Museum.

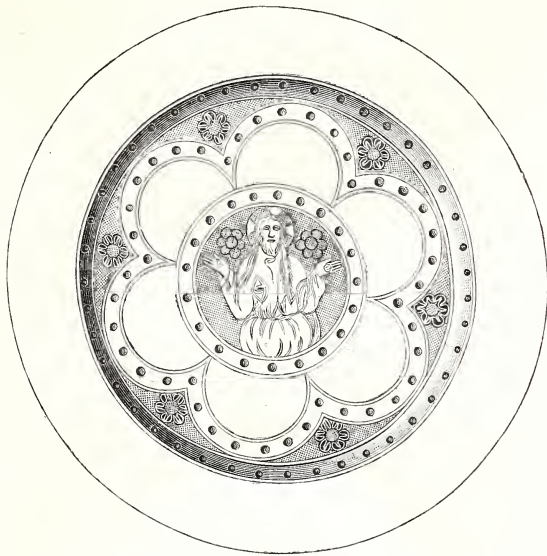
¹ Jfr inskriften på patenen från Östra Ny, hvilken talar om kalken, icke om patenen.

d. v. s. Här ätes Jesus, men hvad man äter förblifver dock helt; den som på orätt sätt anammar Honom, vete sig vara skyldig. Å patenens undersida läses: 'Anno domini mcccxli Andreas presbiter fecit calicem in Ny parare', d. v. s. presten Andreas lät år 1341 göra kalken i Ny.

En paten i Götene kyrka i Vestergötland har i midten af bottenytan bilden af Guds lamm med omskriften:

Constat in altari
Ca(r)nem de pane creari.
Iste cibus Deus est.
Qui negat hoc, reus est,

d. v. s. Det står fast att å altaret skapas kött af brödet. Denne mat är Gud. Den detta nekar, han är skyldig.



588. Paten. Öfver-Gran, Uppland.

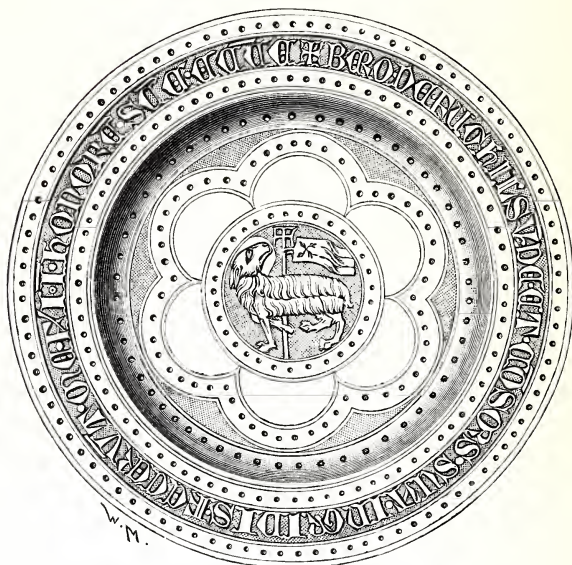
En paten från Öfver-Grans kyrka i Uppland visar i midten ungefär samma bild, som förekommer å undersidan af den nyss omtalade Vesteråspatenen: Christus uppvisande nagelhålen i händer och fötter, men här ses ock hålet i sidan efter lansstygnen (fig. 588).

Redan under 1300-talet anbragtes å patener bilder och inskrifter, hvilka kunna anses vara mindre lämpliga. Orkesta kyrka i Uppland har egt en paten, i hvars botten (fig. 589) ses den triumferande Kristus, sittande å regnbågen samt omgifven af evangelisternes sinnebilder, men omskriften innehåller begynnelsen af erkeengeln Gabriels helsning till jungfru Maria. En paten från Ekebyborna i Östergötland visar å

bottnens midt en bild af Guds lamm; kring kanten læses: Björn af Fogelsta och hans hustru Ingrid hafva låtit göra mig till kyrkans heder — ett väl långt gånget framhållande af gifvarne (fig. 590).



589. Orkesta, Uppland.



590.

Patener. Ekebyborna, Östergötland.

Å en paten, tillhörig Ume landsförsamlings kyrka, ses i midten Guds lamm och på brättet Christi hufvud, Hans genomborrade händer och fötter.

Under 1400- och 1500-talet gjordes patenerne i allmänhet mindre prydlige än under den föregående tiden. Ofta ser man på dem endast det s. k. *signaculum*, ett något så när prydligt kors, omslutet af en ring. Ibland ses i midten ett Christushufvud, stundom rätt barbariskt tecknad (jfr fig. 549). På en paten, som tillhör Styrstads kyrka i Östergötland, finnes, enligt en äldre teckning, en omskrift, som väl är illa stafvad, men annars korrekt: 'Agnus Dei, qvi tollis peckata mundi'. I omskriften äro insatta Christi hufvud, Hans genomborrade händer och fötter. På midten af bottenytan ses den hel. Laurentius med sitt halster — en väl förnämlig plats för ett helgon.

När renässansens konst börjat göra insteg i Sverige, egnades åter yttre omsorg åt sirandet af patenerne. En prydlig paten från denna tid förekommer i Uppsala domkyrka.

Jfr i öfrigt artiklarne Kalk, Kalkkläde och Corporale.

PAX.

Till den gamla ordningen hörde före kommunionen en fridens och kärlekens kyss. Denne bibehölls, men man kysste ej längre hvarandra, man räckte fram att kyssas en prydligt arbetad, ej stor skifva af guld, silfver eller förgylld koppar, ibland emaljerad, fyrkantig, rund eller upptill rundad, på baksidan försedd med ett handtag. Detta föremål kallades, på grund deraf att det var afsedt för fridskyssen, *pax* eller *pacifcale*. Något sådant finnes mig veterligen icke bevaradt i Sverige, men jag har funnit en urkund af år 1460, i hvilken förekommer uttrycket 'ett reliquiarium till att bära *pacem* med'.

PELL.

Laurentius Petri omtalar i sin här ofta återopade förteckning öfver de föremål, som användes vid den romerska gudstjensten, kyrkepell och likpell. Ordet, som återgifver det latinska *pallium*, betecknar ursprungligen ett mycket dyrbart tyg, derefter kläder tillverkade af sådant, slutligen och speciellt en s. k. himmel, som bars öfver framstående personer eller heliga föremål,¹ äfvensom öfver likkistan, när denna fördes till jordfästningen.

I Sverige finnas enstaka pellar af ett ganska egendomligt arbete. De äro sammansatte af olikfärgade tygbitar, som föreställa strängt stiliserade djurbilder, omslutne af ramar, längs ytterkanterne ses rankor

¹ Pellen, som skall bäras öfver skrinet (1514).

Hildebrand, Sveriges Medeltid 3.

och enkla blommor och smärre djur. Djurbilderne hafva alle en mycket ålderdomlig prägel. Man synes hafva bibehållit de gamla mönstren hela medeltiden igenom, ty på en af desse pellar, som förvaras i Statens Historiska Museum, ses lemningar af en minuskelinskrift. En annan,



591. Pell.

hvars inskrift är tecknad i majuskler, är publicerad af Mandelgren.¹ En af desse pellar är här återgifven fig. 591.

Fig. 591. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ *Samlingar till svenska konst- och odlingshistorien* pl. 1.

PIXIS. Se Ciborium.

RADBAND.

Formen radband synes icke förekomma i medeltidens svenska, men deremot finnes formen rafband, d. v. s. ett band med perlor af raf eller bernsten.¹ En vanlig form är paternosterband (t. ex. i urkunder från åren 1316, 1334, 1411). I det fornsvenska legendariet begagnas det tyska uttrycket rosenkrans. På latin kallades radbandet *rosarium*, *pater noster*, *capellaria*, *capellatum*, *precula* etc.

Radbandet är ett snöre, å hvilket äro trädde i en viss ordning större och mindre perlor. Man 'läste rosenkransen' såsom det heter i det nyss anförda legendariet, man läste för hvar större perla ett Fader vår, för hvar mindre englahelsningen. Redan tidigt hade uppkommit en sed att visa sin andakt genom att läsa det ena Fader vår efter det andra. Det uppgifves att en abbot Paulus i en egyptisk öken läst i en rad 300 Fader vår och att han, för att vara säker med afseende på antalet, först räknat upp i ett hörn 300 småstenar och för hvar Fader vår kastat bort en sten. Englahelsningen *Ave Maria, gracia plena, Dominus tecum, benedicta tu in mulieribus* började användas som bön mot slutet af 1000-talet och blef småningom allt mera använd. Mot slutet af 1100-talet började man tillägga *et benedictus fructus ventris tui*. Mot slutet af 1400-talet — antagligen ej tidigare — tillades ytterligare *Jesus Christus Amen*. Under 1500-talet gjordes ett ytterligare tillägg.

Man kunde naturligtvis efter eget skön läsa huru många Fader vår och Ave Maria man ville, men äfven den enskilda böneandakten drogs in under kyrkans reglementerande förmynderskap. Flere system uppstodo. Mest användes ett radband med fem tiotal af Mariaperlor och fem Fadervårperlor, hvilka man, under bönernas uppläsande eller frammumlande, lät glida mellan fingrarne en efter annan. Tre gånger större var det radband, som användes af dominikanerne, hvilke voro synnerligen angelägne om radbandets införande i allmänt bruk. Den som gick igenom ett sådant radband fick således läsa femton Fader vår och 150 Ave Maria.

Den nuvarande namnformen radband har således icke förekommit under medeltiden. Som han icke heller förekommer hos grannfolken, få vi väl antaga, att radband är en förändring af det under medeltiden förekommande rafband, efter ordalydelsen 'band af bernstensperlor'. Perlorna för Fader vår voro större än perlorna för Ave. I Sverige, liksom i grannlanden, kallades radbanden fullt korrekt paternoster-

¹ Laurentius Petri använder formen raband.

band, d. v. s. Fader-vår-band. I Lybeck bildade paternostermakarne ett eget skrå.

I flere jordfynd från medeltiden hafva perlor af olika ämnen blifvit funna, men i intet enda fall kunna vi med en skymt af visshet säga, att perlorna hört till ett radband. Perlband för kroppens pry-dande försvunno småningom under loppet af medeltidens århundraden. När i en urkund af år 1484 omtalas 'et band af korjell och kasdonius', torde därför menas ett radband.

REGULA. Se Altarbeklädnad.

RELIKER. Se Helgedomar.

RELIKGÖMMOR. Se Helgedomakar.

REQVIEM. Se Belysning.

RINGKLOCKOR.

Dessa spelade under medeltiden en synnerligen stor roll för gudstjensten. Vi kunna indela dem i tvänne grupper: stora, som skulle från kyrkan tala till den yttre världen, och små, som användes under gudstjensten i kyrkans inre. Det hände, att gudstjenstliga handlingar flyttades från kyrkans inre ut i det fria och då kommo äfven de små klockorna att följa med. Detta var händelsen t. ex. när sakramentet eller sista smörjelsen skulle föras till en sjuk.

Ordet klocka är under föga vexlande former gemensamt för de germanska språken och återfinnes äfven i franskan (*cloche*). Det anses vara af keltiskt ursprung.¹ I latinet användes, jemte *signum*, orden *campana* och *nola*, hvilka namn redan under 800-talet gäfvo anledning till berättelsen, att de första klockorna tillverkades i staden Nola i Campanien. Senare tillades, att uppfinnaren var en biskop Paulinus. Det är ju gammal sed att hänföra viktiga uppfinningar till en bestämd person. Antagligen har bruket af klockor glidit öfver från antiken till medeltiden, under hvilken senare period de fingo en större betydelse.

De äldsta klockorna för kristet bruk, om hvilka vi ega närmare kännedom, voro små och smidda, de bestodo af tre med kopparnaglar vid hvarandre fäste jernplåtar. Sådana förekommo på de brittiska öarna. En irländsk munk, som lefde mot slutet af 500-talet, säges hafva tillverkat 300 ringklockor. I början af 800-talet talas i Tyskland

¹ Kluge, *Etymologisches Wörterbuch*.

om gjutna klockor. Vid den tiden började klockor blifva vanliga i det kristna Europa. I Ansgars biografi omtalas en klocka. När kyrkan blef rotfast i Sverige, voro ringklockor vanliga i de närmast liggande kristna landens kyrkor och torde derföre från början hafva blifvit införda till Sverige. De blefvo genom den vidt öfver bygderna ljudande klangen ett mycket pregnant uttryck för den nya tron. Sägnerna hafva mycket att förtälja om det obehag, som klockljudet vållade jättar och troll. Så stor var, enligt sägnerna, ännu dessas makt, att mången klocka aldrig kom till den kyrka, för hvilken hon var bestämd, utan hamnade i sjöar och träsk, och att ur dem lyfta en nedsjunken klocka lyckades aldrig. Om de från den hedna tron kvarlevande naturväsendena med bäfvan och hat lyssnade till klockorna, så förklarade ock kyrkan med klockorna öppen fäjd mot dem. Som exempel på detta och som en antydning af kyrkoklockornas många uppgifter talar tydligt inskriften på en klocka, som år 1511 skaffades till domkyrkan i Roskilde. Å denna står nämligen att läsa följande verser:

Est mea cunctorum vox terror demoniorum,
laudo Deum verum, plebem voco, colligo clerum,
defunctos ploro, sanctos colo, festa decoro,

d. v. s. Min röst är en fasa för alle onde andar. Jag prisar den sanne Guden, jag kallar folket och samlar presterskapet, jag klagar öfver de döde, hyllar helgonen, smyckar festerne.

Helig var kyrkoklockornas uppgift. För att rätt och värdigt fylla denna måste de sjelfva vigas. År 1445 'välsignades' (*benedicta*) den stora klockan i Strängnäs domkyrka. Denna led svår skada af eld år 1473 och nya klockor måste skaffas. Den största blef 'välsignad och vigd' (*benedicta et consecrata*) år 1481.

Vigningen fick karaktär af ett dop. Laurentius Petri säger: de påfviska döpa och smörja klockor, brukande dertill faddrar.

Döptes klockan, låg det nära till hands att gifva henne ett namn. Antagligen fingo icke alla klockor ett sådant, men för en och annan är namnet känt. År 1215 fick Lunds domkyrka en klocka, som bar namnet *Maria Laura*. Om hennes storlek finnas vexlaude uppgifter; enligt den rimligaste hade hon en höjd af 4 alnar, en omkrets af 14, en vikt af 67 skeppund. Under 1500-talet brast hon och smältes år 1577, af metallen götos tvänne nya klockor. Redan under 1100-talet lät, enligt den till Vestgöotalagen fogade biskopslängden, den gode biskop Bengt å egen bekostnad 'komma cantæbonæ' till Skara domkyrka. Schlyter förklarar ordet som en sammandragen form af 'cantarabonaþer', biskopens och de öfrige presternes korskrud; Lagerbring ansåg cantebona vara en orgel. Den antagna förkortningen är för våldsamt och orglar plägade icke få namn. En stor klocka, som omkring år 1000 skaffades för klosterkyrkan i Corvey hette Cantabona, en klocka i Hildesheim bar samma namn. Det torde derföre icke

vara tvifvel underkastadt, att ju Cantabona i Skara var en klocka — den äldsta svenska, som finnes omtalad, ehuru visserligen många äldre hafva kunnat förekomma. En klocka i Bonderups kyrka i Skåne, gjuten år 1536, säger: Maria is mine name. En klocka i Långhems kyrka, Vestergötland, säger:

exorcisata

Elisabeth sum vocata.

Vid dopet förekom afsvärjelse af djefvulen, och inskriften betyder således: i dopet erhöill jag namnet Elisabeth. En annan klocka i samma kyrka, gjuten år 1394, säger: Martinus so is mine name.

Om klockor och klockgjutare har jag redan talat del 1 s. 500 f. Till hvad jag der sagt må nu fogas följande.¹

Klockan bestod af en mantel, upptill försedd med en krona, som gjorde upphängningen möjlig. I mantelns öfverste del var kläppen fäst. Formen var alltid i hufvudsak densamme, men vaxlade dock något under tidens lopp. I Näfvelsjö kyrka i Småland förekommer en klocka, som saknar inskrift och således all urkundlig uppgift om åldern, men som helt visst är mycket gammal. Till formen påminner hon mycket om klockan i Magleby på Møen, hvilken C. Nyrop afbildat såsom mycket gammal.² Någon brukbar teckning af Näfvelsjö-klockan har jag icke till mitt förfogande. I stället afbildar jag (fig. 592) en klocka af samme grundform från Norra Nöbbelöfs kyrka i Skåne. Hon saknar alla inskrifter.

Skånske klockgjutare har jag omtalat del 1 s. 503. En Thomas figulus har, enligt en uppteckning af inskriften å en sedermera nedsmält klocka, arbetat för Södra Vings kyrka i Vestergötland. Johannes Leenknecht har år 1394 gjutit en nyss omtalad klocka för Långhems kyrka i samma landskap. En Johannes — samme man? — har år 1418 gjutit en klocka för Lena kyrka i samma landskap. Denne senare har — att döma efter märket — jämte en Henrik gjutit ett dopkar för Berghems kyrka, också i Vestergötland. För samma Långhems kyrka har en Jacobus Wacheuens gjutit en klocka år 1469. En Pedher clockaghiuthare ij Vesterby har år 1526 gjutit en klocka för den ena af de två Rytterns kyrkor, som fördom funnos i Vestmanland.³ Samtidigt med honom verkade den redan i del 1 omtalade Ulf Sunesson i Skeninge, hvars klockor förekomma i Östergötland, Småland och Kinds härad i Vestergötland. När han i formen fäste matriserne för inskriftens bokstäfver, glömde han ibland, att de skulle

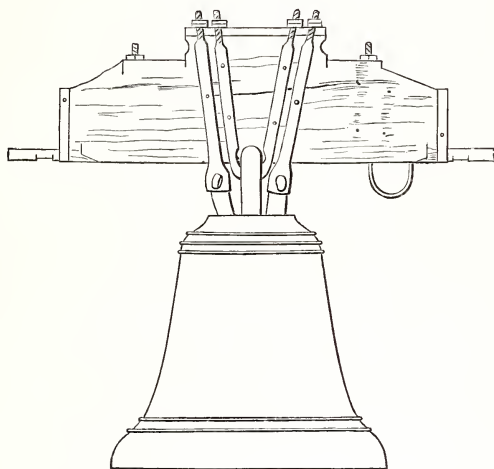
¹ Ännu under reformationstiden fingo klockor namn. En år 1549 för Petri kyrka i Malmö gjuten klocka hade namnet Katarina, en följande år för Trelleborgs kyrka gjuten klocka hette Magdalena.

² Han hänför henne till tiden omkring år 1250. *Om Danmarks Kirkeklokker og deres Støbere i Kirkehistoriske Samlinger* serie 3, del 4, s. 176. Antagligen är hon icke obetydligt äldre. Från Näfvelsjö kyrka härstamma de två praktfulla emaljkorset, som äro omtalade i det föregående (s. 673).

³ De båda församlingarna hafva nu gemensam kyrka.

vändas bakfram, hvadan i stället inskriften å den färdiggjutna klockan måste läsas bakifrån. Ibland gled de i formen anbragte bokstäfverne, i följd hvaraf de å klockan stå i en ojämn rad. Ibland råkade bokstäfverne i oordning, hvadan inskriften å klockan är omöjlig att förstå.¹

Klockgjutaren hade en fast bostad, men det är ingalunda gifvet, att han göt alla klockorna i egen verkstad. Ulf Sunesson uppgifver å klockan i Bondstorp (norra Småland), att hon var gjuten i Skeninge, hvaraf jag dragit den slutsatsen att han var der bosatt. Det var bekvämare att flytta malmen och de för gjutningen erforderliga föremålen än den färdiggjorda klockan, hvilken under färden å de dålige vägarne lätteligen kunde blifva utsatt för skador. Klockgjutarens verk-



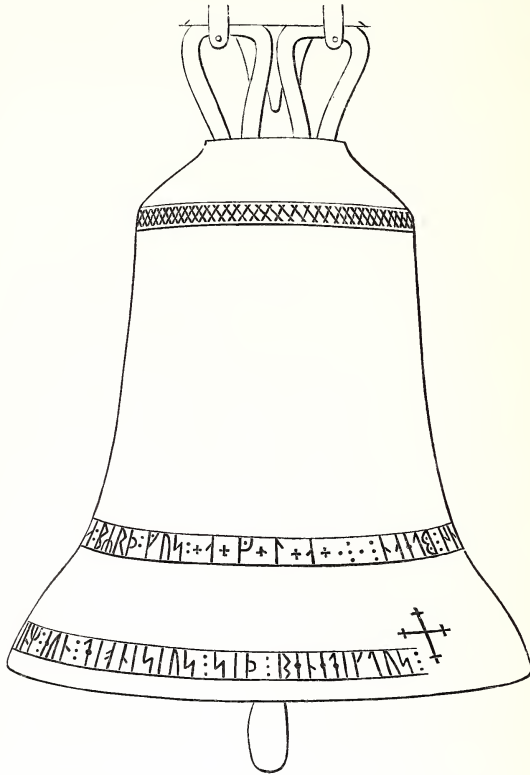
592. Klocka. Norra Nöbbelöf, Skåne.

samhet torde i allmänhet hafva varit ambulatorisk. Också utpekas vid en och annan svensk kyrka en s. k. klockgrop, i hvilken kyrkans klockor blifvit gjutna eller åtminstone någon af dem. Ja, man kallade in gjutare från främmande land. Jag har del 1, s. 504 omtalat erkebiskop Jakob Ulfssons kontrakt af år 1493 med klockgjutaren Simon Vaghevens i Mecheln (Belgien) rörande gjutning af en klocka för Uppsala domkyrka. Märkligt är, att den ena klockan i Långhems kyrka (Vestergötland) är år 1469 gjuten af en Jakob Vaghevens. Denne torde hafva varit en frände, som tidigare blifvit inkallad till Sverige.

Fig. 592. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ På en klocka i Vestra Stenby, Östergötland, stå orden rätt, men hvar bokstaf är bakvänd.

Sveriges äldsta daterade klocka hänger i Saleby kyrka i Västergötland (fig. 593). Hon göts, enligt inskriftens vittnesbörd, år 1228. Den äldsta daterade klocka i Tyskland synes tillhöra år 1144.¹ Salebyklockans med runor tecknade inskrift lyder: þa iaik uar gor þa uar þushundraþ tu hundraþ tiuhu uintr ok atta fra börþ Gus a. g. l. a. Ave Maria gracia plena. Dionysius sit benediktus, d. v. s. då jag vardt gjord, då voro 1228 vintrar från Guds börd. Agla. Hell Maria, full af nåd. Dionysius vare välsignad. Antagligen har klockan haft



593. Klocka. Saleby kyrka, Västergötland.

namnet Dionysius, hvilket helgon måhända varit Saleby kyrkas skyddspatron. Jag har redan omtalat, att Agla är en kabbalistisk formel, som betyder: du är stark i evighet, Herre!

Jämmt tio år yngre är klockan i Burseryds kyrka, vestra Småland. Runinskriften lyder här: annus inkannacionis tomini millesimus tucen-

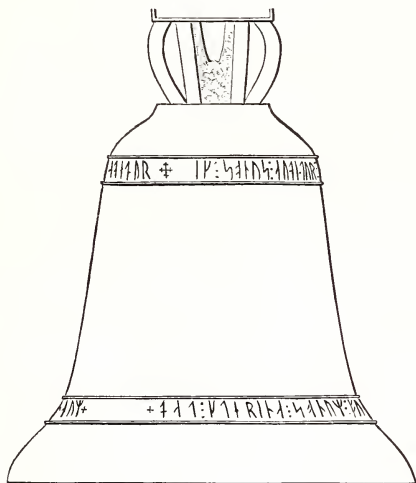
Fig. 593. Efter fotografi i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Otte, *Handbuch der kirschlichen Kunstarchäologie*, femte upplagan, s. 355. Härmed rättas den del 1, s. 502 meddelade uppgiften om år 1234.

tisimus tricesimus oktavus erat fakta ak kampana. Bero scr(i)psit, d. v. s. år efter Herrens börd 1238 gjordes klockan. Björn skref. Björn var väl presten i församlingen, hvilken icke synes hafva varit mycket hemmastadd i det latinska språkets konstruktioner.¹

Runskriften synes antyda för dessa båda klockor ett inhemskt ursprung, låt vara att det finnes möjlighet att främmande klockgjutare utfört arbetet; de kunde af presten i socknen hafva fått en uppteckning af runskriften. Gjutarne må hafva varit hvilke som helst, så mycket är klart, att de voro skicklige i sitt yrke, ty de två klockorna äro ännu i dag i bruk.

Fordom fanns i Södra Vings kyrka i Vestergötland en klocka gjuten år 1293 af den nyss nämnde Thomas figulus 'till korsets heder', sockenprest var Asmund under riddaren hr Turess patronat.²



‡ 1P: 4111N4: 1N11NR: 1P: Y114: 1NRB11: B11 1111NR
 +111: Y11R11 1: 411NY: Y1111: B11B11: B11NY +

594. Klocka. Bollebygd, Vestergötland.

En tredje ringklocka med runor har nyligen kommit till Statens Historiska Museum från Bollebygds kyrka i Vestergötland (fig. 594).

Fig. 594. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ Från samma kyrka har Statens Historiska Museum erhållit en funt, som likaledes är försedd med en lång runskrift. — Af Burseryds klockan finnes en dålig afbildning i Liljegren och Brunius, *Nordiska fornlemningar* nr IV.

² Var det hr Ture Kettilsson af Bjelkeätten?

Inskriften lyder:

(h)ic sonus auditur,
 (h)ic mens turbata blanditur.
 Dat K(a)terina sonum
 fideli populo bonum,

d. v. s. Här höres ljudet, här stillas det oroliga sinnet. Katarina gifver ett ljud, som är godt för den troende menigheten.¹

Till slutet af 1200-talet eller till början af 1300-talet synes höra en klocka från Kila församling i Södermanland, som icke är daterad, men bokstäfvernes form lemnar ett intyg om åldern. Inskriften lyder:

+ Magister Hedenricus Stokholmensis fecit me,

mäster Hedenrik i Stockholm har gjort mig. Det är märkligt, att Stockholm redan ungefär 50 år efter grundläggningen bland sine borgare räknade en så skicklig klockgjutare. Namnet antyder tyskt ursprung. Om han sjelf invandrat från Tyskland eller i Stockholm blifvit född af tyske föräldrar, kunna vi nu icke afgöra. Klockan är väl gjord, kronan är ovanligt pryddig, bokstäfverne äro skarpt och fint skurne (fig. 595).

En klocka med mycket liknande utseende, med enahanda bokstäfver, samma pryddiga krona och samma märke har förekommit i Singö kyrka i Roslagen. Inskriften, egendomlig för en kyrkklocka, lyder:

+ Falsus amicus obest mihi plus quam publicus hostis,

d. v. s. en falsk vän gör mig större skada än en uppenbar fiende (fig. 596). Helt visst har äfven denna klocka utgått från mäster Hedenriks atelier.

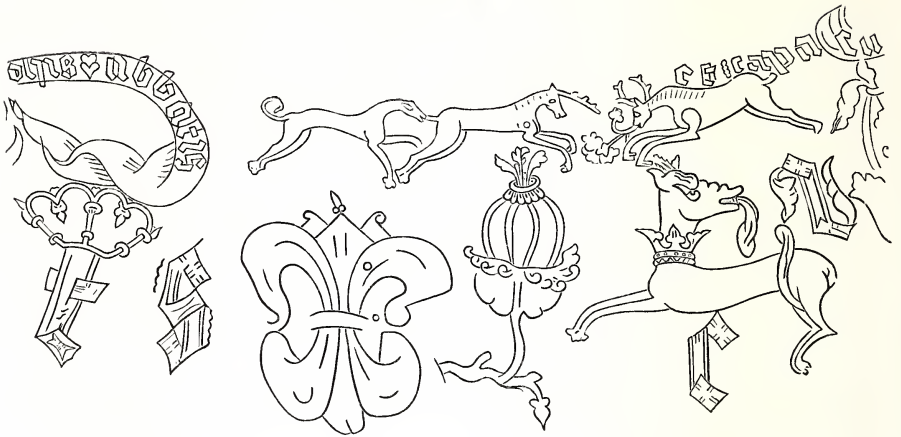
Till 1300-talet måste vi ock hänföra en klocka från Vätö kyrka i Roslagen, hvilken är försedd med flere märken, dels i inskriften, dels på den tomme delen af manteln. Inskriften lyder:

Ave Maria gr(aci)a . . . in nomine patris et fil(ii).

Denna klocka är med märken och inskrift afbildad fig. 597.

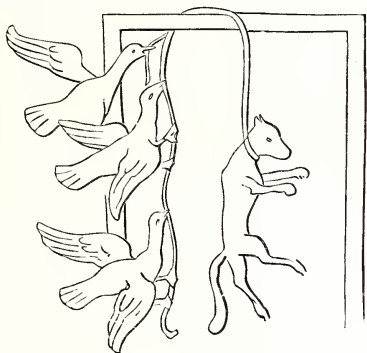
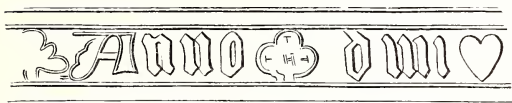
Till midten af 1300-talet hör en genom inskrifterna rätt egendomlig grupp af ringklockor inom Skara stift, signerade af en mäster Håkan. Den fig. 598 afbildade klockan har tillhört Herrljunga församling i Vestergötland. Inskriften i runor lyder *Ave Maria Jessus*. Namn och titel har mästaren uppgifvit i synnerligen vårdslöst tecknade majuskler, hvilke för öfrigt alle äro bakvända. Af synnerligt paleografiskt intresse är mäster Håkans klocka i Härene kyrka, hvars inskrift — utom de med runor tecknade orden *Ave Maria Jessus* — lyder: *anno domini mcccxl quinto decimo septimo kalendis augusti, curato ecclesie domino Olavo, tutoribus ecclesie Godestauo et Nicholav, Haquinus fecit hanc campanum, Magno rege Svecie, domino Siggone epis-*

¹ Inskriften är förut publicerad i *Vestergötlands fornminnesförenings tidskrift* h. 6 och 7, nr 123, men, som lektor Brate påpekat, är ik (hic) der orätt tolkad.

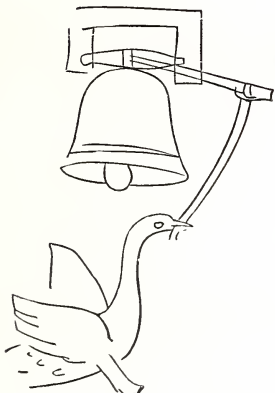


599. *Klocka. Nydala kloster.*

Fig. 599. Efter original i Statens Historiska Museum.
 Fig. 600. Efter teckningar i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

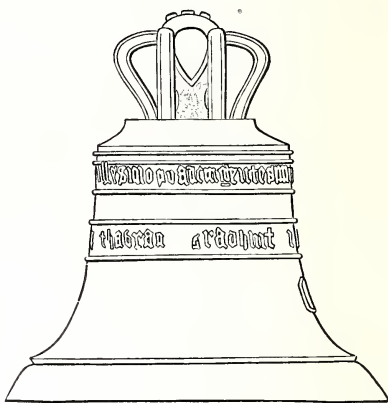


Den hel.
Laurentius.



600. Klocka. Bringetofta, Småland.

Från Söderköpings stadskyrka har till museet förvärfvats en klocka från år 1474. Hon är här afbildad (fig. 601) jämte ett stort å henne förekommande märke, som är ganska otydligt, samt inskriften, som angifver årtalet för gjutningen samt bönen 'hjälp Gud och Maria', äfvensom en historisk upplysning, hvilken genom misstag å gjutarens sida blifvit svår att tolka.



601. Klocka. Söderköping.

Slutligen meddelar jag fig. 602 en klocka från Hyltinge kyrka i Södermanland. Inskriften, »anno domini mcdlxxx anno secundo campaua sancta michaelis fuit conflata», säger att denna till den hel. Mikael's ära gjutna klockan tillkommit år 1482. På den här afbildade sidan ses en väg, hvars skålar

t q a b r a
 s r a d u n t
 i f o r l u h r p a t
 u o n r
 m a r i a
 z
 n

a n n o d o m i n i
 m i l l e s i m o
 q u a d r i m e n t e s i m o
 o s e p t u s
 a g e r a m o
 q u a r t o

I stället för Roskildeklockans *sanctos colo* står här *pestem fugo*, 'jag fördrifver pesten'. Pesten hörde till lifvets onda, och ända in i nyare tid — ty traditionen är seg — har tron på klockornas helsogifvande förmåga left kvar: malm skafd från en klocka ansågs vara ett kraftigt verkande botemedel. På en klocka i Hubbo kyrka, Vestmanland, från slutet af 1400-talet, läses endast den förste versen:

laudo Deum verum, plebem voco, colligo clerum.

Jag nämnde nyss om bakvända eller i ojämn rad ordnade inskrifter. Men inskrifter finnas, som äro ännu betänkligare. På en klocka i Ny kyrka, Vermland, läses följande märkliga inskrift:

m o n d r o p b o d p n s v d v s p r

Vare sig man läser detta fram- eller bakifrån, är det lika obegripligt. Att försöka en tydning är detsamma som att leka bokstafsleken. En med stort tålmod utrustad person kan ju göra ett försök. Som jag icke här funnit några bokstafssammansättningar, som tillhöra vanliga klockinskrifter, har jag tagit denna sådan hon är. Detta är icke det enda exemplet.

Jag förbigår de inskrifter, som endast omtala, när klockan göts och hvilke dervid medverkat.

Christus och Hans återlösningsverk omtalas å flere klockor, särskildt i Skåne. Å Hörs klocka läses:

O rex glorie, Christe, veni cum pace.
 Help Got myt dyner gnade
 dat my dyn werk wol gerade
 Jacob Yode,¹ eyn knecht Godes. Amen.

På Veberöds klocka, gjuten år 1432, läses:

O rex glorie, Christe, veni cum pace.
 Help Got dat ik beginne
 dat en got ende gewinne.

d. v. s. O Christus, herrlighetens konung, kom med frid. Hjelp, Gud, att jag begynner det som vinner en god ände.

På Hammarlunda klocka af år 1506 läses:

Jhesus Nazarenus, rex Judeorum, miserere nobis peccatoribus. Alpha et o, deus et homo, O rex glorie, Christe, veni cum pace.

På Bondetorps klocka (Småland), år 1517 gjuten af Ulf Sunesson i Skeninge, står:

Help Jhesus, Marie son, tu renc.

¹ Jakob Jode var klockgjutare i Stralsund. Han har gjutit en klocka i Landskrona och två klockor på Seland.

På Skerike klocka, Vestmanland, läses en del af en sång, hvilken, ehuru stympad, dock är lätt att förstå:

qui genitricis Eve
ve fecit esse breve.

Hufvudordet till relativpronomet fattas, men är tydligen Christus, »hvilken lät det ve, som modern Eva vållat, varda kort».

Naturligtvis kunde icke Mariakulten utestängas från klockorna.

På Oppmanna klocka (Skåne) läses:

Ave Regina celorum,
mater regis angelorum.

Å flere klockor förekommer engelshelsningen till Maria eller en del af denna.

På Rödinge klocka, Skåne, läses:

Virgo decoris
dat pocioris
culmen honoris
Ave Maria, sancta mater Domini,

d. v. s. herrlighetens jungfru förlänar det högsta måttet af heder. Hell Maria, Herrens heliga moder.

För öfrigt omtalas å klockor flere helgon.

På klockorna förekomma äfven mångahanda bildliga framställningar af den korsfäste Christus, jungfru Maria och helgon.

På en klocka i Horreds kyrka, Vestergötland, förekommer jämte inskriften *help Maria* teckningen af en labyrint och öfver denne ett kors. Som teckningar af labyrinter förekomma i några utländska kyrkors golf, få vi tillerkänna labyrinten en symbolisk betydelse.

Medeltidens egendomlige smak att blanda det profana in på det heligas område har fått ett karakteristiskt uttryck å Bringetofta klocka (Småland) af år 1473. Hon är i det föregående afbildad fig. 600. Å manteln förekomma fem bilder: Christus på korset, räfven blåser för gässen, en gås ringer i en klocka, gässen hänga räfven. Inskriften är icke fullständig, emedan utrymme fattades för hennes slut.

Å en och annan klocka ses aftryck af mynt, d. v. s. aftrycken voro gjorda i formen, hvadan mynten ses upphöjda å klockan, men som formen bestod af temligen groft material, blefvo aftrycken dåliga. Ett myntliknande föremål ses å Hyltingeklockan (fig. 602).

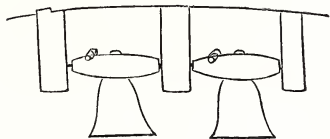
På Vätö klocka i Uppland (jfr fig. 597) och Hvitaryds klocka i Småland finnes en kopia af ett pilgrimsmärke, d. v. s. ett sådant

märke, som gafs åt pilgrimen till ett minne af eller som ett qvitto på hans besök å vallfartsorten.¹

De för bygdens behof afsedda klockorna måste hänga högt, för att ljudet skulle kunna vinna spridning. Många landskyrkor hade intet torn. Ja, äfven betydande kyrkor i städerne, t. ex. Linköpings domkyrka, saknade torn. Då måste klockorna hängas i en särskildt uppförd stapel af trä. Någon klockstapel, som kan hänföras till medeltiden, känner jag icke för vårt land. Stapeln stod helt visst då, som nu, antingen på kyrkogården eller å någon höjd i dennes närhet. Kyrkornas torn uppfördes, såsom jag redan visat, till att tjena som försvarsverk, äfven som förrådsrum. Men när torn fanns, flyttades klockorna in i detta.

Dijkman yttrar i sina *Antiquitates ecclesiasticæ* (s. 188): »Man finner ock igen uti somliga kyrkor ett monument af de gamles gudstjenst uti ringande, nämligen en liten klocka öfver högkoret upp uti eller under hvalfvet, med en hängande sträng, som klockaren plägar röra [antagligen ännu på Dijkmans tid], när välsignelsen var sagd af presten. Men denna hafva de ringt fordomdags, när presten under messan har upplyft hostian.»

I en skånsk kyrka, Ignaberga, såg man på Brunii tid utanför och helt nära triumfbågen en bjelke med tre klotsar, mellan hvilke hängde två små klockor, som beqvämt kunde ringas med rep fästa vid armar.



603. Klockställ i koret.

I Tranås' kyrka, Skåne, funnos i korets hvalfkupa helt nära triumfbågen tre klotsar inmurade i en rad, mellan hvilke suto tvänne axlar med armar. Vid den ene af desse axlar såg Brunius en liten klocka hänga, den andra hade något tidigare fallit ned. Fig. 603 återgifver Brunii teckning,

kompletterad med den förut nedfallna klockan. Ignaberga kyrka är nu ruïn, Tranås' kyrka blef rifven utan att dessförinnan hafva kunnat närmare studeras. Båda kyrkorna voro romanska, men hade under den gotiska tiden (antagligen 1300-talet) blifvit försedda med hvalf, och vid dessa voro klockställen fästa. Tidigare, då såväl långhus som kor hade platt tak, måste en annan anordning hafva funnits för uppfästade af dessa för gudstjensten afsedda klockor.

Sådana klockor finnas ännu bevarade i en och annan kyrka. De kallas nu vanligen primklockor. Namnet är lånadt från den gudstjenst, som hölls vid *prima hora* eller förste timmen, d. v. s. vid dagbräckningen. En sådan klocka är här afbildad fig. 604.

Fig. 603. Efter teckning af C. G. Brunius.

¹ Jfr angående sådana märken nästa kapitel.

Äfven användes vid gudstjensten ännu mindre klockor, s. k. handklockor, af hvilka en med ett mycket ålderdomligt utseende är här afbildad fig. 605.



604. Primklocka.



⋈†⊕⊙ ⋈†⊕⊙ ⋈†⊕⊙ ⋈†⊕⊙ ⋈†⊕⊙ ⋈†⊕⊙ ⋈†⊕⊙

605. Handklocka.

Det var icke allenast vid det allra högtidligaste ögonblicket i messan, som man ringde i kyrkan, utan äfven vid andra tillfällen, t. ex. vid predikningen. Handklockor användes dessutom, såsom redan

blifvit omtaladt, vid processioner samt när presten skulle besöka en döende: man ville i båda fallen hos dem man mötte väcka uppmärksamhet derpå, att det var något heligt, som nalkades, och detta skulle helsas med vördnad. Så finnes det föreskrifvet:¹ »När en prest bär Christi lekamen till en sjuk i staden, skall han åtminstone hafva [af messkläderna] på sig stola och klockaren skall gå före honom med ljus och klocka. Presten skall bära Christi lekamen i en pixis och med vördnad sjunga de sju bönerna och litanian. Han skall träget förmana lekmännen, som följa efter eller strömma till, att med böjda knän och fromt sinne priså Christi lekamen.»

Under den kyrkliga sorgens tid, när man beredde sig att fira minnet af Christi död och begrafning, upphörde all klockringning. Onsdagen närmast före långfredagen upphängdes alle klocksträngar, så att ingen skulle hafva tillfälle att sätta klockorna i rörelse. Denne dag kallades af sådan anledning klockonsdagen (klockna öppinsdagher).

När interdikt var lagdt på ett land, skulle alla landets kyrkoklockor vara stumma.

RÖKELSE, RÖKELSEKAR.

Välluktande rökelse användes af gammalt såväl i Österlandet — icke minst hos Judarne — och hos antikens folk, såväl för privat bruk som vid gudstjensten. Rökelsen var ett doftande harts, som sipprar ut från stammarne å vissa träd, under äldre tid uteslutande eller förnämligast af *Boswillia sacra*, som växer i södra Arabien. Det förråd af rökelse, som fanns i en kyrka, förvarades i ett särskildt kar, som kallades *navicula* på grund deraf, att det ofta hade formen af ett skepp — ett aflångt, undertill bugtadt, upptill platt kar, af hvars lock den ena hälften var fast, den andra kunde lyftas upp. Till detta kar hörde en sked, med hvilken rökelsekornen togos fram, när de skulle användas. Jag har ej sett någon *navicula* i Sverige, ej heller någon sådan sked. I Köpenhamns nationalmuseum finnes en mycket pryddig *navicula*.²

Rökelsen vigdes palmsöndagen.³

När rökelsen skulle användas, lades hon i ett för detta ändamål särskildt afsedt kar å en bädd af glödande kol. Karet måste vara så ordnad, att det kunde bäras och svängas, så att doften af rökelsen spriddes.

Rökelsen spelade en ganska stor roll vid messan. Före altartjensten välsignade den tjenstförrättande presten rökelsen med orden

¹ Reuterdaahl, *Statuta synodalia*, s. 167.

² Jfr Worsaae, *Nordiske Oldsager*, fig. 528.

³ Dijkman, *Antiquitates ecclesiasticæ*, s. 124.

»ab illo benedicaris, in cuius honorem cremaberis», må du välsignas af Honom, till hvars ära du skall brinna. Presten tog derefter rökelsekaret ur diakonens hand och spridde rökelseångorna öfver altaret, hvarefter han sjelf beröktes af diakonen. Rökelsen vigdes ännu en gång före uppläsandet af evangeliitexten, evangeliiboken beröktes tre gånger och derefter presten. Vid offertoriet — se nästa kapitel — efter *veni sanctificator* välsignades åter rökelsen med orden »per intercessionem beati michaelis stantis a dextris altaris incensi incensum istud dignatur Dominus benedicere», d. v. s. rökelsen skulle välsignas af Herren genom bemedling af erkeengeln Mikael. Sedan fördes rökelsekaret tre gånger öfver kalken och patenen med oblaterne och derefter tre gånger från höger till venster, under det dessa ord sades: »incensum istud a Te benedictum ascendat ad Te, Domine», stige denne af Dig signade rökelse upp till Dig, o Herre. Derefter beröktes altaret under uttalande af orden i Davids psalm 141 v. 2: »min bön gälle inför Dig liksom ett rökoffer». Derefter berökte diakonen den tjenstförrättande presten och subdiakonen, som höll patenen, hvarefter den korgosse, som bar rökelsekaret, berökte diakonen och menigheten.

Rökelsekar användes äfven vid andra kyrkliga högtidligheter.

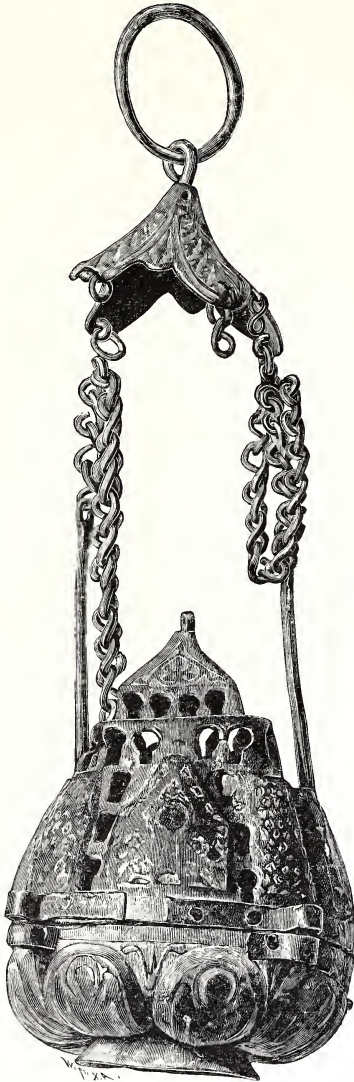
Rökelsekaren voro i regeln försedda med en fot, så att man kunde ställa dem ifrån sig. Foten uppbar en vanligen halvsferisk skål, i hvilken kolen och rökelsen lades. På skålen hvilade ett lock, som sträfvade åt höjden. Skålen hade i den öfre och locket i den nedre kanten tre eller fyra öglor, genom hvilka stänger voro trädde, som fortsattes af kedjor, hvilka förenades i en tre- eller fyrflikig kupa, upptill afslutad med en ring, som omfattades af den, som bar karet. Ibland saknadas stängerna. Då gingo kedjorna ända ned till öglorna. I locket funnos flere hål, genom hvilka doften af den brinnande rökelsen strömmade ut i luften.¹

Rökelsekaren voro i allmänhet af malm, men åtminstone en gång i Sverige (år 1285) omtalas ett *thuribulum* af silfver. I utlandets större kyrkor funnos rökelsekar af guld. I våra små landskyrkor äro rökelsekaren vanligen ytterst enkla, någon gång finner man dock en rikare utstyrel, och af denna kunna enstaka spår upptäckas äfven å mycket enkla kar. Man reproducerade goda original, reproducerade sedan reproduktionerna, men, som sagdt, några spår af den ursprungliga anordningen stannade dock kvar.

Munken Teofilus, som under 1100-talet skref sin mycket märkliga, i förste delen af detta arbete ej sällan åberopade bok om de tekniska konsternas användande i kyrkans tjänst, säger, att rökelsekarets topp skall hafva ett åttkantigt torn med fönster, till den nedre delen af detta torn sluta sig fyra runda och fyra fyrkantiga torn, också de

¹ Det sades under medeltiden, att den frommes hjerta skulle likna rökelsekaret, »helt slutet mot jorden, men öppet mot himlen».

försedda med fönster, mellan tornen förekommo englagestalter, för öfrigt anbragtes djurbilder och växtornament. Längst ned förekommo under hvar sin rundbåge bilder af de fyra evangelisterne. På skålens öfre del motsvarades desse fyra rundbågar af fyra andre, som omslöt



606. Rökelsekar.

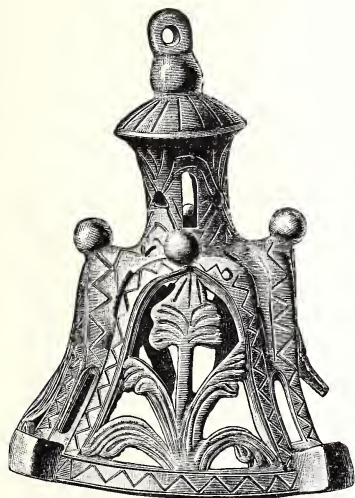


607. Rökelsekar. Östra Ryd, Östergötland.

bilder af de fyra paradishoderne. Borgen öfverst å locket skulle framställa det himmelska Jerusalem; detta var således åt ena sidan ändpunkten, åt den andra uppenbarade sig hogkomsten af det längesedan

förlorade paradiset, hvars floder plägade representeras af män i ligande ställning, hvar och en hållande vid sidan ett kärl, ur hvilket vatten strömmade. Mellan paradiset, som ligger bortom mensklighetens historia, och det himmelska Jerusalem, mensklighetens slutliga mål, se vi evangelisterne, genom hvilkes lära möjlighet är beredd att hinna detta mål.

Rökelsekarets yta var ingalunda stor. Det oaktadt förstod man i utlandet att på denna hopa bildliga framställningar: utom evangelisterne och englarne förekomma Moses med sin staf, Aron med ett rökelsekar, profeterne Esaias och Jeremias, Abel offerar ett får, Melkisedek offerar bröd och vin, Abraham bereder sig att offra Isak, Isak välsignar Jakob, Salomo sitter på en tron, skyddad af fyra lejon, apostlar, Jakob d. ä. och Johannes, de tre männen i den brinnande



608. Lock till rökelsekar. Skåne.



609. Rökelsekar. Marka, Västergötland.

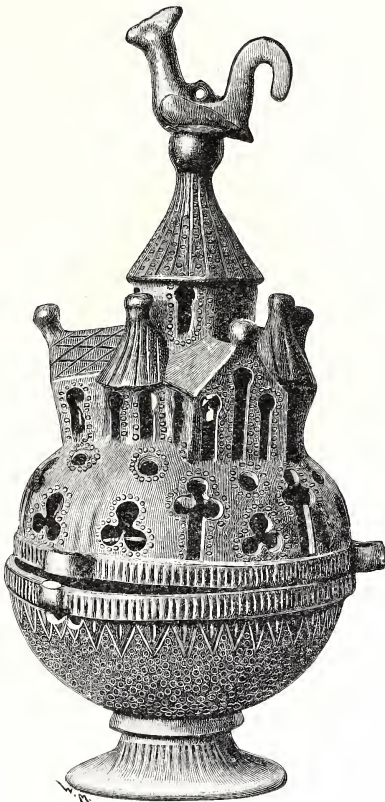
ugnen¹ o. s. v. Som de följande exemplen visa, nöjde man sig i Sverige med enklare framställningar.

Af fullständigt romansk karaktär äro följande fyra rökelsekar. På skålen (fig. 606) ses åtta utåt bugtade ytor och å hvar sådan en stående englagestalt med nedhängande vingar. Locket har karaktären af en byggnad, men sidorna äro till störste delen skylda af fyra plattor, hvar bärande bilden af en engel med upplyfte vingar, samt fyra kupige delar med fjälliknande beklädnad. Byggnadens öfre del består af ett galleri, uppbarande ett firsidigt tak. Detta, liksom det åttaflikade fästet för kedjorna, prydes med bladornament. De insänkta ytorna omkring bilderne torde hafva varit fyllda med emalj, men af denne

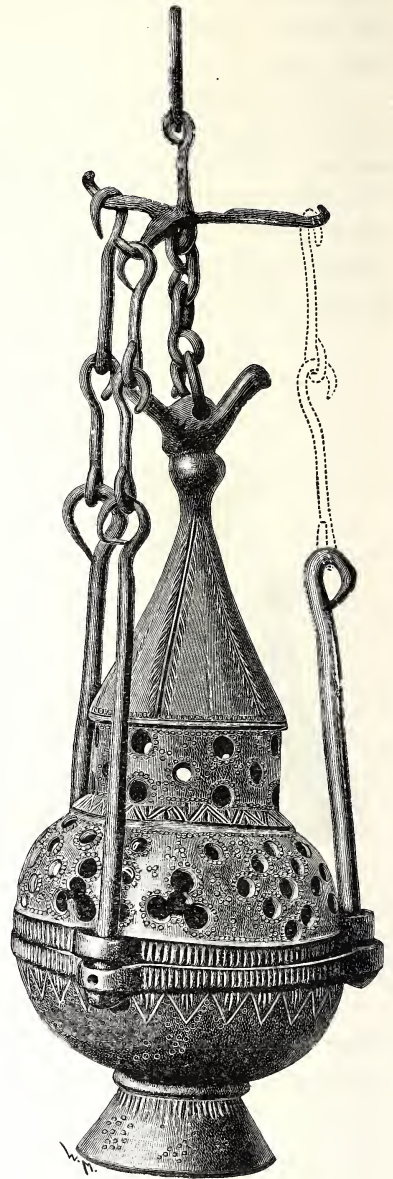
Fig. 608 och 609. Efter original i Statens Historiska Museum.

¹ Jfr Didron Ainé, *Annales archéologiques*, del 19, s. 108 f.

saknas nu alla spår. Detta vittnar om hög ålder, liksom ock, att de i kanterne af skålen och locket anbragta öglorna blifvit bortnötta, hvadan de blifvit ersatta af andra, som äro pånitade..



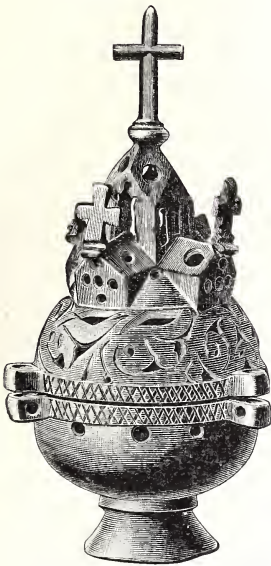
610. Rökelsekar.
Drottens kyrka, Östergötland.



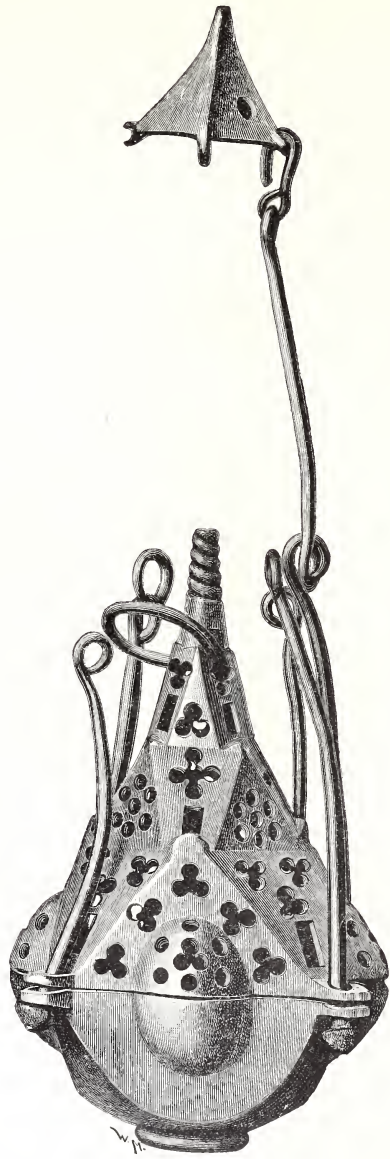
611. Rökelsekar.

På fig. 607 framträder bilden af det himmelska Jerusalem tydligare; det är ännu rikare fördeladt än enligt Theofil's beskrifning:

nederst å locket ses fyra gafflar, omslutande de fyra evangelisternes symboler; på den öfre delen af skålen motsvaras de af fyra halffrundlar



612. Rökelsekar. Orkesta, Uppland.



613. Rökelsekar.

med bilder af de fyra paradislöfverne. De åtta bilderna äro ej synnerligen väl utförde.

Af det tredje romanska rökelsekaret finnes dessvärre endast locket bevaradt (fig. 608) med mycket kraftiga bladornament. Några påminnelser om gasflar kring ett smalt cylindriskt torn med koniskt tak kunna skönjas.



614. Rökelsekar.

615. Rökelsekar.

En rik romansk växtverld och en tydligare påminnelse om det himmelska Jerusalem finna vi i fig. 609.

En romansk karaktär, men sen, förekommer hos flere rökelsekar, hvilka dock ingalunda kunna alla hänföras till den egentliga romanska tiden. De äro ytterst simpelt gjorda, och de gamle formerne, när de icke voro i detalj utarbetade, kunde bibehålla sig mycket länge. Fig. 610—612 visa prof på denne grupp. På fig. 610 se vi det himmelska Jerusalem tydligt. Det är emellertid möjligt, att man småningom hade glömt hvad denne å så många rökelsekar förekommande byggnad skulle betyda. Här hafva de tre fyrkantiga utsprången fullständigt karaktär af korgafflar, hvar med en grupp af tre fönster. Det är kanske denne öfvergång till kyrka, som gifvit anledning till att sätta tuppen som högsta ornament på så många rökelsekar. Fig. 611 liknar till konturerne mera vissa i det föregående omtalade exemplar. Fogeln på toppen liknar snarare en dufva än en tupp. I fig. 612 se vi en ytterst dålig kopia af ett romanskt bladmotiv. Såsom ofta är fallet, se vi på toppen af detta rökelsekar ett kors.

Till gotisk tid kunna vi hänföra de tre karen fig. 613—615. I fig. 613 har den helige byggnaden å locket ännu drag, som påminna om de romanske förebilderne, i fig. 614 deremot se vi inflytande af stafverket i de gotiska kyrkornas stora fönster. I fig. 615 har bladverket fått gotisk karaktär.

I Danmark finnas flere rökelsekar, som, enligt inskrift tecknad med runor, äro tillverkade af en magister Jacobus ruffus eller Jakob röd. Ett af hans kar är afbildadt i Worsaaes *Nordiske Oldsager* fig. 541. Det är helt enkelt och påminner mest om den här under nr 2 omtalade gruppen.

SALT.

Laurentius Petri talar om vigdt salt. Detta användes vid dopet, vid hvilket salt — antagligen ett saltkorn — lades i barnets mun, under uttalande af orden: »accipe sal sapientie in vitam æternam», mottag vishetens salt till evinnerligt lif.

SPOTT.

Laurentius Petri talar äfven om spott såsom hörande till heliga ting. Enligt den romerska kyrkans ritual skulle vid dopet efter djefvulsbesvärjelsen och före smörjelsen presten taga spott ur sin mun och dermed vidröra barnets öron och näsa. Vid beröringen af öronen skulle presten säga *epheta*, hvilket ord är lånadt från evangelisten Marcus' berättelse (kap. 7, v. 34), huru Christus med beröring af den stummes tunga med sin spott sade nyss anförda ord, hvilket betyder: 'öppna dig'. Beröringen af näsan med spott skulle beteckna vinnande af det eviga lifvets goda lukt.¹

¹ Augusti, *Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archäologie*, del 7, s. 305.

STRIK. Se Kalkkläde.

STUKA. Se Drägt.

SVÄMARE.

År 1405 skänktes till Uppsala domkyrka en 'svämare', 24 famnar lång, och till den s. k. bondkyrkan i samme stad en 'svämare', 7 famnar lång, till gråbrödraklostret derstädes sammaledes. På baksidan af det bref, som omtalar dessa gåfvor, heter det 'vexillum vel svämare'. Vexillum betyder fana. När Laurentius Petri omtalar de föremål, som spelat en roll vid den katolska gudstjensten, nämner han fanor, kyrkosvemare, kyrkopell, fastedukar. År 1523 omtalas i ett sammanhang '2 smaa fäneker' och en 'swemer'. En fana eller ett baner på 7 famnars längd är otänkbar, detta gäller naturligtvis ännu mera en på 24 famnar. Antagligen betecknar svämare något af tyg förfärdigadt, hvarmed en kyrka pryddes. Jag har icke återfunnit ordet i ännu fortfarande svenska dialekter, ej heller i närliggande lands språk.

UNDER VERKANDE FÖREMÅL.

En i Stockholms dominikanerklosterns kyrka förekommande bild af Christi nedtagande från korset — icke ett på ett altare stående kors, såsom i tredje delen af *Scriptores rerum Svecicarum* uppgifves — ansågs verka under för dem, som till denne bild gjorde löften eller skänkte gåfvor. En klosterbroder har i en berättelse nedskrifvit flere fall, som timat under 1400-talet.¹

Man tilltrorde naturligtvis i främsta rummet de i kyrkorna bevarade relikerna förmågan att åstadkomma öfvernaturliga verkningar. För att sådana skulle vinnas fordrades ingalunda alltid ett direkt berörande af relikerna, utan i allmänhet endast ett åkallande af helgonet och ett löfte till helgedomarne eller till det kar, i hvilket de voro inneslutne. Några mirakelförteckningar finnas bevarade från medeltiden. Jag kommer att begagna dem i det följande, då jag skall tala om de sjukdomar, som förekommo under medeltiden, och om sätten att bota dem.

VIATICUM. Se Ciborium.

VOTIVGÅFVOR.

De, som genom inflytande af något helgon eller något heligt föremål blifvit hulpne i nöd och farligheter, voro angelägne att visa

¹ Utgifven år 1725 af professor Roberg i Uppsala.

sin tacksamhet. I regeln fick man icke hjälpen utan att först hafva lofvat något. Tacksamheten kunde uppenbara sig under olika former, dels genom gåfvor af materielt värde, dels genom sådana, som väl saknade sådant, men genom den föreställning de lemnade om en undergörande förmåga, voro egnade att framkalla gåfvor från andra håll.

En tjenare hos hr Nils Bosson å Lindholmen satt år 1418 en tid fångslad, men hans bojor lossades af sig sjelfva, då han anropade 'dominica defixio' i Stockholms dominikanerkyrka. Han skänkte der- efter till kyrkan en bild af vax, som visade huru han hade varit fångslad.

Magnus Plata tillhörde år 1406 besättningen å Glembeke slott på Femern, hvilket hårdt ansattes af Holsteinarne. En pil gick från venster in i och genom käken samt vidare genom halsen, så att spetsen stack ut genom halsens högra sida. När räddning syntes omöjlig, anropade han samme bild, en operation företogs och läkning lyckades. Han lät i kyrkan upphänga ett stort hufvud af vax. Det hade uppenbarligen storleken af ett människohufvud, ty deri var insatt den pil, som hade genomborrat gifvarens eget hufvud.

En ung man i Tjust, som år 1470 hade blifvit fångslad och der- efter användes till hvarjehanda arbeten, men derunder bar å den ene foten en stor sporre, som skulle hindra honom att fly, anropade den hel. Katarina af Vadstena, och sporen lossnade. Han vallfärdade sedermera till hennes graf, och sporen upphängdes vid dennas sida.

Hr Greger Bengtsson och hans maka fru Kristina på Benhammar hade stora bekymmer öfver de krämpor, som hemsökte deras lilla dotter. De anropade samma hel. Katarina, och flickan blef alledes frisk. Föräldrarne skänkte till åminnelse deraf ett barn af silfver och ett af vax.

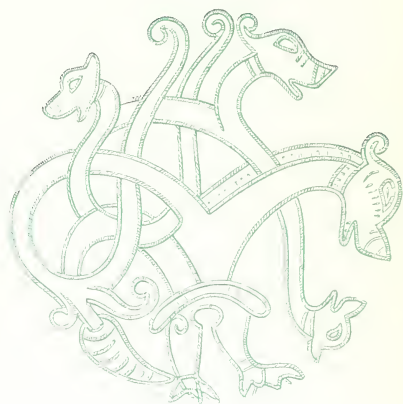
Knut Posse, som i slaget å Brunkeberg bar fanan framför den svenske hären, låg sedan på slagfältet, skadad i hufvudet af ett pålyxe- hugg och dessutom med fyra pilar sittande fast i kroppen. Föga hopp fanns om hans vederfäende, men man anropade den hel. Katarina, och han blef fullständigt återställd. Han skänkte till helgonets graf en vaxbild, i hvilken de fyra pilarne suto och å hvilken dessutom sågos tecken, som antydde, huru illa hans kropp hade blifvit sargad.

Reformationen i Sverige uppträdde ingalunda våldsamt. Än i dag står å månet altare det från katolsk tid härstammande altar- skåpet. Våre prester bära ännu i dag messhakar, vid vissa högtidliga tillfällen användas korkåpor, mitror o. s. v. Men den nya tiden hade i början stora kraf på penningemedel, på det att det politiska nytids- arbetet skulle vinna stadge. Kyrkorna fingo afstå många föremål af

guld och silfver, äfvensom klockor af malm. Någon annan utväg fanns antagligen icke, och man måste ju foga sig i nödvändigheten. Af det som fanns kvar efter reformationstiden har somt blifvit från kyrkorna förskingradt, somt blifvit genom vanvård förderfvadt.

Under sådana förhållanden må vi vara glade, att så mycket blifvit bevaradt, att den föregående framställningen kunnat göras. Af det, som i denna beskrifves, finnes mycket, som är af betydelse för den kyrkliga arkeologien i allmänhet. Tilläggas må, att det är en lycka för vårt land och för vetenskapen att Statens Historiska Museum kom till stånd redan under 1600-talet.

Om slutornamentet jfr del 1, s. 175.



FEMTE KAPITLET.

Gudstjensten.

Innehåll: Liturgiska uttryck och handböcker. — De kanoniska tiderna. — Högmessan. — Andra messor: helgdagar, minnes- och bönegudstjenst, föreningsgudstjenst. — Enkle och dubble fester. — Vigilier. — Predikan. — Processioner. — Ringning. — Gudstjenst hos enskilde. — Gudstjenst under resor. — Pilgrimsfärder.



en romerska gudstjenstordningen var af gammalt mycket rikt utvecklad. Tidtals förkortade man henne, af lättja eller af praktiska skäl, t. ex. då Franciskanerne fingo tillfälle att inverka på liturgien, men å den andra sidan gjordes hvarjehanda tillägg till de ursprungliga anordningarna. I alla händelser var den romerska gudstjensten mycket vidlyftigare och mera invecklad än den som förekommer i våra nutida kyrkor. Olikheterna kräfva en redogörelse för den katolska gudstjensten under Sveriges medeltid.

Denna bestod af en hel mängd delar, hvilke hvar och en hade sitt namn. För att underlätta läsningen af det följande meddelar jag redan här de viktigaste af dessa namn.¹

Absolutio eller *benedictio*. Absolution, välsignelse.

Antiphona. Vexelsång, som utföres af tvänne körer. Antifonen inledde en psalm eller lofsång och stod till denna i öfverensstämmelse med afseende på tonen.

Canticum. Lofsång hemtad ur bibeln. De tre förnämste voro *Benedictus*, Zacharias' lofsång, som sjöngs i laudes, *Magnificat*, Marias lofsång, som sjöngs i vespern, och *Nunc dimittis*, Simeons lofsång,

¹ Robert Geete har redogjort för dessa namn och deras betydelse i sin upplaga af *Jungfru Maria örtagård* (Fornskriftssällskapets Samlingar).

Om begynnelsebokstafven se del. I, s. 1.

Hildebrand, Sveriges Medeltid 3.

som sjöngs i kompletoret. Jämte Davids psalmer, som spelade en stor roll i gudstjensten, användes såsom med desse likställda *sex cantica*, nämligen Annas (*Exultavit cor meum in Domino*), Habakuks (*Domine, audivi audicionem tuam*), Jesaias' (*Confiteor tibi, Domine, quoniam iratus*), Moses' nr 1 (*Cantemus Domino, gloriose enim*), Moses' nr 2 (*Audite, celi, que loquor*) och de tre männens i den brinnande ugnen (*Benedicite, omnia opera Domini, Domino*).

Capitulum. Kort uppläsning, som förekommer i hvar och en af de kanoniska tiderna (om dessa jfr det följande) och åtföljes af ett *responsorium* med dess vers eller en hymn.

Collecta. Bön, som förekommer under messan.

Communio. Nattvardsbönen i slutet af messan, af vexlande lydelse.

Graduale. Kort *responsorium*, som sjunges i messan mellan episteln och evangeliet.¹

Historia. Alle de delar af tidegudstjensten, som voro försedde med rikare melodier än psalmer, lektioner och kollekter. Historia kallades äfven sådana *responso*rier å söndagar och helgdagar, i hvilka berättelsen, som nys blifvit läst ur bibeln eller en helgonlegend, upptogs till fortsatt behandling, ofta i lyrisk form.

Hymnus. Lofsång, ordnad efter den klassiska poesiens kvantitetslagar.

Introitus. *Responsorium*, sjunget af kören såsom inledning till messan, och åtföljd af en vers. Hvar söndag hade sin egen *introitus*, och namngåfvos söndagarne efter begynnelseordet i *introitus* (*gaudete, oculi* o. s. v.).

Invitatorium. Sjungnen inbjudning till matutinan, börjad af en solist, fortsatt af kören.

Lectio. Läst stycke.

Memoria (*commemoratio, suffragium*). Antifon med kollekt till något helgons ära; förekom vid tillfällen, då man icke kunde ega helgonet någon större del af gudstjensten.

Offertorium. Offer, offerbönen i messan, ett *responsorium* bestående af verser ur någon Davids psalm eller någon annan af den Heliga skrifts böcker och sjungen af kören omedelbart efter *credo*, under det presten vid altaret tillreder offret och offerar.

Officium = gudstjenst.

Prosa. Se *Sequentia*.

Responsorium. Svarsång sjungen af hela kören, vexlande allt efter gudstjenstdagens betydelse; de utgjorde ett lyriskt återupptagande af den strax förut läste texten.

Sequentia (prosa). Vanligen rimmad sång, hvars stafvelsebetoning bestämdes af accenten (ej af kvantiteteten, såsom fallet var med hymner).

¹ Sjöngs i början af en diakon stående på trappan (*gradus*) till ene predikstolen.

Hon följde i messan efter gradualet med dess tillägg. Märkligast bland seqvenserna äro *Veni, sancte Spiritus, Stabat mater* och *Dies iræ*.

Tractus. Versikel, som sjöngs i messan efter gradualet, då ritualboken bars från epistel- till evangeliisidan.

Versus, versiculus. Kort text, föredragen af en solostämman omedelbart före eller efter en körsats. Versikel är en kortare vers. Om flere verser följde efter hvarandra, kallades den siste versikel.

För den dagliga gudstjensten och för de ännu mera högtidliga messorna behöfdes skrifna handledningar. Det var för mycket för att kunna anförtro det åt minnet, och för öfrigt äfven det bästa minne kan svigta, och något oriktigt fick icke förekomma i gudstjensten. Inom hvart stift kunde i många fall seden vara olika, och måste därför handböcker utarbetas efter hvart stifts sed.

De vanligast förekommande liturgiska böckerna voro följande.¹

Antiphonarium, antiphonale, liber responsalis innehöll ord och musik till de delar, hufvudsakligen antifoner och responsorier, af gudstjensten, hvilke icke tillhörde messan.

Breviarium innehöll texten till alle gudstjenstens delar utom messan.

Ordet antyder något som är 'kort', och breviariet har under olika former gjort sig förtjent af namnet. Intill vid pass år 1200 gaf breviariet anvisning om gudstjensten och innehöll endast rubrikerne eller reglorna samt begynnelseorden af det, som skulle läsas eller sjungas. Hele texterne kunde icke intagas, ty i dem ingick bland annat så godt som hele bibeln, hvilken skulle vara uppläst under loppet af hvart år. Vid den nämnde tidpunkten voro en mängd förkortningar vidtagna, då kunde allt, som skulle läsas eller sjungas, intagas i en enda bok, hvilken sålunda var ett *plenarium*, men i förhållande till den tidigare formen ett sammandrag, hvadan namnet *breviarium* sålunda fortfarande var befogadt.²

Breviariet innehöll *temporale* (texterne för hvardagarnes samt sön- och andre högtidsdagars gudstjensttimmar), *sanctorale* (texterne för helgondagarne), *psalterium* (Davids psalmer) och *hymnarium*.

Graduale innehöll ord och musik till den del af messan, som utfördes af kören. I gradualet förekommo följande 5 delar: 1. *proprium de tempore* (det som gäller alle sön- och festdagar), 2. *proprium de sanctis*, det som gäller helgondagar, 3. *commune sanctorum* (den gemensamme ritualen på helgonens dagar), 4. *ordinarium missæ* (sjelfva messan) och 5. *modus respondendi* (i messan förekommande responsorier).

Horarium. Samling af allt det, som förekom vid de kanoniska tiderna (jfr det följande).

¹ Jfr Geetes upplaga af *Jungfru Maria örtagård*.

² Jfr Bäumer, *Geschichte des Breviers*, s. 337.

Hymnarium. Samling af de hymner, som användes under gudstjensten.

Missale. Den för presten afsedda handboken för utförandet af messan. Missalet tillkom under 1100-talet. Dess föregångare kallades *sacramentarium*.

Ordinarium. Anvisning, huru presten skulle sköta gudstjensten och sakramenten. Genom en stadge för Linköpings stift föreskrifves, att hvar prest skall hafva ett *ordinarium* affattadt i öfverensstämmelse med stiftskyrkans sed.¹

Processionale. Samling af de sånger, som användes vid de kyrkliga processionerna.

Seqvencionarium, innehållande seqvenser.

Tidebok. Det svenska uttrycket för horarium.

Alla dessa böcker skrefvos i äldre tider alltid, senare väl oftast på pergament. Skrifvarne voro prester, och det synes, som om visse af dem särskildt vinnlade sig om sådant arbete, så att de kunde hålla ritualböcker till försäljning. Kyrkorna hade sådana böcker,² men många enskilde prester hade åtminstone ett breviarium. I många testamenteriska förordnanden finna vi sådana omtalade såsom gifna åt efterlevande. Dessa fall äro så talrika, att exempel icke behöfva anföras. Af särskildt intresse är hvad jag redan del 1 s. 293 omtalat, huruledes Skarabiskopen år 1471 efter fullbordandet af en visitationsresa i Vermeland begagnade sig af den kalfskinnsskatt, som han enligt gammal ordning hade uppburit i nämnda landskap. Klockaren Peter i Sköfde beredde 50 decker, d. v. s. 500 skinn till pergament, deraf togs till ett missale, som skrefs af kyrkoherden Peter i Ölmehärad och skänktes till ett kor i Skara domkyrka, samt till två breviiarier, som skrefvos af magister Torkil. Tio decker lemnades som arfvode åt en prestman, som varit biskopen följaktig och predikat under resan. Han torde derefter hafva använt dem till utskrifvande af ritualböcker. En prest i Ångermanland tackar år 1480 en annan prest i Forsa (Helsingland) för en erhållen messbok och köpslår om en annan, för hvilken han var villig att gifva 30 mark. Han sänder 12 mark och anhåller om anstånd med återstoden.

Mot slutet af medeltiden började man trycka de kyrkliga handböckerna för gudstjensten. De trycktes då på papper, men det hände,

¹ Reuter Dahl, *Statuta synodalia*, s. 78.

² Järpstads (nu Järstads) kyrka i Östergötland egde år 1399 två messböcker, två ottesångsböcker, två hymnariet, ett graduale, ett seqvencionarium, en handbok, ett ordinarium, en psaltare, ett breviarium, ett qvaternum, samt vidare två par messkläder, två messhaklar, två altarereden, två kalkar, två korporalen, två gudskamensbudkar (två hostiekärl) af silfver, en korkåpa, ett röklin, två amplar, en vinflaska.

att någon del af boken, som oftare användes och därför i högre grad än det öfriga var utsatt för slitning, trycktes å pergament.

G. E. Klemming, som så varmt intresserade sig för den svenska medeltidens litteratur och var en så flitig samlare, utgaf år 1879 en i ett ringa antal tryckt bok med titel *Sveriges äldre liturgiska litteratur*, i hvilken han redogör för alla nu kända i eller för Sverige under den slutande medeltiden tryckta liturgiska böcker, och till hvart af honom anfördt nummer är fogadt ett originalblad från den omtalade boken. Alla dessa blad hade han samlat genom att taga vara på omslagen till räkenskapsböcker och andra handlingar. Under reformationstiden hyste man ingen pietet för de gamla messböckerna.

De af Klemming uppräknade böckerna, som tillhöra medeltiden, äro följande.

1. *Missale Upsalense*, tryckt före år 1487.
2. *Missale Upsalense*, tryckt i Basel år 1513.
3. *Missale Strengnense*, tryckt i Lybeck år 1487.
4. *Missale aboense* eller rättare *Missale secundum ordinem fratrum predicatorum*, tryckt i Lybeck år 1488.
5. *Graduale*, tryckt i Lybeck, antagligen på 1490-talet.
6. *Breviarium lincopense*, tryckt i Nürnberg år 1493.
7. *Breviarium Strengnense*, tryckt i Stockholm år 1495.
8. *Breviarium Upsalense*, tryckt i Stockholm år 1496.
9. *Breviarium Scarense*, tryckt i Nürnberg år 1498.
10. *Psalterium*, tryckt i Uppsala år 1510.
11. *Breviarium secundum ordinem et usum sancte Birgitte*, tryckt i Lybeck år 1512.
12. *Breviarium arosiense*, tryckt i Basel år 1513.
13. *Manuale aboense*, tryckt år 1522.
14. *Manuale lincopense*, tryckt i Söderköping år 1525.
15. *Hore beate Virginis, sancte Crucis* etc., tryckt i Uppsala år 1525.
16. [*Tideboken*], tryckt i Uppsala år 1525?

Som vanligt under medeltiden svarar bokens titel icke alltid fullständigt mot innehållet. Man skref den tiden icke så många böcker, och därför lockades man ofta att i den bok, som skrefs, föra samman en hel del saker, som stå ibland i närmare, ibland i fjärmare sammanhang med hufvudinnehållet. Missalet skulle egentligen innehålla föreskrifterna för messan, under det föreskrifterna för de gudstjänster, som höllos vid *horæ canonicæ*, äro att söka i breviarierna. Dessa kanoniska *horæ* kallades på svenska icke timmar, utan tider, hvilket föranledt Klemming att åt nr 16 gifva titeln Tideboken.

Jag kan icke här inlåta mig på en jämförande granskning af innehållet i ofvan uppräknade liturgiska böcker. En sådan granskning vore af stort intresse. Hon må öfverlätas åt dem, som mera direkt

sysselsätta sig med vår kyrkas historia. Det är beklagligt, att ingen af dem redan företagit en sådan granskning.

När reformationen infördes i vårt land, var, helt naturligt, stämningen hos den nya tidens banbrytare ganska hätsk mot den romerska kyrkans sätt att sköta gudstjensten.

Reformatorerne funno i den tidigare gudstjensten mycket, som var stridande mot kristendomen rätt fattad, mycket som var öfverflödigt. Medgifvas måste, att under medeltiden, den romerska kyrkans tid äfven för vårt land, gudstjensten hade blifvit bunden i ett synnerligen hårdt tillsnördt formväsende. Menigheten torde icke under medeltiden hafva fäst sig dervid, ty gudstjenstens språk, det latinska, var för henne obegripligt. Man hade fostrats till en blind tro på heligheten i kyrkans anordningar, och på deras iakttagande berodde den enskildes utsigt att komma till saligheten. Menighetens andel i gudstjensten var mycket liten, man hade att lyssna och, efter gammal vana, följa med.

Reformatorerne ogillade kanske väl mycket. De fäste sig vid de yttre uppenbarelserna, hvilka gifvetvis för en ytlig betraktare voro meningslösa, helst de kyrkliga ceremonierna ganska visst synnerligen ofta utfördes på ett schablonmessigt, vårdslöst sätt. Sådant ser man än i dag i vår tids katolska kyrkor. Laurentius Petri, som icke ville sätta sig in i den tidigare uppfattning, som gifvit upphof åt dessa ceremonier och åt dem gaf en mening, gifver följande förlöjligande framställning af den romerska gudstjensten. »Presten måste under messan åtta gånger göra knäfall, tretton gånger böja knä, tre gånger kyssa altaret, tjugofem gånger göra korstecknet, tre gånger sitta, två gånger använda rökelsen, två gånger blunda till de dödes och de lefvandes åminnelse, tre gånger vara tyst, fem gånger vända sig om, två gånger höja och vifta med patenen, en gång fläkta, en gång stryka sig för bröstet med patenen, en gång slå sig hårdt för bröstet, när man säger *nobis* med hög röst, en gång kyssa brödet, som de kalla påås,¹ två gånger flytta messboken från söder till norr och sedan tillbaka igen.» Ostridigt är att, när man fäster sig endast vid de yttre uppenbarelserna, utan att efterforska deras orsaker, förefaller denna lista mycket betänklig.

Från början gjorde man inom den kristna församlingen en skilnad mellan Herrrens dag, söndagen, och hvardagarne (*feriæ*), som voro

¹ Ordet *påås* är obegripligt. Jag antager, att här ett misstag föreligger: i stället för 'brödet, som de kalla påås' borde hafva stått 'det brädet, som de kalla *paw'*'; jfr i föregående kapitel under detta ord samt i fortsättningen af detta kapitel.

egnade åt arbetet för lifvets nödtorft — detta ord taget i den skiftande betydelse, som det hade för den fattige, den burgne och den rike. Men Guds tjenst var icke inskränkt till söndagen, hon gällde hela lifvet. Den enskilde tjenade visserligen Gud i sitt hem och under sitt arbete, men det skulle äfven firas gudstjenst på heligt rum hvar dag intill verldens ände. För denna dagliga gudstjenst, som bands vid visse af dygnets timmar, skapades normer. Denna gudstjenst hafva vi att i främsta rummet egna vår uppmärksamhet.

Tre tidpunkter inom dygnets förlopp¹ hafva inom de vidsträcktaste områden af helt naturlige grunder varit allmänt uppmärksammade: dagens början och dagens slut samt det under den stundom långa natten förekommande hanegället, hvilket angaf att midnatten var förbi. En mängd andra tidsafdelningar, bestämda af naturförhållandena, omtalas i den romerska litteraturen och upptogos i medeltidens latinska språk. I Norden, åtminstone i Sverige, har emellertid hanegället icke kunnat af gammalt spela någon roll, eftersom hönsafveln icke synes hafva förekommit i vårt land förr än mot den hedna tidens slut.

Inom den antika verlden infördes tidigt en uppdelning af såväl dag som natt i tolfedelar, men som längden af dag och natt vexlar, voro tolfdelarne, d. v. s. timmarne (på latin *horæ*), af vexlande längd. Först under loppet af 1300-talet uppkommo våre nuvarande timmar, hvilke alle hafva samma längd.

Inom det romerska riket delades natten i fyra väkter (*vigiliæ*), med anledning af bevakningsförhållandena, som blifvit införda till skyddande af allmän och enskild säkerhet. Af dessa fyra väkter kallades den tredje efter hanegället *gallicinium*, den fjerde hette *matutina*. I öfverensstämmelse härmed styckade man äfven dagen i fyra delar, hvilke ställdes i sammanhang med den af gammalt antagna indelningen af dagen i tolf timmar. Hvar fjerdedel bestod således af tre, i början och, som vi sett, ganska länge olika länge timmar och erhöll hvar af de tre förste fjerdedelarne namn efter det timplag, med hvilket hans slut föll samman. Man erhöll derigenom namnen *tertia*, *sexta* och *nona*, hvarvid ordet *hora* underförstods, således den tredje, sjetta och nionde timmen, hvilke svara ungefär mot kl. 9, 12 och 3. Ifrågasvarande timmar tillkännagåfvos inom den romerska verlden genom öfverhetens försorg medels vidt ljudande hornsignaler. Den fjerde afdelningen af dagen kallades ibland efter den tolfte timmen, men kallades gemenligen afton, *vespera*.

Sådana voro förhållandena, när den kristna kyrkan organiserades och man upptog i Vestern, hvars skick blef för oss i Norden af bestämmande vigt, de romerska tiderna såsom gudstjensttider; de kallades

¹ Med afseende på dygnets tider jfr Billfinger, *Die mittelalterlichen Horen und die modernen Stunden* (1892), Grotefend, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit* (1891).

derefter *horæ canonicæ*. Denna utveckling var fullbordad i början af 600-talet. Gudstjenst hölls vid hanegället, vid morgonens inträde (*matutina*), vid dagens tredje, sjette och nionde timme samt vid aftnens inbrott (*vespera*). Från kyrkorna gåfvos tecken till de olika gudstjensttiderna.

Det dröjde dock ej länge, innan dessa gudstjensttider rubbades. Mellan *matutina* och *tertia* insköts en *prima*, en förste timme, och hon förlades till solens uppgång. Deraf blef en nödvändig följd, att *matutina* sköts ett stycke tillbaka in i natten, hvarigenom hon förlorade sin ursprungliga betydelse. Samtidigt sattes vid dagens slut en *completa*, äfven kallad *completorium* (d. v. s. fullbordan), och i sammanhang dermed sköts *vesperan* tillbaka till dagens elfte timme.

Ännu en förändring anslöt sig härtill. Nokturnen, den gudstjenst, som hölls under natten, d. v. s. vid hanegället, och *matutina* slogs samman till ett *officium nocturnum*, som började vid pass två timmar efter midnatt och räckte till dess förste skymten af morgonrodnaden visade sig. Den nattliga gudstjensten delades i tre nokturner, men man tröttnade småningom vid nattvakan, och de tre nokturnernes gudstjenst slogs samman med *matutina*, hvilken gudstjenst å sön- och helgdagar varade längre än å hvardagarne. Den senare delen af denna gudstjenst, den som hölls när morgonrodnaden började visa sig, kallades *laudes*, lofsång.

Sedan alla dessa förändringar hade kommit till stånd, voro gudstjensttiderna följande:

1. *Matutina* (inneslutande nokturnen) med *laudes*, mot slutet af natten.
2. *Prima*, vid soluppgången.
3. *Tertia*, vid midten af förmiddagen (omkr. kl. 9).
4. *Sexta*, vid middagen (omkr. kl. 12).
5. *Nona*, vid midten af eftermiddagen (omkr. kl. 3).
6. *Vespera*, en timme före solnedgången.
7. *Completorium*, vid solnedgången.

Alltså voro de dagliga gudstjensttiderna sju — om vi skilja mellan *matutina* eller nokturnen och *laudes* åtta.

Inom vissa utländska områden har uppenbarat sig en egendomlig förskjutning af *nonan*, hvarigenom denna förlades till middagen. Det tydligaste beviset för denna ändring föreligger i de engelska uttrycken *noon*, *forenoon*, *afternoon* — middag, för- och eftermiddag. Denna förskjutning uppenbarade sig i utlandet redan under medeltiden,¹ men jag har icke i Sverige funnit något spår deraf.

I Sverige kallades, såsom redan blifvit nämnt, *horæ* tider. Från latinnet lånades namnen *prim*, *terz*, *sext* och *non*. *Matutinans* svenska

¹ Bilfinger, nyss anförda arbete.

namn var ottesanger, vesperan kallades aptansanger, kompletoriet natsanger.¹

För att gifva någon föreställning om de olika tidernas gudstjenster har jag, utan egentligt val, hållit mig till Skara-breviariet, i hvilket efter det sedvanliga kalendariet kommer en afdelning, som i originaltrycket kallas *Psalterium ordinatum secundum rubricam Scarensem*. I dessa dagliga gudstjenster spelade psaltaren hufvudrollen; därför användes benämningen *psalterium*. Enligt god ordning skulle de 150 psalmerne läsas under loppet af hvar vecka.

Den förste underrubriken lyder *matutina*, och först angifves, huru denna firades om söndagarne, med något skiljaktigt formulär för vinterns och för sommarens söndagar. Jag vill här lemna en sammandragen redogörelse för matutinan under vintern, för att gifva ett begrepp om det hela. Rubriken lyder visserligen *matutina*, men en jämförelse med det följande visar, att hvad här kommer närmast tillhörde den förste nokturnen.

Början gjordes med *invitatorium*, en inbjudning att öfvergå från nattens hvila till dagens arbete, och huru skulle detta kunna begynnas lämpligare än genom ett lof till Herren? Detta lydde — jag återgifver här de latinske texterne på svenska — »lätom oss tillbedja Herren, som skapat oss». Derefter följde en psalm, hvilken i breviariet betecknas endast med ordet *venite*. Det är Davids psalm 95: »Kommen, lätom oss höja glädjerop till Herren, lätom oss höja jubel till vår frälsnings klippa» o. s. v. Inbjudningens ord inflätades emellanåt i den af kören utförde sången. Derefter följde hymnen:

Primo dierum omnium,
quo mundus extat conditus
vel quo resurgens condito
nos morte vincita liberes o. s. v.

i hvilken talas om att uppstiga ur nattens dvala, och att under de stille timmarne lofsjunga, och bedjes om ett lif rent från smutsande lustar — onekligen en lämplig hymn vid denna tidiga gudstjenst. Davids sex förste psalmer föredrogos, efterföljde af ett »Ära vare Gud Fader» o. s. v. samt inneslutne i en antifon, som i viss mån ansluter sig till desse psalmer: »Sälle äro de, som hafva sin lust i Din lag, Herre, sälle äro de, som förtrösta på Dig och tjena Dig i räddhoge, hör oss mildeligen från Ditt heliga berg, så att Du ej fördömer å Din vredes dag.» Derefter följde en ny antifon: »Tjenen Herren i räddhoge och upphöjen Herren med bäfvan.» Så föredrogos psalmerne 7—11, åtföljde af »Ära vare Gud» o. s. v. samt tvänne antifoner: »Herre,

¹ För de två sista uttrycken jfr den hel. Birgittas *Uppenbarelser*, del 4 s. 118, uttrycken i den svenska texten sammanställda med dem, som förekomma i den latinska.

Du som frälsar dem, som äro rätte till hjertat, Du, hvars namn är underbart, fria oss från dödens port, ty vi förtrösta på Dig» och »Fräls mig, Herre min Gud, ty jag hoppas uppå Dig». ¹ Så följde psalmerne 12—15, beledsagade af »Ära vare Gud» samt två antifoner: »Bevara oss till evig tid, upplys våra ögon att lära känna fridens väg och att åkalla med fruktan Dig, Herre, som förherrligar alle dem, som frukta Dig» och »Du Herre, skall bevara och beskydda oss till evig tid». Den senare antifonen gaf sålunda ett förvissningens svar till den förstes bön. Efter dem följde en vers, af hvilken endast begynnelseorden äro angifna, men de tala om natten och de tankar, man under denna hyste, en antydning om den psalm, hvarmed den andre nokturnen inleddes.

I den *andre nokturnen*, som följde omedelbart efter den förste, behöfdes ingen inbjudning, man var redan vaken. Här gjordes början med ps. 16 och »Ära vare Gud» o. s. v., hvarefter följde två antifoner: »Förläna oss, Herre, förstånd att prisa Dig, på det vi må befinnas värdige att uppfyllas af Ditt anletes glädje» och »Du behöfver icke mitt gods, på Dig hoppas jag, bevara mig, Herre». Så följde ps. 17 med lofvet och de två antifonerne »Sänk ditt öra, Herre, och hör oss, Du, som frälsar dem, som hoppas uppå Dig» och »Sänk Ditt öra till mig och hör mina ord». Efter ps. 18 med lofvet följde två antifoner: »Du, Herre Gud, vår kraft, det sanna ljuset, den eviga frälsningen, var vår tillflykt i vår hemsökelses dag» och »Herre, mitt fäste och min tillflykt». Den andre nokturnen afslutades med en vers, som började med *media nocte*, midt i natten.

Den *tredje nokturnen*, hvarmed här menas *laudes*, var vidlyftigare. Först förekommo psalmerne 19—21, åtföljdes af »Ära vare Gud» o. s. v. samt de dubbla antifonerne:

Omvänd oss, Herre, genom Din lags vittnesbörd, på det vi, upplyste genom

Dina bud, må renas från våra hemliga synder och från andras.

Det finnes ej ord eller tal, af hvilka deras ljud icke höras.

Hör oss, Herre, å den dag, då vi åkalle Ditt namn.

Herren höre dig på din hemsökelses dag.

Förekom oss, Herre, med himmelsk välsignelse, på det vi, i fröjd öfver Din kraft och i hopp om Din kärlek, må befinnas värdige att vinna den sälla odödlighetens utlofvade lön.

Herre, i Din kraft skall konungen fröjdas.

Ett synnerligt Guds förherrligande följer nu, motsvarande namnet *laudes*, lof. Det begynner med två verser, hvilkes inledningsord angifvas med »Upphöjen Herren» och »Hög» och en antifon: »Herren är iklädd starkhet och har omgjordat sig med kraft. Alleluia, alleluia, alleluia». Derefter följde icke mindre än fem psalmer utom nummer-

¹ Ofta talar den förste antifonen om 'oss', den andre om 'mig' — det allmänt giltiga bragtes sålunda närmare den enskilda människan.

ordningen, alle gående ut på Herrens förherrligande, alle utom den siste beledsagade af antifoner:

Ära och heder och tacksägelse åt Honom, som sitter på tronen, som lever i sekels sekel.

Herren förbarme sig öfver oss och välsigne oss, Han upplyse sitt ansigte öfver oss och förbarme sig öfver oss.

Välsignelse och klarhet och vishet och tacksägelse, ära, kraft och starkhet åt vår Gud i sekels sekel. Amen.

Helig, helig, helig, Herre Gud allsmäktig, som var och som är och som skall komma.¹

Efter den siste psalmen följde en hymn:

Eterne rerum conditor,
noctem diemque qui regis
et temporum das tempora
ut alleues fastidium o. s. v.

I det följande af hymnen omtalas hanen, som vaknar midt i natten och är dagens härold. »Nu frigöres himlen från mörkret, all förvillelsernas skara öfvergifver den väg, å hvilken de kunna skada. Nu samlar sjömannen krafter och hafvet lugnas, kyrkans sjelfva klippa aftvår skulden. Må vi alla stiga upp, hanen eggjar dem, som hvila, och förebrår de sömnige, dömer de genstörtige. Vid hanens ljud återvänder hoppet, de sjuke få helsa, röfwarens dolk gömmer sig, de som fallit finna åter tron. Jesus, se till dem som falla och rätta oss genom Din blick. Du ljus, lys för våra sinnen och fördrif själens sömn. Dig helsar allra först vår sång, och vi gifva dig våra löften. Gud Fadren vare ära och Hans enfödde Son med Anden hugswalaren både nu och alltid.» Amen. Det hela afslutades med en vers med begynnelseorden *In matutinis*.

Den söndagsgudstjenst jag här skildrat var närmast de andliges. Hon var ganska lång, och upprepningar förekommo. Af särskildt intresse, utom det rent kyrkliga, synes mig vara den hänsyn, som togs till förhållandena i den yttre verlden. Man tycktes genom kyrkans fönster blicka ut för att se dagningens fortgång, man tänkte äfven på det borgerliga arbetet — att i hymnen omtalas sjömannen, icke jordbrukarens, icke borgarens, kan synas egendomligt, men detta kan bero på den ort, hvarest hymnens författare vistades.

Skara-breviarier innehåller följande föreskrifter för matutinan under hvardagarne. För desse finnes ingen indelning i tre nocturner. Hvar dag började med ett *invitatorium*, hvilket var olika för hvar dag, men alltid efterföljdes af psalmen *venite* (se förut s. 745). Efter denna inled-

¹ Vid återgifvandet af ordalagen har jag icke, i de fall då en jämförelse kan förekomma, rättat mig efter de nu i vår bibelöfversättning och i vår gudstjenst brukliga, utan slutit mig till medeltidstexterne, då desse i flere fall äro afvikande.

ning förekom t. ex. på måndagen en hymn, i hvilken säges: »Med af sömnen stärkte leder stiga vi upp från bädden, Vi bedje Dig, Fader, vara närvarande vid vår sång, Dig helsar allra först vår tunga, Dig gäller själens längtan, må Du vara den heliga begynnelsen till våra kommande handlingar. Må mörkret försvinna för människorna och natten för solen — kyrkans män hyste, visar det sig, under medeltiden den uppfattningen att natten var fylld af ondt och farligt. Psalmerne 27—38 föredrogos, ordnade parvis, och åtföljdes af »Åra vare Gud» och en antifon. Efter det sista paret (37, 38) förekom, liksom på söndagen, en följd af psalmer och antifoner, ett *capitulum* (ur 1 Kor. kap 16) samt en hymn, i hvilken Gud framhålles som det eviga ljuset.

De öfrige dagarne förete visserligen en omväxling i inledning (såsom nyss sades), i ordningsföljd af psalmer, i antifoner och verser, i lydelsen af den begynnande och avslutande hymnen. Men i allt går samme ton igenom. Hymnerne prisa Gud såsom ljusets upphof, framhålla natten såsom mörkrets tid i dubbelt hänseende, önska godt för den inbrytande dagen. Utrymmet förbjuder mig att ingå närmare på detaljer.

Det är psalteriet för Skara stift, som gifvit anledning till den föregående framställningen. Vi må aldrig vänta oss af en medeltids-skrift en uttömmande systematisk framställning. Här må dock medgifvas en ursäkt, ty hvad jag här begagnat kallas *psalterium* och redogör derföre för de psalmer, som skulle under veckans tidegudstjenster föredragas. Psalmerne föredrogos i ordningsföljd. Egendomligt nog har i onsdagens psalläsning ps. 54 blifvit öfverhoppad. Han finnes längre fram intagen mellan psalmerne 118 och 119.

Men i dessa tidegudstjenster förekommo äfven *lectiones*, lästa stycken,¹ hvilka alls icke finnas upptagna i det *psalterium*, för hvilket jag här lemnat en redogörelse. Under de tider i gudstjenstlig mening, som förekommo under dagens lopp och som ansågos mindre betydande — de kallades ock *hora minores* —, lästes endast små stycken, hvilka lärdes utvändigt och derföre icke behöfde uppskrifvas. Större stycken lästes i vespem och i synnerhet i matutinan. Ämnena togos i äldre tider från olika håll, från kyrkofädernes skrifter, från det Gamla testamentet, från Apostlagerningarna samt — i synnerhet — från Pauli bref. I matutinan förekommo i regeln tre *lectiones*.

Hvad jag hittills meddelat rörande matutinan är endast det allmänna skemat, hvilket med anledning af årets tider och fester och helgonens dagar var underkastadt hvarjehanda förändringar. Det är mig omöjligt att här redogöra för dem.

Hvad för sådana tider och dagar kräfdes var ett tillägg, men ett ytterligare tillägg kom, då man efter den sedvanliga tidegudstjensten

¹ Endast i måndagens matutina omtalas ett *capitulum*, hvilket motsvarar *lectio*.

fogade en annan, helgad en viss eller något visst, jungfru Maria, den Helige Ande, det heliga korset. Dessa 'tider' finnas sammanförda i den af Klemming utgifna *Tideboken*. De här förekommande texterna äro affattade på svenska, ehuru det liturgiska språket af gammalt var latinet. Då Mariakulten under medeltiden spelade en så stor roll, återgifver jag här, med någon förkortning, Vår frus tider.

MATUTINA.

Hell Maria, full med nåd, Herren är med dig, välsignad du öfver alla qvinnor och välsignad ditt lifs frukt, Jesus Christus.

Derefter följa tre verser med responsorier:

V. O helga jungfru, gör mig värdig att lofva dig

R. Och gif mig kraft mot dine ovänner.

V. Herre, låt upp mine läppar

R. Att min mun kungöre Ditt lof.

V. Gud, tänk uppå min hjälp

R. Herre, skynda Dig till att hjälpa mig.

Ära vare Gud Fader och Son och den Helge ande, som det hafver varit förutan begynnelse och är ännu och skall vara förutan ände. Amen.

I den helgaste jungfru Marias heder lofven Herren Gud.

Man sökte så mycket som möjligt sanmanjämka Mariakulten med den Gud egnade tjensten.

Så följde den i det föregående omtalade ps. 95¹ *Venite*, kommen och fröjden oss i Herren o. s. v. Men i denne äro instuckna uttrycken »I den helgaste jungfru Marias heder lofvom Herren Gud» och »Lofvom Herren Gud», hvarterda tre gånger. Derefter följde »Ära vare Gud Fader o. s. v., »Lofvom Herren Gud», »I den helgaste jungfru Marias heder lofvom Herren Gud».

Den följande hymnen är i den svenska texten öfverflyttad till prosa:

Jungfru Maria bar den, som styrer tre riken, som himmel, jord och haf dyrka, hedra och predika, hvilken månen, solen och allting tjena. Honom bar jungfruns lif, hon begjuten af himmelrikets nåd. O helga Jungfru, af himmelrikets bud frukt-samlig af den Helge ande, Han, hvilken hedningarne begärde. Han utgick ur ditt lif. O Maria, nådens och miskundens moder, beskärma oss från fiender och annamma oss i dödens stund. Ära vare Dig, Herre, som är född af jungfrun, med Fadren och den Helge ande, alltid och förutan ände. Amen.

Antifon. Välsignad är du öfver alla qvinnor och välsignad är din lifsfrukt.

¹ De nummer ur psaltaren, som jag i detta kapitel anför, äro de i vår kyrka brukade; i den romerska kyrkan hade ifrågavarande psalm nr 94. Vid återgifvandet af officiernes, liksom framdeles af messans texter, återgifver jag de gamla, latinska eller svenska ordalagen, då de icke alltid öfverensstämma med den nuvarande formuleringen.

Härefter följde ps. 8: »Herre vår Herre, huru underligt är Ditt namn utöfver allt jorderiket, förty Din mäktighet är upphöjd öfver alle himlar» o. s. v. samt »Ära vare Gud Fader» o. s. v. samt de två antifonerne

Välsignad är du öfver alla qvinnor och välsignad är din lifsfrukt.
O Guds helgaste föderska, du gaf som utvald myrrha sötaste lukt.

Så kom ps. 19: »Himlarne kunngöra Guds ära och himlarnes stadge kunngör vår Herres händers gerningar» o. s. v., åtföljd af »Ära vare Gud Fader» o. s. v. samt de två antifonerne

O Guds helga föderska o. s. v. (liksom nyss).
För denna jungfruns sänghus sjungen oss en söt sång.

Efter ps. 24 (Vår Herre hörer jorden till och hennes fullhet, jorderikets verld och alle de, som bo i henne o. s. v.) följa

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Antifon. För denna jungfruns sänghus o. s. v. (se ofvan).

Versikel. Vår Herres nåd är utgjuten å dine läppar.

Responsorium. Förty Gud hafver välsignat dig evinnerligen.

Fader vår o. s. v.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Led oss icke i frestelse, utan fräls oss från det onda.

Härefter följer:

Gud Fader, allsmäktig, mild och miskundsam, Herre, frälsa oss och beskärma oss, för den allra helgaste jungfru Marias och alla helgons bön och förskyllningar.

Responsorium. Amen.

Vers. Herre, bjud Din välsignelse o. s. v.

O milda jungfru öfver alla jungfrur, bed för oss till Herren Gud.

Responsorium. Amen.

Första *lectio.* O helga jungfru Maria öfver alla jungfrur, moder och dotter till konungen öfver alle konungar, gif oss din hugsvalan, att vi må förskylla himmelrikets lön och glädjas med Guds helgon alltid förutan ände.

O Herre, miskunda Dig öfver oss.

Responsorium. Gudi vare lof.

Responsorium. O helige och obesmittade jungfrudom, jag vet ej med hvad lof jag skall lofva dig, ty du bar i ditt sköte Honom, som himlarne ej kunna omfatta.

Vers. Välsignad är din lifsfrukt.

Responsorium. Förty du bar Honom.

Vers. Herre, bjud oss Din välsignelse.

Jungfru Maria, bed med mild röst för oss.

Andra *lectio.* O helga Maria, mild öfver alle, bed för oss till din Son, att Han för din skull ville höra våra böner, hvilken för vår skull föddes af dig och styrer öfver himlarne, att för din kärleks skull våra synder må afskrapas.

Och Du, Herre, miskunda Dig öfver oss.

Responsorium. Gud vare lof.

Responsorium. Helig är du, jungfru Maria, som bar Herren, verdens skapare. Du födde Honom, som gjorde dig, och blifver till evig tid jungfru.

Vers. Hell Maria, full med nåd, Herren är med dig.

Responsorium. Du födde den o. s. v.

Vers. Herre, bjud oss Din välsignelse.

O helga Guds föderska, var vår hjälperska.

Responsorium. Amen.

Tredje *lectio.* O helga Guds föderska, som värdeligen förskyllade undfå i ditt lif den, som all världen ej kunde omfatta, två oss med din milda bön från våra synder, att vi må uppfara till den himmelska ärans säte, der du blifver och styrer med din välsignade son förutan ände.

Och Du, Herre, miskunda Dig öfver oss.

Responsorium. Gud vare lof.

Responsorium. Salig är du, helga jungfru Maria, du allra värdigaste att lofvas, förty af dig är upprunnen rättvisans sol, Christus, vår Gud.

Vers. Bed för allmogen och för klerkeriet och för gudeligt qvinnokön, alle skola känna din hjälp, hvilke hedra din åminnelse.

Responsorium. Förty du bar Honom o. s. v.

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Förty du bar Honom o. s. v.

Härefter följde *Te deum laudamus*, efter hvilket förekommo

Vers. O helga Guds föderska, bed för oss.

Responsorium. Att vi må vara värdige att få det som Christus har oss lofvat.

LAUDES.

Vers. O Gud, tänk uppå min hjälp.

Responsorium. Herre, skynda Dig att hjälpa mig.

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Antifon. Maria är upptagen o. s. v.

Psalm. Herren hafver regerat och klädt sig i fägring och fört sig i starkhet och gjordat sig o. s. v. (Ps. 93).

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Psalm. Allt jorderiket lofvar Gud och tjenar Herren i fröjd o. s. v. (ps. 66).

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Psalm. O Gud, min Gud, jag vakar till Dig af ljuset, min själ hafver törstat efter Dig o. s. v. (ps. 63).

Psalm. Gud, miskunda Dig öfver oss, välsigna oss och lyse ditt ansigte öfver oss o. s. v. (ps. 67).

Välsigne Herren alla vår Herres gerningar, lofven och upphöjen Honom evinnerligen. Herrens englar välsigne Herren. Himlarne välsigne Herren. Alla vatten, som äro öfver himlarne, välsigne Herren. Alla Herrens dygder välsigne Herren. Sol och måne välsigne Herren. Himlarnes stjernor välsigne Herren. Regnskur och dag välsigne Herren. Alle Guds andar välsigne Herren. Eld och hetta välsigne Herren. Frost och sommar välsigne Herren. Rïmfrosten välsigne Herren. Frost och köld välsigne Herren. Is och snö välsigne Herren. Nätter och dagar välsigne Herren. Ljus och mörker välsigne Herren. Blixt och sky välsigne Herren. Jordan välsigne Herren, lofve och upphöje Honom evinnerligen. Berg och dalar välsigne Herren. Allt det, som blomstrar på jorden, välsigne Herren. Källorna välsigne Herren. Hafven och floderne välsigne Herren. Hvalarne och allt det, som röres i vattnet, välsigne Herren. Alle himlens foglar välsigne Herren. Alla oskälige kreatur och deras hjordar välsigne Herren. Alla människors barn välsigne Herren. Israel välsigne Herren. Herrens tjenare välsigne Herren. Alla rättvisa människors själar välsigne Herren. De helige och ödmjuka af hjertat välsigne Herren. Ananias,

Azarias och Misael¹ välsigne Herren. Lofven, upphöjen Honom evinnerligen. Välsignom Fadren och Sonen med den Helge ande. Lofven och upphöjen Honom evinnerligen. Välsignad är Du, Herre, i himlens stadighet lofligen och ärofull och upphöjd evinnerligen. Välsigna oss, Fader, evinnerligen.

Psalm. Lofvom Herren af himlarne o. s. v. (ps. 146—150).

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Antifon. Maria är upptagen i himlen, englarne glädjas, lofvande: välsigna Gud.

Capitulum. [Maria talar:] I all ting sökte jag hvilan, och jag skall bo i Herrens arfvedel, då all världens skapare böd och sade till mig och den, som skapade mig, hvilade i min buk.

Responsorium. Ära vare Gud.

Hymn. O ärofulla fru, hög öfver himlarne, åt Honom, som skapade dig, gaf du mjölk från ditt helga bröst. Det som bedröfvad Eva borttog, det gifver du igen med ditt milda blomster. De, som gråtande äro, gå in i himmelriket. Du är vorden himmelrikets fönster. Du är den högste konungens dörr och det skinande ljusets port, allmogen vare glad, lifvet är oss gifvet med jungfrun. O Maria, nådens och miskundens moder, beskärma oss från fienden och annamma oss i dödens stund. Ära vare Dig, Herre, som är född af jungfrun, med Fadren och den Helge ande, alltid, förutan ände. Amen.

Versikel. Gud utvalde henne utöfver alla utvalda.

Responsorium. Och lät henne bo i sitt helga tabernakel.

Antifon. Ho är denna, som far upp som en morgonstjerna, fager som månen, utvald som solen, gräslig som en skickad spets för slotten.

Psalm. Välsignad vare Israels Gud, förty Han sökte och gaf sin allmoge återlösning o. s. v. (Zacharias' lofsång, Lucas' ev. kap. 1, v. 68 f.).

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Antifon. Ho är denna o. s. v. (se nyss förut).

Versikel. Herre, hör min bön.

Responsorium. Och mitt rop komme till Dig.

Kollekt. O Herre Gud, gif oss att glädjas af evinnerlig helsa, lifvets och själens, och med den heliga jungfru Marias bön frälsas ur denna närvarande bedröfvelsen och bruka evinnerlig fröjd med Honom, som skall komma att döma lefvande och döda och världen med elden.

Responsorium. Amen.

Vers. Vi välsigna i Fadrens lof Honom, som välsignade sin moder Maria evinnerligen åt Herren.

Responsorium. Gud vore lof.

PRIMA.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Vers. O Gud tänk uppå min hjälp.

Responsorium. Herre, skynda Dig till att hjälpa mig.

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Hymn. O Christus, mildaste konung, besitt Du vårt hjerta, att vi må gifva Dig i all tid Ditt tillhörliga och tillbörliga lof. O helsans ökare, tänk uppå, att Du annammade fordom vår lekamens skepelse, födandes af henne, den osmitteliga jungfrun. O Maria, nådens och miskundens moder, beskärma oss från fienden och annamma oss i dödens stund. Ära vare Dig, Herre, som är född af jungfrun, med Fadren och den Helge ande, alltid, förutan ände. Amen.

¹ De tre männen i den brinnande ugnen.

Psalm. Jag ropade till Herren, då jag bedröfdes, och Han hörde mig o. s. v. (ps. 120).

Åra vare Gud Fader o. s. v.

Hell, Maria, full med nåd o. s. v.

Psalm. Jag upplyfter mina ögon till berget, hvadan hjälp skall komma till mig o. s. v. (ps. 121).

Åra vare Gud Fader o. s. v.

Hell, Maria, full med nåd o. s. v.

Psalm. Jag är vorden glad i det, som mig är sagdt: vi skola gå in i vår Herres hus (ps. 122).

Åra vare Gud o. s. v.

Antifon. Jungfru Maria är upptagen till himlens brudehus, i hvilket konungen öfver alle konungar sitter i ett säte besatt med stjernor.

Kapitel. Denna jungfrun är helig och ärofull, förty Gud, alltings herre, älskar henne.

Responsorium. Gudi vare lof.

Responsorium. Lefvande Guds son, miskunda Dig öfver oss.

Vers. Som är född af jungfru Maria.

Responsorium. Miskunda Dig öfver oss.

Åra vare Gud Fader o. s. v.

Responsorium. Lefvande Guds son, miskunda Dig öfver oss

Vers. O heliga Guds föderska, Du är upphöjd.

Responsorium. Öfver englarnes körer till himmelrikes rike.

Vers. Herre, hör min bön.

Responsorium. Och mitt rop komme till dig.

Kollekt. O heliga Maria, vår Herre Jesu Christi moder, mildaste jungfru förutan ände, himmelrikets drottning, värdigas med alla Guds helgon bedja för oss arme syndare till Herren vår Gud, Fadren allsmäktig, att vi måtte förskylla att af Honom hjälpas, frälsas, helas och beskärmas, hvilken i den helga trefaldighet lever och styrer, Gud alltid, förutan ände.

Responsorium. Amen.

Vers. Herre, hör min bön.

Responsorium. Och mitt rop komme till Dig.

Vers. Välsignom Herren.

Responsorium. Lofvad vare Gud.

TERTIA.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Vers. Gud, tänk uppå min hjälp.

Responsorium. Herre, skynda Dig till att hjälpa mig.

Hymn. O Jesus, mildaste konung o. s. v. (densamme som vid priman).

Psalm. Till Dig hafver jag upplyft mina ögon o. s. v. (ps. 123).

Åra vare Gud Fader o. s. v.

Psalm. Israel må säga: utan Gud hade varit med oss till hjälp o. s. v. (ps. 124).

Åra vare Gud Fader o. s. v.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Psalm. De som trösta uppå Herren o. s. v. (ps. 125).

Åra vare Gud Fader o. s. v.

Antifon. Vi löpa efter den söta smörjelsens lukt, unga jungfrur hafva mycket älskat dig.

Kollekt. Af begynnelsen och förr än verlden är jag skapad och skall blifva till evig tid, och i helge mäns hemman har jag tjent för Honom.

Hildebrand, Sveriges Medeltid 3.

Responsorium. Gud vare lof.

Responsorium. O jungfru Maria, Christi moder, hör tjenare, som bedja.

Vers. Och gif oss förvärfvad aflat af himlen.

Responsorium. Hör tjenare, som bedja.

Åra vare Gud Fader o. s. v.

O helga Maria, Christi moder o. s. v.

Versikel. O helga Maria, Christi föderska, evinnerligen jungfru.

Responsorium. Bed för oss till Herren Jesus Christus.

Vers. Herre, hör min bön.

Responsorium. Och mitt rop komme till Dig.

Kollekt. O Herre Gud, som ville, att Din Son skulle annamma lekamen af jungfru Marias lif, efter engels bud, gif Dine ödmjuke tjenare, att vi, som sannerligen tro henne vara Guds föderska, måtte hjälpas af Dig, för hennes böns skull, med Honom, som skall komma att döma lefvande och döde och verlden med elden.

Responsorium. Amen.

Vers. Välsignom Herren.

Responsorium. Lofvad vare Gud.

SEXTA.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Vers. O Gud, tänk uppå min hjälp.

Responsorium. Herre, skynda Dig till att hjälpa mig.

Åra vare Gud Fader o. s. v.

Hymn. O Christe, mildaste konung o. s. v. (samme som vid priman och tertian).

Psalm. Den tid Herren omvänder Sions fängelse o. s. v. (ps. 126).

Åra vare Gud Fader o. s. v.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Psalm. Utan Herren bygger huset o. s. v. (ps. 127).

Åra vare Gud Fader o. s. v.

Psalm. Helige äro alla de o. s. v. (ps. 128).

Åra vare Gud Fader o. s. v.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Antifon. O välsignad dotter af Herren, förty med Din hjälp hafva vi delaktighet i lifvets frukt.

Kapitel. Jag är stadfäst i tron, och i den helge staden bosätter jag mig, och i Jerusalem är min makt.

Responsorium. Gud vare lof.

Responsorium. O helga Guds föderska, jungfru Maria.

Vers. Bed för oss till Herren Jesus Christus.

Responsorium. Jungfru Maria, bed för oss.

Åra vare Gud Fader o. s. v.

O heliga Guds föderska, jungfru Maria, bed för oss till Herren Jesus Christus.

Versikel. Efter Barnets födelse förblef du osmittad jungfru.

Responsorium. Guds föderska, bed för oss.

Versikel. Herre, hör min bön.

Responsorium. Och mitt rop komme till Dig.

Kollekt. O Gud, som gaf människors kön evinnerlig helsas lön med helga Marias fruktsamlige jungfrudom, vi bedja, att Du gifver oss, att vi må förnimma henne bedja för oss, med hvilken vi förskyllade annamma lifvets ökare med Honom, som skall komma att döma lefvande och döde och verlden med elden.

Responsorium. Amen.

Versikel. Välsignom Herren.

Responsorium. Lofvad vare Gud.

NONA.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Vers. O Herre, tänk uppå min hjälp.

Responsorium. Herre, skynda Dig till att hjälpa mig.

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Hymn. O Christe, mildaste konung o. s. v. (densamme som vid priman, tertian och sextan).

Psalm. Ofta hafva de stridt emot mig af min barndom, må Israel säga o. s. v. (ps. 129).

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Psalm. O Herre, jag ropar till Dig af djupet o. s. v. (ps. 130).

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Psalm. Herre, mitt hjerta är ej upphöjdt o. s. v. (ps. 131).

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Antifon. Fager och skön är du, Jerusalems dotter, och gräslig som en skickad spets för slott.

Kapitel. Jag hafver satt min grundval bland ärligt folk, och hans arf är ibland vår Herres del och min blifvelse är ibland helgonens fullkommelse.

Responsorium. Lofvad vare Gud.

Responsorium. Efter Barnets födelse förblef du osmittad jungfru.

Vers. Guds föderska, bed för oss.

Responsorium. Osmittad jungfru.

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Efter Barnets födelse förblef du osmittad jungfru.

Vers. Gud utvalde henne för alla utvalda.

Responsorium. Och låter henne bo i sitt tabernakel.

Vers. Herre, hör min bön.

Responsorium. Och mitt rop komme till Dig.

Kollekt. Herre, vi bedja Dig, att Du ville ingjuta Din nåd i vår hog, att vi, som efter engelns budskap känna Din Sons Jesu Christi födelse, för Hans pinas och kors' skull måtte komma till uppståndelsens ära, med Honom, som skall komma att döma lefvande och döde.

Responsorium. Amen.

Vers. Herre, hör min bön.

Responsorium. Och mitt rop komme till Dig.

Vers. Välsignom Herren.

Responsorium. Lofvad vare Gud. Amen.

VESPERA.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Vers. O Gud, tänk uppå min hjälp.

Responsorium. Herre, skynda Dig till att hjälpa mig.

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Psalm. Herren sade till min Herre: sitt på min södra sida o. s. v. (ps. 110).

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Psalm. O barn, lofven Herren och lofven Hans namn o. s. v. (ps. 113).

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Psalm. Jag är vorden glad o. s. v. (ps. 122 — förekom äfven i priman).

Psalm. Utan Herren bygger huset o. s. v. (ps. 127 — förekom äfven i sextan).

Psalm. O Jerusalem, lofva Herren och Sion lofva Din Gud o. s. v. (ps. 147, v. 12—20).

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Antifon. O helga moder, obegifven ärofull jungfru, jorderikets drottning, bed för oss till Herren Jesus Christus.

Kapitel. Helig är du, jungfru Maria, som bar Herren, verdens skapare, du födde Honom, som gjorde Dig, och förblifver till evig tid jungfru.

Responsorium. Gud vare lof.

Responsorium. O allra älskligaste Christi jungfru, dygdens görerska.

Vers. Bär hjälp åt syndiga menniskor.

Responsorium. Hjälp, fru, dem som ropa till dig alltid.

Vers. Förty vi tyngas af syndens börda, helgaste jungfru, vi bedja dig.

Responsorium. Hjälp, fru, dem som ropa alltid till dig.

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Hjälp, fru, dem som ropa alltid till dig.

*Hymn.*¹ Hell, hafvets stjerna, Guds milda moder och alltid jungfru, hell himmelrikets port. Du tog det *ave* af Gabriels mun, gör oss stadige i friden, omskiftande Evas namn, lös bandet från syndiga menniskor, gif ljus åt de blinde, kör bort vår ondska och förvärfva oss det goda. Te dig vara modern, med dig annamme Han bönen, hvilken, för vår skull född, ville vara din. O synnerliga jungfru, mild ibland alla, lös oss af synden och gör oss milde och renlefvade. Gif oss ett rent lefverne och red oss en trygg väg, att vi måtte se Jesus och alltid tillhopa glädjas. Lof vare Gud Fader, den högste Christus heder och den Helge ande, den helga trefaldighet vare en ära.

Versikel. Efter födelsen förblef du osmittad jungfru.

Responsorium. Guds föderska, bed för oss.

Antifon. O helga jungfru Maria o. s. v. (se näste antifon).

Canticum. Min själ lofvar Gud och min ande fröjdar sig i Gud min Frälsare o. s. v. (Marias lofsång, Lucas' ev. kap. 1, v. 46 f.).

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Antifon. O helga jungfru Maria, hjälp syndare och dem, som ej äro tröstige, och vederqwick dem som sörja. Bed för allmogen och klerkeriet, och bed för gudeligt kvinnokön.

Vers. O Herre, hör min bön.

Responsorium. Och mitt rop komme till Dig.

Kollekt. O Herre Gud, gif oss att glädjas af evinnerlig helsa, lifvets och själens, och med jungfru Marias bön frälsas från denna närvarande bedröfvelse och bruka evinnerlig fröjd, med Honom, som skall komma att döma lefvande och döde och verlden med elden.

Responsorium. Amen.

Vers. Välsignom Herren.

Responsorium. Lofvad vare Gud.

COMPLETORIUM.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Vers. O Gud, vår Frälsare, omvänd oss.

¹ Den ofta använde hymnen *Ave Maris stella*.

Responsorium. Och vänd Din vrede från oss.

Vers. O Gud, tänk uppå min hjälp.

Responsorium. Herre skynda Dig till att bjelpa mig.

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Psalm. O Herre, tänk uppå David och all hans spakfärdighet o. s. v. (ps. 132).

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Psalm. Se, huru godt och gladeligt det är att bröderne bo samman o. s. v. (ps. 133).

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Psalm. Välsigne nu Herren alle Hans tjenare o. s. v. (ps. 135).

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Antifon. Med glädje skola vi begå jungfru Marias åminnelse, på det hon ville bedja för oss till Herren Jesus Christus.

Kapitel. Menige Sions döttrar de samkade sig tillhopa rikedomar, men du är dem allena öfvergången.

Responsorium. Lofvad vare Gud.

Responsorium. I din älskelige Sons händer, jungfru Maria, befalle vi oss.

Vers. Hvilken oss återlöste af den onde fienden.

Responsorium. Jungfru Maria befalla vi oss.

Ära vare Gud Fader o. s. v.

I din älskelige Sons händer, jungfru Maria, befalla vi oss.

Hymn. Christi port varder öppnad, tillstopad full med all nåd. Konungen går der ut igenom och porten förblifver låst, som han var evinnerligen. Det högsta ljusets kön gick ut ur jungfruns lif, brudgummen, återlösaren, skaparen, sin kyrkas kämpe. Han är moderns heder och glädje, ett obegripligt hopp för dem, som hafva tron. Genom dödens bitre dryck lossar Han våra synder.

O Maria, nådens moder o. s. v.

Ära vare Dig, Herre, som o. s. v.

Vers. Se Herrens tjenstevinna.

Responsorium. Varde mig efter Ditt ord.

Antifon. Vi ära dig, Guds föderska, förty Christus är född af dig, frälsa alle dem, som ära och lofva dig.

Canticum. O Herre, låt nu Din tjenare fara i frid o. s. v. (Simeons lofsång, Lucas' ev. kap. 2, v. 29).

Ära vare Gud Fader o. s. v.

Antifon. Vi ära dig, Guds föderska, förty Christus är född af dig, frälsa alla dem, som ära och lofva dig.

Vers. Herre, hör min bön.

Responsorium. Och mitt rop komme till Dig.

Kollekt. Herre, vi bedja dig, att Du ville ingjuta Din nåd i vår hog, att vi, som efter engels budskap känna Din sons Jesu Christi födelse, för Hans pinas och kors, skuld måtte komma till uppståndelsens ära, med Honom, som komma skall att döma lefvande och döde.

Responsorium. Amen.

Vers. Herre, hör vår bön.

Responsorium. Och vårt rop komme till Dig.

Vers. Välsignom Herren.

Responsorium. Lofvad vare Gud.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Antifon. Hell, miskundens drottning, lifvets söthet, hela vårt hopp. Vi elände Evas söner ropa till Dig. Vi sucka till Dig, gråtande och sörjande i denne tårarnes

dal. För din skuld, du som är vår förlåterska,¹ vänd dina miskundsamliga ögon till oss och bete oss Jesus, din välsignade lifsfrukt efter detta utland.²

Vers. O jungfru, den helga kyrkans moder, den evinnerliga ärans port, var vårt beskärm för Fadren och Sonen.

O milda och miskundsamliga jungfru, o söta jungfru Maria, hör alle deras bön, som ropa mildeligen till dig, o miskundliga Maria.

Utgjut din bön till din son, Jesus Christus, som vard sänd för vår skuld, hudflängd, krönt med törne, spottad och drack galla, o söta Maria.

Gläds, jungfru, Christi moder, du som var hafvande af Gabriels budskap, som han bar för dina öron.

Gläds, förty att du, full med Gud, födde utan pina blyghetens lilja.

Gläds, förty din son stod skinande upp från de döde, hvilken du sörjde, då Han tålde döden.

Gläds, att du såg din son Christus fara upp till himlarne af sin egen kraft, efter sin vilja.

Gläds, att du far upp efter honom med stor heder och ära till himmelrikets palats.

Hvarest vi skola för din skuld se och skåda ditt lifs frukt i evinnerlig glädje. Amen.

Vers. O, helga Guds föderska, bed för oss.

Responsorium. Att vi må vara värdige att få det Christus oss hafver lofvat.

Kollekt. O evinnerlig, allsmäktig Gud, som ville födas af den allra renlifvaste jungfru, vi bedja Dig, att Du låter oss tjena Dig med en ren lekamen och ödmjuk hog. Bedja vi ock dig, o mildaste jungfru Maria, verdens drottning, englarnes fru, om dem som brinna i skärselden, att du ville förvärfva dem hugsvalelse och syndare aflösning och rättvisa i god stadighet och oss syndiga menniskor, som skröpliga och ostadiga äro, beskärm för tillkommande fara och våda.

Responsorium. Amen.

Hell Maria, full med nåd o. s. v.

Skara-breviarier, som i det förut åberopade trycket är skildt från psalteriet, för hvilket tidigare blifvit redogjordt, angifver hvad i tiderna skulle förekomma på söndagar, andre festdagar och på helgonens dagar. Här förekomma de *lectiones*, som tillhörde tidegudstjensten men icke förekommo i psalteriet. För att vinna en fullständig insigt i tidegudstjensten borde de rikhaltiga upplysningar, som här förekomma, meddelas, men det skulle taga alltför stort utrymme i anspråk. Psalm-läsningen var det förnämsta, och jag får derföre nöja mig med att hafva redogjort för denna. Dock må några ord tilläggas.

På adventssöndagen förekommo små *lectiones*, fördelade på de olika nocturnerne. De sex första äro tagna ur profeten Jesaias' första kapitel. Den sjunde och nionde lektionen äro hemtade från den i Mathei evangelium kap. 21 intagna berättelsen om Jesu intåg i Jerusalem, den åttonde innehåller en förklaring öfver detta intåg.

Å ett helgons dag inlades i vespergudstjensten hvarjehanda, som hade afseende på helgonets lefnad och förtjenster om kyrkan.

¹ Den latinska texten har *advocata*, d. v. s. förespråkarska.

² Den latinska texten har *exilium*. Utland = elände.

Tidegudstjensterna förutsatte närvaran af en prestman och af körer. Till hvar kyrka hörde åtminstone en prest, men körer funnos ingalunda allestädes. Fullständigt kunde således ingen tidegudstjenst firas annat än i sådana kyrkor, som voro bäst utrustade, i biskopars kyrkor, i klosterkyrkorna, i stadskyrkor. I vissa landskyrkor torde man hafva varit i tillfälle att hålla tidegudstjenst; de många platserne i någre gotländske korbänkar göra detta troligt. Eljes fick presten läsa sitt breviarium för sig.

Vi öfvergå nu till gudstjenstens viktigaste del messan. Namnet är af intresse genom dess historia, hvilken, såsom ofta händer, är rätt egendomlig. I kyrkans tidigare period, då man ännu måste göra sträng skilnad mellan dem, som icke fingo, och dem, som fingo deltaga i det allraheligaste af gudstjensten, afslutades den tidigare delen af gudstjensten, i hvilken alle fingo deltaga, med de af diakonen uttalade orden *missa est* med ett uttaladt eller underförstådt *concio*, församlingen är upplöst (efter ordet: bortskickad).¹

Messan skulle hållas på förmiddagen, efter matutinan och priman,² således efter soluppgången. En tidigare biskop i Linköping hade hos påfven Urban IV anmält, att naturförhållandena i Sverige voro sådana, att dagarne från början af oktober till utgången af februari voro så korte, att messor och andra kyrkliga officier icke kunde fullbordas före nonan (d. v. s. kl. 3), hvadan han anhöll, att man skulle i Linköpings kyrka få fira messa *ante lucem diei*, alltså före dagens inträde. Detta medgafs ock år 1261, men med den inskränkningen, att man skulle hålla sig så nära dagningen som möjligt (*circa tamen diurnam lucem*, DS nr 475). Antagligen hade öfriga svenska stift fått sig samme förmon beviljad, ehuru urkunderne icke lemna någon upplysning derom.

Det blefve för vidlyftigt att här ingå i en redogörelse för messans ursprungliga utbildning. Vi få nöja oss med den småningom utbildade messa, som förekom i Sverige under medeltiden. Jag följer här den framställning, som professor Quensel lemnat i sina *Bidrag till svenska liturgiens historia II. 1. Det svenska högmessoritualens historia intill 1614* (1890). Derjämte har jag hållit mig till det yngre Uppsalamissalet.

¹ Uttrycket förekom äfven i slutet af messan, jfr det följande. Historien om ordet messa är icke härmed afslutad; som i samband med de stora kyrkliga högtiderna, då folk strömmade samman, handel idkades, kom i Tyskland ordet *messe* att betyda marknad.

² Biskop Nils Hermanssons i Linköping (1374—1391) statuter. Reuterdaahl, *Statuta Synodalia* s. 58.

Messans beståndsdelar voro följande:

PRÆPARATIO.

Sjelfva messan föregicks af en beredelse för den andlige, som skulle förrätta gudstjensten, och denna var dels enskild, som försiggick i sakristian, dels offentlig, inför den i kyrkan samlade menigheten.

Att den andlige kände behof af en enskild beredelse till den högtidlige akten, kunna vi lätt förstå, och denna beredelse kunde vara olika alltefter hvars och ens personliga själstillstånd och behof. Men äfven denna prestens enskilda beredelse drogs in under kyrkans reglementerande. Hon uppdelades i elfva moment, af hvilka det sista var prestens syndabekännelse.

Nu framträdde — likaledes i sakristian — de biträdande andlige, diakonerne, och iförde *sacerdos celebrans* den rike skruden, stycke efter stycke, hvart stycke beledsagadt af tilltal. Denne del af förberedelsen omfattade nio punkter.

Så följde den tredje förberedelsen, i koret, inför menigheten. Denna kallades *confiteor* och var således också en syndabekännelse. När den celebrerande presten trädte fram till altaret, uppmanade han till bekännelse af synden, ty Herren är god. Han föll på sina knän och bekände inför Gud (jämte, efter omständigheterna, andre heliga personer) och inför sine medbröder, att han syndat allt för mycket med tankar, ord, gerningar och underlåtenheter, »bedjen för mig». Sedan vände han sine tankar till de medtjenande: »Den allsmåktige Guden förbarme sig öfver eder och förlåte eder alla edra synder. Han frigöre eder från allt ondt, frälse och stadfäste eder i allt godt verk och före eder igenom till det eviga lifvet.» Han fortsatte: »Den allsmåktige och barmhertige Herren gifver eder förlåtelse för alla edra synder.» Derefter reste han sig och sade: »Vår hjälp är i Herrens namn», hvarpå svarades: »Hvilket skapat himmel och jord». Han knäböjde åter för altaret och bad: »Tag bort från oss, Herre, alla våra synder, att vi må vara värdige att med rena sinnen gå in till det allraheligaste, genom Jesus Christus vår Herre. Amen.» Så kysste han altaret och gjorde för sig korstecknet.

»Då må han börja messan», heter det i Åbo-missalet.

INTROITUS.

Så kommer messans första hufvudafdelning, inledningen, som bestod af fyra delar, nämligen *introitus-antifonen*, *kyrie*, *gloria in excelsis* och *laudamus*.

Inledningsantifonen med dess psalm innehåller en gammaltestamentlig vexelsång, syftande på Frälsarens väntade uppträdande i syn-

dens verld. Gripen af syndakänsla uppstämmer församlingen det niofaldiga *Kyrie eleison*, Herre, förbarma Dig, derefter uppstämmer presten *gloria in excelsis Deo* och kören svarar *et in terra pax hominibus bonæ voluntatis* — den ännu i vår gudstjenst bruklige lofsången. Derefter utbragtes lofsången: *laudamus te, benedicimus te, adoramus te* o. s. v. (vi lofva Dig, vi välsigna Dig, vi tillbedja Dig o. s. v.)

LECTIONES.

»Nu kommer brudgummen Christus att framställa sig i templet för sin brud», heter det i en redogörelse för messan af år 1501. Denna afdelning har tre leder.

Akten inleddes med prestens helsning *pax vobiscum*, frid vare eder, hvarpå svarades *et cum spiritu tuo*, och med din ande. Detta kallades under medeltiden *responsio charitatis*. Härpå följde *kollekten*, en kortfattad bön, som ännu användes i vår kyrka.

Derefter sjöngs *episteln*, som innehöll ordet om Herren, och svar gafs af kören med *graduale*, d. v. s. flere psalmverser, afslutade med *Halleluja*.

Så lästes *evangeliet*, sedan tvänne ljus blifvit tända vid boken på altarets norra sida. Ljusen, som skulle beteckna lagen och profeterne, släcktes efter läsningen, »ty när evangeliet är förkunnadt, upphöra lagen och profeterne».

Kören svarade, å församlingens vägnar, med trosbekännelsen (*Credo*).

OFFERTORIUM.

Detta utgjordes af dels den allmänna *kyrkobönen*, dels församlingens *oblationes*, böner, i hvilka det ännu icke konsakrerade brödet och vinet offras åt Gud och Gud anropas om ett nådigt mottagande af detta offer. »Betydelsen af denna kombination af förböner och gåfvor var den, att den numera af ordet styrkta och närda församlingen ville utan dröjsmål omsätta den undfångna nådekraften i gerning och så göra den gemensamma tron verksam i gemensam kärlek. Småningom löstes dock bandet mellan kyrkobönen och oblationerna, så att mot slutet af medeltiden endast dessa senare (ehuru under en alldeles ny gestalt) kvarstodo på den ursprunglige platsen i messan, hvar emot den allmänna kyrkobönen efter en del omkastningar hamnat i *sjelfva nattvardshandlingen*» (Quensel).

Enligt det senare Uppsala-missalet följde efter offertoriet iordningställande och välsignande af kalken, hvilket skedde under hvarjehanda ceremonier och uttalanden från prestens sida. När dessa voro afslutade, vände sig presten till församlingen och sade: »Bedjen, bröder

och systrar, att mitt offer (*sacrificium*), liksom edert, må vara tackeligt inför Gud. Amen.»

Akten afslutades med den *hemliga bönen*.

CANON MISSÆ.

Præfatio. Denna inledning börjades med vexelsången:

Herren vare med eder
Och med din ande.
Upplyfta hjertan (*sursum corda*)
Hafva vi till Herren.
Tackom vår Gud,
Det är värdigt och rätt.

Derefter följde sjelfva *præfatio*, och afdelningen slutades med *sanctus* eller *hymnus seraphicus*. Enligt en gammal tolkning skulle här englarne deltaga i församlingens hyllning. Englarne sjöngo: »Helig, helig, helig, Herre Gud Sebaoth, fulle äro himlarne och jorden af din herrlighet. Hosianna i höjden» och församlingen fortsatte: »Välsignad vare Han, som kommer i Herrens namn, hosianna i höjden.» I verkligheten utfördes den förre delen af församlingen, den senare af presten.

Consecratio. Till denna hörde allra först en bönegrupp, efter begynnelseorden kallad *Te igitur*, böner för kyrkan, påfven, biskopen, konungen, alle remlärlige och alle, som bekänna den katolska och apostoliska tron, »kom ihog, Herre, Dine tjänare och Dine tjänarinnor», vidare en *commemoratio* för de lefvande (»kom ihog alle här kringstående, hvilkes tro och fromhet Du känner, för hvilke vi offra Dig eller hvilke offra Dig sitt lofs offer för sig och alle de sine till deras själars frälsning») och en annan *commemoratio* för helgonen.

Nu var man kommen intill det högtidligaste ögonblicket. Jag återgifver här messans hufvuddel efter Skara-breviariet.¹

»Presten böjer knä inför altaret», sägande: »Vi bedja Dig, Herre, att Du, blickad må upptaga detta offer (*oblacio*) af oss, Dine tjänare, och af hela Din familj, och att Du ville inordna våre dagar i Din frid och att Du ville låta oss ryckas undan den eviga fördömsen och inräknas i Dine utvaldes skara, genom Christus.» Han reser sig och gör tre korstecken² öfver oblat och kalk, sägande: »O Gud allsmäktig i allt, vi bedja Dig, att Du må tackas göra detta offer väl ✠ signadt, tillskrif ✠ vet, stad ✠ fäst, skäligt och tackeligt.» Han gör korstecknet särskildt öfver oblaten och öfver kalken, sägande: »att det må för oss blifva Din kärälsklige Sons vår Herre Jesu Christi le ✠ kamen och bl ✠ od.»

¹ Hos Quensel finnes en redogörelse hemtad från det äldre Uppsala-missalet.

² De i det följande införda korsen angifva de tillfällen, då presten gjorde kors-tecknet.

Han tager oblaten i handen och säger: »Hvilken dagen innan Han led tog brödet i sina heliga och vördnadsvärda händer och, upplyftande sina ögon till Dig, Sin allsmåttige Fader, tackande Dig och välsignande brödet, bröt det och gaf det Sine lärjungar och sade: Tagen och äten häraf alle, ty detta är Min lekamen.» Här upplyfter presten Herrens lekamen och säger: »Likaledes efter måltiden tog Han ock denne herrlige kalken i sina heliga och vördnadsvärda händer, tackande Dig och väl★signande honom och gaf Sine lärjungar sägande: Tagen och dricken häraf alle, ty det är Mitt blod, det nya och eviga testamentets blod, trons mysterium, hvilket utgjutes för eder och för många till syndernas förlåtelse.» Nu lyfter han kalken och sätter honom på hans plats, sägande: »Så ofta I detta gören, gören det till Min åminnelse.» Han sträcker ut sina händer och säger: »Derföre, o Herre, offra vi, Dine tjenare och Din heliga skara, i åminnelse af samme Jesu Christi, Din sons och vår Guds, heliga lidande, uppståndelse från underjorden och herrliga uppfärd till himmelen, åt Ditt majestät af dina gåfvor och skänker» — här gör han tre korstecken öfver oblaten och kalken, ett fjerde öfver oblaten, ett femte öfver kalken — »denna re★na hostia, heli★ga hostia, obefläck★ade hostia, detta det eviga lifvets he★liga bröd, denne Din ev★iga frälsnings kalk. Värdigas med mildt och klart anlete åse och mottaga vårt offer, såsom det täckts Dig att som mottagne hålla Din tjenare den rättfärdige Abels skänker och vår patriark Abrahams och hvad Dig erbjöds af Din högste prest Melkisedek, det heliga offret, den obefläckade hostian.» Han knäböjer med korsade händer framför altaret och säger: »Bönfallande bedja vi Dig, allsmåttige Gud, bjud, att detta bringas genom Din helige engels händer till Ditt högaltare i Ditt gudomliga majestäts åsyn.» Han reser sig, kysser altaret och säger: »På det att af hvad vi af detta altarets delaktighet annammat, Din Sons allraheligaste leka★men och bl★od, vi må uppfyllda varda med all himmelsk välsig★nelse och nåd, genom samme Christus vår Herre. Tänk äfven på Dina tjenare och tjenarinnor och på dem, hvilka gått före oss med trons insegel och nu sofva fridens sömn.¹ Vi bedja, att Du ville skänka alle dem, som hvila i Christus, svalkans, ljusets och fridens ort, genom samme Christus vår Herre.» Han slår sig för sitt bröst och säger: »Må Dig tackas, att äfven åt oss syndare, Dine tjenare, som sätta sitt hopp till mångfalden af Dina nådebevisningar, gifva lott och sällskap med Dine helige apostlar och martyrer —² och med

¹ Detta betecknas såsom *memoria* eller *commemoratio defunctorum*, åminnelse af de aflidne. I Skara-breviarier tillägges här: »Han bedje för Brynjolf III.» Härmed menas den tredje biskopen öfver Skara stift med detta namn, Brynjolf Gerlaksson, hvilken afled år 1505.

² Här uppräknas Johannes, Stephanus, Matheus, Barnabas, Ignacius, Alexander, Marcellinus, Petrus, Felicitas, Perpetua, Agatha, Lucia, Agnes, Cecilia och Anastasia. Namnen hafva säkerligen vexlat i de olika stiften. Det heter också i Skara-breviarier: härefter nämner han hvilka helgon han vill.

alla Dina helgon. Vi bedja Dig, släpp oss in i deras umgänge, icke såsom den, som ser till förtjensten, utan såsom den, som skänker förlåtelse, genom Christus vår Herre, genom hvilken Du, Herre, skapar allt detta goda.» Här gör han tre korstecken öfver oblaten och kalken, sägande: »Hel ★ ga, lefvande ★ gör, väl ★ signa och hjälp oss» — här gör han med oblaten fyra korstecken öfver kalken och ett femte framför kalkens fot — »genom Ho ★ nom och med Ho ★ nom och i Honom ★ tillhöra Dig, Herre Fader alls ★ mäktig, i den Hel ★ ge andes enhet all heder och ära.» Här lyfter han oblaten och säger med hög röst: ¹ »Genom alla sekels sekel. Amen. Låtom oss bedja: manade af Dina helsosamma bud och bildade genom Guds instiftelse drista vi oss bedja: Fader vår, som är i himlarne — — utan fräls oss från det onda. Amen. Låtom oss bedja. Frälsa oss (*libera nos*), vi bedja Dig, Herre, från allt ondt, förflutet, närvarande och tillkommande, genom mellankomst af den sälla och ärofulla Guds moder, alltid jungfru, och Dine sälle apostlar Petrus och Paulus och Andreas med alla Dina helgon.» Han gör för sig korstecknet med patenen och säger: »Gif mildeligen frid i våre dagar, att oss må vara hulpet af Din makt, att vi alltid må vara frie från synden och tryggade mot all fara, genom samme vår Herre Jesus Christus, Din Son, hvilken lefver och regerar med Dig i den Helige Andes enhet.» Presten aftäcker kalken och tager upp Christi lekamen, bryter honom i två delar, den han håller i högra handen lägger han på patenen och delar så den han har i venstra handen i två delar och håller den han då får i den högra handen öfver kalken och säger: »Genom alla sekels sekel. Amen.»

[*Communio.*] Han gör nu tre korstecken öfver kalken med den delen, sägande: »Guds frid ★ vare alltid ★ med eder ★. O Guds lamm, som borttager verldens synder, förbarma Dig öfver oss. O Guds lamm, som borttager verldens synder, förbarma Dig öfver oss. O Guds lamm, som borttager verldens synder, gif oss frid.»² Presten lägger nu korsvis den del af oblaten han håller i handen ned i kalken och säger: »Denna allraheligaste sammanblandning af vår Herres Jesu Christi lekamen och blod vare för mig och för alle, som deraf varda delaktige, frälsning till själ och kropp och en helsosam förberedelse till att förtjena och fatta evinnerligt lif, genom samme Christus, vår Herre. Amen.» Presten bedjer nu: »Herre Jesus Christus, Du som sade till Dine lärjungar: Friden gifver jag eder, min frid gifver jag eder, se icke på mina synder, utan på Din kyrkas tro, värdigas efter Din vilja freda, bevara, ena och styra henne, Du, som lefver.» Här-

¹ Det föregående var således uttaladt med låg röst.

² Man har antagit, att »O Guds lamm» sjöngs af kören, men detta är icke rätt. Ty det heter i *Speculum misse*: Tha prästen bryter gudz likama i thry oc sigher threm sinnom *agnus dei* (Geethe, *Svenska kyrkobruk under medeltiden* s. 84).

efter kysser han patenen och gifver pax-skifvan¹ åt biträdet: »Frid vare dig, broder, och frid Guds heliga kyrka. Behållen fridens och kärlekens band, på det I mån vara lämplige för vår Herre Jesu Christi allraheligaste mysterier. Christi och den heliga kyrkans frid öfverflöde alltid i våra hjertan.» Han bedjer före kommunionen: »Herre, helige allsmäktige Fader, Du evige Gud, förläna, att jag må annamma Din Sons vår Herre Jesu Christi lekamen och blod så, att jag derigenom förtjenar att få förlåtelse för alla mina synder och uppfyllas af Din Helige ande, ty Du är Gud, och utan Dig finnes ingen annan, Du, hvars rike varar utan ände genom sekels sekel. Herre Jesus Christus, lefvande Guds son, som efter Fadrens vilja, under medverkan af den Helige ande, genom Din död gaf världen lif, fräls mig, bedjer jag, genom Din allraheligaste lekamen och blod från alla mina öfverträdelser och allt mitt onda, gör, att jag alltid uppfyller Dina bud, låt mig aldrig skiljas från Dig, som med Fadren och den Helige ande lefver och regerar, sann Gud, genom alla sekels sekel. Amen. Hvad skall jag gifva Herren för allt hvad han gifvit mig? Det himmelska brödet får jag mottaga, och jag skall åkalla Herren. Lofsjungande skall jag åkalla Herren, och från mina fiender skall jag vara frälst. Herre Jesus Christus, jag är icke värd att Du träder under mitt tak, men säg dock ett ord och min själ varder helbregda. Hell till evig tid Christi allraheligaste lekamen, för mig ljuf före allt och öfver allt.»

Nu tager han Herrens lekamen och säger derefter: »Vår Herre Jesu Christi lekamen bevara min kropp och själ till evigt lif. Hvad skall jag gifva Honom för allt hvad Han gifvit mig? Den frälsning bringande kalken får jag mottaga, och jag skall åkalla Herrens namn. Lofsjungande skall jag åkalla Herren, och från mine fiender skall jag vara frälst. Herre Jesus Christus, jag är icke värd, att Du träder in under mitt tak, men säg dock ett ord och min själ skall varda helbregda. Hell till evig tid den himmelske drycken, för mig ljuf före allt och öfver allt.» Han tager blodet och säger: »Samma vår Herre Jesu Christi blod bevara min kropp och själ till evinnerligt lif. Amen.» Derefter börjar han: »Annammandet af Din lekamen och Ditt blod, Herre Jesus Christus, må icke vara mig till dom eller fördömelse, utan må det, för Din kärleks skull, lända mig till frälsning för min kropp och min själ till evig tid. Amen. Din lekamen, Herre, hvilken jag, ovärdige syndare, annammat, och Ditt blod, hvilket jag ovärdige, druckit, må blifva i mitt inre till frälsning för själ och kropp, gif, allsmäktige Fader, att det icke finnes någon syndens fläck der, hvarest Dina vördnadsvärda, allraheligaste mysterier ingått, genom Christus vår Herre.» Nu böjer han knäna och tvår sine fingrar, sägande: »Må vi, Herre, i rent sinne behålla hvad vi med munnen annammat, och

¹ Om denna se i det föregående s. 705.

må vi af den himmelska gåfvan få ett evigt botemedel.» Härefter följer en kort hymn, som prisar Jesu mildhet, bedjer, att Han må vara vår glädje, och bringar Honom ära, en antifon: »O heliga måltid» o. s. v., en vers: »Han gaf dem bröd af himlen, menniskan fick äta af englarnes bröd», en bön: »O Gud, som gifver oss det underbara sakramentet» o. s. v. Derefter vänder presten sig till församlingen och säger: *ita missa est, Deo gratias*, böjer så knä för altaret och säger: »Heliga treenighet, må Dig tackas (*placeat tibi*) Dine tjenares lydnad, och gif, att detta offer, som jag ovärdige burit fram för Dina ögon, må vara Dig täckeligt samt för mig och för alle, för hvilke jag framburit det, gagneligt, på grund af Din barmhertighet, genom Jesus Christus.»

Derest medlemmar af menigheten skulle blifva delaktige af nattvarden, d. v. s. af brödet — se derom mera i nästa kapitel —, skedde detta sedan presten sjelf blifvit delaktig af brödet och vinet. Enligt Linköpings-missalet sade presten till hvar nattvardsgäst: »Vår Herre Jesu Christi lekamen och blod fullborde dig till en ständig frälsning, nu och i evig tid. Amen.»

Sådan var högmessan. Hon var högtidlig, icke så oredig genom inblandning af olika element som tidegudstjensten, hon var från början väl genomtänkt och utgjorde något helt.

I mindre detaljer var messan olika vid olika tillfällen, en och annan detalj skulle stundom, beroende på kyrklig årstid eller dag, uteslutas. Med sådana smärre afvikelser skola vi icke sysselsätta oss här.

Men högmessan var icke den enda messa, som förekom inom den romerska kyrkan. Vid högaltaret kunde under dagens lopp flere messor läsas, de större kyrkorna hade alltid flere altaren, somliga mindre hade två eller fyra sidoaltaren. Vid hvart altare kunde messa läsas. Om messornas mångfald vittnar påbudet, att ingen prest fick på samma dag läsa två messor, så vida icke särskildt nödfall förelåg.

Messorna voro för öfrigt af olika slag. Det förnämsta hafva vi redan sett, men kommunion förekom icke i hvar messa. Man gjorde för öfrigt skilnad mellan sjungna och sägna messor, de senare tydligen mindre högtidliga. Äfven förekommer uttrycket tigande messor, »messor med en enda som svarar och utan sång». Detta sammanfaller således med sägna messor. När Vestgöotalagen (I. kyrkobalken kap. 14, II. samme balk kap. 28) talar om giltigt förfall för prest för utförande af vissa viktiga förrättningar, nämnes, utom annat, »när han säger tigande messa». Om andra messor talas här icke, hvilket kan synas egendomligt, ty högmessan med hennes myckne sång borde väl lika väl eller ännu mera hafva varit ett giltigt hinder.

Jag antager, att ordet 'tigande' i detta fall var fullkomligt öfverflödigt, ty i landskyrkorna, hvilka naturligtvis i främsta rummet afsågos i landets lag, torde i regeln endast tigande messor hafva förekommit, om vi antaga den ofvan anförda definitionen, hvilken är den nuvarande katolska kyrkans. I landskyrkorna förmådde man icke uppställa en rad af prester, diakoner och subdiakoner och en kör. Derröre blefvo i dem alla messor 'tigande'. Schlyters och Reuterdahls förklaring af tigande messa = »nattvardsmessan och instiktelseorden, hvilka i romerk-katolska kyrkan med låg röst läsas eller sjungas», är oriktig. För öfrigt är uttrycket tigande messa ganska egendomligt, då det var fråga icke om tystnad, utan om läsning.

Den romerska kyrkan firar och firade i vårt land under medeltiden ganska många fester. De voro icke alle af samma slag, utan ordnade i grader. För hvart stift infördes i de liturgiska böckerna en kalender, och i denne voro festerne införda med gradbeteckning. För att gifva en föreställning härom meddelar jag ett utdrag ur den kalender, som förekommer i det yngre Uppsala-missalet. De olika stiften hade i detta afseende olika föreskrifter. Visse fester voro föreskrifne af kyrkans högsta myndighet, och de iakttogos öfverallt. Hvert stift egde rätt att i öfrigt föreskrifva om kyrkliga fester.

Januari.

1. <i>Circumcisio domini</i> ¹ (omskärelsen)	totum duplex	9	lectiones.
2. Octava sancti Stephani		9	»
3. Octava sancti Joannis euangeliste		9	»
4. Octava sanctorum innocentium		9	»
6. <i>Epiphania domini</i>	totum duplex	9	»
8. Här läses messa om den sälle Erik och påminnes i samma messa om sanct Henrik och gifves 40 dagars aflat.			
9. Paulus förste cremiten	commemoratio		
13. Hilarius och Peregrinus bekännare	»		
<i>Octava epiphanie</i>		9	»
14. Felix prest och bekännare		3	»
15. Maurus abbot		3	»
16. Marcellus påfve och martyr		3	»
17. Antonius abbot		3	»
18. Prisca jungfru		3	»
19. <i>Henrik biskop och martyr</i>	duplex	9	»
20. Fabianus och Sebastianus martyrer		9	»
21. Agnes jungfru och martyr		9	»
22. Vincentius martyr		9	»
23. Emerentiana jungfru och martyr	commemoratio		
24. <i>Translacio sancti Eriki</i> ²	duplex		
25. <i>Conversio sancti Pauli</i> (Pauli omvändelse).			

¹ De med kursiv stil angifna festerna äro i missalet tryckta i röd färg; de äro de förnämsta.

² Till minne af den hel. Eriks qvarlevfors flyttning från Gamla till Nya Uppsala.

27. Julianus biskop och martyr..... commemoratio
 28. Agnes secundo ¹..... 3 lectiones.

Februari.

1. *Brigida jungfru*..... commemoratio
 Ignacius biskop och martyr..... 3 >
 2. *Purificatio Marie virginis* (jungfru Marias rening)... totum duplex 9 >
 3. Blasius biskop och martyr..... 9 >
 4. Ansgarius biskop och bekännare..... 9 >
 5. Agatha jungfru och martyr..... 9 >
 6. Vedastus och Amandus bekännare..... 3 >
 10. Scolastica jungfru..... 3 >
 14. Valentinus martyr..... 3 >
 15. *Sigfrid biskop och bekännare*..... semiduplex... 3 >
 22. *Cathedra sancti Petri. Festum terre*..... 9 >
 23. Vigilia.
 24. *Mathias apostel*..... 9 >

Mars.

7. Perpetua och Felicitas jungfrur och martyrer..... commemoratio
 8. Thomas de Aquino..... >
 12. Gregorius påfve..... 9 >
 21. Benedictus abbot..... 9 >
 25. *Annunciatio Marie* (Marie bebådelse)..... duplex..... 9 >

April.

4. Ambrosius biskop och bekännare..... semiduplex... 9 >
 14. Tyburtius och Valerianus martyrer..... 3 >
 23. Georgius martyr..... semiduplex... 9 >
 25. Marcus evangelisten. Litanía maior..... >... 9 >
 28. Vitalis martyr..... 3 >
 29. Petrus martyr..... 3 >

Maj.

1. *Apostlarne Philippus och Jacobus*..... semiduplex
 3. *Inventio sancte crucis* (korsets upptäckande)..... >
 4. Herrens törnekrona..... simplex
 5. Compassio beate Marie..... >
 6. Johannes ante portam latinam..... >
 10. Gordianus och Epimachus martyrer..... 3 >
 12. Nereus, Achilleus och Pangratius martyrer..... 3 >
 18. Erik konung och martyr..... totum duplex
 25. Urbanus påfve och martyr..... 3 >
 31. Petronilla jungfru.

¹ Om betydelsen af detta uttryck se framdeles.

Juni.

1. Nicomedes martyr.....	commemoratio	
2. Marcellinus och Petrus martyrer.....		3 lectiones.
3. Erasmus martyr och 'pontifex'.....		3 »
5. Bonifacius martyr och biskop och hans följeslagar.....	commemoratio	
9. Primus och Felicianus martyrer.....		3 »
11. Barnabas apostel.....		9 »
12. <i>Eskil martyr.</i> Basilides och hans följeslagar.....	semiduplex	
13. Antonius bekännare af minoriter-orden.....	commemoratio	
15. Vitus och Modestus martyrer.....		3 »
17. Botolphus abbot.....	simplex	9 »
18. Marcus och Marcellianus martyrer.....		3 »
19. Gervasius och Prothasius martyrer.....		3 »
<i>Samma dag messa för rikets bestånd om den heliga treenigheten.</i>		
40 dagars aflat.		
22. <i>Decem milium militum martyrum. Festum terre</i> (de 10,000 riddarnes dag).....		9 »
23. Vigilia.		
24. <i>Natiuitas Johannis baptiste</i> (Johannes döparens födelse).....		9 »
26. Johannes och Paulus martyrer.....		9 »
28. Vigilia.		
29. <i>Petrus och Paulus apostlar</i>	duplex	9 »
30. Commemoratio sancti Pauli (den hel. Pauli åminnelse).....		9 »

Juli.

1. Octaua Ioannis baptiste.....		9 »
2. <i>Visitatio Marie</i> (Marias besök hos Elisabeth).....	duplex	9 »
Processus och Martinianus.....	commemoratio	
6. Octaua apostolorum Petri et Pauli.....		9 »
8. Hireneus och hans följeslagar martyrer.....		3 »
9. Octaua visitationis Marie.....		9 »
10. Septem fratres.....		3 »
11. <i>Festen för rikets patroner hålles söndagen efter octaua visitationis Marie.</i>		
15. David abbot.....		3 »
16. Divisio apostolorum.....		9 »
20. Margareta jungfru och martyr.....		9 »
21. Praxedis jungfru och martyr.....		3 »
22. <i>Maria Magdalena</i>	semiduplex	9 »
23. Apollinaris martyr.....		3 »
24. Cristina jungfru.....	commemoratio	
Vigilia.		
25. <i>Jacobus apostel</i>	semiduplex	9 »
26. Martha jungfru.....		3 »
28. Botvid martyr.....		9 »
29. <i>Olof konung och martyr</i>	semiduplex	9 »
30. Abdon och Sennea martyrer.....		3 »
31. Helena enka från Vestergötland.....		9 »
<i>Hildebrand, Sveriges Medeltid 3.</i>		

Augusti.

1. Ad vincula sancti Petri.....	9	lectiones.
2. Stephanus påfve och martyr.....	3	»
3. Inventio sancti Stephani.....	9	»
4. Germanus biskop och confessor.....	3	»
5. Dominicus confessor.....	9	»
6. Sixtus, Felicissimus och Agapitus martyrer.....	3	»
7. Donatus biskop och martyr.....	3	»
8. Ciriacus och hans följeslagar martyrer.....	3	»
9. Romanus martyr.....	commemoratio	
	Vigilia.	
10. <i>Laurentius martyr</i>	totum duplex	9 »
11. Tyburtius martyr.....	commemoratio	
13. Hypolitus och hans följeslagar martyrer.....	9	»
14. Eusebius.....	commemoratio	
	Vigilia.	
15. <i>Assumptio Marie virginis</i> (Marias himmelfärd).....	totum duplex	9 »
17. Octava Laurentii.....	9	»
18. Agapitus martyr.....	commemoratio	
19. Magnus martyr.....	»	
22. Octava assumptionis.....	9	»
	Thimoteus och Simphorianus.....	commemoratio
	Vigilia.	
24. <i>Bartholomeus apostel</i>	semiduplex...	9 »
25. Bernardus abbot.....	9	»
27. Rufus martyr.....	commemoratio	
28. Augustinus biskop.....	semiduplex...	9 »
29. Decollatio Joannis baptiste (Johannes döparens halshuggning).....	9	»
30. Felix och Adauctus martyrer.....	3	»

September.

1. Egidius abbot.....	9	»
8. <i>Nativitas Marie</i> (Marias födelse).....	totum duplex	9 »
9. Gorgonius martyr.....	commemoratio	
11. Prothus och Jacintus martyrer.....	»	
14. <i>Exaltatio crucis</i> (korsets upphöjelse).....	semiduplex...	9 »
15. Octava nativitatis Marie.....	9	»
	Nicomedes.....	commemoratio
16. Eufemia jungfru.....	3	»
17. Lampertus martyr och biskop.....	commemoratio	
20. Vigilia.		
21. <i>Matheus apostel och evangelist</i>	semiduplex...	9 »
22. Mauricius och hans följeslagar martyrer.....	9	»
23. <i>Festen för relikerna hålles förste söndagen efter Mathei</i>	duplex.....	9 »
27. Cosmas och Damianus martyrer.....	9	»
29. <i>Michael erkeengel</i>	duplex.....	9 »
30. Hieronimus presbyter.....	semiduplex...	9 »

Oktober.

1. Remigius biskop och bekännare.....	3	»
2. Leodegarius biskop och martyr.....	3	»

4.	<i>Franciscus bekännare</i>	semiduplex....	9	lectiones.
6.	Octaua Michaelis.			
7.	<i>Birgitta enka</i>	semiduplex....	9	>
8.	Marcus påfve och bekännare.....		3	>
9.	Dionysius och hans följeslagar martyrer		9	>
10.	Gereon och hans följeslagar martyrer		3	>
14.	Calixtus påfve och martyr		3	>
18.	Lucas evangelist.....	semiduplex....	9	>
21.	<i>Undecim milia virginum. Festum terre</i>		9	>
23.	Seuerinus biskop och bekännare.....		3	>
25.	Crispinus och Crispinianus martyrer.....		3	>
27.	Vigilia.			
28.	<i>Simon och Judas</i>	semiduplex....	9	>
31.	Quintinus martyr	commemoratio		
	Vigilia.			

November.

1.	<i>Omnes sancti</i>	totum duplex	9	>
2.	Commemoratio animarum		9	>
3.	Eustachius och hans följeslagar martyrer.....		3	>
6.	Leonardus confessor.....		3	>
8.	Octaua omnium sanctorum.....		9	>
	Quatuor coronati martyres	commemoratio		
9.	Theodorus martyr		3	>
11.	<i>Martinus biskop och bekännare</i>	semiduplex....	9	>
	Mennus martyr	commemoratio		
13.	Briccius biskop och bekännare.....		9	>
16.	Ethmundus bekännare och biskop.....	commemoratio		
18.	Octaua sancti Martini.....		9	>
19.	Elisabet enka		3	>
20.	Eadmundus konung och martyr.....		3	>
22.	Cecilia jungfru och martyr.....		9	>
23.	<i>Clemens påfve och martyr. Festum terre</i>	simplex.....	9	>
24.	Crisogonus martyr.....		3	>
25.	<i>Catharina jungfru</i>	duplex.....	9	>
26.	Linus påfve och martyr.....		3	>
29.	Vigilia.			
30. ¹	<i>Andreas apostel</i>	semiduplex ...	9	>

December.

4.	Barbara jungfru.			
6.	<i>Nicolaus biskop och bekännare</i>	semiduplex....	9	>
7.	Octaua sancti Andree.....		9	>
8.	<i>Concepcio virginis Marie</i> (Marias afvelse)	duplex.....	9	>
9.	<i>Anna moder till Maria, moder till vår Herre</i>	semiduplex....	9	>
13.	Lucia jungfru		9	>
20.	Vigilia.			
21.	<i>Thomas apostel</i>	semiduplex....	9	>
24.	Vigilia.			

¹ >Märk att på lördagen före adventssöndagen hålles messa om Vår fru och gifves 40 dagars afat.>

25. <i>Natiuitas domini</i> (Herrens födelse).....	totum duplex	9	lectiones.
26. <i>Stephanus protomartyr</i>	semiduplex....	9	»
27. <i>Joannes apostel och evangelist</i>	»	9	»
28. <i>Sancti innocentes</i>	»	9	»
29. Thomas biskop och martyr	simplex.....	9	»
31. Silvester påfve.....	9	»

Festernes antal var således ganska anseeligt. Under de tolf månderne förekomma följande antal dagar utan anteckning om fest

januari	9	juli	12
februari.....	16	augusti	6
mars.....	26	september.....	14
april	24	oktober.....	15
maj.....	21	november.....	10
juni.....	11	december.....	16

Summan af fridagar uppgår således till 180, d. v. s. i det närmaste halfva antalet af årets dagar. Men summan af fridagarne minskas ytterligare, om vi tänka på de rörlige festerne, som icke kunnat upptagas i kalendariet, påsken med dess många helgdagar, pingst, Christi himmelfärdsdag, gångdagarna, kyrkans vigningsdag o. s. v.

Det införda utdraget ur Uppsala-kalendariet visar, huruledes helgdagarna hade olika helgd. De olika graderne betecknas med orden *commemoratio*, *festum simplex*, *festum semiduplex*, *festum duplex*, *festum totum duplex*.

För de — åtminstone i förhållande till Sverige — mindre viktiga helgonen nöjde man sig med en *commemoratio*, helt kort, bestående af en *collecta*, ett *sanctum* och en *complenda*.

Fördelningen af de förnämligare festerne är följande:

Festum simplex.

Christi törnekrona.	Botolf.
Compassio beate Marie.	Clemens.
Johannes ante portam latinam.	Thomas biskop.

Festum semiduplex.

Sigfrid.	Matheus.
Ambrosius.	Hieronimus.
Georgius.	Franciscus.
Marcus.	Birgitta.
Philippus och Jacobus.	Lucas.
Inventio crucis.	Simon och Judas.
Eskil.	Martinus.
Maria Magdalena.	Andreas.
Jacobus.	Nicolaus.
Olof.	Thomas apostel.
Bartholomeus.	Stefan.
Augustinus.	Johannes evangelisten.
Exaltacio crucis.	Menlösa barn.

Festum duplex.

Henrik.		Marias besök.
Translatio Erici.		Relikernes fest.
Marie bebådelse.		Mikael.
Petrus och Paulus.		Catharina af Alexandria.
	Marie aflelse.	

Festum totum duplex.

Christi omskärelse.		Laurentius.
Epiphania.		Marie himmelfärd.
Marie rening.		Marie födelse.
Erik.		Alla helgon.
	Jesu födelse (jul).	

Till denne grupp komma ytterligare de store rörlige festerne.

Skilnaden mellan dessa fyra slag af fester, från *simplex* till *totum duplex*, låg uteslutande i en mindre eller större högtidlighet, med hvilken gudstjensten, framför allt körsången, hölls. Utförliga underrettelser om desse olika fester, för så vidt de firades i England, förekomma i Chambers' *Divine worship in England in the thirteenth and fourteenth centuries contrasted with and adapted to that in the nineteenth*. I England var graderingen ännu mera detaljerad än hos oss. I Salisburys katedral firades *principal doubles, greater doubles, lesser doubles, inferior* eller *semidoubles* och *simple feasts*, de sistnämnde delade i tre klasser. *Principal doubles* svara mot *totum duplex* i vår romerska kyrka. Då det är ovisst, i huru stor mon detaljerne i den engelska anordningen svara mot detaljerne i den svenska, anser jag det här öfverflödigt att söka efter det engelska mönstret uppställa skemat för de svenske festerne af ifrågavarande art. Den som har lust att göra försöket hänvisas till det nyss anförda arbetet.

En annan rangskilnad antydes i ifrågavarande kalendarium: fester med tre eller nio *lectiones*. I detta hänseende behöfver jag endast hänvisa till det föregående utdraget.

Ännu en annan rangskilnad bestod deri, att visse fester föregingos af en *vigilia* och efterföljdes af en *octava*.

Följande fester äro i Uppsala-missalet försedda med dessa tillägg:

Epiphania domini.....	octaua.
Matheus aposteln.....	vigilia.
Natiuitas Ioannis baptiste.....	vigilia octaua.
Petrus och Paulus.....	vigilia octaua.
Jacobus (maior) apostel.....	vigilia.
Laurentius.....	vigilia octaua.
Assumptio Marie.....	vigilia octaua.
Bartholomæus.....	vigilia.
Natiuitas Marie.....	octaua.
Matheus.....	vigilia.
Mikael.....	octaua.

Simon och Judas	vigilia.	
Alla helgon.....	vigilia	octaua.
Martinus.....		octaua.
Andreas.....	vigilia	octaua.
Thomas.....	vigilia.	
Natiuitas domini.....	vigilia.	
Stephanus.....		octaua.
Johannes evangelist och apostel.....		octaua.
Menlösa barn.....		octaua.

Härtill komma de rörlige festerne med deras vigilier och oktaver.

Vigilia betyder vaka och ersättes i svenskan med detta ord. Den äldsta *vigilia* kyrkan kände var vakan under natten före påskdagen. Man väntade, att Christi bebådade återkomst skulle ega rum just då. Småningom började man vaka äfven före söndagarne och visse martyrs dagar, men då man icke på längden stod ut med ett så grundligt vakande, inskränktes detta till nattens senare del efter hanegället, och den urgamla *vigilian* gaf således upphof till den dagliga matutinan och nokturnen.

Sedan *vigilian* sålunda gifvit upphof till den förste delen af tidegudstjensten, infördes *vigilier* på nytt såsom en gudstjenst aftonen före festen. Äfven i detta fall spelade påsken den inledande rollen. Med söndagen septuagesima börjades den långa fastan, beredelsen till firandet af Christi död på korset. Det jubel, som annars gaf sig luft i matutinans gudstjenst, förstummades. Halleluja fick ej mera sjungas, efter fastlags söndagen sade man icke ens »Ära vare Gud» o. s. v. Klocksträngarne bundos upp onsdagen före långfredagen, ljusen släcktes, och kyrkornas inre var mörkt under två hele dagar. Påskaftonen kl. 3 samlades man i kyrkan, ett par facklor tändes vid altaret och påskvigilian börjades och fortsattes, till dess ljusen åter tändes och lofsångerne togos upp.¹

Uppsala-missalet gifver anvisning, huru *vigilian* före en aposteldag skulle firas. Det skedde med böner och psalmer, med läsning af Salomos ordspråk kap. 3 v. 13—20 (säll den menniska, som finner visheten o. s. v.) och Johannes evangelium kap. 15 (jag är det sanna vinträdet) o. s. v.

Man sätter den i forn- och medeltidskyrkan upptagna *octava* (= den åttonde dagen) i sammanhang med judarnes passahfest, som varade under sju dagar, af hvilke den förste och den siste voro de förnämligaste. I medeltidsspråket betecknar *octava* dels den åttonde dagen efter en stor kyrklig fest, dels festdagen, den åttonde dagen, dels alle de mellanliggande dagarne. I gudstjensten under mellandagarne inlades hvarjehanda påminnelser om föremålet för festdagens firande, och detta framträdde ännu mera under den åttonde dagen, då man

¹ Jfr Geetes anförda utredning om gudstjensten s. XXIX.

dels återupprepade det som förekommit å festdagen, dels vidare utvecklade detta. Påsk-, pingst- och epifania-oktaverne voro de förnämligaste och höllos så helige, att under dem fick ingen helgonfest firas, inga votiv- eller själamessor hållas. De tre store festernes grundtankar utestängde allt annat.

Det har redan blifvit framhållet, att i mångt och mycket hade man inom hvart stift befogenhet att vidtaga egna anordningar med afseende på gudstjenstens firande. Redan en jämförelse mellan de olika stiftens kalendarier låter detta framträda mycket bjärt. En sammanställning af samtliga dessa kalendarier vore af stort intresse. Här vill jag endast göra några anmärkningar med anledning af kalendariet i Skara-breviariet.

Epiphania har en vigilia.¹ Biskop Henrik, som i Uppsala helgades med en *festum duplex*, fick här nöja sig med en *festum simplex*, helge konung Erik fick nöja sig med en *festum duplex* (lika mycket som k. Olof), under det biskop Brynjolf, k. Magnus ladulås' samtida, och Helena i Sköfde åtnjöto den högste hedern, betecknad 'sol', hvilket väl skall betyda *festum solenne*.

Den gudstjenst vi hittills uppmärksammat var af kyrkan anordnad och kan således kallas den ordinarie gudstjensten. Men äfven extra ordinarie gudstjenst kunde förekomma, anordnad af andra korporationer, af enskilde andlige, af regeringen, af enskilde lekmän.

De föreningar af handverkare inom städerna, om hvilka jag talat i den förste delen af detta arbete, nöjde sig icke med den gudstjenst, som de kyrkliga myndigheterna bödo dem: de skulle hafva sin egen gudstjenst. Så mäktig var kyrkan, att hvart sådant gille på sitt sätt ordnade sig in i de kyrkliga förhållandena, det utsåg alltid för sig ett eget helgon, af hvilket det hoppades få hjälp och skydd. Det låg då nära till hands att visa sin fromhet och ernå ökade förmoner genom att bekosta egen gudstjenst. Guldsmedernes samfund i Stockholm, hvars skyddshelgon var »sankte Loyus», d. v. s. den hel. Eligius, biskop i Frankrike och derjämte guldsmed, lät sjunga en messa hvar mid-sommardag och hvar dag, som var helgad aposteln Andreas (30 november). Hvar broder och syster i embetet skulle lemna sitt bidrag för bestridande af de utgifter, som de två messorna kräfde. Dragarembetet i samme stad hade sine officiele drycker vid Valborgsmessotid och alla helgons dag. »När drycken är slut, skola de hålla deras messor och låta bedja för alla deras framfarna bröders och systrars själar. I hvar messa skall hvar broder offra en penning och hvar syster desslikes. Den mera gör, njuter desto mera af Gud.» Ett gille

¹ Det är ingalunda omöjligt, att en sådan firades äfven i Uppsala stift. Man kan ingalunda lita på dessa kalendariers fullständighet, då man under medeltiden icke var mäktig af ett genomfördt systematiskt arbete.

kallades ibland ett kompani, och på grund deraf förekommer uttrycket kompanimessa.

Utom handverksföreningarna förekomma andra gillen. Då det religiösa elementet i dem alla spelade en stor roll, hafva de helt visst alla bekostat egna messor.

Dessa messor gällde visserligen, såsom vi nyss sågo, affidnes själar och deras bästa, men de höllos inför de lefvande, som bekostade dem. Omtanken om egen sällhet efter döden, sällhet för dem, som stodo en nära, vare sig redan döde eller kommande, framkallade en alldeles särskild grupp af messor, hvilka måste hafva förekommit i ytterligt stort antal, då vi ännu i dag hafva bevarade så många urkunder, som tala om sådana. En och annan gång hände det, att man icke sjelfviskt tänkte på sig sjelf och sine närmaste, utan på hela menskligheten, alla kristna själar.

Såsom redan i den första boken blifvit framhållet och som jag skall ytterligare visa i nästa kapitel, som handlar om kyrkans förhållande till menigheten, förekom vid dödsfall vida mera från kyrkans sida än nu. Man fordrade då bikt, åtnjutande af nattvarden, en sista smörjelse. Derefter följde jordfästningen. Med denna är allt hos oss slut, den dödes minne bevaras af de efterlevande. Men under medeltiden högtidlighölls minnet offentligen. I en urkund af år 1406 omtalas utfärdaöl — hvilket hörde till begrafningen —, sjunattamot — d. v. s. gudstjenst efter en vecka —, månadmot — d. v. s. gudstjenst efter en månad — och årsmot — d. v. s. gudstjenst på årsdagen.

Man höll synnerligen mycket på messor, i hvilka man skulle bedja för den dödes själ och för andras. De, som utförde dessa messor, skulle ersättas för tid och möda. Derföre skänkte man till den kyrka, i hvilken messa skulle läsas, någon jordegendom, hvars afkastning skulle bereda den nödiga ersättningen. Ibland framställde man vid öfverlåtande af gåfvan inga vilkor, ibland voro deremot vilkoren mycket detaljerade. Jag meddelar här några prof.

1291. En archidiaconus i Linköping skänker till domkyrkans archidiakoniat ett gods med vilkor, att hvar följande archidiaconus skall sjelf eller genom ombud en gång hvar vecka hålla en messa *pro defunctis*, för de hädangångne. — Samma föreskrift finnes i ett testamente från början af 1300-talet.

Början af 1300-talet. En messa hvar månad öfver jungfru Marias bedröfvelse.

1309. På mitt *anniversarium* (årsmot) skola läsas messor för min själ.

1316. Testamente af man och hustru. Kyrkoherden i Vedbohärad (Uppland) skall hålla en messa i hvar vecka på sådant sätt, att han måndagen i första veckan efter någonderas död firar en messa för deras och deras närmastes död med särskilde kollekter. Å andra

veckans torsdag håller han en messa om den Helige ande. Å lördagen i tredje veckan skall han sjunga en messa om den heliga jungfrun. Om på desse dagar stora högtider förekomma, skola messorna sjungas dagen före eller dagen efter. Dessutom skulle han hvart år på jungfru Marias affelses dag och under den till denna hörande oktaven hålla en högtidlig messa.

1326. Lagmannen hr Birger Persson föreskref, att den, som innehade det af honom stiftade prebendet, skulle hvar vecka läsa tre messor: om den heliga treenigheten, om den heliga jungfrun, för de döde.

1349. Tre messor i hvar vecka: om den Helige ande, om den heliga jungfrun, för de döde.

1385. Biskopen och domkapitlet i Vesterås skola årligen hålla tretton messor för alla kristna själar tredje dagen efter deras prestmöte, en af dem sjunges, de andra läsas.

1406. En riddare hade sålt gods till Vesterås domkyrka, antagligen för mycket billigt pris, efter som han med anledning af försäljningen kunde fordra, att i domkyrkan skall hållas ett årsmot för honom och hans närmaste med vigilier och tolf messor, en sjungen vid högaltaret, elfva läsa.

1407. Skola biskopen och hans efterkommande årligen hålla ett årsmot tisdagen näst före midfastosöndag och låta säga tretioen messor¹ för min faders och moders själar, för min själ och min hustrus själ och för alle våre efterkommandes själar, utöfver det *anniversarium* eller årsmot, som plägar hållas vid prestmötet för min fars och Eskil Niklassons själar med tretton messor. — Trettontalet hade väl afseende på Christus och Hans tolf apostlar. Uppgiften var i båda fallen ganska dryg.

1436. En borgarenska skrifver, att efter det hon innerligen skådat och betänkt, att allt det under solen är är förgängligt och att intet af alla verldsliga ting kan komma den usla människan till hjälp eller fromma efter hennes död, utan det, som hon sjelf, Gud till heder och tjänst, sin själ till ro och lisa skipar enkanligen medan hon lefver, förty det är vissast som människan sjelf gör för sin själ, medan hon är lifaktig och i sin välmakt, så skänker hon till Vesterås domkyrka 100 mark penningar. För dem skulle köpas fritt och frälst jordagods, som skulle skötas af domkyrkans syssloman. Afkastningen skulle användas till domkyrkans bästa. Sysslomannen skulle årligen lemna tre mark till hållande af ett *anniversarium* å dag, som bestämdes af biskopen och hans kapitel; 3 öre skulle offras till högaltaret, 20 öre skulle fördelas på de klerker, som tjänstgjorde i vigilier om qvällen och under messan stodo i högkoret iklädde sitt röklin, det återstående öret skulle tillfalla klockaren, som sammanringer till vigilier.

¹ Ingen prest fick å en dag läsa två messor, derest icke nödfall förelåg. Tretioen messor å en dag förutsätter således tretioett altaren.

1452. Två eviga messor hvar vecka, en om måndagen för de bortgångne, en om onsdagen om den Helige ande.

1452. I Vesterås domkyrka skall hvar söndag sjungas en evig messa till domen med tre lärde personer jämte presten. Messan skulle handla om treenigheten och hållas vid treenighetsaltaret i sjalakoret, och monstransen, i hvilken Guds lekamen förvaras, skulle högtidligen bäras till detta altare och stå der så länge messan varade. Till denna messa skulle följande kollekter användas: *concede*, hvilken gäller jungfru Maria, *a cunctis*, om alla helgon och *Deus venie et pietatis*, om alla kristna själar.

1460. Djeknarne skulle sjunga *discubuit*¹ om lördagarne.

1467. Med anledning af det öfvervåld, hvaraf Uppsala domkyrka led år 1420 i sammanhang med erkebiskop Olofs val, stiftade domkapitlet fyra messor att sjungas omedelbart efter matutinan hvar måndag, tisdag, onsdag och torsdag. Sedan domkyrkan år 1463 lidit nytt öfvervåld af k. Kristiern I, stiftade domprosten och kapitlet år 1467 en ny *messa cum nota* om den hel. treenigheten att sjungas hvar matutin i Uppsala domkyrka eller i något kapell.

1472. En messa skall läsas en dag hvar vecka om den hel. Erik framför hans skrin i Uppsala domkyrka.

1472. Fru Hilla, enka efter borgmästare Dedert krake i Stockholm, stiktade en foundation i Uppsala domkyrka, Gud och Hans helge lekamens sakrament till lof, ära och värdighet, för ett helge lekamens *discubuit*, som skulle hållas och sjungas i domkyrkan hvar torsdag i närvara af alle de prester och klerker, som hålla tidegård och korgång i denna kyrka. I detta den helge lekamens lof skall ringas med stora klockan och lekas i de stora orgorna. Framför sakramentet skola bäras två store stakar med vaxljus, hvarjämte sex djeknar skola bära framför sakramentet tolf vaxbloss. Desse djeknar skola sjunga »Ära vare Gud Fader» o. s. v. i samma *discubuit*.

1474. Två anniversarier hvart år med två sjungna messor med vigilier och nio läcser (*lectiones*), en messa om Vår fru med fyra kollekter (tre uppräknas: om den hel. Anna, den hel. Katarina, alla helgon), den andra skulle innehålla *requiem*, d. v. s. gälla de bortgångne. Den första messan skulle hållas på måndagen efter 'hvite söndag' (sjetten söndagen före påsk), den andra förste måndagen i advent.

1475. I en urkund talas om att vid ett årsmot sjunga vigilier och messor.

1475. Den med skäl ganska illa beryktade fru Brita Olofsdotter (Tott) kände behof att söka räddning för sin själ och gaf derföre gods till Uppsala domkyrka, för hvilken gäfva hon begärde följande. I de

¹ Det latinska verbet *discumbo*, *discubui* (i 3 pers. sing. *discubuit*), betyder 'lägga sig till bords' eller 'gå till sängs'. Antagligen afser *discubuit* något med detta ord begynnande stycke i årsmotsgudstjensten.

fyra *quatuor tempora*¹ skulle hållas en begängelse, som kallas *anniversarium*, med *vigilia* om aftonen och messa om morgonen i höga koret, i hvilken alle domkyrkans klerker skulle deltaga med all den beskickelsen, som förekommer i Uppsala domkyrka. Dessliques skulle i hvar vecka hållas tre messor inför det heliga korssets altare, den första om Guds värdige lekamen, den andra om det heliga korset, den tredje om Vår fru med det officium, som börjar med *Vultum tuum*. Derefter skulle hvar lördag, när kören går ned till den hel. Annas altare, efter *Salve regina* sjungas *Gaude virgo, mater Christi*.

1483. En borgare i Arboga och hans hustru gifva en gåfva till Vesterås domkyrka. Så länge båda lefva, skänka de årligen 2 mark till domkyrkans byggning, lefver en af dem, lemnar denne årligen 4 mark till en 'begängelse', som skall hållas en gång om året vid helge torsdags (Christi himmelfärds dags) tid med vigilier och messor och med tretiotvå prester. Efter bådas död tillfaller deras gård domkyrkan, och skall denna då hålla begängelse två gånger om året med samma högtidlighet.

1487. Biskop Konrad Rogge stiftade den hel. Eriks prebende i Strängnäs domkyrka, till heder åt Gud, och Hans moder, 'vår ärorika herskarinna', de hel. Erik, Bartholomeus, Laurentius, 11,000 jungfrur, 10,000 riddare, de fyra kyrkofäderne, Henrik, Sigfrid och Birgitta, i det af honom nyligen uppförda sankt Eriks kor. Prebendarien skulle till gagn för biskopens, hans föräldrars, förfäders och välgörares själar hålla fyra messor i hvar vecka. Den första skulle gälla treenigheten och hållas hvar söndag, sedan priman slutat i högkoret. Den andra messan, för de afidne, skulle hållas hvar måndag med flere kollekt, den tredje, om aposteln Bartholomeus och de 11,000 jungfrur, skulle hållas om torsdagarne, den fjerde om jungfru Maria. Alle fredagar skulle prebendarien läsa vigilier med nio *lectiones*. Noggranna föreskrifter lemnas rörande kollekterne vid messan, hvilke räknas i två slag, hufvudkollekten, hvilken stod i direkt samband med föremålet för messan, och kollekt *in secundo loco*, som gällde annat.

1493. Ett *anniversarium* å den hel. Josefs, ett annat å den hel. Ambrosii dag, till förmon för stiftaren, dennes broder och alle hans välgörare. Dagen före den hel. Barbaras dag skulle hvart år *corales* fira vigilier.

1496. Den nyss nämnde biskop Rogge gjorde äfven till Uppsala domkyrka en storartad donation. Hans årsmot skulle firas en gång om året omedelbart efter jungfru Marias rening i högkoret och med biträde af hela domkyrkans presterskap, d. v. s. prelater, kaniker, pre-

¹ Uttrycket är pleonastiskt (fyra och *quatuor*), fru Brita gör sig i stiftelseurkunden skyldig till samma fel. De 'fyra tiderna' voro fastetider före andra söndagen i fastan, före trinitatissöndagen, efter den 14 september och efter den 13 december.

bendater och koraler, som vilja vara närvarande för biskopens, hans föräldrars och förfäders samt alle trogne kristnes själar, först vigilier med nio *lectiones*, efter hvilkas slut sjunges responsoriet *libera me, Domine, ut est moris*. Dagen derefter firas messan med hufvudkollekt för påfven och i andra rummet kollektarne *Deus venie largitor* och *Fidelium*, med klockringning och andra högtidligheter, som plåga förekomma i Uppsala domkyrka vid årsmot. Efter messan samlas de som firat denna och de, som aftenen förut deltagit i vigilian, i högkoret, hvarest de sjunga antifonen *Clementissime*. Under tiden gör domkyrkans sysloman utdelningen, till hvar och en som celebrerat 1 öre, till andre prester och klockaren 'efter som är vanligt', till de fattige 2 öre. Detta årsmot skulle införas i domkyrkans kalendarium.

Biskopar ställde höga kraf på gudstjenst för deras, deras anhörigas och deras embetsbröders räkning. Konungarne gingo öfver dem. K. Magnus I var i sitt testamente af år 1285 mycket blygsam. Han begärde af franciskanerne i Stockholm endast tre vigilier och tre messor i konventet, af hvar broder, som var *sacerdos*, prest, en messa, af bröder klerker, som ej voro *sacerdotes*, och *laici* (lekmän) det motsvarande i psalteriet och Fader vår, förste dagen för konungen sjelf, andre dagen för hans broder (hvilken?), tredje dagen för föräldrarne. K. Magnus II föreskref år 1346, att på hans, såväl som på hans gemåls, årstid (*anniversarium*) skulle alle prestbröderne i Vadstena kloster läsa messa och dervid hålla kronoljus å 3 lispund vax och ej bloss. Om han och makan doge, innan klostret kom till stånd, skulle fyra prester dagligen säga messa öfver den af de två, som var död. Vid det af honom stiftade helge-kors-altaret i Vadstena klosterkyrka skulle sjungas hvar fredag en messa om det heliga korset, likaledes, med större högtidlighet, hvar dag som var helgad åt Christi kors. Vid Vårfru-altaret skulle hvar dag sjungas vid priman en messa om Vår fru till åminnelse af konungen, drottningen och deras föräldrar. Vid Johannes döparens och Johannes evangelistens altare skulle sägas två messor hvar vecka intill domens dag. Vid de hel. Olofs och Eriks altare skulle sägas en messa i hvar vecka till dessa helgons heder. Vid alla helgons altare skulle likaledes sägas en messa hvar vecka till domens dag. Dessutom skulle hvar måndag en messa sjungas — hindrades de på måndagen af någon mycket stor högtid, skulle de sjunga en annan dag i veckan samma messa för våra båda själar och alla kristna själar, och dertill skola de everldeligen för våra arfvingars, föräldrars och efterkommandes åminnelse lofva i deras messa och böner till domens dag och särdeles kollekt för oss båda i alla deras messor. Sådana inskott torde hafva förekommit mycket ofta.

Det var icke sällsynt att med sådana messor förena en *vigilia*.

Så många åminnelser och så många messor förekommo i de större kyrkorna, att det var omöjligt att hålla dem alla i minne. De måste

uppskrifvas i kyrkans kalendarium eller någon annan för ändamålet upplagd bok.¹ I det Uppsala-kalendarium, som af Liljegren blifvit tryckt i andra bandet af *Svenskt diplomatarium*, finnas sådana anteckningar gjorda, t. ex. för mars månad:

3. Dies anniversarius dni Fulconis archiepiscopi. Distribucio communis.²
4. Dies anniversarius dni N. archidiaconi. Distribucio communis.
8. Dies anniversarius dni Beronis prepositi antiqui. Tantum in choro.
10. Dies anniversarius dni Johannis ludolphi canonici upsalensis et curati stokholmensis. Distribucio communis.
11. Dies anniversarius dni Kanuti prebendarii. Distribucio communis.
13. Dies anniversarius dni Andree prepositi. Distribucio communis.
27. Dies anniversarius dni Ulphonis holmgersson. Distribucio communis.

Den 20 juni förekom en åminnelse af alle affidne kaniker, som tillhört Uppsala domkyrka, den 12 juli en åminnelse af alle framlidne biskopar och erkebiskopar i Uppsala, den 25 september en åminnelse af alle domkyrkans framlidne välgörare, den 12 oktober af alle prester (*sacerdotes*) i Uppsala stift. K. Magnus ladulås' åminnelse förekom den 18 december, hertigarne Eriks och Valdemars den 16 februari. Denne dag förekom äfven en *distribucio communis*, d. v. s. en allmän utdelning. Uttrycket *tantum in choro*, endast i koret, röjer att årsmoten icke alltid voro inskränkta till denne del af kyrkan.

Under gudstjensten uppmärksammades äfven borgerliga förhållanden. Härtill erfordrades icke fullständiga messor, här kunde af kyrkans rike skatt af böner, seqvenser o. d. än det ena, än det andra inflikas i de öfliga gudstjensterna. Jag skall visserligen först i nästa kapitel redogöra för förhållandet mellan kyrkan och folket och dess lif i denna verden. Det är dock på sin plats att i detta sammanhang omtala det deltagande för det yttre lifvet, som fick ljud inom kyrkans murar. Se här några exempel ur Uppsala-missalet.

För regn. Oracio (bön). Gud, i hvilken vi lefva, röra oss och hafva varelse, gif oss ett passande regn, att vi, hulpne af de närvarande hjälpmedlen, må med större förtröstan sträfva efter det eviga *Secreta*. Vi bedja Dig, Herre, att du må blidkas af de erbjudne skänkerne och förlåna oss den gagneliga hjälpen af ett tillräckligt regn. *Complenda*. Vederqvickelse af det himmelska bedja vi, Herre, att Du ville lemna jorden, hvilken vi se förtvina för våra synders skull.

För luftens klarhet.

Messa med anledning af jordens ofruktbarhet.

För dem, som antråda en resa. Collecta. Förnim, Herre, våra böner och ordna Dine tjenares väg i Din frälsnings lycka, att de bland

¹ Om sådana böcker jfr *Der Memorienkalender (Necrologium) der Marienkirche in Lübeck* (1889).

² *Distribucio communis* afser den välplägnad, som förekom i sammanhang med den kyrklike festen.

alla vägens och detta lifvets vexlingar må vara skyddade genom Din hjälp. *Secreta.* Var nådig, Herre, mot våra böner och tag välvilligt mot dessa offer, som vi offra Dig för Dine tjenare, låt Din nåd gå före dem och styra deras väg, att vi må fröjdas öfver deras fortkomst och trygghet, efter Din barmhertighets skydd. *Complenda.* Vi bedje, Herre, att det himmelska mysteriet, annammandet af sakramentet må gagna Dine tjenares lycka under resan och föra dem igenom till allt helsosamt.

Messa för sjöfarande. Collecta. Gud, som förde våre fäder genom Röda hafvet och förde dem öfver stort vatten, vi lofsjunga Ditt namn och bedja Dig ödmjukligen, att Du må slå tillbaka motgångarne och skänka Dine tjenare i skeppet en stilla färd och en önskvärd hamn. *Secreta.* Upptag, Herre, Dine tjenares böner med hostiernas offrande, skydda dem, som fira Dina mysterier, från alla faror. *Complenda.* Helgade af det gudomliga mysteriet, Herre, anropa vi ödmjukt Ditt majestät och bedja, att Du ville draga bort från synder och af barmhertighet rädda undan alla faror dem, som Du låter få del af de himmelska gåfvorna.

Med afseende på det ordinarie arbetet å landsbygden förekommer en bön om *afvändande af kreaturssjukdomar.*

En bön förekommer äfven för *sjuka människor.*

Tiderna voro ofta onda, och deraf framkallades flere böner.

Messa i krigstid. Collecta. Allsmäktige och barmhertige Gud, vi bedja Dig, låt oss vara stille från krigens stormar, ty Du skänker oss allt godt, om Du gifver oss frid till själ och kropp. *Secreta.* Akta blidkad, Herre, på det offer vi offra, att vi må frigöras från krigens ondska och njuta trygghet i Ditt skydd. *Complenda.* Närde af vår Herre Jesu Christi heliga lekamen och blod, bönfalla vi, allsmäktige Gud, att Du med detta synnerliga hjälpmedel renar oss från all syndens smitta och skyddar oss från alla faror.

I sammanhang härmed stå messorna mot alltför stort förtryck — »att alla motigheter, som mot oss väckas af djefvulen och människor, må bringas till intet» —, och till förmon för en fångslad vän — »att han måtte lösas från bojorna, liksom den sälle Petrus en gång löstes» —, mot förföljare och dem, som göra ondt — »se till oss, Gud vår beskyddare, försvara oss mot faror från våre ovänner, på det att vi, sedan all oro blifvit bortröjd, må tjena Dig med fria sinnen.

Äfven förekomma böner för sjuke och för vänner.

Jag dröjer ännu vid tre punkter af denna afdelning af gudstjensten.

För orten (pro loco). Collecta. Allsmäktige, evige Gud, som byggd och bevakar det öfre Jerusalems stad, bygg och bevaka våre orter med deras inbyggare, att i dem må finnas hem för lugn och frid. *Secreta.* Vi bedja Dig, Herre, akta blidkad på Dina offer, på det att

vi, som bedja Dig att oss må förlåtas för egna synder, icke må förtyngas af andres, utan befästas mot alle motståndare. *Complenda.* Vi bedja Dig, Herre, genom mellankomst af Din sälla moder Maria och alla helgon, att Du ville ständigt styra inbyggarna i våre orter, att vi må njuta säker vakt och i svårigheter mod.

För vår konung. Collecta. Vi bedja Dig, allsmäktige Gud, att Din tjenare vår konung, som af barmhertighet öfvertagit rikets styrelse, må förkofras i alla dygder, att han, prydd med dessa, må undvika alla fel, öfvervinna sine fiender och täckelig komma till Dig, som är vägen, sanningen och lifvet. *Secreta.* Vi bedja Dig, Herre, helga de offer vi frambringa, att vi och vår konung må få del af Din enfödde Sons lekamen och blod, till vinnande af själens och kroppens helsa och till fullgörande af det honom ålagda embetet, när Du gifver nåd dertill. *Complenda.* Må denna helsosamma kommunion, vi bedja Dig derom, Herre, skydda Din tjenare, vår konung, mot alle motståndare, att han må få den kyrkliga fridens stillhet och efter förloppet af hans tid vinna det eviga arvet.

Böner förekommo äfven för kyrkans män.

För dem, som hvila i kyrkogården. Gud, i hvars barmhertighet de troignes själar hvila, gif i nåd åt Dine tjenare och tjänarinnor, som hvila här och annanstädes, förlåtelse för deras synder, på det att de, frigjorda från all skuld, må fröjdas med Dig förutan ände. *Secreta.* Vi bedja Dig, Herre, annamma med nåd den hostia, som bjudes Dig för alla Dine tjenares och tjänarinnors själar, som hvila här och annanstädes i Christus, på det att dessa själar genom detta synnerliga offer, afklädda den hemske dödens bojor, må finnas värdiga det eviga lifvet. *Complenda.* Gud, de troende själarnas ljus, annamma, vi bedja Dig, våra böner, gif åt alla Dine tjenare och tjänarinnor, hvilkas kroppar hvila här och annanstädes i Christus, svalkans säte, stillhetens sällhet, ljusets klarhet. *Generalis collecta.* O Gud, alle troignes skapare och återlösare, skänk åt alle troende dödes själar förlåtelse för alla synder, att de må genom fromma böner ernå den nåd, som de alltid åstundat, o Du, som lefver. *Secreta.* Akta i nåd, Herre, vi bedja Dig, på de hostier, som vi bringa Dig för alle troende dödes själar, så att Du gifver lön åt dem, hvilke Du förlänat den kristna trons förtjenst. *Complenda.* Vi bedja Dig, Herre, må de bedjandes bön gagna alle troende dödes själar, så att Du fritager dem från alla synder och låter dem vara delaktiga af Din återlösning, Du som lefver och regerar med Gud Fader och den Helige ande.

Bland de föregående bönerna funnos några, som handlade om väderleksförhållanden, om regn, luftens renhet, om jordens ofruktbarhet. I det senare Uppsala-missalet (af år 1513) förekomma i kalendariet vid fyra dagar anteckningen *festum terre*, landets fest. Mig

veterligen har ingen tidigare fäst uppmärksamhet vid detta uttryck, men dess innebörd är så stor, att ett försök till utredning synes mig nödvändig.

De fyra dagarne äro: 22 februari, *cathedra sancti Petri*, 22 juni, *decem milia militum martyrum*, 21 oktober, *undecim milia virginum*, och 23 november, *Clemens papa et martyr*. Af desse fyra fester är den siste betecknad som *festum simplex*, för de tre öfrige finnes antecknadt nio *lectiones*. De voro således icke af de minste festerne, men mycket högt stodo de icke i den liturgiska rangskalan. Hvarken aposteln Petri bestigande af biskopsstolen eller de 10,000 i Österlandet korsfäste riddarne eller de 11,000 jungfrurna i Köln eller aposteln Petri föregifne efterträdare å påvestolen Clemens kunna haft någon synnerlig betydelse för den svenska kyrkan. 'Landsfesterne' hade, som vi sett, icke fått någon hög rang inom liturgien. Alle fyra festerne infalla den 21—23 i de olika månaderna.

Året delades, efter äldre förebild, i månader, men äfven i årstider. Tidigast talade man om tvänne, vinter och sommar. I Norden räknades vintern från 14 oktober, sommaren från 14 april. Midsommaren förlägges ännu i dag hos oss till den 24 juni, midvintern motsvaras af jul, således 25 december. Sedermera delades året i fyra delar, efter de af oss ännu erkända årstiderna: vinter, vår, sommar och höst. I det handskrifna Uppsala-kalendariet, som förut åberopats, omtalas inga *festas terre*, men vid den hel. Clemens' dag i november finnes antecknadt *hyems oritur*, d. v. s. vintern börjar. I utlandets kalendarier förekomma för den 22 februari anteckningarna *ver oritur*, eller *ver incipit*, d. v. s. våren begynner, eller *aves incipiunt canere*, foglarne börja sjunga, hvilket går på ett ut.¹ Alltså, den förste och den siste af *festas terre* afse begynnelsen af tvänne årstider, våren och vintern. De två andre borde då icke gerna kunna tolkas annanledes än såsom angifvande början af sommaren och hösten. Men då inträffar det betänkliga, att sommaren icke skulle begynnas förr än den 22 juni, strax innan den s. k. midsommaren (24 juni), och hösten skulle börja i slutet af oktober, i det närmaste en månad före vinterns inbrott. I England ansåg man af gammalt, att hösten skulle räknas till tre månader. De faktiska uppgifterna om dagarne äro emellertid klara. Dock må anmärkas, att i det tidigare tryckta Uppsala-missalet (något före år 1487) finnes icke den 21 oktober antecknad som en *festum terre*. Detta kan dock bero på ett förbiseende.

I andra svenska kalendarier finnas icke *festas terre* angifna, men i det kalendarium, som förekommer i *Breviarium Scarense*, är antecknadt, att *festum compassionis beate Marie virginis* (jungfru Marias sju smärtor) lördagen efter söndagen *quasimodo geniti* (förste söndagen

¹ Grotfend, förut anförda arbete del 1, s. 90. Äfven i ett engelskt kalendarium uppgifves för 22 februari *ver oritur*. Hampson, *Medii ævi kalendarium*.

efter påsk), *non est festum terre*, 'det är ingen landsfest', hvilket tydligt visar, att landsfester firades i andra stift än Uppsala,¹ men att tiderna icke voro med fullständig giltighet fastsatta. Vi må hoppas, att framtida forskningar skola sprida ljus öfver denna fråga.

Bland de ofvan anförda bönerna fanns en för konungen. Uppsala-missalet, redan det från midten af 1300-talet, upptager för den 19 juni en messa *pro statu regni*, för rikets bestånd, om den heliga Tre-enigheten, beledsagad med 40 dagars aflat, men något formulär för denna messa förekommer icke. *Festum patronorum regni*, fest för rikets skyddshelgon, firades enligt Uppsala-kalendariet förste söndagen efter den 2 juli, men ej heller i detta fall finnes någon text.

Det är onekligen svårt att fatta, huru 22 juni och 21 oktober skulle kunna vara årstidsfester. Af de fyra årstiderna hade af gammalt i Sverige de två mellersta andra begynnelsetider, hvarom talar den ända in i senare tider å folkets läppar fortlevande versen

Sankt Clemens vill oss vintern gifva,
Sankt Peder vill oss våren indrifva,
sommaren förer sankt Urban,
hösten sankt Symforian.

Urbans dag är den 25 maj, Symforians den 22 augusti. Båda dagarne äro ostridligen vida mera passande som inledare för sommar och höst än 22 juni och 21 oktober.

Frågan blir ytterligare invecklad genom följande uppgift i erkebiskop Nils Ragnvaldssons samling af stadgar för Uppsala stift, en samling, som sälunda tillkommit under åren 1438—1448 (punkt 104). På grund af det bref, som börjar *Quoniam non debet* etc., upptogs den hel. Annas fest inom hela stiftet eller riket (*provincia*) till *festum terre*. Detta blef visserligen återkalladt, hvad firandet såsom *festum terre* beträffar, genom brefvet *In nomine Domini. Amen. Anno Domini* etc., och till ersättning insattes Annas fest på dagen efter Marias födelses fest och som *festum duplex* med *octava*. Men på grund af brefvet *In nomine Domini. Amen* etc. upptages han åter som *festum terre*.

Här kan det icke vara tal om någon årstidsfest. I Uppsala-missalets kalendarium förekommer icke den hel. Annas dag som en *festum terre*.

Rikets skyddshelgon voro, enligt en urkund af år 1365, de hel. Petrus, Paulus, Laurencius, Sigfrid, Erik, Henrik och Eskil.

I en urkund rörande Kettilstads kyrka i Östergötland af år 1440 talas om böner för fred i riket och dess lyckosamma styrelse (*pro pace regni et prospera gubernacione eiusdem*).

Vid utomordentliga tillfällen sökte man ock medels messor försäkra sig om hjälp från himlen.

¹ Enligt meddelanden från professorerna G. Storm och H. Olrik finnes hvarken i Norge eller Danmark omtalad någon *festum terre*.

I ett odateradt bref, hvilket helt visst bör hänföras till år 1349 (DS nr 4515) skrifver k. Magnus till Linköpings stift —, bref af enahanda innehåll hafva säkerligen blifvit sända till de öfriga stiftet —, att en förfärande underrättelse kommit derom, att Gud för människornas synders skull kastat på verlden en stor plåga med bråd död, så att störste lotten af de folk, som bo vester om vårt land, är död af den plågan, och står hon nu omkring allt Norge och Halland och nalkas nu till Sverige. Konungen hade derföre i hast kallat rådgifvare till Lödöse för att öfverlägga, med hvilken tjenst eller ödmjukhet Gud skulle kunna blidkas. Man hade kommit till det resultat, att alle i Sveriges rike, klerker och lekmän, gamle och unge, qvinnkön och mankön, skulle hvarje fredag komma till sina sockenkyrkor, smorda med olja och barfota, med rätt ödmjukhet erkänna Guds rättvisa och Hans väldighet, gå omkring kyrkan med helgedomar, höra messan med Guds åkallan, offra sitt offer på altaret, den som det förmår penningar, de andre allmosor. Detta offer skulle kyrkovärdarne skifta mellan de fattige, till prestens nytta skulle detta offer ingalunda komma. »Vi bjuda och råda hvar kristen människa att på den fredagen fasta vid vatten och bröd; den det ej vill må åtminstone afhålla sig från all fisk — kött fick ju icke ätas på fredagen — och fasta vid öl och bröd.» Messan den dagen skall handla om Vår fru, att hon värdigas bedja sin signade Son, att Han må vända sin vrede från detta saluga (= arma) landet för vår ödmjukhets skull. Biskoparne hade beslutit att tilldela hvar och en, som öfvervar denna messa och var rätteligen skriftad, 40 dagars aflat. Dessutom skulle hvar människa gifva en svensk penning, till Guds och Hans signade moder Marias heder. Desse penningar skulle på den hel. Andreas' dag upptagas i hvar socken af kyrkoherden och skälige män samt öfversändas till domkyrkan. Konungen skulle derefter öfverlägga med biskoparne och rådet, huru de insamlade medlen skulle på det lämpligaste sättet användas till Guds och Hans moders heder.

Det finnes ett bref från k. Erik af Pommern till Arnold, utvald biskop i Strängnäs, skrifvet år 1420, i hvilket förordnas rörande gudstjenst med anledning deraf, att konungen ämnade 'fara i vårt och rikets rätta ärende mot våre och rikets uppenbare ovänner'. Hvar vecka, så länge 'denna vår reysa (resa, härtåg) varar', skulle förekomma processioner, de i dem deltagande skulle bedja gudeligen och käriligen 'för oss och våre' med responsorierna *Summa trinitas*, *Felix magnus*, *Tua est potentia* och hymnen *Ave maris stella*.¹ Vid åter-

¹ Denne hymn

Ave maris stella,
Dei mater alma
atque semper virgo,
felix celi porta o. s. v.

inträdet i kyrkan skulle uppställas en bestämd antifon med en likaledes bestämd kollekt. Till de sju processionerna hörde sju messor: första veckan om den heliga treenigheten, andra veckan om Christi lekamen, tredje veckan om jungfru Marias himmelfärd, fjärde veckan om Guds *epiphania*, femte veckan om den hel. Erik, sjette veckan om den hel. Birgitta, sjunde veckan om alla helgon. När de sju veckorna voro utlupna, skulle det hela börjas om igen, så länge kriget varade. I hvar messa skulle förekomma tre särskilde kollekter: om relikerna, om domkyrkans patroner, för konungen och *precate*. Denna vidlyftiga anordning skulle iakttagas i domkyrkan, i alle köpstäders kyrkor och i klostren. I sockenkyrkorna på landet skulle denna gudstjenst utföras en gång i månaden å de dagar, som ansågos därför passande. De fyra kollekterne skulle användas hvar söndag eller å annan dag, en gång i veckan. Brevet till biskopen är skrivet på danska från Danmark. Uppenbart är, att någon kyrkans man haft med saken att göra, ty en lekman kunde svårligen haft kändedom om alle här uppräknade detaljer.

Konung Erik, som svårligen kan betecknas som en from man, visade en synnerlig ifver för gudstjensten, en ifver som helt visst gick för långt. Såsom nyss antyddes, stod väl man vid hans sida någon andlig, som gaf form åt denna hans verksamhet.

Hans gemål, dr. Filippa, afled år 1430 i Vadstena kloster. Konungen öfvervar hennes jordfästning. Drottningen hade fem år tidigare i klosterkyrkan stiftat ett kor åt den hel. Anna, jungfru Marias moder, hvars helighållande just vid den tiden hade blifvit infördt i den svenska kyrkan.¹ K. Erik stiktade och funderade nu, med bifall af rådet, som dock för tillfället var egendomligt sammansatt, en gudstjenst i den hel. Petri kyrka i Vadstena, d. v. s. i stadens kyrka. Kyrkoherden för denna kyrkas församling skulle tillsättas af bröderne och systrarna i klostret, och han skulle hafva titel af *decanus*. Jämte honom skulle tjenstgöra tio prester, som skulle hafva titel af konungens kapellaner. De skulle bo och äta tillsammans. För deras uppehälle och som lön för deras tjenstgöring skänkte konungen 1,100 svåre engelske nobler, för hvilke jordagods skulle inköpas. Desse prester skulle upprätthålla all tidegudstjenst, på samma sätt som den hölls i Linköpings domkyrka, de skulle dessutom hålla en förmessa om Vår fru och en högmessa. De skulle sins emellan skifta om att läsa psaltaren, 'efter ty vi vilja låta dem undervisa', både natt och dag till evig tid, så ofta ej tider sjungas eller messa hålles. De skulle alltid

hade vunnit så stort anseende, att 1423 års biskopsmöte påböd dess allmänna användande. I ett af hvalfven i Odensala kyrka i Uppland finnas afbildade åtta englar, som i händerna hålla språkband, å hvilka de första åtta raderne af hymnen äro tecknade.

¹ Om tiden jfr siste delen af detta arbete, i hvilken helgonen och deras fester omtalas.

efter ottesången, priman, tersen, sextan och nonan sjunga *Regina celi letare* mellan påsk och pingst, under den öfrige delen af året *Regina celorum, mater angelorum*, efter aftonsången skulle de sjunga *Ave maris stella* med kollekter derefter. När de borde sjunga vigilier, skulle de infinna sig i den hel. Annas kor i klosterkyrkan, hvarest 'vår kära husfru ligger' begrafven. De skulle då på sitt röklin och *almucium* bära rikets (hvilket rikets?) baner, som var ett rött kors i guldfält. De skulle der i vigilierna sjunga antifonen *clementissime domine* och efter antifonen *super benedictus*, och detta skulle ske genast efter systrarnas aftonsång och brödernes vigilier. Dessutom skulle en af desse prester hvar dag läsa i koret en själamessa, utom vid stora högtider, 'då läse han af tronsmessan', hvilket väl skall betyda tidegudstjenst.

Om donationen kom till stånd, vet jag icke, ej heller kan jag säga, huru mycket jordagods kunde skaffas för 1,100 tunge engelske nobler, i fall desse verkligen ställdes till förfogande, ännu mindre kan jag säga, huru stor afkastning dessa jordagods kunde lemna. Men så mycket är säkert, att afkastningen måste vara ganska stor för att ersätta det arbete, desse prester hade att utföra. Utom allt annat — att läsa psaltaren på alla de tider, då ingen ordinarie gudstjenst, d. v. s. tidegudstjenst och messa, förekom i bykyrkan, var något ganska ansträngande. Hvertill skulle denna läsning för öfrigt tjena, då ju i den ordinarie tidegudstjensten just läsningen af psaltaren ingick som den viktigaste delen. Männe k. Eriks psaltareläsning skulle utföras på modersmålet? Då kunde vi förstå det hela, men då skulle också ett ord derom vara uttaladt i stiftelseurkunden.

Jag nämnde nyss, att det i stiftelseurkunden åberopade rådet var egendomligt sammansatt. Uppräknade äro erkebiskop Jens i Uppsala, biskop Knut i Linköping, hr Peder Axelsson prost i Lund, hr Peder Bosson prest i Bergen, hr Karl Pederson, hr Laurens Ulfsson, hr Niclas Bosson, hr Bengt Stensson riddare, Hans Kröpelin och Henrik Snakenborg.

Titeln konungens kapellaner tyckes syfta på något inflytande från norsk sida.

K. Erik höll emellertid på sin psaltareläsning. Under den närmast följande tiden stiktade han sådan läsning i Kalmar, Köpenhamn, Roskilde, Lund och Nidaros. Men domkapitlet i Lund protesterade året efteråt, år 1435. Kanikerne sade, att konungen hade öfvertalat dem med smickrande ord och med gåfvor, men i synnerhet med hot. De nöjde sig icke med en protest grundad på sådant tillvägagående, de klagade deröfver, att konungen hade lagt sig i saker, hvilka icke tillhörde hans maktområde, han hade med oheligt trots fattat beslut i angelägenheter, som tillhörde kyrkan, tillsatt och afsatt erkebiskopar, biskopar, abboter, prelater och kaniker i de olika rikena och straffat

dem efter sitt godtfinnande, ja, prester af hvilken ställning som helst, hvilke icke fogade sig efter hans vilja, kastade han i fängelse eller lät på annat sätt pina.¹

En alldeles särskild nöd framkallade vid samma tid särskilda messor. K. Erik var, såsom vi sett, angelägen att stifta messor, men äfven mot honom och hans tilltag stiftades sådana. Konungen hade påtvingat Uppsala kapitel och dermed hela den svenska kyrkan som erkebiskop Johannes Jerichini. Han hade år 1417 gjort sig omöjlig och försvann från Uppsala. År 1420 företogs en rannsaking rörande hans beteende, och detta ogillades. Genom påfligt utslag blef han afsatt år 1422.

Men redan dessförinnan, år 1420, beslöt domkapitlet i Uppsala, som hade blifvit så illa behandladt af k. Erik — man begagnade uttrycket 'förföljelsens storm' —, att, för att finna hjälp ur detta olidliga tillstånd, fyra messor skulle hållas, två i domkapitlets namn, två i kyrkans namn. De skulle hållas omedelbart efter matutinan måndagar, tisdagar, onsdagar och torsdagar. År 1463 ansåg sig domkapitlet ännu värre trängdt af k. Kristian I. Då stiftades en ny messa om den hel. treenigheten.

Andra fall af liknande art förekommo senare, men det må vara nog med de nu anförda exemplen. I tider af nöd vidtogos ovanliga åtgärder. Vi hafva här hört om extra messor. Men man kunde ock vidtaga andra åtgärder.

År 1440 kom till Lule socken i Norrbotten 'på grund af Guds lönlige domar en stor plåga och död, som var pestilentia'. Folket trodde, att alle skulle förgås. Då samlades folket i Lule kyrka, föllo på knäna, upplyfte sina händer och lofvade, att hvar person, man och qvinna, pilt och pigebarn och legohjon, ung och gammal, närvarande och efterkommande, skulle gifva Gud och den hel. Erik till byggning hvar år en penning. Löftet var gifvet, och tack vare den hel. Eriks förbön upphörde farsoten. År 1445 underrättades erkebiskopen om detta löfte.

Till gudstjensten hörde äfven **processioner**. De utgjorde ett högtidligt tillägg till gudstjensten och företogos vid vissa tillfällen. Jag talar ej om den procession, som förekom, när ett barn skulle döpas i funten, som var uppställd i kyrkans vestre ände, ej heller om sådana af särskilda förhållanden framkallade processioner, som dem, hvilka omtalas i det nyss anförda brefvet från k. Erik till biskop Arnold i Strängnäs.

Dessutom måste vi göra en skilnad mellan de processioner, som företogos för rent kyrkliga ändamål, och sådana, som hade direkt afseende på lekmannaverldens alldagliga förhållanden. Om dessa senare

¹ Jfr Erslev, *Erik af Pommern* s. 384.

får jag tillfälle att tala i nästa kapitel, som skall sysselsätta sig med kyrkans förhållande till folket — efter medeltidens språkbruk skulle jag säga allmogen. Detta uttryck hade ock varit fullt berättigadt, ty hvad jag i nästa kapitel har att tala om gäller alle delar af lekmannaverlden.

»Processionerna voro en kyrklig ceremoni, som utfördes af presteskapet och folket, vare sig man gick ut från ett heligt ställe för att vända dit tillbaka, eller man gick rundt en kyrka i hennes inre eller utomkring henne eller man gick att besöka någon kyrka. Under alla dessa processioner sjöngs Guds lof.» När processioner påbödös under tider af nöd, torde ej endast Guds lof hafva förekommit, utan äfven syndabekännelse och bön.

I Uppsala-missalet heter det: »På följande dagar böra ordinarie processioner företagas *per circuitum ecclesie*, rundt kyrkan», hvilket uttryck väl torde få anses gälla kringvandringen såväl inom som utom kyrkan: jul, epiphania, Marias rening, askonsdag, palmsöndagen, påskdagen, alle söndagar mellan påsk och pingst, *dies rogacionum*, Christi himmelfärd, pingstdagen, Marias himmelfärd, alla helgons dag, alla själars dag, kyrkans patroners dag och kyrkans vigningsdag.

Desse dagar äro väl bekante utom *dies rogationum*, för hvilke processionerna voro så betecknande, att desse dagar kallades på svenska gångdagarne.¹ Desse bönedagar — detta är öfversättningen af det latinska uttrycket — voro måndagen, tisdagen och onsdagen i femte veckan efter påsk, med andra ord de tre dagarne närmast före Christi himmelfärdsdag. I Missale Upsalense omtalas, att Italien hemsöktes under påfven Pelagius II:s tid af en öfversvämmning så stor, att någon större ej hade funnits sedan Noaks tid. Rom blef i hög grad hemsökt: Tiberns vatten steg öfver stadens murar, en massa ormar uppenbarade sig, äfvensom en drake af underbar storlek, som passerade genom staden ned till hafvet. Öfversvämmningen följdes af en pest. Påfven sjelf omkom († 590 i januari). Hans efterträdare, Gregorius I, påböd då en fasta förenad med en procession, som kallades *litania maior* och skulle efteråt i den romerska kyrkan förekomma den 25 april. Under liknande omständigheter föreskref biskop Mamertus i Vienne (sydöstra Frankrike) år 474 en tre dagars fasta med processioner (*litania minor*) — mindre derföre att hon var införd, ej af påfven, utan af en biskop —, och detta gaf upphof till *dies rogationum*. I Sverige firade man båda festerne, och de mamertanske gångdagarne kallades med ett gemensamt namn lille gångdagar. I Stockholm gick processionen omkring inne i staden och öfver båda malmarne, d. v. s. Norr- och Södermalm.² Enligt Dijkman (s. 134) hafva gångdagarne fått sitt namn deraf, att våre förfäder då gått kring om sine åkrar

¹ I den angelsaksiska kyrkan fanns ett motsvarande uttryck, men något dylikt förekom icke i Tyskland.

² *Skråordningar* s. 158.

och ängar, hafvande för sig kors, och under ringning med klockor läst böner. Äfven i den angelsaksiska kyrkan företogs under gångdagarne en vandring öfver fälten.¹ Dijkman gör skilnad mellan den store gångdagen (den påflige å den 25 april, annars evangelisten Marci dag) och de mindre. Den förre kallades äfven *dies crucis nigre*, derföre att man då bar framför processionen ett svart kors.

Uppsala-missalet upptager ej bland processionsdagar Helge lekamens dag, andre torsdagen efter pingst (*dies corporis Christi*), å hvilken dag i utlandet stora processionser förekomma.

Ej heller omtalas i detta missale den procession, hvilken försigick hvart år den 24 januari, till minne deraf att den helge konung Eriks ben denne dag år 1273 flyttades från Gamla Uppsala kyrka till domkyrkan i den nye staden med samma namn. På denne årsdag bars helgonets skrin i högtidlig procession från domkyrkan till Gamla Uppsala kyrka och tillbaka igen. Vi känna visserligen icke hurudant den hel. Eriks skrin var beskaffadt under den första tiden, men det bestod antagligen af silfver och hade antagligen så stor längd, att skelettet kunde ligga deri utsträckt, och måste således hafva varit ganska tungt. Vägen är temligen lång, så att bärarne torde hafva vexlat om flere gånger. Denna årligen återkommande flyttning af skrinet kunde ej hafva varit gagnelig för detsamma. Också hände det år 1359, då erkebiskop Peter, i anledning af den häpnadsväckande dödligheten bland människorna och på grund af ifriga böner från stiftet, hade föreskrifvit att den hel. Eriks skrin å den hel. Maria Magdalenas dag (22 juli) skulle i stor procession bäras till Gamla Uppsala, att domprosten och en kanik i Uppsala, i betraktande af det dåliga skick, i hvilket skrinet befann sig, föranstaltat om besigtning, hvilken ledde till ett reparationsarbete. Skrinet blef sedermera år 1405 omgjordt, då 534 engelske nobler användes till förgyllningen. Det är helt visst detta skrin, som finnes afbildadt å ena dörren till den hel. Eriks altarskåp i Uppsala domkyrka, af hvilket en ganska tarflig teckning förekommer i Peringskölds *Monumenta Uplandica*. Det hade, enligt denna, formen af en gotisk byggnad med tvänne våningar.

Ganska många sådana processionser, framkallade af nöd af hvarje-handa slag, torde hafva förekommit, ehuru de icke omtalas i nu bevarade urkunder. Processionser förekommo äfven i och vid kloster, men med dem har jag icke att här sysselsätta mig, då jag nu håller mig uteslutande till det rent kyrkliga.

En nöd fanns det, som ej var af tillfällig art, den som tyngde själarna i skärselden. Äfven för lindrande af den nöden företogs processionser kring kyrkogårdarna. Riklig aflat kunde förvärfvas af dem, som deltog i dessa processionser eller på annat sätt genom fromma handlingar sökte lisa de hädangångne.

¹ Hampson, *Mediævi kalendarium* s. 182.

En procession af egendomlig art omtalas i ett bref af år 1444. Erkebiskop Nils i Uppsala utlofvar i detta 14 dagars aflat åt dem, som efter gjord bikt af fromt begär gå kring Eka gård i Uppland en gång och efter vandringen till åminnelse af Christi fem sår knäböjande läsa fem *pater noster* och fem *ave Maria*. Eka egdes under åren 1411—1434 af väpnaren Greger Magnusson och testamenterades af hans enka Jutta Valdemarsdotter till Uppsala domkyrka, hvilken egde det till år 1453.¹ Det är uppenbarligen domkyrkans eganderätt till gården, som framkallade erkebiskopens bref om procession och aflat — ett tillvägagående, som onekligen bör kallas egendomligt.

Jag har i det katolska utlandet sett kyrkliga processioner, som onekligen, med deras kors och baner och presterlige skrudar och med de sjungna bönerna och loftet, hafva en högtidlig pregel. För dem, hvilke togo del i denna yttring af gudstjensten, som låg utom det vanliga, var deltagandet en förtjänst, som skattades högt.

Vi öfvergå nu till den **predikan**, som regelbundet förekom inom vår medeltidskyrka.

Predikan, d. v. s. en undervisande framställning, förekom redan i den fornkristna kyrkan. Under inflytande af den klassiska talekonsten utbildade sig en formfulländad kristen predikan från det fjerde till midten af det femte århundradet. Till de store predikanterne under den tiden hörde Eusebius af Cæsarea († 340), Gregorius af Nyssa (död efter år 394), Gregorius af Nazianz (död omkr. år 390) och framför alle Johannes Chrysostomus († 407) — desse tillhörde den grekiska kyrkan — samt Hilarius af Poitiers (död omkr. 366), Zeno af Verona (död omkr. år 380), Ambrosius af Milano († 397), Augustinus († 430), Leo I i Rom († 461). Men efter denne glansperiod kom en tid i Södern, då mindre omsorg egnades åt predikan, och denne räckte till in i 1100-talet. Inom de germanska områdena förekommo allraförst missionärernes predikningar inom de land, hvilkas folk de skulle omvända till den kristna tron. Karl den store ifrade för predikningars hållande. Den vid universiteten utbildade skolastiken gaf åt predikoverksamheten en ny riktning (under 1000- och 1100-talen). I följd af den kraftiga rörelse inom Vesterlandet, som gaf sig ett mäktigt uttryck i korstågen, började en predikan utanför kyrkans murar. Under 1100-talet griper den mystiska riktningen inom kyrkan in på predikningens område och vann inom detta större genklang än den predikan, som hölls i skolastisk ande — denna sistnämnda var alltför spetsfundig och utöfvade ingen inverkan på fantasien. Den främste predikanten inom denna riktning var Bernhard af Clairvaux († 1153).

¹ Styffe, *Skandinavien under unionstiden* s. 283.

Ansatserne voro således mångahanda. Predikan i skolastisk ande fortgick under 1200-talet och till midten af det följande århundradet. I början af 1200-talet kom den folkliga, vida viktigare predikan till heder, tack vare dominikaner och franciskaner. Deras verksamhet försiggick utom kyrkorna. Inne i dessa stod då predikareverksamheten lågt. Vid sidan häraf verkade mystikernes predikan, som, med förbi-seende af helgonfester, gick ut på framhållande af själens mystiska förhållande till Gud. Detta var det allt uppslukande, den heliga historiens tilldragelser tolkades allegoriskt. »Denna predikan gällde mera Christus *i* oss än Christus *för* oss.» Vi veta, att den hel. Birgitta stod denna inom Tyskland utvecklade mystiska rörelse ganska nära.

Svenska Fornskriftsällskapet har utgifvit tre *Svenska medeltids-postillor* från 1400-talet. För att gifva ett begrepp om innehållet och arten af den tidens predikningar återgifver jag här en predikan, skrifven för andre söndagen i fastan. Evangeliet för denne dag talar om Jesu besök i Tyrus' och Sidons landsändar, då den kananeiska qvinnan kom till Honom och genom sin tros kraft vann hjälp. Predikan lyder sålunda:¹

Den helige evangelisten Matheus beskriver i hvad lästes i messan i dag följande. Vår Herre Jesus Christus gick en gång in i två små landskap, som heta Tyrus och Sidon. Der kom till Honom gångande en qvinna, utländsk och främmande, från det landskapet, som Judarne höllo för hedningar, sjelfve voro de framföre det. Samma qvinna ropade med hög röst till vår Herre Jesus och sade så: »O Du konung Davids son, miskunda mig och förbarma Dig öfver mig, förty min dotter är hårdeligen krank och bedröfvas storligen af djefvulen.» Vår Herre Jesus Christus gick fram sin väg, som om Han icke hade hört henne, och ville icke svara henne ett ord, då gingo fram till Honom apostlarne, vår Herres Jesu Christi kännesvenner, och sade: »Skilj henne från oss med någon ände, förty hon ropar högeligen efter oss.» Vår Herre Jesus Christus svarade dem och sade: »Jag är sänd hit till jorderiket af min Fader i himmelriket, ej till annat folk än till dem, som äro förtappade af Israels folk, hvilke tillhöra Gud efter Mose lag.» Samma qvinna gick åter fram för vår Herre Jesus Christus och föll å sina knän och sade: »Käre Herre, hjälp mig och fräls min dotter.» Vår Herre svarade henne och sade: »Det är ej godt eller nytteligt att taga det enda brödet, som barnen skola äta — hvilka voro Judarne — och kasta det ut för hundarne — som äro hedningarne. Då svarade qvinnan och sade: »O Herre, så är sannt. Om än hundarne ej äro värdige att få barnens bröd, då äta allikaväl hvalparne af de smulorna, som falla från deras herres bord.» Då såg vår Herre hennes ödmjuka tro, ty hon var liknad med hundarne och hon liknade sig sjelf vid hvalparne.² Och då sade vår Herre till henne: »O, qvinna, din tro och ditt hopp till mig äro stora, ty varde dig din bön efter din egen vilja.» Och genast i den samma stunden vard hennes dotter helbregda och skild från djefvulen.

I denna heliga läsning äro många ting att märka. Först denna qvinna, som klagade sin dotters nöd och vånda, hvilken djefvulen bedröfvade och pinte. Med

¹ Den egendomliga syntaktiska anordningen i denna predikan är icke min, utan originalets.

² Denne nyans förekommer icke i vår bibelöfversättning.

denna qvinna skola vi förstå hvar en syndig människa, som vet sin själ vara allt för mycket stadd i djefvulens våld, för dödliga synders skuld. Och då är själen rådligt att göra som denna qvinnan gjorde, att fly stadligen och trösteligen till vår Herre Jesus Christus, förty Han är hjälparen och hugsvalaren för alle dem, som äro nödstadde, såsom David säger om sig sjelf till vår Herre: »O Herre Gud, Din hugsvalelse gladde min själ, efter det mig stor sorg gick uppå i mitt hjerta.» Deraf vard denna saliga (= usla) qvinna njutande för fem dygders skull, som hon hade, som först var stadig tro och rättfärdighet, förty hon lät sig till ingen annan, hvarken till runokarlar eller trollkarlar, för att bedja hjälp åt sin dotter, i hvilken djefvulen var, utan hon bad till vår Herre Jesus Christus, som hon trodde vara mäktig att fördrifva djefvulen och hans våld. Så tillhör ock hvar kristen människa att bedja till vår Herre Jesus Christus med en stadig tro, densamma som hon lofvade att hålla, då hon vidtog kristendomen och döpelsen, hvilken tro vår Herres Jesu Christi apostlar gjorde i tolf stycken. Hvar kristen människa tillhör att läsa *credo*, Gud till heder och sin själ till gagn, hvilken tro är så lydande uppå vårt mål:

Jag tror å Gud Fader allsmäktig, himmels och jords skapare, och uppå Jesus Christus, hans ende Son, vår Herre, hvilken är affad af den Helige ande, född af jungfru Maria, pint under Poncii Pilati våld, korsfäst, död och jordad och for ned till helvete, tredje dagen stod han upp af de döde och for upp till himmeln. Han sitter å Gud Fader allsmäktigs högra hand, dådan är Han komma skolande att döma både lefvande och döde. Jag tror å den Helge And och å den helga kyrka och å helge mäns samqväm [samlif] och å syndernas förlåtelse, lekamens uppståndelse och everdeligt lif. Amen.

Utan dessa tolf stycken¹ af den heliga tron har ingen människa stadighet eller något, som är värdigt inför Gud, i några sina goda gerningar i Guds tjenst, såsom den hel. Gregorius säger: »Rättfärdig Guds tro är vedergängelse af den heliga Trefaldighet, Gud Fader och Sonen och den Helge ande, som stadig grundval till allt kristendomens renliga lefverne.» Förty i tron skola vi räkna oss till lön i himmelriket hvad vi ej kunna få eller begripa med våra lekamliga ögon här i jorderiket. Så säger ock framdeles den hel. Gregorius: »Menniskan får liten lön för sin tro, utan hon hafver goda gerningar med tron och det som hon kan med sina vissa skäl utröna och begripa.»

Den andra dygden, som denna qvinna hade, det var hennes barmhertighet, i det hon bad så stadligen och innerligen för sin dotter, likavisst som om hon sjelf hade tålt denna pinan. Och denna dygden, som är barmhertigheten öfver sin jämnkristen, tillhör hvar kristen människa att hafva, om hon vill bönhörd varda med vår Herre. Förty att den, som i hjertat är miskundsam, det räknas för honom för en stor dygdelig gerning framför några andra gerningar. Som den hel. Gregorius skrifver om, så sägande: »Större och värdigare lön för människor till himmelrikets lön är att vara varkunsamma i hjertat än att gifva allmosa med handen.» Förty att den som i hjertat är miskundsam, han gifver af sitt eget, men den som gifver allmosa, han gifver af lån från andra.

Den tredje dygden, som denna qvinna hade, var beskedlighet, i ty hon ej var öfverdjerf att trösta på någon sin förskyllan, utan hon bad apostlarne bedja för sig. Så tillhör hvar kristen människa, som må tigga Guds nåd och miskund, att fly innerligen till helge mäns bön, som är först jungfru Marias och flere Guds helge mäns, som äro i himmelriket, hedrande dem med sin ödmjuka tjenst. Så skrives i den hel. Birgittas bok, i flere samtal, som vår Herre Jesus talade med den hel. Birgitta, om hon visste, för hvars skuld hon hade den nåden, att henne skulle tes framför alla andra så stor uppenbarhet af himmelrikets ära. Då svarade hon och

¹ De ansågos fördelade på de tolf apostlarne, såsom ock förekommer i våra kyrkomålningar från medeltidens slut.

sade sig ej veta det. Då svarade vår Herre och sade så: »Den hel. Erik, som var konung i Sverige, han har bedit för dig, förty dine föräldrar hade honom i stor heder och vördning medan de lefde, och ej allenast bad han för dig, utan för allt Sveriges folk, att jag skulle förvara dem i deras själs våda, och dertill hafver jag utvalt dig till ett sändebud, att du skall kungöra dem min vilja, som du af mig förståndit hafver. Blif derföre stadig och tröstelig utan räddhoga, min nåd skall dig aldrig förtryta.» Ty är oss alla rådligt att hedra och ära helge män, förty vår Herre räknar det vara gjordt sig sjelf till heder. Såsom en kyrkans kennefader säger: »Den tid vi göra någon helig man någon heder, då hedra vi vår Herre sjelf, som gjorde dem så helige med sin nåd.»

Nu den fjerde dygden, som denna qvinna hade, det var ödmjukheten, i ty att vår Herre liknade henne och flere hedningar, hennes landsmän, vid hundar, för deras vantros skull, och då liknade hon sig sjelf och dem vid hvalpar och tog det ej till misstykke, att vår Herre svarade henne så smädeligt, utan pröfde det väl, att det var gjordt derföre, att hon och flere hedningar skulle sig betänka och vända sig från sin vantro, eftersom de äro så misstäcke och lede i Guds åsyn. Och förty att vår Herre räknade hennes ödmjukhet för en stor dygd, dermed vard hon bönhörd med vår Herre, som värdigt var. Efter hvad profeten Salomo säger: »Vår Herre gifver sin nåd åt ödmjuka män, och högfärdige står han allstings emot.»

Nu den femte och yttersta dygden, som denna sorggifna qvinna hade, det var hennes starka stadighet och tränga bön, förty hon ville ej aflåta eller bortgå, förr än vår Herre Jesus hade gjort sin nåd med henne. Så tillhör hvar kristen meniska att göra, som vill för sin själ tigga och undfå Guds miskund. Hon skall blifva stadig i sin Guds tjenst, som hon tagit sig för att dagligen göra, särdeles i gudliga böner, både för sig och för andre, som stå nära, såsom denna qvinnan gjorde för sin dotter, förty att ödmjuka och gudliga böner äro för vår Herre bland flere goda gerningar en stor, täckelig tjenst, såsom skrives i ett järtecken, med hvilket jag vill lykta mina ord denne gång.

Tre gudelige cremiter voro i en skog, utgifne från verlden till Guds tjenst, hvardera i sin bodstad. De kommo en gång tillsammans och vordo talande och trätande derom, hvilket af tre ting vore Gud täckeligast till tjenst: allmosa, fasta eller gudliga böner. De samfällte sig så, att hvardera i sin stad skulle innerligen bedja vår Herre att te sig huru derom vore. Derefter fingo de höra en röst så sägande: »Den ena tager Mig till sig, den andra behåller Mig när sig, den tredje rör Mig åstad hvart hon vill.» Håri må vi förstå, att hvilken meniska gerna fastar och gifver allmosa i Guds heder, hon må röra vår Herre hvart hon vill med sin ödmjuka bön till all nåd, som henne torftelig är både till lif och själ, såsom denna qvinnan gjorde: hon förvärfvade sin dotter helbregda till sitt lif, ty djefvulen skildes vid henne, hon fördref ock djefvulen från begges själar, med det att de öfvergåfvo sin vantro och togo stadeligen vid Guds tro, och deraf skulle hon njuta i stadighet. Så lofvar oss alle vår Herre Jesus Kristus sjelf på ett ställe i Skriften, som säger: »Ho som stadeligen blifver i goda gerningar till detta förgängliga lifvets ände, han blifver everdligen hel och helbregda till sin själ alltid förutan ände.» Men allsväldig Gud gifve, att vi må så stadeligen blifva i goda gerningar, att vi må vara värdige att komma till everdelig glädje i himmelriket. Det unne oss allesamman allsväldig Gud, qui est benedictus in secula seculorum. Amen.

De sista orden, Guds lof, på latin var ett offer åt kyrkans språk. Den här återgifna predikan må väl kallas god, om vi än i henne finna några hårdragne slutsatser till förmon för den katolska uppfattningen, något som för öfrigt var helt naturligt.

Denna predikan, i hvilken den hel. Birgittas skrifter anföras och i hvilken derföre torde kunna spåras ett visst inflytande från hennes sinnesriktning och lära, får icke anses vara fullt typisk. Hon må i viss mon vara en bebådelse af en ny tid. Mera typisk för medeltiden torde följande predikan på förste adventssöndagen vara, hvilken inleder *Svenska medeltidspostillan* del 1.

Denna predikan begynnes, liksom den föregående, med en öfversättning till svenska af evangeliet, om Christi intåg i Jerusalem före Hans lidande. Derefter kommer en *exposicio evangelii*, så lydande:

Den hel. Augustinus säger: »Denna tid kallas ej utan sak vår Herres tillkomsts tid, hvilken helge fäder derföre började att kalla högtidlig, att hvar och en skulle troligen bättra sig och tillreda sig, att han måtte värdeligen helga sin Guds födelses högtid.» I denna helga läsning märkas sju ting nytteliga till kännedom.

Det första är, att Jesus sände två sine kännesvenner att leda till sig åsnan. De två beteckna alle gudelig kännedomas predikare, hvilke voro värdige att framföra Guds ord. Ty, såsom den hel. Gregorins säger: »Den som ej hafver kärlek till Gud och sin jämnkristen, han skall ingaledes taga en predikares embete», skola de hafva tvefaldig kärlek, till Gud och till sin jämnkristen. Men dessa Guds sändebud och deras kännedom motsäges ofta, såsom skrives af Matheus i kap 22: »Himmelrikets konung sände sine tjenare att kalla människorna till himmelrikets bröllop, men de gingo bort till högfärd och verldslig afling, och somlige höllo Herrens tjenare och behandlade dem smäligen och dråpo dem. Derföre lät konungen dråpa de mandråpare och uppbränna deras stad.» Så skola de borttappas under Guds grymmeliga rättvisa och brinna i helvetes eld, såvida de ej bättra sig, alle de, som säga mot Guds ord, hvilke Christus säger i den sälla Birgittas himmelska uppenbarelser bok 6 kap. 8: »Jag skall döma dem till osäglig skam, som tjufvar, inför englar och alle helge män. Jag skall döma dem med mitt svärd, som skall sönderskära alle deras lemmar från hufvudet och till fötterna. Jag skall uppfylla dem med uppvällande eld, hvilken aldrig skall vanskas, ty jag manade dem som en mild fader och de ville ej höra mig. Jag tedde dem mina ord och de försmådde dem.» Deremot säger Christus Lucas ev. kap. 11: »Sälle äro de, som höra Guds ord och gömma dem», och i Ordspråksboken kap. 29 är skrifvet: »Den som gömmer Guds ord, han skall vara utan förtappelse.»

För det andra är att märka, att Jesus bød lösa åsnan och leda den till sig, dermed tecknande, att skriftefäderne skola aflösa dem, som skrifta sig vid dem rätteligen. Hvilke Christus säger Math. ev. kap. 18: »Hvad som I lösen i jorderiket, skall vara löst i himmelriket.» Derföre manar den hel. Augustinus oss till skriftemål, sägande: »När vi röja oss, gifva vi Gud heder, genom hvilken vi åter komma till lif ur synderna, och då finner djefvulen intet klagomål mot oss, ty ett rätt erkännande af synden är sjärens helsa och ett upprifvande af synderna och upprättelse af dygderna och motstridelse af djefvulen. Det återstänger helvetets mun och upplåter himmelrikets port.» Dessvärre tänka många sitt skriftemål och bättring alltför länge, tröstande på ett långt lif, mot hvilke Augustinus säger: »Ingen säge eller tänke så, att det är långt till min döds och doms dag, ty för hvar människa är lifstiden kort, och det är ovisst, huru länge stunden varar.» Ej vet du, o människa, när din ytterste dag kommer, rätta dig derföre i dag, ty många äro de, som gripas brådt, när de trösta å ett långt lif och säga: »I morgon, i morgon vill jag bättra mig.» Vakom derföre alle väl lefvande, att hvars ytterste dag ej skall finna oss oredobone, ty som sådan skall hvar finnas för Guds dom, som han hädangår i sin ytterste dag. På det att en syndig människa skall veta, huru våldigt det är

att hädankallas utan skriftermål, teddes en själ för den hel. Birgitta (De himmelska uppenbarelsernas bok 6 kap. 16), hvilken brådiligen kallades för Guds dom utan skriftermål, hvilken alle djeflar röjde, ropande: »O Herre Gud, denna qvinnan ville dölja sig för Dig, men hon var för oss uppenbar.» Domaren svarade: »Ett rätt erkännande af synderna är den bästa tvätterska. Derföre att denna qvinnan ej ville två sig i sin lifstid, derför skall hon svärtas af djeflarnes orenlighet. och derföre att hon ej ville sjelf skämma sig för någre få skriftefäder, är det värdigt, att hon skall skändas af eder alle djeflar.» Derföre manar den hel. Bernhard oss till ånger och skriftermål, sägande: »O ödmjuke mäns ånger, o sälla hopp för dem, som sig rätteligen skrifton, o huru mycket du förmår hos Gud allsmäktig och huru raskt du öfvervinner Honom, som är öofvervinnelig, o huru raskt du omvänder den grymmaste domaren och förvandlar Honom till den sötaste fader.»

För det tredje, att Jesus satt på åsnan, tecknar en människa med ödmjukhet och lydnad för Gud, hvilke äro Guds säte, såsom Esaias säger (kap. 65): »Himlen är mitt säte.» Himlen tecknar, att de ödmjuke, som hafva all sin kärlek och åstundan till himmelriket, äro Guds säte. Christus säger i De himmelska uppenbarelserna (bok 2 kap. 9): »Alla kristna människors lekamen, deras i hvilken ödmjukheten styrer, äro min kyrka, men de, i hvilka högfärden styrer, äro icke min kyrka, utan djefvulens, hvilken styrer dem efter sin vilja till all verdens girighet och köttets lusta.» Derföre sade djefvulen inför Gud, den hel. Birgitta åhörande, om en själ (De himmelska uppenbarelserna bok 1 kap. 16): »Jag svek henne med 'öfverstoppa fyller' och penningegirighet och skörlefnad. Derföre står jag nu i hennes själ och håller jag henne med fem händer: men med en håller jag hennes ögon, att hon ej skulle se andeliga ting, med den andra håller jag hennes händer, att hon ej skulle göra goda gerningar, med den tredje håller jag hennes fötter, att hon ej skall gå till något, som är godt och Gud täckt, med den fjerde håller jag hennes förstånd, att hon ej skall blygas att synda, med den femte håller jag hennes hjerta, att hon ej skall komma åter till Gud med ånger.» Denna qvinnan fick omsider ånger och gråt för jungfru Marias böns skull och vard qvitt från djeflarne.

För det fjerde, allmogen hedrade Jesus, gående ut mot Honom, hvilket tecknar, att oss tillhör att tillreda oss så gudligt och renligt med dygdegerningar, att vi må vara värdige att gå ut mot vår söte Gud i Hans signade tillkomst och andeligen intaga Honom i våra själar. Härtill manar oss profeten Amos (kap. 4), sägande: »O Israel — härmed tecknas kristna människor — var redobogen att löpa mot din Herre», härtill manar oss profeten, sägande (1 Konungaboken kap. 7): »Omvänden eder till Gud af allt hjerta, faren bort från eder afgud, som är högfärd, nidskap, dryckenskap och skörlefnad, tillreden åt Gud ert hjerta och tjenen Honom ensam, och Han skall frälsa eder från edre ovänner djeflarne.» Och den hel. Augustinus säger: »Om du vill värdeligen möta din Gud, utkasta då all syndens orenlighet ur ditt hjerta, och vakta, att det ej finnes något i dig, som misstäckes Hans vålds ögon, gör ditt hjerta tomt från alla synder och uppfyll det med alla dygder, stäng det för djeflarne och upplåt det åt Christus.» Ännu värre är hvad den hel. Augustinus säger: »Fråssaren har sitt hjerta i buken, en skörlefnadsmänniska i skör lust, en girig i afling af verdens gods.» Derföre säger vår Herre (Oseas kap. 10): »Deras hjerta är sönderskiftadt till synder, nu skola de förfaras.»

För det femte, allmogen skar qvistar af träden och kastade ned på vägen. der Christus red fram. Detta tecknar helge män, om hvilke är skrifvet i Mathei evangelium kap. 7: »Hvart godt träd — d. v. s. hvar god människa — gör goda gerningars frukt, af dem skola vi som qvistar taga dygdens efterdöme. Tag derföre af Abraham den rätta trons qvist, hvarom är taladt i Jakobs epistel kap. 2: 'Abraham trodde Gud och det räknades honom till rättvisa och han kallades Guds vän.' Tag af helge män, hvilke gäfvro sig i döden af kärlek till Gud, kärlekens

och alla dygders qvist.» Härom talar den hel. Paulus (Romarebrevet kap. 8): »Jag är fullviss, att ej lif och ej död och ej något skapadt ting förmår skilja oss från Guds kärlek.»

För det sjette, allmogen nedkastade sina kläder under fötterna af åsnan, å hvilken Jesus red. Kläderna beteckna världens gods, såsom den hel. Augustinus säger: »Hvad äro alla världsliga ting utom som kroppens ifarokläder, hvilka alla skola försmås för Guds kärleks älskog och åstundan», såsom den hel. Paulus säger (Filipperbrevet kap. 3) sig hafva gjort: »Jag räknar och försmår alla världsliga ting som träck, att jag må afa Christus och finnas i Honom, hvilket jag gör gerna.» Christus säger (Mathei evangelium kap. 19): »Den som förlåter något världens gods för mitt namns skull, han skall taga hundrafald lön och ega everdeligt lif.» Deremot säger den hel. Paulus till de girige (första Thessalonikerbrevet kap. 6): »De som vilja varda rike, falla i frestelse och djefvulens snara och i mången skadlig och onyttig åstundelse, som sänker girige män i everdlig död och förtappelse.»

För det sjunde lofvade de Jesus med lof och sång. Så bör ock vara för hvar, han göre och säge med profeten: »Jag skall välsigna Gud i hvar timme och alltid skall Hans lof vara i min mun. Jag skall sjunga lof åt vår Herre, hvilken mig gaf goda ting, och jag skall sjunga det bästa lof till Guds namn.» Mot den, som ej lofvar Gud, säger den hel. Augustinus: »O människa, om du tynges eller plågas, du plågas rättvisligen och lastas med osäglich pina, du försmår Skaparen och bjuder öfver hvad Han skapat, du försmår Herren och utkräfver tjenst af de ting, som Han skapade, du nyttjar Guds gerningar och rädes ej Hans våld, och du tjänar ej Honom, medan alla skapade ting tjena dig för Hans skull, du syndar trefaldigt och kommer i trefald last, förty du lofvar ej Gud för det att Han skapade dig och du tjänar Honom ej för det våld Han gaf dig.» Derföre manar oss den Heliga skrift (Uppenbarelseboken kap. 19) att lofva Gud, när hon säger: »Sägen lof åt vår Gud och alla Hans helgon och I, som rädens Honom med kärlek, glädjens och fröjden eder och gifven Gud ära, hvilken vare lof, heder och ära everdligen. Amen.

De två predikningarna, båda stående under birgittinskt inflytande, ty fru Birgittas uppenbarelser omtalas i båda, äro hvarandra mycket olika. Jag vill ej här tala om den förre, men med afseende på den senare kan jag ej underlåta att framhålla, huruledes man ej kunde låta det verkliga vara verkligt, utan ville man i hvar detalj finna en häntydan om något annat. Det påminner mig i viss mon om de runstudier, med hvilka en handelsman i Stockholm för en del år sedan sysselsatte sig. Först sökte han tyda runskriften på vanligt sätt, men sedan sökte han finna den bakom liggande hemliga och viktigaste betydelsen. Enligt hans mening var nämligen hvarje runa begynnelsebokstafven till ett ord. Genom att finna det hela ordet för hvar runa kom man till det hemliga innehållet af den mest alldagliga runskrift; dessvärre äro våre runstenars inskrifter af ett mycket hvardagligt innehåll. Jag behöfver naturligtvis icke yttra mig om värdet af det resultat, till hvilket han kom med afseende på innebörden af den hemlige texten.

Erkännas må emellertid, att om än den allegoriska tydningen i otaliga fall var hårdragen, kunde man i detaljbehandlingen låta ingå mycket, som var sannt och uppbyggligt.

Man hör menige man förebrå den katolska kyrkan, att hon icke höll på predikan. Detta har hon dock gjort, och denne del af hennes gudstjenst är värd allt erkännande, så snart predikan hölls på landets eget språk, hvarigenom den blef förståelig för allmänheten. Om svenskan som språk för predikan och andre delar af gudstjensten får jag tillfälle att tala i nästa kapitel, som skall handla om förhållandet mellan kyrkan och folket. Predikan på latin var afsedd endast för de lärde, i fall de voro hogade att höra på. Pedantisk lärdom förekommer ofta i vår medeltids svenska predikningar, liksom äfven benägenheten att inflika citat icke allenast ur Bibeln, hvilken man synes hafva känt ganska grundligt, utan äfven ur kyrkofädernes skrifter. Att predikan på modersmålet ända till sist i medeltiden blifvit ansedd som något ytterst viktigt framgår af det förhållandet, att den handskrift, som blifvit tryckt i *Svenska medeltidspostillor* del 3 och ur hvilken den förre af de här återgifna predikningarna hemtats, är enligt anteckning i densamma en bok, som tillhört Gärds härads gille och för detta förvärfvats af en Birger Nilsson. Gärds härad ligger i Skåne, och bland afskrifvarne torde äfven hafva funnits skåningar, ty i visse delar af handskriften förekomma talrike danismer. Predikningar torde hafva lästs vid gillet sammankomster. Denna handskrift tillhör 1400-talets senare del.

I den äldsta kyrkan hade predikan sin plats omedelbart efter föredragandet af dagens evangeliitext. Men, säger Qvensel, redan på Gregorius den stores tid tyckes dock predikan varit förlagd utanför messan, och så förblef hon hela medeltiden. Äfven i Sverige måste vi alltid tänka oss medeltidspredikan förlagd antingen omedelbart före högmessan eller till något mindre högtidligt gudstjensttillfälle under veckans lopp. Enligt Olaus Petri gick predikan före messan: »Ej skall messan hållas utan predikan är gången före.» För det senare finnes mig veterligen intet bevis. För det förre anför Qvensel ur stadgen för klockaren i Åbo domkyrka: »Honom bör släcka ut ljusen under predikan i högmessan», men denna föreskrift förlägger ju således uppenbarligen predikan just till högmessan. Att predikan i den svenska medeltidskyrkan förekom efter läsningen af evangeliet, framgår för öfrigt af ordalagen i den förre af de här återgifna predikningarna: »Evangelisten Matheus beskriver oss läsningen som läsen var i messan i dag.» Häraf följer naturligtvis icke med säkerhet, att predikan intog den ursprunglige platsen omedelbart efter evangeliet. Omöjligt är för öfrigt icke, att seden varit olika i olika stift.

Då predikan hölls, skulle klockaren ringa.¹

¹ Reuter Dahl, *Statuta synodalia* s. 211.

Ringningen spelade en ganska stor roll vid den katolska gudstjensten.

Ringning eller ljud åstadkommet på annat sätt förekom redan under antiken, för att tillkännagifva dagens stunder eller viktiga tilldragelser. Äfven under medeltiden ringdes för världsliga ändamål, t. ex. i och ur vård, vid nattens och dagens inbrott, för att angifva hvilans tid, under hvilken elden skulle vara släckt, och dagens arbete. Hade rådhuset en klocka, användes väl denna dertill, liksom för tillkännagifvande af eldsvådor. Var icke rådhuset försedt med en yttre klocka, torde dessa ringningar hafva utförts från kyrkans torn eller stapel. På landet hade, enligt Östgötalagen, enhvar, som upptäckt en eldsvåda, rättighet att klämta i kyrkans klocka. Samme rätt tillkom den, som infann sig vid kyrkan för att kalla prest och klockare till någon förrättning, men ej fann dem hemma hos sig. Klämningen för det ena och det andra fallet torde hafva varit olika, ty eljes kunde missförstånd lätt uppstå.

I öfrigt var det klockaren ensam, som hade att sköta om ringningen med kyrkans klocka eller klockor. Små landskyrkor torde i början fått nöja sig med en klocka, större kyrkor hade flere, åtminstone tre, hvilka allt efter deras särskilda bestämmelse hade olika namn.

I den förut åberopade stadgen för klockaren i Åbo domkyrka omtalas ganska mycken ringning, hvilken måste hafva gjort för klockaren hans tjänst rätt tung. Dessvärre äro föreskrifterna ganska otydliga för oss, ehuru de antagligen voro fullt klara för dem, som voro inne i förhållandena.

Han skall kläppa (klämta) till Vår frus lof om morgonen, då det slår 3, och sedan ringa två gånger till dagmessen med den klocka, som dertill hör, derefter med sockenklockan en gång, och tredje gången med dagmessoklockan och så en andre gång med den mindre klockan och derefter samman med båda klockorna till ottesången, då det slår 5. Till den hel. Mikael's dag, d. v. s. från denne dag, under den mörka årstiden, skulle han ringa förste gång, andre gång och samman till ottesång och sedan ej ringa, utan klämta tre gånger intill dagmessen, förr än dagen kan tydligen märkas. När det slår 6, skulle han ringa tre gånger till primmessen med primklockan och dröja så länge mellan hvar ringning, att man kunde hinna läsa ett *ave Maria*.

Till de olika gudstjensterna ringdes det. Olika helgdagar kräfde olika ringning. Att lemna en fullständig redogörelse för alla dessa ringningar är med våra urkundskällor ogörligt och skulle för öfrigt här kräfva ett onödigt stort utrymme.

Om aftonen lästes en bön till jungfru Maria, som börjades med ordet *angelus* och i hvilken *ave Maria* upprepades tre gånger. När den bönen lästes, ringdes i en klocka, så att alle i närheten boende skulle påminnas om bönen. Hvar de än befunno sig, t. ex. ute på

åkern, lade de från sig sitt arbete, böjde hufvudet och knäppte händerna och läste åtminstone ett *ave Maria*. Redan under 1300-talet utfärdades ett påfligt påbud, att denna bön skulle hållas morgon, middag och qväll, och åtföljdes väl bönen af ringning. Huruvida de två tidigare ringningarna upptogs i den svenska kyrkan, vet jag icke — jfr dock ringningen i Åbo domkyrka kl. 3 om morgonen. Aftoningningen kallades *angelus* eller *ave Maria* och har gifvit upphof till den ännu på landsbygden brukliga helgmålsringningen, ehuru denna nu, åtminstone i regeln, icke förekommer annat än på lördagens afton.

Att all ringning upphörde å klockonsdagen, för att åter upptagas å påskdagen, är redan omtaladt.

All denna ringning, all den här förut beskrifna gudstjensten upphörde, när ett land belades med **interdikt**. Den enskilde uteslöts från deltagande i gudstjensten genom bannlysning. Om en bannlyst inträdde i kyrkan under gudstjenst och upptäcktes, måste gudstjensten afbrytas. Som detta närmast gäller den enskildes och folkets förhållande till kyrkan, återkommer jag härtill i nästa kapitel.

Biskoparne egde slott och anlade i eller vid dem kapell. Ett enda sådant finnes i Sverige bevaradt, på Arnön i Uppland, hvilket dessvärre nu användes för profant ändamål, nämligen som trättstuga. När biskopen vistades på slottet, måste gudstjenst hållas. I ett bref af år 1466 talar erkebiskop Jöns Bengtsson om en prebendatus i kapellet i Stäkets slott, som fyra gånger i veckan skulle hålla gudstjenst för erkebiskopens och hans efterträdares själar.

Konungen och drottningen och visse i detta afseende genom kyrklig myndighet privilegierade verldslige stormän hade egne kapellaner (jfr s. 166). De voro icke gerna sedde af kyrkans mäktige, af anledning som tidigare blifvit omtalad. I den ed, som en sådan kapellan måste aflägga till stiftets biskop, förband han sig till att iakttaga tidegudstjensten, att aldrig sjunga messan efter kl. 12 på middagen, att aldrig fira gudstjenst på profant ställe eller under interdikt eller inför en bannlyst person.

Äfven under resor kunde privilegierade personer låta för sig förätta gudstjenst.

Till gudstjensten få vi ock räkna de **vallfärder** eller **pilgrimsfärder**, som voro mycket vanliga under medeltiden. Ordet pilgrim är en förvrängning af det latinska *peregrinus*, främling, utländing. För orter,

som af fromhet besöktes, voro de ankommande främlingar, i många fall utländingar. Det namn, som i desse orter tillades dem och i desse hade giltighet, tillades dem småningom äfven i det egna landet, der de icke voro främlingar, utan inhemske.

Vi känna icke någon ort, som är heligare än en annan, men vi kunna dock icke frigöra oss från en viss känsla af högtidligt allvar, när vi besöka de orter, å hvilke olika akter af den heliga historien försiggått. För den romersk-katolska verlden ställde sig förhållandena på ett helt annat sätt. Allmänt satte man då högt värde vid de orter, till hvilke knöt sig minnet af Christi personlighet, framför allt Jerusalem. Det bästa beviset härför utgöra korstågen. Många pilgrimsresor till det Heliga landet förekommo under medeltiden. Men jämte Christus fanns Hans moder och funnos otaliga helgon, hvilka åtnjöto större eller mindre anseende, alltefter den makt man tilltrorde dem ega. Att egna Vår fru och de förnämligare helgonen vördnad var en god gerning, och goda gerningar vordo af kyrkan rikligt belönade. Alle de, som längtade efter att uppfylla sin fromhets kraf och vinna riklig förlåtelse för sina synder, kunde icke sträcka färdens så långt bort som till det Heliga landet. Men det fanns inom Europa en stad, som ock hade förvärfvat rykte för särskild helighet, om han icke i allt var förtjent deraf, och den staden var Rom. Der funnos katakomberne, som innehöllo de förste kristnes grafvar och från hvilke så många relikier hade blifvit spridde öfver verlden. Der fanns — dock med afbrott — påfven, som hade blifvit erkänd som den vesterländska kyrkans synliga öfverhufvud och som mera än alle andre kyrkans män hade makt att binda och lösa.

När påfvestolen mot slutet af 1200-talet behöfde ökade inkomster, förordnade Bonifacius VIII, att året 1300 skulle firas som ett *jubelår*: alle de, som detta år under fjorton dagar besökte den hel. Peters kyrka i Rom, erhöillo fullständig aflat. Tilloppet af pilgrimer blef så stort, att påfve Clemens VI fann det vara skäl att icke afbida nästa sekelslut för att fira ett jubelår, utan förlade ett sådant till år 1350 — det var för att fira detta, som den hel. Birgitta begaf sig till Rom. Urban VI fastställde, att jubelåret skulle firas hvar 33:e år, till minne af Jesu lifslängd på jorden, men bestämde på samme gång, att nästa jubelår skulle firas icke år 1383 utan 1389. Det firades dock i följd af Urbans död först år 1390. Hans efterträdare Bonifacius IX, som firade detta jubelår och således godkände Urbans anordning, öfvergaf dock snart denna och upptog Clemens VI:s bestämmelse om ett jubelår hvar 50:de år. Ett nytt jubelår firades derföre år 1400. Nästa jubelår firades 1450. Paulus II bestämde derefter (år 1470), att jubelår skulle firas hvar 25:e år — för det menckliga lifvets korthets skull; hvar menniska skulle hafva tillfälle att åtminstone en gång komma i åtnjutande af de förmoner, som ett jubelår beredde,

Pilgrimsfärderna uppmuntrades af kyrkan. De drogo människorna ännu mera under kyrkans inflytande, och de bragte store fördelar åt de olika vallfärdsorterna. Vi kunna ock förstå, att fromheten manade mängden att företaga så besvärliga resor som pilgrimsfärderna voro.

Under början af vår medeltid förekommo hvad vi skulle kunna kalla krigiska vallfärder. De andlige voro angelägne, att man äfven i det aflägsna Sverige skulle deltaga i korsfärder mot de otrogne, men de fleste, som antagit korsets tecken, stannade säkerligen hemma och erlade i stället penningar. Honorius III uppmanade år 1224 k. Erik Eriksson att rusta sig till det korståg, som fyra år derefter företogs af kejsar Fredrik II: »Vi bedja dig, ädle konung, allrakristligaste furste, vi bedja dig vid Gud Fader, Son och den Helige ande, vid Jesu Christi blod, att du uppstår din frälsare till hjälp och befriar det heliga land, i hvilket Han åstadkom människoslägtets frälsning, att du uppstår och förkrossar det onda och ogudaktiga folk, som tillegnar sig hvad de kristne borde ega, och hånar det kristna namnet» (DS nr 219). K. Erik var det nämnda året åtta år gammal och kunde således icke uträtta mycket för ett korståg. Hans förmyndare hade för mycket att göra med de inre förhållandena för att kunna tänka på anordnande af färder till ett så aflägsset land.

Men ännu senare kräfdes från Sverige deltagande i striden om det Heliga landet, hvarjämte manades, hvilket var vida^{re} naturligare, till korståg mot de otrogne, som bodde på andra sidan Östersjön. I sitt testamente af år 1286 utfäster Karl Estridsson 40 mark rent silfver 'till friköpande af mitt kors till det Heliga landet och 100 mark penningar till friköpande af korset till Riga' — han hade således förbundit sig till två korståg. Samma år skref Nils Ubbesson sitt testamente, då han, tecknad med korset, skulle anträda färden till det Heliga landet. Vi kunna icke undra på denna hans försigtighet, då hertig Bengt, biskop i Linköping, år 1287, då han skulle företaga en resa till Gotland, ansåg sig böra på förhand skrifva sitt testamente. En kanik i Linköping gaf i sitt testamente af år 1291 ett hundra mark penningar 'för friköpande af mitt kors'. I ett testamente af år 1292 skänkte Karl Gustafsson 80 mark rent silfver *pro cruce mea redimenda*. Här få vi ett begrepp om, huru dylika gåfvor skulle användas: »12 mark till bestridande af kostnaderna för den man, som går med mitt offer (*oblacio*) till det Heliga landet, 20 mark för min själ, 10 mark för min faders själ, 10 mark för min moders själ, 10 mark för hr Johan Filipssons själ, 10 mark för alle deras själar, från hvilke jag fått något mot rätt, och 8 mark för de mine tjenares själar, hvilke jag icke betalt tillräckligt för deras tjenst.» Hr Karl synes icke haft riktigt rent samvete. Till och med k. Magnus ladulås hade åtagit sig att gå i korståg till det Heliga landet. Det heter i hans testamente af år 1285: »för friköpande af vårt kors till det Heliga landet auvisa

vi 400 mark rent silfver, med hvilka fyra riddare skola i vårt ställe utsändas.»

Ännu senare, t. ex. under k. Magnus Erikssons tid, talas om korståg mot landet bortom Östersjön, men detta torde väl i allmänhet hafva varit endast ett fagert tal, i det nämnda fallet afsedt att erhålla penningehjelp; syftet för striderna var politiskt. Dock synes k. Magnus Eriksson hafva antagit eller ansett sig hafva antagit korstecknet, i sådant fall mot östern. Det heter i hans testamente af år 1346: »Vi konung Magnus äro skyldige att utfärda en 'reysa' mot Guds ovänner, och kunna vi falla från, förr än hon är gjord, då skola våre testaments-exsekutorer sända hundra män med fulla tyg och de andra ting, som 'reysan' kräfver, och sända de lämpligaste de kunna få mot Guds ovänner på vår kost och lösen för skada, förlust och fångenskap, der till binde vi dem under deras själ och verdens heder.» K. Magnus torde således hafva betraktat det följande olyckliga kriget i Östersjöprovinserna som ett korståg.

Att nu resa är en jämförelsevis lätt sak, derest man har penningar. Att resa under medeltiden var en ganska besvärlig sak, i synnerhet om vägen till det afsedda målet var lång. Penningefrågan deremot spelade icke så stor roll, ty om pilgrimsfärden var en yttring af fromhet, så skulle ännu ett uttryck gifvas åt fromheten genom att fullfölja färden under stora försakelser, torftigt klädd, gående, helst barfota, med en väska (skräppa) och ett dryckeskärl, i hvilka icke mycket kunde inrymmas, i handen en staf, på hvilken man helt ofta behöfde stödja sig, och med en hatt på hufvudet, hvilken väl kunde behöfvas såväl mot solens hetta som mot regnets skurar. Färden var helig, och hvad till färden hörde kräfde helgd.

När reformatorene hos oss motsatte sig alla de välsignelser, som gäfvos af den romerska kyrkan, tala de äfven om välsignelser af 'pilgrimer, deras stafvar, skräppor, dryckebullar och tecken'. Om tecken skall jag om en stund tala.

Om utrustningen med hatt, staf och skräppa gifves oss en föreställning af fig. 616, som visar den hel. Birgitta, hvilken vallfärdade till Rom och andre heliga orter, till sist till Jerusalem. Hon var således en mycket framstående och mycket ansedd pilgrim.

Vallfartsorterne voro många, men af olika betydelse. Somliga hade betydelse endast för dem, som bodde i närheten och i dennas omgifningar, andre hade betydelse för hela landet och grannland, andre för hela den kristna verden. Ett minne af vallfartsorterne af lägsta rang hafva vi i de kyrkor, hvilka intill senaste tid af sängen betecknats som offerkyrkor. Vi kunna nu icke utreda — mig veterligen — i något fall, hvad det var för en helighet, som adlade dem till offerkyrkor framför andra kyrkor. Vallfärden åtföljdes af ett offer, men långt efter vallfärdernas tid har man offrat småslantar åt dessa sär-

skilda kyrkor, liksom man ända in i senaste tid offrat å s. k. elfstenar, helst något smått, och i källor. År 1901 gaf en oväntad upplysning om segheten af denna från den hedna tiden ärfda vana genom den, tack vare årets torra sommar, möjliggjorda undersökningen af offerkällorna vid Ödetofta i Tolgs sn, Småland. Fyndet har till Statens Historiska Museum inkommit i två afdelningar. I den första var det äldsta myntet af år 1575, det yngsta af år 1875. I den andra afdelningen var äfven medeltiden representerad.



616. *Pilgrimsutstyrel.*

För en kyrka, som flitigt besöktes af andäktige hjälpbehöfvande, veta vi anledningen. Kyrkan var den, som tillhörde dominikanerklostret i Stockholm, hvilket var beläget i närheten af Tyska stallplan, och anledningen var en der förekommande bild af Christi nedtagande från korset. Denne bild hade fått rykte om en undergörande förmåga, och en mängd under, som skett genom bildens åkallande, hafva blifvit under medeltiden upptecknade.¹

Fig. 616. Efter målning i Tolfta kyrka, Uppland.

¹ Några af dem, dessvärre endast de, som gälla historiskt bekante personer, äro aftryckta i tredje delen af *Scriptores rerum suecicarum medii ævi*. Hela samlingen är tidigare offentliggjord af professor L. Roberg år 1725.

Af den äldre svenska medeltidskyrkans helgon var k. Erik den främste. Till hans griftstad vallfärdades flitigt, och mången genom bön till honom framkallad hjälp har blifvit upptecknad och äfven i tryck återgifven. Under den senare medeltiden täflade med Uppsala Vadstena om att vara Sveriges mest besökte vallfartsort. Der funnos som hjälparinnor i främsta rummet den hel. Birgitta, i andra rummet hennes dotter, den hel. Katarina. Till öfrige orter i Sverige, der personer voro jordade, som erhållit anseende för stor helighet, äfven om de ej vunnit från kyrkans sida kanonisering, vallfärdades. År 1220 omtalas, att man inom Skara stift — ty värr är orten icke uppgifven — byggde en kyrka åt en prest Nicolaus, som blef dödad, då han kom till en sjuk för att gifva denne nattvarden. Han gjorde under, men ryktet om honom blef helt visst icke vida spridt. Deremot torde biskop Brynjolf i Skara, biskop Hemming i Åbo, fru Elin i Sköfde (icke staden, utan socknen i Vestergötland) och fru Ingrid i Skeninge hafva framkallat hvarjehanda vallfärder.

En betydande vallfartsort för Svenskar var den helge k. Olofs graf i Trondhjem. Den hel. Olof åtnjöt under medeltiden ett mycket stort anseende, så att man i Sverige fann det vara väl långt gånget, men det oaktadt fortsattes vallfärderna till hans graf.

Svenskarnes pilgrimsfärder sträckte sig äfven till utlandet. I k. Magnus' och dr. Blanches testamente af den 1 maj 1346: »Vi bjuda våre arfvingar och testaments-exsekutorer att sända till desse orter, som här nämnas, ett bud med vårt offer, till hvilke vi äro skyldige att sända (uppenbarligen i följd af ett tidigare löfte) och det bekosta: först till Rukkumadur en kalk gjord af 6 mark guld, till Aachen en kalk af fyra mark guld, till 'godes byrþ' en kalk af fyra mark guld, till Güstrow en kalk af fyra mark guld, till den hel. Jakob en kalk af fyra mark guld.» Gåfvorna voro således ansenliga; till kostnaden för gåfvorna kom dessutom kostnaden för budets färd. Af gåfvorna vard naturligtvis intet, då de inkomster, som konungen bestämde för deras bekostande, icke stodo honom till buds vid den tid, då han omkom.

Rukkumadur är den franska orten Rocamadour i närheten af Vienne (sydöstra Frankrike). Aachens läge är för alle bekant. Hvilken vallfartsort menades med godes byrþ kan jag icke uppgifva. Jag har sökt upplysningar i främmande källor och rådfrågat personer, som väl känna medeltiden, utan att hafva kommit till något resultat. Güstrow ligger i Meklenburg. Med den hel. Jakob menas San Jago de Compostella i nordvestra Spanien, dit äfven fru Birgitta med sin man vallfärdade. Till Rocamadour hade konungens fuder hertig Erik färdats.

Framför alle desse vallfartsorter glänste för de troendes ögon det heliga Rom och det ännu svårare hunna Jerusalem. Äfven till Jerusalem ville k. Magnus färdas. K. Valdemar i Danmark hade i de-

cember 1346 företagit en pilgrimsfärd till den heliga grafven och återkom i slutet af juni 1347, då han fann sig nödsakad att hos påfven begära förlåtelse, för det han hade företagit färden utan påfligt tillstånd. Ungefär vid samma tid begärde k. Magnus tillåtelse af påfven att vallfärda till det Heliga landet eller i sitt ställe sända dit hundra man på sin bekostnad. Han begärde samtidigt tillstånd att till sultanen af Babylon sälja falkar — sådane hade tidigare skänkts honom — för att med inkomsten kunna afbetala något af den skuld, som så hårdt tryckte honom, i synnerhet efter landets dåliga förvaltning under hans barndom och de förpligtelser de, som då styrde riket, hade lagt på hans axlar. Påfven gaf honom tillstånd att besöka det Heliga landet så ofta han ville under en tid af fem år.¹

Drottning Margareta, som visade stor undfallenhet för och friskostighet mot kyrkan, afsatte den dryga summan af 1,000 nobler, som skulle användas till pilgrimsfärder i hennes ställe och för hennes själs bästa: sex män skulle gå till Jerusalem, Betlehem och den alexandriska hel. Katarinas graf på Sinai, sju män skulle besöka alla Roms kyrkor, tre skulle gå till San Jago de Compostella, tre till de tre helige konungarne i Kölns domkyrka, fem till det hel. blodet i Wilsnack, en till den hel. Birgitta i Vadstena, en till den hel. Olof i Trondhjem, en till den hel. Erik i Uppsala, en till den hel. Knut i Odense, en till hvar af de sju städer i de nordiska landen, som hade kyrkor vigda åt Vår fru, en till hvart af de fem ställen i de tre rikena, hvarest funnos heliga kors (ett af dem var Solna kyrka invid Stockholm, ett Hattila kyrka i Finland), i allt skulle 83 personer besöka 48 vallfärdsställen.

Den hel. fru Birgitta nöjde sig icke med att skicka andra i sitt ställe. Hon och hennes make, med många följeslagar, vandrade till Trondhjem för att besöka den hel. Olofs graf. Sedermera — år 1341 — företogo de båda makarne, likaledes med ett stort följe, den långa vandringen till San Jago de Compostella. De gingo dit öfver Köln och Aachen, besökte den hel. Marthas graf i Taraseon och den hel. Maria Magdalenas grotta i Provence, samt Marseille. Hemvägen togo de genom Frankrike.

År 1349 begaf sig fru Birgitta till Rom, äfven denne gång med stort följe. I Milano besökte hon kyrkofadern Ambrosii graf, i Pavia bad hon vid den hel. Augustini relikier, hon låg i böner framför korsfästelsebilden i Quattro (nära Genova) och kom så till den helige staden midt i hvimlet af de otalige, som strömmade dit för jubelårets skuld.²

Från Rom företog hon mot slutet af juli 1365 pilgrimsfärder till flere helge orter i Italien, till Assisi, der den hel. Franciscus hvilade,

¹ Jfr Munch, *Det norske folks historie*, afd. II, del 1, s. 461.

² Huru talrika vallfärderna till Rom voro framgår t. ex. af Röhricht, *Deutsche Pilgerreisen nach dem Heiligen Lande* (1900).

till Ortona, der man sedan ett århundrade förvarade de jordiska kvarlevorna af aposteln Thomas, till Monte Gargano, hvarest erkeengeln Mikael en gång hade uppenbarat sig, till den hel. Nicolai kyrka i Bari, vid Adriatiska hafvet, till Benevento, med aposteln Bartholomei graf, till Neapel. Augusti 1367 var fru Birgitta åter i Rom.

I maj 1371 fick fru Birgitta i en uppenbarelse befallning att företaga en vallfärd till det Heliga landet. Hon vistades någon tid i Jerusalem, besökte Damascus, Annas och Joakims (jungfru Marias föräldrars) bostad, Nazareth, Hebron, Betlehem, Jordans dal, Lazari graf m. m.

I augusti 1423 anträdde k. Erik, med ett stort och lysande följe, en pilgrimsfärd till Jerusalem. Han lade vägen öfver sitt hemland, Pommern, Polen, Ungern och Venedig. Han återkom i början af år 1425.

Jag nämnde nyss Wilsnack, en liten ort i Mark Brandenburg. År 1382 brändes kyrkan. Tre oblater, inlagda i en med siden fodrad träask, som blifvit gömd i ett i altarskifvan förekommande litet rum, återfunnos något svedde i kanterne, hvar och en med en bloddroppe i midten. Ryktet om undret spridde sig naturligtvis hastigt, vallfärdande strömmade till, historier om underverk framkallade genom böner till det heliga blodet uppstodo, spriddes och diktades. Man började bygga en stor kyrka i Wilsnack. Men tvifvelsmål uttalades från Prag — en kommission, tillsatt af erkebiskopen derstädes och i hvilken reformatorn Johan Hus var medlem, förkastade det hela — och Magdeburg. Trovärdige granskare kunde icke upptäcka det ringaste spår af något rödt på de tre oblaterne. Det oakadt godkändes undret i påfvebullor af åren 1446 och 1453. Den förste protestantiske presten i Wilsnack lät år 1551 uppbränna de tre oblaterne.¹

K. Kristofer vallfärdade år 1443 till Wilsnack.

Det talades här ofvan om **pilgrimstecken**.

Den, som besökte en vallfartsort, hade der tillfälle att köpa ett märke, som påminnte om orten och som gjordes honom heligt. Detta märke, som gerna bars på hatten, var liksom ett qvitto å fullbordad pilgrimsfärd. Missbruk kunde naturligtvis lätt uppkomma, ty om en återkommen pilgrim dog, kunde hvem som helst sätta sig i besittning af hans märke.

Pilgrimsmärkena hade ett ringa materielt värde, de voro i allmänhet gjutna af bly.

¹ Jfr härom min uppsats i *Månadsbladet* för år 1882 (efter en afhandling i *Märkische Forschungen* del 16).

Det mest bekanta bland dem är det, som pilgrimerne till San Jago de Compostella erhöilo, och som hade formen af en mussla. Man vet om aposteln Jakob den äldres lefnad och verksamhet efter Christi himmelsfärd intet mera än att han blef halshuggen. En spansk



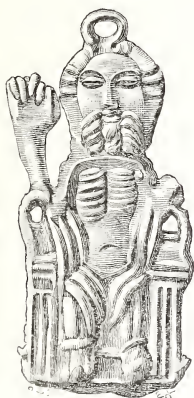
617.



618.



619.



620.



621.

Pilgrimstecken.

sägen, som sedermera blifvit allmänt antagen inom den vesterländska kyrkan, förtäljer, att hans vänner smögo bort med aposteln jordiska

Fig. 617, 618 och 621. Efter original i Kristiania fornsaksmuseum. Fig. 619 och 620. Efter original i Statens Historiska Museum.

qvarlefvor, som de förde ombord på ett skepp, hvilket sattes ut från land, utan att vara försedt med styre: man ville låta Gud råda för färden. Så kom man till Galicien i nordvestra Spanien. Man lade apostelns lik på en sten, som genast blef mjuk som vax och slöt sig som en sarkofag kring liket, hvilket, efter hvarjehanda svårigheter, fick en fristad i den ort, som sedan dess nämndes efter honom. Denne apostel framställes regelbundet af den kristna konsten i den dräkt, som pilgrimer till hans grafort buro, med musslan på hatten. Musslan skall väl vara en påminnelse om den underbara sjöfärden. Å södra



622. Sanctus Romfar.

portalen till Jakobs kyrka i Stockholm ses ännu musslan på apostelns hufvudbonad.

Vadstena pilgrimsmärke var en bild af den hel. Birgitta, som sitter och nedskrifver sina uppenbarelser (jfr i det föregående fig. 616). Här återgifvas tre sådana märken (fig. 617—619), de två första äro funna i Norge, det tredje i Fyris-ån.

Fig. 622. Efter en mindre god teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet efter original i Romfartuna kyrka, Vestmanland.

Ännu två märken äro här afbildade, det ena funnet i Sverige fig. 620, det andra funnet i Norge fig. 621. Jag vet icke, till hvilke vallfartsorter de böra hänföras.

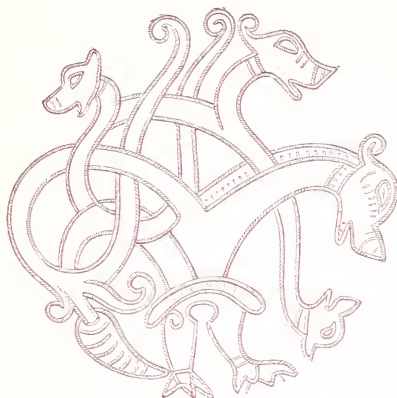
Wilsnacks pilgrimsmärke var en rund blyskifva af en oblats storlek, å hvilken voro målade tre röda fläckar.

Jag har i det föregående talat om pilgrimsmärken anbragta på kyrkans ringklockor.

En egendomlig företeelse finna vi i Vestmanland. Der förekommer en kyrka, som kallas Romfartuna, i äldre form Rumfartuna. Tuna är ett urgammalt lokalnamn i visse delar af Sverige, och då många gårdar hade detta namn, kunde man lätt finna det vara skäl att skilja dem från hvarandre genom något föresatt tilläggsord. Ofta gjorde man emellertid icke detta, men vi hafva ett exempel i Eskilstuna och ett annat i Romfartuna, som betyder en Romfares (i nyare och sämre språk en Romfarares Tuna). Alltså har någon tidig innehafvare af detta Tuna företagit en vallfärd till Rom, men för denna märklighet glömde man hans egentliga namn. Jag har icke funnit namnet Rumfartuna i någon tidigare urkund än i en från år 1325, och den här antydda Romresan kan ju hafva förekommit mycket tidigt.

I Romfartuna kyrka finnes en målning från 1400-talet, hvilken föreställer en pilgrim i sedvanlig dräkt, betecknad såsom *Sanctus Romfar*. Af tillnamnet gjorde man ett personnamn, och den romerska kyrkan fick sålunda ett alldes nytt helgon, hvilket dock icke torde hafva varit erkändt af henne.

Om slutornamentet jfr del I, s. 175.



SJETTE KAPITLET.

Kyrkan och folket.

Innehåll: Presten särskildt skyddad. — Celibatet. — Kyrkan blef medelpunkt. — De sju sakramenten: Dopet, konfirmationen, nattvarden, sista smörjelsen, presternes vigning, äktenskapet, bot. — Aflat. — Döden. — Kyrkan försvarsverk. — Asylrätt. — Fridstider. — Förbud mot arbete. — Fastor. — Kyrklig välsignelse af världsliga ting och förhållanden. — Afgifter till presterskapet. — Fromma stiftelser. — Undervisning. — Bann och interdikt.



Ed kristendomen infördes ett nytt element i Sverige, en ny tro, en med denna tro i närmaste sammanhang stående sed — den nya tron kallades i Norden ofta den nye seden — och ett presterskap. Den nye seden stod i en icke ringa mon gent emot den gamle, under århundraden utbildade seden. Det gällde att så vidt görligt var smälta dem samman, hvarvid ett

och annat af den gamle seden måste uppgifvas. Allt kunde dock icke i hast blifva kristnadt, mycket från den hedna tiden stannade kvar, rester deraf hafva i stillhet fortlefvat ända in till vår tid. Till den nye seden hörde kyrkorna med deras gudstjenst. Man synes, hvad tron på gudarne beträffar, mot den hedna tidens slut hafva varit ganska liberal — andres gud kunde möjligen vara lika god som de gamle egne gudarne. Kraftprof måste anställas. Den starkare afgick med segern. Men det visade sig snart, att här var icke fråga om att upptaga en ny gud vid sidan af de gamle. Här gällde det ett val: antingen de gamle eller den nye. Valet utföll till förmon för den nye. Jag behöfver ej här göra en framställning rörande de omständigheter och de krafter, som härvid vordo de bestämmande.

Af stor vigt var i den nye seden presterskapet. Våre hedne fäder kände icke till ett särskildt pretestånd. Hvar man offrade för

sig, visse män hade, på grund af särskild ställning, en större roll att spela med afseende på gudstjensten, men de voro icke prester. Nu voro emellertid prester inkomne i landet, hvilke skulle uteslutande egna sig åt gudstjensten och åt hvad till denna hörde. Först kommo missionärerne, af främmande börd, och redan derigenom skilde från allmogen. Men den svenska kyrkan kunde icke i längden uppehållas af främlingar. Inhemske ynglingar uppfostrades till att blifva kyrkans tjenare, inhemske män åtog sig sådan tjenst. Det var icke längre främlingskapet, som gjorde någon skilnad. Men skilnaden stod kvar. Det var ett nytt stånd, som på detta sätt infördes. Det svenska folket var icke längre ett helt, nu var uttrycket allmogen, d. v. s. allmogen, allt folket, ej längre ett korrekt uttryck. Man talade numera om klerkeriet och allmogen, men då var ju icke allmogen allt folket. En nyskapning var börjad. Ståndsskilnaden uppkom, och presterskapets privilegierade ställning har utan tvifvel utöfvat ett mäktigt inflytande på den följande utsöndringen af olika stånd.

När i den äldre Vestgöotalagen talas om mandrån, göres i kap 5 skilnad mellan olika kategorier med olika straffpåföljd för dråpet: vestgötsk man, innan konungarikets man, men ej Vestgöte, Dansk och Norrman, Söderman eller engelsk man. Med afseende på de två sista kategorierna heter det: »Dräper någon en utländsk man, må han ej frid fly ur sitt land och i hans ätt.» Men omedelbart derefter följer bestämmelsen: »Dräper någon en utländsk prest, böte så mycket som för en härländsk man», d. v. s. vestgötsk man. Den utländske presten intog således en undantagsställning. Derefter tillägges: »Prest skall vara i bondelagen», d. v. s. presten skall åtnjuta samma förmon som en vestgötsk bonde, det förnämligaste lagen kände utom konungen. Detta var visserligen ett bevis af aktning, men innebär icke något vittnesbörd om prestens särskiljande från folket i allmänhet.

Om ett sådant särskiljande var emellertid kyrkan ytterst angelägen. Presten skulle hållas isolerad, hafva så få släktförbindelser som möjligt — från de band, som uppstodo genom födseln, kunde han naturligtvis icke frigöras —, men några nya släktskapsband fick han icke knyta. Kyrkan föreskref celibatet.¹

Den romerska kyrkan stadgade följande. En gift man kunde icke blifva subdiakon eller erhålla en högre plats inom kyrkan, såvida han icke skilde sig från sin hustru, hvilken skulle gå in i ett kloster eller, derest hon var äldre, aflägga ett kyskhetslöfte. Den, som var gift för andre gången eller hade äktat en enka eller en qvinna, som fallit, fick icke vigas till prest. Subdiakoner och de, som hade högre värdigheter inom kyrkan,ingo icke under något förhållande ingå äktenskap.

De skäl, som den romerska kyrkan anfört för celibatet, äro följande.

¹ Jfr von Schulte, *Der Cölibatszwang* (1876).

Det är heligare och saligare att lefva i jungfrulighet eller celibat än att vara gift. Celibatet motsvarar det nytestamentliga prestkallets art, ty detta fortplantas icke genom fysisk, utan genom andlig fortplantning. Presterne äro biskopens andlige söner, de troendes andlige fäder, medlare mellan Gud och menniskor, de måste i allt söka likna Frälsaren och därför vara frie från all förbindelse med kött och blod. Det heliga messoffret måste utföras med den största möjliga hjertehet. Den andlige får icke vara delad. All hans tid måste egnas åt hans kall. Själavården och hans öfriga pligter taga i anspråk all hans tid. Vore han gift, tillhörde han icke Gud allena, utan äfven hustru och barn. Presten skall vara en fader för de fattige, dem tillhör hvad han ej sjelf behöfver af sina inkomster, därför kan en gift ej fullt egna sig åt de fattiges och sjukes tjänst. Ingen vill bikta för en gift prest. Vore presterne gifte, skulle en förvänd kärlek till släktlingarne, en nepotism, göra sig gällande inom kyrkan, presterliga beneficier skulle tillfalla prestsöner, presterskapet skulle blifva en kast. Hur skulle en gift prest kunna sköta sin kallelse, när smittosamme sjukdomar inbröto?

Det rätta skälet var, att man ville lösa presterskapet från familjebandet, dermed från församlingen, från staten, från fosterlandet, och dermed göra det till ett, utan all bihänsyn, för hierarkien och hennes planer brukbart verktyg.

Den apostoliska tiden kände intet förbud mot presters giftermål. Aposteln Paulus säger (I Timoth. kap. 3, v. 2 f.): »En biskop skall vara ostrafflig, en enda hustrus man, nykter, tuktig, höfvisk, gästfri — — väl förestående sitt eget hus och hållande sina barn i lydriad med all värdighet — men om någon icke vet att förstå sitt eget hus, huru skall han hafva vård om Guds församling?» Först under 300-talet uppenbarar sig en afgjordt asketisk riktning inom den vesterländska kyrkan. År 305 föreskrefs, att prester af olika grader skulle afhålla sig från sina hustrur och icke afha barn. Man gick småningom allt längre. Kejsar Justinianus stadgade: »Den som, innan han blir subdiakon och är för förste gången gift, icke med en enka eller förut fallen, må blifva prest och fortsätta sitt äktenskapliga lif. Gifter sig en subdiakon eller prest af högre grad, är äktenskapet ogiltigt. Ingen får vigas till biskop, som är gift och har barn.» Kyrkan gjorde allt större kraf på fullständigt celibat för de andlige, »men ännu under 1000-talet synes det hafva varit regel, att presterne voro gifte och lefde samman med sina hustrur», och detta oaktadt påfvarne allt mera yrkade på fullständigt celibat. Icke ens Gregorius VII förmådde genomdrifva ett sådant.

Vi hafva nu kommit till den tid, då Sverige införlifvades med den romerska kyrkan. Inom den svenska kyrkan, liksom i allmänhet i Norden, hade man icke mycken benägenhet för celibatet. Gotlands-

lagen (kap. 5) förutsätter, att presten var gift: »prest och presthustru och prestbarn, som äro lärde, äro like i afseende på slag och dråp och i alle delar som bönders barn, men de olärda barnen följa sin moders slägt.» Vid det möte, som påfvens sändebud Nicolaus af Albano höll med de myndige i Sverige år 1152, var tal om 'äktenskapet', hvarmed antagligen menades presternes äktenskap. Krafvet på presternes celibat var naturligtvis från början kändt, men man hade märkt, att detta ledde till osedlighet, i stället för hustru tog man en frilla. Detta tyckes icke genast hafva städfjats genom förbud och kontroll, det framkallade till och med hvarjehanda funderingar. Erkebiskop Andreas i Lund, som hade blifvit utnämnd till påflig legat i Norden, hade till påfven Innocentius framställt hvarjehanda frågor, hvilka påfven besvarar i ett bref af år 1213. De frågor och svar, som äro för oss nu af intresse, äro följande:

Om en prest har en frilla efter den andra, bör honom tillräknas skuld för tvegifte. *Svar:* De voro ej skyldige till tvegifte och kunde få tienstgöra, derest de blefve återhållsamme.

Om presters söner kunde vigas till kyrklig tienst. *Svar:* Detta kan icke ske, om de icke hade blifvit vederbörligen på heligt sätt uppfostrade.

Om Sveriges prester finge lefva i uppenbart äktenskap, hvartill de sade sig hafva privilegium af en påfve. *Svar:* Besked kan ej gifvas utan kännedom om det gifna privilegiet.

Alltså ännu i början af 1200-talet påstod det svenska presterskapet sig hafva rättighet till giftermål. Pligten till celibat synes dock småningom alltmera hafva blifvit erkänd, ty år 1220 omtalar påfven Honorius III i en skrifvelse rörande Skara stift, att prester frivilligt eller efter att hafva begått dråp — ett icke synnerligen vackert vitsord om presterskapets hållning vid den tiden — afkastat den presterliga drägten och ingått giftermål, utan att akta derpå, att intet är olyckligare än syndares lycka. Alltså först efter afkastande af prestdrägten, d. v. s. afträdande från den presterliga värdigheten, giftermål. Men alle sökte ej genom utträde från prestembetet tillfredsställa hvad kyrkan ansåg vara köttliga begär, ty ännu vid det stora mötet i Skeninge år 1248, vid hvilket den påflige legaten Vilhelm af Sabina var närvarande, var frågan om presters giftermål före. I den skrifvelse, legaten utfärdade efter mötet (DS nr 359), heter det: Vid ankomsten till Sverige funno vi riket nästan helt och hållet på ett underbart och jämmerligt sätt bragdt i förvirring såväl i verldsligt som i andligt hänseende. Der rädde ett hårdt krig mellan konungen och någre stormän, hvilket framkallade död, brand och plundring. I afseende på det andliga funno vi, att nästan alle prester voro prestsöner och, följande fädernes exempel, ingingo högtidligen äktenskap eller lefde offentligen samman med frillor, under det de, utan dispens från påfven, skötte själavården. Dessutom hade

inrotat sig en vana, vi må hellre säga last, att efter en prestmans död hans söner eller, om söner icke funnos, hans närmare släktingar togo som arf allt hans rörliga gods — härmed måste förstås penningar, ty det kunde ej vara fråga om kyrkokärl o. d. —, hvaraf följde, att kyrkorna ledo af alltför stort armod. Med afseende härpå påstodo presterne, att de icke kunde lefva utan förbindelse med och hjälp af qvinnor. Efter många underhandlingar kom man dock till en öfverenskommelse, och vid sjelfva mötet, till hvilket erkebiskopen och hans lyd-biskopar, jarlen, af hvilken riket nästan helt och hållet styrdes, Östergötlands lagman och många andre förnåme och förståndige män och prester hade infunnit sig, bestämdes

att ingen prest hädanefter må gifta sig eller hålla offentligen en frilla; skulle det oakadt sådant ske, voro qvinnorna underkastade bannlysning;

att den, som redan var frilla eller hustru, skulle icke inom det löpande året bannlysas, men om de fortsatte efter årets slut, voro de bannlysta, och presten skulle hemfalla åt samma öde;

att femtioårige prester och qvinnor icke, derest biskopen medgaf det, voro hemfallna till bannlysning, om de vid drygt vite förbundo sig att iakttaga all återhållsamhet och aldrig sofva i samma hus eller under samma tak;

att söner af de prester, som efter detta togo hustru eller frilla, och söner, som föddes efter det löpande året af qvinnor, som presterne redan hade, ej fingo, ifall presten dog utan att hafva skrivit testamente, taga något af hvad fadren eller kyrkan egde; bröto de här- emot, blefvo de bannlyste;

att om de, som redan äro födde eller födas under året af qvinnor, som nu dväljas hos presterne, och, om söner ej finnas, släktingarne, tillegna sig något af prestens eller kyrkans arf [detta är ordagrant återgifvet; något arf efter kyrkan kunde ju icke komma i fråga], begå de en dödlig synd, rof och stöld; om de icke återställa hvad de tagit, kunna de aldrig försonas med Gud;

*att prester hafva rättighet att genom testamente åt hvilke de ville öfverlåta hvad de hade ärft, genom konst (*artificio*) eller lärdom förvärfvat eller i gåfva mottagit, med iakttagande deraf, att det var sådant, som var gifvet åt presten och icke åt kyrkan.*

Den tiden var det väl möjligt, att fromme gifvare icke gjorde någon noggrann skilnad mellan presten och kyrkan, hvadan man måste vara försigtig. Att prestsönerne skulle tillegna sig kyrkans egendom, var naturligtvis oriktigt.

Till ersättning för det offer i rent menskligt hänseende, som sålunda kräfdes af presterne, lofvades dem, att de, som öfvade våld mot deras hem och personer och tjenare, skulle bannlysas och att biskoparne vid

deras visitationsbesök ej skulle fordra mera än gengården. Ersättningen synes tarflig.

Presternes äktenskap upphörde, men sammanlefnaden med frillor torde icke hafva upphört. Denna kunde ju i viss mån döljas. Presten behöfde en qvinna, som skötte hans hushåll. Klagomål öfver presters osedliga lefverne förnummos under den följande tiden.

Med afseende på arf efter prester hade redan påfve Honorius III år 1218 föreskrifvit: prestsöner, en ören afföda, må ej inträda i faderns arf, men närmare släktingar kunna ärfva.

Presterskapet var sålunda skildt från allmogen — för att begagna det under medeltiden vanliga uttrycket. Men svalget mellan dem gjordes ännu större. Det hette visserligen i Vestgötalagens äldre redaktion i balken *af mandrapi* kap. 5: »Dräper någon en utländsk prest, böte så mycket som för en härländsk (d. v. s. vestgötsk) man, presten skall vara i bondelagen.» Men med en sådan utmärkelse nöjde sig icke kyrkan. En prest fick aldrig dragas inför verldslig domstol, under det att hvarjehanda mål skulle undandragas verldslig domstol, för att hänskjutas till andlig. Jag får tillfälle att tala derom i nästa kapitel.

Med kristendomens införande och kyrkans stadfastande i vårt land försattes folket i en dubbelställning. Tidigare var man bunden vid den ort, der man bodde, och den mindre krets, inom hvilken orten låg, vid häradet eller hundaret, med dess höfding eller domare, vid lagsagan och landet (vi skulle nu säga landskapet), vid riket och dess konung. Nu kom kyrkan med stora anspråk. Hon ville sluta alla i sin famn, men pålade dermed hvarjehanda förpligtelser. Detta var ett nytt, och det måste naturligtvis dröja något, innan detta nya blef rotfäst. Man måste tjena Gud och lyda den ordning, Hans ombud hade fastställt. Man måste — annars hade samhället gått under — hålla sig till de gamla förhållandena, rätta sig efter lagmannen, lyda konungen och dem, som han satte i sitt ställe. Konflikter kunde uppstå, och de uteblefvo icke.

Kyrkan var angelägen att draga alla tätt under sig och använde dertill olika medel.

Det första var de sju sakramenten: dopet, nattvarden, konfirmationen, boten, sista smörjelsen, prestvigningen och äktenskapet.

1. **Dopet** upptog alla, slägte efter slägte, i kyrkans sköte och sammanhöll dem alla till en stor enhet. »Varder barn», heter det i Vestgötalagen I, kyrkobalken kap. 1, »till kyrka buret och bedes om dop (cristna), då skall fader och moder få (skaffa) gudfader och gudmoder och salt och vatten. Barnet skall bäras till kyrkan, då skall

prest tillkallas, han skall bo å kyrkbolet. Barnet skall primsignas utanför kyrkodörren. Sedan skall funten vigas, presten döpa barnet, gudfadern hålla, gudmodern säga namnet, presten skall bjuda, huru länge fader och moder skola vårda barnet.» Påbudet att föräldrarna skulle skaffa, bland annat, vatten förefaller egendomligt — det är ock uteslutet i den yngre redaktionen —, ty dels var det opraktiskt att föra vatten med sig en kanske lång väg, dels ingick det icke i kyrkans sed att för förrättande af en så helig akt som dopet nöja sig med hvad vatten som helst.

Dopet skulle alltid förrättas i kyrkan och i funten, som under medeltiden var uppställd i närheten af långhusets port. Man ser ännu i en och annan gotländsk kyrka längst åt vester i långhuset den store runde grundsten, å hvilken funten ursprungligen stått. Men innan man fick bära barnet in i kyrkan, skulle det utanför densamma primsignas, d. v. s. förses med det första tecknet.¹ Presten lade handen på barnets hufvud, blåste derpå, för att låta djefvulen lemna plats åt den Helige ande, gjorde korstecken öfver barnet och bad öfver det. Han uttalade derefter en besvärjelse öfver saltet, åtföljd af bön, och stoppade ett saltkorn i barnets mun — vishetens salt kallade han det —, han läste flere böner och besvor djefvulen att försvinna, så lästes Fader vår och tron. Presten fattade derefter barnets hand med orden: »Jag gifver dig vår Herres Jesu tecken i din högra hand» o. s. v., hvarefter han tog spott² på sitt finger och berörde dermed barnets öron och näsa — öronen, på det barnet måtte lyssna till evangeliet, näsan, på det barnet måtte förnimma evangeliets ljuflighet.

Nu följde den egentlige kyrklige akten. Man trädde in genom kyrkodörren och gick i procession, företrädd af ljusbärare, till funten, i hvilken dopet skulle förrättas. Ljus brunno vid funten, de s. k. funt- eller kristningaljusen. Dophandlingen innehöll nämmandet af det namn, till hvilket barnet skulle döpas, faddrarnes afsvärjande, å barnets vägnar, af djefvulen, samt sjelfva dopet, det trefaldiga neddoppandet i funten, under hvilket sakramentsorden uttalades: »I namn Fadrens (första neddoppningen), Sonens (andra neddoppningen) och den Helige andes (tredje neddoppningen).»

Efter sjelfva dopet följde slutakten, som var delad i fem moment. Det första, fridskyssen, har jag visserligen icke sett omtaladt i någon svensk medeltidsurkund, men det är väl denne, som gömt sig qvar i den för icke så länge sedan bruklige s. k. fadderskyssen. Det andra momentet var smörjelsen med olja, det tredje tändandet af ljuset, som

¹ Rörande detaljerne af dophandlingen jfr del 1, s. 109 f., hvarest äfven en dopakt är återgifven efter en målning från vår medeltid (fig. 18).

² Att spott användes beror på den evangeliska berättelsen (Marcus' ev. kap. 7), om huru Christus botade en döfstum. Derifrån är ock taget det syriska uttrycket *epheta*, som Christus använde och som förekommer vid bistrykningen med spott före dopet.

sattes i den nydöptes hand, det fjerde iklädandet af de hvita kläderna och det femte den närande mjölken och den söta honungen, som gäfvos barnet att smaka. I stället för mjölk och honung användes stundom vin, dock svårligen i det vinfattiga Sverige.

Vattnet, från början föreskrifvet för dopet, var ett renande element. Saltet var ock på sitt sätt ett renande och bevarande element. För att rena brukades att med en qvast stänka heligt vatten omkring sig eller på något visst föremål. Derom talas i Uppsala-missalet. Först uttalades en besvärjelse öfver vattnet.

Jag besvärjer dig, vattnets väsende, i allsmäktigt Gud Faþders namn, i Hans Sons Jesu þ Christi, vår Herres, namn och i den Helige þ andes kraft, att du varder ett besvuret vatten till fördrifvande af all ovännens makt och till att du må förmå utrota och upprycka ovännen sjelf med hans affallne englar, genom samme vår Herre Jesu Christi kraft, hvilken skall komma till domen. *Bön.* Gud, som till människoslägtets frälsning grundat det förnämsta sakramentet i vattnets väsende, var i nåd nära våra böner och ingjut i detta element, som blifvit beredt genom många reningar, Din välþsignelses kraft, att ditt mysteriums yttre uppenbarelse, som tjenar till fördrifvande af de onde andarne och förjagande af sjukdomar, må annamma verkan af den gudomliga nåden, att hvadhelst i de troendes hus eller orter detta vatten bestänkt, må vara fritt från allt, som är orent, befriadt från skada, att der ej må bo någon smittans ande eller något förderfvets drag, att alla den dolde ovännens försåt må vika, att hvadhelst skadar inbyggarnes okränkthet och ro må genom bestänkningen med detta vatten bortjagas, att den helsa, som utbedjes genom åkallan af Ditt heliga namn, må vara värnad mot alla anfall, genom Herren o. s. v.

För att ytterligare styrka den renande kraften lades salt i vattnet.

Må denna blandning af salt och vatten försiggå i namn Faþdrens och Soþnens och den Helige þ andes. Amen. Herren vare med eder — och med din ande. Låt om oss bedja. Gud, den öfvervunna kraftens upphofsman, det okufliga rikets konung, alltid den herrlige segaren, som förtrycker det fientliga herradömet's makt, som öfvervinner den rytande fiendens raseri, som med väldighet besegrar fiendens ondska, bäfvande och ödmjuka åkalla och anropa vi Dig, Herre, att Du värdigt motþtager, välvilligt uppþlyser, med Din kärlek helþgar detta saltets och vattnets väsende, att hvarhelst det blir kringstänkt under åkallan af Ditt heliga namn, må all hemsökelse af den orene anden varda afvisad, må fruktan för den giftige ormen varda bortjagad, må oss varda beskärd den Helige andes närvara, när vi anropa Dig om barmhertighet, genom vår Herre Jesus Christus Din son, som skall komma åter till domen.

Den allsmäktige Gudens välsignelse, Faþdrens och Soþnens och den Helige þ andes sänke sig lika öfver detta saltets och vattnets väsende. I namn Fadrens och Sonens och den Helige andes. Amen.

Vid vattenstänkningen framför altaret förekom följande.

Vår hjälp är i Herrens namn, hvilken hafver gjort himmel och jord. Välsignadt vare Herrens namn från nu och till evig tid. *Antifon.* Stänk mig, Herre, med isop och jag skall varda ren, två mig, och jag skall varda hvitare än snö. *Vers.* Herre Gud, förbarma Dig öfver mig efter Din stora barmhertighet. Åra vare Fadren och Sonen och den Helige ande. *Vers.* Visa oss, Herre, Din barm-

hertighet och gif oss Din frälsning. *Vers.* Herre, krafternas Gud, omvänd oss och visa Ditt ansigte, och vi skola vara frälste. *Vers.* Herre, hör min bön, och mitt rop komme till Dig. Herren vare med eder — och med din ande. *Kollekt.* Hör oss, Herre, helige Fader, allsmåktige, evige Gud, och värdigas sända Din helige engel från himlen, hvilken bevare, omhulde, beskydde, besöke och försvare alle dem, som bo här, genom Christus vår Herre. Amen.

Detta för bestänkning afsedda vigda vatten står visserligen icke i något direkt sammanhang med dopet, men då det ena som det andra har till uppgift att rena och då vatten och salt förekomma i båda, har jag ansett mig här kunna göra denna lilla utvikning.

I den äldsta ordnade kyrkan var dophandlingen förlagd till nätterna före påsk och pingst, till natten före påsk för att de nydöpte skola uppstå med Christus, och till natten före pingst, emedan den Helige ande spelade en så stor roll för dopet, så att detta rent af kallats för den Helige andes sakrament. På vissa ställen infördes *epifania* som dopdag, efter som hogkomsten af Jesu dop firades den 6 januari. I Frankrike och Spanien nämnas jul samt apostlars och martyrs minnesdagar som dopdagar. Äfven nämnas Johannes döparens dag och de olika kyrkornas vigningsdagar. Den äldste kyrkolag, som vi känna för Bohuslän, nämner fyra dopdagar, påsk, midsommar, Mikelsmessa och julafton. De svenska kyrkobalkarne omtala icke någre dopdagar. Det kom derhän, att man fick döpa hvilken dag som helst, om än påsk och pingst fortforo att anses vara de förnämligaste.

Genom dopet upptogs den enskilde i kyrkan, fick derigenom skydd mot de onda makterna, men skulle ock hädanefter vara kyrkans trogne son och lydige tjenare. Genom dopet grundlades allmogens, d. v. s. lekmännens beroende under kyrkans herrevælde.

Vestgöotalagen talar om gudfader och gudmoder, således två faddrar, en af hvardera könet. I erkebiskop Nils Ragnvaldssons statuter heter det: en gosse skall upplyftas ur funten af två män och en qvinna, en flicka af två qvinnor och en man.

Genom fadderskapet uppstod en andlig slätskap, hvilken utgjorde hinder för äktenskaps ingående — något, som i ett föga folkrikt land kunde leda till betänkliga följder. Om mannen stod fadder, drogs hans hustru, äfven om hon var frånvarande, in i den andliga slätskapen, på samma sätt mannen, om hustrun stod fadder.

Föreskrifter finnas äfven om förrättande af nöddop.¹

2. **Konfirmationen.** Dop och nattvard voro visserligen de ursprungliga sakramenten, men jag tager här konfirmationen före nattvarden, på grund af det nära sammanhanget mellan dop och konfirmation.

Dop och konfirmation voro ursprungligen så nära förbundna, att konfirmationen utgjorde den siste akten af dopet. Ursprungligen förrättades dop uteslutande af biskopen, och han lade till sist under böner

¹ Jfr t. ex. Reuterdahl, *Statuta synodalia*, s. 62.

sina händer på den nydöpte; detta var då konfirmationen. Eller om — hvilket sedermera blef allt allmännare och till sist regel — dopet hade förrättats af en annan andlig, gjorde biskopen afslutning, en bekräftande (konfirmerande) afslutning genom handpåläggningen. Så blef konfirmationen skild från dopet. Man blef först mellan sju och tolf år konfirmerad. Alltför noga kunde icke tiden bestämmas, ty då det fortfarande var biskopen, som skulle konfirmera, fick man i hvar ort rätta konfirmationstiden efter tiderna för biskopens besök. Till visse aflägsne orter torde biskopen hafva kommit ganska sällan. Vi veta, att Gotland var i detta afseende mycket vanlottadt, hvadan man till sist införde det stadgandet, att biskopen skulle hvart tredje år besöka denne vigtige del af stiftet. Det är knappast troligt, att han gjorde det så ofta.

Om konfirmationen yttras ytterligt litet i våre urkunder, och vi få derföre hålla oss till det, som är bekant från utlandet. Åtminstone under 1500-talet skulle konfirmanden kunna på latin och modersmålet tron, de tio buden, Fader vår och Gabriels helsning till jungfru Maria. Huruvida detta gällde äfven under medeltiden är mig obekant, men en antydning, att seden var sådan redan under medeltiden i Sverige, ligger måhända deri, att det flere gånger uttalas, att presterskapet borde lära menigheten just de ofvan uppräknade styckena. Konfirmanderne skulle hafva håret öfver pannan afklippt och pannan tvättad samt medföra en linnebinda. Sjelfve konfirmationsakten innefattade följande. Biskopen helsade med orden »frid med dig» och lade handen eller händerna på konfirmandens hufvud. Sedan doppade biskopen det yttersta af högra pek fingret i den förut vigda oljan och ritade dermed ett kors å konfirmandens panna, kring hvilken lades linnebindan, för att skydda mot all förorening. Formuläret för de ord, som härvid användes, vexlade, men fastställdes af påfven Eugenius IV år 1439 till följande lydelse: »Jag tecknar dig med korsets tecken och konfirmerar (stadfäster) dig med frälsningens olja, i namn Fa ★drens och So ★nens och den Helige ★andes. Amen.» Biskopen gaf slutligen sin välsignelse. Till konfirmationen beredde man sig med fasta.

I dopet erhöll barnet ett namn. Detta kunde ändras vid konfirmationen. Liksom vid dopet, förekommo vid konfirmationen faddrar, och det var i början föreskrifvet, att de icke fingo vara desamma som vid dopet.¹

3. **Nattvarden.** När jag i det föregående redogjort för messan, har jag haft tillfälle att tala om nattvarden, instiktelseorden och välsignelsen. Här har jag derföre endast ett par tillägg att göra.

I den första kyrkans tid fingo alle i nattvarden njuta af både brödet och vinet. Men inom den romersk-katolska kyrkan insmög sig

¹ Om konfirmationen jfr Augusti, *Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archäologie.*

från början af 1100-talet en ändring. Det säges från katolsk sida, att man fruktade för vanhelgande af vinet, d. v. s. Christi blod, det kunde, då nattvardsgästerne voro många, lätt spillas, hvilket vore ett betänkligt profanerande. Under 1000- och 1100-talen hade man för sed att doppa brödet i vinet, men äfven detta försigtighetsmått ansågs icke betryggande. Man började i det ena och det andra stiftet undandraga lekmännen kalken, detta blef allt allmännare under 1200-talet och under 1300-talet regel. År 1415 föreskref kyrkomötet i Konstanz, att den prest, som lät lekmännen njuta af kalken, skulle bannlysas.

Detta synes öfverensstämma med de antydningar, som lemnas af de i Sverige bevarade kalkarne från medeltiden. Den förut ett par gånger omtalade Linköpingskalken (afbildad fig. 538), hvilken torde tillhöra tiden omkring år 1200, har en mycket stor skål och kunde således innehålla vin för många, men alla de senare kalkarne hafva en helt liten skål, hvars innehåll tydligen var afsedt för den ministrerande presten. Denna ändring i seden medförde en ändring i kalkarnes konstruktion. Den stora skålen kräfde en stor underbyggnad, den mindre skålen kunde icke gerna anbringas annat än på en liten kalk.

Under den första kristna tiden njöto de troende nattvarden mycket ofta, ibland dagligen. Men häruti gjordes inskränkningar. Nattvardens så att säga officiella utdelande förlades till nätterna före påsk, pingst och jul. Dagstiden ändrades sedermera, först till eftermiddagen, sedan till morgonen (*hora tertia*, d. v. s. kl. 9 f. m.). Man anser, att krafvet på brinnande ljus å altaret under nattvardens utdelning var ett minne från den tid, då nattvardsfirandet var förlagdt till natten, då konstgjord belysning sålunda var en nödvändighet. Detta torde dock kunna anses underkastadt tvifvel, då man i den romerska kyrkan ville hafva belysning vid gudstjensten i allmänhet och en sådan var väl behöflig, såväl under den tid, då fönstren voro små, som under den, då de voro stora, men de å glasen anbragta målningarna hindrade ett rikligt inströmmande af det yttre ljuset. Sedermera inskränktes det obligatoriska deltagandet i nattvarden till påsken, hvarmed vi dock icke få förstå påskdagen eller rättare påskaftonen. Torsdagen före påsk, vår skärtorsdag, kallades under medeltiden *cena domini*, Herrens nattvard, emedan man ansåg, att Christus den dagens afton hade instiftat nattvarden. Den dagen var det derföre vanligt att begå nattvarden.

Om visse dagar voro framhållne såsom nattvardsdagar, om nattvardsgång under påsken var obligatorisk för hvarje människa, såvida hon ville anses som en rätt medlem af kyrkan, följer deraf icke, att man ej kunde vid andra tider, dertill drifven af sin fromhet, komma i åtnjutande af nattvardens häfvor.

4. Sista smörjelsen. Till den, som låg å dödsbädden, bragtes nattvarden, och när dödens stund var nära för handen, gafs honom

eller henne den sista smörjelsen. Om den härför afsedda oljan och om prestens vandring till den döendes hem har jag redan haft tillfälle att tala. Seden att gifva sista smörjelsen kan icke ledas längre tillbaka än till slutet af 1100-talet.

Skara-breviariet innehåller föreskrifter för sjukes smörjelser (*unctiones infirmorum*). Först skulle presten läsa de sju botpsalmerne och hela litanian — detta torde väl hafva fått afkortas eller utelemnas, i händelse fallet var kritiskt — och efter en längre bön smörja ögonen, öronen, näsan, läpparne, händerna och fötterna. Till hvar smörjning hörde en särskild bön. I utlandet förekom äfven smörjning af den del af kroppen, innanför hvilken njurarne sitta, eller bröstet. I Skara-formuläret talas om möjligheten af den sjukes tillfrisknande. Det hela afslutas emellertid med följande bön:

Herren Jesus Christus sade till sine lärjungar: Hvad I binden på jorden, det skall vara bundet i himlarne, och hvad I lösen på jorden, det skall vara löst i himlarne, till hvilkes antal Han har velat räkna oss, ehuru ovärdiga. Han förlåte dig, genom vår tjänst, alla dina synder, vare sig du gjort den med tanke, ord eller gerning, vare sig med vetskap eller vårdslöst, Han värdigas föra dig, löst från dina synders band, till himlarnes rike, Han, som lefver och regerar med Gud Fadren och den Helige ande.

5. **Presternes vigning.** Om denna behöfver jag icke tala i detta sammanhang, om än presten genom vigningen gjordes i en något betydlig grad till herre öfver människornas själar. Om presterskapet har jag redan talat i det fjerde kapitlet.

6. **Äktenskapet.** Derigenom att äktenskapet gjordes till ett sakrament, fick kyrkan ett rikt tillfälle att ingripa i familjelifvet, ty som äktenskapet var ett sakrament, således en kyrklig institution, drogos alla de förhållanden, som på något sätt stodo i förbindelse med äktenskapet, in under den kyrkliga domstolen. Äktenskapet var den tiden icke endast en till laglig sammanlefnad stiftad förening mellan man och hustru. Det var äfven efter forntidens sed en allians mellan olika ätter, hvarom ofta talas i de fall, då man hos den kyrkliga myndigheten behöfde begära tillstånd till gifte inom leder, som kyrkan ansåg stå hvarandra för nära.

Jag får i det följande tillfälle att tala om det stora intrång på folkets lif och arbete, som de kyrkliga festerne och fastorna utöfvade. Dessa hade ock en rätt stor betydelse för ingående af äktenskap. I det här ofta återopade *Missale Upsalense* förekommer följande.

Under dessa tider kunna bröllop icke firas eller högtidligen välsignas:

Från förste adventssöndagen till åttonde dagen efter epiphania.

Från söndagen efter septuagesima till åttonde dagen efter påsk.

Från *Dominica rogationum* (förste söndagen efter påsk) till trefaldighets söndag.

Om följande dag är en *festum terre*.¹

¹ Om *festum terre* jfr s. 783 f.

Efter denna uppgift kunde äktenskap icke ingås under 110 af årets 365 dagar, under inemot en tredjedel af året. Förbudstiderna voro i ett fall sex, i ett annat tio, i ett annat tre veckor i rad. Men de icke tillåtna dagarne voro flere. Undantagne voro vidare dagar före större helgdagar, tisdagar och torsdagar (ty onsdagar och fredagar voro fastedagar). Om två eller tre kyrkliga fester följde i rad, fick vigsel företagas endast å den sista. För de tre långa perioderna framkallades förbudet af kyrkans kraf på särskild helgd för dessa perioder. Förbudet för de öfrige dagarne berodde på det som följde efter vigseln, bröllopsfestligheterna och begynnandet af den äktenskapliga sammanlefnaden. Prest, som vigde å förbudstider, var hemfallen till afsättning (*Statuta synodalia*, s. 125, år 1396).

Om detaljerne för äktenskapets ingående har jag lemnat en vidlyftig redogörelse i del 1, s. 99 f.

Vigseln fick ej ske utan att hon blifvit, 'såsom sed är', tre gånger tillkännagifven inför menigheten.¹

I Linköpingsbiskopen Nils Hermanssons stadgar inskräpes den katolske kyrkorättens föreskrift, att gifte ej fick ingås af yngling, som var yngre än 14, af flicka, som var yngre än 12 år.

Att man, åtminstone inom stormannakretsarne, gifte sig för andre, tredje eller fjerde gången var icke ovanligt. Kyrkan hade särskilda föreskrifter rörande förnyade giften.» Med afseende på välsignelsen af förnyade giften iakttages, att när en man, som förut varit välsignad, äktar en jungfru eller en fallen qvinna, som ej förut varit välsignad, må brölloppet högtidligen välsignas, i enlighet med kyrkans sed. Deremot, om en enka, förut välsignad, äktar en man, som förut blifvit välsignad eller icke blifvit välsignad, får det ej blifva någon högtidlig välsignelse. Detta förstås om den välsignelse, som läses under pellen (*pallium*) efter upplyftandet [af Christi lekamen].»²

Ett af kyrkan välsignadt äktenskap kunde icke upplösas annorledes än genom den ena makens död. I händelse af äktenskapsbrott förekom skilsmessa för lifstiden, men utan rätt för den oskyldige parten att ingå nytt gifte. Om af annan anledning en skilsmessa syntes lämplig, kunde den medgifvas för viss tid.

7. **Bot.** Ännu djupare ingrep i det borgerliga lifvet det sjunde sakramentet. Detta angick icke allenast de gifte, utan alle, man och qvinna, gammal och ung, ty alla menniskor synda och alla hafva derföre att bedja om förlåtelse, i fall möjlighet fanns att försona. När boten drogs in under kyrkans reglementerande verksamhet, lades grunden till kyrkans domsrätt.³

¹ *Statuta synodalia*, s. 64. Man kunde dock nöja sig med två tillkännagifvanden, s. 77.

² Reuter Dahl, *Statuta synodalia*, s. 186, 161.

³ Om boten i Sverige jfr Gummerus, *Beiträge zur Geschichte des Buss- und Beichtwesens in der schwedischen Kirche des Mittelalters* I (Uppsala 1900).

I fornkyrkan blef den, som hade begått en dödssynd (affall från tron, mord, otukt), offentlig, d. v. s. så att hon blef känd och derigenom till förargelse, skild från kyrkan. Den, som sålunda blifvit exkommunicerad, kunde, om han frivilligt anmälde sig, åter upptagas i kyrkans gemenskap, men måste då göra offentlig bot. I det frankiska riket voro förhållandena något olika. Den bannlyste var genom bannlysningen icke ställd utom alla anspråk från kyrkans sida. Syndaren måste, för att kunna lefva med i det borgerliga lifvet, åter försona sig med kyrkan, och detta skedde på det sätt, att han biktade sig och lofvade att fullgöra hvad dervid ålades.

Men de flesta synder voro icke dödssynder. För dem gafs inom kyrkan förlåtelse genom Guds nåd, men denna vanns icke för intet, menniskan måste ock göra något, med bön, fasta, allmosor och syndabekännelse aflagd inför församlingen eller en medkristen, särskildt presten. Detta var i begynnelsen icke någon kyrklig institution, men gaf lätteligen upphof till en sådan, i synnerhet efter den utveckling, som bikten och boten fått inom klostren. Bikten gällde dödssynderna, men nu icke längre endast de grofva yttre handlingarna, utan de inre döds-synderna (högmod, girighet, vållust, vrede, omåttlighet, afund och hjertats tröghet), ur hvilka de yttre onda handlingarna sprungo fram. Om detta innebar en öfvergång från det yttre till det inre, hvilket var ett framsteg, så uppträdde samtidigt en förflyttning från det inre till det yttre, alltså en försämring, i det man fann på att göra bot genom att gifva penningar till välgörande ändamål. Genom de från de Brittiska öarna utgångne missionärerne blef privatboten införd inom vidsträckta områden på fastlandet. Under 800-talet räknades hörande af bikt och påläggande af enskild bot till biskopens och prestens ordinarie åligganden. Den offentliga boten trädde alltmera tillbaka, men fanns dock ännu kvar. Hon pålades offentlig inför församlingen af biskopen, återupptagandet, efter fullgörandet af en del af boten, för rättades också af biskopen inför församlingen. Den enskilda bikten och boten tillhörde deremot prestens embetsområde. Genom beslut af Laterankonciliet af år 1215 fastslogos alle de tidigare ansatserne till lag: bikt och enskild bot skulle hädanefter vara kyrklig pligt. Den offentliga boten deremot kom alltmera ur bruk.

Vid samma tid uppträda tvänne nyheter inom detta område. I fornkyrkan hade biskopen rätt att för ifrige botgörare, efter noggrann pröfning af fallet, förkorta bottiden. Under 1000-talet började biskoparne fritaga delvis från boten, derest vederbörande åtog sig att fullgöra ett visst fromt verk eller utföra en kyrkligt from handling. Påfve Urban II efterskänkte hela straffet för dem, som deltog i 1095 års korståg. Man gjorde nu skilnad mellan syndaskulden, hvilken efterskänktes genom absolutionen för den, som ångrade och biktade sig, och syndastraffen, till hvilka äfven skärselden hörde. Efterskän-

kandet af dessa kallades **afat** (afåtande, efterskänkande, *remissio poenae peccatorum*).

Vissa svårare förbrytelser, mord och otukt inom förbjudna led inom det världsliga och andliga släktskapet, bestraffades med vallfärd.¹ Den botgörande kunde, när han kom till Rom, vända sig till påfven för att vinna förlåtelse. Detta framkallade en allmän uppfattning, att de svåraste förbrytelserna lågo under påfvens dom. En Gregorius VII, som ville, så vidt möjligt var, samla makten i sina händer, höll på denne domsrätt, och denne fastställdes af kyrkomöten under 1100-talet. Till höjande af sin myndighet fastställde derefter påfvarne allt flere sådana reserverade fall.

Under det Ansgar tjänstgjorde som lärare i Corveys klosterschola, hade han en syn. Christus uppenbarade sig för honom och uppmanade honom att bekänna sina synder, på det han skulle blifva rättfärdig. Ansgar invände: Behöfver man bekänna sina synder för Honom, som vet allt? Herren svarade: Visserligen vet jag allt, men det är likväl min vilja, att människorna skola bikta sig och bekänna för mig sina synder, så att de kunna få absolution och förlåtelse. Då biktade Ansgar alla sina synder ända från barndomen och fick i synen absolution af Gud sjelf. Den, som förkunnade kristendomen i Sverige, var således djupt genomträngd af biktens och absolutionens stora betydelse. Den kyrka, Ansgar grundlade, blef dock af kort varaktighet, inflytandet af hans personlighet kunde icke verka för en längre tid. Han var visserligen sedermera ihogkommen inom den svenska kyrkan, men icke särskildt hedrad.

Ordet *bot* förekommer i medeltidens svenska (ehuru icke allmänt) i betydelse af kyrkobot, men ordet *bikt*² är för denna fullkomligt främmande. Vi hafva i stället ordet *skript* (skrift), hvilket betyder dels *bot* (*penitencia*), dels *bikt*. I vår senare medeltidslitteratur är *skripta sig* = bikta sig. I landskapslagarne förekommer äfven ordet *fasta* i betydelse af bot ålagd af kyrkan.

Man kände i Sverige både offentlig och enskild bot. I den yngre Vestgötalagen talas om openbara skript, i Östgötalagen om yppinbara och lönda skript, i Smålandslagen om lönlig skript, i den s. k. äldre Vestmannalagen och i Södermannalagen om lön skript.

Den offentliga boten fanns således i Sverige. Gummerus framställer frågan: När kom hon till stånd? I erkebiskop Andreas Sunesons i Lund synodalstatut af år 1205 (troligen), stadfäst af påfve Innocentius III, talas visserligen icke om offentlig bot, men deri föreskrifves, att mandråpare ej finge åter intagas i kyrkan förvän *cena Domini*,

¹ Trålar, som önskade komma ifrån de svåra förhållanden, i hvilka de lefde, begingo brott för att af kyrkan skickas till Rom. DS nr 126 (år 1206).

² Det tyska *Beichte* betyder bekännelse.

d. v. s. torsdagen före påsk, just den dag då i utlandet de, som gjorde offentlig bot, kunde försonas med kyrkan. Den yngre Vestgötalagen (kyrkobalken kap. 72) talar om 'hufvudsynd, som kräfver uppenbar skript', och Gummerus har antagligen rätt, då han anser detsamma gälla det motsvarande stället i den äldre redaktionen (kyrkobalken kap. 4), ehuru der den uppenbara skripten ej uttryckligen omtalas. Ingen anledning finnes heller för att antaga, att den offentliga boten skulle vara först i en jämförelsevis sen tid införd i den svenska kyrkan, änskönt hon icke omtalas i mycket tidige urkunder. En fullt systematisk formulering af något så viktigt som lagtexterne förekom icke; mycket, som var den tidens menniskor bekant, utelemnades helt enkelt. Man skref ej för att tillfredsställa vår tids kritiska forskning.

Vi sakna likaledes kunskap om den tid, då den enskilda boten blef fullständigt införd i Sverige. Ej heller i detta fall hafva vi anledning att tänka på en sen inverkan från utlandet. Den lönliga skripten omtalas flere gånger i Östgötalagen, utan att den ringaste antydning finnes, att hon skulle vara något nytt. Den af Gummerus delvis aftryckta synodalstadgen, utfärdad för Skara stift af biskop Brynjulf år 1280, innehåller följande: »Efter råd och med samtycke af vårt kapitel bestämma vi, att hvar och en, när han hunnit förståndets ålder och kan synda, skall åtminstone en gång om året bikta för sin (socken)prest, derest han icke, efter af denne begärd och erhållen tillåtelse, biktat för en förståndigare (*discreciore*) prest.» Uttrycket är ganska egendomligt. Åtminstone fick väl icke den, som begärde dispens, framhålla, att han ansåg en annan prest vara förståndigare än sockenpresten. Jag föreställer mig, att vi icke ens i detta fall behöfva tänka oss en alldeles ny föreskrift, då upprepanden ofta förekomma i de kyrkliga stadgarne, såvida ej just undantaget skulle vara något nytt.

Jag lemnar emellertid här å sidan försöket att utröna, när den offentliga och enskilda boten infördes i Sverige, så mycket hellre, som den frågan ej torde kunna lösas innan nye, för Gummerus okände urkunder blifvit funne. Det gör mig tillfylles, att sådan bot fanns i Sverige under en dryg del af medeltiden. Den offentliga boten torde, om än tiderna ofta voro onda, hafva hört till undantagen. Vigtigare för kändedomen om förhållandet mellan kyrkan och folket är den enskilda boten.

I synodalstadgarne förekomma flere bestämmelser rörande den enskilda bikten. Bikten skulle, derest icke särskilda trängande omständigheter voro för handen,¹ försiggå i kyrkan, åtminstone i kyrkans *atrium*,

¹ En sådan trängande omständighet var naturligtvis, om den som låg på sin dödsbädd ville bekänna sina synder.

förrum,¹ ty presten fick icke vara ensam med den biktande, allraminst om denna var en qvinna. Bikten fick ej försiggå, när det var skumt i kyrkan, icke före solens uppgång, icke efter hennes nedgång. Presten skulle under bikten sänka sina blickar mot marken, så att han icke hade tillfälle att se den biktande i ansigtet. Den största grannlagenhet skulle för öfrigt iakttagas. Under biktens förlopp, då den biktande kanske i början var försagd, kunde biktfadern framställa hvarjehanda frågor, men de fingo icke gälla annat än 'vanliga synder'. Om 'ovanliga synder' fick han fråga, endast när omständigheterna gáfvo anledning dertill, och skulle dervid med synnerlig försigtighet söka få känedom om förhållandena enligt versen

Quis, quid, ubi, per quos, quotus, cur, quomodo, quando?

d. v. s. hvem, hvad, hvar, genom hvilka, huru ofta, hvarföre, huru, när? Det kunde således blifva en ganska grundlig examen. Presten fick icke fråga efter namnet på någon, med hvilken den biktande syndat, men väl försigtigt söka utforska hvem det var, om en nunna eller en gift qvinna eller dylikt — bikten synes i all synnerhet hafva gällt förbrytelser mot det sjette budet —, om den biktande sjelf nämnde något namn, var presten skyldig att uppmana honom till försigtighet. Namn och andra meddelanden, som presten förnummit under bikten, skulle han hålla hemliga. Hade en hustru bekänt sig skyldig till otrohet, fick han hvarken direkt eller medelbart låta mannen veta det.

Men äfven andra synder förekommo, och de kunde stundom vara af svår art. Kände presten sig oviss i något fall, skulle han vända sig till sin biskop eller till vise män. Förteckningar meddelas å de arter af mål, som icke fingo af presten behandlas vid bikten. Det är ej nödigt att här redogöra för dem; de höra mera till framställningen om de allmänna förhållandena i vårt land, hvilken kommer att intagas i det sista bandet af detta arbete. Ville någon bikta förbrytelser af sådan art, måste han naturligtvis hänvisas till biskopen och kunde icke erhålla absolution af presten.

Denne skulle uppmana den biktande att aflägga en så fullständig bekännelse som möjligt, framför allt icke bekänna en del synder för en prest, en annan del för en annan, hvarigenom en rätt uppfattning af hans själstillstånd gjordes omöjlig.

Under bekännelsens framförande fick presten icke inblanda skämt eller oförskämtheter. Ville han förebrå, fick han göra det med ett tecken, en vink eller ett ord.

När bekännelsen var slutad hade presten att fråga, huruvida den biktande vore villig att, så vidt ske kunde, godtgöra hvad han brutit.

¹ Det ligger närmast till hands att med förrummet förstå vapenhuset, man kan ock tänka på det rum, som stundom fanns vester om kyrkan i tornets nedersta våning. Men såväl detta tornrum som vapenhuset voro i regeln så små, att de som befunno sig i närheten af biktfadern och den biktande svårligen kunde undgå att höra åtminstone en del af det som sades, hvilket icke kunde tillåtas.

Om han — heter det i biskop Nils Hermanssons stadge från slutet af 1300-talet — innehade andras tillhörigheter, som han sjelf tagit eller som han köpt eller på annat sätt förvärfvat från personer, hvilke han visste hafva med våld satt sig i besittning af dem, ville han nu godtgöra den som lidit skadan eller dennes arfvingar, eller, derest detta icke längre kunde ske, ville han lemna godtgörelse till de fattige såsom en frivillig gåfva, icke för att tillfredsställa böner om hjälp? I erkebiskop Nils Ragnvaldssons stadge från midten af 1400-talet förekomma i detta afseende mera detaljerade föreskrifter. Der finnes äfven detta viktiga tillägg: »De skola icke såsom ersättning bygga kyrkor, kapell eller kloster eller lemna gåfvor till kyrkor eller göra testamente, ty full ersättning blir det icke, så vida icke den, som förlorat något, får det igen.»

Biktfadern skulle vidare fråga den biktande, om han vore villig att för framtiden afstå från dödssynder, ty annars, ifall ej rätt ånger fanns, kunde biktfadern ej gifva absolution eller ålägga bot (*pœnitencia*).

Folk i allmänhet skulle bikta ofta, det minsta var att bikta före påsk eller palmsöndag. Den, som försummade detta, skulle underkasta sig fasta intill åttonde dagen efter påsk.

De, som begått sådana synder, att de måste bikta för biskopen, hade att infinna sig i domkyrkan vid någon af de större högtiderna. Men så många strömmade då till, att biskopen icke kunde räcka till för alla. Vid dessa högtider skulle derföre i domkyrkan finnas flere prester, som hade biskopens fullmakt att höra bikt och gifva aflösning. Under tiden närmast före en sådan fest skulle underrättelse om denna anordning meddelas i sockenkyrkorna.

Åt den, som låg på dödsbädden, fick presten gifva absolution äfven för fall, som hörde under biskopen. Men tillfrisknade den sjuke, var han skyldig att uppsöka biskopen och bikta på nytt.

Ehuru presternes egen bikt icke rör förhållandet mellan kyrkan och folket, må hon dock här omtalas, i sammanhang med bikten i öfrigt. Enligt erkebiskop Nils Allessons stadge af år 1297 kan hvar prest, med prostens tillåtelse, välja sig en biktfader. Senare heter det, att presten skall, om han begått dödssynd, bikta denna för biskopen eller för de ombud, som denne sände ut i prosterierna. Dessa ombud skulle vid återkomsten till biskopen anmäla de prester, som under ett helt år försummat att bikta sig.

Förhållandet till folket beröres deremot af den föreskriften, att ingen prest fick höra bikt eller förvalta sakramenten inom en annan församling utan tillstånd af dennas kyrkoherde. En syndare kunde derföre icke alltid efter godtycke utse en biktfader, som hade rykte om sig att vara mild. I större kyrkor, hvarest flere biktfäder funnos, kunde detta dock ske.¹

¹ Reuterdaahl, *Statuta synodalia*, s. 62, 107, 146 f., 156.

Gummerus har som bihang till sin afhandling tryckt hvarjehanda föreskrifter rörande boten från de olika svenska stiftet. Jag kommer att begagna dem framdeles i den bok inom detta arbetes siste del, som handlar om straffen. Men vi måste äfven här egna någon uppmärksamhet åt dessa straff, för att få ett begrepp om hvad den i sammanhang med absolutionen stående penitensen innebar. Jag tager några uppgifter här och der.

För qväfvande af ett barn tre års penitens, och under denna tre-årsperiod skulle tre karenor fullgöras utom kyrkan. En karenä inne- håller sex veckor, i hvar vecka hålles fasta tre eller två dagar på bröd och vatten, likaså å vigilierna till Vår fru och apostlarne samt i quattuor tempora (fyra fastetider under året). Sedan dessa tre karenor blifvit fullbordade, skulle under den återstående delen af året fastas tre veckor före Johannes döparens dag och tre veckor före Mikael's dag och hela adventstiden med afhållande från kött. Under karenorna få de botgörande icke begagna linne eller kuddar, skor, bad och äkta säng, och hvar dag under karenan säger den botgörande tio Fader vår och tio ave Maria.

För mord, framkalladt af hat nio karenor och nio år och tre år utom kyrkan. För dråp, framkalladt af vrede, 7 karenor och 7 år och 3 år utom kyrkan. Dessutom skall åläggas mandråparen bot å den dag, då han tog sin medmenniskas lif; var det en söndag, tisdag eller torsdag med afhållande från kött, om på måndagar, onsdagar och lördagar, må han en gång äta mjölkmat, om på fredagar, skall han fasta hvar fredag, så länge han lefver.

Dessa föreskrifter gällde i Skara stift. Bestämmelserna voro olika i de olika stiftet. Så stadgades i Uppsala stift rörande mördares penitens.

För mord åläggas sjuårig penitens och inom denna sjuårstid 7 karenor. Hvar dag i karenan fastas på bröd och vatten, men af barm- hertighet medgifves botgöraren, att han får köpa en eller två dagar i veckan, efter brottets beskaffenhet och det personliga behovet, om han är rik för 4 penningar, om han är medelmåttigt förmögen för 2 penningar, om han är utfattig med läsande af 30 Fader vår och 30 Ave Maria. I andra karenan och de följande kan penitensen lindras, efter biktfadrens skön. Botgöraren skall å den dag, då han begick mordet, under karenorna fasta på bröd och vatten, under sjuårsperioden utanför karenorna på den mat, som ätes under stora fastan (före påsk), efter sjuårsperioden skall han å morddagen afhålla sig från kött. Om mordet begicks på en fredag, skall han afhålla sig äfven från mjölk- mat. Skedde mordet på en söndag, skall han under karenorna å mån- dagen fasta på vatten, utom karenorna tre veckor före Johannes döpare och före Mikael afhålla sig från kött och fasta under advent, alle fre- dagar på vatten och bröd och alle veckodagar motsvarande morddagen

på samma sätt som under stora fastan. Under karenorna skall han hvar dag säga 10 Fader vår och 10 ave Maria för sin synd och lika mycket för den dödes själ. Under karenan skall han, efter sina förmögenhetsvillkor, låta läsas tre messor eller två eller en messa *pro defunctis*. Lefver botgöraren i en stad, skall han hvar dag eller åtminstone hvarannan under karenan stå utanför kyrkoporten, under det en messa säges. Bor han på landet, skall han åtminstone två gånger i veckan utom söndagen besöka kyrkan, så länge karenan varar. Under karenan får han icke bruka linne, skodon, kudde, bad, skall afhålla sig från den äkta sängen, ej bära vapen, derest ej nödvändigheten kräfver det för sjelfförsvär. Under karenorna skall han undvika gillen och bjudningar och offentliga samqväm, i hvilka man plägar gå till öfvermått i mat, dryck och skämt. Under karenorna skall han, när han äter, sitta på bara golfvet, utan handduk och bordduk, och hvad är kvar efter måltiden skall kastas åt hundarne.

Dessa exempel kunna göra till fylles. Vi se, att den kyrkliga penitensen var mycket hård. Huruvida kyrkans föreskrifter iakttogos i all deras stränghet — derom vågar jag icke yttra mig. Kanske mest af de små i samhället. Bo Jonsson var en mandråpare. Det är föga troligt, att han underkastade sig den kyrkliga disciplinen. Han torde på sin höjd hafva gifvit någon skänk till kyrkan.

Hvilka fall tillhörde biskopen och påfven, liksom de olika fall, som påfvarne reserverade åt sig — till detta skall jag återkomma i den siste delen af detta mitt arbete.

Vi hafva sett, att den af kyrkan pålagda penitensen kunde under vanliga förhållanden mildras något. Hon mildrades ännu mera genom **aflaten**, som gick ut på eftergifvande af kyrkliga straff, på det sätt, att de, som bidrogo till uppförande af kyrkor och kloster eller deras prydnad eller på visse helgdagar besökte dem eller förbundo sig att taga del i korståg, erhöilo lindringar. Sådan aflat medförde i regeln store förmoner för de kyrkor och kloster, för hvilkas skuld den var medgifven.

Påfve Innocentius IV uppmanade år 1245 alle att, för efterskänkande af synderna, ihogkomma med gåfvor det då pågående byggnadsarbetet å den nedbrunna domkyrkan i Uppsala. »På grund af den allsmäktige Gudens och hans apostlars Petri och Pauli barmhertighet, i kraft af den myndighet, som Han sjelf gifvit oss, efterskänke vi åt alle, som ångra sig och bekännt sina synder, en minskning af 40 dagar i den penitens, som blifvit dem ålagd.» Erkebiskop Jarl i Uppsala vidimerade detta påfvebref och tillade: »Med den myndighet, som är oss gifven, efterskänka vi alle verkligen ångrande, som hafva

bekänt sina synder och skänkt allmosor till Uppsala kyrka, ytterligare 40 dagar af den penitens, som blifvit dem ålagd.»

Att gifva aflat tillkom från början påfvarne. Det första kända fall, då en svensk biskop erhöi rätt att gifva aflat, tillhör år 1220 (DS nr 193). Men gåfvor voro ej alltid vilkor för aflats beviljande, endast kyrkobesök voro nog (dock torde väl med kyrkobesöken hafva följt mindre gåfvor): erkebiskop Lars i Uppsala gaf år 1250 åt dem, som om fredagarne hörde messan vid det heliga korssets altare i Sigtuna dominikanerkyrka, tre dagars afdrag å den föreskrifna boten; de som under desse tre dagar skulle fasta vid vatten och bröd, fingo äta fisk och dricka öl. Det hände ibland att flere biskopar förenade sig om att förlåna aflat till förmon för en kyrka. När hvar och en gaf 40 dagars aflat, åtnjöt botgöraren en mycket stor förmon.

Jag vill äfven från tidehvarfvets slut anföra ett par fall, då aflat af ifrågavarande slag beviljades. Biskop Knut af Linköping hade den 8 januari 1428 infunnit sig vid Risinge kyrka för att der inviga bilder af Vår fru, den hel. Mikael och Olof, den sälla Birgitta, Christi brud. Han utfärdade då ett aflatsbref för alle dem, hvilke ångerfulle efter gjord bikt besöka Risinge kyrka vid jul, Christi omskärelse, epiphania, uppståndelsen och himmelsfärden, äfvensom vid pingst och å Mariadagarne, alle apostlars och evangelisters dagar, Johannes döparens, Laurencii och Olofs, Mikael, Maria Magdalenas, alla helgons, kyrkans skyddshelgons och kyrkans invignings dagar 'för fromhets, vallfärds och böners skuld' eller som, knäböjande inför de nyss uppräknade bilderne framsäga Herrens bön och engelshelsningen eller andra böner eller som fromt bedja Gud för rikenas, kyrkornas och hela kristenhetens bestånd eller under böner för de framlidne gå omkring kyrkogården, så ofta de fullborda ett löfte eller del af ett löfte. Årligen aflåtos 40 dagar af dem ålagda penitenser.

Risinge kyrka var synnerligen hugnad med aflats- eller indulgensbref. År 1435 utfärdades ett af erkebiskop Olof samt sex svenske, danske och norske biskopar, och i detta gåfvo de hvar och en 40 dagars afdrag på penitens för alle, som med fromt sinne komma till kyrkan, der åhöra messan eller andra gudstjenster, gå under bön för alle affidne trognes själar kring kyrkogården, öfvervara begrafningar, vid qvällsringningen, efter romersk sed, tre gånger upprepa Ave Maria,¹ bedja för Sveriges rikets, vår kyrkas och hela kristenhetens lycka och frid eller räcka till kyrkans byggande hjälpsamma händer.

År 1513 den 22 oktober fick Risinge två nya aflatsbref, det ena med anledning af invigningen af altarskåpet, i hvilket förekommo

¹ I ett aflatsbref af år 1499 för Skinberga kyrka i Östergötland talas om samma andakt äfven vid morgonringningen, äfvensom om bidrag till kyrkans prydnad. I ett aflatsbref af samma år för Kristberga kyrka talas om en bön, såväl Fader vår som Ave, tre gånger vid morgon- och aftonringningen.

bilder af Vår fru med flere, det andra helt allmänt, på det att den åt jungfru Maria vigda kyrkan skulle hållas i vederbörlig heder, med indulgens för dem, som besökte kyrkan vid Jungfru Marias och andra helgons fester, särskildt å åminnelsedagen af kyrkans vigning.

Någon gång lyder indulgensformeln endast: Vi förlåna 40 dagars indulgens (xl dierum indulgencias ex Domino elargimus), men vi hafva i alla sådana fall att underförstå 'af den pålagda penitensen'.

Om den penitens, som kyrkan pålade, var i ytterste grad sträng, så se vi att kyrkan var ganska frikostig på afdrag. Om vi tänka endast på den aflat, som var beviljad för Risinge kyrka — och flere aflatsbref finnas törhända —, huru voro icke de tillfällen, vid hvilka hvar och en af de närvarande kunde förvärfva minskning i straffet, så godt som otaliga. Bara öfvervarandet af en begrafning kunde medföra 40 dagars afkortning å penitensen.

Men aflaten kunde sträcka sig ännu längre. År 1213 uppfordrade den mäktige påfven Innocentius III de rättrogne i Sverige att deltaga i ett korståg till det Heliga landet. Den som på egen bekostnad deltog fick full aflösning från sina synder, likaså den, som utrustade en annan att deltaga, och den som gick ut i den heliga härfärden å en annans bekostnad, i alla dessa fall under förutsättning att de ångrade sina synder, bekänt dem och för dem erhållit absolution. Af denna syndaförlåtelse skulle äfven andra få del efter måttet af deras gåfvor och fromhet — en latitud, som ej synes utesluta tanken på fullständigt frikännande från synden. År 1263 predikades å nytt korståg i Sverige, med fullständig syndaförlåtelse för deltagarne. Biskopen i Skara, som skulle taga saken om hand, hade rättighet att när och hvarhelst han ville sammankalla presterskapet och folket — om presterne gjorde svårigheter, skulle de tvingas till deltagande — procession skulle hållas och korståg predikas. Hvar och en närvarande skulle erhålla 100 dagars 'full indulgens' för sina synder. Här talas icke om afskrifning på ådömd penitens. Men i detta fall, liksom i det föregående, då det talas om aflat proportionel till gåfvor och fromhet, är det svårt att förstå hvad menas, derest det icke skall betyda afdrag på penitens, låt vara att detta icke uttalas. Som färden till det Heliga landet var lång, besvärlig och kostsam, var påfven frikostig på aflat, mycket mera än när det gällde korståg, som kräfde mycket mindre, korståg nämligen mot folken på andra sidan Östersjön. Påfve Alexander III (1165—1181) gifver tydligare bestämmelser. Han uppmanar till härfärd mot Ester och andre hedningar. De som gingo ut att kämpa mot dem skulle för synder, som de bekänt och för hvilka de fått sig penitens ålagd, erhålla afdrag för ett år — gällde penitensen, hvilket väl oftast var fallet, mera än ett år, skulle återstoden af dem utkrävas, såvida de icke stupade under fälttåget, ty då skulle all penitens vara afskrifven (DS nr 55). Förhållandena ändrades. År 1237 påböd påfve Gregorius

IX ett korståg mot de från den kristna tron affällige Tavasterne, och skulle de, som deltog i detta korståg, erhålla samme andlige förmoner som de, hvilke i egen person gingo till det Heliga landet.

Tanken på korståg upphörde, lät vara att han mot slutet af 1200-talet åter gjorde sig för en kort tid gällande (jfr i det föregående), men påfvarne förstodo att för det ena eller det andra ändamålet utkräfvä af prester och lekmän hvarjehanda afgifter. För att lättare erhålla dessa gafs aflat, och aflatsförsäljare sändes från Rom till det aflägsna Sverige. Mest bekant af dem är Johannes Arciboldus, som uppträdde i vårt land under början af 1500-talet och i viss mon ingrep äfven i de då rådande politiska förhållandena. Jag har nu framför mig ett af honom den 4 april 1518 för nunnorna i Askaby kloster i Östergötland utfärdadt aflatsbref, i öfre högra hörnet — i heraldisk mening — försedt med den då regerande påfvens, Leo X:s, vapen, nedtill försedt med legatens påtryckta sigill. Brevet är tryckt, men tomrum äro i trycket lemnade för den, som betalade brevet, för datum och för utfärdningsorten. Aflaten skulle denne gång inbringa medel för uppförandet af Peterskyrkan i Rom, hvilket ock ärligt omtalas i den latinska, för menigheten ofattliga texten. Aflatspredikantens titlar äro många, och texten är lång, men den långe texten innehåller endast några obetydliga eftergifter från kyrkans föreskrifter om fasta o. d.

Aflaten var således af dubbel natur — antingen efterskänkning af en del penitensstraff eller full förlåtelse för synder. Under den ene och den andre formen var aflaten af stor betydelse. Man kände sig af kyrkan beroende såväl för det dagliga lifvet som för tillvaran efter detta. Såsom vi hafva sett, ingrep kyrkans fordran på bikt och dermed följande penitens mycket djupt i det allmänna lifvet. Detta måste drifva till begär att söka den eftergift, som aflaten gaf, hvilket fordrade tid, som skulle egnas åt gudstjenst och åt hvad dertill hörde. Kyrkan hade uppställt läran om skärseldens plågor, kyrkan kunde lätta dem eller befria från dem. Allt detta gjorde, att man blindt fogade sig under kyrkan, lät vara att brottslingar funnos, hvilka frågade lika litet efter kyrklig, som efter verldslig lag.

Kyrkan hade blifvit medelpunkten inom samhällena. I städerna kunde finnas flere kyrkor, i biskopsstäderna reste sig domkyrkan öfver de andra. Jag tänker nu närmast på landsbygden, då under medeltiden städerna betydde jämförelsevis litet gent emot landsbygden, allmogens område — i inskränkt betydelse — ty städerna hade fått egen utbildning. Jag urskiljer ej här stormännen, ty de hade gods här och hvar i landsbygden och stodo derföre i förhållande till sockenkyrkan i samma ställning som hvad vi nu kalla allmogen.

Kyrkan hade blifvit socknens medelpunkt i mera än ett hänseende. Jag vill först framhålla de världsliga, ty de torde i icke ringa mon hafva inverkat på de andliga. De första kyrkorna byggdes helt visst af trä. I aflägsnare orter bibehöll man träkonstruktionen, annars öfvergick man till sten: kyrkan skulle vara något, som varade genom tiderna. Stenkyrkan blef derigenom något mera än gårdarne i socknen, hvilkes hus voro i regeln — på Gotland finnas undantag — uppförda af trä. Kyrkan var fastare och säkrare, kyrkan blef i ofredstider en tillflyktsort, i hvilken man kunde vara skyddad, från hvilken man kanske kunde försvara sig. Ett försvarsverk mot världslige fiender ligger utom det kyrkliga området, men det hjälpte icke: kyrkorna voro länge försvarsverk, ja, de användes dessutom, i kusttrakterne, som magasin för varor, komna från skeppsbrott. Åtminstone i somliga kyrkor fanns utrymme för tillfälligt förvarande af gods. I sjelfva kyrkan hade sådant varit profanerande, men i tornets våningar fanns lämplig plats.

Sedan socknen blifvit en enhet, var kyrkan en medelpunkt. Redan under den föregående tiden hade man känt behof af försvarsverk. Detta tillfredsställdes nu, tack vare kyrkan. Den nya tiden och hennes kraf funno anordningen god.

Så komma vi till det kyrkliga. Kyrkans tjenare hade fått makt öfver folket. Det kände sig för sin timliga och eviga välfärd beroende af kyrkan. Det gällde icke endast att hafva godt medan lifvet varade, man måste också tänka på hvad komma skulle efter döden, och kyrkan var det enda, som kunde hjälpa i det ena och det andra fallet. Kyrkan var ej heller försumlig att påminna härom. De till bön kallande klockslagen ljödo både afton och morgon. Tiderna, messorna lästes och sjöngos. Vid tidernas hållande var menigheten ej skyldig att närvara, men väl vid messan, ehuru äfven denna torde hafva mycket försummats, eftersom aflat gafs för dem, som hörde messor. Någon uppbyggelse kunde ej heller messan gifva de närvarande, då i henne nästan endast det latinska språket användes. Men det är möjligt, att just detta, det obegripliga, i hög grad inverkade på allmänheten. Okunnige voro de fleste i det längsta om hvad kyrkan lärde, endast genom personligt umgänge med presten kunde de få veta något. Men det hade de lärt sig att förstå, att kyrkan var något stort och herrligt, och just det, att de begrepo endast litet af gudstjenstens detaljer, kunde i hög grad inverka på dem. Tron på hemliga makter var gammal i Norden, och det för människorna oförstådda i gudstjensten har kanske gripit dem med ännu större makt, än om de hade förstått allt.

Vi måste antaga, att presten inom socknen, derest han motsvarade kyrkans kraf på en god tjenare, måste upplysa sina sockenbor om ett

och annat, som hörde till gudstjensten, men det torde i det hela hafva varit ganska litet. Kyrkomötet i Arboga år 1474 fastställde, att Fader vår, Ave Maria och trosbekännelsen skulle hvar söndag och helgdag uppläsas för menigheten på modersmålet. Ordalydelsen antyder en ny föreskrift, men här torde förekomma endast en påminnelse om en gammal sed, som kanske här och der försumrades. Fadrdarne vid barndopet borde kunna allt detta på svenska.

Att lära folket detta, hvartill kommo tio Guds bud, var ju ganska godt, men det påminner väl mycket om onkel Tom i mrs Stowes roman, som kunde läsa de stora orden i bibeln. Utan förklaring var allt detta ett dödt material. Men kyrkan insåg, att mera erfordrades för allmänhetens behof och för kyrkans bästa, hvadan man började predika på svenska. När början till denna viktiga åtgärd vidtogs, kan jag icke uppgifva. De predikosamlingar, som till vår tid blifvit bevarade, tillhöra slutet af 1400-talet. Det finnes en urkund af år 1440 rörande Kettilstads kyrka i Östergötland, hvori inskärpes församlingen att lyssna till predikningarna. Dessa måste då hafva hållits på svenska.

Under bikten kom en kyrkans tjenare i närmaste beröring med en församlingsbo. Derunder torde endast enskilda fall hafva blifvit behandlade, men någon undervisning torde dock hafva kunnat förekomma.

Kyrkan var äfven i andra hänseenden en medelpunkt för församlingen. I kyrkan döptes och konfirmerades barnet, i kyrkan biktade man sig och fick absolution med ty åtföljande penitens, i kyrkan åtnjöt man nattvarden, i eller utanför kyrkan förkunnades lysningar till äktenskap, i kyrkan vigdes man, från kyrkan utgick presten med olja och med hostia till den, som låg på dödsbädden. Hela det menliga lifvet, med undantag af födelsen, var i dess olika moment inneslutet inom kyrkans murar. När den som hade affidit skulle begrafvas — det var det sista —, så sköttes det af sockenpresten. Nej, det var icke det sista, ty efter begrafningen följde dennas åminnelse dagar, efter en vecka, efter en månad, efter ett år, och åminnelse dagarne skulle, enligt fromma och dyrbara bestämmelser, stundom fortfarande firas till evärdelig tid. Denna var dock, liksom de eviga frederna, af temligen kort varaktighet. Reformationen gjorde ett slut på dessa minnesfester.

Kyrkan ägnade särskild omtanke åt de döde. I gåfvobref till kyrkor omtalas otaliga gånger en *missa pro defunctis*, messa för de hädangångne. Man företog processioner kring kyrkogården, under hvilka man bad för de döde. Kyrkan firade den 2 november en särskild *dies animarum*, själarnas dag, under hvilken de efterlevande samlades vid de sines grafvar. Det är möjligt, att man äfven hos oss under medeltiden, liksom i närvarande tid inom den katolska verlden, tände ljus på grafvarna. Jag har sett detta en gång i Baiern, och intrycket deraf går aldrig ur mitt minne.

Olaus Magni talar i sin 16:e bok (kap. 47) om begrafningar, men sysselsätter sig endast med de förnämes. En fullt väpnad ryttare, sittande på en fullt utrustad häst, rider före begrafningståget, derefter följa många prester, efter dem bären med den döde. Ryttaren håller i handen ett blottadt svärd, hvars fäste är vändt uppåt, han bär på ryggen den dödes sköld. Hästen och vapnen skänkas till kyrkan, men återlösas af arfvingarne till gillt pris, men skölden hänges upp i kyrkan till minne af den döde. Urkunder från vår medeltid omtala sådan gåfva. Om vapensköldar upphängde i Uppsala kyrka har jag i det föregående talat.

Grafven reddes i kyrkan eller utanför, på kyrkogården. Grafven utmärktes med en sten, som ofta försågs med inskrift. Om sådane grafstenar är utförligt taladt i det föregående.

I en kyrklig stadge (Reuterdahl, *Statuta synodalia*, s. 193) heter det: »Ingen prest må begära eller fordra penningar för en begrafning förrän denna är fullgjord, och det må aldrig vara mera än 5 öre.» Att begrafva borde höra till prestens embete och således icke extra betalas. Fem öre vore så dryg afgift, att en sådan icke kunde krävas af menige man.

Äfven i annat hänseende voro kyrkorna en medelpunkt för församlingen. Hvarjehanda kungörelser af kyrkligt och verldsligt innehåll tillkännagåfvos för den efter gudstjensten utanför kyrkan ännu kvarstannande menigheten. Då — ute på kyrkogården —, der man var allmänt samlad, hade man tillfälle att öfverlägga om saker, som voro angelägna för socknen, kanske äfven för hela landet.

Kyrkan var ett heligt område. På den, som befann sig inom kyrkan, fick man icke förgripa sig, ty våld inom kyrkan var belagdt med ett hårdt straff, det kunde till och med leda derhän, att kyrkan förklarades vanhelgad, och detta kräfde, att hon skulle vigas på nytt. Denna vigning kunde icke verkställas af någon annan än stiftets biskop, och det kunde lätt hända, att denne hade förhinder att komma med det första. Under tiden kunde gudstjenst icke hållas i den vanhelgade kyrkan.

Vissa kyrkor hade en särskild asyrrätt. Det heter i Gotlandslagen (kap. 8): »Alla kyrkor i landet äro lika fridlysta, om man der varder dräpen, men tre kyrkogårdar äro i lagen antagne såsom mest fridlyste; der skola brottslingar hafva frid såväl i prestgården som å kyrkogården. Fyratio mark böter om brottslig varder dräpen i den friden.» De tre kyrkorna, hvilkas kyrkogårdar hade så stor betydelse, voro Atlingbo, Fardhem och Tingstäde. En och annan gotländsk kyrka har å södra sidan af tornet ett litet rum med dörr åt kyrko-

gården och en mindre fönsteröppning mot långhuset. En sådan cell kunde vara synnerligen lämplig för en person, som önskade vara i frid men ändock deltaga i gudstjensten. Skulle dessa celler stå i sammanhang med asylrätten?

Frid kunde man således få i kyrkan, i vissa fall på kyrkogården. Kyrkan måste arbeta för frid. Frid på jorden hörde till englasången, till hvilken herdarne lyssnade på betesmarken utanför Bethlehem. Sinnena voro uppbrusande; så länge slägthämnden var tillåten, fanns längsinthet i hög grad. De mäktige öfvade förtryck mot dem, som mindre voro. Man for ofta hänsynslöst fram, såsom lagarne mot våldgästning visa. Fiender hemsökte landet. Inom landet reste sig man mot man, parti mot parti. Orolige medlemmar i samhället och sådane, som voro uteslutne från samhället, drogo sig till skogarne och gjorde derifrån infall i bygderna. Urkunderne låta oss lyssna till mycken veklagan med anledning af osäkerhet och öfvervåld. Väl må medgifvas, att det ordnade, regelbundna lifvet icke lät sig omtalas, och man må vara försiktig att från enstaka berättelser om det onda teckna det hela som ondt. Men uppgifterna om ofrid af hvarjehanda slag äro så många, att vi icke kunna mildrande tala om enstaka undantagsfall. Tiden var, utan fråga, mycket ofta ond och svår.

Häremot måste kyrkan och regeringsmakten söka bot; regeringsmakten rönte häri helt visst ett mäktigt inflytande från kyrkans sida. Konungen och hans närmaste svuro att hålla frid i landet, den som gjorde ofrid, bröt mot denne ed och var derigenom hemfallen till svårare straff. Men denne ed gällde icke all frid, utan endast vissa slag. I Östgötalagens edsöresbalk omtalas dessa slag: att öfva våld i någons hem, att hämnas, sedan tvistemålet är förlikat och böter betalda, att taga qvinna med våld, — äfven försök till våldtäkt räknades som brott mot edsöret —, att anfalla någon å tinget eller i kyrkan eller på väg till eller från ting eller kyrka, att drifva någon bort från tingstämma eller annan stämma, vid hvilken ed skall gångas, från andra stämmor, vid hvilka viktiga saker skola afgöras — om dessa stämmor får jag tillfälle att tala i siste delen af detta arbete —, att anfalla den, som är på väg till eller från en sådan stämma, att hugga af någon händer eller fötter, att hämnas på konungs dom, att hämnas på någon, som vittnat mot en eller med hvilken förlikning är uppgjord. Hvar och en, som bryter konungens edsöre, och alle de, som hjälpa honom, hafva förverkat allt hvad de ega å jorden och äro biltoge öfver hela riket. Deras gods skall skiftas i tre lotter, en åt målseganden, en åt konungen, en åt häradet.

Detta gällde emellertid endast vissa handlingar, som störde friden. Dessutom funnos vissa fridstider, under hvilka förbrytelser voro be-

lagda med ökad straff. Här märka vi ännu tydligare kyrkans inflytande, ty dessa fridstider stodo i sammanhang med kyrkans förnämsta högtider. I den yngre Vestgötalagen — alltså torde dessa frider hafva blifvit föreskrifna mellan nedskrifvandet af den äldre och yngre lagen — omtalas jul-, påsk- och kyrkmessofrid. Julfriden varade från julafton till åttonde dagen efter tolfte dag jul, påskfriden från klockonsdagen till påskdagens afton; kyrkmessofriden under den dag, å hvilken minnet af kyrkans vining firades, från det ögonblicket, då det först dagas, och till dess dagen är slut inom sockenmärket. Östgötalagen (kristnubalken kap. 22) gifver några närmare upplysningar och gör ett tillägg: julfriden från julafton, sedan aftonsången är sjungen, till dess aftonsången är sjungen å åttonde dagen efter tolfte dag jul, påskfriden från onsdagen i dymmelveckan, då klockorna uppbindas, till dess aftonsången är sjungen å åttonde dagen efter första påskdagen, pingstdagshelgden från pingstafton, då aftonsången är sjungen, till dess aftonsången är sjungen å åttonde dagen derefter, kyrkmesshelgden från det aftonsången är sjungen föregående afton till dess dagens aftonsång är sjungen. För slagsmål under dessa frider skulle böter betalas till biskopen, eventuelt (i Vestergötland) till häradet. Östgötalagen tillägger (kap 23): Den som å skärtorsdags helgd och Petersmessan i Linköping, Olofsmessan i Skeninge och Larsmessan i Söderköping hugger, slår eller dräper någon dädan farande eller dit farande eller der varande, han ökar sin sak med 40 mark, af hvilka 20 tillfalla konungen och 20 biskopen.

I de uppsvenske lagarne har föreskriften om fridstiderna flyttats till tingsmålalbalken. I Södermannalagen heter det (kap. 11): Alle skola hafva och hålla frid, i synnerhet å följande tider: julfriden ingår å julafton och ståndar till åttonde dagen efter trettondagen, köpingsfriden i Strängnäs går in om fredags qväll efter askonsdagen (alltså fredagen efter fastlagssöndag) och står till qvällen på hvita söndagen (första söndagen i fastan). Här äro således påsk- och pingstfriderne bortfallna. Deremot tillägges, att frid skall hållas i det härad eller skeppslag, från hvilket, på konungens bud, ledung utgår vare sig med män eller matgård. Kapitlet slutar med följande verser, som visa, huru mycket frid var efterlängtad:

Guf giwi os sin friþ,
 vi þervum alle han væl viþ.
 Alle þe hit vildu mæþ friþi koma ok hær mæþ friþi vara,
 þe skulu ok mæþ friþi hæþan fara.
 Þem haver jak allum friþdom fört,
 laghsaghu þesse havu hört.
 I friþi vari kununger, laghmaþer ok land,
 þæt giwi os faþer ok son ok þæn hæghe and.
 Friþer vari lykt at laghum ok lagha fallom,
 naþer Gudz ok friþer vari mæþ os allum. Amen.

Södermannalagen afslutas nämligen med kapitlet om frider.

Helsingelagen (tingmålalbalken kap. 14) låter julfriden vara från nio nätter före jul och ut till tjugonde dag jul samt tillägger: samme frid skall vara, när konungens rätte skattman (uppbördsman för skatten) är i landet.

De uppsvenske lagarne veta således icke af någon annan kyrkofrid än julens. Dessa fridstider gälla icke endast öfvervåld, utan äfven stämningar till domstolen, ibland med vissa undantag.

Helt visst få vi äfven anse kyrkan hafva åtminstone medverkat till uppställande af tvänne andra fridstider, om de än icke stå i ringaste sammanhang med gudstjensten, nämligen vår- och andfriden, sånings- och skördetiderna. Vestgöotalagen känner dem icke. Östgöotalagen omtalar dem i bygdebalken (kap. 22): Andfriden räcke från Olofsmessan, till dess hvar rök eller såte är inne, vårfriden från midfastan till pingstdagen. Denna inneslöt således i sig påskfriden. Då fick ingen stämning uttagas eller ed afläggas, dock med vissa undantag. Enligt Södermannalagen räckte vårfriden från midfastosöndag till helge torsdag (Christi himmelfärdsdag), andfriden från Olofsmessan till Mikaelsmessan. Enligt Helsingelagen går vårfriden in med lille gångdagen (början af veckan före Christi himmelfärdsdag) till Botolfsmessan (17 juni), andfriden räcker från Petersmessan (1 augusti) till Mikaelsmessan (29 september).

Om dessa fridstider voro till stor förmon för folket och detta hade för dem i väsentlig mon att tacka kyrkan, särskildt hvad beträffar skyddet för det viktiga arbetet under sånings- och skördetid, så pålade deremot kyrkan ett stort hinder för arbetet genom de många helgdagarne utöfver söndagarne, ty å de förnämsta helgdagarne var allt arbete förbjudet. Någon hänsyn måste dock kyrkan taga till behofvet att arbeta, på det man måtte få sin nödortft. Antydningar derom förekomma t. ex. i Skara-breviariet. I dess kalendarium heter det: »Andre och tredje dag påsk får plöjas efter messan.» Å evangelisten Marci dag (25 april) må plöjas efter messan. På Johannes döparens halshuggningsdag (29 augusti) fick man arbeta på åkern efter messan, likaså den 2 september (den hel. törnekronans dag).

Äfven på ett annat sätt grep kyrkan hindrande in i arbetet, nämligen genom fastorna. Afhållandet från närande föda kunde icke gerna

underlåta att utöfva inverkan på arbetskraften. Fastorna voro många och i flere fall långa. Huruvida de i allmänhet iakttogos troget, det kan nu icke utrönas. Att fullständigt kontrollera sockenfolket torde hafva varit omöjligt för de andlige. Men det förefaller dock, som om fastan spelade en stor roll, att hon till och med var i stånd att gripa in på de politiska förhållandena. Det heter nämligen i ett bref af år 1512: »Fastlagen äro så nära i händerna, att alle äro bekymrade med andra ting, att man skall förmoda sig den tiden kunna beställa föga godt i rikets ärenden.»¹

Hos Judarne förekommo fastor och likaledes hos de antika folken under hedendomens dagar. Fastorna upptogs från början i den kristna kyrkan, men det dröjde temligen länge, innan en bestämd ordning utbildade sig.

Enligt den evangeliska berättelsen (Lucas kap. 18) sade en farisé till Jesus, att han fastade två gånger i veckan. Denne sed upptogs af kyrkan, som till fastedagar valde onsdag och fredag, onsdagen derföre att Jesus den dagen förråddes, fredagen derföre att Han en fredag dog på korset. Men desse dagar höllos endast halffastor, man fick äta efter non, d. v. s. efter kl. 3. Inom den vesterländska kyrkan kallade man desse fastedagar *stationes*.² Onsdagen upphörde emellertid att vara fastedag långt innan kristendomen infördes i Sverige. Deremot hade småningom uppstått en sed att fasta på lördagen. Man tänkte på lärjungarnes sorg under dagen efter långfredagen. Till minne deraf höfdes det att fasta alle lördagar.

Man fastade äfven å dagen före en stor kyrklig fest — vigiliestastor. I en samling af stadgar, som Reuter Dahl aftryckt i sina *Statuta synodalia* s. 182 f., heter det: »Dessa vigilier eller dagar skall fastas vid bröd och vatten, vid vite af 3 mark: Johannes döparens, Laurentii, Maria himmelsfärds, alla helgons, långfredagen.³ Långfredagen tillhör dock en annan kategori. Till den sälle konungen och martyren Eriks fest fastas med långfastans mat. Följande vigilier fastas med långfastans mat: Herrens födelses, påskens, Herrens himmelsfärds, Andreas', Thomas', Mathias', Petri och Pauli, Jakobs, Bartholomei, Matthei, Simeons och Judas'. Följande dagar får man en gång njuta mjölkmat: onsdagen i pingst, Marci evangelistens dag, måndag och onsdag *rogationes*.⁴ Å följande förfester (*profesta*) fasta många af fromhet, för aflatens skuld:

¹ Ordet *fasta* är gemensamt för alla germanska språk och har i alla samma betydelse, hvaraf Kluge (*Etymologisches Wörterbuch*) drager den slutsatsen, att möjligen redan under den germanske hedendomens tid fasta hörde till gudstjensten. Det latinska uttrycket var *ieiunium*, af hvilket det franska *jeûne*. Det franska uttrycket *carême* står i samband med det latinska *carere*, undvara.

² *Statio* har fått sitt namn efter militäriskt exempel, ty vi äro Herrens stridsmakt (Tertullianus).

³ *Dies parasceves*.

⁴ *Rogationes* voro de tre bön- och processionsdagarne närmast före Christi himmelsfärdsdag.

jungfru Marias, Christi lekamens, englarnes, korsets upphöjelses. Onsdagar, fredagar och lördagar i *quatour tempora* (om dem lemnas strax upplysningar) fastas med långfastans mat. Tillrådes att fasta under förfesten till Marias besökelse.¹

Dessa fastor voro af kort varaktighet. Men långa fastor förekommo ock. Gå vi igenom kyrkoåret, finna vi den första i själfva begynnelsen, adventsfastan. Den grekiska kyrkan och till en början, i öfverensstämmelse med henne, den romerska läto adventsfastan begynna med söndagen efter den hel. Martins dag (11 november) — deraf namnet den hel. Martins fasta. I Vesterlandet inskränktes emellertid fastan till de fyra fulla veckorna före jul, d. v. s. till den hos oss ännu brukliga adventstiden.

Denna fasta, liksom fastan före påsk, kallades långfastorna, men detta namn tillades oftast endast den senare, som ock var något längre. Hon kallades *quadragesima* och skulle, efter anordning af apostlarna, som det sades, bestå af 40 dagar och afhölls under de sex veckorna före påsk. Men som man icke fastade under söndagarna, blef antalet fastedagar endast 36, hvarföre man från den föregående veckan tog de fyra siste dagarna, hvadan fastan började med en onsdag, som kallades fastans begynnelse (*caput ieiunii*). Af fromhet räknade man stundom med hela den veckan, således från fastlagssöndagen, ja, till och med de två föregående veckorna, från söndagen *septuagesima*. Derföre talas om sju veckors och om nio veckors fasta. De 40 dagarnes fasta var dock regel. Antalet dagar togs från de 40 dagarna, som Christus fastade i öknen.

Som man alltid behöfde påminna sig sina synder och visa genom återhållsamhet, att man ville blifva renad från dem, infördes på 400-talet i den romerska kyrkan fyra fastetider, på latin *quatour tempora*, en i hvar fjerdedel af året. Denne sed öfverfördes i början af 800-talet till Tyskland, och de fyra fastetiderna förlades då till första veckan i mars, andra veckan i juni, tredje veckan i september och i december sista hela veckan före julafton. Under dessa veckor fastade man onsdagen, fredagen och lördagen. Tiderna ändrades sedan, icke alltid på samma sätt i alla stift, men den vanliga räkningen var: de

¹ Man uppmuntrades till fasta genom särskilde förmoner. På samma ställe förkunnas följande. »Indulgenser för Christi lekamens fest må kungöras å Trefaldighetssöndagen: för hvar och en af de större tiderna 50 dagar, för processionen lika mycket, för fasta under förfesten lika mycket, för hvar dag under oktavan 1,100 dagar, för dem som fira för kyrkans frid 200 dagar, för dem, som följa Christi lekamen, när han bäres till sjuke, om med brinnande ljus 200 dagar, om utan ljus 100 dagar. För Marias besökelses fest må kungöras indulgenser för hvar och en af de större tiderna 100 dagar, för hvar och en af de mindre 40 dagar. För dem som å oktavdagar närvara vid alla tiderna medgifvas 100 dagar. Samma indulgenser för Maria aflelse som för Maria besökelse. Den som hör predikan på Maria aflelses dag får 140 dagar. »*Dessa indulgenser skola vara för all tid.*» Deltagande i gudstjenst och fastor äro således blandade om hvarandra.

fyra tiderna infördes af onsdagarne näst efter askondagen, pingstdagen, korsupphöjelsens dag (14 september) och Luciadagen (13 december).

Rogationsfastan, de tre dagarne före Christi himmelfärdsdag, har jag redan i det föregående omnämnt.

Man kunde fasta på olika sätt, hvilka voro föreskrifna i den kyrkliga ordningen. Graderne finnas angifna i följande föreskrift:¹ Den som dräpt en människa skall fasta å samme veckodag, så länge han lefver. Hade han dödat på söndagen, skulle han afhålla sig från kött, på fredagen från fisk, på lördagen från mjölkmat. Det strängaste slaget af fasta var att nöja sig med bröd och vatten.

Dessa fastor gällde för alle och voro ordinarie. Vid utomordentliga tillfällen, då land och folk voro hemsökta af ytterlig nöd, hvilket man tydde som ett Guds straff, var kyrkan angelägen att blidka medels böner, processioner, annan gudstjenst och fastor.

Andra fastor voro individuella, sådana som voro af de kyrkliga myndigheterna pålagda som straff och sådana som framkallades af den enskildes fromhet, för hvilken intet offer, ingen försakelse var för stor. Man fastade oftare än kyrkan föreskref. Man fastade svårare. Den värste graden kallades att torrfasta: man nöjde sig då med bröd, rötter, gräs och örter.

Medeltidens människor satte värde på mat, dryck och förlustelser. De många antingen långa eller tätt återkommande fastorna bildade derföre en bjärt kontrast till det vanliga lifvet. Ett lamt uttryck fick känslan af denna kontrast i dikten om trätan, som fördes mellan fastan och julen. Ett skarpt uttryck fick denna känsla i det frässande och de uppslupna lustbarheter, åt hvilka man hängaf sig under dagen före långfastans begynnelse, d. v. s. fettisdagen. Ja, enligt Olaus Magni (bok 13, kap. 42) kunde dessa fortgå i hela sex dagar. Uttrycket fastlagen, en försvenskning af det tyska *fastelabend*, har fått sin första stafvelse från det tyska verbet *faseln*, som betyder bedrifva tokerier.

Rörande dem, som icke kunde fasta och späka sig nog, må här göra tillfylles att anföra några uppgifter ur en gammal lefnadsteckning öfver den hel. Birgitta.²

Birgittas fader var en gudlig och rättvis man. Han skriftade sig hvar fredag, han sade: »Jag vill om fredagarne göra mig så beredd, att jag under de öfrige dagarne kan tåla hvad Gud tackes att jag skall tåla.» Han och hans fader och hans farfader och farfars far foro hvar och en i pilgrimsfärd till Jerusalem och andre helge mäns hvilstäder. Hennes fader var af konungslig släkt, han lade grundval under många kyrkor och gaf gods till många kyrkor och kloster. Hennes moder var ock mycket gudlig och född af ädlaste släkt, men

¹ Reuterdaahl, *Statuta synodalia*, s. 154.

² Aftryckt i inledningen till *Vadstena klosterreglor*.

dock dolde hon sin högsta gudlighet och tedde sig för människors ögon efter välborna människors sedvänja. Birgitta sjelf öfvade sig i dygdliga gerningar, stundom med tillhjälp af sina tjänstefrömmor tillredande messkläder och annat dylikt till Guds heder och dyrkan, stundom arbetande till sine medkristnes nytta och gagn, stundom läsande helge mäns lefverne och bibeln, hvilken hon hade låtit skriva åt sig på svenska, stundom hörande messa och gudeligt embete (*officium*, tiderna) och predikan, stundom — hvilket var ännu större arbete — sökte hon kloster och domkyrkor, gående å sina egna fötter, att hon måtte få aflat och höra snälle klerkers predikan. Dertill var hon mycket flitig och brinnande i gudeliga böner, med gråtande tårar, så att när hennes husbonde ej var när henne, vakade hon nästan hela natten i gudeliga böner och nyttjade då en särdeles hård säng och hårda kläder och sparade ej sin lekamen från plikt och knäfall. Hon skriftade sig ideligen. Hon torrfastade alla Vårfru-aftnar samt aftnarne före Trefaldighetssöndag, Christi lekamens, Johannes döparens, Johannes evangelistens, Mikael's, Laurencii, Dionysii, Olofs, Eriks, Agnes', Maria Magdalenas och Alla helgons dagar. Hon torrfastade ofta, då hennes man och andre tänkte, att hon åt kräsligen. Flere voro de dagar i året, å hvilke hon fastade, än de, å hvilke hon åt, och aldrig ville hon äta, till dess hon kände sig mätt. Hon fastade ideligen, då hon kunde komma åt, och afhöll sig lönligen från kräslig kost, så att hon ej skulle märkas af sin man eller andre. Hon gaf myckna och rika allmosor, var för sjuka och fattiga en mild och varkunnsam moder, hon hade ett stort hus ordnad för sjuka och fattiga människors nödtorft, hvilka hon ofta tjänade sjelf med mycken ödmjukhet, tvående och kyssande deras fötter.

De enskildes fromhet och kyrkans straff öfver syndare skärpte fastorna. Men kyrkan kunde ock efter någon tid mildra de fastor, hon hade som straff pålagt.

De fastor, hvilka pålagts den enskilde till straff för någon hans skuld, torde han hafva inpräglad i sitt minne. Men alla kyrkans ordinarie fastor och de många helgdagarne kunde icke lekmännen behålla i minnet. På sin höjd hade en och annan en runstaf, med hvilken han kunde nödtorftigt reda sig. Hvar söndag tillkännagaf presten för menigheten, hvilka högtidsdagar och fastor inföllo under veckans lopp. Som man kunde ådraga sig svårt straff genom att försumma fester och fastor, var det derföre rådligast att flitigt infinna sig i kyrkan om söndagarne.

Hvad jag hittills framställt rörande kyrkans förhållanden gäller det, som ansågs nödigt för folkets andliga välfärd. Men kyrkan visade derjämte det lifligaste intresse för folkets världsliga arbete och välfärd.

När kyrkan ville blifva så mycket möjligt var herskande öfver allt, kunde hon icke annat än intressera sig för hvardagslifvet och dess id, dragande det under sig, åtminstone genom sina välsignelser. Reformatorerne uppträdde mot dessa vigningar och välsignelser med, såsom mig synes, obefogad fientlighet: att man ville sträcka religionens helgd ut öfver hvardagslifvets handlingar och förhållanden borde icke ogillas. Laurentius Petri räknar till vrängde och okristlige stadgar alla dessa vigningar: af nät, not och allahanda fiskande och sedan till så mångahanda annat, att det alltsammans kan svårligen uppräknas, ty så runde hafva de påfviske varit på dessa vigningar, att de gifvit dem till hvad man begärt, till hus, gårdar, åker, äng, skogar, brunnar, källor, sjöar, elfvar o. s. v. Ty likasom en skomakare har läster till allahanda fötter, smärre och större, så finnas ock i de påfviskes böcker, pastoralier, obsequionaler, benediktonaler och agender, åtskilliga vigningsformer till allahanda tingest och ärenden, för hvilka man kan begära vigning.

Jag har redan ur Uppsala-missalet anfört böner för sådant, som stod i förbindelse med åkerbruket, för att få regn eller klar luft, mot jordens ofruktbarhet, mot kreaturspest. Det vore af intresse att sammanställa alla yttringar af detta kyrkans intresse för hvardagslifvet, men nu och här kan jag icke göra det. Jag vill endast ur ett *manuale Roskildense*¹ anföra några exempel; de höra visserligen icke till den svenska medeltidskyrkan, men de äro ganska betecknande.

Påskaftonen vigdes hvarjehanda födoämnen. Det här införda formuläret gäller kött, bröd, ost och smör samt ägg. Välsignelsen öfver köttet lyder så:

Dig, det sanna lammet, Dig, den ende oskyldige, Dig, den ende, som ej har någon syndens fläck, Dig, som är den sanne presten, åkalla vi alle med de frommaste röster, att Du ville med himmelsk välsignelse välsigna köttet af detta lam (eller hvilket djur det var), som är skapadt af Dig, Du lefvande och sanne Gud, på det alle de, som smaka deraf i Ditt allra heligaste namn, må genom det sannaste lammet Christi blod, värnade mot alla djefvulens stämplingar, lefva i helsa i all bedröfvelse samt salige komma till den eviga hvilans herrliga glädje.

O Gud, som skapat allt kött, som gaf Noak och Dine söner föreskrifter rörande rena och orena djur, och som tillåter människoslåget att äta de rena djuren lika väl som örterna på marken, som befallde Moses och Ditt folk att på påskaftonen i Egypten äta lammet, hvilket är en sinnebild af lammet vår Herre Jesus Christus, Du, som bevarade Ditt folk, som var betecknad med lammets blod, när det befallts att allt förstfödt skulle dräpas, värdigas, Herre Gud allsmäktig, välsigna och helgga dessa födoämnen, att de Dine trogne, som äta deraf, må uppfyllas af himmelsk välsignelse och nåd, genom Christus etc.

Välsignelsen öfver brödet:

Välsigna, Herre, detta brödets väsende, såsom Du välsignade de fem bröden och de två fiskarne i öknen, på det alle, som smaka deraf, må få kroppens och själens helsa.

¹ Freisen, *Manuale curatorum secundum usum ecclesie Roskildensis* (1898).

Välsignelsen öfver ost och smör:

Värdigas, Herre Gud allsmäktig, väl-signa och hel-ga ostens och smörets väsende, som Du täckts frambringa ur djurens fetma, att de af det trogna folket, som ätit deraf, må uppfyllas i det goda med all himmelsk välsignelse och Din nåds måttnad, genom o. s. v.

Välsignelsen öfver äggen:

Vi bedja Dig, Herre, må Din välsig-elses nåd bistå detta äggens väsende, af hvilket Du har täckts låta kycklingarne födas, att det må blifva en helsosam föda för alle trogne, som taga henne med Din nåds välsignelse, genom vår Herre.

Till den hedne kulten i Norden, som fortplantats ända till den senaste tiden, hörde ersättandet af gammal, förorenad eld med ny, som var helig. Sådan framkallades utan ringaste samband med den äldre, genom blixten, som tände, eller genom gnidning mot hvarandra af två trästycken af olika hårdhet. Äfven kyrkan gjorde skilnad mellan gammal och ny eld, hvilken senare vigdes den heliga sabbaten (ett annat namn för påskaftonen), äfven för verldsligt bruk. Välsignelsen lydde:

Herre, helige Fader allsmäktig, evige Gud, i Ditt namn och i Din Sons vår Herre Jesu Christi namn och i den Helige andes namn välsigna vi och helga denne eld och teckna honom med Din sons ✠ Jesu Christi korstecken, på det Han, upptänd inne eller ute, ej må bränna hvilket skadar, utan värma och upplysa allt, som är nödtorftigt för människors bruk, och må det som af denne eld blifvit smält eller värmdt, vara välsignadt och gagneligt för all mensklig välfärd, att vi icke med Nadab och Abia må bjuda Dig främmande eld, utan med öfverstepresten Aron och hans söner Eleazar och Itamar förmå offra Dig fredliga offer, kokade vid den Helige andes eld. Bortbränn med samme Helige andes eld våra synder, upplys våra hjertan med Din visdoms ljus och värm våra själar med trons värme, genom o. s. v.

Välsignelse af vatten, som välsignas till den hel. Antonii eller Blasii eller någon annan beskyddares heder:

Allsmäktige, evige Gud, som af vatten och den Helige ande förnyar hvar människa, som kommer till denna verlden, värdigas genom det heliga korsets kraft och genom den saligaste jungfru Marias förtjenst och genom Din salige bekännares Antonii (— eller något annat helgons —) mellankomst, välsigna och helga detta vattnets väsende, att af hvilken än det smakas eller hvarest det blir stäldt eller hvar det blir buret, ej må deri dväjas någon pestens ande eller förderfvets fläkt, utan genom att smaka det eller bestänkas dermed det må verka helsa till kropp och sinne icke blott hos de förnuftiga varelser, som äro skapade efter Ditt beläte, utan ock hos allt lefvande, som är afsedt för människornas nytta, på det att hvar det än bäres, Din välsignelse må följa det åt, i Fadrens och Sonens och den Helige andes namn. Amen.

Den s. k. den hel. Johannes [evangelistens] välsignelse, som användes till att välsigna vin å tredje dag jul (evangelisten Johannes dag):

Gud, vår Herres Jesu Christi Fader, af hvars ord himlarne äro stadgade, hvilken allt är underkastadt, hvilken allt skapadt tjenar, hvilken all makt är underkastad,

fruktar och bäfvar, vi åkalla Dig till vår hjälp. När de höra ditt namn, stillar sig ormen, flyr draken, huggormen höljer sig, paddan stelnar, skorpionen utsläcket och spindeln gör icke något skadligt, alla krälände djurs giftiga skador skrämmas och alla för människan skadliga rötter förtorkas, vi bedje Dig, Herre, ödmjukligen, att Dig må täckas väl✠signa och hel✠ga detta vinets väsende, att de som dricka deraf eller smaka det, må, genom Guds moder Marias och den älskade evangelisten Johannes' och alla helgons mellankomst, vinna det eviga lifvet, och utplåna hos dem alle, som dricka deraf, hvad giftigt eller dödbringande kan förekomma hos dem, försvara dem mildeligen, genom samme Christus, vår Herre. Amen.

O Gud, Du som med fem bröd och två fiskar mättade fem tusen menniskor, Du, som är det sanna vinträdet, mångfaldiga öfver oss Din kärleks barmhertighet, såsom Du gjort med fäderna, som hoppades på Dig, värdigas väl✠signa och hel✠ga detta vinets väsende, som Du har skänkt till att stärka Dine tjenare, på det att enhvar, som brukar det eller dricker deraf, må uppfyllas med den gudomliga välsignelsens nåd och att det de förtära med tacksägelse må helgas i deras inelfvor, Du, som lefver och regerar o. s. v.

Efter uppläsning af början af Johannesevangeliets kap. 1 tillägges:

Gud Faderns och Sons och den Helige Andes väl✠signelse sänke sig öfver alle, som förtära detta vinets väsende, nu och till evig tid. Amen.

Jordens örter välsignades på jungfru Marias himmelfärdsdag (15 augusti):

Vi bedje Dig om Din mildhet, Gud, som underbarligen skapat af intet och som befallt jorden att frambringa hvarjehanda örter och förordnat, att hvars och ens frö skall förblifva i sig sjelf på jorden, Du, som i dem inlagt olika slag af läkemedel att bota människornas kroppar, värdes i Din välvilja välsigna och helga dessa örter af olika slag, på det att de, som smaka dem, efter denna värdade moders fest, må vinna själens och kroppens helsa och sålunda, med mellankomst af den saliga Maria, alltid jungfru, må förtjena i denna smörjelsens doft träda in genom paradisetts portar, genom samme vår Herre.

Till sist följer formuläret för en välsignelse i allmänhet, hvilken kunde användas för allt möjligt.

Hvad vid dessa tillfällen frambars, var naturligtvis icke hela årsförrådet, utan endast prof, som symboliserade detta. Det var ock icke det som frambars, utan dess väsende (*creatura*), som välsignades.

När jag hade nedskrifvit det ofvanstående, med den i början tillfogade anmärkningen, att det jag skulle meddela tillhörde den danska kyrkan, icke den svenska, kunde jag icke hafva någon aning derom, att ett intyg skulle kunna upptäckas, som visade, att böner af samma slag användes äfven i den svenska kyrkan.

När man förlidet år flyttade altarskåpet i Vamblingbo kyrka på Gotland från dess plats å altaret, upptäcktes ett pergamentblad, å hvilket välsignelser af samma slag, i hufvudsak lika lydande, voro nedskrifna. De gälla kött, ost, smör, ägg, bröd m. m.¹

Uppenbarligen har detta blad legat på altaret. Det har antingen genom någon tillfällighet glidit in under altarskåpet, eller och har

¹ Olaus Magni omtalar välsignelser af detta slag.

vederbörande prest, för att veta hvar han hade formuläret, skjutit in det till den plats, der det hittades.

Nyss talades om jordens örter, som — hvilket ju är ganska vackert — helgades å en Mariadag. Kyrkan tänkte äfven på åkrarnes gröda, och derföre buros kring åkrarne helgonbilder. En i trä snidad bild af en apostel, nu förvarad i Skara museum, har tillhört Vånga kyrka i Vestergötland och kallades der kornguden i Vånga. Bönderne brukade vårtiden smuggla ut bilden ur kyrkan och förde honom vid solens uppgång omkring på åkrarne.¹

Att föra gudabilder omkring på landet synes, efter en isländsk berättelse, hafva varit sed under den hedna tiden i Sverige.

Om än menigheten offrade böner och annat, gick i processioner, bar straffet för sina synder och förseelser, hvad vi hittills hafva betraktat gäller dock i främsta rummet de förmoner, som kyrkan bjöd den troende menigheten. Nu måste vi öfvergå till något annat, som var en verklig uppoffring för menigheten, utan att åt denna bringa någon direkt förmon, jag menar det, som hon hade att offra eller betala till presterskapet.

Jag hänvisar till förste delen af detta arbete, s. 284 f. Vi hafva först *tionden*, som gafs öfver hela landet, men icke alltid med nöje. I Norrland och Finland sökte man ernå lindringar, men det lyckades icke. Endast de, som egde jord af visst mått, erlade tionde; de som hade mindre erlade vissa små, stadgade afgifter. I Vestergötland och i den del af det nuvarande Sverige, som under medeltiden tillhörde Norge, gafs *hufvudtionde*, hvilket var en tiondedel af kapitalet, ej, såsom händelsen var med den vanlige tionden, af afkastningen. Båda slagen af tionde kommo till stånd under loppet af 1000-talet, hufvudtionden antagligen först.

Vid midten af 1100-talet tillkom *peterspenningen*, hvilken erlades med en penning eller en halfpennig för hvar person. Denna afgift till kyrkan gick ut ur landet. De båda slagen af tionde stannade inom landet, och kommo delar af dem presterskapet och biskopen till godo.

För *biskoparnes visitationsresor* skulle gengärd lemnas *in natura* eller i penningar af menigheten. Denna afgift blef ganska betungande, hvilket framgår icke blott af klagomål, utan äfven af erkännanden från myndigheternas sida. Antydning finnes om andra afgifter till biskopen. *Domprost*en uppbar äfven särskilda afgifter, hvilka naturligtvis icke kunna hafva kommit till stånd, förrän kapitelbildningen började införas.

¹ *Vestergötlands fornminnesförenings tidskrift*, del 3, s. 60.

Dessa afgifter måste hafva tillkommit genom aftal mellan kyrkan och menigheten. *Kyrkoherden* hade sin andel i tionden, ersättning för för rättningar samt vissa reglementerade gåfvor af församlingen. Sådana kommo äfven *klockaren* till del. Vi kunna vara förvissade, att den prest, som vunnit församlingens tillgifvenhet, erhöi hvarjehande gåfvor, som icke voro reglementerade, utan bestämdes uteslutande af den enskildes fromma offervillighet. Presterne ihogkommos dessutom ofta i testamenten. Egare af mycken jord plögade i sina testamenten hogkomma hvar kyrka, i hvars socken de hade gods, och kyrkans prest. Det torde dock hafva händt, att mången sockenprest hade ytterligt små inkomster, så att han hade svårt att hålla sig och sitt embete uppe. Äfven en prest med goda afsigter torde under sådana förhållanden lätt hafva dukat under, d. v. s. sänkt nivån af de fordringar, som embetet ställde och han sjelf borde ställa på sig. Vid reformationstiden framställas skarpa klagomål mot en del prester. Dess värre ådagalade icke efter reformationens genomförande alle prester ett värdigt uppförande. Jag har, af en särskild anledning, gått igenom Skara domkapitels protokoll från 1600- och 1700-talen, och i dem förekomma ibland härresande berättelser.

Utöfver afgifterna till presterskapet förekommo flere afgifter, ständiga eller tillfälliga, till vissa helgon, till hospital, till dominikaner och franciskaner, till byggande af kyrkor och kloster o. s. v., af hvilka den afgifterläggande i allmänhet icke hade någon direkt fördel. Men det hela gafs dock till kyrkan, och kyrkan hade en stor makt öfver själarna. Gåfvorna af dessa slag kunde ju alltid medföra en indirekt nytta.

Till kyrkans verksamhet hörde äfven upprättande af fromma stiftelser, hospital och sådant, hvilka ju i viss mon kommo menigheten till nytta. Om dem vill jag emellertid icke tala här. I den siste delen af mitt arbete ämnar jag tala om den nöd, som förekom i landet under medeltiden, och denna var icke ringa, samt om försöken att mildra denna. I detta afseende spelade de enskildes fromma offervillighet en stor roll. Man hoppades ju att för jordisk frikostighet vinna himmelske förmoner.

Om kyrkans verksamhet för undervisningen kommer jag att tala i nästa bok.

När vi sysselsätta oss med förhållandet mellan kyrkan och folket, få vi icke lemna ur sigte de tillfällen, då förhållandet blef negativt,

då den enskilde uteslöts ur församlingens gemenskap genom **bannlysningen**. Den inhemska, fäderneärfda författningen, återgifven i landskapslagarne, kände till fall, då den enskilde genom förbrytelser ställde sig utanför det lagordnade samfundet. Man kunde ock blifva utestängd från det kyrkliga samhället. Denna betydelse har ordet *excommunicacio*, hvilket var den latinska motsvarigheten till ordet bannlysning. Jämte bannlysa förekommer äfven bandsätta.

Innan man tillgrep ett så ytterligt hårdt straff, hade man i vissa fall en lägre straffgrad, nämligen att afstånga från bruket af nattvarden, d. s. k. **förbudet**. Den, som fått ett sådant, kallades på latin *interdictus*.

Först behöfdes varningar. Om någon befunnits skyldig till oseder (Östgötalagens kristnubalk kap. 21), skulle den, som sett det, anmäla det för presten. Denne skulle under de tre näste söndagarne stå i kyrkdörren och säga till det samlade folket: »Det och det målet har blifvit begånget i min socken, nu bedjer jag den skyldige söka mig och rätta sig med Gud.» Gör han ej detta, skall presten gå hem till honom, bedja honom rätta sig och säga: »Jag har kallat dig.» Nu vill han icke rätta sig. Då skall presten taga dem, som förvara kyrkans gods [kyrkvärjandene eller kyrkodrottnarne], gå hem till honom och bedja honom rätta sig. Försättningen må vi lemna, då denna innefattar tekniske lagformer. Icke alltid torde man hafva iakttagit detta långvariga förfaringssätt. Samme lag (kap. 29) tillägger: »För dessa mål skall en man stämmas för kyrkodörr: varder presten eller vigd man slagen, sådant som gäller hjonelag, om någon bonde sitter kvar med sin tionde. I Upplandslagen säges (kyrkobalken kap. 13): »Biskop eller prest må ej sätta någon i förbud annat än för dessa mål: för brytande af skrift, angående tionde, kyrkliga tillagor och prester samt alla andliga mål.»

För den fortsatta behandlingen lemnar Södermannalagen (kyrkobalken kap. 10) närmare detaljer: »Nu kan en man varda saker, då låte biskopen tillmana honom med bref en söndag, en andre och en tredje att göra rätt och gå under skrift. Vill han ej göra rätt och ställa sig efter biskopens bud inom tre söndagar, då har biskopen fjerde söndagen våld att sätta honom i förbud. Sitter sedan i förbud tre söndagar, böte tre mark för hvar söndag. Sitter sedan vidare i förbud hele jämnlången (hela året), böte han ej mera för förbudet. Vill han ändå ej göra rätt för sig, utan sitter kvar i samma förbud, då lyse biskopen honom i bann. Sitter han sedan hele jämnlången i bann, då hafve konungen våld att döma honom under svärdet.» Öfrige landskapslagar hafva enahanda bestämmelser, men icke så detaljerade. Den bannlyste, som blef rättad med svärdet, fick icke begrafvas i vigd jord, men hans qvarlåtenskap öfvergick till arfvingarne.

De, som voro satte i förbud eller i bann och således trotsade kyrkans bud, synas emellertid icke kunnat frigöra sig från begäret

att hålla sig i kyrkans gemenskap — eller kanske gjorde de det endast på trots. Det heter i Upplandslagen (kyrkobalken kap. 14), att om någon, som är satt af kyrkan, d. v. s. satt utom förbindelse med gudstjensten, kommer till kyrkan under messan, innan messoffret är fullbordadt, så skall presten afkläda sig sin skrud, ifall den brottslige ej vill gå ut. Messan blef således afbruten. Kom deremot den uteslutne in i kyrkan under en tigande messa, fick presten ej sluta och bönderne fingo saklöst vara med. Om en biltog man — dömd af den världslige lagen — inträdde, så hindrade detta ej messan. Han fick ej, mot sin vilja, dragas ut ur kyrkan eller bort från kyrkogården.

Lagarne föreskrifter lemna oss icke tillräcklig upplysning om arten af de förbrytelser, som skulle bestraffas med förbud och bannlysning. Vi måste vända oss till biskopsmötenas beslut för att få närmare detaljer. Så mycket framgår emellertid ur lagarne, att i detta afseende voro försummelsen att till kyrkan lemna de denna tillkommande inkomsterna och 'de andliga målen' likställda. Mellan dem fanns dock, då det är fråga om kyrkans högsta straff, en viss skilnad.

Någon systematisk förteckning öfver de förbrytelser, som i vår medeltidskyrka belades med förbud eller bannlysning, finnes icke bevarad. Vi få nöja oss med de strödda uppgifter, som förekomma i urkunderne. Jag uppräknar för öfrigt icke alla.

De som lära, att ett helvete ej finnes, skola bannlysas; de synas häraf draga den slutsatsen, att det står hvar och en fritt att synda utan straff (år 1368).

De lekmän, män och kvinnor, som, offentligen eller enskildt, taga sig till att disputera om tron eller trons artiklar (år 1368).¹

De som neka, att ocker och enkelt hor äro dödssynder (år 1412).

De som säga sig icke lyda under påfven i Rom och den hel. Petri stol, som säga sig ej vara bundne af desses lagar, ej heller bry sig om dem (år 1412).

De som säga bannlysningen intet betyda (*Statuta synodalia*, s. 178).

Den, som vördar och dyrkar någon, som den apostoliske stolen ej godkänt och som den romerska kyrkan ej bestämt skola vördas och dyrkas (1438—1448).

De som på ett afskyvärdt sätt flitigt svärja vid Christi lemmar eller Guds namn.²

De som våldföra sig mot kyrka och prester.

De som stryka omkring och ofreda (år 1385).

De som våldgästa i prestgårdar (år 1422), plundra kyrkor och kyrkogårdar (1438—1448).

Verldslige tjenare, som följa biskopen under hans visitationsresor och fordra mera än hvad ingår i gengården (1438—1448).

Mördare (1438—1448).

Ockrare (1438—1448).

De som säga, att ockrare må begravas i kyrkogård (1438—1448).

De som hyra ut bostad åt ockrare (1438—1448).

De som icke erlagt tionde före påsk (Vestgötalagen II).

¹ Dessa två kategorier äro upptagna äfven i senare statuter.

² Denne straffdom skulle af presten förkunnas från predikstolen i förbindelse med predikan.

Domare, som vid behandling af ett mål tillsatte nämnd efter nämnd (år 1412).

Personer, som under gudstjenst stanna på kyrkogården och derstädes roa sig. Om de ej lyda uppmaningen att träda in i kyrkan och närvara vid gudstjensten, utestängas de från all gudstjenst (*Statuta synodalia*, s. 191).

Qvinnor, som med vett och vilja gifta sig med prester (1438—1448).

Lekmän, som lefva samman med frillor (1374—1391).

Den, som ej vill vigas vid sin frilla och ändock ej skiljas från henne, uteslutes efter tre varningar från gudstjensten (Vestgötalagen III, 91).¹

Om förlofvade ej vilja vigas, skall den, som är vållande dertill, ej få deltaga i gudstjensten under påsk (Vestgötalagen III, 104).

Prester, som äro oäkta söner (d. v. s. söner af prester) och sedan fadren dött, utan att hafva skrifvit ett testamente, tillegna sig något, som tillhört fadren eller hans kyrka (1438—1448).

Prester, som erkänna och uppfostra sine söner (1438—1448).

De, som underlåta att för prest eller biskop anmäla, när prester och lekmän råkat i slagsmål och sedan i all tysthet försonats (1438—1448).

Prester, som icke anmäla dem öfvergånget våld (1438—1448).

De som låta sig vigas strax före förbudet, så att bröllofsfesten och samlaget falla inom den förbjudna tiden (*Statuta synodalia*, s. 162).

Den från en sjuk eller död prest undandraget egodelar.

Den prest, som ej under messan å sön- och helgdagar tillkännagifver Uppsala mötes beslut, att den som varit fadder vid dop äfven kan tienstgöra vid konfirmationen, samt att fadderskap vid konfirmation utgör hinder för äktenskap lika väl som fadderskap vid dop.

Prest, som ej anmäler, att en bannlyst blifvit begrafven å kyrkogården (1374—1390).

Prester, som af en medbroder, som lefde samman med frilla, mottagit penningar och icke inom loppet af en månad återställt summan fördubblad.²

Erkebiskop eller biskop, som åt lekman öfverlätit någon kyrkas tionde.

Trollkarlar och de som drefvo vidskepelse.

De som röfvade skeppsbrutnes gods.

Förbrytelserna äro af hvarjehanda slag; äfven de mindre kunde, när de vidhöllos, ådraga strängare straff, än de i sjelfva verket voro värda. En annan form för det kyrkliga straffet var förbud mot begrafning i vigd jord. Detta var ett naturligt corollarium till bannlysningen. I ett fall stod det dock utan sammanhang med bannlysningen, nämligen i fall af sjelfmord (*Statuta synodalia*, s. 163).

Kyrkan visade dock barmhertighet i vissa fall. När våld öfvats mot kyrkan, var våldsvärkaren utestängd från sakramentet — hans äktenskap kunde således ej få kyrklig vigning —, till dess han återställt hvad han röfvat eller ställt antaglig säkerhet för dess återställande. Dock fick ej den prest, som kallats till hans dödsbädd, vägra honom penitens och Christi lekamen, äfven om dessa vilkor icke hade

¹ Prest, som trots varningar inom utsatt tid icke vill skiljas från sin frilla, mister fjerdedelen af den honom tillkommande tionden. Fortsätter han, dömes han till fängelse och slutligen till afsättning. Frillor, som uteslutits från kyrka, få sig ålagd en sjuårig penitens; om de ej låta sig rättas deraf, sättas de i ett strängt kloster eller i fängelse (1438—1448).

² Biskop, som gjort sig skyldig till samma förseelse, dömdes endast till suspension.

blifvit uppfyllda, men presten fick icke taga någon befattning med begrafningen (år 1385).

Bannlysningen, hvilken icke fick utfärdas i oträngda mål och som derföre af sockenpresten icke fick afkunnas utan order från biskopen eller en af denne utsedd ställföreträdare, kunde helt enkelt förkunnas inför menigheten, men ceremonien kunde göras högtidligare, med klockringning och med ljus, som tändes och sedermera släcktes: lågorna trampades ut af prestens biträden. Antydningar om detta bruk förekomma i våre urkunder.

När någon blifvit bannlyst för det han öfvat våld mot en prestman, skulle bannlysningen kungöras i kyrkan alle sön- och helgdagar samt vid offentliga sammankomster och å andra lämplige orter (år 1279).

När andlige blifvit tagne till fångar, voro de, som föröfvat våldet, liksom de, hvilke understödt dem, och de, som försummat att afstyra det onda, hemfallne under bannlysning, och denna skulle förkunnas å sön- och helgdagar i kyrkor, kloster och å andre lämplige orter (1438—1448). Hade andlige (!) våldfört sig på prester och prestgårdar, skulle detta gifvas tillkänna genom klockringning i alla kontraktets kyrkor (1438—1448). De som öfva våld i prestgård äro bannlyste, bannlysningen kungöres i alla häradets kyrkor och kan försvåras genom ringande i klockorna och upptända (och släckta) ljus (år 1279).

Konungen var också, åtminstone i viss mon en helig person. Vi minnas, att k. Magnus ladulås hade vid utgången af 1270-talet att bekämpa ett uppror, utgånet från stormännens led. År 1279 intogs i det beslut, som utgick från en det året i Södertelje hällen biskopsynod, följande stadgande, hvilket för öfrigt senare förnyades:¹

I följd af ett fördömligt och afskyvärdt öfvermod har man icke skytt att lägga våldsamt hand på fursten [konungen], detta öfvermod har genom det sjelfsvåld, som brist på straff skapat, gått derhän, att man ej skonar det allmänna bästa, ej heller har afseende för konungens majestät. Någre konungar hafva omkommit i krig, någre hafva tagits till fångar, någre hafva till och med blifvit fördrifne från sina riken och tvungits att bosätta sig i främmande land. Hvar och en, som har sitt förstånd i behåll, förstår, huruledes här af framkallas många dödsfall, faror och styggelser. Furstens frid är folkets frälsning och ro, när hans ställning rubbas, lider rikets bestånd fara, ja, äfven kyrkans lugna ställning rubbas. Vi vilja, så vidt Gud gifver oss kraft, göra motstånd till sådana faror och fördömliga tilltag. Med bifall af detta heliga möte hafva vi funnit godt fastställa, att enhvar, som är så förgäten af sin trohet och all heder, att han dristar sig till att fånga, fördrifva eller döda detta rikets konung, som blifvit af kyrkan krönt, att vidare de, som gifvit hjälp eller ynnest till ett sådant företag, skola veta, att de äro bundne af bannlysning, och aldrig skall någon medlem af detta brottsliga sällskap någonsin blifva krönt.

¹ Jag följer icke här liksom annars i regeln originalets uttryckssätt; detta, troget återgifvet, skulle låta temligen besynnerligt. Eljes har jag hållit mig temligen nära till originalens uttryck, för att dermed småningom gifva läsaren ett begrepp om medeltidens skriftsätt.

Det är uppenbart, att detta stadgande, hvilket för öfrigt upprepat, har tillkommit med anledning af för tillfället rådande förhållanden. Den, som formulerade bestämmelsen, har tydligen vetat mera än den närmast följande tidens och senare tiders historieskrifvare, att vid detta tillfälle varit allvarligt satt i fråga att få en annan konung än Magnus ladulås.

Bannlysningen torde å dem, som träffades af henne, hafva kunnat verka på olika sätt. Somlige, som menade väl, men ändock försett sig, torde hafva känt tyngden af bannlysningen ganska tung. Andre, de fleste, torde icke hafva fäst mycken vikt vid henne, derest de icke, trots våldsamt sinnelag, hade en viss, man kan väl säga vidskeplig vördnad för kyrkan och hennes möjlige straffdomar. Att man i allmänhet väntade sig förakt för de kyrkliga straffdomarne framgår ganska tydligt af medeltidens kyrkliga stadgar.

Den, som fått förbud med afseende på åtnjutande af nattvarden eller af kyrkans förmoner i allmänhet, kallades på latin *interdictus*, hvilket betyder: en som fått ett förbud. Men i sammanhang med bannlysningen fanns något annat, som kallades *interdikt*, en bannlysning, som gällde ett helt område.

Erkebiskop Birger höll år 1380 — således under k. Albrekts tid — ett biskopsmöte i Södertelje — orten var ju väl vald, ty man kunde komma dit allra bäst på sjövägar, hvilke under medeltiden voro de beqvämaste. Vid detta möte föreskrefs:¹

Vi varna alle landens föreståndare (*prefectos*) och höfdingar (*capitaneos*) och alle deras undergifne för förste och andre och tredje gången, att ingen hädanefter dristar att genom skräck, hot eller utpressning tvinga af kyrkans underlydande på landsbygden penningar eller föremål af hvad slag som helst eller att tilltvinga sig borgen för deras utpressningar. Ej heller få de ålägga arbeten, skatter och andra bördor mot alla privilegier och friheter eller för det de sjelfva ega, änskönt de hafva mera under kyrkans frihet. Ej heller få de hos kyrkans underlydande gästa och med injagad skräck och plundring tilltvinga sig foder och andre omkostnader, utan skola de, innan de gå ut eller vid inträdet, betala enligt rikets lagar hvad de få. Vidare varna vi alle landens föreståndare och höfdingar och deras underlydande, att ingen sjelf eller genom någon annan, uppenbarligen eller hemligen, fordrar eller uttvingar af kyrkans underlydande böter, som tillfalla konungen, eller indraga gods för kyrkans underlydandes förbrytelser, utan öfverlåta sådant, efter kyrkans gamla privilegier, åt kyrkans prelater. De må ej heller i sitt bröd och i sitt försvar behålla någon, som vågat göra något sådant. Vidare varna vi alle rikets föreståndare och höfdingar jämte deras underlydande, att ingen af dem hädanefter plundrar eller hindrar kyrkogårdar eller kyrkor eller tionde eller andra kyrkliga afgifter, att de ej heller å kyrkogårdarne eller i sockenpresternes bostäder hålla sina möten. Ej heller må de bryta upp kyrkorna. Alle de, som begått förut skrifna brott eller något af dem, mot vårt närvarande förbud, må, efter den kanoniska varningen, bannlysas. Ingen bannlyst får frikännas annat än af biskopen eller hans ombud. Men desse föreståndare och höfdingar må, så vidt de kunna, med hjälp af den himmelska barmhertigheten, hjälpa till att fred och endrägt råder i landet, lugna brotts-

¹ Innehållet är betecknande för tiden, derföre meddelar jag det.

lingar och iakttaga hvad förut är skrivet, såvida de vilja utan vidare anmälan få interdikt öfver deras jord.

Vid kyrkomötet i Arboga år 1412 opponerade man sig mot våldsvarkare af hög rang: i beslutet uppräknas riksråd, furstar, lagmän, riddare, väpnare, slottshöfdingar o. s. v. De skulle uppmanas att inom tolf veckor göra rätt för sig.¹ För åläggande af kyrkliga straff kräfdes tre varningar; af de tolf veckorna skulle fyra räknas som första, andra fyra som andra, de återstående fyra som den tredje varningen. Derest efter dessa tolf veckor ytterligare sex förflutit utan att rättelse skett, skulle interdikt läggas på de 'distrikt eller kontrakt', i hvilka desse personer bo eller i hvilka de under färd uppehålla sig.

I den sammanfattning af kyrkliga stadgar, som erkebiskop Nils Ragnvaldsson lät göra (1438—1448), heter det, att länsinnehafvare och slottshöfdingar skulle, för att återställa frid och endrägt i riket, taga hand om brottslingar och rätta sig efter föreskrifterna i denna samling af stadgar, derest de icke ville utsätta sig för att få utan vidare varning interdikt lagdt på sina områden. Det heter vidare, att om biskop eller annan andlig man blir af lekmän tagen till fånge och konungen, om saken underrättad, icke skipar rätt, skall hela landet läggas under interdikt.

Det är lätt att förstå, att ett interdikt, derest det verkligen upprätthölls, skulle blifva af stor och genomgripande betydelse för ett land. Kyrkorna stängdes. Det barn, som föddes, fick icke dop. Nya äkten-skap kunde icke ingås. Den som låg på sotsängen fick ej bekänna sina synder — liksom, för öfrigt, ingen annan —, fick ej nattvarden, ej den sista smörjelsen, icke någon välsignelse öfver grafven. Sammanhanget med kyrkan var löst — och af kyrkan berodde den eviga välfärden. Allt hopp var således ute.

Vi hafva sett, att kyrkan, när hon pålade penitens af en ganska svår beskaffenhet, medgaf lindringar. För öfrigt torde särskildt mot medeltidens slut stämningen bland allmänheten hafva varit sådan, att man icke fäste så mycken vikt vid kyrkans straffdomar af så vidt gående art. Huruvida presterne rättade sig efter den allmänna meningen eller ej, det må lemnas osagdt.

Af den föregående framställningen torde framgå, att det svenska folket under medeltiden stod i ett mycket stort beroende af kyrkan — vida större än det, i hvilket vår tids menniskor stå i sådant afseende.

¹ Detta beslut skulle dock icke träda i kraft förr än den 6 januari 1413.

Detta inflytande grep in i alla möjliga förhållanden. Familjelifvet var beroende af kyrkan. Det som skulle följa efter döden berodde också på kyrkan, och denna visste nog att framhålla betydelsen af sin makt i detta hänseende. Former voro gifne för gudstjensten, reglerade efter timmar — det var ett fullt utprägladt skema —, och kyrkan fordrade, att man skulle deltaga i gudstjensten. Men allmänheten torde i detta afseende hafva visat försumlighet; annars hade man icke behöft utfärda så mycken aflat för besökande af kyrkor och åhörande af messor. Förhållandena voro naturligtvis olika i städerna, i hvilke en större folkmängd fanns sammanträngd inom ett mindre område, och å landsbygden, der en del menniskor bodde i närheten af kyrkan, men många bodde afsides och hade derföre länge vägar till kyrkan. Men kyrkan hade förstått att ingifva en djup känsla af sin betydelse. Som undervisningen var dålig, torde förhållandet till kyrkan hos ganska många antagit en vidskeplig karaktär. Mycket berodde naturligtvis på sockenprestens beskaffenhet. Uttalanden från kyrkliga myndigheter visa, att man satte helt små fordringar på de prester, som anställdes vid landsortens kyrkor. Jag återkommer härtill i ett senare kapitel af denna bok.

Om slutornamentet jfr del 1, s. 87.



SJUNDE KAPITLET.

Kyrkan och staten.

Innehåll: Konungen och biskopen. — Kyrkans frihet från världslig dom. — Kyrkans domsrätt: äktenskap, sedlighet, testamenten, presters eganderätt, lekmäns testamenten, ocker — Andliga frälset. — Kyrkans inverkan på statsväsendet.



Betydande var den makt kyrkan utöfvade på själarne, betydande var äfven kyrkans inflytande på staten, och detta var helt naturligt.

I Norden hade de politiska förhållandena gestaltat sig genom utveckling af de gamla från fäderne ärfda förutsättningarna. När kristendomen började på allvar förkunnas i Sverige, uppträdde hos oss främlingar, som vuxit upp under olikartade politiska förhållanden, när den svenska kyrkan hade blifvit fullt upprättad, stod hon i den lifligaste beröring med kyrkan i utlandet, och denna beröring gaf rikligt tillfälle att lära känna de utländska förhållandena och att af dem röna inverkan.

Presterne, i all synnerhet de högre bland dem, hade fått en helt annan utbildning än folket i öfrigt. Förmågan att läsa och att skrifva gaf dem en betydande öfvervigt. De förfogade genom läskonsten öfver ett vida större förråd af vetande än den icke läskunnige beherskade genom sitt minne. Den omständigheten, att kyrkans organisation var i mångt och mycket olik statens, dref de fleste till jämförande studier af sätten att regera och af medlen härför.

Om än kyrkan hade benägenhet att anse staten vara sin tjenare, om än mången tänkte, äfven om han icke uttalade det, att kyrkan var solen, det världsliga regementet endast den med lånadt ljus lysande månen, så var det under medeltidens början endast det person-

liga inflytandet, som från kyrkans sida utföväde inflytande inom staten. Kyrkans föreståndare, biskoparne, valdes af presterskapet och lek-männen inom stiftet. Enligt den äldre Vestgötalagen¹ sporde konungen folket, hvilken det ville hafva till biskop; konungen tog sålunda initiativet till besättandet af en ledig biskopsstol, folket valde, konungen insatte den valde medels öfverlemnande af staf och fingerguld, kyrkan vigde honom. Alltså hade det verldsliga elementet en rätt stor betydelse, och det torde icke hafva varit omöjligt för konungen att inverka på de väljande så, att valet blef för honom tillfredsställande. I de fall, då påfven hade tillvällat sig rättighet att tillsätta biskop, hade konungen ännu lättare att göra sin vilja gällande. År 1182 utnämnde påfven en biskop i Vesterås i öfverensstämmelse med konungens ifriga bön och påfvens tidigare löfte. År 1207 lade sig k. Sverker II ut för häfvande af det hinder, som stod i vägen för hans kapellan att intaga erkebiskopsstolen i Uppsala, till hvilken presterskapets och folkets val hade kallat honom. Den tidens biskopar sträfvade ej heller efter politiskt inflytande. Den till Vestgötalagen fogade förteckningen öfver Skara-biskoparne talar alls icke om någon inblandning i statens angelägenheter. Den mest prisade af biskoparne i Skara, Bengt I eller den gode, prisas för hans förtjenster om kyrkans byggande och prydnad, hans förökande af biskopsstolens förmögenhet, hans välgörenhet, hans omtanke för anläggande af broar och vägar. Om den fjerde biskopen efter honom, Bengt II, anmärkes att han samlade härvapen, brynjor och sköldar, och han erhåller inga loford. Han styrde stiftet i början af 1200-talet, då tiderna i Sverige voro ganska oroliga. Hos påfven synes han hafva varit särdeles väl anskrifven, och hans anseende var uppenbarligen stort i Sverige. Han var kansler hos den unge k. Erik Eriksson och torde som sådan haft ett mycket stort inflytande på riksstyrelsen. De andliges bokliga studier gjorde det naturligt, att konungarne vände sig till dem, när det var fråga om att antaga en kansler. De förste kanslerer vi känna voro biskopar. En våda medförde detta förhållande: man kan misstänka, att biskopenkanslern var benägen att mera hålla på den kanoniske rätten än på landets gamle lag. Det är gifvet, att kanslern mera än någon annan fick blifva en rådgifvare åt konungen.

Biskoparne blefvo medlemmar af konungens råd, hvilket icke alle lagmän voro, och i rådets skrivelser nämnas biskoparne före de verldslige medlemmarne af rådet, ja, till och med före riksföreståndaren, när en sådan stod i spetsen för regeringen.

Vid midten af 1200-talet ändrades förhållandena. Då drefs det igenom att ett domkapitel skulle inrättas vid hvar biskopskyrka, och rätten att välja biskop togs bort från presterskapet och folket och

¹ Jfr om biskopsvalen den utförliga framställningen s. 122 f.

öfverläts åt domkapitlet. Detta lösryckte biskopen alltmera från lek-männen och bidrog i väsentlig mon till att göra kyrkan till en stat i staten.

Af gammalt trädde verldslige stormän in i kyrkans tjenst och vunno inom henne tillträde till de största utmärkelserna. När aristokratien hade i vårt land tillvällat sig makten, på bekostnad af allmogen, låg det nära till hands för stormannasönerne å biskopsstolarne att kämpa med och verka med fränderne i det verldsliga livvets alltför ofta oroliga sträfvanden. Birger jarls son, Magnus ladulås' broder, kan icke gerna med likgiltighet hafva sett på, huru de politiska förhållandena utvecklade sig i landet. Han var broderns kansler, och det är väl han, som i rättegången mot de konungen motspänstige stormännen talar om den juliske lagen, hvilken var i det svenska rättsväsendet fullkomligt obekant (DS nr 753). En högboren och mäktig man satt samtidigt på biskopsstolen i Skara, Brynjulf Algotsson, som styrde sitt stift ungefär 40 år. Hans fränder deltog i dagens politiska strider, och biskopen synes icke hafva kunnat iakttaga den neutralitet, som hans embete kräfde. Han utsattes för konungens vrede och måste hålla sig undan, till dess försoning ingicks mot slutet af år 1285. Biskopen skulle hädanefter ej stå emot konungen eller hans barn med råd eller hjälp, vare sig offentlig eller hemlig, utan skulle han bistå konungen och hans barn efter all förmåga i allt som är tillåtet och hederligt, han skulle ej heller öppet eller hemligt gynna sine bröder eller andre, som han visste vara eller framdeles kunde komma att veta vara konungens fiender i något, som kunde leda till konungens skada eller rikets förderf. Han skulle ej heller tillstålla eller låta tillstålla inom eller utom riket något, som kunde skada riket och konungens majestät. Han skulle, derest han af trovärdige personer finge veta något, som kunde skada konungen sjelf eller hans barn, derom underrätta konungen. Bröte han mot dessa förbindelser, egde erkebiskopen i Uppsala att bannlysa honom, erkebiskopen förklarade ock i ett bref, att han vore bannlyst genom sjelfva gerningen.

Biskop Brynjulf, mot medeltidens slut förlänad med värdighet af helgon, gjorde visserligen i sin förklaring ett visst undantag: han ville icke göra något, som stridde mot hans samvete eller kyrkans frihet och ordning. Men detta undantag var väl mera af formel natur. I denne kamp framgick således konungen som segrare, men det var uppenbarligen i detta fall icke konungen och biskopen, som stodo emot hvarandra, utan konungen och stormannen, hvilken händelsevis innehade biskoplig värdighet.

På detta sätt fortgick det under den följande tiden. Somlige biskopar och erkebiskopar skötte sina stift och stodo i vänligt förhållande till konungen, andre deltog i stormännens strider och satte sig emot konungen. Med den framstående erkebiskop Hemming i Upp-

sala († 1351) stod k. Magnus Eriksson i ett mycket godt förhållande. Deremot var biskop Nils af Linköping en hätsk fiende till denne konung och blef han, jämte flere verldslige stormän, förvisad ur landet i början af år 1363. Han uppgifves hafva svarat med en bannlysning öfver konungen, hvilken dock icke torde hafva betydtyt mycket.

Erkebiskoparne blefvo allt ifrigare att i täflan med de verldslige stormännen deltaga i de politiska striderna. Den af k. Erik af Pomern till erkebiskop i Uppsala insatte Jens Jerekinsson fick ett verldsligt län, hvilket ju i viss mon gjorde honom beroende af regeringen. Biskoparne började uppföra befästa slott. Strängnäs-biskoparne började dermed före utgången af 1300-talet med uppförandet af Tynnelsö hus. Erkebiskop Nils Ragnvaldsson fick år 1440 tillstånd att på Almarestäk bygga ett fäste, hvilket sedermera kom att spela en icke oviktig roll i Sveriges historia. Andre biskopar följde dessa exempel. Särskildt erkebiskoparne, hvilke väl kände sig manade framför lyd-biskoparne att spela en stor politisk roll, voro angelägne om förlänningar, icke minst Jakob Ulfsson.

Om erkebiskop Jöns Bengtsson finnes uppgifvet, att han rent af iklädde sig en verldslig krigares skrud. Det vore onekligen af intresse att veta, hurudan denne var, ty hur hög än erkebiskopens värdighet var, riddare var han dock icke.

I alla de beslut från biskopsmöten, som Reuterdahl tryckt i den förut otaliga gånger åberopade samlingen, finnes icke ett ord, som talar om förtryck mot kyrkan från regeringens sida, men väl om öfverfall och plundringar, utöfvade af missdådare, af hvilke somlige hade en förnämlig rang. I dem finnes ej heller ett ord, som antyder, att kyrkan ville intaga en herskande ställning inom samhället. Men väl förekommer ett och annat, som tillkännagifver kyrkans begär att vara fri från inblandning af verldslige domstolar.

Förhållandena utvecklade sig i samma riktning under Jakob Ulfssons långa erkebiskopstid (1470—1514). Reuterdahl säger, att han 'med mjuk, men säker hand deltog i alla borgerliga tilldragelser' under denna tid. Den säkra handen kan jag möjligen godkänna, om än icke fullt, men mot den mjuka handen vill jag inlägga en bestämd gensägelse, ty erkebiskop Jakob var en ganska påstridig och, man må väl säga, brutal man i politiskt hänseende. Han kunde icke tåla att riksföreståndaren hade makten i sina händer, han ville sjelf vara den bestämmande, och när riksföreståndaren icke ville foga sig efter hans vilja, satte han sig emot honom öppet eller gräfdde i tysthet marken undan honom. Hans verk fortsattes af Gustaf Trolle. Jakob Ulfsson tröttnade och drog sig undan från det allmänna lifvet, Gustaf Trolle fick gå i landsflykt. Om Johannes Magni, den siste katolske erkebiskopen i vårt land, berättas, att äfven han ville upprätthålla sin makt jämsides med konungens, men att han mera fikade efter det

yttre erkännandet än efter det verkliga innehafvandet af makten — till det senare var han för svag och dertill varade hans erkebiskopliga värdighet för kort tid.

Men i desse konflikter, liksom i de tidigare inom Sverige, var den mot regenten, konungen eller riksföreståndaren, stridige erkebiskopen eller biskopen vida mindre innehafvare af en hög kyrklig värdighet än en framstående medlem af stormannapartiet. Hans ställning som partichef fick helt visst något ökad betydelse derigenom att han hade bakom sig kyrkan, som var så mäktig, men det var icke förhållandet mellan kyrkan och staten som striderna gällde, utan herraväldet inom det politiska området.

För Johannes Magni och ännu mera för den myndige biskop Hans Brask tillkom emellertid något nytt, som var af kyrklig natur. För dem gällde icke allenast att täfla om den politiska makten, utan, med anledning af de reformatoriska rörelserna, som började alltmera vinna insteg i Sverige, kände de sig tvungne att strida för bevarande af det gamla kyrkliga väsendet.

När kyrkans stormän började fika efter förläningar och de regerande funno det vara statsklokt att gå deras önskuingar till möte, inträdde ett förhållande af något egen art: biskoparne skulle nu hålla krigsfolk och utrusta skepp för örlog, och ställdes derigenom under samma kraf och samma kritik som de verldslige stormännen. Det var icke alltid lätt för konungen eller riksföreståndaren att mäta sig med de senare, men det var helt visst vida svårare att reda sig med de förre, på grund af deras dubbla egenskap att tillhöra staten och den organiserade kyrkan. Som jag redan har visat, var krigsväsendet, med kraf på stormännens deltagande utan att förpligtelserna voro på ett bestämdt sätt graderade i förhållande till förmonerne, ytterst svårskött. Också gjorde både erkebiskop Jakob och biskop Hans hvarjehanda svårigheter, när man af dem kräfde ett kraftigare deltagande i krigsutrustningen. Huruvida man vid dessa tillfällen kräfde hvad billigt var eller för mycket, är nu omöjligt att afgöra.

Men andra förhållanden funnos, som vida mera berörde förhållandet mellan kyrka och stat, och dem skola vi nu egna vår uppmärksamhet.

Kyrkan hade sin egen rätt, den kanoniske, hvilken ingalunda alltid stod i öfverensstämmelse med den inhemske. Den kanoniske rätten fordrade att presterne skulle vara **frie från verldslig domstol**. Den äldre Vestgöotalagen säger, att presten skulle vara i bondelagen. Uttrycket har blifvit tolkadt så, att presten skulle lyda samme lag som allmogen. Men mot denna tydning torde viktiga invändningar kunna göras. Uttrycket förekommer i den balk, som handlar om mandrån. Kap. 5 redogör för de olika straffpåföljder, som ett drån medförde. Sedan tidigare redogjorts för drån å en Vestgöte och behandlingen af ett

sådant, omtalas i detta kapitel, huru det går, om man dräper en man från Svealand eller från Småland, hvilke visserligen tillhörde konungariket, men icke Vestergötland, om man dräper en Dausk eller en Norrman eller någon från Tyskland eller England. I alla dessa fall var straffpåföljden mindre än om dråpet gällde en Vestgöte. I denna uppräknig förekommer äfven följande föreskrift: »Dräper någon en utländsk prest, böte så mycket som för en härländsk man (d. v. s. en Vestgöte), prest skall vara i bondelagen.» Detta behöfver icke betyda mera än: prest skall i afseende på dråp njuta samme förmon som om han vore infödd i Vestergötland. Men då är härmed intet sagdt om prestens rättsliga ställning i allmänhet. Äfven i den senare Vestgötalagen talas om prest och bondelagen. Det heter i kyrkobalken kap. 63, att prest skall med afseende på bybyggnig vara i bondelagen, d. v. s. med afseende på stängsel, broar, beten, skörd, plöjning o. s. v. Alltså framhålles här ett särskildt fall, i hvilket presten skulle vara i bondelagen, denne gång vara underkastad samma skyldigheter som en bonde.

K. Sverker II skänkte år 1200 jordegendom till Uppsala domkyrka och hennes kaniker. Efter omtalandet af dessa gåfvor fortsätter han: »Vi stadga vidare och stadfästa som en ständig lag, att klerker, som egna sig åt Guds tjenst, skola, när de anklagas för brott eller begått några fel, aldrig hädanefter dragas under verldslig domstol, utan för sina saker svara och göra skäl inför biskopar och prelater.» Gåfvorna gällde visserligen Uppsala kyrka, men i detta stadgande göres ingen inskränkning till Uppsala stift. Det var tydligen en lag, som skulle gälla öfver hela konungens rike. Eget är blott, att ett så genomgående viktigt stadgande förekommer i form af ett tillägg till ett gåfvobref, men detta beror på den formlöshet, som i så mycket uppenbarar sig under medeltiden. Andra bref i samma ämne måste hafva förekommit, men de äro nu förlorade. Detta k. Sverkers bref går i tiden före nedskrifvandet af den äldre Vestgötalagen, åtminstone i den form, i hvilken denne åt oss bevarats.

Vi hafva här från svensk sida det första uttalandet om de andliges fritagande från verldslig domstol. Krafvet på en sådan frihet var tidigare framstaldt från kyrkans sida. I ett bref, utfärdadt år 1171 eller 1172, klagar påfve Alexander III, att prester ställas inför verldslig domstol, underkastas rikets lag, dömas till jernbörd, vattenprof och envige.¹ K. Sverkers privilegiebref torde icke hafva förmått det svenska folket att utan vidare antaga den nya ordningen. Påfve Innocentius III klagar år 1206 för samme k. Sverker, att prester dragas inför verldslig domstol. Påfve Honorius III klagar år 1218, att inom

¹ Alexander III förklarade (DS nr 60), att en lekmans dom öfver en klerk är lika oerhörd och orimlig, som om ett får skulle taga sig för att döma och sakfälla sin herde.

den danska kyrkan förekom, när en prest var anklagad, att han efter landets lag dömdes att fria sig med edgärdsmän, hvilket stridde mot den kanoniske lagen. Ännu i den senare Vestgötalagen heter det (kyrkobalken kap. 3), att om biskopen ej efter löfte infann sig vid en kyrka, för att der utföra någon förrättning, och bönderne klagade deröfver, att de icke hade fått något återbud, skulle biskopens stallare 'mædh tylfar edhe' intyga, att han hade sändt bud i rätt tid. Men i detta fall gällde det icke en prest, utan en lekman. Den 20 februari 1224 skrifer Honorius III till k. Erik Eriksson med klagomål deröfver att han, mot gudomlige och mensklige stadgar, tvingar prester att svara för verldslig domstol. Brevfets datum gör det nödvändigt att antaga de klagomål, som framkallade det påfliga brevet, gälla senast förhållandena under år 1223. Den trettonårige konungen torde hafva varit ganska oskyldig i detta afseende. År 1225 adresserade sig påfven till rätt håll, då han förebrädde hertigen (jarlen) och rikets stormän att på detta sätt kränka kyrkans privilegier.

Småningom trängde dock detta nya in i det allmänna medvetandet och i lagstiftningen. Enligt Upplandslagens kyrkobalk skulle prest, om han förginge sig mot en lekman, stämmas inför kyrklig rätt. Om en lekman förbröte sig mot en prest, skulle målet dragas inför tinget. Om kyrkohjon, d. v. s. de som bodde å kyrkans jord, förbröte sig mot andre eller andre mot dem, lydte sådana dåd under den verldslige lagen. Under denne lydte ock alla kyrkans tvister om jordegendom. Vile biskopen ej göra en bonde rätt, skulle bonden komma inför sin konung.

Våld öfvades alltför ofta mot kyrkor, prester och kyrkans egen- dom. Kyrkan, såsom vårdare af det andliga, hvilket hade så stor betydelse för detta lifvet och det tillkommande, gjorde naturligtvis med fog anspråk på särskild helgd för sig och sine tjenare. Löften derom gåfvos alltemellanåt, liksom också från kyrkans sida klagomål ofta förnummos öfver kränkningar af denna helgd. Till anordningarna rörande denna helgd hör det privilegium, som k. Johan I å sin krönings- dag gaf biskopen i Skara och öfrige Sveriges biskopar: om några saker uppstå å presternes eller deras landbors grund och jord, falla de helt och hållet till biskopen i botamål. Djärfves någon kränka denna vår skälige skickelse, skall han veta, att han ej skall undvika vår konungs- liga hämd (DS nr 184). Detta frihetsbref stadfästes af påfve Honorius III och förnyades af k. Erik Eriksson på 1230-talet, med det tillägget, att horsaker och meneder och alla andra saker, som brytas mot andlig lag, skola höra till biskopsembetet (DS nr 215). Detta bref är staldt till biskopen i Skara Stenar, hvilken konungen kallar sin frände, men har uppfattats såsom gällande hela den svenska kyrkan, hvadan det ock blifvit infördt i en handskrift, som rör Linköpings stift. En anteckning uppgifver, att brevet blifvit stadfast af påfvarne

Gregorius IX och Gregorius X. Enligt den yngre Vestgötalagen skulle biskopen döma öfver klerker, hjonelag, bannlysningsmål och testamenten.

De kyrkliga privilegierna bestämma vidare, att de böter eller sakören, som kyrkans hjon efter allmän lag hade att erlægga till konungen, skulle gäldas till biskopen. Man undantog, tyst eller öppet, konungens s. k. ensaker, men enligt k. Kristiern I:s stora privilegiebref till kyrkan fick biskopen uppbära äfven 'konungs sak, dulgadråp, danaarf och edsöre'. De verldslige stormännen sträfvade efter att vinna samme förmon med afseende på deras landbor. Upplandslagen föreskref, såsom nyss anfördes, att alla tvister rörande kyrkans jord skulle afdömas efter landets lag. Kyrkan kunde icke känna sig tillfredsställd med ett sådant stadgande, då jordegendomen var för henne af största vigt. Rättskipningen undergick i medeltiden hvarjehanda ändringar, särskildt hvad utöfvandet af konungens dom beträffar. Kyrkans klagomål öfver intrång blefvo ljudliga, och till sist förordnades, att äfven andlige skulle sitta som domare å räfstetingen.

Äfven i mål, som icke gällde förbrytelser från lekmännens sida mot kyrkan och hennes män, fingo lekmännen lyda under andlig domstol, d. v. s. under biskopens. Sedan äktenskapet blifvit upptaget som ett af kyrkans sakrament, lydde allt, som stod i sammanhang med ingående och upplösande af äktenskap, under kyrkans dom. Detta var ett stort ingrepp i de ursprungliga förhållandena, men det blef så småningom godkändt af regeringen. När detta skedde och med hvilken formulering framgår icke af till vår tid bevarade urkunder. Af gammalt hade giftermålen varit en sak, som gällde tvänne familjer och af dem afgjordes genom öfverenskommelse. En bulla af påfve Alexander III, utfärdad år 1171 eller 1172, föreskrifver, att ett äktenskap icke var giltigt, derest det icke hade fått kyrklig vigsel, ej heller mellan närmare slägtingar än i sjunde led. De personer, som voro beslägtade i fjerde eller femte led och redan blifvit vigde, behöfde icke skiljas från hvarandre, men något dylikt fick ej vidare ske. År 1216 föreskref påfve Innocentius III, att de som ingingo äktenskap utan kyrklig vigsel eller inom förbudna led, skulle bannlysas. Denna föreskrift om förbudna led var, så snart hon gällde annat än den närmaste slägtskapen, en stor inskränkning af den urgamla friheten. Inom de lägre lagren af samhället torde man hafva fogat sig utan vidare efter kyrkans kraf, men inom stormannaätterna höll man fortfarande på äktenskapets betydelse af en familjetraktat, och man ville icke rätta sig efter kyrkans stränga föreskrifter om de förbudna leden. Men man kunde icke sätta sig öfver kyrkans bud, man fick derföre af kyrkans hufvud, påfven, begära dispens. I ansökningar om en sådan framhållas stundom som skäl för bifall de inbördes stridigheter af allvarlig art, som helt visst skulle uppstå, derest kyrkan icke läte nåd

gå för rätt. Äfven konungar kunde behöfva begära dispens i sådant fall. Dylika ansökningar kunde vara af betydelse för kyrkan. Den, som önskade en sådan förmon, måste vara angelägen att skaffa sig förord af de kyrkliga myndigheterna i hemlandet. Dock kunde han hafva en sådan maktställning, att kyrkan i hemlandet måste, för att tillförsäkra sig fortsatt understöd, hjälpa till, för att undantagsförhållandet finge medgifvas.

I sammanhang med äktenskapsmålen dragande under andlig domsrätt följde alla de mål, som gällde sedlighet i allmänhet. Om sådana förekomma visserligen föreskrifter i de verldslige lagarne, men vi finna ännu oftare föreskrifter i synodalbesluten.

Nyss nämndes, med hänvisning till den yngre Vestgöotalagen, att biskopen skulle döma i testamentsfrågor. Några utförligare föreskrifter i detta afseende känner jag icke, ej heller har jag funnit några närmare upplysningar rörande en sådan biskoparne tillkommande domsrätt. Testamenten omtalas visserligen i synodalbesluten, men endast presters testamenten. I det beslut, som utgick från biskopsmötet i Södertelje år 1279, förekommer en paragraf om döde presters qvarlätenskap, såväl den faste som lösörena. Det säges der, att olika sed i detta afseende hade förekommit, i det någre biskopar tillegnat sig all qvarlätenskapen efter en död prest, andre endast en del deraf. Saken var något invecklad, ty det var helt visst i många fall icke klart, huru stor del af prests förmögenhet var hans personliga tillhörighet, huru stor del deremot tillhörde honom såsom kyrkoherde i den församling, som var honom anförtrodd. Gåfvor inflöto, såsom jag redan framhållit; men hvem voro de gifna: personen eller kyrkoherden? Efter öfverläggningar i detta ärende fastställdes nu, att anställde församlingsprester egde rätt att af de fastigheter och lösören, som de för kyrkan (*intuitu ecclesie*) förvärfvat, fritt förfoga genom testamente, gåfva eller på annat sätt öfver hälften; den andra hälften skulle tillhöra efterträdaren. De prester, som hädanefters fingo pastorat i landsbygden, skulle upprätta en af trovärdiga vittnen intygad förteckning öfver allt hvad de förvärfvat för sin person,¹ och öfver detta hafva de fullständig rätt att förfoga efter behag. Hvad de deremot förvärfvat för kyrkan (*intuitu ecclesie*) skulle lemnas åt efterträdaren. Dock skulle af den ännu icke delade förmögenheten afdragas utgifter för gengärd (för biskopsbesök) och för begravningskostnader. Om någon prest blifvit afsatt, skulle hvad blifvit för kyrkan förvärfvad tillfalla efterträdaren, med afdrag af gengärd och böter.² Den, som när en prest ligger sjuk

¹ I den i DS nr 692 aftryckte texten (ur *Registrum Upsalense*) heter det *intuitu ecclesie*, men i den af Reuterdahl i *Statuta Synodalia* aftryckte texten heter det *intuitu persone*, hvilket uppenbarligen är det riktiga.

² Detta afdrag, eller åtminstone den senare delen, borde väl hafva tagits från den personliga förmögenheten, hvilken i detta fall alls icke omtalas.

eller efter hans död hemligen eller uppenbart undandraget hans egendom, är genom sjelfva handlingen bannlyst.

Reuterdahl tillägger här ett odateradt bref af Nils Alleson, som den tiden var erkebiskop i Uppsala, hvilket uppgifver sig vara ett återkallande af stadgandet rörande död prests qvarlätenskap, och är detta återkallande ganska märkligt. Det heter nämligen: »När en prest är affiden, inträda de rätte arfvingarne i hans qvarlätenskap, hur denne än är förvärfvad, såsom sed varit af gammalt, dock med iakttagande deraf, att om vid dödsfallet åkrarne voro sådde, skulle efterträdaren öfvertaga skörden. Om presten dör sedan skörden blifvit inbergad, skall åt efterträdaren lemnas så mycket, som erfordras för det nya utsädet. Husen och läsen tillfalla efterträdaren. Innan arfvingarne bortföra något från prestgården, skola de utbetala skulderna. Allt hvad efter dödsfallet inflyter af afgifter tillfaller efterträdaren.»

I Telje-stadgen nämnas icke arfvingarne, och deras rätt måste ju tillgodoses, men här talas icke ett ord om det som förvärfvats för prestens person och det som förvärfvats för kyrkan.

Ett beslut från ett senare biskopsmöte i Södertelje, af Reuterdahl med frågetecken hänfördt till år 1368, innehåller i detta afseende följande: »Klerker, som hafva gäll, och upprättat en förteckning öfver kyrkans lösören, hafva rätt att genom testamente eller annan anordning förfoga öfver hälften, den andra hälften tillfaller efterträdaren. Öfver det som förvärfvats icke för kyrkan, har han full förfoganderätt, med afdrag, innan delning sker, af gengärdsafgift och begravningskostnader.»

I Linköpingsbiskopen Nils Hermanssons (1374—1391) stadgar talas intet om presters qvarlätenskap, men i dem föreskrifves, att presten skall i kyrkans missale införa alla inkomster och besittningar, som tillhöra prestbordet och kyrkans byggnadsfond (*fabrica ecclesie*), med noggrann skilnad mellan de två lagen af egendom.

I erkebiskop Nils Ragnvaldssons (1438—1448) sammanfattning af diverse stadgar säges, att en prest, hvilken icke är känd för stor fattigdom, bör tänka på domkyrkan i sitt testamente.¹ Det heter der vidare i en väl kortfattad paragraf: »hufvuddelen (*præcipium*) tillkommer ej biskopen af de döende, utan lemnas detta åt de döendes godtycke». Med de döende bör väl förstås prester, som ligga å dödsbädden.

I Skara-stadgen af år 1472 inkommer något nytt: »Då klerkerne af kyrkan mottagit många välgerningar och enär de, enligt den kanoniske lagen, icke ega rätt att göra ett testamente öfver hvad de erhållit för kyrkan, och då de, enligt Skara kyrkas loflige och gamle stadgar, icke få bestämma något, innan de i sitt testamente tagit hänsyn till biskopssätet och domkyrkan, föreskrifva vi, att döende prester

¹ Reuterdahl, *Statuta Synodalia* s. 156.

skola som en from allmosa, i stället för testamente, skänka 3 goda mark till fattige studenter 'till upprättande af pelare i Guds hus', att tre pålitlige uppboordsmän skola utses af vårt domkapitel att årligen redogöra för hvad de uppbära, så att testamenten och gåfvor komma de studerande till godt, att desse upptaga tredjedelen af det en prest, som ej skrifvit testamente, lemnar efter sig och förvandla detta till studenternes förmon.»

I förmögnare presters testamenten finna vi i regeln biskopen ihogkommen med en gåfva.

Hvad jag här meddelat angår visserligen icke förhållandet mellan kyrkan och staten, men då den yngre Vestgötalagen hänför till biskopens domstol frågor rörande testamenten, har jag måst meddela detta, då jag i de kyrkliche stadgarne icke funnit ett enda ord om lekmäns testamenten, ej heller kan minnas någon ende urkund, som talar om andlig domstols befattning med testamenten.

Deremot, då offervilligheten gent emot kyrkan var stor och gjordes ännu större genom inverkan från presternes sida, intogos i de borgerlige lagarne föreskrifter rörande lekmäns rätt att genom testamente förfoga öfver sin förmögenhet till förmon för andliga stiftelser. Redan den äldre Vestgötalagen föreskrifver (ärfdabalken kap. 9), att om någon gifver sig i kloster, skall han skifta sin egendom med arfvingarne, så att han behåller en lott och hvar arfvinge får sin. Han får med sin lott gifva sig in i klostret, som, i fall han dör i klostret, ärfver hans lott. En motsvarande uppdelning af egendomen synes hafva skett i händelse någon ville gifva en gåfva för sin själ: var han hel och osjuk, fick han, utan att tala med arfvingarne, gifva en hel hufvudlott, var han sjuk, endast en half. Voro arfvingarne qvinnor, fick man gifva en qvinnolott.¹ Östgötalagen talar ock om egendomens uppdelning i hufvudlotter med tillstånd för en frisk att gifva till kyrka eller kloster en hel hufvudlott, den som låg å dödsbädden fick icke gifva mera än en half (kristnobalken kap. 24). Upplandslagen (kyrkobalken kap. 13) bestämmer, att om en man gifver för sin själ till kyrkor eller kloster och den rätte arfvingen är kommen till vett, är närvarande och godkänner, då må gåfvan vara huru stor som helst. Men om arfvingen icke godkänner eller ej är närvarande eller är öfvermage eller vettvilling, må ingen gifva mer än tiondedelen af gammal börd, men alla sina aflingagods må han gifva för sin själ. Detsamma gäller hvad någon gaf för att komma in i ett kloster eller ett hospital. Gifver någon i lösören till kyrka eller prest, skola tvänne bolfaste män vara närvarande, som kunna vittna, ifall gåfvan klandras; klockaren får i detta fall icke vittna.

¹ Föreskriften (yngre Vestgötalagen kyrkobalken kap. 60) är ej fullt klar och göres icke klarare genom utläggningen IV. 21: 56.

En hel och mycket viktig grupp af saker hörde ock under andlig domstol, en grupp, som med ett gemensamt namn kallades **ocker** (på latin *usura*). Jag har redan i förste delen (s. 976 f.) meddelat upplysningar om kyrkans uppfattning af ocker och behöfver därför ej här inlåta mig på någre detaljer. Med ocker förstod man icke endast det som i våre dagar kallas procenteri, utan all sådan placering af penningar eller värdeföremål, som kunde gifva någon afkastning. För det nuvarande slägtets ögon ter sig denna uppfattning som vanvettig. Ett lån var en försäljning och den lånade summan skulle åter försäljas till samma pris. Ett lån, som gafs som pant för en lånfången summa — sådant förekom ju ständigt under medeltiden —, skulle återlemnas mot erläggande af lånesumman med afdrag af hvad länet hade inbringat åt långifvaren och länsinnehafvaren. Så påböd kyrkan, men egde icke förmåga att drifva igenom sin uppfattning. Lån bortgåfvos utan att afräkning gjordes af länsinnehafvarens inkomster af länet. Jag har del I s. 978 visat, att mot slutet af 1400-talet togo äfven fromma stiftelser ränta på af dem gifna lån.

Emellertid voro kyrkans föreskrifter mot ockrare mycket stränga. Ockraren blef bannlyst. Derest han icke före sin död godtgjort den, som genom honom blifvit lidande eller ställt säkerhet för ersättning, fick han icke under presterlig välsignelse läggas till ro i vigd jord. Ingen prest fick af en ockrare mottaga allmosor, ty de voro besmittade. En ockrares testamente var ogiltigt — här framträder något, som antyder kyrkans domsrätt öfver testamenten.

Denna lagstiftning gjorde ett djupt ingrepp i de ekonomiska förhållandena. Men det var icke för kyrkan möjligt, trots alla i synodalbesluten förekommande, ständigt förnyade stadgar, att upprätthålla förbudet i all dess stränghet. Afvikelser förekommo, såsom jag redan antydt, den allmänt menliga utvecklingen gick helt naturligt stück mot stäf mot kyrkans uppfattning. Kyrkan torde, särskildt mot medeltidens slut, icke hafva kunnat upprätthålla sina kraf gent emot ocker, som klädde sig i hvarjehanda former.

En ytterst viktig omständighet med afseende på förhållandet mellan staten och kyrkan var det s. k. **andliga frälset**, hvilket ända in i senaste tider anses hafva varit i Sverige infördt af k. Sverker II. Hans bref af år 1200 (DS nr 116) är här redan omtaladt, med anledning deraf, att han fritager andlige från inställelse för verldslig domstol. Brevet är stäldt till en person, som konungen kallar *discretio vestra*, alltså en underordnad person, hvilken dock kunde hafva med saken att göra. Min broder Emil Hildebrand antager, att brefmottagaren var en fogde och att brevet icke gällde utom hans område, d. v. s. erkestiftet eller en del deraf. Konungen gaf gods till domkyrkan och till kanikerne. Efter omtalandet af gåfvorna heter det: »Vi stadga äfven och stad-

fästa till hållande genom en ständig lag, att klerker hädanefter icke skola för brott, för hvilka de åtalas, eller för förseelser af hvad art som helst dragas inför lekmäns dom, utan för sina saker svara inför biskopar och prelater. Äfven besluta vi, att kyrkornas hus och åkrar skola vara fria från alla kongl. kraf (*exactiones*).» Formelt taget innehåller brefvet endast en upplysning för brefmottagaren, hvilken måhända hade något att skaffa med inkräfvandet för konungens räkning af *exactiones*. Medeltiden höll visserligen icke i utfärdandet af urkunder synnerligen mycket på det formela. Saker af vigt för hela riket omtalas i ett bref, som gäller ett enda stift, ehuru det icke finnes den ringaste skymt till anledning att en sådan förmon skulle gälla endast ett stift. Om detta varit afsigten, skulle de öfriga stiften helt visst genast hafva till konungen inkommit med anhållan om samme förmon, en anhållan, som omöjligen hade kunnat afslås. Det är uppenbart, att man varit mycket vårdslös med bevarandet äfven af ytterst viktiga handlingar. Att detta bref, staldt till en underordnad person, icke innehåller en föreskrift rörande det andliga frälset är klart, men brefvet synes förutsätta ett kongl. medgifvande af ett sådant, och detta medgifvande kan icke varit inskränkt till ett enda stift. Emellertid fattas alle officiele urkunder rörande denna sak.

Så mycket är emellertid klart, att denna frihet för 'kyrkans hus och åkrar' icke gäller något annat än just sjelfve prestgården. K. Johans privilegiebref till biskopen i Skara af år 1219 (DS nr 184) synes undanhålla något mera från *regia exactio*, hvilket ju kan öfversättas med 'skatt till konungen', det fritager 'de kyrkliga besittningarna med hvad till dem hör' (*possessiones ecclesiasticas cum attenticiis earum*), men detta kan dock icke antagas som säkert. Uttrycken voro ofta sväfvande. I ett afscende är denne urkund fullkomligt klar: detta bref gäller icke endast biskopen i Skara, utan äfven 'öfrige biskopar i vårt rike', alltså gällde anordningen hela Sverige, och mig synes icke giltig anledning finnas att betvifla, att urkunder med enahanda bestämmelse kunnat vara utfärdade redan af k. Sverker II. Saken var emellertid ny, hon stridde mot all förut rådande sed och behöfde derföre inskärpas genom förnyade påbud. K. Erik Eriksson stadfäste k. Johans bref utan att omtala det andliga frälset. K. Magnus I åberopar år 1279 dessa två bref, hvilka, enligt hvad han uppgifver, hade blifvit af påfven godkända, och stadfäste dem, men ändock innehåller hans stadfästelsebref något mera än brefven, som stadfästes. I den fråga, som nu sysselsätter oss, heter det: »Alla kyrkliga besittningar i Skara stift med alla deras tillbehör skola fullständigt och för all framtid vara fria från skatt till konungen» (*ab exactione regia*, DS nr 690).

Gällde detta prestgårdarne eller andra gods, som kyrkan förvärfvat, tack vare henne skänkta medel? Det gällde äfven dessa senare.

Upplandslagen säger i detta afseende (konungabalken kap. 10): »Bönderne ega att göra fyllnad för kyrkojord, för så mycket som kyrkobol är: ett markland jord under en hundareskyrka och ett halft marklands jord under en tolfte-kyrka.» Derefter följa de temligen oklara orden: »Har kyrkan mera frälst, stånde det före bönderne och vare saklös», hvilket tolkats så, att »om kyrkan hade mera jord än lagen föreskref, berodde det på konungen, om han ville unna denna frälse, och bönderne hade i afseende på denna jord inga skyldigheter.» Tolkningsen synes mig antaglig. Öfrige lagar, som i mycket rätta sig efter Upplandslagen, innehålla icke denna föreskrift. Hundares- och tolftekyrkor voro icke kända utom Uppland.

K. Magnus ladulås, som höll mycket på kyrkan, äfven om han uppträdde mot biskop Brynjulf i Skara, hvilken sedermera ansågs mogen för helgonvärdighet, lofvade vid sin kröning år 1276 att skilja prelaters och kyrkors rätt från kronans, »så snart vi kunna och hafva tillfälle dertill.» Han ville skydda kyrkans lagar (*jura*) och göra kyrkorna fria från den tienst, som erkebiskop Folke och hans lydbiskopar voro skyldige att lemna konungen (*in exhibicione servitii*), 'emedan vi anse detta vara nyttigt för konungen, hela riket, hans själ och rykte', dock ville han i afseende på testamenten inhemta uttalanden af sina råd (*maiorum regni*). Sjelf tolkar k. Magnus i ett bref, utfärdadt i sammanhang med hans drottningens kröning år 1281, detta sitt bref sålunda: »Vi hafva fritagit alla kyrkliga besittningar i vårt rike från alla saker och kongliga rättigheter.» Detta gifver vid handen, att det ej längre var fråga om prestgårdarne ensamt. Han omtalar äfven biskopsmötet i Södertelje af år 1279, vid hvilket han utfärdade det nyss anförda brefvet till förmon för Skara stift, och tillägger, att han ville visa kyrkan ännu större välgärningar: »Med en nåd, som skall vara för all tid, bestämma vi, att alla kyrkor och kyrkliche personer i vårt rike skola under vårt beskydd njuta af full trygghet. Vi medgifva dem äfven, att de må hafva alla sina lösören och fastigheter, som de innehafva å kyrkans vägnar, såväl för domkyrkor som för mindre kyrkor, äfvensom alle deras underhafvande å kyrkornas jordar, bönder, brytar och nyodlare, frie från all kongl. rätt och alla kongl. saker och utskylder, som kallas på svenska skipavist, spannmål, ättargäld, ledungslame och andra afgifter, som läggas eller kunna läggas på egendom eller personer. Detta skulle gälla äfven hvad kyrkan hade förvärfvat efter mötet i Södertelje eller kunde komma att förvärfva. Alla penningesaker (böter), som kunde framkomma från dessa gods, skulle uppbäras af biskoparne och deras tjenstemän. De som hade brutit mot konungens edsöre fingo icke (af biskoparne) åter upptagas i rikets frid och gemenskap, derest icke de, mot hvilke de hade förbrutit sig, bedt för dem. Den, som innehade dels kyrkans jord, dels egen eller

annan lekmans, skulle svara för kyrkan efter det mått han hade af kyrkans jord, men i alla juridiska saker svara för konungen.

I början af k. Birgers regering uppreste sig de verldslige stormännen mot de betydliga förmoner, som hade förunnats kyrkan, men dermed vanns intet. K. Birger utfärdade frihetsbref för kyrkan åren 1304 och 1305, af hvilka det senare erhöi af påfve Johan XXII stadfästelse och derigenom blef det bestämmande. Båda innehålla i hufvudsak ett uppreparande af k. Magni frihetsbref. Privilegiet af år 1304 synes hafva blifvit förkastadt på grund af slutpunkten, hvilken gäller de fall, då en person samtidigt innehade kyrkans jord och egen eller annan lekmans. I det senare brefvet (DS nr 1413) heter det, att om kyrkans jord och den enskilda jorden voro lika stora, skulle vederbörande svara till kyrkan och konungen för hvarderas hälft. Innehade han mera af kyrkans än af enskild jord, skulle han erlægga *omnes exhibiciones* till kyrkan, i annat fall till konungen. Detta kan icke tolkas på annat sätt än att innehafvare af kyrkans jord (utöfver prestgården) hade att till den kyrkliga myndigheten erlægga de skatter, som de eljes skulle hafva erlagt till kronan. Att lyda under kyrkan i afseende till förvaltning af kyrkans jord beredde således icke någon lindring i afseende på skatt.

Härmed var kyrkans dragande undan den borgerlige skatten fastställt för alla de gods, som tillhörde kyrkan vid den tid, då k. Birger nyligen såsom myndig hade tillträdt regeringen. Hans privilegium gällde all den jord, till hvilken kyrkan då, 1304—1305, hade eganderätt. Den gällde icke presternes enskilde egendom, den gällde icke kyrkornas förhållande till deras grannar i byarne, ty med dem måste de dela hvarjehanda besvär, t. ex. byggande af broar och utrustande af häradsskepp, den talade icke om de tillfällen, då extra bevilning kräfdes af landet.

K. Birgers frihetsbref voro visserligen icke utfärdade i sammanhang med hans kröning, hvilken försiggick i slutet af år 1302, men hans bref ansågos tydligen gälla från kröningen, och detta var ju ganska riktigt. En konung kunde icke betaga sine efterträdare lagliga inkomster. Hvad han vid kröningen bestämde, vid ett tillfälle då man gern beviljade hvarjehanda förmoner, var icke gällande för längre än hans egen lifstid. K. Birger fick lemna riket under mycket oroliga förhållanden. Ett barn uppsattes på tronen, och när detta barn, k. Magnus II, kröntes, har han tydligen icke utfärdat något frihetsbref för kyrkan. År 1341, således fem år efter konungens kröning, förordnar erkebiskop Peter i Uppsala, att en förteckning skulle upprättas öfver de gods, som erkestiftets kyrkor förvärfvat efter k. Birgers kröning. Den förteckning, som åt oss blifvit bevarad i *Registrum Uppsalense*, är icke fullständig, ty hon omnämner endast en del härad — antagligen hade olika personer fått i uppdrag att upprätta sådana förteckningar, men — dess-

värre — har endast en blifvit bevarad. Denna är emellertid af ett ganska stort intresse. För Fjädrunda samt Torsåkers och Lagunds härad uppräknas hvarjehanda nyvunna jordar — mera än 5 markland — utan vidare anmärkning. Derefter redogöres för socknar i norra Uppland, likaledes utan anmärkning. Men för Rasbo hundare finnes angifvet, att tio öresland förvärfvats under skattefrihet (*sub libertate*), deremot sex öresland två örtugland 2¹/₂ penningeland under skatt (*sub exhibicionibus regalibus*) o. s. v.

Det är möjligt, att den jord, hvilken omtalas såsom erhållen utan skatt, förvärfvats under tiden mellan k. Birgers kröning och utfärdandet af hans frihetsbref. Det är ock möjligt, att k. Magnus för enstaka jordförvärf medgifvit skattefrihet med afseende på kronan. Det hela visar emellertid, att k. Magnus vid sitt tillträde till regeringen icke hade utfärdat något nytt, allmänt gällande frihetsbref. Huru han, fostrad till konung under en lång förmyndaretid, kunnat undslippa detta är icke lätt att säga. Var han då nog mogen att inse, att kronan skulle förlora ganska mycket i inkomst, derest allt flere gods drogos in under kyrkan? Det är svårt att gifva ett svar, men om en hans åsigt i detta afseende vittnar ett af honom år 1344 utfärdadt bref, i hvilket han från ordinarie och extra ordinarie kongl. skatt, fritager till och med i de fall, då allmänt understöd från hela riket begäres eller konungen finner nödigt att allmänt utkalla ledung. Detta skulle gälla 'trots den allmänna återkallelse vi gjort eller framdeles komma att göra af friheter' (DS nr 3799). Vi återfinna samme tanke tio år senare, då k. Magnus i ett särskildt bref tager i synnerligt hägn och försvar kyrkoherden i Spånga med tjenare och egendom samt befriar hans fastigheter från alla kronoutskylder så ordinarie som extra ordinarie, 'ehuru nyligen alla privilegier och friheter blifvit återkallade.'¹ Uttrycket är för kortfattadt för att kunna med säkerhet tolkas. Frihet från skatt gafs här endast åt kyrkoherdens personlige egendom, icke åt kyrkans jord. Det är derföre möjligt, att återkallandet af 'alla' privilegier och friheter icke får tagas efter ordet, att det alltså icke anses gälla prestgården, kanske icke ens annan sjelfva kyrkan tillhörig jord. Det är möjligt att ifrågavarande reduktion tillkommit i sammanhang med utarbetandet af landslagen, i hvilken (konungabalken kap. 26) förbud finnes intaget för frälset att genom skifte eller köp svikligen draga in till sig konungens umgåld, 'den sådant gör, han är full konungstjuf'. Här talas visserligen endast om det verldsliga frälset, men erfarenhet från slutet af 1300-talet gör det otvifvelaktigt att äfven kyrkan blef lidande, såsom ju för öfrigt intygas af brefvet till förmon för kyrkoherden i Spånga.

¹ I *Riksarkivets pergamentsbref* del 1 nr 170 är detta viktiga tillägg icke uppmärksamadt.

Under k. Albrekts tid ansågs också en reduktion nödig. Fyra riddare, den mäktige väpnaren Bo Jonsson, erkebiskopen och tre biskopar skulle bringa till slut den sedan långt tillbaka tvistiga frågan om de andliges frälse och deras privilegier. Men någon lösning torde icke hafva blifvit funnen. Det ser ut, som om frälset, såväl det andliga som det verldsliga, under k. Albrekts tid dragit en myckenhet gods undan krona och skatt. Det förefaller, som om man icke tillerkände kyrkan skattefrihet för de gods, som hon förvärfvat under den senaste tiden, och fogdarne togo sig deraf anledning att antasta kyrkans skattefrihet för gods, som längre tid varit i kyrkans ega. Erkebiskop Henrik i Uppsala utfärdade år 1386, då han under en visitationsresa besökte Nätra kyrka i Ångermanland, förbud för fogdar och bönder att aftvinga denna kyrka och Sidungssjö kapell kronoutskylder och andra bördor för gods, som kyrkan och kapellet hade förvärfvat för mera än sextio år sedan.

Drottning Margareta företog en revision af kyrkans gods, för hvilka denna hade fått eller rättare tagit sig skattefrihet. Revisionen företogs såväl i Danmark som i Sverige och beslöts för detta senare land vid det stora herremötet i Nyköping år 1396. Revisionsarbetet, som blef mycket vidlyftigt, börjades mot slutet af samma år och fortgick, dock med mellantider, till år 1414. Många gårdar och jordlotter dömdes då åter under skatt, således ur kyrkans frälse, å de s. k. räfstetingen, vid hvilka kronans ombud gjorde till domare och nämnd framställningar om sådan jord, som de ansågo utan fog hafva befriats från skatt. I början synas kyrkans män hafva i detta afseende samverkat med lekmännen och konungamakten; inom Vestmanland tjänstgjorde en biskopens tjänare som kronoombud och på hans yrkande dömdes diverse domkyrkans, sockenkyrkors och fromma stiftelsers besittningar under skatt samt tillbaka till de ursprungliga egarne eller deras arvingar. Men den stränghet, med hvilken man förfor, framkallade snart ett starkt missnöje. De år 1412 i Arboga samlade biskoparne förklarade, att domar fällde öfver kyrkans jord af verldslige domare voro ogiltige. Man ville ej längre stillatigande åse ett sådant öfvervåld, utan ville, så snart man funnit lämplige domare, bistå de kyrkor, som genom det öfverklagade förfarandet blifvit lidande. Följande år sökte man försona kyrkan med räfstetingen derigenom, att biskopen skulle vid dem fungera som ordförande, hvarjämte tvänne medlemmar af hans kapitel skulle vara närvarande. Den gamle grundsatsen, att ingen konung fick minska inkomsterna för sine efterträdare visade sig i detta fall verksam: det medvetandet gjorde sig nu fullkomligt gällande, att skattejord icke fick öfvergå till frälsejord utan att regeringen i hvart särskildt fall gifvit sitt godkännande till förändringen. Det var derföre fullkomligt korrekt, när k. Erik af Pomern förlänade kyrkligt frälse för hans egen lifstid.

När det svenska folket reste sig mot denne k. Erik, gaf kyrkan, som hade mången anledning till klagan öfver konungens hänsynslöshet, ett mäktigt stöd åt den fosterländska rörelsen. Hon hugnades ock år 1436 med ett privilegiebref för kyrkor, kloster, kapell och hospital, men ordalagen i detta bref äro affattade i en helt allmän ton, utan fastställande af någre detaljer. Resningen mot unionen fick, i följd af de politiska partistriderna, den snöplige utgången, att Kristofer af Baiern blef konung äfven öfver Sverige. Vid kröningen år 1441 utfärdade han ett frihetsbref för kyrkan, hvilket var ett upplifvande af k. Birgers förut omtalade frihetsbref. Detta tidigare bref, liksom k. Magnus I:s, fastställde *status quo* för kyrkans frälse, d. v. s. det som då tillhörde kyrkan skulle vara fritt, men med afseende på kommande förvärf skulle lagens bestämmelser följas, hvilket väl får anses betyda, att regeringens bifall till frälse för senare förvärf skulle vara nödvändigt. *Status quo* år 1441 var helt visst mycket olika *status quo* åren 1281 och 1305: under mellantiden hade kyrkan helt visst förvärfvat frälse för ganska många egendomar. K. Kristofers regementes tid var ganska kort. Hans efterträdare k. Karl Knutsson afgaf vid tillträdet af regeringen ingen särskild förbindelse gent emot kyrkan, han visade sig tvärtom från början angelägen att motarbeta missbruk inom det kyrkliga området, hvilket icke kunde för kyrkans målsmän hafva varit synnerligen angenämt och hvilket, i politiskt hänseende, kunde medföra ganska obehagliga följder för konungen, då han alltifrån sin tronbestigning hade en svår politisk motståndare i den samtidigt till erkebiskop öfver den svenska kyrkan vigde, ytterst myndige och ränkfulle Jöns Bengtson, som hade släktförbindelser med en del då mycket betydande stormannaätter. Trots de faror, ganska allvarliga, som hotade, upptog k. Karl år 1453 dr. Margaretas idé att låta genom domstol utröna, huruvidt kyrkan genom förvärf af jordagods hade kränkt kronans rätt. Räfsteting höllos och flere jordegendomar gingo ifrån kyrkan. Räfstetingen höllos i den ene landsorten efter den andre af konungens hofmästare och måg hr Erik Eriksson (gyllenstjerna) och konungens kansler, juris doktor Nicolaus Ryting. Af deras till vår tid bevarade domar framgår, att kyrkan icke hade någon särskild anledning att klaga, ty i ganska många fall fick kyrkan rätt mot flerehanda käreande. De två domarne voro lekmän under det mot slutet af den föregående räfstetingsperioden det kyrkliga elementet blifvit ganska starkt representeradt inom domstolen.

Också inlades en protest från kyrkans sida. Erkebiskopen lät, enär man hade mångfaldiga bekymmer för bevarandet af kyrkans fri- och rättigheter samt fruktade, att några angrepp derå voro gjorda eller framdeles skulle ske, sitt kapitel utse en af medlemmarne att protestera. Domkapitlen i Strängnäs, Linköping och Vesterås följde exemplet. Ombud från dessa domkapitel infunno sig hos konungen

den 15 januari 1454. När denne ej var hogad att lyssna till deras framställningar, förnyade de den protest, som från kyrkans sida gjordes år 1347 mot den då under utarbetning varande landslagen, de protesterade vidare mot allt inflytande från lekmäns sida å kyrkliga angelägenheter. Dessa k. Karls räfsteting bildade en ny märkessten i utvecklingen. När i sammanhang med reformationens införande en indragning af gods, som kommit i kyrkans händer, föreskrefs år 1527, gällde denna de gods, som hade från lekmän gått öfver till kyrkan efter k. Karls räfst. Förhållandena voro således mot medeltidens slut desamma som under den närmast föregående tiden: ett ständigt begär från kyrkans sida att erhålla mera jord, en aldrig trytande, dels på fromhet, dels på vidskepelse grundad benägenhet från allmänhetens sida att gå denna kyrkans önskan till mötes, och allt fortfarande från statens sida farhoga att kronans inkomster skulle blifva alltför knappa. I andra afseenden var man villig att bereda skydd åt kyrkan och presterne, ehuru de oroliga tiderna alltemellanåt gjorde det omöjligt att hålla lagbuden i kraft. För öfrigt fingo kyrkans stormän i rätt betydlig mon skylla sig sjelfva för lidanden och förluster. När de med råd och dåd grepo in i de polistiska striderna, kunde de icke gerna på allvar fordra, att deras motståndare skulle ständigt och jämnt hafva deras kyrkliga värdighet och helgd för ögonen. De i striden deltagande krafterna hade derigenom blifvit alltför ojämma.

Det frälse, om hvilket hittills varit taladt, gällde de ordinarie, de ständigt återkommande utskylderna. Men alltför ofta behöfdes på grund af särskilda svårigheter vida större ansträngningar i ekonomiskt hänseende, regeringen måste göra anspråk på **extra ordinarie bevilningar**. Det kan icke gerna lida något tvifvel, att ju kyrkans landbor skulle deltaga i utgörande af dylika; det var derföre helt naturligt, att biskopen tog del i skattebevillningsnämnden. Enskilda frihetsbref af mycket långt gående natur fritogo kyrklig jord från sådan bevilning (*subsidium generale*). Undantagen fastställa här tydligen regeln: sådan bevilning skulle äfven drabba kyrkans gods. Men kyrkan ville icke finna sig häri. Hon undandrog sig visserligen icke alltid att deltaga i sådan bevilning, men hon ville, att detta skulle uppfattas icke som en skyldighet, utan som pur välvilja. På visst sätt kunde det ju vara likgiltigt, om bidraget gafs som frivillig gåfva eller som skyldig afgift, blott bidraget erlades. Men en statsklok regent kunde icke utan vidare afstå från ett kraf, som han ansåg vara befogadt och som äfven var det, ty detta skulle draga med sig alltför många och stora konsekvenser. Ofta klagades derföre från kyrklig sida öfver den olaga extra beskattning, för hvilken kyrkans landbor blefvo utsatte. Stundom, när nöden var riktigt stor, måste regeringen, för att få hvad hon behöfde, icke alltför noga hålla på den formele rätten. K. Karl Knutsson fann sig en gång nödsakad att till den myndige erkebiskop Jöns

Bengtsson rikta en uppmaning att till ett möte kalla biskopar, prelater och ombud för det öfriga presterskapet för att besluta om en bevilling från kyrkans sida till rikets försvar. I januari 1450 utfärdade erkebiskopen kallelser till detta möte. Men detta var ett undantagsfall, hvilket torde hafva blifvit en nödvändighet genom den egendomsliga ställning erkebiskop Jöns intog i politiskt hänseende. Men härmed ändrades icke systemet. Under den följande tiden höjdes från kyrkans sida anklagelser mot riksföreståndaren Sten Sture d. ä., att han lade olaga skatter å kyrkan.

Jag har icke velat gå alltför mycket in i detaljer. Hvad jag här meddelat torde dock vara fullt tillräckligt för att visa, huru vanskligt det var att få till stånd ett sundt och fast förhållande mellan kyrkan och staten.

Vi kunna icke blunda för den omständigheten, att utbildningen af medeltidens stat i Sverige har haft mycket att tacka kyrkan för — i begynnelsen. I och med införandet af kristendomen rycktes Sverige in i samlingen af medeltidens stater. De rörelser, som redan hade börjat göra sig gällande i de utländske staterne, måste komma till giltighet äfven i Sverige. Danmark, som låg det kristet-civiliserade utlandet närmare än Sverige, rycktes tidigare in i den allmänna utvecklingen. Det har visserligen tidigare varit sed hos oss att uppfatta hedendomens tid som en period af mycken krigisk duglighet, men i öfrigt af ganska stor råhet och barbari. De nordiska sagorna talade naturligtvis i främsta rummet om handlingar af märkligare art; till att skildra de hvardagliga förhållandena, hvilka ju voro för alla bekanta, saknade de all anledning. De äro icke att sammanställa med de moderne historiske romanerne, hvilke helt naturligt söka åt sina skildringar af tilldragelserna gifva en kulturhistorisk bakgrund. Uppgiften är icke lätt, och alltför ofta finna vi vid sidan af dramats utveckling väl mycket af mödan, som uppkonstruerandet af bakgrunden vållat. I följd af denna sagornas tystnad i visst hänseende kände man sig allt mera benägen att låna villiga öron åt det förfärens anskri, som i Vesterlandet höjdes med anledning af Nordbornes raseri.

Allt ifrån den stund, då jag på allvar — efter en del förutgångna naturvetenskapliga studier — egnade mig åt granskningen af våra fornminnen och de förhållanden, på hvilka de pekade tillbaka, eftersom de voro förutsättningarna för de yttre företeelserna, kom jag till det bestämda resultatet, att den gamla uppfattningen var fullständigt oriktig. Att man i den hedna tidens Sverige med mycken ifver och skicklighet egnade sig åt fredliga yrken, att den materiela kulturen till och med stod mycket högt, det blef tidigt min öfvertygelse, denna uttalade jag redan i min första bok, utgifven för 36 år sedan. Det är icke min vana att tala om mig sjelf, men då det nyligen i en mot

mig synnerligen välvillig uppsats yttrats, att denna min första bok egentligen icke innehöll något nytt, har jag här velat framhålla detta. Det nya bestod för öfrigt icke endast i uppvisandet af den höga ståndpunkt vår materiela kultur intog redan under den hedna tiden, jag uppträdde i härnad mot den tidigare åsigten, att studiet af fornsakerna endast kunde lemna några mindre betydande bidrag till vår äldsta historia, att fornkunskapen icke var något annat än en blygsam tjenarinna åt historien, att de fakta, som fornkunskapen framdrog, måste bedömas uteslutande från historisk synpunkt. Jag ville i denna min första bok visa, att fornkunskapen är en vetenskap för sig, hvilken formulerar sina resultat å egen mark, att det sedan gäller att se till, huru dessa resultat skola kunna förenas med dem, till hvilka historien å eget arbetsfält kommit. Jag har haft den stora tillfredsställelsen att under de år, som förflutit efter år 1866, min uppfattning vunnit fullständigt erkännande, att många ytterst förtjenstfulle forskare gått in på den anvisade vägen och fört forskningsarbetet och föreningsarbetet vida längre fram, än jag hade ensam kunnat mäktat. Fornkunskapen är nu erkänd som en egen vetenskap, och hans sunde slutsatser erkännas lika villigt som de resultat, till hvilka den historiska forskningen rörande de äldsta tiderna kommit.

I denna min första bok gick jag äfven in på det statsskick, som det hedna samhället öfverlät som arf åt den kristna tiden. Då — eftersom jag hade att sysselsätta mig med den hedna tiden, hade jag ingen anledning att tala om de verkningar, som kristendomens införande måste vålla. Men jag har under mellantiden fortsatt studier och uttalanden i den riktning, till hvilken min första bok bekände sig.

När kristendomen infördes i vårt land, stodo i detta gent emot hvarandra konungen, omgifven af någre konungens män — jämförelsevis ett fåtal —, och den stora, fasta massan af allmogen, som då var — i det allra närmaste — hvad ordet betyder: hela folket. Men när det nya skulle införas, detta viktiga nya, som kristendomen innebar, voro väl konungarne, hvilke mera än alle andre måste hafva en öppen blick för det allmänna bästa, lätt vunne för det nya, såväl i afseende på religionen som i afseende på allt som följde med denna, i följd af det samband med den yttre verlden, som införlifvandet i den romerska kyrkan medförde. Med konungarne följde de, som närmast tillhörde dem. Men den stora, fasta massa, som allmogen bildade, kunde icke lika lätt genomsyras af de nya idéerna. Kyrkan bröt denna starka, konservativa enhet. Kyrkan skapade ett nytt stånd. Förbindelserna med utlandet underlättade i hög grad utbildandet af andra stånd. Erkännas må visserligen, att uppkomsten af borgareståndet medförde ett betänkligt afbrott i det fäderneärfda, betydande arbetet i flere afseenden. Borgarnes verksamhet reglerades efter utländskt

mönster, på bekostnad af det gamla. Detta gamla, under medeltiden officiellt försummade, delvis motarbetade, hade dock en så seg lifskraft, att det ännu i dag slår ut blommor och bär frukt. Men ståndsbildningen var för medeltiden den nödvändiga förutsättningen för utvecklingen i god riktning.

Kyrkan gaf ansats till denna utveckling, och detta var ju ett godt, om än det icke gäller kyrkans egentliga arbete. Detta var stort och betydelsefullt. Kristendomen var ett godt i och för sig, han mildrade sederne, bidrog att gifva upplysning.

Men den i vårt land upptagna kyrkan hade under sin föregående utveckling i utlandet fått en organisation, som var främmande för våra förhållanden och med nödvändighet medförde vådor. Kyrkan hade utbildat sin egen rätt, den kanoniske, hvilken i mångt och mycket skilde sig från den rätt, som af gammalt fanns i Sverige. Kyrkan hade af storslagne män, hvilke i väsentlig mon beherskade sina tider, uppställt betydande anspråk — den kyrkliga makten var solen, den verldsliga månen, som lyser endast med lånadt ljus —, kyrkan ville blifva en stat i staten. De verldslige staterne voro många, sins emellan skilde, men kyrkan, som uppträdde och utbredde sig i hvar och en af desse stater, var väl och fast organiserad, hade ett gemensamt öfverhufvud, hon var en verldsmakt, hvilket ingen verldslig stat var, om än en och annan af dem kunde intaga i politiskt hänseende en herskande ställning inom vidsträckta områden. Sverige fick aldrig under medeltiden en sådan rangställning.

Så mycket större var kyrkans verldsmakt, som dennas inflytande inom den enskilde staten sträckte sig till hvar individ. Man var skyldig sin konung och dem han satte i sitt ställe trohet, man hade, af gammalt, att häfda sin rätt inom häradet, framför allt inom lagsagan, men allt detta gällde allenast verldsliga ting, om än den krönte konungen var tagen under kyrkans särskilda hägn. Historien visar emellertid, att äfven sjelfva kyrkan kunde underlåta att akta detta hägn, ty biskopar reste sig mot konungar. De kunde göra detta, ty de beherskade själarna, hvilka hade fått lära sig att efter den tid, då de lefde på jorden, en tid, som kunde vara fylld med vedermödor, följde en annan tid af obegränsad utsträckning, inom hvilken vedermödor förekommo, i jämförelse med hvilka de jordiska icke vore att räkna för något. För den eviga salighetens skuld måste man vara en lydig tjennare under kyrkan, och till denna underdånighet var konungen bunden likaväl som den fattige stackare, hvars enda jordiska gods inskränkte sig till de paltor han bar, piken eller stafven, vid hvilken han stödde sig under den mödosamma vandringen, och skrappan, i hvilken han gömde de barmhertiges gåfvor.

Kyrkans makt var stor, genomgripande inom alla samhällets lager. Men detta hade icke haft någon menlig inverkan, derest kyrkan hade

nöjt sig med att vara bara kyrka. Men dertill voro icke kyrkans män hogade. De fordrade ännu mera. Kyrkan representerade en hög och helig sak. Det var derföre icke obilligt begärddt, att kyrkans män skulle vara särskildt fredade, bättre än andre. Men kyrkan ville också åtnjuta andre förmoner. Kyrkan ville blifva rik. Hon ville intaga en undantagsställning inom staten. Hon ville ernå förmoner till den grad, att staten bragtes i förlägenhet, när det gällde ett så elementärt kraf som att kunna ega bestånd. Om staten icke kunde existera, då var det ock slut med kyrkan, men så långt ut tänkte man icke. Kyrkan, som i början hade i hög grad främjat statens utveckling, började blifva hinderlig för statens bestånd. De icke mycket upplysta menniskorna, som snarast egnade kyrkan en vidskeplig hyllning, satte sig icke, kunde icke sätta sig in i dessa förhållanden. Men genom herraväldet öfver dessa hade kyrkan en stor förmon.

Det var icke endast den blinda tron till kyrkan, som härvid verkade. Kyrkan hade, med statens medgifvande, dragit under sig hvarje-handa rättsfrågor, som rörde icke blott den enskildes lif, utan ock, i mycket vidsträckt mått, de ekonomiska förhållandena. Tvångsbandet var derigenom ännu hårdare tillsnördt.

Många af vår medeltidskyrkas styrande män hafva varit utmärkte personligheter, i sin karaktär fromme, nitälskande för menighetens bästa, men det måste hafva varit svårt för dem att helt frigöra sig från de hierarkiska tendenserna. De voro icke endast sitt stifts herdar, de voro äfven representanter för påfven i Rom eller för påfven i Avignon, och de fingo ju icke afvika från påfvens uppfattning, att kyrkan skulle beherska verlden. Så kom härtill, under 1300-talet, ännu mera under det följande århundradet, att erkebiskopar och biskopar ville spela en framstående roll inom landets politiska lif. De byggde borgar, de täflade med de verldslige stormännen, äfven om de voro af borgerlig börd ville de icke stå efter desse. När kyrkans prelater på detta sätt uppträdde, blef kampen mycket ojämn, ty de ville icke betraktas såsom alldeles likställde med de verldslige stormännen, de ville under den eljes likartade kampen icke släppa förmonen af embetet, som ställde dem under kyrkans särskilda hägn, de ville, derest de dukade under genom nederlag eller förlust af slott, kunna fortsätta striden med tillgripande icke af nya rustningar, utan af det kyrkan förbehållna, ytterst allvarliga stridsmedlet att utslunga en bannstråle. Medgifvas må väl, att när makten att bannlysa missbrukades genom att användas för rent verldsliga ändamål, kunde de mera upplyste, de som ledde eller försökte leda de politiska angelägenheterna, icke fästa någon vikt vid en under sådana förhållanden tillkommen bannlysning, men vid sidan af de maktegende funnos tusenden och åter tusenden, som icke voro lika fria från fördomar och som genom den utfärdade bannlysningen kände sig hindrade från att gifva den hjälp, som de

kanske eljes gerna hade gifvit. Kampen var, som sagdt, ojämn, när biskoparne uppträdde i de kämpandes led eller rättare framför vissa af dem. De som representerade staten måste hafva känt det som ett olidligt tvång från de förverldsligade kyrkliga stormännens sida. Ingen må undra, om detta olyckliga förhållande hade framkallat tanken på ett stäckande af kyrkans stormakt. Det finnes dock ingen antydning, att någon regent i Sverige tänkte derpå förrän den siste riksföreståndaren, som sedermera blef konung.

När regenten befann sig i strid med biskoparne och med verldsliga vapen eller genom statsklokskap öfvervann dem eller, derest icke händelserna hade gått så långt, kände sig osäker, huruvida han skulle kunna för sitt och landets bästa vinna seger, fanns alltid en skräckbild i bakgrunden: påfven i Rom. Det var af vigt att stå väl med honom. Det dugde icke att komma till honom i sista stund, då afgörandet stod för dörren. Man måste i förtid planera allt, försöka hvad upplysningar, hvad öfvertalningar kunde förmå. Dessa upplysningar och öfvertalningar kunde icke i första hand riktas mot påfven sjelf, man måste finna ut, hvilke särskildt hade påfvens öra och kunde på hans beslut utöfva ett mäktigt inflytande. Det var, vid användande af mellanhänderna, icke alltid ordets konst, som var det afgörande. Äfven penningar kunde utöfva verkan. När mot medeltidens slut de kyrkliga stormännen sökte öfva allt större inflytande på ledningen af rikets politiska angelägenheter, funno sig rikets föreståndare nödsakade att med dryg kostnad underhålla ombud i Rom, som hade att inverka på påfvens beslut. Ett sådant ombud var Hemming Gad, ett annat var Johannes Magni, som sedan blef Sveriges siste katolske erkebiskop. Biskoparne vände sig af samma anledning till en eller annan kardinal. Det blef då en täflan mellan den ene och den andre partens representanter om ökad inflytande och dermed om makten.

Om sluttecknet jfr del 1, s. 87.



ÅTTONDE KAPITLET.

Lära, tro och lefverne.

Innehåll: Presternes kunskaper och lefverne. — Afvikelser från den rena läran. — Opposition mot kyrkans lära och sed. — Sjelgjorde predikanter, ifrare och spåmän. — Minnen från hedendomen, inhemsk eller främmande. — Egyptiske dagar. — Anders Sunessons Hexaameron. — Magister Mathias' parafras af Mose böcker. — Fru Birgittas uppenbarelser.



et är ingalunda min mening att här utförligt redogöra för den romersk-katolska kyrkans lära och tro. Det skulle taga allt för stort utrymme. Men hvarjehanda företeelser förekommo under vår medeltid, som stå i samband med de ord, hvilka jag satt öfver detta kapitel, och dessa är jag skyldig att uppmärksamma.

Min första uppgift blir då att vända mig till det presterskap, som skulle meddela läran, inplanta tron och föregå med ett godt lefverne.

I början funnos i vårt land utländske prester, drifne till den aflägsne Norden af ett fromt nit. Vi torde få antaga, att de, med ett eller annat undantag, värdigt motsvarade sin höga uppgift. De måste sätta sig in i landets språk och sed för att kunna utföra sitt arbete. Den äldre Vestgöotalagen är nedskrifven så pass tidigt, att i honom omtalas de utländske presterne. Men småningom upphörde de att komma till Sverige, presterne togos i regeln bland landets egne söner. Prestens kall var aktadt, hans person skyddad af särskilda föreskrifter, men det synes dock, som om det hade dröjt länge innan presterskapet rekryterades från allmoge och borgare — söner af frälsemän,

som egnade sig åt kyrkans tjänst, torde väl aldrig hafva nöjt sig med de lägre befattningarna — ty ännu så sent som år 1248 voro i Sverige nästan alle prester söner af prester. Så uppgifver åtminstone Vilhelm af Sabina (DS nr 359).

Mycket veta vi icke om det lägre presterskapet i Sverige under medeltiden. Ofta torde det haft endast en ringa grad af bildning. Det heter i ett synodalbeslut:¹ »Ingen prest skall få en kyrka (d. v. s. ett pastorat), derest han icke känner trons artiklar, Guds bud och hvad förstås med barmhertighetens verk» — man kunde icke gerna sätta krafvet på vetande lägre. Det heter ock (s. 83): »Presterne skola undervisa folket i den sanna tron och Guds bud och i gode seder; om de äro okunnige, må de lära sig.» Följande stadge (s. 84) afser väl icke okunnigheten, utan vårdslöshet i förrättandet af gudstjensten: »Presterne må se till, att de på ett fromt och tydligt sätt läsa de kanoniska tiderna och Vårfrus tider och de sju psalmerne, så skola de ock läsa det de skola examinera.» Skara-mötet af år 1472 fordrar af presterne, att de skola öfva sig i sina kyrkliga embetsåligganden och i läsning af den Heliga skrift. De skulle genom att undervisa väl och lefva väl upplysa folket, huru man skall lefva. Undervisningen kan dock icke hafva omfattat mycket, om hon än torde dessvärre i vissa fall, såsom nyss antyddes, hafva varit så godt som allt hvad presten sjelf visste. Denne skulle² om söndagarne och vid andre större fester för församlingen — således på svenska — utsäga Fader vår, den apostoliska trosbekännelsen, *ave Maria* o. d. Något senare³ omtalas de tio buden och de sju barmhertighetens gerningar. Kyrkan såg för öfrigt gerna, att man undervisade något mera. Föreskrifter finnas ock, att lekmän och lekqvinor skulle lära sig dopformuläret, då nöddop helt visst under medeltiden behöfde oftare komma i fråga än nu; afstånden mellan hem och kyrka voro långa, vägarne svåre och läkekonsten föga utbildad.⁴ Det var i sammanhang med predikan som sådan undervisning gafs. Tillfälle gafs ock presten att tala med församlingen utanför kyrkodörren i sammanhang med de officiella meddelanden han hade att gifva.

Men undervisningen var nedsatt till det minsta möjliga. Presten skulle ock inverka på församlingen genom att lefva väl (*bene vivendo*). Huru uppfyllde de detta bud?

Att gifva ett tillfredsställande svar på denna fråga är icke möjligt, då vi sakna samtida redogörelser för de normala förhållandena. Om förseelser begångna af prester omtalas i ransakningar och dom-bref, få vi akta oss för att deraf draga en slutsats rörande det nor-

¹ Reuterdahl, *Statuta synodalia* s. 85.

² Stadge af biskop Peter i Linköping († 1351).

³ Stadge af biskop Nils Hermansson i Linköping († 1391).

⁴ Om dopformuläret jfr erkebiskop Nils Ragnvaldssons kyrkostadgar (*Statuta synodalia*, s. 144).

mala: det är ju möjligt, vi må hoppas att det är troligt, att förseelserna tillhöra undantagsfallen. Så mycket är säkert, att skulle vi vilja teckna presterskapets sedliga tillstånd på grund af sådana rättegångshandlingar, skulle vi komma till det orimliga resultatet, att deras lefverne icke hade att uppvisa en enda god sida, ty sådana omtalas ej i dessa handlingar. Af mera betydelse äro de bud, som förekomma i landskapens lagar samt i biskopars och kyrkomötens beslut, ty de vittna tydligen om de fel och svagheter, som voro de vanligast förekommande.

Främst bland dessa måste jag nämna ett, som tillkommit genom kyrkans eget förvållande. När kyrkolagen dekretade, att presternes ärbara sammanlefnad med vigd hustru vore en synd, och det för många var omöjligt att qväfva hvad man hittills hade fått betrakta och som man inom lekmanaverlden fortfarande fick betrakta såsom ett naturligt kraf, drefvos presterne till att lefva utan vigsel samman med frillor eller med sina hushållerskor, i de flesta fall i prestgården, ibland då man var rädd för skandal, anklagelse och straff, i andres hus. I synodalbesluten är det icke något ämne, som oftare förekommer, än det som rör presternes konkubinat. Försöken att afskaffa en sådan sammanlefnad har uppenbarligen mött ett segt motstånd. Det var vid midten af 1200-talet som celibatet blef definitivt lagbundet i Sverige. Det är möjligt, att man i början sökte rätta sig efter kyrkans bud, men att de köttsliga begärelserna efter någon tid blefvo mäktigare än askesen. Ungefär hundra år efter det stora mötet i Skeninge talar biskop Peter i Linköping om den oåterhållsamhetens last, som inrotat sig hos hans tids prester och klerker.

Lynnena voro obändiga, och våldsamerheter hörde snart sagdt till ordningen för dagen. Presterne, som gått ut ur folkets led, hade genom den uppfostran och den undervisning, som kommit dem till del, icke kunnat afkläda sig den ursprungliga folkkaraktären. Lagarne tala om huru förfaras skall när prest öfvar våld mot lekman. Synodalstatuten förbjuda prest att spela med tärning — ett förbud, hvilket var så mycket naturligare, som kyrkan ogillade äfven lek-mäns dobblande. Men ännu oftare framhålles som en farlig lockelse dryckenskapen. En prest fick icke gå in i ett värdshus, derest han icke under en resa tvangs dertill af nödvändigheten, för att skaffa sig föda. En landsprest, som besökte en stad, borde ställa så till, att han icke behöfde i denne tillbringa natten. Det var nämligen för en prest icke nog att afhålla sig från det onda, han skulle också vara fri från allt sken af ondt (*ab omni specie mali*). Biskopsstadgarne varna för gästabud och dryckenskap. I en grupp af fall träder denna varning fram i en rent af naiv form, så att vi fullständigt sättas in i situationen. Det heter t. ex. i en stadge af år 1417: »Det händer, att enfaldige prester, som icke känna lagen, under trätor,

som uppkommit af dryckenskap, blifva slagne af sine dryckesbröder och på vanhederligt sätt behandlade, och derefter bilägga de saken sig emellan, hvadan det händer att de åt personer, som öfverfallit och slagit dem, utan att någon absolution kommit emellan, gifva nattvarden och låta dem få del af andra kyrkans sakrament, hvilket leder till en svår själafara, till förakt för den presterliga värdigheten och för kyrkans straff. Sådant får icke vidare ske, och befalla vi, att enhver, som fått kunskap om något sådant, skall, derest han vill undvika att blifva bannlyst, anmäla det för biskopen. De som slagit och blifvit slagne skola utöfver det i lagen föreskrifna straffet erlägga i böter 3 mark penningar.»

Förhållandet mellan prest och församlingsbo kunde således framkalla hvarjehanda konflikter.

Det tillkommer ej mig att här redogöra för innehållet af den romerska kyrkans lära. Denna var upptagen af den svenska kyrkan och af folket, som icke kunde tillmäta sig förstånd i så höga saker, utan vidare antagen. Endast få gånger förnimma vi att försök gjorts till invändningar.

Från annammande af nattvarden skulle de vara utestängde, som tviflade eller hyste villfarelser rörande tron och kyrkans sakrament. Ett fall af sådant tvifvel finnes omtaladt. Det inträffade så tidigt som i början af 1300-talet. Det hände, att en man, vid namn Botolf, antagligen en bonde, bosatt i Östby inom Gottröra sn i Uppland, hade uttalat den kätterska åsigten, att Christi lekamens och blods sakrament vore intet. Erkebiskop Nils Allesson († 1305) kallade mannen till sig, denne återtog sin villfarelse och fick en helsosam penitens sig ålagd. Men så hände det påskdagen 1310, då han med de öfrige församlingsborne framträdde till altaret för att mottaga nattvarden, att presten, då han räckte honom hostian, sporde honom till, om han ansåge denna vara Christi sanne lekamen. Botolf svarade: »nej, ty vore hostian Christi sanne lekamen, hade ju presten ensam för länge sedan förtärt honom. För sin del ville han icke vara med om att äta af Christi lekamen, men väl ville han i öfrigt visa kyrkan sin tienst. Det ansåges vara illa att äta en annan menniskas kropp, huru mycket värre vore det icke då att äta Guds?» Presten anmälte pligtskyldigast fallet för den dåvarande erkebiskopen, som hette Nils Kettelsson. Botolf kallades att stå till svar inför denne, men infann sig icke. När erkebiskopen i november 1310 förrättade visitation vid Närtuna kyrka — Gottröra är annex till Närtuna — upptäcktes Botolf bland den samlade menigheten och fördes fram till erkebiskopen. Han erkände de ord, för hvilka han var anklagad, men ville ej taga dem tillbaka. Vittnesförhör anställdes sedermera och Botolf hölls i fängelse. När man der sade honom, att ifall han vidhölle sin irlära, skulle han som

kättare blifva dömd till bålet, svarade han, att den elden skulle snart vara utbrunnen. Slutet blef, att 'denne satans lem' skärtorsdagen 1311 af erkebiskopen dömdes som kättare och öfverlemnades åt den verldsliga makten för att undergå dödsstraffet.

Äfven mot slutet af medeltiden framkallade nattvarden oro i ungefärligen samma trakt eller åtminstone inom Attundaland. I flere socknar hade bland bönderne uppstått ett väldigt knot deröfver, att *sacramentum eucharistie*, d. v. s. hostian eller oblaten, visse söndagar ej — efter vanlig sed — bars fram och sattes på altaret. Erkebiskop Jakob Ulfsson, härom underrättad, befallte, då den hel. Laurentii dag tillstundade, å hvilken helt visst stora skaror skulle strömma till Uppsala domkyrka, för hvilken den hel. Laurentius var ett särskildt skyddshelgon, att domkapitlets skolastiker eller den, som efter tur och ordning hade att predika den dagen, skulle med domkapitlet öfvertala folket att tålmodigt fördraga hvad stadgadt var till beredande af rätt heder åt sakramentet. Det vore rådligt att rörande denna sak uppsätta en redogörelse i några punkter, som skickades till de lärdare kyrkoherdarne, för att af dem uppläsas från predikstolen. Skolastikern skulle icke anse en för dryg börda genom detta uppdrag vara sig pålagd: han skulle under tiden vara befriad från sina lektioner, han skulle derjämte besinna, att detta knot antagligen icke utginge från den Helige ande, utan vore inblåst af honom, som är en fiende af gammalt.

Ehuru det var lekmännens förbjudet att disputera om tron eller saker, som rörde tron, förekommo tydligen sådana diskussioner: ett lagbud kunde härvid icke vara afgörande. I det senare fallet torde knotet snarast berott på en viss vidskeplig vördnad, som egnades sakramentet. I det förra fallet var det en enskild själs grubblerier, som gjorde sig gällande.

I de från biskopsmötena utgångne stadgarne omtalas några fall af opposition mot kyrkans lära, hvilka på grund deraf torde få anses hafva dykt upp allt emellanåt och på olika ställen: att man sökte bestrida, att ocker och enkelt hor voro dödssynder, att det icke fanns något helvete, — en beqväm åsigt, ty fanns intet helvete, var ju kyrkans lära om de eviga straffen obefogad och då kunde man synda huru mycket man ville —, att neka sig lyda under påfven och den hel. Petri kyrka i Rom eller under hennes bud.

Personer uppstodo, som ansågo sig vara eller af andre ansågos vara särskildt sände af Gud att bringa vissa bud till människorna. Den hel. Birgitta var icke den enda, som gjorde anspråk på att hafva mottagit en sådan mission. Inom hennes egen stiftelse, i Vadstena kloster, uppträdde år 1412 en bonde, vid namn Hemming, 'en enfaldig man', hvilken sade sig vara skickad af den heliga jungfrun och fram-

förde hvarjehanda artiklar, hvilke funnos vara stridande dels mot tron, dels mot heliga beslut, dels mot ordensregeln. Han stämdes därför inför biskopen i Linköping, kastades i fängelse och tvangs genom svält att afstå från sina irrläror. För honom bestämdes följande bot: i en stor procession, som biskopen, presterskapet och menigheten företogo utomkring domkyrkan, fick Hemming gå, blottad ofvanfrån till bältet, bärande på ryggen en vedbörd och i händerna ett brinnande ljus, hvarmed han skulle erkänna att han borde vara dömd till bålet och att han skulle dömas till detta, om han återföle i sin synd. Samma bot fick han göra i Vadstena klosterkyrka på söndagen *oculi* (tredje söndagen i fastan), då klosterbröderne gingo i procession genom kyrkan.

Äfven i detta fall en bonde. Antydningar finnas således att under medeltiden den svenske allmogen icke helt gick upp i det ofta ganska mödosamma arbetet för det dagliga uppehållet eller i de tidtals förekommande resningarna mot förtryck af det ena eller det andra slaget. Man sysselsatte sig understundom äfven med religiösa angelägenheter och vågade rörande dem tänka sjelfständigt.

Ej af samma art var en rättegång i anledning af uttalade läror, som finnes omtalad i våre medeltidsurkunder. Inom Visby botaniska trädgård förekomma de temligen obetydliga qvarlevorna af den af stadens sockenkyrkor, som var helgad den hel. Olof. Kyrkan har uppenbarligen varit rätt ansenlig; qvarlevorna hafva i senaste tid genom officiel myndighet blifvit yttermera förderfvade. Icke långt derifrån, på höjden innanför den nuvarande trädgården, låg dominikanerklostret, hvars storslagna kyrka bär namn efter den hel. Nicolaus. Det ordinarie presterskapet såg i allmänhet med oblida ögon tiggardornarnas verksamhet. Antagligen hade inom st. Olofs församling något större intrång gjorts från dominikanernes sida. Söndagen den 20 april 1393 för kyrkoherden Hejne från predikstolen ut mot dominikaner och franciskaner; sedan desse hade fått tillstånd att höra bikt och meddela aflösning, hade icke någon verklig herde funnits inom Guds församling, munkarne voro folkets förförare. Dock voro ej heller presterne frie från fel. Prester, som hängåfvo sig åt dödssynder, fingo sköta sin tienst, hvilket var ytterst betänkligt, alldenstund enhvar, som åhörde en messa, förrättad af en sådan prest, vard skyldig till dödssynd, ej heller kunde en sådan prest meddela giltig aflösning. Personer, som åhört denna predikan, gjorde anmälan om henne inom dominikanerklostret, hvilket naturligtvis genast vände sig till den kyrkliga myndigheten. Hejne afstängdes från tienstgöring och kallades att svara inför sitt öfverhufvud, biskopen i Linköping. Hvad utgång saken fick känner jag icke.

Personer funnos äfven under medeltiden, som ansågo sig hafva fått mera än andre kunskap om kommande förhållanden. Under hösten

1512 uppträdde i Stockholms dominikanerkloster, till hvilket många vallfärdade på grund af den i klosterkyrkan förekommande, under verkande bilden af Christi nedtagande från korset, en munk och förkunnade, att staden mellan broarna skulle å en viss af honom uppgifven dag sjunka. Sinnena grepos naturligtvis af förfäran. Många öfvergåfvo hus och hem samt sökte sin tillflykt å malmarne, som icke voro säkrare grundade än den egentlige staden, och å holmarne i stadens närhet. Närmare detaljer äro icke kända, »men», säger Olaus Petri i sin krönika, »den profeten, som detta utropade, vard beslagen med lögn».

Om än sålunda några viktigare, mera genomgripande anfall mot kyrkans lära icke synas förekommit hos oss under medeltiden, fanns dock inom vårt land mycket, hvilket icke kunde af kyrkan betraktas som alster af renlärighet och som derföre måste bekämpas med de kraftiga medel, som stodo kyrkan till buds. Dessa irrläror eller rättare dessa sedvänjor, som berodde på en oriktig uppfattning, voro så mycket betänkligare, som de voro djupt rotade i sinnena. Det var intet mera och intet mindre än qvarlevor af den gamle hedendomen. Omvändelsen till kristendomen af folket i allmänhet var väl i främsta rummet ett yttre fogande efter nya, mäktiga förhållanden, icke något, som framgick ur en verklig öfvertygelse. Kyrkan afskydde med rätta den hedna tron och alle rester af denna. Men den kristnade menighetens sinnen hade ännu rötter qvar i den gamle hedendomen. Man var emellertid, hvilket ju var helt naturligt, angelägen att hålla det gamla, vid hvilket man ännu var fäst, så vidt möjligt insvept i hemlighet, men det blef helt visst derigenom så mycket viktigare och kärare. För öfrigt har ju ett och annat från den hedna tiden gömt sig qvar under loppet af många århundraden och eger bestånd ännu i dag.

De andlige och de lekmän, som af verklig öfvertygelse antagit den nya tron, kände naturligtvis lifligt motsatsen mellan det gamla hedna och det nya kristna. Derföre börjar Vestgöotalagen med följande ord: »Christus är först i vår lag, sedan kristendomen var antagen och alle voro kristne, konungar, bönder och alle bokarlar, biskopar och alle boklärdé män.» Derefter går lagen genast in på redogörelsen för dopet, genom hvilket den enskilde upptogs i kyrkans sköte. Någon hänsyftning på hedendomen förekommer här icke. Skilnaden från denne framhålles deremot i Gutalagens inledningsord: »Detta är först upphovvet i vår lag, att vi skola neka hedendomen och jaka kristendomen och tro alle på den sanne, allsvåldige Guden och bedja Honom, att Han unnar oss årsväxt och frid, seger och helsa och det, att vi må behålla vår kristendom och vår rätta tro och vårt bebyggda land och att vi må hvar dag i alla våra gerningar och i vår vilja syssla det, som är Gud till dygd och är vårt största tarf till både kropp och själ.» I första kapitlet af den till Gutalagen fogade Gutasagan berättas om en forntid,

»då människorna trodde på hult och högar, vi och stafgårdar och på hedne gudar.» Upplandslagens kyrkobalk inledes med följande ord: »Å Christus skola alle kristne tro, att Han är Gud och ej äro flere gudar än Han allena, Ingen skall blota afgudar och ingen tro på lundar eller stenar.»

Tron på stenar och lundar har smugit sig genom århundradena och lemnat spår efter sig ännu i vår sena tid. Talrikare och tydligare måste de således hafva varit under medeltiden. Fester firades då af heden upprinnelse, till och med å kyrkogårdarna.¹ Sådane rester af hedendomen omtalas och fördömas icke i synodalbesluten. I dem nämnas deremot flere gånger lottkastning, besvärjelsesånger, spådomar, uttydande af drömmar, skrifne amuletter mot eld, vatten, svärd, andra dödsfaror, sjukdomar, vidare all skrifning på bly och på väggar mot tandvärk, febrar och alla andra slag af sjukdomar, människors såväl som djurs, vidare alla de sätt, som användas för uppdragande af stölder, vidare att iakttaga egyptiske dagar för begynnande af ett arbete och annan dylik yrsel. Befinnes någon göra, läsa, bruka eller bära sådant, skall han straffas såsom för en dödssynd. Försvarar någon sådant såsom tillåtet, då må han utestängas från kyrkan, straffas med offentlig bot och tre marks böter.²

Man kallade visse dagar för egyptiske eller onde, svåre, svarte (*mali, egri, atri*). Hvar månad hade tvänne sådana dagar. De förekomma angifne i versrader af varierande lydelse. Som prof må här meddelas följande serie.

Januari. Prima dies mensis et septima truncat ut ensis.

Februari. Quarta subit mortem, prosternit tertia fortem.

Mars. Primus mandentem, dirumpit quarta bibentem.

April. Denus et undenus est mortis vulnere plenus.

Maj. Tercius occidit et septimus ora relidit.

Juni. Denus pallescit, quindenus federa nescit.

Juli. Tredecimus mactat, juli decimus labefactat.

Augusti. Prima necat fortem perditque secunda cohortem.

September. Tercia septembris et denus fert mala membris.

Oktober. Tercius et denus sicut mors est alienus.

November. Scorpius est quintus et tercius est nece cinctus.

December. Septimus exsanguis, virosus denus est anguis. .

Såsom nyss sades, för hvar månad två olycksdagar. Dagarne äro angifne med nummer, men dervid är att iakttaga, att det första numret skall räknas från månadens början, det andra från månadens slut. Det blir således en olycksdag i hvar hälft af månaden. Dagarne voro 1 och 25 januari, 4 och 26 februari, 1 och 28 mars, 10 och 21 april, 3

¹ Jag har en gång ur en urkund gällande förhållanden i Skåne antecknat en uppgift om danser, som förekommo å kyrkogårdar, men min anteckning har, dess värre, gått förlorad.

² Jfr Reuterdahl, *Statuta synodalia*, s. 108, 115, 157, 189.

och 25 maj, 10 och 16 juni, 13 och 22 juli, 1 och 30 augusti, 3 och 21 september, 3 och 22 oktober, 5 och 28 november, 7 och 22 december. Det var dock icke alltid hele dagen, som var olycksbringande, utan ibland en viss timme under dagens lopp.

De faror, som i verserne omtalas, äro af växlande art: oftast döden utan vidare, död för enskilde eller för härar, död för den, som äter eller dricker, vidare sår, ondt i leder, blodlöshet, gift, upphäfvande af aftal. Dessa dagar uppfattades emellertid såsom i allmänhet olycklige. På dem kunde man icke börja något arbete, ty det kom aldrig till någon god ände, på dem kunde man icke öppna ådern, hvilket i den tidens läkekonst var något mycket viktigt o. s. v.

Det var naturligt, att kyrkan skulle sätta sig emot desse dagar, för hvilkes fastställande all förnuftig grund saknades.

Hittills har jag talat om undantagsfall. Det kan, sade jag, icke falla mig in att här söka lemna en uttömmande framställning af vår medeltids lära och tro samt bådads uppenbarelse i lefvernet. Läran och tron höra till den romerska kyrkans område i allmänhet och visa inom Sverige inga afvikelser. Om lefvernet har jag haft tillfälle att tala i annat sammanhang i det föregående och får i det följande tillfälle att tala mera derom.

Bristen på svenska teologiska skrifter från medeltiden gör det icke möjligt att öfverskådligt visa, huruledes utvecklingen inom lärans område i vårt land återgaf utvecklingen inom utlandet. Jag vill emellertid, följande Fredrik Hammerichs exempel,¹ framhålla tre märklige personer och deras uppfattning af kyrkans lära.

Den förste tillhör visserligen icke Sveriges historia, men en dryg del af hans lefnad förlopp inom ett område, som nu är svenskt, jag menar Anders Sunesson, innehafvare af Lunds erkebiskopsstol från år 1201 till 1223 († 1228). Under vistelsen i utlandet hade han haft yppersta tillfälle att göra sig förtrogen med den tidens rörelser inom det vetenskapliga området och anslöt sig till den då rådande skolasticismen. Sina teologiska åsigtter har han nedlagt i tvänne dikter. Den ena, behandlande de sju sakramenten, har gått förlorad. Den andra, kallad Hexaëmeron, skulle enligt namnet skildra de sex skapelsedagarne, men innehåller vida mera. Hon består af 8,039 hexametrar och är fördelad i tolf böcker. Den första uppgifver, att dikten är bestämd till ungdomens undervisning, för att denne må kunna lära latin utan att taga skada genom läsning af hedniske skalders arbeten. Treningheten åkallas och prisas, hvarefter redogöres för de tre förste

¹ *En skolastiker og en bibeltheolog* (1865), *Den hellige Birgitta og kirken i Norden* (1863).

skapelsedagarne, äfvensom för englarnes fall. I andra boken fortsättes skapelsehistorien och begynnes en redogörelse för treenighetsbegreppet. I den tredje boken afslutas denna redogörelse samt skapelsehistorien. Fjerde boken innehåller en del allegorier äfvensom en redogörelse för syndafallet och dess straffpåföljd med allegorisk tillämpning. Femte boken skildrar människans ursprungliga tillstånd och följderna af fallet samt redogör för de tio Guds bud. Sjette boken talar om de tre teologiska dygderna, om tro och gerningar samt om dödssynderna. Sjunde boken behandlar de fyra kardinaldygderna, återigen tro och gerningar, frälsningen, predestinationen, frestelser m. m. Den åttonde boken handlar återigen om syndafallet, dessutom om den fria viljan och Guds ställning gent emot synden. Den nionde boken sysselsätter sig med arfsynden och olika slags synder. De tre sista böckerna utgöra en afdelning för sig, behandlande den nya skapelsen. Tionde boken börjar med ett nytt åkallande af Gud samt redogör för Christi iklädande af köttet och offerdöd jämte många allegorier. Elfte boken redogör för Christi två naturer. Den tolfte fortsätter detta ämne och behandlar derjämte fördömsen och saligheten.

Samtiden prisade arbetet högeligen.

»Allegorien blomstrar yppigt. Anders går ut från den bibliska historien, hvilken, tagen efter bokstafven, bildar byggnadens grundval, allegorien utgör väggarna, den andliga och mystiska betydelsen är taket. Det kan spelas i alle färger. Jordan betecknar än människan, än lekmannen, himlen än englarna, än prelaterne, det första af Gud skapade ljuset är lagen eller Johannes döparen, solen är nåden eller Kristus som domare, kyrkan är månen, som får sitt ljus af solen, men ljuset kan också betyda nåden och solen herrligheten. Fiskarne äro de onde, som äro betäckte af deras synders fjäll, foglarne äro de rättfärdige, som svinga sig upp mot himlen på dygdernas vingar och sjunga ljufligt inför skaparen. Men fiskarne kunna också beteckna de verksamma människorna, Marta-själarna, och foglarne de kontemplativa naturerna, som smaka den himmelska glädjen.»

Det är dessa allegoriska uttydningar, som lemna nyckeln till de otaliga, ibland vidunderliga framställningar, som förekomma inom den romanska konstens bildverld.

Efter Hammerich redogör jag här för Anders Sunessons teologiska system.

Gud, treenigheten. Gud är oföränderlig som solen, men ändrar allt, Han är orörlig, men sätter allt i rörelse. Han arbetar, men utan all möda, uteslutande genom sin vilja. Han är långmodig, sen att straffa, snar att löna. Gud förutbestämmer till salighet, den förutbestämde kan fördömas, men blir aldrig fördömd. Han förutbestämmer icke de fördömda, men Han känner dem förut, Han förskjuter, i det Han icke förutbestämmer. Man må akta sig för att sammanställa

saker, som icke hafva någon jämförelsepunkt eller som sammanställda leda på villospår. Gud och aposteln Petrus kunna icke jämföras. Man kan väl säga, att Gud är rättfärdig och mild, men icke att Gud är rättfärdigheten och mildheten, ty då skulle Han vara två ting, ej heller att Gud är rättfärdig och störst, ty adjektiver, som ej höra samman i begreppet, böra aldrig sättas vid sidan af hvarandra.

Man måste noga skilja mellan Gud och guddom. De tre personerna förekomma icke i den ene Guden, liksom vore Han sammansatt af dem, men väl i den ene guddomen. Från guddomen utgick skapelsen. Gud är också i en sten, icke guddomen, ty då vore ju stenen Gud. När *principium* tolkas som begynnelse, är hvar person i guddomen utan begynnelse, liksom utan ände. Dock kan Fadren i en annan mening kallas *principium sine* (utan) *principio*, sonen *principium de* (af) *principio*, den Helige ande i viss mon likaledes.

Man måste noga skilja mellan väsen (*usia*), person och *proprietas* (tillvarelsesätt). De tre personerna äro till väsendet ett, men icke personligen ett, det är skilnad mellan dem i guddomsväsendet, men blott personlig skilnad. Fadren tillägges företrädesvis makt, på det meniskorna icke skola tro, att Han är svag, $\nu\nu\zeta$, den sanna Minerva, tillägges visdom, att man icke skall mena Honom vara ovis, Anden tillägges godhet, att man icke skall tro Honom vara sträng. Anden är uppenbarelsen af Fadrens kärlek till Sonen, är en Herrens eld och låga. Gemensamt för personerna är att kunna, men deras ur guddomsväsendet utgående gerningar äro efter skriften odelbara, man kan icke om någon af dem säga, att Han verkar, det är blott guddomsväsendet som verkar. Emellertid säges t. ex. Fadren afa, ehuru guddomsväsendet icke gör det. I desse personer är Gud *proprietas* och kan derföre tillbedjas i dem. Vore Han det icke, kunde Han icke tillbedjas, så snart det är tal om en annan tillbedjan än den, som kommer helgonen till del. Ehuru *proprietas* således är Gud, passar dock ej allt, som kan sägas om det ena, utan vidare om det andra. *Proprietas* är personens egendomliga sätt att vara till på, och dessa tillvarelsesätt äro fem: hos Fadren faderlighet och ofödlighet, aktiv aflling och aktiv andning (utsändandet af den Helige ande), hos Sonen samma aktiva andning, derjämte tillblifvelsen eller passiv aflling, hos Anden utgående (af Fadren och Sonen) eller passiv andning. Dessa olika tillvarelsesätt gälla icke guddomsväsendet. Hela guddomsväsendet verkar och i och med detta andas Anden aktivt, likaväl som Fadren och Sonen, inandar dygdernas stjärna i hjertat och förjagar lasternas natt. Ej heller får Gud i anledning af sina tillvarelsesätt kallas femfaldig, liksom Han i annan mening kallas trefaldig. Tillvarelsesättet bestämmer nämligen olikheten, är icke den bestämda olikheten. Det

senare är deremot begreppet person på grund af och genom sina tillvarelsesätt.¹

Christus, de två naturerna, försoningen. Hvarföre inträffade Christi ankomst så sent? Jo, brottets storhet skulle kännas så mycket djupare genom straffet, att det blefve klart, att människan icke kunde frälsa sig själf, att hvarken naturens lag eller den skrifne lagen kunde frälsa, på det att Hans ankomst skulle mottagas med så mycket större längtan.

Sonens person antog menniskonatur, guddomen var det, som bildade personen. När Christus blef människa, fick Han sin lekamen af modern, men icke vårt syndiga kött, utan något, som liknade detta. Liksom alla människor fanns Han i Adams länd, men var der utan synd. Hans menckliga själ blef, liksom alle andres själar, omedelbart skapad och inandad af Fadren. Gudsmenniskans substans kan anses vara trefaldig — guddom, själ, lekamen — eller tvåfaldig — de två naturerna. Ehuru den evige Sonen, Guds verkliche, icke adopterade son, påtog sig denna sammansättning och ehuru denne är person, påtog Han sig icke någon person. Han påtog sig den menckliga naturen, men icke den menckliga personligheten. Är Christus som menckiska 'någon', d. v. s. person? Icke i samma mening som Han är 'något'. För hvar och en annan bestämmer arten (*species*) både hvem och hvad? Men Christus är icke helt enkelt en individ af arten, såsom t. ex. Petrus, ty Hans guddom kan aldrig skiljas från Honom. Han är Gud, som påtog sig menniskan (d. v. s. den menckliga naturen).

Som menckiska är Christus ringare än Fadren, han har integrale delar, derföre kan han lida och dö. Som menckiska säges Han i skriften vara af Gud öfvergifven, i verkligheten var Hans kött utsatt för lidande, liksom vore det skildt från guddomen. Som menckiska var Han bedröfvad, fruktade Han, ehuru Han till sitt inre väsende alltid var modig, glad och lugn, och det inre gick till sist af med segern. Som menckiska uppfyllde Han lagen och tillväxte i kunskap.

Gud drog sig samman i en tjenares skepelse, på det Hans nedfart skulle vara lika ödmjuk som den skapade tjenarens (Adams) högmod var stort. Guds skepelse antog tjenarens, Anden är föreningspunkten mellan ordet och köttet. Sonen är gud och menckiska i båda sina skepelser, men icke två ting, det ena substantivet måste derföre tagas adjektiviskt. Gud blef menckiska och menniskan blef Gud, dock icke i samma mening, ty Han började att vara menckiska, men Han började aldrig att vara Gud. De två naturerna förvandlas icke i hvarandra, de smälta icke samman och blifva en tredje, som lekamen och själ bilda de en gemensam art — menniskan. De två naturerna meddela hvarandra något af sin egendomlighet. Gud är i båda naturerna, menniskan likaså, den evige Sonen delar sin guddomliga natur med den

¹ Denna sin framställnings vexlande natur betecknar Anders själf i versen

Sic varie varia variat variatio dicta.

menskliga, människans son är också evig, äfven Fadrens Son led. Men den icke menskliga naturen får icke sägas i egentlig mening pint, dödad eller korsfäst, den menskliga naturen får icke sägas vara synda-förlåtande, allsmäktig, allvetande. Men de två naturerna äro oupp-lösligen förenade, det menskliga är något bestämdt, men finnes till blott i och med guddomen; till och med i lidandet och döden, då själ och lekamen skildes åt, skildes icke Gud och människa.

Vid världens frälsning gick till på samma sätt som vid skapelsen, guddomen verkade från Fadren genom Sonen. Den oändliga förtjen- sten i lidandet tillkommer Christus som Gud, icke som människa. Christi dyrbara blod frälsar. Hans död gör rättfärdig. Han gör till fylles för syndarne, Hans lidande för vår skuld måste framkalla gen- kärlek. Genom fallet hånade människan Gud och uppsade Honom trohet, beröfvade Honom Hans ära. Hon måste, för att blifva frälst, betala Honom igen hvad hon röfvat, hon måste göra fullt, men det förmådde hon slätt icke. Men genom människan Christus, i hvilken Gud var, fick Gud igen det från Honom bortröfvade. Djefvulen hade genom synden fått rätt och makt öfver människan, blott en människa kunde härifrån frigöra människan, ty hade Gud gjort det, skulle det hafva sett ut som ett våld utöfvadt mot djefvulen. Då kom en helig människa, i hvilken intet fanns, som förtjente korsets död, Hans mensk- liga natur satt som mete på kroken, hvars skarpe, dolde spets var Hans guddom. Satan fögrep sig på Honom och blef besegrad, men dermed fick han hvad rätt var, i det han miste sin makt, derföre kunde han icke klaga. Kunde Christus gifva sitt lif på grund af en skapad makt eller på grund af Guds eviga makt? Det måste vara en skapad makt, ty vore den evig, då kunde äfven Fadren dö.

Christus slog ned för att frälsa de gamle troende, som, salige i hoppet, bidade efter fäderneslandet. Efter uppståndelsen framblom- strade Hans kött herrliggjordt, likväl kunde man röra vid det och känna det. Nu är den förklarade Herren och Konungen källan till de fyra evangeliets floder. När Han kommer åter i fulländningen, skall Han öfverlemna sin Fader riket och leda alle sine till evig åskådning.

Människan, Gudsbelätet, synd och frälsning, lif i tro och kärlek.
Hos Adam funnos före fallet tvänne ting, Guds beläte och Guds lik- nelse. Till Gudsbelätet höra naturgåfvorna med förnuft och fri vilja, herradömet öfver skapelsen och en naturlig odödlighet, hvilken icke utestängde behof af föda. Gudsbelätet var utprägladt i kroppen, fram- för allt i det herrliga anletet, som ser uppåt mot himlen och dennes stjernor och beskådar Skaparen i Hans skapelse. Med dessa natur- gåfvor var människan blott en själsmänniska (*animalis*), utan skuld och utan dygd, sväfvande mellan båda, skör som ett glas, ett barn, som kan stå, icke en vuxen, som kan motstå, ty Gudsbelätet har ännu icke tagit form. Formadt blef det först genom att taga mot nåde-

gåfvorna, själens dygder, dygdernas ljus, den ingjutna dygden. Derigenom kom menniskan öfver till det andra tillståndet före fallet, Guds liknelse. Hvad krafterna äro för kroppen, det äro dygderna för själen, nu var Adam vuxen, en andlig människa (*spiritualis*), stark att stå emot. Med dygdernas ljus äro Guds nåd och bistånd förbundna och det eviga lifvet. Genom nåden framkomma de goda gerningarna. Den som har förmåga att se, ser likväl intet i mörkret, först när ljus kommer i luften, kan han komma till gerningen att se.

Detta dubbla tillstånd tillhörde oskyldighetslifvet i paradiset. Uppfylld af Gud såg Adam i en hänryckningens sömn hvad komma skulle, fallet, syndaflo den, frälsningen genom Christus och Hans brud kyrkan, som var skapad ur Hans sida, världens undergång genom eld. Adam längtade efter herrlighetens fullhet, men denna hans längtan var utan smärta, liksom englarnes längtan att skåda Gud. Adam var svag, hvarken Guds eller djefvulens tjenare, hvarken värdig eller ovärdig det eviga lifvet, han längtade efter Honom, från hvilken all förmåga har sitt ursprung, utom förmågan att synda. Denna förmåga är ingen rätt förmåga, den som kan synda, kan intet, liksom den, som ser mörker och hör stillhet, ser och hör intet. Synden är en handling, som är beröfvad sitt rätta mål, d. v. s. Gud. Ormen i paradiset hade ett menskligt anlete. Orsaken till Adams synd låg icke i förnuftet, utan i högmodet och begäret, den sinnliga lusten vaknade genom djefvulens frestelse och blef liksom ett uppdämdt vatten, som störtar ut, när dammen brytes igenom. Eva syndade mest, hennes synd är orsaken till allt ondt, derföre fick hon också det svåraste straffet. Adam åt af äpplet af kärlek till Eva, han fruktade, att hon icke kunde hära ett afslag.

Fallet skedde. Nu omskuggade syndens mörker deras ögon och skylde för dem Guds vilja, hvilken de kände väl. Straffet kom för Adams onda handling, icke för hans vilja, derföre att han åt, icke derföre att han ville äta. Guds nåds hjälp gick förlorad, menniskan miste dygdernas nådegåfva, men naturgåfvorna med den fria viljan funnos fortfarande kvar, ehuru förderfvade och förmörkade. Död och förgängelse hos menniskan och hela naturen fullbordar straffet öfver detta tredje stadium i människans tillvara, syndens stånd. Hade Eva ensam syndat, hade det icke varit tal om någon arfsynd, men nu syndade äfven Adam. I honom voro vi alle och alle aflas vi med synd. likväl icke så att ju större lustan är vid aflandet, desto större blir barnets synd, nej en liten eld kan bränna mera än en stor. Arfsynden kom till alle, alle qvistar, som planteras och blifva nya träd, bevara smaken af den ursprunglige moderstammen. Redan hos barnet är arfsynden ett brott, med de första lifstecknen visa sig äfven tecken att gifva synden medhåll och efterlikna gamle syndare. Kroppen aflas af föräldrarne, själen ingjutes i denne genom en omedelbar skapelse-

handling, eljes måste den delas såsom kroppen. Hon är alltså ren såsom Adams själ, ännu oberörd af ondt eller godt, ty Gud kan icke vara syndens upphof, synden har sin rot i kroppen. Men själen blir smittad liksom vinet af ett orent kärl. Men köttets smitta är ännu ingen skuld, blifver en sådan först genom barnets fria sauntycke. Den första onda rörelsen är ofrivillig, hon kan derföre få nåd, är ingen dödssynd. Anders genomgår med mycken noggrannhet den syndiga viljans förhållande till den syndiga gerningen, de fyra synderna mot den helige Ande, som icke kunna förlätas, de s. k. dödssynderna. Vidare förekomma hvarjehanda kasuistiska spørsmål: Är okunnighet en synd? Är det en synd att vara döpt utan att hafva fått kristlig undervisning? Är det tillåtet att ljuga? Han är vidlyftig med afseende på umgänget mellan man och qvinna, äktenskap, naturliga synder, de andliges synder, hvilka äro mycket värre än lekmännens.

Frälsningen, genom hvilken gudsbelätet förnyas, är grundad utslutande i Guds fria nådevilja, endast människan kan frälsas, icke de fallne englarne. Verlden kan icke förtjena frälsningen, men väl skjuta henne ifrån sig, och hon gör detta. De, hvilkes fördömelse Gud förutser, förskjuta sjelfva uthållighetsgåfvan och allt godt. Förnuftet, naturgåfvorna kunna i viss mon leda till det goda, förgäfves sår man icke, tvättar tegelstenar, plöjer. Derigenom göres syndaren duglig, så att Gud kan upplysa hans sinne med dygdens ljus, naturgåfvan kan liksom locka nåden ned till sig och med hjälp af denna blir viljan räknad till förtjenst. Hos det gamla förbundets troende räknas gerningarna till förtjenst, dock hafva de äfven tro till det som skulle komma. Fullgiltig förtjenst förvärfvar människan dock aldrig, ty hennes lidande härnere kan aldrig stå i ett rätt förhållande till saligheten derofvan.

Tron gäller det osynliga, icke det vissa, ehuru intet är vissare än den. Trons artiklar kunna icke tros mot vår vilja, men att en vän skall dö, det kan tros emot vår vilja. Att kunna tro är en naturgåfva, att verkligen tro är deremot en den Helige andes gåfva. Tron genomforskar Guds djupheter, tron gör under, tron är det första och grundvalen, efter trons mått skänkas andens gåfvor. Villfarelse i tron framkallar Guds vrede och gör att alla dygder fly bort. Det mest centrala är tron på Herrens lidande, genom henne förvärfvas all förtjenst. Men tron såsom endast materia är ännu oformad, hon får sin form först genom kärleken och hoppet. Utan kärlek är tron död, ättika utan vin, ax utan korn, oljeskum utan olja, blomma utan frukt. Först den formade, i kärlek verksamma tron är rättfärdiggörande och den rätte grundval, som gör salig. Kärleken är alltså trons formande ljus, kärleken är det, hvori tron verkar och utpräglar sig. Han är icke vår förtjenst, han är af Gud, är den ingjutna dygden. Christi kärlek väcker vår kärlek, Hans på korset utsträckta välsignande händer lära oss gif-

mildhet, Hans törnekrona lär oss att kufva vårt onda sinnelag, Hans bristande ögon lära oss att sluta våra ögon för fåfängligheten. Hvilken tjenare dristar väl vara otacksam gentemot en så stor herres så stora och mångfaldiga förtjenster? Kärleken är det milda kors vi skola bära, men Han bär frälsningens tunga kors. Den som älskar som Maria Magdalena har sina synders förlåtelse, kärleken är mäklaren mellan tro och gerningar, alla dygders moder och formaren af alla dygder, hvilka utan kärleken äro formlösa. Han är Herrens milda ok, vägen till himlen, den evigt flödande källan, rikare ju mera ur honom öses, en olja kostligare än allt: kärleken, skölden mot satan, tron, brynjan mot världen, och hoppet, hjälmen mot köttets frestelser, äro de tre teologiska dygderna.

Under fromhetslifvets utveckling framkomma de särskilda dygderna. De tio budorden framhållas gent emot motsvarande synder, vilda djur, som skola tämjas, när strängarne röras på denna tiosträngade psaltare. De tre första buden hänföras till treenigheten, vid behandlingen af det fjerdte förmanas till lydriad mot presterne, som äro de andlige fäderne. Simoni framhållas som tjufveri, ocker och ränta angripas, tionde inskärpes. Bland dygderna sättas i främsta rummet de nyss nämnda tre teologiska, derefter de fyra kardinaldygderna, dessa fyra paradisloder, denne Eliasvagn, som förer upp till himlen. Äfven dessa äro i begynnelsen formlösa, de formas först genom kärleken, blifva genom denna katolska. Iklädd dessa dygder trädde den romerske höfvidsmannen inför Christus. Kan man hafva en dygd i anlag, som man icke har i verkligheten? Äro de sju hufvuddygderna, detta motgift till de sju dödssynderna, detsamma som den Helige andes sju gåfvor? Svaret är både ja och nej. Den som gifver 1,000 skilling gör sig mera förtjent än den som gifver endast en, men han har icke större förtjenst, under förutsättning att bådas kärlek är densamma. Din nästa är både din vän och din fiende; älska den ene i Gud, den andre för Guds skuld.

Skapelsen, englarne. Skapelsens formele grund är Guds vishet, hennes materiele grund elementen, hennes slutlige Guds godhet, som ville hafva deltagare i sin salighet. Skapelsens princip är Sonen, men äfven Anden har del deri, Gud talade, d. v. s. Gud födde Ordet. I begynnelsen skapade Gud englarne tillika med himlen, de äro Guds herrlighets krona, nio körer, personliga väsenden med fri vilja, ehuru ännu oformade. Först samtidigt med fallet fick dygden gestalt hos de gode englarne. Deras boning äro himlarne. I en af de högste himlarne tronade Lucifer, skapad och icke någon evig princip, en ljus sky af det första ljus, den fagrade af alle, mera strålande än stjernorna. Men han missunnades Sonen och ville vara lik Gud eller den andre guden. Då störtades han ned från himlen och med honom den tredje delen af englarne. Detta åsyftas, när det i skriften säges, att Gud gjorde

skilnad mellan ljus och mörker. De fallne englarnes fängelse är skyarnes värld, i hvilken de värste sattes längst bort från jorden, för att icke skada denna. De glädjas åt att pina och plåga människor, på grund af denna osaliga glädje känna de mindre straffet. Deras ondskaps makt är dock begränsad, och med verldsdomen upphör deras glädje. En af de ypperste bland de gode englarna är Mikael, Guds folks stridsman och väktaren af himmelrikets portar. Herrens bud genom englarna till människorna gå genom de högre körerne till de lägre, dock kunna äfven de högste englarna bringa dem till jorden, derest Gud så vill. När de uppenbara sig, komma de i en lekamen af luft. Hvar människa har sin gode och sin onde engel.

De sex skapelsedagarne äro förebilder för sex skeden i verldshistorien. Det första öppnas af Adam, strålande med dygdens glans, och har sin afton i syndaflo den. För det andra är Noah, den rättfärdige, morgonen: liksom himlens fäste skilde vattnen, så flyter arken som skiljare mellan floden och det nedströmmande vattnet. Detta skede varar till Babelstornets och språkförbistringens afton. Det tredje skedet sträcker sig från Abraham till Saul; liksom det torra skildes från vattnen, så skildes Judar från hedningar. Det fjerde skedet, med David som sol, profeterne som måne, de fromme som stjernor, räcker till landsflykten i Babel. Det femte, under hvilket Judarne irra omkring utan hem, liksom fiskarne i hafvet och foglarna under himlen, varar till Christi ankomst. I det sjette framträder Han, liksom Adam på den sjette dagen, en Herre öfver allt, med sin brud kyrkan, och den dagens aftonstjerna är antichrist, förderfvets barn. Derefter kommer den evige sjunde dagen, som icke känner någon afton. De sex dagarne hafva äfven motsvarigheter i Marias och i Christi lif. Ljuset, som skapades före solen, är en ljus sky, som sedan gick upp i solen. Himlens fäste är ett ishvalf mellan vattnen. Stjernor, foglar och fiskar skapades af vattnets ämne. Vattnen äro jordens ådror. Skyarne bildas genom afdunstning. Jorden vrider sig om af sig sjelf. Gud, som förutsåg fallet, skapade djuren att bespisa, kläda och arbeta för den syndiga människan. Flere skadedjur kommo till efter syndafallet, till straff, men också till gagn för människan.

Människorna kommo i världen, för att fylla talet i himlen i stället för de fallne englarna. Efter deras olika anlag skola de en gång upptagas i de englakörer, till hvilke de höra. I samma ögonblick som desse Guds arbetande tjenare skapades, kallade Gud sig Herren. Adam skapades fullvuxen af Edens damascenska röda jord, hans ande icke af Guds ande, utan af intet. Eva skapades icke af hans hufvud eller hans fot, ty hon skulle hvarken vara hans herre eller hans trälqvinna, utan som maninna af hans sida, hennes ande kom till på samma sätt som hans. Paradiset låg så högt, att det nådde ända upp till månen, syndaflo dens vatten kunde derföre icke nå det. Floderna

i paradiset voro Ganges, Eufrat, Nilen och Tigris, gränsbergen Kaukasus och Atlas. Adam och Eva drefvos ut till landet vid Damascus.

Kyrkan, helgonen och de yttersta tingen. Kyrkan är Herrens brud, den nya Eva, Hans hjälp, som skapades af Hans sida, då blodet rann ut ur denna. Alle de äro ett, som hafva en kärlek, en tro, ett dop och ett hufvud. Som vattnet och blodet strömmade ur Herrens sida, som vattnet strömmade ur klippan, som berördes af Moses' staf, så strömma sakramenten ut från Honom. Dopet med dess vatten, rödt af Herrens blod, dränker brotten och borttager arfsyndens skuld, men brodden är kvar. Liksom solen tål en sky, men drifver bort den svarta natten, så tål dopet de synder, för hvilka nåd finnes, men tager bort de dödliga. Dopet skänker barnet dygderna efter dess anlag och ökar dem hos de vuxne, dess verk fullbordas genom skriftermål, aflösning och bot. Nattvarden, denna föda för själen och icke för kroppen, försvagar straffet för våra synder och låter dygderna växa fram och gifver dem styrka. Är det kött Herren här räcker oss det-samma han räckte lärjungarne och i hvilket han led och dog? Snarare det förklarade, som blomstrade upp efter grafven. Anders talar om ångerns betydelse och uppmanar till bikt. Bannlysningen motsvarar utdrifvandet ur paradiset, ljusen beteckna kerubens svärd, botdrägten Adams kläder. Bönerna äro rökelse från kärlekens eld, intet förnekas dem. Kyrkans förböner för de döde hjälpa alle, som kunna frälsas, alle förut bestämde. Genom deras kraft brännes i skärselden bort alla de synder, för hvilka nåd finnes. Den minste delen af skärseldens pina öfvergår allt elände i verlden. Förbönen kan göra pinan lidligare för de förtappade.

I viss, ej i egentlig mening kunna helgonens lidanden kallas förtjenstfulla. Nu stråla de som stjernor i olika glans och vi böra åkalla dem. Kan icke efter skriftens vittnesbörd en annans tro hjälpa oss? Vi böra egna dem samma dyrkan som englarna. Läran om helgonen träder i bakgrunden, men Maria, alltid jungfru, denna stjernesol, kan aldrig äras nog; den henne ärar, han ärar Sonen, och Gud känner hennes ära som sin egen.

I läran om de yttersta tingen följer Anders bibeln och Augustinus. Antichrist var den sjettedagens aftonstjerna. Derefter kommer domens dag, mörk och förfärlig, sol och måne förlora sin glans, före domen går en verldsbrand, hvars lågor stiga lika högt upp som syndafloedens vatten. Denne brand bränner bort alla synder, för hvilka nåd står att få, de rättfärdige skadar han icke mera, än den glödande ugnen skadade de tre männen, ehuru väl de gripas af fruktan för domens stränghet — ifall man får tala om fruktan hos dem som tro. Törhända är Christus sjelf öfverengeln, som kommer vid midnattstid, d. v. s. i mörkrets och det fördoldas timme, under basunaljud, att väcka dem som sofva. Uppståndelsen är ett järkecken. De som då

lefva dö, förvandlas, omsmältas i hast. De förklarade uppståndne befinna sig i Christi mandomsålder, hvar lem, som naturen förnekat dem, växer fram som Eva ur Adams sida, allt fult, allt vanskapligt är försvunnet, människan står fullbordad ända till den minste lem, till det minsta hår. Herren, människan Jesus i guddomskraft, ses i skyarne öfver Oljoberget på sin herrlighets tron, öfver Honom reser sig korset, kring Honom sluter sig vittnenas skara, martyrerne med gyllene kronor och helgonen, de äldste som meddomare med svärdet. Framför tronen sväfva alla släkten från världens skapelse intill den ytterste dagen. Böckerna upplåtas, men den synd, som är ångrad, står icke i dem och den rättfärdige minnes henne utan att sörja, lika litet som vi sörja öfver våra tidigare sorger. Ett guddomligt ljus upplyser det som tidigare var doldt och dunkelt, det finnes ingen vrå, i hvilken det icke tränger in. Det eviga ordet ljuder: salighet eller dom.

De salige skåda Gud med lekamliga ögon, men Han är en ande och de skåda derföre blott den eviga glans, som omströmmar Honom. Hans kärlek är i alle, enhvar vill blott det hans Herre vill. Alle hafva de en penning, men denne gör dem tillräckligt rike, ty denne ende penning är Gud och det eviga lifvet. Alle hafva samma glädje i Gud. Men i äran finnes åtskilnad, liksom den ena stjernan öfvergår den andra i klarhet. Deras syn, som tränger igenom skapelsen, ser äfven de ondes pina, men de kunna icke mera sörja öfver denna, så oändlig är glädjen. De prisa Gud, som befriade dem från de lågor, i hvilka deras vantrogne förfäder brinna. Oändlig är pinan för den fördömde, för dem som föraktat Guds kyrka och sakramenten. Är det djefvulen, som pinar dem? Kommer deras pina från Gud? Deras ondska stiger och stiger. En eld, skapad från begynnelsen, brinner utan att förtära dem, han brinner och skiner dock icke. Der är kaos och förödelse, evigt mörker, eviga lågor och vid sidan af dessa ett evigt ishaf, evigt gnagas de af sorgens mask. Så litet som hundraden af år förökas med ett ögonblick, så litet en linie ökas med en punkt, kan deras pina ökas, derföre kan hon ej heller jämföras med någon timlig jämmer. Men för de salige dagas den nye himlen och den nya jorden, allt är renadt af elden, månen är som solens glans och solens som på skapelsedagen, sjufaldt mera strålande än nu. Men hvad är solens glans? Fadren, åt hvilken Sonen lemnat riket, är det ljus, som genomstrålar allt och alle, Han är friden och hvilan. Han är den dag, som icke vet af någon afton.

I ofvan anförda arbete redogör Hammerich för en skolastiker och en bibelteolog. Den senare är en svensk magister Mathias, fru Birgittas biktfader, afviden år 1350. Han har författat på latin kommentarier öfver hela bibeln, af hvilka den del, som behandlar Mose böcker, blifvit åt oss bevarad på svenska. Vidare har han utarbetat en fram-

ställning öfver Uppenbarelsboken, en samling af exempel ur det praktiska lifvet, som kunde tjena till belysning af de heliga tingen, äfvensom en handbok i poesiens konst. Han var efter den tidens mått en mycket lärd man, hvars intresse icke var inskränkt till det andliga.

Om arten af hans författareskap, sådant detta uppenbarar sig i hans parafra af Mose böcker, vill jag här icke yttra mig: detta hör till nästa bok af mitt arbete, i hvilket jag skall redogöra för den svenska medeltidens litteratur, och inom denna intager magister Mathias ett hedersrum. Deremot höfves det här att redogöra för hans uppfattning af det andliga. För bekvämlighets skuld följer jag äfven här Hammerichs af varmaste pietet dikterade framställning.

Gud, världen, skapelsen, englarna. Gud är den Han är, det är Hans fullkomliga namn. Han är det enda goda, intet är oss godt utan Honom. Han är den ofattbare; den som forskar efter Guds viljas förstånd, han begifver sig in i ett djup, som icke har någon botten. Guds ålder är utan tidgång och timmar, ett evigt ögonblick, förrän världen vard, medan hon är och efter domens dag. Från evighet födde Han sin Son, sig lik, och det som nu är kommet till oss, var evigt hos Honom och i Hans försyn. Han är den oföränderlige, den oändlige; trängtade Han efter tid och rum, då trängtade Han efter något, och då vore Han icke fullkomlig i sig sjelf. Men nu är Han så fullkomlig, att Han är allt, har alla dygder och krafter i en dygd och kraft, det är hans enfaldiga natur. Om vi än tänke Honom vara särdeles vis, särdeles god, särdeles väldig, då är dock allt ett hos Honom. Han är både rättvis och mild, och dessa dygder föra i Honom en fredlig strid. Rättvisan kräfver, att Gud skall hämnas, men miskundsamheten beder om nåd och drager det derhän, att Han skall bevisa nåd. Han förlikar så dessa systrar, att i alla Hans gerningar finnes både miskund och rättvisa och sanning. Han är den vise, Han låter törnet gro, på det rosen må komma fram. Han är sjelf allestädes och Hans välde, men Han ter icke allestädes sitt välde lika mycket. Han är den allvetande styraren. Hans enda syssla är att förstå sig sjelf som allravänast och allraväldigast och att uppenbara sig. Han är både ljus och fördold, ljusare än ljuset, så skola vi se Honom på domens dag, och tillika vår närmaste granne, som bor i gårdarne med oss i vårt hjerta.

Allt är antingen skapadt eller skaparen. Vise mästare hafva menat, att världen är af evighet och var med Fadren, Sonen och Anden utan upphof, som skenet är genast med solen. Detta beviste de sålunda: var foten från evighet i mullen, då måste också fjätet af evighet vara under foten. Nu var Guds hog och akt evinnerligen öfver allt det Han skulle skapa, ty Han är utan all omskiftelse. Men den heliga tron nedtrycker de vises förstånd och skriften lärar en skapelse efter

Guds vilja. Ting utan förstånd måste af nödvändighet göra sin gerning, ljus och låga måste skina. Men de ting som förstå mäta sin gerning med råd och vilja och begynna henne först när de vilja. Derfor säges, att viljan är sin gernings fru. Nu är Gud den allra förståndigaste och den allra friaste, därför skapade Han icke verlden förrän Han ville, men i Hans vilja finnes ingen botten. Som Han fattar sig sjelf fager och säll, vill Han, att flere skola blifva det och förstå Hans fågring och sällhet. Derfor skapade Han af sin goda vilja menniskor och englar att förstå och älska och lofva och tjena Honom, och all verlden att tjena menniskan, att hon så mycket hellre måtte tjena Honom. Han skapade tiden och verlden i tiden, som Han hade tänkt henne af evighet. Spörjer du, hvar Han var dessförinnan, så svaras: hos sig sjelf, som Han nu är.

När det heter i skriften, att verlden skapades i begynnelsen, förstås dermed i Guds Son, Hans renaste spegel för alla de dygder Han ville uppenbara och te varelser af mångahanda slag. Gud allena kan skapa, djeffarne kunna blott omskifta ett tings natur, som en stekare tänder eld under kitteln och gör det varmt, som förut var kallt. Gud gör under, ej med händer eller andre lemmar, utan med ett ord. Han skapade verlden af intet, ej af sig sjelf, af sin egen natur, som den välsignade Sonen, född af evighet, ej af något ämne, som en smed gör en yxa. Han skapade verlden god, dock ej så god som Han sjelf var, gammal, dock ej så gammal som Han sjelf. Himmel, jord, vatten, luft och eld äro de fem grundämnen, af hvilka allt är vorde. Först himmel och jord. Jorden är intet annat än det skarn, som himlarne sköto ifrån sig, därför kastas till henne ofvan och nedan alla orening. Om himlarne meddelas mycket. Hafva himlarne en själ eftersom de röra sig? Solen var redan förste dagen skapt efter sitt ämne, ljuset, den fjerde dagens verk är därför endast en fortsatt utveckling af den förste dagens. De sex skapelsedagarne äro att anse som engladagar. De äro förbilder för verldsäldrarne.

Törne och tistel och rifvande djur äro skapade af Gud, icke af fienden, såsom Manikeerne påstå. Det skadliga kan också vara till läkedom, till och med ormens etter. När föga vetande menniskor gå i vår Herres smedja, d. v. s. tänka öfver Hans händers verk, då kunna de undra, hvarföre skadliga varelser äro skapade. Men vår Herre visste väl hvad som behöfdes för att fullkomna verlden. När en rättvis domare bygger borg eller stad, då gör han ock mörkhus (= fängelse) och galge, innan någon bryter hans rätt inom staden. Efter de sex dagarne upphör skapelsen, endast människosjälen skapas omedelbart härefter af Gud. De visaste män gjorde beräkningar, de funnos fordom och hade starkare hufvud och hjerta än nutidens menniskor. Den, som vill trötta sitt hufvud, må räkna hvar planets gång. De sade ock, att många verldar skulle evinnerligen komma efter hvarandra och

enhvar af dem skulle varda 15,000 år gammal. Men denna tro och vantro strider mot den kristna tron, som säger genom vår Herres mun, att ingen vet något om domedagens tid utom Gud Fader i himmeln. Himlarne röras ej endast af sin natur, utan mest af englakrafter, som styra med förstånd efter Guds bud. Derföre varder himlarnes gång ej längre än så länge Gud vill och Hans englar styra deras färd. Han, som skapar, uppehåller äfven, och Han lät aldrig ondt komma till, såvida Han ej ville deraf göra godt.

Englarne äro efter Augustini mening skapade samman med himlarne och ljuset, efter andres mening många tider före himmel och jord. Å ena sidan är bilden af allt i verlden liksom infödd och inskapad i dem, i deras själ har allt skapadt sin spegel, å den andra sidan äro de Guds renaste spegel och se Gud i sig. De äro begåfvade med alla förmågor och i viss mening, efter deras naturkrafter, genast fullfärdiga, liksom en beskrifven tafla. De som stodo faste, när andre föllo, vordo så sälle, att de se Guds åsyn icke i en spegel, utan som vi se ljuset med våra ögon, ja så mycket ljusare, som Han är ljusare än ljuset. De äro kropplöse andar; utan öron och ögon och mål, som hos människorna, förstå de likväl hvarandre, och den enes tanke ligger dagsklar för den andre. Som konungen styr ridderskapet med en hertig eller marsk och bönderne med ridderskapet, så styr vår Herre alle himlar med englarne och alla lekamliga ting på jorden med himlarne, ty af deras kraft och makt framspringer och växer allt det jorden bär. Himlarne kunna ej röras af sig sjelfve, ty de äro icke lefvande. Om de rördes af tyngd eller lätthet, då rördes de antingen rätt ned som en sten eller rätt upp som en eld, och ingalunda så jämnt omkring som nu. Derföre är det visst, att himlarne röras och föras af förstånd. Icke så, att himlen och förståndet utgöra en natur, liksom människans själ och kropp utgöra en människa. Gud styr himlarne med englar och Guds engel är som styrmannen på sitt skepp. Derföre äro himlarne icke mera lefvande än skeppet. Det var Guds engel, som ledde Israel genom öknen och talade i Hans namn. Englarne gå före oss, när vi födas, och värja vårt lif till dess vi få rätt kristendom, annars förderfvade djeflarne alltför många arma människobarn. De bevara ock vårt lif i verlden och styrka det mot djeflarnes frestelser. De leda oss äfven ut af verlden till det rum, som Gud har ämnat oss i himmelriket. Människan har en skyddsengel och en ond engel. När en engel uppenbarar sig, lånar han en lekamen af luft.

Lucifer, den ypperste, förälskade sig i sin egen skönhet och föll. Han ville dock egentligen icke vara Gud. Väl hittas det, att en ridhare eller grefve ville gerna vara konung, och många klerker åstunda att varda biskopar. Likväl aldrig så, att den ene varder den, som nu är konung, och den andre den, som nu är biskop, ty då unnade de sig sjelfve icke rike eller biskopsdöme, utan dem som redan hade det.

Lucifer ville derföre icke blifva Gud, utan Gud lik; hvad han skulle varda af nåd, det ville han varda af natur. Många följde honom, liksom mången man hellre tjenar en mindre herre än konungen sjelf. Detta fall betecknas genom åtskiljandet af ljus och mörker, ty de onde englarne miste det välsignade morgonljuset och upptogos af den eviga natten. Men de gode fingo utan arbete för ett ögonblicks kärlek himlen, de tackade Gud för det säte Han gaf dem, och blefvo värdige att se den signade solen, Guds ansigte, och en evig dag dagades för dem. Ty englanaturen är andelig och så enfaldig, att hvarthän hon än vänder sig, vänder hon sig så enfaldigt fast, att hon sedan aldrig blir vänd derifrån. Så finna vi ock hos många människor, som hafva en ärlig natur; hvart de lägga sin hog och goda vilja, derifrån vilja de ytterst ogerna vända sig. Englarne känna ingen annan död än synden. Menniskans själ kan icke bättra sig efter döden, engeln kan aldrig annamma Guds nåd, sedan han en gång syndat, han kan aldrig synda, sedan han ett ögonblick fäst sin hogs ögon vid Guds åsyn. De onde englarnes rike är i luften och skyarne, der plåga de människorna med storm och tordön. Lucifer frestade vår Herre, nu är han bunden till domens dag och kan icke mera fresta, deremot fresta hans englar, dock mindre än före Herrens ankomst. Efter domen blir nedersta helvetet deras vistelseort.

Adam i paradiset, syndafallet, lagen. Adams själ och kropp skapades samman den förste fredagen, och en fredag syndade han. En fredag föddes och dog vår Herre Christus, en fredag kommer domens dag. Kroppen skapades af den våta jorden, i hvilken fanns de fyra elementens kraft. När en god mästare gör ett redskap, tager han dertill det som lämpar sig bäst. Aldrig finnes en smed så rik, att han smider en yxa af guld, ty jern biter bäst. Så gjorde ock vår Herre med människans kropp. Trälen skall vara klädd så, som han bäst må kunna tjena sin herre. Menniskan är derföre skapad med upprätt gång, med ögon att fritt skåda omkring sig och att allrahögst akta om sitt himmelrike. Menniskans växt är motsatt trädets, ty för trädet äro rötterna mun, genom dem drager det till sig sin föda. Menniskans hjerta är hetare än något annat djurs. Hettan vill af naturen stiga uppåt, derföre lyfter hon människans kropp från jorden och hon sitter mest i hjertat. Hjernan är deremot allra kallast och långt större än djurens, ty hon är sätet för människans vett, som häfver henne öfver djuren, hon bryter hjertats hetta. Själen använder kroppen som sitt redskap, ser med ögonen, hör med öronen och kungör sin vilja med munnen, dock förstär hon allt utan kroppen. Med sin själ och sin kropp är menniskan en mindre verld. Hon har förnuft med englarne, alla fem sinnen med djuren, växt med träden och gräsen och kropp med de icke lefvande tingen. I hennes natur finnes all verldens natur.

Själén var odödlig, men kroppen kunde dö, ty han var sammansatt af elementen, som kunna komma i inbördes strid. Gud aktade mera, att själen hade en brukbar, fast dödlig kropp än en odödlig, som var onyttig för naturliga sysslor. Så tager smeden jern till yxa, ty det gifver den bästa eggen, låt vara att jernet gerna rostar. Lifvets träd och alla träden i örtagården skola skaffa kroppen föda och själen med, ty hon är både ett andeligt ting och kroppens lif. Gud skulle i nåd hafva bevarat kroppen, så att han icke kunde dö; så länge menniskan gömde Guds budord, ville Gud bevara henne för allt obehag.

Adam hade rättvisa och alla dygder, icke af naturen, uteslutande af Guds nåd, han hade också en fri vilja. Han var skapad fullkomlig som allt Guds verk, liksom hade han en ålder af trettio år, han skulle kunna varda barnafader och styra boskap, och så klok, att han kunde lära alle den rätta tron och seder och alla nödvändiga konster till kroppens och själens tarf. Han hade så mycket vett och hade dock icke studerat, ty Gud är mäktigare än själen. Dock kände han icke öfverflödiga ting, en annans tankar, huru många stenar ligga på stranden eller huru många solgrand ses i ljusstrålen. Hans förmåga, ännu en obeskrifven taffla, skulle utveckla sig och blifva beskrifven. Han hade icke sett Gud annanledes än som Moses och Paulus sågo Honom. Dock förstod han Gud mycket ljusare än sedan han hade syndat, ty Gud sjelf talade hemligen med honom i hans hjerta och upplyste det, liksom Han talar med de gode englar. Han förstod Gud ljusare än vi. Jag känner bättre en smed, om jag ser honom i en spegel, om jag ser hans smide och gerning, än om en annan talade med mig om honom. I skapelsen såg Adam Skaparen i en spegel, och Gud och Hans lof var allt hvad han tänkte på. Han hade intet men af att han icke såg Gud sjelf, utan glädje och åtrå, och han kände sin tillkommande lön, att skåda Guds ansigte. Englarne tjente honom och djuren, och hela naturen tjente honom, liksom tranorna följa efter en och bina hafva en konung eller vise. Deras natur och väsen genomskådade han.

Mannen skapades först, för det han skall stundom vara allena, i synnerhet i heliga och goda tider. Qvinnan skapades honom till fagert fräse, icke af hans hufvud, ty då kunde hon vänta att blifva hans herrskarinna, icke af hans fot liksom hans fotapall, utan af hans sida, såsom hans naturlige kamrat och en bild af den saliga brud, som Gud fäste med sitt blod.

Allt hade fortgått i frid och glädje, om icke synden hade kommit. Menniskan skulle hafva vaktat lustgården och odlat honom, till dess Gud förde henne från jorderikets paradiset till himmelriket, från ett sällt lif till ett sällare lif och rum. Menniskoslägtet skulle hafva fortplantat sig. Barnen skulle hafva varit fria från synd, då de endast hade godt att se på, och godt är rikare än ondt. De skulle hafva

tagit till i förstånd, alltsom den våta, barnsliga hjernan småningom utvecklade sig. Den ene klassen af englar står öfver den andre. Sammalunda skulle den ena människan herrska i paradiset, den andra lyda — att tjena under sådant herredöme är fagert och hederligt frälse. Deras hem var Edens lustgård. Gud hade icke skapat dem i denne, utan ledt dem in i honom, på det Adam skulle veta, att han var af naturen dödlig, men odödlig i paradiset af Guds nåd. Lustgården lyfte sig helt upp i himlen i en evig strålgång. Människan störtades från honom ned genom luften, som var de onde englarnes hemvist, ned till jorden. Paradiset står dock icke tomt. Der bo Enoch och Elias. Der borta i öster, der paradiset ligger, blef solen skapad och der rinner hon upp hvar dag, och der skall hon sätta sig på domens dag och blifva der evinnerligen.

Mandråparen Lucifer såg, att människan genom lydnad skulle komma till den ära, som han mist genom sitt trots. Då afundades han och frestade människan i skepnad af en orm med kvinnoansigte. Människans grundsynd ligger i högmod, begär att likna Gud och tvifvel om Hans sannfärdighet. Människan var fri och kunde derföre synda, men Guds nåd skulle hafva bevarat henne, liksom Han bevarade Maria, derest människan blott sjelf velat. Var det då rätt, att Gud lät henne frestas? Ja, det var nödvändigt. Hvilken syndade mest, Adam eller Eva? I viss mening Adam, ty han var den starkare och klokare och följderna af hans fall skulle drabba oss alla. Men ur en annan synpunkt var Evas synd störst, ty hon syndade först och Adam lät sig förledas af henne, eftersom han icke kunde undvara hennes sällskap. Om Eva ensam syndat, hade de då fått stanna i paradiset? Var Adams synd dödlig eller kunde den finna nåd? Var straffet rättvist? Den dömde, som bäst kunde det; med fog begabbade Gud Adam: »se han är vorden som en af oss.» Men straffet, syndagälden, bestod deri, att han utdrefs ur paradiset, miste dygderna och all den nåd han förut haft. I kroppen stridde de fyra elementen, och sedan själen blef Gud olydig, hade hon ingen makt att stifta fred mellan dem, utan de blefvo henne olydiga, och det leder till döden. Häraf komma lekamliga plågor, trældom och sjukdom, jorden blef förbannad, djuren förvildades. Men människan behöll likväl friheten att välja. Gud skapar själen och gifver henne en fri vilja, som intet skapadt kan tvinga. Hon är alltid fri att följa lekamens lustar eller ej. En gerning blir synd först då, när viljan säger ja med hog och mun.

Som i en aftenstund lefver själen i denna verld, det mörknar, när själen skiljes från kroppen, till dess himmelrikets ljus dagas på domens dag. Vi äro alle syndare. För en människas skuld kom synden i verlden. Hvert barn födes med Adams synd den stund det födes i moderlifvet, ty vi höra till honom, som först syndade och var en höfvidsman för hela människoslägtet, och vi hafva af honom den natur,

som han förderfvade genom synden. Träl födes af trälar. Vi äro alle som en man. Såsom alle, som bo i en stad, äro ens män och hvar en byman kommer, varder han fången och umgäller, om hans husbonde har gjort någon orätt. Såsom handen umgäller och varder afhuggen för själens skuld, som hade viljan och styrde henne till ond gerning. Vi hafva alle lott i den syndiga natur, som Adam hade, derföre äro vi skyldige att umgälla med honom. Vi äro af naturen Guds vredes barn, förrän vi fingo kristendom. Gud lät människan först fresta sitt eget vett och styra sig sjelf med naturligt förstånd, till dess detta blef helt mörkt. Då fann människan, att vanan gick öfver förståndet, som skinn öfver ögonen, hon hade ingen hugnad af sitt envälde, hon var vorden helt blind. Så kom läkaren i den rätta tiden med lagens ljus.

Gud utvalde af sin fria nåd Abraham och gjorde honom till ett stort folk. Nu kom tiden för lagen, ty han skall ej gifvas annat än allmogesfolk, icke för trälars skuld, utan för frälsemäns. Han gafs af Gud genom englar, liksom vanlige timmermän hugga bord till ett skepp och köl, men skeppsmästaren sätter dem samman. Lagen gafs först åt Judarne: ingen slägt gjorde vår Herre den nåd, att Han visade sin gudlige rätt, utom Israels barn. En del af lagen gällde endast dem, hvilke förhöllo sig som klostermän till de andra folk; mycket är budet för klerker, som icke är budet för lekmän. Men de tio buden, samvetets tal, lagens ljus, äro alla människor skyldiga att hålla. Lagen är god, ty han är gifven af Gud och leder till Honom, god, men icke fullkomligt god. Budet är både ett och flere, ty fred och förlikning — budens ändamål — mellan Gud och människor gömmas i många budord, ty förbrytelserna äro mångahanda. Buden kunde vara ännu flere och gälla synder, som icke omtalas i dem, men de två grundförhållanden, i hvilka människan står, äro klart betecknade i Guds lag. Vill en man hålla sig efter en stads eller ett lands rätt och bo fredligt, höra honom tvänne ting till: först skall han hålla sig väl till den, som är förman för landet eller staden, sedan till alle dem, som bo samman med honom i landet. Derför har såväl karl som konung rätt öfver den, som bryter lagen. Tre ting är hvar man skyldig sin herre och landsdomare: att vara honom fullt trogen, göra honom skyldig heder och tjena honom med tack för landets fred och värn. Detta är innehållet i de tre första buden, som hafva afseende på den treenige Guden. De sju eller de 3 och 4 gälla deremot människan, ty själen har tre krafter, förstånd, begär och vilja, och kroppen är sammansatt af de fyra element. Från denne Guds rätt härstammar all mensklig rätt. Allt i den judiska religionen, reningar, seder, offer, sakrament, pekar mot Christus och Hans kyrka. Således lefde Guds vänner före Hans födelse med tro och tecken. Här och der har en from hedning följt samvetets ljus, dock hafva de fleste gått till af-

gudarne. Mose lag dräper, men gifver icke lif, ty han har ej nåd och dygd i följe, han blef gifven, på det menniskan skulle lära känna sig sjelf och bedja Gud om nåd och nådigare lagar. Och så skedde det. Längtan steg efter Kristus, om hvilken profeterne hade talat, och då komma gåfvor så mycket täckare, ju längre man har bidat och ju större åtrån efter dem varit.

Upprättelsen i Kristus, det kristliga lifvet. Guds Son, himmelrikets sol och ljus, rann upp i den renaste sky, i Vår frus lif, och upplyste verlden med den rätta tron. Han är jungfruns signade blomster, Guds renaste spegel, det ord, genom hvilket allt blef till. Mycket säges dock icke af Mathias om Kristus, Mose böcker gåfvo i allmänhet icke anledning dertill, då var Han, lifvets bröd, ännu andligen döld i ett ax. Kristus, heter det dock, är det sanna påskalammet, det enda offer, som förlöste verlden, Hans blod är den ende läkedomen, ingen annan finnes. Det finnes blott en prest, som löser oss till himlen: Jesus Kristus, som en gång i sin signade lekamen gick in till Fadren och en gång skall leda oss inför Hans ögon å domens dag. Adam dräpte människoslägtet och dömdes till helvetets sköte, men hans mandröp bötes med Christi blod. Med Guds Son dog Adams synd och vår naturs beska vatten blef sött, då det heliga korset fästes genom hennes ådror med starke jernnaglar, då Guds Son led döden. Kristus for ned till helvetet att frälsa helige mäns själar med sin staf, det är korsets pina, och for upp till himlen med två skaror, englarne och de heliga själarna. Nu föder Han englarne i himmelriket med den glädje, som de hafva af att skåda Hans guddom, nu föder Han människorna såsom den andliga födan i nattvarden.

Den fria nåden väljer af evighet, aldrig finna vi människor så goda och fromma, att vi ej se Guds nåd öfver dem, ingen är god utan af Guds nåd. Han allena kan utan tadel gifva den ene mera nåd än den andre, ehuru ingen af dem förskyllar det af Honom. Lifvets bok är vår Herres förtanke (predistination). Någre visar och känner Han af miskund och nåd, och dem Han ej visar låter Han efter till dom och rätt för Adams synd. Ingen kan fullkomligt veta, om han är Guds vän, utan att Gud sjelf visar honom det, men finner han med sig, att han gerna tål ondt för Guds skuld, må han med ödmjukt hjerta antaga, att han har Guds vänskap, ty sådan god vilja är emot naturen och öfver hans kraft.

Vi finna ej heller många upplysningar om det kristliga lifvet, om tro och gerningar eller om friheten. Här är emellertid intet tal om själens hemlighetsfulla, mystiska förening med Gud. Syndaren är icke värd Guds nåd och vänskap, förrän Gud gifver honom nåd att vara värdig, ty himmelriket är öfver vår natur. Gud gifver ingen människa dygd och helig nåd för det Han förstod hennes goda vilja. Gud gifver så mycket hellre en syndig man nåd, som han skickar sig väl med

goda gerningar. Två män stå under en sky, som utestänger från dem solens sken, då kommer ett väder och drifver bort skyn och solen vänder sig mot dens panna, som vänder sig mot henne, men ej på dens, som vänder sig bort. Men den syndiga människan förskyllar dock ej med gerningar himmelrikets ljus, förr än den Helige ande drifver bort skyn. Då skiner Guds nådeljus öfver den, som vänder sig till Gud. Gud tillgifver icke syndaren för det han beder om nåd, syndaren beder om nåd, för det Gud gaf honom nåd att bedja. Ingen är god utan af Guds nåd, utan denna kunna vi intet göra eller tänka. Den Helige ande gifver så lönligen sin nåd, att du vet icke, när Han kommer till dig eller far från dig. Att älska Gud kommer från Gud, som först älskade oss, denne kärlek är hetare än eld, ty hvarken vatten eller motgång kan släcka honom. Vår tro liknas vid en sky, ty såsom vi se solens ljus genom en sky och ej så ljust, som när vi se solen uppenbarligen sjelf, så förstå vi ock gudeliga ting med en rätt tro. Men hvilken och huru söt Han är och Hans värdschap, det äro vi ovärdige att veta, förrän Han sjelf ter sig och skiner öfver oss med ärans ljus. Dessa tre dygder, tro, hopp och Guds kärlek, leda oss öfver verlden till himmelriket, så som elden och skyn ledde Israels barn genom ödemarken fram till det heliga landet. Bönen är en rökelse, som brinner i Guds kärlek och gifver en söt lukt. Gud hör sin väns bön, ty vännen är skyldig att göra något för sin vän. En god mans bön är väldig och håller Guds hämnd tillbaka, en ödmjuk mans bön smyger sig in i himlen och högre ropar hans bön, lågt läst eller endast tänkt, än en syndig mans sjungna bön.

Kyrkan, sakramenten och de yttersta tingen. Härnere kämpar Guds kyrka och är i elände (i främmande land), men i himmelriket är hon hemma hos fridens Gud med alle helige män och alle englar. Klerker och lekmän hafva hvar sin rätt. Alle kristne män kunna komma till himmelriket, verldsmenniskor likväl med mera våda än klosterfolk, som bevara sin återhållsamhet. Endast presterne få komma in i sånghuset, såsom Moses och Aron fingo komma inför Gud. De äro vår Herres tänder, som bita och tugga syndiga menniskor med Guds ord, att de må blifva Hans andelige lemmar. Vår närmaste granne, som bor närmast samvetet, är biktfadren. Huru måste icke ogudaktige prester bäfva för Guds stränge dom, huru måste icke de själarnas läkare blygas, som ville högt äras i verlden och njuta hennes goda och icke känna Guds budord eller den heliga skrift. Hvad påfvar och kyrkans förmän göra är, som om Gud sjelf gjorde det. Påfven kan liksom en konung gifva menniskorna orlof från Guds rätt, han kan tillåta domaren att dräpa en menniska.

Mathias svärmar för jungfru Maria, den mildaste af alla fruar, som gaf blod af sitt blod för verldens frälsning. Hon var ren af moderlifvet, hon lofvade Gud först ett rent lif, hon är skärare än

himlarne, och nu sitter hon med sin Son i den tionde kören, högt öfver alle englar. Vi skola ära de heliges ben och mull, under det Gud ärar själen, så mycket hellre som Gud skall gifva deras ben evig heder i himmelriket. Bilderne äro lekmannens böcker. Fjärran vare det från vår tro, att det finnes några guddomskrafter i dem, men se vi fagre bilder, då vaknar vår hog till Guds kärlek. Vi skola ära Guds bild som Gud, liksom kejsarens kläder äras som kejsaren. Offer tillkommer dock Gud allena och bilderne göra inga järtecken, de svettas icke — det är en stor villfarelse.

Sakramenten, som hemta all kraft från Christi blod, skänka oss nåd och dygd och andligt lif, icke allenast för de njutandes ödmjukhet och lydnad, utan i följd af den i dem inneboende kraften. De äro Christi fullkomlige lag; i motsats till Mose lag, som skänker döden, gifver denne lifvet. Liksom oljan smyger sig genom kroppen till hjertat, så smyger sig Guds nåd in genom sakramenten. Dopvattnet väter kroppen och tvår själen, gifver henne den rätte kristendomen och gör henne till ett Guds barn och medlem af den heliga kyrkan. I nattvarden, denna andliga föda för alle kristne, skänker Herren oss sin guddom och mandom, gör den goda själen gladare än något vin gör menniskan, gör oss till sine käraste vänner och andlige lemmar. Derföre pröfve enhvar sig sjelf, att han icke äter och dricker sig till fördömelse, och bekänne ödmjukt sin synd för biktfadern.

I helvetet i skärselden plågas onde kristne och de hedningar, som dött vuxne, af det onda samvetet, hvilket rifver som en mask, och af elden. Odöpta barn se icke Guds ansigte, dock äro de sorgfria, liksom kätkarlens son har ingen sorg deraf, att han icke ärfver rike med konungens son. I Abrahams sköte gömdes de gamle fromme till Herrens nedstigande, i glädje blandad med längtan.

Alle sju verldsåldrarne lida till ände med sju dagar och nätter. Domedagen, som är den åttonde, bebådas af stora omstörtningar. Fyrtio år före domen upphör regnbågen att visa sig. Innan domen tugga Judarne icke mera på den heliga skrift, de hafva kommit till kärnan, i det de vidkännas den rätta tron och påkalla Maria och hennes son. Antichrist hör till Dans stam, han skall regera i $3\frac{1}{2}$ år, hans tuktomästare är Lucifer sjelf, och Christus dräper honom med det enda ordet: dö. De, som syndade med honom, få dock ännu 45 dagar till skriftermål.

De renade själarna komma bort från verdens mörker och kunna icke mera synda, Guds åsyn dagas för dem, och de få se Herren sådan Han är. Sedan förblifver Han evinnerligen utan tecken eller fördöljelse deras enda föda och fröjd. Allt är ett evigt sakrament. Deras lekamen blir sju gånger mera lysande än solen af ljuset från Guds åsyn, som skiner igenom själen, och själen skiner i sin ordning genom kroppen, så att denne blir skär och klar som dagen. När den ene

salige ser på en annan eller blott tänker på honom, far hans tanke genom dennes både kropp och själ. Vi förstå hvarandres hjertan. Här följer själen kroppen, men der är det omvänt, der är kroppen själens välbehagliga redskap, kroppen har ej mera behof af föda, glädjen i Gud störes icke af åsynen af de ondes straff, äfven i detta är Herren förherrligad. När tiden är förgången, då kommer den söndag, som ej har någon afton och som med rätta heter söndag, ty då skiner solen evinnerligen öfver all verlden utom i helvetet, då skiner den signade solen, Guds åsyn, för hvar god man evinnerligen.

Fru Birgitta Birgersdotter hade stått i mycket nära beröring med magister Mathias. Som han omfattade hon kyrkans tro och lära med det varmaste intresse, som han hade hon ett poetiskt sinne. Lika litet som han har hon lemnat en systematisk framställning af kyrkans lära. Hvad hon i detta afseende tänkte få vi leta fram ur hennes märkliga uppenbarelser. Äfven här har Hammerich bragt de olika uttalandena i ett sammanhang, och som han gjort det på ett förtjenstfullt sätt, följer jag honom. Hvad skulle det tjena till att vinnlägga mig om en i viss mon nyanserad framställning? Hufvudsaken hade blifvit densamma.

Gud och Hans väsen, treenigheten. Jorden, som bär frukt, och himlen, som gifver regn, de grönskande träd och de blomstrande örter, alla de tusen djur, som bevaras hvar i sin art, ljuset, som upplyser allt, bära vittne om en skapare och en försyn. Från åskådningen af det skapade, öfver hvilket hon är hänryckt, sluter hon till Skaparens skönhet. Samvetets röst, uppenbarelserna af Guds rättfärdighet och miskund i historien, Hans gerningar genom de helige bevisa, att Han är till. »Djefvulen, säger Herren, rädes och känner mig vara Gud, men människorna se allt, och likväl se de icke mig, de hafva starr i ögonen.»

»Jag är den jag är», säger Herren. Han är öfver, utom och inne i allt, håller allt, men innehålles af intet, det närvarande, det förflutna, det tillkommande är i Honom såsom i en punkt. Då hans guddom omfattar allt, är Han sjelf ofattlig, ty endast det ändliga kan begripas. Det är derföre förmätet att vilja fatta Honom med förnuftet och likväl bor Han i hjertat, det lilla stycke kött. Derigenom blef det mystiska skådandet af Honom en möjlighet. Gud är dygden, kärleken, godheten, sanningen, makten, visdomen, skönheten, miskundsamheten, rättfärdigheten. Miskundsamheten är i rättfärdigheten och rättfärdigheten i miskundsamheten, båda äro i hvarandra, äro oskiljaktiga. Så högt Gud stiger upp i sin rättfärdighet, lika djupt nedlåter Han sig i sin kärlek. När människorna åtskilja det som är sammanfogadt i Gud och glömma den rättfärdige, då är kyrkans fall nära. Det vore orätt mot djefvulen att taga från honom det som tillhör honom med rätta.

Rättfärdigheten begränsar miskundsamheten, och enahanda är förhållandet med Guds öfriga egenskaper, kärleksviljan begränsar allmakten. Gud kunde tala, så att all världen hörde Honom, Han kunde öppna helvetets portar, så att alle sågo det förfärliga, men Han vill det icke, ty ingen skall tjena Honom af fruktan och ingen kan gå in i himlen utan kärlek. »Allt, säger Herren, går som det är förut ordnad och förut känt, både fallet och frälsningen och de förnuftiga själarna äro förut kända i min guddom; detta gagnar dem likväl icke, ty jag gaf dem fri vilja. Ingen fördömes på grund af mitt förutvetande.»

De tre personerna i guddomen äro en vilja, visdom, makt, skönhet, dygd, kärlek, glädje, alle evigt i hvarandre, hele Fadren i Sonen och hele Sonen i Fadren. De äro oskiljaktige och nödvändige för hvarandre som elden och värmen, som bokstäfverne i ordet *ita*; desse uttalas tillsammans och blifva derigenom ett ord, som skulle lyda annorledes, om bara en bokstaf tages bort. De äro som färgerne i ljuset, olika hvarandre och dock i hvarandre. Den röde färgen tindrar genom den gyllene och den gyllene genom den röde, i förening med de öfrige färgerne bilda de ljuset, här är intet först eller sist, större eller mindre, allt är likligt och utsägligt. Som Fadrens så är Sonens och den oskapade Andens guddom, han omsluter allt. Christus säger: »Förrän Jag skapade himmel, berg och jord, var Jag i Mig sjelf, Jag, som är öfver, utom och inne i allt och allt är i Mig och utan Mig intet. Om någon flöge som den snabbaste pil, evigt, utan ände, aldrig fann han djupet i mitt välde. Jag är det eviga ordet, af hvilket alla ord äro och i hvilket allt lefver. Två ord har jag, dom och barmhertighet, i dessa två äro alla andra ord. Den Helige ande är ren som solstrålen och utan fläck, Han är värmen i sig sjelf och genomglödgar hela själen, så att hon brinner i Guds kärlek.

Skapelsen, försynen, englarne. Grunden till skapelsen är allenast Guds kärlek, liksom denne är grunden i den guddomliga styrelsen. När det spörjes, hvarföre någre dö så tidigt, hvarföre icke alle få samma mått af nåd, hvarföre ödet är utskiftadt på så olika sätt, hvarföre det onda tillåtes, då ljuder svaret: Guds dolda kärleksråd vill det. Oskapade, i guddomlig skönhet stodo ideerna från evighet inför Guds tron och begärde ödmjukt att blifva födda till lif genom skapelsen, skönast af alla var Marias idé. Englarne skapades före tiden och begåfvades med fri vilja. Då de föllo, skapade Gud människorna till att träda in i deras värdighet och fylla talet i den himmelske hären. Lika många djeflar, som föllo ned från himlen, lika många människor skola stiga upp till honom. Englarne äro faste som berg, brinnande som lågan, rene och utan fläck, och den kraft, medels hvilken Gud skapade dem, blef Hans första krona. De se och veta allt i Gud och uppteckna människornas goda gerningar. Hvar människa har en god och en ond engel, som följa henne från vaggan och till grafven, den

gode är hos Gud och tillika hos själen, blott den förhärdade syndaren måste han öfvergifva. Birgitta bad till sin engel, sin själs vaktare, och hon hörde honom bedja och svara å hennes vägnar. Äfven folken hafva sine skyddsenglar. Lucifer föll, derföre att han ville vara öfver Gud, menniskan föll, derföre att hon ville vara lik Gud. Bedårad af egen skönhet stirrade Lucifer in i det haf af ljus och herrlighet, hvari Gud bor, och missunnade Honom. Men då han kom nära glansen, bländades han som basiliken och blef mörk som afgrunden. Den skönaste af alla skapade varelser, blef han den fulaste af det fula, förfärlig att se och höra. Nu är han Guds bödel att straffa de onde, dock styr Gud hans ondska efter sitt dolda råd. Lucifer säger sig vara allvetande, men han ljuger, såväl han som de öfrige onde andarne veta i deras samvete, att Gud är den ende gode — liksom den, som en gång lärt bokstäfverne, äfven om han sitter i det mörkaste fängelse, der ingen ljusstråle tränger in, eger alltjämt förmågan att läsa. Hans hogkommelse är hans mage, fylld som magen med orenlighet och stank, der allt ondt är uppskrifvet, alle syndares ondska. Han och de onde andarne hafva ingen lekamen, men de bilda sig en af luft och drifva otukt på jorden. I helvetet är allt idel afund, helvetet har rättighet till hvar själ, som förskjuter frälsningen. Birgitta ser onde andar svärma kring ett altare, vid hvilket en prest, hvars bekännelse är som Judas', håller messan, de uppenbara sig för henne i skepnad af förfärliga odjur. Hon ser dem taga plats i de lemmar, med hvilka människorna synda, förnöjde och glade som sjömannen i sitt skepp.

Menniskan, jungfru Maria, helgonen. Menniskans kropp aflas, men själen skapas omedelbart af Gud. Kroppen är orsaken till synden, han är själens mörka hus (= fängelse), hvari hon skall bo för att dagligen hafva för ögonen sin skröplighet. Kroppens fem sinnen äro själens tjenare. Kroppen är ett as, som behöfver tarflig föda, arbete och stadigt påck, men när allt fulländas, skall äfven kroppen få del i Gud.

Synden, som kom genom fallet, har förderfvat både den lefvande och den liflösa skapelsen. Gudsbelätet förlorades, jorden blef förbannad. Fallet är förutsedt af Gud, men derföre var det icke någon nödvändighet. Adams synd har genom arf gått till alle, i sitt väsen är hon olydnad, egenkärlek, okärlek. Synden är den andlige döden och begrafningen, hon är som snö och köld öfver jorden, hon förqväfver hvar brodd, hon är som det barn, hvilket en moder skall föda till verlden och hon förmår det icke, barnet dräper då henne. Verlden före Christi ankomst är en öken, full af sönderslitande djur och ofruktbara träd, här finnes kärleken till verlden som en brunn med vildt vatten, och till henne äro de sju dödssynderna vägen. Gud vill, att alle skola blifva salige, men detta kan icke ske, såvida menniskan icke danar sin vilja efter Guds. Hon har icke mist sin fria vilja, hon kan

hängifva sig åt den gode eller den onde engelns ingifvelser, välja himmelriket eller helvetet, offra sin egen vilja åt Gud eller behålla henne. Om än alle englar drogo en syndare till Gud, kunde de icke fullborda det, om ej syndarens vilja rördes, och om alle djeflar drogo en syndare från Gud, förmådde de ej fullborda det mot hans vilja. Om den onde säger: »Vet Gud på förhand, att jag skall blifva fördömd, hvi skulle jag då arbeta på min frälsning?» då ve honom. Förhärdelsen träder fram hos honom, i det nåden tages bort, ty han står Gud emot. Det är därför fördömligt att säga: »Christus är skuld till det onda, därför att Han tager bort sin nåd». Det finnes ingen så ond och ovärdig, att han ej kan omvändas, om han af hjertat tillegnar sig Christi pina och hoppas på Guds godhet, genom hvilken jorden och träden bära frukt. Birgitta talar om de två vägarne, den brede och den smale. Hon ifrar mot dem som säga: »Vi vilja omvända oss i dödsstunden, det sista skriftermålet är ju en genväg till himlen».

Det är Fadern, som drager, vägen är den smale, många äro kallade, få utkorade. Ångern är vägen till Guds hjerta, han är själens samtal med Gud och måste stå i förhållande till syndens storlek. Tron, en Guds gåfva, är icke blott en *fides implicita*, tro på det som kyrkan bjuder, icke blott en historisk tro, utan äfven en *fiducia*, en förtröstan. Tron är kyrkans grundval, själens hand, som fattar Guds nåd, själens öga, som ser det osynliga, tron är i förening med kärleken källan till all kunskap. Många göra blott få goda gerningar och frälsas likväl genom tron. Tron är alla dygders moder, ty i henne arbetar den Helige ande invärtes, genom henne fullbordas Guds vilja. Det finnes blott ett ord, genom hvilket människan kan frälsas, och det är: »Jesus Christus, lefvande Guds son, miskunda Dig öfver oss».

Din tro och din vilja skola frälsa dig. Vi frälsas af tron, ty hon bevarar Christi lidande, dock ej af tron allena, ty utan kärlek är själen död inför Gud, men utan tron kan ingen kärlek finnas. Sök därför den sanna tron i den hel. Peters kyrka och fullborda henne i gerningar.

I betraktandet af Christi lidande mötas tro och vilja. Detta betraktande är vägen till Gud, genom det kommer en gnista af den gudomlige elden in i själen. Han, den oskapade evige, af hvilken och i hvilken allt är, Han, som fri från lidande tog på sig människans natur för att kunna lida, den odödlige, som underkastade sig dödlighet för att vinna odödlighet åt alla människor, Han må åtrås framför allt, som kan åtrås.

Christi hjerta skall vara mitt och mitt upptändas och förklaras i den guddomlige kärlekens eld, vår vilja skall vara: »Ske Din vilja». Vår egen vilja måste vi öfvergifva, för att böja henne är en fullkommen lydnad under den andlige Fadern en god öfning, bönen en nödvändighet. När själen beder: »Lär mig att älska Dig», då inympar

Christus såsom örtagårdsmannen den goda viljan i trädet, att det må blomstra. Så blifver den nya viljan sjelf ett verk af nåden. Viljan är trädets rot, ju djupare hon går ned i jorden, desto säkrare står trädet. Djefvulen rotar i mörkret som mullvaden, han kan väl gnaga på den tjocka roten, men aldrig förstöra henne, och trädet, som bäres af den roten, kan icke blåsas kull af världens stormar och icke vissna i verldskärlekens hetta. En sådan vilja upplåter himlen, hon behagar Gud, liksom jungfruns mun, röd af kärlek, inbjuder brudgummen att kyssa.

Den goda viljan utvecklar sig i goda gerningar, men hufvudvigten ligger alltid på viljan, icke på de enskilda gerningarna, utan kärleken äro de som kalla kol, men är bara kärleken med, då blifver den enskilda gerningen icke oundgängligen nödvändig. Herren ropar: »Den som följer mig skall icke dö.» Herren bär sig åt som skatan, som genom sina skrin och sitt exempel lockar ungarne att flyga. Vägen är lång, men man har att gå honom genom smärtan till ära, vilja vi icke följa Herren i smärtan, skola vi ej heller följa Honom i äran, man får icke himmelriket för intet. Man måste fördraga all ondska, liksom rosen har sina törnen. I begynnelsen synes det så tungt att lida och tåla försmädelse, det är som att bära bly, men litet efter litet blir det lätt som en fjäder. Ja, midt i frestelsen kan själen glädjas och tacka Gud, frestelsen är senapen, som renar själen. Lydnaden gaf Maria makt och ära, hon är högre än jungfruligheten, hon är kronan, ödmjukheten är den fullkomliga dygden och alla dygders moder, hon är själens vinge. Allmosor föra kärleken in i själen, de hjälpa den som pinas i skärselden, frivillig fattigdom är ingång till himlen. Jungfrulighet, fasta, tysthet hafva en renande kraft, det är godt att besöka de heliges ben, vallfärd friar från skärseld. Ofta varnar Birgitta för att drifva de yttre andaktsöfningarna för långt, hon förkastar den föreställningen, att de äro i och för sig något förtjenstfullt. Äktenskap med ödmjukhet kan gälla mera än jungfrulighet, den stora återhållsamheten är också en dörr, genom hvilken fienden kan komma in. Många höra flitigt messor och iakttaga utvärtes öfningar, men gå likväl förlorade.

Genom ett försakelsens lif hade Marta lärt att älska det som var ringast inför människors ögon, hon satt hellre bland fattige än bland rike. När Guds kärlek kommit in i själen, förenas Gud och själen. Då älskar människan Gud, icke för att befrias från pinan, utan derföre att intet är henne så ljuft som Gud, det enda goda. Så fullt har hon hängifvit sig, att det är henne likgiltigt, om hon skall, efter Guds vilja, vara i glädjen eller pinan. Gud känner då glädje öfver sin skapelse, alldeles som när Han hvilade på den sjunde dagen. Vi förvandlas till det vi älska. Synderna ligga inne i själen som gäster, som sofva i ett härberge.

Nu är Martas lif aflöst af Marias, Jakob har tjenat för beskådelens Rakel och vunnit henne. Detta är Marias andlige rikedom, Andens lag, att tänka Gud som den evigt närvarande, att förvandla allt skapat till skaparen, älska, förstå och njuta Gud, öfvergifva för Hans skuld den egna viljan, världen för himlen. Visheten, som är ett med kärleken, har fört sin lärjunge upp på det höga berget, beskådningens Tabor. Vägen var tung, på mången sten snafvade han, men nu hugsvalas han af en strålande sky, den Helige andes tröst. Längtan efter Gud har slutit Gud in i själen och själen in i Gud, det är en sådan utsäglig salighet, att hjertat är nära att brista af fröjd. Christus, hvilken himmel och jord icke kunde begripa, bor i hjertat, liksom trädet antändes af elden, så tändes själen af Honom. Själen har kommit in i den gudomlige cirkeln, der allt blir herrligare och herrligare intill fulländningen i det eviga lifvet, då bruden hvilar i sin brudgums famn. Den fullkomna människan genomstrålas af kunskapens sanna ljus. Då komma andliga syner, själen skådar i och af Gud himmelske bilder, som strömma ur Hans väsens djup. Så långt kan den enfaldigaste hinna, och den visaste hinner ej längre, ty den gudomliga visheten, som är själens spis, består icke i boklig konst, utan i att gifva sin vilja åt Gud. Men aldrig får man förgäta, att kärleken är åskådningens moder och derföre högre än denna.

Gud skall göra allt genom att skänka tron och den nya viljan. Men människan skall hjälpa till så vidt hon förmår, att hon flyr synden och att kärleken nås genom ånger, ödmjukhet och kärlekens gerningar. Den som vill i sitt hus mottaga en god gäst och herre, han göre härberget redo, strö golvet med dygdens blomster och rene alla kärl. Endast den är värdig att få Christi ord, som vill med goda gerningar förtjena himmelriket. Deremot heter det äfven: Det är fördömligt att tro sig kunna genom egen förtjenst göra till fylles för sina synder. Om människan tusen gånger dräpte sin lekamen för Guds skuld, kan hon likväl icke göra Gud till fylles för en enda synd, icke svara Gud för tusen, allt är idel nåd. Gud allena gifver att vilja och fullborda. Derföre bör man alltid göra goda gerningar och alltid räkna dem för intet. O Gud, jag vet, att jag har allt af Dig, af mig sjelf förmår jag icke annat än synda.

I jungfru Maria ser Birgitta den eviga skönheten. Maria är Skaparens moder och dotter, de rättfärdiges glädje, djefarnes förfäran, alle syndares tröst. Hon är aflad och född utan arfsynd, i den gyllene tid, då mörkret började skingras, hon är blomman i dalen, som vuxit upp högre än bergen, hennes fågring, så lekamlig som andlig, går öfver all beskrifning. Hennes andliga skönhet är friheten från synd. Hon syndade aldrig, ty Guds kärleks eld brann i henne, ja, icke ens djefarne kunna hos henne upptäcka så mycket orent, som man kan sätta en nålsudd på. Sjelf säger Maria om denna frihet från synden: »Tänk,

o menniska, dig sjelf som syndigare än alle andre, ty därför fick jag så mycken nåd, att jag visste mig icke hafva något af mig sjelf.» Med skönheten är visheten förenad. Maria blef den myrrhadoft, som steg upp mot himlen och lockade guddomen in i hennes lif, hon födde Christus med slutet qved och blef lekamligen upptagen i himlen. Der är hon englarnes drottning, som, lik morgonrodnaden, med sin klarhet strålar öfver himlarne, som med sina böner står, lik regnbågen, strålande öfver jorden. Liksom lätte skyar sväfva bönerna mot höjden, och de onde andarne fly för dem som svarte korpar. Fadren har underlagt henne allt, Christi verk och hjerta äro Marias, hon kan aldrig skiljas från guddomen, den som ser henne ser Gud. Men all Marias herrlighet är henne gifven af Guds nåd och för Christi skuld, hennes ära är Sonens ära.

I jämförelse med Maria träder hela skaran af helgon i bakgrunden. Birgitta citerar sällan något af dem.

Christus. Han är allestädes med sin guddom, herrligare än solen, som icke kan tränga genom berget, under det Han tränger igenom syndens berg och allt lefvande. Birgitta hör skarorna från himmel, jord och helvete aflägga vittnesbörd om Honom, Han har skapat allt, Han förde Judarne ut ur Egypten, Han gaf lagen och inspirerade profeterne. Lika litet som skenet kan skiljas från lågan, kan Christi mensklighet skiljas från Hans guddom, de följdes åt in i sjelfve döden, den guddom, som genomtränger allt, sänkte sig ned och tog säte hos människan. Såsom det skrifna ordet kan ses samtidigt med att det tänkes och uttalas, så kunde Han samtidigt vara synlig i köttet och till evighet hos Fadren och Anden. Hans utveckling på jorden var fullkomligt mensklig. Mot Hans skönhet äro ljuset och elementen icke mera än en skugga. Hans rättfärdighet öfverstrålar gudomligt alla helgons, ja, om alla stjernor blefve tungor och jämte alla helgon både om en enda orättfärdighet, en sådan kunde icke komma till stånd. Men det är tidens stora brist, att numera nästan ingen predikar den rättfärdige Christus, därför har kyrkans grundare, som är tron, blifvit i så hög grad undergräfd. Christi rättfärdighet och Hans miskundsame kärlek äro alltid i hvarandra, Hans kärlek är så djup, att Han, om så behöfdes, ännu en gång ville offra sig på korset, bara för att vinna en enda själ. Lidandets hemlighet är den djupaste uppenbarelse af Guds kärlek. Hans pina och död leda själarna in i himlen, Han köpte dem fria från djefvulens våld med det dyraste guld, som är Hans eget blod. Som en moder födde han oss från helvetets mörker till den evige dagen och aktade liksom en moder det för intet, till och med att dö därför. Som pelikanen när Han ungarne med sitt blod. Ständigt och jämt beskådar Birgitta korset, det andliga och lekamliga lidandet, dess fasor och sinnebilder, hon dröjer vid de minste detaljer. Christi lidande måste väcka genkärlek. Christus säger:

»Räkna du min pina vara något värd, visa då i gerningar att du älskar mig.» Synden kan icke förlåtas, utan att Guds rättfärdighet göres fullt. Försonaren måste ega full lydnad och renhet. Det har aldrig en människa, och hon kan derföre aldrig göra fullt. Blott en människa lik den, som hade syndat, och likväl en helig människa, blott Christus, den rene och rättfärdige Guden och människan, kunde försona, i det Han uppfyllde lagen och led pinan i människans ställe. I samma hänseende hvori syndats skulle göras fullt, liksom människan syndade i alle sine lemmar, så gjorde Christus fullt i dem alle. Genom lydnad ref Han sönder olydighetsbrevet, genom hjertats bitterhet gjorde Han fullt för äpplets sötma, genom sin död förtjente Han åt människan lifvets träd, genom sitt lidande köpte Han himlen och återgaf till människan den arfsrätt, hon hade sålt för ett äpple. Som människa kunde Christus icke utan lidande gå in i sin herrlighet, ehuru Han kunde det som Gud. Från helvetet hemtade Han, när Han nedsteg deri, hvad Honom med rätta tillkom, nämligen sine vänner. Inför lidandet träda hos Birgitta uppståndelsen och himmelfärden tillbaka. Hon betraktar Christus som domare, icke blott när Han dömer själen vid döden och dömer alle på domedag, utan äfven i verldshistoriens stora ögonblick. Hon ser Hans tron stå i himlen, hon hör Honom uttala domen öfver det förderfvade påfveväldet.

Kyrkan, sakramenten, predikan, bibeln, de yttersta tingen. Kyrkan är icke sten och väggar, utan ett samfund af kristna människor, Christi lekamen, Herrens vingård, ett ädelt läger af utvalde, skyddade af Guds englar. Kyrkan är med blod uppbyggd af Christus och helgonen, hon är sammanfogad af Guds kärlek, stenarne äro de rättfärdiges själar, hennes grundval tron. En Gud, en tro, ett dop i den heliga kyrkan. I henne finnes Christi lekamen, som stillar all hunger, den evangeliske visdomens vatten, doften af de heliges exempel och Christi lidandes vapen. Inom kyrkan, som utvändigt består af verldens sjutio riken, finnas många Christi fiender, som stulit sig in och undergräfvat tron, många likgiltige, som älska verlden framför Gud och stanna i kyrkan endast för att likna andra människor. Få äro Guds vänner, som förkunna ordet och vårda själarna, och likväl äro de kyrkans ende sanne medlemmar, endast för deras skuld omfamna englarne kyrkan med oändlig kärlek.

De sju sakramenten äro de sju kärnen i huset, de sju träden i lunden. De äro det innersta i kyrkan, de äro hvad köttet är i lekamen. I dem är Guds herrlighet innefattad och dold, på det tron må få sin belöning. En uppenbarelse af herrligheten skulle ju också genast dräpa de syndfulla människorna. Vid dopet är den treenige Guden sjelf närvarande. Fadren öppnar himlen, den Helige ande är med den som döper, Christus och Hans blods kraft är med i vattnet. Vattnet är blott ett element, men Guds ord och Guds blods kraft förena

sig med vattnet. Dermed blifver dopet genom ordet en förlikning mellan Gud och menniskor, barmhertighetens port, ett bortdrifvande af de onde andarne, en väg till himlen, förlåtelse för synderna. Här skänkes anden till pant, englarne till beskyddare, himmelriket till arf. Menniskan befrias genom dopet från djefvulen, förpligtas att tjena Christus, renas från Adams synd och alla andra synder samt får del i barnets rätt. Det gäller endast att hålla dopförbundet, att om detta brytes af svaghet, göra bot och bättring.

Äfven i nattvarden uppenbarar sig treenigheten och förvandlar elementen genom sin kraft. Under messan kunde Birgitta se eld, den Helige andes sinnebild, falla ned från himlen, i hostian såg hon gestalten af ett lamm och i lammet ett strålande menniskoanlete, symbolen för Fadren. Hon hör englar, sol, måne och stjernor besjunga hemligheten, att Christus är i sin herrlighet och likväl äfven i det ringa brödet, som presten inviger med ordet. Hon frestades en gång af tvifvel, och hörde då engeln och den onde anden tvista om Christi närvara i nattvarden. Christus sjelf tröstade henne med orden: »Liksom trädet, lagdt på elden, blir eld, på samma sätt blir brödet genom ordet Christus.» Herrens lekamen är föda och läkedom för själen, det himmelska manna, enkans mjöl, som aldrig förtäres. Både gode och onde njuta deraf, men Christus smittas ej mera derigenom än solen smittas af något.

Genom skriftermålet utplånas synden och straffet förvandlas till ära, detta är omvändelsens förste väg. Liksom en ugn är nödvändig för rökens skuld, sammalunda skriftermålet för syndens rök. För de oändliga straff, som menniskan förtjenat, gör aflaten fullt, när ångern kommer till, framför allt är den romerske aflaten riklig för en botfärdig själ, der finnes mera än någon kan föreställa sig. Mot handel med aflat har Birgitta likväl uppträdt.

Birgitta håller på en *intentio habitualis*, ej *actualis* hos den, som inviger det heliga. Derföre kan en dålig prest göra tjenst, så vida han icke är en kättare, ty då är hans fridskyss en Judaskyss. Äfven en sjuk kan bringa en läskedryck, äfven en spetälsk dörrvaktare kan öppna, så vida han har nycklarne, spetälskan smittar ej Christus. Till och med genom predikan kan törhända en ond tjenare göra gagn. Men när han i nattvarden närmar Christi lekamen till sin mun, viker Herren bort från honom med sin nåd — Birgitta såg honom omringad af onde andar. Har en lekman dristat inviga nattvarden, har denne likväl giltighet för den troende för hans tros skuld.

Bönerna äro brefven, som bruden sänder sin brudgum, detta kan djefvulen icke hindra, och brudgummen mottager brefven med glädje. Men de köttsligt sinnades böner äro för Gud som ljud af hårde stenar, som slås mot hvarandre.

Den ringaste kristen, som knappt kan sitt fadervår, är för Gud mera värd än den högmodige lärde, men man måste predika för honom, så att han kan vinna upplysning om salighetens väg. Derföre bedja Guds vänner, att män må sändas ut att förkunna ordet, och Herren sjelf bjuder dem gå ut att verka, varna, påminna, styrka, den åskådande Maria skall glädja sig genom en sådan Martatjenst. Presten skall som en god Guds stridsman upplåta sin mun. Äfven om han kring sig se mest verldsmenniskor, bör han alltid tänka: »Någre ibland dem äro väl fromme, som vilja blifva min Herres barn.» Liksom fiskaren skall han vada in i det oroliga, stormiga vattnet och vänta tåligt i timmatal, då kommer nog fisken. Men gäckas hans hopp och kan han icke få syndarne att omvända sig, skall han likväl bekänna sin Herre och tåligt bära skammen. Så gjorde apostlarne och de gamle, de aktade mera på andres frälsning än eget lif och ära, ja, hade de förmått gå i döden för hvar enda själ, hade de gjort det. De hafva sin lön. Stundom tviflar Birgitta, huruvida det är hennes kall att förmana andre, men jungfru Maria tröstade henne: »Tviflet är en frestelse af djefvulen, alle Guds vänner äro kallade att arbeta på själarna och att tala om Gud.» Den som har visdomens guld, predike dristigt för villige och ovillige, rike och fattige. Han skone och frukte ingen, han använde både hammare och eld, han predike med tålmod, han tjenar ju en herre, som sjelf led skammen. Hans predikan är ett nät, som han kastar ut, det skall icke bindas af filosofernes uppruttnade trådar, nej, predikan skall vara enfaldig. Guds kyrka begynnade icke med värtalige mästare, utan med enfaldige män. Endast den usle presten trängtar efter fäfängliga blommor, han tröskar halm och suger på ormens stjert. En god predikan är en välljudande malm, mäktig att draga syndare till Gud. Huru enfaldigt presten än utlägger ordet, bär han, om hans tal är sannt, blomster i munnen, som väcka lust till de bästa frukter. Predikan mognar palmens frukt, förmår den förlorade sonen att vända hem igen till fadershuset. Vål säga menniskor: »Domen blir icke så hård, Gud hade icke skapat oss, om Han skulle förneka oss himmelriket, det är icke så strängt som presten predikar». Men sådant tal sårar Herren, som likväl i sitt väsen icke kan såras. Han skall häfda sitt ords ära och stå upp som domare, och de skola se Hans herrlighet och förfäras.

Predikan skall vara grundad på bibeln, och dennes heliga ord äro jämte kyrkans vittnesbörd ett föremål för tron. När presten vigdes till sitt embete, räcktes honom bibeln, såsom svärdet räcket stridsmannen, att han alltid skall läsa i honom och veta, hvad han skall göra, och vara flitig i böner för Guds folk. Skriften, som vi kalla bibeln, kallas af Christus och Hans englar den gyllene, om henne vittnar Gud Fader: »Hvart ord i skriften utgick från mig och har sin kraft och bär hundrafald frukt. Mina ord draga till och med fienderne till

sig, som segelstenen [magneten] drager jernet, de stå i evig skönhet med de lifligaste färger som guld och ädle stenar och tindra för hele min himmelske här.» Men hur ofta möter icke den, som predikar det rena ordet, vantrogna hjertan, hur ofta anklagas han ej som lögnare? Den, som säger skriften vara falsk, skall aldrig se Guds anlete.

Birgitta tolkar bibeln allegoriskt. Hon uttalar sin sorg deröfver att bespottare med flit missförstå Christi ord i skriften. Än talade Han som Gud, än som människa, än dunkelt och i liknelser, än klart till och med för den enfaldigaste. Hon plågades stundom af tvifvel, i synnerhet på grund af olikheterna i de fyra evangelierna, men hon lugnade sig. Den Helige ande utdelar ju sina gåfvor på olika sätt. Än stiger Hans vågskål upp i det menckliga hjertat och fyller det med glädje, än sjunker hon, och Han tillåter att själen blir invecklad i svårigheter och störd af tvifvel, ja, förmörkas, förhärdas och hemfaller under kätterska villfarelser. Allt detta ligger i Guds outransakliga råd, den troende människa, som finner sig midt i ett virrvarr, skall icke förtvifla deröfver. Hur stora än olikheterna äro mellan evangelisternes framställningar, kunna de likvisst förklaras. Någre återgifva nämligen Christi tal ord för ord, andre redogöra blott för innehållet, någre skriva hvad de hafva hört, men icke sjelfve upplefvat. Olikhet finnes också i sättet att begagna ämnet: en sätter det sista först, en annan ordnar i tidsföljd, någre förtälja mest om Christus som människa, en mest om Honom som Gud. Men de evangelier, som kyrkan erkänner, äro alla sanna.

Det romerska systemet meddelar en formlig topografi öfver skärselden och helvetet. Birgitta gör på samma sätt. I skärselden åtskiljer hon tre pinograder. I det nedersta rummet, som är bygd öfver en helvetesugn, finnes på samme gång hetta och köld, elden uppfyller alla den fördömdes ådror och porer, han står och porlar i dem, än upp än ner, liksom vattnet i ett rör, men hans hud är det oaktadt så kall, att redan anblicken genomisar Birgitta, under det att etter rinner ut af tusen sår och utbreder en förfärande stank. Hetta och likväl köld, lågor och likväl evigt mörker, skam och osäglig fasa! Men icke ens här är miskundsamheten utestängd, de lefvandes böner hjälpa den döde, engeln hugsvalar själen och mildrar hennes plågor. Då infinner sig genast den onde anden och förmörkar den pinades ande, så att han likväl icke vet, om han någonsin skall kunna frälsas. I den andre graden är plågan mindre, här renas de döde, 'till dess guld det blir renare'. I den tredje graden är det utmärkande draget en stor brist på krafter, liksom hos dem, som komma upp efter en dödlig sjukdom, de känna ingen pina, men se icke Guds åsyn. Här vistas de fleste kristne, de fromme hedningarne och Judarne, äfvensom de odöpta barnen. Om dessa sistnämnda yttrar Christus: »Som solen skiner in i ett rum och här ses med brutne strålar, medan hon ses i sin fulla skönhet endast

af dem, som kunna lyfta sin blick till himlahvalfvat, på samma sätt ses min åsyn icke af de odöpta barnens själar, likväl äro de närmare till barmhertigheten än till straffet.»

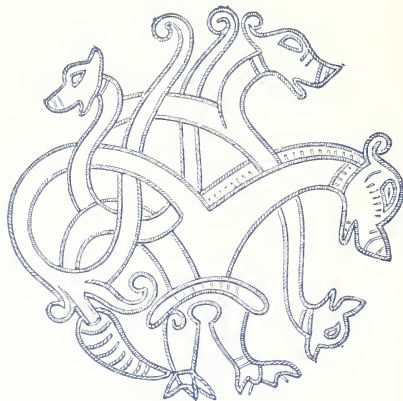
Helvetet ligger under skärselden. Här tronar djefvulen Æthiops, blåmannen, den fallna morgonstjernen, den ohyggligaste bland allt ohyggligt. Här finnes det omätliga djup, i hvilket själarna fara ned som snöflingor, med dödssynder öfver sig, och liksom snön smälter för solen, så smälter allt godt bort i dem. De blifva så onda, att de hellre i evighet vilja vara i helvetet än mottaga nåden. Här finnes intet annat än afund, eld och likväl evigt mörker, onde andar flyga omkring som gnistor från den brinnande ugnen. Här är gråt och tandagnisslan, här är en förfärlig fulhet, öfver all beskrifning, en jämmer utan ände, blott då och då afbruten af de onde andarnes glädje. Ty när djefvulen får lof att göra ondt, då har han samma känsla som en sjuk, hvilken förnimmer att hans bitter fiende är död. Det är den onda viljan, som upplåter helvetet, det är hon, som bränner här. Men det gifves grader i fördömseln, och Gud öfvar barmhertighet till och med i helvetet. Guds vänner hafva genom att påminna och afhålla från synd gjort det för många dragligare i pinan, de hafva tilltäppt de värsta hålen, så att han icke störtar ned i det allra djupaste. Voro helvetesstraffen eviga? »Förtryt icke, Herre, säger Birgitta, att jag talar. Vill du, den barmhertigaste guden, evigt straffa den som icke kan synda evigt? Menniskorna tro icke, att det stämmer med Din barmhertighet, sjelfva döma de ju blott i tiden.» Anden svarade: »Jag är sanningen och rättfärdigheten, jag betalar hvar och en efter hans gerningar och känner hjertat. Mine vägar och domar äro högre än verlden, som himlen är öfver jorden. Huru kunna väl de lefva i min rena evighet, som vilja lefva evigt och synda evigt?»

En väpnare hade missförstått en af magister Mathias' predikningar och sporde: »Om själen skulle gå omkring till domedag som ett djur och äta jord och blad af träden?» Då hörde Birgitta Herrens röst: »De renade själar se Guds anlete, lät honom predika, att de göra det, predika ständigt, säkert, i tid och otid.» Till himlen visar hon alla Guds vänner och de döpta barnen, men deras kroppar hvila i jorden till domedag. Detsamma gäller dem, som vid Herrens uppståndelse väcktes i sina grafvar. I himlen finnes intet materielt, men vi kunna icke tänka oss det himmelska annat än under jordiska bilder. Der finnes icke mat eller dryck, utan glädje i Gud och himmelsk lofsång, der är ärans stad, härskarornas mängd, der stråla de salige som stjernor evigt och alltid, der är kärleken fullkommen, Gud åtrås och älskas blott för sin egen skuld. Der är den hvila, som ögat icke kan se, örat icke höra, som aldrig är uppstigen i en människas hjerta. Der är Gud öfver, utom och i allt, och de salige, som äro i Honom och Han i dem, skåda allting i Honom.

Verlden kan liknas vid ett skepp, omtumladt af stormarne. Hon har tre åldrar, som svara mot förstammen, midtskeppet och bakstammen. Den förste åldern går till Christi födelse, den andre till nu, men nu börjar Christi lidande redan komma i förakt, och bakstammen visar sig, den tredje åldern har kommit, hvilken skall vara till domen. De tilltagande kätterierna, angreppen på kyrka och på allt, som är sannt och rättfärdigt, äro betänkliga förebud. En stor verldsdom närmar sig, påfvetronen skall störta, men för hedningarne skall upplåtas en trons port, ty det skall vara en hjord och en herde. Om någon tviflar härom, han gör bättre, om han beder sitt fadervår i stället för att disputera om sådana ting. Christus sköter bäst sjelf för sin styrelse. Det finnes många antichrister, men den siste, den store, syndens människa, skall födas vid slutet af den tredje verldsåldern. Han är icke längre fjärran, ehuru ingen känner hans tid eller stund utom Herren allena.

I det hufvudsakliga bekände Birgitta sig till den lära, som kyrkan på hennes tid förkunnade, men i mycket gick hon längre än samtiden. Hon var en föregångare till reformationen och har blifvit helsad som en sådan.

Om slutornamentet se del 1, s. 175.



NIONDE KAPITLET.

Klostren.

Innehåll: Munk- och klosterväsendet. — Benediktinerne. Korherrarne af den hel. Augustini orden. Premonstratenserne. Kluniacenserne. Cistercienserne. — Klosterväsendet i Sverige: Benediktinerne. Augustini orden. Premonstratenser. Cistercienser. — Tiggardordarne. — Dominikanerne i Sverige. — Franciskanerne i Sverige. — Birgittinerorden. — Karmeliter. Antoni-bröder. Kartusianer. — Beggjaner. — Allmän afslutning.



et berättas om Johannes döparen, att han vistades i öknen intill den tid, då han skulle uppträda för folket, samt att han, när han uppträdde, hade kläder af kamelhår och ett läderbälte om länderna samt att hans mat var gräs-hoppor och vildhonung. Österlandet är rikt på kontraster, såväl inom naturens område som inom de mänskliga förhållandenas. För somlige, med utpräglad själsriktning, blef verldslifvet med dess äflan och buller, med

dess lustar och frestelser, förhatligt eller det syntes dem farligt. Då bröto de tvärt dermed och kastade sig öfver till den fullständige motsatsen, till askesen, till ett lif, i hvilket man försakade allt, äfven det som plägar räknas som lifvets nödortf. Men Johannes gick igenom detta härdningens lif i syfte att bereda sig till värfvet att bland de sine blifva en ropandes röst, att bereda väg för Honom, som komma skulle och som var större än han. Detta behof att stärka anden genom att draga sig till en tid undan verldens mångahanda, som förvirrade och tryckte, och att i ensamheten hängifva sig åt betraktelser, själfpröfning och bön, har i långt senare tider uppenbarat sig. Jag har redan omtalat, huru Ansgar stundom sökte ensamheten, för att med stärkta

själskrafter återvända till det stränga arbetet. Men alle voro icke af samma art, som Döparen och Ansgar. Många voro de, som sökte sig bostäder i ödemarken, för att lefva uteslutande för sig sjelfve, utan att egna en ende tanke deråt, att de hade pligter att uppfylla mot sina medmenniskor. De kallades på grekiska ökenbor, eremiter (af *eremos*, öken) eller munkar, *monachoi* (af det grekiska *monos*, ensam).

I Egypten, som mera än de fleste andre af Österlandets delar var ett kontrasternes land, der öknarne å båda sidor pressa samman den bördige Nildalen, hade denna benägenhet för ett afsöndradt lif redan under heden tid slagit rot och vunnit stor utbredning. Der anknöt sig detta lif till dyrkan af guden Serapis. Vid dennes tempel funnos byggnader, i hvilke hans tjenare förde ett från ytterverlden afstängdt lif. Egypten blef ock det kristna munkväsendets vagg. Der funnos eremiter, som bodde ensamme i klipphålor, der slöto sig eremiterne samman till gemensam lefnad, der lades dermed grunden för klosterväsendet. Der bodde hvar och en i sin koja eller cell, och hvar cell var en fristående boning, cellerne voro ryckte nära intill hvarandre inom ett begränsadt område, cellinbyggarne stodo under ledning af ett öfverhufvud. En sådan by af celler och munkar kallades *laura*. Slutligen förenades cellerne i en byggnad, hvarigenom sammanlefnaden blef trängre och kontrollen från öfverhufvudets sida lättare. En sådan byggnad kallades på grekiska *monasterion* eller *koinobion*, det senare ordet syftande på lifvet i gemensamhet. Båda orden latiniserades och förekomma i latinsk form äfven i våre medeltidsurkunder. Det svenska ordet kloster går tillbaka till det latinska *claustrum*, hvilket ord syftar på den stränga afstängning, som skilde munkarne såväl från lekmännen som från det ordinära presterskapet. Det egyptiskt-kristna munkväsendet ordnades af den hel. Pachomius († 348), hvilken i sin ungdom hade varit Serapismunk. Ordningen inom klostren var, kan man säga, militärisk, och regeringen sköttes med ytterlig stränghet.

Klosterväsendet blef kort derefter införlifvadt med den kyrkliga organisationen genom Basilius den store, biskop i Cæsarea († 379). Det var en helt annan ande, som han inbläste i de kristna klostren. Munkväsendet skulle icke vara ett våldsamt undertryckande af den menckliga naturens kraf, utan ett återgående till naturen, dock paradt med en god del försakelse. Man skulle söka att likna Kristus, men man upptog derjämte de gode frukterne af den antika världens odling. Ädle andar, som icke kunde förlika sig med de dåliga sidorna i den tidens offentliga lif, flyttade nu bakom klostermurarne. Der försiggick ett betydande uppfostrings- och utbildningsarbete. Att detta skattades högt af kyrkan framgår otvetydigt deraf, att det blef allt mera sed att hemta biskopar ur klostren. Men klosterväsendet kunde icke hålla sig på den höge ståndpunkt, som Basilius hade uppställt. I klostren vann neoplatonismen med dennes mystiska riktning insteg. I klostren

samlades en massa munkar, som hörde till befolkningens drägg, som, obildade och drifne af fanatism, tilläto sig hvarjehanda ohyggligheter, hvilka gjorde klosterväsendet inom den grekiska kyrkan illa berömdt.

Småningom infördes klosterväsendet i Vesterlandet, inom Italien under 370-talet. Kyrkofadern Ambrosius grundade ett kloster i sin födelsestad Milano. Den hel. Martin af Tours († 400) anlade något som liknade ett kloster invid stiftsstaden vid Loire. Särskildt i Italiens och Frankrikes vestliga kusttrakter upprättades kloster. Under 400-talet flyttades munkväsendet från Gallien öfver till det keltiska Britannien och Irland. Inom dessa land anlade man klostren gerna i hafstrakter, på näs och öar.

Äfven mot det vesterländska munkväsendet kunde väl grundade anmärkingar göras. Inom klostren fanns icke den nödiga ordningen. Den tid låg icke så långt tillbaka, då landen voro hedniska, och många af dem, som vunno inträde i klostren, vore endast till det yttre kristne, under det deras inre i hög grad bevarade minnena från det hedna väsendet. Nöden i detta afseende var stor och kändes djupt. Det behöfdes en förbättrare af klosterväsendet, och denne framträdde: Benedikt af Nursia († 543), hvilken år 529 på Monte Cassino i Campanien anlade det sedan verldsberömda klostret. Han författade en ordensregel, som bär hans namn och är ganska vidlyftig: utom en inledning ej mindre än 73 kapitel. Munkväsendet skulle vara en dygdeskola och en frälsningsanstalt, klostret en tillflyktsort, i hvilken man öfvade sig i helighet. Hvert kloster fick en abbot¹ till föreståndare, som i allmänhet var enväldig; endast i vissa fall behöfde han rådgöra med klostrets seniorer. Icke hvem som helst blef intagen i klostret. Den som begärt inträde skulle pröfvas och pröfvas strängt. När han för att vinna inträde klappade på klosterporten, öppnades denne icke genast, i stället gjordes honom hvarjehanda svårigheter. Hade han tålmodigt fördragit allt detta under fyra eller fem dagar, släpptes han in, och för honom uppläts den för gäster afsedde cellen. En af de äldre klosterbröderne besökte honom, utransakade hans själstillstånd, förvissade sig, huruvida han i sanning sökte Gud, om han vore villig till Guds verk, till lydnad, till att lida smälek. För honom skulle framhållas allt det hårda och svåra, som man har att genomgå för att komma till Gud. Efter två månader upplästes för honom ordensregeln. Om han ännu vidhöll sin föresats, flyttades han nu in i novitiernes cell, inom hvars murar han skulle lefva och tänka. Efter sex månader upplästes för honom åter klosterregeln. Sedan ytterligare fyra månader förflutit, lästes klosterregeln för honom för tredje gången. Stod han fortfarande fast, underkastande sig att alltid lyda regeln och

¹ Af *abbas*, fader, äfven munk.

att aldrig lemna klostret, blef han högtidligen upptagen i brödernes gemenskap och aflade klosterlöftet.

Benediktinernes drägt bestod af en fotsid tunika med vida ärmar. Deröfver bars ett *scapulare*, ett tunikan liknande plagg, fast kortare och försedt med sprund i stället för ärmar. Något senare var skapularet helt uppskuret i hvardera sidan, men fram- och bakstycket sammanhöllos med på vissa afstånd anbragte knappar. Från 1100-talet försvunno knapparne, fram- och bakstycket sammanhöllos af ett band öfver hvardera axeln. Öfver axlarna och kring halsen bars ett tredje plagg, till hvilket hörde en hätta, som när vädret var dåligt kunde dragas öfver hufvudet. Färgen var i början valfri, men man stannade till sist vid den svarte färgen. På ett svenskt altarskåp från 1400-talet förekommer en bild af den hel. Benedictus, iklädd ordensdräkten (fig. 616).

Benedikts regel blef under tidens lopp utvidgad i god riktning. Till ordenspligterna hörde icke endast andaktsöfningar, utan äfven odlingsarbete i trädgård och på åker, handverk samt vetenskapliga och litterära sysselsättningar.

Från 700-talet förekommo äfven nunne-kloster inom benediktinerorden.¹

I och med detsamma som denne Benediktinerregel, från början afsedd för ett kloster, men sedermera upptagen för andra, hade kommit till stånd, infördes i munkväsendet något nytt: det är hädanefter ej längre fråga om munkväsendets historia i allmänhet, utan om de enskilde ordnarne, hvar orden bestämd af hans regel. I början fanns endast en, Benediktinernes, men andre, afsedda hvar för sitt kloster, uppstodo snart. Desse trädde emellertid i bakgrunden, och benediktinernes regel blef så godt som den ende gällande i Vesterlandet. Dels var han mycket fullständig, dels var han, med allt allvar, mild, fordrade t. ex. icke öfverdrifven återhållsamhet i afseende på mat och dryck, till och med vin fick drickas i klostret. Benediktinerklostren blefvo många och njöto stort anseende. I dem funnos framstående lärde: engelsmannen Beda, kallad den vördnadsvärde, Alcuin, känd från Karl den stores historia, Hrabanus Maurus och många andre. Betydande klosterekolor funnos t. ex. i S:t Gallen och i Reichenau. Synnerligen betydande var den missionsverksamhet, som från benediktinerklostren utöfvades i vestra och norra Europa: Bonifacius och Ansgar voro benediktinermunkar.

Allt menskligt är förgängligt. Benedikt hade genomfört en synnerligen viktig reform i munkväsendet, och allt syntes i början godt. Klosterbröderne skulle lefva af eget arbete. Men denna föreskrift kunde icke upprätthållas. Benediktinerklostren hade en mycket stor

¹ Nunna, i grekiskan och latinet *nonna*, betecknar en kvinna af en viss ärevördighet.

betydelse, och denna vann berättigadt erkännande. Allmänheten var angelägen att visa sitt fromma nit genom gåfvor till kyrkor och andra andliga stiftelser. Benediktinerklostren blefvo rika, och ordningen



616. *Benediktinerdrägt.*



617. *Cistercienserdrägt.*

Fig. 616 och 617. Efter målningar å dörrarna till ett altarskåp från Sångakyrka i Ångermanland, nu förvaradt i Statens Historiska Museum.

slappades. Detta gaf anledning till nya stiftelser och nye ordnar. Innan vi öfvergå till dem, torde det vara skäl att egna någon uppmärksamhet åt en annan stiftelse, som var till och med något äldre än Benedikts regel.

Förhållandet mellan de andlige och världen kändes i regeln svårt. Det andliga skulle gripa in i, uppfostra och omdana det världsliga, men mellan de två fanns onekligen en viss fiendskap. Den andlige fick icke besmittas af världen. Det gällde därför att gifva de andlige kraft att stå faste och att öfvervinna. Ett godt medel till vinnande af fasthet var sammanslutning. Så samlade kyrkofadern Augustinus kring sig liktroende andlige i trakten af Hippo. Utan att någon formelig regel fanns, bodde de samman och hade gemensamt bord; ingen fick personligen besitta egendom. Äfven nunneföreningar af beslägtad art funnos redan på Augustini tid. Småningom började man tala om den hel. Augustini regel. När denne — efter kyrkofaderns tid — kommit till stånd är icke klart. Särskildt i Italien hade flera liknande brödraskap uppstått, under olika namn och med olika ordningsregler. Innocentius IV föreskref år 1244, att de alla skulle förena sig om samme regel, hvilken han kallar den hel. Augustini. Alexander IV godkände år 1256 ett nyligen å en Augustinerförsamling fattadt beslut, att orden skulle hafva en general och fyra provinsialer, för Frankrike, Tyskland, Spanien och Italien. Orden skulle vara fri från den vanliga ställningen i rättsligt hänseende, och en kardinal förordnades till ordens beskyddare. Ordensdräkten skulle vara svart. Inom klostret bar man öfver tunikan ett hvitt skapulare. När man gick utom klostret, bar man ett hätteläde, som sträckte sig ned mot läderbältet. Ordensregeln var rätt sträng. Linne fick icke användas, och särskilda fastor voro föreskrifna.

Martin Luther var Augustinerbroder.

När Augustinus blef biskop i Hippo, slöt sig det af honom bildade samfundet fortfarande kring honom, och detta gaf anledning till en sidoutveckling af orden: **korherrarne af den hel. Augustini orden**. De funnos dels vid biskopskyrkor dels vid s. k. kollegiatkyrkor. Biskop Chrodegang i Metz gaf dem vid pass år 760 en egen regel, hvilken dock grundade sig på benediktinerregeln. Medlemmarne, kaniikerne, bodde i samma hus med biskopen eller (vid kollegiatkyrkorna) föreståndaren. Medlemmarne kallades *canonici regulares*, och bland dem funnos olika grader, beroende på de olika arbeten, som kommo till stånd inom kyrkan. Egendomsförhållandena gafvo emellertid anledning till upplösning, som började redan under slutet af 800-talet och var så godt som fullbordad under 1000-talet. Kanikerne bodde nu i egna hus och kallades *canonici seculares*. Ett försök till återställande af det kanoniska, d. v. s. gemensamma, lefnadssättet gjordes snart, men ledde icke till någon varaktig påföljd.

En utväxt från Augustinerorden voro **premonstratenserne**. Norbert af Xanten, en tysk man af hög börd och med stor rikedom, hade fått flere kyrkliga befattningar och var kapellan hos sin frände kejsar Henrik V. Hans lif var mera en verldsmans än en andligs. Efter en genomgången lifsfara uppträdde han år 1115 som botpredikant, uselt klädd, och sökte reformera det domkapitel, af hvilket han var medlem, skänkte bort all sin egendom och erhöll år 1118 af påfve Gelasius tillstånd att fortsätta sin reformerande verksamhet. Han sökte reformera ett kapitel i Laon, men misslyckades, anlade derefter år 1120 ett kloster inom landskapet Champagne. Under kringströfvande i en skogstrakt stannade han på ett ställe, som han sade hafva blifvit sig anvisadt af jungfru Maria. Han kallade derföre platsen *pratum monstratum*, den utpekade ängen, på franska *prémontré* — deraf ordens namn. Norbert var en orolig och våldsam natur, utan inre hållning och spelade en ganska stor politisk roll. Han dog år 1134 som erkebiskop i Magdeburg, hatad af kapitlet och af stadens befolkning.

Hans orden stadfästes förste gången af påfven år 1126. Det skulle vara ett reformeradt regulärt kapitel, lefvande efter den hel. Augustini regel, men blef i verkligheten en munkorden, delad i cirkarier, hvar och en under en circator. Abboten i Prémontré var generalabbot och hade vid sin sida tre franske abboter. Klostren förestodos af en abbot eller en prest. Ordensdräkten var hvit. Orden var fri från biskoplig domsrätt, ja alle biskopar i Polen och Pommern voro ställda under Norbert. I början skulle ett nunnekloster finnas i närheten af hvart brödrakloster, men rykten spriddes om ett osedligt lefverne, hvadan sammanhanget mellan klostren upphäfdes.

Såsom nyss sades, hade förfall börjat uppenbara sig inom benediktinerorden, och detta gaf anledning till försök att reformera.

Mot slutet af 800-talet ville hertig Vilhelm den fromme af Aquitanien genomföra en reform i detta afseende och anlade af sådan anledning ett kloster inom Burgund, som kallades Cluniacum, på franska Clugny. Till förste abbot kallade han en benediktinerabbot Berno, en framstående och lärd man, efter hvilken följde flere synnerligen framstående abboter. En af dem, Odo († 941), lät uppteckna *consuetudines cluniacenses*, benediktinerregeln i dennes ursprunglige karaktär med en del tillägg af sträng beskaffenhet. Dessa gällde icke endast klostret i Clugny, utan antogos äfven af andra kloster, i hvilka man kände behof af reformer. Till de stränga ordningarna hörde budet om tystnad under störste delen af dagen; bröderne fingo meddela sig med hvarandre genom tecken.

Kluniacenserne voro oberoende af biskoparne, de hade ställt sig direkt under påfven, hvilket för denne måste hafva varit angenämt, då det var honom viktigt att få bundsförvanter i striden mot biskoparnes anspråk. Ordens blomstring var i början utomordentlig. Tre

kluniacenserbröder uppstego på påfvestolen, Gregorius VII, Urban II och Paschalis II. Påfvarne öfveröste orden med privilegier. Generalabboten i Clugny fick rätt att bära biskopliga insignier, ja likställdes med kardinalerne. Hufvudklostret var synnerligen storartadt. År 1245 kunde klostret inom sine murar mottaga påfven Innocentius IV med hans följe, konungen af Frankrike med följe, flere andre furstar, en mängd prelater och riddare, utan att någon inskränkning behöfde göras i det utrymme, som i hvardagslag var tilldeladt bröderne. Kyrkan var utstyrd med en öfverflödande lyx. Detta var i sig tecken till affall från den stränge ordensregeln. Förfallet uppenbarade sig ock redan i början af 1100-talet. Abbot Peter den vördnadsvärde (1121—1156) visste att råda bot för det börjande förfallet, han styrde sitt kloster med vishet och kraft, upplifvade den gamla ordningen med en del skärpte tillsatser (allt köttätande var förbjudet, på fredagarne fick man icke äta något fett) och bragte hufvudklostret och hele orden till nytt anseende. När han blef abbot i Clugny, funnos der 200 munkar, när han dog hade antalet stigit till 460. Nya kloster hade blifvit uppförda, bland dem ett i en förstad till Konstantinopel, ett på berget Tabor, ett i Josafats dal. Men efter Peters död började förfallet åter gripa omkring sig.

Näste orden, med hvilken vi hafva att sysselsätta oss, cistercienserne, var en utsöndring från benediktinerorden. Det är den gamla historien: det inrotade, ständigt sig stegrande förfallet, denne gång hos Frankrikes benediktinermunkar. Den högbördige Robert, asket, med benägenhet för svärmeri, sökte fåfängt reformera. Sedan sökte han skapa på nytt. Detta lyckades honom med afseende på klostret Cistercium eller Citeaux, som han grundade i en ödemark i trakten af staden Dijon. Sjelf måste han lemna denna stiftelse, för att återgå till en något tidigare, der lifvet och verksamheten icke voro honom synnerligen angenäma, men klostret Citeaux utvecklade sig under andres ledning. Det stiftades å den hel. Benedikts dag år 1098, och redan år 1100 tog påfven det under sitt särskilda skydd. Det gick dock i början långsamt med denne nye orden, som skulle vara benediktinerorden återförd till ursprunglig renhet och kraft. Ur det af Robert bildade klostर्सamhället trädde en och annan ut, bortkallad af döden, men ingen ny trädde in. Det såg ut, som om hela stiftelsen trots eller kanske i följd af det höga mål det fått sig ålagdt skulle helt enkelt dö ut. Då uppenbarade sig en dag år 1113 en skara män utanför klostrets port, anford af den 22-årige Bernhard, ättling af en närboende framstående familj, och de begärde inträde att få lefva efter cisterciensernes stränge regel. Detta lockade till efterföljd, och till sist blef utrymmet i Citeaux för knappt. Redan två år derefter anlades i en enslig dal inom nordvestra Burgund ett dotterkloster, som fick namnet *Clara vallis*, den ljuse dalen, eller Clairvaux. Den nya

stiftelsens abbot blef den 24-årige Bernhard, efter tvänne års uppfostran och vistelse i moderklostret. Men han var ock en af sin tids störste män, och det var han, som gaf cistercienserne en maktställning inom kyrkan och inom den kristna världens olika land. Utom Clairvaux stiftades tre andra kloster, La Ferté, Pontigny och Morimond. Alla dessa första fyra dotterkloster blefvo sedan mödrar för nya klosterstiftelser, hvart och ett af dem blef hufvudet för en hel familj af kloster. Man förde inom denne orden noggranna slägtaflor öfver de olika familjerna. Sex år senare hade åtta nya kloster uppstått, och då — år 1119 — affattades den nye ordens store grundlag, den s. k. *charta caritatis*, kärlekens urkund. Abboten i Citeaux var ordens generalsuperior, närmast honom stodo abboterne i de fyra första dotterklostren. Ordensstyrelsen lades i händerna på 25 definitorer, bland hvilke abboten i Citeaux var ordförande. Inom Citeaux-familjen utsåg han fem abboter till inträde i definitorkollegiet. Abboterne i de fyra första dotterklostren voro sjelfskrifne medlemmar i kollegiet. Hvar och en af dem utsåg inom sin familj fem abboter, af hvilke abboten i Citeaux egde att stryka en. Den lagstiftande och afgörande myndigheten tillkom generalkapitlet, som årligen hölls i Citeaux och till hvilket i början infunno sig ordens samtliga abboter. Denne ordensregel framlades för biskoparne i de stift, inom hvilka år 1119 cistercienserkloster förekommo, och blef af dem godkänd. Inom ett nytt stift anlades aldrig ett kloster, utan att biskopen på förhand hade förklarat sig erkänna grundregeln. Härmed voro ordens angelägenheter fullständigt undandragna inblandning från biskoparnes sida. Redan år 1119 erhöll grundregeln påflig stadfästelse. Att den sålunda fast bildade orden vann storartadt uppseende och stor tillslutning var en följd af Bernhards af Clairvaux storartade personlighet — storartad trots de fel, som hos honom förekommo. Inom orden kunde alle de, som önskade helig tukt och tillfredsställelse för benägenhet för andligt svärmeri, få ett efterlängtadt tillfälle att finna ro och en med denna för enlig verksamhet. Men äfven utom klostren var Bernhard verksam. Han ledde den svärmiska rörelse, som förekom utanför klostrens helgade murar. Han predikade korståg. Han drog riddareordnarne in i närmare förbindelse med kyrkan. Han uppträdde energiskt mot allt hvad han räknade för katteri bland teologer och lekmän. Han kämpade för erkännande af påfvens makt och myndighet. En hans lärjunge blef påfve under namnet Eugenius II. Det är under sådana förhållanden icke underligt, att cistercienserne emellanåt kallades bernhardiner. Så skedde äfven i Sverige.

År 1151 funnos 500 cistercienserkloster. Ett generalkapitel förböd upprättandet af flere kloster — man fann förmodligen att ett ännu större antal skulle försvåra den allvarlige kontroll, som kräfdes för upprätthållande af ordens renhet —, men detta hjälpte icke: vid

midten af 1200-talet funnos 1,800 kloster. Men då var ock ordens bästa tid förbi. Man lossade på den ursprungliga strängheten, tvistigheter uppstodo inom orden, inom den kyrkliga världen hade tiggareordnarne vunnit främsta rummet.

Äfven inom cistercienserorden funnos systrakloster.

Jag nämnde nyss det strängt upprätthållna filiationsförhållandet mellan ordens kloster. När ett kloster anlade ett nytt, sändes till den nye orten den nye abboten och med honom åtminstone tolf bröder — Christus och de tolf apostlarna. Med dem sändes de böcker, som behöfdes för gudstjensten och för upprätthållandet af förbindelsen med orden. På den nye orten måste naturligtvis finnas nödige byggnader: ett kapell (*oratorium*), matsal, sofrum, celler för gäster och portvaktaren. Men desse byggnader voro endast provisoriske, först sedan stiftelsen kommit till stånd, uppfördes de ordentlige byggnaderne med kyrkan som medelpunkt. En sådan koloni fick icke utsändas, såvida icke moderklostret hade sextio münkar. Dessutom måste inhemtastillåtelse från generalkapitlet. Från moderklostret skulle hvart år visitation företagas inom dotterklostren. Abboterne i de fyra första klostren hade skyldighet att förrätta visitation af hufvudklostret i Citeaux. I dotterklostret valde bröderne abbot, men valet skulle ledas af moderklostrets abbot. Dotterklostrets abbot skulle åtminstone en gång om året aflägga besök i moderklostret. Att afsätta en abbot tillkom generalkapitlet. I början, då man höll på att samtliga abboter skulle vara närvarande vid generalkapitlen, fanns ingen annan giltig orsak för uteblifvande än sjukdom. Med anledning af de långa afstånden kunde man dock icke i längden upprätthålla fordran på att alle abboter skulle infinna sig.

Hvart kloster styrdes af en abbot, som var ansvarig för tukt och ordning inom klostret och representerade klostret gent emot ytterverlden. Han mottog gästerne och åt med dem vid ett särskildt bord. Han hade egen bostad och eget kök. Bröderne kallade hvarandra du, men sade till abboten och priorn I. Abboten förrättar alla sakramental handlingar inom kyrkan. I koret och vid processioner börjar han den förste antifonen och håller emellanåt kapitel. Han utnämner alle tjenstemän inom klostret, hvilke svärja honom ed och till honom aflägga räkenskap. Han vigdes af stiftets biskop och gaf honom följande försäkran: »Jag broder . . . , abbot i . . . kloster, lofvar dig såsom min andlige fader och biskop, liksom dine efterföljare, alltid underordning, vördnad och lydnad, såsom den hel. Benedikts regel fordrar, så vida icke ordensföreskrifterna derigenom kränkas.» En af biskopen vigd abbot utöfvade öfver klosterbröderne den tillsyn, som eljes skulle tillkomma biskopen. Han egde rätt att utse munkar till prester, och biskopen måste viga dem, utan att dessförinnan företaga någon pröfning. En biskop fick aldrig, äfven om han tillhörde cisterciens-

sernes orden, viga en novis, företaga visitation i klostret eller blanda sig i ett abbotsval. Men när det var fråga om att viga en kyrka eller kyrkligt föremål, vände man sig till biskopen, hvilken dock icke fick för en sådan embetshandling uppbära någon afgift.

Priorn sköter, när abboten är frånvarande, hans tjänst, men får icke förrätta några sakramentala handlingar. Hans egentliga uppgift är att leda alla öfningar och arbeten. Han kallar till kapitel, ringer till tvättning och kallar i refektoriet tjenarne. När han, i tur och ordning med bröderne, har sin vecka i köket, har han ingenting att skaffa med åkerbruket eller skötseln af kreaturen. Han mottager brödernes bigt, ger aflösning och bestämmer straff. Han har att vaka öfver att ordensföreskrifterna iakttagas.

Subpriorn skall väcka bröderne till matutinan. Han skall se till, att munkarne mellan läsningen och kapitlet förhålla sig ordentligt. I öfrigt är han priorns vikarie.

Novismästaren undervisar noviserne, som gå igenom sitt profår, i klostrets ordning, leder dem till kyrkan, bestraffar dem, för dem till arbetet, sörjer för deras nödtorft, för dem till kapitlet för att höra predikningarna, ålägger dem penitens, beskriver för dem deras fullständiga upptagande i orden, uppläser för dem ordensregeln, leder dem fram till den högtidliga vigningen, sköter om vigvattnet och kåpan, hjälper dem vid påklädandet, anvisar dem, efter föreskrift af priorn, bäddar i munkarnes sofrum, bistår dem i öfrigt med upplysningar rörande ordningen.

Sakristanen (*custos*) sköter med tvänne biträden det yttre af gudstjensten. Han sköter ringningarna, tänder vintertiden ljus i sofrummet, tänder ljusen i kyrkan och i gången från sofrummet till kyrkan. Han öppnar och stänger dörrarna, ringer till kapitel, till prima, tertia o. s. v.

Sångmästaren (*cantor*) med en subcantor leder sången. Vid vexelsånger stå han och hans biträde å hvar sin sida i koret. Han bestraffar dem, som visa försumlighet i kyrkan. Han upptecknar hvilken broder som skall sköta om köket och gästerne, liksom dem som hafva något att göra vid kommunionen eller skola läsa i kyrkan. Han låter skrifva nödiga böcker och sköter biblioteket (*armarium*), hvilket skall vara stängdt under de tider, då bröderne hafva kroppsarbete eller sofva. Han förvarar klostrets kalender, påskaftonen inför han årtalet, epakterne, konkurrenterne och indiktionerne,¹ upptecknar de döde och skrifer de bref, i hvilka öfrige ordensklöster underrättas om timade dödsfall.

Sjukmästaren (*infirmarius, magister infirmorum*) hade tillsyn öfver sjukstugan och skötte för de sjuke tidegudstjensten. Han vårdade de

¹ Dessa termer komma att förklaras i näste del.

sjuke, gaf dem mat (de fingo kött äfven vid tillfallen, då detta var förment de friske), eldade vintertid i sjukstugan, tvättade hvar lördag de sjukes fötter och lemnade dem kläderna, när de åter kunde infinna sig i koret. Dog en broder, lade han på golfvet grafklädet och på detta den döde, gaf ett ljudande tecken för att tillkännagifva dödsfallet, tvättade liket med varmt vatten och ombestyrdede begravningen.

Källarmästaren (*cellerarius*) hade i sina många bestyr flere biträden, en underkällarmästare, som var munk, och flere lekbröder. Han fick tala med alle i klostret. Han hade tillsyn öfver klostrets jordagods, mottog afkastningen och sörjde för konventets underhåll, han anskaffade lifsmedlen, mottog hvar lördag af dem, som haft veckan, kökets tillhörigheter och öfverlemnade dem åt de nye. Han sörjde för den yttre ekonomiska ordningen i klostret, införde i kapitlet noviser och lekbröder, som begärde att få gå igenom profvotiden. Källarmästaren hade att sörja för gästernes välplägnad. En gång i månaden aflade han inför abboten räakenskap för inkomster och utgifter. I hans närvara afgåfvo förvaltarne af jordagodsens och verkmästarne räakenskap. *Cellerarius* hade således mycket vidtomfattande och viktiga uppgifter att fylla och var derföre inom klostret en betydande man. Ofta deltog han derföre — äfven i Sverige — i viktigare förhandlingar med den yttre världen.¹ I större kloster anställdes vid sidan af källarmästaren en eller tvänne tjenstemän med titel af *bursarius*, till förvarande af klostrets förmögenhet med redovisningsskyldighet inför abboten.

En tjensteman hade att svara för refektoriet, d. v. s. matsalen, för bröd, öl och vin, för handdukar och för kvarlevorna efter måltiderna.

Hospitalarius, med en lekbroder vid sidan, betjenade gästerna.

Portvakten hade sin plats vid ingången till klostret. Sommartiden intog han sin plats omedelbart efter *laudes*, vintertiden så snart dagen grydde. Kom en främling, sporde han efter dennes ärende, helsade honom med böjda knän och bad honom taga plats vid portvaktarecellen, till dess hans ankomst hunnit blifva anmäld för abboten. Munkar och lekbröder, tillhörande orden, fingo utan vidare träda in, men aldrig en qvinna. Portvakten hade i sin cell ett brödförråd, så att han kunde gifva åt förbikommande fattige; dem lemnades äfven kvarlevorna från måltiderna. Ringde det till bön, förrättade portvakten sin i cellen.

Klädmästaren (*vestiarius*) hade att sörja för klosterinvånarnes kläder och hade under sig hvarjehanda handverkare, skraddare, skomakare, garfvare och väfvare. Han var befriad från allt deltagande i

¹ En urkund af år 1225 t. ex. omtalar som representanter för Alvastra kloster, närvarande vid en tingsförhandling, abboten Simon och *cellerarius* Gustaf.

de gemensamma arbetena, och hans närvara ansågs så vigtig, att han aldrig fick gå utom klostret utan särskild tillåtelse.

Äfven förekommo verkmästare, i synnerhet under de viktigare byggnadstiderna, bagare m. fl.

De här uppräknade tjänsterna voro ständiga. Andra tjänster sköttes i tur och ordning af s. k. *hebdomadarii*, d. v. s. tjenare för en vecka. Presterne i klostret turade om med hållandet af tiderna, en förrättade gudstjensten, en annan biträdde. En tredje läste under hvar af veckans dagar i kapitlet en predikan, efter priorns val. En fjerde hade att tvätta händer och fötter på gäster. Två bröder tjänstgjorde hvar vecka i köket, tillredde mat och dryck, höllo i ordning tvättvatten, hvilket under vintrarne var varmt, tillkännagåfvo medels ringning måltidstimmarne. Voro de ledige i köket, deltog de i de öfriga arbetena. Lördagarne skötte de tvätt, gjorde kärnen rena, sopade köket, trafvade upp veden för söndagen och antvadtade allt i källarmästarens händer. Slogo de sönder något, fingo de göra bot i kapellet. I abbotens kök tjänstgjorde en klosterbroder en vecka åt gången.

Sökte någon inträde i klostret, skulle han hafva fyllt aderton år och kunna nöja sig med tvänne måltider under dagens lopp. Efter fyra dagars väntan leddes han in i kapitlet och tillspordes af abboten hvad han både om. Han svarade: »Om Guds och eder barmhertighet». Abboten framhöll då för honom klostregelns stränghet; skulle han kunna efterleva denne regel? Svarade han ja, afskedades han med orden: »Gud, som börjat i dig ett godt verk, må ock bringa det till fullbordan!» Tre dagar efter hvarandre föres han sålunda in i kapitlet, tre dagar efter hvarandre vexlas frågor och svar. Under desse tre dagar betraktas han som klostrets gäst och bor i gäststugan. Den tredje dagen flyttar han in i noviscellen, och då börjar profäret.¹ Novisen deltog med munkarne i all gudstjenst, i arbete, hvila, läsning och sömn, fick mat och kläder, men bar icke den egentliga munkdräkten. Novisen skulle så vidt möjligt var hålla sig inom klostret; skickades han ut på åkern, skulle han vara tillbaka före nattens inbrott.

Efter profärets slut kallades novisen inför kapitlet och tillfrågades, huru han förfogade öfver sin förmögenhet. Sedan följde han konventet in i kyrkan. Var han prest, vigdes hans presttönsur till munktönsur, var han lekman, rakades hufvudet efter munksed af sångaren och sakristanen. Han trädde nu fram för priorn och aflade klosterlöftet; kunde han icke läsa, förelästes löftet af novismästaren. Nu trädde han inför abboten och bugade sig, efter många böner och vexelsånger, för honom, priorn och alle bröderna, knäböjde derefter vid trappstegen till altaret. Abboten med stafven i hand trädde fram till

¹ Derest någon från ett benediktinerkloster sökte inträde i ett cistercienserkloster, gjorde en profitid af fyra månader fullt.

honom, uppreste honom, vigde kåpan, afklädde honom novisens och iklädde honom munkens drägt. Under tiden lästes lämpliga ställen ur bibeln. Härmed var han införlifvad med orden, i de flesta fall med klostret. Man såg icke gerna, att munken plögade umgänge utanför klostret. Ville han besöka de sine, fick han icke låna en häst, utan skulle gå, vore än vägen lång. Men hade någon nära anhörig till en klosterbroder affidit, då nämndes hans eller hennes namn å generalkapitlets siste dag, och den 20 november firades i ordens alla kloster en högtidlig messa för de hädangångne anförvanterne.

Lifvet i ett cistercienserkloster hvilade på gemensamhetens grund. Ingen munk hade ett eget rum. Gemensamt var sofrummet (*dormitorium*), gemensam kapitelsalen, gemensam matsalen, gemensamma sjukstugan, köket, korsgången¹ och kyrkan. Ville någon tala ensam med en annan, fingo de gå in i tal- eller hörnummet. Man ringde på dörren och, om priorn gaf tillåtelse, fick man gå in med honom eller med en annan, aldrig flere än två tillsammans. I de öfriga husen, framför allt refektoriet, köket, varmhuset, fick ingen träda in utan att manas dertill af tjenstepligt. Endast i kyrkan fick man träda in för att fylla hjertats kraf på enskild, stilla andakt. För sådan voro de i cistercienserkyrkorna så godt som aldrig felande kapellen vid högkoret afsedda.

Dagen bestämdes till hufvuddragen genom de kanoniska tiderna, dock voro klosterbröderne icke förbundne att infinna sig i kyrkan mera än till matutinan, priman, messan och kompletoret. Den öfriga tidegården kunde de förrätta hvarhelst de befunno sig i sitt arbete.

Efter priman samlades man till kapitel. Abbot och prior helsas med vördnad. Lektorn uppläser några uppbyggliga betraktelser och ett stycke af ordensregeln. Under tiden mellan alla helgons dag och påsk uppläsas alla beslut, som fattats af generalkapitlen. *Charta caritatis* lästes mycket ofta. Ordensboken (*liber usuum*) föredrogs deremot under fastetiden vid måltiderna. Så uppräknades namnen på dem, som hade att göra bot, och dem tillkom då att göra afbön. Man tänkte äfven på de bröder och systrar, som den dagen gått hädan; abboten eller priorn yttrade: »hvile de i frid!» Lektorn trädde tillbaka och straffkapitlet började. Om en broder, på grund af hvad han sjelf sett eller hört, hade någon anklagelse att göra, framfördes denna och besvarades af den anklagade, som aldrig fick svara med en anklagelse mot den som anklagat. Erkände den anklagade sin skuld, föll han på sina knän och lofvade bättring. Hade någon dömt sig sjelf eller af andre dömts till gissel, verkställdes nu domen. Den dömd blottade öfver kroppen ända till bältet och gisslet sköttes af en medbroder, dock aldrig af en anklagare. Straffet fortgick, till dess den

¹ Korsgången kallades den pelargång, hvilken på alla fyra sidorna omslöt den inre gården, som omgafs af kyrkan och klosterbyggnaderna.

som ledde kapitlet gifvit ett tecken. Till sist bugade sig alle mot öster. Endast de, som önskade bigta, stannade qvar. En hvar skulle bigta åtminstone en gång i veckan. Efter kapitlet studerade man eller förrättade arbeten. Till arbetet samlades alle, som icke voro sjuke eller som icke af abboten fått något särskildt uppdrag. Man samlades i hörhuset, der priorn fördelade arbetet, så vidt ske kunde med tecken, utan ord. Flockarne gingo till arbetet anförde af priorn eller någon äldre broder. Man gick tigande till arbetet, man arbetade under tystnad, man fick ej onödigt hvila, ej aflägsna sig utan tillstånd. När priorn medgaf en rast, fick man ej under denna tala. Gaf klosterklockan tecken till bön, afbröt man arbetet och förrättade bönen så vidt ske kunde på samma sätt som i kyrkan. När dagens arbete var lyktadt, aflemnades de använda redskapen till priorn, dock fick man under skörde- och byggnadstider behålla åtminstone vissa redskap och låta dem ligga öfver natten bredvid sängen. Sommartiden var en middagsrast tillåten, då bröderne fingo ligga på sine bäddar i sofstugan.

Efter tertian intogs det s. k. *mixtum*, en frukost, som dock föll bort å fastedagar. Middagen äts efter sextan, börjades med bön och slutades med tacksägelse. En broder läste högt, de öfrige tego. Två rätter voro tillåtna. Efter nonan serverades en dryck i refektoriet, likaså efter vesperen; vid det senare tillfället förekom äfven kollationen med föreläsning. Detta räckte till kompletoret. Sedan välsignelsen uttalats vid dettas slut och bestänknigen med vigvatten försiggått, vandrade alle till sofstugan.

Sön- och helgdagar hvilade arbetet, men gudstjensten tog så mycket längre tid. Vid jul, påsk, pingst, kyndelsmessa, Marias födelsedag och alla helgons dag gingo bröderne till nattvarden. Hvar och en kunde dessutom gå till nattvarden hvilken söndag som helst.

Af klosterfolket kräfdes mera än af lekmännen. Man fick aldrig äta kött eller fett, så vida man ej var sjuk. Utom de två rätterne vid middagen fick hvar och en ett skålpund svart bröd. Utländska kryddor (t. ex. peppar och kanel) fingo icke förekomma i klostren. Inom klostret fick man dricka vin blandadt med vatten. Fisk, ägg, mjölk och ost åtos endast undantagsvis, på grund af abbotens särskildt meddelade tillstånd. Mellan den 14 september och följande påskfest föll morgonmålet bort, utom för de yngre munkarne. Fastedagarne voro många.

Kläderna tillverkades af groft ylletyg, utan alla prydnader. Pelsverk och underkläder voro förbjudna. Benkläder användes endast vid ridt. Bädden bestod af halm och ett täcke, man sof med kläderna på. Hvar fredag skulle man gisslas i kapitlet. Fyra gånger om året skulle man åderlätas, dock icke under byggnads- och skördearbete, då man behöfde krafter, ej under fastan, då krafterna äfven utan åderlätning voro medtagna, ej heller strax före store fester.

Vid kyrkmessotid fingo qvinnor under nio dagar komma in i klosterkyrkan, annars voro de utestängda från klostret, liksom från klostrets jordar.

En fullständig straffskala var genomförd. De svåraste förbrytelse-erna (sammansvärjning, besittande af egendom, stöld, brandanläggning, öppet motstånd mot öfverheten) voro belagda med bann. Den bannlyste fick under gudstjensten ligga på knä utanför kyrkodörren med blottadt hufvud. Matportionerna minskades, de redskap, som han användt vid måltiden, brötos sönder eller lemnades åt de fattige. Mindre förseelser straffades dermed, att man fick intaga måltiderna utanför refektoriet och att man icke fick dricka förrän efter tjenarne. Så straffades den, som brutit tystnaden. Den som yttrade ett onödigt ord vid bordet, miste vinet eller en rätt. Om en lekbroder förtalade någon, dömdes han till vatten och bröd i sex dagar, fick äta på golfvet och erhöll endast en gång om dagen lagad mat. En munk, som gjort sig skyldig till samma förseelse, blef sex dagar slagen och fick en hel månad intaga den siste platsen i koret. Var den skyldige prior eller subprior, förvisades han ut ur klostret. När någon i kapitlet fått ett drygt straff sig pålagdt för en svår förbrytelse, fick han draga sig tillbaka till den plats, som abboten anvisat, och med honom följde någon äldre klosterbroder, som skulle förmana honom till ödmjukhet och skydda honom från förtviflan. Alle bröderne skulle under tiden vara trägne i förböner för den felande.¹

Så kom för klosterbrodern livets sista stund. När han, efter mottagande af den sista smörjelsen, afidit, gafs detta medels ringning tillkänna. Var konventet vid tillfället inom klostret, skyndade alle till den döde, der hvar och en läste öfver honom två eller tre gånger trosbekännelsen. Befann sig konventet utanför klostret, skulle det skyndsamt vända tillbaka. Kantorn bar fram boken till abboten, sakristanen kom med stola och staf, hans tjenare med kors, ljus, rökelsekar och vigvatten. En högtidlig andakt hölls, hvarefter den döde bars in i kyrkan och dödsmissan sjöngs. Liket stannade qvar i kyrkan till begrafningen, flere munkar höllo vakt och flere dödsmissor lästes af hela konventet. Före begrafningen vigdes den döde en gång med vigdt vatten och rökelse, bars derefter af fyra bröder till grafven, hela konventet följde efter i högtidlig procession med abboten i spetsen. Abboten kastade en gång jord i grafven, det allvarliga tåget vände tillbaka till kyrkan, der requiem hölls.

Enligt Bernhard af Clairvaux är stegen, som Jakob såg i drömmen, en bild af de olika graderne i Guds rike. Menniskorna, som lefva och röra sig i verlden, stå på det lägsta steget. De andlige, som äfven utöfva praktisk verksamhet, stå i midten. Öfverst stå munkarne med

¹ Ofvanstående redogörelse är i hufvudsak hemtad från Winter, *Die Cistercienser des nordöstlichen Deutschlands*.

deras kontemplativa lif. Detta innebär att hvila från alla yttre verk, att hängifva sig åt längtan efter gemenskap med Gud, att intet annat önska än att få skåda Guds ansigte och införlifvas med englarnes körer, att sörja öfver att bära köttets börda. Örnen, som oafvändt, riktar sin blick mot solen, utom under de stunder då han måste styrka sin kropp med föda, är en symbol af detta kontemplativa lif.

Men cistercienserne egnade sig icke uteslutande åt ett sådant lif. De hade äfven praktisk verksamhet. Cisterciensermunken var på en gång bonde, handverkare och asket. »Man får icke skatta det ringa, om en skara af tolf munkar och vanligen lika många lekbröder, ledd af en abbot, som hade samma kraft att försaka, slog sig ned i en vattensjuk skog för att der bygga bo. Ett lif under sådana förhållanden kräfver försakelse, men vid sådan voro cistercienserne vane. Tjugofem män, som icke sökte någon bekvämlighet, ej sträfvade efter egen vinning, icke hade att sörja för hustru och barn, äro för en jord, som skall odlas, en kraft, som icke kan skattas nog högt.» Cistercienserne hyllade mera än alle andre ordnar tanken på utsöndring från verlden. De anlade därför sina kloster å aflägsne orter, der skogen bildade en mur mot ytterverlden, i allmänhet långt undan från de store, allmänne stråkvägarne. Men lefde man på detta sätt afsides, nödsakad att genom eget arbete sörja för sitt uppehälle och förvandla vildmarken till odlad mark, då måste man också vara i besittning af de färdigheter och de händer, utan hvilka ett sådant arbete icke kunde utföras. Utom munkarne funnos lekbröderne, äfven kallade *conversi*, samt underordnade arbetare, hvilke bildade en *familia* i romersk mening och därför kallades *familiares*. Lekbröderne voro bundne af klosterregeln och bodde i klostret eller på gårdarne. *Familiares* bodde alltid utanför klostret, de fingo så väl utanför som inom klostret äta kött. *Familiares* voro lägre än *conversi*. En lekbroder kunde i följd af förseelser degraderas till *familiaris*. En *conversus* var hela sin lefnad bunden vid klostret, men en *familiaris* kunde, när honom lyste, lösa sitt förhållande till klostret. Under 1200-talet fordrade man dock en närmare tillslutning af *familiares*: inge nye finge antagas, derest de ej ville afsäga sig egendom, lofva återhållsamhet och förpligta sig till lydriad, de skulle hafva egen drägt och en egen tonsur.¹ Man skulle söka förmå dem, som redan voro upptagne till *familiares*, att aflägga samma löfte.

Lekbröderne tillhörde de lägre inom samhället. En förnämligare man, som ville sluta sig till orden, skulle, enligt ett beslut af år 1188, öfvertalas att blifva munk, ty som sådan vore han till större nytta. Lekbrodern skulle genomgå ett profår under ledning af novitiemästaren, man skulle pröfva hans förmåga och vilja att arbeta. Efter ut-

¹ Enligt beslut af generalkapitlet år 1233.

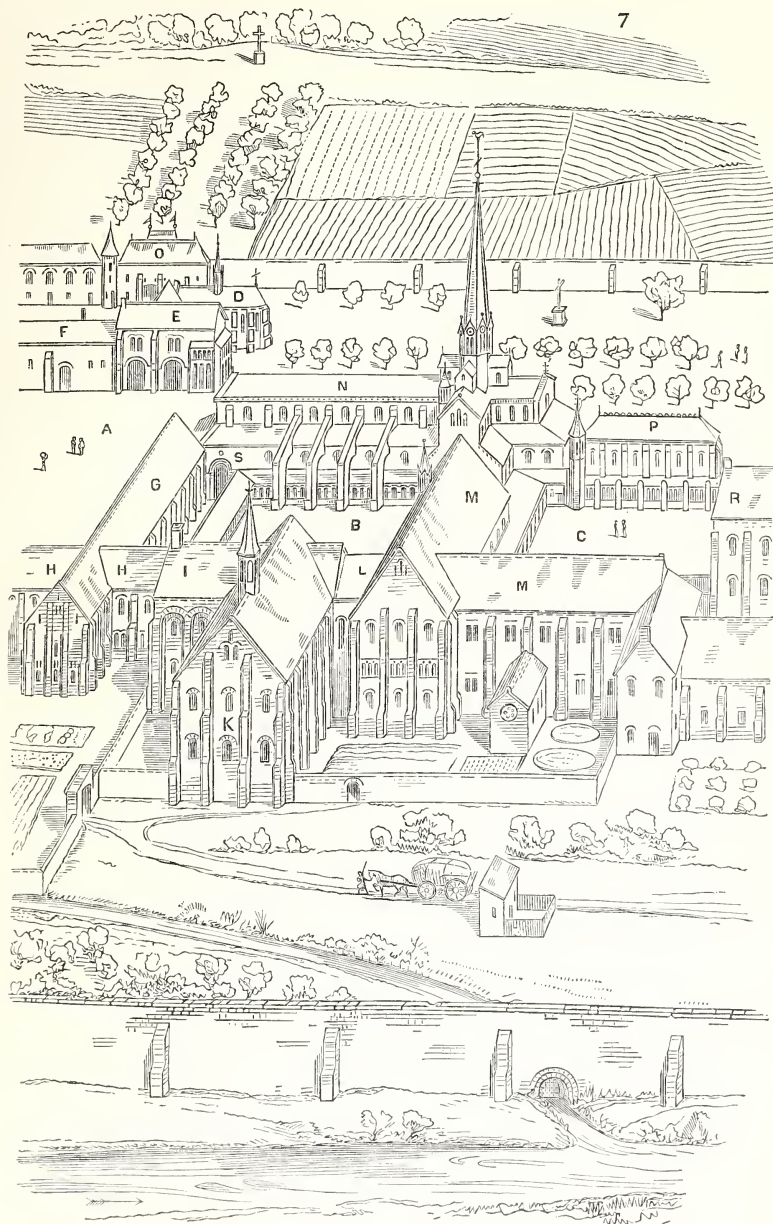
ståndet profår upptogs han i orden, icke i kyrkan, utan i kapitlet. Han afsade sig all egendom, knäböjde inför abboten, lade sina händer i abbotens och lofvade honom lydriad ända intill dödens stund. En lekbröder kunde aldrig blifva munk. Han åt samme mat som klosterbröderne och var i det hela klädd som de. Han hade intet att skaffa med vetenskapliga studier. Han fick genom muntlig undervisning lära sig fadervår, trosbekännelsen, »Herre, förbarma Dig», ave Maria o. d. Om söndagarne fick han deltaga i kapitlet. Söndagar och store kyrkliche högtidsdagar sysslade hvarken lekbröder eller klosterbröder med världsliga arbeten. Å mindre högtidsdagar afhölo sig klosterbröderne från världsligt arbete, men lekbröderne egnade sig deråt efter messan. De lekbröder, som arbetade direkt för klostret, bodde inom dettas murar, de fleste bodde på gårdarne utanför klostret. Af dem fordrades strängt arbete. Under tiden 1 november—22 februari skulle de stiga upp så tidigt, att de vakade en fjerdedel af natten. Från 22 februari till påsk, från 13 september till 1 november skulle de stiga upp så tidigt, att deras morgonbön föll före dagens inbrott. Från påsk till 13 september stego de upp vid dagens inbrott. Lekbröderne skulle liksom munkarne tiga, icke yttra annat än hvad arbetet kräfde. Mötte de någon, tego de, frågade han, svarade de icke, så vida han ej sporde om vägen eller efter ett förslupet kreatur. Envisades han att fråga, fick han till svar, att de icke fingo samtala med främlingar. De lefde förnämligast af bröd, mjölk eller ost fingo de icke förtära, ägg och fisk endast om sådana sändes dem från klostret. Lekbröderne hade egne styresmän och voro, efter olika uppgifter, delade i klasser. För hvar klass funnos ytterst detaljerade föreskrifter. För lekbröderne tillsattes en själasörjare, en af klostrets prester, som hade att sörja för deras andliga väl, undervisa dem i andliga ting och höra deras bikt.

Cistercienserklostret var sålunda ett samhälle för sig i det stora samhället, ett isoleradt samhälle, i hvilket allt arbete utfördes af dem, som hörde klostret till. Men allt umgänge med den yttre världen kunde icke undvikas. Att sälja till andre och att köpa af andre var ett ondt, men det var ett oundvikligt ondt. För handeln gäfvos tid efter annan ytterst detaljerade föreskrifter. På marknader fingo kloster- eller lekbröder icke uppträda annat än parvis: den ene skulle kontrollera den andre.

Utom munkar, *conversi* och *familiares* förekommo personer, äldre eller svagare, som skänkt sin egendom till klostret, för att i detta eller dess närhet tillbringa lefnadens afton, under åtnjutande af de andlige förmoner, som ett sådant kloster kunde i rikt mått erbjuda.

Munkarne sysselsatte sig flitigt med studier. Hvert kloster hade sitt bibliotek.

Ett cistercienserkloster omfattade en hel del byggnader. Fig. 618 gifver en föreställning om klostret i Citeaux, ordens moderkloster. Mellan rader af träd — se bildens öfre del — kom den besökande



618.

Fig. 618. Efter teckning i Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française*.

fram till det yttre porthuset, der portvakten uppehöll sig. Blef den besökande mottagen, förde abboten, som tillkallats, gästen in i det lilla kapellet å andra sidan porthuset, för att bedja tillsammans med honom. Så fördes gästen genom det inre porthuset till den store yttre gården, som var utåt omgifven af klostrets ekonomibyggnader. Vid sidan af det inre porthuset fanns ett stall, i hvilket gästens häst in-sattes. Kyrkan är lätt att känna igen genom den höge takryttaren. Till henne ansluter sig å den södra sidan den inre gården, den s. k. korsgången. I vester om denne ses en gång, genom hvilken klostermenigheten gick till kyrkan. Utanför denne gång ligger en lång byggnad med förrådsrum och bostad för lekbröderne. De två från denne utspringande korsarmarne inneslöto abbotens bostad samt härberget för gästerne. Söder om korsgången ligga köket och det långt utskjutande refektoriet. Öster om korsgången ligger det långsträckta soffhuset med en flygel åt öster. I vinkeln mellan soffhusets hufvudbyggnad och flygeln ligger ännu en gård, som i öster begränsas af sjukhuset och i norr — åt kyrkan till — af en byggnad af två våningar: i den öfre förvarades böckerna, i den undre suto afskrifvarne.

Ett större kloster hade således en storartad anläggning. Men det oaktadt rådde den största enkelhet. I alla kloster, som icke hade urartat från de ursprungliga bestämmelserna, rådde enkelhet, såväl i dräkt som i lefnadssätt. Men cistercienserne gingo ännu längre än andre af desse tidigare ordnar i krafvet på enkelhet. I generalkapitlen kom man oupphörligen tillbaka till detta kraf, och en mängd föreskrifter gäfvos rörande klosterkyrkan. Torn fick ej finnas, men väl en takryttare af trä för klockorna. Takryttaren fick ej vara omätligt hög (1157). Ingen klocka fick väga mera än 500 skålpund. Att ringa samtidigt i två klockor stridde mot enkelheten (1157). Kyrkdörrarna voro i allmänhet omålade, man kunde dock måla dem med hvit färg (1157). Golfbeläggning i olika färger var förbjuden (1218). Fönsterglaset fick icke vara måladt (1182). Uthuggne bilder fingo icke förekomma (1134). Ingen annan målad bild fick förekomma än en som framställde Christus (1213). Korsen skulle vara af trä, så pass små, att de beqvämligen kunde bäras i processioner, de fingo icke vara utsirade med guld. På altaret fingo endast under messan på högtidsdagar förekomma ett kors och ett relikskrin, inga ljus (1185). Altaret skulle vara i ytterste grad enkelt, utan någon sirad duk (1199). Endast å de förnämste högtidsdagarne fick altaret täckas med en duk af siden eller halfsiden, men en sådan skulle alltid vara af en färg. Altarbilder i olika färger fingo ej förekomma, på sin höjd en hvitmålad bakvägg. Å minnesdagen af ett helgon, åt hvilket ett altare var vigdt, fick å altaret finnas ett ljus, vid store fester två (1189). Ljustakarne fingo icke hafva större höjd än 1½ fot. Kalk och vinkanna fingo vara af

förgylt silfver, aldrig af guld (1251). När abboten firade messan, fick han ej hafva någon matta under fötterna (1218). Endast när han vigdes, fick han bära alba och kåpa och en messhaket af siden (1180, 1183, 1195), men messhakeln skulle vara enkel, af en färg, utan guldbård eller andre prydnader (1207). På kyrkogården fick ej finnas uppriktade stående grafvårdar (1194).

Brokiga kläder eller sådana, som ådrogo sig uppmärksamhet, fick ingen munk bära (1181). Ingen abbot eller munk, endast visse grupper af arbetare fingo begagna handskar (1157). Bägare af silfver eller med fot af silfver fingo icke förekomma (1203). Ingen verldslig man, som beledsagade en abbot, munk eller lekbroder, fick bära svärd, hans drägt skulle vara mörk och utan prydnader (1157). Hyskor och hakar eller spännen å kläderna skulle vara tillverkade af trä, horn eller jern, utan all utsirning. Sadlarne fingo icke vara sirade, remyget fick aldrig vara belagdt med metallblad. Hjortar, tranor, påfoglar eller dylika djur fick man ej hålla i klostren för nöjes skuld (1134, 1201). Abboten fick icke ega någon kappsäck.

Klosterdräkten skulle naturligtvis vara ytterst enkel och tillverkad af groft ylletyg. Färgen var ursprungligen grå, men abbot Alberik, som efterträdde Robert i Citeaux, sades hafva fått en uppenbarelse af Vår fru, att munkarne skulle bära hvit underklädnad. Under korttjensten buro de äfven en hvit kåpa. Hättan och skapularet voro gråa eller svarta. Bältet var svart eller hvitt. Utom klostret bars endast svart drägt. På ena dörren till det förut (s. 926) omtalade altarskåpet från Sänga kyrka är den hel. Bernhard framställd (fig. 617) med hvit underklädnad och gråbrun öfverklädnad. I anledning af den grå färgen kallades i Norge cisterciensermunkarne gråbroder till in i 1300-talet, då denna benämning öfverflyttades på franciskanerne. Nunnorna buro hvit drägt med svart slöja och svart skapular.

Ingen i klostret fick hafva egen förmögenhet, klostret hade endast en kassa, den för klostret gemensamma. Ett kloster, äfven om det var fattigt, fick ej fika efter allmosor. De offerstockar, som hade kommit i bruk, borttogos. Öfverträdelser af budet om personlig fattigdom bestraffades strängt. När en munk i Hardenhausens kloster nära Paderborn hade affidit, fann man i hans qvarlåtenskap en obol, d. v. s. ett mynt af en half pennings värde. Abboten, den affidnes köttslige broder, befallde då, att liket skulle jordas utanför kyrkogården och obolen kastades ned till honom i grafven, under det munkarne utropade, med de ord, som aposteln Petrus använde till Simon: »Må du varda fördömd med dine penningar!» När man klandrade abboten för öfverdrifven stränghet, svarade han: »Är han salig eller kan han blifva salig, kan denne skam ej skada, kanske gagna honom. Är han fördömd, så är hvilan i kyrkogården honom till ingen nytta. Jag har gjort detta andre till skräck.»

Cistercienserne gjorde nytta genom sysslande med vetenskaperna. De gjorde nytta som uppodlare af vildmarken. Men de gjorde nytta äfven i ett annat hänseende. Ehuru, såsom förut är visadt, deras kyrkor skulle vara fria från all grannlåt och öfverlastning, hafva deras kyrkor gjort epok i medeltidens byggnadshistoria, genom de ädle, stränge formerne. Äfven i Sverige kunna vi beundra cisterciensernes byggnadskonst.

Det allmänna klosterväsendet hade fått vika för ordnarne, på grund af det allmänna förfall, som hade uppenbarat sig allestädes. Men äfven munkordnarne med deras stränge stadgar erbjödo ej tillräcklige garantier. Äfven dem hotade förfall. Kontroll var nödig, på det detta ej skulle inträda. Fältet var stort att öfverskåda, kontrollen derföre svår. Af denna anledning fastställdes år 1215, att inge nye munkordnar finge uppstå.

Vi hafva nu att se till i hvilken mån de i det föregående omtalade ordnarne vunno insteg i Sverige och huru de gestaltade sig hos oss. Jag håller mig här, liksom tidigare, icke till Sverige sådant det var under medeltiden begränsadt, utan egnar någon uppmärksamhet äfven åt klosterstiftelserna, som funnos i de landskap, hvilka under den nyare tiden blifvit införlifvade med det gamla Sverige.

Vi vända oss då i första rummet till BENEDIKTINERNE. Något kloster tillhörande denne orden förekom icke inom medeltidens Sverige, men i Skåne funnos två nunnekloster, Bosjö och Börringe.

Bosjö kloster var anlagdt på en ö, som ligger helt nära den norre stranden af Ringsjön. Anläggningsåret är okänt, men i ett bref af år 1181 stadfäster påfve Lucius III af företrädare gifna privilegier. Klostret uppgifves hafva varit helgadt den hel. Nicolaus. Kyrkan finnes ännu i behåll — en helt liten kyrka af den vanlige romanske typen i Skåne, med ett långhus, som under en senare del af medeltiden blifvit täckt med tvänne hvalf, ett kor och en apsis. Det nu vid vestre änden förekommande tornet är en modern tillsats. Det må med fog anses besynnerligt, att nunnorna kunnat nöja sig med en sådan kyrka, som icke i ringaste mån genom sin anordning antyder, att hon var afsedd för ett nunnekonvent. Koret var för litet för nunnorna, de måste således under gudstjänsterna hafva haft sin plats i långhuset, hvilket — då nunnorna måste vara fria från beröring med menige män — icke kan hafva varit tillgängligt för allmänheten. Långhuset har icke en sådan höjd, att det kan hafva haft en för nunnorna afsedd läktare. Såsom en egendomlighet måste vi anse en i kyrkan befintlig grafsten med två adlige vapensköldar, hvilken bär årtalet 1493 och i öfrigt säger: »Här hvilat den välborne (*nobilis*) mannen Tage Henviksson, fordom prior å detta ställe (*prior huius*)

loci), jämte hans hustru fru Katarina, hvilkas själar må hvila i fred». Jag känner stenen endast genom afbildningar, men på en af dem, som uppenbarligen är trogen, synes ordet prior vara alldeles klart. Men en prior med hustru och dertill med hustrun begrafven i en kyrka, som tillhör ett nunnekloster? Denne Tage måste hafva varit riddare, han har ej sjelf i stenens inskrift fått herretitel, men hans hustru kallas fru (*domina*). Var han gift, kunde han icke vara prior i vanlig mening, d. v. s. munk eller prest. Man kunde ju antaga, att han som enkling inträdt i klostret, för att derstädes blifva själasörjare och för rättare af gudstjensten — ty en sådan måste finnas i ett nunnekloster —, men ordet 'fordom prior' synes antyda, att hans fru öfverleft honom och låtit anskaffa grafstenen. Han är i öfrigt känd, var danskt riksråd, egde Dybeck och Jordberga i Skåne. Han kan endast hafva varit en skyddsherre för klostret. Det var icke i medeltidens Sverige sed, att en sådan bar titeln prior.

Börringe eller (efter gammalt skriftsätt) **Byrdinge** kloster innehades också af benediktinernunnor. På latin kallas det *claustrum sanctimonialium* eller *claustrum sancte Marie in Byrthinge*. Det låg på en holme nära stranden af Börringesjön. Dess anläggningstid är okänd, men det omtalas under 1200-talet. Konventet styrdes af en priorissa. I Lunds domkapitels gåfvobok omtalas en f. d. prior och en annan prior, som var prest och munk till den hel. Maria i Byrthinge. På k. Johan II:s tid uppgifves Severin Norby hafva varit prior, d. v. s. verldslig förmyndare.

Något kloster tillhörande den hel. AUGUSTINI ORDEN fanns ej heller i medeltidens Sverige. För de i nyare tid förvärfvade landskapen hafva vi att anteckna trenne kloster.

Den norske konungen Sigurd Jorsalafare hade en viss kärlek till Konungahälla, som i nutidens språk fått den förvridne formen Kungelf. Icke på den plats, der den nuvarande staden ligger, utan inom Kastellgårdens område uppförde han ett fäste och inom detta en kungsgård och en kyrka; denna kallades efter läget inom borgen *kastalakirkja*, efter den spån af Christi kors, som konungen fört med sig från Jerulem och skänkt till kyrkan, *korskirkja*. Borgen och byggnaderne inom henne uppfördes år 1127, men det hela förstördes år 1135 genom ett anfall af vendiske vikingar. Mot århundradets slut uppenbarar sig ett *kastalakraustr* i Konungahälla, hvilket stod i nära förbindelse med Ebelholts kloster på Seland och dess fräjdade abbot Vilhelm, hvilken efter sin död erhöll helgonvärdighet. Anläggningsåret är obekant, men det torde falla inom perioden 1190—1202.¹ Denne Vilhelm sände en gång ett bref till prior Laurentius, Henricus och öfrige *in Coninguhelle canonicam vitam professi*, i hvilket han ganska uppen-

¹ Jfr G. Storm i (norsk) *Historisk Tidsskrift* ser. 3, band 2, s. 89 f.

bart angifver sig som stiftare, medelbart eller omedelbart, af detta kloster. Ännu så sent som år 1403 skrifver den dåvarande priorn af augustinerorden i Konungahälla ett bref till klostret i Ebelholt, i hvilket han uttalar sin lydnad för dettas abbot, som efter den hel. Augustini kanoniske regel är Konungahälleklostrets rätte abbot; han har full rätt öfver klostret och dess gods. Ingen kunde väljas till prior i Konungahälla utan samtycke af abboten i Ebelholt. Detta angifver ett bestämdt filiationsförhållande. Men å andra sidan skrifver erkebiskopen i Nidaros år 1354 — efter den store döden — att han hade hvarken lärde män eller lekmän, som voro lämplige att betros med Kastelleklostret. Tack vare en gåfva af gods belägna inom Nidaros' biskopsdöme öfverlät han åt k. Magnus Eriksson att hafva tillsyn och styrelse öfver klostret i verldsliga saker, med rätt att uppbära klostrets inkomster, under villkor att konungen skulle underhålla med kost och kläder de två prestbröder, som skötte messorna och tjensten i klostret, samt sörja för böcker och mess-skrud. Den store döden synes hafva ytterst svårt hemsökt klostret. Anordningen torde väl hafva, åtminstone i viss mon, varit provisorisk, vid en tid, då klostermenigheten knappast kan sägas hafva existerat, men — med afseende på förhållandet till Ebelholt — förefaller erkebiskopens direkta ingripande här ganska egendomligt. Erkebiskopsstolen i Nidaros erhöi emellertid aldrig de utlofvade godsens, och i anledning häraf förklarade k. Johan II och det norska riksrådet år 1498, att Kastelleklostret med all dess egendom icke tillhört kronan. Den dåvarande erkebiskopen hade under förhandlingarna yttrat, att Kastelleklostret vid Konungahälla från dess första stiftelse med full rätt legat under den heliga domkyrkan i Nidaros. Detta kan icke tydas annanledes än att klostret verkligen grundats af erkebiskopen i Nidaros — biskopen i Oslo hade intet med klostret att beställa — i samverkan med abboten i Ebelholt. Förbindelsen med moderklostret i Danmark synes till sist hafva blifvit fullständigt upphäfd.

Moderklostret i Ebelholt hette fullständigt *monasterium sancti Thome de Paracletio*. Dotterklostret i Konungahälla synes hafva angifvits vara *de ordine canonicorum regularium diocesis asloensis*.¹

År 1891 gjordes en undersökning af den s. k. klosterkullen vid Kastellegården, å hvars mark den ursprunglige staden Konungahälla låg.² De dervid blottade lemningarna af klostrets murar gifva dock icke något tydligt begrepp om klostrets plan och deraf beroende förhållanden.³

¹ Om de skånska, halländska och blekingska klostren jfr Daugaard, *Om de danske klostre i middelalderen* (1830), om de bohusslänska klostren Lange, *De norske klostres historie i middelalderen* (1847).

² Den nuvarande staden Kungälf ligger å en annan plats.

³ Jfr *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia* del 5, s. 189 f. Bland fynden är pl. 19 fig. 6 afbildad en parerstång till en hirschfångare från nyare tid, hvilken således icke har något med klostret att göra.

I Skåne uppstodo under k. Sven Estridssons tid († 1076) tvänne stiftstäder, Lund och Dalby, med ungefär en mils mellanrum mellan båda. Det är svårt att fatta orsaken till denna anordning. Båda orterne ligga i det sydvestra hörnet af Skåne och, som sagdt, helt nära hvarandre. Hvilken utsträckning skulle de två stiftet hafva? Ätminstone det ena måste hafva varit helt litet. Också kunde denna anordning icke upprätthållas. Biskopen i Dalby Eginio blef, när Lunds stift blef ledigt, biskop öfver båda stiftet, och dermed fick Dalbystiftet en snar ände. I båda stiftstäderna fanns ett kloster af den hel. Augustini orden. I k. Knut den heliges storartade gåfvobref till den hel. Laurentii icke fullbordade kyrka i Lund af år 1085 omtalas *prepositus et ceteri fratres in hoc loco Deo servientes*, prost och öfrige bröder, som här tjena Gud. De prosten underordnade bröderna voro nio, men äfven bland dem funnos grader. De 57 bol, som kyrkan egde, voro uppdelade i prebenden: prosten hade för sin del nio, en kanik $6\frac{1}{2}$, tre hade sex hvar, en $5\frac{1}{2}$, två hade 5 hvar och två 4 hvar. Midsommargälden, som gick ut från staden Lund, uppgick till 27 mark. Tre af de tio fingo 2 mark hvar, af de öfrige sju fick hvar och en 3 mark.

När man besinnar den förnämliga ställning, som Lund intog i Nordens, särskildt i Danmarks kyrkliga förhållanden, må det väl synas egendomligt, att de der rådande förhållandena äro så oklara. Den domkyrka, hvars första vigning — gällande en del af kyrkan — egde rum år 1085, var helgad åt Vår fru och den hel. Laurentius, men nämndes sedermera oftast efter den senare. Jörgensen¹ antager, att denna kyrka som stiftskyrka efterträd en äldre, som var vigd till den hel. Treenighetens heder och således väl — liksom en kyrka i Visby och en i Söderköping — kallats Drottens kyrka. Äfven omtalas ett *monasterium sancte trinitatis* i Lund, hvilket väl borde hafva stått i sammanhang med denna kyrka. Å andra sidan skrifver abbot Vilhelm i Ebelholt till abboten i moderklostret Prémontré om en 'vördnadsvärd broder och vår medabbot (*coabbas*) i den hel. treenighetens hus i Lund'.² Vi hafva väl svårt att antaga, att abbot Vilhelm kunnat gifva i denne punkt en felaktig uppgift. Då skulle treenighetsklostret i Lund hafva tillhört premonstratenserorden. Jag vill icke vidare inlåta mig på denna fråga, som tarfvar utredning. Prosten och de nio kanikerne i den hel. Laurentii kloster upphörde med det regulära lifvet och blefvo ett domkapitel i vanlig mening.

När Dalbystiftet indrogs, stod den storartadt anlagda kyrkan kvar och vid dennas sida ett kloster. Enligt Adam af Bremen lemnade biskop Eginio som minne af det upphäfdas stiftet efter sig en *prepositura fratrum regulariter viventium*, hvars hufvud kallades prost eller prior, under det de öfrige medlemmarne kallades kaniker. Deras kyrka

¹ *Den nordiske kirkes grundlæggelse og første udvikling* s. 652.

² SRD del 6, s. 62. — Detta kloster omtalas i urkunder utfärdade 1151—1180.

var vigd till heder åt det heliga korset. I näste del, i hvilken jag har att redogöra för vår medeltids konst, återkommer jag till denna kyrka, men kan dock icke underlåta att här anteckna, att kyrkan varit mycket anseelig och att i henne finnas drag, som vittna om en mycket hög ålder. Två gånger hemsöktes klostret af eld, åren 1388 och 1452 — den senare gången genom k. Karl Knutssons åtgöranden. Dess värre har en annan svensk konung, Karl XI, gjort mycket för att ödelägga kyrkan, af hvilken nu endast en liten del finnes kvar. En tysk konsthistoriker Seesselberg har tagit sig friheten att genom gräfningar söka finna den ursprungliga stora kyrkans grundplan och har i teckning återgifvit hvad han anser sig hafva funnit, men jag antager att hans resultat är i viss mån felaktigt.¹ Det lönar sig derföre ej att här återgifva hans plan, hvadan jag nöjer mig med att här införa fig. 619, tympanonfältet öfver kyrkans vestra dörr, med en framställning af Simsons kamp med lejonet af mycket åldrig karaktär, fig. 620 en



619. Från Helgakorskyrkan i Dalby.

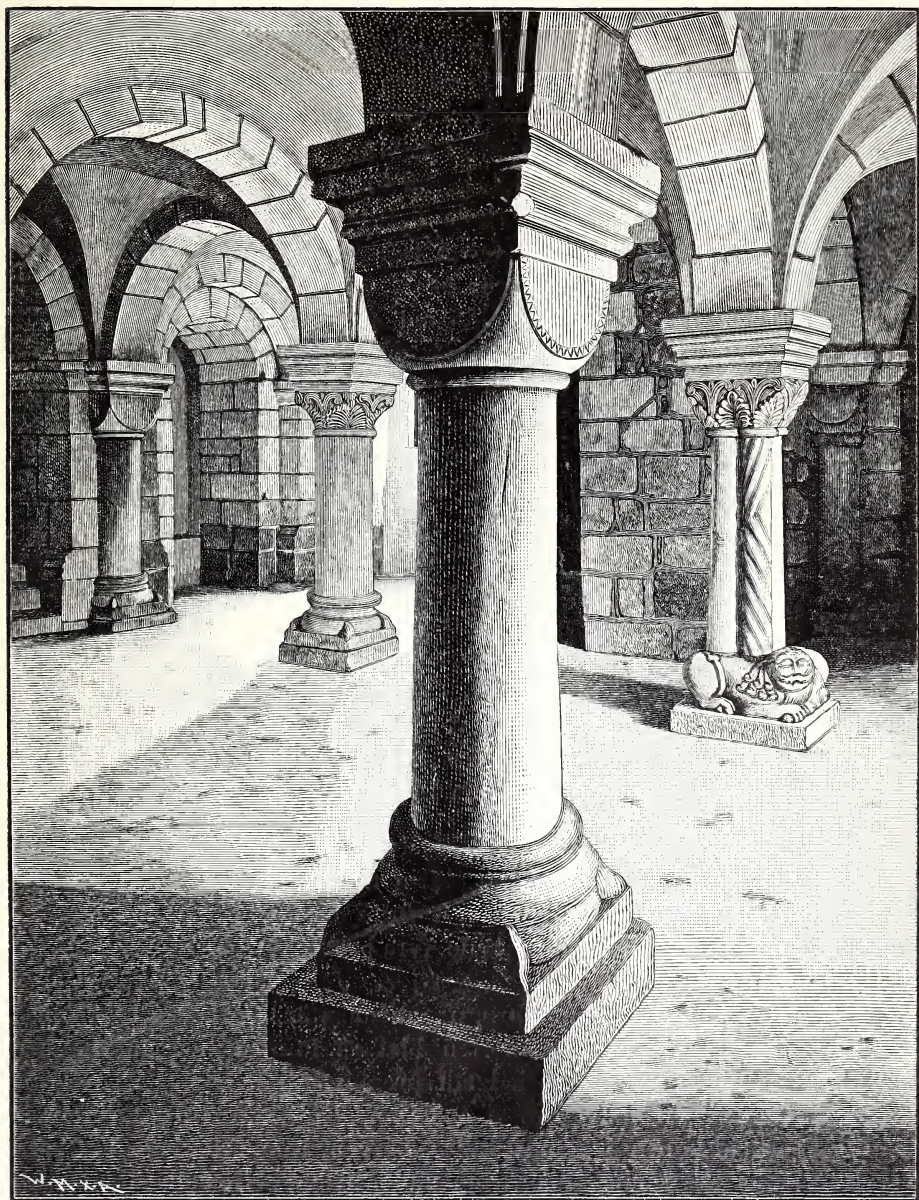
bild från det vestra förrummet, som med trappor stod i förbindelse med långhuset, samt fig. 621 den öfre delen af en kolonn i långhusets midtskepp. Det här afbildade hör utan tvifvel till de äldsta konstföreteelserna i vårt land, antagligen till den senare delen af 1000-talet. I de invid kyrkan förekommande husen, som nu användas af Dalby kungsgårds arrendator, finnas kvarlefvor af den gamle klosterbyggnaden, men någon möjlighet att uppgöra en planteckning öfver klostret finnes icke.

Invid staden Lund anlades tidigt tvänne kloster, hvilka jag måste omtala här, på grund deraf, att det icke är fullt klart, till hvilken orden de hört. På en höjd vid stadens norra sida låg *allhelgonaklostret* (år 1444 kalladt *Helnekirke*kloster), hvilket år 1340 kallas ett premonstanserkloster och år 1445 säges hafva varit ett benediktinerkloster.

Fig. 619. Efter teckning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

¹ *Die früh-mittelalterliche Kunst der germanischen Völker* (1897) s. 94.

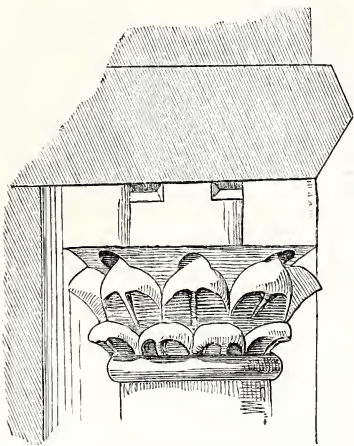
Klostret är nu försvunnet, kyrkan användes för gudstjenst ända in i nyare tid, men fick, jämte klostret, förfalla under loppet af 1600-talet. En teckning af Erik Dahlberg, utförd år 1676, visar, att ruinen ännu



620. Från Helgakorskyrkan i Dalby.

så sent var anseelig. Under kyrkans östligaste del synes en krypta hafva förekommit, liksom i Lunds domkyrka.¹ Jfr s. 953.

Vid staden **Lunds** vestre port låg ett nunnekloster vigdt åt Vår fru och aposteln Petrus. I nyare tid har det kallats **sankt Peders kloster**. Kyrkan finnes ännu i behåll och användes till gudstjenst för en landsförsamling. Kyrkans östre gafvel, med en dekorerings åstadkommen medels insättande af svart tegel mellan det röda, visas af fig. 622. Klostret låg på kyrkans norra sida. När i senaste tid rappningen aflägsnades, framträdde mycket tydligt konturerne af de till korsgången hörande hvalfbågarne. På min begäran har Kongl. Maj:t föreskrifvit, att dessa spår af korsgången skola bevaras. Enligt Brunius² upptäcktes år 1842, vid en då företagen större reparation i det inre, att i de två vestligaste halfkvadraterne af det enskeppiga långhuset funnits en läktare, uppburen af korshvalf, som hvilat på kragstenar och fristående pelare eller kolonner, samt att denne läktare var samtidig med



621. Från Helgakorskyrkan i Dalby.

kyrkan. Han nämner äfven, att en murfördjupning å kyrkans norra sida tyckes från en öfre våning hafva fört in till läktaren. Detta är utan tvifvel riktigt. Nunorna måste under gudstjensten vara skyddade för profanes blickar och hade derföre sin plats på en läktare, och till denne måste de kunna komma från klostret utan att iakttagas. Men Brunius tager miste, då han antager, att kyrkan uppstått vid eller kort efter klostrets stiftelse, ty klostret omtalas redan år 1164, och i kyrkan råder spetsbågsstil.

PREMONSTRATENSERNES orden hann aldrig till medeltidens Sverige, men fick fast fot i Danmark, äfven i Skåne, å hvars landsbygd denne orden hade fyra brödrakloster, i Tomarp, Vå, Bäckaskog och Öved.

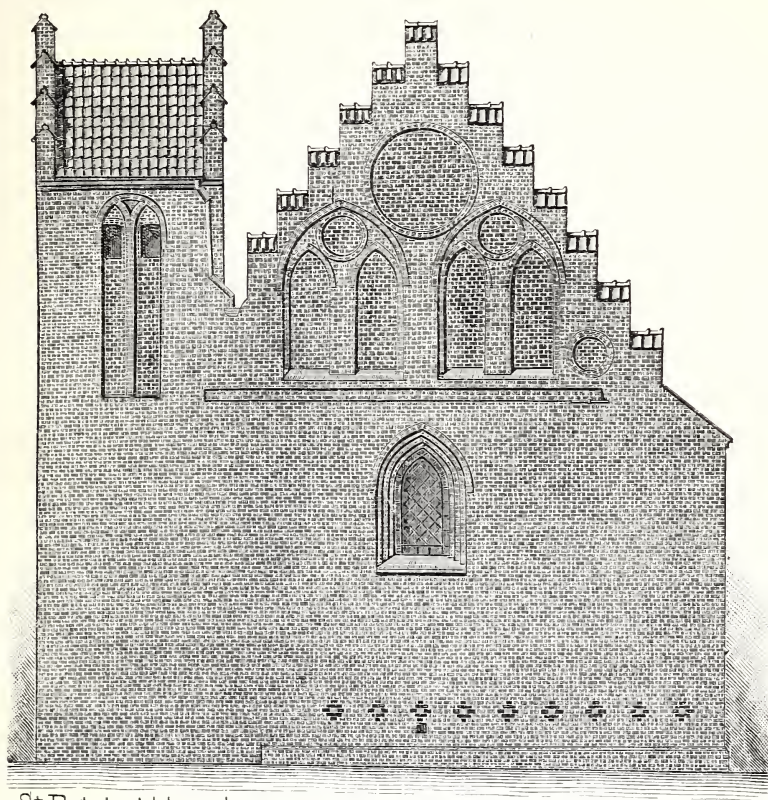
I **Tomarp**, tidigare Tumathorp, något innanför Simrishamn — Tomarp var stad långt innan hamnorten blef så förnäm — fanns ett åt apostlarne Petrus och Paulus helgadt premonstratenserkloster, hvilket omtalas redan i ett påfvebref af år 1155. Klostrets stiftare var den märklige erkebiskopen i Lund Eskil. Påfven, som utfärdade brefvet, var Hadrianus IV, samme man, som under namnet Nicolaus albanensis och i egenskap af påflig legat hade besökt Norden. Erkebiskopen

Fig. 621. Efter teckning i Seesselbergs nyss anförda arbete.

¹ Jfr Brunius, *Skånes konsthistoria för medeltiden* s. 308 f. Styffe antager, att detta kloster i begynnelsen kallats den hel. Frälsarens (*sancti Salvatoris*) kloster.

² Anförda arbete s. 312.

hade, såsom sed var, lagt tvänne kyrkosocknar under klostret, för att bereda detta nödiga inkomster; antalet socknar ökades under tidens lopp. Klostret åtnjöt stort anseende, hugnades med många och stora gåfvor, med skyddsbref af påfvar och konungar. Det oaktadt skildras i början af 1400-talet såväl kloster som kyrka såsom varande i ett mycket dåligt skick, ty klostret var fattigt. Erkebiskopen i Lund medgaf derföre år 1433, att allmosor finge för klostrets upphjelpande insamlas inom alla socknar i Lunds stift.



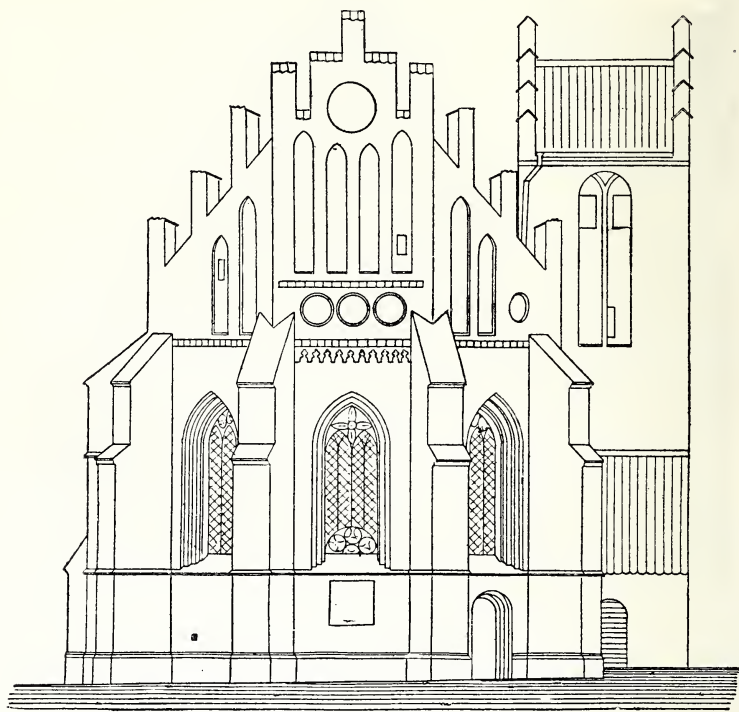
St. Petri vid Lund.

10 5 0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 Meter.

622. Sankt Peders klosterkyrka från vester.

Ej långt från Tomarps nuvarande sockenkyrka finnas, enligt Brunius, svaga lemningar af klostret, hvilka så sent som i början af 1800-talet voro mera betydande. Brunius antager, att den nuvarande sockenkyrkan — ett torn med grundplan af en tvärlagd rektangel, ett långhus, som nu täckes af två korshvalf, ett kvadratisk kor, som fordom haft en apsis — varit klostrets kyrka, men detta är icke antagligt, då

kyrkan tydligen saknar plats för munkarne: de kunde under gudstjensten icke hafva funnit nödigt utrymme i koret. Kyrkan, af romanskt ursprung, är allt för lik de vanliga skånska landskyrkorna, för att hafva kunnat vara en klosterkyrka. Kyrkan är antagligen äldre än klostret. Men om hon icke varit en landskyrka, utan staden Tomarps kyrka, då kan icke staden hafva varit mycket betydande: ett långhus, som består af två kvadrater, är väl litet för en större stads kyrkobesökande menighet. Tomarp, aldrig betydande, torde hafva upphört att vara stad, när Simrishamn fick någon betydelse. Som stad omtalas Simris-



623. Sankt Peders klosterkyrka från öster.

hamn visserligen först år 1358, men kan hafva varit stad långt tidigare.

Premonstratenserne sökte för sina kloster lägen aflägsna från bygden. I Norden var man kanske icke så noga räknande. Var staden Tomarp liten, kunde man anse sig oförhindrad att invid honom anlägga klostret.

Samma anmärkning gäller klostret i staden Vä, som ligger ungefär en half mil i sydvest från den nuvarande staden Kristianstad, och som, på k. Kristiern IV:s bud, afstod sina rättigheter till förmon för den

nye, efter konungen uppkallade staden. År 1170, på den dag, då en högtidlig församling hölls i Ringsted med anledning deraf, att hertig Knut Lavards kvarlevor skrinlades, afstod biskopen i Odense sin egendom i Vä till det premonstratenserklöster, som grundlagts af konungen, drottningen och erkebiskopen i Lund, d. v. s. erkebiskop Eskil. Klostret synes hafva anlagts tidigare. Eskils efterträdare Absalon skänkte till klostret kyrkan i Vä — således fanns der tidigare en kyrka, liksom jag antagit med afseende på Tomarp — *ad faciendam abbaciam*, för bildande af ett kloster, d. v. s. för att klostret skulle kunna genom inkomsterna från socknen ega bestånd. År 1213 hem-söktes klostret af en eldsvåda — en olycka, som mycket ofta drab-bade kloster och som derföre synes vittna om stor vårdslöshet med afseende på elden — och man har antagit, att denne eld föranledt klostrets flyttande från staden till landet, till Bäckaskog, »ty senare nämnes icke klostret i Vä». Detta är dock icke riktigt, ty en abbot Petrus från Vä nämnes i en urkund af år 1340 (DS nr 3,500). Han nämnes der främst bland tre abboter tillhörande premonstratenserorden.¹ Förhållandet till Bäckaskogs kloster, hvilket ej heller ligger aflägsset från Kristianstad, är således oklart. Detta kloster, äfven kalladt *saltus sancte Marie* eller *Marieskog*, nämnes t. ex. i Lunda-erkebiskopen Karls testamente, hvilket är skrifvet allrasenast i maj 1334. Bäckaskogs kloster är således icke en fortsättning af Vä kloster. Tomarps kloster befann sig i början af 1400-talet i ett bedröfligt skick. Andre munkordnar hade då dragit till sig allmänhetens medkänsla. Vä kloster hade måhända tidigare råkat ut för samma sorgliga erfarenhet. Under sådana omständigheter är det nödigt att uppsöka stiftelseåret för Bäckaskogs kloster, men, mig veterligen, finnas inge urkunder, som gifva någon upplysning härom.

På en ö nära östra stranden af Vombsjön — i öster från Lund — låg ett brödrakloster af premonstratensernes orden, än i dag kalladt **Öveds kloster**. Ön kallades fordom *insula sancte trinitatis*, klostret var således helgadt åt Treenigheten.² Antagligen anlades det vid midten af 1100-talet.

I Bohuslän förekom ett premonstratenserklöster vid **Dragsmark**, äfven kalladt *Silva sancte Marie* eller *Marieskog* (jfr namnet på Bäckaskog),

¹ Den mellerste af de tre abboterne är *Petrus omnium Sanctorum Lundis*. Alltså måste detta kloster hafva tillhört premonstratenserorden, trots Styffes citat från år 1445, enligt hvilket det skulle hafva varit ett benediktinerkloster.

² Erkebiskop Jakob i Lund omtalar år 1410 detta kloster, äfvensom klostren i Tomarp och Bäckaskog, såsom tillhörande dominikanerorden. Det kan synas, som om han borde egt rätt kännedom rörande klostren inom hans stift, men abboten i sjelfva moderklostret Prémontré omtalar år 1411 klostret i Bäckaskog såsom tillhörande hans orden, och hans uppgift torde icke kunna jäfvas. Har erkebiskopen tagit miste med afseende på detta kloster, förtjenar svär-ligen hans uppgift rörande de två andra klostren tillit. År 1443 omtalas Öveds kloster som tillhörande premonstratenserne i sammanhang med en reform inom orden, som vid den tiden var påtänkt.

af yngre datum än de skånska. Det anlades af k. Håkan Håkansson, som regerade 1217—1263. Vi kunna med Lange som grundläggningstid uppgifva midten af 1200-talet.¹ Inom den s. k. klosterkullen vid Dragsmark hafva år 1897 gräfningar företagits, vid hvilka grundmurarne af en kyrka blifvit blottade.²

Af stor betydelse för klosterväsendet i Skåne var Lunds andre erkebiskop Eskil. Han tillhörde en förnämlig släkt, hade i ungdomen haft tillfälle att studera i utlandet, han hade då äfven vistats i Clairvaux, der han hade tillfälle att knyta personlig bekantskap med den hel. Bernhard. År 1134 blef han biskop i Roskilde, år 1137 erkebiskop i Lund. Under hans styrelsetid genomfördes den kyrkliga organisationen i Nordens land, hvilket medförde kännbara inkräktningar på Lunderkebiskopens makt och myndighet. Norge fick egen erkebiskop med säte i Nidaros år 1152, Sverige fick egen erkebiskop med säte i Uppsala år 1164. Dessutom sökte erkebiskopen i Bremen återvinna det forna herraväldet öfver den nordiska kyrkan. Eskil skötte sitt kall med makt och myndighet. Han hade ej heller alldeles uppgifvit det krigiska sinne, som höfdes en dansk storman, han deltog derföre i k. Valdemar I:s härfärd mot Venderne. Men till sist tröttnade han och längtade bort från oron i världen. Det ursprungligen synnerligt goda förhållandet till konungen upphörde. Under sju år vistades Eskil i utlandet, mest i Clairvaux. År 1177 erhöll han påfvens tillåtelse att nedlägga sitt embete. Följande år inträdde han som munk i den hel. Bernhards kloster och afled derstädes år 1182.

Eskil var verksam för införande af premonstratenserorden i Skåne. I följd af hans intima förbindelser med Bernhard och Clairvaux hafva vi rätt att vänta ett ännu lifligare intresse för införandet af cistercienserne inom det område, hvars andlige styresman han var. Dock fick den tidens Sverige i detta afseende försteget.

År 1145 egde en högtidlig församling rum i Lund: domkyrkan skulle invigas. Bland de församlade nämnas biskopar samt andre andlige, högre och lägre, af lekmän furstar och bönder 'och en talrik myckenhet af hela folket'. Tvänne svenske biskopar voro närvarande, Gisel i Linköping och Ödgrim i Skara. Dess värre veta vi icke mycket om den förstnämnde, men han torde hafva åtnjutit ett stort anseende, ty honom anförtröddes det hedrande uppdraget att viga det högra sidoaltaret i Lunds domkyrkas högkor. Han synes äfven tidigare hafva stått i förbindelse med Eskil. Måhända hade äfven Gisel vistats i utlandet och då fått intresse för cisterciensernes orden. Jag är

¹ Man har i senare tid på grund af ett yttrande af Ödman i hans *Chorographia Bahusica* (1746) fastställt grundlägningsåret till år 1234, men Ödman är icke i detta afseende någon hemulsman.

² *Bidrag till kännedom om Göteborgs och Bohusläns fornminnen och historia* del 6, s. 1 f., 275 f.

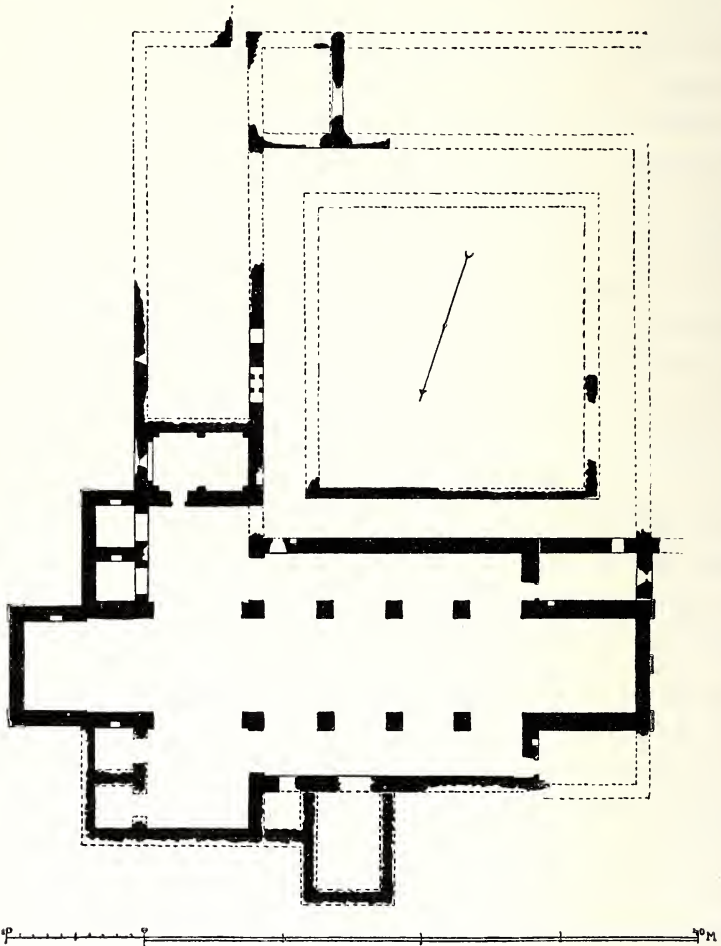
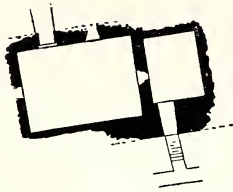
mera benägen att antaga detta än att tro honom hafva fattat intresse för denne orden genom inflytande från Eskils sida. Det är annars svårt att förstå, hvarföre Linköpings stift fått cistercienserkloster förr än Lunds.

Biskop Gisel vann för sitt syfte sin konung, Sverker I, hvilken synes hafva varit af östgötsk upprinnelse. Konungen har fått hedern för anläggandet af det första cistercienserklostret i Norden. Plats för detta kloster fanns i **Alvastra**, nedanför Ombergs södra ände. Cistercienserklostren skulle anläggas å afsides liggande orter, inom hvilka klosterbröderne uppträdde som nyodlare. Det är möjligt, att skogen den tiden — inemot midten af 1100-talet — icke var inskränkt till sjelfva berget, utan utbredde sig nedanför detta. I ordensregeln stod visserligen icke att läsa, men det hade ingått i praktiken, att cistercienserklostren skulle anläggas å fuktiga ställen: sådana voro mindre helsosamma, och det ansågs nyttigt, att bröderne ständigt hade för ögonen en påminnelse om den förgänglighet, som vidlåder jordelifvet. I detta senare afseende är platsen för Alvastra kloster väl vald. Detsamma kan dock knappast sägas i det förra afseendet, ty Alvastra ligger i utkanten af den bördige Östgötaslätten. I allra senaste tid hafva bevis funnits, att Alvastra-trakten var tidigt befolkad och odlad. Emellertid kommo munkar från Clairvaux, och klostret invigdes år 1143.

Alvastra kloster är sedan länge en ruin, hvars förfall en tid påskyndades af en egennyttig arrendator af kungsgården. Nu är detta stäffadt, genom utgräfningar hafva en del murar blottats, och hvad nu synes har blifvit skyddadt mot vidare fall. Fig. 624 visar i plan kyrkan med den på södra sidan derom liggande korsgången samt öster och söder om denna lemningar af klosterbyggnaderne; ett stycke längre bort förekomma grundmurarne till en isolerad byggnad. Kyrkan har i öster ett utskjutande rakt afslutadt kor och å hvardera sidan af detta två kapell, likaledes begränsade mot öster af räta linier. Korets östra vägg har en grupp af tre smala och höga rundbågiga fönster, hvart kapell har i öster ett litet rundbågigt fönster (fig. 625), men bågarne mellan pelarne, som skilja midtskepp från sidoskepp, äro spetsige, under det långhuset täckes af ett rundbågigt tunnhvalf (fig. 626 och 627). Att ur dessa förhållanden leta sig fram till byggnadens historia är ingalunda lätt. Deremot är det uppenbart, att det stora spetsbågiga fönstret i kyrkans vestra gafvelvägg är senare insatt: sprikorna, som begränsa det i den äldre muren brutna och å nytt fyllda hålet, äro å afbildningen fig. 628 tydliga.

Om konungen fick äran för grundläggningen af detta kloster, har biskop Gisel fått äran för anläggandet af det andra cistercienserklostret i Sverige, **Nydala**. Detta låg verkligen afsides från bygden, vid norra änden af sjön Rusken, inom Njudungens vestre del. Ko-

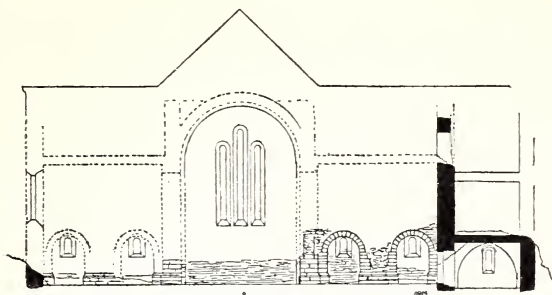
nungen visade äfven denna stiftelse gifmildhet. Äfven hit sägas de förste munkarne vara komne direkt från Clairvaux, och såsom anläggningsår uppgifves 1144.



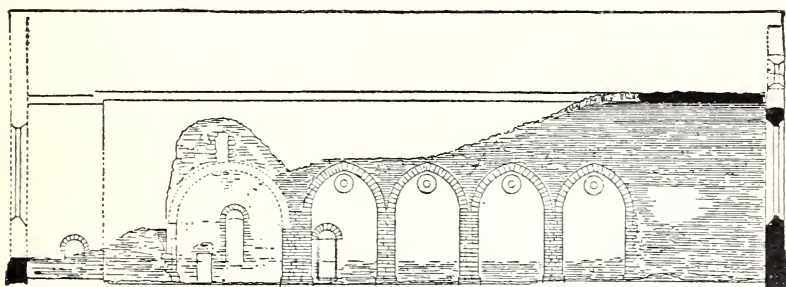
624. *Alvastra kloster.*

Nydala, liksom Alvastra, hugnades med många, äfven med stora gåfvor i jord och penningar, men tidtals nämnes det ekonomiska be-

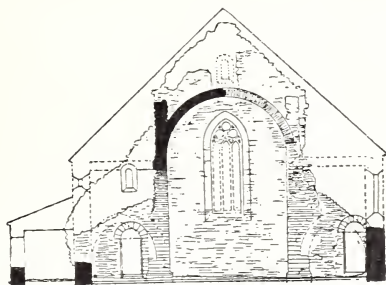
tryck, som hvilade öfver Nydala. Hurudana klostrets byggnader voro, kan nu, sedan förödelsen gått öfver dem, icke uppgifvas. Ej ens kyrkan har fått stå ostörd kvar: Nydala nuvarande sockenkyrka är endast ett fragment af klosterkyrkan. Denna hade, liksom Alvastra,



625. Alvastra.



626. Alvastra.

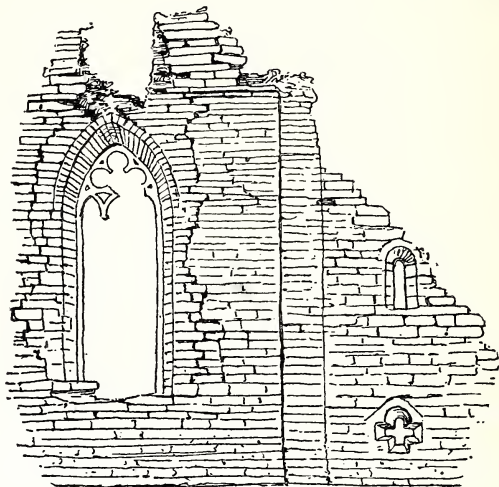


627. Alvastra.

rätlinig afslutning af koret och de fyra å dess sidor fördelade kapellen. Långhuset var treskeppigt. I den del af klosterkyrkan, som ännu står

qvar, har man huggit bort de skeppen söndrande pelarne, så att man får leta deras rester, de allra nederste delarne, under bänkarne. Der upptäckte jag dem för några år sedan; men hvarken Brunius, som beskrifvit kyrkan, eller en arkitekt, som i senare tid ritat kyrkan, hafva märkt dem.

Samma år 1144 öppnade erkebiskop Eskil i nordvestra Skåne, vid ett vadställe i Rönne-ån, ett cistercienserkloster **Herivad** för munkar icke från Clairvaux, utan från dettas moderkloster Citeaux. Vid 1200-talets midt synas egendomliga förhållanden hafva uppenbarat sig i klostret, ty abboterne i Sorö (Seland) och Ås (Halland) fingo af ordenschefen i Citeaux uppdrag att företaga en visitation i Herivad. De afsatte dettas abbot, utan att hafva gifvit honom tillfälle att förklara sig och utan att hafva fått tillfyllesgörande bevis för hans brottslighet,



628. *Alvastra.*

hvadan deras dom upphäfdes af generalkapitlet i Citeaux år 1254 och domarne sjelfve blefvo afsatte från abbotsvärdigheten. Herivads kloster blef tidigt ansedt och rikt, dess abboter deltog i behandling af rikets angelägenheter. Klostrets bibliotek skänktes af k. Kristiern IV till universitetsbiblioteket i Köpenhamn. När Skåne hade blifvit svenskt, blefvo de anseelige klosterbyggnaderne på konungens befallning nedrifne.

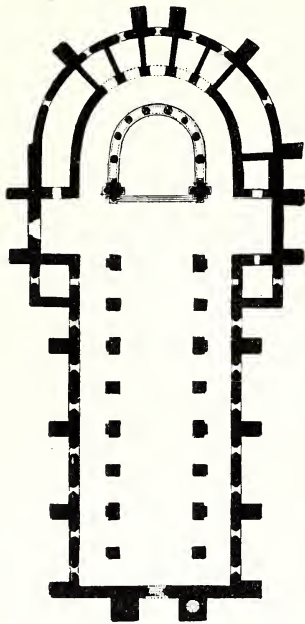
Nästa kloster i tidsföljden finna vi i Vestergötland. Äfven nu omtalas k. Sverker I och hans gemål som stiftare. Till ort för detta kloster utsågs Lurön i Vänern, hufvudön i en grupp af små öar mellan det från Vermland utskjutande Näset och det från Vestergötland ut-

skjutande Kålland. Visserligen var detta kloster således väl afsöndradt från kringliggande bygder, men läget måste likväl anses hafva varit ytterst olämpligt, ty här fanns icke tillfälle till det odlingsarbete, som cisterciensernes regel fordrade. Premonstratenserne anlade, såsom exemplen från Skåne visat, gerna sina kloster på en ö, men denna ö låg i närheten af den strand, som fanns under medeltiden: i nyare tid har ön vuxit samman med stranden. Ett så beläget kloster var afsöndradt, men dock icke undanryckt regelbundna förbindelser med den yttre världen. Måhända ville man, att klostret på Lurön skulle blifva en välkommen hvilopunkt under sjöresorna mellan Vestergötland och Vermland, men det var väl mycket att af ett så isolerad kloster fordra en gästfrihet, hvars börda icke kunde i ringaste mon delas af andre. Också flyttades klostret ganska snart till en skogstrakt vid Lugnås, i Kinne härad, men det stannade ej länge der, ty en förnäm kvinna, vid namn Sigrid, upplät åt klosterbröderne en gård **Varnhem**, vid foten af Billingen. Läget påminner om Alvastras: ett vattensjukt läge vid foten af berget, hvars skogar den tiden helt visst voro mera utsträckt än nu, samt ej långt från en mycket begagnad farled, i detta fall mellan Sköfde å ena sidan, Axevall och Skara å den andra — en rätt besvärlig farled, ty han gick öfver det ganska höga berget. Men fru Sigrid ångrade sig och dref bort munkarne. Efter klosterberättelsen träffades hon ögonblickligen af en svår sjukdom och bönföll derföre, att de aftågande munkarne måtte stanna kvar, hon bad att hädanefters få lifnära sig af kvarlevorna från munkarnes bord, hvilket ock beviljades. Fru Sigrid dog. En hennes fränka Kristina, k. Erik den heliges gemål, ville komma åt godset och beredde af sådan anledning munkarne hvarjehanda svårigheter. Allmogen upphetsades mot dem. Sockenpresterne lånade sig åt förföljelsen. Abboten lemnade då klostret för att hos påfven begära hjälp mot drottningen. När han under färden hunnit till Danmark, öfvertalades han af k. Valdemar I och erkebiskop Eskil att blifva abbot i det år 1157 i norra Jutland stiftade klostret *Vita scole*, och dit kallade han sine forne medbröder i Varnhem. Abboten i Alvastra, från hvars kloster klostret i Lurö-Lugnås-Varnhem hade fått sin första uppsättning, tillspordes, och han medgaf, att 22 munkar och flere konverser fingo flytta till det nya klostret. Men 'de fleste och bäste' vände åter till Varnhem. Som förföljelsen nu upphört, kom Varnhems kloster å nytt till stånd. Alvastra sände så många munkar, att med inräknaude af de återkomne det antal, som klosterregeln föreskref, blef fyldt. Varnhems kloster var således en dotter af Alvastra. Som stiftelsedag uppgifves den 1 maj 1150. Dagen och året antagas gälla klostret i Varnhem, icke dess föregångare.

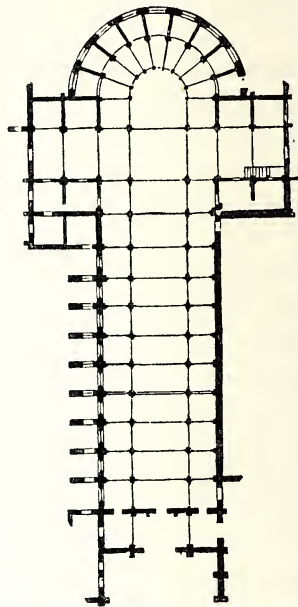
Klosterbyggnaderne vid Varnhem äro försvunne. Delar af grundmurarne kunna spåras i den nuvarande kyrkogården söder om kyrkan.

Denna är fullständigt bevarad, ehuru hon lidit af fiendehand, välmenta, men icke förståndiga restaureringar samt, i vår tid, af ett ytterst beklagligt våld. Från detta sista borde kyrkan, som är ett af de ståtligaste alstren af medeltidens byggnadskonst i Sverige, hafva varit skonad. Kyrkans plan är, såsom fig. 629 visar, en helt annan än den, som är använd i Alvastra och Nydala. Deremot visar denne plan en ganska stor öfverensstämmelse med klosterkyrkans i Clairvaux (fig. 630).¹ Varnhems kyrka är i det inre storslagen, men enkelt anlagd, hvarom fig. 631 gifver någon antydan.

Åfven 1160-talet var af stor betydelse för cistercienserne i Sverige. År 1162 anlades vid vestra stranden af Roxen ett systerkloster Vreta.



629. Varnhem.



630. Clairvaux.

K. Sverker I var då afliden, men intresset för cistercienserne var ännu lefvande. Vreta klostres första år äro höljda af dunkel. K. Johan I talar (DS nr 160) om en gård, som tidigare hade blifvit skänkt till 'Guds kyrka i Vreta, till nytta för de der boende nunnorna'. Det synes häraf framgå att klostret hade slutit sig till en

Fig. 629. Efter uppmätning i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Fig. 630. Efter teckning hos Viollet-le-Duc, *Dictionnaire de l'architecture française*.

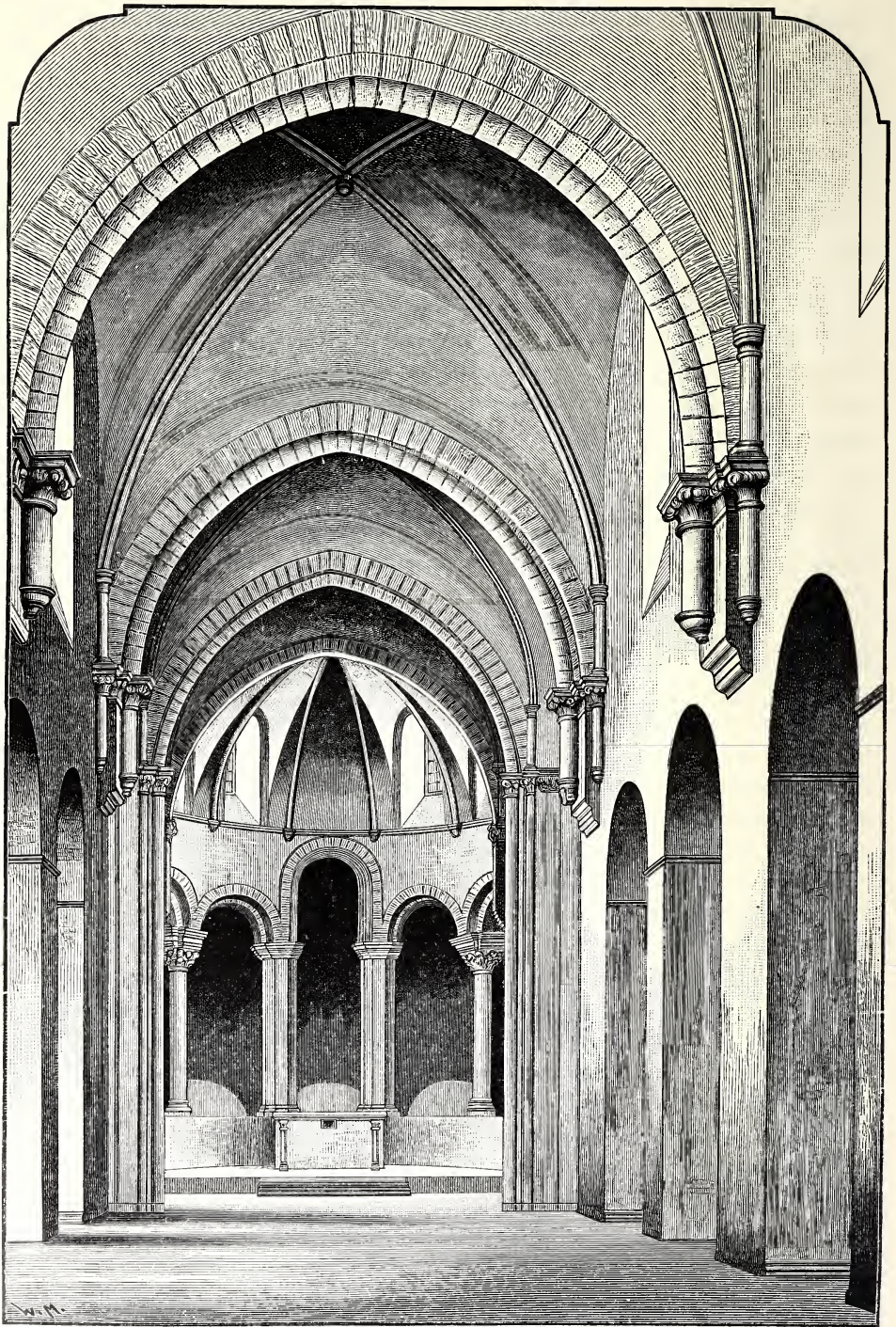
¹ I detaljer återstår ännu mycket att utröna gällande Varnhems kyrka, som lidit svårt genom förödelse gående ut på dels direkt förstöring, dels s. k. restaurering. Alla dessa frågor måste jag gömma till näste del. Jag vill här endast fästa uppmärksamhet vid en enda sak. På långhusets södra sida förekomma stråfpelare, hvilke icke kunna hafva ursprungligen förekommit der, alldenstund kyrkans södra mur stöddes af korsgången.

redan befintlig kyrka, om än denna, sedan hon upplåtits åt nunnorna, småningom blifvit förstora och ordnad efter klostersed. I ett bref af år 1346 omtalas äfven 'inbyggarna i Vreta kyrkas socken'. År 1360 omtalas en kyrkoherde (*curatus*) i Vreta. Klostret åtnjöt tidigt ett stort anseende. Döttrar ur landets förnämligaste ätter togo der doket. År 1462 voro systrarnas antal 32. Egendomligt är, att abbot Andreas i Alvastra år 1445 frågar abbot Åke i allhelgonaklostret i Lund, huruvida Vreta kloster tillhörde deras, d. v. s. benediktinernes orden — ordet således taget i dess största vidd, så att det omfattade äfven de ur benediktinerne i allmänhet utbrutne cistercienserne —, detta borde väl hafva varit bekant för abboten i Alvastra, hvilken hade ett visst förmyndareskap öfver Sveriges öfriga cistercienserklöster. I ett bref af år 1383 uppgifves Vreta kloster aldeles bestämdt tillhöra benediktinernes orden. Att här en äldre sockenkyrka blifvit förvandlad till en klosterkyrka framgår för öfrigt af sjelfve byggnaden. Den ursprungliga kyrkan synes hafva haft en allvarlig romansk karaktär, antagligen med ett litet, efter kyrkans mått proportioneradt kor med apsis samt med tvänne korsarmar, hvar af dem försedd med apsis. Den södra korsarmen med hans apsis finnes ännu i behåll, men något ändrad, och vinkeln mellan apsidan och sjelfva kyrkan har på det mest barbariska sätt blifvit fylld med ismetadt murbruk. Det nuvarande ganska ansenliga koret är deremot en senare tillbyggnad, ehuru äfven den gammal. Detta kor, som har vida större utrymme än ett kor i en kyrka af denna storlek plägar hafva, är uppenbarligen kommet till för nunnornas gudstjenst. I detta kor finnes i den norre muren en dörr, utanför hvilken förekomma lemningar af ett hvalf, uppenbarligen resten af en gång, som ledt från klostret till kyrkan. Nunnorna synas sålunda i detta kloster icke haft sine platser på en läktare, utan nere i koret, hvilket under sådant förhållande torde hafva genom ett skyddande galler varit skildt från långhuset, der ett eget altare torde hafva funnits för sockenmenigheten. I följd af den tjocke puts, som nu täcker de väl huggne stenarne i murarne, är det nu omöjligt att utröna, hurudana de forna förhållandena voro, men någon plats för läktare synes icke förekomma.

De grafvårdar öfver konungar och deras fränder, som nu ses i korets sidorum å den södra sidan, hafva ingen betydelse med afseende på den ursprungliga anordningen, ty de hafva tillkommit på initiativ af k. Johan III.

I en cistercienserkyrka upplätos grafvar åt förnämlige personer i högkoret, men der finga grafvårdarne icke vara upphöjde.

Huru de i norr om kyrkan liggande klosterhusen voro anordnade, är nu okänt. Ett hus är ännu i behåll, men det står för närvarande enstaka.



631. *Varnhems klosterkyrka.*

Fig. 631. Efter fotografier i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

Ungefär vid samma tid — i början af 1160-talet — anlades ett brödrakloster af cistercienserorden vid **Viby** strax norr om den nuvarande staden Sigtuna — det fanns åtminstone före år 1167, då k. Karl Sverkersson afled. Det nya klostret omhuldades af honom och hans efterträdare k. Knut, liksom af Sveriges förste erkebiskop, hvilken sjelf var utgången ur ett cistercienserkloster. K. Knut lät upptaga sig i brödraskap med munkarne. Viby kloster försvann dock snart, ty genom konungens bedrivande flyttades det ända bort till den vestligaste delen af Södermanland, till kungsgården Säby i Juleta, efter hvilken klostret sedermera kallades med latiniserad form **Saba**, hvilket namn dock vexlade med **Juleta**.¹ Messenius uppgifver, att flyttningen försiggick år 1184, hvilket kan vara riktigt, alldenstund flyttningen egde rum medan erkebiskop Stefan lefde — jfr DS nr 65 — och han afled år 1185. Juleta kyrka var icke en klosterkyrka, utan kyrka i den församling, inom hvilken klostret anlades. I ett bref, som handlar om klostrets grundläggande, kallas kyrkan rent af ett kapell, och torde hon således den tiden hafva varit rätt oansenlig. Hurudan klosterkyrkan såg ut, är nu okänt. Grundmurarne till henne och klosterbyggnaden lära vara gömde i Juleta herregårds trädgård.

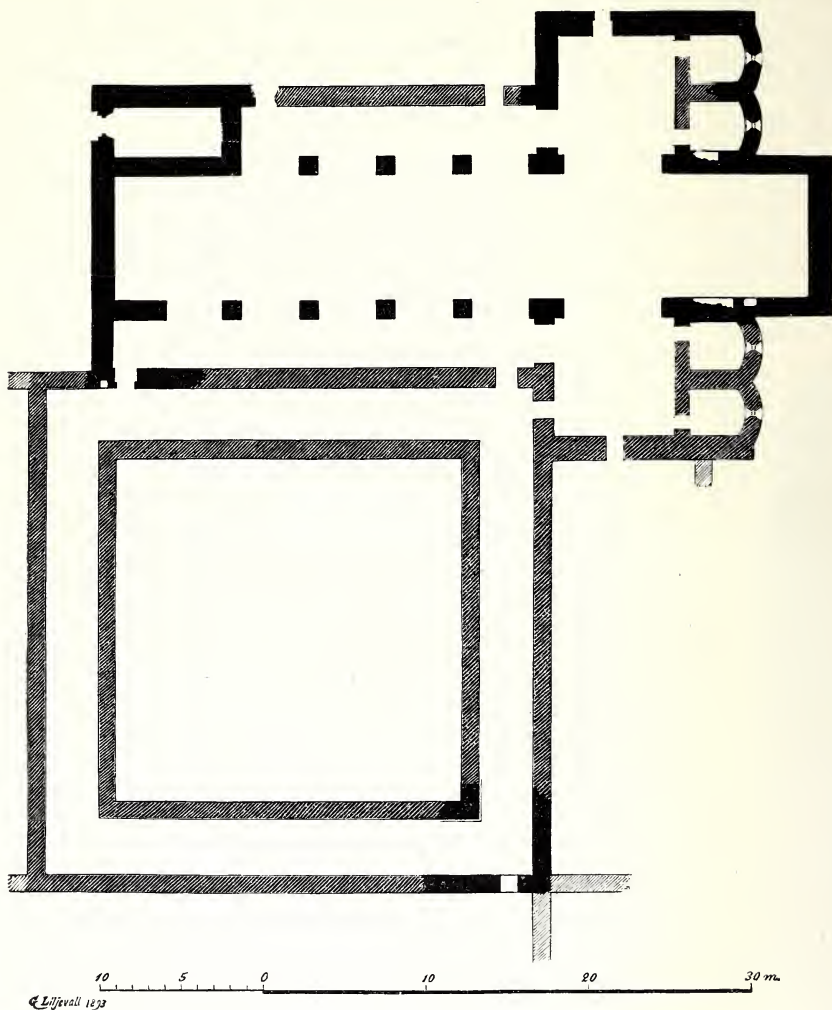
År 1164 utgick från Nydala en dotter, åt hvilken plats var beredd å en ort kallad med latiniserad namnform **Gutnalia** i Roma socken på Gotland; klostret kallades äfven **Roma**. Det fanns således två kyrkor med samma namn, socknens och klostrets. Klostret blef ganska förnöget och hade gods flerstädes, särskildt i Estland. Abboten spelade en ganska stor roll. Klosterkyrkan står qvar, ehuru i ett mycket stympadt skick, de öfrige byggnaderne äro rifne, men grundmurarne äro delvis blottade, torde ännu mera kunna blottas. Fig. 632 visar planen för kyrkan och den ganska store korsgången. De fyra sidokapellen, två å hvar sida af högkoret, hafva den östra väggen böjd. Vi hafva således här i hufvudsak samme grundplan som i Alvastra och Nydala.²

Till detta årtionde eller till början af 1170-talet hör **Gudhems** systrakloster — helgadt **Vår fru** — i Vestergötland, invid Hornborgasjön, mellan Billingen och Mösseberg; det nämnes förste gången i en påfvebulla från något af åren 1174—1176. Det är eget, att det vestgötska nunneklostret hade samma svårighet att få en varaktig stad som Varnhems munkkloster. Hertigarne Erik och Valdemar skänkte år 1308 godset Aranäs vid Vänerns östra strand, hvilket tidigare hade tillhört

¹ Upprinnelsen af namnet Saba synes hafva fallit i glömska. År 1461 talas om monasterium sancti Saba alias Juloeta.

² Hall talar i sina *Bidrag till kännedomen om cistercienserorden i Sverige* 1, s. 83, om klosterkyrkans förnedring till fåhus o. s. v. samt tillägger: »lyckligtvis har elden det förre året befriat den gamla helgedomen från denna profanering.» Detta är ett misstag. I följd af mina åtgöranden hade klosterkyrkan redan före branden blifvit tagen undan kungsgårdsarrendet och befriats från allt intrång.

deras förmyndare hr Tyrgils Knutsson, till Gudhems kloster, k. Magnus Eriksson skänkte år 1334 det gamla Folkungagodset Rackeby på Kålland, för att, heter det, klostret ej skulle alltför mycket betungas med gästning och få bättre tillgång på vedbrand. Klostermenigheten flyttade verkligen år 1342 till Rackeby, men flyttade snart derifrån till

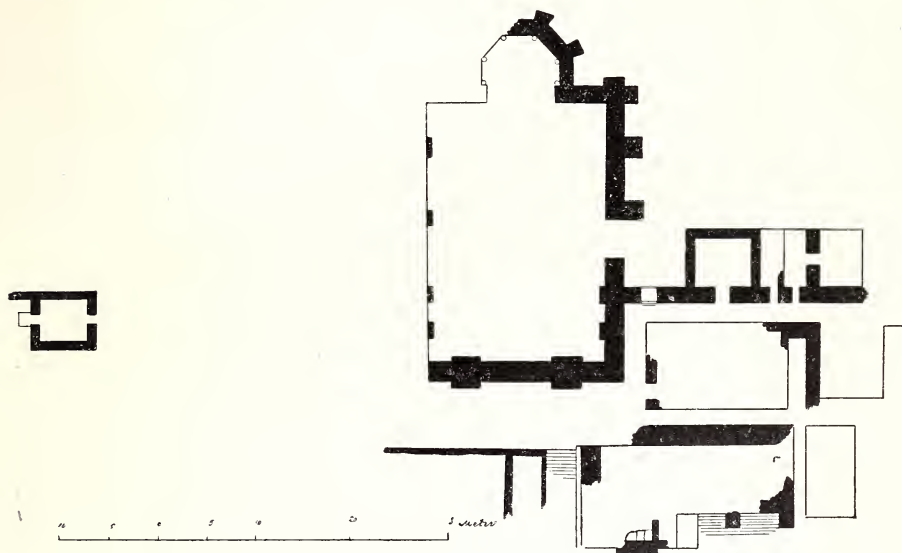


632. Roma kloster.

Aranäs, der hon fanns år 1351. Vid pass år 1360 hade man emellertid vänt till Gudhem, hvarest en del af klosterkyrkan ännu står kvar som ruin. Kring denna böra gräfningar företagas.

Till slutet af 1100-talet höra vidare Askaby, Riseberga samt Byarums-Sko kloster.

Askaby Vårfrukloster för nunnor af den hel. Bernhards orden var en dotter af Vreta kloster och torde icke hafva anlagts mycket senare: det egde en bulla af påfve Lucius III, som styrde kyrkan åren 1181—1185. Klostret, som låg öster om Linköping i en jämförelsevis glest bebyggd trakt, mellan Vårdsbergs och Örtomta kyrkor, befann sig dock icke i en ödemark, ty Askaby var en socken med egen kyrka. Den nuvarande sockenkyrkan var den förre klosterkyrkan. Ännu år 1818 lästes å ett af hvalfven en inskrift af innehåll att denne byggnad uppfördes år 1418 af fru Anna, då hr Olof var predikant, till Guds heder, jungfru Marias hogkomst och bernhardinerordens gagn.¹



633. Riseberga kloster.

Birger jarl brosa upplät 1180—1202 Riseberga gård i Närke och ett laxfiske i Vermland till anläggande af ett nunnekloster af cisterciensernes orden. Det hade gods förnämligast i de nämnda två landskapen med en fogde för hvardera. Hr Ulf Gudmarsson, lagman i Närke, och hans maka fru Birgitta insatte dottern Ingeborg i detta kloster, hvilket af flere konungar erhöi betydande privilegier, af stormannaätter ansefliga gåfvor. Det oaktadt omtalas det år 1384 såsom hemfallet åt ytterste fattigdom i följd af krigens omstörtningar, de gudlöses sköflingar, våldsverkan och våldgästning. Att herrarne verkligen sett sig till godt på klostrets bekostnad visar sig bland annat deraf, att hr Erik Kettilsson år 1367 återlemnade ett gods i Vermland,

Fig. 633. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ Widegren, *Försök till ny beskrifning öfver Östergötland*, del 1, s. 569.

att hr Erik Puke två år senare återlemnade flere gods. Af klostret står ännu en gafvel kvar, till hvars bevarande anslag blifvit beviljadt af 1903 års riksdag. En del af klostrets grundmurar hafva under de senaste åren blifvit blottade (fig. 633) och mera torde kunna blottas.

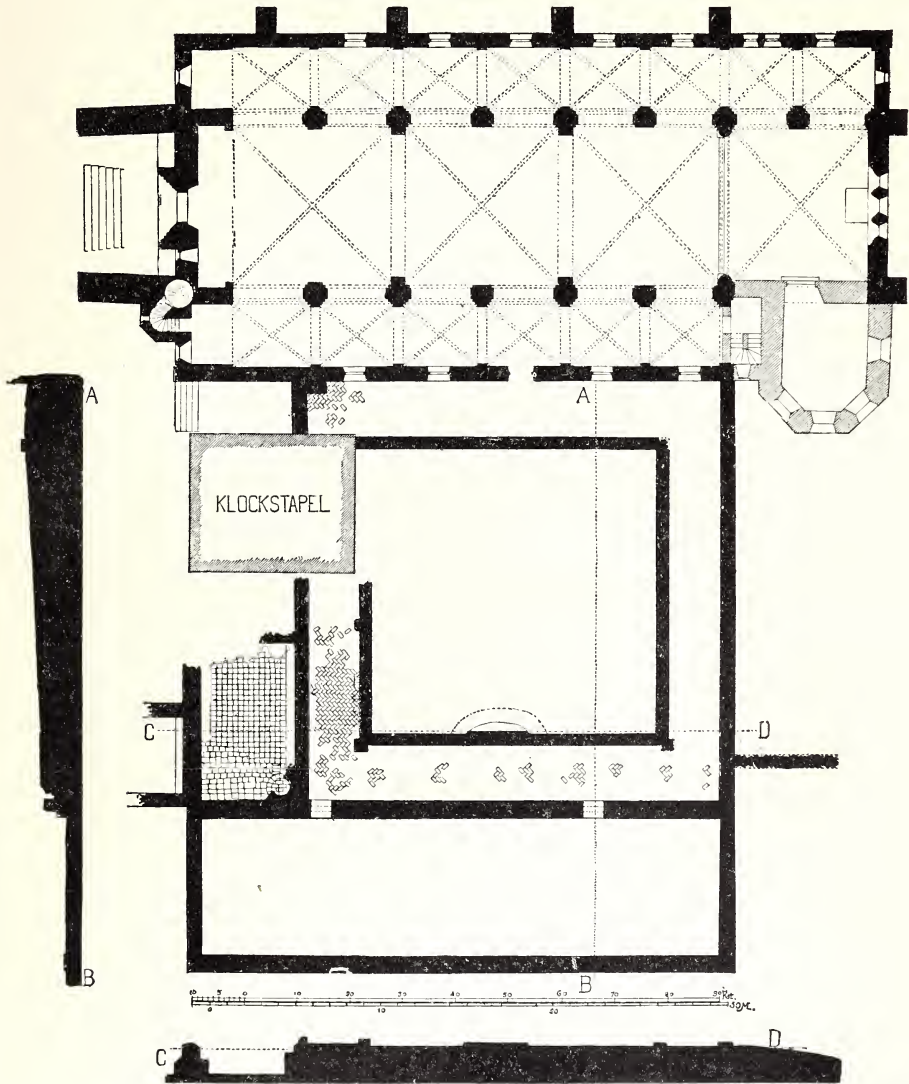
För cisterciensernunnor anlades ett kloster vid **Byarum**, inom Östbo härad, vid pass tre mil söderut från Jönköping. Här fanns vildmark, men här fanns ock möjlighet att komma i beröring med den yttre världen, ty Byarum låg ej synnerligen långt från Stigamot, i hvilken ort Nissa- och Lagastigarne stötte samman. Af okänd anledning flyttades detta kloster till **Sko** vid Mälaren. När flyttningen skedde är icke känt, men det nya klostret erhöll år 1244 ett påfligt skyddsbref. Sko kloster, hvilket emellanåt säges tillhöra benediktinernes orden, hugnades med stora privilegier och gåfvor. År 1275 beviljades 40 dagars aflat af erkebiskop Folke samt af hvar och en af hans lydbiskopar för enhvar af den stora myckenhet, som plögade strömma till kyrkan å jungfru Marias renselsesdag (2 februari) — i hennes namn var denna 'basilika' grundlagd — samt å Johannes döparens födelsedag (midsommardagen). År 1297 förnyades denna bestämmelse, men till hvardera dagen lades de åtta närmast följande dagarne. Men trots alla gåfvor i penningar och jord — klostrets år 1489 upprättade jordebok finnes i behåll — befann sig klostret ej sällan i ekonomisk förlägenhet, oftast i följd af de eldsvådor, som härjade detta kloster, liksom de flesta andra. År 1488 utfärdade erkebiskop Jakob rekommendationsbref för klostrets sändebud till Kopparberget med flere orter för att få hjälp till systrarnas store byggnad i deras bönehus och *dormitorium*; kyrkoherdarne skulle lysa detta från predikstolen och tillika underätta menigheten om huru stor aflat, som förlänats Sko kloster till förmon för besökande. Efter en brand år 1503 sände klostret tiggare till Vadsbo, Käkinds och Valla härad i Vestergötland. Biskop Vincentius lofvade hvar gifvare 40 dagars aflat, och klerkerne skulle hjälpa klostrens ombud hos bönderne. År 1510 omtalas tiggare från Sko i Öster- och Vesterdalarne, på koppar- och silfverbergen, i allmänhet ofvan Långheden.

Sko kloster låg visserligen litet afsides — i Skogs eller Skogbo (skogbornes) socken —, likväl i en trakt, i hvilken af gammalt framstående män hade egendomar, men detta kloster synes icke hafva i lika hög grad som t. ex. Vreta och Riseberga omhuldats af de stora ätterna. Deremot omtalas ej sällan borgaredöttrar och presters qvinliga anhöriga såsom inträdande i Sko.

Ett bref af erkebiskop Jakob, skrifvet år 1509, låter oss skönja ett litet drag från lifvet i ett systrakloster, som är egnadt att gifva vår fantasi ett visst spelrum: »Allt skall gå skäligen till med de lekar, som barn pläga hafva i klostret, så att det ej i någon måtta strider mot ordensregeln.» Var det barn från den kringliggande trakten, som

inbjödos till klostret för att der förlusta sig, eller var det barn, som uppfostrades i klostret?

Sko klosters kyrka, ett ganska pryddigt prof på vår tegelarkitektur, finnes i behåll, men för några år sedan undergick hon en bedröflig



634. Sko kloster.

vandalism, i det spåren af den läktare i kyrkans vestre ände, å hvilken nunnorna hade sin plats under gudstjensten, äfvensom det rum öfver

kyrkans södra sidoskepp, hvilket nunnorna passerade under vandringarna från klostret till kyrkan och omvänt, utan ringaste anledning, uteslutande af rätt förstörelsebegär, aflägsnades. Om kyrkans och klostrets plan vittnar fig. 634, om kyrkans utseende vittna fig. 635 och 636. Söder om kyrkan hafva korsgångens konturer blottats. Rester af klosterbyggnaderne gömma sig ännu i närliggande byggnader. Korsgången (*ambitus inclusus*) omtalas i ett aflatsbref af år 1513.



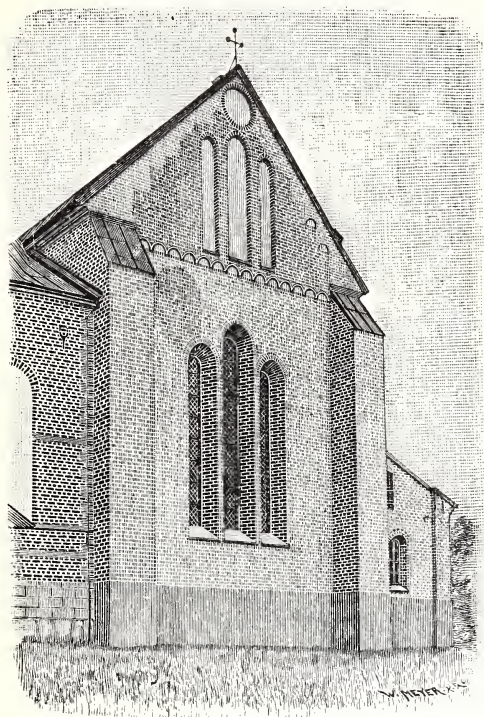
635. Sko kloster.

Innan vi lemna 1100-talet, måste vi tänka på det år 1194 i Halland, vid mynningen af Viskaån, anlagda klostret, som kallades Ås, latiniseradt till *Asylum*. Det var en koloni från Sorö kloster på Seland. Det åtnjöt stort anseende. I Ås kloster jordades tre späda barn till k. Magnus Eriksson och dr. Blanche.¹

Fig. 636. Efter fotografi i Antiquarisk-topografiska arkivet.

¹ K. Magnus omtalar i en skrifvelse till påven (DS nr 4226) sin förkärlek för detta kloster, i hvilket hans barn blifvit begrafna och åt hvilket han gifvit inkomster, privilegier och heder, hvartill han beder om påvens stadfästelse.

Till början af 1200-talet — till tiden före år 1223 (jfr DS nr 281) — hör anläggandet af ett kloster på **Fogdön**, förr en ö, nu en i Mälaren utskjutande halfö i nordvest från Strängnäs. Det var afsedt för nunnor af cistercienser-orden och kallades i början *monasterium de insula Fogdö*, liksom äfven Vårfruklostret eller Sancta Marias kloster. Före århundradets slut flyttades klostret från Fogdöbygdens midt till en ort å Fogdöns nordöstra strand och kallades derefter **Vårfruberga** (*mons beate virginis*, fig. 637). Fogdö kyrka kallades derefter stundom Gamlaklosters kyrka. I det nyss anförda brefvet



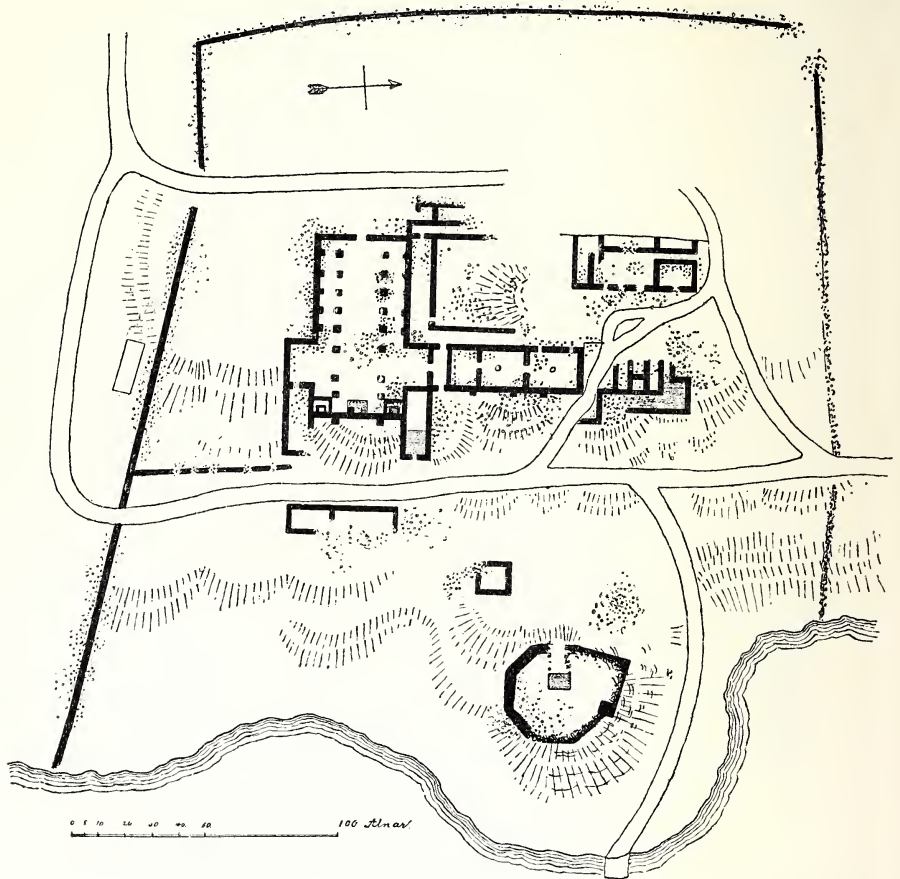
636. Sko kloster.

talas om klostrets *fundatores*, grundläggarna voro således flere, men dessvärre uppgifvas icke deras namn. Den ursprungliga dotationen var ganska stor: tio gårdar (*mansiones*) och tre kyrkor med alla inkomster från deras socknar, nämligen Sankt Petri, »i hvilken I nu kämpen för Gud» — alltså Fogdö kyrka, den hel. Albani kyrka och den hel. Marias kyrka i Helgarne (Helgarö). Fogdö kyrka blef klosterkyrka, ehuru hon var helgad aposteln Petrus och klostret bar jungfru Marias namn.¹

Fig. 636. Efter fotografi i Antiqvarisk-topografiska arkivet.

¹ Ecclesia in Gambla kloster, quam ab antiquis temporibus conventualem ecclesiam habuistis (1310).

Slutligen hafva vi att anteckna ett nunnekloster å Gotland, kalladt *Solberga* (*mons solis*) och stiftadt år 1246. Om detta klosters läge har tvistats. Traditionen, hvilken visserligen icke alltid är tillförlitlig, har utpekadt en plats strax utanför Visby östre stadsmur, i närheten af korsbetningen och hennes kors. Somlige säga, att klostret legat inne i staden — något ytterst ovanligt för ett nunnekloster af ifrågavarande orden. Såsom Lindström¹ framhållit, omtalas visserligen i en del



637. Vårfruberga kloster.

ganska tidige urkunder Solberga kloster i Visby, men detta kan hafva berott derpå att klostret låg helt nära staden, ty i ett bref af år 1349 omtalas nunneklostret vid (*circa*) Visby, i ett af år 1367 omtalas gåfvor till hvar kyrka inom Visby samt till nunneklostret och spetälskehuset (St Jöran) invid Visby. Det synes dock, som om klostret,

Fig. 637. Efter teckningar af R. Dybach och friherre O. Hermelin.

¹ *Anteckningar om Gotlands medeltid*, del 2, s. 245 f.

i följd af de oroliga tiderna och de många hemsökelseerna, flyttats innanför stadens murar, ty år 1420 omtalar biskopen i Linköping 'nunnorna i den hel. aposteln Jakobs kyrka'. Aposteln Jakobs kyrka (eller kapell) hade ursprungligen uppbyggt af köpmän från Riga, men stod år 1272 öde, hvadan hon, på det gudstjensten måtte kunna upprätthållas, uppläts åt kyrkoherden i Drottens församling. Denna anordning torde hafva blifvit upphäfd, när klostret flyttades in i staden. Namnet Solberga försvinner derefter fullständigt ur urkunderne, det talas i stället om nunneklostret i Visby eller nunneklostret på Gotland. Ett testamente af år 1515 innehåller mycket tydliga uppgifter. En man föreskref gåfvor till Vår kära frus kyrka inom Visby, till alla de andra församlingskyrkorna inom Visby, till den hel. Katarinas kloster inom Visby, till den hel. Nicolaus' kloster inom Visby, till Sankt Jöran utanför Visby, till nunneklostret inom Visby med vigda systrar och leksystrar, till Helgeand inom Visby.

Hvarken af det ursprungliga eller det senare klostret kunna byggnader nu uppvisas. Till och med den hel. Jakobs kyrka är nu försvunnen.

Cisterciensernes orden fick sålunda en ganska storartad utbredning inom Sverige. De sex sista årtiondena under 1100-talet sågo de flesta klostren upprättade, några följde efter under förre hälften af 1200-talet. Nye ordnar hade redan då börjat draga uppmärksamheten från cistercienserne, hvilket emellertid icke hindrade, att ett kloster hörande till deras orden långt senare anlades. Jag skall i det följande återkomma till detta.

De svenska klostren stodo, som alla de öfriga, under abboten i Citeaux och generalkapitlet, hvilket helt visst ytterst sällan besöktes af de svenske abboterne.¹ Inom Sverige hade abboten i det äldsta klostret, Alvastra, fått sig anförtrodd uppgiften att vara ledare och uppsyningsman. År 1346 qvitterar abboten i Clairvaux den afgift, som hans och öfriga cistercienserkloster i landet erlagt för åren 1343 och 1344. Beloppet úppgick till ej mindre än 140 floriner. Abbot Magnus kallar sig år 1430 insamlare af bidragen från cistercienserklostren i Sverige och qvitterar i denne egenskap vid ett besök i Saba 10 floriner såsom klostrets afgift för fem år och derutöfver 3 floriner för omkostnader. Året derefter kallar han sig reformator, visitorator och insamlare af bidragen på uppdrag af ordens generalkapitel och qvitterar i denne egenskap 50 floriner, utgörande afgifterna från klostren i Alvastra, Nydala, Varnhem, Saba och Roma. Andre qvittenser från honom och hans efterträdare funnos i Sabas arkiv, regelbundet omtalas expenskostnaden. Afgifter från nunneklostren har jag ej funnit

¹ Abboten i Varnhem har dock år 1346 rest till generalförsamlingen.

omtalade, men äfven öfver dessa kloster hade abboten i Alvastra in-se-ende. År 1459 medgaf han, att nunnorna i Sko kloster finge skrifta sig för sekuläre prester, d. v. s. andlige, som icke voro munkar. År 1462 framhålles, att abbedissan i Riseberga icke fick göra något byte af egendom utan tillstånd af abboten i Alvastra. En abbot Håkan i Saba hade blifvit abbot i Alvastra, och vid öfverflyttningen medförde han tre silfverstop och en korpsaltare, som tillhörde Saba. År 1513 infann sig Nydala klostrets abbot för att viga en ny abbot i Alvastra och tog då med sig ifrågavarande föremål, men använde dem till be-täckande af en sin fordran. Abboten i Alvastra synes vid denna sena tid hafva förlorat sin maktställning, ty år 1518 uppträder abboten i Nydala som visitator och reformator af cistercienserklostren i Sverige, Norge, Gotland och Lifland. I denne egenskap qvitterar han fyra års afgift från Saba kloster.

Cistercienserklostren voro oberoende af biskoparne. Visserligen vigdes högaltaret i Sko klosterkyrka af biskop Johannes i Åbo, som år 1296 blef erkebiskop i Uppsala, men afled redan år 1291, innan han hade hunnit tillträda det nya stiftet, och sjelfva kyrkan vigdes af erkebiskop Nils år 1300, men ny abbot i ett cistercienserkloster vigdes, såsom vi nyss sett, af en äldre abbot. År 1421 utfärdades i Vårfruberga kloster en ganska märklig skrifvelse. Abbedissan Cecilia, priorissan Dorotea, systrarna Katarina Haraldsdotter, Mektild, Kata-rina Siggesdotter underpriorissa, Katarina Nilsdotter, Birgitta sän-gerska, Gertrud och Margareta och hela konventet afgifva förklaring, att hvarken de eller deras föregångare någonsin visiterats af någon annan än cistercienserabboten i Saba. Visserligen hade tidigare, när fru Märta och sedermera fru Mektild valdes till abbedissor, biskopen i Strängnäs rådfrågats, men detta hade skett 'för heders och vänskaps skuld' och fick ingalunda dragas till någon regel eller vana, helst ordens privilegier och kyrklig lag uppenbarligen säga, att abbedissans och hennes nunnors kloster skulle hvart år visiteras ej af *ordinarius*, d. v. s. biskopen, utan af en klostrets *superior*. Det får icke förekomma, att någon lekman lägger sig i våra angelägenheter, till men för vår orden, ty huru kan någon visitera, rätta och lära ordningen, såvida han icke känner ordens hemligheter? Det är genom påfliga skrivelser bestämdt, vid bannlysning och interdikt, det har ock hittills iakttagits, att ingen medlem af orden får yppa dennes hemligheter eller med skrift eller tecken tillkalla mäktige verldslige personer till visitation, rättelse eller någon annan ordensangelägenhet, såsom val eller afsätt-ning af abbot eller abbedissa eller andre tjenstemän af båda könen. Den som handlar i strid häremot, vare sig abbot eller abbedissa, prior eller priorissa, är genom sjelfva handlingen bannlyst och skall af-sättas. Är den som felar munk eller nunna, skall han eller hon bann-lysas och utdrifvas ur klostret utan utsigt att någonsin få återkomma

till detsamma. Denna förklaring är besegrad af abbedissan och hela konventet samt, 'till större bevis' af två frälsemän.

Af ett bref rörande ett abbotssval i Nydala år 1483 framgår, att när en abbotssplats blef ledig, hade de öfrige abboterne underhandlingar sins emellan. Abbot Andreas i Alvastra hade dömt abbot Sven i Saba till afsättning, men domen ansågs orättvis. På särskildt förordnande från Cîteaux rannsakade abboterne Magnus i Nydala och Peter i Varnhem i detta ärende, och resultatet blef att Andreas blef afsatt från Alvastra, Sven deremot åter insatt som abbot i Juleta. Nu var abbotssplatsen i Alvastra ledig. På grund af agitation från abboterne Peter och Sven blef Magnus vald till abbot i Alvastra. När han lemnat Nydala, uppstodo der hvarjehanda oordningar.

Systraklostren stodo i viss mån i beroende af ett närliggande brödrakloster. Det är redan omtaladt, att Vårfruberga systrakloster visiterades af abboten i Saba — det enda brödraklostret den tiden i mellersta Sverige. När år 1478 en nunna i Solberga kloster hade blifvit af en lybsk köpman bortförd, vände sig systraklostret till brödraklostret i Roma för att få hjälp.

Biskoparne voro emellertid mycket frikostige mot cistercienserklostren såväl i ekonomiskt som i andligt hänseende. En utförlig framställning vore icke här på rätt plats. Jag vill endast meddela några exempel. Biskop Lars i Linköping utfärdade år 1293 ett skyddsbref för Vreta kloster, i hvilket han derjämte fritager klostrets jordegendomar med derå boende personer från all biskoplig rätt, med undantag af biskopstionden från klostrets landbor, äfvensom af tionden från gårdar, som ligga i socknar, som tilldelats kanonierna, dessutom biskopens ensak och de fall, i hvilka den felande genom sjelfva förbrytelsen blifvit bannlyst. Andre biskopar voro mot andra kloster mera gifmilde. Nyss nämnde Lars' företrädare å biskopsstolen, hertig Bengt, stadfäste år 1289 sine företrädares bref, genom hvilka Nydala klostrets underlydande voro fullständigt frie från biskopens ensaksböter, utom i de fall, då någon genom sjelfva förbrytelsen blifvit bannlyst. Biskopens tjänstemän hade försökt indrifva hälften af ensaksböterna och pålägga annat, men detta finge icke ske. Samme biskop tänke äfven nästa år på Nydala. Han hade till klostret skänkt biskopstionden från flere småländska socknar, men klostret hade i följd af länge och svåre vägar haft hvarjehanda olägenheter och rent af förluster i följd af den tid, som varit fastställd för tiondens erläggande. Biskopstionden skulle därför i dessa socknar införas till sockenkyrkorna senast den 2 februari hvart år. Den påflige legaten kardinal Guido och biskopen gäfvo enhvar, som hörsammade detta bud, tillsammans 80 dagars afdrag i ålagd penitens. Denna öfverlåtelse af tionde hade skett redan i biskop Henriks tid, d. v. s. 1258—1283, för att sätta klostret i stånd att, derest biskopen för andakts skuld ville tillbringa tiden

från förste adventssöndagen till julafton inom klostret, lemna underhåll åt honom och hans följe med hästar. Biskop Lars gjorde år 1300 den ändringen, att han tog tillbaka tionden från vissa af dessa socknar; till ersättning fritogs klostret från all gengärd till biskopen och hans kaniker, en anordning, som skulle ega bestånd för all tid.

Konungarne voro liksom biskoparne mycket frikostige. K. Valdemar fritog Vreta kloster med alle dess gårdar och deras inbyggare från all konglig tunga och gifver priorissan rätt att från dem uppbära alla kongliga utskylder (DS nr 378). Samme konung och hans fader fritogo år 1282 Fogdö kloster från alla allmänna pålagor och från konglig rätt. K. Magnus fritog år 1288 Sko kloster från alle kongl. rätter och saker, äfven för ledungsafgift, så vida konungen ej sjelf sätter sig i spetsen för hären. År 1306 utfärdade hertigarne Erik och Valdemar ett privilegiebref för Riseberga kloster: klostrets gods med åbyggare skola vara frie från alla kongl. gårdar, pålagor och utbetalningar med följande undantag: när ledung utkallas, när allmän gård utskrifves af hela landet, när hertigarnes dom eller kronans ed brytes eller någon öfverbevisas om mord eller stöld. År 1359 fritog k. Erik klostret i Vårfruberga från deltagande i den härfärd, som då var utskrifven. K. Albrekt, som behöfde förvärfva vänner i det nya riket, utvidgade år 1365 förmonerne för nunnorna i Riseberga: utöfver allt hvad tidigare hade blifvit dem tillförsäkradt skulle de hädanefter vara fritagna från alla utomordentliga utskylder och dagsverken till kronan samt från utskrifningar i och för egande fastigheter; det oaktadt skulle klostret för sina fastigheter njuta samma frihet, som riddare och väpnare i riket åtnjöto för sine egendomar. K. Karl Knutsson nedsatte klostrets privilegier år 1449 till den tidigare normen. Ett egendommeligt privilegium gaf k. Albrekt år 1377 till fru abbedissan och de goda fruarna i Vårfruberga kloster, att sätta spjut och draga för björnar, elgar och andra djur, såsom rikets rätt tillsäger, lagboken utvisar och gammal sed har varit.

Klostren hade att utöfva gästfrihet mot vägfarande, naturligtvis utan att klosterfolkets afsöndring derigenom tog skada. I klostrets yttre område eller strax utanför detsamma måste ett härberge finnas. Men det var icke alltid endast för en natt eller två, som personer kommo till klostren. Det hände ofta, att personer, hvilkes fromhet dref dem att invid helige orter finna ro från världens buller, men hvilke likväl icke ville aflägga något klosterlöfte, sökte hvad vi på nutidens språk skulle kalla inackordering i klostret. Allmänt bekant är, att fru Birgitta en tid vistades i eller vid Alvastra brödrakloster. År 1374 skänkte fru Ramborg Knutsdotter gods till Alvastra, för att jämte en tjennarinna få innehafva den gård (*curia*) norr om klosterkyrkan, i hvilken fru Birgitta fordom bodde. Hon skulle erhålla nödig föda och hafva fritt tillträde till klosterkyrkan. En enka gaf år 1362 till Gudhems

kloster tvänne gårdar, för att hon af klostret skulle få bostad, föda och kläder — en lekqvinnas kläder — samt grafplats. En man och hans hustru ingåfvo sig år 1389 i rätt brödraskap med hederlige herrar munkar i Nydala. År 1394 fick en qvinna broderskap i Juleta brödrakloster, hvilket skulle gifva henne föda så länge hon lefde och till sist en graf. En man berättar år 1417, att efter det honom gick ålder uppå och motgång, togo abboten och konventet i Nydala honom och hans hustru käriligen in i klostrets brödraskap, så att de der skulle hafva sitt uppehälle med mat och dryck och kläder, »om mig tränger och ej annars». År 1455 omtalas en kyrkoherde i Rackeby, som den tid hög ålder och sjukdom gingo honom fast uppå, gaf sig med all sin egendom in i Gudhems systrakloster — om Rackeby och Gudhem jfr det föregående — för yttermera 'rolighets' och själagagns skuld. Han lefde der sedan i tolf år. För mottagande af sådana pensionärer måste en särskild byggnad hafva funnits.

Inom benediktinerklostren hade ordningen ej kunnat under tidernas lopp upprätthållas — vällefnad efterträdde askes, och de fromma uppgifterna försumrades. Af denna anledning skrefvos, såsom redan blifvit framhållet, nye ordensregler, strängare än de förre. Man sökte så komma tillbaka till den ursprungliga enkelheten. Dessutom uppträdde en viss fanatism som bärare af det nya försöket. Men allt menskligt är förgängligt. Den andre fjerdedelen af 1100-talet har kallats Bernhards af Clairvaux tidehvarf, hans orden, cisterciensernes, utgör en af de märkligaste yttringarna af denna period, som var så rik på utveckling i alla möjliga riktningar. Men — sedan det första nitets tid var förbi, när man trädde in i 1200-talet, var icke denne orden densamme som i begynnelsen, nya kraf hade uppstått, hvilka framkallade nya bildningar. Cistercienserorden fortlefde visserligen, men vid hans sida uppstodo de s. k. TIGGAREORDNARNE, hvilka ganska snart af påfve och folk omfattades med den varmaste ynnest. Att de voro ett karakteristiskt uttryck af tidens ande synes redan deraf, att de samtidigt sprungo fram i olika land.

Bernhards tidehvarf efterföljdes af ett, som fått namn efter Innocentius III, hvilken innehade påfvestolen i nitton år, 1198—1216. Han var, när han valdes till påfve, endast 37 år. »Han var asketisk, from, lärd, framstående jurist, en storslagen statsman, hänsynslös i valet af medel, politiker som Gregorius VII, fylld, såsom han, af store verldsomfattande tankar.» Den kyrkliga makten blef nu den förnämsta i vesterlandet.

Men mot denna mäktiga organisation, hvars inflytande trängde sig in öfverallt, vaknade äfven inom det andliga området mistro och

motstånd. Mången fann sig icke tillfredsställd med hvad kyrkan bjöd. Redan mot slutet af 900-talet och under förre hälften af 1000-talet, der efter och ännu mera under 1100-talet uppträda inom västräcka områden, från mellersta Italien och Spanien till Nordsjön, *katarerne*. Från begynnelsen, sade de, funnos tvänne riken, ljusets och mörkrets. Från det förre härstammar allt andligt, rent, godt och skönt, från det senare allt materielt, sinnligt, allt ondt, alla förstörande krafter i naturen, all villfarelse, allt dåligt hos människan. De fromme hade att uteslutande hålla sig till ljusets rike, de lefde kyskt och utan äktenskap, i hårdaste fattigdom, med långvariga fastor, de lefde af bröd, frukter och fiskar, som barmhertiga människor skänkte dem. Katarerne blefvo redan i detta lifvet högre väsen och trädde genom döden omedelbart in i ljusets rike. Kyrkan var ett samfund af förtappade. Alla hennes lagar och inrättningar, framför allt all prakt, alle yttre former för gudstjensten, all tillbedjan af helgon och af korset, all läsning af det gamla testamentet var ett ondt. Kyrkans prester voro hemfallne åt dödssynder, de kunde icke förvalta sakramenten. Dessa voro för öfrigt af intet värde, ja skadliga. Endast katarerne kunde blifva salige. — Kyrkan gick emot katarerne med eld och svärd.

Äfven från andra håll kommo klagomål öfver presternes verldslighet, deras olikhet mot apostlarna, samt kraf på en predikan, som trängde till folket. En köpman Valdes i Lyon öfvergaf allt hvad han egde och uppträdde under 1170-talet som botpredikant. Män och qvinnor strömmade till honom. Regel vard Christi befallning till lärjungarne, när han sände ut dem två och två (Mathei ev. kap. 10). Valdenserne afsade sig all egendom, de buro en torftig dräkt af ylle, på fötterne träsandaler, de lefde af allmosor. År 1184 förklarades de vara uteslutne ur kyrkan. Valdenserbröderna, äfven kallade de fattige, voro en munkartad hierarki, som sökte vinna »vännen», för dem förkunnade bibeln, af dem mottog bikt och å dem lade bot, i synnerhet fasta och bedjande af Fader vår. De trodde icke på skärselden, de förkastade aflat och tillbedjan af helgonen, eder och utgjutande af människoblod.

Det var sålunda mäktiga krafter, som denna tid upprörde sinnena. De lägre elementen i samhället hade under den nu pågående starka utvecklingen börjat röra på sig, men det var icke endast inom dessa som katarer och valdenser vunno anhängare. Till dem slöto sig i stort tal medlemmar af de högre stånden, till och med prester. Det religiösa behovet var vid denna tid synnerligen mäktigt.

Vid denna tid var det som franciskaner och dominikaner uppträdde.

FRANCISKANERNE. Giovanni Bernardini var son af en rik köpman i Assisi i mellersta Italien. Åtminstone delvis till följd af faderns lifliga affärsförbindelser med Frankrike fick sonen tillnamnet Francesco,

den fransyske, hvilket sedermera blef det vanliga i stället för det, som han mottagit vid dopet. Under ungdomstiden njöt han i fulla drag af sin tillvara, hängaf sig åt nöjen och yppighet. Genom en svår sjukdom (år 1207) bragtes han till allvarlige tankar och sökte ensamheten för att vinna klarhet. Han trädde samtidigt i människokärlekens tjänst och hängaf sig åt vården af sjuke, i främsta rummet af spetälske, hvilke af andre undvekos. Under en vallfärd till Rom ställde han sig utanför kyrkornas portar och samlade allmosor för de fattige. Derunder tyckte han sig förnimma en guddomlig uppmaning att återställa Guds kyrka. Alltid benägen för ytterligheter, sålde han sin häst för att lemna lösesumman åt en prest, men han nöjde sig ej dermed, han tog äfven varor tillhöriga fadern och sålde dem för att kunna öfva välgörenhet. Under en tid af två år, som han egnade åt förberedelser för den kommande verksamheten, hörde han en gång en predikan öfver Mathei evangelium kap. 10 v. 9 och 10, och dessa bibelord utöfvade på honom samma mäktiga inverkan, som de något tidigare utöfvat på Peter Valdes. Han afsade sig allt, som hörde till lifvets behag och beqvämighet, gick groft klädd, utan skor, med staf och väska, med ett rep om lifvet, och hängaf sig nu åt en energisk missionsverksamhet. Franciscus kunde för egen del försaka, men han var ock mäktig af en brinnande kärlek, hvilken han egnade i främsta rummet åt de fattige och bedröfvade. Det var icke endast de små inom det menliga samhället, för hvilka han hyste kärlek. Äfven för foglarne under himlen, djuren på marken och fiskarne i hafvet intresserade han sig, derföre att de voro af Gud skapade lika väl som människan.

Francisci nya lif väckte naturligtvis uppmärksamhet, de fleste begabbade honom, en och annan slöt sig till honom, lefde med honom i ensamheten och verkade med honom bland folket, framför allt bland de fattige. År 1210, då han hade elfva följeslagar, utarbetade han en gemensam lefnadsregel: hufvuduppgiften var predikan, hvilken skulle utöfvas oberoende af människors omdömen — visades någon bort, skulle han tiga och hemställa straffet åt Gud. De skulle lefva i djupaste armod, ej besitta någon egendom, ej innehafva penningar, det för lifvets upphälle outhärliga skulle de tiggasamma. Den, som hade lärt ett yrke eller att utöfva en konst, fick fortsätta, men aldrig för sitt arbete begära penningar, endast de nödvändigaste lifsmedlen. Alle voro skyldige det gemensamma öfverhufvudet ovillkorlig lydnad. Med qvinnor fingo de icke umgås. Men trots alla försakelser skulle de alltid se glade ut och framför allt sörja för de fattige; för att hjälpa dem fingo de, om det ej gick på annat sätt, stjäla. Som kännetecken på deras ödmjukhet skulle de kallas mindre bröder (*fratres minores*), och öfverhufvudet skulle benämnas den allmänne tjennaren (*minister generalis*). Denne regel framlades för Innocentius III och erhöi, efter någon betänklighet från hans sida, ett muntligt

godkännande. Från Rom vände Franciscus med följe åter till Assisi, hvarest han hade hemvist i kyrkan Portiuncula.

Den sköna, rika och fromma Clara Sciffi uppsökte den af henne beundrade Franciscus och fick jämte likasinnade qvinnor hemvist i den hel. Damiani kyrka, helt nära Portiuncula-kyrkan. Hon stiftade år 1212 — hon var då aderton år — klarissinnornas orden (äfven kallad damianistinnornas) samt ställde sig under Francisci lydnad. Påfven fastställde för dem den hel. Benedikts regel i en ganska sträng form. Franciscus gaf dem en ny regel år 1224, som stadfästes af påfven. Den hel. Clara dog år 1253. Ordensregeln förnyades gång efter annan, regelbundet med afdrag på strängheten.

Franciscus hade ännu icke fått någon skriftlig stadfästelse för sin orden, men han var det oaktadt outröttlig i sin verksamhet, sände ut bröderne parvis för att predika för de arme, och kloster började anläggas: den första generalförsamlingen hölls år 1216. Orden vann insteg i andra land, i Tyskland år 1221. Två år senare erhöll den något omarbetade ordensregeln formlig stadfästelse af Honorius III. Franciscus afled år 1226 och upptogs år 1228 bland helgonen. År 1268 funnos 8,000 franciskanerkloster med vid pass 200,000 munkar, klostren fördelade på 23 provinser.

När vi tänka på de mäktiga rörelser, som inom den romerska kyrkan uppenbarade sig i början af 1200-talet, är det lätt att förstå, att Francisci verksamhet skulle väcka stor uppmärksamhet och liflig anslutning. Man har sagt, att före Luthers uppträdande har icke någon så mäktig rörelse förekommit inom vesterlandets kristna kyrka. Att Franciscus skulle som helgon blifva i hög grad dyrkad, är lika naturligt. Ja, tron på hans fromhet och helighet gick så långt, att man trodde, att han en gång år 1224 under en 40 dagars period af fasta och brinnande andakt fått Christi sår öfverflyttade på sin kropp.

Som vi hafva sett, tvekade påfvarne ganska länge att gifva Francisci orden stadfästelse. De, som kände till att liknande rörelser förekommit, men antagit en mot kyrkan ovänlig ställning, ville väl pröfva, huruvida denna nya rörelse var af annan art. När påfvemakten omsider funnit, att hon kunde af franciskanerne få ett kraftigt stöd, öfveröste hon orden med vidt omfattande privilegier: franciskanerne skulle predika, och dem medgafs att inom områden, som voro belagda med interdikt, fira gudstjenst, dock inom slutna dörrar, att, utan tillstånd af biskopar och prester, predika inom klostrets område och på offentliga platser, att öfverallt höra bikt och gifva aflösning. Stor afat tilldelades ock deras kloster.

Samtidigt med Franciscus uppträdde Dominicus, född år 1170 inom Gamla Castilien i Spanien. Han var af god börd, visade redan i barndomen ett fromt sinne, åtnjöt en värdad vetenskaplig uppfostran. Tidigt kände han sig manad att arbeta för andres själabästa och för

utrotande af kätterier. Vid 24 års ålder kallades han till domherre vid biskopskyrkan i Osma — han var född inom stiftet —, biskopen ville reformera sitt kapitel efter Augustini regel. Dominicus var mycket ifrig i sin verksamhet, men omständigheter kallade honom bort från stiftet. Från ett besök i Rom vände han åter, men stannade i södra Frankrike, hvarest cistercienserne hade i uppdrag att bekämpa det mycket utbredda kätteriet. De hade funnit uppgiften för svår, men Dominicus satte nytt lif i deras arbete, hvars art han likväl ville hafva ändrad. Man skulle icke för att nå ett sådant mål uppträda som kyrkofurstar, tvärtom skulle man iakttaga den största enkelhet och genom predikan, som var för menige män fattlig, söka verka till återställande af renlärigheten. Hans yrkande godkändes, men frukterna af arbetet voro icke stora. När öfvertygande icke hjälpte, tog Innocentius III sin tillflykt till svärd och inquisition, och Dominicus tog i viss mån del i de ohyggligheter, som utöfvades. Han höll dock hela tiden på krafvet, att man skulle genom predikan öfvertyga. Han befann sig i Rom år 1215, der det lateranska kyrkomötet hölls. Han föreslog påfven bildande af en ny munkorden, som skulle hafva till uppgift att arbeta för renlärighetens återställande och stadfästande, men konciliet uttalade sig mot upprättandet af nye ordnar. Dominicus hänvisades till Augustini regel, efter hvilken han redan lefde, och grundlade i hemmet ett nytt sällskap af domherrar med ytterst stränge regler: ingen fick tala utan medgifvande af öfverhufvudet, nästan oafbrutet fastande, fullständigt återhåll från kött och linnekläder, ytterligt armod. Innocentius III dog, och Honorius III gaf år 1216 sin stadfästelse åt den nye orden, som kallades predikarnes (*ordo predicatorum*) eller efter stiftaren DOMINIKANER. Det första klostret stiftades i Toulouse år 1217. Dominicus var den nye ordens *superior et magister generalis*. Kloster anlades flerstädes, Dominicus fick i uppdrag att reformera nunneklostren i Rom och erhöll för sin orden en kyrka i Rom jämte en del af sjelfva det påfliga palatset. På grund af verksamhet inom detta blef han påflig öfverhofpredikant, *magister sacri palatii*. Embetet finnes fortfarande kvar och förvaltas ännu i dag af någon medlem af dominikanerorden.

Under det nya besöket i Rom lärde Dominicus närmare känna franciskanerne och fick bevittna det inflytande, denne orden hade fått öfver menige män genom det öfverdrifna armodet i deras uppträdande. Han ville ock inverka på menige män och fann det klokt att följa exemplet. Äfven dominikanerne blefvo en tiggareorden. Det första generalkapitlet, som hölls i Bologna år 1220, förklarade, att orden skulle afhålla sig från inkomster, jordagods och penningar, då man ej hade någon egendom, skulle man tigga sig till det för lifvets uppehälle nödvändiga, lekbröder fingo ej förekomma i klostren, då genom deras närvara i de tidigare klostren de andlige bröderne blifvit store

herrar. När det andra generalkapitlet hölls, också i Bologna, år 1221, voro 60 kloster, fördelade på 8 provinser, representerade och åtgärder vidtogos för vidare spridning af orden. Dominicus afled samma år och förklarades som helgon år 1233.

Franciskanerordens värld var delad i provinser, dessa i kustodier, i hvar sådan funnos flere kloster, hvart kloster styrdes af en vårdare, *gardianus*. I spetsen för kustodian stod en kustod, i spetsen för provinsen en provinsminister, i spetsen för det hela stod generalministern, som skulle vara alles tjenare (*minister*) och som hvart tredje år valdes af de till generalkapitel samlade provinsministrarne och kustoderne. Alle voro skyldige generalministern osviklig trohet, liksom han var skyldig sådan åt påfven. Den, som önskade upptagas i orden, skulle infinna sig hos provinsministern, som pröfvade hans renlighet och, när denna var funnen god, sade till honom: »Gå bort, sälj allt hvad du hafver och gif åt de fattige.» Dräkten skulle vara askgrå — deraf namnet gråbröder —, ett rep gjorde tjänst som gördel, benen omslötos af ett par korta byxor, fötterna voro bara — deraf namnet barfotamunkar — eller hvilade på grofva trätofflor. När kläderna gingo sönder, skulle de lappas med gamle klutar och säckgarn. Klostren, som tillhörde de tidigare ordnarne, voro rika institutioner. Franciskanerne fingo derföre icke hafva några kloster, utan endast hus (*domus*), och dessa fingo icke hafva någon egendom. Ingen broder fick taga mot penningar. Sjukens vård och brödernes beklädnad skulle besörjas genom andlige vänner (*amici spirituales*), hvilke skötte penningeangelägenheter och handel, hvarigenom man kunde kringgå ordensregelns stränghet. Predikan skulle vara uppbygglig, anständig och kort. Gudstjensten skulle förrättas efter den romerska liturgien. Alle fredagar, under tiderna från advent till jul och från stora fastans begynnelse till påsk, skulle fastas strängt.

Den stränghet, hvilken Franciscus fordrade, misshagade många, och omedelbart efter hans död sökte man vinna lättnader. Innocentius IV medgaf redan år 1245, att franciskanerne fingo besitta jord-egendom, hus, redskap och böcker.

Den engelske historieskrifvaren Matheus Paris säger vid samma tid, att dominikaner och franciskaner hastigt affallit från den ursprungliga enfalden, de hafva uppfört praktbyggnader och utvidga dem dagligen, de samla omätliga skatter och fika efter arf hos mäktige och rike, de hafva dervid ett utomordentligt inflytande öfver folket, uppträda som råd, kammarherrar, skattmästare, brudförare och brölloppstalare hos konungar och andre världslige stormän, utpressa penningar till påfven, förskaffa sig privilegier i stor myckenhet, de predika än som smickrare än på ett groft och sårande sätt, förakta de äldre ordnarne, predika öfverallt, höra öfverallt bikt, framkalla förakt mot presterne, de innästla sig som biktfäder hos de store och deras hustrur.

Dominikanernes regel grundar sig, såsom nyss sades, på den hel. Augustini stadge för de reguläre kanikerne. Drägten öfverensstämde till en början med deras, men ändrades sedan af Dominicus, i närmare anslutning till de tidigare munkordnarne: en hvit tunika, ett hvitt skapulare med en liten spetsig hvit hätta; när de gingo utom klostret en svart kåpa med svart hätta, af hvilken anledning de i Norden kallades svartbröder. De skulle sofva på halmsäckar, med tunikan om kroppen, strumpor och skor på fötterna. Fastetiden varade från 14 september till nästa påsk. Kött fingo endast sjuke äta. Tystnaden skulle noga iakttagas. Lekbröder fingo icke finnas i klostren, ty de kunde icke predika och förorsakade ofta oordningar. För att blifva *professus*, d. v. s. kandidat att upptagas i brödrskapet, måste man kunna läsa och förstå breviariet. Professi handledes af en *lector*, som undervisade i teologi, lärde gode seder, vakade öfver flit och tukt. I spetsen för orden stod en generalmagister, äfven kallad *superior*, årligen höllos generalkapitel i Rom eller Bologna. Ordensområdet var deladt i provinser, som förestodos af provinsmagistrar. Klostren förestodos af priorer.

Äfven hos dominikanerne försvann den sträfva enkelheten. De fingo ock — i Norden år 1265 — påflig tillåtelse att besitta jordegendom och skaffa sig penningeinkomster. Denna tillåtelse var dock endast en stadfästelse af redan inträdda förhållanden.

Mellan franciskaner och dominikaner rådde en viss afundsjuka — de två samtidigt uppkomne ordnarne fikade efter inflytande och gunst. Dominikanerne hade en viss förnämligare prägel, de voro ursprungligen domherrar och slöto sig närmare till de äldre munkordnarne, men när de sågo, huru franciskanerne genom sin smutsfärdighet kommo den lägre befolkningen närmare på lifvet, blefvo äfven de tiggarebröder. I nutidens språk begagna vi uttrycket tiggaremunkar, men detta är icke exakt. Medlemmarne af desse två ordnar kallade sig aldrig munkar, utan endast bröder (*fratres*, af hvilken latinska benämning det engelska uttrycket *friars* uppkommit). Dominikanernes främsta uppgift var emellertid predikan och de vinnlade sig derföre om undervisningen, hade i hvart kloster en skola eller ett *studium*. Deras förnämsta skolor funnos i Rom och Bologna. När franciskanerne märkte det inflytande dominikanerne vunno genom sina kunskaper, började de, med afvikelse från det ursprungliga programmet, att omhulda studier. Men det var snart ej längre fråga om studier och undervisning inom klostren. Dominikaner och franciskaner förstodo att tillvälla sig lärostolar vid universiteten. Någre af medeltidens mest fräjdade lärde tillhörde desse ordnar. Engelsmannen Roger Baco, född 1214, död 1294, kallad *doctor admirabilis*, som arbetade i naturkunnighet, filosofi, historia och språkstudier, var en franciskanerbröder. En annan vetenskaplig storhet af förste rang — efter den tidens mått

— var Albertus Magnus, till börden tysk, affiden år 1280. Han tillhörde dominikanerorden. Denne egnade äfven mycken uppmärksamhet åt konsten. Den beundransvärde italienske målaren fra Angelico, född år 1387, död år 1455, var dominikanerbroder.

Under 1300-talet uppenbarade sig inom kyrkan ett nytt kraf på allvarlig fromhet, med en viss mystisk anstrykning. Flere af banerförarne för denna rörelse, mäster Ekkard, Johan Taulerus, Henrik Suso i Tyskland, Savonarola i Florens, tillhörde dominikanerorden.

Om misshälligheter uppstodo mellan dominikaner och franciskaner, så uppstod än mera fiendskap mot de två tiggareordnarne inom det sekulära, d. v. s. det vanliga presterskapet. Förhållandet var verkligen ömtåligt. De två ordnarne omhuldades i början ej endast af påfven, hvilken de skulle i främsta rummet tjena, utan äfven af andre kyrkans stormän, erkebiskopar och biskopar. Medlemmar af de två ordnarne uppsattes äfven på biskopsstolen. Men genom de påfliga privilegierna att icke blott samla allmosor, utan äfven att predika, höra bikt och meddela aflösning, kommo dominikaner och franciskaner i kollision med det lägre presterskapet, hvilket ingalunda med sinneslugn kunde se att församlingsbornes intressen och dermed äfven deras gåfvor vändes ifrån dem.

Franciskanerorden hade såväl brödra- som systrakloster. Men det fanns inom denne orden äfven s. k. *tertiarier*, d. v. s. medlemmar af Francisci tredje orden — franciskanerne voro den förste, klarissinnorna den andre. När desse två förste ordnar voro stiftade och visade sig lifskraftige, tvekade Franciscus, om han skulle draga sig tillbaka i ensamheten eller om han skulle fortfarande arbeta. Vänner rådde honom till det senare och han gick åter ut att verka. Hans nitälskan och hans ord voro kraftiga, många voro de, som förklarade sig villige att följa honom. Men han bad dem stanna i hemmen och inom det dagliga kallets utöfning föra ett fromt lefverne. Han gaf desse många en föreskrift för deras lefverne. Detta skedde år 1221, och föreskriften erhöll sedermera påflig stadfästelse. Endast fromme katoliker fingo upptagas i denne orden, inge, som uppenbart hängäfvo sig åt synden, ingen gift, såvida ej den andre parten medgaf det. Ett profår fordrades. Sedan detta blifvit genomgånget, skulle den nye medlemmen lofva att lifvet igenom hålla Guds bud och alltid stanna qvar i orden, såvida de icke ville upptagas i något af brödra- eller systraklostren. Tre månader efter inträdet skulle de skrifva sitt testamente. Tertiariernes drägt skulle vara ytterst enkel, utan alla smycken, hon skulle vara förfärdigad af simpelt tyg, som ej var helt hvitt, ej heller helt svart. De fingo icke bevista några skådespel eller deltaga i danser, fingo icke äta kött på måndagar, onsdagar och fredagar — fredagar var fastan ytterligare skärpt¹ —, de skulle fasta från den hel. Martius

¹ Undantag var dock medgifvet, om juldagen var en fredag.

dag (11 november) till jul, från söndagen qvinqvagesima till påsk. De fingo icke intaga mera än två måltider om dagen, såvida icke något särskildt svaghetstillstånd gjorde en kraftigare föda nödvändig, de skulle bedja föreskrifna böner, dagligen åhöra messan, bikta och anamma nattvarden vid jul, påsk och pingst, icke aflägga ed annat än i yttersta nödfall, troget sköta sitt, hålla frid med alle och undvika processer. Föreståndarne, kallade *ministri* och mödrar, skulle en gång i veckan besöka de sjuke och uppmana dem till bot. Om en broder eller syster doge, skulle alle följa liket till grafven, och hvar prest skulle läsa en messa för den dödes själ. En visitation skulle årligen ega rum och de felande, som ej bättrade sig, skulle utstötas. Det hela, att verka för fromheten i hemmen, var synnerligen vackert, men



638. Franciskanernes och dominikanernes drägter.

i följd af den dagliga beröringen med andra människor torde kontrollen hafva varit svår.

Äfven dominikanerorden hade systrakloster. Jag har tidigare nämnt, att Dominicus redan innan han stiftade sin orden reformat och förenat nunneklostren i Rom. Dessutom hade denne orden något, som motsvarade franciskanernes tertiarier, världslige medlemmar, som arbetade i ordens anda.

Dominikanerorden vann tidigt insteg i Sverige. En berättelse från medeltiden¹ meddelar följande.

År 1219 befunno sig i Bologna tre nordbor, Gaufred, prost och kyrkoherde i den hel. Peters församling i Sigtuna, som var på

Fig. 638. Efter teckning i en engelsk handskrift från början af 1300-talet.

¹ Tryckt i *Scriptores rerum Danicarum medii ævi*, del 5, s. 500 f.

våg till Rom för att utverka *pallium* åt den nyvalde erkebiskopen i Uppsala Olof, och tvänne andre prestmän, Simon från Sverige och Nicolaus från Lund. De två senare upptogos i Dominici orden och erhöillo af stiftaren uppdrag att införa orden i Sverige, på begäran af Gaufred skulle det första klostret anläggas i Sigtuna. Men erkebiskopen ville icke medgifva detta, hvarpå k. Knut länge åt den nye orden upplät Sko. År 1220 ingick en dansk man vid namn Salomon, som då vistades i Verona, i den nye orden, han var år 1221 närvarande vid generalkapitlet i Bologna och sändes till Danmark, dit han ock anlände efter hvarjehanda vedervärdigheter och grundlade år 1221, med understöd af erkebiskopen, ett kloster i Lund. Den svenska stiftelsen synes icke hafva blifvit fullt ordnad. Simon och Nicolaus och andre, som i Paris och Bologna hade inträdt i orden, infunno sig hos Salomon och valde Simon till prior. Då hade klostret förlagts till Sigtuna, ty påfve Honorius III utfärdade detta år ett aflatsbref för det nyanlagda klostret i Sigtuna.¹

K. Valdemar II omfattade uppenbarligen den nye orden med stor välvilja. Han yrkade på upprättande af ett dominikanerkloster i Reval, inom det af honom nyligen eröfrade Estland. Ett kloster grundlades der år 1229, hvarvid påfvens ombud biskop Vilhelm af Modena — densamme som under det hos oss mera bekanta namnet Vilhelm af Sabina, i följd af nytt uppdrag från påfven, besökte Sverige mot slutet af 1240-talet — var behjelpig. Men Esterne gjorde våldsamt motstånd mot kristendomen och klostret måste uppgifvas. År 1246 gjordes ett nytt försök, som lyckades. Ett provinskapitel var detta år samladt i Ribe, och derifrån sändes tolf bröder från olika kloster för att å nytt grunda klostret i Reval. Bland de tolf må här nämnas två bröder från konventet i Lund, en från Sigtuna, en från Vesterås,² en från Skeninge och en, broder Daniel, från Visby. Den sist nämnde blef i Revals kloster den förste 'priorn och ordinarie prelaten'.

År 1496 gafs föreståndaren för provinsen Dacia uppdrag att i ordens namn mottaga en plats i Uddevalla, som fru Anna, hvars son var dominikanerbroder, önskade bebygga på egen bekostnad. Företaget synes ej hafva blifvit fullbordadt.

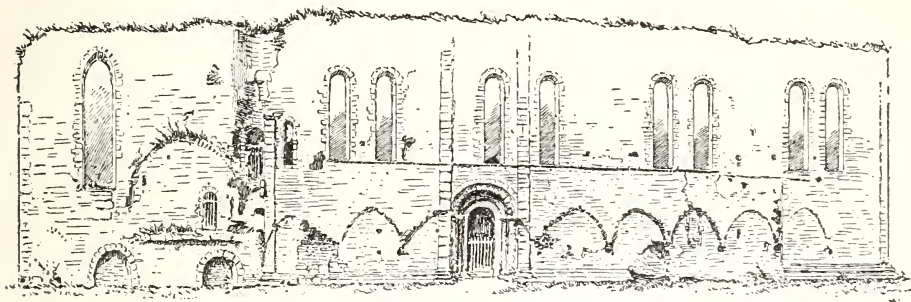
Dominikanerorden hade inom det nuvarande Sverige brödrakloster i följande städer: Lund (1222), Helsingborg (1275), Åhus, Sölvesborg (möjligen), Halmstad, Lödöse (1243), Skara (1234, klostrets skydds-

¹ Utesluten är icke den möjligheten, att Honorius icke känt erkebiskop Olofs motstånd, utan antagit att kloster, enligt Dominici vilja, blifvit anlagdt i Sigtuna.

² Bland dem som år 1246 utsändes nämnes SRD, del 5, s. 502 'frater Johannes de conventu insulensi', hvilken af Langebek hänföres till Holms kloster i Danmark. Men han finnes uppräknad bland de svenske bröderne, och dominikanerklostret i Vesterås kallas år 1411 'conventus insulensis apud Arosiam'.

helgon var den hel. Olof), Kalmar, Skeninge (fanns redan år 1246, helgadt åt den hel. Olof), Strängnäs (1268, helgadt åt den hel. Olof), Vesterås (1244), Stockholm (1336, kallades stundom helga lösens kloster med anledning af den i klosterkyrkan förekommande undergörande bilden af Christi nedtagande från korset), Sigtuna (det äldsta i Sverige, hade år 1461 utom priorn 36 bröder, lär hafva varit helgadt åt Vår fru), Åbo (omtalas förste gången år 1254, var helgadt åt St. Olof), Viborg (omtalas förste gången år 1498) samt Visby.

Visbyklostret fanns, såsom vi redan sett, år 1246. Sjelfva klostret har försvunnit, men kyrkan kvarstår som ruin och kallas nu, sedan de betänkliga förhållanden upphört, under hvilka man kallade kyrkoruinerna i Visby efter grannens namn, den hel. Nicolai ruin. Öfver den store portalen i vestre delen af den södre muren förekommer ett tympanonfält med ingraverade bilder af den hel. Augustinus, hvars ordensregel låg till grund för dominikanernes, och den hel. Nicolaus.



639. Visby dominikanerklostrets norra sida med spår af korsgången.

För den med all enkelhet storslagna kyrkan har jag i mitt arbete *Visby och dess minnesmärken* lemnat en utförlig redogörelse, beledsagad af afbildningar. Af dessa återgifver jag här fig. 639, som visar de å kyrkans norra sida synliga spåren af korsgångens hvalf. Bilden gör det tydligt, att den i norre muren förekommande rundbågige portalen är senare än den ursprungliga anordningen, ty han gör afbrott i korsgångens hvalfbågar.

Att märka är, att så många svartbrödrakloster äro vigda åt den hel. Olof. Man har väl velat härigenom göra den från främmande land inkomne orden populär, ty den norske Olof var träget hyllad äfven i Sverige, men hvarföre man just valde honom, är svårt att säga. Klostren voro egentligen icke många: i Skåne 3 eller 4, i Halland 1, i Västergötland 2, i Kalmar län 1, i Östergötland 1, i Södermanland 1, i Vestmanland 1, i Uppland 1 samt ett, fastän sent anlagdt,

i Stockholm, i Finland 2 samt å Gotland ett. Man sörjde emellertid för att blifva representerad i städer, i hvilke kloster ej funnos. Svartbröderne i Lund hade ett hus i Malmö, försedt med kapell. Sigtuna-bröderne sökte hviloplatser i Uppsala och i Stockholm. Domprost Andreas i Uppsala skrifver år 1310: »Herren Jesus Christus lofvar eviga boningar i himlen åt dem, som i Hans namn mottaga fattige, hvadan prosten, till förlåtelse för synderna och tillökning af den himmelska lönen, upplåter åt dem inom det 'Guds hus', d. v. s. Helgeandshus, som han hade stiftat i Uppsala, inom tomten ett härberge, vid hvars port en bild af den hel. Dominicus var målad, ett sofrum, en stuga (*stupa*), kök och celler. Om efter domprostens död erkebiskopen och priorn i Sigtuna sände dit *scolares*, skolgossar, skulle de förfoga öfver cellerne, stugan och köket skulle vara gemensamma för bröderne och lärjungarne. För denne store förmon voro bröderne skyldige att dela med sig åt de fattige, som bodde i stiftelsen, hålla å visse dagar predikningar och i öfrigt sköta en del gudstjenst. Derutöfver lofvade priorn, som var en frände till domprosten, att i sin kyrka hålla hvarje-handa gudstjenst till förmon för det gille, som förfogade öfver Helgeandshuset (DS nr 1652). Redan tidigare hade Sigtunaklostret sökt fast fot i Stockholm. Genom välvilligt tillmötesgående af enskilde personer hade klostret år 1289 köpt en tomt med åbyggnader i närheten af Söderport, af den anledning att klosterbröderne mycket ofta besökte Stockholm, under färden från ett kloster (*domus*) till ett annat, äfvensom för att göra inköp för klosterbehovet, af båda anledningarna behöfde de der afbida skeppslägenhet — Stockholm hade under de närmaste få åren fått en större folkmängd än flere andre städer i landet (DS nr 989). Det var antagligen på samma tomt, som under 1300-talet dominikanerklostret uppfördes. Märkligt är emellertid, att när dominikanerorden vann insteg i Sverige, kloster upprättades hvarken i Uppsala eller i Stockholm. Detta berodde måhända på det motstånd, som i begynnelsen gjordes mot stiftandet af klostret i Sigtuna.¹ Sedermera visade k. Magnus ladulås ett brinnande nit för franciskanerne.

Trots sådant motstånd, i fall det verkligen fortsattes, arbetades ifrigt för denne ordens framgång i Sverige.²

¹ Under den följande tiden kunde svartbrödraklostret i Sigtuna icke klaga öfver ogenhet från erkebiskopar och biskopar. Det erhöi en mängd afatsbref. Erkebiskopen anmodar dem, som fiska på Svenske högarna i Länna sn, att skänka fisk till Sigtuna-bröderne, hvilke ledo stor brist.

² Benägenheten att förekomma tvistigheter mellan tiggareordnarne och det sekulära presterskapet uppenbarar sig t. ex. vid det i Lund år 1254 hållna provinskapitlet. Der insattes i sjelfva begynnelsen af protokollet: för att kraftigare sörja för brödernas frid och själarnas gagn vilja, mana och ålägga vi alle bröder att förhålla sig ödmjukt mot alle sekulära prelater [om de lägre, kyrkoherdarne, säges intet], så att de icke utmana dem mot sig, att icke sins emellan eller inför sekulära personer klandra deras sak eller åtgärder — annars ådraga de sig svårt straff. I samma syfte förordnade år 1300 påfve Bonifacius VIII, att dominikaner och franciskaner skulle af de inkomster de erhöi genom predikande, hörande af bikt och meddelande af aflösning, lemna en fjerdedel

De tre nordiska rikena bildade en *provincia Dacia*, till hvilken äfven klostret i Reval räknades. I spetsen för provinsen stod en provinsprior, äfven kallad provinsmagister eller endast *provincialis*, hvilken valdes på ett provinskapitel af fäder och bröder (år 1482). År 1476 anmälles för generalmagistern i Rom, att broder Lars Nilsson Bagge,¹ lector i teologi i Kalmarkonventet, blifvit utsedd till provinsmagister, och skulle han i embetet insättas af sin företrädare. Eljes skulle den nyvalde infinna sig i Rom för att derstädes invigas till embetet.

Kring provinspriorn samlades representanterne från ordens kloster till provinskapitel, som hölls i något af ordens kloster. Några kapitelbeslut från 1200-talet finnas i behåll.² De innehålla i början allmänna föreskrifter, derefter tillkännagifvande af flyttningar från ett kloster till ett annat, vidare bestämmelser rörande gudstjensten, i främsta rummet böberna, till sist nämnande af generaldefinitor samt bestämmelse rörande tid och ort för nästa möte. Samtidigt utsågos dess *difinitores*. Definitorer kallas de, som antingen under general- och provinskapiteln voro ordförandens biträden eller rådgifvare, eller ock de, som fungerade mellan kapitlen. Generaldefinitor kallades den, som från hvar provinskapitel sändes att representera detsamma vid generalkapitlet, enskilde definitorer kallades de, som af de olika konventen sändes till provinskapitlet. I Norden synes titeln definitor

till församlingarnas kyrkoherdar. Att dominikanerne mot medeltidens slut, då aflatsväsendet blomstrade, ofta hade tillfälle att meddela absolution, framgår bland annat deraf, att Sigtunabröderne år 1520 funno det lämpligt att trycka formulär för absolutionsbref. År 1478 förekom en tvist mellan det sekulära presterskapet och dominikanerne i Strängnäs rörande frågan, hvilken den större absolutionsrätten tillkomme, de sekulära presterne eller klosterbröderne. Dekanen i Strängnäs uttalade sig till förmon för presterskapet, allenast i åhörande af bikt hade dominikanerne ett större område. *Intensive*, d. v. s. med afseende på aflösningens väsen, hade klosterbröderne icke större makt än kyrkoherden: gyllene byglar göra icke kistan bättre. För öfrigt var erkebiskopen i Lund år 1442 skyddsherre för predikarebröderne i Dacia och stadfäste i sådan egenskap deras rättigheter.

¹ Denne synes varit en mycket betrod d man, ty han erhö ll år 1478 generalmagisterns uppdrag att återkalla hvilken vikarie som helst, nämligen broder Albert Petersson öfver Revalkonventet, broder Mikael Magnusson öfver Abo- och Viborgskonventen och broder Peter Larsson från Splendan öfver hans konvent i Skeninge och öfver systrarnas monasterium. Han skulle återföra hela provinsen under lyd nad för provinsialen, hvilken uppmannas att ej blott reformera, utan äfven att bevara de reformerade. Oordningar synas hafva innästlat sig inom den danska provinsen. Följande år fick provinsialen Bagge uppdrag att jämte priorn i Lund eller annan redlig 'fader' straffa broder Johan Jakobsson i Vesterås kloster, hvilken uppgifvits hafva plundrat klostret och gjort sig skyldig till skandal er. Om så funnes nödigt, skulle han jagas ut ur klostret, vid straff af bann och fängelse skulle han inom tre dagar återställa hvad han tagit från klostret. En broder i Lund, som sades missbruka ett honom tilldeladt nådebref, skulle han frångaga detta, ifall verklig skuld föreläge.

² Stephens, *Brottstycken af en Dominikaner-Ordens eller Predikare-Brödernes statut- eller capitelbok ifrån XIII århundradet och gällande provincia Dacia eller de nordiska riken*, tryckt i *Kirkehistoriske Samlinger*, ser. 1, del 1. Det är pergamentsblad använda af bokbindare, som Stephens funnit och ställt samman.

hafva användts i olika bemärkelser. I handlingarna från det provinskapitel, som hölls i Lund år 1254, omtalas såsom *diffinitor capituli generalis*¹ broder Richard lector i Lund, äfven nämnes en hans följeslage (*socius*). Omedelbart derefter heter det: Provinskapitel skall nästa år den 9 september firas i Skara, och skulle dessförinnan diffinitorer utses.

Jämte provinspriorn nämnas ofta *vikarier*, hvilkas områden och dermed myndighet varierade ganska mycket. Vikarie kunde vara hvad vi nu förstå med titeln, d. v. s. den som ersatte provinspriorn (år 1474), eller han hade att ersätta honom vid förvaltningen af ett större område — så omtalas år 1475 en *vicarius Suecie* — eller han kunde hafva ett alldeles speciellt uppdrag: så t. ex. nämndes år 1475 en broder till *vicarius* för klostren i Åbo och Reval. En broder i Skeningekonventet sattes år 1475 till generalvikarie för det egna konventet och nunnemonasteriet, med full makt att reformera.

Ordens tjänstemän, icke det enstaka klostrets, voro vidare visitatorerne och generalpredikanterne.

Visitorerne nämndes å provinskapitlen och deras områden vexlade. Vid provinskapitlet år 1254 t. ex. nämndes till visitatorer för Skåne, Seland och Fyen subpriorn i Roskilde, för Jutland subpriorn i Lund, för Norge en broder, hvars kloster icke är uppgifvet, för Skeninge, Skara och Lödöse abboten (!) i Ö-klostret, för Kalmar och Svealand en broder från Visby, för Visby, Reval och Finland (Åbo) en annan broder i Visby-klostret — han skulle således visitera det egna klostret, hvilket svårligen kan kallas lämpligt. I ett senare kapitelbeslut (ej yngre än år 1280) heter det: »Husen i Skåne och Halland visitera broder Olof Hvit i Nestved, husen på Seland visitera broder Andreas Block, husen i Odense, Viborg och Århus visitera broder Jordan från Slagelse, husen i Ribe, Slesvig och Haderslev visitera broder Peter i Ålborg, husen i Svealand visitera broder Vincius i Lödöse, husen i båda Götalanden (*Gotie utriusque*) och i Kalmar visitera broder Rörrik i Strängnäs, husen vid hafvet (*domos maritimas*), d. v. s. Visby, Reval och Åbo) visitera broder Torsten i Kalmar.²

Predicatores generales voro fyra och utsågos liksom visitatorerne af provinskapitlen, t. ex. år 1254 priorn i Roskilde, subpriorn i Lund,

¹ I handlingarna från ett provinskapitel hållet något af åren 1275—1280 — början fattas — förekommer i strafflängden: broder Torsten lector i Bergen, som, ehuru han var diffinitor till generalkapitlet, icke begaf sig dit och icke vårdade sig om att göra ursäkt, 10 dagars vatten och bröd, 10 messor, 10 psaltare, 10 discipliner, broder Eskil lector i Lund, som var utsedd till hans följeslage och ej heller reste, hälften af desse straffsatser. En diffinitor till generalkapitlet fick som lön för den besvärliga resan rätt att inom sin provins nämna en jubilar och i orden återupptaga tvänne affällige.

² En gång dömdes alle de bröder, som hade gjort svårigheter mot visitatorn, till två messor, två psaltare och två discipliner. En broder i Odense, som försummat att visitera klostren i Skåne, dömdes till tre dagars vatten och bröd m. m.

lectorn i Lund och lectorn i Skara, vid ett senare kapitel nämndes priorn i Roskilde, lectorn i Viborg, lectorn i Vesterås och broder Torsten i Kalmar, hvilken således vid samma tillfälle utsågs till generalpredikant och visitator.

År 1482 tillsattes en *commissarius*, som hade att granska klostrens uppboörd.

Bland ämnen, som förekommo å provinskapitlen, må följande nämnas. Bröder, som icke voro sängliggande, fingo icke afhålla sig från kapitlet inom klostret, ej heller hade priorn rättighet att i detta afseende gifva dispens. Bröder, som gästade klostret, voro efter första natten tvungne att inställa sig. Äfven *minuti*, de som hade lägre syslor, skulle vara tillstädes. Bröderna skulle, när de ville gå till nattvarden, bikta för sin prior eller någon annan mogen och förståndig broder, de fingo ej undandraga sig från nattvarden utan priorns råd. Åtminstone fyra gånger om året skulle hvar broder bikta för priorn. Ingen broder fick åtaga sig utförande af saker utan särskild tillåtelse af provinspriorn. Ingen broder fick gynna prelater eller furstar eller hvem det vara må till ordens skada, vända framstående personers sinne från orden eller för någon yppa ordens hemligheter. En broder skulle tillsättas att taga vård om brödernes penningar, till honom lemna de bröder, som gå ut från klostret, sine nycklar. Bref, som en broder mottager utom klostret, och koncept till bref, som han skrifer utanför klostret, skulle framläggas för priorn. Ingen broder fick utan tillåtelse höra bikt af en nunna eller besöka ett nunnekloster; vid ett sådant besök fick han icke komma ensam. Bröderna fingo icke bära slutne skor eller bära en dräkt, som stridde mot ordens vana. En viss summa skulle årligen lemnas till provinskapitlet för vissa behof. För att sörja för brödernes frid och själarnas bästa gafs sträng befallning, att bröderna skulle bete sig ödmjukt mot sekulära prelater. Bröderna fingo icke befatta sig med slägtingars angelägenheter, ej gå i borgen för slägtingar eller andre personer, ej heller låna utan förmans tillåtelse. De yngre prestbröderna och andre skulle öfva sig i huset med att predika på modersmålet, ingen fick sändas ut att predika, som ej hade gode seder, nödig ålder och mognad. De unge, som voro duglige till studier, skulle priorerne skona, så att de icke drogos från sina studier, och omhulda dem. Subpriorerne skulle ofta låta läsa general- och provinskapitlens beslut. Man kan lätt tänka, att upprättandet af dominikanerklostret i Stockholm skulle vålla afbräck för det äldre klostret i Sigtuna. Tvister omtalas i urkunderne. En sådan var före vid provinskapitlet i Skeninge år 1403 (*in definitorio capituli provincialis*). Dombrefvet är utfärdadt af broder Henrik, generalvikarie för provinsen Dacia, broder Ingemar, prior i Lund, broder Filip, prior i Sigtuna, broder Gregorius, lector i Stockholm, samt broder Johannes Magni, prior i Odense. Af desse kallas de fyra förste definitorer.

För provinsialpriorn hade de särskilda klostren att aflägga räkenskap. Sådan, afgifven för huset i Strängnäs, omtalas t. ex. åren 1514 och 1515.

Bröderne skulle, sågo vi, söka att stå väl med det sekulära presterskapet. Men man sökte äfven att stå väl med världslige personer. Derom vittna provinskapitlens föreskrifter om förböner. År 1254 anbefalldes sådana för — bland andre — erkebiskopen i Lund (kapitlet hölls i denne stad), för konungen och drottningen i Danmark och deras barn, för konungen i Sverige, hertigen och hans barn, för konungen och drottningen i Norge, för erkebiskopen i Uppsala och den valde biskopen i Roskilde, fogden i Lund, hans hustru, barn och bröder, för öfrige biskopar, som gynnadt orden, och andre välgörare, för den affidna hertiginnan i Sverige, för fru Ingeborg och andre aflidne i Sverige. Vid det provinskapitel, som hölls i Vesterås år 1291, föreskrefvos förböner för konungen i Sverige, drottningen hans moder och hennes öfriga barn och för Svearikets välfärd, för konungen i Danmark, drottningen hans moder och rikets välfärd, för konungen i Norge och hans rikes välfärd, för hertigarne i Danmark, Sverige och Norge, för hr Valdemar, hans hustru och junker Erik, för erkebiskoparne i Lund och Nidaros, för den valde erkebiskopen i Uppsala, vår broder, och hans kyrkas välfärd (mera än för de två andre erkebiskoparne), för biskopen i Vesterås, som hedrat kapitlet med sin närvara och i tre dagar högtidligen gifvit oss kost, och för hans kyrka, för biskoparne i Skara, Växjö, Århus, Ribe, Slesvig, Börglum (vår broder), Viborg, Roskilde, Bergen (vår broder), Oslo, Hamar, för de valde biskoparne i Linköping och Åbo, för hrr Bengt lagman, grefve Henrik, Svantepolk, Magnus Jonsson, marsk Tyrgils, Karl Gustafsson, Nils Sigtryggsson, Bengt Hafriksson, Birger Persson, Magnus Gregersson, Knut Eriksson, Tore Kettilsson, Holmvid, Dan Jonsson, Andreas camerarius, Magnus Petersson m. fl. ädlingar i de tre rikena, deras hustrur och barn, för fruarna Ulfhild, Margareta Gustafsdotter, Ingeborg Ulfsdotter, Ingrid från Vallerstad, Ingrid från Tjufstorp m. fl., för kanikerne i Vesterås, för prosten och erkedjeknen i Uppsala, för andre kaniker och domkapitel i de tre rikena, för fruar abbedissor i Vreta, Askaby, Riseberga, Gudhem, Fogdö m. fl., för priorissan vid den hel. Martin i Skeninge och syster Margareta i samma kloster, dotter till förre konungen i Sverige Valdemar, för deras klostervälfärd, för klostret i Sko, samt vidare för följande döde: Magnus, fordom den mest lysande konung i Sverige (för hvars själ en myckenhet messor förordnades, hvarjämte bestämdes, att hans dödsdag skulle inskrifvas i dominikanerhusens kalendarier), biskoparne i Linköping och Strängnäs, hrr Knut lagman och hans broder Anund Karlsson, erkedjeknar och någre kaniker i Linköping, abbedissan Elin och priorissan Elin i Sko m. fl.

Brödraklostret kallades hus (*domus*) eller konvent (*conventus*). Ett systrakloster kallades *monasterium*.

Hvart kloster eller hus förestods af en *prior*,¹ som valdes af bröderne. Ett kapitel ålade hvar broder i Visbykonventet, som valt broder Johan länge till prior ett strängt straff: en dags vatten och bröd, en messa, en psaltare och en *disciplina*. Provinskapitlet kunde entlediga en prior och flytta honom till ett annat kloster.² Likaså kunde generalmagistern entlediga.³

Under priorn stod *subprior*, hvilken äfven, såsom det i noten meddelade exemplet visar, kunde af kapitlet sändas till ett annat kloster.

Som dominikanerne vinlade sig om studier, var läsemästaren eller *lector* i klostret en betydande person. År 1478 omtalas tvänne *lectores* i det danska klostret Roskilde. Lectorn skulle undervisa. Lectorer nämndes i provinskapitlet och flyttades af detta från ett kloster till ett annat och med dem flyttades lärjungar.⁴ Mot medeltidens slut omtalas äfven *cursores* såsom meddelande undervisning. En broder sattes år 1525 till *cursor teologie* i Odensekonventet med öflige förmoner, men efter tre års arbete skulle ingen kunna hindra honom att på allvar fortsätta sina egna studier.

För Nordens dominikaner fanns en högskola i Skeninge brödrakonvent.

Den mest fräjdade representanten för den lärdom, som idkades i de svenska dominikanerhusen, är den äfven utom Sverige väl kände broder Petrus de Dacia. Han föddes på Gotland omkring år 1240 och inträdde tidigt i orden. År 1266 finna vi honom i utlandet, der han ville förkofra sig i studier. Under åren 1266—1269 vistades han i Köln, derefter ett år i det åt aposteln Jakob vigda klostret i Paris. År 1270 började han sin verksamhet som lector i Skeninge, öfvertog sedermera samma befattning i Visbyhuset och afled der såsom prior omkr. år 1288. Om hans författareverksamhet får jag tillfälle att tala i näste del. Här vill jag endast påminna derom, att Renan yttrar,

¹ År 1408 omtalas en *presidens conventus Strenuensis*. Härmed torde böra förstås en klostrets föreståndare på en tid, då prior ej fanns eller var bortrest.

² Det heter t. ex. i Lundkapitlets handlingar af år 1254: priorem Finlandensem absolvimus et sit de conuentu Visbuensi, suppriorum insulensem absolvimus et presit domui Finlandie usque dum habuimus presentem priorem vel literas receperit.

³ Han säude prior Lars Magnusson i Stockholm 'litteras sue gratiose absolutionis'; denne skulle vikariera, till dess ny prior blifvit vald. Prioratet var besvärligt. En prior fick år 1481 ett vänligt entledigande 'och skall han ej mera tvingas till prioratet'.

⁴ I handlingarna från ett kapitel, hållet något af åren 1275—1280: Ad domum lythosiensem assignamus pro lectore fratrem Laurencium, cui assignamus studentes fratrem Skeldulphum, fratrem Thorstanum et Erchonem lythosienses (eller lythosiensem?) et fratrem Östonem de Kalmarnia. Ad domum aosiensem assignamus fratrem Johannem Kroc slesevicensem, ut legat logicalia, cui studentes deputamus fratrem Johannem Justine, Jacobum Bosen, Olauum pinguem de Nestweth, Petrum dacum de Finlandia.

att tvänne af hans bref kunna anses som mönster för 1200-talets religiösa språk.¹

Nicolaikonventet i Visby hyste inom sine murar en annan märklig man. En dominikanerbroder i Sigtuna Thomas blef biskop i Finland. Han synes med okuflig nitälskan hafva verkat för upprätthållandet af den kristna kyrkan inom denne aflägsne del af Norden och för kristendomens utbredande inom de hedna områdena. Påfve Gregorius IX prisar år 1229 hans verksamhet, och spår af denna skönjas i flere följande skrifvelser. Men denna verksamhet tog ett plötsligt slut. Sjelf anmälte han för påfven, att han låtit stympa en människa med den påföljd, att denna afidit, äfvensom att han förfalskat påfvebref. Antagligen har det hårda motståndet mot hans arbete framkallat en för hård bestraffning, antagligen har han genom förfalskningen velat få ytterligare vapen i hand till fortsatt strid. Påfven anmodade år 1245 erkebiskopen i Uppsala och provinspriorn för Dacia att mottaga hans afsägelse af embetet. Han drog sig tillbaka till dominikanerhuset i Visby och afled derstädes år 1248.

Till tjenstemän af högre rang inom klostret hörde *cantor*.

Bland bröderne i klostren omtalas *seniores* och *iuniores* — namnen tarfva ingen förklaring. De motsvaras af *patres* och *fratres*, fäder och bröder; de förre utgjorde priorns råd (*concilium*). De som hade röst (*vox*) i konciliet kallades äfven *vocales*. Den, som varit mera än 40 år i kloster, fick hederstiteln *iubilarius*, till hvilken fogades hvarjehanda förmoner. Äfven omtalas *conversi* och *novicii*. För de senare fanns en *magister noviciorum*, hvilken åtminstone mot medeltidens slut (år 1474) var aflönad.

De lägre tjenstemännen kallades, såsom vi sett, *minuti*.

Urkunderne tala om *sacerdotes et diaconi*. Först vid fyllda 22 år kunde man vigas till prest.

Äfven bröderne voro skyldige, på provinskapitlets beslut, att flytta från ett kloster till ett annat, och sådana flyttningar förekommo i ganska stor skala. Här några exempel.

År 1252. Till huset i Lund flytta vi (*assignamus*) broder Bertold, broder Matheus i Viborg, broder Johan lille i Vesterås, broder Andreas i Sigtuna, broder Nils i Oslo. — — Till huset i Sigtuna flytta vi broder Torsten, broder Torgot i Skara. Till huset i Skara flytta vi broder Sigvard i Nidaros, broder Bertold *conversus* i Kalmar. Till huset i Viborg flytta vi broder Jakob från huset i Roskilde, broder Reginald från huset i Skara.

År 1254. — — Till huset i Visby flytta vi broder Svenning i Skeninge, broder Arnulf, broder Peter i Finland, broder Lars i Vesterås, broder Odenkarl i Odense. Till huset i Skeninge broder Filip, broder

¹ Jfr Schüek, *Svensk litteraturhistoria*, del 1, s. 145 f.

Olof, broder Johannes anglicus i Lödöse. Till huset i Lödöse broder Albert i Skara, broder Andreas *novicius*. Till huset i Finland broder Lars från huset i Visby och broder Thomas *cantor* från Skeninge o. s. v.

Dess värre sakna vi provinskapitelhandlingar efter år 1291 och kunna sålunda icke se, i hvilken mon provinskapitlen fortsatte med denna verksamhet. Deremot finna vi genom K. H. Karlsons anteckningar från Rom, att mot medeltidens slut befattade sig generalmagistern sjelf med föreskrifter om sådana flyttningar. Här några exempel.¹

År 1474. Broder Peter Magnusson i Stockholm får välja ett konvent inom provinsen till vistelseort, men det fordrades ett vänligt mottagande. Emellertid bestämdes samme dag, att han skulle resa till konventet i Greifswald för att studera teologi.

År 1475. Broder Sune Petersson i Halmstad flyttades till konventet i Skeninge, under förutsättning att större delen af dervarande bröder dertill gäfvé bifall. Der blir han *filius natus*, inföding.² — En broder flyttades (*assignatus*) från Odense till Helsingborg; han fick under färden tigga allmosor till sin nödtorft. — Broder Peter Henriksson i Stockholm får gå till hvilket kloster inom provinsen han vill, blott det täckes priorn och fäderne i rådet (antagligen seniorerne).

År 1478. Broder Lars Stensson i Stockholm flyttas till det kloster i hvilken provins som helst, som vill taga mot honom, och blir der *filius natus*.

Förmodligen hade provinskapitlet sin rätt i detta afseende okränk, under det generalmagistern fattade beslut med anledning af särskilda ansökningar.

Man fick icke lemna sitt kloster annat än för att fullgöra gifna uppdrag. Den broder, som ville uppsöka generalmagistern, behöfde dertill dennes tillåtelse. En sådan gafs år 1475 åt en broder i Stockholms konvent. Det hände emellanåt, att bröder företogo den långa färden utan tillstånd; de erhöillo åtminstone ofta absolution.

För att drifva studier i utlandet kräfdes också särskild tillåtelse. Sådan gafs af provinskapitlet. I de ofta återopade handlingarna från ett kapitel, som hölls i senare hälften af 1270-talet, heter det: Vi återkalla från studiet i Paris broder Anders och sända i hans ställe broder Hemming, som nu vistas i Oxford. Vi återkalla från studiet i Oxford broder Nils Swir och sända till detta studium broder Boje, som nu vistas i Köln, och broder Björn i Ö-konventet. Till studiet i Köln sända vi broder N. kallad Porse.

¹ År 1492 flyttades broder Jasper från sitt *conventus natus et provincia Hungarie* till konventet i Skara.

² Man var utan vidare *filius natus* i det kloster, der man bade iklädt sig ordensdräkten. Ofvanstående uttryck menar, att man i det nya klostret skulle hafva samme förmoner, som om det vore det första (år 1487).

Äfven i detta afseende ingrep generalmagistern i Rom. År 1475 bestämde han, att en broder i Ö-konventet skulle i tre år studera teologi i Pariskonventet samt att broder Simon Johansson i Stockholm skulle studera teologi i konventet i Köln. År 1480 sändes af generalmagistern en broder i Odense till Paris, en annan till Erfurt. Samma år fick en Stockholmsbroder tillstånd att i Uppsala universitet läsa 'sentencias pro forma et gradu magisterii'. År 1489 sändes broder Olof Mattsson från Öklostret till konventet i Padua för att fullkomna sig i *artes*; som han icke kunde få plats der, hänvisades han till Perugia eller något annat ställe. Samma år sändes broder Herman Petersson i Stockholm till konventet i Perugia för att studera teologi, äfvensom bröderne Nils Andersson och Jakob i Stockholm till konventet i Neapel. Nyss nämnde Olof Mattsson fick sedermera tillstånd att studera utom orden vid hvilket universitet han ville. Han vände sig till universitetet i Löwen. År 1483 fick broder Henrik i Sigtuna tillstånd att studera i hvilket universitet han ville inom eller utom orden. År 1492 sändes Henrik från Sverige till Neapel för att studera teologi, likaså broder Martin från Sigtuna, under det broder Magnus i Helsingborg sändes till Perugia. Det är möjligen samme Martin, som år 1500 sändes till Neapel *ad legendum sententias pro gradu et forma magisterii*. I klosterskolorna kunde man blifva baccalaureus (år 1525: *Fratri Suenoni Torberni conceditur, quatenus possit accipere gradum bachalaureatus pro forma et gradu magisterii in quocumque studio ordinis nostri*).

Broder Lars Petersson i Sigtuna önskade komma till något annat af ordens konvent, i hvilket studierna blomstra, och erhöll år 1510 af provinspriorn ett rekommendationsbref. Det är helt visst samme man, som år 1514 uppträder som teologie licentiat och generalvikarie för Dacia; mot slutet af följande år omtalas han som ordinarie provinsprior.

Dominikanerkonventen hade en gästastufva (år 1482, *domus hospitalis*, år 1254) och sjukhus (*infirmaria*, år 1254). För äldre bröder sörjde man äfven på annat sätt. Jubilaren prior Henrik i Holbek hade en egen cell i det öfre dormitoriet, den andre på högra sidan — alltså funnos flere sådana privatceller (år 1475). En annan jubilar fick samma år — bland annat — rätt att inom orden förfoga öfver den cell (*camera*), trädgård och andre förmoner, som orden förlänat honom. En tredje broder fritogs år 1476 för sin ålders skuld från hvarjehanda arbete, blef jubilar (*habet gratias iubilariorum*) och erhöll tillåtelse att för återstoden af sitt lif bo i det hus, som han sjelf byggt, han fick till och med lof att stundom vistas hos släktingar och vänner.

Förflyttningarna mellan klostren torde hafva berott på begäret att förebygga uppkomsten af separatintressen inom det enskilda konventet

— konvent och monasterier icke blott inom provinsen utan äfven inom orden skulle utgöra en tätt sammansluten enhet. Flyttningarna voro för dem de gällde besvärliga. Jubilarerne fingo ej sällan försäkran att icke behöfva lemna klostret, i hvilket de bodde.

Twister förekommo stundom mellan konventen. Jag har redan talat om stridigheterna mellan konventen i Stockholm och Sigtuna. Det förefaller, som det förre varit benäget för stridigheter. År 1480 gaf generalmagistern tillkänna, att för konventen Sigtuna och Ö icke skulle förordnas någon vikarie eller visitator från konventet i Stockholm; det skedde på grund af goda skäl (*ob iustas causas*). De två först nämnda konventen erhöillo tillstånd att återkalla sine native bröder och tvinga dem att återvända; ingen skulle kunna tagas från dem annat än i provinskapitlen eller om prior och fäderne bådo derom.

I provinskapitlens beslut uttalas stundom en varning mot dryckenskap. Penningeredovisningarna voro icke alltid så snabba som de borde vara. Vid Öresund synas förhållandena hafva varit särskildt dåliga. Priorn i Helsingör fick år 1497 uppdrag att från klostrets område förjaga bröder, som ställde till skandal, framför allt dem, som seglade med sjöröfvare eller drefvo köpenskap; om så behöfdes, fick han anropa biträde af den verldslige armen, använda fängelse och bannlysning. År 1496 utfärdades häktningsorder för en conversus från Haderslev, som ströfvade kring från ort till ort.

På 1470-talet eller möjligen tidigare synes inom den danska provinsen förfall hafva inträdt. År 1480 ställdes konventet i Slesvig under vikarien för konventen i östra Holland, för att reformeras, och togs dermed undan den danske provincialens jurisdiktion. År 1481 nämnes teologie lektorn broder Anders Petersson till vikarie för de reformerade klostren i Danmark. År 1482 tilläts en broder i Lund att vinna inträde i hvilket som helst konvent, som ville mottaga honom, vare sig reformerad eller icke. År 1483 befalldes tolf bröder, som hade öfvergifvit Kalmarkonventet, att inom en månad vara tillbaka derstädes, såvida de ville undvika bannlysning.

Krigen mellan Sverige och Danmark gjorde umgänget mellan klostren och sammanhållningen svåra, nästan omöjliga. I anledning häraf förordnade generalmagistern år 1487, att magister Lars Magnusson i Stockholmskonventet skulle vara generalvikarie öfver hela Sverige med makt att fullgöra allt det, som tillkommer en provinsprior. De konvent och orter, som lyda under honom, äro icke skyldiga att rätta sig efter de ordinarie (i Danmark) hållna provinskapitlen. När kriget var afslutadt och fredlig samfärdsel åter börjat, hade provinsialen inom Sverige högre makt än vikarien. År 1487 indrogs vikariatet, alldenstund fred var slutad, men år 1496 förnyades uppdraget åt broder Lars Magnusson, men han kallas då *vicarius regni gottorum*, hvilken skilnad i en italienares mun icke betyder något,

men han framhålles nu såsom underlydande *presidens provincie*, d. v. s. den som var *vicarius generalis totius provincie* intill dess ny provinsprior hunnit väljas.

Dominikanerne utmärkte sig genom studier, men konst och konsthandverk voro icke uteslutna från deras verksamhetsområde. År 1481 omtalas en broder Sven Dingstede i Stockholm, son af en borgerlig släkt i staden. Han erhöll rätt att flytta till hvilket kloster som ville taga emot honom, i hvilken provins som helst, ja han fick emellanåt

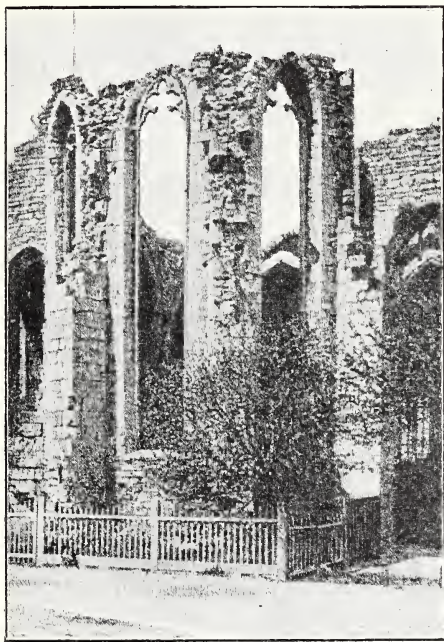


640. Dominikanerkyrkan i Sigtuna.

vistas hos fränder och vänner. Dessutom egde han rätt att utöfva sin konst, närhelst detta begärdes, och hans konst omfattade tvänne så olika saker som orglar och fönsterglas. Det är ju möjligt, att en broder med anlag för tekniskt arbete mindre egnade sig åt studier och då kunde helt säkert vinna förfarenhet inom tvänne yrken.

Utlandets dominikaner voro kände för de prydlige byggnader de uppförde, de utöfvade ett rätt stort inflytande på samtidens arkitektur.

Nicolaikirkan i Visby gifver intyg om deras skicklighet som byggmästare. Ännu fullt bevarad är den forna dominikanerkyrkan i Sigtuna, hvilken för närvarande användes som stadens kyrka (fig. 640). Det är en tegelstensbyggnad, något tung och allvarlig, i ganska hög grad påminnande om cisterciensernunnornas kyrka vid Sko. Som motsats återgifver jag (fig. 641) koret i dominikanerkyrkan i Visby. Med ett lätt bearbetadt material som kalkstenen och med tillämpande af de lagar, som utbildats för den gotiska konsten, blef utseendet ett helt annat. Af Stockholmsklostret finnas ännu spår inom den huskomplex, som fyller kvarteret Venus mellan Svartmangatan — uppnämnd efter



641. Koret i Visby dominikanerkyrka.

dominikanerne —, Tyska stallplan och Benikebrinken. Några mycket enkla kapitäl hafva derifrån räddats till Statens Historiska Museum. Eljes äro dominikanernes byggnader i Sverige förstörda. Inom tomten Svartmangatan 22 har man för ett par år sedan funnit spår af klostrets kyrkogård, d. v. s. rader af skelett, liggande på det sätt, som plägar förekomma å kyrkogårdar. En kloakgräfning gaf anledning till upptäckten.

Uppsala-kaniken Nils Sigvastesson yttrade omkring år 1320 i en skrifvelse till påfven, att dominikanerne äro mycket nyttige, de färdas

från en ort till en annan, de hafva i följd af de ödslige skogarne, de stora vattnen, dyrheten och krigen svårt att få den föda, som efter den guddomliga ordningen är nödtorftig, de få ofta nöja sig med kornbröd.

Sigtunaklostret var mycket omhuldadt af en förnämlig ätt, som i sin vapensköld förde bilden af en engel. Ur hvilket stånd detta och andra konvent tillhörande orden erhöles noviser, kan nu icke bestämmas i följd af urkundernes tystnad. Att Sigtunabröderne åtnjoto ett stort anseende göres uppenbart deraf, att så många af dem vunno höga värdigheter inom kyrkan. Jag nämnde nyss biskop Thomas. Broder Johannes blef år 1286 biskop i Åbo och intog år 1300 erkebiskopsstolen i Uppsala. Broder Israel Erlandsson (af engel-ätten) flyttades år 1311 från lektorsembetet till biskopsstolen i Vesterås. Då han genom ålderdomssvaghet vard mindre beqväm att sköta sitt stift, förordnades Sigtuna-brodern Egisl Birgersson, 'en mycket lärd och förfaren man', till biträde och blef till sist efterträdare. Broder Peter Filipsson, på mödernets tillhörande engel-ätten, blef år 1332 erkebiskop i Uppsala.

Sverige hade äfven två nunnekloster hörande till den hel. Dominici orden, i Skeninge och i Kalmar.

Nunnemonasteriet i Skeninge var en aristokratisk stiftelse. I Skeninge fanns en kyrka vigd åt det franska helgonet Martin. I denna kyrka, d. v. s. i dess torn, i fall der funnos kammare, eller i något hus tillhörande kyrkan hade Ingrid Elofsdotter, af förnämlig börd, jämte en tjenarinna Gytha tagit bostad. Hon hade för afsigt att grunda ett kloster. Två hennes bröder skänkte gods till det blifvande klostret, gåfvan synes hafva blifvit gifven i närvaro af k. Valdemar. Gåfvobrefvet är odateradt, det stadfästes af k. Magnus år 1281. Det finnes ingen anledning att med Silfverstolpe säga, att klostret kommit till stånd år 1281: anläggningen synes tillhöra k. Valdemars tid, och Petrus de Dacia säges hafva haft stor del i denna. K. Valdemars dotter Margareta vistades der som nunna, k. Valdemars enka, k. Magnus, hertigen biskop Bengt omhuldade det. K. Magnus skänkte det år 1282 storartade privilegier. Priorissan och systrarna togos under konungens särskilda hägn, de gods de nu hade och framdeles kunde förvärfva jämte allt dem tillhörande, såväl personer som 'saker', fritogos från all skatt och konglig rätt. Klostrets underlydande å godsens och andre personer, som tillhörde dem eller kunde komma att tillhöra dem, skulle icke hafva att svara för någon annan än priorissan eller ordens ombud. K. Magnus insatte i klostret fyra jungfrur, som varit hans gemåls tärnor, och gaf i denna anledning jord, hvars afkastning skulle bestrida deras underhåll. Det oaktadt ansågs klostret icke vara rikt. K. Magnus Eriksson och hans moder behjertade dess fattigdom, stiftade år 1351 ett altare för att hedra den hel. Katarina af Alexandria och skänkte

gods. År 1352 öfverlät k. Magnus till klostret sin — icke kronans — patronatsrätt till Bjälbo kyrka. I öfrigt är icke mycket att berätta om klostret.

Denna stiftelse lockade till efterföljd. År 1289 förklarade hr Karl Gustafsson, riksråd, f. d. marsk, förande en sköld med tvänne korslagda liljor, äfvensom hans syster och svåger, att de medgäfvde deras syster Margareta att af hvad hon egde i orörligt och rörligt gods skänka huru mycket hon åstundade till kloster och kyrkor, af återstoden finge hon lefva, i hvilken ställning hon än befunne sig — detta syftar tydligen på hennes afsigt att gå i kloster —, men detta undantagna skulle efter hennes frånfälle delas mellan arfvingarne. Margaretas plan måste noga öfvertäckas, stötte kanske äfven på yttre svårigheter. Tio år senare omtalar hon, att vid ett kyrkomöte i Telje, der erkebiskopen och hans lydbiskopar voro samlade, hade biskopen i Linköping lofvat att viga kyrkogården invid det kloster, hon hade börjat bygga utanför Kalmar för sig och några med henne, som hade antagit drägten för dominikanerordens systrar och ämnade fortfarande begagna denna. I klostret skulle finnas en *sacerdos* (prest), en klerk (underordnad andlig) och en dennes tjenare. Detta år få vi anse vara klostrets grundläggningsår.

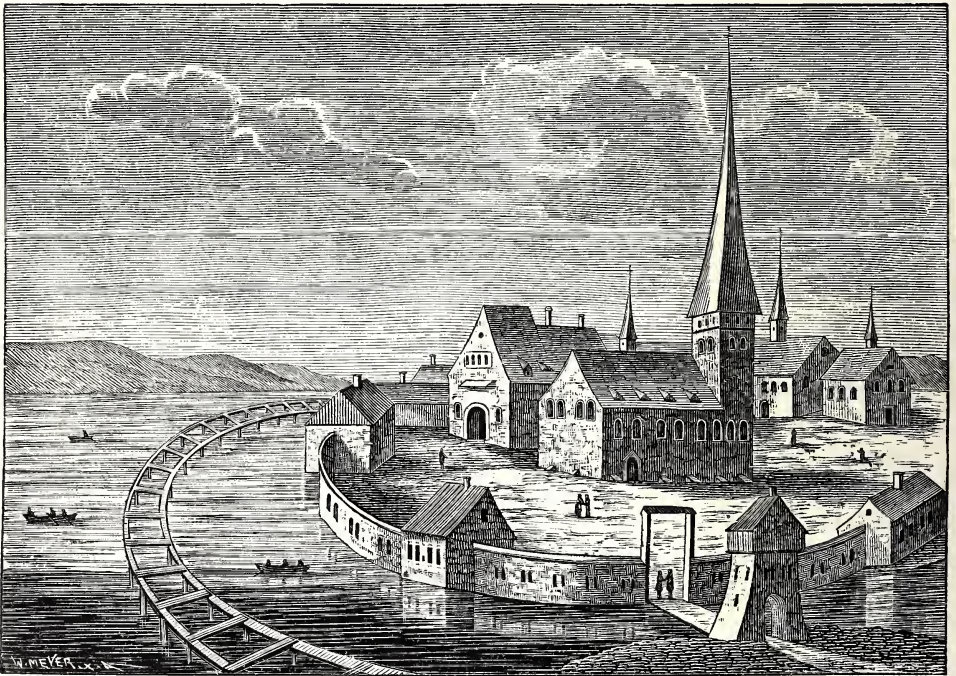
De två klostren i Skeninge och vid Kalmar visa tydligen, huruledes de stora ätterna voro intresserade för dominikanernes orden, liksom de tidigare hade visat intresse för cistercienserne.

Det åt Johannes döparen helgade nunneklostret utanför Kalmar hade ett ytterst farligt läge, hvilket nogsamt märktes under de strider, som mot medeltidens slut utkämpades om Kalmar stad och slott. Hvad låg utom murarne var hemfallet åt förödelsen, vare sig den anfallande var dansk eller svensk. År 1504 utfärdade biskop Hemming Gadd samt hrr Svante Nilsson och Erik Trolle ett bref, i hvilket de säga, att det fattiga systraklostret vid Kalmar flere gånger hade skinrats, bränts och platt i grund förderfvats af rikets fiender. På grund häraf hade rikets råd beslutit, att dominikanernes nunnekonvent vid Kalmar skulle flyttas och uppgå i Skeninge nunnekloster af samme orden.

Nunnemonasterierna stodo i ett visst beroende af närliggande brödrakonvent. År 1487 erhöll broder Thomas Larsson i Kalmarkonventet af generalmagistern uppdrag att vara *vicarius, presidens, provisor et confessor* för *monasterium sancte Johannis baptiste* invid Kalmar med makt att göra för ställets bevarande och fullbordande allt hvad en provincialprior kan göra, när han är närvarande, och skulle han hafva med sig två bröder, som han ansåg lämplige. Provincialen egde ej rätt att entlediga honom, såvida icke den större och förständigare delen af nunnorna både derom. År 1505 föreskrefs, att ingen fick tjenstgöra som kapellan i ett nunnemonasterium, som icke blifvit godkänd af priorn i närmaste konvent.

Dominikanernunnornas dräkt liknade brödernes; de buro dessutom en hvit slöja.

Franciskanerne kommo i början af 1230-talet till Norden. Deras väg gick öfver Danmark. År 1232 anlades ett kloster i Ribe, redan följande år ett i Visby, helgadt den hel. Katarina af Alexandria. År 1239 anlades ett gråbrödrakloster i Lund, vigdt till flere helgons heder, med korsgång å kyrkans norra sida och med kyrkogård åt vester. Från Skåne drogo sig franciskanerne upp till Norge. I Konungshälla stiftades ett kloster före år 1272. Detta år var klostret färdigt, så att provins-

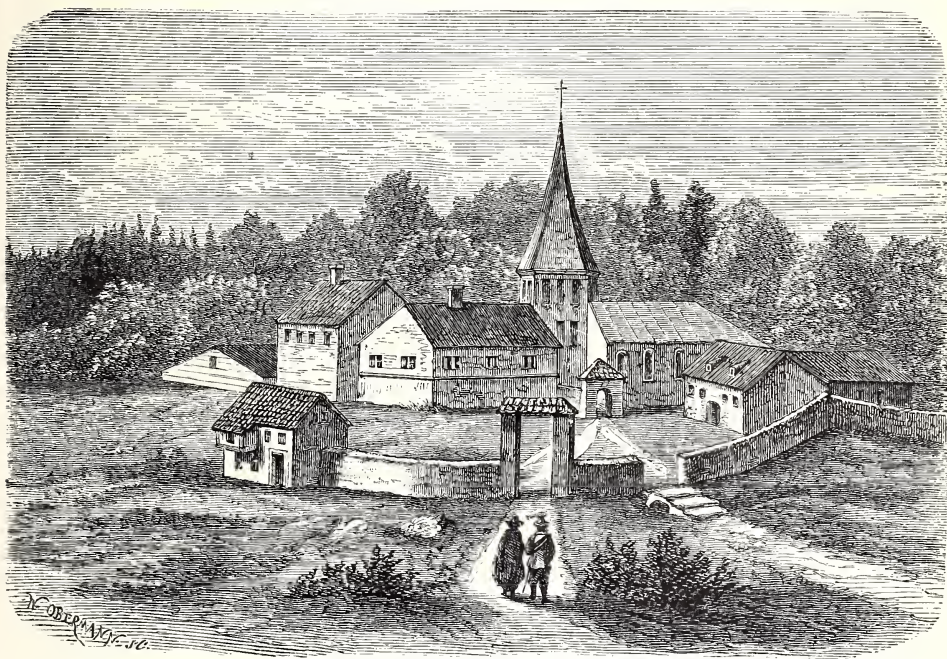


642. Gråmunkeklostret vid Stockholm.

kapitlet kunde hållas derstädes. År 1291 utfärdades ett privilegiebref för gråbrödraklostret i Marstrand, i hvilket provinskapitel hölls år 1438.

Äfven i Sverige mottogos franciskanerne med välvilja. År 1247 grundades ett kloster i Uppsala, ungefär samtidigt ett i Söderköping. I Skara fanns år 1259 ett kloster, tillhörigt denne orden, vigdt till den hel. Katarinas heder. När konventet i Växjö anlades är icke känt. En kanik i Lund anlade ett kloster i Trelleborg år 1267, en riddare och hans fru grundade samma år ett kloster i Ystad, hvars kyrka vigdes till de hel. Nicolaus och Katarina.

K. Magnus ladulås var en varm vän af franciskanerne. Han grundlade år 1270 ett kloster invid Stockholm (fig. 642) å den holme, som efter klosterbröderne erhöill namnet Gråmunkeholmen — nu Riddarholmen —, och utsåg dess kyrka till grafplats åt sig. Sedermera jordades i samma kyrka hr Tyrgils Knutsson och k. Karl Knutsson. K. Magnus anlade år 1278 ett kloster å en ö invid Enköping. År 1289 anlade han på Norrmalm ett kloster för nunnor, som vigdes åt den hel. Clara och i hvilket han insatte sin egen dotter. Detta kloster blef mycket betydande (fig. 643). Under k. Magni tid anlades gråbrödrakloster i Nyköping år 1280 och i Linköping år 1287. I Jönköping



643. Sankt Claras kloster vid Stockholm.

fanns ett kloster af denne orden år 1283. När klostret i Arboga anlades är icke känt. Dess kyrka, i hvilken nyligen blottats målningar, som återgifva tilldragelser ur den hel. Francisci lefnad, användes nu som stadens kyrka.

I Finland funnos franciskanerkloster i Raumo och Viborg, båda omtalade under förre hälften af 1400-talet. När de anlades känner jag icke.

Den i flere afseenden egendomlige k. Erik af Pommern visade i viss mon ett måhända vidskepligt intresse för kyrkan. År 1419 skänkte

han till franciskanerne den hel. Annas kapell vid Malmö (*capella sancte Anne apud mare*) och tomt vid sidan för uppförande af klosterbyggnaderne. Det är möjligt, att franciskanerne här byggde sig en ny kyrka, som vigdes åt de två apostlarne Simon och Judas, ty erkebiskop Johan Broxtorp omtalar år 1494 en åt desse apostlar vigd kyrka, 'hvilken fordom tillhörde minoriternes kloster'. Klostret flyttades nämligen in i staden och vigdes der år 1489. Detta kloster fanns ännu kvar, när reformationen infördes. Ett gråbrödrakloster anlades af k. Hans i Halmstad år 1494.

Franciskanerne, liksom dominikanerne, anlade — i motsats till de tidigare ordnarne — sina kloster i eller tätt invid städer. Bröderne skulle verka bland menige män, och dertill gafs onekligen bättre tillfälle i staden än ute på landsbygden. Det oaktadt funnos inom det nuvarande Sveriges område tre franciskanerkloster, som icke lågo i stad.

Kolmården var helt naturligt högst besvärlig för dem, som skulle färdas mellan Södermanland och Östergötland. Vägen var dålig — väg måste hafva funnits, om än icke motsvarande våra begrepp om en hjälplig väg —, skogen var vidsträckt, befolkningen ringa, möjligheten att få husrum och föda ytterst liten. Just på gränsen mellan de två landskapen, vid Krokek, anlades ett franciskanerkloster, kalladt Vår frus kloster på Kolmården. Det omtalas förste gången år 1440. Provinsministern för Dacia besökte klostret år 1446. Att på en sådan plats anlägga ett franciskanerkloster förefaller ytterst besynnerligt. Bröderne skulle ju tigga, men hvar skulle man i denna skogsbygd kunna samla allmosor, värda att omtalas? Klostret besöktes naturligtvis af resande, och det är väl sannolikt, att man räknade på allmosor af dem. Men de resande kunde behöfva utom husrum mat, och huru skulle sådan kunna bjudas dem?

Det andra klostret låg i Blekinge, som i öfrigt icke hade något kloster, utom möjligen ett i Sölvesborg. Ett franciskanerkloster fanns mot medeltidens slut i Blekinges mellersta härad, på ön Torkö, liggande utanför Listerby. Äfven här är läget egendomligt. På ön kunde icke hoptiggas det som erfordrades för klosterfolkets uppehälle. Man måste hålla sig till fastlandets befolkning, men hvarföre då icke hellre anlägga klostret på fastlandet? Erkebiskop Jöns Bengtsson, som för tillfället vistades i Blekinge, utfärdade år 1467 ett aflatsbref för den hel. Claras kapell, som hade blifvit uppfördt på Torkö. Brevet är, enligt dateringen, utfärdadt dagen före den hel. Francisci dag — detta och titulärhelgonets namn gifva tydligt vid handen, att här var fråga om en anläggning af franciskaner. I ett bref af år 1495 omtalar k. Hans, att Torkö blifvit af en enskild person skänkt till klostret, hvars gardian i brevet namngifves; gåfvan stadfästes af konungen, med det villkor att ingen fast byggnad med torn finge uppföras på

ön, hvilken kunde komme riket till skada. Klostret blef emellertid uppfördt af sten, ty än i dag finnes en stenmur qvar.

Från Torkö kunde man emellertid lätt komma i förbindelse med fastlandet och dess inbyggare. Ännu besynnerligare är derföre läget för det tredje klostret inom denne grupp: på Tjockakarl, sedan Kökar, nu Hamnö, en holme långt ut i hafsbandet, i sydost från fästet Kastelholm på Åland. År 1472 omtalas en person, som tidigare varit gardian i detta kloster, hvilket omtalas ännu år 1526. Läget kunde vara godt för personer, som från den åländske skärgården skulle färdas till den finske, men huru skulle klosterbröderna få det nödvändigaste för deras uppehälle och för sjöfarandes förplägning?

Utom dessa kloster förekommo orden tillhörige orter, i hvilke bröderna under de ofta påkommande och ytterst besvärliga vandringarna genom landet kunde finna en fristad för sig och sitt. K. Karl Knutsson utfärdade år 1453 ett skyddsbref för en sådan anläggning, som flere år tidigare hade uppstått å Vätön i norre Roslags skärgård. Orten var måhända vald med hänsyn till de ofta vanskliga färderna till Åland och Finland. Den vanlige utgångspunkten för sådana färder var Väddö, hvars inbyggare åtminstone under 1400-talet åtnjöto hvarje-handa förmoner för att vara så mycket villigare att föra öfver vattnet konungens gode män och bud. Inbyggarna å de närliggande Björkö och Singö fingo sig af k. Karl ålagdt att i detta bistå Väddöborne, men endast de, som hade pass af konungen eller hans embetsman, skulle på denne väg fortskaffas. Vätö ligger invid fastlandet i sydväst från Väddö. Till orden hade skänkts en tomt med derpå stående hus i vester om Vätö kyrka, utan tillhörande egor, på det man skulle i husen inlägga för tillfället insamlade varor. Någon måste hafva bott på platsen för att vaka öfver förrådet. Möjligt är, att en broder eller ett par åtminstone tidtals vistades derstädes.

Den andra anläggningen var mera betydande. Med bifall af rådet, särskildt af biskopen i Linköping, hade en anläggning blifvit gjord vid Uppgrena, ej långt från den nuvarande, förr och nu oansenlige staden Grenna, år 1442. Der fanns äfven ett kapell, kalladt det heliga korsets, hvilket år 1461 hugnades med ett aflatsbref af erkebiskop Jöns Bengtsson. Uppgrena ligger invid den för samfärdseln under medeltiden ytterst viktige vägen öfver Holaveden. Här hafva helt visst klosterbröder vistats. Möjligt är, att andra anläggningar af samma slag funnits, men om dem sakna vi all upplysning.

Liksom man inom dominikanerorden under 1400-talet kände behof af en reform, gjorde sig samma behof — och som det synes — på ett vida kraftigare sätt gällande inom franciskanerorden. Jag har i det föregående talat om en strid mellan den mildare och strängare uppfattningen af ordensregeln, hvilken ganska tidigt hade uppenbarat sig i utlandet, men först i den senare hälften af 1400-talet hann till Norden.

År 1468 hölls ett provinskapitel i klostret i Roskilde. Just vid mötets början afled provinsministern, och en ny valdes i hans ställe. Hos denne och öfrige deltagare i mötet begärde gardianen Lars Brandere att, såsom den afidne lofvat, klostret i Kolding skulle reformeras, d. v. s. sluta sig till den strängare ordningen, blifva ett kloster *de observantia*. Förslaget väckte allmänt motstånd. Brandere reste till Italien och bragte det, med understöd af k. Kristiern, derhän, att klostret i Odense skulle reformeras, hvilket ock skedde år 1469. Efter ett nytt besök i Italien reformerade Brandere klostret i Svenborg år 1472 och klostret i Nystad år 1477. Han rönt fortfarande stort motstånd, men utsågs år 1481 af ett kapitel i Odense till *vicarius* i öfverensstämmelse med den ordning, som var inom andra områden fastställd för bröderne *de observantia*. Han efterföljdes af en tysk, lika ifrig som han för den strängare riktningen för ordens verksamhet. Vi behöfva icke här följa alle detaljer i denna historia. Brandere blef år 1486 åter vald till *vicarius*, och år 1487 reformerades klostret i Malmö, och härvid väcktes fråga om klostrets flyttning till ett lämpligare läge, hvilket, såsom redan är omtaladt, var fullbordadt två år derefter. Det kloster, som år 1494 anlades i Halmstad, tillhörde från begynnelsen *fratres de observantia*. Laurentius Brandere afled år 1496 efter 28 års arbete på Guds åker, säger krönikan (SRD del 5, s. 523), efter att hafva fört 40 kloster till den sanne lydningen och den hel. Francisci regel. Rörelsen afstannade icke med hans bortgång. År 1517 reformerades konventet i Lund, år 1518 konventen i Ystad och Trelleborg. Dr. Dorotea omtalas som en synnerlig vän af observansbröderne.

År 1506 hade generalministern för *fratres conventuales*, på befallning utgången från påfven, till Rom sammankallat 'fäderne' från alla kloster tillhörande den hel. Francisci orden för att reformera och för-ena hele orden, så att det skulle vara ett fårahus och en herde, men försöket lyckades icke: man kom till det resultat, att ingen ändring skulle göras. Det vore bättre, att observanterne vore för sig, förty, om sammanblandning skedde, skulle de onde fortare förderfva de gode, än de gode hunne omvända de onde. Vid ett generalkapitel i Rom, hållet år 1517, således strax före den stora reformationen af kyrkan, bestämdes, att föreståndarne för observansrörelsen icke längre skulle kallas *vicarii* utan *ministri*, i full enlighet med den ursprunglige regeln, deremot skulle föreståndarne för de urartade *fratres conventuales* kallas *magistri*.

Inom det gamla Sverige anslöt sig intet kloster till observansen, men denne var naturligtvis icke okänd af de svenske franciskanerne. I Stockholmsminoriternes diarium, hvilket delvis blifvit bevaradt, finnes antecknadt, att broder Knut Johansson, *custos* och gardian i deras kloster samt teologie baccalaureus, blef på provinsmötet i Konungahälla år 1495 utsedd till *lector principalis studii lundensis* — om detta mera

i det följande —, men han försmådde otacksamt denna befordran och slöt sig till observansbrödernes samfund i Danmark, i hvilket han likväl icke stannade länge; han öfvergaf nämligen redan följande år observansen och flyttade till Söderköping, i hvars minoriterkloster han inträdde för att inom en månad aflida.¹

År 1280 delades den danska provinsen i tre kustodier, en för hvar af de tre rikena (SRD del 5, s. 519). I inhemske urkunder har jag icke funnit omtalade flere än desse tre kustodier i Norden, men i *Provinciale ordinis fratrum minorum vetustissimum* af år 1343 eller något tidigare (utgifvet af Eubel 1892) säges Dacia hafva åtta kustodier: 1. Norge (Mastrant, Onigellia o. s. v.), 2. Lincopensis (Scatis, Lincopiam, Sarincopiam, Ynnicopiam, Visbi), 3. Scotolmensis (Scotolma, Arbu, Obsaliam, Nicopiam, Enecopiam), 4. Lundensis (Lundis, Treburch, Ustach), 5. Roskildensis, 6. Octoniensis, 7. Vibergensis och 8. Ripensis.

Provinsmöten höllos i olika kloster inom de tre rikena utan någon bestämd ordningsföljd, beroende på för oss nu okända förhållanden, gardianernes ifver att se sina kloster utmärkta, orsak till anmärkningar mot ett kloster e. d. Så t. ex. hölls ett provinsmöte år 1268 i Söderköping, ett i Skara år 1270, åter ett i Söderköping år 1271, ett i Stockholm år 1273, alltså var Sverige under dessa år synnerligen gynadt. I början, då antagligen ifvern var synnerligen stor, hölls provinsmöte hvar år, och så skulle det väl vara. I SRD del 5, s. 519 förekommer en förteckning öfver hållna provinsmöten. Enligt denna, som begynner med år 1264, inträffar den första luckan år 1289. Större var luckan 1302—1306, sedan förekomma luckor åren 1305, 1311, 1312, 1314, 1319—1330, 1332, 1334—1346, 1349—1380 (!), 1382—1385. Vid den tiden synes man hafva funnit nödigt att råda bot mot den slapphet, som hade inrotat sig, ty från och med år 1386 hållas årliga möten till och med år 1413 (med undantag för åren 1400, 1405 och 1408). Der- efter gjorde sig oregelbundenheten åter gällande. I någon mån hafva törhända provinsmötena ersatts af de möten, som höllos inom hvar *custodia*, rörande hvilka jag icke kan meddela mera än en anteckning, nämligen att en kustodialförsamling (*congregatio custodialis*) år 1435 hölls i Stockholmskonventet.

Provins- och kustodmötena öfvade kontroll öfver de enskilda klostren. Men stundom kände man behof af skärpt kontroll. Den förut nämnde broder Knut Johansson, gardian i Stockholm och custos, omtalas äfven som *inquisitor*, rannsakare, inom de tre rikena.

Hufvudmannen för hvar *custodia* kallades *custos*. Till sådan utsågs gardianen i något af klostren, och denne bar således den dubbele titeln

¹ SRS del 1, s. 68, 69. Den reformation af detta kloster, som år 1495 verkställdes på grund af nämnda provinsmötes beslut, innebär således ingalunda någon öfvergång till observansen.

af gardian och custos. År 1473 omtalas en broder i Enköping såsom *per Sueciam vicarius generalis*. Titeln och uppdraget torde hafva svarat mot vikariatet inom dominikanerorden.

Föreståndaren för hvar kloster hette gardian eller gardjekn.

Bröderne inom hvar kloster voro af olika slag. I Stockholmsminoriternes diarium talas om *frater sacerdos*, *frater confessus*, *frater novicius*, *frater laicus*. I Visbyminoriternes diarium finnes vid år 1442 angifven en skilnad mellan *sacerdos conventualis* och *iuvenis*, en klosterprest och en ung. I ett testamente af detta år skänkte en vän af klostret till en hvar klosterprest en florin, till hvar *iuvenis* endast en half — skilnaden mellan de två var således stor. Ducange känner hvarken *iuvenis* eller *confessus* såsom namn på vissa slag af klosterbröder, för *confessus* ingen annan betydelse än: den som på sitt yttersta biktat och fått nattvarden. Titeln *confessus* förekommer visserligen i listan öfver döde, men ordet kan väl knappast här tagas i den vanliga betydelsen, ty deraf skulle följa, att de fleste bröderne afidit utan bikt och nattvard, hvilket ju icke kan antagas. *Iuvenis* kan icke gerna sammanställas med dominikanernes *fratres iuniores*. Det betecknar tydligen någon, som är ung inom orden, och blir måhända liktydigt med *novicius*. Om en af lekbröderne i Visby finnes antecknad, att han tidigare varit en *strenuus armiger*, en kraftig man af vapen eller väpnare.

I Visbydiariet omtalas en broder såsom *terminarius*, d. v. s. en broder, som hade uppdrag att predika inom det område, som blifvit åt klostret upplåtet för tiggande och predikande. Visbyklostret sände tiggande bröder ända till Lifland. Äfven i dominikanernes handlingar betecknas området för deras verksamhet *termini*.

Äfven franciskanerne sysselsatte sig med studier. Diarierna innehålla flere uppgifter om bokgåfvor. Flere gånger omtalas en klostrets skrifvare (*scriptor*), som väl ej skref endast de bref, som utgingo från klostret, utan äfven böcker. Det var naturligtvis skrifvaren, som skref klostrets diarium, hvars innehåll gäller icke blott det egna klostret eller orden, utan äfven rikets angelägenheter.

För undervisningen och för vetenskapen inom klostret sörjde den broder, som hade titeln *lector*. Å ett provinsmöte, som hölls i Stockholm år 1425, beslöts att i Lund upprätta ett studium, d. v. s. en franciskanerhögskola i Norden, liksom dominikanerne vida tidigare hade upprättat en i Skeninge. Stockholmsdiariet uppgifver, att den omtalade broder Knut Johansson år 1476 blifvit baccalaureus i Lund. Denne grad kunde således förvärfvas i franciskanernes liksom i dominikanernes högskolor.

Man var helt naturligt angelägen, att ordens medlemmar skulle vinna erkännande för vetenskapliga förtjenster. Minoriterne i Stockholm hade ju ingen särskild förbindelse med konventet i Söderköping,

men i de förres diarium finnes på olika ställen antecknad, att en Bernhardinus Kempe föddes år 1463, antog klosterdräkten i Söderköping, att han blef, sedan han under hela åtta år, för att göra sin orden heder, med berömligt rykte studerat vid universitetet i Bologna, derstädes kreerad till teologie doktor år 1494.

De gudstjenstliga handlingar, som förekommo i klostrets kyrka, utfördes af prestbröderne. I den allmänna kyrkan gjordes skilnad mellan prester och diakoner; samme skilnad fanns i franciskanerklostren. Stockholmsdiariet omtalar en *frater dyaconus*. Äfven omtalas en sakristan (*sacrista conventus*), som hade att sköta de föremål, som användes vid gudstjensten.

Liksom i cistercienserklostren, voro i franciskanernes konvent de verldsliga arbetena ganska många och måste, för att rätt skötas, ledas af pålitlige personer, ofta af bröder. I Stockholmsdiariet omtalas en *focarius conventus*, en som hade med köket att skaffa. I ett fall uppgifves han vara *sacerdos*.

Bröderne flyttades ej sällan från ett kloster till ett annat. Formelt taget var det väl knappast en befordran, när gardianen i Tjockakarls kloster flyttades till Stockholm för att öfvertaga lectorsbefattningen, men reelt torde det hafva varit förmonligare och för en man af studier angenämare att vara lector i Stockholm än gardian på det isolerade skäret i Ålands haf. Det synes ibland hafva varit brist på dugande krafter i klostren. År 1416 voro i det ansenliga Stockholmskonventet gardians- och lectorsbefattningarna förenade hos en person. År 1510 var en broder lector och gardian i Uppsalakonventet.

Äfven när franciskanerne i enlighet med ordensregeln voro utfattige, måste konventen efter förmåga utöfva välgörenhet mot vägfärande. När man icke längre höll på konventens fattigdom, blef skyldigheten i detta afseende ännu drygare. Franciskanerklostret vid Stockholm hade ett härberge (*hospicium*). En anteckning i diariet talar om en broder, som innehar härberget vid vattnet under lekbrödernas (*secularium*) kammare och den hel. Maria Magdalenas kapell. Stockholmskonventets kyrka finnes i behåll, ehuru i hög grad ändrad, men af klosterbyggnaderne är nu intet synligt ofvan jord. När den s. k. sammanbindningsbanan byggdes lär man hafva funnit lemningar af den tegelmur, som begränsade klosterområdet; uppförandet af denne mur omtalas i diariet. Det nyss nämnda kapellet måste hafva legat temligen nära klostrets medelpunkt, ty i diariet finnes uppgifvet, att k. Karl Knutssons kansler dr Nils Ryting jordats i korsgången (*ambitus*), d. v. s. inom den qvadrat, som omslöts af kyrkan och klosterhusen, i närheten af den hel. Maria Magdalenas kapell.

Vid norra sidan af Stockholm läg den hel. Claras kloster, som innehades af systrar af den hel. Francisci orden. Klostret förestods af en abbedissa och under henne af en priorissa. K. Magnus laduläs'

dotter Richissa, hvars inträde i klostret redan är omtaladt, blef abbedissa. Klostret var på det varmaste omhuldadt af följande regenter. Systrarna behöfde själavård, alltså manlig medverkan. I Stockholmsdiariet omtalas en konventsbroder, som varit gardian för den hel. Claras systrar (SRS del 1, s. 70). Titeln gardian är väl här detsamma som *confessor Clarissarum*, deras själasörjare. I diariet omtalas såsom år 1496 afliden *frater Andreas Benedicti sacerdos* från konventet i Linköping, som var organist i den hel. Claras kloster.

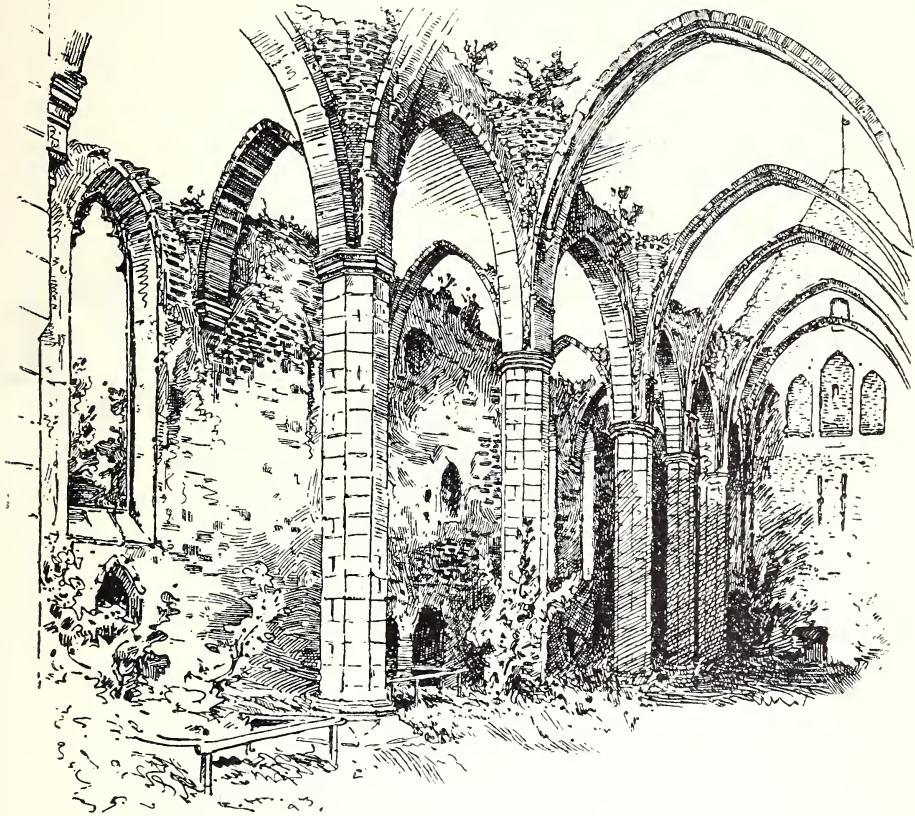
För skötseln af den store jordegendomen och de många underlydande behöfdes en lekman. Claraklostrets verldslige ombud, än kallade provisorer, än prokuratorer, än *officiales*, än sysslomän, hugnades i rikt mått med den ynnest, som regeringen egnade klostret. Det gick till och med så långt, att k. Magnus Eriksson år 1347 icke endast tog klostrets officialis i sitt hägn utan äfven förlånade honom samma fri- och rättigheter, som tillkomma rikets riddare och män af vapen. År 1366 förordnades den myndige hr Karl af Tofta till skyddsherre för klostret och dess intressen.

Franciskanernes fattigdom hade kommit att tillhöra sagans område. Man sörjde omtänksamt för brödernes beqvämlighet. I Visby uppfördes en matsal för sommartiden, hvilket innebär, att der fanns en annan matsal afsedd för vintern. Jordegendomen växte. Kyrkorna blefvo praktfulla. Vi få icke döma från den efter reformationstiden förvanskade klosterkyrkan i Stockholm. Det är bättre, att vi hålla oss till den ännu som ruin kvarstående konventskyrkan i Visby, hvilken bär namn efter den hel. Katarina af Alexandria och ännu, i det nuvarande skicket, framkallar beundran (fig. 644). Man byggde på henne länge, hvilket antyder brist på medel, men å andra sidan sökte man gång efter annan förbättra henne genom ombyggnader, hvilket antyder såväl god vilja som gode tillgångar. I anledning af de många ändringarna måste flere vigningar förekomma. En sådan försiggick år 1412. Som faddrar vid vigningen tillkallades borgmästarne hrr Konrad van Bergen, Johan Lippe och Nils Osnabrück, den förste och den tredje med fruar, den mellerste, som antagligen var ogift, med en enka, som kallas fru och således antagligen var enka efter en borgmästare, rådmännen hrr¹ Herman Mundtepenning, Heyne van Aken, Gottskalk Crowel, Herman Mynter, Johan Duzeborch, Konrad Ekeman, alle med fruar, borgarne Rutger Middeldorp med hustru, Venekin van Brinken med moder och Johan van Brinke med hustru samt fogden Marqvard Sten med hustru. Ordensbröderne måste ju söka att stå väl med allmänheten; valet af faddrar visar, att de voro särdeles angelägne att för sig vinna dem, som hade makt och penningar. Franciskanernes kyrkor voro ock mycket rikt utstyrda. Jag har redan talat

¹ I Visby hade äfven rådmännen herretitel.

om målningarna i Arbogakonventets kyrka. Visbykonventets kyrka erhöll år 1409 ett så betydande belopp som 64 mark silfver till *vestes*, d. v. s. till beklädnad af presterne och altaren.

Men icke endast klostren hade egendom. Äfven den enskilde tiggarebrodern kunde till sist besitta sådan. År 1443 t. ex. förfogade en konventsbroder i Visby öfver en relikgömma, en silfverbägare, en silfversked, ett missale, 10 floriner, 12 mark silfver och hvarjehanda husgeråd.



644. Franciskanerkyrkan i Visby.

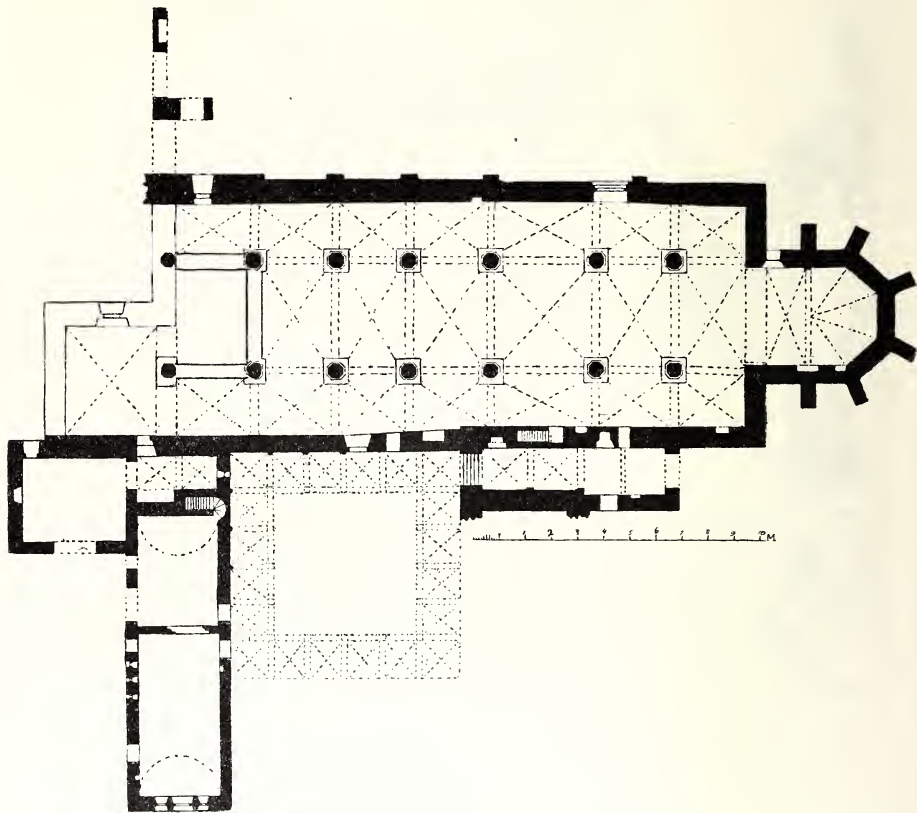
Äfven i Sverige uppstodo konflikter mellan franciskaner och dominikaner, mellan franciskaner och det sekulära presterskapet. Detta hindrade emellertid icke, att franciskanerbröder stego upp till kyrkans högsta värdigheter. Redan år 1256 blef en broder Laurentius erkebiskop i Uppsala. När han år 1267 afled, jordades han i Enköpingskonventets kyrka — han hade väl tillhört detta konvent.

Något franciskanerkonvent har icke i vårt land blifvit ens till grundvalarne fullständigt bevaradt. Jag återgifver här fig. 645 grund-

planen af de ännu qvarvarande eller lätt återkonstruerade delarne af den hel. Katarinas kloster i Visby.

Clarasysterarnas drägt öfverenstämd med brödernes; i stället för hätta buro de en svart slöja.

Lika mycket uppseende som cistercienserne väckte i Sverige under 1100-talet, lika mycket väcktes under 1200-talet af dominikaner och



645. Franciskanerklostret i Visby.

franciskaner. Alle desse ordnar blefvo makter inom det borgerliga samhället och omhuldades på det frikostigaste af alle dem, som ville lägga i dagen sin fromhet eller i den täflan, som i detta afseende uppstod, icke stå tillbaka.

Under 1300-talet uppkom en egen svensk orden, stiftad af fru Birgitta Birgersdotter, som blef upptagen bland helgonen. Orden kallades

efter henne i dagligt tal BIRGITTINERORDEN, men den officiele titeln var **Frälsarens orden efter den hel. Augustini regel** (*ordo sancti Salvatoris*). Som denne orden var af svenskt ursprung, måste vi egna honom särskild uppmärksamhet.

Redan innan fru Birgitta för alltid lemnade Sverige (år 1349) hade hon uppgjort, åtminstone i hufvuddragen, planen för den nye orden, för hvilken ett kloster skulle byggas i Vadstena, som låg vid den stråkväg, som tvärs öfver Vettern med hvarandra förband Öster- och Vestergötland. Detta förutsätter öfverläggningar mellan henne och den af henne så ofta klandrade k. Magnus Eriksson, ty Vadstena var kungsgård. När tanken härför mognat hos henne, kan nu icke sägas; vi veta endast, att hennes plan var färdig, innan hennes make afled år 1344, ty hr Ulf hade, enligt en urkund af år 1375, skänkt en af honom inköpt gård Saxsäter till det blifvande klostret. I testamentet af år 1346 skänka k. Magnus och dr. Blanche Vadstena jämte andra gods till den blifvande klosterstiftelsen. De detaljerade bestämmelserna i testamentet visa, att klosterplanen var utarbetad i minste detaljer. År 1349 säljer en herreman jord till k. Magnus och klostret i Vadstena, hvilket icke behöfver betyda mera än det kloster, som skulle byggas derstädes. Att det då ej var längre hunnet kunna vi se deraf, att en annan herreman år 1352 säljer jord till k. Magnus 'till bruk för Vadstena gård'.

Tiden för klostrets anläggning kan bestämmas genom jämförelse mellan tvänne bref från år 1368. I det ena, dateradt den 11 januari, skänker den högättade fru Birgitta Knutsdotter Vår fru till heder, för hennes egen och mannens själar, ett gods 'till det kloster, som i Vadstena skall byggas'. Den 11 augusti skänker en annan högboren kvinna jord 'till det ställe i Vadstena, som är taget och på nytt vigdt åt Guds välsignade moder och vår herskarinna'. Vigningen torde hafva stått i sammanhang med begynnelsen af byggnadsarbetet. Detta var ett arbete på en förhoppning, ty ordensregeln erhöll först den 5 augusti 1370 påflig stadfästelse.

Då redan under den föregående tiden hade fastställts, att inge nye ordnar finge upprättas, måste såväl dominikaner som franciskaner rätta sig efter detta bud, likaså fru Birgitta. Hennes orden fogades efter den hel. Augustini regel, hvilken var förut tillämpad och erkänd. Det för denne regel gällande behöfver jag icke här meddela, endast det, som var för den nye orden utmärkande.

Det viktigaste draget var, att både systrar och bröder bodde i samma kloster, naturligtvis i skilda hus och utan tillfälle till inbördes umgänge. Såsom vi sett, hände det, att man anlade nunnekloster i närheten af munkkloster, men redan detta gaf anledning till förtal, äfvensom att priorn i ett brödrakloster hade en viss tillsyn öfver ett i närheten liggande systrakloster. Men här voro män och kvinnor

förenade i samma kloster med en gemensam kyrka. Det var icke en tillfällighet, att Birgitta införde denna ordning. Hon ville anlägga »en ny vingård till Vår frus ära, i hvilken Guds vänner, män och kvinnor, skulle verka samman. Maria och Johannes stodo ju samman vid foten af korset, och Christus gaf henne åt honom till moder». Marias moderskap framhölls särskildt derföre, att systrarna skulle i klostret vara förmer än bröderne.

I spetsen för systrarna — för öfrigt för hela klostret — stod en *abbedissa*. I den bulla, som stadfäste ordensregeln, gifver påfven åt erkebiskopen i Uppsala samt biskoparne i Strängnäs och Växjö eller åt hvilken som helst af dem uppdrag att till abbedissa utse någon, som vore utmärkt genom vishet och dygd och som väl kände ordensregeln. Fru Birgittas dotter Katarina blef så godt som genom omständigheternas makt klostrets första föreståndarinna. Under den följande tiden företogos val inom klostret. Bröder och systrar deltog i valet. När detta var gjordt, anmäldes det för biskopen af konfessorn. Biskopen gick då, beledsagad af denne, in i systrarnas kor och vigde henne med samma välsignelser, med hvilka en abbedissa af den hel. Benedikts orden vigdes, dock med den skilnad att abbedissan i Vadstena icke fick någon kräkla och att ingen guldring vigdes. Efter vigningen gick biskopen in i kapitlet med abbedissan, der alla systrarna gjorde henne lydnad, först priorissan, så senior — således endast en, den äldsta —, så hvar efter annan efter inbördes ordning. Abbedissan satte sig i sin stol, hvar nunna föll på knä för henne, lade handen på ordensregeln, som hvilade å abbedissans knän, och sade: »Jag syster — — — lofvar Gud, jungfrun sancta Maria och alla helgon och Eder, abbedissa, lydnad, som jag skall hålla till döden, efter den regel, som är skrifven i denna bok. I Fadrens, Sonens och den Helige andes namn. Amen.» Derefter gick biskopen.

Kunde icke biskopen infinna sig strax efter valet, fick den valda förestå klostret intill dess biskopen infann sig för att viga.

Abbedissan skulle vinnlägga sig om alla goda och heliga gerningar och ständigt besinna, dels att gerningarna äro viktigare än orden, dels att af den, åt hvilken mera antvardas, skall ock mera utkrävas. Alltid skulle hon tänka på, att hon åtagit sig ledning af själar, för hvilka hon skall göra räkenkap, derföre må hon icke skrymta, aldrig glömma de henne anförtroddas själahjelp. Hon bäre aldrig mera omsorg om förgängliga ting än om själarna. Hon göre, läre, bjude eller skrifve aldrig något, som går utöfver Christi bud. Hon tänke alltid på Christi ord: »Min vän, hvarefter kommer du?» — Det var Christi ord till Judas Iskariot, som kom emot honom i örtagården. En allvarlig maning!

Kom man icke vid valet till något resultat, skulle biskopen med hjälp af konfessorn rannsaka i ärendet.

Allting i Vadstena kloster motsvarade icke idealet. Abbedissevalen kunde vara stormiga. År 1465 var embetet ledigt och konfessorn sammankallade i enlighet med sin pligt båda konventen till företagande af val. Men då uppenbarade sig motstånd. Många, bland dem seniores [i båda konventen], förklarade sig icke ämna företaga något val, förr än konfessorn hade afgått. Så stod saken under en hel månad, hvar efter tre medlemmar af Linköpings domkapitel uppträdde som medlare och en ny abbedissa blef enhälligt vald. Kort derefter nedlade konfessorn sitt embete och erhöll då — tacksägelsel för all den omsorg han egnat klostret.

Det hände äfven att abbedissor afsattes. En dotterdotter till fru Birgitta, Ingegärd Knutsdotter (med ett upprest lejon i vapnet) inträdde i klostret år 1375 och skänkte då tio gårdar. Hon blef abbedissa år 1388. År 1402 inträffade ett uppror i klostret. Mot all ordning valde 38 nunnor och munkarne en ny abbedissa — platsen var icke ledig — och sände till påfven en skrift, i hvilken de anförde klagomål såväl öfver fru Ingegärd som öfver hennes frände biskop Knut i Linköping, som blundat för hennes förseelser och icke ville vara med om hennes afsättning. Fru Ingegärd hade icke hållit på ordensregelns efterlefnad, ej heller sört för systrarnas andliga väl. Hon hade illa skött klostrets ekonomi, föraktat dess privilegier, ej hållit kapitel, ej med konfessorn och de två konventen rådgjort rörande klostrets bästa. Genom förtrolighet och kärlek (*nimia familiaritas et singulares amores*) till sekuläre personer, såväl lekmän som prester, hade hon bragt klostret i vanrykte. En kassakista, som innehöll penningar, de fleste tillhörande påfven, hade hon brutit upp och af innehållet lemnat en del åt biskop Knut, hon hade förfalskat bref och förföljt bröder, som mera hållit på påfvens bud och klostrets privilegier än på hennes välvilja. — Konfessorn och bröderne inträdde i systraklostret och förklarade högtidligen abbedissan afsatt. Men fru Ingegärd stannade kvar, till dess biskopen i Strängnäs, efter uppdrag af påfven, den 5 februari 1403 förklarade henne afsatt. I hennes ställe valdes Gerdika Hartlefsdotter en borgares dotter från Skeninge.

År 1452 befallde k. Karl Knutsson tre af bröderne i Vadstena att utan vidare afsätta den dåvarande abbedissan Ingeborg, dotter af hertig Gerhard af Slesvig (hon hade vid 11 års ålder inträdt i klostret år 1408) äfvensom konfessorn. De tre munkarne vägrade, likaså biskopen i Linköping. Abbedissan och konfessorn afsade sig emellertid sine platser, »på det att icke någon skada eller kongl. onåd måtte drabba klostret». Konungens åtgärd var en våldshandling. Antagligen var det politiska skäl, som framkallade denna.

Närmast under abbedissan stod *priorissan*, hvilken valdes af systrakonventet. Hon skulle ersätta abbedissan, när denna hade förhinder, i hennes närvara fullgöra hennes bud, hon skulle stå främst i den

venstre kören, ringa bordklockan, säga välsignelse till *collacio* och bordläsning, hålla kapitel, väcka systrarna m. m. Hennes uppdrag voro sålunda af blandad art, somliga höga, somliga mera närmande sig en tjenarinna. Anna Fickesdotter, som vid sin död hade tillhört orden i 56 år, tjenstgjorde i nästan 15 år som priorissa, derefter i 18 år som abbedissa.

I den förut omtalade bullan af år 1370 föreskrefs, att ingen fick som syster eller broder intagas i klostret, som ej fyllt 18 år och genomgått proftiden, hvilken var ett år. Undantag gjordes dock, såsom vi sett, för furstlige personer; år 1378 höjdes brödernes inträdesålder till 25 år. Systrarnas antal var från början bestämdt till 60, i motsvarighet till de 60 lärjungar, som Christus en gång utsände. Presterne skulle vara tretton, i hvilket tal infogades Mathias i stället för Judas Iskariot och tillades Paulus, hvilken ej led det minsta arbetet. Dessutom skulle finnas fyra messedjekner (diakoner), hvilke kunna vara prester om de vilja — d. v. s. de voro prester, men tjenstgjorde som diakoner —, de skulle representera de fyra latinske kyrkofäderna Ambrosius, Augustinus, Gregorius och Hieronimus. Vidare skulle brödraklostret hafva åtta lekmän, som skulle arbeta för bröderna. Räkna man samman siffrorna, så finna vi 60 systrar, 13 prester, 4 diakoner och 8 deras tjenare, hvilket, enligt fru Birgittas ord, gifver som summa 13 apostlar och 72 Guds kännesvenner.

Om vi hålla oss endast till dessa siffror, utan att tänka på klosterfolket i öfrigt, voro således de två klostermenigheterna i Vadstena ganska ansevärdiga. Att hålla dem vid de föreskrifna antalen mötte icke någon svårighet. Tillströmningen var från början stor och fortfor intill medeltidens slut att vara ymnig. Mången, som anmält sig, måste vänta till dess ett dödsfall beredde ett ledigt rum. Det heter ofta i diariet, att den eller den afled och i hennes ställe intogs en annan. Ja, kandidaterna voro ibland flere, så att det heter, att till intagande af ett ledigt rum valdes den eller den. Ännu så sent som år 1493 heter det: »Den 5 september afled under systrarnas matutina syster Katarina från Kuddby sn å Vikbolandet, hvilken hade tillhört orden i 54 år 31 dagar. Till hennes plats valdes och vigdes Dorotea, en jungfru från Norge. På förböner af erkebiskopen i Nidaros, biskoparne i Linköping och Bergen samt många qvinnor, såväl af ädel som af borgerlig börd blef hon antagen.» Uppenbarligen måste andra stå tillbaka för henne, som hade många och myndige förespråkare.¹ Biskop Henrik Tidemansson i Linköping vigde under sin embedstid (1465—1500) icke mindre än 93 personer, qvinnor och män, till inträde i Vadstena kloster. Ännu så sent som år 1510, på en tid,

¹ Denna syster Dorotea afled år 1515 och får i diariet vitsordet att hafva haft en stor hängifvenhet till den heliga Treenigheten, d. v. s. hon torde hafva särskildt omhuldat sådan gudstjenst, som var anordnad till Treenighetens ära.

då tendenser till upplösning började uppenbara sig på det kyrkliga området, vigdes på en ende dag elfva personer, sex systrar, en prestbroder, tre lekbröder och en prestbroder, som kommit till Vadstena från birgittinerklostret *triumphus Marie* i Polen.

Redan af dessa siffror kunna vi förstå, att Vadstena kloster måste haft en mycket stor betydelse. Det arbete, som utfördes af så många, kunde icke gerna vara annat än betydande. Innan vi ingå på sjelfva detta arbete, kunna vi från de rena personalförhållandena draga vissa slutsatser med afseende på klostrets betydelse för kulturen. Vi hafva tidigare sett, huruledes inom dominikauer- och franciskanerordnarne ständiga flyttningar af bröder egde rum, från Danmark till Sverige och Norge, från Norge till Sverige och Danmark, från Sverige till Danmark och Norge. Jag har i det föregående fäst uppmärksamhet vid det, som i detta afseende var ordnarnes intresse: de ville undvika uppkomsten af en partikularism, hvar och en skulle känna sig tillhöra icke det ena eller andra konventet, utan orden i dennes helhet. Men häri låg äfven ett annat drag, som, om det än icke synbart framkallade några stora verkningar, dock torde hafva varit af en viss betydelse. Under det konungar af Danmark och Norge kämpade mot konung och rikets höfvidsmän i Sverige, försiggick inom de två nämnde ordnarnes kloster ett större förbrödringsarbete. Ett sådant försiggick äfven inom Vadstena kloster.

Jag säger med afsigt Vadstena kloster, icke helt allmänt birgittinerorden, ty förhållandena gestaltade sig här annanledes. Svenskor och svenskar voro visserligen till ytterst öfvervägande antal medlemmar af Vadstena klostrets tvänne konvent, men särskildt i systrakonventet intogos både svenskor och danskor, ja äfven tyskor. Flere birgittinerkloster anlades, men någon regelbunden flyttning af systrar och bröder egde ej rum mellan dem, men moderklostret hade den ene gången efter den andre tillfälle att sända sine medlemmar för kortare eller längre tid till dotterklostren. Så uppstod en samverkan inom Norden, men för den i Sverige uppkomne birgittinerorden förekom icke någon inskränkning till en *provincia Dacie*, i viss mon uppstod en universel samverkan — i viss mon endast, ty denne ordens utveckling tillhör en så sen del af medeltiden, att det icke dröjde länge, innan de upplösande krafterna började visa sig, hämmande umgänget mellan de många klostren.

Det är, när vi fästa oss vid personalförhållandena, ännu ett drag, som vi icke få här gå förbi, ty det är af en mycket stor betydelse. Vadstena kloster var från början en aristokratisk stiftelse. Stiftarinnan lefde på en tid, då de verldslige stormännen hade det mesta att säga inom riket. Med all den djupa fromhet, som tillhörde fru Birgitta, var hon i sin politiska trosbekännelse aristokrat. De stora ätter, som voro med henne genom släktskapsband förbundna, omhuldade hennes orden,

insatte i denne sina döttrar och skänkte till klostret gods snart sagdt utan tal. Denne de verldslige stores förkärlek för Birgittas stiftelse fortfor. År 1456 insatte k. Karl sin dotter Birgitta i Vadstena kloster — drottning Katarina hade fem år tidigare begravits i klostret — och med den eftergifvenhet, som man i klostret visade de verldsligt store, var denne invigningsakt synnerligen högtidlig. Lekmän fingo eljes icke inträda i brödernes afdelning i kyrkan — i systrarnas kunde ett sådant inträde naturligtvis icke ifrågakomma —, men i detta fall egde en *transgressio clausure* rum. Konungen, med krona på hufvudet, iklädd *alba*, *subtile* och *cappa*, uppehöll sig i brödernes kor och deltog aktivt i gudstjensten. Erkebiskopen i Lund, biskoparne i Linköping, Strängnäs och Växjö samt den utvalde biskopen i Vesterås voro närvarande, den förste, som befann sig på främmande område, och den siste, som ännu icke blifvit vigd, buro icke mitra. I mycket bröt man mot ordens fordran på enkelhet. Korets och en del af kyrkans golf voro skylda med dyrbart kläde, mycken musik utfördes, och musikanterne följde konungadottern och de fyra systrar, som vigdes på samme gång, till den dörr, som ledde in till systrarnas boning. Diariet, som utan klander omnämner ståten, tillägger: »Hos konungens dotter skönjdes, när hon ikläddes klosterdräkten, ej stolthet, löje eller sorg, men väl hållning och fromhet. När hon anförtröddes åt abbedissans vård, var hon villig att skynda från fadrens händer och sluta sig till systrarna, som redan stodo inom klostret, hvarigenom hon gaf tillkänna sin längtan efter och sin kärlek till inträde i klostret.» Hon stannade i detta till dess hon afled ett år före fadern, som under mellantiden genomgått hvarjehanda öden. Konungens välvilja mot klostret såväl år 1451, då han lät derstädes jorda sin gemål, som vid detta tillfälle år 1456, visar tydligen att hans fordran år 1452, att abbedissan skulle afsättas, måste hafva berott på särskilda skäl, antagligen rent politiska. Det är mycket möjligt, att hon gynnat k. Kristiern. Utan pomp och ståt inträdde år 1485 i systrakonventet Birgitta, dotter af 'hr Sten Sture riddare och den tiden höfvidsman öfver Sverige'. Denna syster Birgitta afled inom klostret år 1536, året efter det, då k. Gustafs första gemål afled. Vi kunna ej gerna underlåta att antaga, att hr Stens dotter med lifligt intresse följt de politiska tilldragelserna under de 51 år hon lefde i klostrets stillhet.

Men det var icke endast stormännens döttrar, som vunno inträde i Vadstena systrakonvent, utan äfven många af borgerlig härkomst. En borgaredotter, Gerdika Hartlefsdotter från Skeninge, blef redan år 1403 vald till abbedissa efter den ädelborna Ingegärd Knutsdotter. Denna sammansmältning af aristokratiska och borgerliga element inom Vadstena kloster måste hafva varit af en ganska stor betydelse. Mot medeltidens slut var det i allmänhet borgaredöttrar, som sökte inträde i klostret.

Till bröderne i klostret hörde lekbröder, *fratres laici*, hvilke, liksom prestbröderne, vigdes af biskop. Prestens åligganden känna vi, derföre behöfva vi icke sysselsätta oss med Vadstena klostrets prestbröder. Deremot hafva vi allt skäl att gifva akt på den roll, lekbröderne kunde hafva att spela. Följande uppgifter äro hemtade ur Vadstena-diariet.

År 1391 dog en lekbroder, som varit i tjenst hos fru Birgitta och hennes man och derföre, tydligen, anslutit sig till hennes blifvande kloster. Samma år afled en lekbroder, som likväl var *literatus*, han skref vinterlegendariet om helgonen, evangeliariet, epistolariet och kalendariet; han var en af de förste, som 'inträdde i religionen i Vadstena'. År 1392 intogs en prest som lekbroder, men han befordrades sedermera till *frater diaconus*. År 1395 upptogs till lekbroder hr Sten Stensson (af Bjelke-ätten), som i det borgerliga lifvet var en 'stor herre och riddare'. År 1404 afled lekbrodern Bengt, en af de förste i orden, mästare i förfärdigande af glasfönster, och han lärde ut sin konst åt andre bröder, så att klostret behöfde aldrig köpa fönster från verldsligt håll. Hans hustru och dotter blefvo klostersystrar. Han blef i ålderdomen blind och så svag, att han icke ens kunde vända sig å bädden. Klosterreglerne medgåfvo för sjuke hvarjehanda lättnader, men han ville icke begagna sig af dem, utan låg ständigt på halm och var alltid tålig. År 1465 afled en annan lekbroder Peter Johansson stekare. Tillnamnet, som måhända var ärfdt, motsvarade icke hans verksamhet inom klostret, ty diariet omtalar honom såsom mycket nyttig i bokbindning och tillverkning af glasfönster. Han var en af de förste, som infunnit sig på platsen innan klostret var upprättadt — ett af de många bevisen, huruledes Vadstenaklostret med intresse helsades inom borgerlige kretsar. Samma år afled lekbrodern Peter skraddare, mycket from och återhållsam, aldrig sysslolös, än sydde och lagade han kläder åt bröderne, än arbetade han i trädgården, än deltog han i gudstjensten, ofta bar han med konfessorns tillåtelse tagelskjorta. En gång besökte han Rom, den tiden då fru Birgitta vistades derstädes och ämnade färdas till det heliga landet. Hon behöfde för detta ändamål penningar och lånade af Peter skraddare, som skulle få ersättning af hennes vänner. Han färdades hem, fick ersättning för lånet och färdades derefter sjelf till Jerusalem. Men han skröt icke med denna vallfärd, utan höll henne i stället hemlig. Möjligen hade han ärfvt penningar, eller skulle skraddareyrket den tiden kunna lemna så stora inkomster? För 1405 innehåller diariet följande anteckning: »Nu var första uppsättningen af lekbröder hädangången, de som från början inträdde i Vadstena kloster, hvilkes namn voro Johan Petersson, Peter skraddare, Peter stekare, Ragvald skraddare, Martin djekn, Ingolf kettilsmed, Bengt glasmästare och Ingevald Anundsson. År 1406 vigdes två nye lekbröder, den ene stenhuggare, den andre

smed. År 1417 afled en broder, hvilken betecknas som 'laicus confrater noster ab intra' och erhåller vitsordet att hafva varit 'en man af vördnadsvärd lefnad'.¹ År 1422 afled en lekbroder plötsligt och utan åtnjutande af sakramenten. Under det han var sysselsatt med att bota en skada på taket, nedföll en väldig bjelke på hans hufvud och vållade hans död. Han hade lefvat i klostret 2 år 16 veckor på ett mycket lofvärdt sätt, ty han var den finaste arkitekt (*architectus subtilissimus*). År 1435 vigde erkebiskopen i Uppsala till *frater conversus conventualis* en skraddare. Det förefaller, som om den, som då skref klostrets diarium, ej godkände åtgärden. År 1440 vigdes till lekbroder Jesper, som i flere år var jägare för klostrets räkning. År 1442 afled en broder Kettil, till börden dansk, som från början hade intagits som lekbroder, derefter blef diaconus och slutligen, 'såsom den tiden var sed', prestbroder. År 1448 afled en lekbroder, som var en god ifrare för orden och under flere år hade vård om kläderna och uret. Han dukade till sist under för ålderdomen och var då sysselsatt i köket, der han rengjorde faten och hjälpte alla med tvättning. Han hade vid sin död tillbragt 52 år inom klostret. År 1469 vigdes af biskopen i Linköping till lekbroder Johan skrifvare, hvilken antagligen fortsatte sin verksamhet inom klostret, från hvilket han tio år derefter rymde. Det oaktadt blef han sedermera intagen som prestbroder i det norska birgittinerklostret Munkelif. År 1487 vigdes till lekbroder en tysk vid namn Gerhard, som förstod att skulptera och måla.² År 1498 afled en lekbroder, som var af ädel börd. År 1514 omtalas en lekbroder, som var förvaltare för tvänne af klostrets gods. År 1516 blef en borgare i Vadstena lekbroder. Han flyttade in i klostret, hans hustru bodde kvar i staden, men hade löfte att blifva klostersisters vid första, andra eller tredje ledighet. År 1517 omtalas en lekbroder, som var mycket nyttig med afseende på kyrkans koppartak, glasfönster och mycket mera.

Vi se, att desse lekbröder, som tillhörde sjelfva klostermenigheten och derföre kallades *fratres ab intra*, tillhörde olika samhällsklasser och på olika sätt gjorde sig nyttige för klostrets ändamål. Ur kyrkohistorisk synpunkt hafva de icke mycket uppmärksamrats, men för den kulturuppgift, som var klostret gifven, voro de af stor betydelse. Derföre har jag här egnat dem så pass stort utrymme.

Men utom dem funnos tjenande bröder, som icke tillhörde den egentliga klostermenigheten, men de hörde till klosterfamiljen och kallades *familiares*, äfven *fratres ab extra*. Det ligger nära till hands, att de skulle föriätta de lägsta syslorna, men med afseende på upp-

¹ Titlarna vexla: än heter det *frater laicus*, än *frater conversus*, någon gång till och med *frater laicus conversus* eller *frater conversus conventualis*. Om betydelsen *ab intra* lemnas strax underrättelse.

² I anledning af hans död år 1515 anmärkes, att han var en god målare.

gifterna var skilnaden mellan dem och lekbröderne ganska liten. Följande exempel torde intyga detta. Dessa biträden *ab extra* vigdes, men icke af biskopen, utan af klostrets generalkonfessor.¹

År 1404 omtalas en *frater ab extra*, som befann sig i tjenaregården (*in curia officialium*), han var skicklig i en viss behandling af trä (*in sectione lignorum*) och förstod sig väl på att bygga. År 1408 dog *frater ab extra* Olof klockare, klostrets förste klockare (klockringare) och insamlare af gåfvor. År 1411 omtalas en utvärtes broder, som kunde väl tillverka vagnar och andra åkdon och undervisade andre i samma konst. År 1411 omtalas som utvärtes broder en f. d. kyrkoherde i Eneby (nära Söderköping), som i tjugo år varit förvaltare af alla klostrets gods. Samma år omtalas Greger skraddare såsom utvärtes broder, han hade i 27 år tillhört klostret och derunder visat så stort nit, att han, när generalkonfessorn hr Magnus Petersson begaf sig till Rom för att genomdrifva fru Birgittas upptagande bland helgonen, kunde lemna honom 150 nobler, sammantiggde i Norge och annanstädes. År 1421 afled en utvärtes broder, vid namn Vaste, en god och rättfärdig man, som i hög grad uppbyggde pilgrimer med läsning, hvarmed han sysselsatte sig i hög grad — alltså verkade desse utvärtes bröder äfven till uppbyggelse. Till desse utvärtes bröder hörde antagligen broder Sven, som var *procurator* och *provisor* i klostrets *curia officialis* (syslomannens hjonagård). Samma år omtalas en utvärtes broder, som förestod tillverkningen af kopparplåt för kyrkans tak. År 1425 omtalas en Birger fiskare som utvärtes broder. År 1429 afled en utvärtes broder Peter från Orlunda (i Östergötland), som i många år förestod Orlundagodset, som tillhörde klostret. Hans hustru, som deltog i vården af samma gods, afled år 1432. Utvärtes bröder kunde således vara gifte. År 1431 afled utvärtes brodern Lars Romare, som förestod *curia circa officinas sororum*. Uttrycket är oklart. *Circa* (omkring) betyder i Vadstenadiariets latin vid. Det ligger nära till hands att anse honom vara föreståndare för den gård, i hvilken alla de för systrarna behöfliga åtgärderna vidtogos, men här menas en gård (Romaregården) invid systrarnas område. År 1432 omtalas en utvärtes broder, som var skomakare. År 1435 afled en utvärtes broder, som under ansträngningar, fortsatta under flere år, skaffat får och oxar 'i oräkneligt antal' till klosterfolkets uppehälle. Utvärtes broder var antagligen Sune murmästare († 1439), som hade inlagt stora förtjenster om klosterkyrkans byggnad. Klostret ville gerna hålla sig fritt från arbete af främmande. År 1459 ikläddes (*investiebantur*) tvänne utvärtes bröder, Jöns Olofsson och Klas klockare eller klosterkyrkans kyrkväktare (*custos*). Vid in-

¹ Det synes, som om en viss dag varit utsedd för vigning af *fratres* och *sorores ab extra*. Det säges nämligen i Vadstenadiariet år 1420: »In natali b. Birgittæ facta fuit investitura fratrum et sororum ab extra.» Vigningen skulle stå i direkt förbindelse med stiftarinnan.

vigningen stodo de i drottningens kapell och konfessorn inom gallret (*crates sive gerras*). Det är således svårt att uppdraga någon bestämd gräns mellan de inre bröderna och de utvärtas.¹

Fyra af dessa *familiares ab extra* åtnjöto en särskild utmärkelse, i det de på manteln fingo bära ett rödt kors. Öfverlemmandet af ett sådant kors omtalas förste gången år 1398, af de dekorerade var en prest, de andre lekmän. Korsen lemnades dem i närvara af Linköpingsbiskopen. År 1411 voro tvänne kors lediga. Det ena lemnades af generalkonfessorn med bifall af abbedissan samt alla systrar och bröder till broder Vaste, det andra tillföll den förut omtalade kyrkoherden i Eneby. Senare har jag icke funnit det röda korset omtaladt. Dessa fyra kors-tecknade voro de egentlige familiares, som klosterregeln kände: de skulle utskifta allmosor och kläder åt fattige, upprätthålla förbindelsen mellan klostrets inbyggare och den yttre världen, lefva i samme kärlek, regel, seder, lydnad och näpst som de, som äro i klostret. I detta fall förutsatte regeln möjligheten af en utveckling, nämligen att gerningsmän och mästermän skulle vilja underkasta sig regeln. Detta var dem tillåtet, men de buro intet kors.

Som en motsats till de egentliga klostersystrarna (*sorores conventuales, sorores ab intus* eller *ab intra*) stodo de utvärtas systrarna (*sorores ab extra*). Här framträdde skilnaden mellan de två grupperne något mera. En utvärtas syster Ingeborg, som afled år 1405, erhöi i diariet följande vackra vitsord: »Hon var den frommaste menniska, aldrig har någon sett henne vred, hon var den tåligaste under hem-sökelser och kunde trösta alla; så vidt hon förmådde, var hon en moder för alle fattige.» En familj i Kalmar hade satt in sin enda dotter som syster i Vadstena. När fadern dött, flyttade modern efter dottern, men blef endast utvärtas syster, 'levvande under lydnaden i all hjertats enfald'. En utvärtas syster omtalas år 1409 såsom föreståndare för de qvinnor, som voro sysselsatta med bakning. En annan förestod år 1411 bryggeriet; hennes man var samtidigt utvärtas broder. Ännu en omtalas år 1424, som i mera än 40 år förestått tillredningen af ull. För den store personalen fordrades ett drygt arbete i stekerhuset (köket). Detta förestods af fyra *fokarior* (stekerhusqvinnor), som skulle bo inom klosterporten, rykta elden, bära in ved och vatten och kasta ut orenlighet. De fingo ej tillfogas konventet i koret, dormitoriet eller konventsstugan, deras plats var utanför koret, de fingo äta i köket sedan systrarna slutat. Dessa fokarior voro de enda qvinlige tjenare, som ordensregeln omtalar. De utvärtas systrarna äro sedan tillkomna, om än ganska tidigt. Påfve Martin V († 1431) medgaf, att hvart konvent fick utanför innelycket hafva intill 40 helpare eller tjenare. Abbe-

¹ Mot medeltidens slut omtalas *fratres laici inter fratres servitores*, och det ligger onekligen närmast till hands att härvid tänka på utvärtas bröder, men som vigningen förrättades af biskopen, kan detta icke vara riktigt.

dissan skulle med råd och samtycke af systrarna och generalkonfessorn bland de utvärtas systrarna tillsätta en 'syster förman'.

I Vadstenasystrarnas »Lucidarium, huru de skola sig hafva i koret och sammaledes utanför koret hemma i klostret»¹ förekommo en del föreskrifter rörande förhållandet mellan systrarna och verldsfolket, som arbetade för klostret. Systrarna hade mångahanda uppdrag af kyrklig art, hvilka betecknades med namnen *cantrix*, *succentrix*, *versicularie*, *lectrix*. Två systrar skulle hvar vecka tjena i konventstugan, två andra i sjukstugan. Två systrar skulle 'göma och vakta' verldsporten (den till hvilken den yttre världen hade tillträde), de skulle i porten anamma ärenden, gifva svar åt verldsfolket och noga förvara de två nycklarne till denne port, ingen fick tala med en utanför stående utan att den andre stod vid sidan. Det skulle finnas två penningesystrar, som skulle 'göma' penningar, guld och silfver, hvilket allt skulle vara förvaradt i kistor, som voro väl bevarade med jern- och trälås;² hvar syster hade sin nyckel, och båda måste vara närvarande, när kistorna skulle öppnas. Två systrar skulle sköta vishuset. Detta skulle hafva två dörrar, antagligen i hvar ände. Till den ena dörren funnos två lås, till hvilka vishussystrarna hade hvar sin nyckel. Den andra dörren hade på insidan två lås, till hvilka systrarna förvarade nycklarne, på utsidan ett tredje, hvartill nyckeln innehades af den man af godt rykte och höfviskt lefverne, som förestår vishuset, en af de fyra förut omtalade förtroendetjenarne. När vishusmannen gick in i vishuset, fingo systrarna ej synas. Hade de något att säga honom, skulle det ske under de timmar, då systrarna fingo tala, men endast i verldsporten eller i stekerhuset. Två systrar skulle sköta källaren. Äfven denne skulle hafva två dörrar med låsen ordnade som i vishuset. Nyckeln till yttre låset å den verldsliga dörren skulle förvaras af bryggissan. En syster skulle tjenstgöra i brödernes talport, d. v. s. den, i hvilken bröder och systrar kunde vid vissa tider tala med hvarandra. Hon ensam hade rätt att tala med bröderna genom de i skiljemuren förekommande vindorna eller hjulen, och genom dem mottaga eller inskicka föremål.³ Portsystern skulle äfven taga vård om sjuke bröder samt sjuke från vishuset, stekerhuset och källaren, i vissa fall sörja för bröderna, i synnerhet för dem, som blifvit åderlätne eller taga medicin. Abbedissan skulle tillsätta fyra eller flere systrar till sakristor. Dessa skulle förvara messkläderna, altareskruden och altareklädet och göra reda på det som hör till gudstjensten i kyrkan. De få hafva guld och silfver, i hvilket helgedomarne äro inneslutna, äfvensom guld och silfver, som erfordrades för 'sänkning' (= broderi) eller annan gerning. De få tillreda eller sänka med silke, guld och perlor

¹ Tryckt i Klemmings upplaga af fru Birgittas uppenbarelser, del 5, s. 59 f.

² Penningesystrarna tillsattes af abbedissan och seniorerna.

³ Andra systrar kunde af abbedissan erhålla tillstånd dertill.

de kläder, som äro afsedda till Guds heder och kyrkans prydnade. Två systrar skulle vakta trädgården, samla äpplen, päron och andra frukter och bär, hvilka skulle jämnt fördelas mellan systrarna. Behöfdes arbete i trädgården, tillkallade de två systrarna trädgårdsmannen och öppnade för honom och hans arbetare porten, som vette mot ytterverlden. Sjelfva fingo de emellertid icke vistas i trädgården, medan arbetsfolket var der.

En mycket viktig personlighet inom klostret var generalkonfessorn, hufvudman för bröderne, men såsom sådan underordnad abbedissan. Hans embete gällde äfven i viss mon systrakonventet.¹ När generalkonfessor skulle väljas, samlades systrar och bröder i systrarnas talrum (*loquitorium*). Vid ett sådant val som hölls år 1517 gäfvo alla bröderne och 40 af systrarna sina röster åt broder Nils Amundsson; de öfriga systrarna, som i början röstat på 'sine andlige fäder' för att hedra dem, samtyckte då med majoriteten. Valet skulle anmälas hos stiftets biskop till stadfästelse.

Till kyrkotjensten hörde ock sakristanen (*sacrista*).

Klostrets vidlyftiga ekonomi gjorde det nödigt att antaga ledare för det världsliga arbetet. En af de fyra korsprydda tjenarne sattes af abbedissan med vetskap, vilja och samtycke af generalkonfessorn, systrarna och bröderne till klostrets allmänne syslo man öfver allt klostrets gods. Han representerade abbedissan utanför klostret och skulle af denna orsak njuta heder och lydnad. Han skulle rida till alla klostrets gods med så många hästar som han fann nödigt, uppteckna alle klostrets egodelar, huru mycket hvar gods årligen skyllar och räntar, utkräfva hvad det tillkommer landborne att utgöra, föra räkenskap öfver uppbörd och öfver det som resterar, ideligen vända och väga i sin hog hvad i hvar årstid är att göra och rykta, sörja för uppköp af fisk, humle, vin, vax, fisk, kött, fläsk, råg o. s. v. och för lämpligt framskaffande till klostret af det inköpta. I de dagliga arbetena hade han frihet att sjelf bestämma, men i viktigare saker skulle han inhemta abbedissans beslut.

En år 1451 nedskrifven kongl. stadge innehåller bland annat följande.

Konungen tager klostrets högste embetsmän, särdeles syslomannen, gårdsmästaren och byfogden i Vadstena i sitt hägn, lika mycket som om de vore af honom tillsatte. Syslomannen skall upprätta en ny jordebok, hvilken årligen skulle rättas, om så behöfdes; gods, som lågo öde, skulle han försöka få besatta. Vid utstädjande af jord skulle husen beses och värderas. Syslomannen skulle uppbära den med abbedissan öfverenskomna lönen, med hvilken han skulle under-

¹ Generalkonfessorn kallades under klostrets första tid prior. Generalkonfessorn får ej förväxlas med den enskilde konfessor, till hvilken en syster eller en broder vände sig för att bekänna sina synder och finna råd. I diariet för år 1413 göres skillnad mellan *confessor generalis* och *confessor quotidianus*.

hålla sine tjenare och piltar, hvilke, vid tillsägelse, skulle arbeta för klostrets bästa.

Syslomannens vikarie, när han var frånvarande, eljes hans underordnade biträde, var gårdsmästaren, mästaren i hjonegården, hvilken hade den närmaste beröringen med de arbetande krafterna. En tredje verldslig tjenare var intäktesmannen, som hade med inkomsterna att göra. Han hade att föra räkenskaper, som i viss mon kompletterade syslomannens. Han hade icke endast att taga mot det som inlemnades — och förteckna det som brast, — utan han skulle lemna ut hvad af matvaror behöfdes för klostrets behof, hvad af hudar och skinn behöfdes af klostrets skomakare och skinnare, hvad af jern klostret kunde fordra af smeden. Intäktesmannens fullmakt är ytterst detaljerad, han skulle redovisa för abbedissan, i närvara af syslomannen och gårdsmästaren. En af dem som bära det röda korset eller någon annan trogen tjenare i klostret skulle skifta allmosor och aflagda kläder till de fattige. Det som upptages från systrarnas och brödernes bord efter slutad måltid, sod (soppa), kött och all annan sofvel, som är mindre än en half portion (*proventa*), och bröd, som är mindre än ett halft bröd, lemnas utan vidare åt de fattige jämte hälften af det öfverblifna ölet. Den andra hälften af ölet slås i en tunna och denna, jämte det återstående af maten, lemnas åt gårdsmästaren till utdelning bland det främsta folket. I stället upphör all utspisning åt embetsmännens och andre tjenares vänner och fränder, med undantag för dem, som abbedissan vill visa någon särskild gunst, men hon bör i detta afseende vara skälig och måttlig. Samme man eller någon annan trogen tjenare skall köpa vadmal m. m. till klostrets behof, och han sälje och låte beskatta guld, silfver och annat, så att systrarna ej behöfva omaka sig dermed. På det ej allt för mycket folk skulle vara i klostrets bröd, skulle gårdsmästaren två gånger om året lemna abbedissan en förteckning, ty inga fåfånga hjon eller folk, som förtära Guds allmosa i synd och försummelse, fingo åtnjuta någon förmon, ty inför Gud skall räkenskap göras, huru allmosan förtäres.

När klosterväsendet med dess regler hade funnits till så länge innan birgittinerorden stiftades, är det helt naturligt att i denne ceremonielet skulle vara noggrant utarbetadt.

När jag här skall redogöra för upptagande af en syster¹ eller broder i klostermenigheten, måste jag, med föregripande af hvad jag kommer att meddela framdeles, omnämna, att ett område framföre koren i öster och vester samt i öfrigt utmed kyrkans väggar var genom ett jerngaller (*crates ferree, gerre*) skildt från midtdelen af kyrkan. På detta jernstängsel funnos grindar.

¹ Ämnet är tidigare behandladt af Quensel i *Kyrklig Tidskrift* för år 1897.

När en qvinna, som fyllt 17 år, anmält sig till inträde i systrasamfundet, anmodades hon att komma tillbaka efter tre månader — dermed var pröfvoåret börjadt. Om, när denna tid var lupen till ända, hon kom åter inför abbedissan, skulle skälen för hennes begär att upptagas i orden af henne meddelas, och hon affärdades derefter med den allvarliga förmaningen: »Dotter, stundom gömmer sig falskhetens snara under det som syns godt, kommande ting svika ofta öfverilade beslut, kom tillbaka efter någre månader och förnya din åstundan, om denna då ännu är bestående i det goda.» Kom hon åter, förehölls henne skyldigheten att försaka världen och dem, som stodo henne närmast. Vidhöll hon sin föresats, tillfrågades konventet, om det medgäfvde hennes intagande. De inträdesökande voro, såsom redan blifvit framhållet, många, och man kunde, derest man ville gynna en eller annan af dem eller derest någon af dem var särskildt rekommenderad af maktogande personer — exempel äro förut anförda, till hvilka må läggas, att år 1413 intogs i klostret en jungfru Maria på förbön af k. Erik af Pommern, som hade visat fru Birgittas kloster en sådan vördnad, att han hade vandrat å sine fötter dit ända från Skeninge, hvilket, att döma af de nuvarande vägarne, innebär ett afstånd af åtminstone 1,2 mil. Jag känner endast ett fall, då fråga förelåg om afslag på en ansökan. Detta inträffade år 1443: då vigde biskopen i Linköping till syster jungfru Anna Pedersdotter från Söderköping, hvilken, efter hvad det sades, icke hade för sitt intagande flertalet inom systrakonventet, på grund deraf att hon var besvärad af en särskild sjukdom (*infirmitas specialis*). Abbedissan, antagligen med biträde af biskopen i Linköping, torde hafva genomdrifvit upptagandet. Någon öfverhängande dödlig sjukdom kan hon icke vid detta tillfälle hafva haft, ty hon afled inom klostret först år 1502.

När pröfvotiden var lyktad ombads biskopen att komma till klostret för att förrätta vigningen. Abbedissan kallade då novisen till sig och klippte af hennes lockar. Biskopen mötte novisen i kyrkodörren och sporde henne, om hon var fri från alla kyrkliga band, såsom hjonelagslöfte och bannlysning, om blygsel eller sorg öfver verldslig motgång eller stor gäld drefvo henne till renlefnaden. Om hon svarade: »Ej blygsel, ej heller sorg, utan brinnande kärlek till Christus uppväcker mig», sporde biskopen å nytt: »Beder du att gå in i denne renlefnad i Jesu Christi namn och till Hans heligaste moder jungfru Marias heder?» När hon svarade: »Jag beder», fördes hon in i kyrkan, och bars då framför henne en röd fana (en duk hängande ned från en tvärstång), å ena sidan var målad en bild af Vår herres lidande, å den andra en bild af Vår fru — af de två bilderna skulle den nya bruden lära sig tålmod, fattigdom, renhet och ödmjukhet. Hon stannade innanför kyrkodörren, biskopen gick till andra sidan och vigde fingerguldet: »O allsväldig, everldlig Gud, som fäster Dig en ny brud

i miskund och miskundsamlighet, välsigna detta fingerguld att, såsom din tjensteqvinna bär det nya brudtecknet utantill, på handen, så förskyller hon att innantill bära din tro och kärlek, i namn Fadrens och Sonens och den Helige andes.» Biskopen gick nu tillbaka till Guds tjensteqvinna och sade: »Du skall lofva Gud och mig å Hans vägnar att lyda dine förmän och hålla denne regel efter dina krafter allt till lifvets ände.» Hon lofvade. »Med sådan akt bör du gifva din Gud din tro och lofva att allstings intet älska såsom din Gud och gifva Honom ditt samtycke.» Hon svarade: »Jag samtycker i min Gud med allt hjerta och all hog, offrande mig åt Honom i all hjertats enfaldighet.» Biskopen: »Och jag, å allsväldig Guds och å Hans Sons vår herre Jesu Christi vägnar, samtycker i dig. Allsväldig Gud, Jesus Christus, sann Gud och människa, som värdigades nedstiga i jungfruns qved, stadfästes i din själ och du i Honom, i namn Fadrens och Sonens och den Helige andes.» Han satte guldringen på hennes högra hands finger — ringfingret synes redan under medeltiden varit ett — och sade: »Jag välsignar dig till Guds brud och till Hans everldliga ega, i namn Fadrens och Sonens och den Helige andes.» Biskopen trädde nu inför altaret för att förrätta högmessan, och Guds tjensteqvinna stod nedantill vid sänghuset (koret) eller, som det på ett ställe heter, å en beqvämlig stad afsides från grinden i det nyss omtalade stängslet. När offertoriet börjades, trädde hon fram till altaret att offra, men vände omedelbart derefter tillbaka. Derefter frambars hennes systerdrägt till biskopen, som läste denna bön: »Herre Jesus Christus, som icke vill syndarens död, utan åstundar bättring från synden, vi bedja din mildhet, att Du värdigas välsigna dessa kläder, hvilka denna din tjensteqvinna tänkt bära till ett tecken af ödmjukhet och syndabättring, att öfvergifva denna verdens fåfänga, vare hon värdig att ingå i Dig med sann ödmjukhet, i namn» o. s. v. Kallad af en klerk trädde novisen fram för altaret med bara fötter och aftog de öfversta kläderna. Biskopen iklädde henne klosterdräkten sägande:

vid regelkjorteln: »Allsväldig Gud gifve dig sann syndabättring i ditt samvete och fullkomlig ånger i ditt hjerta, i namn» o. s. v.

vid skorne (som hon sjelf sätter på sig): »Vår herre Jesus Kristus gifve dine fötter en rätt gång och låte dig så gå fram å helsans väg, att du aldrig hädanefter samtycker synden, och gifve dig sann bättring från gjorda synder och förvarelse för tillkommande synder, i namn» o. s. v.

vid kufveln: »Herre Jesus Christus, alla kristna människors hopp och tröst, gifve dig hopp och tröst i din hog, att du hoppas så å Guds miskund, att du ej glömmes Hans rättvisa, och att du så rädes Hans grymhet, att du ej glömmes Hans mildhet och godhet, i namn» o. s. v.

vid manteln: »Herre Gud allsväldig, den sanna trons upphof, styrke och stadfäste din själ i sann tro, och gifve dig att tro de ting,

som äro att tro, samt att stå stadigt i det goda, som du har börjat, allt till ditt lifs ända, i namn» o. s. v.

när manteln hopknäpptes med en träknapp: »Vår herre Jesus Kristus, som för sin myckna kärlek, med hvilken han älskade oss, vard fäst å korset och dömdes till den baskaste död, genomstinge och genomfäste din själ med sin pinas åminnelse, att din kärlek brinne till Gud allena, och Hans gudlige kärleks eld omfamne dig, Han gifve dig hvila å sine välsignade armar, i hvilke alle helige män hvila, i namn» o. s. v.

när hon höljer sitt hufvud med hvifven, i hvilken biskopen sätter nålen: »Vår herre Jesus Kristus vare din själ till skygd och svalka, att inga skadliga ting må skada henne, i namn» o. s. v.

när vilet är lagdt på henne: »Vår herre Jesus Kristus gifve din underståndelse andligt ljus och visdom, att alla jorderikets ting och alla de ting, som äro skadliga för din själ, vare döda för dina ögon, och att vägen, som leder till himmelriket, upplyses för din själ, att du må bekänna Honom, som har utvalt dig, i namn» o. s. v.

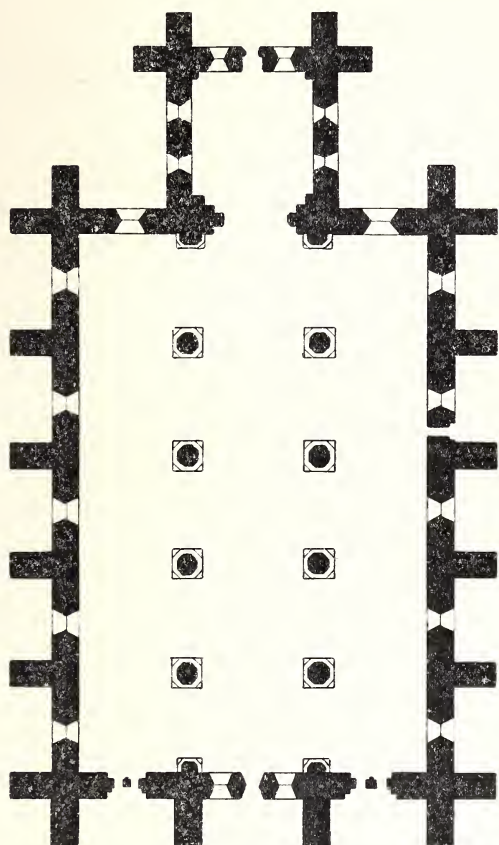
Novisen trädde nu tillbaka till sin förre plats, och biskopen fortsatte messan. När han kom till den bönen, vid hvilken presten, som förrättar brudmessen, plägar vända sig om för att välsigna bruden och brudgummen, skulle han vända sig om, en klerk kallade Guds tjensteqvinna fram till altaret och biskopen satte kronan på vilet, sägande: »Vår herre Jesus Kristus stadfäste sitt tecken i dig, hvilket jag nu sätter å ditt hufvud, och styre din vilja i allting, hvilken du nu har lofvat att vara fast och stadig, och Han låte dig krönas med glädjens krona efter sin milda vilja, att din själ tillenas Honom oåtskiljaktligen, hvilken är en Gud i tre personer, i namn Fadrens och Sonens och den Helige andes.»

Biskopen satte nålen i kronan: »Jesus Kristus sammanfäste din själ och ditt hjerta med sin kärlek, så att hjertat icke rädes något frestelsens stygn, i namn» o. s. v.

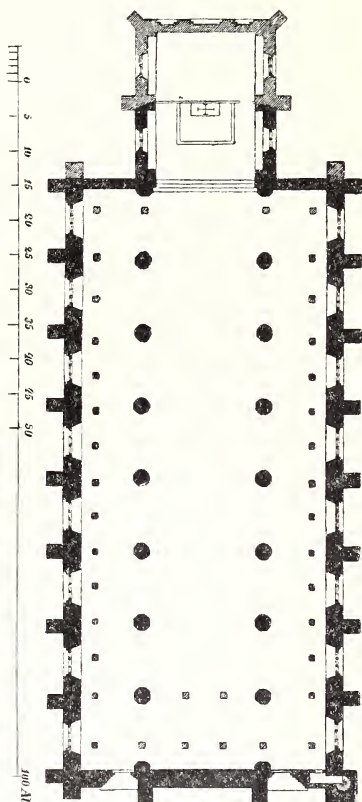
Guds tjensteqvinna vände åter till sin plats och stod der, till dess messan var slut. Då framträdde en klerk till henne och sade: »Christi brud, gå fram till Christi altare.» Der ödmjukade hon sig, biskopen och hans klerker föllo å knäna, han läste litanian, bedjande alla Guds helgon för henne. Derefter läste biskopen öfver den liggande qvinnan aflösningens ord. Hon mottog derefter nattvarden.

Då öppnades dörren till klostret, fyra systrar buro ut bären, på hvilken låg jord — derom i det följande —, biskopen gick fram till dörren, åtföljd af den nya system, efter hvilken buros de två bloss, som hade brunnit för henne hela tiden, under det klerkerne sjöngo *veni creator spiritus*. Nu öfverlät biskopen den nya system till abbedissan, som med hela konventet stod väntande vid dörren. Han ytttrade då: »Så, inför Gud och alla helgon och uppenbarligen inför den

heliga kyrkan antvadar jag denna Guds bruds själ i dina händers göma, och om hon faller i synd för din glömskas skuld, skall hennes brudgumme Jesus Christus återkräfva henne af dig, bevara derföre och göm [betyder också bevara] denne Guds egendom hos dig, att du, när räkenskapen skall göras, må kunna återantvada henne heligare än du mottog henne helig.» Abbedissan svarade: »O käraste fader, denne egendom är stor och arbetet vansamt, och ej räcker min makt till



646. Vadstena klosterkyrka.



647. Maribo klosterkyrka.

detta, men om jag varder hulpen af dina böner, och tröstar å Guds hjälp, skall jag göra det du bjuder.»

Så trädde Guds tjensteqvinna in i klostret, och dörren stängdes ögonblickligen efter henne. Hon fördes till kapitlet och fick under åtta dagar hvila. Derefter begynnte för henne klosterarbetet.

Fig. 646. Efter teckning i Antiquarisk-topografiska arkivet.

Fig. 647. Efter teckning i Trap, *Statistisk-topografisk beskrivelse af kongeriget Danmark*.

Bröderne skulle vigas af biskopen efter ungefär samma formulär, men vid deras vigning förekom intet fingerguld: biskopen tog i stället den inträdande brodern i handen med uttalande af samma välsignelse, som han läste öfver fingerguldet. Hvar del af drägten sattes på brodern efter samma ceremoniel, men på brodern sattes icke något vil, i stället lade biskopen händerna på broderns hufvud, hvarvid han uttalade samma ord som när vilet lades på en systems hufvud. I stället för kronans påsättande gjordes korstecknet, med samma välsignelse som öfver systemens krona.

Bröderne skulle hafva samma tonsur som i andra kloster, d. v. s. endast en krans af hår kring en helt kal hjessa, således något helt annat än den lille cirkelrunde tonsur, som presterne hade.

Efter vigningsmessen insatte biskopen den nye brodern i brödernes gård, i hvilken biskopen fick inträda, och från denne gård fick klosterbrodern icke gå annat än i kyrkan.

För att vi skola kunna sätta oss in i det arbete, som försiggick inom klostret, af hvilket gudstjensten var det förnämsta, måste vi göra klart för oss, huru kyrkan var anordnad. Till en början meddelar jag här fig. 646 och 647 två planer, den ene för Vadstena kyrka, den andre för det danska birgittinerklostret i Maribo (Lolland). Båda planerne återgifva de nuvarande förhållandena, således är ingen hänsyn tagen till de ursprungliga, som under tidernas lopp ändrats eller försvunnit.

I den uppenbarelse, som fru Birgitta säger sig hafva fått under en vistelse å slottet i Vadstena, således före resan till Rom, hvilken uppenbarelse innehåller klosterregeln, heter det, att först skulle byggas kyrkan och systrarnas kloster och presternes gård. Som byggnadsarbeten kräfvä en ganska lång tid, fick det hela icke anses vara kommet till stånd, förr än så mycket var bygd, att systrarna kunde utan be-
dröfvelse och räddhoga — fru Birgitta var medveten om tidens farligheter — bo deri, ej heller förrän så många systrar funnos, att de kunde sköta den dem åliggande sången, och så många prester, att de kunde sköta gudstjensten.

En särskild uppenbarelse¹ lemnar föreskrifter om klosterkyrkan. Kyrkans kor skall vara i vester, mot sjön. Denna uppenbarelse — denna uppfattning — torde icke tillhöra tiden före fru Birgittas utresa från Sverige, ty i Sverige, liksom i allmänhet inom den kristna världen, låg koret åt öster. Men i Rom kunde fru Birgitta se, att somliga gamla kyrkor hade koret i vester, och hon torde så mycket hellre hafva följt detta exempel, som koret tillhörde presterne, men i hennes kloster spelade systrarna den främste rollen. Deras plats förlades derföre åt öster.

¹ *Heliga Birgittas uppenbareelser*, del 4, s. 82 f.

Brödernes kor, d. v. s. kyrkans kor, skulle hafva en längd af $26\frac{1}{2}$ aln¹ under ett hvalf, som sträckte sig från den vestra gafvelväggen och till högaltaret, dock så, att högaltaret stod under detta hvalf, och skulle klerkerne hafva sin plats mellan den vestre muren och högaltaret. Hvalfvet, dermed koret, skulle i vidden; d. v. s. i bredden hafva 20 alnar. Kyrkan skulle hafva fem hvalf i längden och tre i vidden, d. v. s. kyrkans långhus skulle hafva tre skepp, hvar och ett med fem hvalf. Hvar hvalf skulle vara 20 alnar i längden och 20 alnar i vidden, de skulle alltså hafva en qvadratisk plan. De tre hvalfven närmast högaltaret, d. v. s. midt- och sidoskeppens första hvalf, skulle infogas till klerkernes kor. Under de tre tvärs öfver kyrkan gående hvalfven skulle finnas sex trappsteg, hvilka måste hafva varit mycket breda, ty på hvar trappsteg skulle finnas två altaren — framför hvar altare måste finnas plats för presten och hans biträden —, så att sex förekommo till höger, sex till venster. Högaltaret skulle hafva en längd af 5 alnar, en bredd af $2\frac{1}{2}$ aln, hvar trappaltare skulle vara $2\frac{1}{2}$ aln långt, $1\frac{1}{2}$ aln bred »och mellan hvar ett altare af de tolf skall vara 2 alnars rum». Detta kan tolkas så, att de tolf altaren voro ordnade i två rader så, att hvar altare i hvar rad stod rätt ofvanför det nästa i samma rad, och att afståndet mellan hvar rad skulle vara 2 alnar. Jag håller det snarare för troligt, att de två alnarna afse rummet framför altaret, hvilket erfordrades för den tjenstförrättande presten, och denna uppfattning synes, såsom jag strax skall visa, hafva förekommit redan under 1500-talet. Hvar af långhusets hvalf skulle vara 20 alnar i qvadrat. Hvar altare af denna ordning skulle hafva en bredd af $1\frac{1}{2}$ aln, dertill kommo nu de 2 alnarna, för hvar altare, således $3\frac{1}{2}$ aln. Trappstegen voro sex och $6 \times 3\frac{1}{2}$ göra 21 alnar. Den lilla missräkningen kunna vi ju förlåta fru Birgitta. Hvar trappsteg skulle hafva en höjd af ungefär en hand. Om dessa altaren voro ordnade i tvänne jämnlöpande rader, skulle således det ena altaret i betänklig mon skymma det ofvan stående. Derföre kunna de två alnarna svårligen afse afståndet mellan två altare-rader.

Östra väggen skulle hafva två dörrar under två af de yttersta hvalfven, men under midthvalfvet skulle ej finnas någon dörr; hvardera dörren skulle hafva en bredd af 6 alnar, och i höjden skulle de gå upp till systrarnas korgolf, d. v. s. till golfvet under systrarnas läktare. Midt emellan de två dörrarna skulle vara jungfru Marias altare, 4 alnar långt och 3 alnar bredt, i öster mot väggen, och koret kring altaret skall vara 10 alnar långt och 10 alnar bredt samt omgärdas med jerngaddrar, d. v. s. ett jernstaket.

¹ Något allmängiltigt skäl för dessa detaljerade föreskrifter är svårt att tänkas. Möjligen hade fru Birgitta funnit någon förebild i Rom.

Kringom kyrkan skall vara en omgång efter väggarna, 4 alnar bred, intäppt med jerngaddrar (*crates ferree, gerre*), så att klerkerne kunde gå der utan att komma i beröring med folket.

Nu kommer i föreskriften något, som är oklart. Det heter: »Åt, d. v. s. medels trapporna skall ingången vara i jungfru Marias kor, och ingen annan dörr skall vara i koret.» Jungfru Marias altare tillhörde klostersystrarna och deras plats var å en läktare. Systrarna måste således begagna sig af trappor för att komma ned i koret. Men huru skulle den prest, som skulle förrätta gudstjensten, komma dit in? Det måste hafva funnits en ingång, en grind från omgången för presten. Det måste ock hafva funnits en grind, genom hvilken novisen fördes in till altaret. Vi kunna icke gerna tänka annat än att hennes vigning försiggick vid jungfru Marias, d. v. s. systrarnas altare. Den 'qvämlige stad', der hon skulle stå under högmessan, befann sig möjligen i omgången, och då hade hon att träda in genom samma grind som klerkerne. Hon kunde knappast hafva sin väntans plats i kyrkans midt, hvarest den kyrkobesökande allmänheten befann sig. Detta styrkes af den närmast följande föreskriften, att ingen dörr fick förekomma i kyrkans 'jernade' omgång annat än i närheten af högaltaret, hvilken dörr alltid skulle vara läst utom i det fall, att någon person skall ingå i renlifvet och när biskopen kommer för att visitera klostret. Denna dörr upptäcktes vid den restaurering, som klosterkyrkan i senaste tid undergått.

Midt på södra väggen skulle inom jerngaddrarne finnas den hel. Mikael's altare, så stäldt att presten stod vänd åt söder, och midt å norra väggen skulle vara den helige Johannes döparens altare, så stäldt att presten stod vänd åt norr. Det trånga utrymmet inom omgången gjorde det nödvändigt att afvika från den vanliga orienteringen. Utom jerngrindarna (i gaddrarne, således inom kyrkans midtdel) skulle altaren byggas, vid hvilka främmande prester skulle säga messor.

Stöden, som voro under systrarnas korgolf eller åsarne, skulle vara 11 alnar långa från kyrkogolfvet. Ofvanpå åsarne skulle läktargolfvet uppföras af bräder, lera och tegel, och bräderna skulle på undersidan vara täckta med kopparskifvor, för eldfarans skuld. Stöden skulle gå upp genom systrarnas korgolf, så att de hade fyra alnar i höjden eller dervid, innan de nalkades hvalfvet. Hvalfven öfver systrarnas kor och öfver hela kyrkan skulle hafva samma höjd.

Härefter följa dessa ytterst karakteristiska bestämmelser. Ingen kostlig 'grafning' skulle vara å dörrar eller vindögon, stöd eller väggar, utan allt skulle vara af slät gerning, ödmjukt och starkt. Glasvindögonen skulle icke hafva någon annan färg än hvit eller gul.

Kyrkan skulle byggas af stenar uthuggna i stenberget eller uppfunna i jorden och ej af tegel, detsamma skulle gälla hvalfven.

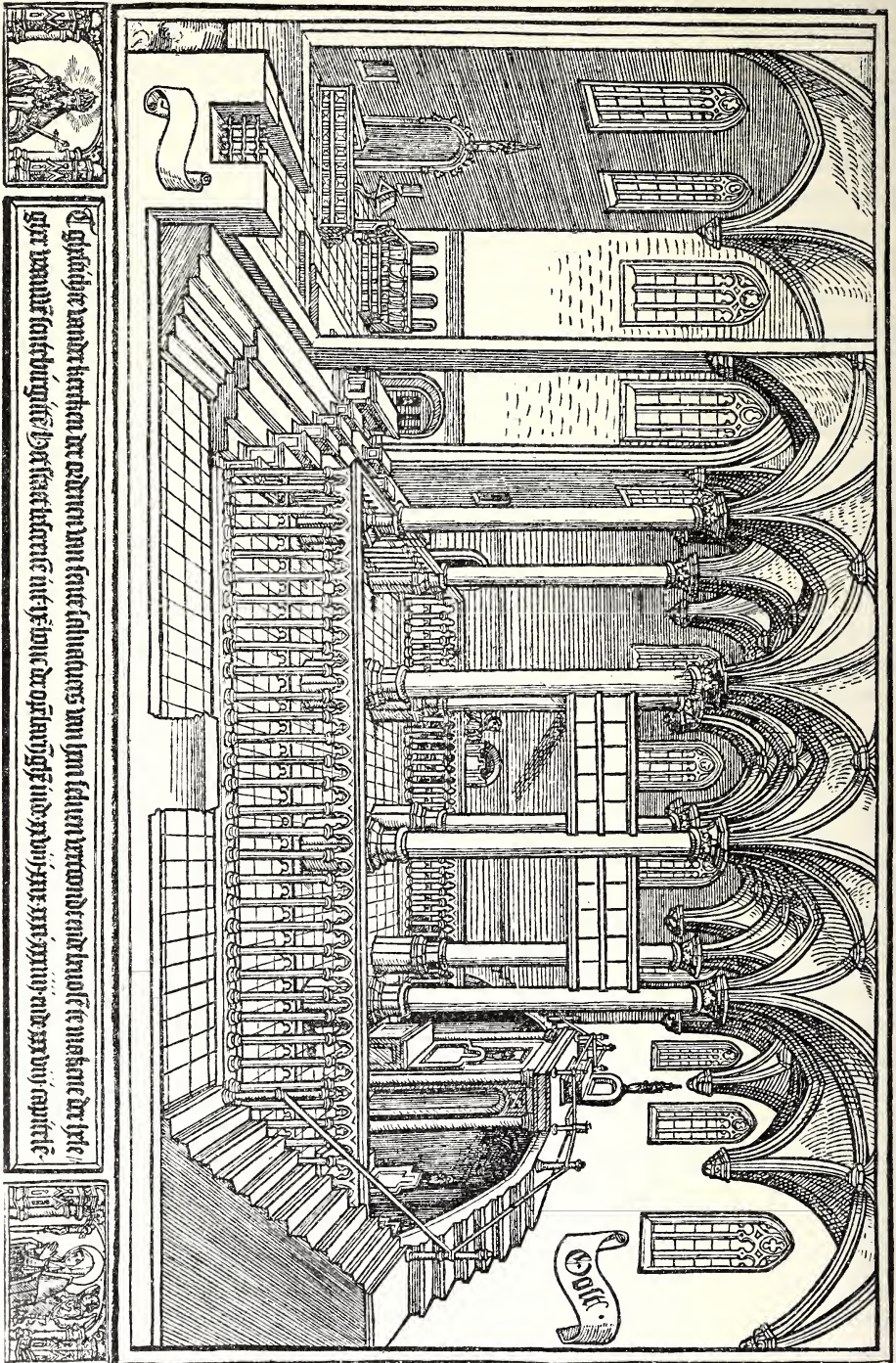
Inga andra målningar skulle finnas på kyrkans väggar än sådana, som framställde Christi pina och helga människors åminnelse, ty de som gå in i kyrkan lustas idkeligen mera af att beskåda väggarnas målning än af Christi godgärningar.

Kyrkan skulle hafva tre portar, den förste i öster för allt verldsfolket — enligt en annan uppenbarelse skulle i östre gafvelmuren finnas två portar, en i hvardera sidoskeppet, antagligen voro båda afsedda för verldsfolket —, den andre i vester, genom hvilken bröderna trädde in i sitt kor, den tredje åt norr, genom hvilken systrarna gingo in i sitt kor. En fjerde dörr vore då den förut omtalade, som icke uppläts annat än vid en systervigning eller vid biskopens besök i klostret.

En annan uppenbarelse talar om de tretton altaren, som skulle finnas i 'mönstret' (kyrkan) på tretton trappor. Uttrycket är ej fullt korrekt. Med trapporna menas trappsteg, och skulle trappstegen — såsom redan blifvit framhållet — vara sex och på hvart trappsteg skulle stå två altaren. Nu omtalas tretton altaren, af hvilka dock ett, som var vigdt åt apostlarnes förste, Petrus, helt visst var högaltaret. De öfriga altaren voro: på öfversta trappsteget Pauli och Andreas', på de följande Jakob d. ä:s och Mathei, Johannes evangelistens och Jakob d. y:s, Bartholomei och Simeons, Filips och Thaddei, Thomas' och Mathias'.

Vadstena klosterkyrka, stadens nuvarande kyrka, har undergått hvarjehanda betydande ändringar. Af hänsyn till den sedvanliga ordningen gjordes brödrakoret till förhus, en trävägg uppfördes framför den östre gafvelmuren, för att man skulle få en sakristia, och framför träväggen uppfördes altaret. Vid restaureringen blef, genom mitt initiativ, det gamla koret återinsatt i den gamle hedern, och man fann der grundvalen till det ursprungliga högaltaret. Detta var endast ett — mycket fattades ännu, men det kunde icke återställas, emedan det dels hade varit hinderligt för kyrkans nuvarande ändamål, dels icke hade kunnat utföras korrekt i brist af närmare upplysning om den ursprungliga anordningen. Om en sådan restaurering var för öfrigt aldrig tal.

Det finnes en plansch, antagligen från 1500-talet, hvilken törhända tillhört en holländsk upplaga af fru Birgittas uppenbarelser; han visar den i uppenbarelserna beskrifna kyrkan (fig. 648), en i flere fall mycket upplysande, men i vissa fall tydligen ej fullt korrekt teckning. Den uppfyller naturligtvis icke de kraf vår tid ställer på en arkitektonisk teckning. Kyrkans orientering är angifven med ordet *Oost* skrifvet i teckningens ene kant. Vi vända oss först till den motsatta sidan. Vi se der brödernes högkor upphöjdt, med dörr i vestre gafvelmuren, i fullkomlig öfverensstämmelse med fru Birgittas föreskrift. Högaltaret står långt framskjutet. Derefter komma trapp-



648. Vadstena klosterkyrka.

Fig. 468. Efter plansch i k. Biblioteket.

stegen med de å dem uppförda altaren. De äro här förståndigt anordnade, i sneda linier, så att afståndet mellan altaren blef för hvarv trappsteg större, hvarigenom intet blef skyldt af ett annat. Men här är det felet begånget, att trappstegen endast äro fem: sextalet var nödvändigt. Vi se äfven i nedre delen af teckningen den södre omgången, i hvars midt förekommer den hel. Mikael's altare. Vi se äfven en inhägnad, som synes fortgå ända till kyrkans östre gäffel. Det var inom denne inhägnad, som verldsfolket, hvilket inträdde genom de två östra dörrarna, hade sin plats under gudstjensten. Midt emot den hel. Mikael's altare ses bortom inhägnaden en rundbågig förhöjning, invid hvilken en person står. Detta torde vara Johannes döparens altare. Å södra sidan se vi vidare en läktare, hvilken otvifvelaktigt tillhört systrarna. Såväl i Sko klosterkyrka, som i den hel. Petri klosterkyrka vid Lund funnos läktare för systrarna, som skulle ses så litet som möjligt. Ofvanför denne läktare ses två fönster, men det finnes ingen antydning, huru man kom till läktaren.

Mot öster ses ett större altare, som måste hafva varit Vår frus altare. Öfver detta förekommer en plan yta, å hvilken ett mindre altare står. Från omgångens båda långsidor leda ganska storartade trappor upp till denne öfre plats med det lilla altaret. Den prest, som skulle förätta gudstjensten vid detta mindre altare, begagnade sig af endera trappan. I uppenbarelserna talas om nedre och öfre systrakoret.

Från de stora trapporna finnes ingen öfvergång till systrarnas läktare, hvilket är förklarligt, då systrarna icke fingo komma i beröring med den ministrerande prestbrodern. Å teckningen finnas i bakgrunden till systraläktaren tvänne fönster. Här föreligger afgjordt ett fel af tecknaren, det ena fönstret måste hafva varit en dörr, ty konturerne af denna finnas ännu i den norre muren. Genom den dörren trädde systrarna ut på läktaren. Till kyrkan har en byggnad anslutit sig, genom hvars öfre våning systrarna gingo från sitt konvent till kyrkan. Å yttre sidan af den norre muren ses äfven konturerna af taket till en byggnad, som tidigare anslutit sig till kyrkan å detta ställe. I kyrkans nordöstra hörn finnes för öfrigt en spiraltrappa, men denna torde knappast hafva ledt upp till systraläktaren, då på denne väg främmande personer kunde få tillfälle att insmyga sig, utan snarare till kyrkans vind, till hvilken man för öfrigt kunde komma genom en spiraltrappa, som var byggd i en synnerligen bred sträfpelare vid kyrkans södre mur.

Dörren ned vid golvet i den norre muren, hvilken jag förut framhållit, användes således icke i dagligt bruk. Hon var tydligen den dörr, genom hvilken den vigda systemen trädde in i klostret. Genom den snedt emot liggande dörren hade hon inträdt i kyrkan, för att vigas.

Att döma efter teckningen sträckte sig systraläktaren öfver det norra sidoskeppet och öfver midtskeppet. Han sträckte sig således

framför Vårfrualtaret, som var uppfördt under det östligaste af midtskeppets hvalf. Här torde emellertid en felteckning förekomma, systrarnas läktare torde hafva förekommit såväl å den södra som den norra sidan, hvar läktare med sin kör, och mellan dem måste förbindelse hafva funnits.

Innan vi lemna kyrkan, måste vi stanna ett ögonblick inför en alldeles särskild anordning, som finnes omtalad i fru Birgittas uppenbarelser. Naturligtvis var allt umgänge mellan systrar och bröder förbjudet. Endast i det fall, då en syster var sjuk eller död, fingo bröder inträda i systraklostret. När någon sjuk behöfde sakramentet, fick skriftefadern gå in till henne, dock ej ensam, utan skulle han beledsagas af någre höfviske bröder — uttrycket låter betänkligt, ty det synes förutsätta, att bröder funnos, som icke voro höfviske. När en syster var död, gingo alle prester och bröder med skriftefadern in i systraklostret under sång och böner och buro hennes lekamen till grafven. Bikten och utdelandet af nattvarden förde syster och prestbröder i nära beröring med hvarandra, men man försökte på allt sätt förebygga, att denna beröring icke blefve anstötlig. Den biktande kunde ju, enligt allmän sed, icke ses af biktfadern, han satt i sin stol inom hvad vi kunna kalla ett skåp, den biktande låg på knä i ett sidorum till skåpet. En sådan anordning var icke tillåten i birgittinerklostren: mellan biktfadern och den biktande system skulle finnas en mur och i denne ett vindöga, så skapadt, att hon kunde höras och ingalunda ses. Icke ens vid nattvardens utdelande fingo system och presten befinna sig gent emot hvarandra, utan skulle förbindelsen mellan dem ske genom ett vindöga, dock så beskaffadt, att system kunde både höras och ses. Detta vindöga skulle vara så skipadt, att Guds lekamen (hostian) och kalken kunde 'rumligen' föras ut derigenom. Af detta framgår det märkliga factum, att systrarna fingo åtnjuta äfven vinet ur kalken. Om en syster ville tala med skriftefadern eller med någon af presterne eller bröderna, skulle det ske vid ett vindöga, der de kunde höras men icke ses. I väggen skulle förekomma ett hjul (*rota*), medels hvilket behöfliga ting kunde intagas och utsändas. 'Dock djerfves ingen syster der höra eller tala, intaga eller utsända utan abbedissans vetskap och tillåtelse.' Hjulet var tydligen af samma slag, som den skifva, som är anbragt vid biljettförsäljningsluckorna å jernvägsstationerna. En syster hade abbedissans uppdrag att 'göma' hjulet, d. v. s. hålla kontroll öfver detsamma och vara vittne till allt, som der förhandlades.

Långt ned i brödrakorets norra vägg ses fem små öppningar,¹ liknande fönster. På insidan förekomma fem nischer med tvänne sitt-

¹ »Den väggen, som är bakom sätana i brödernes kor mot systrarna i norr, skall hafva fem vindögon nära jorden, genom hvilka systrarna skola göra sitt skriftemål och taga Guds lekamen.» Jag har afbildat denne mur med de fem öppningarna fig. 206.

platser, utvändigt är muren slät. Koret tillhörde bröderna, alltså voro sittnischeerna afsedde för dem. Systemen stod utanför. Antagligen fanns derute öfver ifrågavarande plats ett trätak, som gaf skydd mot regn och snö.

Som kyrkan var hållen i enkel och allvarlig stil, utan öfverflöd i målning eller skulptur, så skulle altareutstyrelsen vara sparsam. Hvert vanligt altare skulle hafva en kalk, högaltaret skulle hafva två kalkar, två par amplar, två par ljusstakar, ett kors och tre rökelsekar, ett för hvardagar, två för helgdagar. För bevarande af helgedomar fick man använda guld, silfver och dyre stenar, dock utan all öfverflödighet. För altaret skulle anskaffas de böcker, som voro behöfliga för gudstjensten, icke flere, men af böcker till att studera i huru många som helst. Hvert altare skulle låta sig nöja med två altarekläden och två par messkläder, den ena uppsättningen för helgdagar, den andra för söckne. Det enda, som tyder på någon lyx, är föreskriften att den i monstransen bevarade hostian skulle sitta i ett kar af kristall eller safir. Man har talat om den prakt, som utvecklades i kyrkan vid de tillfällen, då en syster vigdes. Det talet är helt visst öfverdrifvet, under förutsättning att klosterregeln efterlefdes, och i detta fall torde vanligen så hafva skett. Då vid hvert altare icke skulle finnas mera än två uppsättningar af messkläder, en för hvar-, en för helgdagar, rätade man sig således icke i Vadstena kloster efter seden att hafva olika liturgiske färger för olika kyrkans tider.

Dock måste medgifvas, att åtminstone enstaka dyrbarheter funnos. Så hade k. Karl Knutsson till Vadstena kloster testamenterat en guldtafla med relikier, hvilken åtta år efter konungens död dit aflemnades af hans dotter. Denna tafla kan emellertid icke hafva inverkat på kyrkans utseende. Mera inverkade deremot altarskåpen. Det, som intill den nyaste tiden stått på högaltaret i Vadstena, har icke tillhört klosterkyrkan, utan flyttades till denna på 1800-talet, då stadskyrkan brann ned; men äfven klosterkyrkan hade under medeltiden altareskåp eller andre bilder. År 1476 omtalas snidade och målade bilder. År 1460 uppfördes den hel. Birgittas altare, och på detta sattes en dyrbar tafla, som kostade 600 lybska mark. Efter priset angifves på detta sätt, torde altartaflan eller skåpet varit bestaldt i Lybeck. Ännu så sent som år 1521 uppsattes på högaltaret en ny tafla, d. v. s. ett nytt altarskåp, skänkt af generalkonfessorn Nils Amundsson och någre hans vänner. År 1466 vigde en biskop tvänne bilder, den ene var en bild af Vår fru hängande såsom en ljuskrona (*per modum corone*) i kyrkans midtskepp framför brödernes galler, den andre var en liten bild af den hel. Dorotea, som hade sin plats i k. Karls kor.

I Vadstena klosterkyrka funnos flere kor. Brödernes kor är redan omtaladt med dess tretton altare, likaledes altaren i systrarnas dubbele kor, det öfre och det nedre. När det år 1440 talas om Vår frus och

den hel. Birgittas kor, torde dermed böra förstås de två afdelningarna af systrakoret. Men andra kor omtalas, t. ex. den helge k. Eriks kor (anlagdt före år 1428), Christi lekamens kor (1428, 1473), den hel. Francisci kor (1435), Maria Magdalenas och martyren Peters kor (1439), den hel. Annas kor, stiftadt af dr. Filippa — hon begrofs i detta kor, (men hennes nu synlige grafsten är vida yngre), k. Karls kor (omtaladt år 1466), i hvilket hans gemål Katarina var jordad,¹ den hel. Katarinas kor (1490). Hvar funnos alla dessa kor? De kunna icke gerna hafva funnits inom gallret, ty mellan detta och kyrkans mur fanns en bredd af endast 4 alnar, hvadan de två altaren, som funnos i midten af hvardera gången, erkeengeln Mikael och Johannes döparens, måste ställas på ett icke fullt kyrkligt sätt, hvilket ock antydes i föreskriften om dem. De nu i fråga varande koren, hvart med sitt altare, måste således hafva funnits utom gallret, d. v. s. i midten af kyrkan. Der måste dessa altaren hafva upptagit ett ganska stort utrymme, hvilket medförde ett mindre utrymme för det folk, som kom, stundom strömmade till utifrån och som inträdde genom de östra dörrarna.

I brödernes kor funnos korstolar (*stalli*). Generalkonfessorn skulle hafva en prelatstol för den höga värdighetens skuld. På systraläktaren funnos pallar (*forme*), på hvilke de knäböjde, och naturligtvis äfven sittplatser.

Vid särdeles högtidliga tillfällen vidtogos extra åtgärder. Sålunda den 31 juli 1489, då den hel. Katarinas skrinläggning firades med största högtidlighet. Till högtidligheten hade infunnit sig erkebiskop Jakob, biskoparne i Linköping, Skara, Vesterås och Växjö, två andlige från Uppsala domkapitel, som voro *decretorum doctores*, en tredje, som var teologie doktor, andre klostrens och kyrkornas prelater, kyrkoherdar, vikarier och kapellaner, mera än hundra. De trädde in genom de östre portarne och sedan genom dörrarna i jerngallret in i brödernes kor, der de åhörde en predikan, som den nyss nämnde teologie doktorn höll under mera än två timmar. Vid aposteln Andreas' altare, alltså på öfversta trappsteget, var en predikstol uppsatt, så hög, att predikantens fötter befunno sig mera än en aln öfver altaret. Efter den långa predikans slut gingo de fleste af presterne tillbaka ut genom gallergrindarna, men biskoparne och någre andre förnämlige andlige trädde in i brödernes kor, hvarest de vigde en bild af den hel. Katarina, som hade kostat klostret 100 rhenske gyllen — det torde hafva varit en bild af silfver. Hvar och en af biskoparne utlofvade 40 dagars aflat för enhvar, som både inför denne bild. Dermed slutade förste dagens högtidligheter. Den 1 augusti kl. 8 på morgonen trädde erkebiskopen, de fyra förut nämnde biskoparne och dominikanerbrodern

¹ År 1471 omtalas det andra kapellet å södra sidan näst dörren vid Skara-biskopens kapell. Detta nya kapell skulle kallas jungfru Marias besökelses. Dörren kan afse grinden i gallret.

Herman från Skeninge, som blifvit vald till biskop, samt andre förnämligare andlige, genom brödernes trädgård in i brödrakonventet, der de samlades i sakristian. Erkebiskopen och biskoparne iklädde sig sine skrudar, åtta prelater och andre kaniker dalmatikor, de öfrige superpellicium och kåpa, hvarefter de ordnade sig till procession. Så gingo de till den graf, i hvilken den hel. Katarinas ben voro förvarade, der erkebiskopen med hög röst uppstämde *veni, sancte Spiritus, veni, creator Spiritus*, med en versikel och en kollekt rörande den Hel. ande, de öfrige andlige deltog knäböjande i sången, hvar biskop höll i handen ett kar med brännande rökelse — till stor glädje för det kringstående folket. Grafven öppnades, kistan upptogs och upplästes. Erkebiskopen tog först upp hufvudskålen, som lades i ett kar lämpadt för ändamålet — antagligen få orden tydas så, att karet hade form af ett qvinnohufvud —, så tog han upp underkäken, som lades i ett kristallkar, derefter ett armben, som inlades i en relikgömma af förgylt silfver, som hade form af en menniskoarm. Som flere särskilda kar icke funnos, tog derefter Linköpingsbiskopen upp de öfriga benen, ett efter annat, och lemnade dem åt erkebiskopen, som nedlade dem i ett enkelt träskrin, hvilket derefter nedsattes i ett kostligare skrin, som var beklädt med siden, silfver, guld och ädle stenar, hvarunder biskoparne och presterne med synnerlig fromhet sjöngo sången *preciosi sancti Dei*, efter hvilken systrarna från sin läktare omedelbart fortsatte med afsjungande af seqvensen om den hel. Katarina. Under tiden inträdde 'hr Sten Sture furste och Sveriges rikets segerrike höfvidsman' jämte några af rikets råd. Helgedomarne buros upp i högkoret, hvarefter en procession ordnades. Främst gingo biskoparne och presterskapet, sedan kom riksföreståndaren med hufvudet, tvänne andre med underkäken och armbenet, så kistan buren af riksråden. Processionen gick först inne i kyrkan genom brödernes omgång (*ambitus*). Derefter kring hela klostrets kyrkogård, under sång. Den samlade menigheten gaf tillkännas sin glädje. Sedan processionen återkommit till kyrkan, läste erkebiskopen messan med en tillagd kollekt om den hel. Katarina. Under högmessan predikade biskopen i Linköping från den höge predikstolen på svenska.

De i processionen deltagande lekmännen voro riddarne Sten Sture, Nils Sture, Greger Mattsson, Åke Jönsson, Johan Åkesson, Erik Ottesson, Gustaf Olofsson och Nils Eriksson, väpnarne Nils Klasson, Erik Karlson, Karl Bengtsson, Svante Nilsson och Arvid Knutsson.

Den 2 augusti sjöng biskopen i Skara i brödernes högkor om den hel. Katarina. Den 3 augusti sjöng erkebiskopen på samme plats messan och vigde till syster Agneta, född i Preussen. Den 4 augusti sjöng biskopen i Linköping, till afslutning af det hela, messan om den hel. Katarina, men icke som förut i högkoret, utan utanför brö-

dernes område — således i kyrkans midtområde, vid den hel. Katarinas eget altare.

Så förlopp denne högtidlige fest. Något felades vid denne, liksom vid all gudstjenst i Vadstena klosterkyrka: inge toner förnummos från en orgel. Enligt fru Birgittas föreskrift fick ingen orgel finnas i kyrkan: »ehuru, sade Christus till henne, det är godt och sött att höra orgor, skola sådana icke finnas i Hans moders kloster, ty det vore för mycket bullrande. Israels barn, som tjänade i lagens skugga, kunde behöfva ludrar, orgor och harpor för att uppmuntras till Guds lof, men nu, när den i liknelser företecknade sanningen, Christus sjelf, var kommen, behöfdes icke sådana medel.»

Hvar kyrka måste hafva en sakristia, i hvilken de heliga föremålen förvarades och i hvilken presten hade att bereda sig till den handling, som af honom skulle utföras. Bland systrarna hade alltid några uppdraget att vara *sacrista*, likaledes hos bröderna. Kyrkan torde haft två sakristior, den ena systrarnas, den andra brödernes, och de voro helt visst icke några bihang till kyrkan, ty då borde åtminstone spår af dem kunna synas å kyrkans nuvarande murar. När k. Kristofer under sin eriksgata år 1442 kom till Vadstena, trädde han in i brödernes område, *in clausuram fratrum*, inom hvilket han besökte sakristian. Alltså torde de två sakristiorna hafva funnits icke i eller invid kyrkan, utan inom hvardera konventet. I denna sakristia visades för konungen klostrets förråd af relikier, men dessa förvarades enligt en uppgift från år 1496 i systrarnas sakristia.

Ganska ofta omtalas en *ambitus sororum* eller *fratrum*, en gång i hvilken systrar eller bröder hade tillfälle att gå och i hvilken äfven fromhetshandlingar utfördes — hvardera konventet skulle hvar fredag gå genom sin omgång under läsande af de sju botpsalmerne, derefter ingå i koret. Som *ambitus* betecknas vanligen den s. k. korsgång, som förekom på utsidan af kyrkans norra eller södra sida, och det ligger derföre närmast till hands att äfven i detta fall taga ordet i samma betydelse. Mot denna tolkning talar emellertid den omständigheten, att Vadstena klosterkyrka har å långhusets två långsidor stödjepelare, hvilka äro gamla, och att inga spår af korsgångarnes hvalf synas å kyrkans orappade murar. Att en omgång fanns i kyrkans inre är redan omtaladt, liksom att det i berättelsen om den hel. Katarinas skrinläggning uttryckligen heter, att processionen gick först inne i kyrkan genom brödernes omgång (*ambitus*), sedan gick hon ut (*egrediendo*). Mot endast en inre omgång talar på det bestämdaste en anteckning i diariet för år 1478: »Eld uppkom i taket öfver fängelset, och inom två timmar voro förvandlade till aska taket öfver brödernes sofhus och taket öfver brödernes omgångar (*ambitus*), öfver kapitelhuset och bokkammaren (*libraria*).» Brödernes omgång inne i kyrkan hade intet annat tak än kyrkan sjelf. Jag finner ingen annan utväg än att antaga

att det fanns för hvardtera konventet dubbla omgångar, en ini, en utanför kyrkan. Också talas i en urkund af år 1471 om systrars och bröders psaltareläsning *per circuitum ecclesie seu pomerii*, hvilket antyder tillvaran af tvänne omgångar, en för hvardtera konventet. År 1414 besökte k. Erik klostret och inträdde utan följeslagar i brödernes *ambitus* och *pomerium* — hvarföre han gick der är icke bekant, han gick strax ut igen — således äfven här förbindelse mellan omgång och trädgård.

Som ingången till systrakonventet befann sig långt i vester i norre muren, torde den norre gången varit deras inre omgång. Den södre gången skulle således varit brödernes. Men denne ledde rakt fram till trappan, som förde upp till systrakoret. Der måste något stängsel hafva förekommit, genom hvilket dock den vid det öfre altaret ministrerande presten kunde träda in. Möjligen finna vi härigenom en förklaring för ett uttryck af år 1418, att tvärmuren (*murus transversalis*) i kyrkan fullbordades, af hvilken anledning hvardtera konventet uppstämde *te Deum*. En tvärmur, som gick tvärs öfver hela kyrkan är otänkbar.

Till kyrka hörde kyrkogård. Ett kloster måste kunna bereda grafplatser för dess inbyggare och för dem, som för gåfvor af penningar eller jord ville skaffa sig en siste hvilostad inom eller invid det heliga stället. Fru Birgitta tänkte sig möjligheten, att somlige kunde önska att griftas i sjelfva kyrkan och föreskrifver i anledning deraf, att efter hvart sådant fall skulle golfvet återställas i rätt skick. I Vadstena kyrka förekomma ännu i dag många grafhällar, hvilkas inskrifter tala om betydande personer. Huruvida alle desse döde från början varit griftade inne i kyrkan, vill jag lemna osagdt. Det är mycket möjligt, att grafhällar från kyrkogården i senare tid flyttats in i kyrkan vid tillfällen, då man behöfde bättra hennes golf, ty det visade sig redan under medeltiden nödvändigt att utvidga kyrkogården, inom hvilken således många grafsättningar förekommo. Att grafvar öppnades inom sjelfva kyrkan är bevisligt. Jag har redan talat om drottningarna Filippas och Katarinas grafvar. År 1486 begrofs i kyrkans midtskepp drotseten Bo Jonsson, 'som mycket älskade denna stiftelse genom ständiga gåfvor'. Grafstenarne i kyrkan hafva dansat kyrkan rundt. Den mycket mäktige Bo Jonsson, som aldrig så hedrades, att han erhöll riddarevärdighet, omtalas på en grafsten, som hans sonhustru låtit göra öfver sin man. Svärfadern omnämnes liksom i förbigående. Stenen ligger i närvarande stund helt nära den östra dörren, och en sägen har uppstått, att Bo för sina många förbrytelsers skuld icke kunde få någon grafplats inom kyrkan, utan måste derföre hans anhörige lemna ett visst antal gårdar, för att hans graf skulle få ordnas lika många alnar eller fot inom kyrkodörren, hvilket antydes genom i lika stort antal å stenen ingraverade cirklar. Dessa tillhöra emellertid hans sonhustrus vapensköld och hafva således intet att skaffa med svärfaderns förhållanden under lifstiden eller hans grafplats.

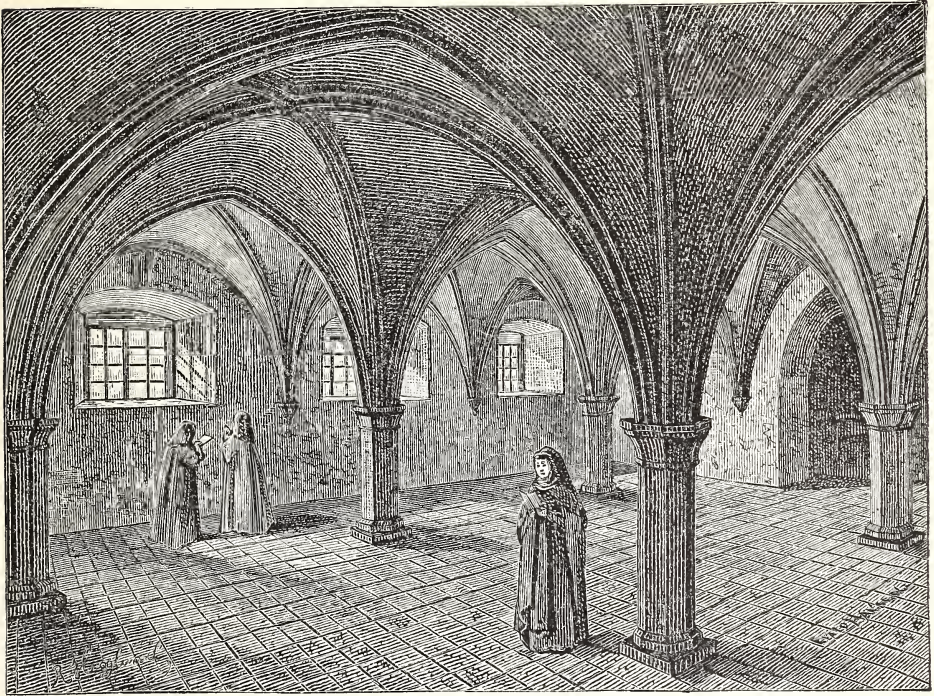
Ett aflatsbref af år 1470 omtalar femton ställen eller bilder (*loca seu statuas*) omkring kyrkogården till minne af och vördnad för Jesu Christi lidande på visse bestämde platser; på hvar och en af dessa *statue* var afmålad någon liten del af Christi lidande. Här fanns således en sådan serie af stationer, som i det föregående blifvit omtalad. År 1496 omtalas de femton ställen med målningar, som funnos i systrarnas kor. De rätte distanserne kunde icke vara iakttagna inom ett så knappt utrymme, men detta behöfde icke göra intrång på andakten. Systrarna kunde naturligtvis icke bedja inför stationerna på den för alla människor tillgänglige kyrkogården.

Då Vadstena kloster var en så betydande anstalt och dessutom af rent svensk upprinnelse, skulle det vara af det största intresse att få en närmare redogörelse för hela klosterområdet, med dess åbyggnader och dess begränsning. Det är möjligt, att omfattande undersökningar, hvilka förutsätta gräfningar på olika ställen, skola kunna lemna mera än hvad vi nu veta, men till utförande af sådana undersökningar saknar jag nu tid. I fru Birgittas uppenbarelser, i Vadstena-diariet, i flere urkunder förekomma visserligen underrättelser, men de äro spridda, och de äro nedskrifna af och för personer, hvilke kände i detalj de dåvarande förhållandena, något hvaröfver vi icke kunna berömma oss.

Det var slottet Vadstena och dess område, som upplätos åt den nya klosterstiftelsen. Först småningom vann klostret full gestalt. 'Det stora stenhuset', som fru Birgitta omtalar, torde hafva varit det kongl. slottet, men då vi icke veta, hvarest detta låg, kunna vi ej heller med säkerhet fatta de uppgifter hon lemna. Så mycket mindre kunna vi af de strödda uppgifterna af fru Birgitta draga någre säkre slutsatser, som hon svårligen kunde långt på förhand sätta sig in i de förhållanden, som kunde komma att göra sig gällande inom klosterområdet utanför kyrkan: kyrkogården behöfde ju, såsom nyss sades, en gång utvidgning, och af denna anledning gjordes ganska omfattande rubbningar af de tidigare förhållandena.

Klosterområdet var naturligtvis omslutet af en fast mur. Af denne, som var uppförd af tegel, finnas lemningar i behåll, men de äro för få och för spridda för att i närvarande stund gifva upplysning om områdets utsträckning, hvilken för öfrigt vexlade: en gång t. ex. utvidgade bröderne sin trädgård, till stor förargelse för systrarna, hvilket icke kunde ske utan förstörande af klosterområdet. Denna utvidgning medförde äfven rubbningar i det bestående. I en uppenbarelse (*revelationes extravagantes* kap. 30) talas om den nödiga enkelheten: »I mitt hus skall vara all ödmjukhet, hvilken nu är allstinges försmådd.» Af klosterhuset lemnas en antydan, mättad af symbolism. Huset skulle hafva fyra väggar, den ena är rättvisa, den andra visdom, den tredje Christi makt, den fjerde Hans miskund. I byggnaden trädde man in genom nådens port. Taket var Christi kärlek, hvilken betäcker deras

synder, som älska Honom. »Takets fönster, genom hvilka solen ingår, äro min nåds beskädelse, genom hvilken min guddoms värme ingår till husets inbyggare.» Muren skulle vara stark och stor, ty ingen förmår kränka Christi ord, han skulle vara måttligt hög, ty Guds visdom kan endast endels, aldrig fullkomligt förstås eller begripas. Detta antyder en låg envånings byggnad med — efter gammal sed — belysning från taket. Att åtminstone vissa af klosterbyggnaderne hade två våningar står fast. När systrarna inträdde i ett kor, hvars underlag befann sig 11 alnar öfver kyrkans golf, måste de komma från en öfre våning i ett annat hus.



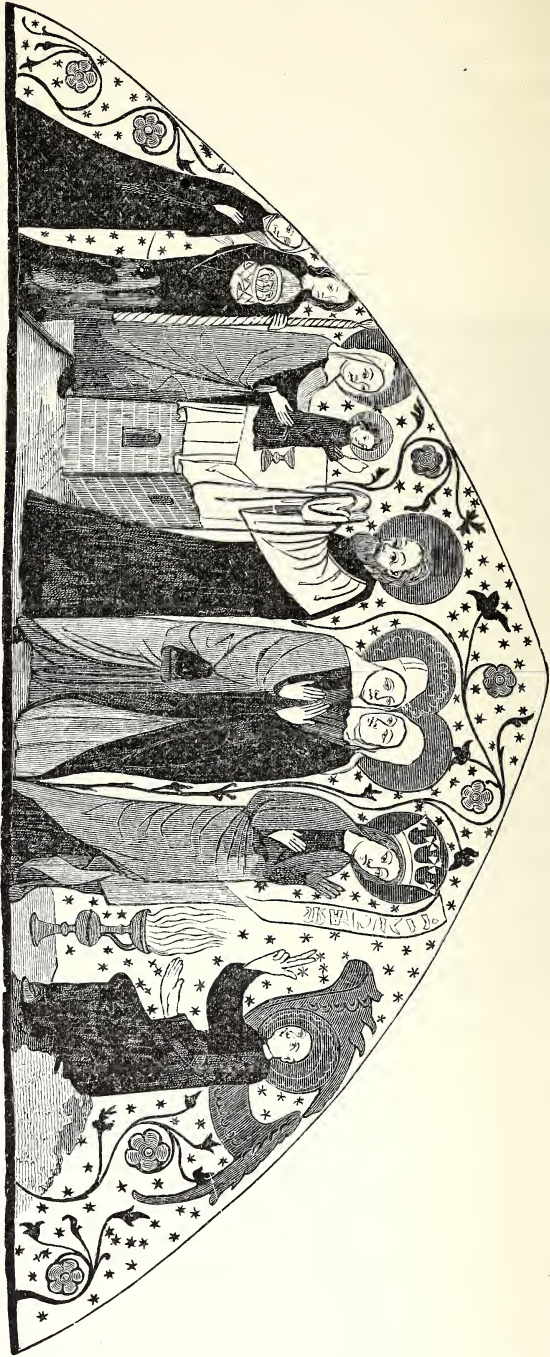
649. *Systrarnas refektorium eller kapitelrum i Vadstena kloster.*

Systrar och bröder skulle naturligtvis lefva strängt åtskilda. Kyrkan var gemensam, hon var delad i tre delar, en var brödernes, en systrarnas, den tredje allmänhetens. Systrarnas område låg norr om kyrkan, brödernes i söder. Inom systrakonventet funnos trenne hufvudbyggnader, den ene med matsal, *refektorium*, den andre med sofplatser, *dormitorium*, den tredje med samlingsrum (stufva). Systrarnas s. k. refektorium är ännu bevaradt, en enkel, men ganska pryddig pelarsal (fig. 649), hvars väggar varit prydda med målningar, af hvilka fig. 650

lemnar ett prof. Ämnena för målningarna strida icke mot fru Bir-

Fig. 650. Efter fotografafi i Antiqvarisk-topografiska arkivet. Behåddelsen, mötet med Elisabet, uppträdandet i templet.

650. *Två systerarnas refektorium.*



gittas föreskrifter. Om brödernes matsal veta vi intet mera än hvad

står att läsa i klosterdiariet för år 1399: »Brödrakonventet inträdde i stenstugan att hafva denna till refectorium.» Stenstugan är måhända hvad annars kallades lilla stenhuset. Här är helt visst tal endast om en provisorisk anordning.

Om systrarnas konventsstufva lemnas oss några upplysningar. Salen var långsträckt. Vid hvardera långsidan fanns ett bord, vid hvardera funnos sittplatser; vid det ena presiderade abbedissan, vid det andra priorissan. Vid ena smaländen, antagligen vid den, å hvilken den fig. 450 återgifna målningen förekommer, fanns ett litet altare. Vidare skulle här finnas en 'bokastol', vid hvilken den syster tog plats, som hade till uppgift att under det de andra åto läsa högt för dem. I arbetssalen funnos sittplatser för systrarna och en upphöjd plats, från hvilken abbedissan hade tillsyn öfver dem alla och deras sysselsättningar. Rörande dormitorierna ligga icke uppgifterna fullt klara. Det synes, som om ändrade förhållanden inträdt. Enligt Lucidarium lågo alla systrarna i hvar sin säng inom en gemensam sal, hvars dörr omsorgsfullt lästes af den syster, som hade nyckeln sig anförtrodd, sedan priorissan noga sett till, att hvar syster verkligen befinner sig i bädden. Helt andra förhållanden synas antydas, då det år 1405 antecknas i diariet, att man började bygga celler åt systrarna. — När biskopen det året visiterade klostret, besökte han desse celler för att se till, huruvida de på något vis stridde mot ordensregeln eller andre stadgar. Men man kan antaga, att alle cellerne voro inrymda i en ende stor sal. I ordensregeln var föreskrifvet, att brödernes sömnhus skulle byggas så, att hvar broder hade sin kammare och (eller) cell, 5 alnar lång, 5 alnar bred. Hvar broder egde rätt att låsa sin cell. År 1413 bodde bröderne i kamrar (*camere*). En af bröderne steg upp om morgonen för att deltaga i ottesången och kände då inga smärtor, hvilket intygades af den som bodde i kammaren vid sidan, men så fort han hade lemnat sin kammare, öfverfölls han af sådana plågor, att han endast med hjälp af en annan person kunde stappla fram till konfessorns kammare. Brunius uppgifver, att cellerne varit helt små: i längd 15 fot, i bredd 6, belysningen var ringa, ty hon kom genom ett fönster, som icke var annat än en lodrät springa i muren, 1 fot hög, 6 tum bred. En förmon uppgifves man emellertid hafva skaffat sig i boningshusen, nämligen en temperatur, som var reglerad genom en värmeledning.¹

Man hade ännu icke gjort sig fri från den gamle seden att för olika ändamål bygga olika hus. Inom hvardera konventsområdet funnos ock flere byggnader. Det talas om ett systrarnas *auditorium*,

¹ Man har, säger Brunius (*Konstanteckningar under en resa år 1849*), i murarne funnit sotiga eldrör, hvilka, sträckande sig både i lod- och vågräta riktningar, troligtvis tjenat till uppvärmande af kamrarne.

i hvilket de ofta om aftnarna samlades till den läsning, som kallades *collacio*.

Systrarna skulle hafva sin verld inom konventet, bröderne likaså. Men allt umgänge med den yttre verlden kunde icke undvikas. De af systrarna, som hade att sörja för det materiela, kunde icke undvika att tala med folket i hjonegården, men dessa samtal fördes — åtminstone efter föreskrifterna — med största varsamhet. Äfven om systemen hängaf sig helt åt det nya lifvet, kunde det hända, att anhörige eller vänner önskade träffa henne. Detta fick ske mellan non och aftonsången å söndagar och store helgdagar, likväl icke så att systemen trädde ut ur 'innelyckelsen'. Hon fick sitta vid det för sådant ändamål anbragta vindögat och tala genom detta. »Åstundar någon syster att ses af sine föräldrar eller af höfviske och käre vänner, må hon upplåta vindögat, men upplåter hon det icke, lofvas henne desto större lön i kommande tid.»

Äfven i andra fall, i all synnerhet för klostrets egen räkning, kunde samtal med verldsfolket blifva nödiga, och samtal behöfde äfven föras mellan medlemmar af de två konventen, då bröderne hade självården och systrarna hade att i många hänseenden sörja för brödernas lekamliga bästa. För sådana ändamål funnos byggnader, som kallades *locutoria*. Vi skulle kalla dem samtalsrum; på medeltidens svenska hette de taleportar. Det talas om 'systrarnas taleport', äfven kallad 'verldsporten', i hvilken man hade tillfälle att tala med personer från den yttre verlden. Men glädjen att höra de sinas röster torde i väsentlig mån hafva blifvit dämpad derigenom, att en annan syster alltid skulle vara närvarande, hvilken skulle höra hvartenda ord, som yttrades.¹ Som samtal måste förekomma, hvilka icke voro af personlig, utan af rent saklig art, skulle tvänne systrar vara tillskipade att gömma och vakta verldsporten. De skulle alltid vara till hands att annamma ärenden i porten och gifva svar åt verldsfolket. De hade hvar sin nyckel, hvadan ingen af dem kunde komma åt att ensam tala med utanför stående. Vi få tänka oss porten som en byggnad i utkanten af konventsområdet, af en mur delad itu. Till den inre delen kom man från konventet, i en yttre trädde man in från verlden. I mellanmuren fanns en öppning, kanske flere, för att möjliggöra samtal. År 1521 omtalas verldsporten i diariet under namnet *locutorium seculare*. Biskop Hans Brask uppträdde der inför någre bröder och uppmanade dåvarande generalkonfessorn att nedlägga sitt embete, eljes skulle biskopen med det snaraste komma in och med våld afsätta honom — »för, heter det i diariet, någon för alle okänd sak». Någre

¹ Man var i detta afseende så konsekvent, att icke ens abbedissan fick tala med verldsfolk annat än i närvara af tvänne systrar, hvilka icke tillkallades på måfå, utan skulle vara valda af abbedissan och seniorerna inom systrakonventet; de skulle 'bära klostrets börda med abbedissan'.

dagar derefter nedlade fader Karl sitt embete i systrarnas taleport. Bröderne hade sin taleport för förbindelser med den yttre världen.

Om den taleport, i hvilken systrar och bröder kunde, under vederbörlig kontroll, meddela sig med hvarandra, finnas några upplysningar i klostrets diarium. År 1428 omtalas detta *domus loquutoria* (talehus) såsom byggt intill kyrkan, med hvalf på ömse sidor af en tjock och hög mur, utan dörr, som delar huset midt itu. Läget för denne taleport kunna vi räkna ut. Han skulle ligga intill kyrkan och i gränsen mellan de två konventsområdena och, för kontrollens skuld, i närheten af konventens hufvudbyggnader — alltså invid kyrkans vestre korgafvel. I denne fanns den dörr, genom hvilken bröderne trädde in i sitt kor, alltså måste taleporten hafva legat något längre åt norr. Nedtill i korets norre mur funnos de fem små öppningar, genom hvilka systrarna framhviskade sin bikt och mottogo nattvarden. Denne mur låg således i gränsen mellan de två konventens områden, och taleportens särskiljande tvärmur torde hafva ungefär bildat en fortsättning. Antagandet af detta läge stadfästes genom en anteckning från år 1485: eld uppstod i det hus, som var ofvanpå taleporten mellan bröder och systrar [d. v. s. i taleportens öfre våning]. Af elden förstördes äfven den tillstötande delen af sjukhusets tak och det södra fönstret i brödernes kor. Emellertid hafva bröder och systrar uppenbarligen sammanträdt i systrarnas taleport, ty år 1468 nedlade generalkonfessorn sitt embete i denne inför bröder och systrar. Ett liknande sammanträde omtalas för år 1499.

Det nyss nämnda sjukhuset synes hafva legat inom brödernes område; det var väl afsedt för dem och för främmande fattige af mankön, som blifvit hemsökte af krankhet. Sjuka systrar flyttades till sjukstugan, men denna måste hafva legat inom systrakonventets område. År 1442 byggdes nya sjukhuset, hvilket synes hafva legat inom brödernes område och nära kyrkan; det är troligen detta sjukhus, som skadades af eld år 1485. Det var tio år senare åter utsatt för eldsvåda. Vid detta tillfälle förstördes böcker och tryckeriutensilier. Antagligen var klostrets tryckeri inrymdt i samma byggnad.

Klostrets inbyggare synas haft synnerlig kärlek för trädgårdar. Naturligtvis måste tvänne finnas, en för hvardera konventet. Om helgdagarne skulle abbedissan för systrarna uppläsa ett stycke af ordensregeln, så att ingen skulle kunna ursäktas sig med att icke känna denne, hon skulle vidare med systrarna hafva sådant samtal, af hvilket de kunde förbättras och i de afseenden, då hon såg något felaktigt, förmanas. Derefter fick hon tillstädja dem att samtala sins emellan eller att gå i trädgården eller gräsgården, der de kunde få friskare luft. I gräsgården torde blommor hafva odlats; blommor omtalas ofta i fru Birgittas uppenbarelser och voro tydligen för henne kära. Flere gånger omtalas brödernes trädgård (*pomerium*). År 1405 nämnes i

diariet en broder, som hade planterat trädgården. År 1506 började bröderne på egen bekostnad utvidga sin trädgård med begagnande af området mellan klostrets kyrkogård och stadskyrkan. Det blefve långt, heter det i diariet, att nedskrifva alla de tvister, som i anledning häraf uppkommo med systrarna. Störste delen af de nödiga penningemedlen fingo bröderne från en deras hjonegård, i hvilken de bryggde, bakade och slagade. Abbedissan synes icke hafva delat systrarnas uppfattning, ty hon anslog till den nya anläggningen 100 mark penningar. När arbetet företogs, var generalkonfessorn frånvarande, men hvar och en af bröderne hade skriftligen förklarat sig delaktig i beslutet. Det stannade icke härvid. År 1517 skrives i diariet, att bröderne började utvidga trädgården utmed vattnet, för att få en fiskdam. Der uppfördes för detta ändamål en stor och hög mur, som bugtade sig ut bakom *privetum* (afträdet) och derefter gick tillbaka till den gamle muren. Skrifvaren tillägger: »Mätte detta vara gjordt till gagn!» Tviflade han härpå? Han kunde åtminstone icke ana, huru kort tid bröderne skulle få njuta af sitt tillägg till trädgården och af fiskdammen.

Naturligtvis förekommo flere ekonomibyggnader.

När vi, efter förloppet af ungefär fem århundraden, blicka tillbaka på Vadstena kloster, står denna den mest storslagna af vår medeltids stiftelser för oss som ett fullbordadt helt. Men, liksom Rom, uppstod hon icke på en dag, det dröjde rätt länge innan hon kunde anses vara afslutad. Detta är visserligen ganska naturligt, men det är derjämte att noga märka, ty detta måste i ganska väsentlig mon hafva inverkat på klosterlivet, i synnerhet på dess första utbildande. Jag vill här meddela några uppgifter, som kunna vara vägledande för uppfattningen.

Kungsgården Vadstena med dennes område fanns af gammalt. När han anlades veta vi icke, ej heller huru han såg ut. Han fanns kvar, när området öfverläts åt fru Birgitta eller väl rättare åt hennes ombud. När detta skedde är ej heller bekant. De gamle byggnaderne kunde användas, men naturligtvis endast till en början. Klosterregeln kunde icke efterlefas i byggnader, hvilkes anordning icke från början blifvit bestämd af regeln; de gamle byggnaderne måste därför försvinna.

Klostrets första föreståndarinna aflod år 1381 och begrafns 'i Vadstena kyrka eller kapell' — man synes alltså hafva uppfört en mindre, provisorisk kyrkobyggnad. År 1384 'inaugurerades' stiftelsen i närvara af erkebiskopen, två biskopar och de två konventen, ehuru det föreskrifna antalet medlemmar ännu icke var fylldt. År 1398 slogs hvalfvet öfver kyrkans vestra kor, hvars sidomurar således hade uppförts något tidigare. Samma år lades grund till brödernes konventstufva (*stupa*). År 1399 begrafns en prest vid jerngallret (*iuata crates ferreas*). Man synes

således från början hafva sökt ställa sig föreskrifterna till efterrättelse. År 1402 omtalas Vår frus altare, kyrkans östra hufvudaltare, år 1403 brödernes och systrarnas taleportar, år 1405 började systrarnas celler byggas, samma år fullbordades brödernes kor i vester. Detta år omtalas *inclusio generalis* såsom nära förestående, d. v. s. nu skulle den fullt ordnade klosterlefnaden begynnas. De föregående provisoriska förhållandena äro för oss okända. År 1413 slogos hvalfven öfver (brödernes?) refectorium. År 1414 voro kyrkans murar uppförde. År 1416 började man uppföra kyrkans stenpelare, som skulle uppbära hvalfven. År 1418 fullbordades kyrkans tvärmur — jfr det föregående —, och då började kyrkans yttertak beläggas med koppar. År 1420 uppfördes hvalfven i kyrkans norre del. År 1427 omtalas, att klostrets pelare bekostades af landets stormän; 'annars hade de ännu varit ofullbordade'. Här är antagligen tal om andre pelare än kyrkans, ty de voro ju redan färdige. Samma år omtalas den hel. Annas kor. År 1430 vigde den till erkebiskop öfver Sverige upphöjde Vadstenabroder Johan Håkansson klostret i Vadstena åt Vår fru och den hel. Birgitta, utan vigning af något altare. Detta skedde i närvara af konungen och rikets store.

Dermed var klosteranläggningen betecknad som afslutad. Men ännu återstod hvarjehanda. År 1437 murades gången (*transitus*) till verldsfolkets dörr — förut hade denne gång varit uppförd af trä. År 1442 vigdes det vestra högaltaret åt aposteln Petrus, år 1443 det östra altaret åt Vår fru samt de hel. Anna och Birgitta. Detta måtte afse förnyade vigningar, af någon nu okänd anledning företagna, ty eljes hade tidigare ingen gudstjenst kunnat hållas. År 1445 voro de öfrige tolf apostlarnes altaren fullbordade. År 1455 vigdes de två i ordensregeln omtalade altaren i midten af hvar af kyrkans inre omgångar. År 1460 murades den hel. Birgittas altare (i öfre systrakoret); antagligen hade der tidigare funnits ett provisoriskt altare.

Klostret vigdes sålunda år 1430. Om tillkomsten af de två konventens byggnader veta vi alltför litet. Kyrkan kan anses hafva varit fullbordad vid midten af 1400-talet. Det behöfdes således drygt 60 år för att få klosteranläggningen afslutad, ungefär 70 år för att få kyrkan färdig. Dock strömmade ymniga gåfvor till den nya fosterländska stiftelsen.

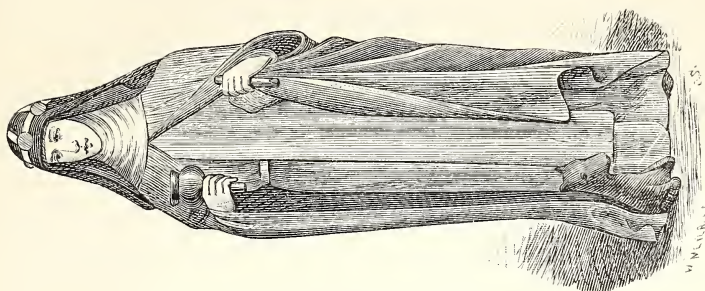
När jag redogjorde för en sisters upptagande i konventet, hade jag anledning att tala om klosterfolkets dräkt. Men hvad der nämndes behöfver fullständigas. Systrarnas gångkläder skulle vara två underkjortlar af hvitt vadmal, den ene för dagligt bruk, den andre för tvätts skuld — man bar således endast en —, en kjortel af grått vadmal och en kufvel (*cucullus*). Allt skulle i klostret vara enkelt. Här var derföre ej heller tal om utländskt kläde, utan om inhemskt vadmal, hvilket

antagligen väfdes inom klostrets område, ty man ville, så vidt möjligt var, göra sig oberoende af den yttre verlden, något som flere gånger framhålles. Upprepade gånger varnas för all högfärdig klädebonad, för stärkta eller persade [antagligen strukna], för sida eller för vida och mycket veckade kläder. 'För sida kläder' betyder släpande, ty de hvite och grå kjortlarne, 'som kallas regelns kjortlar', skulle gå ned till hälen. Kufveln skulle, när den var af qvämlig och höfvisk skepnad, gå måttligen ned till jorden. Årmarna skulle ej räcka längre ned än ytterst å mellersta fingret, den nederste delen (sköten) skulle, när systemen var sysselsatt med handarbete, bindas vid armen (uppvikas). Manteln skulle, liksom den öfre kjorteln och kufveln, vara förfärdigad af grått vadmal. Han fick icke vara rynkad eller sammanfatt, utan åtsittande och slät, om sommaren enkel, om vintern fodrad med lamm- eller fårskinn. Äfven kjorteln fick fodras med skinn. Mantelns nedre kant skulle vara en tvärspann från marken och skulle öfver bröstet hållas samman med en träknapp. Sommartiden skulle systrarna å fötterna hafva låge skor, som dock skylde hälen, och syklingar (strumpor), som gingo upp till knät, vintertiden höge skor, som gingo upp till knät, fodrade med vadmal, och lika höga syklingar. Hufvudet skulle först betäckas med en hvif, som omsluter panna och haka och i nacken sammanhålles med en nål. Deröfver skulle läggas ett vil (*velum*) af svart lärft, som skulle fästas med tre nålar, en öfver anletet, två vid öronen. Öfver vilet skulle fästas en krona af hvitt lärft, bestående af en hufvudet omslutande ring och tvänne från denne uppstigande, hvarandra korsande ribbor. Å kronan, som fästes med en nål, skulle sömmas i korsform fem små stycken af rödt kläde, liksom fem bloddroppar, motsvarande de fem såren å den Korsfästes kropp, ett vid ännat, ett i nacken, ett vid hvardera örat, ett öfverst på hjessan. Fig. 651—653 visa åtminstone delvis systrarnas dräkt, fig. 654 en Vadstena-broders.

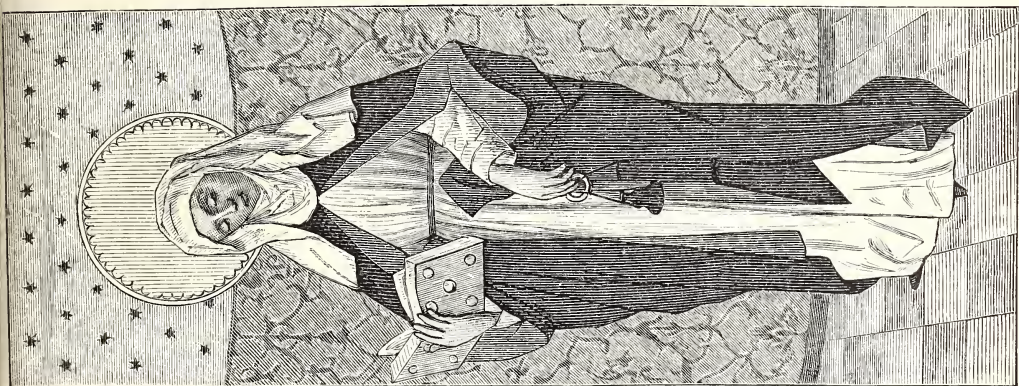
Bröderne skulle hafva två hvite underkjortlar af hvitt vadmal och en öfverkjortel af grått vadmal, en kufvel af samma tyg och färg, en hätta sömmad vid kufveln, öfver kufveln en mantel af grått vadmal. Foder af lamm- eller fårskinn till mantel och kjortel fingo användas, när så behöfdes. De tretton presterne skulle hafva på venstra sidan af manteln ett fastsömmadt rödt kors af kläde, i hvars midt skulle finnas ett litet stycke af hvitt kläde. De fyra diakonerne skulle bära på manteln en hvit cirkel och å denne fyra röda tungformade stycken. Lekbröderne skulle å sine mantlar bära ett hvitt kors och å detta fem små röda stycken.¹ Bröderne skulle hafva skor, som gingo upp till hälen, och hosor.

Ofvanstående föreskrifter, som äro hemtade ur uppenbarelserna, stämma icke i alle detaljer öfverens med ordensregeln. I denne heter

¹ Om de röda kors, som buros af fyra *familiares*, är redan taladt.



653. Den hel. Katarina.



652. Den hel. Birgitta.



651. Den hel. Birgitta.

Fig. 651—653. Efter original i Statens Historiska Museum.

det, att systrarna skola hafva en vit och en grå kjortel, hvilken senare gick ned till ankeln, ett hvitt strik (= hvifven) med kindlaga, en grå mantel utan rynkor och många veck, slutande en spann från jorden och på bröstet sammanhållen med en träknapp, höge skor om vintern, låge om sommaren. Brödernes klädebonad skall bestå af en underkjortel af vitt och en kjortel af grått vadmal, som räcker ned till midten af skenbenet, deröfver en slät och snäf grå mantel, lika lång som kjorteln, skorne höge om vintern, låge om sommaren, på hufvudet en grå hätta af kläde med kort strut. Systrar och bröder



654. Broder Jöns Budde i Nådendal.

få hafva skinnkjortlar och foder af får- eller lammskinn, när årtid, ålderdom eller sjukdom sådant kräfver. De få hafva två klädebonader, en till arbete och orena sysslor, en annan för helgdagar. De skola hafva ett bälte af svart läder med en enkel sölja af jern, horn eller ben. Systrarna bära öfver den grå kjorteln ett grått scapular (= kufveln). Systrar och bröder skola å manteln i trakten af hjertat hafva ett fingerlångt rödt kors. Det tillägges uttryckligen, att man funnit

denna drägt mera praktisk än den ursprungliga samt att vederbörande i Vadstena hade fått påfåligt bemyndigande att vidtaga ändringen.

Enkel var sålunda drägten och till ytterlighet enformig, den grå färgen var så godt som allena herskande. Hvad värre var, emedan systrarna icke bytte kläder annat än ytterst sällan, blefvo de till den grad angripna af ohyra, att det kostade dem dryg ansträngning att under gudstjensterna bevara andakten. Detta onda utrotades genom fru Katarinas böner.¹ Bland de många och detaljerade föreskrifter, som innehållas i ordensregeln och andre stadgar, finnes ingen enda, hvilken framhåller renligheten som en dygd. Så mycket mindre kunde detta förekomma, som i en af uppenbarelserna säges, att tvätt och lekamens rykt skada icke, hvadan badstuga icke skall förbjudas de helbregda, ty helbregdan skall bevaras. De helbregda må derföre hafva badstuga en gång i månaden eller hvar fjortonde dag, om helsan så tarfvar.²

Innan vi lemna kläderna, torde det vara skäl att meddela upplysning om sängarnas utstyrel. I ordensregeln heter det, att sängen skall vara gjord af bräder, på halmen skall ligga en matta, ett björnskin (efter särskild tillåtelse), ett halmkläde eller sängkläde af vadmal, men intet bolster. Under hufvudet fick man hafva ett hyende och ett örnegått, öfverdragna med lärft. Man låg iklädd samme hvite kjortel, som gjort tjenst under dagen, och öfver sig hade man ett åkläde eller sängkläde af vadmal, rya och, då så tarfvas, en skinnfäll.³

För fru Birgitta och hennes följeslagar under deras vistelse i Rom fastställdes i en uppenbarelse följande dagordning.

- Kl. 8 e. m.— 4 f. m. Sofva. Den som utan att taga skada till skäl och sinne kunde minska på sömnen, skulle detta räknas till godo.
- » 4 — 8 f. m. Läsa tider och vara i andra gudlige gerningar.
- » 8 —10 f. m. Sitta till bords. Minskning i denna tid medförde andlig lön.
- » 10 f. m.— 4 e. m. Arbeta.
- » 4 — 6 e. m. Aftonsång, nattsång och andra gudliga böner.
- » 6 — 8 e. m. Äta och dricka, kroppens höfviska hugsvalan och lättelse.

Fullt samma ordning kunde icke användas i klostret.⁴

¹ *Processus canonizationis s. Katerine.*

² *Heliga Birgittas uppenbarelser*, del 4, s. 64.

³ Det finnes dock ett ganska liberalt tillägg: »Är det så, att någon icke gitter ligga i den hvite kjorteln eller annars som nu är sagdt, då må dem medgifvas att ligga å bolster och vadmalslakan eller på linnelakan.» Samma liberalitet rådde äfven med afseende på maten. Till den, som icke nöjde sig med den mat, som sattes fram för alla, eller med den tillmätta portionen (*proventa*) kunde abbedissan skicka annan mat eller tillägg. Undantag af dessa slag kunde väl svårligen undgå att framkalla afundsjuka.

⁴ Det dagliga lifvet i Vadstena kloster är tidigare skildradt af O. Quensel i *Kyrklig Tidskrift* 1897, s. 299 f. och H. Schück i *Ur gamla papper*, femte serien (*Lifvet i Vadstena kloster*) s. 52.

Gudstjensten upptog en dryg del af dagens timmar. Bröderne följde i deras gudstjenst ritualen i det stift, inom hvilket klostret var anlagdt. För systrarna var en särskild ritual fastställd, hvilken i svensk text kallas *Jungfru Marie örtagård*. Denne är utgifven af R. Geete och af honom försedd med en upplysande och sammanfattande inledning, till hvilken jag hänvisar.¹ Såsom namnet antyder, var systrarnas gudstjenst afsedd att förherrliga Vår fru, och hade gudstjensten hvar dag till föremål att framhålla en särskild sida af den hel. jungfruns lif och väsende. Det sjufaldiga officiets innehåll var fördeladt på följande sätt: *söndagen* firades den hel. Treenigheten och modern jungfru Marias värdighet, nästan som om hon vore en fjerde person i guddomen, *måndagen* englaskarornas jubel öfver Guds moder, *tisdagen* jungfru Marias lof förebådadt af patriarker och profeter, *onsdagen* jungfruns afelse och födelse prisas af jordens folk, *torsdagen* jungfrun födde Sonen, *fredagen* moderns sorg öfver Sonens lidande och död, *lördagen* jungfru Marias himmelfärd. Vid stora högtider inträdde vissa ändringar af ritualen. Som jag i det föregående meddelat en utförlig redogörelse för den romerska gudstjensten i vårt land, har jag ej här plats för en detaljerad framställning af den birgittinska gudstjensten. En sådan må sparas till en monografi öfver fru Birgittas klosterstiftelser.

Den dagliga gudstjensten börjades naturligtvis mycket tidigt och inleddes med brödernes ottesång i det vestra koret. Systrarna väcktes i dormitoriet med ringning i dervarande klocka, deras toilett kan icke hafva tagit mycken tid, och de skyndade till läktaren i kyrkans östre ände. Under tyst läsande af fader vår, ave Maria, trosbekännelsen och ära vare Gud bidade man den tid, då bröderne hade slutat, och då börjades systrarnas ottesång, under hvilken systrarna ofta skulle stiga upp, då de under långa läsningar ofta blefvo gripna af sömn och lättja. Brödernes prim och omedelbart derefter följande ters aflöstes af systrarnas prim, derefter följde i systrarnas kor deras Vårfrumessa, och omedelbart derefter förekom systrarnas ters. Omedelbart efter detta gingo systrarna i procession, parvis, ut till den inom deras område uppkastade grafven, kring hvilken de samlade sig, så att alla kunde se, huru abbedissan tog upp en handfull mull ur grafven. Systrarna läste *de profundis* och en kollekt. När detta var slutadt, gingo de systrar, som hade uppdrag att under veckan tjena i ett eller annat afseende, till sina arbeten, de öfriga skyndade sig åter in i kyrkan och till systrakoret, hvarest de sysselsatte sig med gudlig läsning och böner till dess bröderne hade slutat sitt sext. Omedelbart derefter sjöngo systrarna sitt sext. Efter detta följde brödernes högmessa² och deras non, hvarefter systrarna sjöngo sitt non. »Är vetande,

¹ I *Svenska fornskriftsällskapets samlingar*.

² Systrarna borde åhöra denna. Jfr *Lucidarium*, s. 88.

att från det brödernes ottesång börjas och till dess systrarnas non är lyktadt, skall ej vara återvända eller tystnad i sång och Guds lof med ljudande röst i kyrkan, ty alltid skall ljuda glädjens och helsans röst i rättvisa människors hemman.»

Nu var 'Guds tidedgård lyktad', och då inträdde en hvilans tid. En kort stund efter det systrarnas non var slutadt, ställde sig priorissan inom refektoriet eller konventstugan framför det lilla altaret vid gafvelväggen, fattade strängen till ringklockan, som satt på husets tak, och höll denna i rörelse, under det hon såg på den å altaret stående bilden, så lång tid, att man kunde hinna läsa *miserere mei deus, pater noster, ave Maria, credo* och *salve regina* — d. v. s. priorissan läste ur minnet allt detta, under det hon ringde. Systrarna gjorde sig under tiden färdiga och samlades i konventstugan, der de efter ålder inom klostret intogo sine platser vid de två långa borden. Hvar syster sade, om hon kunde det, bönen *benedicite*; de som ej kunde det läste ett fader vår och fem ave Maria. De för tillfället tjänande systrarna framburo maten fördelad i lika portioner (*prebende, proventor*). En enda soppa (sod) fick förekomma vid måltiden, af kött eller fisk fingo tvänne anrättningar förekomma. Abbedissan, som var mera gynnad i matväg, kunde af hvad för henne framsattes dela med sig åt systrar, som hade större aptit än andra, samt åt sådana, som på grund af klenhet eller sjelfsvåld önskade annan mat än den för dagen bestämde.

Under måltiden lästes högt. Sedan måltiden och läsningen fortgått en stund, gaf abbedissan ett tecken med en liten klocka eller genom att slå på bordet med knifven. Alla upplyfte då sina händer och läste tre gånger englahelsningen, lade derefter händerna i knät till åminnelse af den allra beskaste värk, som vår herre Jesus Christus tålde i sina välsignade händer, då de så hårdeligen genomslogos på korset med de store och stubbote jernspikarne, och i Hans allestädes genomsargade allra menlösaste lekamen. Abbedissan gaf något senare ett nytt tecken med samma verkan. När systrarna voro 'väl vederqvickta och mestadels skäligen mätta', stod vishussystemen upp, och samlade i en därför afsedd skål alla halfva brödstycken och satte denna framför abbedissan, som skar dem i mindre stycken — det var de fattiges andel. När alla systrarna voro 'väl och skäligen mätta', gjorde abbedissan det tredje tecknet, alla skulle då af innersta hjerta tänka på Guds miskund, som kallat dem till en renlifves-orden, icke till någon helig mans, såsom Benedictus, Bernhardus eller Augustinus, utan till den, som Han sjelf dikterat. Vidare skulle de — liksom ock vid de två föregående tecknen — tänka på välgörare, vänner och fränder samt 'alle dem, som äro betecknade med den hel. Trefaldighets beläte'. De tjänande systrarna samlade då hop för de fattige smulor och kanter. Efter någre vaxlade formler satte sig lectrix och veckans upppassande systrar till bords. De öfriga gingo, under det de läste *miserere mei*

Deus, i procession in i kyrkan för att tacka för måltiden, derifrån in i auditoriet, hvarest abbedissan gaf dem den helt visst välkomna tillåtelsen att upplåta munnarne till samtal.

Professor Schück antager,¹ att tiderna till och med nonet varit sammanpressade inom en mot kyrkans allmänna bruk stridande kort tid, så att det hela var afslutadt redan kl. 8 f. m. »I annat fall nödgas vi antaga, att klosterfolkets andakt oafbrutet fortgått i tolf timmar — från kl. 3 på natten till kl. 3 på middagen —, hvilket onekligen blir en väl lång tid, i synnerhet om vi erinra oss, att de under hela denna tid ej fått njuta någon föda. Af åtskilliga skäl, på hvilka här vore för vidlyftigt att ingå, framgår ock, att man var färdig med nonen redan kl. 8 på morgonen.» Dessa åtskilliga skäl känner jag icke, men det måste anses hafva varit omöjligt att till vid pass fyra timmar sammanpressa två ottesångar med tillhörande *laudes*, två prim, två ters, två sext, två non och två högmessor förutom systrarnas besök vid grafven. Att man icke slafviskt höll sig till timplagen framgår redan deraf, att alla tider här voro dubbla, ännu mera deraf, att systrarnas högmessa var lagd mellan brödernes och systrarnas ters. Det säges uttryckligen i en uppenbarelse:² »Nu för det att i Guds mönster sjunges Guds heder sju gånger om dagen, så vill jag, att först skola bröderna sjunga sina tider å skipade timmar, att derefter systrarna något litet långsammare fullkomna sitt embete, hvilket sjutal icke förlägges efter solens gång, utan göra de så mycket de förmå, dock så att de göma [iakttaga] timmarne så mycket de förmå.» Ett annat ganska viktigt vittnesbörd innebär föreskriften, att under långfastan skola klerkerne sjunga aftonsång före middagen och systrarna efter middagen, då det slår 3 eller der när.³

Före middagen hade systrarna ingen tid till handarbeten, för de ständigt återkommande gudstjensternas skuld.⁴ Handarbetet hölls högt i birgittinerklostren: »Såsom de tjena Gud med munnen, så tjena de ock med andre lemmar, att de genom lekamligt arbete blifva qvämligare till andligt arbete.» Efter middagen samlades systrarna i en höfvisk sal eller i ett fagert och vidt hus med lysande vindögon och qvämlige stolar här och der. För abbedissan fanns en upphöjning, å hvilken hon skötte sitt arbete och från hvilken hon kunde hafva tillsyn öfver systrarna under deras arbete. »De systrar, som kunna skrifva, gånge att skrifva, de som skola öfverläsa, gånge att rätta böcker, andra systrar, som kunna göra sömgering eller sprangade gerning [spetsverk?] eller reda till altarekläder, gånge hvar och en till sin gerning, likaså de systrar, som kunna skära och sömma brödernes och systrarnas

¹ *Ur gamla papper*, femte serien, s. 64.

² *Fru Birgittas uppenbarelser*, del 4, s. 52 f.

³ *Lucidarium*, s. 92.

⁴ Det kunde dock hända, att abbedissan, 'af någon vedertorft', befallde systrar att arbeta äfven före middagen.

kläder.» Alla, utom de sjuka, skulle idka handarbete, abbedissan skulle se till, att hvar och en finge det arbete, som passade bäst.

Arbetet inom klostret var ganska drygt. Vi hafva sett, huru många gudstjensterna voro dag ut och dag in, ännu mera tid togo de vid de stora helgerna. Prestbröderne voro i allmänhet fritagne från världsliga arbeten, de hade nog med att vakta sitt gudliga embete, de skulle hvar söndag under messan uttyda dagens evangelium på modersmålet för alle åhörare, de skulle uppenbarligen predika å alle större helgdagar. Sjelfve skulle de bekänna sina synder tre gånger om året — detta gällde äfven systrarna — inför generalkonfessorn, men som bikt förekom mera än han kunde hinna med, fick han utse hjälpare bland bröderne. Systrarna skulle å skärdag (= skärtorsdag), påskdag, helge torsdag (= Christi himmelfärdsdag), pingstdag, juldag och å vissa andra stora högtider taga nattvarden. Bröderne skulle utom de dagliga tiderna och messorna förvätta den gudstjenst, om hvilken frikostige gifvare förordnat. Flere bröder omtalas såsom utmärkte predikanter.¹ Någon verksamhet utanför klostrets murar hade de deremot icke.

Inom systrakonventet ledde abbedissan de andliga arbetena. Det ålåg henne att i detalj inpräglä i systrarnas sinnen klosterregelns innehåll, sörja för uppbyggliga samtal och uppbygglig läsning.

Systrarnas sång i kyrkan betydde så mycket mera, som orgor icke funnos, men sången, för att vara god, kräfde mycken öfning. Sången inom klostret ordnades af magister Peter Olofsson, som hade varit fru Birgittas särskilde bikt-fader († 1378). Han biträdde i detta arbete af Kettilmund, en af de tidigaste bröderne i Vadstena († 1384). Deras arbete fortsattes af deras lärjunge syster Kristina Nilsson († 1399), som under lång tid var priorissa och skötte sig så väl, att hon i diarriet får eftermälet att hafva varit liksom mästarinna för alla de öfriga. Hvarjehanda allmänna föreskrifter rörande systrarnas kyrkosång finnas, alla gående ut på enkelhet och samhällighet, den som hade bättre röst fick icke göra denna gällande på de andras bekostnad. »Alla skola iakttaga endrätighet i sång och i psalmer. De hafve ej för lång dvala, vare ej heller för mycket stackota, utan qvämlig och beskedlig måtta och dvala vare i läsning, pauseran, punkteran och ändalykt, ej börje den ene koren sin vers i psalmen förr än den andre koren har slutat sin, icke må en börja långt, en annan kort, en lågt, en annan med upphöjd röst, utan försöke en hvar att samljudligen innelycka sin röst i korens ljud, ingen må upphöja eller framdraga rösten såsom till dårlig högfärd, åstundande mera att täckas menniskor än Gud.

¹ »Broder Johannes prest, en af de förste som inträdde i Vadstena-religionen († 1391), hade en stor nåd att predika och var brännande att predika. Han kallades af scmlige den andre Chrysostomus. Han kunde hela bibeln utantill. Han samlade flere band af predikningar för hela året, såväl för söndagar som för helgons dagar.»

Den syster, som icke kan sämja sig med de andra i sången, tige eller sjunge sakteligen hellre än hon med ropande röst gör oljud för alla.» »Hvar syster hafve sin psaltare öppen framför sig, att det icke blir någon märklig villa eller oljud i koren. Alla systrar, som sjunga i koren, skola hafva sina ögon och akt till noterna, sången och böckerna, i hvilka de sjunga, de skola alltid sjunga i böckerna, enkannerligen de unga.» »Systrarna skola hvar dag sjunga högtidligen, såväl å sökne som å helge dagar, derföre skola de noga akta att de ej sjunga alltför snart, utan sjunga samman medelmåttigt, gladeligen, med all vördnad och skälig måtta. Men å större högtider få de längre högtidligen framdraga sången än de göra i hvardagssångerne. Deras sång vare, såsom det heter i en uppenbarelse, sedlig, måttlig, mogen och enfaldig, ej med bruten röst, ej med diskant, ej i ropande röst, utan fast hellre full med all ödmjukhet och gudlighet.»

I båda konventen sysselsatte man sig flitigt med skrifning. Hvarje-handa uppgifter härom förekomma i klostrets diarium. År 1410 afled en syster, som väl förstod att skrifva, och en broder, som skref mycket, såväl predikningar som andra märkliga saker. År 1433 afled en broder Ulf. Huruvida han skrifvit något finnes icke uppgifvet, men om honom säges, att han väl kände hvilka personer voro afsedde i fru Birgittas uppenbarelsen. Hade han lemnat efter sig anteckningar om hvad han i detta afseende visste, skulle det hafva varit af yttersta vigt. År 1436 afled syster Estrid Gudmarsdotter, hvilken hade skrifvit det mis-sale, som användes vid högaltaret. Två år senare afled broder Anders Jakobsson, som rättade de böcker man använde i koret. År 1477 afled syster Botild Pedersdotter, 'som var en god skrifverska'. År 1501 valdes syster Anna Fickesdotter till abbedissa, af ädel börd — hon hörde till ätten Bülow —, ädlare genom seder och klokhet, ytterst litterärt bildad för att vara qvinna.¹ År 1520 intogs i konventet Margareta Andersdotter från Vadstena stad, som hade tillräcklig litteraturkännedom i förhållande till kön och ålder.² Antagligen var hon ung. Den broder, som hade uppdrag att skrifva diariet, synes icke hafva haft de allra högste tankar om qvinnans förmåga att sysselsätta sig med litterära värf. Samma år afled syster Kristina Hansdotter Brask, »som var god skrifverska och skref ganska många böcker». Att sysslandet med litteratur ansågs vara regel för systrarna framgår allra tydligast af en anteckning för år 1498 rörande en enka Birgitta Andersdotter, som intogs i klostret: »hon saknade litterär bildning, men var likväl from».³ Flere handskrifter, nedskrifna i Vadstena och Nådendals kloster, finnas ännu i behåll. Om birgittinernes betydelse i litterärt hänseende får jag tillfälle att tala i näste del.

¹ Literatissima secundum conditionem illius sexus.

² Competentis literaturæ secundum sexum et ætatem suam.

³ Illiterata, sed tamen devota.

En del systrar egnade sig åt det anspråkslösa värfvet att tillskära och sy kläder åt medlemmar af båda konventen. Man ville så vidt ske kunde inom klostret, utan anlitande af den yttre världen, utföra alla de arbeten, som behöfdes för klostret och dess inbyggare. Det var derföre ej mer än naturligt, när systrarna år 1447 åtog sig att tvätta brödernes kläder.

Att tillskära och sy klosterkläderna kräfde icke någon synnerlig skicklighet. Men i klostret utfördes sömnadsarbeten, hvilka stodo vida öfver handverkets alster. År 1454 afled syster Anna Klasdotter, som var mycket hemmastad *in arte plumaria*, d. v. s. i konsten att brodera. Systrarnas finare handslöjd ingick från första stund i den plan, som var uppgjord för verksamheten i Vadstena kloster. Redan den första bulla, som stadfäster ordensregeln, omtalar det guld och det silfver, som behöfdes för konstsoömnad. Liksom sägnen låter så godt som alla dyrbarare altarskåp i våra kyrkor vara till Sverige införda i sammanhang med det trettioåriga kriget, så har det blifvit sed att som klosterarbeten från Vadstena beteckna en myckenhet kyrkliga broderier, som ännu finnas i behåll i svenska kyrkor. I denne punkt, liksom i så många andre, hafva vi icke att lägga minsta vikt vid sägnen, deremot torde vi med all rimlighet kunna antaga, att de prestkläder från medeltiden, som ännu förvaras i Vadstena kyrka, hafva tillverkats inom systrakonventet, och de vittna om ett synnerligen godt arbete. Att brodera var ingalunda uteslutande ett klosterarbete, ty i vår medeltids städer funnos handverkare-konstnärer, som broderade och i följd deraf kallades perlstickare.

Abbedissan granskade hvar lördag de arbeten, som systrarna hade utfört under veckan.

I Vadstena, liksom i Nådendal, har spetsknyppling förekommit ända in i nyaste tid som husslöjd, och å båda orterne anses det hafva varit tradition från systrakonventet, som gifvit upphof till industrien. Det är möjligt, att sägnen i detta fall är riktig, ehuru vi icke hafva några intyg om spetstillverkning inom något af dessa kloster.

Det har redan talats om en klosterbroder, som skar i trä och som målade. Det är möjligt, att någre af de träbilder, till störste delen förträfflige, som än i dag förvaras i Vadstena kyrka, blifvit utförde af klosterbröder, liksom ock de fig. 650 återgifna målningarna i systrarnas konventstufva. I Skalunda kyrka i Vestergötland har funnits ett altarskåp, å hvars baksida lär hafva stått att läsa i 'munkstil', att arbetet blifvit år 1466 fullbordadt af Nils Håkansson målare i Vadstena. Konstnären kallas icke broder, och någon broder med detta namn omtalas icke i klostrets diarium. Målaren har således varit borgare i den klostret tillhörige staden Vadstena. Äfven andra antydningar finnas om ett inom den lille staden blomstrande näringslif, uppenbarligen framkalladt genom inflytande från klostret.

Vi få ej i detta sammanhang förgäta broder Peter astronomen, hvilken år 1506 återvände till klostret efter att hafva förfärdigat det stora och dyrbara uret i Uppsala domkyrka — det kostade 700 mark —, hvilket visade icke blott dagar och timmar utan äfven månens af- och tilltagande, alle planeters rörelser och de timmar, under hvilke hvar planet ansågs regera. Det reparerades af Polhem och var sedan i gång, till dess det förstördes genom 1702 års brand.

Det är i främsta rummet systrarnas förhållanden, hvilka jag i det föregående skildrat, på grund deraf att vi veta mera om dem än om brödernes.¹

Vi återvända nu till dagordningen.

Eftermiddagens arbete pågick intill första ringningen till aftonsången. När denna hade ljudit, samlades systrarna fulltaligt till hvad kallades *indulgete*, förlåtelsestunden. De ordnade sig på öfligt sätt i tvänne korer. Den högre koren läser först ett Ave Maria och böjer sig derefter djupt för den andre koren, sägande: »Förlåten oss, för Guds och Hans mildaste moder Marias skuld, om vi dröfvat eder med ord eller med gerning eller tecken eller nickan, och vi förlåta eder fullkomligt gerna, om I brutit något mot oss.» Den andre koren följer exemplet. Derefter gingo systrarna till aftonsången.

En kort stund efter aftonsångens slut ringde priorissan i konventstugans bordklocka för att kalla systrarna till nattvarden eller nattdrycken. De tjenande systrarna skulle se till att hvar och en hade framför sig en kanna med drycken och hvad annat var nödigt. Denna måltid var kortare än middagens och afslutades med *gracias* i kyrkan. Derefter fingo systrarna göra hvad dem täcktes — den första verkliga friheten under dagens lopp: arbeta efter egen vilja, till lekamens och själens gagn, gå i kyrkan att bedja sina böner eller vara i gudlige tankar eller andliga beskådelser, gå i örtagården för att få friskare luft, till sin lekamens lättelse, eller samtala inbördes utan sqvaller och fåfänga ord.

Det dröjde icke länge, innan det ringde till *collacio*. Åter samlades alla systrarna i auditorium eller å annat för ändamålet skipadt ställe. Systrarna satte sig ned till höger och venster, den som skulle läsa, vid bokstolen. När abbedissan trädde in, helsades hon vördnadsfullt, och så lästes några mirakler eller helge mäns lefverne e. d. Härvid, liksom under måltiderna, lästes alltid på svenska, »så att alla, både boklärdade och olärdade, måtte förstå det som läses». Härifrån gick man till kyrkan för att hålla nattsången (*completorium*).² Efter dennes slut

¹ Bröderna intogo sina måltider tillsammans 'med andra klostrets hjon', dock vid eget bord. En broder kunde, derest han erhöi lof af syslomannen eller gårdmästaren, bjuda någon att deltaga i måltiden.

² *Collacio* tillhörde icke klosterväsendets första tider. Ordet hade i utlandet dubbel betydelse: dels läsningen af kyrkofädernes skrifter, dels en derpå följande vederqvickelse i refektoriet, i början med en läskedryck, senare med en fullständig måltid. Jfr Glaire, *Dictionnaire des sciences ecclésiastiques*.

vandrade systrarna i procession ut ur kyrkan, under det de af abbedissan, priorissan eller seniorn bland dem bestänktes med vigvatten, och nu hördes Ave Maria-ringningen från kyrkans takryttare. Under tiden hafva fyra *custodes ordinis*, två och två, gått omkring i klostret, för att se till att allt är i god ordning, huru de systrar, som hafva embete, sköta sig, att alla läs äro väl låsta och att elden är väl bevarad. När nattklockan ljud, måste deras värf vara slutadt, ty dessa väkterskor skulle liksom öfriga systrar låsas in i dormitoriet för natten. Allt arbete var nu slut för den dagen, och skulle enhvar reda sig till natten — hvilket icke kan hafva tagit lång tid — och läsa (d. v. s. utan bok) i stillhet hvad hon bör läsa eller det hon om dagen försummat, och skulle enhvar betänka, huru hon framlidit den dagen och hvad hon den dagen förskyllat i godt och i ondt. Sängklockan ringde inne i dormitoriet, då släcktes alla ljus, endast en lampa spridde ett matt sken öfver den sofvande skaran.

Med afseende på fastande har Birgitta uttalat en ganska liberal åsigt. Hon hörde Christus säga: »Mine helige män tvingade icke sin lekamen derföre att de hatade honom, utan derföre att de ville temperera honom till Guds tjenst, och icke tvingade de sig derföre att de trodde sig af sådant tvång vara värdige att få mitt rike utan min miskund, ty äfven om menniskan hundra gånger dräpte sin lekamen, vore hon ej derföre värdig att få mitt rike af sin förskyllan, om Jag framginge mot henne med rättvisa. Derföre är det mig kärt och annammeligt, att menniskan gifver sin lekamen hvad han behöfver, liksom man gifver detta åt de vanmäktiga kreaturen.»

Det oaktadt fastades ganska mycket inom Vadstena kloster. »I adventen före julen, före pingstdagen och före Mikaelsmessan faste hvar och en efter generalkonfessorns eller sin egen skriftefaders råd, särdeles de som vilja taga Jesu Christi lekamen. Aftnarne före jungfru Marias fyra dagar (kyndelsmessan, bebådelsen, upptagandet och födelsen), före apostladagar samt den hel. Johannes döparens, alla helgons, helga lekamens och den hel. Mikael's dagar och långfredagen skola alla torrfasta, men vid alla andra tider om året faste de efter som den hel. kyrkans sedvänja är. — — De skola vakta, att de alltid äro beskedliga i deras fasta och vaka, så att de icke raskeligen vanskas för någon oskälighet i Guds tjenst och i klostrets arbete och ärenden, klostret till stor skada, bröder och systrar till bedröfvelse och tunga. De skola i alla deras gerningar, lekamliga och andliga, grannligen gömma [iakttaga] skäligheten, ty den dygden är en fullkommelse till alla andra dygder. Också är märkande, att i all fasta äro undantagna de, som äro kränka och åldriga.»

I en annan redaktion af ordensregeln heter det: »I adventen skola alla fasta vid fastemat allt till min födslo dag, och fredagen näst före faste-

gångssöndag (*dominica quinquagesima*) skola de börja att fasta vid fastemat och fasta till påsk, från fredagen efter helge torsdag och allt till pingstdagen skola de fasta vid fisk och hvit mat, från andre helgekors dag och till Mikaelsmessan skola de fasta vid fisk och hvit mat, från alla helgons dag och till advent skola de fasta vid fisk och hvit mat. Desse dagar skola de fasta vid vatten och bröd: (dagarne) före min moders fyra högtider, alla apostlaaftnar, aftnar till Johannes ante portam latinam, Johannes döparens, den hel. Mikael och alla helgons dagar, långfredagen, helge lekamens afton och den hel. Augustini afton. I all fasta äro sjuka och gamla undantagna, dock så att hvad kyrkan bjuder om fasta, göres efter kyrkans skipan. Men i den fasta, som är skipad å regelns vägnar, må abbedissan undantaga och dispensera efter sin skälighet. — — Om året må de äta kött fyra gånger i hvar vecka, söndag, måndag, tisdag och torsdag, men i desse dagars nattvard skola de äta fisk och hvit mat. Onsdagen skola de icke äta kött hvarken till middag eller nattvard, men de få äta fisk och hvit mat. Hvar fredag under året skola de fasta vid fastekost. Lördagen skola de fasta vid fisk och hvit mat.

I Lucidarium finnas ett par närmare upplysningar om iakttagande af fastan. Litet efter systrarnas aftonsång samlades de i konventstugan, hvar och en på sin plats vid bordet, lectrix vid bokastolen. Men läsningen blef der icke lång. Vid abbedissans första tecken intog hon sin plats vid bordet. Måltiden var kortare än den vanliga. Framför hvar syster stod en kanna med drycken 'och annat som behöfdes'. När systrarna fasta vid vatten och bröd, skulle vattnet vara kokt i bjugg eller korn, för köldens skuld och för kroppens ovana vid återhåll. Äpplen, päron, nötter o. d. lades i lika store högar framför hvar och en. Efter aftonsången samlades systrarna åter i konventstugan för en kort stund och utan läsning. Drycken bestod af vatten. Under långfastan sjöngo klerkerne aftonsång före middagen och systrarna efter middagen, då klockan slår 3 eller der när. Efter systrarnas aftonsång sjöngo bröder och systrar i vexelsång *Ave maris stella*. När sången var lyktad med tillhörande kollekter, började bröderne om söckenaftnarna genast *vigilias pro defunctis*, systrarna skulle under tiden läsa hvad dem blifvit förelagdt. Derefter ringdes till konvents-drycken.

Till de band, som ålades klosterfolket genom den trägna gudstjensten och genom fastande, kom ett tredje, som helt visst var mycket tungt att bära, nämligen den stränga tystnaden. Från det de lemnade bäddarne tidigt om morgonen skulle de vara tysta intill dess vårfrumessan var förbi, intet ord fick yttras annat än i följd af tvingande nödvändighet och äfven då endast efter särskildt tillstånd af abbedissan. Efter messan fingo systrarna mellan småtiderna, dock icke hvar som helst, tala sinsemellan om andlig kunskap, ordensregelns

iakttagande och verkligen nödvändiga saker intill dess man tagit plats vid middagsbordet. Efter tacksägelsen för maten i kyrkan fingo de tala med hvarandra, till dess de två korerne mötte hvarandre för att ömsesidigt utbedja sig förlåtelse, strax före aftonsången. Så skulle åter tystnad råda intill dess tacksägelse hållits i kyrkan efter nattvarden. Då gafs full frihet att tala, men blott för den korta stund, som förekom före *collacio*. Sedan skulle tystnad råda under aftonen, under natten, och stod således denne tystnad i sammanhang med den, som skulle vara från uppvaknandet på morgonen till slutet af vårfrumessan. När med söndagen nya systrar öfvertogo veckobestyren, skulle de af abbedissan begära lof att under de tider, tystnad skulle råda, uttala det, som deras uppdrag kräfde.

Att döma efter hvarjehanda detaljerade förbud, som meddelas i ordensregeln, synes man under medeltiden hafva varit mycket benägen för tungans synder. »De skulle vakta, att de icke hafva 'lösläte' i ord, tecken eller 'ögnaläten', dem förbjudas alle oseder, som uppkomma genom opassande later, kroppens eller hufvudets åthäfvor, 'kankerlåt', löje eller hädelse. De, som häftigt insjukna eller af stort arbete äro trötta eller vanskeliga eller tyngda af ålderdom, få söka hvila i sjukhuset och der intaga sina måltider, under tillsyn af en senior-syster. Systrarna å sjukhuset unnas att hafva höfviska samtal och måttfull glädje med låg röst, att tala det som är i sanning nödortfigt, det gudligt är och hugnadsord; de skola alldeles vakta sig för sqvaller, fåfånga ord och baktalan, fly osanning, mångtalan och opassande löshet, fåfånga visor eller sorgliga sånger.» Under eftermiddagens arbete skulle systrarna vakta sig allra mest »att de icke blanda sig i onyttig talan eller i otuktiga ord, med rop och öfvermått af talan eller med röstens upphöjande i 'kankerlåt' och omåttligt löje». Såsom sqvaller och fåfånga ord äro förbjudna systrarna, så förbjudas dem äfven lösaktiga och osedliga tecken, i synnerhet sådana som beteckna förbannelse eller eder.» Mindre om talet än om sederne yttras i kap. 7 i *Lucidarium*: »Systrarna skola vara prydda och omkringsatta med all qvämlighet i sederne och dygdernas täcknad. De skola vakta sig med största åtvakt från all otukt och ohöfviske löslater, de skola ej hafva tecken till något det, hvaraf löslät eller någon ostadighet kan komma, vare sig i koret eller annanstädes, de skola afhålla sig från osedliga kroppens åthäfvor eller otuktiga rörelser af händer och fötter, från skälfvande haka, tuggande läppar och uträckt tunga, de skola alltid hafva sig med stadig kroppens sedlighet och all hogens gudlighet, stående, gående eller sittande, de skola hafva sina ögon nedböjda till jorden och hjertat upplyft till Gud.»

Det groteska, som så ofta uppenbarar sig i medeltidens konst, synes haft sina motsvarigheter inom det dagliga lifvet.

Man har åtminstone i många fall funnit sig väl i klostret, om vi få döma efter de många år, som lefnaden der varat. Icke sällan omtalas i diariet personer, som i drygt femtio år tillhört klostret. Det myckna fastandet har åtminstone icke alltid framkallat magerhet. En syster Katarina Arvastesdotter, som hade upptagits i konventet år 1465, var år 1506 — således efter 41 års vistande i innelyckelsen — intagen å sjukhuset och hade, då hon kände döden närma sig, mottagit sakramenten. Strax derefter föll hon från stolen ned på golvet, med den bedröfliga påföljd att hon bröt nacken af sig 'i följd af kroppens tyngd och fetma'. Anlag och behof vexla, för somliga torde klosterlifvet med dess försakelser och dess stillhet varit i hög grad kärt, för andra torde det icke hafva varit så lätt att foga sig i den nästan fullständiga söndringen från allt i världen. Till mången kom utöfver den bundenhet, som sjelfva innelyckelsen innebar, sjukdom, som för långa tider fjättrade vid bädden. Att döma efter ordensregeln egnade man de sjuke en synnerligen öm omvårdnad.¹

När dödsstunden närmade sig, kallades generalkonfessorn, försedd med det som erfordrades för nattvarden och sista smörjelsen, och följd af någre höfviske bröder — ända in i det yttersta, äfven inför dödens majestät, hölls på den regeln, att ingen broder fick närma sig en syster utan vittnen — att inträda i systrarnas konvent. När döden kommit, gick brödrakonventet in för att hemta den döda, som jordades enligt den ritual, som var bruklig i Linköpings stift. Den broder, som hade i uppdrag att skrifva klostrets diarium, antecknade dödsfallet och tilllade ofta ett omdöme om den döde samt om hans eller hennes verksamhet under lifstiden.

När ett dödsfall hade inträffat i någotdera konventet, skulle full gudstjenst göras med nio lektier och tre psaltare. Under en hel månad skulle en kollekt läsas för den döde, såväl i högmessan, såvida denna icke var *duplex* eller *totum duplex*, som efter tiderna, dessutom efter *gracias*, som lästes efter dagens tvänne måltider. 'När månaden är framliden, hafves månadsmot, som är vigilier med nio lektier, och när året är framlidet, hafves årsmot på samma sätt; bröderne sjunga både vigilier och messor'. Härutöfver skulle fyra gånger om året hafvas åminnelse för alla framlidna systrar och bröder, under kyrkans hufvudfastedagar om våren, sommaren, hösten och vintern, och i denna åminnelse läse hvar syster, som kan dem, vigilier med nio lektier. Så uppehölls sambandet mellan dem, som gått hädan, och de efterlevande.

Vadstena kloster hade betydelse icke blott för stiftarinnans fosterland och för grannlanden, hvilka sände döttrar och söner till inträde

¹ Om en Vadstena-systers siste dag har O. Quensel skrivit i *Kyrklig tidskrift* 1897, s. 193 f.

i den nya stiftelsen. Vadstena kloster uppträdde som en institution, hvars område sträckte sig lika långt som den kristna världen.

Sedan ordensregeln år 1378 fått ny stadfästelse, gällande icke endast Vadstena, utan hvarhelst han uppträdde, och sedan fru Birgitta högtidligen förklarats för helgon den 7 oktober 1391, började hennes orden vinna insteg i flere främmande land. Äfven i dessa tider med dålig samfärdsel hade hennes rykte vunnit stor spridning, hvarförutom, då tecken af en djupt och vida gående opplösnings krafter allt oftare och mäktigare uppenbarade sig, det låg för de fromma nära till handen att ifrigt gripa efter allt nytt, som syntes lofva ändrade och bättrade förhållande. Birgittinerklostren blefvo många.¹

I Danzig, med hvilken stad Sverige stod i liflig handelsförbindelse, bodde en grupp af fallna qvinnor, som ångrade sitt syndiga lefverne, tillsammans i närheten af den hel. Katarinas kyrka, förste gången omtalade år 1392. Tyske ordens stormästare, den äfven i Sveriges historia uppträdande Konrad von Jungingen omhuldade detta *domus penitencium*, botgörerskornas hus, och utverkades för detta påflig stadfästelse år 1394: de qvinnlige medlemmarne skulle vara 40 med 2 prester. Deras hus skulle vigas till den stora synderskan Maria Magdalenas och den hel. Birgittas ära. De skulle lefva efter den hel. Augustini regel, hvilket senare närmare bestämdes till Birgittas ordensregel. År 1396 invigdes nunnekonventet, år 1397 medgaf påfven upprättandet af ett brödrakonvent vid sidan af systrakonventet, och detta vigdes år 1400. Ända till år 1409 var det föreskrifvet, att inga andra fingo intagas i systrakonventet än fallna qvinnor, som ville öfvergifva synden. Såsom stridande mot birgittinerregeln ströks denna bestämmelse nämnda år. I detta klosters kyrka upptog det förhöjda systrakoret det östligaste hvalfområdet i hvart af de tre skeppen äfvensom det närmaste hvalfområdet i midtskeppet.² Klostret i Danzig kallades *Marienbronn* (*fons Mariæ*).

Till slutet af 1300-talet hör äfven en klosterstiftelse inom Italien, det land, i hvilket fru Birgitta lefvat så länge och vunnit stort erkännande för fromhet och hög benådning. En florentinsk ädling Antonius de Albertis anhöll hos påfven om tillstånd att till den hel. Birgittas ära grunda ett kloster med tvänne konvent å en ort i stadens närhet, kallad *Paradisus* eller *Porta paradisi*, och gafs det påfliga tillståndet år 1392. Stiftaren vände sig till klostret i Vadstena för att få förhållandena ordnade i full öfverensstämmelse med ordensregeln. Den nya stiftelsen hade att bekämpa oblida öden, men fick lång varaktighet. Ännu år 1675 funnos båda konventen. Senare försvann brödrakonventet.

¹ Jfr T. Höjer, *Bidrag till Birgittinerordens historia i Kyrkohistorisk årsskrift* 1901. Han sysselsätter sig med klostren vid Danzig, Florens, Reval, Lybeck och Stralsund.

² Jfr Schultz, *Danzig und seine Bauwerke* (1855), pl. 15.

År 1396 var det tal om anläggning af ett birgittinerkloster i sjelfva Rom, inom den del af staden, som kallas Trastevere. Det kom under 1400-talet till stånd, men hade allenast ett konvent.

År 1405 anlade tre borgare i Reval, Henrik Swalbart (eller Swalberch), Henrik Huxer och Gerlik Kruse ett kloster kalladt *Mariendal* vid hafsstranden, 4 kilometer från staden Reval. Två år senare, då sexton systrar och sex bröder sökte inträde i den nya stiftelsen, vände man sig till Vadstena för att få organisationen genomförd. Påflig stadfästelse erhöles år 1411. I Reval började man frukta, att klostrets läge kunde innebära vådor för staden: 'huru lätt kunde icke en fiende intaga klostret och förvandla det åtminstone för en tid till ett fäste'. Klostret blef dock aldrig flyttadt. Först år 1436 var det färdigt, år 1577 förstördes det af Ryssarne. Kyrkan står ännu qvar som ruin — liksom i Vadstena en hallkyrka, d. v. s. med tre lika höga skepp. Det vestra utsprånget för brödernes kor saknas. Systrakoret i kyrkans östre del har hvilat på åttkantige pelare, påminnande om dem, som förekomma i Vadstena. Några fönster äro rikare dekorerade än de i Vadstena.¹

När dr. Filippa år 1406 färdades från England till Norden, för att vigas vid k. Erik, befann sig i hennes följe en riddare Henrik Fitzhugh, herre af Ravenswater, hvilken i november samma år besökte Vadstena. Han åtog sig der att anlägga ett kloster af samme orden i England och skänkte för sådant ändamål sitt gods Hintrim i närheten af Canterbury. Emellertid kom detta kloster icke till stånd, men ersattes af ett annat, hvilket år 1415 anlades af k. Henrik V af England, dr. Filippas broder. Det kallades *Sion* monastery och låg i Middlesex. Grundstenen lades den 22 februari 1415, år 1420 vigdes 24 systrar, 5 prester, 2 diakoner och 4 lekbröder. Klostret var blomstrande intill de våldsamma stormar, som hemsökte England vid medeltidens slut. År 1533 flyktade Sions inbyggare till birgittinerklostret i Dendermonde, återvände för en kort tid till hemmet under dr. Marias regering, förjagades derifrån af dr. Elisabeth och förde derefter länge ett oroligt, kringflackande lif: de vistades i Dendermonde, i ett kloster i Zeeland (4 år), helt nära Antwerpen (5 år), i staden Antwerpen (1 år), i Mecheln (7 år), i Rouen (14 år) och fingo slutligen år 1594 i Lissabon en fristad för mera än två och ett halft århundrade. År 1861 afreste den dåvarande klosterbefolkningen till England och till ett af dem inköpt nunnekloster af Augustini-orden. År 1884 upp-

¹ Nottbeck och Neumann, *Geschichte und Kunstdenkmäler der Stadt Reval* (1893), s. 130 f. Enligt Olearius, citerad af O. Celsius, *Continuatio de coenobiis birgittinis* (1751), använde man i Mariendals kloster, för att lindra den tryckande tystnaden, ett teckenspråk: pekfingeret hållet upprätt betyder Christus, att vidröra hufvudet med pekfingeret = konfessor, med två finger = abbedissa, att draga pekfingeret öfver bröstet = läsning, att svänga en knuten näfve med utstående tumme = det bryr jag mig ej, om o. s. v.

fördes åt dem ett nytt kloster i Devonshire, hvilket ännu finnes till, dock endast som systrakonvent.¹

Det varma intresse, som dr. Filipa hyste för fru Birgittas stiftelse i Vadstena och hennes orden, hade väl uppstått först efter hennes ankomst till Norden och torde väl få anses vara uppkommet genom inflytande från dr. Margareta, som var denne orden synnerligen huld och bevågen. Möjligt är äfven, att den egendomlige k. Erik redan då hade fattat intresse för birgittinerorden. Han, hvars bild framträder så mörk, var en ifrig klosterbyggare. Dr. Margareta hade företagit förberedande åtgärder: hon hade på Låland inköpt ett gods Skeminge, för att på detta uppföra klostret *Mariebo* (*habitaculum Marie*). Hennes död år 1412 lät denne plan, liksom helt visst många andre, blifva ofullbordad, men efterträdaren upptog hennes tanke. Redan år 1413 infann han sig i Vadstena kloster, lofvade att fullborda byggandet af dess kyrka samt förverkliga dr. Margaretas stiftelse å Låland. Han begärde derföre tillstånd af konfessorn och bröderne att inträda i deras konvent och iakttaga dervarande förhållanden, hvilka skulle tjena till förebild. Bröderne gjorde svårigheter mot ett besök af en lekman, ehuru stiftandet af ett nytt ordenskloster måste på det högsta hafva intresserat dem. Slutligen fick dock konungen inträda, men jämte honom af främmande endast erkebiskopen af Lund. Vadstenadiariet säger, att konungen efter att hafva beskådat någre lokaler, gått ut från konventet 'med stor hugsvalelse'. År 1416 sändes, på konungens begäran, från Vadstena kloster dess generalkonfessor, fem andre bröder och tre systrar för att grundlägga klostret på Låland, nästa år åter två bröder, hvilka skulle stanna der i tre år. Samma år 1417 utfärdade k. Erik och erkebiskopen i Lund ett öppet bref, i hvilket manas att omhulda klostret med gåfvor. Hvar ogift, som kommit till myndig ålder, hvar enkling eller enka skulle gifva en penning, hvar gift man, för sig och hustrun, 2 penningar, för hvar barn på 16 år skulle föräldrarne gifva en penning. Mariebo kloster fortvar in i reformationstiden, det var det sista af de danska klostren, men då var brödrakonventet upplöst och systrarna skulle rätta sig efter den nya liturgin. Klosterkyrkans grundplan är meddelad fig. 467.

Ungefär samtidigt uppstod i Danmark ett annat birgittinerkloster, kalladt *Mariager*, Marias åker, inom Århus stift på Jutland. Daugaard kan icke uppgifva dess stiftelseår, men antager att det fanns till, åtminstone som något börjadt, redan år 1412; måhända är detta årtal för tidigt. I Vadstena-dariet omtalas icke detta kloster, hvilket fortlevde till reformationstiden.

¹ Jfr Dugdale, *Monasticon anglicum* del 6 (1830), Aungier, *History of Syon monastery* (1840). Tidigare författare hafva uppfattat Lord Ravenswaters och k. Henrik V:s stiftelser som olika kloster, hvilket är ett misstag.

Klostret Mariendal synes hafva varit mycket lifaktigt. Redan år 1413 anlades derifrån klostret *Marienwold* (*silva Mariæ*) vid staden Mölln, i närheten af Lybeck. År 1418 vigdes i Vadstena tre klerker från Reval till klosterbröder, af hvilke två efter en vecka begåfvo sig till Marienwold, för hvilket detta år omtalas abbedissa, konfessor och två konvent. Anordningarna synas hafva fortgått småningom. För samma år finnes antecknad, att den i birgittinernas ordensregel omtalda klosterdrägten antogs i Marienwold. År 1426 sändes från Vadstena två bröder till Marienwold för att derstädes 'återställa endrägten'. Missförhållanden hade således uppstått, och deras snara afhjelpande var så mycket nödvändigare, som just det året birgittinerordens generalkapitel skulle hållas i Marienwold. År 1534 förstördes klostret af Holsteinarne, dess inbyggare flyttade till en dem tillhörig *Birgittinerhof* i Lybeck, men klostret med dess besittningar indrogs fullständigt år 1558.

År 1418 intogs i Stralsunds tänkebok en anmälan från en borgares enka i staden, att hon skänkte penningar till uppförande af ett nytt kloster invid den hel. Maria Magdalenas kapell strax utanför stadens mur. Hennes tanke upptogs derefter af en af stadens borgmästare och redan år 1421 grundades klostret *Marienkron*, under medverkan från Marienwold. Borgmästare och råd godkände stiftelsen, dock med vissa villkor: staden skulle utse visse *procuratores, coadiutores et provisores* — med andra ord kontrollanter, hvilke skulle öfvervaka byggnadsarbetet, gifva råd rörande anskaffande af lifsförnödenheter och bränsle, pröfva och afgöra, hvilke personer fingo intagas i klostret, afgöra, huruvida klostret fick mottaga jordagods, innehafva, odla eller låta odla landgårdar eller utvidga sine byggnader. Villkoren voro till ytterlighet stränga, men Marienwolds kloster godkände allt och lofvade att, om så önskades, skaffa ett godkännande från det nya klostret, så snart detta blifvit färdigbildadt. Klostret blef rikt och konventen växte, så att man år 1446 fann sig nödsakad att utvidga byggnaderne. Redan i början af sin tillvara kom Marienkron i tvist med Marienwold, antagligen rörande det inbördes förhållandet mellan moder- och dotterkloster. Vadstenaklostrets prior eller generalkonfessor lämnade år 1424 åt priorn i Mariendal uppdrag att å hans vägnar söka bilägga misshälligheterna. År 1487 hade Marienkron 54 systrar, 12 + 8 bröder. När båda konventen år 1514 hade blifvit bannlysta af biskopen i Schwerin, vände de sig till Vadstena med begäran om hjälp. Tvänne ombud från Vadstena lyckades det att förmå biskopen att taga tillbaka bannlysningen. Sjelfva tvistefrågan drogs under påfvens dom. Klostret ödelades elfva år derefter.

Kring Östersjön, i Danmark, i Italien och England hade birgittinerorden vunnit insteg innan man i Norge följde exemplet, och dock gingo ur landet kostbara gåfvor till klostret i Vadstena. Vid Bergen fanns ett benediktinerkloster kalladt *Munkalif*, hvilket hade

gått ned så långt, att der lefde endast en äldrig abbot och en munk eller två. Man tänkte sig möjligheten att för dem finna en tillflyktsort annanstädes och upplåta åt birgittiner klosterbyggnaderne, lämpade efter föreskrifterna i deras ordensregel. Genom underhandlingar, förda under åren 1421—1426 utverkades påflig tillåtelse till denna anordning, men birgittinerstiftelsen i Munkalif blef ej fullt färdig förr än år 1434. Klostret förstördes år 1455 af hanseaterne.

Någon tid derefter inträffar något ganska egendomligt. Birgittinerna flyttade tidigast år 1459¹ från Munkalif ända bort till det forna cistercienserkloster Hovedö vid Oslo, hvarest de voro installerade åtminstone hösten 1467.² År 1478 utfärdade abbedissan, generalkonfessorn och båda konventen i Hovedö ett bref, vid hvilket hänga de två Munkalifskonventens sigill: det är således birgittinerklostret i Munkalif, som vi återfinna i Hovedö kloster, icke en ny stiftelse. Ungefär vid samma tid (år 1476) utfärdades ett bref af, bland andre, 'Paulus abbas in monte sci Michaelis cisterciensis ordinis', men klostret Mikaelberg är detsamma som Munkalif. Ett byte mellan de två klostermenigheterna har således egt rum, men det gick tillbaka år 1478 eller 1479, då Munkalif åter blef birgittinerkloster, Hovedön åter cistercienserkloster. Man synes hafva onödigt gjort sig mycken möda. Klostret i Munkalif synes icke hafva varit mycket betydande, ty det tarfvade hjälp från moderklostret i Vadstena. År 1510 begärde det norska klostret äfvensom biskopen i Bergen, att man skulle sända dit bröder från Vadstena; två sändes i stället för den ene, som då återvände till Vadstena efter att i tio år hafva vistats i Munkalif.

K. Erik af Pommern hade en syster Katarina, som säges hafva blifvit uppfostrad i Vadstena kloster.³ Hon förmäldes år 1407 med Johan I af Neumarkt, son af kejsar Ruprecht och 1410—1443 herskare öfver Pfalz, liksom fadern varit.⁴ Pfalzgrafvinnan ifrade för upprättande af ett birgittinerkloster inom Pfalz och vann mannens samtycke. År 1420 erhöles påflig tillåtelse, år 1426 utfärdades stiftelseurkunden. Två år senare vände sig pfalzgreffen till Mariebo, det af svågern upprättade klostret, för att få klosterfolk. Mariebo sände år 1430 fem bröder. Brödrakonventet upprättades först, från år 1433 tillkom systrakonventet; äfven till detta sändes klosterfolk från Mariebo. Pfalzgreffen hade för ändamålet inköpt ett gods Eichelberg, icke långt från Nürn-

¹ Vadstena-diariet omtalar Munkalif som birgittinerkloster ännu år 1458. Derefter omtalas det icke i diariet med säker tidsuppgift förr än år 1489.

² Lange, *De norske klostres historie i middelalderen* s. 131 uppgifver, att Vadstena-diariet nämner Hovedön som birgittinerkloster först år 1468, men i den af honom anförda anteckningen under detta år heter det, att en Vadstena-bröder föregående höst hade skickats till Hovedö.

³ Det hände att unga flickor uppfostrades i klostret. Vadstena-systemen Katarina Algotsdotter vistades åren 1509—1512 i Nädendal och förde derifrån med sig en flicka, hvilken hon sände åter år 1515: »hon kunde då väl sina stycken både i bok och annat, som henne behof göres.»

⁴ Deras son var Kristofer, unionskonungen i Norden.

berg, och skänkte detta till 'vår Skapare, den hel. jungfru Maria, Guds moder, alla helige korer och den hel. frun Birgitta'. Klostret erhöi namnet *Gnadenberg* (*mons gracie*). En af systrarna från Mariebo förestod till en början klostret, men hon och de öfriga vände åter år 1438, emedan de hade svårt att reda sig med det främmande språket, och då valdes den första abbedissan, naturligtvis en af tysk börd. Samma år lades grundstenen till klosterkyrkan, som skulle ersätta det provisoriska kapellet.¹ Pfalzgrafve Johans andra gemål Beatrix, som öfverlefde honom, visade stor frikostighet mot klostret. När kyrkan hade fullbordats, flyttades till denna liket af pfalzgrafvinnan Katarina (†1426). Beatrix och fyra barn af pfalzgrafve Johan begrofvos likaledes i klosterkyrkan. År 1446 utfärdade biskopen i Linköping ett aflatsbref för alle dem, som besökte den hel. Birgittas relikier i Gnadenberg vid Nürnberg och dervid bådo ett fadervår. Borgare i Nürnberg voro frikostige mot klostret och satte in i detta sina döttrar. Vi kunna icke följa klostrets utveckling, hvilken redan blifvit utförligt skildrad.² Säsom något, hvilket vi icke känna från våra svenska birgittinerkloster, må dock här meddelas, att klostret i Gnadenberg vid större högtider, särskildt vid nyåret, sände dess gynnare lyckönskingsbref. Formulären finnas i en handskrift, som förvaras i riksarkivet i München. Ett af dessa bref har lydelsen: »Af mitt hjertas stora begär och af alla min själs krafter önskar, beder och begär jag åt eder Jesus, vår allra käraste, till ett saligt nytt år jämte all Hans godhet och beskärande af all Hans nåd.» Ehuru mycket omhuldadt af fromma menniskor, led klostret stundom nöd. I början af 1500-talet heter det i afslutningen af en räkenskap: »Alltså äro utgifterna under hela året större än inkomsterna», i en annan heter det: »Hvad vi behöfva af kläder för båda konventen, det spinna och bereda vi åt oss sjelfva af ullen från våra får, vi kunna icke köpa kläder under ett år för 100 gulden.» Man hade tydligen i Gnadenberg en annan uppfattning än i Vadstena, ty der ville man att alla arbeten för klostret och klosterfolket skulle utföras utan anlitage af främmande. Möjligen hade Vadstena-klostret större hjälpmedel än klostret i Gnadenberg. I följd af reformationen vard klostret upplöst.

Gnadenbergs klosterkyrka var till utstyrseln prydligare än klosterkyrkan i Vadstena. Hon — d. v. s. icke klosterkyrkan af åren 1438—1483, utan en senare, från början af 1500-talet — qvarstår ännu som ruin; kyrka och kloster förstördes år 1635 af en svensk trupp. Kyrkan var en treskeppig hallkyrka med fyrkantigt kor i vester. Åttsidiga pelare skilde skeppen från hvarandra. Den af Birgitta föreskifne om-

¹ Det gick emellertid långsamt med uppförandet af kyrkan: hon vigdes först år 1483.

² Binder, *Geschichte der bayerischen Birgittinerklöster*, i *Verhandlungen des historischen Vereins der Oberpfalz und Regensburg*, del 48 (1896).

gången fanns äfven i Gnadenberg, men öfver denne förekom en annan omgång, hvilande på hvalf slagna öfver den förre. Den egendomliga, men mycket prydliga anordningen af fönstren: en bred fördjupning i muren, i hvilken förekomma tre spetsbågiga fönster, det mellersta mycket högre än de två andra, kan ses å en plansch i Binders nyss anförda arbete.

Ungefär samtidigt med Gnadenberg anlades birgittinerklostret *Scala Coeli* eller himmelsstegen i Genua. Byggnaderne voro fullbordade år 1426 och klosterfolk anlände från det florentinska Paradisus. Redan året derefter var klostret representeradt vid generalförsamlingen i Vadstena. År 1477 var klosterkyrkan fullbordad. Klostret egde bestånd till år 1799.

År 1429 fanns i Lublin ett birgittinerkloster, kalladt *Thronus Marie*; Marias tron. K. Vladislav II af Polen ville år 1410 fira minnet af segern vid Tannenbergs öfver tyske orden genom att på slagfältet (Grünnefeld) uppföra ett birgittinerkloster. I hvilken mon planen förverkligades känner jag icke, men det antages att det är samma kloster, som från och med år 1429 förekommer i Lublin. Detta kloster hade år 1487 fyratio systrar och 11 + 5 bröder. Efter 1675 upphäfdes brödernes konvent, år 1837 systrarnas. De systrar, som icke ville lemna den ort, der de funnit en fristad, fingo stanna qvar. År 1860 voro ännu tre i lifvet, med en ålder af 75, 79 och 90 år.

I närheten af den holländske¹ staden Hertogenbosch anlade en from och rik enka år 1434 ett birgittinerkloster, som erhöll namnet *Aque Marie* eller Marienwasser (på holländska Koudewater): abbedissa och tre systrar kommo från Marienkron, priorn kom från Paradisklostret vid Florens, två prestbröder från Mariebo. Detta sammanförande af element från kloster i olika land måste hafva haft en mycket stor betydelse. Marienkron och Mariebo voro mycket ifriga att vinna ökade områden för birgittinerne, Marienwasser följde exemplet. När under 1500-talet Hertogenbosch efter en lång belägring gifvit sig, blefvo alle klosterbröder utvisade, men systrarna — vid den tiden voro de 56 — fingo stanna qvar, klostergodsen indrogos till staten, men åt hvar klostersyster tillförsäkrades en måttlig statspension. Ehuru den ena systemen afled efter den andra, märktes ingen minskning i requisitionerna af pension, myndigheterna vidtogo då undersökningar och funno att nya klostersystrar i hemlighet blifvit antagna. Förbud utfärdades för konventets rekrytering. Den sista klostersystemen afled år 1711, i en ålder af mera än 100 år.

Det nästa ordensklostret uppfördes på närmare håll. Fru Birgitta och hennes stiftelse hade naturligtvis uppmärksamrats äfven i Finland.

¹ Ett odateradt bref från Marienwold säger: »Några kloster af vår orden äro började inom Holland, dock icke i enlighet med ordensregeln.» Detta har väl småningom ändrats.

Nu uppstod tanken att hugna Finland med ett eget birgittinerkloster. Vid en herredag i Södertelje, augusti 1438, beslöts, på det riket måtte komma ur sin stora bedröfvelse, att det i Finland påbegynta systraklostret af den hel. Dominici orden skulle ändras till ett birgittinerkloster, hvilket skulle vigas Gud till heder, jungfru Maria, den hel. Johannes döparen, som synnerligen är rikets patron, den hel. Anna och den hel. Birgitta. Denna anordning fick påflig stadfästelse, och klostret anlades på Karinkylä inom Masku socken, inom en dal, hvilken gaf anledning till klostrets namn *Nådendal* (*vallis gracie*). Åtminstone provisoriske byggnader uppfördes med stor skyndsamhet, så att redan år 1440 fyra systrar, tre prestbröder och en lekbröder kunde sändas till Finland för att taga den nya stiftelsen i besittning. Instiftandet af Nådendals kloster var uteslutande en handling af fromhet. Man ville härmed vinna för mena allmogen andlig hugnad, själagagn och syndabättring samt att riket måtte desto raskare komma ur sin dröfvelse till frid och rolig stadge och på det att de systrar och bröder, som skulle uppehålla gudstjenst derstädes, måtte så mycket roligare tjena Gud och bedja för rikets herrskaps och för allmogens stadge». Läget var emellertid illa valdt, så att man redan år 1441 måste vända sig till riksrådet med anhållan om en annan plats. Riksrådet skänkte då Helgeå-godset i Bjerno socken, men redan följande år skänker riddaren hr Henrik Klausson och hans maka Ailos gods i Reso sn, ifall Nådendals kloster blefve å detta uppfördt. Läget var ypperligt, och de privilegier, som tidigare voro lemnade klostret, bland dem rätt till köpstad invid klostret, förnyades för den nye platsen.¹ K. Kristofer förbehöll sig, ehuru klostret nu skulle uppföras på enskild grund, att fortfarande få anses vara dess grundläggare och skyddsherre. Han tänkte helt visst på moderns kärlek till birgittinerorden och det på hennes tillskyndan anlagda klostret Gnadenberg.

Klosteranläggningen å det definitiva stället var i hufvudsak lika Vadstena. Enligt Leinberg² har kyrkan en längd af 147 fot, en bredd af 92, och är af två gångar fyra pelare delad i tre skepp. Ett högkor fanns i vester, en sakristia (?) i öster. Det vestra högkorets golf låg högre än kyrkans. Kyrkans yttermurar stödjas af sträfpelare. Systemarnas byggnad »torde haft åtminstone tvänne våningar» och gick från midten af kyrkans norra långsida rätt ut, med — i följd af terrängförhållandena — en böjning åt nordvest. Denne byggnad hade en bredd af 15—20 alnar, men en längd af ungefär 100. »Nunnornas konventstuga, 8 famnar lång, synes ha utgjort en skild byggnad, placerad vinkelrätt mot hufvudbyggnaden.»

¹ Denne var icke en dal, utan en höjd, men det ursprungliga namnet bibehölls.

² *De finska klostrens historia* (1890): Leinberg begår misstaget att förlägga munkarnes kor till kyrkans östre ände. Han har blifvit vilseledd deraf, att det vestra koret nu kallas nunnekyrkan.

I begynnelsen var förbindelsen med Vadstena mycket liflig, gång efter annan foro bröder, äfven systrar, öfver från moderklostret till Nådendal, men vid midten af 1450-talet började det finska klostret stå på egna fötter. Men redan år 1462 måste moderklostret åter gripa in, ty missförhållanden hade uppstått i Nådendal, hvilka synas hafva gällt förhållandet mellan bröder och systrar. Det slutade med att Åbo-biskopen gjorde en noggrann visitation och »installerade systrar och bröder i deras skilde bostäder jämlikt ordensregeln». Det ser ut, som om de tidigare förhållandena icke hade varit fullt reglerade.

Slutet af medeltiden var för Nådendals kloster ytterst svårt. Rysarnes uppträdande inom Finland vållade betänklig minskning i inkomsterna, hvartill äfven andra omständigheter bidrogo. Pest hem-sökte ock vid tvänne tillfällen klostret. Hösten 1508 dogo inom loppet af ungefär en månad icke mindre än 35 systrar och bröder. Man vände sig då till moderklostret med bön om hjälp. Sex systrar och två bröder, bland dem generalkonfessorn, sändes då till Nådendal och skulle stanna der i tre år, på det klostret skulle bättras och ökas i personer och regel.

Nådendals kloster upphörde naturligtvis i följd af reformationen.

I Essig, inom Rhenprovinsen, hade i början af 1300-talet byggts ett kapell och hospital, hvilka, antagligen år 1457, lemnades åt Milla von Amelunx, 'abbedissa i klostret Sonnenberg vid Utrecht', för att hon skulle upprätta ett birgittinerkloster, hvilket erhöll namnet *Mariens-tern (stella Marie)*. Detta kloster fick dock en helt kort varaktighet, ty det öfvergafs redan år 1457 af birgittinerna och innehades der-efter först af augustiner, sedan af premonstratenser.¹ Birgittiner-klostret synes hafva blifvit flyttadt till annat ställe.

I närheten af Godesberg (nära Bonn), hvilket af gammalt tillhörde erkebiskoparne af Köln, fanns ett kloster för systrar af den hel. Augu-stini orden, hvilket hade kommit i upplösningstillstånd: systrarna ville icke hålla sig inom innelyckelsen. Erkebiskop Dietrich von Moers tog därför år 1450 klostret ifrån dem — de fingo begifva sig hvart de ville — samt kallade abbedissan och generalkonfessorn i Marienkron att öfvertaga det lediga klostret med dess egendomar, för att der upp-rätta ett systra- och ett brödrakonvent efter birgittinerregeln, *Marien-forst*. Erkebiskopens åtgärd godkändes följande år af påfven. Organisa-tionen synes hafva blifvit lätt gjord, ty den första abbedissan, den som hade efterträdt de organiserande från Marienkron, afled redan år 1452. Ännu på 1760-talet egde detta kloster bestånd.

Inom Rhenprovinsen, mellan städerna Calcar och Xanthen, hade man under förre hälften af 1400-talet hittat en Mariabild, som be-fanns vara undergörande. Grefve Adolf af Cleve byggde med anled-

¹ Clemen, *Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*, del 4, s. 233.

ning häraf år 1441 ett kapell, i hvilket bilden förvarades. Hans enka, Maria af Burgund, anlade på denne plats ett birgittinerkloster, som fick namnet *Marienbaum*. Det uppgifves hafva hyst 60 systrar och 25 bröder och har således varit betydande — låt vara att siffrorna knappast alltid voro så höga. Under reformationstiden led klostret nöd, men systrakonventet blef icke formligen upplöst förr än år 1650, brödernes konvent år 1688.¹

Det uppgifves, att ett birgittinerkloster *Stella Marie* (*Marienstern*) anlades år 1457 från klostret Marienwasser i staden Kempen (den stad af hvilken Thomas a Kempis fått sitt tillnamn). Det är väl troligt att detta kloster är en fortsättning af det förut omtalade klostret Marienstern i Essig i Rhenprovinsen, hvilket öfvergafs af birgittinerna år 1454. Marienstern i stiftet Utrecht hade år 1487 35 systrar, 7 + 3 bröder.²

Det berättas, att ett annat birgittinerkloster, kalladt *Marienweingarten* eller *vinea Marie*, stiftades i närheten af Utrecht år 1461. Moder var klostret Marienwasser, hvilket sände elfva medlemmar för att upprätta den nya stiftelsen. Denna hade år 1487 45 systrar, 8 + 3 bröder.

Ett rätt ansenligt birgittinerkloster måste *Marienthron* eller *Thronus Marie* i staden Dendermonde i Flandern varit. Det stiftades år 1464 från Marienwasser, hvilket sände dit som grundläggare af arbetet tolf medlemmar. År 1487 hade klostret 44 systrar, 12 + 4 bröder. Att klostret länge hade stor betydelse sluter jag deraf, att det vid två olika tillfällen och för långa tider kunde bereda en fristad åt de systrar, som flyktat från Sion i England. Simon Hörman, som var prior i birgittinerklostret Altomünster 1669—1701 och sysselsatte sig med ordens historia, vet intet att berätta om klostrets stiftare, öden och upplösning.

Grefve Johan von Öttingen hade af tacksamhet för en räddning ur lifsfara stiftat ett kapell i Mainingen och slutligen ett kloster (år 1437), hvars plats för korta tider innehades af Augustiner-bröder, benediktiner och 'Marienknechte'. Enligt sagan var det genom himmelska uppenbarelser, som grefvens uppmärksamhet riktades på birgittinerorden, representerad genom klostret Gnadenberg. Grefve Johan dog, men arbetet fortsattes. Påflig stadfästelse för ett birgittinerkloster erhöles år 1459, och stiftelseurkunden gafs år 1472. Namnet blef

¹ Clemen, *Die Kunstdenkmäler der Rheinprovinz*, del 1, s. 286 f.

² Från ett håll uppgifves, att abbedissan Milla von Amelunx i klostret Sonnenberg vid Utrecht kallades att upprätta birgittinerklostret i Essig på 1440-talet: hvilket varade till år 1454. Från en annan sida uppgifves, att klostret Marienstern stiftades år 1457 från Marienwasser samt att Marienwasser stiftades af Milla van Kempen, som slutligen blef klostrets abbedissa och afled år 1457. Jag har icke haft tillfälle att göra några närmare undersökningar rörande saken, som i detta mitt arbete endast är en liten detalj, men det synes mig ytterst troligt, att Milla von Amelunx i stiftet Utrecht är densamma som Milla von Kempen i samma stift Utrecht samt att det nederländska Marienstern är en fortsättning af det tyska.

Maria-Mai. Följande år sändes från Gnadenberg åtta systrar för att hjälpa till vid början af klosterlefnaden. Som klosterbyggnaderne ännu icke voro fullbordade, mottogos de af abbedissan i cistercienser-klostret Kirchheim Magdela, hvars fader grefve Ludvig XI af Öttingen hade varit samman med fru Birgitta i Rom — säggen visste för öfrigt att förtälja, att fru Birgitta under färden från Sverige till Rom kommit till Mairingen; fordom utpekade man der en brunn, ur hvilken hon skulle hafva druckit. Föga var då gjordt för klosterbyggnaderne, men redan hösten 1473 försiggick införandet i den nya stiftelsen. Först år 1481 egde den slutliga invigningen rum, och vid denna upptogos i klostret, utöfver dem, som hade inträdt under förberedelsetiden, sexton systrar och nio bröder. År 1487 funnos här 33 systrar, 4 prestbröder, 4 diakonbröder och 6 lekbröder. Den första abbedissan nedlade vid hög ålder sitt embete år 1500. Hon afled redan följande år, och hennes sista ord till systrarna voro: »Kära barn, varen i gudlig kärlek underdåniga och lydiga edre föreståndare; varen fridsamma och ödmjuka inbördes, älsken hvarandra.» I tänkeboken heter det: »Den allsmåttige, barmhertige Guden vare hennes eviga lön för allt godt!» Klostret hugnades med stora gåfvor, många sökte inträde i klostret, men när Luthers läror blefvo bekanta, trädde den ene brodern ut ur klostret efter den andre. »Många gingo från oss för lutheriets skuld.» Under bondekriget anfölls och förderfvades klostret år 1525, oroligheterna forforo, och under 1560-talet upplöste sig birgittinerklostret af sig sjelf. Byggnaderne öfverlemnades, sedan lugn hade inträdt år 1607, åt franciskanerorden.

Maria-Mai låg i närheten af Nördlingen, inom stiftet Augsburg.

En dotter af Maria-Mai var *Altomünster*¹ i öfre Baiern. Här fanns af gammalt ett kloster, upprättadt redan vid midten af 700-talet för benediktinermunkar. Desse flyttade år 1047 öfver till Altdorf, och benediktinernunnorna, som tidigare bott der, flyttade då till Altomünster. Der lefde deras efterföljare till inemot slutet af 1400-talet, då genom vanvård klostret var förfallet och hade förlorat det mesta af sin egendom. När en abbedissa afled år 1478, valdes ingen att träda i hennes ställe. Två år senare lemnade nunnorna klostret.

Altomünster låg inom det område, som tillhörde hertig Georg den rike af Baiern-Landshut, förmäld med Hedvig, dotter af k. Kasimir IV af Polen. Det är antagligt, att hon, som måste hafva känt birgittinerklostret i Lublin, väckt sin mans intresse för den svenske orden. År 1485 hade han begärt och erhållit påflig tillåtelse att upprätta ett birgittinerkloster i Landshut, men det kom icke till stånd. Med anledning af benediktinerklostrets i Altomünster undergång — nunnorna hade öfvergifvit det, byggnaderne voro fallfärdige, gudstjensten hade

¹ När klostret skulle tilldelas birgittinerne, ändrades namnet till *Maria-Münster*, men det gamla namnet var allt för inrotadt för att kunna bortläggas.

upphört — begärde han samma år hos påfven, att det gamla klostret skulle förklaras upplöst samt att klostret med ännu kvarvarande egendom skulle upplåtas åt birgittinerorden. År 1487 gaf Innocentius VIII tillstånd härtill. Maria-Mai skickade den första uppsättningen af klosterfolk, icke mindre än femton systrar, fem prestbröder och tre lekbröder. Snart behöfdes emellertid icke någre gäster från det äldre klostret, ty många voro de, som sökte inträde i det nya. Dettas kyrka var fullbordad år 1511. Altomünsters kloster fortlefde till år 1803, och om detsamma är för denna tid mycket godt att berätta. Altomünster tog under 1600-talet ledningen af birgittinerordens angelägenheter, hvartill den nyssnämnde Simon Hörmanns rastlösa verksamhet i högsta grad bidrog. Han framkallade ett generalkapitel, som hölls i Köln år 1675, han blef ordens generalprior och, efter dr. Kristinas död, återlemnades fru Birgittas hus i Rom till hennes orden och innehades under tiden 1692—1797 af bröder från Altomünster. Birgittinerklostret i Altomünster upprättades å nytt år 1841 och fortlefver ännu. Dess arkiv, förvaradt delvis i klostret, delvis i bayerska riksarkivet, är af synnerligen stor betydelse för birgittinerordens historia. Der förekomma, bland annat, afskrifter af alla generalkapitlens beslut.

Jag har här talat om 20 birgittinerkloster i utlandet jämte det i Nädendal, alltså 21 kloster, tillkomna under medeltiden. Men flere funnos.

De vid generalkapitlet i Gnadenberg 1487 förda förhandlingarna äro tryckta (med en del felaktigheter) i bihanget till Nettelblas förut citerade arbete. Vid detta kapitel voro representerade följande kloster. Vadstena, Mariebo, Marienbrunn i Danzig, Silva Maria (= Marienwold) i stiftet Tafenburg (!), Triumphus Marie i Polen, Mariekron vid Stralsund, Gnadenberg, Nädendal, Mariager, Aque Marie i stiftet Lüttich, *Campi Marie* (Marienfeld) i stiftet Utrecht, Marienforst, *Marienburg* i stiftet Utrecht, Marienbaum, Mariethron [i Dendermonde] i stiftet Cambrai, Maria-Maj, Stella Marie och Vinea Marie i stiftet Utrecht. De två, hvilkas namn äro tryckta med kursiv stil, finnas icke omtalade i det föregående.

En anteckning från senare hälften af 1400-talet, nedskrifven i Vadstena kloster och tryckt SRS del 3, s. 297 f., uppräknar följande birgittinerkloster: Vadstena, Nädendal, Mariebo, Marieaker, Munkalif, Sion i England, Marievallis vid Reval, Fons Marie i Danzig, Marie Triumphus i staden Lublin, Marienkrona vid Stralsund, Marienwold vid Lybeck, Mons gracie nära Nürnberg, Paradisus nära Florens, Thronus Marie i Dendermonde nära Antwerpen,¹ Aque Marie nära Hertogenbusch, Mariencamp eller Rosa Marie i staden Kampen, stiftet

¹ I handskriften tillägges här: NB i sjelfva Antwerpen, hvarest store marknader hållas, finnes ett cistercienserkloster, som kallas Petripooz; till bröderna därstädes sändas våra bref för att fortskaffas till vårt närliggande ordenskloster.

Utrecht, Marienborgh utanför Utrecht, der biskopen bor, Marienstella i staden Gouda i stiftet Utrecht, Marienforst nära Köln, Marienboom i hertigdömet Cleve, Scala coeli i stiftet Genua, Maria-Mai i stiftet Augsburg, 'såsom man tror', Marienmönster, ett nytt kloster i Baiern, Vinea Marie i staden Utrecht, *Ostvorne* i staden Bril, i provinsen Zeland, 'här uppstod förargelse'.

Det med kursiv stil tryckta namnet finnes icke i det föregående. Alltså få vi två birgittinerkloster i Sverige och i utlandet åtminstone 23 tillkomna under medeltiden. Att märka äro de stora sympatier, som egnades vår orden inom stiftet Utrecht.

För öfrigt anlades i utlandet många birgittinerkloster efter medeltidens utgång. Jag vill här endast uppräknade dem, hvilka jag funnit omtalade:

i Polen: Warschau, Local (?) och Briesc vid Warschau anlagda från Mariatriumf i Lublin, Luck, anlagdt år 1624 af prins Albert Stanislaus Radziwil, Grodno (i det upphäfdade klostret qvarlefde år 1860 en abbedissa och 20 systrar), Lemberg, anlagdt år 1614, upphäfdt år 1784). Klostren i ryska Polen upphäfdes år 1842;

i Nederländerna: Ueden (en fortsättning af Mariawater), mycket betydande, med en uppfostringsanstalt för unga flickor, Weert, anlagdt 1843;

i Belgien: Bruxelles, anlagdt 1623, Hoboken vid Antwerpen anlagdt 1652;

i Frankrike: Lille, anlagdt 1604 från Dendermonde, Douai, anlagdt från Lille, Arras, anlagdt från Lille, Valenciennes, anlagdt år 1613, Armentières (Maria de confortatione), anlagdt år 1626;¹

i Rhenpreussen: Maria ad florem i Calcar, anlagdt år 1606 (från Marienbaum), Maria ad fructum i Kaldenkirchen vid Venlo, anlagdt år 1628, Sion i Köln, anlagdt år 1613;

i Italien: Maria della misericordia i Genua;

i Portugal: Marvile i Lissabon.²

Ännu i dag finnas fyra birgittinerkloster, men med endast ett konvent, systrarnas. De äro Sion å dess nye ort i England, Maria-tillflygt i Ueden i Nederländerna, hvars systrar sysselsätta sig med undervisning — de hade år 1850 ungefär 100 flickor i skolan samt derjämte ungefär 150 elever i en söndagskola —, Mariehaart i Weert i

¹ Vid birgittinernes generalkapitel i Köln år 1645 uteslötos de belgiska och franska brödrakonventen ur orden, emedan de icke ville rätta sig efter regeln. De ville icke tillåta, att abbedissan sörjde för brödernas föda och kläder, de ogillade att noviserne vigdes af biskopen och att han hade att godkänna valet af föreståndare, de vägrade att iakttaga innelyckelsen samt att gifva sakramenten åt systrarna.

² I Spanien uppträdde under ledning af Marina de Escobar en afart af birgittinerorden, de s. k. *recolletas de S. Brigida*, hvilka ännu hafva sex kloster, med abbedissan i Valladolid som hufvud.

Nederland,¹ hvars systrar egna sig åt fattiga barns undervisning, samt Altomünster i Baiern.

Otaliga bevis finnas således för det stora anseende, som fru Birgitta och hennes stiftelse åtnjöto; vi kunna härtill lägga de många altaren, som helgades henne, de många bilder af henne, med hvilke man smyckade kyrkorna, den ifver, med hvilken man åt döttrar gaf hennes namn. Det är helt naturligt, att man i Vadstena med glädje helsade de första anbudnen att i andra land grunda birgittinerkloster — bröderne mottogo, heter det i diariet, lord Ravenwaters förslag att anlägga ett kloster i hans hemland 'med innerlig hänryckning' — men det synes mig troligt, att något senare tillfredsställelsen öfver ordens fortsatta utbredning blandades med oro och farhogor. Vadstenaklostret skulle naturligtvis vara hufvudet för den i många land utbredde orden, från detta skulle föredömet utgå, detta tillkom ledningen, skyldigheten att granska, att rätta. Organisationen var gjord för ett kloster, hvilket visserligen skulle hafva en stor betydighet, hvadan organisationen var tilltagen på ett storslaget sätt, men det är ett att sköta ett kloster, ett annat att söka sköta en hel verld, att räcka till öfver afstånd, som ännu äro afsevärda, men under medeltiden voro ytterligt stora. Med hvilka svårigheter var det icke då förbundet att sköta något, nu så enkelt, som en brevexling. Man har räknat ut, att ett bref från Vadstena till Nådendal behöfde halfannan månad för att komma fram — och detta var dock det minsta afståndet mellan Vadstena och dotterklostren. Derest man i de öfriga klostren märkte, att det i en utkant af birgittinernes verld liggande Vadstena icke förmådde följa med, öfvervaka och leda, derest i ett eller annat kloster mäktige personer började fika efter sjelfständighet, huru skulle det då gå, huru skulle då Vadstena kunna behålla sin företrädesställning?

Man kunde i Vadstena hafva nog med att sköta egna angelägenheter, men nu måste de styrande alltemellanåt egna sin uppmärksamhet åt de i främmande land anlagda klostren. Systrar och bröder skulle sändas ut för att organisera de nya klostren, skulle, när dessa drabbats af hemsökelser, fara till dem för att fylla luckorna i personalen, i ena eller andra fallet ofta vistas på främmande ort i ett par eller flere år, hvarigenom förhållandena i moderklostret lätt kunde förryckas. Från de andra klostren kommo icke sällan klagobref öfver förtryck eller andra olägenheter, hvilka skulle afvärjas af moderklostret. I ett och annat kloster i främmande land inrotade sig oskick, hvilka kunde bringa hele orden i vanrykte. År 1413 skref abbedissan i Marienkron till Vadstena med bön, att detta ville bispringa klostret Marienforst vid Köln, som hårdt ansattes. År 1415 var det strid mellan Marien-

¹ I Weert finnes en 'den hel. Birgittas böneförening', hvars uppgift är att bedja för att Sverige skall återvända till den rätta tron.

kron å ena sidan, biskopen af Schwerin samt hertigarne af Pommern och Meklenburg å den andra, moderklostret anropades om hjälp, ombads att förmå konungen och drottningen att medla i striden. År 1426 sändes två bröder, såsom redan blifvit omtaladt, till Marienwold att söka återställa endrätten i klostret. År 1444 klagade man i Gnadenberg öfver stor nöd och betryck, det var svårt att finna underhåll åt klostrets 60 personer; kunde icke Vadstena hjälpa, åtminstone genom öfersändandet af någon relik af den hel. Birgitta? Något senare bad Marienkron om hjälp och skänkte till gengäld hufvudet af en bland de 11,000 kölniska jungfrurna. År 1496 bad en lagman i Bergen, att Vadstena ville sända en generalkonfessor till Munkalif, 'ty der stod ganska krankliga till'. År 1487 aflät erkebiskopen i Köln en skrifvelse till Vadstena kloster, i hvilken han omtalar vissa betänkliga förhållanden inom de två birgittinerkloster, som funnos inom hans stift, Marienforst och Marienbaum, samt anhåller, att Vadstena kloster icke skulle föreskrifva någon ändring i de anordningar han hade vidtagit. Allt detta antyder vördnad för moderklostret. Med de kyrkliga myndigheterna kunde lätt strider uppstå, då orden icke tillät, att de påfliga dekretalen och den kanoniske rätten i allmänhet finge anlitas för afgörande af tvifvelaktiga fall, utan skulle man uteslutande hålla sig till den hel. Augustini regel och ordens stadgar. Dermed kunde det sekulära presterskapets styresmän svårligen låta sig nöja. År 1511 sändes till utlandet från Vadstena kloster två af dess bröder jämte en tredje, hvilken synes äfven han hafva varit en svensk; han hade vistats ett år i klostret och under hela tiden gråtit och tiggat, att någre bröder skulle sändas att reformera hans kloster Triumphus Marie i Polen. Om valet af ombud hade oenighet rådt, i det någre af bröderne ansågo den ene af dem, som majoriteten utsett, vara mindre pålitlig. Något fel var det, ty efter två år vände de två Vadstenabröderne åter utan att hafva kunnat uträtta något synnerligt, på grund deraf att de icke hade varit sins emellan ense. Ett sådant förhållande kunde icke höja Vadstenas anseende.

Vadstena kloster egde rätt att visitera ordens öfriga kloster. Bonifacius IX omtalar år 1399 denna rätt. För sådant ändamål måste bröder sändas ut, hvilket medförde rubbningar i de ordinarie förhållandena. Så sändes år 1406 den dåvarande generalkonfessorn, hvilkens närvara i hemklostret ju måste vara af största vikt, och en annan broder att visitera och reformera klostren vid Reval och Danzig. I båda var antalet medlemmar icke tillräckligt, och om klostret vid Danzig voro onda rykten i omlopp — måhända endast beroende på klostrets upphof. Reval besöktes, men till Danzig kunde ombuden icke komma på grund af det då pågående kriget. Denne hufvudklostrets rätt att visitera och reformera var ju naturlig, men redan tidigt sökte man i denne göra intrång.

År 1393 vigdes till broder i Vadstena en spanjor vid namn Lucas Jacobi: han var då lekman. Följande år sändes han jämte två andre bröder till Rom, hvarest han vigdes till prest (*sacerdos*) och blef i Vadstena diakon. År 1403 var han i Vadstena och sändes jämte en annan broder till klostret vid Florens. I ett bref af den 9 december 1401 omtalas han som föreståndare för det florentinska klostret, och redan dessförinnan, den 2 juni, hade han af påfven blifvit nämnd till birgittinerordens *generalkonservator*. Vadstenadiariet känner för honom mot slutet af hans lefnad ingen annan titel än generalkonfessor i Paradisklostret. Var man i Vadstena okunnig om utnämningen till generalkonservator af år 1401, eller ville man låtsä sig vara okunnig derom? Spelade Lucas måhända ett dubbelt spel? Spanjoren kunde icke med afseende på Vadstena kloster hysa de fosterländska känslor, som voro rådande i klostret och, med afseende på klostret, i Sverige. Det är möjligt, att han dref sin egen politik, den att göra birgittinerorden till en hela den kristna världen omfattande och beherskande orden. Vadstena-klostrets ställning under den kommande tiden var honom likgiltig. Kanske blandade sig personlig ärelystnad in i hans sträfvanden.

Att man i Vadstena-klostret hyste betänkligheter med afseende på de ändrade förhållanden, som uppkommit genom anläggande af så många kloster i utlandet, synes mig framgå ur klostrets hållning med afseende på ordens generalkapitel. Tidigare stiftade ordnar hade generalförsamlingar, och sådana måste finnas. Tillfälle måste vara beredt att öfverlägga om ordens angelägenheter, att förtydliga hvad ej var klart i regeln, att ändra eller lägga till i de fall, då en vidare utveckling var behöflig, att rätta, när något ondt hade insmugit sig, att med hvarandra jämföra de erfarenheter, som hade vunnits i de olika klostren. Det måste hafva legat i öppen dag, att generalkapitel måste hållas, men i Vadstena var man tydligen icke hugad för dem, och i detta låg en stor svaghet. Vadstena skulle hafva tagit initiativet och fullföljt detta genom att organisera den nya institutionen. I stället var man afvisande, och dermed äfventyrade hufvudklostret sin ställning, hvilket ock erfarenheten senare visade.

Utländske författare uppgifva, att det första generalkapitlet hölls i Vadstena år 1429. Det naturliga hade ju varit, att hufvudklostret hade till sig samlat de öfriga klostrens representanter till det första generalkapitlet. Men så skedde icke. Det första hölls i Marienwold år 1426. Det förefaller nästan komiskt, att de två ombud, som Vadstena sände till detta kapitel i Marienwold, samtidigt hade i uppdrag att söka återställa enigheten inom detta kloster. Vadstena kunde icke till mötesplats för generalkapitlet hafva utsett ett kloster, inom hvilket allt icke var som det borde vara. Kallelsen kan således icke hafva utgått från Vadstena, hon måste varit utfärdad af generalkonfessorn i

Marienwold. Redan detta innebar en kränkning af hufvudklostrets rätt. Antagligen ville man i Marienwold sopa rent hus, derföre hade man vänt sig till Vadstena, innan det stora mötet hölls. Ombuden återkommo med några beslut rörande reformerande af orden, hvilka i Vadstenaklostret framkallade hvarjehanda häftiga strider. Mot slutet af följande år förnyades dessa strider. Vid visitation af brödrakonventet år 1428 inskräpte biskopen i Linköping, att ingen hädanefters skulle närvara (*adstaret*) vid ett kommande generalkapitel, ej heller hålla på besluten i Marienwold.

År 1429 hölls det oaktadt ett generalkapitel i Vadstena. Spänningen mellan stridiga krafter inom orden måste hafva varit stor. Äfven i detta fall hade Vadstena kloster försummat att taga initiativet, synes det, och väl må vi då fråga, från hvilket håll det togs. Det heter i klostrets diarium, att den 21 maj anlände den förut omtalade broder Lucas, generalkonfessor i Paradisklostret, för att här hålla generalkapitel. Kanske han var den bestämmande, kanske hade den påfliga utnämningen af år 1401 verkligen gällande kraft. Han åtföljdes af sex bröder från andra af ordens kloster. Vidare infunno sig tre bröder från Reval, andre, för hvilka antalet icke finnes uppgifvet, från Stralsund, Marienwold, Mariebo m. fl. kloster. Den knapphändiga uppräknningen förräder en viss likgiltighet, ty det som gällde något så viktigt som ett generalkapitel borde väl hafva utförligt omtalats i klostrets diarium. Förhandlingarna afslutades den 25 augusti. Som andlige män voro samlade, måste särskilda åtgärder vidtagas. Generalkonfessorn i Mariebo var 'liksom' (*quasi*) penitentiare, d. v. s. skrifvader för alle de samlade bröderna, men han afled före mötets slut; »det oaktadt säga handlingarna, att han varit med om beslutet» — alltså åter, liksom det föregående *quasi*, ett uttryck af ogillande. Ännu märkligare är det som följer. Mötets beslut förekommer »i den officiella skrifvelsen, som derom uppsattes, hvilken innehafves af abbedissan; endast en gång upplästes denna skrifvelse inför konventen och har aldrig senare kommit fram». Alltså har Vadstena kloster helt enkelt lagt besluten till handlingarna.

I diariet finnes år 1455 antecknadt, att våre bröder från flere kloster yrkade mycket ifrigt, af flere skäl, att ett generalkapitel skulle hållas. Både systrar och bröder i Vadstena funno detta lämpligt 'för att reformera iakttagandet af ordensregeln och upprätthålla orden'. Vid påsktiden följande år mottog generalkonfessorn i Vadstena en kallelse till ett generalkapitel, som skulle hållas i Marienwold — alltså af så få generalkapitel det andra i detta kloster. Från Vadstena afreste generalkonfessorn och en annan broder, men deras färd afbröts af k. Karl, som icke ville, att de skulle lemna riket, af den grund, att Danskarne hade en stor flotta ute på hafvet. Om de beslut, som fattades vid detta generalkapitel, finnes ingen anteckning i diariet

I Altomünster lär finnas i afskrift samtliga generalkapitelns förhandlingar, men dessa hafva dessvärre icke blifvit offentliggjorda.

I sammanhang med den lifliga verksamheten inom den baierske delen af birgittinerverlden kom, icke genom tillskyndelse från Vadstena, utan på grund af framställningar från Wolfgang von Sandizell, som utvecklade en liflig verksamhet för klostret i Altomünster, ett generalkapitel till stånd i Gnadenberg år 1487. De kloster, som der voro representerade, äro redan uppräknade; Vadstena hade två representanter, Nådendal likaledes två. Utom 12 medlemmar från Gnadenberg deltog 27 främmande bröder i sammanträdet. Klostret Sion i England hade anmält förfall, en broder från Mariendal hade sjuknat under vägen. En komité på sju personer bildades, och i denne insattes de två ombuden från Vadstena — den ene blef komiténs ordförande —, en broder från Mariebo, en från Marienkron, en från Nådendal, en från Mariager och en från Gnadenberg, således fem från den skandinaviska Norden, en från Stralsund och en från Baiern — alltså en betydande öfvervigt för det nordiska elementet. Besluten voro ej heller ovänliga mot Vadstena.¹ De gälla följande ärenden.

I. Alle skola lyda författningarna stadfästa af Urban VI och Martin V, den hel. Augustini regel och prior Peters tillägg. Men den författning, som gifvits af Urban V, och en del andre stadgar och privilegier, hvilka, ehuru stadfästa af påfven, i generalkapitlet i Vadstena blifvit underkända, är ingen ordensmedlem skyldig att ställa sig till efterrättelse, utan skall han eller hon i stället visa henne tillbaka. — Gudstjensten skall så natt som dag förrättas riktigt och regelbundet och i Guds fruktan; allt lättsinne, skratt o. d. är under gudstjensten förbjudet. — Prestbröderne skola bära pixiden eller monstransen med Christi lekamen till högaltaret vid de större tiderna i fester med tre läsningar och å helgonens åttendedagar, likaså vid högmessan alle dagar, utom skärtorsdag och långfredag. — Prestbröderne och diakonerne, som befinna sig i koret, få icke sysselsätta sig med något annat än sången och gudstjensten; ingen får taga med sig en bok för att läsa eller studera under messan eller tiderna. — Sången skall såväl af bröder som af systrar utföras icke med gäll röst, utan med allt allvar. — Flere föreskrifter rörande firande af visse dagar och andre detaljer gå vi förbi, då de äro af alltför speciel natur. — Systrarnas tidegård, som iakttages i Vadstena, skall användas af systrakonventen i alla ordens kloster. Alla ändringar, redan gjorda eller kommande, förkastas, den som företager sådana skall straffas af fäderne i Vadstena. — Högtidliga processioner skola, utom dem som omtalas i tillägget till regeln, hållas å Marie besökelses dag, å den hel. Birgittas kanonisationsdag, å kyrkans vigningsdag samt dagen före den hel.

¹ De äro tryckta som bihang till Nettelblas tidigare anförda arbete.

Peters ad vincula dag såväl af systrar som af bröder. — Systrarna få ej aflägsna sig från koret eller tiderna utan i följd af nödtvång och efter inhemtad tillåtelse, de få icke sysselsätta sig med handarbeten i kyrkan under pågående gudstjenst. — Systrarna skola i koret, refektoriet och i öfrigt rätta sig efter hvad står att läsa i den deras bok, som kallas Lucidarius. Ännu ej vigda systrar skola i allt rätta sig efter de vigda. — Systrarna i vår orden skola hädanefter hafva kronor, vil och hvif efter den form, som lemnats från Vadstena, vidare två finger breda bälten, helt enkla, såsom finnes föreskrifvet i hr Peters tillägg, äfvensom svarta skor.

II. Till undvikande af oro och förargelse må ingen drista anlägga ett nytt kloster utan att detta har tillräckliga inkomster eller upplåta plats för något konvent utan att byggnader finnas, i hvilka systrar och bröder kunna bo utan oro eller rädsla till så stort antal, som erfordras för gudstjensten. Minsta antalet voro 20 systrar och 12 bröder, af hvilka tio äro prester, de två lekmän eller prester, i hvilket antal — i kloster med fåtalig personal — personer, som gingo igenom profäret, men ännu icke blifvit vigde, kunde inräknas. — På det hvar kloster må åtnjuta de tillgångar, som fordras med afseende på medlemmarnes antal och ortens förhållanden, må intet nytt ordenskloster uppföras i Tyskland utan full tillåtelse af påfven samt klostren Gnadenberg, Marienforst och Marienkron. Nytt kloster fick icke anläggas för nära ett gammalt, bådas bestånd sattes derigenom på spel. — Ett äldre kloster hade rätt att till ett nytt sända de personer, som ansågos lämpliga; ingen annan fick i detta afseende bestämma. — Med större omsorg än hitills skulle man sörja för att klostren omhägnades med faste murar, muren mellan systrar och bröder skulle vara af sten, hög och tjock, och fick icke stöta intill något hus. — Vid vigning af syster eller broder finge icke förekomma musikinstrument eller danser. — I klostren, såväl anlagda, som blifvande, skulle uppföras taleportar för bröder och systrar, dörrar fingo icke finnas, genom hvilka främmande kunde komma in i klostret, ej heller fingo invid klostren finnas hus eller enskilde kammare för ätande och drickande. — Gossar fingo icke medels hjulet i mellanmuren i systrarnas och brödernes talrum smugglas in i systrakonventet. — I systrarnas yttre talport fick finnas ett fönster med två jerngaller med en handbredds mellanrum och så sammanflätade att någon tom yta på mer än två tum ej finnes; fönstret fick ej öppnas under andra vilkor än dem, som omtalas i regelns kap. 6. — Ingen främmande fick i systrarnas taleport göra en 'collacio' utan generalkonfessorns tillåtelse. Ingen tillhörande orden fick i taleporten eller annanstädes bikta för en främmande person. — Öfverflödige byggnader fingo icke uppföras inom klostret, redan befintlige skulle rifvas; bröderne fingo icke inom sitt område hafva några förrådshus. — Intet hus fick uppföras för enskild

broder eller syster att sofva, äta eller dricka i. — Ordens kyrkor skulle hädanefter byggas, så vidt ske kunde, i öfverensstämmelse med uppenbarelsen och Vadstena kyrka. — Konfessor och bröder fingo lemna klostret endast för att inrätta ett nytt kloster, att afstyra förargelser, att bekämpa kättare eller i andra svåra och oundvikliga fall. — De tidigare förbuden för främlingar att inträda i klostret, för bröderna att, utom i vissa fall, inträda i systrakonventet förnyas.

III. Abbedissa och generalkonfessor skola vaka öfver hjorden, så att det som orätt är rättas. Hafva de visat sig försumlige, skola de tålmodigt lyssna till 'de äldstes' (*seniorum*) enskilda förmaningar. — Abbedissa, systrar, generalkonfessor och bröder eller andre personer inom orden få icke tala inbördes annat än i de fall, å de rum och tider, som äro uppgifna i regeln och tillägget. Allt skall undvikas, som kan medföra alltför stor förtrolighet mellan dem. Derföre skall brödernes tvätt besörjas af systrarna i ett, ingen viss syster får tvätta åt viss broder. — Abbedissan skall förse systrar och bröder med hvad de behöfva, mat och dryck, kläder, papper m. m. efter klostrets förmåga. Flere få icke intagas i klostret än de, som der kunna få sitt uppehälle. — Som alla skulle mottaga sitt ur abbedissans händer, skulle allt som lemnades till klostret lemnas till henne. — Som abbedissan har att sköta det timliga, tillkommer henne allena att till- och afsätta personalen i hjonegården. — Regeln och tillägget tala om fisk såsom ingående i den dagliga födan, men i visse trakter är det ondt om fisk; abbedissan må då ersätta fisken med något motsvarande (hvad?); det vore rådligast att i kloster af sådan beskaffenhet upplysa dem, som sökte inträde, derom att det var ondt om fisk. — Porten, genom hvilken lekfolket trädde in, måste vara svår att öppna. — Man fick icke i klostret hålla korpar, kaniner, hundar, foglar o. d., hvilke gifva anledning till lättsinne; hvarken hos systrar eller bröder finge finnas några musikinstrument. — Abbedissan aflägger räkenskap vid allhelgonatid. Abbedissan och generalkonfessorn bestämma, hvilka skola hafva klosternycklarna, hvar inom sitt konvent. — Om någon lemnar mat eller dryck till abbedissan, skall hon dela ut det bland bröder och systrar efter bästa förstånd och hvars och ens behof. — Vid straff af banulysning är det abbedissa och generalkonfessor förbjudet att med anledning af underlydandes förbrytelser tillkalla den verldslige armen, såvida det icke är fråga om upproriske eller affällingar.

IV. Vid fängelse och vanära är det förbjudet bröder och systrar att nedskrifva, omtala eller på annat sätt för utanför stående yppa klostrets hemligheter. — Systrar och bröder få ej, när de ligga på deras yttersta, testamentera ringar, kläder, böcker eller hvad det vara må till medsystrar eller medbröder.

V. En broder diakon, som är prest och upptages bland de tretton prestbröderne, skall bland dem intaga det yttersta rummet, äfven om han är äldre i orden.

VI. Föreskriften att bröderne skulle rätta sig efter gudstjänstbruket i det stift, inom hvilket klostret var beläget, lättas i kraft af den apostoliska myndighet, med hvilken de sju kommitterade voro utrustade. Men såsom generalkapitlet i Vadstena hade bestämt, skulle bröderne under fastan läsa de sju botpsalmerne före högmessan, under den öfrige delen af året under systrarnas non. Brödernes sång skulle rätta sig efter bruket inom stiftet.

VII. Lekbröder *ab intra* skola bikta en gång i veckan, gå till nattvarden en gång i månaden. — Lekbröder *ab extra* skola ej vara flere än fyra, bära det röda korset och den drägt, som är bestämd i *liber usuum*. — Systrar *ab extra* med det röda korset och *scapulare* få icke vidare antagas. — På det frid och endrägt må råda, få hädanefter inge bröder af tiggareordnarne eller af andre ordnar upptagas. — Vanryktade personer få icke upptagas.

VIII. Rörande drägten förnyas tidigare föreskrifter, men det tillägges: ordensdrägten skall hafva en jämn grå färg och vara af vanligt tyg, sådant som det simpla folket i hvar trakt begagnar. — Spetsige knifvar få icke vidare användas. — Vid uppläsning inom ett kloster af ordensregeln, den hel. Augustini regel och Petri tillägg skall man följa *liber usuum Watzstenensium*. — I predikningar inom orden skola så mycket möjligt är utdrag ur den sal. Birgittas uppenbarelser intagas. — Generalkonfessorerne eller bröderne i vår orden få icke till kapitel eller auditorium medtaga *libri decretales* eller hvilka helst andra *iura ecclesiastica*, ej heller från en efter regeln gifven rätelse vädja till dem eller åberopa dem för afgörande af några tvister bröder emellan, utan skall allt afgöras efter vår ordens stadgar och den hel. Augustini regel. — Detta förbud framhålles särskildt, men ännu mera den följande bestämmelsen (*ordinamus, statuimus ac in virtute sanctæ obediencie districte precipiendo mandamus*), att hädanefter inge ordensmedlemmar må drista påfordra eller låta påfordra sammankallande af ett ordens generalkapitel utan tillstånd af de sex klostren i Vadstena, Mariebo, Marienkron, Gnadenberg, Nådendal och Marienforst. Göres utan sådant tillstånd ett försök, så är detta af alls ingen betydelse, de som begära generalkapitlet äro genom sjelfva handlingen bannlyste, de äro utvisade från våra kloster och vår orden, men skola det oaktadt bestraffas af de sex uppräknade klostren. — Abbedissor, generalkonfessorer och andre ordensmedlemmar få icke insläppa andre visitorer än dem ordensregeln med tillägg vet att omtala. De få icke lemna klostrets nycklar åt visitorerne, ej heller tillåta visitorerne företaga något, som icke är föreskrifvet i regeln och tilläggen. Generalkonfessorerne skola ej tillåta biskopen, när han anländer för att viga

nye medlemmar af orden, att hafva med sig mera än tvänne prester. Kunnas de icke hindra detta, utan flere komma, måste de noga tillse, att ingen lekman kommer in i brödernes kor. — Ingen affälling får, äfven om han gjort bot, insättas i någon värdighet i ett kloster eller utöfva någon laglig handling. — I en mängd frågor, stora och små, hänvisas till *liber usuum Watzstenensium*. — Alla kloster skulle hålla sig efter ordningen i Vadstena, alla systerkonvent skulle rätta sig efter den bok, som heter Lucidarius, alla brödrakonvent efter *liber usuum*, hvilka båda högtidligen godkännas och stadfästas.

IX. De fyra fokariorna kunna upptagas i deras adertonde år. De invigas af generalkonfessorn, system stående utanför, han innanför jerngallret. De skulle hafva gråa kläder och på manteln ett rött kors. De fingo icke vara samman med systrarna i refektoriet eller vid läsningar, men det höfves dem för sig att höra läsas. Deras lif och verksamhet ordnas af abbedissan och generalkonfessorn. Blir någon sjuk, skall hennes tjänst förrättas af någon af de andra eller, efter abbedissans förordnande, af någon vigd syster. Den sjuka får icke lida någon nöd. Dör hon, skall för henne ordnas vigilia och messa m. m. på samma sätt som för broder *ab extra*. — Som abboten i cistercienserklostret i Oliva vidtagit hvarjehanda anordningar mot bröder och systrar i klostret Marienbrunn, förklaras dessa och andra tidigare, som stridde mot birgittinerregeln, vara fullkomligt ogiltiga. — Till sist talas om delaktigheter i ordens förmoner, hvilka vi kunna förbigå.

Mycket af det här anförda kunde gifva anledning till hvarjehanda betraktelser, men de må för denne gång uteblifva. Såsom redan blifvit antydt, framstår i Gnadenbergkapitlets beslut Vadstena kloster såsom det för orden bestämmande, om än de tyska klostren i ett visst fall intogo en undantagsställning. Egendomligt synes, att alls ingen uppmärksamhet egnades de nederländsk-belgiska klostren, inom hvilka likväl en så stor lifaktighet rådde.

Men förhållandena synas derefter hafva ändrats. Den tid kom, då man sökte skjuta Vadstena kloster undan från den förnämste platsen inom orden. Medbrodern Peder Månsson, som vistades i Rom för att företråda Vadstena inför påfven, underrättades af abbedissan och generalkonfessorn år 1517, att ordens kloster hade tillskrifvit Vadstena, att de ville taga sig ett annat kloster till hufvudkloster. Broder Peder fick icke brefvet förr än i september följande år och hänvisade till beslutet vid kapitlet i Gnadenberg, att ingen skulle få ett kapitel sammakalladt utan bifall af sex namngifna kloster, hvilket innebar, att man icke längre ville hafva Vadstena som hufvudkloster. Det rätta hade varit att lemna Vadstena uppdraget att kalla till kapitel hvart femte eller tionde år. Att nu vinna ändring kostade 50 dukater. Han hade visserligen utverkat en bulla och ett påfvens svar tecknad å en sup-

plikation, att Vadstena kloster hade rätt att sammankalla kapitel så ofta detta täcktes och orden tarfvade det, men deri fattades återkallelsen af det i Gnadenberg (med apostolisk makt och myndighet) fattade beslutet. Vid de generalkapitel, som höllos mot slutet af medeltiden — hvar eller när kan jag icke uppgifva, men Peder Månsson omtalar detta — var Vadstena icke representeradt, hvilket han finner korrekt, 'emedan hundarne vid dem uppäta hvarandres ärenden', men detta uppenbarar ojäfaktigt dels att Vadstena sjelft trädde tillbaka från sin ledareplats, dels att i fru Birgittas orden all sammanhållning hade upphört, hvilket onekligen är tecken till ett inträdande förfall.

Vi återvända nu till Vadstena kloster.

Det — och i väsentlig mån dermed hele orden — hade hugnats med ansefliga privilegier från påfvekurians sida. Jag har redan talat om den stadfästelse af ordensregeln, som gafs af Urban V den 5 augusti 1370; den bulla som handlar härom, meddelar store andlige förmoner. År 1377 tog Gregorius XI Vadstena i skydd mot konungar, furstar och riddare, som kunde vilja göra intrång. Strax före sin död — fru Katarina Birgersdotter vistades den tiden i Rom och arbetade för klostrets och ordens bästa — beviljade han en betydande aflat för dem, som, drifne af fromhet, besökte Vadstena: 3 år och 3 × 40 dagar. Kort efter uppstigandet på den påflige stolen stadfäste och vidgade Urban VI den 3 december 1378 sin namnes privilegier. Redan förut hade han, för att antalet af dem, som från olika delar af Sverige och från utlandet lockades af de underverk, som skedde vid fru Birgittas graf, skulle växa, beviljat åt enhvar, som öfvervar gudstjensten i Vadstena den 1 augusti, den dag, som helgad s:t Petrus ad vincula, samma aflat, som förunnats dem, hvilka samma dag besökte Peters kyrka i Rom för att tillbedja relikerna af den hel. Petrus, Mackabeerne och otaliga andra helgon, hvilkas namn Gud allena känner. Den 4 januari 1379 utfärdade Urban VI icke mindre än sju bullor till förmon för Vadstena kloster: om frihet från afgifter till påfliga sändebud samt om frihet från tionde för gårdar, som lågo under klostrets eget bruk, om bannlysning öfver dem, som i ond afsigt nalkades klostret, endast biskopen i Linköping och klostrets generalkonfessor kunde lösa en sådan bannlysning; om rätt att hålla gudstjenst i klostret, när landet var belagdt med interdikt; om frihet för systrar och bröder att välja egen biktfader, hvilken frihet dock icke finge invagga dem i syndig säkerhet, i det de kunde till biktfader välja den de visste skola gifva absolution. Denna sista frihet blef dock sedermera borttagen. Urban VI utfärdade kallelse till firande af ett jubelår i Rom år 1390, och han ämnade då inskrifva fru Birgittas namn i helgonens bok, men han gick hädan år 1389. Bonifacius IX förklarade henne vara helgon den 7 oktober 1391, och han medgaf att jubelåret skulle under en

månad 1394¹ firas i Vadstena med samme andlige förmoner för pilgrimerne eller deras ombud, som deltagarne i jubelfirandet i Rom fyra år tidigare hade åtnjutit. Motivet för denna frikostighet var Nordens aflägsenhet från Rom. De som vallfärdade till Vadstena skulle skänka de antaglige kostnaderne för en färd till Rom samt de gåvor de skulle hafva offrat i Roms kyrkor. Af allt som inflöt i Vadstena skulle Rom erhålla hälften, och denna hälft uppgick till 5,370 mark penningar. Det var, heter det i diariet, ett stort tillopp af folk hele den månaden. År 1408 förkunnades och firades i Vadstena för förste gången den indulgens, som plägar gifvas i Assisi, d. v. s. förlåtelse för alla synder — »och kom då hit en talrik menniskomängd, lof och heder och ära vare Gud allsmäktig och Hans heligaste moder jungfru Maria och den saliga Birgitta i sekels sekel. Amen».

År 1412 erhöles en ny och utförlig påflig stadfästelse af ordensregeln, ett bref, som innefattade 55 paragrafer och kallas *Mare magnum*.² Men det synes, som om tvifvel yppats rörande äktheten af fru Birgittas helighet, ty man begärde från Norden, liksom äfven från vissa håll i utlandet, hos det stora i Konstanz samlade kyrkomötet en stadfästelse af helgonförklaringen af år 1391. Den lärde och fräjdade Gerson, från universitetet i Paris, uttalade, hvilket väl må anses riktigt, att en bulla, utfärdad af en kanoniskt vald påfve, icke behöfde någon stadfästelse, men han gick äfven in i en pröfning af fru Birgittas skrifter och fann, att man hade lika mycken anledning att godkänna som att underkänna hennes uppenbarelser. Det oaktadt stadfäste Johannes XXIII, biträdd af 4 patriarker, 29 kardinaler, 47 erkebiskopar och 159 biskopar, helgonförklaringen. Ett svårt slag riktades mot birgittinerklostren, då Martin V år 1422 förklarade, att systrar och bröder icke fingo finnas i samma kloster. Fru Birgitta hade lagt stor vikt just vid dubbelklostret, och hela systemet vacklade genom det nya påbudet, hvilket också väckte den lifligaste oro i Vadstena. Klostret vände sig till erkebiskopen i Uppsala, hvilken förmådde k. Erik och dr. Filippa att vända sig till påfven med föreställningar och böner. De — diariet säger uttryckligen, att drottningen var i detta ärende vida verksammare än konungen — sände som ombud den sedermera mycket omtalade dekanen i Strängnäs Nils Ragnvaldsson, och det lyckades honom att förmå påfven till återkallande af förbudet mot dubbelkloster. Det oaktadt anlände år 1428 till Vadstena »en den strängaste kallelse till Rom, hvars make aldrig förnummits ända från begynnelsen af vår orden, angående de två konventen och allting, som rör denne orden».

Tiden var kritisk för Vadstena kloster och orden. Det stora kyrkomötet i Basel samlades, och från detta kom år 1433 en sträng

¹ Det firades detta år från 14 juni till 14 juli.

² I diariets anteckningar för år 1422 förekommer uttrycket *in privilegio Mari magno*.

kallelse till abbedissan och generalkonfessorn att infinna sig vid mötet med dokument rörande fru Birgittas uppenbarelser och — hvilket förefaller som en småsak — rätt till aflat på en viss helgdag. Att abbedissan skulle resa var otänkbart, generalkonfessorn och en annan klosterbroder hörsammade kallelsen. Birgittas uppenbarelser fingo mäktige försvarare och godkändes. Eugenius IV utfärdade år 1434 en stadfästelse af orden med de två klostren, men yrkade på sträng klausur mellan de två konventen.

År 1453 hemsöktes båda konventen af en bannlysning, utverkad af hr Erik Vastesson, föreståndare för den hel. Birgittas hus i Rom. När detta ärende behandlades i Linköpings domkapitel, fann man, enligt diariet, det hela vara orättfärdigt. Två bröder sändes till Rom för att underhandla och åvägabringa försoning. Under tiden fortgick allt i Vadstena, som om icke bannlysning funnes till. Det ena ombudet Olof Gunnarsson var redan vid medlet af följande året åter i Vadstena, der han mottog kallelsen att intaga biskopsstolen i Vesterås. Det står icke i min förmåga att räkna ut orsaken till bannlysningen. Hon måtte emellertid hafva blifvit upphäfd, alldenstund ingen som helst följd af henne uppenbarar sig, att döma efter diariet.

För den följande tiden är i detta afseende icke mycket att förtälja. Konventens tvefald blef icke vidare angripen. Nya, mera vidtgående privilegier kunde icke gerna sättas i fråga. Efter generalkapitlet i Gnadenberg förnyades alla de gamla af Innocentius VIII år 1490.

Leo X utfärdade visserligen år 1514 två privilegiibref, men det ena var rätt betänkligt, det andra af intet värde. Det förre medgifver klostret att i stället för bröder, som begifvit sig till Rom eller till andra kloster, intaga andre personer, 'på det att icke under de förres frånvara gudstjensten skulle afmattas'. När de utsände kommo åter, fingo de i deras ställe upptagne stanna kvar. Likaledes fick man, när obotligt sjuke förekommo i någotdera konventet, upptaga andre så att säga i deras rum. Detta har helt visst medverkat till förökande af den slapphet i styrka och sammanhållning, som började uppenbara sig mot medeltidens slut. Det andra, om hvilket generalkonfessorn hade anhållit, gaf tillstånd att å alla själars dag (den 2 november) samt vid systrars och bröders begrafningar sjunga den bekante sången

Dies iræ, dies illa
Solvat seclum in favilla etc.

Påfvarne stodo ingalunda ensamme med deras frikostighet. Med dem täflade erkebiskopar och biskopar, äfvensom konungar och andre af offentlig myndighet.¹ Här kan jag icke inlåta mig i en detaljerad

¹ Rikets råd gaf år 1440 klostret jagträtt, äfvensom rätt att köpa åtande varor hvar som helst.

redogörelse för alla dessa ynnestbevis. Endast en konglig gåfva vill jag något närmare omtala, nämligen den s. k. vårfrupenningen.

Redan år 1361 utfärdade Håkan, Sveriges furste och Norges konung, efter aftal med erkebiskopen och Sveriges rikets råd, ett påbud, att — till lindrande af rikets nöd — skulle hvar person i hela riket till Vadstena klosterstad och byggning årligen aflägga 2 penningar af då gängse mynt. År 1367 bestämde k. Albrekt med enhälligt bifall af prelater, öfrige medlemmar af rådet och rikets store — så heter det i brevet, men initiativet torde väl snarare hafva utgått från de åberopade personerna — att en penning, motsvarande en half lybsk penning, skulle årligen gifvas af hvar person till nämnda ändamål. Afgiften skulle således hafva blifvit nedsatt, men antagligen motsvarade 2 penningar år 1361 en penning år 1367, ty under k. Albrekts tid blef det svenska myntväsendet förbättradt. Denne penning kallades vårfrupenningen. (*denarius beate virginis*). För öfrigt äro dessa två påbud ofullständiga: hvar person måste tagas med en viss försigtighet. Det synes, som om offervilligheten icke varit mycket ifrig. Detta sökte ett möte i Telje år 1381 afhjelpa derigenom, att 40 dagars aflat skulle blifva lönen för afgiftens erläggande — det är väl den längst gångna aflat som i vårt land beviljats, ty den gällde hvar person i riket. Dock bestämmes här närmare begreppet person: hvar man och qvinna, som fyllt sexton år, utom klosterfolk, prester och tjenstefolk. Det oakadt och ehuru försumlighet med afgifter till Vadstena kloster kunde föranleda bannlysning, synes vårfrupenningen fortfarande hafva varit impopulär, ty år 1451 ansåg man sig böra tillägga ett nytt lockelsemedel: extra gudstjenster i såväl brödra- som nunnekonventet till förmon för alla Sveriges konungar och drottningar samt i öfrigt alle Sveriges rikets inbyggare, lefvande och döde. Denne penning erlades naturligtvis äfven från Finland, men det torde få anses visst, att sedan Nådendals kloster kommit till stånd, vårfrupenningen från Finland erlades till detta. Att detta kloster uppbar en sankt Birgittas penning är säkert, och vi kunna icke antaga, att Finnarna skulle erlægga en penning till Vadstena, en till Nådendal och således skatta dubbelt mot öfrige svenske undersåtar. År 1496 uppgifves, att Nådendals inkomst af Birgittepenningen från det väl ej synnerligen tätt befolkade Viborgs län årligen uppgick till mera än 150 mark. Antalet vuxne inom detta län skulle således öfverstiga 28,800.

Vadstena klostrens grundande betingades af en ansenlig gåfva af jordagods. Hvert år bragte nya gåfvor af jordagods och af penningar. Klostret sattes derigenom i stånd att inköpa nye jordegodomar, dels alldeles nye, dels sådane, som skulle tjena till afrundning af jordbesittning, som tidigare fanns. Carl Silfverstolpe har i sin noggrannt utarbetade Vadstena klostrens jordebok¹ kommit till så hög siffra som

¹ *Vadstena klostrens jordebok 1500 jämte tillägg ur klostrets äldre jordeböcker.*

865 gårdar. Vadstena kloster var, sedan det kommit fullt till stånd, Sveriges förnämste jordegare.

Med systrar, som upptogos i klostret, följde gåfvor af jord eller penningar. Man begärde af dem, som funderade klostret, så många penningars ränta, att hon räckte till öl och bröd hvarjt år, vare sig året var fruktsamligt eller ofruktsamligt. Af de penningar, som rikets allmoges sjelfviljande sammangör, skall abbedissan förse alla med öfrigt föda och kläder. Sedan antalet af dem, som funderat klostret (d. v. s. första uppsättningen), är fullt, skall af dem, som ingå i renlefnaden, eller af andre personer intet gods eller ränta gifvas, ty när en person i klostret dör, är det i hennes stad en ny träder in. Den dödas kläder lemnas åt fattigt folk, liksom ock den dödas proventa i mat och dryck, dag för dag, intill dess den nya inträder. Om vid allhelgonadag något finns kvar af det avslutade räkenskapsårets kost, skall detta lemnas åt de fattige å alla själars dag, dock så att, om man icke kunnat få allt det, som beräknats för nästa års behof, skall detta fyllas af det lyckade årets behållning, hvarefter återstoden lemnas åt de fattige. Med denna anordning skulle klostret vara fritaget från gästning.

Det var utan fråga den renaste fromhet och det varmaste begär att främja Guds rikes sak, som gaf upphof till Frälsarens orden. Skulle dessa två drifkrafter kunna göra sig för all framtid gällande? Detta berodde på de menniskor, som inträdde i orden, i synnerhet på dem, som fingo styrelsen i hand. Detta berodde äfven på tidens art, ty denna hade tryckt sin stämpel på dem som inträdde, derest de icke voro allt för unga, och, änskönt klostret med dess två konvent skulle vara en verld för sig, med en innelyckelse, ur hvilken en syster aldrig fick träda ut, så vida hon icke skulle sändas till ett annat kloster, ur hvilket en broder kunde komma ut af samma ändamål, äfvensom för att utom klostret besörja dess ärenden, kunde dock icke förebyggas, att verlden utanför murarne ju öfvade inverkan på folket inom dem. Visserligen voro samtalen med utanför stående inskränkta till det minsta möjliga. Men ingalunda voro dermed alla förbindelser med ytterverlden afskurna. Bröderne vände hem och kunde hafva mycket att förtälja, icke för systrarna i gemen, med hvilka de icke fingo umgås, utan för abbedissan. Hon måste rent af stå i förbindelse med ytterverlden och följa dennas utveckling, för att kunna taga till vara klostrets intressen. Med stiftets biskop stod man i fortfarande beröring, och genom honom fick man veta mycket. Ordensregeln yttrar icke ett ord om bref. Sådana torde alltemellanåt hafva kommit till abbedissan och generalkonfessorn. Det var en märklig tid, som uppenbarade sig utanför klostrets murar, en tid full af mäktiga rörelser. Det egentliga medeltidssamhället med dess karakteristiska inrättningar började skakas genom inflytande af det nya, som sträfvade efter att vinna gestalt: de demokratiska elementen började allt mera göra sig

gällande i vårt land från 1400-talets förre del, med enstaka tidigare förebud. De tidigare idealen fingo icke längre stå oantastade. Äfven om sjelfve formerne för klosterlefnaden voro gode, derföre att de motsvarade de ursprungliga afsigterna, så kunde allt förryckas genom personligheterna.

De främsta inom klostret voro abbedissan och generalkonfessorn. »Konfessorn», heter det år 1455, »skall vara *conservator* och *reformator* i alla andliga ting, abbedissan är och bör vara hufvud och herskarinna i alla lekamliga eller verldsliga ting, dock böra hon och hennes underdånar vara konfessorn lydiga i alla andliga ting.» Å andra sidan heter det: »Abbedissan skall alltid minnas på det som är skrivvet: 'förmans namn skall fullkomnas med gerningarna'. Hon skall bevisa alla goda och heliga gerningar mera med gerningarna än med orden. Hon skall veta, att af dem, åt hvilken mera antvardas, skall ock mera utkrävas. Hon skall alltid tänka på, att hon tagit på sig att styra själar, för hvilka hon skall göra räkenskap. Derföre må hon ej bära mera omsorg om förgängliga ting än om själarna.» Men huru skulle dessa två skilda uppgifter förenas: den verldsliga och den andliga? Det kräfdes en alldeles särskild begåfning för att motsvara två så skilda och så dryga kraf.

De verldsliga uppgifterna voro så mångfaldiga, att de ensamma voro tillräckliga att fylla en abbedissas tid. Hon behöfde icke handlägga hvar enstaka detalj, men hon skulle öfverskåda det hela och bära ansvar derför. Jag vill här endast anföra ett exempel.

Klostrets inbyggare voro många, och om än allt skulle vara enkelt, kräfdes dock mycket för att alla skulle få nödig föda. En gammal anteckning uppgifver klostrets årsbehof på följande sätt.

10 läster råg till bröd,	$\frac{1}{2}$ läst salt ål,
2 » hvete,	7 skeppund färska gäddor,
24 » malt till öl,	$\frac{1}{2}$ läst salt Norrbottenslax,
4 » korn till bjuggbröd och gryn,	20 timmor torr ål,
14 skeppund humle,	$\frac{1}{2}$ tunna olja,
20 tunnor smör,	10 pund peppar,
120 nöt,	15 » pepparkummin,
300 får,	1 » saffran,
9 skeppund fläsk,	1 korg fikon,
2 läster 2 tunnor salt,	4 skock lök,
100 pund ostar,	$\frac{1}{2}$ tunna honung,
4 tunnor ärter,	2 » senap,
2 » bönor,	2 skäppor talg,
3 läster hufvudskuren torsk,	2 » vax,
7000 spettfisk,	1 lispund rökelse,
$\frac{1}{2}$ läst skånsk sill,	1 ris papper,
200 spicken lax,	$\frac{1}{2}$ tunna messvin.

En del af det myckna, som behöfdes, erhöles på klostrets egenomar, men mycket måste köpas, och klostrets tjenare måste derföre

färdas länge vägar. Med den tidens obehväma samfärdsel var det nödigt att noga gifva akt på förhållandena, så att man kunde få allt på de rätte platserne, af bästa art och till lägsta pris. För öfrigt kunde man lätt komma i kollision med städernes köprättigheter. Men äfven i detta hänseende gynnades Vadstena kloster med privilegier. Riksrådet gaf år 1440 klostrets sysloman och sändebud rätt att köpa hvarsomhelst alla ätande varor. Upplandsrågen ansågs som den bästa och skulle derföre uteslutande användas för systrar och bröder. I deras visthus skulle de yppersta varorna införas, »så att konventets visthus vore enskildt och utskildt från folkets utan till, så att derur icke utspisas något annat än allmosor till fattigt folk».

I detta årsbehof förekomma peppar, pepparkummin och saffran. Man tyckte under medeltiden mycket om kryddor i maten. I en uppenbarelse heter det emellertid, att eftersom heta ting uppväcka skörhet, är det klostrets helbregda inbyggare nyttigt, att icke idkeligen nyttja peppar, kummin o. d., utan skulle man nöja sig med de allmänna örter, som jorden bär der klostret ligger. Men kränka och svaga menniskor må man icke vägra skarpa kryddor, ej heller de friska å sådana högtider, då nio *lectiones* förekomma i en gudstjenst. Det ökade arbetet kräde sin lön.¹

I begynnelsen ville man, att abbedissan skulle aflägga räkenskap hvar månad, men det medgafs att detta kunde innebära svårigheter. Det synes hafva stannat vid en årlig redovisning, afgifven vid allhelgonatid. En gammal anteckning uppgifver, att denne räkenskap skulle innehålla följande 28 punkter.

1. Tomtöre och tomtgäld af Vadstena by (stad).
2. Huslega af gårdar, gatubodar, badstugor o. d. samt af skott och sakören.
3. Kålgårdar, lyckor och åkrar, som bymännen hafva här omkring Vadstena.
4. Af Vadstena kyrka tionde, offer, påskastut, altareläge, liksto och testamenten.
5. Klostrets ingälder i Söderköping och andre städer.
6. Vårfrupenningen från hvart stift.
7. Offer hemma i klostret: jordagods, penningar, guld, silfver, gjordt eller ogjordt, hästar, kläde, skuret eller oskuret, grytor, kittlar, oxar, kor.
8. Hvad hemfördes af dem, som foro kring landet att köpa all annan vedertorft.
9. Korn, råg och hvete af vår egen afvel i Vadstena.
10. Huru många hästar, oxar, kor, får och svin födas och hållas här hemma.
11. Hvad hvar afvelsgård gifver i korn, råg, hvete, smör, ostar, honung, ull, lin, hampa, huru många hästar, hors, oxar, kor, får, svin, gäss och höns i hvar afvelsgård.
12. Huru många klostrets stodhors eller deras afföda varit.
13. Huru många läster korn och afradspenningar här i Östergötland af klostrets landbor.
14. Huru många läster korn och afradspenningar, jern, smör, humle från Svealand.

¹ Syster Elisabeth Rud i Mariagers kloster skrifer till sin syster flere gånger att sända henne peppar och saffran (bref från 1527—1536). Klosterfolket fick icke mottaga gåfvor för egen räkning.

15. Alla klostrets qvarnar och fiskvatten.
16. Huru mycken penningegäld, smör, honung, lärft klostret har af Småland, Varend, Öland.
17. Klostrets ränta från Vestergötland: smör, korn, penningar, qvarnar, fiskvatten.
18. Räkning på allt som åtgår i klostret.
19. Mat, kläde, vadmal, vin, vax, rökelse. Huru mycket oblater bakas om året. Guld, silke, lärft till messkläder.
20. Huru mycket korn, malt, mjöl, fisk, salt kött, fläsk, som förtäres i hjonegården, huru mycket smör o. d. i afvelsgården.
21. Huru många decker hudar, fårskinn, bockskinn, lammskinn, som falla om året och hvad göres i skor och till skinnkjortlar.
22. Huru många fat jern smidas, huru många läster kol förbrukas.
23. Arbetslöner.
24. Hvad som kostas om året till spisning och lön.
25. Hvad tegelhuset kostar och gifver om året.
26. Huru mycket arbetsfolk om året, timmermän, skomakare, smeder, åkersvenner, fiskare, fåherdar, bryggare, bakare, mjölkdejour, väfverskor, portpiltar och vedgårdsmän.
27. Hvad våre biddare (allmosesamlare) få till tärepennningar och annan vedertorft.
28. Om enkannerliga gåfvor gifvas åt främmande.

Det må väl synas, som om en sådan vidlyftig, allt omfattande räkenskap skulle kunnat upptaga all abbedissans tid, i synnerhet om vi tänka på medeltidens besynnerliga och besvärliga bokföring. Abbedissan hade visserligen underordnade medhjelpare, syslomannen, gårdsmästaren m. fl. Men huru många af dem kunde skrifva?¹ De som ej voro hemmastadde i denna under medeltiden skäligen sällsynta konst, måste lemna muntliga uppgifter. Väl må det synas, som om abbedissans världsliga uppgift knappast kunnat lemna henne någon tid öfrig för den andliga.

Abbedissan var, såsom nyss sades, hufvud och herskarinna (*domina*). Men det var icke meningen att hon skulle vara allena rådande. I mindre ärenden skulle hon rådgöra med *seniores* inom klostret, i somliga och grofva ärenden med konventen; af deras råd må hon välja det nyttigaste. I grofva och stora ärenden må hon ständigt hafva generalkonfessorn och någre bröder i sitt råd, men hon har rätten att besluta. Med konfessorns vetskap och samtycke må hon i särskildt viktiga ärenden inhemta världslige mäns råd, i främsta rummet biskopens, om han är själakär. Är hon 'afvitlig', skall hon i hemlighet förmanas intill tre gånger af konfessorn och åldriga systrar. Hjelper ej detta, skall hon förmanas af biskopen. Rättar hon sig ej då, skall hon med biskopens vetskap afsättas: om hon är tyngd af ålderdom eller har en oläglig sjukdom, om hon försmår den helige regeln och sina systrars själhelsa, om hon förskingrar klostrets gods, om hon till regelns skada mera älskar köttslige vänner än själarna och Gud.

¹ Af syslomannen fordrades kunnighet att skrifva.

Generalkonfessorn skulle, om han felade, förmanas först af äldre bröder, derefter af biskopen. Rättade han sig icke, blef han afsatt.

Men det var icke endast abbedissan och generalkonfessorn, som kunde fela. De öfrige medlemmarne af de båda konventen voro icke mera än menniskor.¹ För deras skull hölls en gång i månaden ett kapitel, hette det i början. Senare hänsköts tiden för kapitels hållande åt abbedissans omdöme. Hon ringde till samling, helsades af systrarna med nigning, och efter någre inledande formler sporde hon, om någon ansåg sig brottslig, genom att hafva kommit för sent, brutit tystnaden e. d. Den som kände sig skyldig trädde fram och lade sig utsträckt på golfvet. Abbedissan yttrade: »hvad säger du?» och fick till svar: »*mea culpa*» (min skuld). På abbedissans tillsägelse stod hon upp och redogjorde för sin förseelse och lofvade bättring. Men en syster kunde ock framropa en annan, som måste lägga sig på golfvet och efter abbedissans tillsägelse stå upp. Den framropande yttrade sin anklagan, den andra kanske jakade och lofvade bättring, kanske nekade — då gjordes förhör. Brödernes kapitel hölls på samma sätt.

De som brutit i mindre saker straffades med läsning, fasta och förmaning. Unga systrar — de voro unga intill 24 år — straffades med ris, som dock skulle användas med kärlek och måtta; ej mer än fem slag fick gifvas, såvida icke den felande var 'allstings illhändig'. Om systrarna slåss inbördes (!), må konfessorn aflösa dem. Kan det hända, hvilket Gud förbjude, att någon prest eller broder sargar en annan, äfven det må konfessorn aflösa, men om någon 'allt oskämlig' synd sker, då spörjes biskopen om råd. Om någon syster bryter idligen och försmår manelser, då kallas hon till kapitlet hvar gång hon bryter, näpses med slag eller lägges i häkte. En del små förseelser belades med disciplinstraff, som stundom närmade sig till löjlighet: den syster, som kommer sent efter *venite*, stånde framför altartrappan, lutad, till dess hymnen är lyktad; den som kommer efter förste psalmen, stånde nedböjd framför trappan, till dess andre psalmen är lyktad, nige derefter och stånde i koret ytterst af alla till dess allt lyktas. Till prim och andra småtider, den som kommer sent till hymnen, stånde lutad framför altartrappan, till dess hymnen är lyktad, kommer hon i förste psalmen, stånde lutad framför trappan öfver fingerknogarne, till dess psalmen lyktas. Den som utan lof eller lagligt förfall är alldeles

¹ Begäret var stort hos många systrar att komma i beröring med bröderna. Biskop Nils i Linköping fann sig år 1384 föranlåten att inskräpa, att ingen broder fick gå in i systrakonventet annat än i de fall, som regeln omtalar. När någon mottog bikt af en sjuk syster, skulle detta vara för öppen dörr och i närvara af mogna systrar. Prest, som hör bikt, skall ej tala annat än det som gagnar själen, ej något köttsligt, ej vidröra den biktande, såvida icke ministrerandet af sakramentet fordrar det. Begynner en biktande syster tala köttsliga ord eller världsliga ting, vände han bort hufvudet och förbjude det. Systrarna förbudas vid bann att låtsa sig sjuka för att dermed bereda någon broder tillfälle att komma in. Detta upplästes för bröder och systrar den 25 oktober nämnda år i närvara af erkebiskopen och biskopen i Strängnäs.

borta från någon tid, gifve sig skyldig i kapitlet, och den dagen skall hon mista halfva sin proventa (matportion). Den syster, som far vill i koret, sjungande eller läsande orätt, göra bättring på sådant vis, att hon tager på golfvet med handen, upprättar sig och slår sig för bröstet. Den som far märkligen vill, så att konfusion uppstår, gifve sig skyldig i kapitlet. En mörkstuga skall finnas i klostret, i hvilken skola läggas de, som äro märkligen olydiga och genstridiga, som hafva enskild egendom, de som göra konspiration mot abbedissan eller konfessorn, de som ofta äro manade och näpsta, men icke bättra sig, de som finnas utsända vanfrägsbref eller älskogsbref till verldsfolk, de som hittas i ondt köttsligt lefverne eller förenas uppenbarligen i den fördömliga synden mot naturen, så ock de som fattas vid det de försöka stiga öfver muren.

Dessa bestämmelser läsas i tilläggen till ordensregeln af prior Peter i Alvastra, Birgittas bikt-fader († 1378). De antogos till efterlefnad först år 1420, sedan två artiklar, som ansågos kräfva af systrarna alltför stora ansträngningar, blifvit strukne. Vi må hoppas, att åtminstone en del af de brott han uppräknar kommit med på grund af teoretiskt systematiserande, icke i följd af erfarenhet ur verkligheten.

En kontroll öfver såväl föreståndare som underlydande hade man i den visitation, som utfördes af biskopen öfver det stift, inom hvilket klostret låg. Biskopen skulle hvart tredje år vid den tid, då han plägar visitera sockenkyrkor, äfven visitera klostret. När biskopen trädde in i kyrkan, möttes han af konfessorn och någre bröder, som buro vigdt vatten. Biskopen stänkte dem alle och trädde derefter in i systraklostret genom den dörr, som uppläts för den nyvigda systemen. Konfessorn gick främst för att visa vägen, biskopen följde jämte två klerker (ej flere), hvilke skulle vara höfviske och mogne och icke finga tilltala någon. I fall ärenden förekommo, som icke skulle uppenbaras för någon annan än biskopen, finga kanikerne gå ut i omgången. Någre äldre bröder skulle ansluta sig till konfessorn. När alle trädt in, lästes dörren. Biskopen leddes först in i systrarnas kor, der han läste sina böner, derefter till kapitlet. Noga måste tillses, att han ej komme in annanstädes. Systrarna, på förhand samlade i kapitlet, stodo vid hans inträde upp med vördnad och nego. Sedan de satt sig och några inledande ord vexlats, uppmanade biskopen dem, vid den heliga lydnadens pligt, att säga, huru regeln, tystnaden och fastan höllos, huru abbedissan stod i sitt embete. Om abbedissan svarat, att allt stod väl, skulle hon gå ut i omgången. I hennes frånvara sade biskopen till konventet: »Om några saker äro mellan eder och abbedissan, bjuder jag eder under lydnadens bud, att I sägen det.» Sjuka, som hade något att säga, skulle bäras in i kapitlet. Sedan abbedissan åter inkallats, bød biskopen henne, under lydnads bud och banns dom, att ej hata eller förkufva de systrar, som hade något att säga mot henne. Om konfessorn hade några käromål mot abbedissan eller sy-

strarna, framsäge han det för biskopen i systrarnas kapitel. Biskopen tillsporde abbedissan och konfessorn om iakttagandet af regeln. Om några ärenden icke kunde genast ändas, skulle de ändas i lokutoriet vid vindögat. Sedan biskopen hört allt, gick han ut på samma sätt som han kommit. Följande dag gick biskopen in i brödernes kapitel. Större ärenden, som behöfde behandlas och utletas, fingo ändas tredje dagen vid vindögonen. Mera än tre dagar fick biskopen icke tynga klostret med sitt besök. Hade abbedissan eller konfessorn förbrutit sig, skulle biskopen komma okallad och döma dem till embetets förlust eller någon annan sträng plikt. Biskopen fick icke göra några nya statut, att själarna icke skulle förgås för många statuts och buds skuld.

Diariet omtalar flere biskopsvisitationer. Den första egde rum år 1388. Derefter lågo de nere ända till år 1402, då biskop Knut anlände; förste och tredje dagen använde han hos systrarna, den andre hos bröderna. År 1415 återkom samme biskop — således efter lång tid — för att visitera. Förste dagen uträttade han allt inom systrakonventet på tre timmar. Andre dagen inträdde han i brödrakonventet, uppförande sig på det mest hederliga sätt, och avslutade allt på tre timmar, han hade slutat tidigare om icke en broder vållat dröjsmål. Biskopen anförtrodde sig ödmjukt åt brödernes böner, bedjande dem genast förlåta, om han på något sätt felat mot dem. »Det antages, att den allsmäktige Guden visiterat med sin nåd hans hjerta.» År 1420 visiterade biskop Knut å nytt, i systrakonventet i nio timmar, aldrig har han tidigare sysselsatt sig med verkliga saker som nu. Äfven hos bröderna reformerade han. Det var vid detta tillfälle som han genomdref antagandet af prior Peters tillägg till ordensregeln, i hvilka talas om treårsvisitationer! År 1442 visiterade biskop Nils Köning i Linköping klostret. Han hörde väl saker och öfverträdelser, men afgjorde ingenting, något uppsköt han till nästa visitation. »Om öfriga ordens angelägenheter förklarade han intet, och det han förklarar återkallade han sedermera i bref, låtande allt stå till själafara utan minsta reformation.» Diariets skrifvare tillät sig sålunda en ganska skarp kritik. Annanledes lyder det år 1462, då biskop Kettel för förste gången förrättade visitation: »I alla ärenden betedde han sig from och blygsam så hos systrar som hos bröder, och sedan allt var avslutadt, inneslöt han sig i deras böner.» Biskop Hans Brask förrättade sin första visitation år 1512 »med stor grannlagenhet och mognad».

Men hvilka garantier man än sökte uppställa för ett troget efterlevande af ordensregeln, de ledande, till och med de ledande och de kontrollerande, förbröto sig stundom på det gröfsta mot regeln och klostrets bästa. Majoriteten inom systra- och hela brödrakonventet hade tillåtit sig att afsätta den högborna abbedissan Ingegärd Knutsdotter, emedan hon 1. icke höll regeln, 2. förskingrade klostrets egendom, 3. kränkte

klostrets privilegier, 4. försummade att öfverlägga i klostrets ärenden med generalkonfessorn samt de äldre af systrarna och bröderne, 5. gjort klostret skada genom den stora förtroelighet och synnerlige kärlek, med hvilken hon omfattat verldslige personer, såväl lekmän som klerker, 6. hon hade uppbrutit ett med tre sigill försedt skrin, innehållande medel, som tillhörde påfven och klostret, samt ur skrinet lemnat 200 mark till sin frände biskop Knut i Linköping, klostrets visitator, 7. hon hade utfärdat en prokuratorsfullmakt med falsk uppgift om de två konventens beslut, och biskop Knut hade bekräftat den falske urkunden, 8. utfärdat ett falskt bref, hvarigenom prokuratorsfullmakten fräntogs en annan, 9. hon hade låtit prestbrodern Lucas (det måste hafva varit spanjoren af detta namn) affalla och gömt honom, mot regeln, i systrakonventet, så att bröderne icke skulle kunna föra honom tillbaka till sitt konvent, hon hade gjort honom till sin prokurator och skickat honom med betydliga penningemedel till Rom, låtit honom hjälpa till att förstöra af påfvarne gifna privilegier och friheter, 10. hon hade ställt så till, att någre oskyldige och rätt-rådige *seniores patres* ej skulle kunna väljas till prelater, ej höra bikt, ej befordras till någon hedersgrad, endast derföre att de icke ville bryta mot påfvarnes befallningar och klostrets privilegier, 11. hon hade inför drottning Margareta, erkebiskopen, biskoparne och rådet anklagats af båda konventen, funnits skyldig och värd afsättning, men skulle, derföre att hon var slägt med den hel. Birgitta, få stanna kvar, om hon bättrade sig, hvilket hon hade lofvat, men icke hållit, 12. efter denna förlikning hade hon afsatt broder Peter, hvilken af båda konventen hade blifvit vald till generalkonfessor, hon hade härför varnats af biskopen, men utan påföljd. Man hade hoppats på visitation och på hjälp af visitationsdomaren — biskop Knut —, men fåfängt. Abbedissan hade befallt generalkonfessorn att till dom öfver systrarna med sig adjungera tre af henne namngifne bröder, som hon antog skulle hålla med henne. Hon hade nedtystat en broder, som tre gånger stått upp för att tala mot henne. Hon tillät icke systrarna att aflägga vittnesmål, utan tvistade med hvar syster och tycktes gå med segern ur hvar tvist. Derefter hade systrarna, som funno domaren (biskopen) gynna abbedissan, på grund deraf afstått från sina klagomål. Biskopen hade visserligen förklarat båda prokuratorerne, klostrets och abbedissans, afsatte, men godkände derefter en ny fullmakt, som abbedissan hade utfärdat för sin prokurator. Då abbedissan således visade sig oefterrättlig, hade båda konventen samlats och bedt henne afgå, så att man kunde välja en ny abbedissa. Hon hade vägrat och gått vredgad ut ur kapitlet, följd af några systrar, som höllo med henne, hvarefter hon skickat bort klostrets bref, privilegier och skatter. Systrakonventet, som ej förmått hindra detta, hade under tårar anropat generalkonfessorn och bröderne om hjälp, på det klostret icke skulle

blifva utplundradt. De trädde ock in i systrarnas kapitel, iklädde de heliga kläderna, bärande med sig Christi lekamen och de helige relikerna. Vid detta tillfälle hade hon af den större och förståndigare delen af systrarna samt af hela brödrakonventet förklarats afsatt och skild från all befattning med klostrets angelägenheter. Biskop Knut hade blifvit förbittrad öfver denna åtgärd. Han hade skriftligen uppmanat några »tyranner» att ofreda klostrets tjenstemän, underlydande och egendom, hvilket de ock ordentligen hade gjort, försäkrade om att icke riskera en bannlysning. De hade kastat en af klostrets prestbröder i fängelse. Biskopen hade inför dr. Margareta och rådet beskyllt bröderne för förfalskning och förräderi, derföre att man hade i Rom, enligt hvad han påstode, funnit bref, som icke voro försedda med klostrets vaxsigill och således skulle hafva blifvit olofligen afsända. Han hade hindrat klostret från att nyttja gamla och nya privilegiier. Han hade, klostret till stor skada, tillsatt en prest i två klostret förlänade kyrkor.¹ Man klagade hos påfven, som redan samma år anmodade biskopen i Strängnäs att anställa undersökning. Den 5 februari 1403 förklarade denne beskyllningarna mot fru Ingegärd vara grundade och henne afsatt. Om allt detta finnes icke ett ord i diariet, utom den uppgiften, att hon hade afsagt sig embetet. Fru Ingegärd stannade i klostret och afled der år 1412. »Hon hade under den sista tiden tjenat Gud i god ödmjukhet och af allt hjerta.»

Sådant kunde inträffa under klostrets första tid, då man hade haft rätt att vänta sig finna ett brinnande fromhetsnit.

Biskop Knut framträder här i en ytterst betänkelig dager. I början af år 1403, ungefär vid samma tid som hans medbroder i Strängnäs utfärdade sitt dombref, vigde biskop Knut två nya systrar, år 1404 vigde han en broder. Det senare året begärde han personligen att få förfoga öfver en klostertomt. Han synes hafva varit skäligen oblyg. Först så sent som år 1415 fann han för godt att bedja brödrakonventet om förlåtelse.

År 1419 uppträder han som målsman för trogen efterlefnad af klosterregeln. Han hade vid årets visitation funnit orsak till flere anmärkningar. Abbedissan och systrarna hade mottagit gåfvor utan närmare pröfning, de hade släppt in lekmän i innelyckelsen, talat med sådane både helgdag och hvardag, de hade varit partiska vid rättande af fel, abbedissan hade varit försumlig med uppgörande af räkenskaperne, man hade varit orättvis vid utportionerande af maten. Antydningar om andra missförhållanden lemnas i följande föreskrifter: inga viktiga bref få förses med sigill utan klostermedlemmarnes vetskap och samtycke, ingen syster får skicka ut sin portion af mat och dryck till hvilken som helst, utan skall all utdelning ske genom dertill ut-

¹ Biskop Knut måste år 1425 gifva officiellt erkännande åt klostrets rätt till dessa två och ännu tvänne andra kyrkor.

sedd person och med tillstånd af abbedissan, de som äta i refektoriet skola vara nöjda med det som serveras dem i öfverensstämmelse med klosterordningen, de få icke sända någon del af sin portion till en annan utan grannarnes samtycke — detta gällde dock icke abbedissan —, denna skall älska alla systrarna lika såsom sina döttrar, ej för ens eller tvännes skuld ringakta de öfriga, låna alla ett välvilligt öra, ej gynna grälmakare, ej lyssna till baktal och sqvaller, om icke i närvara af den syster klagomålet gäller. Detta skulle gälla äfven med afseende på konfessorn och bröderne. Alla de gåfvor, som lemnades enskilda systrar eller bröder, skulle framläggas vid den hel. Birgittas altare och fördelas efter abbedissans bud. Klostrets hemligheter fingo icke på något villkor yppas för lekmän. Biskopen hade vid samma tillfälle i brödrakonventet blifvit tillfrågad, hvilka skulle räknas som seniorer — den frågan var således icke alldeles klar — och svaret blef, att seniorskapet icke borde bero på årens antal, utan på företräde med afseende på sedernes mogenhet.

Biskop Knut synes den tiden velat uppträda som klostrets reformator. Vid samma tillfälle hade han bragt på tal prior Peters tillägg till ordensregeln med de två paragraferne, hvilke syntes fordra alltför mycket kroppsligt arbete af systrarna i köket och brygghuset, och yrkat på dennes antagande, då han icke vidare ville tillåta en del saker, som brukades i klostret och stridde mot dessa tillägg. De upphöjdes af honom till bindande lag genom en skrifvelse af år 1420. Huruvida biskopen hade rätt att på sådant sätt foga tillägg till den af påfven stadfäste regeln vill jag lemna osagdt.¹

Jag har redan omtalat bannlysningen af 1453 och, som redan är sagdt, jag kan icke för närvarande förklara hennes orsak. Möjligen stod hon i sammanhang med den allt för mycket förkättrade k. Karl Knutsson, hvilken, såsom jag längre fram får omtala, ville genomföra en reform i klosterväsendet just vid den tiden. Med afseende på Vadstena kloster hade han ett alldeles speciellt klagomål, nämligen öfver dess abbedissa fru Ingeborg Gerhardsdotter. Jag har redan framhållit, att k. Karls yrkande på hennes afsättning, hvilket — åtminstone enligt klostrets diarium — besvarades med hennes frivilliga afgang — berodde på politiska skäl, och jag vill ytterligare framhålla detta. K. Karl hade en farlig motståndare i k. Kristiern, och med honom var abbedissan i Vadstena nära befryddad. Just vid den tid, då han fordrade hennes afsättning, låg han i öppen fejd med den danske konungen. Denna min hänvisning till politiska skäl för k. Karls kraf göres till visshet derigenom, att k. Kristiern kommit till Sverige vid pingsttiden år 1457 och att samma år öfvertog fru Ingeborg åter abbedissevärdigheten, hvarom diariet icke säger ett ord, an-

¹ Ifrågavarande tillägg till ordensregeln jämte biskopens bref äro tryckta i Klemmings upplaga af Birgittas uppenbarelser, del 5, s. 15 f.

tagligen derföre att dess författare ogillade det hela. År 1461 utlemnade hon till k. Kristiern det af k. Erik af Pommern till en viss gudstjensts utförande donerade kapitalet, 909 svåre engelske nobler. Hon hade så stort inflytande, att detta skedde med bifall af klostermenigheterna. Hon afled år 1465. Alltså ville en abbedissa i Vadstena spela en politisk roll, hvilket icke kunde lända klostret till båtнад.

När abbedissor na felade, få vi icke förvånas, om äfven klosterfolket i allmänhet felade. Innan fru Ingeborg hade blifvit för andre gången abbedissa, kort tid efter bannlysningen, nämligen år 1455, utfärdade biskop Nils i Linköping i sammanhang med sin visitation af af klostret en stadge, som förnyar äldre och derjämte antyder hvarje-handa missbruk. Ordensregeln efterföljdes icke med all noggrannhet. Som vanligt blandas litet och stort om hvartannat. I andre punkten föreskrifves, att alla eldfarliga hus skulle nedrivas, i främsta rummet Romaregården, i den fjerde, att inga brödrabref utgifvas annat än med både abbedissans och konfessorns sigill — alltså torde den ena eller den andre utfärdat sådana —, att inge biddare utsändas å klostrets vägnar att tigga rundt om landet, att klostrets räkenskap uppgjordes bättre än hittills, i sjetzte, att samtalen i verldsporten och mellan bröder och systrar icke fingo förekomma mycket ofta eller vara mycket långa, äfvensom att från dem, som tjenstgjorde i verldsporten, inga meddelanden finge framföras till andra systrar eller bröder, hvarigenom de kunde hindras i deras gudstjenst, i den åttonde förbjudes att låta verldsfolk inträda i systrarnas innelyckelse, i den nionde förbjudes systrarna att låta någon af verldsfolket, hvarken man eller qvinna, äta, dricka eller bada med dem i deras innelyckelse, och bestämmes, att i systrarnas trädgård och annanstädes fick ingen (utanförstående) dväljas längre än han fullgör sitt arbete,¹ i den tionde, att ingen syster fick tala med verldsfolk, utsända eller mottaga något i trädgården, hvilket kunde ske genom dennes förbindelse med stekarehuset, bryggghuset, badstugan eller vishuset, i den tolfte, hvilken är ganska vigtig, föreskrifves, att om abbedissan öfverlåter till afgörande ett ärende åt konfessorn och bröderne, så skall det blifva så som de beslutit; att om lekbröderne icke blifva åtsporde i klostrets särskilda ärenden, så gälla besluten, men då abbedissa eller konfessor skall väljas eller någon intagas i klostret, då hafva lekbröderne rätt liksom andre bröder — om lekbrödernes befogenhet är eljes intet känt, i den fjortonde säges, att man icke får lofva något rum i klostret förr än ett sådant är ledigt, ej heller upptaga någons prebende förr än vid intagandet, att all

¹ Få vi taga detta efter orden, skulle det innebära möjligheten, att systrar badade samman med män och qvinnor. I texten förekommer tydligen en lucka. Det heter nämligen: biudhom vi allom badhe systrom vidher lydhno etc. *Båda* kräfer ett motsvarande *och*, hvilket här saknas. Antagligen skall det heta »badhe systrom oc brödhrom», och då försvinner tanken på en ytterlig oanståndighet.

'bälde oc höghfärdh', som blifvit vanliga, när någon skall intagas, afläggas, att en eller två gudliga och välsediga systrar skola lära inkommande unga systrar läsa och sjunga och klostrets gudlige seder, i den sjuttonde, att abbedissan skall vårda sig om de kranke både i mat och annan rykt och att de alla skötas jämnlikt, den ena lika väl som den andra, att abbedissan skall tillse, att de friska systrarna ej hindras från koret eller gudstjenst af andra fåfänga syslor eller verldsliga gerningar, i den adertonde fordras af abbedissa ordentligare räkenskap inför konfessorn och bröderne än hittills förekommit, samt föreskrifves, att åt fattige skulle gifvas bättre både kläder och allmosa.

Reformerne gällde i allmänhet smärre detaljer. En reformation, som trängde till det innersta, förekom icke, och om än anslutningen till klostren icke upphörde, aftog vördnaden för klostren af den hel. Birgittas stiftelse. Så säger åtminstone k. Kristiern I i en skrifvelse till påfven af år 1468. Fru Ingeborg i Vadstena fanns då ej mera bland de lefvandes antal, och k. Kristiern var då ej längre herre öfver Sverige, hvadan han väl svårligen kunde så noga känna de dåvarande birgittinerförhållandena i Sverige. Men det är nog troligt, att han hade någon rätt i sitt påstående.

Det finnes ett uttalande i Vadstena-diariet, hvilket är högst betänkligt, men mig veterligen aldrig blifvit framdraget. Det tillhör år 1423 och lyder: »begrofs här riddaren hr Bengt Nilsson och synnerligen försigtigt, att förbud ej skulle kunna utfärdas af biskopen på grund deraf att han varit ockrare». Ocker hade under medeltiden, såsom redan å annat ställe blifvit framhållet, en mycket vidsträcktare betydelse än nu, men äfven om vår dom öfver hr Bengt törhända skulle falla helt mild, så står det dock kvar, att abbedissan och generalkonfessorn i Vadstena, uppenbarligen för att bereda klostret en ekonomisk fördel, begingo en handling, som efter den tidens lära var i hög grad brottslig. Detta hände så tidigt som år 1423. De som nedskrifvit diariet uttala stundom tvifvel rörande en åtgärds lämplighet eller rent af klander. Men denne gång har skrifvaren ingen anmärkning att göra.

Systrarna i ett birgittinerkloster hade sin verksamhet uteslutande i klostret och för sig sjelfva, om vi undantaga de praktiska bestyr de hade att utöfva för bröderne. Någon kärleksverksamhet utöfver den, som kunde ligga i broderandet af messkläder och utdelande, genom viss person, af allmosor, tillkom dem icke. Efter medeltidens uppfattning kunde de dock vara den yttre verlden till gagn genom sina böner och den förtjenst, som låg i deras myckna gudstjenst. Något mera verkade bröderne för sina medmenniskor genom predikande. Men såväl systrar som bröder var det förment att träda utanför klostrets portar för att bringa hugsvalan och undervisning, för att lindra nöden och gifva kraft att bära henne.

En mellanklass mellan klostermenigheten och den yttre världen utgjorde systrar och bröder *ad extra*, hvilka bodde inom klostrets yttre område och arbetade för klostret. Men det fanns äfven en annan mellanklass af sådana, som genom gåfvor förvärfvat syster- och broderskapsbref. De vistades hvar som helst, de arbetade icke för tillfredsställande af klostrets behof, men de egnade detta sitt intresse och kunde derigenom göra mycken nytta. År 1394 gifvo abbedissan, generalkonfessorn och hela konventet broderskap åt hr Nils Skåning, hans hustru och deras son. De mest lysande af klostrets systrar ute i verldslifvet voro dr. Margareta (från år 1403) och dr. Filippa (från år 1415). Den senare var syster både hos systrarna och bröderne.

Till klostret slöt sig en annan krets af personer, som mot inbetalande af en summa penningar eller öfverlemnande af någon annan gåfva fingo rätt att vistas i klostrets närhet och genom dess försorg erhålla mat och dryck. En qvinna trädde år 1379 i ett sådant förhållande till klostret och erlade för sig och sin tjenarinna ett belopp af 200 mark penningar. En enka gaf år 1407 jord till klostret för att der hafva sitt lekamliga uppehälle till döddagar med föda och kläder. Inom sjelfva klosterområdet fingo ej sådana pensionärer bo, men de ville gerna bo så nära som möjligt. Emellertid utfärdades emellanåt förbud mot uppförande af byggnader i klostrets omedelbara närhet; än heter det, att klosterfolket skulle få lefva aldeles ostördt, än att så belägna hus kunde gifva anledning till ofog.

Vidare hafva vi att tänka på de massor af pilgrimer, som från alla väderstreck, från när och fjärran strömmade till klostret, i synnerhet vid högtidliga tillfällen, då man kunde komma i åtnjutande af riklig indulgens. Det var denna tillströmning, som gaf anledning till anläggande af stad vid Vadstena och äfven andra birgittinerkloster: klostret erhöll rättighet att sälja mat och foder åt pilgrimerné och deras hästar. Sedan aföstes dessa tillfälliga försäljningar af en stad med privilegier, och den staden blef en god inkomstkälla för klostret.

Slutligen var klostret omsvärmadt af tiggare, unga och gamla, män och qvinnor, som ville lefva på klostrets bekostnad och dessutom hoppades på rikliga allmosor af de fromma, som kommo dit i vallfärd och, vare sig de sökte bot i lekamlig och andlig måtta eller de hade hugnats med hjälp och välsignelse, äfven hade sina hjertan öppna för likars nöd. Bland dem funnos äfven beginner, om hvilka jag strax skall säga några ord.

Sådant var Vadstena kloster. Fritt var det icke från fel, ty det var ett menniskoverk, och sjelfva dess organisation gynnade en del fel. Men trots detta var det något storartadt, hvilket hedrar stiftarinnan och har bragt Sverige ära och tacksamhet.

Till klostret slöto sig äfven fromma stiftelser. När staden hade kommit till stånd, försågs han med en kyrka, vigd till aposteln Petrus:

det var i denna som k. Erik af Pommern anordnade den dyrbara psaltareläsningen. I staden fanns äfven ett helgeandshus. Riddaren hr Nils Sture hade år 1477 den vackra tanken att anslå en ärfd tomt i Vadstena till ett hus för gamla vanförlige klerker, som ville fara och icke förmå förestå Guds allmoge, ej heller hafva eget hus. I början af 1500-talet uppförde en borgare i Vadstena, Mårten skinnare, ett sjukhus i staden.

Staden Vadstena kan ej hafva varit mycket stor under medeltiden, men klostret och staden voro det oaktadt en af Sveriges hufvudorter. Biskopar och äfven verldslige stormän skaffade sig tomter i staden, för att vid de ofta förekommande besöken i Vadstena hafva eget tak öfver hufvudet. Ett hus, som biskopen i Linköping hade byggt åt sig, finnes ännu kvar i den nuvarande prestgårdens trädgård. Det är afbildadt del 2 fig. 29—31. För hela riket vigtiga församlingar höllos i Vadstena. I Vadstena var det som Engelbrekt tvang rikets råd att sluta sig till den fosterländska rörelsen. Det var vid ett annat möte i Vadstena, som Gustaf Eriksson valdes till rikets höfvidsman.

Ehuru naturligtvis från slutet af 1300-talet Vadstena kloster i allra högste grad ådrog sig uppmärksamhet och fängslade intresset, fortforde tidigare anlagda klostren att existera — dock klagas från dem i allmänhet mot medeltidens slut, öfver bristande tillgångar — och äfven nya anlades.

Inom Husby socken i Dalarne anlade riddaren hr Ingel Jönsson år 1486 ett kloster för cistercienserbröder, kalladt **Gudsberg**, hvilket aldrig fick någon betydighet. Man har fordom der sett lemningar af en byggnad, som varit 72 alnar lång och 32 alnar bred. Klosters minne bevaras i våre dagar af namnet Klosters bruk.

KARMEliterNES orden gjorde anspråk på ytterst hög ålder, ty han ville anses härstamma från profeten Elias, som vistades i ensamhet å Karmels berg i Syrien. I verkligheten går denne ordens historia icke längre tillbaka än till första början af 1200-talet, då patriarken Albert i Jerusalem år 1209 fastställde ordensregeln, hvilken var mycket sträng: nattvak, många böner, långa och stränga fastor, fullständig afhållsamhet från kött, tystnad, egendomslöshet och flitigt handarbete. Orden kallades jungfru Marias orden *de monte Carmel*. Dräkten var randig, brun och hvit. Snart sökte denne orden utbreda sig i vesterlandet. Honorius III godkände ordensregeln år 1224, men ändrade dräkten. De buro sedermera en hvit kåpa öfver en brun tunika, men som denna dräkt öfverensstämde med premonstratensernes och derföre kunde föranleda förväxlingar, tillades snart ett brunt scapulare. Orden vann aldrig någon stor betydelse, dess förnämsta land

i Europa var England, i hvilket han till sist hade ett femtiotal kloster. Högste styresmannen var en ordensgeneral, som bodde i Rom. Orden var delad i provinser, hvar och en stående under en provinsprior, föreståndaren för klostret kallades prior.

Af okänd anledning vände sig k. Erik af Pommern till norra Tyskland för att inbjuda denne orden till sitt rike. Han hade på vestra kusten af Skåne låtit uppföra ett Vårfrukloster för den nye orden, hvilket togs i besittning år 1410. Han visade karmeliterne samma vördnad som han tidigare hade visat birgittinerne, och tre år derefter förflyttade han det stadssamhälle, som hade börjat uppstå vid Södre Säby till klostrets närhet och gaf den nye staden namnet **Landskrona**. Klostret blef snart föremål för den fromma offervilligheten. En af dess medlemmar ansågs vara Danmarks ypperste predikant, tvänne från klostret utgångne bröder spelade en vigtig roll vid reformationens införande i Danmark.

Den bekante riddaren hr Åke Axelsson (Tott) stiftade ett karmeliterkloster i staden **Varberg**.

I **Örebro** fanns ett kloster, som år 1456 kallas Vårfruklostret och senare omtalas såsom tillhörande karmeliternes orden. Om dess tillkomst är intet bekant.

Danmark och Sverige fingo inom orden bilda en egen provins, nämnd i ett bref af år 1483, men om man hade hoppats, att orden skulle utbreda sig i medeltidens Sverige, gick denna förhoppning om intet.

DEN HEL. ANTONS AF VIENNE ORDEN. Under 1000-talet uppenbarade sig i Södern en sjukdom, som kallades den helige elden och i regeln medförde förlust af den lem, som var angripen, eller af lifvet. Man trodde sig hafva funnit, att den sjuke kunde räddas genom vidrörande af eremiten Antonius' ben, som förvarades i kyrkan i Vienne, i närheten af Grenoble, i sydöstra Frankrike. Otacksamt nog kallades af denna anledning sjukdomen den hel. Antons sjuka. År 1091 upprättades i Vienne ett hospital för dem, som voro angripne af denne sjukdom. Kring stiftaren samlades fromme hjelpare. Påfven Urban II omhuldade denna förening af välgörande menniskor och gaf dem en gemensam dräkt, svart med ett blått **T** på venstra sidan. Ett kors af denne form var den hel. Antons symbol. År 1218 ombildade sig Antonsbröderne till en munkorden, som följde den hel. Augustini regel. Ordens hufvud kallades stormästare, provinsföreståndarne kallades komturer.

Mot medeltidens slut gjordes svaga försök att införa denne orden i Norden. Nonnesæters kloster vid Bergen, som stod tomt sedan cisterciensernunnorna på grund af osedlig lefnad måst lemna det, uppläts år 1507 åt Antoniusbröder. Likaledes mot medeltidens slut omtalas ett Antoniusbrödernes kloster å stranden vid **Landskrona**. Något

tidigare (år 1497) omtalas ett »Sankt Antonii kloster på Tiveden», beläget vid Ramundeboda, der vägen från Vestergötland till Svealand gick fram. Klosters historia är, af brist på urkunder, okänd. Vi veta icke, huru denne orden vunnit insteg i Sverige, och hans betydelse hos oss var så godt som ingen.

KARTUSIANERNE voro en urgammal orden, stiftad år 1084 vid Chartreux i sydöstra Frankrike, en utgrening från benediktinerna och den strängaste af dem alla. De voro förbundne till nästan absolut tystnad, när de icke voro sysselsatte med ungdomens undervisning, deingo aldrig smaka kött, icke ens när de voro sjuke. Deingo icke äta mera än en gång om dagen, och den måltid, som då gafs dem, bestod af gröt, bröd och vatten. Hela hufvudet var rakadt. De buro en hvit kåpa med hätta och öfver kåpan ett hvitt scapulare.¹

Riksföreståndaren hr Sten Sture d. ä. hade år 1472 från kronan inköpt Gripsholm, och enligt riksrådets beslut af år 1493 anlades der ett kartusianerkloster, hvilket dock upphäfdes redan år 1525. Det bar namnet *Pax Marie*, *Mariefred*. Klosterbröderne kommo från Rostock. Hr Sten begrofs i klostrets kyrka, hvilken är försvunnen och med kyrkan hans graf.

Karmeliternes inkallande till Norden kan sägas hafva berott på en nyck af den mångfrestande k. Erik. Antonibröderne spelade icke någon större roll i de Sverige närmast liggande landen. Det är derföre icke troligt, att anläggandet i ett främmande land af klosterhusen i Landskrona och vid Ramundeboda utgått från orden sjelf. Det var väl i båda fallen någon enskild person, hvars fromhet framkallat de två stiftelserna. Hr Sten fick rikets råd att gå in på inkallandet af kartusianerne. Klosterväsendet var den tiden i vårt land på förfall, dels genom förhållandena inom klostren, dels genom minskade sympatier från allmänhetens sida. Införandet af Antoniusbröderne och kartusianerne få vi väl anse som exempel på dödsryckningarna inom vår katolska kyrka.

Hvar orden och hvart kloster hade genom välvilja från kyrkans sida kommit i åtnjutande af hvarjehanda kyrkliga förmoner, aflat för dem, som tillhörde klostret, aflat för dem, som vallfärdade dit. Småningom uppkom en sed, att kloster, som icke tillhörde samme orden, ingingo förbund med hvarandra — utom kloster äfven andra andliga stiftelser. Många urkunder finnas, som tala om sådana förbund. Det må vara nog att här omtala, att sådana ingingos med Vadstena kloster år 1407 af premonstratenserklostret i Tommarp, år 1413 af cistercierna

¹ Denne orden sysselsatte sig mycket med konst och konsthandverk. Jfr *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein* häft. 45, s. 1 f.

sernes systrakloster i Gudhem, år 1444 af Egidiiklostret i Nürnberg. Tvänne så förbundna kloster fingo del i hvarandras andlige förmöner. Detta var att drifva saken till hennes spets.

Ej långt efter birgittinerordens uppkomst, vid midten af 1400-talet, synas hvarjehanda skröpligheter inom klosterväsendet hafva blifvit märkbara äfven utanför klostermurarne. Kort efter sitt regeringsanträde yrkade k. Karl Knutsson på en reform af klosterväsendet, men det stannade vid yrkandet.

Som ett par svenske urkunder tala om **beginer**, torde det vara rätte platsen här att nämna några ord om dem, ehuru de icke bildade en orden i egentlig mening, men under deras första och goda tid voro de besjälade af samma intressen, som framkallade klosterordnarne. Vid sidan af de qvinnliga beginerna stodo de manlige begarderne, men desse senare, som spelade en mindre roll, förekomma, mig veterligen, icke i våre urkunder.

Den hel. Franciscus' kraf på fattigdom fann en stor genklang inom hans samtid. Äfven många, som icke inträdde i hans orden, ville gent emot allt det brokiga mångahanda, som förekom i lifvet och förströdde sinnena, gå tillbaka till den enkle och torftige lefnad, som Christus och hans lärjungar hade fört, då skulle man få tid att fördjupa sig i fromhet och i kärlek till nästan, med andra ord att efterleva det stora budet att älska Gud öfver allt och nästan som sig sjelf. Qvinnor af olika stånd och villkor, förnäma och rika och fattiga, anslöto sig under 1200-talet till denna yttring af fromhet, men de lefde hvar och en i sin omgifning. Senare blef det vanligt, att de lika-sinnade slöto sig samman, bodde tillsammans i konvent. Någon regel hade de icke, men i hvar konvent fanns en föreståndarinna, och dessutom hade man gerna en *superior*, ett hufvud, till hvilket man kunde sluta sig. År 1452 funnos i Köln 102 begin- och begardkonvent, af hvilka beginerna innehade 94, och i dessa funnos 937 invånare. Ungefär hälften af superiorerne voro prester, den andra hälften lekmän. Konventen hade inkomster genom gåfvor, medlemmarne lifnärde sig genom handarbete, någre egnade sig åt sjukvård. De lefde, som sagdt, icke efter någon regel, i flere konvent förekommo icke ens gemensamma böner. Påfvarne yrkade på införande af en regel, erkebiskopen och stadens presterskap voro stundom afvogt, stundom vänligt sinnade.¹

Det är lätt att inse, att så länge beginerna voro gripna af den fromhet, som gifvit upphof till deras utsöndring från omgifningen, var allt godt och väl, men att ett sådant samhällslif kunde utan all

¹ *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein* häft. 73, s. 78 f. År 1241 anlade en borgare i Tournai i Belgien ett *béginage*.

regel för samlifvet och verksamheten urarta på det betänkligaste sätt. I Sverige uppträdde presterskapet mot dem.

De hade samlat sig till Vadstena och hade der en gård (*curia*). Frågan om dem förevar vid det viktiga biskopsmötet i Arboga år 1412. På grund af mötets beslut utfärdade erkebiskopen en skrifvelse, i hvilken det heter, att vid klostret i Vadstena uppenbara sig i stor myckenhet kvinnor, unga och gamla, i beginernas drägt. De flesta skrymta fromhet, under det de idka nattliga dryckeslag, ja, hvad värre är, egna sig åt ett lösaktigt lefverne. De flesta äro unga och starka, men sky allt arbete och lefva af klostrets allmosor. Som de icke lefva efter någon regel, äro de hemfallna åt bannlysning — erkebiskopen i Köln tog dem likväl i försvar år 1487 — och de fingo icke omhuldade af klostret. Dess sysloman skulle försöka tvinga de unga och starka till arbete, rätta de felande och brottsliga. Men väl må man omhulda dem, som äro fromma och kyska samt tjena Herren med sitt arbete. År 1506 lyder fördömmelsen ännu skarpare. Beginerna hade då ännu gård helt nära klostret och erhöilo dagligen föda från detta, men denna sekt var af Guds kyrka och enligt kanoniske rätten fördömd, hvadan hans omhuldande medförde själavåda.

Om slutornamentet jfr del 2, sid. 520.



TIONDE KAPITLET.

Medeltidskyrkans slut.

Innehåll: Förste bekantskapen med Luthers reformation. — Dennas införande i Sverige. — Humanismens och renässansens konst.



vart tidehvarf i mensklighetens historia har sin uppgift, vissa krafter skola utvecklas, vissa intressen ses till godo, vissa sidor af den menskliga odlingen omhändertagas. När detta skett, komma nya krafter, intressen och sidor och kräfva uppmärksamhet. De bilda innehållet i ett nytt tidehvarf. Men de nya riktningarna komma icke till stånd, förr än de gamla börjat öfverlefva sig sjelfva. Ensidighet vidlåder allt menskligt och ensidigheten drifver till att skjuta öfver målet. Då är domen öfver det gamla redan fälld.

Rik och mångsidig var utvecklingen under den i allmänhet förr så oblidt bedömda medeltiden, men ett intresse var det som beherskade alla öfriga, och det var kyrkan, som icke nöjde sig med att vara en makt i staten, utan ville rent af varda en makt öfver staten. Detta begär framkallade kamp, och den som vill kämpa måste vara rustad. Kyrkans män behöfde till sitt förfogande hafva stora penningemedel. Men kyrkans makt inom det verldsliga området berodde i främsta rummet på herraväldet öfver själarna. Att bevara detta var för kyrkan af yttersta vigt. Hon ville icke hafva sin uppgift och sin auktoritet utsatta för några tvifvel. Den undervisning, som bestods lekmännen, var mycket knapp — jag har talat om denna i det föregående —, hvad kyrkan lärde, det var rätt derföre att kyrkan lärde det.

Slutet af medeltiden var utmärkt genom många ytterst märkliga företeelser: bekantskapen med antiken återknöts, man trädde nu, efter århundradens paus, in i arvet efter den gamla kulturen, den värld man hittills räknat som sin egen var ej längre tillräcklig, man färdades bort öfver förut knappast anade haf, och man upptäckte världar, för handeln öppnades nye vägar och industrien utvecklades i alla riktningar, undervisningen bredde sig ut i allt vidare kretsar. Sådana voro de nya krafter, som skulle skapa ett nytt tidevarf.

Till dessa nya krafter hörde äfven den allt djupare vordna insigten, att kyrkan behöfde reformeras. För alla ädlare sinnen, för dem, som tänkte djupt och ärligt, var detta klart. Hadrianus VI, som år 1522 intog påfvestolen, erkände detta. Till en legat, som han sände till Tyskland, gaf han följande befallning: »Du skall säga, att vi erkänna, att Gud skickat denna tidens förföljelse mot kyrkan för människornas, förnämligast presternes synder. Skriften visar, att folkets synder härflyta från presterskapets. Vi veta, att på denne helige stol hafva sedan många år insmugit sig laster, missbruk i heliga ting, öfverträdelse af lagarne, förvändhet i allt. Det är derföre icke underligt, att sjukdomen trängt från hufvudet till lemmanne, från påfvarne till de lägre prelaterne. Vi prelater och andlige hafva alle gått hvar på sine vägar, det har på lång tid varit ingen, som gjort godt, icke en. Derföre måste vi alle gifva Gud pris och ära och ödmjuka våra själar. Hvar och en må se till hvaraf han fallen är och hellre upp-rätta sig sjelf än vilja varda straffad af Guds förtörelses och vredes ris.»

Men var insigten om behofvet af en reformation allmän, voro åsigterna om dennas omfattning i vidd och i djup ytterst skiljaktiga. En Hadrianus VI ville rättandet af en del missbruk, med bibehållande i hufvudsak af den kyrka, som medeltiden hade uppbyggt. Andre funno detta vara för litet. De funno, att den romerska kyrkan hade gjort sig skyldig till missgrepp, som gällde mycket väsentliga ting, sjelfve kärnpunkterne i kristendomen. De kunde icke nöja sig med något lappverk. De ville hafva en grundlig reformation. Denna hade under århundraden varit efterlängtd af fromma själar, hvilkas uttalanden gå i samma riktning som reformationstidevarfvet, äfven fru Birgitta räknas till dessa, som längtade efter det som bättre var, det som nu skulle, icke utan kamp, blifva en verklighet.

Det ligger utanför ramen för min bok att redogöra för de reformatiska rörelserna i utlandet. Jag behöfver endast här nedskrifva ett namn, Martin Luthers, och det säger oss allt.

Luther hade en svensk lärjunge, som bar namnet Olaus Petri, en ung man af borgerlig börd, som i mera än två år hade studerat i Wittenberg, hvars universitet hade tilldelat honom magistervärdigheten. Föga mera än 25-årig vände Olaus åter till fosterlandet och

stiftstaden, der han fick plats som kansler hos biskopen och vigdes till diakon att tienstgöra i domkyrkan. Han började predika och torde äfven hafva meddelat undervisning i domskolan. I november 1520 följde han biskopen till Stockholm och var åsyna vittne till blodbadet, under hvilket tvänne biskopars hufvud föllo på anstiften af den, som kallade sig och som hade varit Sveriges erkebiskop — ja, ännu räknades som sådan af den romerska kyrkan.

Mäster Olofs predikningar voro icke den första uppenbarelsen af det »lutherska kätteriet» i Sverige. Vadstena kloster önskade, utöfver hvad det redan hade, aflat att bjuda de besökande och anmodade sitt ombud i den helige staden, den lärde broder Peder Månsson — han slutade sine dagar som biskop i Vesterås — att skaffa sådan. Han svarade år 1518: »Nu i år skref en doktor af den hel. Augustini orden nere i Tyskland, i ett studium som heter Wittenberg, många slutsatser mot aflat och sände vida omkring, äfven hit till påfven. Hade påfven honom, nog brännde han honom, men han har bakståndare. En annan doktor här i Rom skref, efter påfvens befallning, svar deremot, men der han menade lösa lyckan, gjorde han knuten, hvilken materia jag sänder eder med detta bref. Jag har läst, huru aflat börjades, och det är lösjordad grund, men bättring är tryggaste vägen, der vill jag dö uppå.» Peder Månsson, som dock aldrig bekände sig till lutherska läran, var således i en så vigtig fråga som denna själfständig gent emot Rom.

Mäster Olofs predikningar i Strängnäs väckte uppseende. I hvilken mon de framkallade bifall, kunna vi nu icke afgöra; att de väckte klander veta vi. När han angrep de romerske hufvuddogmerne, hvilket han måste göra för sitt samvetes skuld, var detta naturligt. I ungdomlig ifver synes han hafva framdragit en del mindre saker, som ock framkallade gensägelser. Dekanen i Strängnäs upptog några af Olofs påståenden för att gendrifva dem. Anmärkningarna och svaren kommo i biskop Brasks händer år 1523. De voro följande:

1. »I autentisk skrift finnes icke uppgifvet, att den hel. Anna var jungfru Marias moder.» Svaret hänvisar till kyrkans bibelutläggning och kyrkobönerna. — Om jungfru Marias moder hette Anna eller ej, är ju skäligen likgiltigt, men förnekandet skulle naturligtvis väcka förargelse.

2. »Josef, jungfru Marias trolofvade, var icke en gubbe, utan en yngling.» Svaret åberopar kyrkans vittnesbörd i hymner eller legender. — Äfven denna fråga är för obetydlig för att blifva framkastad som ett stridsäpple.

3. »Ingen har här predikat sanningen för eder förr än jag.» Svaret hänskjuter bedömandet till dem, som äro visare, och påminner om den hel. Eskil, som led martyrdöden derföre att han predikat den katolska sanningen. — Är citatet riktigt, kan det tydas som ett ut-

tryck af ungdomligt öfvermod. Måhända har något mästare Olofs yttrande blifvit snedvridet.

4. »Ingen munk bör tiggas, emedan det heter: och skall allsingen fattig eller tiggare vara ibland eder.» Svaret säger, att detta gällde endast Judarne, och åberopar hvad Thomas ab Aquino skrifvit.

5. »Ingen bör sätta sin förtröstan till människor, såsom den högtlofvade jungfrun eller något annat helgon, utan till Gud allena, ty det heter: förbannad är den som förlitar sig på människor!» Svaret säger, att det anförda bibelspråket gäller endast Zedekias och hans folk, som förlitade sig på konungen af Egypten, att förtrösta på människor vore intet ondt, så vida dock förtröstan förnämligast sattes på Guds hjälp, hvilket ock samme Thomas säger.

6. »Predikan i Guds församling är det främsta, mera än att hålla messa.» Svaret, med förnyadt åberopande af den hel. Thomas, framhåller, att vigningen af Christi lekamen och blod är den förnämligaste och heligaste handlingen i Guds församling. — Mästare Olof hade i sin brinnande nitälskan för prestens kall att undervisa icke behöft sätta messan så lågt (»det går ringa till att messa»), endast hon gjordes begriplig för menigheten och befriades från onödiga vidlyftigheter och upprepningar, hvilka ingalunda ökade andakten hos dem, som förstodo, utan snarare framkallade ett maskinmessigt utförande af det hela. Hvad dekanen på grund af läran om transsubstantiationen framhöll som det förnämligaste kunde mästare Olof kanske redan den tiden icke godkänna, men dermed var icke hela messgudstjensten utdömd. Jag har i det föregående framhållit, att mästare Olofs broder erkebiskop Lars gått för långt i förkastandet af allt, som ingick i den romerska gudstjensten. Mästare Olof har tydligen delat broderns uppfattning.

7. »Den högtlofvade jungfruns psaltares brödraskap och andra helgons borde icke lidas, emedan de icke leda sitt ursprung från något ställe i skriften.» Svaret hänvisar till Christi ord, att Han, der två eller tre äro samlade i Hans namn, vill vara midt ibland dem, och framhåller, att om en rättfärdig mans bön förmår mycket, så böra många i ett brödraskap förenades böner förmå så mycket mera. — Mästare Olof var tydligen i besittning af mycket mod, ty i detta fall hade han angripit en institution, som förekom i sjelfva Strängnäs. Biskop Konrad Rogge, borgaresonen från Stockholm, hade nämligen i sin domkyrka stiftat en *fraternitas psalterii beate virginis*, hvilken vann påflig stadfästelse år 1470. I den hel. Eskils kapell skulle sex bröder från påsk till kyrkoårets slut hålla messa dagligen, utom lördag och söndag, sjungande den till den hel. jungfruns lof och anropande af hennes beskydd inrättade psaltaren, som fått namn af *psalterium Mariæ*.¹

¹ »Psaltaren omsattes och begagnades till jungfru Marias ära. Förste psalmen t. ex. börjar: 'Säll är den man, som älskar ditt namn, jungfru Maria; din nåd skall styrka hans själ.' Chemnitius meddelar i *Examen concilii Tridentini* ett

8. »Bikten bör ske i hjertat för Gud allena och ej för presten.» Svaret medgifver, att detta kunde tillåtas i nödfall, annars icke; meniskan behöfver andlig läkedom för att kunna varda salig, men hon kan icke sjelf gifva sig denne, hon vet icke ens, om hon har en rätt ånger, hon behöfver derföre bekänna' sina synder inför presten, som är satt i Christi ställe; bikten inför presten är giltig med guddomlig rätt, men den tysta bikten inför Gud har blott naturlig rätt, icke ens påfven kan frikalla från den uttryckliga bikten, ty han kan ej upphäfva guddomlig rätt. — Detta var en lifsfråga. Visserligen kunde bikten under en tid, då undervisningen i kristendom för menige män var så godt som ingen, lända till själågagn, derest biktfadern var en from man, men å andra sidan kunde biktfadern äfven öfva — och öfvade helt visst ofta — ett gränslöst tyranni öfver den honom anförtrödda menigheten.

I juli 1523 mottog biskop Hans Brask, den gamla kyrkans förnämste stödjepelare i Sverige, från Uppsala domkapitel underrättelse, huru det lutherska kätteriet började gripa kring sig inom Strängnäs' domkyrka genom en viss Olaus Petri. Man ville återföra den närvarande kyrkan till den första kristna kyrkans fattigdom och öfriga beskaffenhet.

Urkunderne säga oss alltför litet om reformationens första tid i vårt land. Mäster Olof synes hafva fått en vän i Strängnäs' archidiaconus magister Laurentius Andree, en äldre man, hvars betydelse kanske mest framgår ur de bittra tillmälen, som Johannes Magni gifver honom.

Så stodo förhållandena, då i början af juni 1523 den viktiga riksdag sammanträdde i Strängnäs, vid hvilken Gustaf Eriksson valdes till Sveriges konung och dermed den nya tiden i politiskt hänseende var fullständigt inledd. Konungen kunde icke gerna undgå att komma i personlig beröring med stiftets archidiaconus. Mäster Olofs predikningar och bullret, som de åstadkommit, måste åtminstone i Strängnäs hafva kommit till konungens öron. Af Laurentius Andree begärde och fick konungen närmare upplysningar om den nya rörelsen. Han utnämnde Laurentius till sin kansler år 1523, och år 1524 kallades mäster Olof till Stockholm för att blifva stadens sekreterare, med röst i stadens råd, och han fick derjämte rätt att predika i stadens kyrka. Konungen bekände sig således på ett ganska tydligt sätt till reformationens förgångsmän.

Det stod vid denna tid illa till med den högsta ledningen af de kyrkliga förhållandena i Sverige. Erkebiskopen var af riket förklarad afsatt, men innehade enligt kyrkans rätt fortfarande sitt embete, ehuru

fullständigt sådant *psalterium Mariæ* och säger sig hafva deraf sett exemplar af tre tryckta upplagor, dessutom hade vid klostervisitation i hertigdömet Braunschweig många handskrifter funnits.» Anjou, *Svenska kyrkoreformationens historia* (1850).

drifven ur landet. Biskopen i Vesterås, som höll på k. Kristiern, hade aflidit inom Stockholms slott under dess belägring år 1522. Biskoparne i Strängnäs och Skara hade aflifvats i Stockholms blodbad. Biskopen i Åbo hade drunknat år 1522. I Växjö fanns en gammal och sjuklig biskop. Hans stift låg aflägset, och han synes hafva varit alldeles oberörd af de mäktiga rörelser, som förekommo i landet. Den enda dugande kraften var biskop Hans Brask, sedan år 1513 biskop i Linköping, en lärd och, trots kroppslig ohelsa, mycket energisk man, hvilken osvikligt höll på den romerska kyrkans ordning och på alla sätt sökte motverka det lutherska kätteriet. Under riksmötet i Strängnäs kom till staden en påfelig legat, den i Sverige borne Johannes Magni, och han mottogs med den vördnad man plägade bevisa den helige fadrens sändemän. Man hoppades, att de kyrkliga förhållandena nu skulle få nödig utredning, men det visade sig snart att legatens fullmakt icke upptog något sådant, utan så godt som uteslutande bekämpandet af Luthers kätteri. Någon tanke på affall från den romerska kyrkan hade ännu icke uppstått hos konungen. Legaten valdes till erkebiskop, andre biskopsstolar besattes, och man skref till påfven med bön om stadfästelse af de gjorda valen, men under tiden hade Gustaf Trolle förstått att vinna påfven på sin sida, och i september mottog k. Gustaf en skrifvelse från påfven, i hvilken fordrades, att Trolle skulle åter insättas i stiftet. I oktober skref konungen till Rom en vägran att hörsamma budet, Trolle vore ovärdig icke blott prestadömet utan äfven lifvet, hvad man behöfde vore inhemske biskopar, hvilke gjorde frid mellan kyrkan och riket möjlig. Finge konungen icke påfvens bifall, skulle han af egen myndighet reformera den svenska kyrkan. Innan detta svar hunnit till Rom, hade påfven utnämnt en italienare till biskop i Skara. Konungen förklarade, att någon utländing aldrig skulle komma att förestå en svensk kyrka. Vile påfven icke stadfästa de i Sverige förrättade valen, skulle konungen på annat sätt återupprätta de förödda kyrkorna och låta deras biskopar stadfästas af den ende och högste öfverstepresten, Christus sjelf. Redan år 1524 var all officiel förbindelse mellan påfvestolen och k. Gustaf för alltid slut: nu var det konungen, som åtog sig att ordna de kyrkliga förhållandena, och på sådant sätt drefs han genom omständigheternas makt öfver till opposition och måste således bringas närmare den ståndpunkt, som den ifrige Olaus Petri intog. Skrifter inkommo från Tyskland, i hvilka de nya lärorna förkunnades; köpmän införde sådana jämte handelsvarorna. Så mycket hellre åtog sig konungen ordnandet af de kyrkliga förhållandena, som inom det genom tvedrägt och örlig utarmade landet ymnige tillgångar funnos så godt som uteslutande hos kyrkan och hennes stormän.

Johannes Magni yttrade hösten 1523, att konungen vore villig att utrota det lutherska kätteriet i Sverige, samt att rörelsen i Sträng-

näs snart torde vara stillad. Han vågade icke se de nyvordna förhållandena sådana de voro. Brask var mera orolig och uppträdde energiskt. Han fordrade i maj 1524, att konungen skulle utfärda förbud mot försäljande inom riket af Luthers böcker samt att Luthers lärjungar icke skulle få skydd af konungen. Konungen svarade, att han icke kunde förbjuda Luthers skrifter, då, så vidt han kände, de icke blifvit ogillade af opartiske domare, ej heller visste han någon Luthers lärjunge, som hos honom sökt skydd. Ungefär samtidigt yttrade mäster Laurentius i en skrifvelse till Vadstena, att konungens tanke var, att om någon ny lära kunde uppvisas förekomma i Luthers eller i andras skrifter, skulle denna pröfvas efter Skriften och, ifall stridande mot denna, vederläggas. »Jag fruktar, skref han vidare, att bland eder knappt torde finnas någon i stånd dertill, ty ehuru jag försport föga om den nya lära, som kallats Martin Luthers, har jag insett så mycket, att Martin är större än att han kan vederläggas af oss enfaldiga menniskor, ty han är skyddad genom Skriftens, icke den birgittinska eller någon annans, utan genom den guddomliga Skriftens vapen.»

Från Strängnäs hade härden för den nya rörelsen förlagts till Stockholm, men äfven i andre sjöstäder, som besöktes af främmande köpmän, vann det nya insteg. Så i Kalmar och i Söderköping.

Diakonen Olaus Petri gifte sig år 1525. Biskop Brask vände sig åter till konungen, hvilken förklarade sig icke hafva vetat af detta, förr än handlingen var fullbordad, samt tillade, att han hade svårt att förstå, att mannen skulle, såsom biskopen påstod, vara i bann för detta giftermål: för äktenskaps skuld, hvilket Gud icke förbjudit, skulle man vara i bann, men för hordom, jungfrukränkning och annan slemhet vore man icke i bann. Konungen synes hafva trädt närmare till reformatorns åsigt, att Guds lag måste gå före all menskelig lag. Biskopen lät på dörrarna till alla kyrkor och kloster inom sitt vidsträckta stift uppslå en kungörelse, i hvilken varnades för de nya irrlärorna.

Det gamlas vänner och det nyas banerförare stodo gent emot hvarandra utan möjlighet till fredlig öfverenskommelse. De förre höllo på kyrkans lära såsom rättesnöre för vetande, tro och lefverne, de senare ville icke veta af något annat afgörande än det, som grundade sig på Skriftens egna ord. Det drastiska yttrande, som tillskrifves biskop Brask, att det vore bättre att aposteln Paulus blifvit bränd än af hvar man känd, är, derest det af honom icke blifvit yttradt, likväl, såsom så många andra för kritiska tider anförda uttryck, ytterst karakteristiskt — sannt, äfven om det icke tillhör det verkligas område. Konungen ville tillmötesgå reformatorenes kraf att låta folk bedöma deras läror efter skriften. Han uppmanade derföre den svenska kyrkans ledande män att genom kapiteln och lärde klosterbröder åstadkomma en öfversättning af det nya testamentet. Att arbetet blef bör-

jadt är visst, men dess vidare öden äro okända: till någon nytta blef det aldrig. Under tiden utarbetades från de svenske reformatorenes sida en öfversättning af detta testamente, hvilken, liksom tvänne i luthersk anda affattade småskrifter, år 1526 gick ut från konungens tryckeri — något som är ganska betecknande, i synnerhet som konungen kort derefter förbjöd biskop Brask att hafva ett boktryckeri i Söderköping, då han uppgifvits hafva från detta utsändt en mot Luther riktad stridsskrift. Allt bestämdare intog han reformatorenes ståndpunkt: allt skall afgöras efter Skriftens ord, Christi och hans apostlars lära skall förkunnas, senare införda missbruk skola utrotas. Sådana missbruk, som kunde särskildt reta allmänheten, anfördes, men den stora massan var icke hogad att öfvergifva sine prester. Rykten spriddes kring landet om konungens anfall mot kyrkan, och det blef till sist nödvändigt att intaga en fast och oförtydbar position. Det var icke längre möjligt att tala endast om enstaka missbruk, som behöfde rättas. Skismen var mycket djupare. Mot slutet af år 1526 sändes ut tio (sedermera tolf) frågor om kyrkan i allmänhet och lärdomen i synnerhet. Magister Olof hade affattat svar på dem, likaså den romerska kyrkans förkämpe dr Peder Galle i Uppsala. Den förre tryckte bådassvar och sina egna anmärkningar till hvad dr Galle hade yttrat. Omedelbart derefter bestämdes å riksdagen i Vesterås år 1527, att endast den rena läran skulle förkunnas för Sveriges folk, och brytningen med den romerska kyrkan, som i så mångfaldiga hänscenden tryckt sin prägel på medeltiden, var officiellt fullbordad.

Men det dröjde länge, innan förändringen kunde sägas vara fullständigt genomförd. Vi stå här inför samma företeelse som vid medeltidens början: ett folk, som skulle genomsyras af ett nytt jäsningämne. Olika ställde sig uppgifterna för de höge inom samhället, hvilke det var möjligt att från början tränga in i det nya, som skulle omskapa, olika för menige män, olika för dem, som bodde i städerna och som stodo i liflig och nära beröring med hvarandre och med den yttre världen, olika för allmogen, som genom sjelfva sättet att bo och lefva var med nödvändighet ganska konservativ, olika för de förnämligare bland kyrkans prester, som egde kunskaper och visste hvad frågorna gällde, olika för den fattige landpresten, som icke kunde läsa och ändock skulle leda hjorden. Ännu i dag fortlefver en och annan katolsk bön såsom besvärjelseformel i fall af sjukdom. Att skildra de olika företeelserna inom den mångskiftande öfvergångens tid, att redogöra för huru i kyrkans lära och sed medeltidens tillsatser småningom plockades bort, den ene efter den andre, det tillkommer icke mig i detta arbete. Den som vill skriva den nya tidens kulturhistoria må taga vid der jag har slutat.

Som Visby fortfarande, om än ej i samme grad som förut, var en handelsstad, hade bekantskapen med den nya läran ock kommit

dit. Staden liksom hela Gottland lydde under biskopen i Linköping, men rubbningar i förhållandet mellan ön och biskopen måste hafva inträddt, då ön nu mera än ett århundrade hade varit under danskt herravälde. I Luthers ande predikades inom Visby i den föga kända sankt Hans' kyrka, hvars läge och hvars få bevarade rester äro stor-slagna. Denna predikan gaf anledning till ett tumult.

K. Kristiern II, erkebiskop Trolles hjelpare, Slaghecks och Belde-nackes befordrare, var i Danmark lifligt intresserad för reformationen. Luthers varme beskyddare, kurfursten Fredrik af Sachsen, var k. Kristierns morbroder. När Luthers trygghet var hotad i sammanhang med riksdagen i Worms, erbjöd k. Kristiern honom en fristad i Danmark, men detta afböjdes af kurfursten. Malmö blef en härd för den reformatoriska rörelsen i den del af Danmark, som nu tillhör Sverige. Borgmästaren i Malmö uppträdde på det bestämdaste till förmon för reformationen, och nitiske predikanter funnos derstädes.

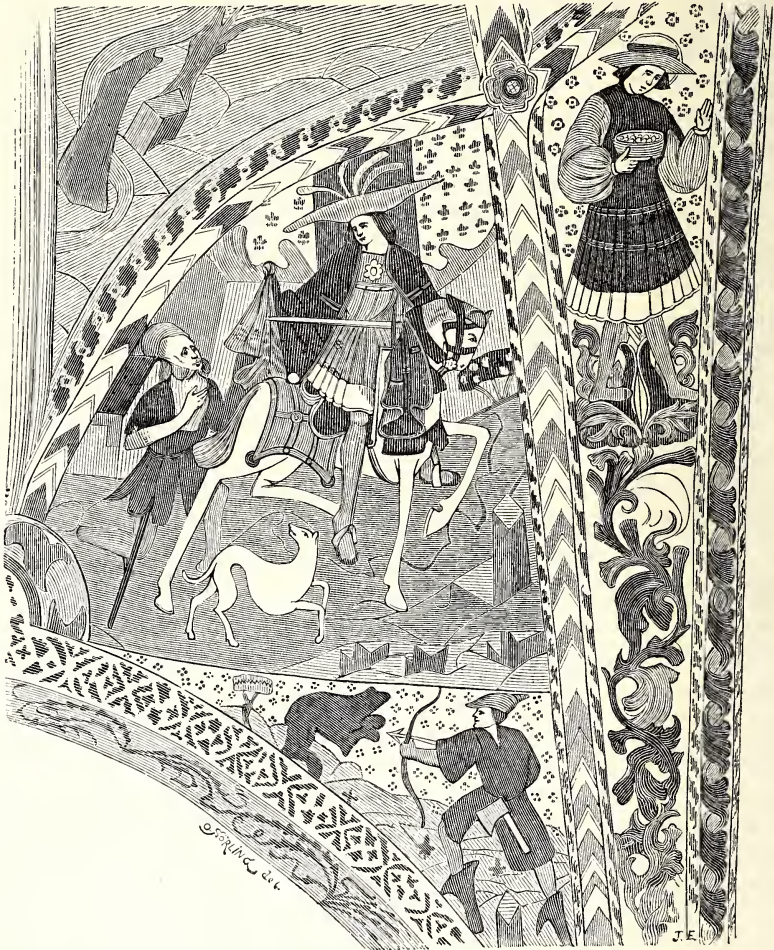
Som exempel på det naturliga förhållandet, att det officiela införandet af reformationen i Sverige genom riksdagsbeslutet af år 1527 icke var ett fullständigt genomförande af henne, vill jag anföra ett exempel. I Valö kyrka i Roslagen finnas målningar, utförda på 1530-talet och fullständigt bekännande sig till den tiden genom de drägter, som här äro afbildade. Bland dem förekommer en framställning af den hel. Martin af Tours, hvilken, sittande på sin häst, skär af en del af manteln för att med denne skyla en tiggares nakenhet. Det var således ett af den romerska kyrkans helgon, som här — så sent — blifvit afbildadt i en svensk kyrka.

Det har flere gånger blifvit framhållet, att vi icke kunna märka något inflytande af den lärde humanism, hvilken i utlandet spelade en så stor roll i skapandet af den nya ordningen. Inom visse delar af Europa spelade denne humanism en stor roll inom den katolska kyrkan, han utgjorde en vigtig insats i den s. k. renässans, som kom till heder vid den tid, med hvilken vi nu sysselsätta oss. Inom den reformerade kristenheten gick renässansen hand i hand med reformationen. Hvad Sverige och humanismen beträffar, torde det hittills vanliga omdömet böra underkastas kritik. Jag är ej här i tillfälle att anföra mera än ett faktum, men det betecknar mycket. I 1400-talets kyrkomålningar förekomma mycket ofta bilder af profeter. Man var icke alltid noga i valet af dem, som skulle framställas, med andra ord, församlingens prest, som väl får antagas hafva i samråd med målaren uppgjort planen för kyrkans prydnad, hade väl icke så god kunskap om det gamla testamentets profeter: i Råda kyrka i Vermland förekommer en Genesis propheta. Bland de från början af 1500-talet härstammande målningarna i Tolfta kyrka i Uppland förekommer en bröstbild af Juvenalis. Den, som här var bestämmande för val af målningar, var tydligen icke obekant med den klassiska litteraturen.

När vi veta så litet om en så vigtig sak, som reformationens första insteg i Sverige, hur skulle vi då kunna hoppas att få veta något om humanismens?

Renässansens konst, sådan denna blomstrade i utlandet, var icke alldeles okänd i Sverige före år 1527. Det prydliga altarskåpet af år 1526, som från Eds kyrka i Kalmar län förvärfvats till Statens Historiska Museum, har i hufvudsak medeltidskaraktär, men i detta spela dock in renässansmotiv.

Om slutbilden jfr del 2, s. 325 (Valö).

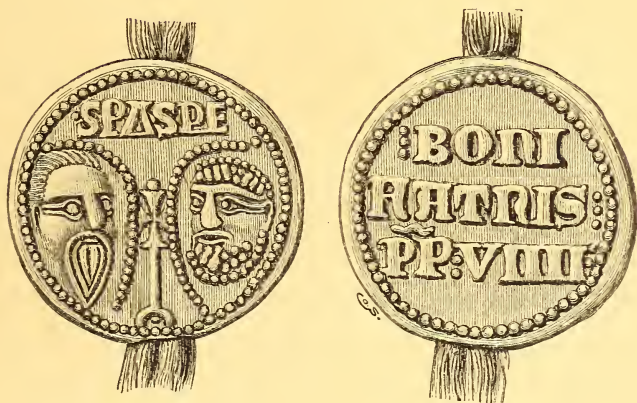


SVERIGES MEDELTID

KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND



TREDJE DELEN

I

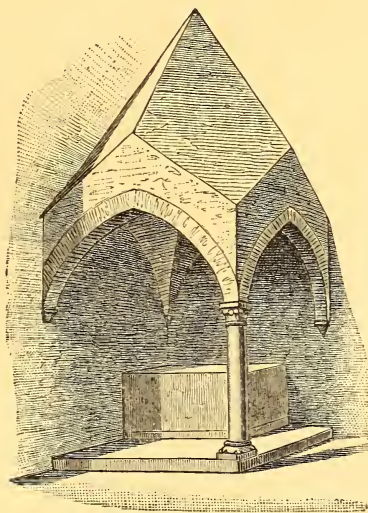


SVERIGES MEDELTID

KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND



TREDJE DELEN

II



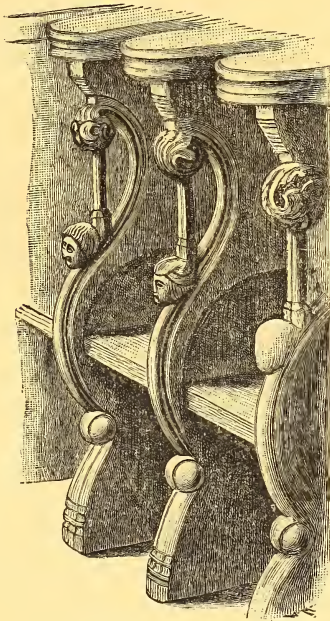
P. A. NORSTEDT & SÖNERS FÖRLAG

SVERIGES MEDELTID

KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND



TREDJE DELEN

III



SVERIGES MEDELTID

KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND



TREDJE DELEN

IV



SVERIGES MEDELTID

KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND



TREDJE DELEN

V



SVERIGES MEDELTID

KULTURHISTORISK SKILDNING

AF

HANS HILDEBRAND



TREDJE DELEN

VI



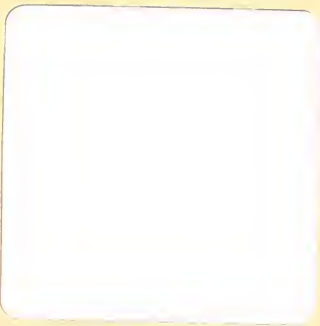
HÄFTETS INNEHÅLL.

FEMTE BOKEN. KAP. 1. <i>Kristendomens införande</i>	sid. 3.
Den hedna tron. Ortnamnens vittnesbörd. Den hedna gudstjensten. Utdöende kulturer. Beröring med kristendomen i utlandet. Kristen sed. Språkförhållanden. Missionen till Norden. Ansgars mission. Rimbert. Unne. Erik segersälls dop. Norge kristnas. Olof skotkonungs dop. Sigfrid. Bruno. Tyske och engelske prestmän i Sverige. Adalbert. Sex tyske biskopar i Sverige. Runstenarnes vittnesbörd om kristendomen omkr. 1050. K. Stenkils död. Engelske prester under 1100-talet. Kristendomens fortskridande i landets olika delar. Lapparnes omvändelse.	
— KAP. 2. <i>Kyrkans ordnande</i>	» 66.
Kyrkor på Island, i Norge och Danmark. Kyrkor byggas i Sverige. Patronela kyrkor. Kapell. Svenske lagarne om kyrkors byggande. Hundares- och tolfte-kyrkor. Stiftens. Socknarna. Kyrkovigning. Prestembetet. Påfven. Kardinaler. Prelater. Romerska kurian. Påfvebullor. Påfliga legater. Erkebiskopar. Metropoliter. Pallium. Patriark. Primas. Primatet öfver Sverige. Biskopsval. Påflig provision. Hvilke valdes till biskopar? Electus. Afsägelse. Afsättning. Flyttning. Vikarier. Domkapitlen. (Forts.)	

Detta arbete kommer att bestå af fyra delar med följande innehåll.

FÖRSTA DELENS FÖRRA AFDELNING. Bok 1. <i>Landsbygden</i> . Landet. Allmogen. Lifvet. Arbetet (jordbruket m. m.). Skatterne. Lapparne i Sverige. Svenskarne i Estland. (Afslutad.)
FÖRSTA DELENS ANDRA AFDELNING. Bok 2. <i>Städerna och de privilegierade näringarna</i> . Städerna. Borgerskapet. Handverk. Handel. Bergverk. Mått och vigt. Mynt. Den ekonomiska ställningen. Samfärdsel. (Afslutad.)
ANDRA DELEN. Bok 3. <i>De högste i samhället</i> . Konungen. Stormännen. Bostäder och inredning. Drägt. Smycken. Allvarliga sysselsättningar. Nöjen (tornej m. m.) Heraldik. Bok 4. <i>Krig</i> . Manskapet. Befästningarna. Eldvapnen och deras föregångare. Flottan. Krigföringen. (Afslutad.)
TREDJE DELEN. Bok 5. <i>Kyrkan</i> . Kyrkorna och deras inredning. Presterskapet. Gudstjensten. Klostren. Bok 6. <i>Litteratur och vetenskap</i> .
FJERDE DELEN. Bok 7. <i>Konsten</i> . Bok 8. <i>Nöd, barmhertighet, föreningsväsen</i> . Trälen. Den biltoget. Fången Fattige och sjuke. Hospital och fromma stiftelser. Gillena. Bok 9. <i>Lag och häfd</i> . Den fredliga sammanlefadens garantier. Lagarne. Rätttegångsättet. Straffen. Bok 10. <i>Medeltidens världsskådning</i> . Hvad menniskan tänkte om sig sjelf, om Gud englar och helgon, om världen. Symbolik.

Pris: 3 kr. 50 öre.



GETTY RESEARCH INSTITUTE



3 3125 01490 2734

